Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI, OPERA

QVÆ HACTENVS REPERIRI POTVERVNT OMNIA.

IAM POSTREMVM, AD EXEMPLARIA MANVSCRIPTA collatione facta, quàm accuratiss. recognita, aliquot etiam libris auctiora; nunc primùm in capita, & certo ordine, habita quantum fieri potuit temporum ratione, in quinque Tomos distincta.

CVM IACOBI PAMELII BRVGENSIS, *Theologi, Archidiaconi Audomaropolitani, Argumentis & Adnotationibus toti operi interiectis, quibus tum loci obscuriores explicantur, tum quicquid ad Antiquitatem Ecclesiasticam spectat, illustratur.*

Ab eodem PAMELIO recèns adiecta; TERTVLLIANI VITA; Scripturarum citatarum Index locupletiss. aliáque Prolegomena.

Accessêre & Loci ex coniectura LATINI LATINII *Viterbiensis restituti, & erudita in lib. de Pallio* IOANNIS MERCERIS *Antecessoris Bituricensis Commentaria.*

Catalogum totius operis inueniet Lector post Epistolas Dedicatorias; & in singulis Tomis Præfatiunculas de librorum ordine.

PARISIIS.

M. DCVIII.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

BEATISSIMO PATRI, SANCTISSIMOQVE DOMINO NOSTRO, GREGORIO XIII. ROMANÆ ATQVE ADEO CATHOLICÆ ECCLESIÆ PONTIFICI MAXIMO.

SEPTIMIVS TERTVLLIANVS (Lactantio teste Instit. diuin. lib. 5. cap. 1.) fuit quidem omni genere litterarum præditus, sed in eloquendo parum facilis, minus comptus, & multum obscurus. Quod ipsum repetens B. Hieronymus lib. de Instit. Monachi ad Paulinum: Tertullianus (inquit) creber est in sententijs, sed difficilis in eloquendo. Atque hæc caussa præcipua, SANCTISSIME PATER, cur eius opera, non nunc modò, sed etiam iam olim à sæculis aliquot, aut penè incognita, aut certè minus trita, vulgatáque fuerint, &, vt verbis Lactantij vti pergam, non satis celebritatis inuenerint. Altera cur paucorum manibus versata fuerunt ratio, quia B. Gelasius Papa I. ob errores in quos inciderat, inter apocrypha numerauerit, & inde factum sit, vt posteriores Ecclesiæ scriptores illis abstinuerint; parum animaduertentes, vt videtur, ea quæ tali nota censerentur, non omninò, sed publicè & in templis tantùm pronuntiari prohibita. Quod, tum ex voce ἀποκρύφων, quæ non aliud quàm occultum quid significat, manifestum est, tum ex Gelasij decreto comprobatur, in quo Apocryphorum scriptorum mentionem inijcit, postea quàm eos libros recensuit, quos in Ecclesia recitari voluit. Verùm enimuerò neque styli obscuritas, neque Hæresis subsecura, B. Cyprianum aut B. Hieronymum deterruit, quo minus ita familiarem sibi hunc scriptorem habuerint, vt etiam verbotenus plerumque illum imitati sint. De Cypriano enim ita scribit Catal. Script. Eccles. Hieronymus: Vidi ego quendam Paulum Concordiæ, quod oppidum Italiæ est, senem; qui se B. Cypriani iam grandis ætatis Notarium, quum ipse esset adolescens, Romæ vidisse, diceret; referréque sibi solitum; nunquam Cyprianum absque Tertulliani lectione vnam diem præterisse, ac sibi crebrò dicere: Da Magistrum, Tertullianum intelligens. Et Epist. ad Pammach. ac Ocean. Beatus (inquit) Cyprianus Tertulliano magistro vtitur, vt eius scripta probant; qúmque eruditi, & ardentis viri delectetur ingenio, Montanum cum eo Maximillámque non sequitur. Idem, ad se quod attinet, imprimis Nepotianum in Epitaphio laudat, quòd ex frequenti huius Auctoris vsu etiam stylum posset discernere: Illud aiebat (inquit) Tertulliani, istud Cypriani, hoc Lactantij, illud Hilarij est. Sic Minutius Felix, ita Victorinus; in hunc modum locutus est Arnobius. Deinde Eustochium, ad eiusdem lectionem lib. de Custod. virg. his verbis adhortatur: Si tibi placet scire, quot molestijs virgo libera, quot vxor obstricta sit, legas Tertullianum ad Amicum Philosophum, & de Virginitate alios libellos. Quomodo item id fieri expediat, Epist. ad Tranquillinum significat: Ego (inquit) Origenem propter eruditionem sic interdum legendum arbitror, quomodo Tertullianum, Nouatianum,

(sic enim lego, pro: Nouatum) Arnobium, Apollinarium, & nonnullos Ecclesiasticos scriptores, Græcos pariter & Latinos; vt bona eorum eligamus, vitemúsque contraria, iuxta Apostolum dicentem: Omnia probate, quæ bona sunt tenete. Quid? quòd etiam libros de Monogamia, quos tamen aduersus Ecclesiam conscriptos alibi fatetur, Epistola ad Paulinum, citet.

Hæc ego prolixiùs, vt posthac & à Tertulliani lectione alienus sit nemo; & quomodo legendus, agnoscat Lector plus æquo scrupulosior. Huc certè primùm nos inuitare debet summa eius antiquitas. Nam ab eodem Hieronymo primus post Victorem, & Apollonium, Latinorum scriptor adseritur; quod ei mirum videri non debet, qui B. Irenæum, & primos illos Pontifices Romanos, S.V. prædecessores, Clementem dico, Anacletum, Euaristum, aliósque ad eius ætatem vsque, Græcè potius quàm Latinè scripsisse mecum senserit. Deinde talis est viri eruditio, vti (Vincentio Lirinensi teste lib. aduersus proph. hæreseon nouit.) apud Latinos nostrorum omnium facilè princeps iudicandus sit. Quid enim (inquit) hoc viro doctius, quid in diuinis atque humanis rebus exercitatius? Nempè omnem Philosophiam, & cunctas Philosophorum sectas, auctores adsertorésque sectarum, omnésque eorum disciplinas, omnem historiarum, ac studiorum varietatem, mira quadam capacitate mentis complexus est. Ingenio verò nónne tam graui, ac vehementi excelluit; vt nihil sibi penè ad expugnandum proposuerit, quod non aut acumine irruperit, aut pondere illiserit Iam porrò, orationis suæ laudes quis exequi valeat? quæ tâta, nescio qua rationum necessitate (seu densitate, vti alij legendum censent) conserta est, vt ad cõsensum sui, quos suadere non potuerit, impellat; Cuius quot penè verba, tot sententiæ sunt; quot sensus, tot victoriæ. Quibus verbis alia quoque ratio scripta eius amplectendi iudicatur. quòd aduersus Gentes & Iudæos nemo eo doctiùs scripserit; aduersus autem Hæreses illas vetustiss. (quarum pleræque, prò dolor! hodie repullulascere incipiunt) præter eum & Irenæum, nullus, & aduersus Marcionem solus hic scriptor exstet. Hinc rectè idem Lirinẽsis prosequitur: Sciunt hoc Marciones, Apelles, Praxeæ, Hermogenes, Iudæi, Gentiles, Gnostici, ceteríque; quorum ille blasphemias multis ac magnis voluminum suorum molibus, velut quibusdam fulminibus euertit. Atqui Hæreses cognosse, debellasse est; & præuidisse, fugasse. Prætereo lubens, quòd etiam litterati quiqui, & maximé Iureconsulti, ex Auctore hoc verborum iuris Romani retinentiss. & legum peritissimo, multum proficere queant. Certè quũ antiquitate potissimùm aduersus omnes Hæreses, vel ipso Tertulliano teste, lib. de Præsc. adu. hęret. præscribi debeat; non aliundè magis fidei Catholicæ articulos hodie controuersos, aut Ecclesiæ ritus, & traditiones antiquas confirmari, quã ex nostro hoc Auctore; posthac, opinor, iudicabit æquus Lector, si diligentiùs penitiúsque illum introspexerit. Amplius dico, ex solo ferè hoc Auctore cõfici posse iustum Catechismum; qui sufficiat, tum ad catechizandos rudiores quosque fideles, tum ad reducendos eos, qui fortassis à recta fide deuiarunt. Sufficiant nunc exempla aliquot, quæ si in gratiam studiosorum subiecero, prolixitati, quæ Epistolæ limites excedere fortassis videatur, V. Sanctitas, Beatiss. Pater, veniam quæso dare non grauetur, & aures gratas accommodet. Imprimis Symbolum Apostolorum, quod Regulam fidei nuncupat, tale tantùm non quale hodie retinemus, non vno recenset loco; libris nimirùm de Velandis virginibus, de Præscriptionibus aduersus hæreticos, & aduersus Praxean. De Oratione Dominica (quemadmodum iam olim etiam adnotauit B. Hilarius) volumen aptissimum scripsit, quod B. Cyprianus imitatus est. Orationem Angelicam ex varijs eius locis explicatam reddere liceret. Decalogum ferè integrum, reperire est explicatum, partim lib. aduersus Iudæos, partim de Idololatria, & aduersus Gnosticos. Porrò Sacramenta, non duo duntaxat (vti Basilienses ad marginem alicubi perperàm adnotarunt) sed sex nominatim vno eodémque loco commemorat; de septimo quoque Vnctionis extremæ haud dudiè facturus mentionem, si occasio incidisset. Diabolus (inquit lib. de Præscript. aduers. hæret. cap. 40.) cuius sunt

partes

partes interuertendi veritatem, ipsas quoque res Sacramentorum diuinorum in Idolorum mysterijs æmulatur. Tinguit & ipse quosdam (en Baptismum) vtique credentes & fideles suos. Expiationem delictum (quod ad pœnitentiam pertinet) de lauacro repromittit. Signat & illic (hoc Confirmationis est) in frontibus milites. Celebrat & panis oblationem (Eucharistiæ nempe sacrificium.) Quid? quòd & summum Pontificem in vnis nuptijs (Ordinem sacrum, & Matrimonium etiam hîc vide) statuit. Qui ergo ipsas res, de quibus Sacramenta Christi administrantur, tam æmulanter adfectauit exprimere in negotijs Idolalatriæ, &c. Et verò etiam peculiaris de BAPTISMO liber exstat To. 3. vbi latiùs de ceremonijs Baptismi, plerisque etiamnum vsitatis; secundum quas inter cetera: A quam adituri; (vti loquitur Auctor lib. de Coron. milit. & alibi non semel) ibidem, sed & aliquanto priùs, in Ecclesia sub Antistitis manu, contestamur nos renuntiare Diabolo, & pompæ, & angelis eius; dehinc ter mergitamur; amplius aliquid respondentes, quàm Dominus in Euangelio determinauit; indéque suscepti lactis & mellis concordiam prægustamus; ex que ea die lauacro quotidiano per totam hebdomadam abstinemus. Quibus adiungitur lib. de Baptis. & aduersus Marcionem, olei seu Chrismatis vnctio, à qua dicimur Christiani. De Pœnitentia liber, tres eiusdem partes, Contritionem, Confessionem, Satisfactionem, non obscurè complectitur. Ad priorem illud pertinet cap. 9. Animum mœroribus deijcere, ingemiscere, lacrymari, & mugire dies noctésque ad Dominum Deum. Ad alteram: Presbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari, prouoluere hominem, accusare & condemnare, dict. cap. & illud cap. 10. Videlicet si quid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde & Deum celabimus? An melius, damnatum latère quàm palàm absolui? Ad tertiam denique, frequens satisfactionis mentio c. 3. 5. 7. 8. & 9. è quibus loci isti apertissimi: Confessio enim satisfactionis consilium est; &: Sed quatenus satisfactio cõfessione disponitur; confessione, pœnitentia; Deus mitigatur. Consignationis seu manusimpositionis, quod nunc Confirmationis vocamus, meminit lib. de Resur. carn. & dicto lib. de Præscript. adu. hæretic. ca. 36. vbi carnem signari dicit, manusimpositione adumbrari, & Spiritu sancto vestiri. Omnium autem apertiss. lib. de Baptis. supracitato. Dehinc (inquit) manus imponitur, per benedictionem, aduocans & inuitans Spiritum sanctum. Eucharistiæ toties fit mentio, vt malim ad Indicem totius operis Lectorem remittere; maximè quum nemo id inficiari possit. De veritate verò corporis & sanguinis Domini in Eucharistia, testimonia luculentiss. reperire erit, tum lib. de Orat. cap. 6. tum etiam lib. aduers. Marc. 4. cuius tamen verba quædam in contrarium, non intellecta Auctoris mente, perperàm pro se citare non verentur aduersarij. Hic sufficiet illud lib. superiùs citati de Resurr. carnis: Caro corpore & sanguine Domini vescitur, vt anima de Deo saginetur. Sacrificij item siue oblationis nomen toties repetitum est, atque apud alium aliquem veterum; quemadmodum latè deduximus dicto lib. de Orat. qui ritum Missæ Africanæ magna ex parte continet; vbi etiam omnes penè, quibus vtimur, ceremonias Christiani sacrificij, ex Tertulliano comprobauimus. Præterea ad Ordinis sacramentum illud pertinere quis dubitet, lib. de Præscrip. hæret. Ordinationes eorum temerariæ, leues, inconstantes; Nunc Neophytos collocant, nunc sæculo obstrictos, nunc apostatas nostros. Nusquam faciliùs proficitur, quàm in castris rebellium; vbi ipsum esse, illic promereri est. Itaque alius hodie Episcopus, cras alius; hodie Diaconus, qui cras Lector; hodie Presbyter, qui cras laicus. Nam & laicis sacerdotalia muneta iniungunt. Item in Exhortatione ad castitatem: Differentiam (inquit) inter ordinem & plebem constituit Ecclesiæ auctoritas & honor per ordinis consessum sanctificatus à Deo.

Matrimonium denique quinquies lib. 5. aduers. Marcionem, cum Apostolo Paulo ad Ephesios 5. Sacramentum disertis verbis nuncupat. Portò si de Ecclesia sit controuersia, lib. de Præscrip. aduersus hæret. eam veram Apostolicámque esse latè deducit, in qua ordo Episcoporum ita per successiones ab initio decucurrit, vt primus Episcopus

aliquem ex Apostolis aut Apostolicis viris habuerit antecessorem, atque adeò etiam Romanam ipsam, vbi Petrus (inquit) & Paulus martyrio coronati, vnde nobis auctoritas præstò est. Traditiones Ecclesiasticas non scriptas, nemo veterum tam luculenter suo confirmauit testimonio, atque Tertullianus lib. de Corona militis. Et nominatim oblationes pro defunctis ac Natalitijs Martyrum; ac etiam de crucis signaculo: Ad omnem, inquit, progressum, atque promotum; ad omnem aditum, & exitum; ad vestitum, & calceatum; ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia; quacunque nos conuersatio exercet; frontem crucis signaculo terimus. Meminit ibidem, & alibi latiùs; tum Dominici diei; tum antelucanorum cœtuum, qui ad sacrificium, de quo suprà, referendi veniunt; tum Ieiuniorum, de quibus etiam peculiarem librum edidit. De Continentia autem Ecclesiæ ministrorum & virginum, latiss. tractat libris de Velandis virginibus, ac ad Vxorem vtroque, & de Exhortatione ad castitatem. Atqui, vti etiam aliarum controuersiarum non omittatur mentio, De Excommunicatione Ecclesiastica, quem censuram diuinam nuncupat, sic loquitur Apolog. c. 39. Nam & iudicatur magno cum pondere, vt apud certos de Dei conspectu, summumque futuri iudicij præiudicium est, si quis ita deliquerit, vt à communicatione orationis, & conuentus, & omnis sancti commercij relegetur. Si de vsu Imaginum proponatur quæstio, quomodo illæ Decalogo sint prohibitæ, nempè ne adorentur, his verbis explicat lib. adu. Marc. 2. Proinde (inquit) & similitudinem vetans fieri omnium, quæ sunt in cœlo & in terra & in aquis, ostendit & caussas, Idololatriæ scilicet substantiam cohibentes. Subijcit enim: Non adorabitis ea, neque seruietis eis. Serpentis autem æreα effigies, postea præcepta Moysi à Domino; non ad Idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos, qui à serpentibus infestabantur. Sic & Cherubim & Seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum, certè simplex ornamentum, accommodata suggestui; longè diuersas habendo caussas ab Idololatriæ crimine, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari; non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quam similitudo prohibetur. De Libero arbitrio latè disputat, non modò Libro de Patientia, sed & 2. adu. Marcionem. De Meritis denique operum, & æternæ vitæ mercede, lib. ad Martyras. Reliquis supersedeo, ne sim prolixior, remittens Lectorem studiosum ad Adnotationes nostras; quas si eadem cum beneuolentia & attentione legerit, qua plerique nostras illas nuper in B. Cyprianum editas, haud sine fructu id futurum confido; quippè quæ non aliud sint, quàm loci quidam communes materiarum omnium quæcunque hodie controuerti solent, ex penitiore vetustatis penu deprompti. Idque adductis testimonijs Patrum, iam inde à primis Ecclesiæ Apostolicæ incunabulis vsque ad Sanct. V. primum eius nominis prædecessorem Magnum illum Gregorium; ne fortè ab ijs in dubium vocentur, qui ab ea ætate errare cœpisse Ecclesiam (contra expressum promissionum Christi Beato Petro factarum, Matth. 15. & 28. Dei verbum) calumniari non verentur. Proinde, benè de Republica sunt meriti Ioan. Baptista Egnatius, qui Tertulliani Apologeticum in lucem edidit, & Ioan. Gagnæus Parisiensis Theologus, qui, quos omiserat Rhenanus, libros xv. superaddidit, & nonnihil qui aliquot carmine conscriptos inter Poëtas Christianos euulgauit. Magnum denique aliquid præstitit Rhenanus Selestadiensis, quum primùm Tertullianum, quoad fieri potuit, integrum à blattis & tineis vindicauit, ac Scholijs, deinde & Adnotationibus illustrauit, quibus obscuriores quasque phrases vocésque explicat; & non semel etiam Ecclesiasticos ritus antiquos confirmat. Verùm vti homini, humanitùs aliquid ei contigit, quòd in area versaretur non sua, vtpotè litteratus potius quàm Theologus. Vnde à Sanctitatis Vestræ prædecessoribus Paulo Papa IIII. & Pio Papa V. secundum Concilij Tridentini decretum censura notatis eius Adnotationibus, atque adeò etiam interdictis, donec repurgarentur; factum est vt Catholicorum piorum manibus iterum penè exciderit Tertullianus, quòd hactenus non prodierit, auctoritate publica repurgata, operum eius editio. Ego itaque, frequentissimè à com-

à complu‍ribus magnis eruditiſſimiſque viris, tum Iureconſultis, tum Theologis requiſitus, vti, quod de Tertulliano in editione B. Cypriani promiſeram, quantocyùs præſtarem; iamdudum pollicitis ſtetiſſem, Deo auſpice, niſi variis neceſſariiſque occupationibus tam priuatis quàm publicis in hunc vſque diem præpeditus fuiſſem. Prætereo tantam, de qua ſuprà, Auctoris in eloquendo difficultatem, vt multo tempore opus fuerit ad requirenda & conferenda exemplaria; iis præſertim locis, quibus explicandis Oedipo quopiam opus erat, quò certior eſſet cenſura de vera & genuina lectione, & quæ cum Auctoris mente & ſtylo quamoptimè conueniret. Qua in re plurimùm adiutus ſum tribus MS. membranaceis codicibus Vaticanis, quos Alano Copo, piæ memoriæ, Theologo eruditiſſimo, noſtro nomine, Illuſtriſſ. Cardinalis Sirletus ſubminiſtrauit; cui tam fuit cordi hæc noſtra opera, vt per Dn. Fredericum, ſuum in Bibliothecæ præfectura vicarium, & alios quoſdam amanuenſes, iuſſerit ſingulos illos conferri cum codice excuſo, atque ita varias lectiones in marginem adnotatas ad nos tranſmitti. Cuius adeò Celſitudini, vti etiam Illuſtriſſimis Cardinalibus Hoſio & Granuellano, qui apud illum eius rei fuerunt interceſſores, eſt quòd gratias immortales & agam & habeam. Nec parum ad hanc rem contulerunt MS. Libri Monaſteriorum S. Amandi ac Bauonis, & Anglicus quidam, quem theſauri loco penes ſe adſeruabat quondam Ioan. Clemens Anglus. Quibus acceſſerunt coniecturæ doctiſſimorum virorum, Latini Latinij Itali, & Ioan. Harriſij Angli, ab ipſis mecum communicatæ, & obſeruationes aliorum, quorum ſuis quibuſque locis fiet mentio. Quibus omnibus adminiculis adiutus, non tamen ſine vigilijs, laboribus, & lucubrationibus maximis (vt ne quid dicam de ſumtibus haud exiguis, præſertim in accerſendis dictis variis lectionibus, & MS. codicibus) loca innumera caſtigaui, hiulca ſuppleui; quædam etiam ſuperflua, quæ ex margine in contextum irrepſerant, reſcidi. Acceſſit, quòd recèns in capita libros omnes diſtinxi. Non quòd ignorem, Tractatus eſſe ſerie continua conſcriptos ab Auctore; ſed quòd, quum adfectatione ipſa ſubobſcurus ſit, res ſcitu neceſſariæ faciliùs minutatim intelligi poſſint à rudioribus. Neque verò nouo id exemplo, ſed iam olim id factum, ex MS. codicibus omnibus, & prioribus excuſis in Apologetico patet; quòd libri maxima vtilitas id faciendum perſuaderet, & non ita nuper in libro de Præſcriptionibus aduerſus hæreticos, à I. C. eruditiſſ. Ioanne Quintino Heduo. Cum quo ad Zephyri calumnias tribus quod aiunt, verbis reſpondeo: Nihil cuiquam deperire, quòd Tertullianus diuiſus ſit; manere integrum, ſi quis vno malit contextu legere. Ego verò, re cum doctiſſ. & Theologis & Iureconſultis communicata, etiam in ipſis Argumentis diſtinctionem capitum retinendam exiſtimaui; vt inde colligat Lector, quid quoque tractetur capite; quæ etiam, vti maioris ſint auctoritatis, ipſiſſimis Tertulliani verbis conſcripſi; quò ſic Lectori ſtudioſo ſatisfaciam; cui facile fuerit, ex ſola eorum lectione antiquitatem omnem Eccleſiaſticam decerpere. Deinde totum opus in quinque Tomos partitus ſum: quorum primo continentur libri aduerſus Gentes & Iudæos; ſecundo Parænetica; tertio ſcripta aduerſus Hæreſes; quarto pia Poëmata cum Fragmentis operum quæ deſiderantur; quinto denique ea quæ aduerſus Eccleſiam ſcripſit, & aliena quædam. Ordine etiam librorum ſeruato, quantum fieri potuit eodem, legitima temporum ratione habita, conſcripti ſunt; quemadmodum ex Præfatiunculis, quæ ſingulis præfiguntur Tomis, colligere eſt. Denique, vt norit Lector, iuxta Apoſtolum, examinare omnia, & quod bonum eſt, tenere; Admonitionem de Tertulliani dogmatis, ne dicam erroribus, longè locupletiorem quem Rhenanus ediderat, Alphabeti ordine, ſimul cum Antidoto, edidimus. Reliqua prudens omitto. Quæ omnia, ſimul cum dictis Adnotationibus noſtris ſacræ Romanæ Eccleſiæ, atque adeò Veſtræ Sanctitatis, iudicio cenſuræque, lubens vel probanda vel improbanda ſubmitto.

Ceterùm, quòd eidem Sanctitati Veſtræ, BEATISSIME PATER, Tertullianum inſcripſerim; non vna me mouit ratio. Imprimis enim; cui potius nuncupandus veniat,

quam ei, penes quem Ecclesiæ Latinæ atque adeò Romanæ suprema est administratio? Præsertim, quum Africana Ecclesia cum Romana (vti verbis Auctoris nostri vtar) contesserarit; & eiusdem auctoritas, donec primùm à Vandalis, deinde à Mahumetanis occupata est, in Africa semper sacrosancta fuerit; vsque adeò vt Tertullianus Catholicam doctrinam apud Ecclesiam Romanensem, & eandem pro Apostolica, eiúsque auctoritatem in Africa agnoscat, lib. de Præscript. aduersus hæret. Et quanti habitum fuerit iam tum in litteris, quas Pacis vocabant, concedendis aut reuocandis, sedis Apostolicæ iudicium; non obscurè lib. aduersus Praxean significet: Immò etiam in hæresin prolapsus, Episcopum Episcoporum Romanum Papam, lib. de Pudicitia nuncupet. Deinde expediebat sub auspiciis Sanct. Vestræ prodire Tertullianum, vti sic rursus auctoritatem accipiat, quam probabilibus eius scriptis error consequens detraxisse videbatur; atque adeò etiam à scrupulosioribus quibusque eius non omittatur lectio. Quid? quòd etiam iure quodam Sanctitati Vestræ debebatur nostra hæc recognitio, quæ tantum adiumenti accepit ex dicta Vaticana. V. Sanctitatis Bibliotheca, vt nisi cum ingratitudinis nota illam præterire non potuerim. Illud autem audendi fiduciam dedit; quòd, quum fragmenta quædam Conciliorum, quæ conferre possent ad Gratiani recognitionem, quam magno adparatu iamdudum Sanct. Vestra molitur, ad Illustriss. Cardinalem S. Sixti Boncompaignum, iuxta eiusdem S. V. postulata, isthuc misissem; iniecta mentione opusculorum quorundam Hrabani Mauri, quæ cupiebam Sanct. V. dedicare; quàm benignissimè idem Illustriss. Cardinalis inter cetera sic rescripserit: Scito, in eo rem gratissimam suæ Sanctitati te facturum; quæ magnam ex iis Conciliorum fragmentis voluptatem accepit; & mihi iniunxit, vt eius nomine te valde horter, vti in huiusmodi libris eruendis & expurgandis diligentem operam ponas; quia hæc (inquit) præcipua sunt instrumenta, quibus & nostra constituere, & hæreticos valemus euertere. Si itaque grata fuisset Sanctitati V. inscriptio Opusculorum Hrabani aliquot dumtaxat; multo certè magis acceptabilem fore Tertullianum non dubito.

Patiatur itaque, BEATISSIME PATER, sub sui nominis prodire auspicijs Sanctitatis Vestræ Tertullianum hunc nostrum; méque in clientelam recipiat, iam Catholicæ Religionis ergò voluntarium exsulem. Atque adeò etiam ceteros Ecclesiastici ordinis per Flandriam viros; qui, quum inter hæreticos aut falsos fratres abundare liceret, malunt plerique penuriam pati pro Christi nomine, quàm genua ante Baal incuruare; quos Sanctitati Vestræ quàm officiosissimè commendo. Quod testat, Deus Opt. Max. eandem SANCTITATEM V. Ecclesiæ suæ diu seruet incolumem.

Duaci, ipsa Exaltationis sanctæ Crucis. 1579.

SANCTITATI VESTRÆ DEDITISSIMVS
IN CHRISTO SERVVS,

IACOBVS PAMELIVS.

SERENISS. POTENTISSIMO'QVE MONARCHAE PHILIPPO II. HISPANIARVM REGI CATHOLICO BELGII PRINCIPI clementiſſimo.

ADVERSVS *hæreticos omnes*, REX SERENISSIME, *præſcribit Tertullianus noſter, cuius nunc Opera in lucem damus, non admittendos eos ad vllam de ſcripturis diſputationem.*

Primùm quidem, quòd hæreticum hominem poſt primam, aut ſaltem vnam atque alteram correptionem deuitandum B. Apoſtolus Paulus ſcripſerit. Deinde quòd nihil proficiat (ipſius verbis vti pergo) congreßio ſcripturarum, niſi planè, vt aut ſtomachi quis ineat euerſionem, aut cerebri, quòd quaſdam ſcripturas non recipiant hæreſes; ſi quas recipiunt, adiectionibus & detractionibus ad diſpoſitionem inſtituti ſui interuertant; aut non integras recipiant; & ſi aliquatenus integras præſtent, nihilominus diuerſas expoſitiones commentatæ conuertant. Denique, quod ille, ſi quis eſt, cuius cauſſa in congreſſum deſcendis ſcripturarum, vt eum dubitantem confirmes, ad hæreſes magis quàm ad veritatem demerget, hoc ipſo motus, quòd te videat nihil profeciſſe, æquo gradu negandi & defendendi; certè de pari altercatione incertior diſcedet, ne ſciens vtram hæreſim iudicet. Diſertè id profectò admodum Tertullianus: quod quum & in hæreticos, vt ſemper ſui ſunt ſimiles, noſtri temporis aptißimè competat, videamus, quibus auctor in hac, quod aiunt, harena verſatißimus, Præſcriptionibus aduerſus eoſdem vti pergat, vti & nos intelligamus, quibus artibus cum illis ſit congrediendum à noſtri ordinis viris. Si quando, inquit, cum illis diſceptandum, illud priùs proponi rerum ordo deſiderat, an apud illos, an verò penes nos veritas ſit ſcripturarum, & expoſitionum, & omnium Chriſtianarum traditionum. Atquin ea illis adiudicanda, quicumque in ea incidunt regula, quæ cum Eccleſiis Apoſtolicis, matricibus, & originalibus fidei, conſpiret; id tenentes, quod Eccleſiæ ab Apoſtolis, Apoſtoli à Chriſto, Chriſtus à Deo ſuſcepit. Edant ergo, ſi ſibi credi volunt, origines Eccleſiarum ſuarum, euoluant ordinem Epiſcoporum ſuorum, ita per ſucceßiones ab initio decurrentem, vt primus ille Epiſcopus aliquem ex Apoſtolis, vel Apoſtolicis viris, qui tamen cum Apoſtolis perſeuerauerint, habeat auctorem & anteceſſorem. Aut probent ſe nouos Apoſtolos eſſe, dicant Chriſtum iterum deſcendiſſe, iterum prædicaſſe, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterũ reſuſcitatum. Sic enim ſolet Apoſtolus facere, dans illis præterea virtutem eadem ſigna edẽdi quæ & ipſe. Hactenus Tertullianus ante annos plus minus mille quadringentos. Hoc igitur eiuſmodi hominibus ſemper ob oculos ponendum, quid ab omnibus ſemper, & vbique creditum ſit. Hoc enim verè propriéque Catholicũ, ex B. Optato, Vincentio Lirinenſi, & aliis Patribus didicimus. Atque adeò non alia cum illis inſtituenda diſputatio, quàm ex vniuerſitate, antiquitate, conſenſione; quæ vbi concurrunt, ibi veram Eccleſiam & Catholicam Religionem eſſe, confiteantur neceſſe eſt. Hæc autem ſoli Eccleſiæ noſtræ Romanæ attributa fuiſſe, etiam temporibus BB. Irenæi, Tertulliani, Orige-

nis, Cypriani, Optati, Auguſtini, ex ipſorum ſcriptis manifeſtum eſt; in qua nimirum (prȩterquàm quòd miraculis ſeu ſignorum virtutibus, & tot Martyrum ſanguine clariſſima) ſemper ab his, qui erant vndique Chriſtiani, conſeruata eſſet ea quȩ ab Apoſtolis eſt traditio, & continnata à B. Petro Apoſtolo Pontificum ſucceſſio. Quȩ cùm & in hanc vſque diem continua ſerie obſeruata demonſtrari poſſit; ea ſola doctrina cenſenda & præſcribenda eſt Catholica, quam non modò nos, ſed ipſi etiam noſtri hæreſiarchæ ad vnum omnes, antequàm ſchiſma facerent, in Eccleſia Romana profeſſi ſunt. In hac enim vniuerſitatem ſequimur, qui hanc vnam veram eſſe fidem profitemur, quem tota per orbem terrarum confitetur Eccleſia; antiquitatem veneramur, dum ab illo ſenſu ſcripturarum non recedimus, quem à ſanctis Patribus accepimus; conſenſionem amplectimur, qui cum ipſa vetuſtate omnium Sacerdotum pariter definitiones ſententiáſque ſectamur. Hinc factum eſt, REX CATHOLICE, *vt vbi primùm ſtudiis Theologicis Chriſtiano homine digniſſimis operam cœpi impendere, perpetuò mihi laborandum exiſtimauerim in adſtruendis potius fidei Catholicæ articulis, quàm hæreticorum friuolis plerumque argumentis refutandis. Cuius ſtudij cùm poſt primos motus Belgij anni 1566. partem aliquam in publicum contuliſſem, editis in B. Cyprianum Adnotationibus, quas magnorum Ordinis vtriuſque virorum iudicio probatas, & ex ſecunda etiam editione in commune gratas fuiſſe deprehendi: Perſuaderi mihi paſſus ſum, vrgentibus etiam aliquibus, qui eo ſcripti genere ſeſe in fide priſtina confirmatos fatebantur, vti, iuxta quod promiſeram, ſimilibus Tertullianum Adnotationibus illuſtrarem. In quo dum per integrum octennium, poſt abſoluta noſtra anno 1571. Latinorum Liturgica adlaboraſſem, nec tamen magnos feciſſem progreſſus, tum ob Auctoris, qui ex induſtria obſcuritatem adfectaſſe videtur difficultatem; tum quòd plerumque variis & publicis & priuatis diſtraherer negotiis, ocio nunc maiori habito in ſeceſſu hoc noſtro Catholicæ Religionis cauſſa, tandem aliquando ſeriò opus aggreſſus, ad calcem cœpi pertingere. Quid autem præſtiterim, malo indicet* MAIESTAS VESTRA, REX SERENISSIME, *& Lector quiſque Catholicus, cui prodeſſe ſtudui, quàm contra decorem in earum commendatione pluribus inſiſtere. Hoc tantùm dicam, quòd ex iis tamquam Locis quibuſdam communibus antiquitatum Eccleſiaſticarum, ſtudioſus intelligere poterit, quid ab Apoſtolorum ætate in Eccleſia noſtra Romana obſeruatum fuerit. Sperans præterea noſtra opera, voces, phraſéſque obſcuras ita reſtitutas, & elucidatas, vt nihil ſit, quod Lectorem, qui hactenus difficultate Auctoris noſtri terrebatur, poſthac remorari debeat. Scripturas verò omnes ab eo citatas, eáſque ad quas alludit, non ſine maxima moleſtia, ex quibus locis deſumptæ ſint, in margine deſignaui. Indices quoque Scripturarum, & rerum & verborum, quæ Adnotationibus explicantur, adiunxi. Item & peculiares Prouerbiorum, Similitudinum, Vocum Græcarum, & Phraſeon Iuris; quibus allecti litterati quique & Iuris ſtudioſi, dum quæ ſua ſunt profeſſionis, inquirunt, etiam antiquitates Eccleſiaſticas vna eadémque opera tractatas reperiant. Denique & Tertulliani vitam, atq; adeò Africanæ Eccleſiæ illius ætatis per annos xxiiij hiſtoriam, recèns ex ipſis illius ſcriptis potiſſimum deſumptam, in lucem damus, additis etiam fragmentis Tertyliani Romani Iureconſulti, quem perperàm quidam eundem putarunt.*

Ingenuè interim fateor ſubinde adiutum me adnotationibus Rhenani, quas proinde & noſtris interieci, ſaltem eas quæ ſanum ſapiebant, addito Antidoto ad locos ſuſpectos, quos iuxta Concilij Tridentini decretum M. V. repurgari iam olim iuſſit. Non parum etiam me iuuerunt in Libro de Præſcriptionibus aduerſus hæreticos, Adnotationes in eundem Domini Ioannis Quintini Hedui, Decretorum quondam Pariſini profeſſoris, quas omnes, ſicuti ab eo deſcriptæ ſunt, inter noſtras excudi iuſſi. Quemadmodum etiam Franciſci Zephiri Paraphraſes, & Scholia in Apologeticum. Quicquid denique depromere viſum eſt ex variorum Miſcellaneis, Emendationibus, Aduerſarijs, Animaduerſorum libris, Cõiectaneis, Lectionibus nouis & antiquis, Obſeruationibus, Adnotationibus & ſubceſiuis Lectionibus, ſuo cuique auctori acceptum reddidi. Quæ ſanè omnia non ſine magnis laboribus, peruigiliis, lucubrationibus, & ſumptu abſolui potuerunt. Sed amplæ mercedis loco mihi futurum eſt, ſi hoc Dei Opt. Max. beneficio aſſequar, vt eorum qui hiſce poſterioribus multò quàm antea atrocioribus Belgij tumultibus, nihil vicinorum exemplis territi, pro dolor! miſerè ſe ſeduci, & abduci à vera Religione paſſi ſunt, aliqui ſaltem ad meliorem mentem reuocentur.

Ceterum quòd MAIESTATI *V.* REX SERENISSIME, *Opus hoc inſcripſerim, cauſæ*

ſunt

plures. Cui enim aptiùs, quod ad Tertullianum Afrum & Carthaginiensem illustrandum, & à mendis vindicandum laboratum est, dedicetur quàm Hispaniarum REGI, cuius adhuc pars Africæ paret imperio, qui Dominatoris per Africam titulum gestat, & Carthagini veteri regna sua habet contermina, fretóque tantùm Gaditano discreta? Accedit quòd perpetua fuerit Ecclesiarum Africæ & Hispaniæ, eáque penè indiuidua concordia, adeò vt etiam Carthaginiensi Primati in Hispaniis non parua fuerit auctoritas, vti ex Epistola B. Cypriani 68. ad Clerum & Plebem Legionis, Asturiæ & Emeritæ, quæ Concilij est Africani, manifestum fit, qua comprobatur noua Felicis & Sabini Episcoporum in locum Basilidis, & Martialis electio. Neque verò tum primùm, sed vel sua ætate Hispaniarum omnes terminos Christo credidisse testatur Tertullianus Libro aduersus Iudæos; quod ipsum magnoperè ad Regni MAIESTATIS V. commendationem facit. Deinde cui Adnotationes, quibus Catholicæ Religionis veritas asseritur, congruentiùs consecrentur, quàm Regi titulo, ac re præ ceteris Catholico, & fidei Catholicæ præcipuo defensori; qui non tam imperio, quàm clementia ministrum Dei se exhibet; in bonum etiam iis qui potestati, immò Dei ordinationi resistunt. Loquor de summa illa, sæculis omnibus inaudita MAIESTATIS V. REX CLEMENTISSIME, animi moderatione, qua pacem iamdudum exoptatissimam rebus desperatissimis Belgio toti vltrò offerre non est dedignata, quæ tanquam alter post nubila Phœbus iam cœpit illucescere. Viderint, qui aut phanaticis se totos hæresibus dediderunt, aut qui illo (quem Isaias Propheta comminatur) spiritu vertiginis excæcati aliorsum rapiuntur, vt audientes audiant & non intelligant, ac videntes videant & non cognoscant. Certè Prouinciæ Catholicæ Artesiæ, Hannoniæ, & Tripolitana hæc insularum Duaci, & Orchesij (quibus accessêre Mechliniensis Prouincia, Comitatus Alostensis, ac nonnulla Brabantiæ & Flandriæ oppida) obuiis vlnis eam amplectuntur. Qua nihil gratius contingere posset illis, qui ex Flandria & aliis prouinciis huc, aut in alias refugij ciuitates, tanquam in azylum quoddam, Religionis ergò profugi maluerunt, patria domóque relictis, etiam cum bonorum iactura secedere, quàm aut impiis iuramentis conscientiam polluere, aut mala suæ gentis conspicere. E quorũ numero, quum & ego cum fratribus tribus iamdudum fuerim, in hac bonorum omnium de pace iam adepta congratulatione communi, pro symbolo gratitudinis & fidelis obsequij, labores hosce meos MAIESTATI V. dedicandos existimaui: vt vel hinc eadem MAIESTAS V. cognoscat, quales illi adhuc supersint in his prouinciis quàm maximo numero subditi, qui nondum flexerunt genua ante Baal, & nihil tam in votis habent, quàm aliquando Regiam V. Auctoritatem & pristinam Religionem Catholicam sartam tectam conspicere. Vnde & futurum speratur, vt reliquæ etiam prouinciæ salutis suæ memores, breui pacem amplectantur, & ita tandem aliquando restaurata vera Religione, & publica tranquillitate restituta, nobis qui post tot discrimina rerum in peregrino solo salutem quærimus, ad nostra cum pristina securitate redire liceat. Neque verò etiam priuatim deest caussa, cur MAIESTATI V. lucubrationes has nostras in Tertullianum offerendas putauerim, tum ob varia & Cæsareæ Caroli Quinti Imperatoris semper Augusti, & vestræ quoque Regiæ MAIESTATIS in me collata beneficia, tum quòd me velut impulerint domestica exempla CC. V. Adolphi & Guilielmi à Pamele. Quorum ille, piæ memoriæ pater meus, Cæsareæ MAIESTATI à consiliis priuatis, Principis sui obsequio ita se totum dedidit, vt seruiendo mortem sibi maturarit: Hic germanus frater, Consilij Flandriæ Præses, dum munia sibi à MAIESTATE V. commissa fideliter exequitur, ob iustitiæ & Religionis tuendæ studium, iam secundò ad carceres, immò & ad cædem Gandaui nuper, ab hæreticis eorúmque fautoribus diu quæsitus, non nisi diuini Numinis præsidio seruatus est. Qui quum quod cuique carissimum est, MAIESTATIBVS V. deuouerint, officij esse mei existimaui, vt & ego idem MAIESTATI V. obsequendi desiderium, operis huius, quod eorum quæ hactenus edidi, aut editioni destinaui, difficillimum fuit, dicatione testarer. Accedit, quòd hoc mihi fore sperem ad instar supplicis libelli, quo aliquando impetrare liceat, vt mihi iussu TVÆ MAIESTATIS mittatur in proximam editionem Græcum illud Tertulliani exemplar, quod in Bibliotheca vestra Hispanica adseruari à fide dignis accepi.

Itaque MAIESTAS V. REX CLEMENTISSIME, munusculum hoc æqui, quæso,

boniqueconſulat, meáſque Adnotationes in Tertullianum aduerſus aduerſariorum calumnias ſuo tueatur patrocinio, mei interim in hocce noſtro Religionis Catholicæ cauſſa, exſilio voluntario memor. Quod reliquum eſt, MAIESTATI *Veſtræ quàm officioſiſsimè me commendans, Deum Opt. Max. obſecro, vt eidem* MAIESTATI *Veſtræ proſpera omnia concedat, & pacem cum eadem* MAIESTATE *V. initam, ac Montibus Hannoniæ hodie publicatam, perpetuam faciat.*

Duaci XIII. *Septembris, anno à Natiuitate Domini* 1579.

MAIESTATI VESTRÆ deditiſſimus
in Chriſto ſeruus

IACOBVS PAMELIVS.

IN

IN TERTVLLIANVM DN. IACOBI PAMELII BRVGENSIS OPERA RESTITVTVM, ANDREÆ HOII BRVGENSIS EPIGRAMMA, QVO

singulorum Librorum, qui hoc quinquepertito Opere continentur, Argumenta ex ordine indicantur.

QVINCTVS SEPTIMIVS FLORENS TERTVLLIVS, Afer
Et Carchedoniæ celeberrimus vrbis alumnus,
Quincuplici prodit sectúsque, nouúsque paratu.
Ille antè horrenti fuligine sordidus ora,
Et lacera abruptis mutilatus membra lacunis;
Exuit ingrata nitidos fuligine vultus,
Commissis, quâ fas, nunc integer vndique membris.
Principio, Christi sinuantia PALLIA ritus
Produnt; nec pudefacta Togis cessêre Quiritum.
Vana refelluntur vanæ mendacia GENTIS,
Dirus in insonteis finxit quæ crimina liuor.
Pseudotheos verò discernere Numine maneis
Vis ANIMÆ natiua potest, certissima TESTIS.
Quid, SCAPVLA, indignis, Præses Carthaginis, armis
Christicolas sequere? & superam tibi contrahis iram?
Pone supercilium, IVDÆE, animósque superbos;
Iam toti Deus insinuat sese optimus orbi.
Hinc monitis idem pia corda salubribus implet
Christiadûm. & duros PATIENTI mente labores
Ferre docet; Dominíque ORANDO ambire fauorem.
Ob Christum vinctos animat contemnere mortem
MARTYRAS; & PENITO fassos commissa DOLORE
Eluere hortatur veteris vestigia culpæ.
Fœda theatralis prohibet SPECTACVLA pompæ;
Atque nefas IDOLOLATRIÆ immane recenset.
Vult HABITV, & CVLTV esse genus muliebre pudico.
Cœlibis anticipat vitæ præcepta superstes
VXORI legare suæ; post fata, profani
Fœdera dissuadet thalami. Frondente CORONA
Tempora vinciri, natali Cæsaris anno,
MILITIBVS vetat; & vultu vetat agmen aperto
VIRGINEVM prodire foras; sed se abdere VELO.
Tum verò in sectas calami distringit acumen.
HÆRESEON contra insidias, atque impia iura
Excipiens, fidei normam PRÆSCRIBIT auitæ.
Viuifici sacra BAPTISMI mysteria pandit
QVINCTILLÆ. Æquæuámque Deo tibi, Stoice, carpit
Materiem, HERMOGENE. Lepidóque Platonica ritu,
Tecta VALENTINI nugis, fert monstra sub auras.
Vis ANIMÆ & natura, Sophis ignara vetustis
Hæreticísque nouis, expressa ex parte patescit.
Virgineamque, meri cum corporis indole, CARNEM
In CHRISTO, nec Apellæis deducit ab astris,
Nec confingit inanem, vt adulter Ponticus, vmbram.
Adserit humanam rediuiua ad limina CARNEM
SVRGERE. Dira furens, dignus Cerdone magistro
MARCIO, confoditur Libyco fera Pontica ferro;
Et quina amittit totidem capita horrida telis;
Detestata ruêre DEVM commenta DVORVM.
Omnia ritè DEI BONITAS ÆTERNA creauit.
Vera creatoris proles atque vnica, CHRISTVS.
ANTITHETON cuneum par excipit ordine forfex.

Eruere inuisis tenebris, & ferre sub auras;
Atque tui memores alios, præclara merendo,
Sic facere in medium dum consulis, & pius omneis
Ingenio inuentísque beas, obscuráque luce
Illustras monimenta noua; quæ non modò linguas
Inculta expediant stribligine; sed magè menteis
Collustrent horrenda errorum nocte sepultas.
Testis CYPRIANVS toto iam diditus orbe;
Testis sacrificæ vindex LEITVRGIA Missæ;
Testis erit (leuiora meo ne singula versu
Persequar) hic FLORENS, Libycæ flos vnicus vrbis;
In quo quod positum est operæ, res ipsa loquetur.
Barbara iam humano rediuiuos Africa Flandro
Debet auos; Flandro, quem, Leuaci orbis Athenæ,
BRVGIA progenitum melioribus extulit annis;
BRVGIA, quæ modò flos erat & Belgi vrbium ocellus,
Iam sibi dissimilis, iámque à pietate vetusta
Degener. Hæc patriæ labes abolenda, PAMELI,
Ingenij virtute tui, & pietate laborum.

TERTVLLIANICI
TOTIVS OPERIS
INDEX.

PROLEGOMENA.

TERTVLLIANI EFFIGIES.

TVllius Ausoniæ columénque, decúsque; Superba
Tertulliano est Africa.
Illi verborum fœlicia flumina manant,
Et melle sermo purior.
Hic grauis, & rerum diuino pondere maior,
Minor licet facundia.
Hic Christum sonat; ille Deos, & nomina cassa
Diuinitatis indiga.
Res potior verbis, præcellunt sacra profanis,
Quantum fauillis sidera.
Ergo Sidonio cedat licet aureus ore,
Tertulliano Tullius;
Tullius ille fiet Romanis; dummodò nobis
Legatur hic ter Tullius.

P. Bacherius.

OPERVM TERTVLLIANI

TOMVS PRIMVS, QVO CONTINENTVR

LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, *initio susceptæ fidei plerique conscripti.*

TOMVS SECVNDVS, in quo habentur Libri Parænetici siue Admonitorij ad Christianos.

TOMVS TERTIVS, qui complectitur Scripta aduersus Hæreseis.

TOMVS QVARTVS, Sacra Poëmata continens, cum fragmentis Operum quæ desiderantur.

TOMVS QVINTVS, *qui continet ea quæ in hæresi, siue aduersus Ecclesiam scripsit, cum ijs quæ aliena sunt.*

NOTA-

NOTARUM EXPLICATIO,

QVIBVS INDICANTVR TVM CODICES MS. ET EXCVSI, TVM AVCTORES ALIQVOT

præcipui, qui in restituendo castigandóve Tertulliano vsui fuerunt.

Edit. 1.	TERTVLLIANI *Operum cum Scholiis & Argumentis Rhenani 1. Basil. Editio anni 1521.*
Edit. 2.	*Eiusdem Operum cum eiusdem Adnotationibus altera Basil. edit. anni 1525.*
Edit. 3.	*Eiusdem 3. edit. anni 1539.*
Alc.	*Alciati in Parergis quædam Obseruationes in Tertullianum.*
Ald.	*Orthographia Aldi Manutij.*
Ambr.	*S. Ambrosio adscripti Comment. in Epist. Pauli.*
Angl.	*Anglicus Codex antiquiss. Ioan. Clementis Angli, è quo VII. castigati sunt Libri.*
Arist.	*Aristidis Liber adu. Gentes.*
Arnob.	*Arnobij Libri aduersus Gentes, qui Tertullian. imitatur.*
Athenag.	*Athenagoræ aduersus Gentes, quem imitatur Tertull.*
August.	*S. Augustinus Hipponens. opera, & præsertim Libri de Ciuit. Dei.*
Bau.	*Apologeticus MS. Ecclesiæ Cathedralis S. Bauonis Gandauensis.*
Bed.	*Bedæ Chronicon, & de Arte Poëtica Liber.*
Bibl. Reg.	*Biblia Regia apud Plantinum Antuerpiæ edita.*
Briss.	*B. Brissonij I C. locus vnus atque alter in Tertull.*
Brod.	*Victoris Brodæi Coniectanea*
Cæl.	*Cælij Calcagnini Variæ Lectiones in aliquot Tertull. loca.*
Cant.Guil.	*Guilielmi Canteri Variæ Lectiones.*
Cant.The.	*Theodori Canteri Lectiones antiquæ.*
Carr.	*Ludouici Carrionis antiquæ Lectiones nondum editæ.*
Cassiod.	*Cassiodori Senatoris Chronicon, & Libri Variarum.*
Cedr.	*Georgij Cedreni Annales Græcolatini.*
Cle. Alex.	*Clementis Alexandrini Opera.*
Cle.Rom.	*Clementis Romani Constit. Apostol.*
Colon.	*Coloniens. cod. MS. Apologetici, quem per Melchiorem Hittorpium subinde consuluit Pamelius.*
Crin.	*Petri Criniti Libri.*
Cuiac.	*Iacobi Cuiacij explicatio locorum aliquot Tertull.*
Cypr.	*S. Cypriani Opera à Pamelio edita, qui Tertulliano magistro vsus est.*
Damasc.	*Ioannis Damasceni Liber de Hæresibus.*
Egnat.	*B. Egnatij prima editio Apologetici apud Aldum.*
Elnon.	*Elnonens. S. Amandi codex MS. Apolog.*
Epiph.	*S. Epiphanij Liber de Hæresibus.*
Euseb.	*Eusebij Chronicon, & historia Ecclesiastica.*
Fast. Conf.	*Fasti Consulares auspicio Laurinorum Brugis editi.*
Fabr.	*Poëta Christiani, è quibus desumpti Libri 5. Carmin. aduers. Marcionem. & de iudicio Domini.*
Froben.	*Ioannis & aliorum Frobeniorum Tertulliani editiones variæ, præter 3. supradictas.*
Fulg.	*Fulgentij Placiadis Liber de antiquis vocibus.*
Gagn.	*Ioãnis Gagnæi Parisiana editio, in qua additi fuerunt Libri XI.*
Gelas.	*Gelasij Papæ Decretum Dist. 24. c. Sancta Romana Ecclesia.*
Genn.	*Gennadij Massiliens. Liber de dogmat. Eccles. inter opera S. August.*
Gel.	*Sigismundi Gelenij editio quinta Tertulliani, in qua castigati sunt ad Marsburiens. Britannicum codicem Libri.*
Glic.	*Michaëlis Glicæ Constantinopolitana Historia.*
Gorz.	*Gorz. Monasterij codex MS. quo vsus est 3. sua edit. Rhenan.*
Harris.	*Ioannis Harrisij Angli obseruationes variæ.*
Hieron.	*S. Hieron. Stridon. Opera, qui in multis Tertull. imitatur.*
Hilar.	*S. Hilarij Comm. in Matthæum.*
Hirs.	*Hirsaugiensis cod. MS. quo vsus est Rhenanus in 2. edit.*
Hrab.	*Hrabani Mauri opera, apud Pamelium pleráque MS.*

Hugonis Floriacensis Historia apud eundem MS.	Hug.Flo.
S. Irenæi Libri adu. Hæreses, præsertim 1. cuius cap. 1. ad verbum descripsit Tertullianus.	Iren.
B. Iustini Mart. adu. Gentes Apolog. 2. & aduers. Tryphonem, quos imitatur Auctor.	Iust. Mar.
Lactantij Firmiani Instit. Libri, in quibus Tertull. imitatur.	Lactant.
Latini Latinij Romæ ad Pamelium missæ Obseruationes doctissimæ.	Latin.
Pauli Leopardi Emendationum Libri.	Leo.
Andeberti Maceri Gallica translatio Libri de Præscript. aduers. hæret.	Macer.
Masburensis Abbatiæ Angl. MS. exemplar, quo vsus est Sigismundus Gelenius.	Masbur.
Minutij Felicis Octauius, in quo ad verbum penè Tertullianum imitatus est.	Min. Fel.
Nicephori Calisti Historia Ecclesiastica.	Niceph.
Onuphrij Panuinij Fasti Consulares, Chronicon, & de Romanis Pontificibus Liber.	Onuph.
S. Optati Mileuitani Libri aduersus Parmenianum.	Opt.
S. Paciani Barcinonensis Opuscula aduersus Nouatianos, in quibus quædam ad verbum transcripsit ex Tertulliani Libro de Pœnitentia.	Pacian.
Iacobi Pamelij Argumenta & Adnotationes in Libros omnes S. Cypriani, & Liturgica Latinorum.	Pamel.
Parisiensis editio in 8. forma apud Audoënum Paruum ann. 1566.	Paris.
Paterniacensis Monasterij codex MS. quo vsus est etiam Rhenanus.	Patern.
Petri Pithœi Cod. MS. Librorum de Pall. Apolog. & de Anima, & eiusdem Obseruationes.	Pith.
S. Philastrij Liber de Hæresibus.	Philastr.
Plinij senioris Naturalis Historia, ex qua penè ad verbum multa desumpsit Tertullianus.	Plin. sen.
Plinij iunioris epistola ad Traianum, cum eiusdem responso.	Plin. iun.
Angeli Politiani Miscellanea, & Epist. 5. lib. 4.	Polit.
Iuliani Pomerij aduersus Iudæos Libri, qui Auctorem imitatur.	Pomer.
S. Prospero Aquitanico adscripti Libri de Prædict. & Promissionibus, qui etiam Auctoris quædam descripsit.	Prosp.
Ioannis Quintini Hedui Adnotat. in Libr. de Præscr. adu. Hæreticos.	Q. Hed.
Iacobi Reuardi I C. Brugensis Opuscula.	Reuard.
Beati Rhenani Selestadiensis Adnotationes in Libros à se editos, quæ sanum sapiunt.	Rhen.
Rufini Opuscula inter Opera B. Hieronymi.	Rufin.
Iosephi Scaligeri in Varronem & Festum coniectanea.	Scalig.
Septuaginta Interpretum Bibliorum editio.	Sept.
Sixti Senensis Bibliotheca sancta.	Sixt. Sen.
Tatiani Liber adu. Gentes, qui ex parte Tertullian. imitatur.	Tatia.
S. Theodoreti Liber de Hæresibus.	Theodo.
S. Theophili Antiocheni Libri aduers. Gentes, ad Autolycum.	Theoph.
Ioannis Trithemij Abb. Spanhemensis Scriptorum Catalogus.	Trith.
Adriani Turnebi Aduersariorum Libri.	Turn.
Vaticani tres codices MS. quorum Lectiones varias descripsit piæ memoriæ Alanus Copus Anglus, auspicio Illustrissimi Cardinalis Sirleti.	Vatic.
Petri Victorij Castigationes.	Victor.
B. Vincentij Lirinensis de prophan. hæres. nouitate Liber.	Vinc. Lir.
Ludouici Viuis Adnotationes in Libros S. Aug. de Ciu. Dei.	Viu.
Francisci Zephyri Paraphrasis, & Scholia in Apologeticum.	Zephyr.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ Κυπριανοῦ καὶ σοφωτάτου Τερτουλλιανοῦ ἐξηγητὴν Ἰάκωβον Παμέλιον.

Κυπριανὸν τὸν ἀρίζηλον μέγαν ἱεροφάντην,
Ἠγαθέης Λιβύης ὄμμα φαεινότατον,
Σοὶ φιλόχριστε διδοὺς ὁλολαμπέα, ἶφι ὁμίχλης,
Αὐτῷ ἣ ἀμφεχύθη, τῆλε κεδαννυμένης
Καὶ νῦν Κυπριανοῦ μεμελημένον ἔξοχα πάντων,
Τὸν θεογραπτάων πάνσοφον Αὐσονίων,
Σεπτίμιον πρεσβῦ καθαρώτατον, ὄφρα σὺ δρέψῃς
Πανσόφου ἀκροτάτην ἐπέων κορυφαί,
Εὐαγέων πατέρων λογιώτατος ἐξηγητὴς
Παμέλιος, Φλαμανδρῶν τὸ κλέος ὀρθοσεβῶν.
Ταῦτα μὲν εὐμαθέως δεχθεὶς ἑκούσια δῶρα,
Ἀντ' εὐεργεσιῶν εὔχεαι εὐλογίων
Ἐκλιπάρει τῷ Παμελίῳ πότνια λιτῇσι
Μακροτάτης ζωῆς παρὰ θεοῦ εὐδρομίην,
Ὥς κεν ἀεὶ πλείω κεχαρισμένα εὐσεβέεσσιν
Ἐν χθονὶ λεπτολόγως σοῦ θεῷ ἐξανύσας,
Ὕστερα συστίλβων θεολαμπέσιν οὐρανίδῃσι
Πασιφαοῦς ἆθλον κυδνὸν ἕλοι σοφίης.

Ἰωάννου Συλβίου Ἀτρεβατίου.

VITA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI; AVCTORE IACOBO PAMELIO, QVÆ EIVS ÆTATIS vigintiquatuor annorum Historiam continet.

TERTVLLIANI vitam Deo auspice descripturis, qui (quod memoratu dignum est) sub Afro Romano Pontifice S. Victore, Imperatore item Afro sibi cognomine Septimio Seuero, Afer & ipse floruit; duæ occurrunt controuersiæ, eæque difficilimæ. Prior, de Tertullo Consule, TERTVLLIANO nostro, Tertyliano IC. & S. Tertullino Martyre; è quibus quatuor hallucinatione quadam vnum conficere quidam conati sunt. Altera, de tempore & ætate Auctoris, qua fidei Sacramentis nouus Christi Tyro initiatus est. Ad priorem quod adtinet. Imprimis fefellit Rhenanum corrupta lectio apud Reginonem, quæ castiganda etiam apud Hermannum Contractum in Chronicis; vt pro Tertullino Martyre, quem recensent Martyrologia ex Actis passionis S. Stephani Papæ pridie nonas Augusti, TERTVLLIANVM legerit. Deinde non minus hallucinati sunt hactenus, qui Tertullum Romanum Consulem cum Iureconsulto Tertyliano confundunt, occasione Senatusconsulti Tertulliani, ad quod complura Rescripta sunt edita, quæ recitantur D. L. 38. T. 17. & Cod. L. 6. T. 55. Neque enim reperiri poterit aliquis Consul Tertullianus, seu Tertylianus, sed Q. Flauius Tertullus cum Licinio Sacerdote anno V. C. DCCCCX. ad cuius relationem iam antea, imperante Hadriano Augusto, dictum Senatusconsultum publicatum est. Vtpotè quum D. dicto Titulo lib. 21. D. Pius decreuerit, in quadam facti specie cessare Senatusconsultum Tertullianum; quod proinde eo constat esse antiquius. Tertylianus verò IC. sicuti mox latiùs, sub Alexandro Imperatore multis pòst annis claruit, cum aliis plerisque Papiniani discipulis, qui Iuri dicundo operam dedêre; cuius Constitutiones ex Libris Quæstionum & Libro singulari de Castrensi peculio, ne quid hîc desit, post Vitam hanc Auctoris nostri subiecimus. Quæ solæ quum supersint, nec quisquam alius librorum aliorum ab hoc Tertyliano editorum meminerit; falsus videtur Conrardus Gesnerus, dum illi præterea adscribit legum Rescripta ex Libris, de Senatusconsultis, ac ad SC. Libonianum & Orphitianum. Atque in his satis consentiunt Doctiores. Verùm an idem sit ille Tertylianus cum nostro hoc TERTVLLIANO; adhuc sub iudice lis est, præsertim id adserentibus quibusdam magni nominis & eruditionis IC. Nos certè, saluo saniori iudicio, diuersum censemus; tum quòd ille iuxta veriorem ex Pandectis Florentinis lectionem, teste Augustino Iustiniano, vbique Tertylianus vocetur, noster verò TERTVLLIANVS, tum quòd etiam Francisc. Balduinus datis ad me litteris, stylum, & orationem dissimilem confessus sit; tum denique, quòd tempora non satis conueniant. Si enim cum Bernardino Rutilio Tertylianũ suos edidisse Libros dicamus sub Imperio Hadriani & Antonini; quum Hadrianus Imp. obierit an V. C. DCCCLXXXX. & Seuerus Imp. sub quo noster TERTVLLIANVS, primùm cœperit imperare anno V. C. DCCCCXLV. & sic intercesserint anni LV. oportebit hunc fuisse ætate quinquagenario maiorem, quum ex IC. Christianus factus est, maximè si responsa illa illi adtribuamus, quæ non nisi in auctoritate magna constituti dare solent IC. cuius tamen contrarium ex S. Hieronymo constat, qui media illum ætate, quum antea diu Presbyter fuisset, ad hæresim scribit defecisse. Sin verò, iuxta alios (quorum suprà secuti sumus sententiam) sub Alexandro Imp. cum ceteris IC, quorum responsa in Pandectas relata sunt, iam luce clarius est, eundem non esse. Nam noster TERTVLLIANVS ante Alexandrum annis plus minus XXX. Christi fidem amplexus, eo tempore si adhuc superstes fuerit, in hæresi volutabatur. Neque verò argumenta contra sentientium tanti sunt ponderis, vt in partes suas me potuerint pertrahere. Quòd enim Vlpianus (qui locus fortassis occasionem

huic dedit controuersiæ) D. L. 38. T. 17. ad SC. Tertullianum lib. 1. Rescripti meminit Imperatoris & D. Patris (id est Antonini & Seueri) ad Tertullianum quendam; imprimis aut Iunius, aut Ouinius iuxta MS. cod. Tertullianus ille prænominatur, qunm noster Q. SEPTIMIVS TERTVLLIANVS appelletur, dein de Pandectæ Florentinæ Tertullum legunt, fortassis eundem, qui etiam dictus Q. Flauius Tertullus, cum T. Flauio Clemente Consulatum gessit anno Seueri III. Altera verò ratio, qua potissimùm nituntur illi, quòd Iuris verborum retinentiss. atque adeò IC. Romanus fuerit, vel Eusebio teste, noster TERTVLLIANVS; non magis conuincit, quàm si dicamus, Cæcilium Oratorem, quem introducit secum colloquentem in suo Octauio Minutius Felix, eundem esse cum Cæcilio Cypriano nostro, quòd vterque Oratoriam exercuerit. Aut (quod ad institutum facit magis) si Septimium Seuerum Imp. eundem esse existimemus cum Septimio altero Seuero, quòd vterque Afer & Historicus fuerit, quorum ille suam, hic Alexandri Imp. vitam conscripsit. Aut denique, si Septimium illum, cuius versus exstant apud Crinitum in Iani laudes, aut Quintum Septimium Romanùm, qui Dyctis Cretensis de bello Troiano Libros sex Latinos fecit confundamus cum nostro SEPTIMIO TERTVLLIANO, quòd ambo & Afri & Poëtæ fuerint. Ad quorum fortassis distinctionem, Auctor noster Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS appellationes Libris præfixit suis; non contentus duabus illis SEPTIMII TERTVLLIANI, quemadmodum reliqui post eum scriptores Afri, Minutius Felix, Cæcilius Cyprianus, Lactantius Firmianus, Marius Victorinus, & Aurelius Augustinus.

Porrò (quod ad alteram pertinet controuersiam) de tempore quo ad fidem connersus est TERTVLLIANVS noster, maior multò se difficultas offert. Quosdam qui claruisse putant circa annum Christi nati CLX. fefellit illud Auctoris Lib. de Monogamia, *annis circiter* CLX. *exinde productis*, verùm illi quomodo computandi sint à passo Christo, an potius ab ætate qua Apostolus Paulus Epistolam scripsit ad Corinthios primam, infrà latiùs ad annum Domini CCXIIII. Multo itaque rectiùs Eusebius, Ven. Beda, Freculphus Lexouiensis, Martinus Polonus, Conradus à Lichtenavv Abb. Vrspergensis, Vincentius Bellouicensis, Hermannus Contractus, & Trithemius, circa annum plus minus Christi nati CC. TERTVLLIANVM claruisse scribunt. Atqui de anno, quo Christo nomen dederit, silent omnes præter ipsum TERTVLLIANVM, sed verbis longè obscurissimis. Illud quidem perspicuum est, statim à baptismo conscriptum ab eo Librum de Pallio, ea nempè occasione, quòd, quum pro more Christiano Toga dimissa Pallium indutus esset, amicus quispiam obiecit: *Ita a Toga ad Pallium?* Cui inter cetera respondet: *At ego iam illi etiam diuinæ sectæ ac disciplinæ commercium confero. Gaude Pallium & exsulta, melior iam te Philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cœpisti.* Verùm non perinde intelligi potest, quid sibi velint eiusdem Libri verba: *Sed vanum iam antiquitas, quando curricula ista coram. Quantum reformauit orbis sæculum istud? Quantum vrbiũ aut produxit aut auxit aut reddidit præsentis Imperij triplex virtus, Deo tot Augustis in vnum fauente? Quot census transcripti? quot populi propaginati? quot Ordines illustrati? quot barbari exclusi? Reuera orbis cultissimum huius Imperij rus est, eradicato omni aconito hostilitatis, & cacto & rubo subdolæ familiaritatis, consitum & amœnum super Alcinoi pometum & Midæ rosetum.* Id quidem Rhenanus, Magdenburgenses, aliique eum secuti ita interpretantur; vt per *Triplicem Imperij virtutem*, intelligant Seuerum Augustum, & Pescennium Nigrum, ac Clodium Albinum Cæsares, quorum illi ab exercitibus in Pannoniis & Oriente, hic in Gallia Cæsar dictus est. Sed ipse sibi contradicit Rhenanus, qnum fatetur inuito Seuero id factum de Pescennio, & vtrumque ab illo hostem iudicatum, & è viuis sublatum postea. Non poterit igitur in tanta trium Cæsarum simultate accommodari illud: *Deo tot Augustis in vnum fauente*, multo verò minus illud: *eradicato omni aconito hostilitatis.* Immò quum illa trium Cæsarum variis in Prouinciis delectio contigerit statim initio Imperij Seueri, minimè conuenire potest cum verbis sequẽtibus: *Quot census transcripti?* &c. *quot barbari exclusi?* Quorum postremum maiorem scrupulum inijcit, quòd inde constet, non nisi post *exclusos barbaros* hunc librum conscriptum, id est, post deuictos Arabas, Parthos & Adiabenos. Quod itaque in Argumento & Adnotationibus nostris ad annum ferè quinctum retulimus Imperij Seueri, ad annum tertium potiùs adplicari oportere postea deprehendimus, quum anno quarto à Seuero deficere Albinus cœperit, & anno quincto interfectus sit. Itaque imperantibus tunc vnà Seuero Augusto, Antonino eius filio, & dicto Albino, pacato iam Imperio, vtpotè deuictis iam ac occisis, & Iuliano, qui occiso Pertinace illud inuaserat, & Pescennio Nigro. Et verò de Albino Imperij consorte consentiunt omnes. Nam iuxta Fastos Consulares, statim post acceptos omnes Imperij titulos. D. CLODIVS ALBINVS AB IMP. CÆS. L. SEPTIMIO SEVERO AVG. CÆSAR APPELLATVS EST: & anno sequenti Consulatum iniit Seuerus cum Albino, qui iam inde etiam SEPTIMIVS dictus est, quantum apparet in Seueri gratiam. Qui eo etiam honore illum prosecutus est, vt numos eius imagine (teste Spartiano) insigniri iusserit, qui etiamnum exstant cum inscriptionibus tam Græcis quàm Latinis apud Generosos Dominos Marcum & Guidonem Laurinos Vvatrefleti toparchas, cum aliis compluribus, quorum infrà fiet mentio. E quibus pro nostra sententia faciunt, iam post occisum Nigrum publicati, isti: IMP. CÆS. D. CLODIO SEPT. ALB. COS. II. MONETA AVG. SC. seu VICT. AVG. aut MINERVÆ PACIFERÆ, SÆCVLO FOECVNDO

Tom. 5. lib. de Monog. c. 3. n. 17.

Tom. 1. lib. de Pall. c. 5. num. 24. Ibid. cap. 6. num. 117. Ibid. cap. 3. num. 41.

CVNDO; aut denique: FELICITAS; quæ omnia pertinere videntur ad illud: *eradicato omni aconito hostilitatis.* De Antonino autem Seueri filio, quod etiam iam inde Cæsaris titulo insignitus fuerit, duo sunt quæ coniecturam confirmant nostram, tum lex I. de inofficioso Testamento Cod. l. 3. quam rescripserunt Seuerus & Antoninus Kal. Iuliis Falcone & Claro Coss. quorum Consulatus incidit in I. annum Seueri; tum hæc numismatis inscriptio: IMPP. INVICTI PII AVGG. (cum Seueri effigie & Antonini adhuc pueri imberbis) VICTORIA PARTHICA MAXIMA. Quæ adeò referri potest ad illud: *quot barbari exclusi?* sicut & ista: L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. II. ARAB. PAR. ADIAB. COS. II. P P. SC. Maximè consentiente Spartiano in hæc verba post Nigri cædem: Deinde circa Arabiam plura gessit, Parthis etiam in deditionem redactis, necnon & Adiabenis, qui omnes cum Pescennio senserant. Atque ob hoc reuersus, Arabicus, Parthicus, Adiabenicus, appellatus est, sed triumphum respuit, ne videretur de ciuili triumphare victoria. Insuper & Eusebio (seu potius B. Hieronymus, qui multa ad Latinos pertinentia Chronicis ipsius interseruit) qui bellum Iudaicum, Samariticúmque, ac Parthicum cædi Albini præponit; quemadmodum etiam Orosius Ioannes Zonara, & Hugo Floriacensis. Nec obstat, quòd Herodianus dilatum adhuc scribat bellum Parthicum; tum quòd fides maior haberi debeat Latino quàm Græco scriptori, qui nullum historiæ ordinem obseruauit, tum quòd Spartianus postmodum iterum profectum scribat in Arabas, Parthos, & Adiabenos, & bello contra eos confecto triumphum egisse, eundem nempè de quo infrà anno Seueri IX. Præsertim, quum exstent & Marmorum & Numorum inscriptiones, in quibus bis Parthicus nuncupatur. Altera anni XI. eiusdem in Arcu Septimij Romæ IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. SEVERO. PIO. PERT. AVG. P.P. PART. ARAB. PART. ADIAB. PONT. MAXI. TRIB. POTES. XI. COS. III. PROCOS. ET IMP. CÆS. M. AVREL. L. F. ANTONINO AVG. PIO. FELICI. TRIB. POT. VI. COS. PROCOS. P. P OPTIMIS FORTISSIMI'Q. PRINCIPIBVS, INSIGNIBVS EORVM VIRTVTIBVS DOMI FORI'SQ. S. P. Q. R. Anni XV. altera: L. SEP. SEV. AVG. IMP. XII. PART. ARAB. PART. ADIAB. AAX. PROFECTIO. AVGG. quantum apparet in Britanniam. Quarum priori partim etiam explicatur illud: *quot populi propaginati?* Quemadmodum & illud: *quot ordines illustrati?* de Ordinibus nempè seu Legionibus Militaribus, per inscriptiones annorum Seueri II. III. ac IIII. istas: IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. &c. TRIB. POT. II. IMP. IIII. COS. II. PROCOS. P.P. Ordo CLV̄S, &: VIRG. DIAN. SACR. PRO SALVTE IMP. L. SEPT. SEV. &c. TRIB. POT. III. IMP. V. ORDO CLV̄S. ac: IMP. CÆS. &c. IMP. VIII. TRIB. POT. IIII. LEG. VII. CLV̄S. Historiam nihilominus nostram auspicabimur à primo Seueri anno, & TERTVLLIANI iam Christiani ab anno illius tertio; dummodò quædam præmiserimus, de eius appellationibus Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS, & proinde de ipsius gente, familia, stirpe, parentibus, patria, institutione, studiis & scriptis adolescentiæ, vitæ statu, & ætate, quum Seuerus Imperium iniit.

Porrò Q. (quod Auctori nostro tribuerunt iam olim Vincentius Bellouacensis, Trithemius, Politianus, & MS. cod.) Prænomen esse, norunt Antiquarij omnes, fortassis quòd quinctoloco natus esset, vtpotè quum Prænomina aut ab euentu aut ab auis, proauis, seu atauis ferè vsurpari à Romanis soleant (in quorum locum hodie successerunt propria cuiusque nomina) quale est & illud: QVINCTA SEPTIMIA, quod inter prænomina feminarum ab Onuphrio recensetur. SEPTIMII, gentis est appellatio, quæ apud Romanos primùm Regia, deinde plebeia, postremò Consularis fuit & Patritia. Imprimis enim inuenitur: SEPTIMIVS MESIVS ÆQVICOLARVM REX; inde in variis Marmorum inscriptionibus partim inter Epigrammata antiquæ Vrbis, partim in Orthographia Aldi Manutij, feminarum appellationes: SEPTIMIA ANNIA FL. HERATIA SEPTIMIA OCTAVILLA, SEPT. FELICISSIMA, SEPTIMIA, EVRESIA, SEPT. SECVNDA, SEPT. EXORATA; & Ordinis Militaris virorum (quæ ad institutum magis faciunt) T. SEPTIMIVS FELICISSIMVS COHORTIS II. & L. FLAVIVS L. F. SEPTIMIVS APER OCTAVIANVS C. V. TVRM. II. EQVIT. ROM. XVIR STLITIBVS IVDICANDIS; &: L. SEPTIMIVS ANTIGONVS MIL. COH. VI. PR. & T. SEPTIMIVS C. F. SER. TIVIA. TR. MIL. denique L. SEPTIMIVS SEVERIANVS, & SEPT. CARITO V. P. Consularium denique virorum; sub Iulio Cæsare Augusto P. SEPTIMIVS; Traiano Cæsare SEPTIMIVS AGNIDINVS V. C. AGENS PER HISPANIAS V. C. P. T. VICE SACRA COGNOSCENS; sub Marco Imper. SEPTIMIVS SEVERVS; sub Imper. Vero L. SEPTIMIVS SEVERVS, M. SEPTIMII GETÆ F. postmodùm Imperator; sub ipso illo Seuero D. CLAVDIVS SEPTIMIVS ALBINVS, cum illo vti supradiximus Cæs. appellatus; P. SEPTIMIVS M. F. GETA illius frater, Q. SEPTIMIVS PLAVTIANVS Antonini filij ipsius, socer; & (mirum de Antonino eius filio maiore natu, quòd SEPTIMII appellationem prætermiserit) P. SEPTIMIVS SEVERI. AVG. F. GETA, IMP. CÆS. AVG. De quorum gente an fuerit, etiam ipse Afer, Auctor noster, non ita constat;

ipse interim sibi ipsi his verbis id nominis tribuit: *Pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum* SEPTIMIO TERTVLLIANO, *cuius hoc opusculum est*; hinc & à Lactantio Instit. diuin. l. 5. c. 1. & à B. Hieron. 128. Epist. ad Fabiolam, SEPTIMIVS TERTVLLIANVS appellatur; quibus etiam consentiunt Trithemius, Politianus, & MS. excusíque hactenus codices omnes. FLORENTIS cognomen, familiam quidem certam gentis Septimiæ significat, sed quæ apud Romanos fuit incognita; adtribuitur tamen Auctori non modò in excusis, sed & MS. codicibus, ac iam olim à Trithemio & Politiano. TERTVLLIANI nomine præter alios qui illius mentionem faciunt scriptores omnes, non modò verbis iam citatis, sed etiam hisce seipsum appellat: *Tantum oro, vt quum petitis, etiam* TERTVLLIANI *peccatoris memineritis*, &: *memento in orationibus tuis* TERTVLLIANI *ad hac exortantis.* Quod videtur deriuatitium à Tertullo, sicuti Octauiani ab Octauio, & Septimini à Septimio, & stirpem significare familiæ Florentum. De qua fortassis est quæ exstat Montuiii ad S. Mauritium, ac Mediolani ad S. Victorem porta Vercellensi hæc inscriptio: C. SARTORIVS L. F. OVF. TERTVLLIANVS VETERANVS. LEG. XI. CVRATOR CIVIVM ROMANORVM MOGVNTIACI, seu MVNGOTIARCI. Hoc saltem constat ex Euseb. Chronico & B. Hieronym. Cat. Scriptorum Eccles. TERTVLLIANVM nostrum Afrum fuisse, Centurionis Proconsularis filium; quod etiam adfirmant B. Isidorus, Ven. Beda, Nicephorus, Freculphus Lexouiensis, Marianus Scotus, Ado, & Vincentius Bellouacensis. Patriam Carthaginem indicat agnomen CARTHAGINIENSIS, in quo etiam illi consentiunt, quum dicunt *Prouincia Africa, ciuitatis Carthaginiensis,* sicuti & B. Optatus Mileuitanus lib. 1. aduersus Parmenianum, & nominatim Nicephorus, quum Carthagini in Africa ortum scribit. Quid? quòd ipse Auctor id satis supérque indicet initio Libri de Pallio: *Principes* (inquit) *semper Africa, viri Carthaginienses, vetustate nobiles, nouitate felices. Tamen & vobis habitus alter olim Tunica fuere, & quidem in feminis. in viris autem Pallij extrinsecus habitus. Vobis verò post iniuria beneficium, post Gracchi obscœna omina, post trinas Pompeij aras, & longas Cæsaris moras; vbi mœnia Statilius imposuit, sollemnia Sentius Saturninus enarrauit, quum concordia iuuat, Toga oblata est. Pallium tamen generaliter vestrum, immemores etiam, denotatis. Equidem haud miror præ documento superiori. Nam & Arietem illa dicitur Carthago studiis asperrima belli prima omnium armasse. Quum tamen vltimarent tempora patriæ* (en patriam Carthaginem VOCAT) *& Aries iam Romanus in muros quondam suos auderet, stupuere illicò Carthaginienses vt nouum extraneum ingenium. Tantum aui longinqua valet mutare vetustas. Sic denique nec Pallium agnoscitur.* Hæc paulò prolixiùs, ob opinionem Vadiani, qui in Carta Palestinæ patriam illi adsignat Municipium quoddam iuxta Aras Philenorum fratrum.

Tom. 2. lib. de Vel. virg. c. vlt. num. 140.
Tom. 3. lib. de bap. ca. vlt. n. 142.
Tom. 5. lib. de Exhort. Cast. cap. vlt. n. 74.
Tom. 1. lib. de Pall. c. 1. num. 2.

Atqui TERTVLLIANI qualis felix fuerit institutio, Libri eius aduersus Gentes testantur, qui (B. Hieron. teste Epist. ad Magnum) cunctam sæculi continent disciplinam, è quibus vel solis constat omnes illum Auctores euoluisse, Historicos, Poëtas, Grammaticos; de Iureconsultis verò res notior est quàm vt probatione sit opus; de Medicis & Philosophis idipsum ex libro de Anima colligere est. Quorum omnium Catalogum in suas classes distributum reperiet Lector inter Indices nostros, tam Græcorum quàm Latinorum. Hinc à Lactantio dicitur in omni genere litterarum peritus; ab Eusebio legum & rerum Romanarum peritia clarus; à B. Hier. acris & vehementis ingenij vir eruditiss. quo nihil eruditius, nihil acutius, & eloquentissimus; à B. Augustino disertissimus, qui buccis sonantibus orationem inflauerit; à Nicephoro eloquentia admodum pollens, acris & ingeniosus admodum. Quæ omnia latiùs multo prosequitur Vincentius Lirinensis: Hic (inquit) apud Latinos nostrorum omnium facilè princeps iudicandus. Quid enim hoc viro doctius? quid in diuinis atque humanis rebus exercitatius? Nempè omnem Philosophiam, & cunctas Philosophorum sectas, auctores adsertorésque sectarum, omnésque eorum disciplinas; omnem historiarum & studiorum varietatem mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio verò nónne tam graui & vehementi excelluit, vti nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit; quod non aut acumine irruperit, aut pondere illiserit? Iam porrò orationis suæ laudes quis exequi valeat? Quæ tanta, nescio qua, rationum densitate conserta est; vt, ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat; cuius quot penè verba, tot sententiæ sunt; quot sensus, tot victoriæ. Quamquam interim experientia ipsa conuicti fateamur necesse sit, quod de eo scribit Lactantius, parum esse facilem, minus comptum, & multum obscurum; & iuxta B. Hieronymum, crebrum quidem in sententijs, sed difficilem in eloquendo; vt non mirum sit, stilum eius & aliorum etiam Afrorum facilè potuisse discerni à Nepotiano (vti in vita eius testatur idem B. Hieronymus) Minutij Felicis dico, B. Cypriani, Arnobij, Lactantij, Victorini. Obscuritatis verò stili præcipuam caussam adnotauit alicubi Rhenanus, quòd ex Græcorum Auctorum assidua lectione adeò Græcas loquendi formulas imbiberit, vt etiam Latinè scribens, illarum obliuisci nequiret. Et verò scripsisse eum quædam in adolescentia, atque adeò ante fidem Christi susceptam, idem B. Hieronymus locuples testis est. Nam est (inquit lib. 1. adu. Iouin.) huius loci nuptiarum angustias describere, & quasi in communibus locis Rethorico exsultare sermone. Certè & TERTVLLIANVS, *quum adhuc esset adolescens*, lusit in hac materia. Cuius libri argumentum & titulum idem Epist. 22. ad Eustoch. recenset: Si tibi placet (inquit) scire, quot molestiis virgo libera, quot vxor adstricta sit, legas TERTVLLIANVM AD AMICVM PHILOSOPHVM. Quò fit vt castitatem, quam toto vitæ

tempore

tempore vſqueadeò commendatam habuit, etiam iam inde ab illo obſeruatam cenſeamus. Atque adeò non tam ſuo quàm aliorum nomine, exempli gratiâ, dictum intelligimus illus Auctoris: *Ego me ſcio neque alia carne adulteria commiſiſſe, neq; nunc alia carne ad continentiam eniti.* Coniugium tamen iniiſſe TERTVLLIANVM ex Libris duobus ad Vxorem perſpicuum eſt: fortaſſis quòd nondum ſublatæ eſſent Papia Poppæa & Iulia leges, quæ liberos ſuſcipi cogebant (vti ipſe fatetur) & cœlibes & orbos vetabant ex teſtamēto ſolidum capere; de quibus per Seuerum Imp. ſublatis infrà latiùs. Quarum Legū conſtitutio præſcribens matrimonij certam ætatem, vt potè iuxta Platonē anni XXXV. noſtram cōfirmat coniecturā, quod ante fidem matrimonium contraxerit, quamquam tamē liberorum eius nulla vſpiam mentio. Scribitur autem à Trithemio apud Carthaginem aliquot annis, Rhetoricam glorioſè docuiſſe; poſtea & Oratorem fuiſſe ſeu cauſſarum Aduocatum mox comprobauimus. Iureconſultum etiam fuiſſe conſtat ex varijs, quibus vtitur, phraſibus & I C. vocibus, fortaſſis Romæ præceptore vſus eſt Serbidio Scæuola; ſtudiorum collega & Seuero Imper. & Æmilio Papiniano, ætate tamen minor Seuero, qui natus fuit anno Domini CXLVI. vt quadragenarius fuerit initio Imperij illius. Inde enim ad finem vſque Imperij ipſius & filij eius Antonini Caracallæ, ſub quibus Auctor floruit, anni efficiuntur XXIIII. aut circiter, & ſic ſimul conſtituuntur LXIII. ætatis TERTVLLIANI, à quo anno (quem climactericum vocant Medici) decrepita ætas, ad quam vſque vixit, exordiri ſolet. Pro quo facit quod B. Hieron. & Nicephorus poſt mediam ætatem in hæreſim Montani lapſum ſcribunt, nempè noſtra quidem ſententia circa annum ætatis eius quinquageſimum tertium, anno Seueri XV. toto ante ante obitum decennio. Verùm de his plus ſatis. Iam ad Hiſtoriam pergamus annorum illorum XXIIII.

To.4.operū Tertull. T.3.Lib. de Reſu.car.c. 59.n. 412. T. 2.li.1.et 2.ad Vxor. Tom.1.Apolog.c. 4. n.52.et T. 5.l.de Mon. c.16.n.123. & 124.

Anno igitur Domini CLXXXXIIII. C. SOSIO FALCONE & C. IVLIO FRVCTO CLARO cos. S. Victoris filius F. Afri Romani Pontificis an. VIII. Imp. Cæſ. L. Septimij M. F. Afri, Pij, Pertinacis, Auguſti anno I. TERTVLLIANVS adhuc ethnicus cauſſarum patronum agebat Carthagini; quod comprobatur his ipſius verbis quæ ſub Pallij perſona de ſe ſcripſit, iam Chriſtianus factus: *Ego,* inquit, *nihil foro, nihil campo, nihil curiæ debeo, nihil officio aduigilo; nulla roſtra præoccupo, nulla prætoria obſeruo, cancellos non adoro, ſubſellia non contundo, Iura non conturbo, cauſſas non elatro. Plus togæ læſere Remp. quàm loricæ.* Certè ethnicum ſe fuiſſe ipſe fatetur, agens de iudicio extremo, vita & igne æternis, & ſuſcitatione defunctorum: *Hæc* (inquit) *& nos riſimus aliquando, de veſtris fuimus. Fiunt, non naſcuntur Chriſtiani.* Apud Auctorem verò quædam ad annum hunc pertinentia reperire eſt. Imprimis de cæde Imp. Cæſ. P. Heluij, P. F. Pertinacis occiſi V. Kal. April. illud Apologetici: *Vnde qui faucibus exprimendis palæſtricam exercent? Vnde qui armati palatium irrumpunt, omnibus Stephanis atque Parthenijs audaciores? De Romanis, ni fallor,* vtpotè qui in foribus palatij ab armatis Prætorianis militibus interfectus ſit, factione Læti præfecti prætorio, eiuſdem, cuius iuſſu Commodus Imper. non multo antè à Narciſſo athleta, cum quo ille ſolebat in palæſtrica exerceri, ſtrangulatus fuerat. Deinde de Imp. Cæſ. Peſcennio Nigro, qui, occiſo iuſſu Senatus Imp. Cæſ. M. Didio M. F. Commodo Seuero Iuliano Auguſto, exante diem Kalendas Maias Imperium inuaſerat, illud eiuſdem loci: *Planè ceteri ordines pro auctoritate religioſi ex fide nihil hoſtinum* (*aduerſus Cæſarem*) *de ipſo Senatu, de equite, de caſtris, de palatijs iſtic ſpirant. Vnde Caſſij & Nigri?* Quorum prius ad Auidium Caſſium refertur; qui, ex familia Caſſiorum C. Iulij Cæſaris interfectorum, & Antonino Pio & Marco ac Vero Impp. principatus extorquere conatus fuit. Alterum ad Nigri conſpirationem aduerſus Seuerum Imp. *Iam & ſolemnia Cæſarum* (qualia etiam Kalend. Iunijs in auguratione noua Seueri, qui antea Idibus Maij ab exercitu Imperator dictus fuerat, celebrata ſunt) ibidem in hæc verba deſcribit: *Cur die læto non laureis poſtes obumbramus, nec lucernis diem infringimus?* & paulo pòſt: *Ipſos Quirites, ipſam vernaculam ſeptem collium plebem conuenio; an alicui Cæſari ſuo parcat illa lingua Romana? Teſtis & Tiberis, & ſcholæ beſtiarum. Iam ſi pectoribus ad tranſlucendum, quandam ſpecularem materiam natura obduxiſſet, cuius non præcordia inſculpta apparerent noui ac noui Cæſaris ſcenam in Congiario diuidundo præſidentis? etiam illa hora, qua adclamant: De noſtris annis tibi Iupiter augeat annos.* Hoc enim indicant Herodianus lib. 2. inter cetera ſcribens: Milites Prætorianos relictis armis pomparom habitu laureatos proceſſiſſe; & Spartianus ac Faſti Codſulares, dum XXX. poſtquàm in vrbem venerat die, exante diem Kal. Iulias, profectum ſcribunt Seuerum in Orientem contra Nigrum tyrannum, dati priùs plebi *Congiario*, & Donatiuo Militibus; denique & hæc numiſmatis inſcriptio: IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. COS. LIBERALITAS AVGVSTI. Quò pertinet etiam quod prætermittitur: *Focos & thoros in publicum educere, vicatim epulari, ciuitatem tabernæ habitu obolefacere, vino lutum cogere.* Ad hunc præterea annum pertinere cenſemus illud lib. ad Scapulam: *Ipſe etiam Seuerus pater Antonini, Chriſtianorum memor fuit. Nam & Proculum Chriſtianum, qui Torpacion cognominabatur, Euhodæ procuratorem, qui eum per oleum aliquando curauerat, requiſiuit, & palatio ſuo habuit vſque ad mortem eius; quem & Antoninus optimè nouerat, Chriſtiano lacte educatus.* Nam morbum illi grauem contigiſſe initio Imperij, ex Ælio Lampridio vel inde patet, quòd quum filij ſui id ætatis non haberēt, vt imperare poſſent, Seuerus ſe id in animo habuiſſe ſcripſerit, vt ſi quid ſibi fortè humanitùs accidiſſet, Niger Peſcennius & Clodius Albinus ſuccederēt; quorū ille occiſus fuit anno ſequēti. Et quū (ſicuti infrà latiùs) anno ipſius IIII. Antoninus annum agēs decimūtertium Cæſ. Aug. appellatus ſit, oportebit huc referre, quod de illius ſcribit educatione

Tom. 1. lib. de Pall. c.5. num. 98. Ibi. Apolog. c.18. n. 262. Ibid. Apol. c.35. n. 475. & 476. Ibi. n. 472. Ibid. num. 461. 462. 463. 464. 468. 469. 470. Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 4. num. 32. 33. 34. 35. & 36.

Auctor. Cui simile est illud de illo Spartiani: Si quando feris obiectos damnatos vidit, fleuit; aut oculos auertit. Septennis puer, quum collusorem suum puerum ob Iudaicam religionem grauiùs verberatum audisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, neque auctorem verberum diu respexit. *Christiano vero lacte educatum*, ex eo confirmatur, quòd Lugduni natus sit vbi vigebat fides Christiana.

Anno Domini CLXXXV. IMP. CÆS. L. SEP. SEV PERT. AVG. II. ET D. CLODIO SEPT. ALBINO CÆSARE II. cos. anno IX. S. Victoris Romani Pontificis, & ipsius Seueri II. adhuc Carthagini Caussarum fuisse aduocatum TERTVLLIANVM verisimile est. Ad hunc autem annum referri debet illud ipsius lib. ad Scapulam: *Sic & circa Maiestatem Imperatoris infamamur, tamen numquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani inueniri potuerunt Christiani; sed ijdem ipsi, qui per Genios eorum in pridie vsque iurauerant, qui pro salute eorum hostias & fecerant & vouerant, hostes eorum sunt reperti.* Hoc enim anno Imper. Cæs. C. Pescennius Niger Iustus Augustus occisus est apud Cyzicum, siue Isicum iuxta Herodianum; quo facto mox Seuerus eos Senatores occidit, qui Nigri partes secuti fuerant, & cum Nigro militauerant Ducum aut Tribunorum nomine, aliósque omnes exceptis Militibus, quos impunitate proposita recepit; Antiochenis priuilegia & Neapolitanis ius ciuitatis eadem de caussa ademit. Aliquot deinde Barbarorum Reges (iuxta Onuphrium) qui Nigro fuerant auxilio, à Seuero victi sunt; quare ipse IMP. II. III. & IIII. appellatus est, quos omnes Nigrianos Auctor noster appellat. Quod postremum confirmat nostram sententiam de Arabibus, Parthis, & Adiabenis hoc anno deuictis; atque adeò huc pertinent Inscriptiones Numorum & Marmorum antiquæ suprà citatæ, & proinde illud Auctoris: *barbari exclusi.* Et verò Constitutiones his Coss. editæ titulo Seueri & Antonini Augg. datæ V. Kal. Martij, XJ. Kal. Maij, Nonis Iulijs, VI. Kal. Oct. & XJ. Kal. Nouemb. confirmant quod supradiximus de Antonino Imperij consorte ab initio; quæ exstant Cod. Lib. 8. T. 14. l. 1. lib. 6. T. 2. l. 2. lib. 2. Tit. 1. l. 2. lib. 2. T. 24. l. 1 & lib. 8. T. 16. l. 1. Ad hunc annum pertinere censemus, cuius ex Eusebio suprà meminimus, bellum Iudaicum & Samatiticum, de quo etiam Freculphus Lexouiensis, vnde & Iudaicum ei oblatum fuisse. Quò videtur ex parte respicere Auctor de Iudæis agens: *Dispersi* (inquit) *palabundi, & cæli & soli sui extorres vagantur per orbem, sine homine, sine Deo Rege; quibus nec aduenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur.* Vnde conijcio belli illius occasionem, quod Iudæam vellent repetere, qua illis ab Hadriano Imp. interdictũ fuerat. Huc etiam referendum quod scribit Nicephorus Eccles. hist lib. 5. cap. 2. Seueri Imperij initio satis bono loco res nostræ fuere, indiésque fidei professio augmenta sua cœpit, eorum quos recensuimus Ecclesiasticorum doctorum scriptis atque doctrinis eam prouehentibus, ídque in maximis quibusque potissimùm vrbibus; nimirùm Alexandriæ, Anthiochiæ, Æliæ, & per Palæstinam omnem, Ephesi, Cæsareæ, & Occidentem versus. Thessalonicæ, Athenis, Corinthi, in Gallijs, & Romæ maximè. Vniuersæ enim multitudines & domus totæ ad fidem accedebant; quiduis facere & pati paratæ; quàm vt quidquam contra religionem nostram agerent aut nouarent. Qua occasione etiam recensendi hic veniunt quorum tum ille, tum Eusebius meminerunt huius ætatis Ecclesiastici scriptores, maximè quum ipsorum scriptis & doctrinis hauddubiè acceptam debeat suam conuersionem Auctor noster. Apud Alexandriam Demetrius Episcopus duodecimus ac Presbyteri Panthenus, & eius discipulus Clemens Alexandrinus, Anthiochiæ 9. Episc. Serapio, Hierosolymorum 34. Gordius, Cæsareæ Palestinæ Theophylus, Ephesius Polycrates, Ponticus Palmas, Berillus, & Bachilus Corinthij, in Africa Charthagini Agrippinus, Lugduni Galliarum S. Irenæus, Romæ denique S. Victor Pontifex. Atq; adeò hinc confirmatur nostra ex MS. cod. lectio apud Auctorẽ: *Quales ergo Leges istæ, quas aduersum nos soli exercent impij, iniusti, turpes, truces, vani, dementes; quas nullus Pius, nullus Seuerus impressit.* nempè vsque ad id temporis quo Apologeticum edidit.

Tom. 1. lib. ad Scap. c. 2. num. 8. & 9.
Tom. 1. lib. de Pall. c. 2 num. 41.
Tom. 1. Apolog. c. 21. num. 306.
Ibid. cap. 5. nu. 65. 70. & 71.

Anno Domini CLXXXVI. Q. FLAVIO TERTVLLO & T. FLAVIO CLEMENTE coss. S. Victoris Romani Pontificis anno X. & Seueri III TERTVLLIANVS fidei Christianæ, mea quidem sententia nomen dedit, Imperio iam prorsus pacato; cum Seuero Imperantibus Antonino eius filio & Clod. Albino Cæsaribus, quod adeò *Triplex Imperium* vocat verbis suprà citatis, quo Lectorem remittimus; complura enim illic reperiuntur quæ ad hunc annum pertinent. Id tamen non initio, sed sub huius anni finem: *eradicato iam omni aconito hostilitatis*; vt potè post excidium Byzantinum, quæ vrbs Herodiano, Zonara, & Michaële Glyca testibus, post triennij obsidionem, cœptam, anno primo Seueri, adhuc viuente Nigro, tandem fame capta est, & libertate omni adempta Perinthijs (qui multa à Nigro passi fuerant) adiudicata est, etiam mœnibus euersis, in vici formam redacta. Cuius etiã Auctor meminit: *Cæcilius*, inquit, *Capella in exitu Byzantino; Christiani gaudete, exclamauit.* Occasionem suæ conuersionis ipse, quantum apparet, indicat ex testimonio alicuius Dei, qui à Christianis adiuratus dæmonem se confitebatur: *Hæc testimonia* (inquit) *Deorum vestrorum Christianos facere consueuerunt, qua plurimùm illis credendo, in Christo Domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostra fidentiam ædificant.* Neque tamen inde solummodò, sed & ex fide scripturarum sacrarum, quarum fidem Dij suo testimonio adprobabant. Maximè quòd illarum auctoritatem (vel ipso teste iam Christiano) summa antiquitas vindicaret, vt potè quum: *omnes substantias, omnésque materias, origines, ordines, venas veterani cuiusque styli gentes etiam plerasque & vrbes insignes, historiarum caussas & memoriarum*

Tom. 1. lib. de Pall. c. 3. num. 41.
Ibid. n. 42.
Tom. 1. lib. ad Scap. c. 3. nu. 20.
Ibi. Apol. c. 23. n. 371
Ibid. c. 19. num. 273. 274. 275. 276. 277.

riarum

A *riarum; ipsas denique effigies litterarum, indices custodésque rerum; ipsos Deos, ipsa templa & oracula & sacra vnius Prophetæ Moyses scrinium seculo aliquot anteuerterit.* Quum etiam illarum Maiestatem diuinam prædictionum veritas comprobaret: *Quidquid enim*, inquit, *agitur, prænunciabatur. Quòd terræ vorant vrbes, quòd insulas maria fraudant, quòd externa atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsant; quòd fames & lues, & locales quæque clades & frequentiæ plerumque mortium vastant, & quòd etiam officia temporum & elementorum munia exorbitant, quòd & monstris & portentis naturalium forma turbatur, prouidenter scripta sunt* (nempè Matth. 25.) *Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur.* De quibus omnibus latiùs, & lib. de Pallio cap. 2. & eiusdem Apolog. cap. 40. quò & ad Adnotat. nostras Lectorem remittimus. Hîc dumtaxat addemus, adludere illum inter cetera ad *luem* maximam Romæ & in multis Prouincijs ac terræmotum, quo corruit Smyrna vrbs Asiæ, quæ recenset Euseb. in Chronicis sub Marco & Vero Impp. & fulmen quod sub Commodo in Capitolium ruens Bibliothecam inflammauit, & bella eius ætatis ciuilia, quorum iam meminimus. Item ad *famem*, de qua lib. ad Scap. in hæc verba: *Sicut & sub Hilariano præside, quum de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: Areæ non sint; areæ ipsorum non fuerunt; messes enim suas non egerunt.* Denique ad *portentum*, de quo ibidem: *Nam & sol ille in conuentu Vticensi, extincto penè lumine adeo portentum fuit, vt non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate & domicilio.* Et verò, scripta quoque multorum à Christo Patrũ aduersus Gentes conuersioni caussam dedisse sentimus, ad quæ adludit alibi: *Nonnulli*, inquit, *quibus de pristina litteratura, & curiositatis labor & memoriæ tenor perseuerauit, opuscula penes nos condiderunt, commemorantes & contestificantes in suggillationem & originem & traditionem & sententiarum argumenta; per quæ recognosci possit, nihil nos aut nouum, aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid*

B *aut erroris eiecimus, aut æquitatis admisimus.* Inter quos commemorandi Quadratus, Aristides, Anaxagoras, Melito, Theophylus Antiochenus, Apollinarius, Tatianus, Clemẽs Alexandrinus, & Apollonius Senator; deniqe ab Auctore alicubi citati *Iustinus Philosophus & Martyr, Miltiades Ecclesiarum Sophista, & Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator.* Quibus omnibus euoluẽdis & ante & post fidem susceptã ipsum adlaborasse, vel ex Apologetico patet, in quo subinde illos ad verbum ferè imitatur. His omnibus adminiculis ad Christi fidem conuersus, & iam initiatus, quum pallium Christianum indutus (sicuti antea etiam adtigimus) inconstantiæ notaretur ab amico, quòd *à Toga* transisset *ad Pallium*, Orationem habuit Carthagini (quam Librvm de Pallio inscripsit) qua, & Pallij vetustatem, simplicitatem, facilitatem, libertatem sine cura, Philosophicam grauitatem & sanctitatem commendat; & vitio sibi dari non debere, varijs exemplis ostendit, quòd habitum verterit. Qua occasione & libidinum varia genera, quibus natura mutetur, & Matronarum cultum indecentem insectatur, & fori Iudicum militum vitijs, tum ambitioni & gulæ cauterem adigit. Atqui his Coss. data Constitutio Seueri & Antonini v. Idus Martias, quæ exstat D. Lib. 9. Tom. t. lib. 1. iterum confirmat nostram sententiam de Antonino filio Imperij consorte.

Anno Domini Clxxxxvii. C. Domitio Dextro ii. et L. Valerio Messala Thrasia Prisco cos. S. Victoris Papæ Romani Anno xj. & Seueri iiii. Tertvllianvs iam Christianus, quibus se occupationibus totum dediderit, scripta eius, de quibus postea, plus satis suo confirmant testimonio. Ex quibus imprimis constat ita versatum fuisse in sacrarum lectione litterarum, ita memoriæ omnia & singula scripturarum loca commendasse, vt vel vnica periodo subinde complura complexus sit; sicuti ex scripturarum Indice nostro collatione cum Au-

C ctore facta, facile est deprehendere. In illis autem citandis editionem sequitur vbique lxx. Interpretũ quod ad vetus Instrumentum adtinet, iuxta quod *per Esdram* (vel ipso teste) *constat restauratum* ídque non in Pentateucho Moysi duntaxat, aliísque libris historicis, sed & in Prophetarum vaticinijs: *Quos enim* (inquit) *diximus prædicatores, Prophetæ de officio præfandi dicuntur. Voces eorum, itémque virtutes, quas ad fidem Diuinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istæ nunc latent. Ptolemæorum eruditiss.* (*quem Philadelphum supernominant*) *& omnis litteraturæ sagacissimus; quum studio Bibliothecarum Pisistratum* (*vt opinor*) *æmularetur; inter cetera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, & suggestu Demetrij Phalerei Grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandauerat, Libros à Iudæis postulauit, proprias scilicet atque vernaculas scripturas, quas soli habebant. Ex ipsis enim & ad ipsos semper Prophetæ perorauerant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retrò, qui nunc Iudæi. Igitur & littera Hebrææ, & eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo à Iudæis subscriptum est, Septuaginta duobus Interpretibus indultis; quos Menedemus quoque Philosophus de sententiæ communione suspexit. Adfirmauit hæc vobis etiam Aristæas, ita in Græcum stylum ex operto monumenta reliquit. Hodie apud Serapeum Ptolemæi Bibliotheca cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur.* Quæ paulò prolixiùs citauimus, aduersus eos qui auctoritatem lxx. Interpretum eleuare non verentur. In nouo verò Testamento non tam Latinis translatis, quàm Græcis veteribus codicibus vsum Auctorem, Græcè doctissimum, ex versione eius peculiari ab alijs omnibus multum subinde diuersa, manifestũ fit; quam adeò discrepantiam in gratiam Professorum sacrarum litterarum vbique adnotauimus. Quam iam olim etiam indicauit B. Ambrosius, siue quisquis Auctor est Cõment. in Epist. Pauli ad cap. 5. Rom. Constat inquit) quosdã Latinos olim de veteribus Græcis translatis codicibus, quos incorruptos

Ibid. c. 20. num. 296.

Tom. 1. l. ad Scap. c. 3. num. 13. Ibid. nu. 15 & 16.

Ibid. lib. de Testim. Animæ c. 1. num. 2.

Tom. 3. lib. adu Valét. c. 5. n. 41. 42. & 43.

Tom. 2. lib. de Hab. muliebr. c. 3. num. 33.

Tom. 1. Apolog. c. 18. num. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. & 271.

ſimplicitas temporum ſeruauit & probat. Poſtquàm autem diſcordia animis diſſidentibus & hæreticis perturbantibus torquere quæſtiones cœperunt, multa immutata ſunt ad ſenſum humanum, vt hoc contineretur in litteris, quod homini videretur. Vnde & ipſi Græci diuerſos codices habent. Illud autem verum arbitror, quando & ratio, & hiſtoria, & auctoritas obſeruatur. Nam hodie quæ in Latinis reprehenduntur codicibus, ſic inueniuntur à veteribus poſita, TERTVLLIANO, Victorino, & Cypriano. Hactenus ille Atqui verſabatur præterea noctu diúq; Auctor noſter, in perſcrutãdis non modò quos ſuprà adduximus Apologiarum pro fide Chriſtiana Auctoribus, ſed & alijs haud dubiè Scriptoribus Eccleſiaſticis, præter Apollonium Senatorem & B. Victorem, Græcis omnibus. Philonem dico, Ioſephum (quem vocat *Antiquitatum Iudaicarum vernaculum vindicem*) Apionem, & Egeſippum Iudæos, Clementem Romanum, ac S. Polycarpum (quorum illum *Romanorum à Petro*, hunc *à Ioanne Smyrnæorum Epiſcopos ordinatos* agnoſcit) S. Ignatium Antiochenum, S. Dionyſium Areopagitam Galliarum, Papiam Hieropolitanum, Epiſcopos; Agrippam Caſtorem, Dionyſium Corinthiorum, Pinitum ac Philippum Cretenſes Epiſcopos; Muſanum, Modeſtum, Panthenum Alexandrinum, Rhodonem Aſianum, Serapionem & *Proculum* quendam, quem vocat *eloquentiæ Chriſtianæ dignitatẽ*, de quo poſtea latius. Sextum deniq; Appionem, Candidũ, Arabianum, Maximum, & Heraclitum. Quibus adijcio primos illos ceteros Pontifices Rom. *in Petri cathedra ſucceſſores*, quorum exſtant Decretales, quorúmque *cum Lino & Cleto* Auctor meminit, *Anacletum, Euariſtum, Alexandrum, Sixtum, Theleſphorum, Hyginum, Pium, Anicetum*. Soterem item (quem, quòd occaſio ſeſe non offerret, prætermiſit) & *Eleutherum*, quem *Benedictum* nuncupat. Quos omnes Græcè ſcripſiſſe, ex eodem ſtylo Latino, qui interpretis eiuſdem videtur, cenſeo, vt potè, qui melius Græcè nouerint, ſicut etiam S. Irenæus, quam Latinè. Quo fit, vt (vel Rhenano adnotante) nemo mirari debeat Græcam Auctoris loquendi conſuetudinẽ, quum etiamſi qui in Latinã linguam tranſlati eſſent, mallet ex fontibus bibere (quod aiunt) quàm ex lacunis. Atqui hoc primùm anno quidam ſcribunt Idib Maij die Natalitio Imperij à Seuero Imp. appellatum Cæſarem Aug. filium eius Antoninum, apud Viminatium priuſquàm in bellum contra Albinum proficiſceretur. Verumtamen etiam ab initio Auguſtum olim fuiſſe nuncupatum, patet ex Reſcriptis præcedentium annorum nomine Seueri & Antonini Augg. Conſpirationis interim Albini aduerſus Seuerum hoc anno factæ meminit etiam Auctor in hæc verba, *vnde Caſsij, Nigri, & Albini*.

Tom. 1. Apolog. c. 19. num. 292. Tom. 3. lib. de Præſcr. adu. hær. c. 32. nu. 186. & 185. Tom. 3. lib. adu. Valẽt. c. 5. n. 44. Tom. 4. lib. 3. carm. ad. Marc. c. 9. nu. 26. 27. 28. 29. Tom. 3. lib. de Præſc. adu. hær. c. 38. nu. 167. Tom. 1. Apolog. c. 35. num. 473.

D

E

Anno Domini CLXXXXVIII. AP. CLAVDIO LATERANO ET M. MARIO M. F. TITIO RVFINO Coss. S. Victoris Rom. Pontificis Anno XII. Seueri Imp. V. TERTVLLIANVM veriſimile eſt memoriæ exercendæ gratia conſcripſiſſe Carmine GENESIN & SODOMAM, immò mea ſententia integrũ ſacrorum Bibliorum veteris Teſtamenti hiſtoriam; vt potè quum & prior illorũ mutilus ſit, & ex initio poſterioris ſatis videatur etiã deſcripſiſſe orbis vniuerſi diluuium. Atq; adeò etiam Carmen illud AD SENATOREM EX CHRISTIANA FIDE AD IDOLORVM SERVITVTEM REVERSVM, & LIBROS QVINQVE ADVERSVS MARCIONEM CARMINE, AC DE IVDICIO DOMINI LIBRVM. Hoc verò anno ad XI. Kal. Martias Imp. Cæſ. D. Clodius Septimius Albinus Auguſtus prælio ab Imp. Seuero victus & occiſus eſt; ídque apud Lugdunum; quæ quòd illum antea recepiſſet (Herodiano teſte) & direpta & incenſa eſt; in qua expeditione, vti ex varijs Inſcripr. conſtat, Imp. VIII. IX. & X. adpellatus eſt. Quo iam iam expugnato, omnes imprimis Galliarum, Hiſpaniarum, Britanniæque proceres qui illum iuuerant deinde Romam reuerſus amicos eius vndique conquiſitos, & inter eos Senatores 40. Seuerus interfici iuſſit, tum & eos omnes qui in Pertinacem conſpirauerant. Quos adeò Auctor *Albinianos* adpellat verbis ſuprà citatis ad ann. Domini 195. & per aliquot annos perduraſſe hanc illorum inquiſitionem ſignificat. *Sed & qui nunc*, inquit, *ſceleſtarum partium ſocij aut plauſores quotidie reuelantur, poſt vindemiam parricidarum racematio ſuperſtes*; nempè, quantum adparet, ad triumphum vſque Parthicum, atque adeò nouum Seueri annum, quemadmodum ibi latiùs. Alibi etiam ad Senatores occiſos adludit: *Nemo non*, inquit, *etiam hominis cauſſa pati poteſt, quod in cauſſa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præſentia nobis tempora documenta ſint; quantæ, quáliſque perſonæ inopinatos, Natalibus & Dignitatibus & corporibus, & ætatibus ſuis exitus referunt, hominis cauſſa; aut ab ipſo, ſi contra eum fecerint, aut ab aduerſarijs eius ſi pro eo ſteterint.* Fuit autem dictorum Conſulum alter Lateranus tantoperè amicus Seuero Imp. vt illi magnificentiſſ. ædes Romæ ædificauerit, qua etiamnum Palatium Lateranenſe appellamus, quem poſtea ſcribit B. Hieron. Epitaphio Fabiolæ, Cæſariano obtruncatum gladio, fortaſſis Antonini Caracallæ, qui in pleroſque amicos patris ſui animaduertit. Atqui quum his Coſſ. ſcripta ſit Epiſtola II. S. Victoris Romani Pontificis ad Afros Epiſcopos data Kal. Septẽbris, & Epiſtola S. Eleutherij Deceſſoris eius V. Idus Iulij Materno & Bradua Coſſ. neceſſariò hunc annum, non præcedentem XII. Pontificatus eius deſignauimus. Max. quũ B. Damaſus in Pontificali ſediſſe Victorem ſcribat, à Conſulatu Commodi V. & Glabrionis, (quibus Coſſ. XIII. Kal. Aug. data eſt prior eius Epiſt. ad Theophylum Alexandrinum) vſque ad Lateranum & Rufinum. A Kal. autem Iunijs dicti Conſulatus, quo die creatus Pontifex, vſque ad V. Kal. Auguſti anni ſequentis, conficiuntur anni XII. menſis I. dies XXVIII. Is dicta ſecunda Epiſtola diſcrepantiam Afrorum in Sacramentis increpans, mihi videtur ad celebritatẽ diei Paſchæ adludere, quam Epiſtola priori die Dominica celebrari debere,

Tomo quarto Oper. Ter.

Tom. 1. l. ad Scap. c. 2. num. 8. Ibid. Apolog. cap. 35. num. 478. Tom. 2. lib. ad Marc. c. vlt. nu. 63.

F

debere, iuxta quod & prædecessores sui statuerunt, mandauerat, quæcunque incideret à XIIII. Luna primi mensis, vsque ad XXI. in quo fortassis initio Afri quidã cũ Polycrate Asiano cõtrariã sequebantur consuetudinẽ, quamquam postea in vnũ consenserint. Nam de Blasto hæretico Quartadecimano, sic Auctor: *Est præterea his omnibus etiam Blastus accedens, qui latenter Iudaismum vult introducere. Pascha enim dicit non aliter custodiendum, nisi secundum legem Moysi* XIIII. *mensis. Quis autem nesciat, quoniam Euangelica gratia euacuatur, si ad legem Christum redigit.* Ad eandem obseruationem pertinet illud eiusdem: *Pascha celebramus annuo circulo in mense primo.* Atque adeò etiam illud: *Aguntur præterea per Græcias illas certis in locis Concilia ex vniuersis Ecclesijs;* Id enim etsi generatim loquatur, existimamus potissimùm intelligi de Concilijs pauloantè celebratis Palestinæ à Theophylo Cæsariensi, Ponti à Palma, Corinthio à Bachylo, & Ecclesiarum apud Osroenom, Alexandrino quoque à Theophylo, denique Asiano, in quo scribit Nicephor. hist. Eccles. libro 4. capite vlt. Patres dictam sententiam B. Victoris & Concilij Romani secutos esse, cui etiam consensit Concilium Galliarum sub Irenæo.

Tom. 3. lib. de Præscr. ad hær. ca. 53. hæres. 22. n. 328. et 29. Tom. 5. li. de Ieiun. ca. 14. num. 84. Ibid. ca. 13. num. 80.

Anno Domini CLXXXXIX. T. HATERIO T. F. SATVRNINO, ET. C. ANNIO APP. F TREBONIANO GALLO COSS. S. Zephyrini Papæ Rom. I. ac Seueri Imper. VI. videtur nobis cõtigisse disceptatio illa TERTVLLIANI cum Iudæo quodam, cuius occasione scripsisse se significat LIBRVM ADVERSVS IVDÆOS. *Proximè accidit*, inquit, *disputatio habita est Christiano & Proselyto Iudæo. Alternis vicibus cõtentioso fune vterque diem in vesperam traximus. Obstrepentibus etiã quibusdã spectantibus, singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, quod per concentum disputationis, minus plenè potuit elucidari, inspici curiosius, & lectionis stylo quæstiones retractatas terminare.* In quo inter cetera adnotandum venit, quod de dilatatione fidei per vniuersum penè orbem iam ab ea ætate pulchrè deducit. *In quem enim*, inquit, *alium vniuersæ gentes crediderunt, nisi in Christum qui iam venit? Parthi, Medi, Elamitæ*, &c. sicuti legitur Act. 2. *& ceteræ gentes? Vt iam Getulorum varietates, & Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, & Galliarum diuersæ nationes, & Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita, & Sarmatarum, & Dacorũ & Germanorũ, & Scytharum, & abditarum multarum gentium, & prouinciarũ, & insularum multarũ nobis ignotarum, & quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit, regnat.* Est & illud de finibus Imperij Romani tum temporis memoria dignum: *Germani adhuc vsque limites transgredi non sinuntur. Britanniæ intra Oceani ambitum conclusæ sunt. Maurorum gens & Getulorum barbaries à Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de Romanis dicam, qui de Legionum suarum præsidijs Imperium suum muniunt, nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt?* Quod ipsum adtingit de Germanis Herodian. hist. lib. 2. dum Seuerum electum dicit per exercitus omnes, qui pro ripis Danubij Rhenique coërcendis barbaris excubantes Romanum tuebantur Imperium. Et verò hunc annum I. collocamus Pontificatus S. Habundij Zephyrini Habundij F. natione Romani, quod defuncto S. Victore, postquàm sedes vacasset diebus XII. ipse creatus fuerit IIII. Idus Augusti, his ipsis Coss. vel Damaso teste, qui sedisse eum scribit temporibus Seueri & Antonini, à Consulatu Saturnini & Galli, vsque ad Præsentem & Extricatum Consules. Quomodo interim nondum incepta Persecutione Christianorũ quinta, inter Martyres S. Victor collocetur, difficultate non caret, quæ & Eusebium & alios Chronographos mouit, vt in annum VIII. IX. aut X. Seueri eius Pontificatum protendant. Verùm dicta mea & S. Damasi de vtriusque temporibus sententia confirmatur per Epistolas Decretales Zephyrini data his ipsis Saturnino & Gallo Coss. priorem XII. Kal. Octobres, posteriorem VII. Idus Nouembris; & in primitiua Ecclesia non fuit insolitum persecutionem à Populo Romano aut Præfectis vrbis initium sumere. Quid? quòd de hoc tempore id disertis verbis Auctor adserit: *Sed & Clarissimas*, inquit, *fœminas & Clarissimos viros Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, verùm & testimonio exornauit, & populo furenti in eos palàm restitit.* Atqui ante annum sequentem oportet latam fuisse legem Diuorum Seueri & Antonini, ne quis absens puniatur, cuius fit mentio libro I. D. de Requir. reis; nam ad eam haud dubiè adludit in hæc verba Auctor: *Quid hic*, inquit, *Legibus deperit in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, si inauditam damnabunt veritatem*; & rursum: *quando nec liceat indefensos & inauditos omninò damnari.*

Tom. 1. lib. aduer. Iudæos c. 1. n. 1. Ibid. ca. 7. n. 29. 30. 39. 40. 41. 42. 43. & 44. Ibid. n. 50. 51. & 52. Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 4. nu. 36. 37. & 38. Tom. 1. Apolog. c. 1. num. 9.

Anno Domini CC. P. CORNELIO ANVLLINO II. ET M. AVFIDIO M. F. FRONTONE COS. S. Zephyrini Romani Pontificis anno II. Seueri Imper. VII. quum, Imperatore, cum filijs suis Antonino & Geta ante discessum suum declaratis Cæsaribus Augustis & Imperatoribus, Congiario iterum populo dato & Donatiuo Militibus, in secundum bellum Arabichum, Parthicum & Adiabenicum profecto (de quo suprà latiùs) Antistites Romani, Sacrorúmque Pontifices, Religionem Christianam initio sumpto à S. Victore Pontifice persequi pergerent, TERTVLLIANVS ad imitationem aliorum qui ante se id fecerant & præsertim B. Iustini Martyris, APOLOGETICVM PRO CHRISTIANIS Roman misit, in quo vel Lactantio teste, plenè hanc caussam perorauit. Iam ante tamen discessum suum multas Leges à Seuero & emendatas & publicatas vel ipse Auctor indicat: *Nónne*, inquit, *& vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, totam illam veterem & squalentẽ syluã Legum nouis Principaliũ Rescriptorũ & Edictoris securibus truncatis & cæditis? Nónne vanissimas Papias Leges* (vbi adludit ad legẽ Papiam Poppæã, ita dictã à suis legislatoribus M. Papio M. F. M.

Ibid. cap. 2. num. 21. Tom. 1. Ibi. Apolog. c. 4. n. 50. 51. & 52.

N Mutilo, & Q. Poppæo Q. F. Q. N. Secundino Coss.) *quæ antè liberos suscipi cogunt, quàm Iuliæ matrimonium contrahi; post tanta auctoritatis senectutem, heri Seuerus constantissimus Cæsarum exclusit?* Quæ dictarum legum abolitio quomodo Seuero possit adtribui, & tamen postea Constantino Imperatori tribuatur, latiùs in Adnotationibus ad hunc locum nostris tractauimus; in quibus si placeat coniectura nostra de l. 1. D. de Stupro & adult. qua definitur etiam in sponsa stuprū & adulterium accusari & vindicari posse, oportebit eam Legem his Coss. latam fuisse. Et verò pro bello secūdo Parthico nondum completo, (quod his Coss. Cassiodorus etiam inceptum tradit) facit Auctor, dum inter hostes Imperij Romani enumerat: *Mauros, & Marcomanos, ipsósque Parthos.* Iterum verò Christianæ fidei dilatationē his verbis celebrat: *Externi sumus, & vestra omnia compleuimus, vrbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, Senatum, Forum.* Et pauloantè, quod anno præcedenti diximus de populari persecutione, confirmat: *Quotiens,* inquit, *etiam præteritos à vobis, suo iure nos inimicum vulgus inuadit, lapidibus & incendijs? Ipsis Bacchanalium furijs nec mortuis parcunt Christianis; quin illos de requie sepulturæ, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos, auellunt, dissecant, distrahunt.* Eodem pertinet illud: *nec vlli magis depostulatores Christianorum quàm vulgus*, & toties citata ab Auctore popularis vox illa: *Christianos ad Leonem.* Compluta sunt alia in Apologetico memoratu digna; sed ne hîc prolixiores simus, ad Adnotatinnes nostras Lectorem remittimus. Hic duntaxat addemus, occasionem persecutionis ortam ex falsis calumnijs, quas pulcerrimè refutat, potissimùm tribus, infanticidij, sanguinis humani pabuli, & incæsti: *Dicimur,* inquit, *sceleratissimi de sacramēto infanticidij, & pabulo inde, & post conuiuium incæsto; quod euersores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum & libidinum impiarum inuerecundia procurent.*

Ibid. c. 37. num. 490. Ibi. n. 490. Ibi. n. 484. Ibid. c. 36. num. 471. Ibid. c. 7. n. 90. 91. 92. 93.

Anno Domini CCI. TI. CLAVDIO SEVERO (non autem Seuero Imp. III. vt quidam non non rectè) ET C. AVFIDIO VICTORINO COS. S. Zephyrini Papæ Romani ANNO III. Seueri Imper. VIII. Quamquam imperatore absente adhuc in expeditione Parthica & Adiabenica, Arabibus & Persarum Rege Abagaro in deditione anno præcedenti receptis, persecutio Christianorum Romæ aliquantulum cessare videretur, fortassis Apologetici sui adminiculo. Videns tamen TERTVLLIANVS & se & alios Scriptores Apologijs suis pro Christianis nihil aut parum profecisse ad conuersionem Gentium, alio genere scripti eos adgressus, ab ipsa anima adhuc ethnica aduersus idola testimonium flagitat; atque adeò LIBRVM DE TESTIMONIO ANIMÆ inscripsit. In quo vrget illas vulgi voces: *Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Benedicat te; Deus; Deus videt; omnia; Deo commendo; Deus reddet; & Deus inter nos iudicabit.* Fit mihi multum verisimile hoc etiam anno conscriptum LIBRVM DE FATO, cuius fragmentum vnicum exstat, & tamen ab ipso Auctore commemoratur in hæc verba: *Potestates enumerà præsunt. Secundum nos quidem,* inquit, *Dominus Deus, & Diabolus æmulus; secundum communem autem opinionem & prouidentia & Fatum & necessitas, & arbitrij libertas. Nam hæc & Philosophi distinguunt, & nos secundum fidem differenda, suo iam nominus titulo.* Atqui in hunc annum etiam reijcimus statum vitæ nouum Auctoris, quo in Presbyterorum ordinem adlectus sit, fortassis ab Agrippino Carthaginiensi Episcopo. Eum enim aliū fuisse ab Agrippino siue Agrippa Episc. Alexandrino. cuius meminerūt sub M. Aurel. Imper. Eusebius & Niceph. sub M. Antonino Philosopho Imper. Zonaras, sub Antonino Vero Vrspergensis Abbas; inde mihi videtur, quòd B. Cyprianus Epist. 70. ad Ianuar. ex Antecessoribus suis Agrippinum fuisse significet, & B. August. l. 2. contra Donatum cap. 7. ipsum B. Cypriani prædecessorem nuncupet. Maximè quum alia esset ab Affrica Ægypti prouincia, in qua Alexandrinus ille Episcopatum agebat, & B. Cyprian. Epist. 71. ad Quinctum scribat Agrippinum bonæ memoriæ virum cum suis coëpiscopis, (quos etiam Antecessores suos nuncupat Epist. 70.) decretum de hæreticis baptizandis fecisse. Et vero statim accepto sacerdotio continuisse Auctorem à matrimonij vsu pari consensu cum sua coniuge; mihi fit verisimile ex consuetudine Ecclesiæ Latinæ, iam inde à Decreto S. Clementis PP. I. maximè quum propendere eò videantur hæc eius ad Vxorem verba: *Ne me putes propter carnis tuæ integritatem mihi reseruandam de contumeliа dolore suspectum, insinuare iam hinc tibi viduitatis consilium.* Item: *Tempus,* inquit, *in collecto est; superest vt qui matrimonia habent, tamquam non habentes agant. Quòd si habentes, oblitterare debent, quod habent, quanto magis non habentes.* Certè id multis eo tempore fuisse vsitatum ibidem indicat: *Quot enim sunt,* inquit, *qui statim à lauacro carnem suam obsignant? Quot item, qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt? Voluntarijs spadonibus, pro cupiditate cælesti saluo matrimonio, abstinentia toleratur.* Iam verò Presbyter factus, potestatis sibi concessæ & de absoluendis Pœnitentibus, & de sacrificijs offerendis haud immemor, LIBROS DE POENITENTIA & DE ORATIONE conscripsit, quibus & pœnitendi modū tum Catbecumenis, tum Christianis Lapsis, & quos ritus seruare debeant in in sacrificio fideles, præscribit. Possunt etiam in hunc annum reijci scripta, quorum B. Hieronymus meminit hodie desiderata. DE CIRCVMCISIONE, DE VESTIBVS AARON, DE MVNDIS ET IMMVNDIS ANIMALIBVS; denique DE TRINITATE; fortassis etiam LIBER DE BAPTISMO GRÆCVS, vt potè qui videatur conscriptus post Concilium Agrippini. Nam eiusdem fuisse argumenti Auctor indicat: *Sed circa hæreticos sanè,* inquit, *quid custodiendum sit, dignè quis retractet. Ad nos enim editum est. Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ,* &c. *Sed de isto plenius*

Tom. 1. lib. de Testim. Animæ c. 2. nu. 5. 6. 7. Tom. quar. Tom. 3. lib. de Anima c. 20. n. 266. Tom. 1. lib. 1. ad Vxor. c. 1. nu. 11. ibid. cap. 5. & 6. n. 34. ac 35. ibid. ca. 6. num. 37. et 38. Tom. secū. Tom. quar. Tom. 3. lib. de Baptism.

nius iam nobis in Græco digestum est. Verùm de hoc & Agrippini, & ipsius Paradoxo, inter Prolegomena latiùs. Porrò hoc anno etiam oportet contigisse, quod scripsit libro ad Scapulam anno sequenti: *Ceterùm & imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum apparuit; cataclysmum scilicet & retrò fuisse propter incredulitates & iniquitates hominum*. Fortassis & illud: *Et ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt; & pristina tonitrua quid sonarint, sciunt qui obdurnerunt. Omnia hæc signa sunt imminentis iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, vt & adnunciemus & prædicemus, & deprecemur interim localem esse. Vniuersalem enim & supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur*.

ca.15.num 106. & 107. Tom.1.lib. ad Scap.ca. 3.num.13. & 14.

Anno Domini CCII. L. ANNIO FABIANO, ET M. NONIO M. F. MVCIANO COS. S. Zephyrini Pontificis Romani anno III. Seueri Imper. IX. quum Scapula vir Consularis Ordinis, Præses Carthaginis, & proinde Africæ Proconsul, nondum adhuc decreta ab Imperatore persecutione, immò fortassis Romæ prohibita, crudeliùs tamen ceteris Carthagini grassaretur in Christianos, LIBRVM AD SCAPVLAM scripsit TERTVLLIANVS. In quo imprimis beneuolentiam captat à Christianorum innocentia, & non solùm oratione, sed & sacrificijs suis pro salute Imperatoris, ex quo iam Presbyterum fuisse constat. Deinde sanguinis Christiani effusioni imputat *portenta eius temporis & exitium Byzantinum*, quorum antea mentionem fecimus, & exempla punitionis adfert, tum *Vigelij Saturnini*, *Hilariani*, & ipsius *Scapulæ in Africa*, tum *Claudij Herminiani in Cappadocia*, Persecutorum fidei Christianæ. Post hæc hortatur ad dissimulationem ab huiusmodi caussis, exemplis tum *Seueri & Antonini* Impp. suprà adductis, *& M. Aurel. Imp. in expeditione Germanica*; tum Præsidum & Proconsulum *Serulij Prudentis* sub Antonino Vero Imper. *Vespronij Candidi* sub Imp. Commodo, *Cincij Seueri*, qui postmodùm à Seuero Imper. *Vespronij Candidi* sub Imp. Commodo, *Cincij Seueri*, qui postmodùm à Seuero Imper. interfectus est, *Apri* quoque & *Arij Antonini* (hic à Lampridio Arius, ab alijs Brusius Præses, appellatur) qui sub Antonino Imper. Consules fuerunt. Denique conqueritur, quum *à primordio mandatum sit gladiotenus animaduerti*, & id obseruaretur à *Præsidibus Legionis & Mauritaniæ*, iussu ipsius Scapulæ etiam *cremarentur* Christiani. Quò pertinet & illud Apolog. *Sarmentitios & Semaxios appellatis, quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur*. Vbi etiam recenset illud damnationis genus, quod ad *Lenonem damnata fuit Christiana potius quàm ad Leonem*. Idem LIBRO AD MARTYRAS in carcere constitutos, quem eadem tempestate conscripsit, præter *gladium & summam ignium pœnam*, addit etiam: *crucem rabiem bestiarum*, & *omne carnificis ingenium in tormentis*. Vbi etiam meminit consuetudinis, qua *pacem in Ecclesia non habentes*, vt potè lapsi, *à martyribus in carcere exorare consueuerunt*; quam etsi sub finem vitæ iam hæreticus non probet, in Ecclesia permansit vsque ad B. Cypriani tempora, iuxta quod tractauimus in vita illius latiùs. Eadem omnia Martyrum supplicia repetit LIBRO DE PATIENTIA, quem etiam huius persecutionis occasione conscripsit. Vbi fugam quoque in persecutione patientiæ bono imputat, atq; adeò nondum Montanistis addictus fuit, ex quorum sententia librum de Fuga in persecutione contrarium postea, sed frustrà scripsit. Et verò sub *Scapula damnatum* fuisse *ad bestias S. Mauilum Adrumetieum*, disertis verbis adtestatur Auctor. Porrò Romæ hoc anno fuisse Auctorem ex illis verbis apparet: *Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ, de fastidio Parthorum & Medorum, ceterorúmque gentilium suorum coram matronis erubescentem, nisi quòd nec ad ostensionem ferè habentur. Latent in cingulis smaragdi, & cylindros vagina sua solus gladius sub sinu nouit, & in peronibus vniones emergere de luto cupiunt*. Quod factũ interpretamur in triumpho Seueri Imper. de Parthis, de quo in Fastos Consulares huius anni sic relatum inuenimus: IMP. CÆS. L. SEPTIMIVS M. F. SEVERVS, PIVS, PERT. AVG. ARABICVS, ADIABENICVS, PARTHICVS, MAXIMVS, PONT. MAX. TRIB. POT. VIII. COS. II. P. P. PROCOS. IMP. XI. ET IMP. CÆS. M. AVRELIVS SEV. AVG. F. ANTONINVS, PIVS FELIX, AVG. TRIB. POT. III. COS. DESIGNATVS IMP. VNA DE ARABIBVS, PARTHEIS, ADIABENEIS'Q. ET REGE ARTABANO, TRIVMPHARVNT. Cuius triumphi etiam meminerunt Spartianus & Herodianus. Facit pro hac nostra sententia, quòd etiam morem in Triumphis vsitatum describat Auctor tanquam testis oculatus: *Hominem*, inquit, *se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, admonetur. Suggeritur enim ei à tergo: Respice post te, hominem te memento*.

Tom.1.lib. ad Scap.ca. 2.num. 11. Ibid.cap.3. nu.13.14. 15.17.18. & 20. Ibid. ca.4. nu.32.36. 39. Ibid.n.23. 25.26.27. 47. Ibid.n.43. 44.45. Tom.1.Apolo.c. vlt. num. 619. Ibid.num. 628. Tom.2.lib. ad Martyr. c.4. n.46. Ibid.cap.1. num.12. Tom.2.lib. de patient. ca.13.n.88. Tom.1.lib. ad Scap.ca. 3.num.21. Tom.2.lib. de Ha.mul. ca 7.n.56. Tom.1.lib. Apolog.c. 33.nu.456.

Anno Domini CCIII. IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. ARAB. ADIAB. PART. III. ET IMP. CÆS. M. AVREL. SEV. AVG. F. ANTONIN. AVG. COS. S. Zephyrini Papæ Romani anno IIII. ipsius Seueri Imper. X. aut certè præcedenti, iam grassantibus non solùm antiquis, sed & recentioribus aliquot hæresibus, vel in ipsa Africa, edidit TERTVLLIANVS verè aureum illud opus DE PRÆSCRIPTIONIBVS ADVERSVS HÆRETICOS, vt potè quod ante alios omnes scriptũ eiusdem argumenti libros, ex his Auctoris verbis constat: *Sed nunc quidem generaliter actum est à nobis aduersus hæreses omnes, certis & iustis & necessarijs præscriptionibus repellendas à collatione scripturarum. De reliquo, si Dei gratia adnuerit, etiam specialiter quibusdam respondebimus*. In eo sub finem Catalogum hæreticorum recenset, qui ad id temporis Ecclesiam dilacerarunt, B. Irenæum imitatus, quamquam ordine temporum non satis obseruato, quem nos adeò, quantum fieri potuit, expressimus. Imprimis *In-*

Tom.3.lib. de Præscr. ad.c.ha.45 n.293.& 294.

daismi[1] *hæreticorum* genera quatuor, *Dositheum Samaritanum, Sadducæos, Pharisæos, & Herodianos*. Deinde eos[2] *qui ex Euangelio hæretici esse voluerunt* in vniuersum numero XXV. *Simonem Magum, Menandrum Nicolaum, Cerinthum & Hebionem*, qui sub Apostolis suas sparserunt hæreseis, atque adeò sub Tyrannum, sub Apostolorum discipulis vsque ad Hadrianum Imperatorem. *Valentinum* deinceps, eiusberio, Claudio, Nerone, & Traiano. Item[3] *Saturninum & Basilidem, Ophitas, Cainæos, Sethoitas, & Carpo*que adseclas *Ptolemæum ac Secundum, Heracleonem, & Marcum ac Colorbasum*, quorum coryphæum illum *in Catholicam primò doctrinam apud Romanenses credidisse sub Hygino Papa, Antonini ferè Principatu* tradit Auctor, & *sub Episcopatu Eleutheri ob inquietam semper curiositatem, vnà cum Marcione, semel & iterum eiectum esse ab Ecclesia*; sectarores verò eius sub Pijs Pontifice & Imperatore.[5] *Cerdonem* deinde eiúsque discentem *Marcionem*, illiúsque ex discipulis magistros *Lucanum & Appellem*; quorum prior cum Valentino cœpit, Marcion & alij sub Aniceto, Sotere, & Eleuthero, Imperantibus Pio & Aurelio.[6] *Tatianum* post hæc, quem etiam scholam suam erexisse scribit Clemens Alexand. sub annum XII. Antonini Pij. Quid? quòd *Cataphrygas* quoque, in quorum hæresin postea incautus incidit, *hæreticos* nominatim appellet[7], *quorum quidam dicuntur* κατὰ *Proclum* (de quo infrà latiùs) *alij secundum Æschinem*, quibus non modò hæresin, sed & *blasphemiam* impingit, *qua in Apostolis dicebant Spiritumsanctum fuisse, paracletum non fuisse, & paracletum plura, meliora, atque maiora in Montano dixisse, quàm Christum in Euangelio protulisse*, de cuius temporibus mox latius.[8] *Blastum* denique, de quo suprà; *Theodotum Byzantium* ac *Theodotum Coriarium Melchisedechianum* sub S. Victore Pontifice, & Commodo Imperatore, & *Praxeam*, de quo postea, ac *Victorinum*, qui illius hæresin corroborare conatus est. Fit eodem libro etiam mentio ex Apostolo Paulo aliorum hæreticorum, nempè[9] *Phygelli & Hermogenis, Hymenei & Phyleti*. Item[10] *Nigidij, nescio cuius, & Hermogenis*. Sed de hoc quoque paulopòst latiùs. Porrò ad eodem anno indictam persecutionem Christianorum à Seuero Imp. adludit Auctor in hæc verba de Amphitheatro loquens:[11] *Illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur*. Item illud: *Scire volunt scilicet tempus persecutionis, & locum tribunalis, & personam præsidis*. Aliáque complura in libris, quos infrà recensebimus. Hîc duntaxat comprobabimus, non in annum VII. aut XI. sed in hunc potius X. imperij Seueri annum referendum dictæ persecutionis initium. Imprimis B. Hieron. Cat. Script. Eccles. in Origene, & post eum Sophronius ac Nicephorus Græcus scribunt, X. Seueri Pertinacis anno aduersus Christianos persecutiono commota Leonidem ipsius Patrem Christi martyrio coronatum, ille verò inter primos martyras recensetur ab Eusebio hist. Eccles. lib. 5. qui Alexandriæ, vbi maximè persecutio abundabat, passi sunt Deinde Iudas ad hunc vsque annum Chronographiam perduxit, quòd instare putaret aduentum Antichristi ob hanc persecutionem grauissimam. Denique disertis verbis Spartianus significat, non nisi post Consulatum cum filio in Syria initum (qui in hunc annum incidit) Alexádriam profectum, peregrinatione ea suscepta propter religionem Dei Serapidis: in quo (inquit) itinere, Iudæos fieri sub graui pœna vetuit; idem etiam de Christianis sanxit. Qua persecutione passi sunt quàm plurimi martyres Alexandriæ sub Læto præfecto; ac in Ægypto, Libya & Thebaide sub Aquila tyranno; in Gallijs denique SS. Irenæus, Andeolus, Benignus, Andocbianus, & Tyrsus. Porrò ad hunc annum referunt plenique inscriptionem illam: M. AGRIPPA L. F. COS. III. FECIT; IMP. CÆS. SEV. COS. III. ET IMP. CÆS. M. AVR. ANTON. COS. PANTHEON VETVSTATE CORRVPTVM CVM OMNI CVLTV RESTITVERVNT. Quod huc adducendum putauimus ad memoriam Ecclesiæ.

Anno Domini CCIIII. P. SEPTIMIO M. F. GETA, ET L. SEPTIMIO PLAVTIANO, COS. S. Zephyrini Pontificis Romani anno V. Seueri Imper. XI. etsi persecutione iam vigente, non tamen destitit TERTVLLIANVS à scribendis aduersus hæreseis libris. Inter quos primo loco collocandum censemus DE BAPTISMO ADVERSVS QVINTILLAM, vt potè quem scriptum constat antequàm aliquo modo ad hæresin propendere cœpisset, ex eo quòd factionis fuerit Montanistarum *Quintilla*, à qua dictos Quintillianos, ex Epiphanio illic deduximus. An aliud quid *aduersus Montanum* ipsum scripserit Auctor, non æquè probari potest, sed verisimile fit, tum ex illis B. Augustini verbis lib. de hæres. Ad Cataphrygas transijt, quos antè destruxit, tum maximè ex Niceph. libro 4. cap. 34. qui tradit Auctorem ad statam mediámque ætatem in Ecclesia Catholica Presbyterum plura aduersus *Montani* dogma conscripsisse; postea verò in illius delapsum errorem, plures rursus libros pro illo composuisse. Qui quum *Montani* hæreseos historiam lib. eiusdem c. 18. 20. 22. 23 24. & 25. latè tractet, ex Apollinari Hierapolitano, Rhodone, Miltiade, Serapione, & Apollonio, qui aduersus illum scriptis suis disputarent, secutus Euseb. lib. 5. cap. 3. 4. 14. 15. 16. 17. & 18. nos (præter ea quæ ad lib. de Præscript. adu. hæret. adnotauimus) eam, vti promissis satisfaciamus, in compendium hîc redigendam putauimus. Pagus quidam esse dicitur in Mysia Phrygiæ, quæ nuncupatur Ardabam, vbi ferunt quendam *Montanum* nomie, qui nuper ad fidem venerat, Grato tum Proconsule Asiæ, primùm insatiabili quadam animi cupiditate in primatu ambiendo incensum; simul atque additum diabolo ad se patefecerat, spiritu quodam maligno abreptum, & de repentè furore & mentis insania exagitatum, peregrinas quasdam voces fundere, & contrà quàm Ecclesiæ consuetudo ex traditione & successione Apostolorum deriuata postulabat, prophetare cœpisse. Quas etsi adulterinas voces quidam agnoscentes, ne deinceps ita

1 Ibid. n. 295. 296. 297. 298. 299.
2 Ibid. ca. 46. hær. 2. 5. 10. & 11. n. 301. 302. 305. 312. et 313.
3 Ibid. ca. 46. hær. 3. & 4. num. 303. 304. & c. 47. hær. 6. 7. 8 n. 306. 307. 308. & ca. 48. hær. 9. nu. 309.
4 Ibi. c. 30 n. 165. ac 167. Ibid. c. 49. hær. 12. 13. 14. n. 315. 316. 317. & cap. 50. hæres. 15. n. 319.
5 Ibid. ca. 51. hær. 16. 17. 18. et 19 n. 321. 322. 323. ac 334.
6 Ibi. cap. 52. h. 20. num. 326.
7 Ib. ha. 21. nu. 327.
8 Ibi. c. 53. hær. 22. 23. 24. ac. 25. n. 329. 330. 331. ac 332.
9 Ibi. c. 3. n. 19.
10 Ibid. c. 30. n. 177.
11 To. 1. lib. de Spect. c. 17. n. 119. n. 196. Ibid. lib. de Idol. ca. 15. num. 164.

To. Tertio.

Lib. de Baptis. nu. 1.

Tom. 2. lib.

A deinceps ita garriret, increparent, inter quos Episcopi Zoticus Comanæ siue Ostrenus, & Iulianus Apameæ; & Martyres quoque Gaius & Alexander cum illo eiúsque insanis vatibus *Maximilla & Priscilla*, quas antea meretrices eodem spiritu dæmon impleuerat, ad extremum vsque spiritum communicare recusarent: Pauci tamen ex Phrygibus illi cœperunt adhærere, & Theodotus ille, de quo suprà, eius cōmentitiæ Prophetiæ quasi procurationem suscepit. Qui inde in Galatiam, Pontum, & Asiam progressi, etiam Alexandum quendam sibi adiunxerunt, conuiuio familiariter à Maximilla excipi solitum, Alcibiadem quocã & Themisionem, qui falsò se Confessores & Martyras Christi iactitabant Idque (vel B. Hieron. cum illis consentiente) sub Imperio M. Aurelij Imperatoris initio Pontificatus S. Eleutheri. Nam ad hunc ex Gallijs litteras tulerat B. Irenæus, à Lugdunensibus cum litteris S. Attali, aliorúmque Martyrum tum adhuc carcere conclusorum, in Asiam & Phrygiam missus, vti iudicium Ecclesiæ Gallicanæ de Pseudoprophetia illorum eò perferret. Idē etiam mea quidem sententia *Romanus Episcopus, litteras pacis, prædecessorum suorum auctoritate nixus, illis recusauit*. An ad hoc cooperatus fuerit Praxeas tunc adhuc Catholicus, penes Auctorem fides esto. Certè non solùm Romę & in Gallijs Episcopi, sed etiam qui Asiam incolebant, sæpenumerò & multis in locis in vnum conuenientes, Prophetiam illorum falsam explorarunt, detestabilem ostenderunt, & Montanistas communione priuarunt. Et verò Montanus insanæque eius Prophetides in Iudæ morem suspendio interierunt, non Martyrio; & Alexander ille Ephesi ab Æmilio Frontino Proconsule propter latrocinia in iudicio condemnatus, quum falsò se Martyrem prætexuisset, ne à suis quidem, quia latro, receptus est. Denique Theodotus ille sublimis in cœlum a dæmone elatus, Simonis Magi instar, de repentè præceps delapsus, ita miserè vitam finijt. Arqui de erroribus

B Montani, in quos postea Auctor incidit, inter Paradoxa eius latiùs. Porro hoc anno ante Kalendas Iunias, ad quas incipiebat annus xi. Seueri, censeo accidisse quod scribit Auctor: *Agonas istos, contentiosa sollemnia & superstitiosa certamina Græcarum & religionum & voluptatum quanta gratia istud sæculum celebret, etiam Africa liquit, Adhuc Carthaginem singulæ ciuitates gratulando inquietant donatam Pythico agone post stadij senectutem.* Nam eò pertinere videtur illa Numi vetus inscriptio: SEVER. PIVS AVG. PONT. MAX. TRIB. POT. X. siue: ANTON. PIVS, vna ex parte, & ex altera: INDVLGENTIA AVG. SC. IN CARTHAGINE; item & Græca illa: ΑΥ. ΚΑΙ ΣΕΟΥΑΡΟΣ ΠΕΡΤ. ΚΑΡΤΑΓ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΟΣ; vt potè qua significetur institutos ludos illos Carthagini à Seuero & Antonino Impp.

Anno Domini CCV. L. FABIO M. F. SEPTIMIANO II. ET M. ANNIO M. F. LIBONE COS. S. Zephyrini Papæ Romani anno VI. Seueri Imper. XII. partim occasione dicti Pythici agonis, aliorúmq; certaminum Carthagini exhibitorum, partim quod iàm indicti essent Ludi Sæculares Romę, ad quos per præcones cōuocari solebant omnes, vtpote qui nec spectati nec spectandi iterum forent; vt Christianos ab ea profectione deterreret, scripsit TERTVLL. & Græcè & Latine insignē illum LIBRVM DE SPECTACVLIS, quo pulcerrimè deducit, quidquid ad 4. Spectaculum genera pertinet, ab Idololatria suam habere originem, atque adeò Christianis interdicta. Certè hoc anno octauorum Ludorum sæcularium à Seuero celebratorum non modò meminerunt, Censorinus lib. de Die natali, Dion & Herodianus, quorum hic eos vidisse se scribit, sed etiam, testibus Fastis Consularibus: LVDI SAECVLARES OCTAVI EX SC. FACTI, & inuenitur hæc Numi inscriptio: M. AVR. ANTONINVS PIVS AVG. SAECVLARIA SACRA SC. Existimant etiam Arcum Seueri triumphalem,

C qui etiamnum exstat, ea occasione hoc anno erectum, Politianus & Onuphrius, cuius inscriptionem habes suprà; quorum vterque latissimè & originem & omnes ritus Sæcularium Ludorum prosequitur. Et verò tam latè de omnibus Ludorum Spectaculis in illis exhiberi solitis Auctor tractat vt aliò Commentario Lectori curioso non sit opus; maximè si consular & Adnotationes nostras. Eodem penè tempore conscriptum constat LIBRVM DE IDOLOLATRIA, vtpotè in quo & huius libri *de persecutionis* meminerit, & *Sollemnia Cæsarum* ad Idololatriam pertinere adstruit, sicuti etiam multa alia, in quibus directè consistit Idolorum cultus. In eundem quoque annum referimus LIBROS, DE HABITV MVLIEBRI, & DE CVLTV FEMINARVM; quorum priori nimium ornatum, posteriori magis capilli, & cutis curam superfluam reprehendit. Videntur eodem anno etiam conscripti LIBRI AD VXOREM DVO. Nam quum priori nuptijs secundis tantùm dehortetur, & posteriori saltem nuptias cum Gentilibus interdicat; apparet eos conscriptos ante hæresin Auctoris; fortassis Romæ, quò frequenter discurrere solet saltem ad absentem, & quantum apparet a valetudinario, quippè qui priorem admonitionem tamquam iam moriturus *Legatum ac Fideicommissum* nuncupet.

Anno Domini CCVI. IMP. CAES. M. AVR. BASSIANO SEV. AVG. F. ANTONINO AVG. II. ET P. SEPT. SEV. AVG. F. GETA COS. S. Zephyrini Romani Pontificis VII Seueri Imper. XIII. quum hæreses variæ grassarentur in Afric, ad scribendum aduersus eos seriò se contulit. Inter quos primus occurrit LIBER ADVERSVS APELLETIANOS, etsi hodie desideratus, id est *Apellis discipuli Marcionis sectatores*, de quibus Auctor: *Adhuc*, inquit, *in sæculo supersunt, qui meminerint eorum, etiam proprij discentes & successores ipsorum ne posteriores negare possint.* Eodem anno conscriptos putamus LIBROS ADVERSVS HERMOGENEM duos, DE MATERIA DEO COAETERNA vnum, DE CENSV ANIMAE EX

de Præscr. aduers. hæ. c. 52. hær. 21. nu. 327.

Tom. 3. lib. ad. Praxea. c. 1. n. 7. & 10.

Ibidem. n. 40. 41

Tom. secun. lib. de Spe. nu. 1. & de incep. Tom. 2. lib. de Idolol. c. 13. n. 90. & 23. nu. 16. 1. nu. 111. 15. num. 11. Ibidem lib. 1. ad Vxor. c. 7. n. 44. lib. 2. ad Vxor. c. 1. nu. 1. 2. & 3. Lad Uxor. c. 1. num. 4. & 6.

Tom. quar. Tom. tertio & quarto

EADEM MATERIA alterum. Qui quo tempore disseminare suas hæreseis cœperit, non ita constat; attamen ex parte id significare videtur B. Hier. Catal. Script. Eccles. dum contra *Hæresin Hermogenis* primùm scripsisse tradit Theophylum Antiochenum. Qui etsi sub Imper. Vero floruerit, eidem tamen superuixisse, ex eius lib. 3. ad Autolycum comprobatur, vbi annos & mundi, & Romani Consulatus, & Cæsarum vsque ad obitum Veri Imper. computat. Proinde sub Commodo potius Imper. errores illum suos sparsisse censemus; qui tamen ætate Auctoris adhuc vixerit, vel eo teste in hæc verba: *Hos* (inquit de Marcione, Valentino, & Appelle loquens iam mortuis) *vt insigniores & frequentiores adulteros veritatis nominamus. Ceterùm Nigidius nescio quis, & Hermogenes, & multi alij, adhuc ambulant subuertentes vias Domini.* Et verò in Africa *Hermogenem* floruisse testis est Philastrius lib. de Hæres. cui Auctor addit tamquam Magistrum aliquem *Nigidum.* Quum etiam superessent adhuc *Valentinianorum hæreticorum examina*, ducibus præter primos illos suprà adductos *Theotimo, Axionico, Alexandro & Prodico*, B. Irenæum imitatus ad verbum penè, LIBRVM conscripsit ADVERSVS VALENTINIANOS. De prioribus duobus sic auctor: *Multum circa imagines legis Theotimus operatus est. Ita nusquam Valentinus, & tamen Valentiniani, qui per Valentinum. Solus ad hodiernum Antiochiæ Axionicus memoriam Valentini, integra custodia regularum eius, consolatur.* De tertio in hæc verba: *Nam vt penes quendam ex Valentini factione legi, primò non putant terrenam & humanam Christi substantiam informatam.* De quo verò loquatur subiecit: *Insuper argumentandi libidine ex forma ingenij hæretici locum sibi fecit Alexander ille.* Et rursum: *Sed remisso Alexandro cum suis syllogismis.* Deniq; de postremo duo occurrunt loci. Vnus: *Quòd si iam tunc Prodicus aut Valentinus adsisteret.* alter: *Quum alius Deus infertur aduersus creatorem; tunc malè, quamplures, secundum Valentinos & Prodicos.* Neque enim ibi legi posse *Proclos*, quod erat in excusis codicibus, præterquàm quòd suo loco comprobauerimus, vel eo conuincitur quòd *Proclus* seu *Proculus* non Valentinianus fuerit, sed Montanista, à quo dicti *Cata Proclum* quidā Montani sectatores; quum antea adhuc Catholicus aduersus Valentinum scripserit. Et verò quum vocet illum auctor *virginis senectæ & Christianæ eloquentiæ dignitatem*, videmur nobis adtigisse primum quod aiunt lapidem offensionis, in quem ipse impegit, dum partibus Montani fauere cœpit. Seductus, quantum apparet, admiratione quadā tum *virginis senectæ Proculi*, quē tunc senē fuisse oportuit, vt potè vel eodem teste *contēporalem hæresiarcharum Valentinianorum & eloquentia Christiana*, quem in scriptis eius deprehendit. Parū memor miser ille, quid antea scripsisset, fortassis huius tanti viri occasione: *Solent* (inquit) *miriones isti etiā de quibusdā personis ab hæresi captis ædificari in ruinā: Quare illa, vel ille, fidelissimi, prudētissimi & vsitatissimi in Ecclesia, in illam partē transierūt? Quis hoc dicens, non ipse sibi respōdet; neq; prudētes, neq; fideles, neq; vsitatos æstimādos, quos hæreseis potuerint immutare? Quid igitur, si Episcopus, si Diaconus, si vidua, si virgo, si Doctor, si etiam Martyr lapsus à regula fuerit, ideò hæreseis veritatem videbuntur obtinere? Ex personis probamus fidem, an ex fide personam?* Alioqui certè non est verisimile in tam absurdam hæresin lapsum iri Auctorem, nisi ex tali quapiam occasione, fortassis etiam ex frequentatione ipsius familiari, dum subinde Romā inuiseret, nam Romæ *Proclum* habitasse postea deducemus; maximè quum antea blasphemiam dixerit, *Paracletum* quem Christus promisit, in Montano primùm apparuisse, & tamen in sequentibus scriptis non vereatur illi nomen Paracleti frequenter adscribere.

Anno Domini CCVII. NVMMIO CABONIO ALBINO ET FVLVIO ÆMILIANO Cos. S. Zephyrini Papæ Romani VIII. Seueri Imper. XIIII. plerique passas scribunt Perpetuam & Felicitatem, idque iuxta Ven. Bedam die natali Seueri, quem adsignant Martyrologia Vsuardi & Romanum Nonis Martijs, illis præterea adnumerantia Reuocatum, Saturninum & Secundiolum, simul passos in Mauritania ciuitate Thuburbitanorum. Quum autem *Perpetuæ fortissimæ Martyris* eo libro meminerit Auctor, oportet non antè scriptum fuisse LIBRVM DE ANIMA, quem scripsit ADVERSVS PHILOSOPHOS ET HÆRETICOS. In quo etiam adludit ad LIBRVM DE PARADISO. Quem conijcimus conscriptum fuisse occasione eorum, quæ vidisse scribit S. Perpetuam in paradiso. Et verò, vti in hac Christianorum per Africam quoque persecutione animos fidelibus adderet, censemus eodem penè tempore scriptum LIBRVM DE SPE FIDELIVM. Quamquam interim verissimum comperiamus illud Prouerbij, quòd Error vnus alium trahat, vt potè quum paradoxon sit vtriusque libri illius argumentum, & haud paucas præterea reperire sit opiniones non satis [illegible]pas in dicto libro de Anima, de quibus inter Paradoxa Auctoris cum Antidoto latiùs. Hoc vnum hic addimus, scriptum illum librum, DE OMNI STATV ANIMÆ, vel ipso teste, qui adeò etiam *Commentarium animæ* nuncupat, vt potè in quo tractetur quidquid olim à Philosophis & ab hæreticis de Anima tractatum fuit, vt neque Philosophis, neque Theologis alio hodie commentario sit opus.

Anno Domini CCVIII. S. Zephyrini Romani Pontificis IX. Seueri Imp. XV. M. FLAVIO M.F.M. N. AFRO ET Q. ALLIO FABIO CATVLLINO MAXIMO Cos. scriptum fuisse à TERTVLLIANO Librum primum aduersus Marcionem ex hisce verbis constat: *At nunc quale est vt Dominus à XII. Tiberij Cæsaris reuelatus sit, substantia verò ad XV. iam Seueri Imperatoris annum nulla comperta sit?* Atque adeò hoc tempore simul editos fuisse oportet LIBROS DE CARNE CHRISTI ADVERSVS IIII. HÆRESEIS, DE RESVRRECTIONE CARNIS, ET ADVERSVS MARCIONEM QVINQVE, vtpotè eodem scriptos tempore. Nam sicut etiam alibi diximus, libro de Carne Christi citatur liber Quartus aduersus Marcionem,

Tom. 3. l. de Præsc. adu. hær. ca. 30. n. 176. & 177.
Tom. 3. lib. adu. Valēt. c. 4. n. 32. 33. & c. 34.
Ibid. de Ca. Christ. c. 15 num. 127.
Ibid. ca. 16. num. 131.
Ibid. c. 17. num. 133.
To. 3. li. ad. Gno. c. vlt. num. 119.
Ibid. li. ad. Prax. c. 3. n. 35. 36.
Ibid. lib. de Præscr. ad. hæ. ca. 52. hær. 21. nu. 327.
Ibid. lib. ad Valent. ca. 5. nu. 44.
Ibid. n. 40.
Ibid. lib. de Præsc. adu. hær. cap. 3. n. 10. 11. 13.
Ibid. c. 52. hæ. 21. nu. 327.
Tomo Tert. lib. de Anima c. 55. n. 612. & 606.
Tomo quar. inter Fragmenta. Ibidem.
Tom. 3 lib. de Resurr. car. c. 2. nu. 25. & cap. 45. n. 320.
Tom. 3. lib. 1. ad. Mar. c. 15. n. 102.
Tom. 3.

A nem, libro de Resurrectione carnis II. & III. aduersus Marcionem, & libro V. aduersus Marcionem adlegatur liber de Resurrectione carnis, quo fit vt existimem primùm scriptos aduersus Marcionem Quatuor; intermedios deinde duos illos; & postremò aduersus Marcionem Quintum. Porrò, si hoc anno, vti Onuphrius tradit, celebrata sint Decemnalia Antonini Imper. Seueri filij, fortassis præoccupata anno integro ob discessum in bellum Britannicum, quem Cassiodorus his Coss. accidisse scribit; hoc etiam anno scriptus est LIBER DE CORONA MILITIS; Sin anno sequenti (quod mihi magis fit verisimile ex illa Numi inscriptione ANTONINVS PIVS AVG. COS. III VOTA SOLVTA DEO) vtrumq; contigerit illuc referre poterit Lector; dummodò scriptum nobiscum sentiat ante expeditionem Britannicam. Ad quam pertinet etiam inscriptio suprà posita, cum effigie Equitis manu iaculum tenentis: PROFECTIO AVGG. nam vtrumque filium secum duxit Seuerus; à quo quum P. Septimius Geta anno primùm sequenti Imper. Cæs. Aug. sit appellatus & Tribunitiam potestatem acceperit, sicuti Fasti habent Consulares, confirmatur dicta nostra coniectura. Conciliari quidem possunt Inscriptiones & fasti consulares cum Onuphrio & altera quadam Inscriptione, vbi appellatur Antoninus Aug. Trib. pot. x. Coss. III. desig. vt dicatur cœptus eius annus x. his Coss. ad Kal. Maias, & finitus anno sequenti Kal. Maijs: sed nos ad annum sequentem referre maluimus, ne hic prolixiores simus.

lib. de Car. Christi ca. 7. n 65. Lib. de Ref. car. c. 2. nu. 19. & 20. Lib. 5. adu. Marc. c. 10. num. 150. Tomo. 2.

Anno Domini CCIX. S. Zephyrini Papæ Romani x. Seueri Imper. XVI. Imp. CÆS. M. AVREL. SEVERI AVG. F. ANTONINO AVG. III. ET P. SEPTIMIO SEVER. AVG. F. GETA COS. Post celebrata Decemnalia Antonini Romæ à TERTVLLIANO scriptum censemus LIBRVM DE CORONA MILITIS. Romæ enim scriptum apparet ex verbis illis: *Erubescite Romani commilitones eius*, & ad Decemnalia videtur referendum illud libri frontispicium: *Proximè facta est* LIBERALITAS *Præstantissimorum* IMPE-
B RATORVM; cui subijcienda putauimus quæ sequuntur, eo quòd occasionem scripti huius libri indicent; vtpotè in quo, contrà quàm alij mussitabant, Christianis coronæ vsum interdictum deducit. *Expungebantur*, inquit, *in castris Milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei Miles, solus libero capite, coronamento in manu ocioso. Singuli designare, eludere eminus, infrendere cominus in nostrum. Tribuno defertur, & persona iam ex ordine accesserat. Statim Tribunus: Cur (inquit) tam diuersus habitu? Negauit ille cum ceteris sibi licere. Caussas expostulatus: Christianus sum, respondit. Suffragia exinde, & res apud Acta, & reus apud Præfectos. Ibidem penulas posuit, speculatoriam pedibus absoluit, gladium reddidit* (nam militaria omnia insignia in exautoratione militum exui solere, vel ex Herodiano lib. 2. manifestum est, initio Imperij Seueri) *Et nunc russatus sanguine suo, donatiuum Christi in carcere exspectat. Exinde sententiæ super illo, nescio an Christianorum (non enim alia ethnicorum) vt de abrupto & præcipiti & mori cupido, qui de habitu interrogatus, Nomini negotium fecerit*. Nec verò omittendum illud: *Planè superest, vt etiam martyria recusare meditentur. Mussitant denique tam bonam & longam sibi pacem periclitari. Nec dubito quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de ciuitate in ciuitatem. Noui & pastores eorum in pace leones, in prælio ceruos. Sed de quæstionibus confessionum alibi docebimus.* Denotat enim ibi aut librum de Fuga in persecutione, aut quod magis placet, SCORPIACON ADVERSVS GNOSTICOS (nempè *Prodicum Scorpianum* & alios *Valentinianos Martyriorum refragatores*, qui iam in Africam irrumpere cœperant, de quibus videat Lector Adnotationes nostras) fortassis etiam Romæ scriptum. In eo enim & *de quæstionibus confessionum*, id est, quòd confiteri Christum necesse sit, latissimè deducit, & persecutionem omnium grauissimam, quæ dicta occasione post longam pacem (vt potè quum Romæ & in Africa ad id temporis pauci leguntur sub Seuero passi martyres) recruduisse videtur, his verbis describat: *In præ-*
C *sentiarum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis absisto scilicet cynocephalo* (vbi aut Seuerum Imperatorem, aut potius vrbis Romę pręfectū in absentia illius iam in Britanniā profecti, intelligit) *alios ignis, alios gladius, alios bestiæ Christianos probauerunt; alij fustibus insuper & vngulis degustato martyrio, in carcere esuriunt.* Porrò Seuerum propterea absentem in Britannia diximus, quod expeditionis Britannicæ hoc anno, vti antea probauimus, factæ meminerint Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. c. 11. Paulus Diaconus lib. 8. cap. 1. & ante eos Spartianus, Herodianus, & Dio in Seuero. Nondum enim Britanniam Romanis paruisse ad id vsque temporis, etiam ipse verbis his suprà citatis indicat: *& Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita*, vt potè Lucio Britanniarum Rege pauloantè ope S. Eleutheri Papæ ad fidem conuerso; item etiam illis: *Britannia intra Oceani fines conclusa sunt.*

Tomo secundo lib. de Cor. milit. c. vlt. num. 205. Ibi. c. 1. nu. 2. & 3. Ibid. nu. 4 5. 6. 8. 9. 10. 12. 14. Ibid. n. 16. 17. 18. et 19. Lib. adu. Gnost. n. 1. et c. 1. n. 13. Ibid. c. 1. n. 11. & 12. Tom. 1. lib. adu. Iud. c. 7. nu. 43. Ibid. n. 50.

Anno Domini CCX. S Zephyrini Romani Pontificis XI. Seueri Imper. XVII. M. AVRELIO CLAVDIO M. F. POMPEIANO, ET LOLLIANO AVITO COS. Romæ adhuc existens TERTVLLIANVS, scripsisse mihi videtur LIBRVM DE VELANDIS VIRGINIBVS, quem Græcè quoque scriptum esse his fatetur verbis: *Proprium iam negotium passus meæ opinionis, Latinè quoque ostendam, virgines nostras velari oportere.* De quo argumento anno sequenti latius. Scripsisse etiam verisimile est paulopòst, iam Carthaginem reuersum, LIBRVM ADVERSVS PRAXEAN, de quo Auctor: *Ista*, inquit, *primus ex Asia hoc genus peruersitatis intulit Romanæ humo, & aliàs inquietus; insuper & de iactatione Martyrij inflatus, ob solum & simplex & breue carceris tædium. Fruticauerant auenæ Praxeanæ hic quoque* (nempè in Africa) *superseminatæ; traducta dehinc per quem Deus voluit* (quantum apparet, *Zephyrinum* Papam, vt potè de quo tale quid tradat B. Opt. Mileuit. lib. 1. contra Parmenian.) *etiam euulsa videbantur. Deniq; cauerat pristinam doctor de emēdatione sua, & manet chirographum apud Psychicos, apud quos*

Lib. de Vel. virg. c. 1. n. 2. & 3. Tomo tertio lib. ad. Pra. c 1. nu. 5. 6. 12. 13. 14. 15. 16. et 17.

tūc res gesta est, exinde silentiū. Auenæ verò illæ vbiq; tūc semē excusserāt. Ita aliquādiu per hypocrysin subdola viuacitate latitauit, & nūc denuo erupit. Ex quibus verbis satis patet, & reuocasse suā hæresin aliquādo Praxean disputatione alicuius emendatum, sed iterū relapsum denuò erupisse; & dum hic liber scriberetur, adhuc superuixisse. Quamquam interim, si verum sit qnod addit de Montani Prophetia eius ope expulsa, quandoquidem illum floruisse constet sub S. Eleuthero Papa oporreat iam senem fuisse Praxean. Nos certè vix dum in eo quod dictum est, Auctori fidem adhibendam putamus; tum quòd S. Pacianus in hæc verba scribat de hæreticis secundum Phrygas. Et primùm hi pluribus nituntur Auctoribus. Nam pnto Græcus Blastus ipsorum est; Theodotus quoque & *Praxeas* vestros aliquando docuerunt; tum, quod ipse Auctor, præterquàm quòd illic subiungat tamquam discipulos *Blastum, & Theodotum*, & *Praxean*, cum *Victorino*; illis qui *secundum Æschinem pronuntiabantur*, eandem hæresin adtribuit, & hoc libro impugnat.

Ibid. n. 8. & 11.

Anno Domini CCXI. S. Zephyrini Papæ Romani XII. Seueri XVIII. M. Acilio M. F. M. N. FAVSTINO, ET C. CÆSONIO C. F. MACRO RVFINIANO côpletum fuit, quod scribunt post Auctores supracitatos Cassiodorus in Chronico, & Ven. Beda histor. Eccles. lib. 1. capite 5. de Seuero, quod vallum crebris turribus communitnm in Britannia, per centum & amplius nullia passuum de mari ad mare perduxerit, vt partem Prouinciæ grauis. prælijs receptam à ceteris faceret securiorem. Pro quo facit etiam lex Seueri & Antonini Augg. Eboraci lata hoc Consulatu Non. Maij, quæ exstat Cod. libro 3. Tit 32. libro 1. Certè tune primùm leguntur Inscriptiones, quibus appellatur Seuerus BRITANNICVS MAX. TRIB. POT. XVIII. ac Antoninus BRITANN. TRIB. POT. XIII. IMP. II. COS. III. deniqne & illa: P. SEPT. GETA PIVS AVG. BRIT. TRIB. POT. III COS. II. vno ex latere, & ex aduersa parte: VICTORIÆ BRITAN. Vtpotè quum tertius fuerit dumtaxat iste annus, ex quo Geta Tribunitiam potestatem cum ceteris Imperij insignibus acceperat. Porrò hoc ferè anno contigisse censemus, quod de TERTVLLIANO scribunt B. Hieron. Sophronius Catal. Scriptor. Eccles. ac Niceph. lib. 4. capite 12. ac 34. Quum vsque ad mediam ætatem in Ecclesia Catholica presbyter permansisset, ad Montani dogma delapsum. Verumtamen magna est difficultas, quomodo scribat B. Hieron. id factum inuidia & contumelijs Clericorum Romanæ Ecclesiæ, ac Sophronius φθόνῳ καὶ περιπλακισμοῖς τῶν κληρικῶν τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας, & interpres Nicephori: propter Cleri Romani inuidiam, præsertim quum de eo nusquam conqueratur Auctor etiam in libris aduersus Ecclesiam scriptis; Maximè quum caussam illam reticens Vincentius Lirinensis, etsi B. Hieron. posterior, non aliud dicat, quàm TERTVLLIANVM Catholici dogmatis & vetustæ fidei parum tenacem, ac disertiorem multò quàm feliciorem, mutata sententia in errorem delapsum, magnam fuisse in Ecclesia tentationem. Quem in hoc imitatur Abbas Trithemius. Est quidam qui inuidiæ caussam fuisse puret Auctori eloqnentiam. Rhenani coniecturam, quamtumuis suspectam, sequuntur etiam Catholici quidam, qui suspicantur illum quum initio fauere cœpisset hæresi Montani, statim Ecclesiæ communione priuatum, priusquam se totum dederet; quare commotus ille prorsus in Montani partes transierit Verùm non video, quomodo Excommunicationem Ecclesiam, quam Auctor *diuinam censuram & futuri iudicij præiudicium* appellat, B verò Hieron. Episto. ad Heliod. ante diem iudicij iudicium, quo eiectus de Ecclesia rabido dæmonis ore discerpitur, non solùm inuidiæ (quam pro zelo etiam in sanctos agnoscit idem B. Hieronymus Epistol. ad Damas. de prodigo & frugi filijs) sed & contumeliarum nomenclatura ipse traduceret. Nos itaque, si quid in re incerta diuinare liceat, conijcimus *Tertullianum* post obitum Agrippini, in obtinendo Episcopatu Carthaginiensi repulsam passum fortassis inuidia Clericorum quorundam Ecclesiæ Romanæ, à quibus proinde etiam contumelijs adfectus, ad partes Montani desciuerit. Certè fomitem illis inuidiæ administrare potuerunt loci aliquot in libris præcedentibus, quibus tacitè quorundam Clericorum, fortassis Romanorum, vitia reprehendit; non aliter atque postmodùm BB. Hieronymo & Paulino accidit eadem de caussa. Imprimis de frequentatione spectaculorum: *Sed Tragœdo* inquit, *vociferante, exclamationes ille* (nempè aliquis de Clero) *alicuius Prophetæ retractabit. Inter effeminationis modos, Psalmum secum comminiscetur; & quum athletæ agent, ille dicturus est, repercutiendam non esse; poterit & de misericordia moueri defixus in morsus vrsorum, & spongias retiariorum. Auertat Deus à suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim, de Ecclesia Dei in Ecclesiam diaboli tendere? de cælo (quod aiunt) in cœnum? illas manus quas ad Dominum extuleris, postmodùm laudando histrionem defatigare? Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere? εἰς αἰῶνας alij omninò dicere, nisi Deo Christo?* Item illud in Artifices idolorum: *Tota, inquit, die ad hanc partem zelus fidei perorabit ingemens Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, his manibus adorare, quæ foris aduersus Deum adorantur; manus admonere corpori Domini, quæ dæmonijs corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab alijs manibus accipiant quod contaminant, sed ipsæ tradunt alijs quod contaminauerunt. Adleguntur in ordinem Ecclesiasticum Artifices Idolorum. Prò scelus! Semel Iudæi manus Christo intulerunt, isti quotidie corpus eius lacessunt. O manus præscindendæ!* Rursum illud de Pastoribus in persecutione fugientibus: *Planè superest vt etiam martyria recusare meditetur, qui Prophetias eiusdem Spiritusſancti respuit. Nous & Pastores etiam eorum in pace leones, in prælio ceruos.* Denique de Ve-

Tom. 1. Apolog. c. 39. num. 502.

Tom. 2. l. de spect. c. 25. n. 187. 188. 189. 160. & 191.

Ibid. lib. de Idol. c. 7. n. 28. 29. 30. 31. 32. 32. & 34.

Ibid. lib. de Coron. mil. c. 1. n. 16. et 18.

deVelādis virginibus: *Illam conſuetudinē, qua virgines negat, dum oſtendit, nemo probaſſet, niſi aliqui tales, quales virgines ipſæ. Tales enim oculi volent virginem viſam, quales habet virgo qua videri volet. Inuicem ſe eadem oculorum genera deſiderant. Eiuſdem libidinis eſt videri, & videre.* Auctor Commentarij S. Ambroſio adſcripti in Epiſt. Pauli videtur interpretari inuidiam illam, quaſi fuiſſet ipſius auctoris in Clerum Romanum. Sic enim inquit: Per inuidiam caritatem corrumpentes, ſcientiam ad nihilum deduxerunt. Nam & *Tertullianus* & *Nouatianus* non paruæ ſcientiæ fuerūt; ſed quia per zelum, caritatis fœdera perdiderunt, in ſchiſma verſi, ad perditionem ſui hæreſes creauerunt. Ex quibus verbis fit etiam veriſimilior mea coniectura ex eo, quòd ob repulſam Epiſcopatus Rom. in ſchiſma & hæreſim inciderit *Nouatianus*. Porrò ſi excommunicatus fuerat iuſtiſſimis profectò de cauſſis, etiam fortaſſis in abſentem, eam tulit B. Zephyrinus Pontifex. Primùm enim in Libris omnibus ſcriptis citra XIIII. Imperij Seueri annum, *Paracleti nouæ Prophetiæ frequenter, Spiritusſancti* etiam Montanici verbis iam citatis, meminit, ſicuti etiam *mulieris Propheteſſs* ſubinde, modò *Priſcillam*, modò *Maximillam* ſignificans; & ſimiliter de *Ecſtaſi*, habet non pauca, locis citatis inter Paradoxa Auctoris. Deinde *Pſychicos* quoque id eſt *animales* appellare cœpit Catholicos, tum aduerſus Marcionē, tum aduerſus *Praxean*, ſicuti etiam ibi latiùs. Poſtremò omnia illa ſimul coniungens lib. adu. Praxean, *Romanum Epiſcopum*, quantum apparet, *Eleutherum* calumniatur, tamquam qui agnoſcens iam *Prophetias Montani Priſcæ & Maximillæ, ex ea agnitione pacem Eccleſijs Aſiæ & Phrygiæ inferre paratus fuerit, niſi Praxeas falſa* (perperàm inquit) *de ipſis Prophetis & Eccleſijs eorum adſeuerando, coegiſſet litteras pacis reuocare iam emiſſas, & à propoſito recipiendorum charismatum conceſſare.* Et inſuper *diaboli negotium procuraſſe* dicit, *qui prophetiam expulit, & paracletum fugauit.* Certè ipſe Auctor Excommunicationem in hæreticos adprobat non vno in loco.

Ibid. lib. de Velā. virg. c. 2. nu. 19.

Tom. 3. lib. adu. Prax. c. 1. nu. 7. 8. 10.

Ibid. nu. 11.

To. 3. Scorp. adu. Gnoſt. ca. 1. nu. 10.

Anno Domini CCXII. S. Zephyrini Papæ Romani XIII. M. Aurelij Antonini Baſſiani Pij Felicis Auguſtini Britannici, Germanici imperij I. Q. EPIDIO L. F. RVFO LOLLIANO GENTIANO, ET POMPONIO BASSO Cos. conſcriptum cenſemus TERTVLLIANI LIBRVM DE FVGA IN PERSECVTIONE. Idque ante deceſſum Imper. L. Sept Seueri Pertin. Auguſtini qui eo anno pridie Nonas Februar. Eboraci mœrore magis quàm morbo mortuus eſt (in hoc adeò punitus à Deo iuxta Oroſium lib. 7. cap. 11.) nondum elapſo anno Imperij ſui XVIII. vtpotè quū ab Idibus Maijs anni Domini 194. ad dictum vſque huius anni diem cōputantur duntaxat anni XVII. menſes VIII. dies XXI. quò fit vt hunc ann. I. Anton. faciamus. Aut ſaltem ante reditū Antonini ex Britannijs cū fratre ſuo P. Sept. Geta, Filici Auguſtini Britannico Imperij conſorte, adhuc durante perſecutione quam ipſe (vt potè *lacte Chriſtiano* imbutus, ſicuti ſuprà ex Auctore diximus) vel Seuero Sulpitio teſte, Sacræ hiſt. libro 2. ceſſare fecerit, vtpotè qui ſcribat ab obitu Seueri ad Decium vſque pacem Eccleſijs fuiſſe, præterquàm quòd à Maximino in Epiſcopos ſæuitum fuerit; quam adeò longam pacem appellat B. Cyprian. lib. de Lapſis. Quamquam interim edicta Seueri adhuc aliquandiu viguiſſe, ex his Auctoris verbis videantur: *Niſi fortè in Senatuſconſulta & Principum mandata coitionibus oppoſita delinquimus.* Hunc quum contra Eccleſiam Chriſtum adſerant, vbi ſuprà, B. Hieronymus, Sophron. & Niceph. veriſimile fit *Fabium* illum Romanum fuiſſe Presbyterum. Certè quòd aliquo miniſterio Eccleſiaſtico functus, colligere eſt ex verbis illis: *Sed quum ipſi Auctores, id eſt, Diaconi, Presbyteri & Epiſcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit?* Quibus interim quando (contra quàm ſentit Auctor) fugere liceat, in Adnotationibus noſtris latiùs. Meminit in eo etiam *Rutily ſanctiſſimi Martyris.* Porro & ſub Seuero hauddubiè referri debet, quod ſcribunt Euſeb. & Nicephor. de Origenis prima perſecutione maxima apud Alexandriam, antequàm ſeſe ipſum conſtaret. Atqui ad intellectum Auctoris facit, vbi dicit: *Maledictum eſſe ante* ἀποθέωσιν *Deum Cæſarem nuncupare*; id quod latè recenſet Herod. l. 3. de ritu obſeruato in relatione Seueri Imper. poſt mortem in Diuos, per filios Romæ factæ, poſtquàm cineres ex Britannia ſecum allatos in vrna alabaſtrina iuxta illum, aut aurea iuxta Spartianum, in ſepulcrum Antonini ſunt illati. Hic præterea prætereundum non putauimus, quòd quum pridie Non. Februar. perierit Seuerus, caſtigari deberent leges duæ Codicis, altera l. 6. Tit. 45. l. 1. vt legatur v. Kal. Februarij, pro: Ianuarij; altera eiuſdem l. Tit. 37. l. 3. vti ſoli Antonino Aug. adſcribatur, non Seuero & Anton. Augg. vt potè quum lata ſit VI. Kal. Maij, diu poſt illius obitum; maximè quum exſtet lex Antonini ſolius Kal. Maias data, & aliæ plures his Coſſ. latæ.

Tomo quin.

Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 4. num. 36.

T. 5. lib. de Fuga in perſe. c. 11. n. 78. & 78. Ibi. c. 5. n. 41.

T. 5. lib. de teiunijs c. 13 n. 79. Tom.

Tom. 1. Apolog. c. 34. num. 459.

Anno Domini CCXIII. S. Zephyrini Romani Pontificis XIIII. Antonini Imper. II. M. POMPONIO M. F. ASPRO ET ASPRO cos. ſiue duobus Aſpris, quibus Coſ. Leges Antonini variæ datæ leguntur (quorum ſeniorem eundem illum cenſemus, de quo ſuprà ad annum CCII.) ſolus Antoninus (teſtibus Herodiano & Spartiano) fratre Geta ad pectus ſuæ matris interfecto, poſtquàm imperauit annum vnum dies XXj. ac ſepulto in ſeptizodio (quod à ſeptem zonis cœli ita dictum Seuerus, vel Euſeb. teſte, ædificauerat, ac in Diuos relato) Imperium vſurpauit. Inſuper & alios plurimos, quantumuis patri ſibique antea cariſſimos, neci tradi iuſſit, inter quos commemorandi veniunt Papinianus ille, eius ac Iuliani & Tertyliani IC. præceptor, Iuris Aſylum cognominatus à Spartiano, & Sammonicus Serenus, cuius Libros plurimos exſtare ille ſcribit, Gordiani poſtea Cæſaris pædagogus. In hunc annum referimus LIBRVM TERTVLLIANI DE EXHORTATIONE CASTITATIS, vtpotè quem Nicephorus libro 4. capite 54. inter eos recenſet, qui contra Eccleſiam

Tomo 5.

Lib. de Exhort. castit. c. 7. n. 40. Lib. de Pudic. cap. 21. num. 191.

Catholicam conscripti sunt, & in quo eò dementiæ videtur venisse, vt *apud tres etiã laicos*, vtpotè Montanum & insanas eius Prophetides Priscam & Maximillam, esse Ecclesiam existimet, quēadmodum latiùs idipsum alibi inculcat. Huic etiam anno adplicamus disputationem illam Caij Scriptoris Ecclesiastici aduersus Proclum, cuius meminerunt Euseb. l. 6. c. 14. B. Hieron. Caio, & latiùs in hæc verba Niceph. loco iam citato: Floruit, inquit, sub Zephytino Romæ Episcopo, Caius, Antonino Seueri filio imperante. Is aduersus *Proclum* Montani propugnatorem dissertationem copiosissimam habuit & composuit, temerariæ audaciæ, quòd nouam introduxerit Prophetiam, illum redarguens & confutans. Quam quidem nos aliquando existimauimus ansam dedisse Auctori ad Montani partes deficiendi; quod verisimile fit in *Proclum* hac disputatione conuictum, nec resipiscentem, à Zephyrino Excommunicationem latam fuisse, & omnes eius asseclas, inter quos hauddubiè Auctor, vtpotè Montanistarum & *Proclum* sectator, non eorum qui secundum Æschinem dicebantur, contra quos egit libro aduersus Praxean. Verùm iam antea illum deficere cœpisse, immò cōtra Ecclesiam scripsisse, ex superioribus manifestum fit. Fortassis etiam hoc tempore contigit Origenis discipuli Clementis Alexandrini & Ammonij Romana sub Zephyrino profectio, cuius meminerunt Euseb. & Nicephor. quorum ille lib. 6. cap. 12. caussam illius eam scribit, quòd in optatis illi esset antiquissimam illam Ecclesiam inuisere. Quo tempore etiam alij Ecclesiastici scriptores ab illis enumerantur, Berillus Arabiæ Bostrenus, Hippolytus iuxta quosdam, Portuensis, Alexander primùm Cappadociæ, deinde Hierosolymorum Episcopi, quibus interserit B. Hier. etiam Minutiũ Felicem, qui Apologeticum Auctoris per multa imitatus est.

Tom. 5. lib. de Monog. ca. 3. nu. 17.

Anno Domini CCXIII. S. Zephyrini Papæ Romani XV. Antonini Imper. III. IMP. CÆS. M. AVREL. DIVI SEVERI F. ANTONINO AVG. BRITAN. GERMAN. IIII. ET P. CÆLIO P. F. BALBINO II. cos. ipse Antoninus Imp. Trib. potest. XVI. de Britanneis triumphauit. Quo anno à TERTVLLIANO scriptum existimamus etiam aduersus Ecclesiam LIBRVM DE MONOGAMIA. In eo inter cetera sic legitur: *Quum magis nunc tempus in collecto factum sit, annis circiter CLX. exinde productis.* Quos qui à Passione Domini computandos voluerint, tota via aberrare ex superioribus plus satis manifestum est, etiamsi, iuxta erroneum calculum Auctoris à Passo Christo vsque ad deuastationem Hierosolymorum anni dumtaxat computarentur xxij. quos alij enumerant 52. quia vsque annum præsentem non solùm 160. sed producti essent 188. Sunt etiam qui ab Apostolis hunc computum ineant, eo quòd præmittatur: *post Apostolos*, in qua sententia & nos fuimus, quum Adnotationes nostras in eum scriberemus locum. Verùm SS. Petrus & Paulus primùm passi sunt anno Neronis vltimo, qui in annum incidit Christi 69. à quo adhunc non nisi computarentur anni 146. & S. Ioannes Euangelista vixit ad Traianum vsque, mortuus primùm anno circiter 100. vnde non plures sunt anni quàm 114. Propiùs accedunt, qui ab Apostoli Pauli ætate computant annos illos *circiter* CLX. quorum sententiæ accedimus: sed quia ille primùm martyrio adiectus cum Apostolo Petro (vti iam dictum est) censemus ab eo tempore numerandos, quo Epistolam scripsit priorem ad Corinthios, ab anno nempè Domini circiter LIIII. Imprimis enim scriptam Epistolam vtramque ad Corinthios, postquàm ab ipso ad fidem essent conuersi, ex eisdem fit manifestum; quæ conuersio contigisse putatur anno Domini 51. quum ibi hæsit ad annum & menses sex. Deinde si Ephesi scripta sit (sicuti quidam & rectiùs habeot Græci codices) ex historijs Peregrinationis Pauli satis patet dicto anno, qui incidit in duodecimum Claudij Imperatoris, Ephesi illũ habitasse. Siue ex Philippis (quod plures præ se ferunt & Latini & Græci codices) certè anno LV. Per Philippos iter fecisse, postquàm Epheso discesserat, sub festum Paschæ testantur Acta Apostolorum cap. 20. Et verò sic intelligi debere Auctorem, vel ex illis dictis verbis colligitur, quæ leguntur 1. Cor. 7. *Quum nunc tempus in collecto factum sit.* Atqui in hunc annum hoc incidere, non in XV. Seueri (vti quidam etiam viri eruditi coniecturam faciunt) ex eo perspicuum est, quòd ille idem sit cum anno Domini CCVIII. ad quem proinde ab eo, quem diximus, non nisi anni CLIIII. conficiuntur, nec vlteriùs extendi possint, quòd anno primùm 51. fidei catholicæ initiati fuerint Corinthij. Porrò fuit hic annus nobilitatus Consulatu trium Imperatorij Ordinis virorum; nam præter Antoninum, & Balbinum, qui quattus ab illo imperauit, cum Pupieno, etiam suffectus fuit ex Kal. Martijs M. ANTON. M. F. GORDIANVS, qui postea Impet. Cæs. Aug. appellatus à Balbino interfectus fuit; sicuti rursum ex Kal. Maijs P. Heluius Diui Pertinacis F. P. N. Pertinax paulopòst occisus ab Antonino.

Tomo 5. Lib. de Ieiun. cap. 1. num. 13. Ibid. c. 13. nu. 80. 81.

Anno Domini CCXV. S. Zephytini Romani Pontificis XVI. Antonini Imper IIII. SILIO MESSALA ET Q. AQVILIO SABINO COS. Imperator ex expeditione Gallica, cuius Spartianus meminit, Romam reuersus, à vestis talaris genere inde allatæ, quam plebi distribuit, vt eo vestitu sese salutaret, Caracalla nuncupatus est. Hoc ferè anno scriptum censemus à TERTVLLIANO etiam aduersus Ecclesiam, LIBRVM DE IEIVNIIS ADVERSVS PSYCHICOS. Ex quo imprimis fit verisimile, cum *Proclo* reliquisque Montanistis post dictam disputationem, etiam Tertullianum à Papa Zephyrino excommunicatum fuisse, ex verbis in quam illis: *dum quosqua ex parte anathema audiamus, qui aliter adnunciamus.* Deinde varia tum fuisse celebrata per Græcias Concilia, ita testatur: *Aguntur præterea per Gracias illas certis in locis Concilia ex vniuersis Ecclesijs, per quæ & altiora quaeque in commune*

commune tractantur, & ipsa repræsentatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur. Conuentus autem illi stationibus priùs & ieiunationibus operati. Quæ maximè contra Montanistas conuenisse, vel inde mihi colligere videor, quòd etiam in Episcopos quosdam ea hæresis cancri in morem serpere cœpisse videatur, ex his Auctoris verbis: *Hæc erunt exempla, & populo, & Episcopis etiam Spiritalibus*; nam spiritales Montani effeclas Psychicis (ita Catholicos calumniosè appellat) opponit. Porrò si vera sit lectio apud B. Hieronym. Epist. 54. ad Marcellam de Montanistis, quòd illi tres in anno Quadragesimas facerent, quasi tres passi essent saluatores; incipit ab illis nonnibil dissentire Auctor in duarum dumtaxat obseruatione, sicuti ex his verbis, etiam iuxta MS. cod. manifestum fit: *Duas*, inquis, *in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis Sabbatis & Dominicis, offerimus Deo, abstinentes ab ijs, quæ non reijcimus, sed differimus.* Verùm de hoc latiùs in Adnotat. nostris.

Ibid. ca. 16. num. 99.
Ibid. ca. 15. n. 90. & 91.

Anno Domini CCXVI. S. Zephyrini Romani Pontificis XVII. Antonini Imper. V. AIMILIO LÆTO (quem paulopòst ab Antonino interfectum scribit Spartianus) ET ANICIO CEREALI COS. eo ipso quo Antoninus in expeditione Germanica (teste Spartiano) iuxta Rhetias multos barbaros, interfecit, inde potissimùm GERMANICVS appellatus, putatur scripsisse TERTVLLIANVS LIBRVM DE PVDICITIA. In quo sententiam S. Damasi in Pontificali de vasis vitreis ad sacrificium ordinatis à S. Zephyrino, confirmant hæc illius verba: *Cui ille si fortè patrocinabitur Pastor, quem in calice depingis*; maximè quòd sequitur: *At ego eius Pastoris scripturam haurio qui frangi non potest*; frangi enim facillimi sunt calices vitrei; quos etiam depingi tum solere, hinc fit manifestum. Hic etiam in hoc à Montanistis dissentit, quod quum illi teste B. Hieron. Epist. supracitata Montanum sensisse: Non posse renouari per pœnitentiam Lapsos, atque adeò illum cum Nouariano coniungat; Auctor dumtaxat mœchis & fornicatoribus (etsi perperàm, & contrà quàm antea scripserat libro de Pœnit.) pacem Ecclesiæ neget; oppugnans ex proposito illud Zephyrini (quem *Pontificem* Maximum etiam iam hæreticus *Episcopum Episcoporum* appellat:) *Ego & mœchiæ & fornicationis delicta pœnitentia functis dimitto.* Atque hoc est mea quidem sententia quod de illo scribit B. August. libro de Hæres. postmodùm ab Cataphrygibus diuisum sua conuenticula propagasse; fortassis quòd iam defunctis illis, qui κατὰ *Proclum* (cuius ipse sectator) dicebantur, obtinerent palmam illi qui secundum Æschinem. Vt potè contra quos tacitè scripserit librum aduersus Praxean de Patre & filio non eisdem. Dissensisse etiam illum adnotauimus de duabus dumtaxat Quadragesimis. Quare falluntur, qui ex eo loco colligunt eum ad Catholicam Ecclesiam redijsse; maximè quum B. Aug. caussam hæres. duplicem adsignat, tum quia transiens ad Cataphygas, cœpit secundas nuptias damnare, tum quia sua conuenticula propagauit.

Tom. 5. Lib. de Pudic. ca. 7. n. 51. et ca. 10. n. 84. 85.
Lib. de Pudic. c. 1. n. 5. & 6.

Anno Domini CCXVII. S. Zephyrini Papæ Romani XVIII. & Antonini VI. Q. AQVILIO SABINO. II. (ad quem Vlpianus Libros 51. Digestorum scripsit) ET SEXT. AVRELIO. P. F. ANVLLINO COS censemus scriptos TERTVLLIANI LIBROS SEX DE ECSTASI, & ADVERSVS APOLLONIVM SEPTIMVM, quos etiam aduersus Ecclesiam scriptos testantur B. Hieronymus Sophron. & Nicephor. nec obstat quòd *Apollonium* collocet Beatus Hieronymus Catal Script. Eccles. ante Auctorem, quia quod aliàs facere solet, nullius Imperatoris adscribit tempora; Euseb. quoque Eccles. histor libro 5. capite 17 & post eum Nicephorus, eum inter eos quidem recenset, qui aduersus Montanum scripserunt, sed aliquandiu postea conscriptum satis indicant illa verba: Porrò *Apollonius* scriptor Ecclesiasticus, quum ea quæ Cataphrygum Hæreseis nominata est, adhuc in Phrygia vigere videretur, Librum separatim ad patronos eiusdem confutandos conscripsit. Deinde conuincit illud eiusdem: Idem iste *Apollonius* in eodem Libro commemorat, quòd quadragesimus iam annus, in quo quidem ad hoc opus scribendum se contulit, agebatur, ex quo Montanus confictam & commentitiam Prophetiam inceperit. Atqui ab initio Pontificatus S. Eleutheri, quo Montanus hæresin sparsit suam, vti supradictum est, adhunc vsque intercedunt anni XL. Sedit enim Eleutherius post Consulatum Cethegi & Clari (vt potè creatus pridie Idus Maij, quum exstet illis Consulibus Epistola Decretalis S. Soteris Papæ data x. Kalend. Iunij) vsque ad Maternum & Praduam Consules, defunctus VII. Kal. Iunij, id est ab anno Domini CLXXII. vsque ad annum CLXXXVI. per annos XIIII. dies XIII. S. Victor, vt supradictum est, annos XII. mensem I. dies XXVIII. His addantur anni XVIII. S. Zephyrini, fient anni XLIIII.

To. 4. inter Fragmeta.

Anno Domini CCXVIII. S. Zephyrini Papæ Romani XIX. Antonini VII. vtriusque vltimo, BRVTTIO PRÆSENTE ET EXTRICATO COS. nos etiam historiæ nostræ Tertullianicæ finem imponimus. Non quòd certò velimus adserere postea non superuixisse TERTVLLIANVM, quem Trithemius scribit vixisse vsque ad senectam & senium, sed quòd saltem à scribendo destiterit. Sentiebamus aliquando, quum in illum Adnotationes scriberemus, *Librum de Ieiunijs*, sub S. Calixto Papa editũ fuisse, quòd *Ieiuniorum* meminerit *citra illos dies quibus ablatus est sponsus*, id est extra Quadragesimam; existimantes adludi ad ieiunia IIII. Tẽporum ab illo instituta. Sed vbi penitiùs inspeximus, potest referri aut ad id quod sequitur: *Et stationum semiieiunia interponentes* (nempè feriæ quartæ & sextæ ad ad horam vsque nonam) *& interdum pane & aqua victitantes*, aut ad ieiunium Sabbati, quod Romæ celebrabatur ex statuto, non in Africa (cuius etiam paulopòst meminit) aut ad ieiunia Pœnitentium etiam Cathecumenorum, de quibus ipse in hæc verba ante hæresin: *Ingressuros baptismum,*

Tom. 5. Lib. de Ieiun. c. 13. nu. 78. Ibid. c. 14. num. 87.

Tom. 3. lib. de Baptis. c. 20. num. 135.

orationibus crebris, ieiunijs, & geniculationibus, & peruigilijs orare oportet. Aut denique ad ieiunia in Vigilijs Festiuitatum Ecclesiasticarum. Atque adeò placet B. Hieronymi, Sophronij & Nicephori sententia qui non sub Macrino aut Heliogabalo, sed sub Seuero Principe & Antonino Caracalla floruisse & scripsisse testantur hunc Auctorem nostrum; maximè quum sub S. Zephyrino Pontifice omnes illum claruisse scribant, non sub Calixto; præter vnum aliquem neotericum, qui tamen eum iam antea sub Adriano Cæsare eundem fecerat cum Tertyliano I C. Porrò postremum fuisse hunc annum Antonini Caracallæ Imper. non sequentem (vti Cassiodorus habet) patet ex Fastis Consularibus emendatioribus, in quibus sic scribitur: Hoc anno ad VI. Idus Aprileis IMP. CÆS. M. Aurelius Diui Seueri filius Antoninus, Augustus, Britannicus, Germanicus occisus est. Quum enim (inquit Spartianus) vellet iterum Parthis bellum inferre, atque hybernare Edesse; atque inde Carras Luni Dei gratia (de quo, quod insuper addit, ad intellectum facit Auctoris, qui alicubi *Masculum* Lunam ridet) venisset, die Natalis sui ipsis Megalensibus, insidijs à Macrino Præf. præt. positis, qui post eum inuasit Imperium, interemptus est; ab eodem tamen in Deos relatus, & templo ei ædificato, & Salijs additis. Confirmatur hæc mea sententia, quòd nullæ exstent leges Antonino & Aduento Coss. sed Antonini Aug. titulo duæ Præsente & Extricato Coss. altera lib. IX. Cod. data VIII. Kal. Mart. altera lib. VIII. Tit. 38. lib. 3. ex Kalendis Martijs paulo ante obitum. Imperauit proinde à pridie Nonas Febr. anni Domini CCXII. vsque ad dictum diem, annos VI. menses II. dies IIII. Atqui S. Zephyrino Papæ, quem & S. Damasus, & alij omnes his Consulibus vitam finijsse scribunt, non possunt plures anni tribui quàm XIX. & dies XVI. quòd à IIII. Idus Augusti anni Domini CLXXXXIX. vsque ad VII. Kal. Septembr. quo hoc defunctus est, totidem computentur. Quem quum Ecclesia inter Martyres celebret, oportet, vt absente iam Antonino, iterum per Pontifices Idolorum excitata fuerit Romæ, & fortassis à Macrino continuata (qui proinde etiam post annum, mensem I. dies aliquot, à Deo cæde punitus est) Christianorum persecutio; sed quia localis dumtaxat, non computata ab historicis.

Tom. 1. Apolog. c. 15. num. 218.

Ceterùm etiam hîc adijciendum pro historiæ veritate, frustrà quosdam illum denuò ad Catholicam fidem redijsse opinari. Nam imprimis id ex S. Augustino colligi non posse ad annum abhinc secundum ostendimus. Deinde inter Martyras minimè computandum TERTVLLIANVM, sed Tertullinum, suprà in ipsis auspicijs adnotauimus. Denique S. Pacianus ad Sympronianum contra Nouatianos, nihil pro eis facit: Tertullianus, inquit, post hæresin (etiam addendum censuimus) vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, & ea ipsa quam Catholicus edidit, audies confitentem, posse Ecclesiam peccata dimittere. Neque enim loquitur de Epistola, quam post hæresin, sed quam antea adhuc Catholicus ediderat, nempè lib de Pœnitentia, ex quo multa ipsum descripsisse alibi adnotauimus. Certè si ita creditum fuisset non tantoperè hæresin huius boni viri deplorasset S. Vincentius Lirinensis, cuius interim verba Antidoti loco, ne quis fortè ex eo scandalizetur, addenda putauimus: Fuit iste quoque (inquit adludens ad Originem, de quo similia scripserat, qui à fine Imperij Seueri ad Decium vsque superuixit) in Ecclesia magna tentatio. Sed de hoc nolo plura dicere. Hoc tantùm commemorabo, quòd contra Mosis præceptum, exsurgentes in Ecclesia nouellas Montani furias, & insana illa insanarum mulierum nouitij dogmatis somnia veras Prophetias adseuerando, meruit vt de se quoque & scripturis suis diceretur: Si surrexerit in medio tui Propheta, &c. non audies verba Prophetæ illius. Quare? Quia, inquit, tentat vos Dominus Deus vester, vtrum diligaris eum, an non. His igitur tot ac tantis, ceterisque eiusmodi Ecclesiasticorum exemplorum molibus, euidenter aduertere, ac secundum Deuteronomii Leges luce clarius intelligere debemus; quòd, siquando aliquis Ecclesiasticus magister aberrauerit, ad tentationem nostram id fieri prouidentia diuina patiatur, vtrum diligamus Deum, an non, in toto corde, & in tota anima nostra.

Tom. 2. lib. de Pœnit. in calce Argumenti & suis quibusq; locis.

Denique coronidis vice, non prætereundum, quod ex B. Augustino didicimus, durasse adhuc ad sua vsque tempora TERTVLLIANISTAS Hæreticos, & tum primùm in Catholicam Ecclesiam transiisse. Quibus etiam magis quàm ipsi Tertulliano, censemus imputandam absurdissimam illam hæresin, qua dicebant animas hominum pessimas post mortem in dæmonas conuerti, maximè quum ætate primùm Augustini post Donatistas & Iouinianistas collocentur Tertullianistæ, qui id senserint, tum ab ipso, tum à S. Isidoro, Honorio Augustidunensi, Hrabano & Gratiano in Catalogis hæreticorum: Tertullianistæ (inquit ille ad Quoduult deum, lib. de Hæres.) à *Tertulliano*, cuius leguntur opuscula multa eloquentissimè scripta vsque ad nostrum tempus paulatim deficientes, in extremis reliquijs durare non potuerunt (sic enim castigamus) in vrbe Carthaginiensi. Me enim ibi posito ante aliquot annos, quod etiam te meminisse arbitror, omni ex parte consumpti sunt. Paucissimi etiam qui remanserunt, in Catholicam transierunt, suámque Basilicam, quæ nunc etiam notissima est, Catholicæ tradiderunt. Quod vtinam illorum exemplo, iam quoque in nostro Belgio fatiscẽtes nostræ tempestatis hæretici, propediem faciãt; Deo auxiliante, cui honor, potestas, & gloria, in sæcula sæculorum. Amen.

CATA-

CATALOGI OPERVM TERTVLLIANI.

Ex S. Hieronymo Catal. Script. Ecclesiast.

TERTVLLIANVS Presbyter, nunc demum primus post Victorem & Apollonium Latinorum ponitur, Prouinciæ Africæ, ciuitatis Carthaginiensis, patre Centurione Proconsulari. Hic acris & vehementis ingenij, sub Seuero Principe & Antonino Caracalla floruit, multáque scripsit volumina; quæ quia nota sunt pluribus, prætermittimus. Vidi ego quendam Paulum Concordiæ, quod oppidum Italiæ est, senem, qui se Beati Cypriani iam grandis ætatis Notarium, quum ipse admodùm esset adolescens, Romæ vidisse diceret, referréque sibi solitum, numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione vnam diem præterisse; ac sibi crebrò dicere: Da magistrum, Tertullianum videlicet significans. Hic quum vsque ad mediam ætatem Presbyter Ecclesiæ permansisset, inuidia postea & contumelijs clericorum Romanæ Ecclesiæ ad Montani dogma delapsus, in multis libris nuuæ Prophetiæ meminit; specialiter autem aduersus Ecclesiam texuit volumina: *De Pudicitia, De Persecutione, De Ieiunijs, De Monogamia, De Ecstasi Libros sex, & septimum, quem aduersum Apollonium* composuit. Fertúrque vixisse vsque ad decrepitam ætatem, & multa, quæ non exstant, opuscula condidisse.

EX IOANNIS TRITHEMII ABBATIS
Libro de Scriptor. Ecclesiast.

TERTVLLIANVS Presbyter, patria Carthaginiensis, Africanæ prouinciæ, patre Centurione viro Proconsulari, homo acris & vehementis ingenij, tam in diuinis quàm in secularibus scripturis doctissimus, quippè qui apud Carthaginem Rhetoricam multis annis gloriosè docuit. Scripsit Latino sermone penè infinita opuscula, in quibus Hæreticorum errores fortiter contriuit. Huius scripta beatissimus Martyr Cyprianus in tanta veneratione habuit, vt nullum sine eorum lectione diem præteriret. Dicere enim ad Notarium suum consueuerat: Da Magistrũ, Tertullianum videlicet designans. Tandem in errorem Montani delapsus dicitur, propter quod eius opuscula inter apocrypha cõputantur xv. dist. Sancta Romana. Et licet in aliquibus errauerit, in multis tamen benè scripsit, sicut eius volumina testãtur: de quibus vidi,

De Patientia Dei,	Lib. vnum.	*Confiteor ad Dominum Deum.*
Aduersus Praxean,	Lib. I.	*Variè diabolus æmul.*
Contra Marcionem,	Lib. 5.	*Siquid retrò gestum est.*
Contra Iudæos	Lib. I.	*Proximè accidit disp.*
De Præscript. hæretic.	Lib. I.	*Conditionem præsentium.*
Contra omnes hæreses	Lib. I.	*Quorum hæreticorum.*
Aduersus Hermogenem	Lib. I.	*Solemus hæreticis con.*
Contra Valentinianos	Lib. I.	*Valentinians frequent.*
De Carne Christi	Lib. I.	*Qui fidem resurrectionis.*
De Resurrectione carnis	Lib. I.	*Fiducia Christianorum.*
De Corona militis	Lib. I.	*Proximè facta est liberal.*
Ad Martyras	Lib. I.	*Inter carnis alimenta.*
De Pœnitentia	Lib. I.	*Pœnitentiam hoc genus.*
De Velandis virginibus	Lib. I.	*Proprium iam negotium.*
De Habitu muliebri	Lib. I.	*Si tanta in terra morare.*
De Cultu fœminarum	Lib. I.	*Ancilla Dei viui confer.*
Ad Vxorem	Lib. 2.	*Dilectissima in Domino.*
De Persecutione ad Fabium	Lib. I.	*Quæsisti proximè Fabi.*
Ad Scapulam	Lib. I.	*Nos quidem neque expa.*
Exhortatorium castitatis	Lib. I.	*Non dubito frater te.*
De Monogamia	Lib. I.	*Hæretici nuptias auf.*
De Pallio	Lib. I.	*Principes semper Africa.*

De Spectaculis	Lib. 1.
De Ieiunijs	Lib. 1.
De Ecstasi	Lib. 6.
Aduersus Apollonium	Lib. 1.
De Pudicitia.	Lib. 1.

Scripsit quoque & alia plura, variósque tractatus, qui ad manus nostras adhuc minimè venerunt, vixitque vsque ad senectam & senium studiosus. Claruit Seueri Imperatoris tempotibus, anno Domini cc.

EX ANGELI POLITIANI EPISTOLARVM Enchiridio, Epist. 5. Lib. 4.

DE TERTVLLIANO quod requiris. *Quinctus Septimius Florens Tertullianus* appellatur, eiúsque legi libros, præter *Apologeticum*; *De Pallio, De carnis Resurrectione, De Corona militis, Ad Martyras, De Virginibus velandis, De Habitu mulierum, De Cultu feminarum, Ad Vxorem, Ad Scapulam, De Persecutione ad Fabium, De Exhortatione castitatis, De Patientia, De Monogamia, De Præscriptionibus hæreticorum, Contra Hermogenem, Aduersus Praxean, Valentinianos, Marcionem, Iudæos, Hæreticos omnes.* Ipse quorundam præter hos Librotum meminit à se compositorum, qui nec exstant. Lactantius, vt in omnibus eruditum doctrinis, ita in eloquendo duriorem perhibet. Augustinus, lapsum quibusdam locis miratur, quamuis hominem doctissimum. Cyprianus sua frequenter scripta de illius fontibus irrigauit. Reliqua super eo Libellus Hieronymi virorum illustrium suppeditabit. Et Apologetico verò nimium tibi deerat, quod & huic Epistolæ tum subnexui. Tu ceteros tamen eius Libros caue putes cum Apologetico conferendos; tum illud scito, volumen esse quod desideras proropè immensum. Nam quod ad operam scilicet adtinet, meam libenter equidem, de illa tibi verbis eisdem spondeo; quibus Publio Septimio de ciuium fortunis Antonius. Quid concupiscas, tu videris. Quod concupiueris, certè habebis. Vale. Florent. Pridie Idus Ianuarij M. CCCC. LXXXXI.

PARADOXA TERTVLLIANI,
CVM ANTIDOTO IACOBI PAMELII.

1. De Angelis desertoribus qui duxerunt filias hominum. *Tom. 2. Lib. de Idolol. c. 9. n. 47. Libro de Habitu muliab. c. 2. n. 17. lib. de Cultu fœmin. c. 10. nu. 56. & lib. de Velandis virgin. c. 7. n. 52. Item Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. c. 18. nu. 291.*

HVIVS Paradoxi Tertullianus primus Auctor non est, neque postremus; sed sicuti partim adnotauimus ad lib. de Habitu virg. vbi maximè ex proposito illud tractat ante eum Ioseph. Antiquit. lib. 1. S. Iustinus Mart. Apolog. vtraque, Athenag. in Apol. Clemens Alex. lib. 3. & 5. Stromat. post eum Lactant. lib. 2. Instit. diuin. c. 15. S. Cyprian. lib. de Disc. & hab. virg. num. 54. Euseb. lib. 5. Euang. præpar. & Method. serm. de Resurr. Caussam erroris dedit, quòd LXX. editio Græca vetus, quam illi secuti sunt, post Philonem legeret: οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, & Latina Italica, vel SS. Ambros. August. Procopio testibus, angeli Dei, pro eo quod postea lectum inuenitur οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ, & Latinè, filij Dei, quam vtramque agnouerunt suo tempore SS. August. & Procopius. Verùm pulcrè eam sententiam per absurditatem refutat S. Chrysost. hom. 22. in Genesin, adserens nusquam alibi in scripturis (nempè iuxta editionem LXX. quam solam nouerat) vocari angelos filios Dei. item S. Ambros. lib. de Noe & arca cap. 4. S. August. qu. 3. in Gen. & latiùs lib. 15. de Ciuit. Dei cap. 15. S. Epiphan. Epit. diuin. dogmat. & Procopius in Comment. quorum Chrysost. & August. etiam auctoritatem libri Enoch, quo niti videtur Tertullianus, impugnant. Qui omnes & angelos & filios Dei, posteros Seth, vtpotè Dei cultores, interpretantur, sicuti etiam B. Hieron. lib. de Tradit. Hebr. in Genesin; denique Ven. Beda, Hrabanus noster & Haymo Com. in Gen. Scribentes & in scripturis sacris frequenter angelorum nomine viros fideles & iustos appellari. Quid? quòd Philastrius lib. de hæres. cap. 108. inter hæreseis recenset, eos qui adserunt angelos miscuisse se cum fœminis ante diluuium, & inde natus esse gigantes.

2. De Angelorum apparitionibus in vera humana carne. *Tom. 3. libro 3. adu. Marc. c. 9. nu. 61. ac c. 11. num. 72.*

VIDENTVR quidem tale quid sonare verba illa Tertulliani: *De hinc scito, nec illud concedi tibi, vt putatiua fuerit in angelis caro, sed vera & solida substantia humana.* Sed in alijs libris eodem conscriptis tempore ita seipsum explicat, sicuti adnotauimus ad lib. de Carne Christi c. 6. n. 60. vt nihil certi ea de re voluerit adserere; alioqui enim sibi videbitur contrarius. *Constat*, inquit ibi, *angelos carnem propriam non gestasse, vt puta natura substantia spiritalis, & si corporis alicuius, sui tamen generis, in carnem autem humanam transfigurabiles ad tempus, vt videri & congredi cum hominibus possint.* Et apertiùs lib. de Resurr. carn. c. 62. *Quia & angeli*, inquit, *aliquando tamquam homines fuerunt, edendo, bibendo & pedes lauacro porrigendo: Humanam enim superficiem induerant salua intus substantia propria.* Hoc sufficere vbique visum est Auctori, quòd dogmati Apellis non consentiret, qui ex aërea substantia angelos creatos dicebat, vt ne videretur illi & in hoc consentire, quòd Christi corpus ex ætherea materia originem haberet suam. Atqui qualia corpora, & vnde adsumpta ab angelis fuerint, etiam hodie controuersum est apud Magistrum Sententiarum lib. 2. dist. 8. §. 4. Nos loco iam citato cum S. Bernardo de hoc sententiam nostram suspendere maluimus quàm certi quid definire. An autem senserit Auctor, quod illi quidam impingunt *corporeos esse angelos & dæmonas*, non immeritò dubitare licet. Maximè quum Auctor, etsi videatur hic *sui generis corpus* angelis tribuere, tamen faciat eos *substantia spiritalis*, sicuti etiam non semel in Apologetico, & nominatim c. 22. spiritales vires & angelis & dæmonibus adtribuit, & spiritus vocat. Magis tamen recepta est, mihique placet eorum sententia, qui incorporeos faciunt; inter quos veniunt commemorandi SS. Dionys. Areop. cap. 2. cœlest. Hierarch. Athanas. de commun. essent. Patris & filij & Spiritussancti, Chrysost. homil. 22. in Gen. Cyrill. libro 4. in Ioann. capite.

3. De anima primi hominis ex materia Dei. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 37. num. 611.*

HVc quidem pertinere videntur illa Auctoris verba, explicantis illud Luc. 20. Reddite quæ sunt Dei Deo: *Hominem igitur reddi iubet creatori, in cuius imagine & similitudine & nomine & materia expressus est.* Qui locus fortassis in caussa fuit, vti sic scribat de illo Gennad. lib. de Dogmat. Eccles. Nihil ex Trinitatis essentia ad creaturarum naturam credamus deductum, vt Plato & *Tertullianus*. Verùm quum S. August. qui toties deducit animam non posse partem Dei dici, nihil tale illi adtribuat, ego etiam à tam absurda hæresi ipsum purgandum existimo. Atque adeò nihil illum aliud voluisse dicere quàm quod ex *adflatu Dei* sit animæ origo, iuxta illud Gen 2. *Et flauit Deus flatum vitæ in faciem hominis, & factus est homo in animam viuam*, sicuti frequentissimè ipse inculcat, maximè verò lib. de Anima c. 11. Quo loco sicuti etiam lib. de Bapt. c. 5. num. 43. eam interpretationem consentire ostendimus cum SS. Iren. Prudentio, Chrysost. August. & Theodoreto. Quorum iste: Nomine flatus, inquit, non intelligimus partem aliquam essentiæ diuinæ secundum Cerdonis & Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quòd anima spiritus sit rationalis & intellectualis. Quæ verba mihi etiam aliam coniecturam faciunt, loqui Auctorem non ex sua, sed ex Marcionis sententia, præsertim quum ex Fragmentis lib. de Censu Animæ adu. Hermog. Tomo quarto constet, sensisse illum animam longè Deo inferiorem, vtpotè passibilem, etsi immortalem. Et verò etiam repetendum, quod vtrobique adnotauimus, rectè censuisse S. August. libro de hæres. quod Philastrius multas

hæreses recensuerit quæ hæreseis non sunt; qualis est non hæresis, sed Catholica Patrum sententia, quæ *flatum*, seu spiraculum vitæ de anima rationali interpretatur.

4. De Animabus posterorum Adæ ex traduce, *Tom. 3. lib. de Anima c. 9. nu.* 123. *c.* 19. *n.* 256. *c.* 22. *n.* 294. *& integris capitibus* 27. *&* 36.

PARADOXON istud Tertulliano adscribunt Rufinus Apolog. pro Origene, & S. Hieron. libro 2. & 3. Apolog. adu. eundem, quorum ille nihil definiendum putat, hîc satis dubiè loquitur, quamquam magis sentire videatur esse damnatam sententiam. Nam tum ibi, tum maximè Apolog. ad Pammach. aduersus Errores Ioann. Hierosl. disertis verbis dicit, Ecclesiasticam esse sententiam, Deum nouas quotidie animas corporibus iam conceptis infundere, adlegans ad id scripturas Ioan. 5. Zachar. 12. Psal. 32. Quamquam interim Epist. 99. quæ est ad Marcellinum & Anapsychiam, mitiùs loquatur, & illud quidem sibi videri scribat, sed ad S. Augustinum remittat, vt potè nihil volens certi definire, quòd illum legisset dubiam adhuc suspendere sententiam. Adludens ad Epist. illius ad se scriptas, & 157. ad Optatum de Origine animarum. In qua Tertullianum non tam damnat quòd ex traduce, quàm quòd corporeas animas faceret, de quo Paradoxo paulopòst latiùs. Nam & illi, inquit, qui animas ex illa vna propagari adserunt, quam Deus primo homini dedit, atque ita eas ex parentibus trahi dicunt; si Tertulliani opinionem sequantur, profectò eas non spiritus, sed corpora esse contendunt, & corpulentis seminibus exoriri. Quo peruersius quid dici potest? Neque hoc Tertullianum somniasse mirandum est, qui etiam ipsum creatorem Deum, non esse nisi corpus opinatur. Sed de illo quoque Paradoxo infrà ex eodem Augustino latiùs. Gennadius autem lib. Eccles. dogmat. (quem vel hinc patet S. August. non esse) enaratis Origenis sententia, & iam dicta, vti dicit, Luciferianorum Cyrilli, & aliquorum Latinorum (inter quos hauddubiè Tertullianus) definit, formato iam corpore animam à Deo creari & infundi. Nec aliter Auctor Dialogi de Animarum origine inter SS. Hieron. & August. Nos tamen nihil tamquam fidei docere maluimus; quandoquidem & Ecclesia tot iam inde celebratis Concilijs nihil expresè, quod quidem sciam, definitum reliquerit. Sufficiet autem quædam in Adnotationibus adiecisse, quibus tum S. Hieron sententiam mihi magis probari significauimus, tum ad Argumenta Tertulliani absurda, qui sentit ex corpulentis seminibus animam exoriri, ex S. August. & Lactantio paucis respondimus.

5. De Animæ sexu. *Ibid. c.* 36.

HOc quidem colligit Tertullianus ex prædicto Paradoxo. Si enim anima simul seminatur cum corpore, videtur illud consequi sed disertis verbis contrariam definiunt sententiam S. Cyrill. Hierosl. Catech. 4. & S. August. lib. 1. de Anim. & eius origine ad Vincentium c. 8. Huius verba quædam adduximus in Adnotat. nostris, quò Lectorem remittimus. Ille sic habet: Omnes Animæ tam virorum quàm mulierum pulcræ & similes sunt, sed membra tantum corporis discrimen faciunt.

6. Animam peccatricem potius quàm carnem, *Tom. 3. lib. de Anima, integro c.* 40. *& c.* 58. *num.* 650. *& lib. 5. adu. Marc. c.* 10. *n.* 165.

AD istud Paradoxum in hæc verba adludit, & eadem opera confutat Petrus Lombardus, verbis etiam à nobis illic citatis lib. 2. Sentent. c. 31. Putauerunt, inquit, quidam secundum Animam trahi originale peccatum, non solùm secundum carnem, quia non solùm carnem, sed & animam ex traduce arbitrati sunt. Ideòque sicut de corrupta carne caro seminatur, ita etiam de Anima peccatrice Animam peccatricem corruptione originali infectam à gignentibus trahi. Hoc autem, inquit, fides Catholica respuit, & tamquam veritati aduersum damnat, quæ non Animas, sed carnem solam ex traduce esse admittit. Adlegauimus ibidem n. 455. pro contraria sententia SS. Ambros. & August. locos ab eodem Lombardo citatos.

7. De Anima corporea. *Tom. 1. Apolog. c.* 48. *n.* 608. *ac* 609. *& Tom. 3. lib. de Anima, integris capitibus* 5. 6. 7. 8. 9. 22. 36. 37. *libro de Carne Christi, capite* 11. *num.* 98. *libro de Resurr. carnis, c.* 17. *numero* 131. *capite* 45. *numero* 320. *& c.* 53. *num.* 384. *libro* 5. *adu. Marc. c.* 10. *num.* 158. *& c.* 15. *n.* 248. Quòd proinde propriè spiritus non sit, *Ibid. lib. de Anim. c.* 11. *& Tom.* 4 *in Fragmentis lib. de Censu Animæ aduersus Hermogenem.*

PARADOXON istud Auctori impingunt SS. August. libro 10. de Gen. ad litt. duobus vltimis capitibus, & libro de hæres. & Fulgent. libro 2. de fide ad Petrum. Sed non tam quòd *corpoream* faciat (quod aliquo sensu commode in Hilario, Cassiano, & Hieronymo adscripto Commentario in Iob, quidam interpretantur) atque quòd *effigiatam & coloratam* dicat, ille arguit. Sic enim loco priori: Denique *Tertullianus*, inquit, quia corpus esse animam credidit, non ob aliud fecit, nisi quòd eam incorpoream cogitare non potuit, & ideò timuit ne nihil esset, si corpus non esset, si corpus non esset. Qui sanè, quamquam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quum enim animæ *colorem* daret *aereum ac lucidum*; ventum est ad sensus quibus eam membratim quasi corpus instituere conatus est, & ait: *Hic erit homo interior, alius exterior, dupliciter vnus; habens & ille oculos & aures suas, quibus populus Deum videre & audire debuerat, habens & ceteros artus, per quos in cogitationibus vtitur, & in somnis fungitur.* Ecce quibus auribus & quibus oculis debuit audire & videre Deum populus, quibus anima in somnis fungitur; quum si ipsum *Tertullianum* quisquam videret in somnis, numquam se diceret ab eo visum, & cum eo locutum, quem vicissim ipse non vidisset. Postremò si Anima seipsam videt in somnis, quum

iacentibus

iacentibus vtique vno in loco membris corporis sui, ipsa per varias imagines euagatur, quas videt; quis eam vidit aliquando in somnis *aerei coloris ac lucidi*, nisi fortè vt cetera, quæ similiter falsò videt? Nam & hoc potest videre, sed aliter, vt eam talem, quum euigilauerit, credat; alioquin quando se aliter viderit, quod magis crebrum est, aut mutata erit anima eius, aut nec tunc animæ videtur substantia, sed imago corporis incorporea, quæ miro modo sicut in cogitatione formatur. Quis enim Æthiops non penè semper se nigrum videt in somnis; aut si in alio colore se vidit, non magis miratus est, si fuit eum illo memoria? *Aereo* tamen *colore ac lucido* nescio virum se vmquam vidisset, si numquam istum legisset vel audisset. Quid quòd ducuntur homines talibus visis, & descriptionis nobis volunt præscribere tale aliquid esse non animam, sed ipsum Deum, qualis figulariter Sanctorum spiritibus demonstratus est, qualis etiam in sermone allegorico ponitur. Similia quippè sunt illa visa talibus dictis, ac sic errant, constituentes in corde suo simulacra vanæ opinionis, nec intelligentes ita Sanctos de suis visis talibus iudicasse, qualiter iudicant, si talia diuinitus in figuris dicta legerent vel audirent, sicut septem spicæ, & septem boues, septem anni sunt, sicut linteum quatuor lineis alligatum, velut discus plenus varijs animalibus, orbis terrarum est cum omnibus gentibus; sic etiam cetera, & multo magis quæ de rebus incorporeis, corporalibus significantur, non rebus, sed imaginibus. Et item sequenti capite: Noluit tamen *Tertullianus* animam crescere substantia sicut corpus; adserens etiam timoris sui caussam, *ne etiam decrescere substantia dicatur*, inquit, *atque ita & defectura credatur*; & tamen quia per corpus eam localiter tendit, non inuenit exitū incrementorū eius, quam vult de semine exiguo æquari corporis quantitati, & ait: *Sed vis eius, in qua naturalia peculia consita retinentur, saluo substantiæ modulo, quo à primordio inflata est, paulatim cum carne producitur in membris.* Hoc fortè non intelligeremus, nisi adhibita similitudine eorum quæ videmus, planum faceret quod dicebat. *Constitue*, inquit, *certum pondus auri, vel argenti rudem adhuc massam, collectus habitus est illi, & futuro interim minor, tamen continens intra lineam moduli totum, quod natura est auri vel argenti: dehinc quum in laminam massa laxatur, maior efficitur initio suo, per dilatationem ponderis certi, non per adiectionem, dum extenditur, non dum augetur. Et si sic quoque augetur, dum extenditur; licet enim & habitu augeri cum statu non licet, tunc & splendor ipse perhibetur auri vel argenti qui prius fuerat quidem & in massa, sed obscurior, non tamen nullus. Tunc & alij atque, habitus accedunt pro facilitate materiæ, qua duxerit eam qui agit, nihil conferens modulo nisi effigiem. Ita & animæ incrementa reputanda non substantiua, sed prouocatiua.* Quis hunc crederet cum isto corde tam disertum esse potuisse? sed tremenda ista sunt, non ridenda; ad hoc enim numquam cogeretur, si aliquid cogitare posset quod & sit, & corpus non sit. Quid autem absurdius quàm putare massam cuiuspiam metalli ex aliqua parte crescere posse dum tunditur, nisi decrescat ex altera, vel augeri latitudine, nisi crassitudine minuatur? Aut vllum esse corpus manente naturæ suæ quantitate, quod vndique crescat nisi rarescat? Quomodo igitur implebit anima ex illa stilla seminis magnitudinem corporis quod animat, si & ipsa corpus est, cuius substantia nullo accessu crescat? quomodo, inquam, implebit carnem, quam viuificat, nisi tanto rarior fuerit, quanto grandius quod animauerit. Timuit videlicet, ne deficeret etiam minuendo si cresceret, & non timuit vt deficeret rarescendo, quum non cresceret. Sed quid amplius immorer, quandò & sermo pergit in prolixiorem modum, quàm petit terminandi necessitas, & sententia mea iam satis sit nota, vel quid certum teneam, vel vnde adhuc dubitem, & quare dubitem. Loco item posteriori: *Animam* dicit *immortalem*, quidem sed eam *effigiatum corpus* esse contendit. Hactenus S. Augustinus. Nos etiam Adnotationibus nostris in capite 6. & 8. ex S. Gregorio & Nysseno & Nazianzeno, ac Claudiano de Statu animæ argumenta Platonicorum de anima incorporea confirmauimus, & in c. 7. ac partim 8. argumenta ipsius Auctoris, vel ex scripturis quædam, non concludere, ex SS. Iustino Mart. Gregorio Nysseno, August. Epiphanio, & dicto Claudiano ostendimus; & c. 9. n. 109. & 110. citauimus contra animæ effigiem, & Platonem, & Clementem Alexandrinum. Deinde c. 11. adlegauimus locum Auctoris lib. de Pœnitent. c. 3. n. 12. vbi contrarium antea senserat, *animam* vocans *spiritum, Dei adflatu consummatum*. Neque verò ex scripturis Isaiæ 42. & 57. quas ibi pro se citat, concludi potest animam spiritum in alijs scripturis non vocari. Ceterùm quo sensu corpus possit dici Anima, sese explicat libro aduersus Hermogenem capite 35. numero 124. in hæc verba: *vt concedam*, inquit, *aliquid esse incorporale de substantijs dumtaxat, quum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque.* Videtur itaque ad id absurditatis de *animæ aerei & lucidi coloris* fuisse seductus, per falsas quasdam *reuelationes*, cuiusdam Montanisticæ fœminæ, non quidem Priscillæ aut Maximillæ (vti aliquando existimauimus) quæ iamdudum antea suspendio perierant, sed cuiusdam earum discipulæ, sicuti patet, ex dicto libro de Anima capite 9. numero 111. Idipsum Paradoxon adtribuit alicubi Origeni S. Hieron. atque adeò etiam ad illius opera hoc Antidotum vsui esse poterit.

8. Animam nihil pati posse sine corpore, *Tom. 1. Apolog. c. 48. num. 609. libro de Testim. Anim. capite 4. num. 14.*

MAGDEBVRGENSES Centuriatores non inter Paradoxa, sed inter dogmata fidei illud collocant, & ex *Tertulliano* iam dicto loco confirmant, sed frustrà. Ipse enim Auctor, quasi retractans quod initio fidei non satis cautè pronuntiauerat, postea de fide Catholica meliùs institutus, libro de Anima, integro capite vlt. latè & pulcrè deducit: *Animas pati interim apud inferos*, id est vsque ad iudicium extremū; vbi inter cetera: *Quid ergo fiet in tempore isto? Dormiemus? At enim anima nec in viuentibus dormiunt. Iam verò quàm iniquissimum etiam apud inferos, si & nocentibus adhuc illic benè est? Nonne & de suo sufficit sibi ad totum passionis? quotiens illæso corpore anima sola torquetur bile, ira, tædio plerumque nec sibi noto? Adeò nouit & apud inferos animam dolere sine carne, quia & in carne illæsa si volet, dolet. Hoc si ex arbitrio suo in vita, quanto magis ex iudicio Dei post mortem? Nam & solos cogitatus & nudas voluntates censura diuina persequitur. Ergo propter hoc congruentissimum est, animam, licet non exspectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit. In summa, quum carcerem illum, quod Euangelium demonstrat* (Matth. 5.) *Inferos intelligimus, & nouissimum quadrantem, modicum quodque delictum illic luendum interpretamur; nemo dubitabit, animam aliquid pensare apud inferos.* Idipsum etiam inculcat libro de Resurrectione carnis, capite 17. numero 133. ac 134. Ad quod caput etiam adduximus similia testimonia Auctoris quæst. & respons. inter opera S. Iustini Mart. Lactantij &c. & S. Augustini, & indicauimus eam esse conformem Patrum sententiam.

9. Animas Sanctorum in sinu Abrahæ, seu Paradiso, siue sub altari, seu loco non cœlesti, sed tamen Inferis superiori, foueri & gaudere, ad diem vsque iudicij Domini. *Tom. 1. Apolog. capite 47. num. 601. Tom. 3. libro de Anim. capite 7. num. 94. 95. 96 97. capite 9. num. 124. capite 55. numero 606. 608. 610. 611. capite 56. num. 622. ac capite vlt. num. 644. Lib. de Resurr. carn. capite 17. num. 132. 134. libro 3. adu. Marc. capite 24. n. 189. 190. lib 4. adu. Marc. capite 34. num. 548. 549. 550. 551. & Scorp. adu. Gnost. capite 12. num. 95. Tom. 4. libro de Iudic. Domini cap. 11. num. 15. & in Fragment. libro de Parad. Denique Tom. 5. Nouatiani lib. de Trinit. capite 1. num. 10.*

HVIC Paradoxo non solùm apud Tertull. & Nouatianum, sed etiam apud alios Veteres occasionem dederunt, tum Lazari siue historia siue Parabola, Luc. 16. quem vidit diues in sinu Abrahæ, tum visio S. Ioannis Apostoli Apocal. 6. qua vidit animas Martyrum sub altari indutas stolis albis, quibus dictum est vt sequiescerent, donec impleretur numerus conseruorum suorum, tum denique illud Christi ad latronem, Luc. 23. Hodie mecum eris in paradiso. Hinc enim, quum viderent distinguendum esse statum animarum sine corpore ad futurum vsque iudicium, à statu perfectiori animarum cum corporibus post resurrectionem vniuersalem, dictis *sinus Abrahæ, quietis placidæ sub altari, & paradisi* appellationibus nuncuparunt: Quemadmodum statum illum secundum econtrariò *cælestem sinum, altare superum, & cælestem portum.* Non verò, quod sentirent animas Sanctorum tantisper carere diuini intuitus gloria, sicuti hodie Anabaptistæ & Cornelius Agrippa eorum assecla, vt potè qui legissent apud Apostolũ Philipp. 1. Desiderium habeo dissolui, & esse cum Christo. Item illud 2. Cor. 5. Bonam voluntatem habemus peregrinari à corpore, & præsentes esse ad Dominum. Et illud de ipsa Dei visione: Nunc videmus per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem. Certè ipse Auctor suam sententiam indicare videtur in hæc verba dict. lib. de Anim. cap. 56. num. 622. *vsquequò perfectum illud repromittitur ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum.* Siquis interim apud eum sit locus, aut alios Patres, qui hanc commodam interpretationem non recipiat; meminerit Lector, hunc errorem non officere eruditioni & pietati tam illustrium Scriptorum, quum Ecclesia illorum temporibus nihil adhuc certi de hoc articulo credendum statuisset. Sed citra Synodum Oecumenicam Florentinam, quæ post primam damnationem, factam Epist. Decretalibus Innocentij tertij & Benedicti 11. id definiuit, aliter sentire non licet. Illius aduersus errores Armenorum hæc sunt verba: Definimus illorum animas, qui post baptisma susceptum nullam omninò peccati maculam incurrerunt, illas etiam, quæ post contractam peccati maculam vel in suis corporibus, vel eisdem exutæ corporibus, prout superiùs dictum est, sunt purgatæ, in cœlum mox recipi, & intueri clarè ipsum Dominum trinum & vnum, sicuti est; pro meritorum tamen diuersitate alium alio perfectius; illorum autem animas, qui in actuali mortali peccato, vel solo originali decedunt, mox infernum descendere, pœnis tamen disparibus puniendas. Quid? quòd dicta scripturarum loca pro alia non faciant sententia, si diligentiùs inspiciantur. Primùm enim etsi Lazarum & alios Patres Veteris Testamenti in sinu Abrahæ, & latronem ibidem, siue in paradiso aliquamdiu fuisse, satis in confesso sit; tamen inde per Christum in cœlum sunt deducti, iuxta illud Psalm. 67. & Ephes. 4. Ascendens Christus in altum, captiuam duxit captiuitatem; id est vel ipso Apostolo Interprete: super omnes cœlos. Deinde loco illo citato Apocal. 6. S. Augustinus stolas albas interpretatur Serm. 4. de Sollemn. Sanct. mercedem baptismi, præmium Martyrij, & gaudium cœlestis patriæ; adlegans ad hæc verba sequentia Apoc. 7. Stabant ante thronum in conspectu agni, amicti stolis albis, & palmæ in manibus eorum. vnde concludit: Stant in conspectu agni ante thronum Dei coronati, nulla illic ratione à contemplanda eius gloria separandi. Nos itaque locos similes & Cypriani & eiusdem S. Augustini, ac SS. Ambrosij & Chrysost. (apud quos etiam loca quædam obscura reperiuntur) citauimus in Adnotat. nostris ad Epist. S. Cypriani 16. numero 19. Adnotauit etiam aliquot pro nobis loca Feu-ardentius in S. Irenæo, contra quàm alij sentiunt lib. 2. c. 2. numero 3. & alibi. Si quis plura desideret, videat Sixt. Senens. Bibl. Sanctæ libro 6. Adnotat. 169. & libro 6. Adnotat. 264. & 345. Hîc interim addemus, quòd Auctor, vbi lib. de Anim. capite 55. *solis Martyribus patere paradisum* dicit, quum alibi *omnium Sanctorum commune receptaculum* vocet; sic explicet B. Cyprianus eius discipulus Epist. 52. ad Antonin. Aliud est ad veniam stare, aliud ad gloriam peruenire, aliud missum in carcerem non exire inde donec soluat nouissimum quadrantem, aliud statim fidei & virtutis accipere mercedem; aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari & purgari diu igne, aliud peccata passione purgasse, aliud denique pendere in die iudicij ad sententiam Domini, aliud statim à Domino coronari. Quod ipsum facere ad confirmandam traditionem Ecclesiæ de Purgatorio, ibidem adnotauimus numero 59. & ad Tertulliani lib. de Anima capite 55. numero 611. Ceterùm Auctori, qui *omnes animas* etiam *fidelium piorum sequestrari* vult vsque ad diem iudicij, prorsus contraria est illa B. Aug. adfirmatio libro 20. de Ciuit. Dei: Iam inde quo sanguis Christi antiquos sanctos ex inferis eruit, deinceps boni fideles, effuso illo pretio redempti, prorsus inferos nesciunt.

10. Animarum Mortuorum omnem exhibitionem incorporalem præstigias esse. *Tom. 3. libro de Anim. capite 57. numero 643.*

PRIMA quidem facie videtur istud Paradoxon, sed agit Tertullian. ex instituto contra *Simonis Magi* discipulos *hæreticos, qui etiam Prophetarum animas ab inferis mouere se spondebant*, quod non nisi *mendacio in anima Samuelis Pythonico spiritui licuisse*, 1. Reg. 28. ipse sentit; sed *transfiguratum Satanam in angelum lucis*; de quo etiam alios Patres quosdam dubitasse ibidem adnotauimus num. 638. Deinde seipsum explicat adijciens: *nulli animæ inferos patere*, idque adprobans ex dictis Abrahæ ad diuitem Luc. 16. Quum interim fateatur *quasdam animas in corpora Dei virtute posse reuocari*; quidni & ex peculiari Dei priuilegio extra corpus etiam exhiberi? maximè quum (de quo etiam ibi num. 643.) exemplum habeamus in Libris Machabæorum de apparitione Oniæ sacerdotis & Hieremiæ Prophetæ. Vt vt sit, S. Augustinus pulchrè hac de re sic scripsit libro de Cura pro mort. capite 10. 11. 15. ac 16. Narrantur visa quædam, feruntur mortui nonnulli vel in somnis, vel alio quocunque modo apparuisse viuentibus, atque vbi eorum corpora iacerent inhumata nescientibus, locis demonstratis admonuisse, vt sibi sepultura quæ defuerat, præberetur. Hæc si falsa esse responderimus contra quorumdam scripta fideliũ (vt potè exempli gratia, S. Ambrosij

brosij Serm. de Inuentione corporum S. Geruasij & Protasij, & SS. Luciani de Inuentione corporis S. Stephani Protomartyris, & aliorum) & contra eorum sensus qui talia sibi accidisse confirmant; impudenter venire videbimur. Angelicis igitur operationibus fieri, inquit, crediderim, siue permittatur desuper, siue iubeatur. Id autem aliquando vtiliter fit, siue ad viuorum qualecumque solatium, siue vt his admonitionibus generi humano sepulturæ commendetur humanitas. Deinde post multa in vtramque partem productis argumentis, sic concludit: Mitti quoque ad viuos aliquos ex mortuis, sicut econtrariò Paulus ex viuis in paradisum raptus est diuina scriptura testatur. Nam Samuël Propheta defunctus viuo Sauli Regi futura prædixit (quamuis nonnulli, inter quos, vti iam dixi, Auctor noster, non ipsum fuisse, qui potuisset magicis artibus euocari, sed aliquem spiritum tam malis operibus congruentem illius existiment similitudinem figurasse) quum liber Ecclesiasticus, quem Iesus filius Sirach scripsisse traditur, & propter eloquij nonnullam similitudinem Salomonis (etiam ab ipso Tertulliano alicubi) pronuntiatur, contineat in laude Patrum (c.46.) quòd Samuël etiam mortuus prophetauerit. Sed si huic lib. ex Hebræorũ, quia est, in eo non Canone contradicitur; quid de Mose dicturi sumus, qui certè & in Deuteronomio mortuus, & in Euangelio cum Helia, qui mortuus non est (Matth. 17.) legitur apparuisse viuentibus? Hinc & illa soluitur quæstio, quonam modo Martyres, ipsis beneficijs quæ dantur orantibus, indicant se interesse rebus humanis, si nesciunt mortui quid agant viui. Non enim solis beneficiorum effectibus, verùm etiamsi ipsis hominum adspectibus, Confessorem apparuisse Felicem (quod ipsum etiam S. Paulinus adtestatur Carmine in Felicem) quum à Barbaris Nola oppugnaretur, audiuimus, non incertis rumoribus, sed testibus certis. Verùm ista diuinitùs exhibentur longè aliter quam sese habet vsitatus ordo, singulis creaturarum generibus attributus. Quamquã ista quæstio (inquit) vires intelligentiæ meæ vincat, quemadmodum opitulentur Martyres his quos per eos certum est adiuuari. Res hæc altior est quam vt à me possit adtingi, & abstrusior, quàm vt à me valeat perscrutari; & ideò quid horum duorum sit, an verò fortassis vtrumque, vt aliquando ista fiant per ipsam præsentiam Martyrum, aliquando per angelos suscipientes personam Martyrum, definire non audeo; mallem à scientibus ista perquirere. Quæ ipsa in compendium contraxit Auctor libri de Spiritu & anima c.29. exstans inter opera B. Agustini.

11. Animas hominum pessimas post mortem in Dæmonas verti. *S. August. libro de hæres. ad Quodnultdeum.*

ISTVD Paradoxum non tam Tertulliano tribuendum quàm Tertullianistis, suprà adnotauimus ad finem Vitæ Auctoris; quòd illis id nominatim adtribuant B. Isidorus, Honorius, Hrabanus, & Gratianus in Hæreticorum Catalogis. Quo fit, vt etiam apud B. Augustin. censeamus legi debere: dicunt: & paulopòst: credunt; pro: dicit, &: credit; maximè quum nihil tale reperire sit in scriptis Tertulliani: neque illi vspiam, sed Origeni adscribat B. Hieron. Epist.59. ad Auitum, & lib. 2. adu. Rufin. Ea verò tam est absurda, vt non alia confutatione opus habeat, quàm quod hæresis nomine damnata sit, tum à scriptoribus iam dictis, tum à Sexta Synodo, etsi paulo obscuriùs in Origene & eius complicibus Act.11. Epist. Sophron. Patriarchæ Hierosl. Orta quippè ex Platonis schola, qui vel Auctore teste lib. de Anima c. 23. 24. & 28. aiebat animas hinc in cœlos abire vnde venerant, & rursus huc redire. Cui nimirum quid tribuebant Origenes & hæretici reliqui, vt verissimum sit quod non semel Auctor repetit: *Patriarchas hæreticorum esse Philosophos.* Immò verò quòd eadem ratione sequeretur bonos homines in angelos conuerti, expressè negat ipse. Sic enim lib. adu. Valent c. 32. n.362. *Et tamen illuc habeo deuertere, vbi post excessum omninò non nubitur, vbi superindui potius, quàm despoliari; vbi etsi despolior, sexus meo deputor; angelus non angelus aut angela.* Denique l. de Anima c. 56. n. 622. *non angelorum substantiam hominibus pollicetur,* sed, *perfectum ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum.* Deinde lib. de Resurr. car. c. 62. n.428. *Denique,* inquit, *non dixit: Erunt angeli ne homines negaret, sed tamquam angeli vt homines denegaret. Non abstulit substantiam cui similitudinem adtribuit.* Quare satis mirari nequeo (sicuti etiam adnotaui ad libro 3. adu. Marc. capite 9. num. 68.) Guidonem Carmelitam lib. de hæres. c. 36. Tertulliano vtramque hanc hæresim adscribere; quas rectiùs Philastrius lib. de hæres. inter innominatas sine Auctore certo collocat.

12. De baptizandis hæreticis, eo quòd apud illos omnia veritati extranea & contraria. *Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hæret. c. 12. nu. 78. ac 80. & lib. de Baptis. c. 15. n. 106. Tom. 4. inter fragmenta lib. de Baptis. Græci, Tom. 5. lib. de Pudic. c. 19. n. 162.*

DE hoc Agrippini Carthaginiensis, aliorúmque Coëpiscoporum, & Tertulliani, ac postmodùm S. Cypriani, aliorúmque Africæ & Cappadociæ Episcoporum Paradoxo, ne hîc sim prolixior, videat Lector Adnot. nostras in Epist. S. Cypriani LXX. ad Ianuariũ, LXXI. ad Quintũ, LXXII. ad Stephanum, LXXIII. ad Iubaianum, LXXIIII. ad Pompeiũ, & LXXVI. ad Magnum, item Concilium Carthaginiense sub ipso celebratũ, & Vitam eiusdem ad annos Domini 252. ac 256. item Firmiliani ad Cypr. Epistolam inter eius Opera LXXV. denique adnotat. nostras in Tertull. ad fragmenta lib. de Baptis. & in Vita eiusdem etiam nostra ad annum Domini 201. Quibus adijcio non mirum cuipiam debere videri, si Agrippinus cum suis Coëpiscopis tale decretum de baptizandis ijs, qui ex hæresi ad Catholicam reuertebantur, ediderit, & Tertull. scripto Græcè iam dicto libro adprobauerit. Nam plerique vsque ad id temporis hæretici, aut non eundem Deum, aut non eundem Christum confitebantur, atque adeo in Regula fidei ab Apostolis tradita (quam posteriores Patres ad hunc vsque diem Symbolum fidei vocant) non conueniebant: quum tamen sollemne semper fuerit, *obsignare* (vti loquitur Auctor) *fidem in Patre, & Filio, & Spiritusancto, adsecta necessario Ecclesia mentione,* sicuti latiùs videre est Adnot. nostris ad lib. de Baptis. n. 2. inter Baptismi ceremonias, & c. 6. n. 45. 46. ac 47. Certè eodem modo interpretatur Carolus Bouius Apost. canonem 47. & 5. Clement. Romani Constit. Apost. lib. 6. c. 15. Hinc & Synodus Nicena 1. Can. 19. & eiusdem ætatis Synod. Laodicena C. 8. & Concil. Atelat 2. Can. 17. Paulianistas & Cataphrygas baptizari debere definit: quibus addidit Synod. 11. Constantinopolitana Can. 7. Eunomianos, Sabellianos & Galatas hæreticos: Synodus denique 6. in Trullo celebrata, Manichæos, Valentinianos, Marcionistas & similes. Atqui tempora Tertulliani potissimùm florebant *Hermogeniani* (quos eadem cum Praxeanistis sensisse tradit S. August. lib. de hæres. c. 41. 44. & 45) *Praxeani, Cataphrygæ, Valentiniani, Marcionitæ,* & eius adseclæ *Apelletiani*; denique & *Quintillianistæ*, contra quos ex professo Latinum librum, ex quo fra-

gmenta Libri Græci desumpta sunt, quæ de Baptis. Auctor conscripsit De illis verum est illud Auctoris lib. de Præscr. adu. hæret. *apud illos omnia extranea & contraria nostræ veritati*; & illud lib. de Baptis. *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus; ideo nec baptismus vnus, quia non idem.* Quod satis constat de Hermogenianis, Praxeanis, Cataphrygibus, & Quintillianistis, qui aut vnicam agnoscebant in Deitate personam, aut Patripassiani fuerunt. De Marcionitis, Valentinianis, & Apelletianis, vel ipse August. dubitat, lib. 3. de Baptis. c. 15. an verbis Euangelicis in nomine Patris & Filij & Spiritussancti baptizauerint; eo quòd & de Deo, & de Christo malè senserint. Quare & nobis (sicuti de Paulianis scribit B. August.) credere licet eos regulam baptismatis non tenuisse, & (iuxta quod loquuntur 2. & 6. Synodus) in vnam dumtaxat mersionem baptizasse. Quamquam interim S. Augustinus lib. 6. de Baptis. cap. 53. etiam illum pro vero baptismo agnoscat, cuius precibus quædam inseruntur contra catholicam fidem, dummodò verbis Euangelicis consecretur. Atque adeò ad similia S. Cypriani verba, qualia Auctoris, eo quòd in genere ea adlegauit contra hæreticos omnes, Antidotum adferre solet libris septem de baptismo contra Donatistas, qui omnium hæreticorum baptisma impugnabant. Imprimis ad id quod dictum est, *baptismum vnum esse, & hæreticorum baptismum veritatis non esse*, quod habet lib. de Pudic. l. 2. c. 3. respondet & S. Aug. l. 5. c. 21. & 29. lib. 6 c. 8. 9. 12. 13. Ad illud: *Nemo inde fieri potest vnde destruitur. Nemo ab eo illuminatur, à quo contenebratur*, lib. 4. c. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. sicuti etiam ad illa supradicta: *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus.* ibid. & lib. 5. c. 26. Ad illud: *Apud hæreticos extranea aut aduersaria veritati omnia*, lib. 6. c. 40. Ad illud denique: *Baptismum quem rite non habeant, non habent, nec possunt accipere quia non habent*, lib. 7. c. 29. 33. 35. & 43. Ceterùm hoc vnum hic repetendum, quòd fateatur non semel Augustinus, neque Agrippinum, neque Cyprianum cum suis emissarios fuisse Decretum tam generale aduersus hæreticorum baptismum, si aliquid aliquo Concilio plenario definitum fuisset; sicuti postea, exceptis solis Paulianistis, à Niceno generali I. vti iam dictum est.

13. De Christo Dei Spiritu. *Tom. I. Apolog. c. 21. n. 314 Tom. 2. l. de Orat. c. 1. n. 2. Tom. 3. Aduers. Marc. lib. 1. c. 19. n. 127. lib. 3. c. 6. n. 38. 39. ac c. 16. n. 116. lib. 4. c. 21. n. 314. & lib. adu. Prax. c. 26. n. 155.*

DE hac phrasi Veterum, verba S. Hieron. adnotauimus in c. 4. Epist. ad Gal. & Epist. ad Pammach. & Ocean. de errorib. Origenis, in librum S. Cypriani de Idol. vanitate n. 71. Multi, inquit, per imperitiam scripturarum, (quod & Firmianus in octauo ad Demet. Epistolarum libro facit,) adserunt Spiritum sanctum sæpè patrem, sæpe Filium nominari. Quod vsqueadeò verum est, vt præter Lactantium eandem sit reperire apud Auctores Librorum de Montib. Syna & Sion, & adu. Iud. qui insecuti sunt Christum in operibus S. Cypr. nostris. Eodem hauddubiè pertinet, quòd toties *Christum Dei Spiritum* appellet Tertull. idque eodem sensu quo Deus spiritus vocatur Ioan. 3. & 1. Ioan. 4. Alioqui distinctas ab eo, sicuti ab alijs etiam Veteribus, tres in diuinitate personas, Patrem, Filium, & Spiritumsanctum constat ex eodem lib. adu. Prax. c. 2. n. 24. c. 4. n. 40. c. 8. n. 60. c. 9. n. 61. c. 13. n. 75. ac 78. & illo ipso c. 26 n. 158. c. 30. n. 183. denique c. 30. n. 182. Quibus locis illud longè appertissimum, quum *Spiritumsanctum* vocat, *tertium numen diuinitatis, & tertium nomen maiestatis.*

14. De Christo reuelato per prædicationem, anno Tiberij Cæsaris xij. passo anno eiusdem xv. *Tom. I. lib. adu. Iud. c. 8. n. 82. & Tom. 3. l. 1. adu. Marc. c. 15. n. 102.*

QVAMQVAM varient priori loco exemplaria Tertulliani, tamen eam eius fuisse sententiam adserit Euseb. in Chronic. & ex posteriori loco patet, immò & ex priori eodem c. n 92. vbi *passionem Domini* collocat *Coss. Rubellio Gemino & Rufio seu Fufio Gemino*, quorum Consulatus incidit in annum xv. Tiberij. In quo illum sunt imitati Iul. Africao. lib. de tempor. apud S. Hieron. Comm. in Danielem, Lactant. lib. 4. c. 10. Paul. Orol. l. 7. c. 10. Atqui quum id sit contra expressa Euangelij verba Luc. 3. vbi anno xv. Imperij Tiberij Cæsaris baptizatus legitur, fateri oportet humanitùs hîc aliquid Auctori illisque contigisse. Quare rectiùs Clem. Alexandr. sub finem lib. 1. Stromat. Euseb. in Chronicis, Cassiodor. in Chronico emendato, Zonar. in Annal. Honor. Beda, Nicephor. in Chron. Iornandus in Annal. anno Tiberij xviij. passum Christum scribunt, ætatis nempè suæ 33. iam incepto. De Consulatu quo passio Christi contigit, non ita conueniunt omnes. S. August. l. 18. de Ciuit. Dei c. vlt. & Seuerus Sulpitius Hist sacræ l. 2. fortassis auctoritate ducti Tertulliani, non examinatis Fastis Consularibus, sub duobus Geminis collocant, sicuti etiam suprascripti loco priori Auctores. Recentiores aliquot, qui Dominum anno ætatis xxxiiii. passum scribunt, Consules adsignant Galbam & Syllam, qui anno Tiberij xix Consulatum gesserunt. Verùm Euangelio magis conformis est eorum sententia, & nominatim Cassiodori castigatioris, qui annum passionis adsignant Consulibus Cn. Domitio L. F. L. n. Ahenobarbo & A Vitellio P. F. Q. n. cum quibus consentiunt adeò omnes supranominati, qui anno Tiberij xviii. passum Christum scribunt. Qui plura desiderat, videat Paullum Midelburgensem Episcopum Forosemproniannm libris 33. de anno & die Passionis Domini. Hoc vnum adijciam, quod habet S. Aug. li. 2. de Doctrina Christ. Ignorantia Consulatus quo natus est Dominus, vel quo passus est, non nullos coëgit errare, vt putarent quadraginta sex annorum ætate passum esse Dominum, quia per tot annos ædificatum est templum, quod imaginem Dominici corporis habebat. Vbi fortassis tacitè significat S. Irenæum lib. 2. c. 39. & 40. qui nititur probare passum Christum anno ferè quinquagesimo, & saltem post quadragesimum ætatis annum ex illo Ioan. 8. Quinquaginta annos nondum habes. Et verò ignorantiam illam Consulatus contigisse verisimile est ex varijs Fastorum Consularium exemplaribus. Quorum quosdam citans, prorsus alios quàm hodie exstant, Epiphan. hær. 51. Saluatorem passum scribit Vinnicio Cassioque Coss. quorum Consulatus incidit dumtaxat in xiiii. Tiberij annum iuxta castigatiores Fastos. Facit pro eodem liber ille Consulatuum MS. in quo adnotauit Cuspinianus in Cassiod. Consules collocari duos Geminos anno xviii. Tiberij.

15. De Deo corporeo, eo quòd nihil incorporale sit. *Tom. 2. lib. de Pœnit. c. 3. n. 12. Tom. 3. lib. adu. Hermog. c. 35. n. 124. lib. de Carne Christi, c. 11. n. 97. ac 98. lib. 2. adu. Marc. c. 16. n. 100. & apertissimè lib. adu. Praxean c. 7. n. 53.*

HVNC

HVNC errorem Tertulliano adscripserunt iam olim S. August. locis mox citandis, S. Fulgent. lib. 2. de fid. ad Petr. & Gennad. lib. de Dogmat. Eccles. Verùm S. August. cum excusat his verbis lib. 10. de Gen. ad litt. c. vlt. Timens ne nihil esset, si corpus non esset, nec de Deo valuit aliter sapere. Qui sanè quamquam (sic enim lego, pro: quoniam) acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quàm id quod ait quodam in loco (nempè lib. de Anima c. 7. 98.) *Omne corporale passibile est!* Debuit ergo mutare sententiam, qua alibi dixerat (nempè lib. adu. Prax.) etiam *Deum corpus esse.* Neque enim arbitror eum ita desipuisse, vt etiam Dei naturam passibilem crederet, vt iam Christus, non in carne tantùm, neque in carne & anima, sed in ipso Verbo, per quod facta sunt omnia, passibilis & commutabilia esse credatur; quod absit à corde Christiano. Et rursum ibidem verbis etiam suprà citatis: Sed tremenda sunt ista, non ridenda. Ad hæc enim numquam cogeretur, si aliquid cogitare posset, quod & sit, & corpus non sit. Rursum lib. de hæres. ad Quoduuld. hær. 86. Ipsum etiam Deum corporeum esse dicit, licet non effigiatum (vbi adludere videtur ad lib. 2. adu. Marc.) Nec tamen hinc hæreticus creditur factus. Posset enim quoquo modo putari, ipsam naturam substantiámque diuinam corpus vocare, non tale corpus, cuius partes aliæ maiores, aliæ minores, valeant vel debeant cogitari, qualia sunt omnia, quæ propriè dicimus corpora (quamuis de Anima tale aliquid sentiat) sed potuit (vt dixi) propterea putari *corpus Deum* dicere, quia non est nihil, non est inanitas, non est corporis vel animæ qualitas, sed vbique talis, & per locorum spatia nulla partitus, in sua tamen natura atque substãtia immutabiliter permanet. Certè ipse Auctor satis se explicat. Sic enim lib. adu. Hermog. *Vt concedam interim esse aliquid incorporale, de substantiis dumtaxat; quum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque*, & lib. de Anim. c. 7. n. 96. *Nihil enim, si non corpus.* Item lib. de Carne Christi: *Quum autem sit, habeat necesse est aliquid, per quod est. Si habet aliquid per quod est, hoc erit corpus eius. Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est.* Denique lib. 2. adu. Marc. *Nam & dexteram*, inquit, *& oculos & pedes Dei legimus, nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diuersitas diuini corporis & humani sub eisdem nominibus membrorum*, &c. Ceterùm *Deum incorporeum* docent ceteri Patres omnes, & inter hæreses collocant contrarium affirmare, sicuti patet ex Philastrio, S. August. Epiphan. Theodoreto, Damasceno, Isidoro, Hrabano in Catalogis hæreticorum, quum Audianorum siue Anthropomorphitarum faciunt mentionem.

16. De Dei ira. *Tom. 1. lib. de Testim. Animæ, cap. 2. num. 7. Tom. 3. lib. de Anim. cap. 16. num. 211. Aduers. Marc. lib. 1. cap. 1. cap. 26. num. 181. lib. 2. cap. 16. num. 94. lib. 4. cap. 15. num. 195. & cap. 31. num. 507.*

PRIMA quidem facie videtur Tertullianus *Deo* adtribuere *iram* dictis locis, sed vbique ferè *vindictam*, seu *vltionem Dei* interpretatur. Et verò id inculcare eum oportuit tunc, non solùm contra Gentes, sicuti primo loco, sed maximè adu. Marcionem, qui *Deum* adserebat *bonum* dumtaxat, non verò *vindicem* aut *iudicem*. Quo fit vt latissimè aduersus illum disputet, & contrarium ex scripturis ostendat, illis vsus subinde, quæ *ira Dei*, atque adeò *vindictæ* mentionem faciunt; maximè lib. 1. adu. Marc. c. 25. 26. 27. & 28. lib. 2. c. 11. 12. 13. 14. 15. & 16. Est quidem locus vnus, vbi *motum animi* in Deo videtur agnoscere; sed præterquàm quòd ibidem, *æmulari, irasci*, interpretatur, *damnare, vexare*, postremo omnium loco se magis explicat, quum *moueri Deum*, & *motus in Deo*, pro ira accipit. Denique prorsus seipsum explicat dicto c. 16. lib. 2. in hæc verba: *Sine ira, sine æmulatio, sine sæuitia, debita hæc omnia sunt seueritati, sicuti seueritas debitum est iustitiæ.* Deinde quum obiecisse verba Marcionis: *Si Deus irascitur & æmulatur, & extollitur, & exacerbatur, ergo & corrumpetur, ergo & morietur.* Scitè admodum respondet: *Stultissimi qui de humanis diuina præiudicant, vt quoniam in homine corruptoriæ conditionis habentur huiusmodi passiones, idcirco & in Deo eiusdem status existimentur. Discerne substantias, & suos eis distribue sensus, tam diuersos, quàm substantiæ exigunt, licet vocabula communicare videantur. Nam & dexteram, & oculos, & pedes Dei legimus; nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur.*

17. Ecclesiam esse in tribus, etiam laicis. *Tom. 5. lib. de Exhortat. castit. cap. 7. num. 40. & lib. de Pudic. cap. 21. num. 191.*

NON malè Tertull. lib. de Pœnitent. cap. 10. n. 60. dixerat, vtpotè ante omnem hæresim: *In vno & altero Ecclesia est*; vtpotè qui ibi adluderet ad illud Matth. 18. Vbi sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum, quum præmisisset paulopriùs: Dic Ecclesiæ. Quod tamen de præfectis Ecclesiæ Episcopis, non verò de laicis interpretantur Veteres omnes, ipse quoque eodem loco loquens de sacerdotibus, quibus fiebat exomologesis. Prorsus etiam catholicum est illud lib. de Baptis. cap. 6. num. 47. *Vbi tres, id est, Pater, & Filius, & Spiritussanctus, ibi Ecclesia, quæ trium corpus est.* Verùm ad hæresim pertinet, sicut etiam in Vita eius adnotauimus, illud lib. de Exhort. castit. *Sed & vbi tres, Ecclesia est, licet laici. Vnusquisque enim de fide sua viuit*; Maximè quum iisdem ferè verbis idipsum repetat lib. de Pudicit. ex quo loco colligitur eò venisse eum dementiæ, vti existimauerit *Ecclesiam fuisse in tribus*, nempè, Montano, Prisca, & Maximilla; quò pertinet quod ibi præterea negat, *Ecclesiam esse numerum Episcoporum.* Verùm latè contrarium deduximus Adnot. nostris in locum priorem, vel ex ipso Tertulliano adhuc Catholico; vti etiam aduersus Magdenburgenses, qui inde colligebant Ecclesiam esse in paucis. Siquis plura desideret, perlegat libros, quotquot scripsit S. August. contra Donatistas, qui scripturas tum veteris, tum Noui Testamenti vndequaque congessit, quibus constet non in vno solo terrarum loco, vtpotè Africa, Ecclesiam esse, sed toto orbe terrarum dispersam, iuxta & vaticinia Prophetarum, & Apostolorum testimonia sole clariora. Quò Lectorem remittimus, ne hic prolixiores simus. Hoc vnum addemus, ad eandem eius hæresim pertinere, quod ait Tom. 2. lib. de Coron. milit. cap. 4. num. 47. *An non putas omni fideli licere concipere & constituere, dumtaxat quod Deo congruat?*

18. De Ecstasi *siue* amentia, *siue* spiritu Prophetico, Montani & insanarum Vatum Priscillæ & Maximillæ, & similium. *Tom. 2. lib. de Virgin. veland. cap. 1. nu. 12. Tom. 3. lib. de Anima c. 9. n. 111. c. 45. n. 488. c. 47. n. 543. lib. de Resurr. carn. c. 11. n. 98. ac c. vlt. n. 436. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. n. 325. & lib. 5. c. 8. n. 135. ac 136. lib. adu. Prax. c. 1. n. 7. 8. ac 10. & c. 15. n. 93. ac c. 30. n. 183. Denique in Fragmentis librorum septem de Ecstasi.*

ISTAM hæresim Tertulliano iam olim impegerunt S. Pacianus, S. Hieron. & Nicephorus locis citatis ad Fragmenta librorum eius *De Ecstasi*, Tom. 4. vbi ea eodem Hieron. & Epiphan. ostendimus *Ecstasin in Adamo*, Gen. 2. fuisse *profundum soporem, non mentis euictionem, & ecstasin in Apostolis* (Matth. 17. ac Luc. 9.) *Petro, Ioanne, ac Iacobo*, neque *amentiam* fuisse, sed admirationis ecstasin, neque etiam cum Prophetia aliqua coniunctam. Deinde ex Apostolo 1. Cor. 14. quantumuis contrarium Auctor eliciat, addita perperàm clausula: *in ecstasi*; constare Spiritum Prophetarum Prophetis subiectum esse, vtpotè quum (iuxta Hieron. verba ibi citata, & Origen. Hom. 6. in Ezechielem) Prophetia, visio vocetur, quam adeò intelligebant Prophetæ, propterea Videntes appellati, non verò vt amentes insuiti loquebantur, aut sine mente sonum dabant. Vnde colligere est reuera *amentiam* fuisse, non *Prophetiam*, in Montano & eius Pseudoprophetissis, atque adeò Deo disponente factum esse, vt vel hac appellatione sibi ipsi contradiceret Auctor. Idipsum pulcrè ante illos aduersus Montanum deduxit Apollinarius Hierapolitanus Episcopus apud Euseb. lib. 5. c. 15. scribens illos spiritu quodam maligno abreptos, derepentè furore & mentis insania (quam *ecstasin* vocabant) exagitatos, peregrinas quasdam voces fundere, & contrà quàm Ecclesiæ consuetudo, cùm traditione, tum successione antiquitùs ab Apostolorum temporibus eousque deriuata postulabat, prophetare scilicet, cœpisse. Citat ille (apud Euseb. c. sequ.) & Miltiadis librum aduersus eundem, in quo ostendit, minimè credi oportere, quemquam *Prophetam* furore percitum *prophetare* solere. Neque enim (vti ea illo citat) quemquam Veteris aut noui Testamenti *Prophetam* adlegare poterunt, qui insano spiritu (per *ecstasin*) ad hunc modum fuerint aliquando exagitati. Neque de Agabo, neque de Iuda, neque de Sila, neque de Philippi filiabus Act. 11. 15. 21.) neque de Ammia ex Philadelphia, neque de quadrato (cuius meminit Hieron. Catal. Script. Eccles.) neque de aliis quibusuis præterea, quòd vesano ipsorum more illa ex parte aliquando prophetauerint, omninò gloriari poterunt. Quorum nomina propterea sese recensuisse postmodùm indicat, quòd iactitarent, mulieres illas Montani illis omnibus in Prophetiæ munus proximè successisse; non aliter atque (teste Hieronymo loco iam citato) in libris *septem de Ecstasi*, quorum septimum scripsit aduersus Apollonium Tertullianus, in confirmationem eiusdem illarum Pseudoprophetiæ scripsit, *Melitonem à plerisque suorum Prophetam putatum*, vt ita tacitè successionem quandam Prophetiæ tanquam veræ insinuaret. Denique Apollonius libro suo aduersus Cataphrygas (vti legitur apud Euseb. eiusdem l. cap. 17.) testatur Zoticum Episcopum Comanæ, quum Pepuzam aduentasset, ibi Maximilla prophetare se simulante, insanum in illa spiritum deprehendisse. Similiter Serapion (ibidem c. 18.) Antiochenus Episcopus, Beatum Sotam in Anchialo voluisse Priscillæ dæmonem eiicere, sed veteratorios illos hypocritas neutiquam permisisse. Ceterùm nihil pro Auctore facit, quòd lib. 5. adu. Marc. *Prophetandi ius etiam mulieres habere* contendat, ex eo quòd 1. Cor. 11. Apostolus *Mulieri etiam prophetanti velamen imponat*: quia non veram Prophetiam, sed mentis amentiam fuisse in insanis illis vatibus Priscilla & Maximilla iam probatum est: vt taceam quòd illa impugnet ipse adhuc Catholicus, lib. de Præscript. adu. hæret. c. 41. in hæc verba: *Ipsæ mulieres hæreticæ quàm procaces: quæ audeant docere, contendere, exorcismos agere, curationes repromittere, forsitan & tinguere*, sicuti latiùs ibi deduximus, n. 260. 261. 262. ac 263. & ad Lib. de Bapt. adu. *Quintillam*, etiam Montanicæ factionis fœminam, num. 2.

19. Filium Dei Christum, semper visum ab hominibus, in vera, etsi non nata carne. *Tom. 1. lib. aduers. Iud. c. 9. n. 114. 115. Tom. 3. lib. de Carne Christi c. 6. n. 58. adu. Marc. l. 2. c. 27. n. 187. 189. lib. 3. c. 6. n. 39. c. 9. n. 65. lib. 5. c. 19. n. 296. lib. adu. Prax. c. 14. n. 86. 87. c. 16. n. 96. 98. 100. 101. & Tom. 4. lib. 5. aduers. Marc. carm. c. 5. n. 8.*

NON illud Paradoxum videtur, quod scribit Tertullianus, *Filium Dei*, non Patrem, quoties id in scripturis legitur, *visum vel auditum ab hominibus*, nempè quum apparuit *Adamo*, Gen. 3. *Noë*, Gen. 9. *Abrahamo*, Gen. 12. 17. 18. *Loth*, Gen. 19. *Agar*, Gen. 21. *Iacob*, Gen. 26. 32. 35. & *Moysi*, Exod. 3. & sequ. 32. ac 33. quum id desumpserit ad verbum ferè ex S. Iustino Mart. Dialogo adu. Tryphonem, & partim ex S. Iren. lib. 3. c. 6. ac lib. 4. cap. 23. & eos sequantur Nouatianus lib. de Trinit. c. 25. 26. 27. B. Cyprian. lib. 2. Testim. adu. Iud. c. 5. & 6. ea iis locis comprobantes, Christum non hominem solum aut angelum, sed & Deum fuisse appellatum: nec aliter S. Ambr. Præfat. in Lucam, S. Epiph. in Ancoratu, Prudentius adu. Anthropomorphitas, & Arnob. in Psal. 104. Quò videntur adducti tum verbis illis: *Deum Patrem* (sicut legit Auctor) *nemo videbit vnquam, & viuet*, Exod. 33. ac similibus, Ioan. 6. non quia Patrem quis vidit, nisi qui à Deo est: & econtrariò illis Christi, Ioan. 8. *Abraham exsultauit vt videret diem meum, vidit & gauisus est*. Quamquam interim S. August. lib. 3. aduers. Maxim. c. 26. & lib. 2. de Trinit. c. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. ac 17. maluerit adserere, Deum Patrem & totam Trinitatem visum dictis locis per subiectas creaturas, vt ne consentiret Maximino Arriano, cui non suffecit dictas apparitiones de Christo interpretari, sed inde colligere nitebatur Christum per diuinitatis suæ substantiam visibus humanis apparuisse; à qua hæresi procul certè abfuit Auctor, quantumlibet eam quidem illi impingant. At illud Paradoxum est, & Tertulliano peculiare, quòd aliquot locis dicat, *visum Christum in carne vera, & solida, etsi non nata*, idque zelo non secundum scientiam, vti tantò magis probaret, aduersus Marcionem, aliósque eius asseclas, *carnem Christi*, quam postea ex virgine accepit, *non phantasticam fuisse, sed veram ac solidam*, si iam olim ante in carne vera visus diceretur. Alioqui certè lib. contra Praxean, S. Iustini Mart. sententiam secutus, qui eas apparitiones figuratas fuisse adfirmat, seipsum explicat: *Dicimus enim* (inquit priori loco) *& filium suo nomine eatenus inuisibilem* (quod tamen negabat Maximinus) *qua sermo; visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit ad Aaron & Mariam*: (Num. 12.) *Et si fuerit Propheta in vobis, in visione cognoscar illi, & in somnio loquar illi*. Et post adlegata verba illa Exod. 33. *Os ad os loquar illi in specie*, subiungit: *Igitur quum Moysi seruat conspectum suum, & colloquium facie ad faciem in futurum (nam hoc postea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Euangelio, Luc. 9. visum cum illo Moysen colloquentem) apparet retrò semper in speculo, & ænigmate, & visione, & somnio Deum, id est filium Dei, visum tam prophetis & Patriarchis, quàm & ipsi adhuc Moysi*. Nec absimiliter loco posteriori. *Ipse enim & ad humana semper colloquia descendit, ab Adam vsque ad Patriarchas & Prophetas, in visione, in somnio, in speculo, in ænigmate*. Ceterùm S. Augustino locis iam citatis magis placet, vt dictis visionibus Christus quidem fuerit figuratus, sed per angelos figura dumtaxat, Deum apparuisse, id probans ex scripturis, Osee 12. vbi *angelum* fuisse dicitur, qui cum Iacob colluctatus est, & Hebr. 13. quum dicuntur quidem nescientes angelos recepisse hospitio. Quibus adiicere licet, quòd Deum, quem sibi in rubo & in Syna apparuisse Moyses dixit, hunc ipsum S. Stephanus Act. 7. angelum fuisse testatur.

20. De

20. De Fuga in persecutione non licita. *Tom. 2. lib. 1. ad Vxor. c. 3. n. 17. lib. de Cor. milit. 1. c. num. 18. & Tom. 5. libro integro eius Argumenti.*

HVnc Tertulliani errorem, quem latè deducit lib. de Fuga in persecutione, conscripto iuxta S. Hieron. Sophron. & Nicephor. adu. Ecclesiam, tam latè confutauimus nostris in illum Adnotationibus, vt non multis hîc sit opus. Vide ibidem, quod ad calcem Argumenti subiecimus, Antidotum ex ipso Auctore adhuc Catholico Tom. 2. lib. de Patient. cap. 13. num. 88. S. Cypriani locis aliquot, S. Athanasij Apologia pro sua fuga, & S. August. Epist. 180. ad Honoratum: e quibus etiam ad singula penè argumenta contraria respondimus: maximè c. 4. n. 35. c. 5. num. 39. c. 6. num. 43. 47. ac 49. c. 7. num 54. c. 8. num. 55. 57. ac 59. c. 9. n. 60. & cap. 10. num. 75. Verba Auctoris citata sunt ista: *Carnis patientia in persecutionibus præliatur. Si fuga vrgeat, incommoda fugæ caro militat. Si & carcer præueniat, est in illa paupertate lucis, patientia mundi.* Quid? quòd ex dicti libri cap. 11. videtur potissimùm fugam improbare. *Præpositorum Ecclesiæ,* vtpotè *quibus* (etiam iuxta S. Athanas. Epist. ad Dracontium, & locum citatum S. August.) *fugere non licet, nisi grege fugiente, aut Præpositum non desiderante,* id est, non indigente eius operæ quum personalis est, vt sic loquamur, Episcoporum aut Pastorum persecutio. Quo casu etiam illis fugere licere, & multorum exemplis, & ex scripturis latè deducit S. Athanas. dicta sua Apolog. ad quam Lectorem, ne hîc prolixiores simus, remittimus. Neque quidquam pro Auctore facit, quòd *monitet Christus ad passionem contrariam fugæ*, quum dixit: *Qui me confusus fuerit, & ego confundar eum,* Marc. 6. quantumuis Scorp. aduers. Gnosticos, inde colligere videatur *Martyria præcepta esse*: quia æquè *præceptum* esse Tertullianus agnoscit illud: *Quum cœperint persequi vos, fugite de ciuitate in ciuitatem*: quia neutrum præceptum videtur, nisi secundum personas, tempora & caussas: hoc quidem tempore persecutionis ob fidem Christi, iis quibus per animarum curam abesse licet: illud verò, si adprehensi fuerimus, vel in ipsa fuga. Præterquàm etiam quòd vtrumque apud Matth. eodem capite contineatur, oportet sanam accipiat interpretationem, ne sibi Euangelista contrarius videatur.

21. De Iob, quòd filiis ei non restitutis, voluntariam orbitatem sit passus. *Tom. 2. lib. de Patient. cap. 14. num. 98.*

IN exemplaribus libri Iob, quæ viderat Tertullianus, desideratum fuisse videtur, quod de filiis septem & filiabus tribus ei restitutis legitur in Hebræis, Chaldæis, Græcis, & Latinis exemplaribus: atque hinc factum opinor, vti peculiare istud, quod apud neminem Veterum reperire potui, Paradoxon sit secutus. Certè pluribus id improbare superfluum foret, quum eiusdem ferè ætatis Origenes, Homil. 6. in Exechiel. illud legisse se significet, & post eum Patres omnes, tam veteres, quam mediæ ætatis, & recentiores. Quibus Auctor consentiret, si dumtaxat dixisset, *Iob reliqua quæ amiserat, reduplicata possedisse, exceptis filiis*, vtpotè quos septem dumtaxat recepit, atque adeò totidem quot antea. Id propterea interpretantur Philippus Presbyter, S. Gregorius Papa, Beda, & Rupertus Comment. in Iob, quòd septem priores filij adhuc viuere censerentur apud Deum.

22. De Maria Virgine, quòd communi lege patefacti corporis Christum pepererit. *Tom. 3. lib de Carne Christi, cap. 4. num. 31. cap. 20. num. 155. cap. 23. num 174. ac 175. Adu. Marc. lib. 3. cap. 11. num. 78. l. 4. c. 21. nu. 311. & l. 5. c. 19. nu. 304.*

TAle quid Tertullianum scripsisse satis manifestum est, sicut etiam Origenem hom. 14. in Lucam, & S. Ambros. in eundem. Verùm possunt intelligi, iuxta quod interpretatur S. Thomas Aquinas alicubi, de tali patefactione vteri, quæ claustra virginitatis non violauerit, sicuti etiam nos adnotauimus ad illud Luc. 2. pro se citatum ab Auctore: *Omne masculinum adaperiens vuluam*, ad dict. lib. de Carne Christi num. 175. adductis ad hoc testimoniis Græci cuiusdam interpretis, & S. Hieron. qui agnoscunt Christum nondum apertam vuluam virginalem aperuisse supernaturaliter, & clausam naturaliter seruasse, iuxta Ezechielis vaticinium, de porta Orientali clausa, per quam solus Pontifex egreditur, quæ nihilominus semper clausa permanet. Quò pertinet etiam S. Ambros. comparatio Epist. 81. vbi scribit, Christum sic exisse de vtero virginis, sicut aquæ fluxerunt de petra; denique illud Auctoris loco secundo citato dicti libri: *Quid fuerit nouitatis in Christo ex Virgine nascendi, palàm est; scilicet hoc solummodò quod ex virgine*; significans ibidem, & aliis locis hîc citatis, se illud vsque adeò vrsisse, vt *verum* probaret *partum Christi ex Virgine,* contra Marcionem, qui phantasticum dicebat. Postmodùm interim, vbi satis fuit ea hæresis confutata, maluerunt Patres definire, Virginem Deiparam clauso vtero incorruptibiliter peperisse.

23. De Maria virgine semel nuptura post partum. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. c. 6. nu. 48. Tom. 3. lib. de Carne Christi c. 23. n. 174. & Tom. 5. lib. de Monog. c. 8. n. 55.*

SAtis quidem obscurè in hanc hæresim impingere videtur Auctor, ita vt aliquo modo sanum sensum possint eius verba recipere; verùm quandoquidem S. Hieron. quum illum pro se citasset hæreticus Heluidius, non neget illum tale quid scripsisse, neque ego ab ea ipsum excusandum putaui. Respondere sufficeret id, quod B. Hieron. de Tertulliano: Non aliud dico, quàm hominem Ecclesiæ non fuisse. Verùm quia seductum fuisse verisimile est iisdem, quibus Heluidium, Euangelistarum verbis, Matth. 12. Luc. 8. Ioan. 7. *de fratribus Domini,* quos *verè fratres*, vti & *verè matrem* fuisse *Christi*, iam dict. lib. de Carne Christi cap. 7. num. 67. asserit, vti carnis Christi veritatem tanto comprobaret magis, aliquid de eius phrasis intellectu adiiciendum est. Origenes, Hilarius, Euthymius, & Theophyl. in Matthæum, Euseb. lib. 2. hist. Eccl. c. 1. S. Epiphan. l. 3. Panarij aduersus Antidicomarianitas, S. Ambros. & Oecum. in Comm. cap. 1. ad Galat. *Fratres Domini* putant appellari filios Ioseph ex Maria Cleopæ fratris sui vidua; ex qua liberos sex sustulerit, vtpotè Iacobum, Ioseph, Simonem, Iudam & fratres eius,

Idque (vel teste Origene) iuxta Euangelium, quod Petri aut Iacobi titulum habebat. Verùm rectiùs S. Hieron. in Comm. Quidam *fratres Domini* de alia vxore Ioseph filios suspicantur, sequentes deliramenta Apocryphorum, & à quadam Escha muliercula confingentes. Nos autem (inquit) sicut in libro, quem aduersus Heluidium scripsimus, continetur, *fratres Domini*, non filios Ioseph, sed consobrinos Saluatoris, intelligimus, Mariæ liberos materteræ Domini, quæ esse dicitur mater Iacobi minoris, & Ioseph, & Iudæ; quos in Euangelio *fratres Domini* legimus appellatos; fratres enim consobrinos dici, omnis scriptura demonstrat. Vbi alludit tum ad scripturas de Loth fratre Abrahæ, Gen. 13. tum ad Matth. cap. 27. vbi iuxta crucem adstitisse dicitur Maria Iacobi, & Iose seu Ioseph mater. quod de matre Domini non posse intelligi rectè adnotauit Euthymius. Ceterùm vide definitionem Ecclesiasticam hac de re apud S. Fulgentium lib. de Fide ad Petrum inter opera B. Augustini.

24. De mille annis post resurrectionem corporum. *Lib. de Resurr. carn. c. 25. nu. 203. Aduers. Marc. lib. 1. cap. 29. num. 203. lib. 3. cap. 24. num. 191. & seq. lib. 4. cap. 29. num. 471. & Tom. 4. in Fragment. libri de Spe fidelium.*

QVID Tertullianus hac de re senserit, satis arbitror deduxisse me Tom. 4. ad Fragmenta lib. de Spe fidelium ex ipsis eius verbis, nempè, *in terra quidem regnum Christi nobis repromissum ante cælum post primam resurrectionē*, sed tamen ita, *vt in eo reficiantur sancti omnium spiritalium bonorum copia.* Quam etsi erroneam, vtcumq; tolerabilem tamen fatetur B. Augustinus lib. 20. de Ciuit. Dei, quantum opinor, quòd eam etiam sit reperire apud S. Irenæum lib. 5. de hæres. c. 32. 33. 34. 35. ac S. Iustinum Martyrem, Dialogo adu. Tryphonem, & Melitonem, qui in hoc sunt imitati, vel S. Hier. auctore, Papiam. Quibus adsentiuntur etiam Apollinarius, qui frustrà libros Dionysij Alexādrini contra Nepotem nisus fuit impugnare, Lactant. lib. 2. c. 13. ac lib. 7. c. 24. Victorinus in Apocalypsin, antequàm à S. Hieron. emendaretur, &, eodem teste, Seuerus in Gallo Dialogo de Vita S. Martini. Quamquam etiam illis imputet (vti & Tertulliano, sed, quantum apparet, non rectè) Gennad. l. de Dogmat. Eccles. potus & cibi deliciis fruituros sanctos. Alioqui certè, longè diuersam patet fuisse Cerinthi, Marci, ac Nepotis hæresin, de quibus ipse ibidem, & Euseb. lib. 3. c. 22. ac lib. 7. c. 20. post eum, & Nicephorus alicubi, aliorúmque Chiliastarum seu Milliariorum, aduersum quos agit S. Epiphan. hær. 76. Vtpotè qui (sicuti & hodierni quidam Anabaptistæ) in illo etiam nuptiarum copulam; immò Cerinthus & Marcus omnia libidinum genera exspectabant, &, vti S. Hieron. adserit, iuxta Iudæorum δευτερώσεις circuncisionis iniuriam, instaurationem templi, taurorum & arietum victimas, otium Sabbati, & cunctarum gentium seruitutem, atque adeò bella, exercitus, triumphos, superatorum neces, mortémque centenarij peccatoris. Porrò quum omnibus ijs impositus fuerit illud Apocalypseos S. Ioannis Apostoli (nam illi adscribunt omnes illi) cap. 20. *hæc est resurrectio prima*, beatus est sanctus, qui habet partem in resurrectione prima, in his erunt sacerdotes Domini & Christi, *& regnabunt cum illo mille annis*; de eius loci intellectu aliquid hic adducendum est. B. Hieron. Præfatione in lib. 18. Isai. Apocalypsin, non iuxta litteram, sicuti à Iudaizantibus, sed spiritaliter, vt scripta est, edisserendā dicit; quod ipsum disertis verbis facit Comm. MS. Victorini in Apocal. à se emendato; Dionysium opinior Alexandrinum secutus, dictis aduer. Nepotem libris. S. August. apertiùs lib. de Ciuit. Dei 20. c. 7. 8. 9. *primam resurrectionem* interpretatur animarum resurrectionem, etiam in scripturis agnitam, secundam corporum, & *mille annos*, aut tempus gratiæ, quæ remanebit ad seculi finem, eo loquendi genere, quo pars significatur à toto, aut pro annis omnibus huius seculi, vt perfecto numero notetur ipsa temporis plenitudo. Quem sequuntur Ambrosio adscriptus Commentarius, Primasius, Andreas & Arethas, ac Beda Comm. in Apocalypsin. Neque enim pro illis facit quod legitur Apoc. 21. de *Ciuitate Ierusalem descendente* in terram nouam. Quia ipse Apostolus Ioannes indicat se loqui de Ierusalem non terrena, quum addit: Et templum non vidi in ea (quod tamen aliqui ipsorum, vti supradictum est, etiam restiturum iri sentiebant:) Dominus enim Deus omnipotens templum illius est & agnus. Proinde de Ecclesia rectiùs Patres alij interpretantur, & militante in hoc seculo, cuius fundamenta duodecim Apostoli, & in cœlis postmodùm regnante. Sicuti etiam illud Gal. 4. de *Ierusalem* libera, *quæ est mater nostra*; vbi repugnantia est in ipso adiecto: *quæ sursum est*; quæ etiam est in illo Philipp. 3. πολίτευμα *nostrum in cælis est*, proinde non in terris; vt mirum sit hæc pro dicta sententia ab Auctore nostro citari. Magis videbantur pro illo militare quæ habentur Isai. 65. & 66. ac Hierem. 16. ac 31. denique Ezechiel. 20. 27. 28. de *restitutione Iudææ* (ad quæ his tantùm verbis Auctor alludit) quæ nominatim citantur, partim à S. Irenæo, partim à S. Iustino Martyre; verùm pulcrè in Commentariis suis Hieron. allegoricè de Ecclesia Christum confitente, eiúsque mysteriis illa omnia interpretatur, vbique irridens mille annorum illas fabulas; quò Lectorē compendij gratia remittimus. Facilior est responsio ad scripturas Gen. 13. ac 15. quas (Irenæum imitatus) pro se citat Auctor, *de prima & secunda promissione Abrahæ seminis facta*, priùs *in multitudinem arenæ*, deinde *ad instar quoque stellarum, quasi terrenæ & cælestis dispositionis auspicia*; quia primam promissionem impletam constat multiplicatione filiorum Israel in terra Chananæorum, siue Palestina: secundam verò interpretatur Apostolus Paulus de gentium Ecclesia, Rom. 9. & Gal. 3. quo modo etiam vtramque hanc promissionem distinxit Hrabanus noster Comment. in Genes. nec minus facilis ad illud Genes. 27. vbi ad Iacob, cuius figuram Christianos ex gentibus gestare nouimus, *prima promissio est cælestis roris, secunda terræ opimitatis*, quia illam benedictionem tamquam terrenam interpretatur vel ipse Iacob verbis suis ad Esau postmodum prolatis, vbi dixit: Frumento, & vino, & oleo, stabiliui eum: &, si allegoricas velimus accipere, Procopius in Comment. de cœlesti rore interpretatur, qui instillatur piorum animis, & de terræ pinguedinibus, quas habet accipiens semen, idque centupliciter reddens. Denique facillima ad illud Luc. 12. *Quærite primùm regnum Dei, & reliqua adijcientur vobis*: quia loqui Christum de hac vita, non illa futura post resurrectionem, initium eius Christi sermonis manifestum facit: Ideò dico vobis: *Nolite curam agere animæ de victu, & corpori de vestitu.* Ceterum partim ex Platone Dialog. de Rep. & in Phædro, desumptum hunc Millenariorum errorem, adnotauimus ad lib. de Anima cap. 30. num. 376. vbi quum pro fabulis habeat Auctor, mirum est quòd postea in eundem impegerit: sed, sicuti satis deducit S. Hieron. Papiam, Melitonem, & alios supradictos Auctores, & maximè S. Irenæum secutus est.

25. De Nuptiis secundis damnatis tanquam stupris. *Tom. 2. lib. 1. ad Vxor. cap. 1. num. 11. & lib. de Veland. virgin. cap. 10. num. 84. ac cap. 11. num. 98. To. 3. lib. aduer. Hermog. cap. 11. nu. 7. Lib. de Resur. carn. cap. 8. nu. 82. ac lib. adu. Marc. cap. 15. nu. 245. denique Tom. 5. integris libris de Exhort. castit. & de Monogamia, ac lib. de Pudic. cap. 1. num. 15.*

In hanc

IN hanc hæresin Montanisticam paulatim delapsus est Tertullianus. Primum, castitatis amore, librum scripsit ad Vxorem de *vnis nuptiis*, in quo quidem ab illis dehortatur, sed tanquam stupra non improbat, immò quum lib. 2. ad Vxor. si nubere velint, *saltem in Domino nubere debere, id est, Christiano*, latè deducit; non omninò tunc damnasse videtur secundas nuptias. Quamquam interim omni errore non careant hi libri duo. Imprimis quum lib. 1. cap. 1. num. 11. *secundas nuptias confusionem*, & cap. 4. num. 23. *contumeliam*, & cap. 5. num. 34. *detestabiles*, & alibi quoque *spurcas*, &: *dedecus voluptuosum* appellat, quales sunt etiam loci illi iam citati lib. de Veland. virgin. De *secundis* enim *nuptiis*, his locis locutum fuisse, non de primis, vel hæc S. August. verba l. 1. de bono viduitatis conuincunt, quæ etiam antidoti loco hîc adferuntur: Nô quia, inquit, innuptarum bonum honestum dixit Apostolus, ideò putare debemus turpe esse vinculum coniugale; alioqui etiam primas nuptias condemnabimus, quas nec Cata Phrygas nec Nouatiani, nec disertissimus eorum adstipulator Tertullianus, turpes ausus est dicere. Deinceps lib. adu. Hermog. errorem suum magis aperit his verbis: *Legem Dei in libidinem defendi*, ac: *totus adulter, & prædicationis & carnis, nubentium contagio fætet.* Denique Libris de Exhortat. castit. & de Monog. Montanum secutus, non solùm *stupra & adulteria & mœchiam* appellat *secundas nuptias*: sed etiam variis argumentis id probare nititur, sed frustrà, sicuti ex Antidoto Adnotationum nostrarum in vtrumque, Lectori perspicuum esse poterit, quò, ne hîc prolixiores simus, Lectorem remittimus. Vbi subinde pro Catholica de *nuptiis secundis non prohibitis* sententia, citauimus B. Hieron. Epist. de Monogam. ad Ageruchiam, vulg. Gerontiam, de Viduitate ad Saluinum ac ad Pammachium; S. August. lib. de bono Viduitatis, ac lib. 2. contra aduers. legis & Prophetarum, S. Epiphan. adu. Montanum hæres. 59. & adu. Catharos; & Commentarios Veterum super Epistolas Pauli Rom. 7. 1. Cor. 7. & 1. Cor. 5 Quibus licebit addere & illud B. Hieron. 54. Epist. ad Marcel. (qui alioqui videtur subinde iis iniquior) pro, *secundis nuptiis*: Nos secundas nuptias non tam appetimus quàm concedimus; Paulo iubente, vt viduæ adolescentulæ nubant; illi (nempè Montani sectatores) in tantum putant scelerata coniugia iterata, vt quicumque hoc fecerit, adulter habeatur. Item illud in Epist. ad Titum etiam à nobis alibi citatum. Scripsit & Tertullianus librum de *Monogamia* hæreticum, quem Apostolo contraire, nemo qui Apostolum legerit, ignorabit. Item illud S. August. hær. 26. lib. de hæres. Ideò Tertullianus factus hæreticus, quia transiens ad Cata Phrygas, quos antè destruxerat, cœpit etiam *secundas nuptias* contra Apostolicam doctrinam *tamquam stupra* damnare.

26. De Paracleto Montano. *Tom. 2. Lib. de Veland. virg. cap. 1. num. 6. To. 3. lib. de Anima cap. 55. nu. 613. ac 58. nu. 652. Lib. de Resurr. carn. cap. 11. nu. 98. & cap. vlt. n. vlt. Adu. Marc. lib. 1. cap. 29. n. 203. ac lib. 5. cap. 15. num. 247. & lib. adu. Prax. cap. 1. num. 11. cap. 2. num. 22. cap. 8. num. 59. cap. 13. nu. 78. Tom. 5. lib. de Monogamia, cap. 2. integro, & non semel in alijs libris sequ. de Fuga in persecutione, de Ieiunijs, & Pudicitia.*

ADVERSVS hanc hæresin longè absurdissimam sufficere possunt ipsa Tertulliani verba ante hæresin, lib de Præscript. adu. hæret. cap. 52. hæresi 21. num. 327. vbi *blasphemiam* appellat, *eorum qui secundum Phrygas dicebantur hæreticorum, qua in Apostolis quidem dicebant Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse, & qua dicebant Paracletum in Montano plura dixisse, quam Christum in Euangelium protulisse.* Et tamen miser, forte ab illis seductus, quòd secundas nuptias detestarentur, tot locis iam citatis *Paracletum* vocat *Montanum*, & subinde verba illius *Paracleti* titulo citat. Immò detorquet ad suam hanc hæresin illud Ioan. 16. *Adhuc multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea baiulare; quum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, & superuenientia adnuntiabit vobis.* Quod ipsum tamen Catholicè interpretatur dicto lib. de Præscript. adu. hæret. c. 8. n. 62. de Apostolis loquens: *Consequuntur mox spiritum sanctum Paracletum, qui illos deducturus esset in omnem veritatem*; & rursum: *Nationibus destinati Apostoli, ipsi quoque doctorem consequuturi erant Paracletum.* Vbi pro iisdem habet, *Spiritum sanctum, & Paracletum*; quum perperam illi distinguerent (vti vel ex ipso Tertulliano dictū est) *Spiritum sanctum*, & *Paracletum*: & illud ipse contextus Euangelistæ conuincat, atque adeò sic locum illum interpretentur Veteres omnes; ex professo verò aduersus hanc hæresin S. August. Tractatibus tribus in Euangelium Ioannis: quò Lectorem compendij gratia remittimus.

27. De Pœnitentia mœchis neganda. *Tom. 5. integro libro de Pudicitia.*

SICVTI in Vita Auctoris adnotauimus, quum omninò pœnitentiam omnem tollerent Montanus & eius sectatores Cata Phrygas (vel B. Hiero. teste Epist. non semel citata ad Marcellam, & S. Paciano Tract. aduersus Nouatianos) in hoc ab iis dissensit Tertullianus, quòd solis *mœchis* eam *negandam* senserit; fortassis primùm seductus ab illis suæ ætatis Episcopis, qui S. Cypriano teste lib. de Lapsis, dandam mœchis pœnitentiam nō putarunt. Verùm prætérquàm quòd ex scripturis ille ibidem contrariam sententiam comprobet; de omnium peccatorum veniæ potestate in Ecclesia, Auctor adhuc Catholicus Tom. 2. lib. de Pœnitentia, quem ibidem ille imitatur disertis verbis: *Pœnitentiam de omnibus delictis necessariam* deducit. Atque hoc est, quod dicit libro de Pudicit. cap. 1. num. 9. *aduersus mea quoque sententia retro penes illos societatem*; & haud absimilibus verbis etiam alibi non semel citatis S. Pacianus ad Nouatianos verba faciens: Tertullianus post hæresin vester est, nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, & ea quam catholicus edidit, audies confitentem: *posse Ecclesiam peccata dimittere.* Item & S. Hieron. dum dicit Tertullianum in Libro, quem de Pudicitia aduersus Pœnitentiam scripsit, sententiam veterem noua opinione dissoluisse, in hoc secutum insanas & blasphemas fœminas suas. Quibus addere licebit Lectori scripta illa Veterum omnia de *Pœnitentia*, quorum à nobis facta est mentio Tom. 2. dict. lib. de Pœnitent. ca. 1. & quæ à nobis dicta sunt, tum ad illum librum, tum ad alterum illum de Pudicitia, vbi ad singula Auctoris in contrarium argumenta plerumque ex Paciano respondimus, adducta ad id prætérea scripturarum aliquot explicatione sæpè ex ipso Tertulliano. Citauimus etiam ad c. 9. n. 72. & 73. S. Hier. Epist. ad Damasum de duobus filiis, vbi ex professo contra Auctorem agit, & inter cetera etiam defendit, *publicanos* fuisse, non ethnicos quod ille volebat, sed Iudæos; idque exemplis, Matthæi ex Circumcisione Apostoli, publicanorum à Ioanne baptizatorum, & publicani orantis in templo, Luc. 5. 7. ac 18. qui si ethnici fuissent, cum illis Christus non habuisset conuiuium, ne legem solueret, neque hic in templum admissus fuisset. Et verò, quoties id in Christo denotabant, quòd cum publicanis cibum communicaret; ferè simul coniungebant peccatores & publicani: atque adeò quòd cum ethnicis conuiuaretur,

non reprehendebatur, sed quia cum peccatoribus. Quò pertinet Pharisæi murmuratio, Luc. 7. de Peccatrice fœmina, in qua *pœnitentiam* agnoscit & *veniam* ipse Tertullianus lib. 4. adu. Marc. cap. 18. num. 265. quam tamen ethnicam nusquam Auctor *audet* dicere, quia eius castellum Hierosolymis vicinum fuisse constat, Ioan. 11. Neque pro Auctore quidquam facit illud: *Non erit vectigal pendens ex filijs Israel*; quia, etiamsi non deberent pendere vectigal, antequàm Deo sic disponente Romanis subiecti essent; quamquam odiosum fuisse publicanorum exercitium satis constet & infame, tamen sine peccato etiam potuisse exerceri, videtur ex illis Ioannis Baptistæ ad illos verbis, Luc. 3. Nihil amplius quàm constitutum est vobis faciatis, siue vti ex Græco vertitur, exigatis. De ceteris dictas Adnotationes nostras consulat studiosus Lector.

28. De Psychicis, quo nomine Catholicis calumniam fecit. *Tom. 3. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. nu. 325. aduers. Prax. cap. 1. n. 17. To. 5. lib. de Monogam. cap. 1. n. 4. & 5. ac cap. 11. nn. 86. 87. 88. & cap. 16. nu. 120. lib. de Ieiun. aduers. Psychicos integro, & lib. de Pudicitia cap. 1. nu. 8. cap. 6. num. 47. cap. 10, num. 83. & cap. 21. num. 190.*

PSYCHICOS, *animales* intelligi, satis comprobauimus, vel ex Apost. 1. Cor. 2. ad initium lib. de Ieiun. aduers. Psychicos n. 2. quod nomen, iam in hæresin lapsus, Catholicis impingit; suos Montanistas econtrariò *spirituales*, quòd spiritum Paracletum Montanum sequerentur, nuncupans; illis calumniam faciēs quasi prorsus animales, *passiuitatem*, id est, licentiam vitæ sequerentur, vtpotè ad secundas nuptias transeuntes, martyria fuga vitantes, & ieiunia Montanistica improbantes. Verùm miser non animaduertit, Mōtanum animalem vitam gessisse, vtpotè quum scorta essent Priscilla & Maximilla, quæ relictis maritis Montanum sequebantur; & earum asseclæ Martyria Christo negato euaserint, & siquid passi sint, ob latrocinia anteacta id tolerauerint. Denique etsi tres Quadragesimas (de quo mox latiùs) celebrarent, tamen reliquo anni tempore genio indulgebant. Neque tamen nouum id hæreticis, vt Catholicos *Psychicorum* nomine appellarint, séque spirituales; nam idipsum ridet Auctor in Valentinianis lib. contra Valent. cap. 29. & 30. S. Irenæum secutus: quod post hos etiam scripsit B. Epiphan. lib. de hæres.

29. De Quadragesimis duabus. *Tom. 5. lib. de Ieiunio aduers. Psychicos, in earum defensionem conscripto, maximè cap. 15. num. 90.*

QVVM Montanistæ, tres obseruarent quotannis plenas septem septimanarum Quadragesimas; in hoc ab illis dissensisse videtur Tertullianus, quum separata ab illis cœpit habere conuenticula, quòd duas dumtaxat. sic enim ille: *Quantula est apud nos interdictio ciborum? duas in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet sabbatis & Dominicis, offerimus Deo.* Neque tamē propterea illi hæretici censendi sunt. Nam Amalarius lib. 1. de Diuinis offi. c. 36. & lib. 4. c. 37. describit piorum quorundam Ieiunia, qui tres Quadragesimas obseruarent, vnam ante Pascha, iuxta traditionem Apostolicam, alteram ex deuotione ante S. Ioannis, aut potius post Pentecosten, tertiam verò ante Natiuitatem Domini; nec absimiliter secundam Quadragesimam pro Pœnitentibus recenset Micrologus noster lib. de Obserua. Eccles. c. 35. quæ etiam hodie quibusdam Monachis in vsu est. Quò pertinet & illud S. Hiero. Epist. ad Lucin. Beticum, ab Amalario citatum: Vtinā omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Paulum Apostolum, & cum eo credentes fecisse legimus; item ieiunia illa strictissima priscorum Monachorum, tam ab illo quàm à Theodoreto & Nicephoro latè descripta. Verùm hoc pro hæresi in Montanistis damnatum est, quòd necessitatem obseruandi has Quadragesimas, seu tres, seu duas vsque adeò vrgerent, vt vel eo nomine Catholicos Psychicorum, id est, sicuti iam dictum est, Animalium hominum appellatione calumniarentur, quòd secum eas obseruare nollent. Atque hoc est quod Epist. 54. ad Marcell. adu. Montanum vrget S. Hiero. Nos (inquit) vnam Quadragesimam secundum traditionem Apostolorum tempore nobis congruo ieiunamus; illi *tres in anno faciunt Quadragesimas*, quasi tres passi sint Saluatores, non quòd & per totum annum, excepta Pentecoste, ieiunare non liceat, sed quod aliud sit, necessitate, aliud voluntate munus offerre. Hinc & Eusebius (iuxta emendatiorem ex Græco translationem, antea corruptam à quibusdam, vti in vniuersum Ieiunia Ecclesiastica tamquam Montanica damnarent) lib. 5. Eccl. hist. c. 17. Theodor. hæret. fabul. lib. 3. de Montanistis, & Nicephorus lib. 4. hist. Eccl. c. 22. Montanum nouas Ieiuniorum leges præter Ecclesiæ consuetudinem introduxisse & sanxisse scribunt.

30. De Repudio Christianis licito, ita vt alteram ducant, adulterij causa. *Tom. 2. lib. 2. ad Vxor. cap. 1. num. 4. Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. cap. 34. num. 537.*

VIDETVR quidem prima facie tale quid Tertullianus sentire, quum *diuortium* comparat *excessus mariti*, vt magis probet post hunc nō licere alteri nubere, sicuti non licet post diuortium nisi adulterij caussa. Verùm sese explicat T. 5. l. de Monog. c. 9. n. 70. & c. 11. n. 89. Priori quidem loco, de repudiata vxore sic loquitur: *vt in totum siue per nuptias, siue vulgo, alterius viri admissio, adulterium pronuntietur à Deo*, & mox clariùs: *per mortem vtique, non per repudium facta solutione; quia repudiatis non permitteret Apostolus nubere aduersus pristinum præceptum.* Valeant itaque Erasmus & eius asseclæ, qui pro se Auctorem perperàm citant. Certè contrarium iam definitum est Concilij Trident. sess. 24. can. 7.

31. Circa Trinitatem. *Tom. 1. Tertull. Apolog. cap. 21. num. 316. & lib. aduers. Hermogen. cap. 3. num. 15. lib. aduers. Prax. cap. 2. num. 29 cap. 3. num. 34. cap. 4. num. 39. cap. 8. num. 55. 59. & 60. cap. 9. nu. 62. ac 63. Item Tom. 5. Nouatian. lib. de Trinit. cap. 11. num. 56. cap. 22. nu. 98. cap. 24. nu. 106. & c. 31. nu. 141.*

DE *Trinitatis fide*, id est, trium Personarum, *Patris, & Filij, & Spiritussancti*, sed vnius essentiæ, non dubitasse Tertullianum, ex compluribus eius locis manifestius est quàm vt probatione sit opus, maximè toto libro eius argumenti, immò & tituli iuxta editionem nostram aduersus Praxeam, vbi aduersus illum eiúsque sectatores Montanistas, qui *secundum Aeschinem* dicebantur, non modò probat *eundem non posse dici Patrem & Filium*, sed etiam disertis verbis adserit: *Regulam fidei quæ ab initio Euangelij decucurrit, vnitatem in Trinitatem disponere, Patrem,*

Patrem, Filium, & Spiritumsanctum. Nec aliter Nouatianus libro de Trinitate *Regulam fidei* proponit, cap. 1. 3. ac 29. qua *credamus in Deum patrem et Dominum omnipotentem, rerum omnium perfectiss. creatorem, & in Filium Dei Iesum Christum Dominum Deum nostrum, & etiam in Spiritum sanctum.* Verùm dum illis Paradoxa *circa Trinitatem* adscribimus, hoc solùm volumus, subinde ipsos vtpotè ante omnem de Trinitate hæresin, obscurè loqui in hac materia; & vt ne quis inde fortassis occasionem sui erroris aut hæreseos accipiat, quomodo sano intellectu tales loci explicari possint, adijcimus, omittentes iam primùm Rhenani calumnias in Scholasticos Theologos, quas habet illa sua ad Lectorem Admonitione de quibusdam Tertulliani dogmatis; Maximè quòd calumniam faciat ipsi quoque Tertulliano, tum in locis quibusdam corruptis, aut malè intellectis, de quibus mox latiùs, tum in eo quòd falsò illi hæresin adscribat putantium in Eucharistia Corpus Christi, tantum esse in figura, à qua illum vindicauimus Adnot. nostris in lib. 4. adu. Marcionem cap. 40. num. 661. tum quòd inter dogmata siue Paradoxa ponat, quæ ille pulcerrimè non solùm de pœnitentia publica, sed etiam de confessione secreta, vel ipso fatente, latè deducit in libro de Pœnitentia, de quo etiam dubitare nō est veritus an Tertulliani esset, quum tamen S. Pacianus ex illo multa descripserit. Quo magis miror, non solùm retentam fuisse in postrema anni 1580. editione Parisiensi dictam illam Admonitionem integram, sed præterea vniuersos errores Rhenani hæresin plerumque sapientes, sine addito Antidoto; vsqueadeò vt Catholicus Lector mihi monendus sit, non minus illas illi cauendas Adnotationes, etsi subinde omisso Rhenani nomine, quàm eas quæ per Pium IIII. & V. Romanos Pontifices interdictæ sunt in editionibus prioribus, donec repurgatæ fuerint. Verùm ad rem veniamus. Primùm vbi sic loquitur Tertullianus in Apolog. & aduers. Praxean: *Tres sunt non statu, sed gradu, nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie; vnius autem substantiæ, & vnius status, & vnius potestatis; quia vnus Deus, ex quo & gradus isti & forma & species,* vocat *statum*, quod Scholastici, & ipse quoque substantiam; *gradum*, quod illi notionem; *formam*, quod illi proprietates; *speciem*, quod illi habendi modum. Deinde illud lib. adu. Hermog. *Fuit tempus, quum delictum & filius non fuit*, ex zelo secundum scientiam dictum est vehementius, vt ostenderet materiam non esse æternam; volens per hoc significare dūtaxat, quòd habet S. Hilarius lib. 12. de Trinit. solum Patrem æternum, Filium autem illi coæternum esse; vt omittam quod ibidem ad similia verba, quæ sibi ex persona Arriani proponit, respondeat: Hoc humanum sensum & intelligentiam excedere mundi, non hoc exprobrationem humanæ intelligentiæ, sed prudentiæ fidelis professionem esse. Seipsum autem explicat eodem sensu Auctor lib. aduers. Prax. c. 5. n. 43. & seq. & totis c. 6. ac 7. Deinceps his verbis eod. lib. adu. Prax. *Filio & Spiritusancto secundum & tertium sortitis locum, tam consortibus substantiæ Patris*: id vult quod dicunt Scholastici, duabus emanationibus productos Filium & Spiritumsanctum à Patre improducto; aut *Filium esse secundam personam, & tertiam Spiritumsanctum*, sicuti postea nō semel loquitur. Verùm perperàm illi impingit ibidem Rhenanus, quasi Filium & Spiritumsanctum appellet *membra, pignora, & instrumenta*, quum ea verba referantur potius *ad angelos alienos a substantia Patris*, qui tamen Monarchiam Dei non euertunt. Similiter quum Spiritumsanctum tertium gradum dicit, *gradum* intelligis originem. Quod rursum lib. aduers. Prax. προβολὴν non solùm Spirituisancto, sed etiam Filio ex Patre adtribuit, malunt ita distinguere SS. Hilarius ac August. libris de Trinit. & alij Patres posteriores, vt generationem Filio, processionem adtribuant Spirituisancto. Quod ibidem eam interpretatur *prolationem rei alterius ex altera*, intelligit personas realiter non essentialiter disiunctas; sequitur enim: *qua prolatum dicimus Filium à Patre, sed nō separatum.* Commodè etiam sunt interpretandæ propositiones illæ. *Omnis origo parens est, & omne quod ex origine profertur, progenies est*; item: *Trinitas per connexos & consertos gradus à Patre decurrens.* Iam verò ibi: *Pater est tota substantia, Filius verò deriuatio totius & portio*, totum accipit pro pleno seu plenitudine, non aliter atque Scholastici doctores, dum dicunt: Pater plenitudinem Deitatis possidet, in primo signo originis, quia à se eam habet, Filius in secundo signo originis, quia ab vno per generationem communicatam à Patre; Spiritussanctus in tertio signo, quia à duobus per spirationem eandem numero essentiam accipit. Atque hoc est quod alijs verbis postea Auctor extulit: *Ex vno patre omnia, quæ in Deo per substantiæ vnitatem, & in vnitate Trinitas vnius substantiæ.* Item: *vnitas in semetipsa deriuans Trinitatem, non destruitur ab illa, sed administratur*; vt tota substantia sit idem quod vna substantia indiuisa in tribus. Denique videtur *Filius* ab Auctore appellari *portio*, quia nec Pater, nec Spiritussanctus est, tametsi vnus Deus sint tres personæ, & non Filius, qui Pater, nec Pater qui Spiritussanctus. Quum verò dicit ibidem: *Patrem maiorem esse Filio*, intelligi debet, non quoad Deitatem quæ sit minor in eo, sed quatenus (sicuti indicant verba sequentia) à Patre generato genitus. Atqui quamquam hîc satis obscurè dicatur: *Ipsum quod Pater et Filius dicuntur, nônne aliud pro alio est?* pulcerrimè seipsum explicat postea, ita vt cum Scholasticis in eo consentiat, quòd *alius dicatur Pater, alius Filius, alius Spiritussanctus, sed non aliud*, eo quòd non sint idem Pater, Filius, & Spiritussanctus, & tamē eiusdem substantiæ. Siquæ præterea sunt alia dicto lib. adu. Praxean, quæ duriùs aut obscuriùs dicta sint, meminerit Lector totum hunc librum cautè legi & commodè intelligi debere. Ad *Nouatiani* redeamus *Librum de Trinitate.* Imprimis quod habet cap. 11. *diuinitate sermonis in ipsa concretione permixta*, etsi quid tale inuenitur iam dicto libro aduers. Praxean, intelligi debere de permixtione vnionis, non verò permixtione naturarum diuinæ & humanæ, ibi adnotauimus nu. 56. id cōprobantes ex alijs pluribus eius Libri locis. Est fides recta (iuxta Athanasij Symbolum) vt credamus & confiteamur quòd vnus sit Christus, non conuersione diuinitatis in carnem, sed adsumptione humanitatis in Deum, vnus omninò non confusione substantiæ, sed vnitate personæ. Deinde illud ibidem: *Ante quem nihil præter patrem* eodem intellectu accipiendum, quo id quod suprà adduximus ex Tertull. lib. aduers. Hermog. iuxta quod adnotauimus ad eundem librum c. 31. nu. 141. Nec aliter quàm iam diximus, quòd ibidem *minorem patre* dicit *ut filium*. Cautè etiam debet legi illud, quòd videatur non aliam *vnitatem Patris & Filij* interpretari quàm *societatis concordiam*, adferens perperàm ad hoc locum 1. Cor. 3. pro sua sententia; quia Catholica fides & scripturæ etiam, veritatem essentiæ agnoscunt in Patre & Filio. Denique quòd de Spiritusanct. non videatur consentire Catholicæ Patrum traditioni ex scripturis, factum putamus, non quòd negaret Spiritum sanctum æqualem Patri & Filio; sed nondum se definita, obscuriùs solent loqui Patres veteres ob materiæ summam obscuritatem, ita tamen vt commodum aliquem sensum patiantur.

TERTYLIANI I.C. ROMANI
RESPONSA QVÆ IN LIBRIS DIGESTORVM EXSTANT.

Ex Libr. 1. Quæstionum octo.

D. Libr. 1. Tit. 3. de Leg. Senatúsque consf. l. 27.

IDEÒ, quia antiquiores leges ad posteriores trahi, vsitatum est semper, quasi hoc legibus inesse credi oportet, vt ad eas quoque personas & ad eas res pertineant, quæ quandoque similes erunt.

D. Libr. 29. T. 2. de Adquir. vel omitt. hæred. l. 82. iuxta MS. cod. Bald.

SI seruus eius qui capere non potest, hæres instituatur; & antequàm iussu Domini adeat hæreditatem, manumissus alienatúsque sit, & nihil in fraudem legis factum sit, ipse admittitur ad hæreditatem. Sed & si partem capere tantùm possit Dominus eius, eadem dicenda sunt de parte quam ille capere non potest. Nihil enim interest, de vniuerso quæratur quod capere non possit, an de portione.

D. Libr. 41. T. 2. de Adquir. vel amitt. possess. l. 28.

SI aliquam rem possideam, & eandem postea conducam; an amittam possessionem? Multum refert in his quid agatur. Primùm enim refert, vtrum sciam me possidere, an ignorem. & vtrum quasi non meam rem conducam, an quasi meam. Et sciens meam esse, vtrum quasi proprietatis respectu, an possessionis tantùm. Nam & si rem meam tu possideas, & ego emam à te possessionem eius rei, vel stipuler; vtilis erit & emptio & stipulatio, & sequitur vt & precarium, & conductio, specialiter possessionis solius conducendæ, vel precario rogandæ animus interueniat.

EX LIBRO SINGVLARI DE CASTRENSI PECVLIO.

D. L. 29. T. 1. De Testam. mil. l. 23.

IDEM, etsi paterfamiliâs miles de Castrensibus rebus dumtaxat testatus adrogandum se dederit; Si verò missus iam hoc fecerit, non valet testamentum.

Ibidem leg. 33.

SI filius familiâs miles fecisset testamentum more militiæ, deinde post mortem patris postumus ei nasceretur; vtique rumpitur eius testamentum. Verùm si perseuerasset in ea voluntate, vt vellet adhuc illud testamentum valere, valiturum illud, quasi rursum aliud factum; si modò militaret adhuc eo tempore quo nasceretur illi postumus.

mus. Sed ſi filiusfamiliàs miles feciſſet teſtamentum, deinde poſtea viuo eo, & adhuc auo quoque ſuperſtite, naſceretur ei poſtumus; non rumpitur eius teſtamentum. quia cùm id quod naſceretur, in poteſtate eius non perueniret; non videtur ſuus hæres adgnaſci. ac ne auo quidem ſuo hunc nepotem poſtumum, cùm viuo filio naſceretur, ſuum hæredem protinus adgnaſci. Et ideò nec aui teſtamentum rumpi, quoniam licet in poteſtate aui protinus eſſe inciperet; tamen antecederet eum filius. Secundum quæ ſi filius familiàs miles teſtamentum fecerit, & omiſerit poſtumum per errorem, quem non volebat adhæredatum; deinde poſtumus poſt mortem aui viuo adhuc filio, id eſt patre ſuo natus fuerit; omnimodò rumpet illius teſtamentum. Sed ſi quidem pagano iam illo facto natus ſit, nec conualeſcet ruptum. Si verò militante adhuc natus fuerit, rumpetur. Deinde ſi voluerit ratum illud eſſe pater, conualeſcet ſic, quaſi denuò factum. Sed & ſi viuo auo naſcatur poſtumus, hic non rumpet continuò patris teſtamentum. Si ſuperuixerit poſt mortem aui viuo adhuc patre, rumpet; quod nouus illi nunc primùm hæres adgnaſcitur. Ita tamen, vt numquam poſſit duorum ſimul teſtamenta rumpere, & aui, & patris.

D. L. 49. Tit. 17. De caſtr. pecul. l. 4.

MILES præcipua habere debet quæ tulit ſecum in caſtra concedente patre. Actionem, perſecutionémque caſtrenſium rerum ſemper filius etiam inuito patre habet. Si paterfamiliàs militiæ, vel poſt miſſionem adrogandum ſe præbuerit; videndum erit, ne huic quoque permiſſa intellegatur earum rerum adminiſtratio, quas ante adrogationem in caſtris adquiſierit; quamuis conſtitutiones principales de his loquantur, qui ab initio quum eſſent filij familiàs, militauerint, quod admittendum eſt.

gmenta Libri Græci desumpta sunt, quæ de Baptis. Auctor conscripsit De illis verum est illud Auctoris lib. de Præscr. adu. hæret. *apud illos omnia extranea & contraria nostræ veritati*, & illud lib. de Baptis. *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus, ideo nec baptismus vnus, quia non idem.* Quod satis constat de Hermogenianis, Praxeanis, Cataphrygibus, & Quintillianistis, qui aut vnicam agnoscebant in Deitate personam, aut Patripassiani fuerunt. De Marcionitis, Valentinianis, & Apellетianis, vel ipse August. dubitat, lib. 3. de Baptis. c. 15. an verbis Euangelicis in nomine Patris & Filij & Spiritussancti baptizauerint; eo quòd & de Deo, & de Christo malè senserint. Quare & nobis (sicuti de Paulianis scribit B. August.) credere licet eos regulam baptismatis non tenuisse, & (iuxta quod loquuntur 2. & 6. Synodus) in vnam dumtaxat mersionem baptizasse. Quamquam interim S. Augustinus lib. 6. de Baptis. cap. 25. etiam illum pro vero baptismo agnoscat, cuius precibus quædam inseruntur contra catholicam fidem, dummodò verbis Euangelicis consecretur. Atque adeò ad similia S. Cypriani verba, qualia Auctoris, eo quòd in genere ea adlegauit contra hæreticos omnes, Antidotum adferre solet libris septem de baptismo contra Donatistas, qui omnium hæreticorum baptisma impugnabant. Imprimis ad id quod dictum est, *baptismum vnum esse, & hæreticorum baptismum veritatis non esse*, quod habet lib. de Pudic. l. 2. c. 3. respondet & S. Aug. l. 5. c. 21. & 29. lib. 6. c. 8. 9. 12. 13. Ad illud: *Nemo inde strui potest vnde destruitur. Nemo ab eo illuminatur, à quo contenebratur*, lib. 4. c. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. sicuti etiam ad illa supradicta: *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus.* ibid. & lib. 5. c. 26. Ad illud: *Apud hæreticos extranea aut aduersaria veritati omnia*, lib. 6. c. 40. Ad illud denique: *Baptismum quoniam ritè non habeant, non habent, nec possunt accipere quia non habent*, lib. 7. c. 29. 33. 35. & 43. Ceterùm hoc vnum hîc repetendum, quòd fateatur non semel Augustinus, neque Agrippinum, neque Cyprianum cum suis emissoros fuisse Decretum tam generale aduersus hæreticorum baptismum, si aliquid aliquo Concilio plenario definitum fuisset; sicuti postea, exceptis solis Paulianistis, à Niceno generali I. vti iam dictum est.

13. De Christo Dei Spiritu. *Tom. 1. Apolog. c. 21. n. 314. Tom. 2. l. de Orat. c. 1. n. 2. Tom. 3. Aduers. Marc. lib. 1. c. 19. n. 127. lib. 3. c. 6. n. 38. 39. ac c. 16. n. 116. lib. 4. c. 21. n. 314. & lib. adu. Prax. c. 26. n. 155.*

De hac phrasi Veterum, verba S. Hieron. adnotanimus in c. 4. Epist. ad Gal. & Epist. ad Pammach. & Ocean. de errorib. Origenis, in librum S. Cypriani de Idol. vanitate n. 71. Multi, inquit, per imperitiam scripturarum, (quod & Firmianus in octauo ad Demet. Epistularum libro facit,) adserunt Spiritumsanctum sæpe patrem, sæpe Filium nominari. Quod vsque adeò verum est, vt præter Lactantium eandem sit reperire apud Auctores Librorum de Montib. Syna & Sion, & adu. Iud. qui insecuti sunt Christum in operibus S. Cypr. nostris. Eodem bauddubiè pertinet, quòd toties *Christum Dei spiritum* appellet Tertull. idque eodem sensu quo Deus spiritus vocatur Ioan. 3. & 1. Ioan. 4. Alioqui distinctas ab eo, sicuti ab alijs etiam Veteribus, tres in diuinitate personas, Patrem, Filium, & Spiritumsanctum constat ex eodem lib. adu. Prax. c. 2. n. 24. c. 4. n. 40. c. 8. n. 60. c. 9. n. 61. c. 13. n. 75. ac 78. & illo ipso c. 26 n. 158. a. 30. n. 183. denique c. 30. n. 182. Quibus locis illud longè appertissimum, quum *Spiritumsanctum* vocat, *tertium nomen diuinitatis, & tertium nomen maiestatis.*

14. De Christo reuelato per prædicationem, anno Tiberij Cæsaris xij. passo anno eiusdem xv. *Tom. 1. lib. adu. Iud. c. 8. n. 82. & Tom. 3. l. 1. adu. Marc. c. 15. n. 102.*

QVAMQVAM varient priori loco exemplaria Tertulliani, tamen eam eius fuisse sententiam adserit Euseb. in Chronic. & ex posteriori loco patet, immò & ex priori eodem c. n. 93. vbi *passionem Domini* collocat *Coss. Rubellio Gemino & Rufio seu Fusio Gemino*, quorum Consulatus incidit in annum xv. Tiberij. In quo illum sunt imitati Iul. African. lib. de tempor. apud S. Hieron. Comm. in Danielem, Lactant. lib. 4. c. 10. Paul. Orosi. l. 7. c. 10. Atqui quum id sit contra expressa Euangelij verba Luc. 3. vbi anno xv. Imperij Tiberij Cæsaris baptizatus legitur, fateri oportet humanitùs hîc aliquid Auctori illisque contigisse. Quare rectiùs Clem. Alexandr. sub finem lib. 1. Stromat. Euseb. in Chronicis, Cassiodor. in Chronico emendato, Zonar. in Annal. Honor. Beda, Nicephor. in Chron. Iornandus in Annal. anno Tiberij xviij. passum Christum scribunt, ætatis nempè suæ 33. iam incepto. De Consulatu quo passio Christi contigit, non ita conueniunt omnes. S. August. l. 18. de Ciuit. Dei c. vlt. & Seuerus Sulpitius Hist. sacræ l. 2. fortassis auctoritate ducti Tertulliani, non examinatis Fastis Consularibus, sub duobus Geminis collocant, sicuti etiam suprascripti loco priori Auctores. Recentiores aliquot, qui Dominum anno ætatis xxxiiii. passum scribunt, Consules adsignant Galbam & Syllam, qui anno Tiberij xix Consulatum gesserunt. Verùm Euangelio magis conformis est eorum sententia, & nominatim Cassiodori castigatioris, qui annum passionis adsignant Consulibus Cn. Domitio L. F. L. n. Ahenobarbo & A. Vitellio P. F. Q. n. cum quibus consentiunt adeò omnes supranominati, qui anno Tiberij xviii. passum Christum scribunt. Qui plura desiderat, videat Paullum Midelburgensem Episcopum Forosempronianum libris 33. de anno & die Passionis Domini. Hoc vnum adijciam, quod habet S. Aug. li. 2. de Doctrina Christ. Ignorantia Consulatus quo natus est Dominus, vel quo passus est, non nullos coëgit errare, vt putarent quadraginta sex annorum ætate passum esse Dominum, quia per tot annos ædificatum est templum, quod imaginem Dominici corporis habebat. Vbi fortassis tacitè significat S. Irenæum lib. 2. c. 39. & 40. qui nititur probare passum Christum anno ferè quinquagesimo, & saltem post quadragesimum ætatis annum ex illo Ioan. 8. Quinquaginta annos nondum habes. Et verò ignorantiam illam Consulatus contigisse verisimile est ex varijs Fastorum Consularium exemplaribus. Quorum quosdam citans, prorsus alios quàm hodie exstant, Epiphan. hær. 51. Saluatorem passum scribit Vinnicio Cassióque Coss. quorum Consulatus incidit dumtaxat in xviii. Tiberij annum iuxta castigatiores Fastos. Facit pro eodem liber ille Consularium MS. in quo adnotauit Cuspinianus in Cassiod. Consules collocari duos Geminos anno xviii. Tiberij.

15. De Deo corporeo, eo quòd nihil incorporale sit. *Tom. 2. lib. de Pœnit. c. 3. n. 12. Tom. 3. lib. adu. Hermog. c. 35. n. 124. lib. de Carne Christi, c. 11. n. 97. ac 98. lib. 2. adu. Marc. c. 16. n. 100. & apertissimè lib. adu. Praxean c. 7. n. 53.*

HVNC

HVNC errorem Tertulliano adscripserunt iam olim S. August. locis mox citandis, S. Fulgent. lib. 1. de fid. ad Petr. & Gennad. lib. de Dogmat. Eccles. Verùm S. August. eum excusat his verbis lib. 10. de Gen. ad litt. c. vlt. Timens ne nihil esset, si corpus non esset, nec de Deo valuit aliter sapere. Qui sanè quamquam (sic enim lego, pro: quoniam) acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quàm id quod ait quodam in loco (nempè lib. de Anima c. 7. 98.) *Omne corporale passibile est?* Debuit ergo mutare sententiam, qua alibi dixerat (nempè lib. adu. Prax.) etiam *Deum corpus esse.* Neque enim arbitror eum ita desipuisse, vt etiam Dei naturam passibilem crederet, vt iam Christus, non in carne tantùm, neque in carne & anima, sed in ipso Verbo, per quod facta sunt omnia, passibilis & commutabilis esse credatur; quod absit à corde Christiano. Et rursum ibidem verbis etiam suprà citatis: Sed tremenda sunt ista, non ridenda. Ad hæc enim numquam cogeretur, si aliquid cogitare posset, quod & sit, & corpus non sit. Rursum lib. de hæres. ad Quoduuld. hær. 86. Ipsum etiam Deum corporeum esse dicit, licet non effigiatum (vbi adludere videtur ad lib. 2. adu. Marc.) Nec tamen hinc hæreticus creditur factus. Posset enim quoquo modo putari, ipsam naturam substantiámque diuinam corpus vocare, non tale corpus, cuius partes aliæ maiores, aliæ minores, valeant vel debeant cogitari, qualia sunt omnia, quæ propriè dicimus corpora (quamuis de Anima tale aliquid sentiat) sed potuit (vt dixi) propterea putari *corpus Deum* dicere, quia non est nihil, non est inanitas, non est corporis vel animæ qualitas, sed vbique talis, & per locorum spatia nulla partitus, in sua tamen natura atque substãtia immutabiliter permanet. Certè ipse Auctor satis se explicat. Sic enim lib. adu. Hermog. *Vt concedam interim esse aliquid incorporale, de substantiis dumtaxat; quum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque*, & lib. de Anim. c. 7. n. 96. *Nihil enim, si non corpus.* Item lib. de Carne Christi: *Quum autem sit, habeat necesse est aliquid, per quod est. Si habet aliquid per quod est, hoc erit corpus eius. Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est.* Denique lib. 2. adu. Marc. *Nam & dexteram*, inquit, *& oculos & pedes Dei legimus, nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diuersitas diuini corporis & humani sub eisdem nominibus membrorum*, &c. Ceterùm *Deum incorporeum* docent ceteri Patres omnes, & inter hæreses collocant contrarium affirmare, sicuti patet ex Philastrio, S. August. Epiphan. Theodoreto, Damasceno, Isidoro, Hrabano in Catalogis hæreticorum, quum Audianorum siue Anthropomorphitarum faciunt mentionem.

16. De Dei ira. *Tom. 1. lib. de Testim. Animæ, cap. 2. num. 7. Tom. 3. lib. de Anim. cap. 16. num. 211. Aduers. Marc. lib. 1. cap. 1. cap. 26. num. 181. lib. 2. cap. 16. num. 94. lib. 4. cap. 15. num. 195. & cap. 31. num. 507.*

PRIMA quidem facie videtur Tertullianus *Deo* adtribuere *iram* dictis locis, sed vbique ferè *vindictam*, seu *vltionem Dei* interpretatur. Et verò id inculcare eum oportuit toties, non solùm contra Gentes, sicuti primo loco, sed maximè adu. Marcionem, qui *Deum* adserebat *bonum* dumtaxat, non verò *vindicem* aut *iudicem*. Quo fit vt latissimè aduersus illum disputet, & contrarium ex scripturis ostendat, illis vsus subinde, quæ *ira Dei*, atque adeò *vindictæ* mentionem faciunt; maximè lib. 1. adu. Marc. c. 25. 26. 27. & 28. lib. 2. c. 11. 12. 13. 14. 15. & 16. Est quidem locus vnus, vbi *motum animi* in Deo videtur agnoscere; sed præterquàm quòd ibidem, *æmulari, irasci*, interpretatur, *damnare, vexare*, postremo omnium loco se magis explicat, quum *moueri Deum*, & *motum in Deo*, pro ira accipit. Denique prorsus seipsum explicat dicto c. 16. lib. 2. in hæc verba: *Sine ira, sine æmulatio, sine sæuitia, debita hæc omnia sunt seueritati, sicuti seueritas debitum est iustitiæ.* Deinde quum obiecisse verba Marcionis: *Si Deus irascitur & æmulatur, & extollitur, & exacerbatur, ergo & corrumpetur, ergo & morietur.* Scitè admodum respondet: *Stultissimi qui de humanis diuina prædicant, vt quoniam in homine corruptoria conditionis habentur huiusmodi passiones, idcirco & in Deo eiusdem status existimentur. Discerne substantias, & suos eis distribue sensus, tam diuersos, quàm substantiæ exigunt, licet vocabula communicare videantur. Nam & dexteram, & oculos, & pedes Dei legimus; nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur.*

17. Ecclesiam esse in tribus, etiam laicis. *Tom. 5. lib. de Exhortat. castit. cap. 7. num. 40. & lib. de Pudic. cap. 21. num. 191.*

NON malè Tertull. lib. de Pœnitent. cap. 10. n. 60. dixerat, vtpotè ante omnem hæresim: *In vno & altero Ecclesia est*; vtpotè qui ibi adluderet ad illud Matth. 18. Vbi sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum, quum præmisisset paulo priùs: Dic Ecclesiæ. Quod tamen de præfectis Ecclesiæ Episcopis, non verò de laicis interpretantur Veteres omnes, ipse quoque eodem loco loquens de sacerdotibus, quibus fiebat exomologesis. Prorsus etiam catholicum est illud lib. de Baptis. cap. 6. num. 47. *Vbi tres, id est, Pater, & Filius, & Spiritussanctus, ibi Ecclesia, quæ trium corpus est.* Verùm ad hæresim pertinet, sicut etiam in Vita eius adnotauimus, illud lib. de Exhort. castit. *Sed & vbi tres, Ecclesia est, licet laici. Vnusquisque enim de fide sua viuit*; Maximè quum iisdem ferè verbis idipsum repetat lib. de Pudicit. ex quo loco colligitur eò venisse eum dementiæ, vti existimauerit *Ecclesiam fuisse in tribus*, nempè, Montano, Prisca, & Maximilla; quò pertinet quod ibi præterea negat, *Ecclesiam esse numerum Episcoporum.* Verùm latè contrarium deduximus Adnot. nostris in locum priorem, vel ex ipso Tertulliano adhuc Catholico; vti etiam aduersus Magdenburgenses, qui inde colligebant Ecclesiam esse in paucis. Siquis plura desideret, perlegat libros, quotquot scripsit S. August. contra Donatistas, qui scripturas tum veteris, tum Noui Testamenti vndequaque congessit, quibus constet non in vno solo terrarum loco, vtpotè Africa, Ecclesiam esse, sed toto orbe terrarum dispersam, iuxta & vaticinia Prophetarum, & Apostolorum testimonia sole clariora. Quò Lectorem remittimus, ne hîc prolixiores simus. Hoc vnum addemus, ad eandem eius hæresim pertinere, quod ait Tom. 2. lib. de Coron. milit. cap. 4. num. 47. *An non putas omni fideli licere concipere & constituere, dumtaxat quod Deo congruat?*

18. De Ecstasi *siue* amentia, *siue* spiritu Prophetico, Montani & insanarum Vatum Priscillæ & Maximillæ, & similium. *Tom. 2. lib. de Virgin. veland. cap. 1. nu. 12. Tom. 3. lib. de Anima c. 9. n. 111. c. 45. n. 488. c. 47. n. 543. lib. de Resurr. carn. c. 11. n. 98. ac c. vlt. n. 436. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. n. 325. & lib. 5. c. 8. n. 135. ac 136. lib. adu. Prax. c. 1. n. 7. 8. ac 10. & c. 15. n. 93. ac c. 30. n. 183. Denique in Fragmentis librorum septem de Ecstasi.*

ISTAM hæresim Tertulliano iam olim impegerunt S. Pacianus, S. Hieron. & Nicephorus locis citatis ad Fragmenta librorum eius *De Ecstasi*, Tom. 4. vbi ex eodem Hieron. & Epiphan. ostendimus *Ecstasin in Adamo*, Gen. 2. fuisse *profundum soporem, non mentis euictionem*, & *ecstasim in Apostolis* (Matth. 17. ac Luc. 9.) *Petro, Ioanne, ac Iacobo*, neque *amentiam* fuisse, sed admirationis ecstasin, neque etiam cum Prophetia aliqua coniunctam. Deinde ex Apostolo 1. Cor. 14. quantumuis contrarium Auctor eliciat, addita perperàm clausula: *in ecstasi*; constare Spiritum Prophetarum Prophetis subiectum esse, vtpotè quum (iuxta Hieron. verba ibi citata, & Origen. Hom. 6. in Ezechielem) Prophetia, visio vocetur, quam adeò intelligebant Prophetæ, propterea Videntes appellari, non verò vt amentes inuiti loquebantur, aut sine mente sonum dabant. Vnde colligere est reuera *amentiam* fuisse, non *Prophetiam*, in Montano & eius Pseudoprophetissis, atque adeò Deo disponente factum esse, vt vel hac appellatione sibi ipsi contradiceret Auctor. Idipsum pulcrè ante illos aduersus Montanum deduxit Apollinarius Hierapolitanus Episcopus apud Euseb. lib. 5. c. 15. scribens illos spiritu quodam maligno abreptos, derepentè furore & mentis insania (quam *ecstasin* vocabant) exagitatos, peregrinas quasdam voces fundere, & contrà quàm Ecclesiæ consuetudo, cùm traditione, tum successione antiquitùs ab Apostolorum temporibus eousque deriuata postulabat, prophetare scilicet, cœpisse. Citat ille (apud Euseb. c. sequ.) & Miltiadis librum aduersus eundem, in quo ostendit, minimè credi oportere, quemquam *Prophetam* furore percitum *prophetare* solere. Neque enim (vti ex illo citat) quemquam Veteris aut noui Testamenti *Prophetam* adlegare poterunt, qui insano spiritu (per *ecstasin*) ad hunc modum fuerint aliquando exagitati. Neque de Agabo, neque de Iuda, neque de Sila, neque de Philippi filiabus Act. 11. 15. 21.) neque de Ammia ex Philadelphia, neque de quadrato (cuius meminit Hieron. Catal. Script. Eccles.) neque de aliis quibusuis præterea, quòd vesano ipsorum more illa ex parte aliquando prophetauerint, omninò gloriari poterunt. Quorum nomina propterea sese recensuisse postmodùm indicat, quòd iactitarent, mulieres illas Montani illis omnibus in Prophetiæ munus proximè successisse; non aliter atque (teste Hieronymo loco iam citato) in libris *septem de Ecstasi*, quorum septimum scripsit aduersus Apollonium Tertullianus, in confirmationem eiusdem illarum Pseudopropheriæ scripsit, *Melitonem à plerisque suorum Prophetam putatum*, vt ita tacitè successionem quandam Prophetiæ tanquam veræ insinuaret. Denique Apollonius libro suo aduersus Cataphrygas (vti legitur apud Euseb. eiusdem l. cap. 17.) testatur Zoticum Episcopum Comanæ, quum Pepuzam aduentasset, ibi Maximilla prophetare se simulante, insanum in illa spiritum deprehendisse. Similiter Serapion (ibidem c. 18.) Antiochenus Episcopus, Beatum Sotam in Anchialo voluisse Priscillæ dæmonem eiicere, sed veteratorios illos hypocritas neutiquam permisisse. Ceterùm nihil pro Auctore facit, quòd lib. 5. adu. Marc. *Prophetandi ius etiam mulieres habere* contendat, ea eo quòd 1. Cor. 11. Apostolus *Mulieri etiam prophetanti velamen imponat*: quia non veram Prophetiam, sed mentis amentiam fuisse in insanis illis vatibus Priscilla & Maximilla iam probatum est: vt taceam quòd illa impugnet ipse adhuc Catholicus, lib. de Præscript. adu. hæret. c. 41. in hæc verba: *Ipsæ mulieres hæreticæ quàm procaces: quæ audeant docere, contendere, exorcismos agere, curationes repromittere, forsitan & tinguere*, sicuti latiùs ibi deduximus, n. 260. 261. 262. ac 263. & ad Lib. de Bapt. adu. *Quintillam*, etiam Montanicæ factionis fœminam, num. 2.

19. Filium Dei Christum, semper visum ab hominibus, in vera, etsi non nata carne. *Tom. 1. lib. aduers. Iud. c. 9. n. 114. 115. Tom. 3. lib. de Carne Christi c. 6. n. 58. adu. Marc. l. 2. c. 27. n. 187. 189. lib. 3. c. 6. n. 39. c. 9. n. 65. lib. 5. c. 19. n. 296. lib. adu. Prax. c. 14. n. 86. 87. c. 16. n. 96. 98. 100. 101. & Tom. 4. lib. 5. aduers. Marc. carm. c. 5. n. 8.*

NON illud Paradoxum videtur, quod scribit Tertullianus, *Filium Dei*, non Patrem, quoties id in scripturis legitur, *visum vel auditum ab hominibus*, nempè quum apparuit *Adamo*, Gen. 3. *Noë*, Gen. 9. *Abraham*, Gen. 12. 17. 18. *Loth*, Gen. 19. *Agar*, Gen. 21. *Iacob*, Gen. 26. 32. 35. & *Moysi*, Exod. 3. & sequ. 32. ac 33. quum id desumpserit ad verbum ferè ea S. Iustino Mart. Dialogo adu. Tryphonem, & partim ex S. Iren. lib. 3. c. 6. ac lib. 4. cap. 23. & eos sequantur Nouatianus lib. de Trinit. c. 25. 26. 27. B. Cyprian. lib. 2. Testim. adu. Iud. c. 5. & 6. canis locis comprobantes, Christum non hominem solum aut angelum, sed & Deum fuisse appellatum: nec aliter S. Ambr. Præfat. in Lucam, S. Epiph. in Ancoratu, Prudentius adu. Anthropomorphitas, & Arnob. in Psal. 104. Quò videntur adducti tum verbis illis: *Deum Patrem* (sicut legit Auctor) *nemo videbit vmquam, & viuet*, Exod. 33. ac similibus, Ioan. 6. non quia Patrem quis vidit, nisi qui à Deo est: & econtrariò illis Christi, Ioan. 8. *Abraham exsultauit vt videret diem meum, vidit & gauisus est*. Quamquam interim S. Augnst. lib. 3. aduers. Maxim. c. 26. & lib. 2. de Trinit. c. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. ac 17. maluerit adserere, Deum Patrem & totam Trinitatem visum dictis locis per subiectas creaturas, vt ne consentiret Maximino Arriano, cui non suffecit dictas apparitiones de Christo interpretari, sed inde colligere nitebatur Christum per diuinitatis suæ substantiam visibus humanis apparuisse; à qua hæresi procul certè abfuit Auctor, quamtumlibet eam quidem illi impingant. At illud Paradoxum est, & Tertulliano peculiare, quòd aliquot locis dicat, *visum Christum in carne vera, & solida, etsi non nata*, idque zelo non secundum scientiam, vti tantò magis probaret, aduersus Marcionem, aliósque eius asseclas, *carnem Christi*, quam postea ex virgine accepit, *non phantasticam fuisse, sed veram ac solidam*, si iam olim ante in carna vera visus diceretur. Alioqui certè lib. contra Praxean, S. Iustini Mart. sententiam secutus, qui eas apparitiones figuratas fuisse adfirmat, seipsum explicat: *Dicimus enim* (inquit priori loco) *& filium suo nomine eatenus inuisibilem* (quod tamen negabat. Maximinus) *qua sermo; visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit ad Aaron & Mariam:* (Num. 12.) *Et si fuerit Prophetes in vobis, in visione cognoscar illi, & in somnio loquar illi*. Et post adlegata verba illa Exod. 33. *Os ad os loquar illi in specie*, subiungit: *Igitur quum Moysi seruat conspectum suum, & colloquium facie ad faciem in futurum (nam hoc postea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Euangelio, Luc. 9. visum cum illo Moysen colloquentem) apparet retrò semper in speculo, & ænigmate, & visione, & somnio Deum, id est filium Dei, visum tam prophetis & Patriarchis, quàm & ipsi adhuc Moysi*. Nec absimiliter loco posteriori. *Ipse enim & ad humana semper colloquia descendit, ab Adam vsque ad Patriarchas & Prophetas, in visione, in somno, in speculo, in ænigmate*. Ceterùm S. Augustino locis iam citatis magis placet, vt dictis visionibus Christus quidem fuerit figuratus, sed per angelos figura dumtaxat, Deum apparuisse, id probans ex scripturis, Oseæ 12. vbi *angelum* fuisse dicitur, qui cum Iacob colluctatus est, & Hebr. 13. quum dicuntur quidem nescientes angelos recepisse hospitio. Quibus adducere licet, quòd Deum, quem sibi in rubo & in Syna apparuisse Moyses dixit, hunc ipsum S. Stephanus Act. 7. angelum fuisse testatur.

20. De

20. De Fuga in persecutione non licita. *Tom.2. lib.1. ad Vxor. c.3. n.17. lib. de Cor. milit. x. c. num. 18. & Tom.5. libro integro eius Argumenti.*

HVnc Tertulliani errorem, quem latè deducit lib. de Fuga in persecutione, conscripto iuxta S. Hieron. Sophron. & Nicephor. adu. Ecclesiam, tam latè confutauimus nostris in illum Adnotationibus, vt non multis hîc sit opus. Vide ibidem, quod ad calcem Argumenti subiecimus, Antidotum ex ipso Auctore adhuc Catholico Tom. 2. lib. de Patient. cap. 13. num. 88. S. Cypriani locis aliquot, S. Athanasij Apologia pro sua fuga, & S. August. Epist. 180. ad Honoratum: e quibus etiam ad singula penè argumenta contraria respondimus: maximè c.4. n.35. c.5. num.39. c.6. num.43. 47. ac 49. c.7. num 54. c.8. num. 55. 57. ac 59. c.9. n.60. & cap.10. num.75. Verba Auctoris citata sunt ista: *Cuius patientia in persecutionibus præliatur. Si fuga vrgeat, incommoda fuga caro militat. Si & carcer præueniat, est in illa paupertate locus, patientia mundi.* Quid? quòd ex dicti libri cap. 11. videtur potissimùm fugam improbare. *Præpositorum Ecclesiæ*, vt potè *quibus* (etiam iuxta S. Athanas. Epist. ad Dracontium, & locum citatum S. August.) *fugere non licet, nisi grege fugiente, aut Præpositum non desiderante*, id est, non indigente eius opera: quum personalis est, vt sic loquamur, Episcoporum aut Pastorum persecutio. Quo casu etiam illis fugere licere, & multorum exemplis, & ex scripturis latè deducit S. Athanas. dicta sua Apolog. ad quam Lectorem, ne hîc prolixiores simus, remittimus. Neque quidquam pro Auctore facit, quòd *mutet Christus ad passionem contrariam fuga*, quum dixit: *Qui me confusus fuerit, & ego confundar eum*, Marc. 6. quantumuis Scorp. aduers. Gnosticos, inde colligere videatur *Martyria præcepta esse*: quia æquè præceptum esse Tertullianus agnoscit illud: *Quum cœperint persequi vos, fugite de ciuitate in ciuitatem*: quia neutrum præceptum videtur, nisi secundum personas, tempora & caussas: hoc quidem tempore persecutionis ob fidem Christi, iis qoibus per animarum curam abesse licet: illud verò, si adprehensi fuerimus, vel in ipsa fuga. Præterquàm etiam quòd vtrumque apud Matth. eodem capite contineatur, oportet sanam accipiat interpretationem, ne sibi Euangelista contrarius videatur.

21. De Iob, quòd filiis ei non restitutis, voluntariam orbitatem sit passus. *Tom. 2. lib. de Patient. cap. 14. num. 98.*

IN exemplaribus libri Iob, quæ viderat Tertullianus, desideratum fuisse videtur, quod de filiis septem & filiabus tribus ei restitutis legitur in Hebræis, Chaldæis, Græcis, & Latinis exemplaribus: atque hinc factum opinor, vti peculiare istud, quod apud neminem Veterum reperire potui, Paradoxon sit secutus. Certè pluribus id improbare superfluum foret, quum eiusdem ferè ætatis Origenes, Homil. 6. in Ezechiel. illud legisse se significet, & post eum Patres omnes, tam veteres, quam mediæ ætatis, & recentiores. Quibus Auctor consentiret, si dumtaxat dixisset, *Iob reliqua quæ amiserat, reduplicata possedisse, exceptis filiis*, vtpotè quos septem dumtaxat recepit, atque adeò totidem quot antea. Id propterea interpretantur Philippus Presbyter, S. Gregorius Papa, Beda, & Rupertus Comment. in Iob, quòd septem priores filij adhuc viuere censerentur apud Deum.

22. De Maria Virgine, quòd communi lege patefacti corporis Christum pepererit. *Tom.3. lib de Carne Christi, cap.4. num.31. cap.20. num.155. cap.23. num 174. ac 175. Adu. Marc. lib.3. cap.11. num.78. l.4. c.21. nu. 311. & l.5. c.19. nu.304.*

TAlia quid Tertullianum scripsisse satis manifestum est, sicut etiam Origenem hom. 14. in Lucam, & S. Ambros. in eundem. Verùm possunt intelligi, iuxta quod interpretatur S. Thomas Aquinas alicubi, de tali patefactione vteri, quæ claustra virginitatis non violauerit, sicuti etiam nos adnotauimus ad illud Luc. 2. pro se citatum ab Auctore: *Omne masculinum adaperiens vuluam*, ad dict. lib. de Carne Christi num. 175. adductis ad hoc testimoniis Græci cuiusdam interpretis, & S. Hieron. qui agnoscunt Christum nondum apertam vuluam virginalem aperuisse supernaturaliter, & clausam naturaliter seruasse, iuxta Ezechielis vaticinium, de porta Orientali clausa, per quam solus Pontifex egreditur, quæ nihilominus semper clausa permanet. Quò pertinet etiam S. Ambros. comparatio Epist. 81. vbi scribit, Christum sic exisse de vtero virginis, sicut aquæ fluxerunt de petra; denique illud Auctoris loco secundo citato dicti libri: *Quid fuerit nouitatis in Christo ex Virgine nascendi, palàm est; scilicet hoc solummodò quòd ex virgine*; significans ibidem, & aliis locis hîc citatis, se illud vsque adeò vrsisse, vt *verum* probaret *partum Christi ex Virgine*, contra Marcionem, qui phantasticum dicebat. Postmodùm interim, vbi satis fuit ea hæresis confutata, maluerunt Patres definire, Virginem Deiparam clauso vtero incorruptibiliter peperisse.

23. De Maria virgine semel nuptura post partum. *Tom.2. lib. de Veland. virg. c. 6. nu. 48. Tom.3. lib. de Carne Christi c.23. n.174. & Tom.5. lib. de Monog. c. 8. n. 55.*

SAtis quidem obscurè in hanc hæresim impingere videtur Auctor, ita vt aliquo modo sanum sensum possint eius verba recipere; verùm quandoquidem S. Hieron. quum illum pro se citasset hæreticus Heluidius, non neget illum tale quid scripsisse, neque ego ab ea ipsum excusandum putaui. Respondere sufficeret id, quod B. Hieron. de Tertulliano: Non aliud dico, quàm hominem Ecclesiæ non fuisse. Verùm quia seductum fuisse verisimile est iisdem, quibus Heluidium, Euangelistarum verbis, Matth. 12. Luc. 8. Ioan. 7. *de fratribus Domini*, quos *verè fratres*, vti & *verè matrem* fuisse *Christi*, iam dict. lib. de Carne Christi cap. 7. num. 67. adserit, vti carnis Christi veritatem tanto comprobaret magis, aliquid de eius phrasis intellectu adiiciendum est. Origenes, Hilarius, Euthymius, & Theophyl. in Matthæum, Euseb. lib. 2. hist. Eccl. c. 1. S. Epiphan. l. 3. Panarij aduersus Antidicomarianitas, S. Ambros. & Oecum. in Comm. cap. 2. ad Galath. *Fratres Domini* putant appellari filios Ioseph ex Maria Cleopæ fratris sui vidua; ex qua liberos sex sustulerit, vtpotè Iacobum, Ioseph, Simonem, Iudam & fratres eius,

Idque (vel teste Origene) iuxta Euangelium, quod Petri aut Iacobi titulum habebat. Verùm rectiùs S. Hieron. in Comm. Quidam *fratres Domini* de alia vxore Ioseph filios suspicantur, sequentes deliramenta Apocryphorum, & à quadam Escha muliercula confingentes. Nos autem (inquit) sicut in libro, quem aduersus Heluidium scripsimus, continetur, *fratres Domini*, non filios Ioseph, sed consobrinos Saluatoris, intelligimus, Mariæ liberos materteræ Domini, quæ esse dicitur mater Iacobi minoris, & Ioseph, & Iudæ; quos in Euangelio *fratres Domini* legimus appellatos; fratres enim consobrinos dici, omnis scriptura demonstrat. Vbi alludit tum ad scripturas de Loth fratre Abrahæ, Gen. 13. tum ad Matth. cap. 27. vbi iuxta crucem adstitisse dicitur Maria Iacobi, & Iose seu Ioseph mater. quod de matre Domini non posse intelligi rectè adnotauit Euthymius. Ceterùm vide definitionem Ecclesiasticam hac de re apud S. Fulgentium lib. de Fide ad Petrum inter opera B. Augustini.

24. De mille annis post resurrectionem corporum. *Lib. de Resurr. carn. c. 25. nu. 203. Aduers. Marc. lib. 1. cap. 29. num. 203. lib. 3. cap. 24. num. 191. & seq. lib. 4. cap. 29. num. 471. & Tom. 4. in Fragment. libri de Spe fidelium.*

QVid Tertullianus hac de re senserit, satis arbitror deduxisse me Tom. 4. ad Fragmenta lib. de Spe fidelium ex ipsis eius verbis, nempè, *in terra quidem regnum Christi nobis repromissum ante cœlum post primam resurrectionē*, sed tamen ita, *vt in eo reficiantur sancti omnium spiritalium bonorum copia*. Quam etsi erroneam, vtcumq; tolerabilem tamen fatetur B. Augustinus lib. 20. de Ciuit. Dei, quantum opinor, quòd eam etiam sit reperire apud S. Irenæum lib. 5. de hæres. c. 32. 33. 34. 35. ac S. Iustinum Martyrem, Dialogo adu. Tryphonem, & Melitonem, qui in hoc sunt imitati, vel S. Hier. auctore, Papiam. Quibus adsentiuntur etiam Apollinarius, qui frustrà libros Dionysij Alexándrini contra Nepotem nisus fuit impugnare, Lactant. lib. 2. c. 13. ac lib. 7. c. 24. Victorinus in Apocalypsin, antequàm à S. Hieron. emendaretur, &, eodem teste, Seuerus in Gallo Dialogo de Vita S. Martini. Quamquam etiam illis imputet (vti & Tertulliano, sed, quantum apparet, non rectè) Gennad. l. de Dogmat. Eccles. potus & cibi deliciis fruituros sanctos. Alioqui certè, longè diuersam patet fuisse Cerinthi, Marci, ac Nepotis hæresin, de quibus ipse ibidem, & Euseb. lib. 3. c. 22. ac lib. 7. c. 20. post eum, & Nicephorus alicubi, aliorúmque Chiliastarum seu Milliariorum, aduersum quos agit S. Epiphan. hær. 76. Vtpotè qui (sicuti & hodierni quidam Anabaptistæ) in illo etiam nuptiarum copulam; immò Cerinthus & Marcus omnia libidinum genera exspectabant, &, vti S. Hieron. adserit, iuxta Iudæorum δευτερώσεις circuncisionis iniuriam, instaurationem templi, taurorum & arietum victimas, otium Sabbati, & cunctarum gentium seruitutem, atque adeò bella, exercitus, triumphos, superatorum neces, mortémque centenarij peccatoris. Porrò quum omnibus ijs imposuerit illud Apocalypseos S. Ioannis Apostoli (nam illi adscribunt omnes illi) cap. 20. *hæc est resurrectio prima*, beatus est sanctus, qui habet partem in resurrectione prima, in his erunt sacerdotes Domini & Christi, *& regnabunt cum illo mille annis*; de eius loci intellectu aliquid hîc adducendum est. B. Hieron. Præfatione in lib. 18. Isai. Apocalypsin, non iuxta litteram, sicuti à Iudaizantibus, sed spiritaliter, vt scripta est, edisserendā dicit; quod ipsum disertis verbis facit Comm. MS. Victorini in Apocal. à se emendato. Dionysium opinior Alexandrinum secutus, dictis aduer. Nepotem libris. S. August. apertiùs lib. de Ciuit. Dei 2. c. 7. 8. 9. *primam resurrectionem* interpretatur animarum resurrectionem, etiam in scripturis agnitam, secundam corporum, & *mille annos*, aut tempus gratiæ, quæ remanebit ad seculi finem, eo loquendi genere, quo pars significatur à toto, aut pro annis omnibus huius seculi, vt perfecto numero notetur ipsa temporis plenitudo. Quem sequuntur Ambrosio adscriptus Commentarius, Primasius, Andreas & Arethas, ac Beda Comm. in Apocalypsin. Neque etiam pro illis facit quod legitur Apoc. 21. de *Ciuitate Ierusalem descendente* in terram nouam. Quia ipse Apostolus Ioannes indicat se loqui de Ierusalem non terrena, quum addit: Et templum non vidi in ea (quod tamen aliqui ipsorum, vti supradictum est, etiam restitutum iri sentiebant:) Dominus enim Deus omnipotens templum illius est & agnus. Proinde de Ecclesia rectiùs Patres alij interpretantur, & militante in hoc seculo, cuius fundamenta duodecim Apostoli, & in cœlis postmodùm regnante. Sicuti etiam illud Gal. 4. de *Ierusalem* libera, *quæ est mater nostra*; vbi repugnantia est in ipso adiecto: *quæ sursum est*; quæ etiam est in illo Philipp. 3. πολίτευμα *nostrum in cœlis est*, proinde non in terris, vt mirum sit hæc pro dicta sententia ab Auctore nostro citari. Magis videbantur pro illo militare quæ habentur Isai. 65. & 66. ac Hierem. 16. ac 31. denique Ezechiel. 20. 27. 28. de *restitutione Iudææ* (ad quæ his tantùm verbis Auctor adludit) quæ nominatim citantur, partim à S. Irenæo, partim à S. Iustino Martyre; verùm pulcrè in Commentariis suis Hieron. allegoricè de Ecclesia Christum confitente, eiúsque mysteriis illa omnia interpretatur, vbique irridens mille annorum illas fabulas; quò Lectorē compendij gratia remittimus. Facilior est responsio ad scripturas Gen. 13. ac 15. quas (Irenæum imitatus) pro se citat Auctor, *de prima & secunda promissione Abrahæ seminis facta*, priùs *in multitudinem arenæ*, deinde *ad instar quoque stellarum, quasi terrenæ & cœlestis dispositionis auspicia*; quia primam promissionem impletam constat multiplicatione filiorum Israel in terra Chananæorum, siue Palestina: secundam verò interpretatur Apostolus Paulus de gentium Ecclesia, Rom. 9. & Gal. 3. quo modo etiam vtramque hanc promissionem distinxit Hrabanus noster Comment. in Genes. nec minus facilis ad illud Genes. 27. vbi ad Iacob, cuius figuram Christianos ex gentibus gestare nouimus, *prima promissio est cœlestis roris, secunda terræ opimitatis*, quia illam benedictionem tamquam terrenam interpretatur vel ipse Iacob verbis suis ad Esau postmodum prolatis, vbi dixit: Frumento, & vino, & oleo, stabiliui eum: &, si allegoricè velimus accipere, Procopius in Comment. de cœlesti rore interpretatur, qui instillatur piorum animis, & de terræ pinguedinibus, quas habet accipiens semen, idque centupliciter reddens. Denique facillima ad illud Luc. 12. *Quærite primùm regnum Dei, & reliqua adijcientur vobis*: quia loqui Christum de hac vita, non illa futura post resurrectionem, initium eius Christi sermonis manifestum facit Ideò dico vobis: *Nolite curam agere animæ de victu, & corporis de vestitu.* Ceterum partim ex Platone. Dialog. de Rep. & in Phædro, desumptum hunc Millenariorum errorem, adnotauimus ad lib. de Anima cap. 30. num. 376. vbi quum pro fabulis habeat Auctor, mirum est quòd postea in eundem impegerit: sed, sicuti satis deducit S. Hieron. Papiam, Melitonem, & alios supradictos Auctores, & maximè S. Irenæum secutus est.

25. De Nuptiis secundis damnatis tanquam stupris. *Tom. 2. lib. 1. ad Vxor. cap. 1. num. 11. & lib. de Veland. virgin. cap. 10. num. 84. ac cap. 11. num. 98. To. 3. lib. aduer. Hermog. cap. 11. nu. 7. Lib. de Resur. carn. cap. 8. nu. 82. ac lib. adu. Marc. cap. 15. nu. 245. denique Tom. 5. integris libris de Exhort. castit. & de Monogamia, ac lib. de Pudic. cap. 1. num. 15.*

IN hanc hæresin Montanisticam paulatim delapsus est Tertullianus. Primum, castitatis amore, librum scripsit ad Vxorem de *vna nuptiis*, in quo quidem ab illis dehortatur, sed tanquam stupra non improbat, immò quum lib. 2. ad Vxor. si nubere velint, *saltem in Domino nubere debere, id est, Christiano*, latè deducit; non omninò tunc damnasse videtur secundas nuptias. Quamquam interim omni errore non careant hi libri duo. Imprimis quum lib. 1. cap. 1. num. 12. *secundas nuptias confusionem*, & cap. 4. num. 23. *contumeliam*, & cap. 5. num. 34. *detestabiles*, & alibi quoque *spurcas*, &: *dedecus voluptuosum* appellat, quales sunt etiam loci illi iam citati lib. de Veland. virgin. De *secundis* enim *nuptiis*, his locis locutum fuisse, non de primis, vel hæc S. August. verba l. 1. de bono viduitatis conuincunt, quæ etiam antidoti loco hîc adferuntur: Nô quia, inquit, innuptarum bonum honestum dixit Apostolus, ideò putare debemus turpe esse vinculum coniugale; alioqui etiam primas nuptias condemnabimus, quas nec Cata Phrygas nec Nouatiani, nec disertissimus eorum adstipulator Tertullianus, turpes ausus est dicere. Deinceps lib. adu. Hermog. errorem suum magis aperit his verbis: *Legem Dei in libidinem defendit, ac totus adulter, & prædicationis & carnis, nubentium contagio fœtet.* Denique Libris de Exhortat. castit. & de Monog. Montanum secutus, non solùm *stupra & adulteria & mœchiam* appellat *secundas nuptias*: sed etiam variis argumentis id probare nititur, sed frustrà, sicuti ex Antidoto Adnotationum nostrarum in vtrumque, Lectori perspicuum esse poterit, quò, ne hîc proliaiores simus, Lectorem remittimus. Vbi subinde pro Catholica de *nuptiis secundis non prohibitis* sententia, citauimus B. Hieron. Epist. de Monogam. ad Ageruchiam, vulg. Geronciam, de Viduitate ad Saluinum ac ad Pammachium; S. August. lib. de bono Viduitatis, ac lib. 2. contra aduers. legis & Prophetarum, S. Epiphan. adu. Montanum hæres. 59. & adu. Catharos; & Commentarios Veterum super Epistolas Pauli Rom. 7. 1. Cor. 7. & 1. Cor. 5 Quibus licebit addere & illud B. Hieron. 54. Epist. ad Marcel. (qui alioqui videtur subinde iis iniquior) pro *secundis nuptiis*: Nos secundas nuptias non tam appetimus quàm concedimus; Paulo iubente, vt viduæ adolescentulæ nubant; illi (nempè Montani sectatores) in tantum putant scelerata coniugia iterata, vt quicumque hoc fecerit, adulter habeatur. Item illud in Epist. ad Titum etiam à nobis alibi citatum. Scripsit & Tertullianus librum de *Monogamia* hæreticum, quem Apostolo contrarie, nemo qui Apostolum legerit, ignorabit. Item illud S. August. hær. 26. lib. de hæres. Ideò Tertullianus factus hæreticus, quia transiens ad Cata Phrygas, quos antè destruxerat, cœpit etiam *secundas nuptias* contra Apostolicam doctrinam *tanquam stupra* damnare.

26. De Paracleto Montano. *Tom. 2. Lib. de Veland. virg. cap. 1. num. 6. To. 3. lib. de Anima cap. 55. nu. 613. ac 58. nu. 652. Lib. de Resurr. carn. cap. 11. nu. 98. & cap. vlt. n. vlt. Adu. Marc. lib. 1. cap. 29. n. 203. ac lib. 5. cap. 15. num. 247. & lib. adu. Prax. cap. 1. num. 11. cap. 2. num. 22. cap. 8. num. 59. cap. 13. nu. 78. Tom. 5. lib. de Monogamia, cap. 2. integro, & non semel in alijs libris sequ. de Fuga in persecutione, de Ieiunijs, & Pudicitia.*

ADVERSVS hanc hæresin longè absurdissimam sufficere possunt ipsa Tertulliani verba ante hæresin, lib de Præscript. adu. hæret cap. 52. hæresi 21. num. 327. vbi *blasphemiam* appellat, *eorum qui secundum Phrygas dicebantur hæreticorum, quia in Apostolis quidem dicebant Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse, & quia dicebant Paracletum in Montano plura dixisse, quam Christum in Euangelium protulisse.* Et tamen miser, fuerè ab illis seductus, quòd secundas nuptias detestarentur, tot locis iam citatis *Paracletum* vocat *Montanum*, & subinde verba illius *Paracleti* titulo citat. Immò detorquet ad suam hanc hæresin illud Ioan. 16. *Adhuc multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea baiulare; quum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, & superuenientia adnuntiabit vobis.* Quod ipsum tamen Catholicè interpretatur dicto lib. de Præscript. adu. hæret. c. 8. n. 62. de Apostolis loquens: *Consequuntur mox spiritum sanctum Paracletum, qui illos deducturus esset in omnem veritatem*, & rursum: *Nationibus destinati Apostoli, ipsi quoque doctorem consequuturi erant Paracletum.* Vbi pro iisdem habet, *Spiritum sanctum, & Paracletum*; quum perperàm illi distinguerent (vti vel ex ipso Tertulliano dictũ est) *Spiritum sanctum, & Paracletum*: & illud ipse contextus Euangelistæ conuincat, atque adeò sic locum illum interpretentur Veteres omnes; ex professo verò aduersus hanc hæresin S. August. Tractatibus tribus in Euangelium Ioannis: quò Lectorem compendij gratia remittimus.

27. De Pœnitentia mœchis neganda. *Tom. 5. integro libro de Pudicitia.*

SICVTI in Vita Auctoris adnotauimus, quum omninò pœnitentiam omnem tollerent Montanus & eius sectatores Cata Phrygas (vel B. Hiero. teste Epist. non semel citata ad Marcellam, & S. Paciano Tract. aduersus Nouatianos) in hoc ab iis dissensit Tertullianus, quòd solis *mœchis* eam *negandam* censetit, fortassis primùm seductus ab illis suæ ætatis Episcopis, qui S. Cypriano teste lib. de Lapsis, dandam mœchis pœnitentiam nõ putarunt. Verùm prætetquàm quòd ex scripturis ille ibidem contrariam sententiam comprobet; de omnium peccatorum veniæ potestate in Ecclesia, Auctor adhuc Catholicus Tom. 2. lib. de Pœnitentia, quem ibidem ille imitatur disertis verbis: *Pœnitentiam de omnibus delictis necessariam* deducit. Atque hoc est, quod dicit libro de Pudicit. cap. 1. num. 9. *aduersus mea quoque sententia retro penes illos societatem*; & haud absimiliter verbis etiam alibi non semel citatis S. Pacianus ad Nouatianos verba faciens: Tertullianus post hæresin vester est, nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, & ea quam catholicus edidit, audies confitentem: *posse Ecclesiam peccata dimittere.* Item & S. Hieron. dum dicis Tertullianum in Libro, quem de Pudicitia aduersus Pœnitentiam scripsit, sententiam veterem noua opinione dissoluisse, in hoc secutum insanas & blasphemas fœminas suas. Quibus addere licebit Lectori scripta illa Veterum omnia de *Pœnitentia*, quorum à nobis facta est mentio Tom. 2. dict. lib. de Pœnitent. ca. 1. & quæ à nobis dicta sunt, tum ad illum librum, tum ad alterum illum de Pudicitia, vbi ad singula Auctoris in contrarium argumenta plerumque ex Paciano respondimus, adducta ad id præterea scripturarum aliquot explicatione sæpè ex ipso Tertulliano. Citauimus etiam ad c. 9. n. 72. & 73. S. Hier. Epist. ad Damasum de duobus filijs, vbi ex professo contra Auctorem agit, & inter cetera etiam defendit, *publicanos* fuisse, non ethnicos quod ille volebat, sed Iudæos; idque exemplis, Matthæi ex Circumcisione Apostoli, publicanorum à Ioanne baptizatorum, & publicani orantis in templo, Luc. 5. 7. ac 18. qui si ethnici fuissent, cum illis Christus non habuisset conuiuium, ne legem solueret, neque hic in templum admissus fuisset. Et verò, quoties id in Christo denotabant, quòd cum publicanis etiam communicaret; ferè simul coniunguntur peccatores & publicani: atque adeò quòd cum ethnicis conuiuaretur,

non reprehendebatur, sed quia cum peccatoribus. Quò pertinet Pharisæi murmuratio, Luc. 7. de Peccatrice fœmina, in qua *pœnitentiam* agnoscit & *veniam* ipse Tertullianus lib. 4. adu. Marc. cap. 18. num. 265. quam tamen ethnicam nusquam Auctor *audet* dicere, quia eius castellum Hierosolymis vicinum fuisse constat, Ioan. 11. Neque pro Auctore quidquam facit illud: *Non erit vectigal pendens ex filijs Israel*; quia, etiamsi non deberent pendere vectigal, antequàm Deo sic disponente Romanis subiecti essent; quamquam odiosum fuisse publicanorum exercitium satis constet & infame, tamen sine peccato etiam potuisse exerceri, videtur ex illis Ioannis Baptistæ ad illos verbis, Luc. 3. Nihil amplius quàm constitutum est vobis faciatis, siue vti ex Græco vertitur, exigatis. De ceteris dictas Annotationes nostras consulat studiosus Lector.

28. De Psychicis, quo nomine Catholicis calumniam fecit. *Tom. 3. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. nu. 325. aduers. Prax. cap. 1. n. 17. To. 5. lib. de Monogam. cap. 1. n. 4. & 5. ac cap. 11. nu. 86. 87. 88. & cap. 16. nu. 120. lib. de Ieiun. aduers. Psychicos integro, & lib. de Pudicitia cap. 1. nu. 8. cap. 6. num. 47. cap. 10. num. 83. & cap. 21. num. 190.*

PSYCHICOS, *animales* intelligi, satis comprobauimus, vel ex Apost. 1. Cor. 2. ad initium lib. de Ieiun. aduers. Psychicor n. 2. quod nomen, iam in hæresin lapsus, Catholicis impingit; suos Montanistas econtrariò *spirituales*, quòd spiritum Paracletum Montanum sequerentur, nuncupans; illis calumniam faciēs quasi prorsus animales, *passiuitatem*, id est, licentiam vitæ sequerentur, vtpotè ad secundas nuptias transeuntes, martyria fuga vitantes, & ieiunia Montanistica improbantes. Verùm miser non animaduertit, Mōtanum animalem vitam gessisse, vtpotè quum scorta essent Priscilla & Maximilla, quæ relictis maritis Montanum sequebantur; & earum asseclæ Martyria Christo negato euaserint, & si quid passi sint, ob latrocinia anteacta id tolerauerint. Denique etsi tres Quadragesimas (de quo mox latiùs) celebrarent, tamen reliquo anni tempore genio indulgebant. Neque tamen nouum id hæreticis, vt Catholicos *Psychicorum* nomine appellarint, seque spirituales; nam idipsum ridet Auctor in Valentinianis lib. contra Valent. cap. 29. & 30. S. Irenæum secutus: quod post hos etiam scripsit B. Epiphan. lib. de hæres.

29. De Quadragesimis duabus. *Tom. 5. lib. de Ieiunio aduers. Psychicos, in earum defensionem conscripto, maximè cap. 15. num. 90.*

QVVM Montanistæ, tres obseruarent quotannis plenas septem septimanarum Quadragesimas; in hoc ab illis dissensisse videtur Tertullianus, quum separata ab illis cœpit habere conuenticula, quòd duas dumtaxat. sic enim ille: *Quantula est apud nos interdictio ciborum? duas in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet sabbatis & Dominicis, offerimus Deo.* Neque tamē propterea illi hæretici censendi sunt. Nam Amalarius lib. 1. de Diuinis offi. c. 36. & lib. 4. c. 37. describit piorum quorundam Ieiunia, qui tres Quadragesimas obseruarent, vnam ante Pascha, iuxta traditionem Apostolicam, alteram ex deuotione ante S. Ioannis, aut potius post Pentecosten, tertiam verò ante Natiuitatem Domini; nec absimiliter secundam Quadragesimam pro Pœnitentibus recenset Micrologus noster lib. de Obserua. Eccles. c. 25. quæ etiam hodie quibusdam Monachis in vsu est. Quò pertinet & illud S. Hiero. Epist. ad Lucin. Beticum, ab Amalario citatum: Vtinā omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Paulum Apostolum, & cum eo credentes fecisse legimus; item ieiunia illa strictissima priscorum Monachorum, tam ab illo quàm à Theodoreto & Nicephoro latè descripta. Verùm hoc pro hæresi in Montanistis damnatum est, quòd necessitatem obseruandi has Quadragesimas, seu tres, seu duas vsque adeò vrgerent, vt vel eo nomine Catholicos Psychicorum, id est, sicuti iam dictum est, Animalium hominum appellatione calumniarentur, quòd secum eas obseruare nollent. Atque hoc est quod Epist. 54. ad Marcell. adu. Montanum vrget S. Hiero. Nos (inquit) vnam Quadragesimam secundum traditionem Apostolorum tempore nobis congruo ieiunamus; illi *tres in anno faciunt Quadragesimas*, quasi tres passi sint Saluatores, non quòd & per totum annum, excepta Pentecoste, ieiunare non liceat, sed quod aliud sit, necessitate, aliud voluntate munus offerre. Hinc & Eusebius (iuxta emendatiorem ex Græco translationem, antea corruptam à quibusdam, vti in vniuersum Ieiunia Ecclesiastica tamquam Montanica damnarent) lib. 5. Eccl. hist. c. 17. Theodor. hæret. fabul. lib. 3. de Montanistis, & Nicephorus lib. 4. hist. Eccl. c. 22. Montanum nouas Ieiuniorum leges præter Ecclesiæ consuetudinem introduxisse & sanxisse scribunt.

30. De Repudio Christianis licito, ita vt alteram ducant, adulterij causa. *Tom. 2. lib. 2. ad Vxor. cap. 1. num. 4. Tom. 3. lib 4. adu. Marc. cap. 34. num. 537.*

VIDETVR quidem prima facie tale quid Tertullianus sentire, quum *diuortium* comparat *excessus mariti*, vt magis probet post hunc nō licere alteri nubere, sicuti non licet post diuortium nisi adulterij caussa. Verùm sese explicat T. 5. l. de Monog. c. 9. n. 70. & c. 11. n. 89. Priori quidem loco, de repudiata vxore sic loquitur: *vt in totum siue per nuptias, siue vulgo, alterius viri admissio, adulterium pronuntietur à Deo*, & mox clariùs: *per mortem vtique, non per repudium facta solutione; quia repudiatis non permitteret Apostolus nubere aduersus pristinum præceptum.* Valeant itaque Erasmus & eius asseclæ, qui pro se Auctorem perperàm citant. Certè contrarium iam definitum est Concilij Trident. sess. 24. can. 9.

31. Circa Trinitatem. *Tom. 1. Tertull. Apolog. cap. 21. num. 316. & lib. aduers. Hermogen. cap. 3. num. 15. lib. aduers. Prax. cap. 2. num. 29 cap. 3. num. 34. cap. 4. num. 39. cap. 8. num. 55. 59. & 60. cap. 9. nu. 62. ac 63. Item Tom. 5. Nouatian. lib. de Trinit. cap. 11. num. 56. cap. 22. nu. 98. cap. 24. nu. 106. & c. 31. nu. 141.*

DE *Trinitatis fide*, id est, trium Personarum, *Patris, & Filij, & Spiritussancti*, sed vnius essentiæ, non dubitasse Tertullianum, ex compluribus eius locis manifestius est quàm vt probatione sit opus, maximè toto libro eius argumenti, immò & tituli iuxta editionem nostram aduersus Praxeam, vbi aduersus illam eiúsque sectatores Montanistas, qui *secundum Aeschinem* dicebantur, non modò probat *eundem non posse dici Patrem & Filium*, sed etiam disertis verbis adserit: *Regulam fidei quæ ab initio Euangelij decucurrit, vnitatem in Trinitatem disponere,*

Patrem,

Patrem, Filium, & Spiritumsanctum. Nec aliter Nouatianus libro de Trinitate *Regulam fidei* proponit, cap. 1. 3. ac 29. *qua credamus in Deum patrem et Dominum omnipotentem, rerum omnium perfectiss. creatorem, & in Filium Dei Iesum Christum Dominum Deum nostrum, & etiam in Spiritum sanctum.* Verùm dum illis Paradoxa *circa Trinitatem* adscribimus, hoc solùm volumus, subinde ipsos vtpotè ante omnem de Trinitate hæresin, obscurè loqui in hac materia; & vt ne quis inde fortassis occasionem sui erroris aut hæreseos accipiat, quomodo sano intellectu tales loci explicari possint, adijcimus, omittentes iam primùm Rhenani calumnias in Scholasticos Theologos, quas habet illa sua ad Lectorem Admonitione de quibusdam Tertulliani dogmatis; Maximè quòd calumniam faciat ipsi quoque Tertulliano, tum in locis quibusdam corruptis, aut malè intellectis, de quibus mox latiùs, tum in eo quòd falsò illi hæresin adscribat putantium in Eucharistia Corpus Christi, tantum esse in figura, à qua illum vindicauimus Adnot. nostris in lib. 4. adu. Marcionem cap. 40. num. 662. tum quòd inter dogmata siue Paradoxa ponat, quæ ille pulcerrimè non solùm de pœnitentia publica, sed etiam de confessione secreta, vel ipso fatente, latè deducit in libro de Pœnitentia, de quo etiam dubitare nó est veritus an Tertulliani esset, quum tamen S. Pacianus ex illo multa descripserit. Quo magis miror, non solùm retentam fuisse in postrema anni 1580. editione Parisiensi dictam illam Admonitionem integram, sed præterea vniuersos errores Rhenani hæresin plerumque sapientes, sine addito Antidoto; vsqueadeò vt Catholicus Lector mihi monendus sit, non minus illas illi cauendas Adnotationes, etsi subinde omisso Rhenani nomine, quàm eas quæ per Pium IIII. & V. Romanos Pontifices interdictæ sunt in editionibus prioribus, donec repurgatæ fuerint. Verùm ad rem veniamus. Primùm vbi sic loquitur Tertullianus in Apolog. & aduers. Praxean: *Tres sunt non statu, sed gradu, nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie; vnius autem substantiæ, & vnius status, & vnius potestatis; quia vnus Deus, ex quo & gradus isti & formæ & species:* vocat *statum*, quod Scholastici, & ipse quoque substantiam; *gradum*, quod illi notionem; *formam*, quod illi proprietates; *speciem*, quod illi habendi modum. Deinde illud lib. adu. Hermog. *Fuit tempus, quum delictum & filius non fuit*, ex zelo secundum scientiam dictum est vehementius, vt ostenderet materiam non esse æternam; volens per hoc significare dûtaxat, quod habet S. Hilarius lib. 12. de Trinit. solum Patrem æternum, Filium autem illi coæternum esse; vt omittam quod ibidem ad similia verba, quæ sibi ex persona Arriani proponit, respondeat: Hoc humanum sensum & intelligentiam excedere mundi, non hoc capere rationem humanæ intelligentiæ, sed prudentiæ fidelis professionem esse. Seipsum autem explicat eodem sensu Auctor lib. aduers. Prax. c. 5. n. 43. & seq. & totis c. 6. ac 7. Deinceps his verbis eod. lib. adu. Prax. *Filio & Spiritusancto secundum & tertium sortitis locum, tam consortibus substantiæ Patris:* id vult quod dicunt Scholastici, duabus emanationibus productos Filium & Spiritumsanctum à Patre improducto; aut *Filium esse secundam personam, & tertiam Spiritumsanctum*, sicuti postea nó semel loquitur. Verùm perperàm illi impingit ibidem Rhenanus, quasi Filium & Spiritumsanctum appellet *membra, pignora, & instrumenta*, quum ea verba referantur potius *ad angelos alienos à substantia Patris*, qui tamen Monarchiam Dei non euertunt. Similiter quum Spiritumsanctum tertium gradum dicit, *gradum* intelligit originem. Quod rursum lib. aduers. Prax. προβολὴν non solùm Spirituisancto, sed etiam Filio ex Patre adtribuit, malunt ita distinguere SS. Hilarius ac August. libris de Trinit. & alij Patres posteriores, vt generationem Filio, processionem adtribuant Spiritusancto. Quod ibidem eam interpretatur *prolationem rei alterius ex altera*, intelligit personas realiter non essentialiter disiunctas; sequitur enim: *qua prolatum dicimus Filium a Patre, sed nó separatum.* Commodè etiam sunt interpretandæ propositiones illæ. *Omnis origo parens est, & omne quod ex origine profertur, progenies est*; item: *Trinitas per connexos & consertos gradus à Patre decurrens.* Iam verò ibi: *Pater est tota substantia, Filius verò deriuatio totius & portio*, totum accipit pro pleno seu plenitudine, non aliter atque Scholastici doctores, dum dicunt: Pater plenitudinem Deitatis possidet, in primo signo originis, quia à se eam habet; Filius in secundo signo originis, quia ab vno per generationem communicatam à Patre; Spiritussanctus in tertio signo, quia à duobus per spirationem eandem numero essentiam accipit. Atque hoc est quod alijs verbis postea Auctor extulit: *Ex vno patre omnia, quæ in Deo per substantiæ vnitatem, & in vnitate Trinitas vnius substantiæ.* Item: *vnitas in semetipsa deriuans Trinitatem, non destruitur ab illa, sed administratur*; vt *tota substantia* sit idem quod vna substantia indiuisa in tribus. Denique videtur *Filius* ab Auctore appellari *portio*, quia nec Pater, nec Spiritussanctus est, tametsi vnus Deus sint tres personæ, & non Filius, qui Pater, nec Pater qui Spiritussanctus. Quum verò dicit ibidem: *Patrem maiorem esse Filio*, intelligi debet, non quoad Deitatem quæ sit minor in eo, sed quatenus (sicuti indicant verba sequentia) à Patre generato genitus. Atqui quamquam hîc satis obscurè dicatur: *Ipsum quod Pater et Filius dicuntur, nónne aliud pro alio est?* pulcerrimè seipsum explicat postea, ita vt cum Scholasticis in eo consentiat, quòd *alius dicatur Pater, alius Filius, alius Spiritussanctus, sed non aliud*, eo quòd non sint idem Pater, Filius, & Spiritussanctus, & tamé eiusdem substantiæ. Siquæ præterea sunt alia dicto lib. adu. Praxean, quæ duriùs aut obscuriùs dicta sint, meminerit Lector totum hunc librum cautè legi & commodè intelligi debere. Ad *Nouatianum* redeamus *Librum de Trinitate*. Imprimis quod habet cap. 11. *diuinitate sermonis in ipsa concretione permixta*, etsi quid tale inuenitur iam dicto libro aduers. Praxean, intelligi debere de permixtione vnionis, non verò permixtione naturarum diuinæ & humanæ, ibi adnotauimus nu. 56. id còprobantes ex alijs pluribus eius Libri locis. Est fides recta (iuxta Athanasij Symbolum) vt credamus & confiteamur quòd vnus sit Christus, non conuersione diuinitatis in carnem, sed adsumptione humanitatis in Deum, vnus omninò non confusione substantiæ, sed vnitate personæ. Deinde illud ibidem: *Ante quem nihil præter patrem* eodem intellectu accipiendum, quo id quod suprà adduximus ex Tertull. lib. aduers. Hermog. iuxta quod adnotauimus ad eundem librum c. 31. nu. 141. Nec aliter quàm iam diximus, quòd ibidem *minorem patre* dicit *vt filium*. Cautè etiam debet legi illud, quòd videatur non aliam *vnitatem Patris & Filij* interpretari quàm *societatis concordiam*, adferens perperàm ad hoc locum 1. Cor. 3. pro sua sententia; quia Catholica fides & scripturæ etiam, veritatem essentiæ agnoscunt in Patre & Filio. Denique quòd de Spiritusancto non videatur consentire Catholicæ Patrum traditioni ex scripturis, factum putamus, non quòd negaret Spiritum sanctum æqualem Patri & Filio; sed nondum re definita, obscuriùs solent loqui Patres veteres ob materiæ summam obscuritatem, ita tamen vt commodum aliquem sensum patiantur.

mus. Sed ſi filiusfamiliàs miles feciſſet teſtamentum, deinde poſtea viuo eo, & adhuc auo quoque ſuperſtite, naſceretur ei poſtumus; non rumpitur eius teſtamentum. quia cùm id quod naſceretur, in poteſtate eius non perueniret; non videtur ſuus hæres adgnaſci.ac ne auo quidem ſuo hunc nepotem poſtumum, cùm viuo filio naſceretur, ſuum hæredem protinus adgnaſci. Et ideò nec aui teſtamentum rumpi, quoniam licet in poteſtate aui protinus eſſe inciperet; tamen antecederet eum filius. Secundum quæ ſi filius familiàs miles teſtamentum fecerit, & omiſerit poſtumum per errorem, quem non volebat adhæredatum; deinde poſtumus poſt mortem aui viuo adhuc filio, id eſt patre ſuo natus fuerit; omnimodò rumpet illius teſtamentum. Sed ſi quidem pagano iam illo facto natus ſit, nec conualeſcet ruptum. Si verò militante adhuc natus fuerit, rumpetur. Deinde ſi voluerit ratum illud eſſe pater, conualeſcet ſic, quaſi denuò factum. Sed & ſi viuo auo naſcatur poſtumus, hic non rumpet continuò patris teſtamentum. Si ſuperuixerit poſt mortem aui viuo adhuc patre, rumpet; quod nouus illi nunc primùm hæres adgnaſcitur. Ita tamen, vt numquam poſſit duorum ſimul teſtamenta rumpere, & aui, & patris.

D. L. 49. Tit. 17. De caſtr. pecul. l. 4.

MILES præcipua habere debet quæ tulit ſecum in caſtra concedente patre. Actionem, perſecutionémque caſtrenſium rerum ſemper filius etiam inuito patre habet. Si paterfamiliàs militiæ, vel poſt miſſionem adrogandum ſe præbuerit; videndum erit, ne huic quoque permiſſa intellegatur earum rerum adminiſtratio, quas ante adrogationem in caſtris adquiſierit; quamuis conſtitutiones principales de his loquantur, qui ab initio quum eſſent filij familiàs, militauerint, quod admittendum eſt.

REVERENDO AC GENERO-SO DOMINO DN. IACOBO PAMELIO

ARCHIDIACONO ET CANONICO ECCLESIÆ Audomaropolitanæ, Theologo eruditiss. Domino suo.

QVAMQVAM quod mihi pro tuo iure nuper imperasti, virium mearum modulum excedere videbatur, ampliss. Dn. Archidiacone; non potui tamen nec volui, sibi, cui plurimum debeo, & optimè ex animo volo, pertinaciter refragari. Nam, quum obscuram & reconditam Prouerbiorum esse, per se & vniuersè, sententiam, non ignorarem; tum in horrido & minimè vulgari sermonis genere, cuiusmodi tuus vtitur Tertullianus, Prouerbia explicare, quæ neque hodie inter eruditos frequentantur; neque apud alios scriptores interpretésve facile est inuenire, nisi explorata Tertulliani sententia, sæpiúsque iterata lectione (quod tibi vni, qui tot annos in isto Auctore versaris, omnium exactissimè contigisse, ausim confirmare) longè impeditius difficiliúsque existimabam. Tibi proculdubiò, qui doctissimis luculentissimisque omnia Tertulliani opera Commentarijs illustrasti; & hasce Prouerbiales, vel Prouerbiorum falsem speciem præ se gerenteis, formulas, scholijs (vti omnia, acutissimè explicare, fuit facillimum; nisi & præcipisante editionem Typographo, & grauioribus magisque serijs in se deuolutis vt maxima Reip negotia prætermissam, quibus ita quotidie distringeris, vt subseciui aliquid temporis tibi ad hæc studia posse te suffurari non immeritò miremur) hæc leuioris operæ πάνυ γε rudioribus etiam pertractanda committere, & lampada, quod aiunt, alijs tradere coactus esses. Qua in festinatione, quum egregiam tibi operam ponere intelligerem Dn. Michaëlem Ingelmontium, Brugensem tuo beneficio Canonicum, qui tibi toto hoc in opere assiduus fuit à manibus, & in Indicibus vnà tecum dirigendu, studium adhibuit singulare, popularis mei exemplo, quicum & ego multis nominibus tibi essem obstrictus; ad aliquid etiam operæ, tuo præsertim iussu, T. D. ponendum, quantumuis curtæ supellectilis mihi probè conscius, quodam veluti æmulationis studio sum animatus. Itaque Prouerbialium formularum, quas in ordinem redactas, excerptásque mihi præscripsisti, partim breuiùs, partim prolixiùs, pro re (nisi fallor) explicuimus. Quæ omnia tamen limatissimo tuo iudicio, & censoriæ eruditionis obeliscis lubentissimi permittimus. Ceterùm Deus Opt. Max. T. D. diu Ecclesiæ nobísque seruet incolumem. Apud Attrebates Kalend. Ianuarijs. 1583.

R. D. T. addictissimus
Andreas Hoyus Brugensis.

PRO-

PROVERBIALES FORMVLAE TOTO OPERE HOC TERTVLLIANIACO CONTENTÆ, BREVIBVS Scholijs illustratæ.

1. Abijt iam, & reuerti debet. *Tom. 1. lib. de Testim. Animæ cap. 4. num. 22.*

PROVERBII huius, quod Teutonis Gallisque etiam vsitatum, vsum ipse Tertull. fusissimè explicat; vt: Abijsse hominem, sit: è corpore excessisse animam, atque ita inter viuos esse desijsse. Sic Græci vribis verbis solent: οἴχεσθαι, καὶ παροίχεσθαι, ἀποίχεσθαι, ἀπογίνεσθαι, hoc est: mori; quæ omnia abitum excessumque significant. In dictiuncula: *iam*, quæ longum spatium innuit, tota Prouerbij vis videtur consistere. Tanta vis fuit veritatis de resurrectione & immortalitate Animæ, vt ea ex hominũ animis, ne in tantis quidem vanarum opinionum tenebris, à maioribus veluti per manus tradita, potuerit euelli; sed trito vsitatóque Prouerbio sit frequentata, de ijs qui iamdudum essent defuncti; quasi præsumerent, hoc est præciperent, & anticiparent animis, corporum resurrectionem; siue animorum, qui excesserant, ad sua corpora reditum, ἀναστροφὴν, ἀνάστασιν, hoc est: *Reuerti*, ἐπαναστρέφειν, ἢ ἀναβιῶν.

2. Abruptum amplissimum salire. *Tom. 3. lib. 5. aduers. Marc. cap. 14. num. 231.*

SALIRE, pro: transilire vel saltu transmittere. Vt sit omnino, aut verba saltem intermedia prætermittere. Ab ijs sumtum, qui malunt compendium facere itineris, saltu; quàm dispendium commodiore ambulatione. Sic: Maximum campum leuissimo saltu transuolas, Scaliger ad Cardanum. Explicat se mox Tertullianus: *Ademisti tanta de scripturis*, hoc est, intercidisti, reiecisti, & abrupisti, vt lacunæ in librorum contextu permagnæ extent. Lib. 5. aduers. eundem: *Quantas foueas in Epistola fecerit, auferendo quæ voluit.* Virgil. lib. 4.

Hic medium dictis sermonem abrumpit.

3. Acie figere. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. num. 84.*

EST acutè, intentis, & quasi defixis in rem oculis intueri. ἀτενὲς ὁρᾶν. Virgil.

Oculos horrenda in virgine fixus.

Vt qui vestibus, à naturæ moderatione alienis, hominésque transuersos de recto statu agentibus induti, palàm conspiciendos se, aut potius deridendos præbent, omniũ oculos in se conuertere velle videantur. Vt tamen huiusmodi inspectio, siue spectatio, quam captant, cum probro contumeliáque eorundem, gestantium, sit coniuncta; ve non laudi, sed vitio vertat. Huic subiungitur: *Digito destinare, Nutu tradere*, de quibus infrà.

4. Acies machæræ exerta. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 14. num. 115.*

QVVM quasi plenæ iuris, auctoritatis & potestatis habenæ, effunduntur in aperta obiurgatione. Apud Virgil. Ense recluso ibat. Cui contrarium est illud Cicer. 1. in Catil. At nos vigesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim Sen. Cons. verumtamen inclusum in tabulis, tamquam gladium in vagina reconditum. Sic in Apio: Dentes exerti, ad vulnera infligenda acuti & erumpentes.

5. Nihil ad Andromacham. *Ibid. cap. 8. nu. 65.*

ADLVDERE videtur ad veteris alicuius Tragici fabulam, nomine *Andromache* inscriptam. Et ex Tertull. colligere est, nihil aliud isthoc Prouerbio significari, quàm hisce: Nihil ad versum, nihil ad Bacchum, οὐδὲν πρὸς ἔπος, ἀπροσδιόνυσα, hoc est, aliena à re. Nam hæreticos cum histrionibus comparat. Hi allegoricos gestus accommodantes canticis, alia longè à præsenti & fabula & scena exprimunt, (vt videatur ad Græca Prouerbia respexisse, ἐκτὸς χοροῦ ὀρχεῖσθαι, ἐξορχεῖσθαι, vel ad τὸ ἀπορχεῖσθαι, Extra chorum saltare, & : desaltare) illi, hæretici scilicet, easdem parabolas quò volunt tribuunt, non quò habent aptissimè excludunt.

6. Ad scamma producere. *Tom. 2. lib. ad Martyras, cap. 3. num. 44.*

RHENANVS: Locus certaminis, in quo congrediuntur athletæ, σκάμμα Græcis dicitur, quòd is fossa cingi soleret, περὶ τὸ σκάπτειν. Hinc Prouerbialiter dictum D. Hieron. de *scammate* & loco certaminis egredi, pro eo quod est: A proposito digredi, siue, Lineas transilire. Sic enim apud illum legendum, scribentem aduersus errores Ioannis Hierosol. ad Pammachium: Quum ergo ista quærantur, inquit, cur tu omissis, super quibus pugna est, de *scammate* & loco certaminis egrediẽs, in peregrinis & longè alienis disputationibus immoraris? Porrò seipsum exponit, quum addit: *Et loco certaminis. Et*, enim idem valet, quod: id est. Non omittendum, valdè signanter loqui Tertull. Nam athletæ & gladiatores produci dicuntur in spectaculis ab ipsis muneratijs qui ludos edunt. Sic mox: *vt ad stadium tribunalis benè exercitati incommoditatibus omnibus producamur.* Ex sententia Tertull. est in theatrum, arenam, locum publicum certaminis adducere, ostentandi periclitandíque artem, vireis, gratia; & præmium, siue βραβεῖον auferendi, in arenam descendere. Paulus Leopard. Lib. 1. Miscell. cap. 22. vocis significatum explicat: & *stamma* Erasmi, & Cælij refutat. B. Ambros. lib. 1. Offic. Adhuc athletæ in *scammate* sunt, etiam Prouerbialiter, quasi dicat: Etiamnum de præmio certatur, & palma dubia est.

7. Ad quod venimus, hoc age. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. cap. 7. num. 65.*

IN sacris imperari solitum silentium, his verbis: Fauete linguis; & Græcè, σῖγα πᾶς ἔστω λεώς, & eadem de caussa clamari solitum: *Hoc age.* Idque Plutarchus in Numa dicere videtur: ὡς ἴχνος τι μέχρι νῦν διασώζοντες.

ὅπως ἄρχων πρὸς ἕτερον ἢ ἰδιώτης διατρίβῃ, βοῶσιν, ὡς ἄγε. Muret. Variar. Lect. 15. lib. Prouerbium igitur erit, quo ad rem institutam attentum aliquem esse iubemus, vt in eam vnam tota mente incumbat: vt nec verbis aliud vsurpet, nec in animo secum cogitet.

8. Ex ære collatitio. *Tom. 3. lib. aduer. Valent. cap. 12. num. 136.*

RHENANVS: Quamquam hîc symbolæ & collationis fit mentio, (nam Tertull. *conferunt*, inquit, *in medium*, & mox: *vnum omnes bonum conferebant*. Item Irenæus: Vnumquemque, inquit, eo quod habebat in se optimum florentissimúmque conferentes, collationem fecisse. Rursum mox: Et secundi Christi, quem Soterem dicunt, ex collatione composita fabricatio) nihilominus, quando Vet. exemplaria constanter habent: *Ære collatitio*, video nun tam *collatitio*, legi posse, quod omnibus obuiú est, quàm: *collocatitio*, pro: ære mutuatitio & alieno; quod in vnum conferentes boni viri, & apud amicum negotiationi intentum collocantes, sic illum quum ornant, tum adiuuant, priùs ab eo sibi cauentes. Vnde fortassis vulgò Afrorum vsitatum id temporis Prouerbium, vt: *Ære collocatitio*, aliquid fieri diceretus, aut diues quispiam esse iactaretur, qui proprijs opibus non polleret, sed commodatitijs & alienis. Sanè apud Irenæum alio loco de hoc ipso Sotere legitur: In eum disponentibus velut florem suum: vt *collocatitium*, sit hîc deposititium. Idem sensus erit, si *collatitio*, legas, aut certè non magnoperè diuersus. Equidem apud veteres multa fiebant *Ære collato*; quibus operibus inscribebantur hæ notæ: ÆRE COL. Ad quem morem fortassis hîc respexit Tertullianus. Stips collatitia, quæ in pauperum vsus erogatur; & *collatio* siue collecta, quæ & indictio, pensitationis pecuniariæ genus: est & συμβολὴ collatio in cœnæ adparatum siue pecuniaria, siue penuaria. Vnde, *Cœna collatitia*, sodalium aut contubernalium accubatio, vbi suas quisque adferunt epulas, ἔρανας. Prouerbium in eos conueniet, qui per se nihil valent, sed tori alienis nixi sunt opibus, quibus subtractis corruant, & fide fortunáque fiant expertes. Diuites in ære alieno, vti Horatius dixit: Meo sum pauper in ære.

9. Æsopi graculus. *Ibidem cap. 12. num. 139.*

RHENANVS: De hoc exstat Apologus inter eos qui *Æsopo* vulgò tribuuntur. Vnde Græcis natum Prouerbium: Αἰσώπειος κολοιὸς, id est: *Æsopicus graculus*; Dici solitum in eos, qui aliena pro suis ostentant. Horat. 3. Epist. lib. 1.

Quid mihi Celsus agit? monitus, multúmque monendus,
Priuatas vt quærat opes, & tangere vitet
Scripta, palatinus quæcumque recepit Apollo.
Ne, si fortè suas repetitum venerit olim
Grex auium plumas, moueat cornicula risum
Furtiuis nudata coloribus.

Gabriæ μυθολόγου τὸ ἐπιμύθιον ad sententiam Tertull. est planè accommodatum.

Ἀλλοτρίοις πτεροῖσιν ἠμφιεσμένος
Ἤγει κολοιὸς ὀρνέων ὑπερφέρειν:
Πρῶτον δὲ δῶρον ἡ χελιδὼν ἥρπαξε.
Μεθ' ἣν ἅπαντες· εἶτα γυμνὸς εὑρέθη.

Ἐπιμύθιον, τὸ ἐξ ἑτέρων κάλλος διαλύεται. Quod sic vertimus:

Dum iactat alienis amicta plumulis
Præstare volucres cæteras cornicula;
Hirundo primùm deripit munus suum,
Exinde reliquæ. & nuda tandem cernitur.

10. De Æsopi puteo Asinus. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. cap. 23. num. 349.*

VT subaudiantur verba: modò venis, modò apparuisti. In eum qui aliundè incognitus, nulláque celebritate nominis præclarus, & quasi ex angulo modò aduenit; qui latuit, siue, vt verbo Horatiano vtar, fefellit hactenus; quique subitò magnum quid & præclarum andeat iactare, immò auctoritatem & gratiam, cum fama sibi vindicare. Quum Apologus, inter Æsopicos, hic non exstet, futile esset aliquid hic ea coniectura adferre, vnde ortum sit prouerbium: quidquid alij nugentur περὶ τῆς τοῦ ὄνου παρακύψεως.

11. Agina media, *seu*: Aginæ æquilibrio ferri. *Tom. 3. lib. aduer. Hermog. cap. 41. nu. 142. & Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 9. num. 73.*

IN lib. de Pudicit. *Non enim admittetur exemplorum adæquatio, licet in agina congruentissima, si fuerit saluti nocentissima.* Si, vt ait Rhenan. ex Festo: *Agina* est foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est, in quo agitur siue vertitur trutina, & tum in media *agina* consistere trutina dicatur, quoties accidit æquipondium, vt neutra pars propendeat: idem erit cum Ansa (quantum ad Prouerbij vsum) quæ est λαβὴ, in qua examen vertitur, siue in cuius meditullio lingula obuersatur, & huc illuc nutat, dum lancibus æquatis respõdeat summo puncto, hoc est, neutro inclinet, sed æquo momento discrimen partiatur. Vsus Prouerbij esse poterit in eos, qui neutrarum partium sunt, sic vt neque hos neque illos offendant. In eos qui virtutes amplectuntur, quæ mediocritates sunt quædam inter extrema vitia constitutæ. In iudices integros, & similia. Videantur Adnotat. Pamelij.

12. Alexandro sublimior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

IN elati excelsíque animi homines. Decantatissima animi in *Alexandro* Magno altitudo, quæ in dictis iuxta ac factis enituit. Qui nihil sibi quod ipse perficeret, à patre relinqui, puer doluerit; qui in Olympijs stadium decurrere, nisi cum Antagonistis Regibus, recusarit; qui Asiaticum regnum dispertiri cum Dario, rebus integris, noluerit; qui quum ab Anaxagora innumerabiles esse mundos audijsset, illacrymarit, qui nedum vnius dominus esset factus.

13. Amazona audacior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 1. num. 14.*

AMAZONAS, vel *Amazone*, singulare omnium seculorum exemplar, inquit Iustin. lib. 2. Quarum audaciæ, plusquàm virilis, plena facinora, bella, expeditiones commemorantur. At quoniam audacia in muliebri sexu cum impudentia plerumque est coniuncta; Prouerbium in eos conueniet, qui impudenter sunt audaces & temerarij. Videantur Adnotationes Pamelij.

14. Aries in nos temperatur, quo quassatur caro. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 5. nu. 43.*

ARIES, trabs funibus tensa suspensa, cuius caput ferro vestitur, vt durissimam, arietis instar, frontem videatur habere; & more etiam arietis retrò ducitur, vt maiore impetu feriat, subruátque muros. Hinc verbum *temperari*, quod in adparatu & libratione in ictus destinata, arte

ta, arte opus esset & certa temperatura. Subiungit Tertullianus verbum *quassatur*. Virgil. pulsabant ariete muros, labat ariete crebro ianua, arietat in portas. Cicero: Aries murum percusserit. Prouerbialiter dici poterit, pro eo quod est, validum argumentum nobis obijcitur, quod difficile sit dissoluere. Aperta vi uppugnamur. Vt Arietes & Cuniculi in argumentis, inter se opponantur.

15. Aristide iustior. *Tom.1. Apolog. cap.11.nu.* 173.

TAM celebris apud Græcos, & præsertim Athenienses iustitia & æquitas *Aristidis*, vt τοῦ δικαίου cognomentum meruerit. Tanta non legum modò, sed æqui boni etiam fuit in homine obseruantia; vt hoc solo nomine in exsilium ab improbis sit eiectus, & diuersis studijs cum Themistocle Remp. administrarit.

16. Aspis à vipera venenum mutuatur. *Tom.3.li. 3.adu.Marc.cap.8.num.*53.

DE *Aspide* sic Plin. l.8.ca.23. Colla *aspidum* intumescere nullo ictus remedio, præterquàm si confestim partes contactæ amputentur. Tam præsentaneum scilicet est venenum. De *vipera*, eodem lib. cap. 29. Serpentum *vipera* sola terra dicitur condi, ceteræ arborum aut saxorum cauis, (sed Aristot. lib. 5. de natura animal. contrà tradit, *viperam* sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi) omnia secessus tempore veneno orba dormiunt. Li.7.cap.2.ait: Qui montem Athon incolant, *viperinis* carnibus ali. Quod certè argumentum est veneni minus efficientis. Prouerbio igitur isto significabitur pestilentissimum à minus malo ad nequitiam edoceri.

17. Attalicæ diuitiæ. *Tom.5. lib. de Ieiunio cap.* 15. *num.* 93.

SI *Attalica* legatur, nihil difficultatis; notæ *Attali*, Regis Pergameni, *diuitiæ*, quas pop. Rom. ex hæreditate adierit. De quo Horat. in Odis:

Non opes neque Attali,
Ignotus hæres regiam occupaui.

&: *Attalicis* conditionibus. Vt magnificæ & superuacaneæ illæ *diuitiæ* atque delitiæ, pani opponantur; hoc est: simplicissimo victui. Sin *Attellanæ*; personatæ ille in cultu & vestibus lautitiæ intelligentur. Nam *Atellani* (ex Atella. Cãpaniæ oppido) histrionibus celeberrimus: hoc ius concessum erat, vt personam in scena deponere non cogerentur. Vnde fabulæ personatæ, pro *Atellanis* κατ' ἐξοχήν. Dicetur in vestitum superuacaneum, & ad luxum ostentationémque comparatum.

18. A toga ad pallium. *Tom.1. lib. de Pallio cap.5. n.94. & cap.6.n.*116.

RHENANVS: *Pallium* Græcorum erat & Philosophorum. Hoc etiam Romani *toga* reiecta amiciebantur. Hinc illud admirantis vulgi dicterium de potentioribus ad Christianam religionem transgressis: *A toga ad pallium*. Vnde motus Tertull. vt scriberet pro *Pallio* librum. Ammian. Marcell. de Iuliano Aug. Namque in pace, inquit, eius mensarum tenuitas erat rectè noscentibus admiranda, velut ad *pallium* mox reuersuri.

19 Cæcus à cæco in eandem deductus foueam. *Tom.3.lib.3.adu.Marc.c.7.n.*44.

PROVERBIVM vel ipsi Seruatori vsitatum Luc.6. quoties indoctus indoctum docere conatur, vel imprudens imprudenti dare consilium; atque ita in eosdem errores, aut prauas opiniones secum præcipitat. Tertullian. sic interpretatur. Ab eodem rationem errorum & ducatum mutuari.

20. Cæcus in petram offendit. *Tom.3.l.5.aduers. Marc.c.7.n.*119.

TERTVLLIANVS allegoricè, de Marcio. qui errorum prauitate excæcatus, malè de Christo, (petra spiritali) sentiret. Non absimile: Impingere in scopulum. Lib. de Trinitate, ca. 28. *Duobus istis locis, quibusdã effossis luminibus orbatus, totus sit in doctrina sua cæcitate superatus*. Vsurpabitur in eum, quem opinionum peruersitas ad absurda quæque præcipitem agit.

21. Cædere cominus. *Tom.3.lib.2.adu.Marc.cap. vlt.n.*205. *& lib.3.c.5.n.*14.

COMINVS *cædere cominus* dimicare, συστάδην μάχεσθαι, καὶ ἐγγύθεν; cui contrarium, πόῤῥωθεν, διὰ δοράτων ἢ βελῶν. Translatũ à bello, in quo nunc cõserti pugnant gladijs, &: cooserere, siue: conserere manus dicũtur, nunc machinis aut etiam amentis procul tela in hostem torquentes. Vtemur eo, quum significare voluerimus, nos rem propiùs, seu de propinquo velle expendere, agitare, & disputare. Argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus adsumta, ad infirmandam alicuius sententiam, adferre.

22. De calcaria ad carbonariam. *Tom.3.li.de Carne Christi cap.6.n.*52.

RHENANVS: *Calcaria* taberna est, vbi calx adseruatur aut venditur. Sic *carbonaria*, à carbonibus. Vsus erit, quum res sordida aut molesta, æquè sordida aut molesta mutatur. Et elegans Prouerbium est, quoties de impuro loco ad nihilo puriorem nos recipimus. Quum ex vno malo in aliud diuersum incidimus. Postquam Tertullianus Marcionis respondisset impurissimæ hæresi, ad Appellis æquè impuri confutationem sese accingit. Non absimile: E Scylla in Charybdin, è fumo in flammam. Nisi quòd illo Prouerbio quædam malorum diuersitas, & quasi repugnantia significari videatur, vti calx & carbones, ratione contrariorum colorum, repugnant. Sumtúmque est ab ijs, quibus sordes odiosæ, neque facilè vestitum contaminari sibi patiuntur, quod fuligo vtrorumque efficit.

23. Campis suis diffundere. *Tom.5.lib.de Trinitate cap.6.num.*26.

HÆC inter se opponit Nouatianus: *Intra hæc corporis nostri lineamenta modum aut figuram diuinæ maiestatis includere; &: suis illam interminatæ magnitudinis campis sine vllo fine diffundere.* Nota sunt patentia æquora camporum & immensitates, in propria vocis significatione. Et illud Virgilij:

– Equites Messapus in armis,
Et cum fratre Coras, latis diffundite campis.

κατὰ τὴν μεταφορὰν hæc: Rhetorum campi; In aliquo campo Oratorem versari; Ex ingenti quodam immensóque campo in exiguum gyrum Oratorem compellere. Et: Hæc latissimum dicendi campum Rhetori solent aperire. Ex quibus & huius & sequentis Prouerbij vsus patet.

24. Campus fusus & latus aperitur. *Ibid. ca. 28. num. 127.*

CVI contrarium: Non habere satis magnum campum in quo versetur, apud Ciceronem Nonatianus etiam alibi eodem libro: *Hac breuiter sint nobis dicta & strictim posita, & non longa disputatione porrecta. Latius enim potuerũt porrigi, & propensiore disputatione produci.*

25. Capitis supercilio loqui. *Tom. 3. lib. adu. Hermog. cap. 27. nu. 91.*

IN *supercilio* notatur fastus, qua parte aut negamus, aut annuimus. Hauddubiè mutuatus ab Homero illud est Tertull. Iliad. α. Thetis ad Iouem:

Νημερτὲς μὲν δή μοι ὑπόσχεο, καὶ κατάνευσον.
id est.
Haud dubitanda mihi promitte atque annue.

Respondet Iupiter:

Εἰ δ' ἄγε τοι κεφαλῇ κατανεύσομαι, ὄφρα πεποίθῃς·
Τοῦτο γὰρ ἐξ ἐμέθεν γε μετ' ἀθανάτοισι μέγιστον
Τέκμωρ· οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον, οὐδ' ἀπατηλὸν
Οὐδ' ἀτελεύτητον γ' ὅ, τι κεν κεφαλῇ κατανεύσω
Ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων. id est,
Annuitabo tibi capite, vt bene fisa quiescas;
Hoc siquidem magnum est Dijs cum immortalibus à me
Iudicium. neque enim reuocabile mi, neque fallax,
Quódque tibi capite annuitaro, neque imperfectum.
Dicta supercilijs Saturnius annuit atris.

Vnde Plinius Lib. 1. Epist. ad Octauium Rufum: Vide in quo me fastigio collocaris, quum mihi idem potestatis, idémque regni dederis, quod Homerus Ioui:

Τῷ δ' ἕτερον μὲν ἔδωκε πατήρ, ἕτερον δ' ἀνένευσεν,
Vnum concessit voto pater, annuit vnum.

Nam ego quoque simili nutu ac renutu respondere voto tuo possum. Huc pertinere non temerè existimem: Censorium *supercilium*, quasi qui *supercilio* solo vel damnet, vel probet; quod alij tetricam seueritatem interpretantur.

26. Catharticum dare. *Tom. 1. lib. de Pallio cap. 5. num. 111.*

KΑθαρτικὸν ἢ καθαρτήριον φάρμακον, ἢ κάθαρσις, medicamentum ventrifluum, siue quod aluum deijcit. Hinc ὑπήλατον dictum Hippocrati. Explicat se Tertull. *Sermone me suasisti medicamine sapientissimo*, ex Græco Senario:

λόγῳ μ' ἔπεισας φαρμάκῳ σοφωτάτῳ.

Καθαίρειν est lustrare & expiare; ad quod adludit Horat. lib. 1. Epist. 1. loquens de vitijs animi:

Sunt verba & voces, quibus hunc lenire dolorem
Possis, & morbi magnam depellere partem.

Et:

-sunt certa piacula, quæ te
Ter purè lecto poterunt recreare libello.

Huc pertinet: Elleboro purgare, & similia.

27. Catone sapientior & grauior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. n. 173.*

CATVM Sabini acutum dixerunt, vnde *Catonum* nomen. Huius autem *Catonis*, apud Tertull. primi & Censorij, elogium, habes apud Plinium l. 7. c. 27. & apud Ciceron. lib. de Amici. vbi de *Catone* Lælius: Aut enim nemo; aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Et in lib. de Senect. qui *Catonis* huius nominis inscribitur.

28. Caucaso abruptior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 1. n. 15.*

CAVCASVS, mons Scythiæ vastissimus, cuius, vt ait Plin. l. 6. c. 5. iuga, in Colchica Ponti regione ad Rhiphæos mõtes torquẽtur, altero latere in Euxinum & Mæotim deuexa, altero in Caspium & Hyrcanium mare, varijs nominibus. Virgil. 4. Æneid.

-Duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, *Hyrcanæque, &c.*

quibus verbis: *abruptum* explicatur. In hominẽ agrestem, & durum intractabilem & Inhospitalem.

29. Cerebrum vel cor non habere. *Tom. 3. Lib. 4. adu. Marc. cap. 10. n. 118.*

IN hominis *cerebro*, spirituum vitalium receptaculo, suprema & quasi regia rationis potestas; in *corde* totus ipse vitæ fons, & sapientiæ sedes. Hinc vecordes & insipidi, *cerebro cordéque* vacui dicuntur. Atque adeò ipsa corporis vitia, si vel *cerebro vel cordi* sint adfinia, mentem quoque & rationem labefactant. Notus Æsopi apologus de vulpe caput laruæ admirante: ὦ οἵα κεφαλὴ, καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει· πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ψυχὴν ἀλογίστους. O quale caput, & *cerebrum* non habet.

30. Cerui in prælio. *Tom. 2. Lib. de Coron. milit. c. 1. n. 18.*

RHENANVS: Prouerbialem figuram sapit, natam vt apparet, ex illo Chabriæ Apophtegmate, qui dixit: Formidabiliorem esse *ceruorum* exercitum duce leone, quàm leonum duce *ceruo*. Meminit Plut. *Ceruus* & simplex & notæ timiditatis animal, cuius omne in fuga præsidium, quum sit pernicissimũ. Hinc *cerui* viri dicuntur, quum fugæ magis quàm viribus fidunt, quique formidolosi sunt. Quibus Mauors, vt ait Virgil. li. 11. Ventosa in lingua pedibúsque fugacibus; & apud Homer. Iliad. α. Achilles Agamemnoni timiditatem in congressibus præliorum exprobrat:

οἰνοβαρὲς, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο:
Ebrie, ceruinum *cor habens, oculósque caninos.*

31. Chrysippus ad elleborum. *Tom. 3. li. de Anima cap. 6. n. 89.*

CHRYSIPPVS Cleanthis discipulus, homo acerrimo ingenio, de quo versiculus:

εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν στοά.
Nisi fuat Chrysippus, *haud fuat Stoa.*

Refert Valer. Max. l. 8. c. 7. Carneadem cum *Chrysippo* disputaturum, *elleboro* se antè purgare solitum, ad exprimendum ingenium suum attentiùs, & illius refellendũ acriùs. Idem A. Gell. lib. 17. c. 15. Carneades Academicus scripturus aduersus Stoici Zenonis libros, superiora corporis *elleboro* candido purgauit. Et cap. vbi *ellebori* efficientem & duplex genus explicat. Et Plinius lib. 25. c. 5. idem Carneadi adtribuit, & *ellebori* naturam describit. Tertullian. ipsi *Chrysippo* tribuere videtur: *Sententias suas non intelligendo, valetudinis corruptelam suspicari.* Quod Valerius de *Chrysippo* eodem capite scribit: Cuius studium in tractandis ingenij sui monimentis tantum operis laborisque sustinuit, vt ad ea quę scripsit, penitus cognoscẽda, longa vita sit opus. Et vt Cicer, de eodem: Quædam, inquit, proponebat, quę ne ipse quidem potuit dissoluere. At Lucianus fabulatur in 2. verar. Narrat. lib. Non licuisse *Chrysippo* in beatorum insulam immigrare, nisi quartum iam sumto *elleboro*. Adludens huc, quòd ter in vita bibisse memoratur. Hinc *elleborum* bibere, edere, eóq; se purgare iubentur, qui mentis capitisque vitia sibi leuari velint.

32. De cœlo superuenit. *Tom. 1. Apolog. capite. 10. n. 162.*

Videantur

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Explicat Tertullianus in ignotos, & vel ex inopinato apparenteis; qui & cœlites & cœlo delapsi, vel è cœlo cecidisse dicebantur: οὐρανοπετεῖς. Illud sumptum videri potest à scenis Tragicis, in quibus ferè, ἀπὸ τῆς μηχανῆς θεός. Est enim machina supra scenam locus, vnde ex improuiso Deus aliquis apparebat.

33. De cœlo in cœnum. *Tom.2.lib.de Spect.c.25.n.189.*

TERTVLLIAN. *De Ecclesia Dei, in Diaboli Ecclesiam tendere.* Et lib. de Coron. milit. *De castris in castra tenebrarum nomen deferre.* Elegantiam adsectauit Tertull. ἐκ τῆς παρονομασίας, vt sit luci tenebras, vitæ mortem præferre. Quum ab honestissimis actionibus studiisque, ad flagitia, ad vanas turpésque exercitationes deflectimus.

34. Cœna æstiua post assum. *Tom. 3. lib. de Anima, cap.32.num.387.*

VIDETVR innuere Tertullianus in *in cœnis æstiuis, post assum,* hoc est: carnes assas, nihil præterea ferculorum importari solitum, ita vt finis cœnæ fuerit assum. Vti Empedocles in ardenti Ætna probè assus, in nullum aliud corpus est mutatus, atque ideò finis fuit metensomatoseos. Quid si huc adludat? Græcis, qui oua cum turdis & leporinis carnibus ac mellitis placentis, secundas mensas dabant, mos iste fuit, vt in fine cœnæ linguas igne torridas post sermones, degustandas darent. Quare, finitum aliquid esse, nihil esse reliqui, Prouerbio significabitur.

35. De corio suo ludere. *Tom.1.lib.de Pallio, cap.3.num.49.*

A Chamæleonte tractum, qui toto corpore reddit colorem quemcumque proximum adtigerit, præter rubrum & album. Itaque adagium paret in hominē versipellem, inconstantem ac pro tempore in omnem habitum sese vertentem. Cui simile: Proteo mutabilior.

36. Crœso & Crasso copiosior. *Tom.1.Apolog.c.11.n.173.*

CROESI Lydorum Regis opulentia apud Græcos in Prouerbium abijt, qui Cyro Persæ bellum facere ausus. M. *Crasso* apud Roman. diuitis cognomentum additum qui in agris suis Sestertium vicies mille possedit & neminem esse diuitem, nisi qui exercitum alere possit suis fructibus, dixisse memorat Cicer. in Paradox.

37. Cubito pellere. *Tom.3.lib.de Anima cap.55.n.605.*

SI quid perperàm dictum aut improbiùs reprehendimus, in latus proximi, cuius dicta non probamus, cubitum impellere solemus, & procul à nobis, quasi abhorrentes, detestationis caussa, arcere. Horat. libro 1. Epist.6.

Mercemur seruum, qui dictet nomina, laeuum
Qui fodiat latus.

Intelligit seruum à memoria, siue nomenclatorem. Vbi fodere latus, est manu vel pungere, vel tundere, quod fit monendi, suggerendi, & impellendi gratia. Erit igitur, adspernari & respuere homines tam praua opinione imbutos.

38. Cuneo extrudere. *Tom. 3.l.1.aduers. Marc.cap.21.num.150.*

HOC *cuneo veritatis omnis extruditur hæresis.* *Cuneus*, ferreum vel ligneum instrumentum, quo, vt ait Virgilius scindebatur fissile lignum; à cuius forma, *Cuneus* in acie pedites conferti, qui iuncti cum acie, primo angustiùs, deinde latiùs procedunt, & aduersariorum ordines rumpunt, quia à pluribus in vnum locum tela mittuntur. Quibus opponitur ordinatio, quam forficem vocant, quæ lectissimis militibus confertus in V. litteræ formam componitur, & illum *cuneum* excipit, atque ex vtraque parte concludit. Quo facto, aciem non potest erumpere. Ex priore significato sunt illa: Malo nodo, malus quærendus *cuneus*; à sectoribus roborum, pro malum malo retundere; & : clauum clauo pellere. Ad quæ hic adludere videtur Tertull. In sequentibus ludere videtur altero significato.

39. Cuneo occurrere. *Tom.3.lib.de Resurr.carn.c.2.num.18.*

SVMTVM à re militari. Virgil.

Agmina densentur cuneis. & : *omnes*
Dant cuneum, *densáque ad muros mole feruntur.* &:
Quà globus ille virum densissimus vrget.

Eritque valida confertaque alicuius rationibus argumenta opponere.

40. Cuneum primum congressionis armare, *To.3.lib.adu.Valent.c.3.n.24.*

CVS subiungit Tertullianus: *detectorem conscientiæ illorum, primam hanc victoriam auspicamur.* Sic Antecursores, equites præmissi, solent detegere hostileis copias, insidias, & numerum. Et prima victoria quasi omen est pugnæ. Omnia translata à conflictu martio prælij, ad disputationem, quod est certamen litterarium.

41. Demosthene eloquentior. *Tom.1.Apolo.c.11.n.173.*

NIHIL *Demosthenis* oratoria vi clarius, inquit, Valer. Max. libro 4. capite 5. & capite 7. libro 8. *Demosthenes*, cuius commemorato nomine, maximæ eloquentiæ consummatio audientis animo oboritur. Quinctil. lib.9. eiusdem commemorat elogium.

42. Digiti nutu loqui. *Tom.3.lib.adu. Hermog.c.27.n.91.*

IN Apolog. *cum digitorum supputarijs gesticulis.* Priscis vsitata supputandi ratio, quæ fiebat digitorum flexu. A Vener. Beda loquela digitorum, siue per gestum digitorum, dicitur. Alex. ab Alex. lib. 1. capite 14. Veteres gestu manus, modò dextræ, modò sinistræ & digitorum depressione aut circumflexione, sæpè annos dinumerarunt, &c. Ad quem morem adludit Tertullian. quum addit: *nutu accommodato; altiùs tollens, & quasi retrò saltans.* Vsurpatur in hominem plus nimio sibi sumentem, & pro arbitratu suo, quod lubet, statuentem.

43. Digito destinare. *Tom. 1. lib. de Pallio capite n.84.*

TERTVLLIANVS l. de Veland. virg. *dum, digitis demonstrantium titillatur.* Est potentis, digitis denotare

& monstrare. Hora. Ode 3. lib. 4.

Quod monstror digito prætereuntium,
Romanæ fidicen lyræ.

& lib. Ep. od. 4. explicat nostrum prouerbium ex Tertull. sententia:

Videsne sacram metiente te viam
Cum bis ter vlnarum toga,
Vt ora vertat huc & huc euntium
Liberrima indignatio?

44. Dimicare ad certum. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

SOLENT gladiatores & pugiles interse congressuri, ante quàm ad manus ictúsque veniant, quoddam quasi præludij specimem edere; &, vt B. Paulus ait: aërem verberare. Virgil. lib. 5.

Talis prima Dares caput altum in prælia tollit,
Ostenditque humeros latos, alternáque iactat.
Brachia protendens, & verberat ictibus auras.

Tum postmodò:

Immiscéntque manus manibus, pugnámque lacessunt.

Et lib. 12.

-Ventósque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.

Potest & videri sumptum à iaculatoribus, qui scopum, ad quem collimeor, sibi proponunt. Huc pertinet B. Pauli illud 1. Cor. 9. Ego itaque sic curro, vt non in incertum; sic pugilem ago, non velut aërem feriens.

45. Dimicare cominus. *Ibidem. vide*: Cedere cominus, *superius.*

46. Epicitarisma post fabulam. *Tom. 3. li. aduers. Valent. cap. 33. num. 367.*

RHENANVS: Quum fabulæ recensebantur olim publicè, ad demulcendos spectatorum animos, qui tædio longæ narrationis iam languebant, in fine, priusquàm dimitterentur, citharœdus aliquis prodibat. Solent & ante & post iustam fabulam quædam cani in odeo à re aliena, ad Auditorum fastidia dispellenda dumtaxat. Vnde illa proœmium quasi præcentio, πρὸ τῆς οἴμης, ante cantum ordinarium, quod Rhetores per translationem suæ orationi. Exordium dixerunt. In Poësi, Prologus, & & contrà, Epilogus. In tibiarum incentione, Proaulion. Poterit dici, corollarium vani alicuius cœpti, aut commentum additum.

47. Fauos post fella gustare. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. c. 14. num. 196.*

RHENANVS: Prouerbij speciem habet, de eo vulgò dici solitum qui toleratis aduersis, lætioribus tandem rebus potitur. Huc faciunt illa: Ex tempestate in portum; post agonem corona. Vulgare: Ab atro pane ad candidum; virtutis radices amaræ, fructus suauissimi.

48. Fibulam laxare seu relaxare. *Tom. 2. l. de Cor. milit. cap. 11. num. 144.*

RHENANVS: Prouerbialiter dictum, pro: Aperite fenestram, &: ansam dare delictis; quæ & ipsa Prouerbij schema habent. Huic opponitur quod idem lib. de Monogamia dixit: *fibulam imponere*, quod est, compescere & cohibere. Narū videtur à *fibula* cinguli, qua vestis fluxa adstringitur, vel adstricta remittitur. Virgil.

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Sed quoniam ad carnis lubricas voluptates plerumque Tertullianus refert; referri poterit ad *fibulæ* adstrigmentum, qua olim adolescentulis in venerem pruricntibus pronisque parteis genitaleis traijciebant, quod *infibulare* vocabant Cuius rei ratio est apud Corn. Celsum mentio apud Martial. & Iuuenal. vt in eos dicatur qui ruptis pudoris repagulis, in libidinē præcipites feruntur, & dissoluti in omne licentiæ genus.

49. Filum tenuissimum pendente vestigio adgredi. *fortassis*: ingredi. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 10. num. 83.*

TERTVLLIANVS sese explicat, & à *funambulis* hoc locutionis genus, translatum significat, dum præmittit: *funambulæ pudicitia. Funambuli*, νευροβάται, & σχοινοβάται, per extérum funem incedebant, cuiusmodi incessus in imperitis periculo lapsus non carebat; Et hinc *vestigio pendente* (nam in aëre pendere videntur) opponit: *In gradu totum esse, in solido esse.* In eos ergo competet, qui rem periculo plenam adgrediuntur. Ouid. de casuum humanorum varietate:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.

50. Fossam determinare. *To. 3. lib. de Præsc. adu. hæret. c. 10. n. 68.*

RHENANVS: vltra quàm transilire non liceat, Metaphorica locutio. Vallum castrorum consueuit, vel ex cespite aggesta humo, vel ducta ingenti fossa, quam quum munitionibus nemo transcenderet, communiri, intra quam milites contioebantur; vel huc pertinet, quod suprà de *scammate* dictum est. Erit igitur, certas alicui leges esse præstitutas, à quibus nefas sit recedere. Græcis non absimile, ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν, vltra fossam salire.

51. Fluctus vtrimque te inuoluunt. *T. 3. l. 1. adu. Marc. c. 7. n. 50.*

A TEMPESTATE maris, & decumanis fluctibus, ad argumenta vtrimque aduersarium capiendo. Nam & dilemmate vtitur Tertullian. Quasi dicat: Non est effugio locus, vtrimque siue ex vtraque argumenti parte constrictus & irretitus teneris. Potest & vsurpari in eum, qui geminis & ancipitibus malis circumcluditur. Virgil.

Vario curarum fluctuat æstu.

52. Frenare. *Tom. 5. l. de Pudic. cap. 16. n. 136.*

TERTVLLIANVS *Tenebitur frenandis continentia coniugiis.* Vsitatissima ab equis Metaphora. Virgil.

Institutáque dedit gentem frenare *superbas.*

Horatius:

Hunc (animum) frenis, hunc tu compesce catenis.

hoc est: coërce & comprime animi perturbationes. Cui oppone ex Tertull. *fibulam laxare vel relaxare carni.* Cicero: alicui frenos furoris inijcere, & alicuius furorē *frenare.*

53. Frenatos relaxare, *vel* laxare. *Tom. 5. de Pudicit. cap. 2. n. 22. &*:
Frenos restringere. *Ibidem.*

CONTRARIA sunt. Virgi. lib. 1. Æneid.

-Qui fœdere certo
Et premere, & laxas sciret dare iussus habenas.

Cicero Alter *frenis* eget, alter calcaribus. Tertull. ad disciplinam transtulit, vt significet, vel nimia indulgentia, vel immodica seueritate, in disciplinæ obseruatione vti.

54. Fronte sua proponi. *Tom. 5. l. de Monog. c. 12. n. 100.*

RHENANVS: quod liberè & apertè debeat proponi, non coactè & rectè. Vera *fronte* apud Cice. pro C. Rabir. est ex animo & citra fucum facere quid vel dicere: & contrà: mendaci fronte & vultu, per simulationem. Hinc illud: *Fronti* nulla fides. *Frons* enim & oculi declarant maximè adfectum animi. Et apud Terentium: Vultum fingere, est componere ad simulandum vel dissimulandum aliquid. Opinor tamen verisimilius ad hoc respexisse Prouerbij Auctores. Quum in *fronte* pudoris sit sedes (vnde perfrictæ frontis homines) quum quid ab honestate non discrepans, quódque non temerè vertat pudori, vel facimus vel dicimus: nostra *fronte* id nos facere vel dicere, possumus vsurpare. Quum si quid contrà vel turpe vel indecorum faciendum sit, aliena *fronte*, siue per subornatos, id faciamus dicamúsue, & nostro parcamus pudori.

55. Qui fugiebat, rursus præliabitur. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecutione ca. 10. num. 72.*

RHENANVS: Demosthenes olim fugiens ea prælio Chæronensi, in quo succubuerunt Athenienses aduersus Philippum Macedonum Regem pugnantes, fœdam eam fugam, ob abiectum clypeum exprobrantibus solitus est hoc versiculo respondere: ἀνὴρ ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται, hoc est: Vir qui fugit, rursum capesset prælia. Tertullianus paulo antè hæc opponit: *Stare immobiles præcipit vtique, nec fuga mobiles, & arcinctos in fugam, an in occursum Euangelij?* Hastam abijcere, & Græcis ῥιψάσπιδες, & ἀσπιδαποβλῆς, ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν καὶ ἀποβάλλειν τὴν ἀσπίδα. Prouerb. pro: diffidere caussæ, vel caussæ defensionem deserere. Tertull. Prouerbio (quod à Græcis profectum) moneri possumus, non protinus despondere animum, si quid infeliciùs successerit: & quum hac non successit, vt ait Comicus, alia adgredi via.

56 Funem contentionis ducere. *Tom. 3. li. 4. adu. Marc. cap. 4. num. 28.*

FREQVENS est apud bonos Auctores: *Ducere funem*, quod sumptum μεταφορικῶς à Comica saltatione, quam κόρδακα & κορδακισμὸν appellant. Terent. Adelph. Tu inter eos restim ductitans saltabis; & apud Aristoph. περιέλκεις· οὐδὲ κόρδακ' εἵλκυσεν. In quibus chortis qui præsultor est, & moderator, *funem ducit*, quem alij adprehenso fune præeuntem sequuntur. Hinc apud Cicer. familiam *ducere* est, esse principem & auctorem alicuius sectæ, & Horat de Pecunia epist. 1.

Tortum digna sequi potius, quàm ducere funem.

Sed quid hæc ad contentionem & certamen ad pertinacem opinionum defensionem? Adludere igitur videtur ad aliud lusus genus, in quo fortè *funem* medium vtraque pars in diuersa obnitens ad se pertrahere nitebatur, & alteris eatraquere. Qua in re propositum erat victoriæ præmium: quod non paucis locis à pueris obseruatur hodie: quem *funem* contentionis vel contensiosum, à partium contentione (vt *Kyfbal* Flandri, in lusu pilæ palmariæ, quum luditur datatim appellat. Tertull. qui addit: *pars hinc inde nisu fluctuante*; fortasse: fluctuantem sub funem.

57 Fune contentioso diem ad vesperam ducere. *Tom. 1. lib. ad. Ind. c. 1. n. 1. & Tom. 3. li. de Resurr. carnis c. 34. n. 254.*

VEL *in vesperam trahere.* Cui addit Tertull. *alternis vicibus*, vt suprà: *pars hinc inde nisi.* Cicer. 2. Epist. 1. lib. Familiar. Hac controuersia vsque ad noctem ducta: & 2. Epist. 4. lib. ad Attic. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere. Plinius: Actionem meam, vt prælia nox dirimit. &: Dixit in noctem, atque etiam illatis lucernis. Apud Roman. quum quid differri, vel in diem diffindi vellent intercessores: dicendo diem ducebant, nequid eo die ipso à Senatu decerneretur: dicebantúrque diem extrahere, tempus trahere, & prolatare consultationes apud Sallust. Itaque significabitur contentionis diuturnæ pertinacia. In l. de Resurr. car. *contentioso fune deducere*, est argumentis prolixis perplexisque rem agitare.

58. Funem contentiosum alterno ductu in diuersa distendere. *Tom. 5. lib. de Pu. c. 2. n. 22.*

PRÆTER ea quæ suprà adlata sunt, hoc prouerbio admoneor, *Ductarium funem* dici, qui per orbiculos trochleæ (quæ est machina tractatoria, cú æreo ligneóve orbiculo, qui circum axiculum versatur, siue rotula striata, quam *Caterol* & *Monfle* Belgæ appellent) traijcitur. Qua machina vtimur in oneribus, fascibus, saccis frumentarijs in altum adtollendis, & per fenestras immitendis. Qui funis dicitur contrà demitti. Virgil.

Demissum lapsi per funem.

Alterno ductu, vt suprà, *Alternis vicibus, pari nisu hinc inde.* Idémque significabit. Vtrimque magna cum pertinacia rem disputando agitare.

59. Funem longum adtrahere. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 14. num. 115.*

NOTVM est illud B. Gregorij Moralibus: Oritur ex suggestione cogitatio, ex cogitatione affectio, ex affectione delectatio, ex delectatione cõsensus, &c. vsq; ad certam damnationem. Quæ est longa illa & horrenda peccatorum catena. Qui funes atque compedes, quibus constrictum hominem Satanas non solùm in omne genus malorum, sed etiam tartaream abyssum præcipitat. Apud profanos auctores Catena negotiorum, Catenati labores. Pindar. δυσφόρων χοινίον μεριμνᾶν.

60. Glacie fragilior. *Tom. 3. l. 1. ad. Marc. c. 1. n. 14*

ALIIS: *Gelu fragilior.* De homine inconstante & fœdifrago. Nam fragile opponitur firmo & stabili. Fragilitatis in glacie caussa est, partiũ excreto calore, quod coniungendi vinculum est, raritas.

61. Gradu cedere, de gradu cedere, siue paulisper decedere. *Tom. 3. lib. de Præs. adu. hæret. c. 9. num. 64. & lib. 5. adu. Marc. cap. 16. nu. 256. ac Tom. 5. lib. de Pudic. ca. 7. n. 53.*

OMNES metaphoræ ab athletis sumtæ iam congredientibus, siue gradum, pedem, manum conferentibus. Li. de Præscr. adu. hær. *Cede aut ac sponte de gradu isto:* Quod est, non impulsus, nec armentis enictus de iure meo concedo: hoc dono aduersario, quod defendere mihi sit procliue, & ad firmiores rationes recurro.

62. Gradu eodem occurrere. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. c. 29. nu. 492.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui cum Antagonista decertaturi gradum figunt, & ictus declinandi caussa cedentes, iterum procedunt, & eodem gradu consistunt, & obuiam euntes renitũtur. Erit, eodẽ argumẽto & telo vti.

63. Gradu excludere, expellere, de gradu pellere, *T. 3. l. de Anim. c. 6. n. 82. & l. 1. ad. Marc. c. 13. n. 71. ac l. 4. ad. Marc. c. 9. n. 104.*

LIBRO de anima: *Huius definitionis gradum excluserо*, hoc est, ostendero definitionem cōsistere non posse, neque rem definitionem cum ea retrò commeare; quod est vitium in rei definiendæ ratione primarium. *Cum Deum hoc gradu expellimus*, hoc est, quum Deo hanc potestatem prærogatiuam, vim creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc est, conuincam te falsi, & tua rationes infirmem. Hæc omnia à colluctatoribus sumpta, significant aduersarium confutare, & in certamine disputationis superare.

64. De gradu deijci, aut moueri. *Tom. 3. li. de Resurr. carnis cap. 2. num.* 18.

APVD Ciceron. lib. 1. Offic. *De gradu deijci*, est animo consternari, & velut à statu mentis demoueri, nec præsentis animi vti consilio. Huc pertinent, Moueri loco, deturbari gradu. Cui contraria: Reponi in gradum, &: Restitui in locum. Ter. *deiectum vel motum de gradu eius spei*, hoc est, qui iam spem abiecit, in qua innitebatur alienis persuasionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom. 3. lib. 4. aduer. Marc. cap. 6. num.* 52.

EST alia adgredi via, & nouum inire certamen, vel saltem nouo modo. Vel, te vna iam improbata & labefactata, ad alterius euersionem sese accingere.

66. Gradum conferre. *Tom. 1. lib. ad. Iud. c. 2. n. 6. & c. 7. n. 27. & lib. 3. aduers. Marc. capite 2. num* 4.

MILITARIS phrasis, vt illa: Collato pede præliari; conferre manum vel pedem; conferre gradum cum hoste. κατ' ἀρχὰς τῆς μάχης. Auspicari certamen disputationis: Ad rem propius accedere. Hο ἐγγὺς ἰόντες, cominus congressi.

67. Gradum dirigere. *Tom. 3. lib. 4. ad Mar. cap. cap. 37. num.* 601.

EST aliquò referre vim ingenij; ad aliquid expendendum se comparare.

68 Gradum figere. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 11. num. 86. & Tom. 3. lib. 4. ad. Marc. c. 2. nu. 18. lib. 5. adu. Marc. cap. 10. num. 154. lib. ad. Praxean. cap. 8. nu. 56. & cap. 22. nu. 135. Tom. 5. lib. de Ieiun. cap. 11. num.* 71.

RHENANVS: Translatio ab athletis in certamine congredientibus, sermo prouerbialis. Consistere cum constantia, & apud Tertull. tot locis est, sententiā semel conceptam acriter defendere, in eáque persistere; aut premere argumentum suum, vt loquitur Cicero; vel in vnius rei diligenti pensitatione immorari, & nullis vti excursionibus à re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecut. cap. 11. num.* 80.

APVD Virgilium frequens: State viri, adhortantis vt ex fuga sistant. vnde Iouis Statoris nomen. Et Æneid lib. 10.

Fidite ne pedibus, ferro rumpenda per hosteis
Est via.

Prouerbial. argumentis aduersariorum non moueri, pertinaciter in sententia persistere, suam causam acriter in sententia persistere, suam caussam acriter defendere. Li. de Ieiun. *State in isto gradu si potestis*.

70. Gradum mouere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. ca. 13. num.* 78.

TERTVLLIANVS sic interpretatur: *Mouistis gradum excedendo traditionem, quum quæ non sunt constituta, obitis*. Est igitur: recedere ab instituto, siue à præscripta norma; cedere aduersario victum. Virgil. li. 2.

Retróque pedem cum voce repressit.

71. Gradum obstruere. *Tom. 1. Apolog. cap. 27. nu. 424. Tom. 2. lib. de Veland. virgin. cap. 15. nu. 120. Tom. 3. lib. de Præscript. ad. hæret. c. 15. num. 99. & li. de Resurr. car. c. 48. n.* 344.

HVNC igitur gradum potissimum obstruimus, non admittendo eos ad vllam de scripturis disputationem, hoc est: hoc primum opponimus, à congressu remouemus. In Apolog. *Prouocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidiæ* (al pro fide) *conscientia nostra*, hoc est: anteuertimus, ne perfidia irrepat mentibus nostris. Cicero: obstruere perfugia improborum. Li. de Resurr. carn. vt *quod aduersarij in prima statim acie obstruunt, in vltima congressione prosternerem*.

72. Gradum sustinere. *Tom. 3. lib. 1. aduer. Marc. cap. 1. num.* 23.

QVI oppugnantur, dicuntur vim & impressionem hostilem sustinere, siue sufferre. Hinc Prouerbialiter, pro: Suscipere alicuius rei defensionem, siue sustinere. Tertulllianus sic transtulit ad litterariam disputationem: *Alius libellus hunc gradum sustinebit aduersus hæreticos.*

73. Gradum vnum insistere. *Tom. 3. l. Scorp. adu. Gnost. cap. 8. num.* 52.

ADDIT Tertullianus, & explicat se: *In hoc solum primo amus. Insistere*, & referre pedem, & longiùs procedere, contraria sunt, Cicero: *Insistere*, in aliquo statu, est commorari. Prouerb. ab instituta disputatione non egredi, & in vnius rei disquisitionem incumbere.

74. Gradus hic stabit. *Tom. 3. lib. de Anima cap. num.* 83.

TERTVLLIANVS: *Sed nec hic gradus stabit*, hoc est: hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque consistet; facilè poterit refelli & infirmari. Adfirmatè: hoc ego defendendum aduersus omnes rationes suscipiam; huius pronuntiati veritatem propugnabo.

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 19. num.* 125.

CICERO: Consilijs alicuius *occurrere*, atque obsistere. Tertulliano est, argumentum pro re nata, eludere responso & contraria ratione.

76. De gradu primo præludere. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num.* 14.

ADIVNGIT

ADIVNGIT Tertull. *Adhuc & quasi de longinquo* cui statim oppositum subiungit: *Ad certum & cominus dimicare*; quæ suprà explicata huc faciunt. Solent gladiatores ante iustum cum Antagonista certamen, ostentandæ artis & oblectandi spectatoris caussa præludere, vt apud Vigilium Acestes:

Ostentans artem pariter, arcúmque sonantem.

Est igitur leuia & quasi ludicra adferre argumenta, & imbecilliora, initio, antè quàm ipsum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu esse. *Tom.5.lib.de Pudicit. capite 10. num. 83.*

IN vno argumento insistere. Cui opponit Tertull. *pergere*. Quod interpretari possumus, Ex sumptionibus siue pronuntiantis complexionem elicere, & ad rei probandæ summam peruenire. *In gradu totus esse*, ille dici potest, qui proponit quidem, sed nihil concludit. Qui sorite, siue argumentatione aceruali vtens in initijs immoratur, longéque abest ab extremo conclusionis.

78. In gradum decurrere. *Ibid.cap.21.n.183.*

AD nouam rei disquisitionem se comparare; re vna explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rursum. *Tom. 3. libro 1. aduersus Marc.cap.9.num.155.*

QVVM ab instituto per digressionem, siue παρέκβασιν, abrepti abductíque longiùs, eodem vnde diuertimus, regredimur, & eandem rem deouò agitamus expendimúsque.

80. In gradu ipso prouocare. *Tom.3.lib.5.aduers. Marc. cap.1.num.12.*

SVMTVM à pronocantibus ad pugnam, qui quum gradum institerint, aduersarium oppetuntur & intentato telo lacessunt. Significat itaque, caput rei adgredi, & rem & altiùs non repetere neque longè arcessere, sed ea super quibus pugna est, initio inquirere, ab eorúmque inquisitione non recedere.

81. Habenis effusis. *Tom.5.Epist. de Cibis Iudaicis cap.4.num.14.*

HABENÆ, lora sunt, quæ freno vtrimque adligantur ad equum regendum. Hinc illæ Metaphoræ, laxissimas *habenas* dare amicitiæ. Cicc. Virgilius lib. 5.

-spumantíque addit
Frena feris, manibúsque omneis effundit habenas.

Propriè lib. 12.

-nullo discrimine eadem
Suscitat iraríimque omneis effundit habenas.

Translatè. Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fonteis, & omnes adfectuum habenas, effundere. Contrarium est: Ioijcere habenas pro compescere, & impetum sistere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis δοῦναι χαλινοὺς πάντας ἀφεῖναι, ἢ ὅλως ἐφεῖναι τὴν ἡνίαν, pro: Nimium indulgere, nimiámque permittere libertatem. *Habenis effusis*, est licentissimè, liberrimè, & intemperantissimè; vel immodicè. Idem Nouatianus lib. de Trinitate: *Indulgentia sua sinum largos profudit*, & : *Sub iugo enim naturali legis omnibus data, alia quasi frenis reuocata restrahuntur, alia quasi effusis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio instabilior. *Tom.3.lib.1.ad. Marcion. cap.1.num.12.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Historicis & Poëtis celebrati *Hamaxobij*, vel Hamaxobitæ, Sarmatiæ gens. Quos sic describit Horat. lib. 3. Od.24.

Campestres melius Scythæ,
Quorum plaustra vagas ritè trahunt domos,
Viuunt, & rigidi Getæ;
Immetata quibus iugera liberas
Fruges, & Cererem ferunt;
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modo in eum dicetur, qui sedes subinde mutat, & fabulam vndecumque motoriam agit: sed qui versatilis est animi sententia inconstans.

83. Hieme frigidior. *Tom.3.lib. 1.adu. Marc.cap. 1.num.14.*

VERBA, iudicia, homines frigere dicuntur Ciceroni: & : In re frigidissima calere, in feruentissima frigere, opponit metaphoricῶς, &: Lentus in dicendo, & penè frigidus. De homine insulso, tardi stupidique ingenij. Vt calidus de alacri & excitato animo. Et: Calida consilia, est, præcipitia & remeraria.

84. Hypobrychium irrespirabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. cap.vlt num.170.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενον, quod fluctibus est obtectum. Homer. Odyss. ε.

τὸν δ᾽ ἄρ᾽ ὑπόβρυχα θῆκε πολὺν χρόνον.

vbi ὑπόβρυχα Poet. pro ὑποβρύχιον, τὸν καταδεδυκότα εἰς τὸ ὕδωρ, qui sub aqua subijt. Hæc ferè Paul. Leop. lib.8. Miscell.cap.23. Sed quum Ter. dicat: *Inenarrabile excussis profundum, inextricabile impactis naufragium, irrespirabile deuoratis hypobrychium*, videtur locum significare, imum scilicèt maris fundum, in quem & excussi natandi imperiti & impacti, nec tabulis nec scopulis adhærescentes deferantur. Significabit ergo Prouerb. Extremum periculum, vt omnis salutis emergendique è malis spes adempta sit.

85. In alium ictum considerare. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnostic.cap.5.num.35.*

OCCVRSVM *est huic plagæ; in alium ictum considerauus*, &c. Alij longè aliter distinguunt. A gladiatoribus sumptum. Cicer. 1. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita coniectas vt vitari posse non viderentur, parua quadam declinatione, & vt aiunt, corpore effugi? & Virgil.lib. 5.de Pugil.

Nunc hos, nunc illos aditus, omnémque pererrat
Arte locum, & varijs assultibus irritus vrget:
Ostendit dextram, insurgens Entellus, & altè
Extulit. ille ictum venientem à vertice velox
Praeuidit, celerique elapsus corpore cessit.

Vt sit: vno argumento refutato, alius infirmationem inquirere, & rationem secum inire quam improbari possit.

86. Istro fallacior. *Tom.3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num.15.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Quis ab histrice animante hoc sumtum dicat? *Istriæ* regionis incolæ, non *Istri* aut Histri, sed Istrij dicuntur: quibus quis falaciam tribuat, non reperio. Reliquum est igitur, vt Ister fluuius alio nomine Danubius, huic prouerbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificasque appellationes, à locis, gentibus, Ponto, Patriæ viciois, & rebus eidem peculiaribus, adsignet. Dicetur autē;

fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (vt Mæander) vnde à Poëtis retortus & sinuatus dicitur; vel propter ostiorum multitudiné (inter quæ vnum est Pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostium) quæ fallat in instituto cursu nauiganteis, vel quòd subita inundatione plerumque accolas inopinatò opprimat, Tibul.

- Fallax quoque testis
Pannonius, qui Istri accola.

Ausoo.

Et fontem Latijs ignotum annalibus Histri.

(adspirat namque.) Ignotum, quia fallit & latet.

87. Iugum excutere, *&*: Ceruicem a iugo excussare. *T.5.l. de Pud.c.10.& 12.n.81.& 95.*

IVGVM, quod boues induunt, cùm trahunt aratrum vel currum. Cicer. Boum ceruices natæ ad *iugum*. Metaphoricôs seruitutem aut onus graue significat. Hinc illa: *sub iugum mittere*. *Iugum* deijcere à ceruicibus, est: liberare violenta dominatione, graui onere seruitutis. Contrar. apud Vigil. 12.

Ni frenum accipere, & victi parere fatentur.

Tertull. lib. de Idol. *vinculum & iugum nobis relaxauit*, & lib. de Pudic. *operum iuga resecta sunt, non disciplinarum.*

88. Lamiæ turres. *To.3.l.ad. Valent.c.3.n.23.*

DE *Lamijs* multa Politianus in Præfatione in Dialect. & Brassicanus eius commentator. Hadrian. Iunius Adagio 34. Cent. 2. & Cæl. Rhodig. c.5. lib. 29. vbi de Menippi Lycij amica, in coniugem iamiam adsciscenda, post multa ait quidam Philosophus: Bella hæc sponsa vna est τῶν ἐμπουσῶν, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυκίας οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται, hoc est: ea Empusis, quas & *Lamias* & Mormolycias plerique putant. *Turres* autem commemorat Tertull. quòd ingentem specum ad rupis radices insedisse fabulantur *Lamiam* in Libyę locis reginam. Dicetur igitur de rebus in speciem formidabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad terrorem inuenta, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap.2. num.21.*

IN acie, hoc est, in exercitu ad pugnam procincto, hæc fuere, frons, tergum, duo latera, quæ & alæ & cornua dicebantur. Tectum latus, de ijs qui armis & præsidio muniti sunt; apertum, de ijs qui periculo expositi. Terent. Heauton.

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere:

hoc est, sic vt nihil mihi accersam periculi. Cesar l.2. bell. Gall. Quæ res & latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat; &: Totis ferè castris à fronte, & à sinistra parte nudatis; &: quorum pars aperto latere legiones circumuenire. Nannius in Miscellaneis (si ritè memini) & eum secutus Muret. in Terent. à gladiatoribus sumptum voluot, quibus si minus plagam ἀντιπάλῳ possint infligere, satis honorificum est, latere tecto, id est, integros illæsósque abire. Dicebantur præterea: latus apertum præbere, quum ictum non declinarent, sed lictori mortique se gratis obijcerent. *Latere hoc defendi* igitur est, his iisdémque argumentis, rationibus, probationibúsque constabiliri; quo verbo, vti & militari, *munire*, eodem loco vtitur Ter.

90. Ex latere vtroque. *Tom.5. lib. de Trinit. cap. 26. num.112.*

VERBA Iureconsultis frequentata. Vlpian. lib.3. Dig. tit. de Procurat. vt ex vtroq; latere quasi actor habeatur. Et Iustin. lib.5. Cod. Iuris, inquit, Auctores *ex vtroque latere* magnum habuere certamen. Tertull. *Ex vtroque latere nos veritas in istam concludit sententiam*, id est: vtrimque, & ex vtraque argumenti parte.

91. Quoquo latere vetis. *Tom. 3. libro 4. aduers. Marc. cap.34. num.544.*

IDEM cum *superiore*: *ex vtroque latere*, quod Ter. declarat: *Habes nuptiarum quoquo velis latere prospectorem*, hoc est: quamcumque in partem te vertas.

92. Quo laterum? *Tom. 5. lib de Ieiun. capite 11. num. 72.*

VTRA parte argumenti? qua ratione? quam in partem? Et hîc vtitur verbo *confirmatum*, vt ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace. *vide suprà*: Cerui in prælio. *Tom.2. lib. de Cor. milit. cap.1. num. 18.*

CONVENIT in eos qui præposterè se gerunt: vbi res postulat audaciam & virtutem, ibi timidi; feroces, vbi nihil ferocitate opus. Liuius. In otio tumultuosi, in bello segnes. Synesius: ἐν μὲν εἰρήνῃ λέοντες, ἐν δὲ πολέμῳ δειλοί, in pace feroces, in bello formidolosi.

94. In limine ocurrere. *Tom. 5. lib. de Monog. c. 8. n.52.*

IN ipso operis, disputationis ingressu sese offerre.

95. De limine offendere. *Tom.3. lib. aduers. Valent cap.3. num.22.*

RHANANVS: Prouerbium de his qui initio rei, quam agendam susceperant, peccant. Simile illi: Canterius in porta. Cum hoc côueniunt: In portu impingere: In limine deficere. Virgil.

Cur indecores in limine primo
Deficimus? -

pro, in ipso operis negotiique suscepti primordio peccare. Ab ijs translatum, qui ex ædibus egressuri, in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen, laciniam ad id adhæsisse, vel prolapsum cecidisse, ostenta fuere inauspicata & mali ominis, passim apud Poëtas. Ouidius:

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. *Tom. 3. lib. de Anima capite 43. num. 480.*

HVMANI *vel maximè initij ac finis lineas quotidie agere.* Prouerbia aliunde ducta, quæ consequuntur, partim a Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim à curriculis & palæstris, quorum spatia certis lineis includebâtur: partim à pictoribus, qui penicillo *lineas ducere* solét priusquàm vmbrã sine colore colorare incipiãt, translata sunt. Hoc autem primum Tertull. ducere videtur vel ab initio & fine spatiorum in Dromone, vel à pictura, quum addit: *Manum fides porrigens facilius adminanda per imagines & parabolas, sicut sermonum ita & rerum.* Deinde: *Proponis igitur tibi*, quasi ob oculos subijcit in pictura: pòst: *Etiam per imaginem mortis.*

97. Lineas aliquas pręducere, ad quas erit dimicandum. *Tom. 3. l. aduersus Marc. cap. 5. numero 14.*

Hoc

HOc sumptum ab ijs qui duello, siue singulari certamine congrediuntur, vel ab ijs qui in stadio decurrunt, pro: certam materiæ legem præfinire.

98. Lineis certis determinare. *Tom. 1. l. adu. Iudeos c. 2. n. 6.*

ADDIT Tertullian. *summam quæstionis ipsius.* Ab ijsdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib. de Pudicit. *Eundem limitem liminis figimus.* Vbi *limen* est linea, vt apud Virgil. liménque relinquunt Certos terminos certásque leges præstituere institutæ disputationi.

99. Lineis claudere. *Tom. 3. l. 1. adu. Marc. cap. 7. num. 51.*

QVAMQVAM tota materia de duobus Deis dimicetur, his interim lineis eam clausimus, intra nos cõgredimur. Est igitur stata quædam argumenta præfinire, intra quæ ceu cancellos quosdam coërceatur liberior orationis euagatio.

100. Lineis deducere. *Ibid. cap. 25. n. 175.*

CICERO: Huc caussa deducitur. Rem de hue deduxi, id est in hunc statum, locum adduxi. Tertull. *Quod adtinet ad bonitatis quæstionem. his lineis deduximus eam minimè Deo adæquari*, hoc est; intra hosce terminos tractauimus.

101. Lineas certas præducere in vnam congressionis speciem. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnost. cap. 4. num. 32.*

PRÆCEPIT apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere, quas intra de vna eadémque re decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom. lib. aduers. Hermogen. c. 3. n. 19. & c. 38. n. 132. 133. & lib. adu. Prax. c. 16. n. 100.*

RHENANVS: In spatijs olim, in quibus cursus publicè fiebat, initium & finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea.* Prouerbialiter dici cœpit. Ergo quum Tertull. Hermogenem hîc vocar non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quinctum sic claudit:

Mors vltima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. Aduers. lib. 12. cap. 10. Vbi similem Terent. locum explicat, & Calx dicebatur, quòd scilicet calce & creta notaretur. Vltra autem calcem nihil superest quòd cursus tendatur. Atqui quum Deus vniuersitatis lib. aduers. Prax. *Extrema linea* dicitur adludere potius videtur Auctor ad illud Apoc. 1. *&* 22. Ego sum α & ω. siue principium & finis. Lib. aduers. Hermogen. *Si determinatur, habet lineam extremam; quam quantum propriè pictor, agnoscis finem esse omnis rei cuius linea extrema est.* Apud Terentium: *extrema linea* amare, est impensissimè. ἡ ἄκρα γραμμὴ, summa linea & extremus terminus, vt ibi sũmus amor significetur. Quomodo Eurip. cùm extremum terminum malorum & miseriarum intelligeret, ἐπ' ἄκραν ἥκομεν γραμμὴν τῶν κακῶν dixit. Non tamen ineptè apud Terent. intellexeris *extremã lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum; quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* à Tertulliano appellari autumat, quasi extremum & postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superesset.

103. Ad lineam dimicare. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 6. num. 59.*

AD *hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.* Deinde explicat se: *Præscribam tamen sibi formam necesse est, ne ad veteramanum emittas, ne in terga respicias.* Est itaque, In disputando à te proposita non euagari.

104. A lineis excedere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen. c. 39. n. 137.*

AB instituto & proposito aberrare; quæ translatio videtur sumpta ab ijs, qui lineis non insistentes, excidunt, aut excedunt, hoc est, vltra lineam pedem inter dimicandum efferunt.

105. Vltra lineam *Ibid.*

VLTRA præstitutum disputationis limitem.

106. Linea vna est. *Tom. 3. Scorpiac. aduers. Gnost. c. 11. n. 84.*

VNVS est scopus, ad quẽ totius disputationis summa est dirigenda.

107. Ad lineam vnam congressionem dirigere. *T. 3. l. de Carne Christi c. 17. n. 135.*

IN re vna insistere, & eam adlatis vtrimque rationibus disputare. vt suprà: *Eodem gradu dimicare.*

108. Lineæ insistere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 17. num. 250.*

CVt superius contrarium est: *A lineis excedere.* Est, in instituto permanere, neque euagari. Quia vt ait Turneb. sic interdum collato pede pugnabatur, vt lineæ ductæ pedem semper oporteret insistere, nec inde referri

109. Lineis eisdem dimicare. *Tom. 3. l. 5. ad. Marc. c. 1. n. 12.*

INTRA certa argumentorum septa permanere, siue intra eosdem fineis in disputando versari.

110. Ad lineas rursum. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 9. n. 55.*

HOc est, ad propositum atque institutum post digressionem siue παρέκβασιν reuerti. Sumtum ab ijs, qui quum à lineis iam exciderint, rursum gradum colligunt. Vide suprà: *In gradum rursum.*

111. In lineas easdem gradum colligere. *Tom. 3. l. de Anima c. 26. n. 345.*

B. Hieron. in Dialog. Lucifer In gradum rursum ac lineas regredere.

112. Intra lineam extremam includere. *T. 3. lib. adu. Hermog. c. 38. n. 134.*

HOc sumptum videtur magis à Geometris, quorum tractatio est de quantitate, loco, superficie, & linea. Loquitur de Materia Tertull. quã Hermogenes corpore infinitam faciebat & locum tamen ei adscribebat, quo ambiretur, hoc est, *extrema linea* includeretur. Significabit igitur Prouerbium, si placet, Certis limitibus aliquid comprehendere, & finire.

113. Lineas ducere. *Tom. 3. lib. de Anima cap. 36. n. 432.*

GRÆCIS ἄγειν ἢ γράφειν γραμμήν. Et lincaris pi-ctura, ἡ γραφίς. Hinc illud: *Primas lineas ducere* eleganti Metaphora à pictoribus, pro eo quod est, vmbram tantum alicuius rei exhibere, atque obiter quod intelligi cupias, delineare. Ducit & primas lineas, qui formulam exordiendi negotij præscribit. Et mittere lineam, pro: Rem tantùm adumbrare, & coniecturis quibusdam inuestigandam proponere. Siquidem ex linearum ductu iustum etiam picturæ artificium discimus. Vnde versiculus:

Linea qua veterem longè fateatur Apellem.

Plinius lib. 35. cap. 10. meminit linearum Apellis. Solent enim pictores, vti etiam Rhen. adnotauit, penicillo lineas ducere, priùs quàm vmbrá sine colore colorare incipiant.

114. Lineas rectas ducere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen. c. 36. n. 126.*

ADAPTAT hæc Prouerbia, à pictoria arte deducta, Hermogeni, qui ante hæresin pictoriam exercuerat: *Nisi quod si tam rectas lineas ducis Hermogenes, quam ratio ista, pictor te bardior non est.* Referri pòtest ad eum qui officium suum probè facit; qui ab honestatis præceptis non discedit; qui suæ artis peritus est. Cui opponatur etiam: *à lineis excidere.*

115. Lineamenta ductare. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. c. n. 55.*

CICERO: Adspersa temerè pigmenta in tabella, oris lineamenta effingere possunt. Græcis sunt γραμμαὶ & σκιογραφίαι. Item Cic. in Orat. ad Brut. Numerus quasi quandam palæstram & extrema lineamenta orationi adtulit, hoc est, venustatem ad ostentationem adhibitam, & extremam quasi manum. Tertullianus: *Exprimere* interpretatur, vt sit perfectius quiddam quàm *lineas ducere.* Rem scilicet clariùs ob oculos proponere & demonstrare.

116. A lineis excidere. *Tom. 3. Lib. adu. Hermog. c. 39. n. 137.*

PRÆTER superiorem interpretationem ab athletis ductam, à pictoribus hoc potius in Hermogenē antea pictorem refert. Pictores namque à lineis penicillo deductis excidentes, vltra lineam picturam protendunt suam; vt sit: exorbitare ab instituto, vel etiam, ab officio discedere; &: falli atque errare.

117. Per lineam eandem serram reciprocare. *T. 2. l. de Coron. milit. c. 3. n. 28.*

RHENANVS: Habet Prouerbij speciem de inutili & vano labore. Metaphora sumta à sectoribus lignorum: qui sic ducant *serram*, vt aut non dimittant, aut in eadem tantùm linea perseuerent: nihil agent, vel certè non multum agent. Innuit Tertull. inutilem laborem circa vnam eandémque rem, vt ij qui in eodem argomento immodici sunt, & velut cupressum simulant. Hæc eodem spectant: Eadem semper oberrare corda: Eandem incudem noctu diúque tundere. Apud Virgil. Argutæ lamina *serra*, innuit, reciprocationem. Sic fullones dicuntur: *Argutari pedibus*, hoc est, alterno & reciproco pede exculcare & lauare pannos.

118. Lucifugæ. *Tom. 3. lib. de Resurrect. carn. capite 47. num. 341.*

LVCIFVGA, & *Lucifugus*, infame nomen. Homo nimirùm naturæ contrarius & præposterus, qui luce dormit, noctu vigilat; quem Iure consulti appellant vespertilionem, quòd exacto iam diei curriculo, sub noctem, vespertilionis in morem prorepat. Græcè λυχνόβιος, quibusdam: Tenebrio, quasi amans tenebrarum. Cicero in Catil. Dormientes appellat, quum Vigilantibus opponit. Tertull. *Lucifuga scripturarum*, qui in summa scriptorum claritate, & in ijs, vt verbis Tertull. vtar, *quæ vel ipsius solis radio scripta clarent*, impingunt; & vt dicitur, in sole caligant.

119. Lucernam meridie circumferre. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 19.*

PROVERBIALITER idem significabit quod: Lucernam adhibere vel accendere in meridie, quod est, facere aliquid non suo tempore, vel: in re clara obscuritatem aucupari. Natum à Diogene, qui accensa lucerna meridie hominem quærebat.

120. Luminibus effossis orbatus. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 28. n. 127.*

VIRGIL. lib. 3. de Polyp.

Luminis effossi fluidum lauit inde cruorem.

Et paulo superiùs: Cui lumen ademptum. &: Telo lumen terebramus. Vide suprà: *Cæcus in petram offendit.* Adiungit Nouatianus per Epexegesin: *Totus sit in doctrina sua cæcitate superatus.* Vt prouerbialiter de eo dici possit, qui doctrinarum vel errorum prauitate excæcatus est, & cui nihil sanæ mentis intelligentiæ've sit reliquum. Vel ad Nouatiani sententiam propius, cui nihil subterfugij restat, quo argumentis victus recurrat; nihil quo secum potest dispicere, quo errorem tueatur.

121. A lumine exorbitare caligine. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 8. n. 59.*

ABorbita, quod est vestigium decurrentis in via rotæ, est verbum *exorbitare*, quasi à via deflectere; præ erroruin cæcitate veram doctrinam, quæ per se lucet, non posse perspicere. Lib. ad. Gnost. *Ab illo* (Deo) *in idololatria exorbitauerunt.*

122. Malum foras. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 10. n. 119.*

DETESTANTIS & abhorrentis vox, & malum infortuniúmve deprecantis. Virgil. 2.

- Quod Dij prius omen in ipsum
Conuertant. - &:
Dij meliora pijs, errorémque hostibus illum.

& lib. 3.

Dij prohibete minas, Dij talem auertite casum.

Solet apud Veteres in vestibus ædium statui Hercules ἀλεξίκακος, hoc est, malorum depulsor, & adscribi interdum, boni ominis caussa, μηδὲν εἰσίτω κακόν, nihil mali ingrediatur. A sacris præterea mali profanique homines sacrificorum voce solebant arceri Virgil.

- procul hinc, procul este profani.

Theocr. in Idyll.

Ἀείσω συνετοῖσι· θύρας δ' ἐπίθεσθε βέβηλοι·

hoc est:

Expertis cantabo, fores operite profani.

123. Manu iniecta detinere. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marc. c. 6. n. 44.*

INIICERE *manum*, propriè antiquo verbo Iuris, est quoties nulla Iudicis exspectata auctoritate rem nobis debitam, aut etiam nostram vindicamus, & Dominus in prædium beneficiarium manum inijcere consueuit.

nit. *Injicitur* autem *manum* in aliquem, eiúsque bona mercésve, quum inde abire vel moueri auctoritate aliqua sine edicto vetantur. Sic recipere manus iniectionem, est retinere facultatem reprehendendæ rei alienatæ. Virgil.

Iniecere manum parcæ,

id est, morti destinaruot. Explicat se Tertull. *Porrò & hic eadem regula summi magni patrocinabitur nobis, vtpote quæ totum statum vindicet dominatum.*

124. Manum porrigere.. *Tom.3.l.de Anima.c.* 43. *nu.*480. *& lib.de Resurr.car.c.*53.*nu.* 382. *ac libro* 4.*aduers.Marc.c.*41.*n.*677.

SATIS vulgatum, pro: Auxilio esse. Cicero in Orat. post redit. Qui mihi primus adflicto & iacenti consulatem fidem dextrámque porrexit. Sic Deus dicitur Tertull. *manum porrigere fidei*, hoc est, confirmare, & in sua firmitate conseruare. Virg. lib.3.

Dat dextram, atque animum præsenti pignore firmat.

Manuum porrectione etiam alienæ sententiæ comprobatio fuit significata, quæ Græcis χειροτονία, & τὸ χειροτονεῖν.

125. Manum tradere. *Tom.5.l.de Pudic.cap.* 15. *numero* 126.

PRo eodem cum superiore vsurpat. Virgilius libro. 8.

Accepitque manu, dextrámque amplexus inhæsit.

Tradere de manu in *manũ* Cicer. est dedere & commendare.

126. Manus dare. *Tom.5.lib.de Trinit.c.* 11.*nu.* 55.

CICERO in Amicit. Ad extremum det manus, vincique se patiatur. Virgil.

Neque enim ipse manus feritate dedisset.

Est igitur se victum agnoscere, & aduersario cedere, Nam qui se victori dedunt ne interimantur, vltrò manus ad vincula offerunt. Virgil. etiam Tendere, & Protendere dixit lib.12.

Ille humilis supplèxque oculos, dextrámque precantem
Protendens, & vicisti, & victum tendere palmas
Ausonij vidêre. -

127 Inter manus tenere. *Ibid.c.* 21.*n.* 95.

EST certum quid habere, ob oculos quasi propositum habere. Sic dicimus: Victoriam in manibus tenere Virgil.lib.

Cetera quæ rerum iaceant perculsa ruina,
Ante oculos, intérque manus sunt omnia vestras.

Quasi dicat: Narratione non egent, omnibus patent claráque sunt.

128. Mappa missa. *Tom.* 3.*lib.adu. Valent. cap.* 36. *num.* 381.

HOc est, veluti signo copiam dato. Alludit Tertull. ad morem Circensibus Romæ Ludis receptum, quo *mappa* Tragœdis vsitata à Prætore dimittebatur in signum aurigationis & certaminis auspicandi. Quem morem attingit Iuuen. Sat. 11.

Interea Megalesiacæ spectacula mappæ
Idæum sollemne colunt. - Et Martial.
Cretatam (al. ceracam) prætor quum vellet mittere
mappam

Et Sueton. in Nerone: Aliquo liberto mittente *mappam*. Vide Adnotat. Pamelij ad lib. de Spect.c.16.n.143. To.2.

129. Massageta inhumanior. *Tom.* 3. *lib.* 1.*adu. Marc.c.*1.*n.* 13.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Scytharum natio trans mare Hyrcanum, Alani, Abasgi, & Augi postea dicti, & ab Hebræis Magogi; hospitibus infestissimi, neque cum vicinis populis diuturna amicitiæ fœdera, neque fidem possunt seruare. Lac equorum sanguine mistum bibunt; præterea tam prodigiosæ immanisque naturæ, vt senio confectos in frusta cædere, illorumque carnibus cum pecudinis admistis pasci consueuerint. Hinc nobile illud inhumanitatis nomen.

130. Μὴ θεομαχεῖν. *Tom.*1.*lib.ad Scap.cap.* 4. *n.* 22.

NOLI cum Deo bellare. Cicero in lib. de Senect. Quid est enim aliud Gigantum more bellare cum Dijs, nisi naturæ repugnare? Hinc θεομάχοι, Dei hostes vel qui Deo obluctantur. Tractum videtur à notissima Gigantum in Iouem belligerantium fabula. Vsurpari poterit, vbi quis viribus suis fretus temerè res non tentandas molitur; & vti admoneamus infeliciter cedere, quæcumque aduersus diuina humanáque iura per vim instituuntur. Horat. in Od.

Quid æternis minorem
Consilijs animum fatigas? Virgil.
Cede Deo. &:
Heu nihil inuitis fas quemquam fidere Diuis.

Bis in Actis Apost. μὴ θεομαχῶμεν, & θεομάχοι εὑρεθῆτε Plato eiusmodi homines, è Titanum genere, dixit.

131. Micas infarcire. *Tom.* 3. *lib. de Anim. cap.* 6. *num.* 85.

EX contentione Platonis & Aristotelis, quam instituit Tertull. aliquid poterit elici. Plato varius, multiplex, & copiosus, singulari eloquentia & suauitate orationis, in cuius Dialogis locutio, etsi absit à versu, tamen quòd incitatiùs feratur, & clarissimis verborum luminibus vtatur, potius Poëma putanda, quàm Comicorum Poëtarum. Aristoteles breuitate dicendi præstitit, vel potius siccitatem quandam tenuitatémque in dicendo, hoc est, orationem angustam, pressam & concisam (quæ in Platone est ampla, copiosa, redundans) adamauit. Hinc illa: *Mulsa aqua, de eloquio Platonis*; &: *Mica de minutiloquio Aristotelis*, Prouerbialiter accipi possunt, Vt hoc quidem genus orationis siccum, & cui nihil temerè detrahi possit; illud autem redundans, & ex quo si quid demas mutésve, de sententia nihil detraxeris. Nihilominus *Micas infarcire*, interpretari etiam poterimus, Tenuiter & cum parcitate quid distribuere, vt: *mulsam aquam infundere*, largiter & benignè.

132. Mulsam aquam infundere. *Ibid.*

AQVA *mulsa*, ὑδρόμελι, ἢ μελίκρατον, aqua melle mista. Vt adludat non solum ad copiosam, sed ad mellitam siue melleam in Platone eloquentiam. Lib. de Anima de eodem Platone: *ob mella facundiæ*. Quum contrà quod siccum est, facillimè frietur, & in micas minutatim dissoluatur. Eodem faciunt verba: *Infundere*, &: *Infarcire*. Fortassè & *Micas infarcire*, cum Tulliano isto, præmansum in os inserere, conueniet; quod est item in docendo nimis enucleatè, minúsque frustulatim tradere, & crassè explicare. Græcè: Μικρολογεῖν ἢ λεπτολογεῖν, siue vt Cicero ad Attic. περὶ μικρὰ σπουδάζειν, quod est: cura minutula anxium esse.

133. Mulum de asino pingere. *Tom.*3.*lib.adu.Valent.c.*19.*n.* 237.

MVLI, quos asini & equæ generant, vnde ἡμίονοι, quasi dimidiati asini, à patribus. Hinnulli, vel potius ex Columellæ sententia: Hinni, à patris, equi hinnitu equo & asina geniti. Ginni, cum equa muli coitu nati. Hinc Prouerbium: ex asini, mulique, id est: dimidiati asini; ex etymologia Græca, similitudine; quando exemplar & res effecta non multum sunt discreta; vel quando ineptiæ ineptijs repræsentantur, vel mendacia mendacijs astruuntur. Cuiusmodi farinæ & illa: Non tam ouum ouo simile, Armenti eiusdem, Cum Bytho Bacchius.

134. Narem contrahere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 13. n. 71*

IN naso irrisionis sedes. Hinc nasuti, & nasum habere, irrisores dicuntur. Plin. lib. 11. c. 37. Nasum noui mores subdolæ irrisioni dicauere. Horat.

Naso adunco suspendere. Martial.
Et pueri nasum Rhinocerotis habent. Pers.
Rides, ait, & nimis vncis
Naribus indulges.

Et Græci μυκτηρίζειν ἀπὸ τοῦ μυκτῆρος, à naso, irridere. Ex naribus etiam indicium iracundiæ; vti animantes quædam iram narium flatu produnt. Theoc. in Thyrsi:

Καί οἱ ἀεὶ δριμεῖα χολὰ ποτὶ ῥινὶ κάθηται.
Aspera et semper sedet ira in naribus.

Vnde corrugare & contrahere nares dicuntur, qui offenduntur. Horat.

- Ne sordida mappa
Corruget nares. -

135. Naso agere. *Tom. 3. lib. aduersus Marc. c. 25 n. 170.*

CICAR. Ridiculo scommaticóque dicterio lædere

136. Naso deridere. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 2. n. 18.*

B. Paulus ad Gal. 6. θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, id est, non irridetur, non agitur naso. μύζειν enim apud Græcos, id est, myssare vel mussare, nō aliud ferè signat, quàm labijs occlusis sonum naribus elicere. vnde μυκτήρ. Sonus autem μυσμὸς, irrisioni plerumque dicatus; atque hinc, qui citra reprehensionis morsum agit. ἀμύσμων dicitur, Homero passim ἀμύμων. Addit Tertull. *adulantium*, vt significari videatur postica sanna, quæ est clancularia & recta irrisio, à gestu ridentium aliquem à tergo siue occipitio; vt sit: obtrudere palpum Deo.

137. Naufragium inextricabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. c. vlt. n. 169.*

GRAECIS: ναυάγιον ἄφυκτον. quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt, nauémque frangunt sese extricare siue expedire à periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho, *inextricabilis* error. Vide *Hypobrichium*.

138. Nauigare inter scopulos & sinus, ter vada & freta. *Ibid. 168.*

EST, versari in ancipiti periculo. Nam *scopuli*, hoc est montes saxei; siue rupes è mari eminentes, & quandoque sub aquæ æquore latentes; &: *sinus*, littora incurua mare amplectentia: &: *vada*, minus profunda maris loca, & vndarum breuibus infesta: &: *freta*, maris angustiæ, vbi quasi æstu feruescit mare, nauigantibus & insidiosa & periculosa sunt. Lib. 1. aduers. Marc. *Duas Symplegadas naufragij sui.*

139. Nubilo obscurior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 14.*

VIDEANTVR Adnot. Pamelij de Cimmerijs tenebris, quæ in idem incidunt Prouerbium. *Nubilum*, nubes densior siue crassamentum exhalationū aquæ gignendæ fœcundam vim habens. Vnde cœlum nebulosum seu nubilum. Nebulas vel *Nubilum* offundere, est obscurare. Sed quum Tertull. ad mores Marcionis adludat, tristitia & recōdita animi seueritas significabitur: vt apud Comicum Græcum διασκεδᾶν τὸ νέφος τοῦ μετώπου discutere frontis nubilum, quod est tristitiam abigere, lætúmque vultum inducere. Et supercilium nubilum; ὀφρὺς ξυνάγειν, pro tristi. Horat. *Deme supercilio nubem.* Virgil. 6.

Sed frons læta parum, & deiecto lumine vultu. &:
Sed nox atra caput tristi circumuolat vmbra.

140. Nutu tradere, (*nisi* traducere *quis malit.*) *Tom. 1. l. de Pall. c. 4. n. 84.*

VIDE: *Nutu figere*, &: *Digito destinare*. Est deridētium & improbantium aliquid clanculum inter se, quòd palàm facere non sit impune vel decens: quum neque coniectis in hominem rémve oculis, neque protentis digitis id facere licet: tum clanculario saltem adnutu demonstrari potest.

141. Oculis clausis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. nu. 20. Apolog. c. 3. n. 36. Tom. 3. lib. de Resurr. carnis c. 51. n. 361.*

SI subaudias verbum, liquet, res est clarissima, luce meridiana clarius, vt nolens volénsque quiuis vel videre possit, vel intelligere. Si subaudias: Agere quid; est abruptè, temerè, sine discrimine facere. Vt impingunt in odium nominis Christiani *clausis oculis*, & cæcitate odij in naufragium: qui rei veritatem neque explorant neque explorare laborant, sed adfectibus suis iniquissimè indulgent, & iuxta Terent.

Neque ius neque bonum atque æquum sciunt.
Melius, peius, prosit, obsit, nihil vident, nisi quod lubet.

B. August. Quæ tandem vis, nisi cęcitas & vanitas animi cogit hominem clausis, vt dicitur, oculis, tamquam in alterum iacere, quod cùm in eum iecerit, continuò redeat? B. Hieronym. More Andabatarum in tenebris gladium ventilans. &: Melius est tamen *clausis* (quod dicitur) *oculis* Andabatarum more pugnare, quàm directa spicula clypeo non repellere veritatis. Et. B. Basil νυκτομαχίαν dixit, nocturnam pugnam, in eos qui nullo iudicio insectantur aliquid.

142. Oculis Homericis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. num. 20.*

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Idem cum superiore. *Homerus* antea Melesigenes dictus, à cæcitate (nam ab ineunte ætate luminibus captus proditur) τοῦ ὁμήρου nomen sortitus est. Vnde illa omnium admiratio, omnium rerum humanarū simulacra expressa nobis ante oculos constitui potuisse ab eo, qui numquam ea suis oculis vsurparat.

143. Palos terminales figere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. c. 11. n. 72.*

Terminalis

TERMINALIS lapis, & aliquando *palus*, qui in agrorum finibus ponitur, & vt Virgil. de Saxo:

- Campo qui forte iacebat
Limes agro positus, litem vt discerneret arvis.

Et in Georg.

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat. -

Palos autem loco lapidum aut saxorum poni consueuisse indicat nomen, *Palen*, Flandris pro agrorum terminis vsitatum. Vel alludit Tertull. ad Dromonem siue stadium equestre; vbi terminus erat, vbi peracto cursu quiescebant, & meta, *palus* erat acuminatus in stadij fine positus, circa quem girabant cursum. Est igitur *palos terminales figere*, intra angustos & certos fines aliquem concludere, ne quid vel tentet, vel possit, vel imperium exerceat vlterius.

144. In partem vnam incumbere. *Tom. 5. lib de Trin. I. c. 23. nu. 102.*

SVMTVM à militia, vbi in dextrum vel sinistrum latus siue cornu siue partem maiore impetu & pertinacia conuersa vndique signa inferentibus aduersariis incumbitur. Quibus deiectis & loco summotis proelium fit victoria. Cæsa. 2. Bel. Gal. Cæsar ad dextrum cornu profectus vbi suos vrgeri, &c. His verbis se explicat Auctor lib. de Trinit. *Inclinauerant, Trahere, Superare*, quæ à militia ducta sunt.

145. Pepone magis insulsus. *Tom. 3. lib. de Anima c. 32. nu. 387.*

ΠΕ´πονες, molles & faciles dicuntur, Metaphora à maturis fructibus ducta; vel etiam à cucumeribus, qui *pepones*, quòd mollescant, & simul atque maturuerint, flaccescant, appellantur. Inde illa μαλακώτερος πέπονος σύκου, mollior ficu matura, πεπαίτερος μόρων, maturior moris. Et conuiuium Prouerbiale per translationem πέπονες, τουτέστιν ἁπαλοὶ καὶ ἀσθενεῖς. Est & interdum blanda & amica vox, ὦ πέπον, τουτέστι προσφιλέστατε ἢ προσηνέστατε, à maturis placidisque moribus, vel quòd τὰ πέπονα, hoc est mollia maturáque amemus omnes.

146. Peponem cordis loco habere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 40. nu. 666.*

VIDEANTVR hoc loco Adnotat. Pamelij; & Feuardentij ad illud B. Irenæi lib. 1. c. 3. num. 10. O *pepones* Sophistæ vituperabiles, & non viri; quod ex Homer. Ilia. β. desumtum est.

Ὦ πέπονες, κάκ᾽ ἐλέγχε᾽ ἀχαιΐδες, οὐκ ἔτ᾽ ἀχαιοί, id est:

O molles, mala probra, & Acheides, haud enim Achiui.

Quod Virgil. imitatus:

O verè Phrygiæ, neque enim Phryges.

Significat itaque Prouerbium: Excordem esse, vel corde esse insulso. In corde enim primariæ animi vires. Hinc cordati, quibus cor rectè adfectum est & robustum. Excordes, quibus *peponis* instar, molle, flaccidum, & minimè virile. Vide suprà: *Cerebrum vel cor non habere*, &c. *Cerui in prælio*.

147. Personam agere. *Tom. 3. lib. 3. aduers. Marc. cap. 11. num. 77.*

VIDE infrà: *Scenam decurrere. Persona*, pro munere siue partibus. Cicer. Has partes lenitatis semper egi; illam grauitatis *personam* non appetiui. Ab histrionum persona. *Personam* gerere, tueri, sustinere, agere, ab histrionicis actoribus.

148. Physcone impurior. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. num. 79.*

DE homine qui se in omne luxus libidinisque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Physcon* 8. Ægypti Rex, qui quum Cyrenæ imperaret, fratri Euergetæ defuncto successit; qui supra belluinam libidinem & crudelitatem (quæ facinora commemorat Iustin. lib. 38.) sagina ventris, & corporis vultúsque deformitate belluæ quàm homini similior. Quæ fœditas in eo pellucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, siue potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconis* nomen ex re tulit, quasi ventricosi & aquatioli, propter abdominis studium φύσκων enim ὁ γάστρων ἢ παχύς, ἀπὸ τῆς φύσκης quod est, intestinum crassum. Cui & Persius ait:

Pinguis aqualiculus propenso sesquipede extat.

149. Plagæ occurrere. *Tom. 3. Scorp. aduers. Gnost. cap. 5. num. 35.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui vel aduersarij petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmumula excipiunt, vt sit frustrà conatus. Vide suprà: *In alium ictum considerare*. B. Hieron. contra Iouin. Quasi de loco videmur cedere, & aduersario feriendi occasionem date. Et: directa spicula clypeo refellere veritatis.

150. Plaudere in sinum. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 9. num. 42.*

SI QVA *vobis exempla in sinum plauderit*, hoc est, tam grata vobis accidant, quæ informatam in animis vestris opinionem videantur confirmare, vt inde tacitam apud vos voluptatem sentiatis, vestròque adfectui indulgeatis. Apud Homer. ἐν θυμῷ χαίρειν. Tib. *In tacito gaudere sinu.*

151. Plaudere parti. *Ibidem cap. 19. num. 160.*

LEgitur apud Tertull. *diuersæ parti supplaudere*, vel *subplaudere*, quasi suffragari & subscribere alicuius sententiæ. Ab iis qui pedibus strepitum edunt, vel manuum complosione adprobant. Cicero: Pedem nemo in illo iudicio supplosit.

152. Policrate felicior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

POLYCRATES Sami Tyrannus, aureus fortunæ fœtus, cui ad nutum voluntatémque omnia fluxerunt. Sed qui tamen prosperum ad inuidiam vsque vitæ cursum miserabili exitu in Mycalensis montis vertice cruce suffixus conclusit. Valer. Max. lib. 6. cap. 11.

153. Pompeio sublimior. *Ibidem.*

POMPEII elogium habes apud Cicer. *Orat.* pro Leg. Manil. Apud Plin. lib. 7. toto cap. 26. à quo ait non modò Alexandri Magni rerum splendorem æquatum, sed etiam Herculis propè ac Liberi. Cognomentum Magni cum Alexandro commune, communem quoque sublimitatis titulum dedit.

154. In ponti æstu medio hærere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 7. num. 50.*

VIRGIL. lib. 5.

Saxis in procurrentibus hæsit. Et:

In scopulo luctantem breuibúsque vadis.

Et lib. 10.

Inflicta vadis dorso dum pendet iniquo,

Quæ vti Tertullianicum, Prouerbialiter accipi possunt. Contrarium erit ex eodem lib.

Labitur alta secans, fluctúque æstúque secundo.

Æstus autem aliquando accipitur pro ipsa maris crescentis decrescentísque commotione, hoc est, accessu siue incremento, vel recessu siue reciprocatione. Aliquando pro arena illa instabili, quæ absorbet & haurit omnia. Virgil.

Furit æstus *arenis.* &

Æstu *miscentur arenæ.*

Similia illa: Hærere in iisdem scopulis, in aqua, in vado, in salebra. Metaphoræ à nauigantibus ductæ, qui vado illisa naui cursum institutum tenere non possunt. Sic dum nauis *æstu* reciproco huc & illuc impellitur, neque progredi potest; vt significetur Prouerb. Se non extricare aut expedire, non satisfacere argumento, sed eodem relabi. Vide: *Fluctus Vtrimque.*

155. In præruptum imponere. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. c. 37. n. 607.*

PRÆRVPTVM, substantiuè, vt abruptum quidquid altum & præceps, saxa *prærupta*, & mons *præruptus*, altus. Plin. Græcis τὸ ἀπόκρημνον vnde procliue præcipitium. Explicat se Tertullianus: *Sciens præceps iturus homines, ipse illos in præruptum imposuit.* vt sit: aperto periculo exponere, nec satis prouidere, ne quid mali contingat; vt si homini auaro & furi pecuniæ administrano committatur, adolescenti libidinoso pudicitia virginum.

156. Profundum inenatabile. *Tom. 2. lib. lib. de Idol. cap. vlt. nu. 169.*

QVI naui excussi in maris profundum delabuntur, natatione vix vmquam emergunt, de periculo ineluctabili. Vide *Hypobrychium*, &: *Naufragium.* Contrarium erit illud Virgil. 5.

Fundo vix tandem redditus imo est.

& lib. 6.

Adnabam terræ, & iam tuta tenebam.

157. Ad regulas perducere. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 22. num. 153.*

REGVLA, aliàs norma, est instrumentum fabrile, quo structuræ longitudinem, an respondeat, exigunt fabri; & vtitur Tertull. verbo fabrili, examinandam Dei bonitatem. Hinc illa, *regula* rectior, amussi exactior, ad perpendiculum & amussim. Rem diligenter expendere, vt omnibus suis partibus numerísque absolutè tractetur.

158. Sardanapalo mollior. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. nu. 79.*

SARDANAPALVS postremus Assyriorum Rex, vir muliere corruptior, inquit Iust. lib. 1. qui inter scortorum greges inuentus, purpuram colo nere, & muliebri habitu, cùm mollitia corporis & oculorum lasciuia omneis fœminas anteiret, pensa inter virgines partiri; adeò vt eius cognomen ob insignem mollitiem in Prouerbium abierit apud Græcos & Latinos.

159. Scenam decurrere & desaltare. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. c. 11. n. 7.*

SCENA, propriè frons theatri, locus nimirùm Actorum, obstructus peripetasmatis, è quo in proscenium acturi histriones prodibant. Frequenter pro ipsa fabula. Tragœdia, aut comedia. Virgil.

Scenis *agitatus Orestes,*

id est, Tragœdiis celebratus & frequenter actus. Horat.

Quam non adstricto percurrat pulpita socco.

Pulpita, pro *scena.* hoc est, quàm inconditas & malè aptas conscribat comœdias. Erit igitur *decurrere scenam*, perficere eius rei, quæ instituta erat, summam. Cicero: Quæ abs te breuiter de arte decursa sunt. *Decurrere scenam phantasmatis* Tertull. est, omninò & absolutè probare carnem Christi phantasma tantùm fuisse, & in eo probando hæret. Sic Cæl. ad Cicer. lib. 8. *scena* totius rei, hoc est, id in quo tota res vertitur, & consumi debet. Lib. adu. Valentin. appellat Tertull. *desultricem virtutem*, instabilem & malè firmam & motoriam, & inde: *desultorij* homines, à desultoribus equitibus. Propriè etiam vsurpat, vti *decurrere*, vt *desaltare*, sit saltu mimico repræsentare. Nam in *scena* Orchestra, chori propria est, sicuti *scena* histrionum; in qua Mimi solebant suas actiones exibere. ὀρχηστική, ars saltandi, & ipsa saltatio; vt adludat ad vtrosque vtroque verbo, & ad scenicos histriones, & ad mimos, & ab iisdem diuersas trahat Metaphoras.

160. Scalpellum immergere. *Tom. 1. lib. de Pall. c. 5. num. 103.*

SCALPELLVS, vel *scalpellum*, est scalptum chirurgicum, φλεβότομον Nescio an etiam *scalpella*, vt pistilla Plauto, pro pistillo. vulgò lanceola, à chirurgis tractum. Nam voce: *acerbitatis*, videtur cholerici humoris in Vedio abundantia significari. Cicer. pro Sest. Non ea est medicina, quum sanæ parti corporis *scalpellum* adhibetur. Solent Chirurgi immerso *scalpello* venam incidere, & humorem redundantem elicere. Vsus erit Prouerbij in morborum animi medicina, vti & ea quæ consequûtur apud Tertull. *Catharticum dare.*

161. Scipione iustior & militarior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. n. 173.*

PLINIVS lib. 7. num. 27. Cato primus tres summas in homine res præstitisse existimat' est. Optimus orator, Imperator, Senator. Quæ mihi omnia etiamsi non prius, attamen clarius fulsisse in Scipione Æmiliano videntur. Eiusdem laus apud Cicer. lib. de Amicit. Iustitia & bonitas in altero Scipione, Nasica, commendatur. Vtrumque tamen, & iustitiæ & militaris scientiæ studium Scipioni minori siue Æmiliano adtribuit Lælius apud Cicer. lib. eodem: Maior, siue Africanus, vtraque etiam laude excelluit.

162. Scytha tetrior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 12.*

VIDE Adnotat. Pamelij. Gens *Scythica* omni memoria, & omnium ferè gentium scriptorúmque existimatione ad bella & ad immanitatem magis, quàm ad vllum humanitatis studium nata.

163. Siluam cædere & truncare. *Tom. 1. Apolog. cap. 4. num. 50. & 51. & lib. de Præscr. adu. hær. c. 37. num. 222.*

QVO *iure siluam meam cædis*, quæ à Iure ciuili transfert omnia, hoc est: quid in meam possessionem irruis? in meam messem falcem immitis? Apolog. *Totam illam veterem & squallentem siluam legum, nouis principalium rescriptorum & edictorum securibus, truncatis & caditis Siluæ.*

silua Latiois, vti & Græcis ὕλη, Metaphoricωs, pro copia & materia. Cicero: Omnis vbertas & quasi *silua* dicendi. &: Rerum & sententiarum *silua*. Hoc autem Prouerbium fumtum ab arboribus, quæ vel putantur ne silueſcant sarmentis, & in omnes partes, nimiæ fundantur, vel radicibus vnà cum trunco excidontur.

164. Siluam cædere, eradicare, & excaudicare. *Tom.* 5. *lib. de Pudic. c.* 16. *n.* 135.

QVANTA *securi omnem siluam libidinum cadat, & eradicet, & excaudicet.* Addit: *Ne quidquam de recidiuo fruticare permittat.* Eſt penitus aliquid adolere, idémque cum ſuperiore. Nam truncus eſt ſtipes ipſe ramis & frondibus exutus. Caudex cum frondibus. Itaque truncare, & *excaudicare*, eadem.

165. Siluam ingentem commouere. *Tom.* 5. *lib. de Trinit. c.* 16. *n.* 81.

SILVAM Scripturarum *commouere* circa aliquid. Multa excutere, & vndique argumenta deſumere, latè campo euagari.

166. Quanta ſilua. *Tom* 3. *libro de Anim. cap.* 2. *num.* 30.

QVÆ vis? quæ copia? quàm ampla latéque patens materia?

167. Socrate ſapientior. *Tom.* 1. *Apolog. cap.* 11. *num.* 173.

NON modò hominum exiſtimatione, ſed Pythij Apollinis oraculo ſapientiſſimus iudicatus *Socrates*, & cunctis prælatus proditur. Plin. lib. 7. c. 31. Cicer. lib. de Amicit.

168. Solis pectines. *Tom.* 3. *lib. adu. Valent. cap.* 3. *num.* 23.

IN *pectinibus*, quibus comas vel diſcriminamus vel pectimus, radij denſi & rari, à ſolarium radiorum ſimilitudine, dicuntur; & reciproca Metaphora: *pectines ſolis*, quòd omnem in partem radios, quaſi crenula inſtar pectinis, interciſos emittat. Vnde apud Lucret. Tela diei, quaſi miſſiles, telorum in morem, radij. Et ἑκηβόλος ἑκατηβόλος, Sol. At cùm his verbis, poetarum terriculamenta, vti &, *Lamiæ turres*, ſignificentur: conſueuerunt fortaſſe nutrices, vel puerilem eiulatum compeſcere, vel obſtinatam, dum caput ſibi pecti non ferunt, contumaciam hiſce verbis infringere, dum *pectines ſolis*, veluti ſtrigiles, ad ſe adferri imperant.

169. Solis radio ſcriptum. *Tom.* 3. *lib. de Reſurr. carn. c.* 47. *num.* 341.

PRO perſpicuo, & eo quod claret. Nam quæ maximè conſtant, maximéque in confeſſo ſunt, ea ſole clariora dicimus. Hinc illa: In ſole caligare; Aduerſus ſolem loqui. Lib. de Pudicit. c. 7. *Quibus exquirendis non lucernæ ſpiculo lumine, ſed totum ſolis lancea opus eſt.*

170. In ſolido eſſe. *Tom.* 5. *lib. de Pudicit. cap.* 10. *num.* 83.

SECVRVM eſſe, & benè firmum, munitúmque. Coinpponit: *Pendente veſtigio ingredi*, &: *In gradu totum eſſe, Decuti de tenore.* Huic ſimilia: Duabus ancoris fultum eſſe; In vado eſſe. Virgil. lib. 11.

- Multos alterna reuiſens
Luſit, & in ſolido rurſus fortuna locauit.

171. Ad ſpeculum reſpondere. *Ibidem c.* 8. *n.* 64. *lib.* 4. *adu. Marc. c.* 31. *n.* 511.

ADVERSVS *ſpeculum parabola*, dixiſſe videtur pro ſenſu anagogico, ſiue ipſa anogoge, qui eſt ſenſus ſcripturarum, parabolarum, oraculorum myſticus & reconditus, quique interiùs & quaſi ſub cortice latet. *Sic ad ſpeculum reſpondere* (vti in rebus ſabulibus ad regulam, amuſſim, perpendiculum) erit omoia ea; quæ parabola propoouotur, poſſe accommodari iis, quæ eadem ſignificantur. Et, vt loquitur Tertull. *exempla peræquare.*

172. Spongia Marcionis. *Tom.* 3. *lib.* 5. *adu. Marc. cap.* 4. *n.* 43.

VSVS *ſpongiæ* pictoribus in colore delendo. Quod pater ex Plin. lib. 35. cap. 10. de Pictorib. & de Protogene. Abſterſerat ſæpiùs, mutaueràtque penicillum; poſtremò, *ſpongiam* eam impegit inuiſo loco tabulæ. Auſon. in Epiſt. quadam: Fuco tuæ emendationis adrecto impingas *ſpongiam*, quæ imperfectum opus equi malè ſpumantis abſoluat. Vſus etiam in extergendis menſis nummulariorum, præcipuéque abacis, in quibus ſcribebant, & inducta *ſpongia* corrigebant. Et in palimpſeſtis, hoc eſt tabellis membranísve deletitiis, in quibus ſtylo graphiario exarare ſolemus. Hinc Auguſtus, Aiacem Tragœdiam, quam conſcriptam à ſe deleret, in *ſpongiam* decubuiſſe dicebat, ad exemplum Aiacis, qui in ferrum incubuerat. Ariſtides in Orat. quadam οὐδὲν δεῖ τῆς σπογγιᾶς παλινῳδίας, ἀλλὰ σπόγγος ἰάσεται, nihil opus fuerit Steſichori palinodia ſiue recantatione, ſed *ſpongia* medebitur. Sic quum *Marcion*, quos vellet, ſacræ Scripturæ libros deleret (quod declaratum eſt ſuprà: *Abruptum ampliſſimum ſalire*; & hoc loco ſtatim ſubiungit: quæ abſtulit quæ ſeruauit) *ſpongiam Marcionis* appellauit, audaciam illam in expungendis Libris, & cenſoria temeritate intercidendis.

173. Sportulam furunculus captat. *Tom.* 3. *lib.* 3. *adu. Marc. c.* 16. *n.* 111.

SPORTVLA, à ſportulis ſparteis, nummorum receptaculis dicta, donarium, ſiue potius obſonium, quod diuites Rom. ſalutatoribus dabant, ipſi ſecretò cœnantes. Cui oppoſita Recta cœna: quam ciuiliores clientibus ſalutatoribus ſuis legitimum conuiuium exhiberent; quæ olim pauperibus tantùm dabatur, poſtea diuites etiam *ſportulam* captare & expoſcere cœperunt. Qui verò quum cliens non eſſet, nec ordinarius ſalutator, alij ſeſe ingerebat, & *ſportulam* accipere ignotus contendebat, *furunculus* hoc loco dicitur. In cum conuenier, qui falsò ſibi quid vindicat, vt Deus Marcionis nomen Chriſti.

174. Stipulam quis in alieno oculo faciliùs perſpicit, quàm in ſuo trabem. *Tom.* 1. *Apolog. c.* 39. *nu.* 510.

PROVERBIVM Euangelicum, Matth. 5. & Luc. 6. quo philautia notatur eorum, qui aliorum vel minimis vitiis offenduntur, ſuis & maximis blandiuntur, κάρφος, *ſtipula* Tertullian. vulgatæ editionis Interpreti: feſtuca. Horat.

Qui ne tuberibus propriis offendat amicum
Poſtulat, ignoſcat verrucis illius æquum eſt.

Et aliud Prouerb. Puſtulas alienas, vlceribus ſcatens.

Libro de anima: *Huius definitionis gradum excludere*, hoc est, obsedero definitionem cõsistere non posse, neque rem definitionem cum ea recto commeare; quod est vitium in rei definiendæ ratione primarium. *Cum Deum hoc gradu expellimus*, hoc est, quum Deo hanc potestatem prærogatiuam, vim creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc est, conuincam te falsi, & tua rationes infirmem. Hæc omnia à colluctatoribus sumpta, significant aduersarium confutare, & in certamine disputationis superare.

64. De gradu deijci, aut moueri. *Tom. 3. li. de Resurr. carnis cap. 2. num. 18.*

Apud Ciceron. lib. 1. Offic. *De gradu deijci*, est animo consternari, & velut à statu mentis demoueri, nec præsentis animi vti consilio. Huc pertinent, Moueri loco, deturbari gradu. Cui contraria: Reponi in gradum, &: Restitui in locum. Ter. *decessum vel motum de gradu enim spei*, hoc est, qui iam spem abiecit, in qua innitebatur alienis persuasionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom. 3. lib. 4. aduer. Marc. cap. 6. num. 52.*

Est alia adgredi via, & nouum Inire certamen, vel saltem nouo modo. Vel, re vna iam improbata & labefactata, ad alterius euersionem sese accingere.

66. Gradum conferre. *Tom. 1. lib. ad. Iud. c. 2. n. 6. & c. 7. n. 27. & lib. 3. aduers. Marc. capite 2. num. 4.*

Militaris phrasis, vt illa: Collato pede præliari; conferre manum vel pedem; conferre gradum cum hoste, ἐγγὺς ἰέναι τῇ μάχῃ. Auspicari certamen disputationis: Ad rem propius accedere. Ho ἐγγὺς ἰόντες, cominus congressi.

67. Gradum dirigere. *Tom. 3. lib. 4. ad Mar. cap. cap. 37. num. 601.*

Est aliquò referre vim ingenij; ad aliquid expendendum se comparare.

68 Gradum figere. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 11. num. 86. & Tom. 3. lib. 4. ad. Marc. c. 2. nu. 18. lib. 5. adu. Marc. cap. 10. num. 154. lib. ad. Praxean. cap. 8. nu. 56. & cap. 22. nu. 135. Tom. 5. lib. de Ieiun. cap. 11. num. 71.*

Rhenanus: Translatio ab athletis in certamine congredientibus, sermo prouerbialis. Consistere cum constantia, & apud Tertull. tot locis est, sententiã semel conceptam acriter defendere, in eáque persistere; aut premere argumentum suum, vt loquitur Cicero; vel in vnius rei diligenti pensitatione immorari, & nullis vti excursionibus à re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecut. cap. 11. num. 80.*

Apud Virgilium frequens: State viri, adhortantis vt ex fuga sistant. vnde Iouis Statoris nomen. Et Æneid lib. 10.

Fidite ne pedibus, ferro rumpenda per hostem
Est via.

Prouerbial. argumentis aduersariorum non moueri, pertinaciter in sententia persistere, suam causam acriter in sententia persistere, suam caussam acriter defendere. Li. de Ieiun. *State in isto gradu si potestis.*

70. Gradum mouere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. ca. 13. num. 78.*

Tertullianus sic interpretatur: *Mouisti gradum excedendo traditionem, quum qua non sunt constituta, obitus.* Est igitur: recedere ab instituto, siue à præscripta norma; cedere aduersario victum. Virgil. li. 2.
Retróque pedem cum voce repressit.

71. Gradum obstruere. *Tom. 1. Apolog. cap. 27. nu. 424. Tom. 2. lib. de Veland. virgin. cap. 15. nu. 120. Tom. 3. lib. de Præscript. ad. haret. c. 15. num. 99. & li. de Resurr. car. c. 48. n. 344.*

Hunc igitur gradum potissimum obstruimus, non admittendi eos ad vllam de scripturis disputationem, hoc est: hoc primum opponimus, à congressu remouemus. In Apolog. *Prouocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidia* (al pro side) *conscientia nostra*, hoc est: anteuertimus, ne perfidia irrepat mentibus nostris. Cicero: obstruere perfugia improborum. Li. de Resurr. carn. *vt quod aduersarij in prima statim acie obstruunt, in vltima congressione prosternemus.*

72. Gradum sustinere. *Tom. 3. lib. 1. aduer. Marc. cap. 1. num. 23.*

Qui oppugnantur, dicuntur vim & impressionem hostilem sustinere, siue sufferre. Hinc Prouerbialiter, pro: Suscipere alicuius rei defensionem, siue sustinere. Tertulllianus sic transtulit ad litterariam disputationem: *Alium libellum hunc gradum sustinebis aduersus haereticos.*

73. Gradum vnum insistere. *Tom. 3. l. Scorp. adu. Gnost. cap. 8. num. 52.*

Addit Tertullianus, & explicat se: *In hoc solum promouimus. Insistere*, & referre pedem, & longiùs procedere, contraria sunt, Cicero: *Insistere*, in aliquo statu, est commorari. Prouerb. ab instituta disputatione non egredi, & in vnius rei disquisitionem incumbere.

74. Gradus hic stabit. *Tom. 3. lib. de Anima cap. num. 83.*

Tertullianus: *Sed nec hic gradus stabit*, hoc est: hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque consistet; facilè poterit refelli & infirmari. Adfirmatè: hoc ego defendendum aduersus omnes rationes suscipiam; huius pronuntiati veritatem propugnabo.

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 19. num. 125.*

Cicero: Consilijs alicuius occurrere, atque obsistere. Tertulliano est, argumentorum pro re nata, eludere responso & contraria ratione.

76. De gradu primo præludere. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

Adiungit

ADIVNGIT Tertull. *Adhuc & quasi de longinquo* cuſtatim oppoſitum ſubiungit: *Ad certum & cominus dimicare*; quæ ſuprà explicata huc faciunt. Solent gladiatores ante iuſtum cum Antagoniſta certamen, oſtentandæ artis & oblectandi ſpectatoris cauſſa præludere, vt apud Vigilium Areſtes:

Oſtentans artem pariter, arcúmque ſonantem.

Eſt igitur leuia & quaſi ludicra adferre argumenta, & imbeciliora, initio, antè quàm ipſum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu eſſe. *Tom. 5. lib. de Pudicit. capite* 10. *num.* 83.

IN vno argumento inſiſtere. Cui opponit Tertull. *pergere.* Quod interpretari poſſumus, Ex ſumptionibus ſiue pronuntiantis complexionem elicere, & ad rei probandæ ſummam peruenire. *In gradu* totus *eſſe*, ille dici poteſt, qui proponit quidem, ſed nihil concludit. Qui forte, ſiue argumentatione aceruali vtens in initijs immoratur, longéque abeſt ab extremo concluſionis.

78. In gradum decurrere. *Ibid. cap.* 21. *n.* 183.

AD nouam rei diſquiſitionem ſe comparare; re vna explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rurſum. *Tom. 3. libro 1. aduerſus Marc. cap. 9. num.* 155.

QVVM ab inſtituto per digreſſionem, ſiue παρέκβασιν, abrepti abductíque longiùs, eodem vnde diuertimus, regredimur, & eandem rem denuò agitamus expendimúſque.

80. In gradu ipſo prouocare. *Tom. 3. lib. 5. aduerſ. Marc. cap. 1. num.* 12.

SVMTVM à prouocantibus ad pugnam, qui quum gradum inſtiterint, aduerſarium opperiuntur & intentato telo laceſſunt. Significat itaque, caput rei adgredi, & rem & altiùs non repetere neque longè arceſſere; ſed ea ſuper quibus pugna eſt, initio inquirere, ab eorúmque inquiſitione non recedere.

81. Habenis effuſis. *Tom. 5. Epiſt. de Cibis Iudaicis cap. 4. num.* 14.

HABENÆ, lora ſunt, quæ freno vtrimque adligantur ad equum regendum. Hinc illæ Metaphoræ, laxiſſimas *habenas* dare amicitiæ. Cice. Virgilius lib. 5.

— ſpumantiáque addit
Frena feris, manibúſque omneis effundit habenas.

Propriè lib. 12.

— nullo diſcrimine eadem
Suſcitat irarúmque omneis effundit habenas.

Tranſlatè. Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fonteis, & omnes adfectuum habenas, effundere. Contrarium eſt: Inijcere habenas pro compeſcere, & impetum ſiſtere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis ἀνεῖναι χαλινοὺς πάντας ἀφιέναι, ἢ ἄλλως ἐφιέναι τὴν ἡνίαν, pro: Nimium indulgere, nimiámque permittere libertatem. *Habenis effuſis*, eſt licentiſſimè, liberrimè, & intemperantiſſimè; vel immodicè. Idem Nouatianus lib. de Trinitate: *Indulgentia ſua ſinum largior profudit*, &: *Sub iugo enim naturalis legis omnibus data, alia quaſi frenis reuocata retrahuntur, alia quaſi effuſis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio inſtabilior. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marcion. cap. 1. num.* 12.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Hiſtoricis & Poëtis celebrati *Hamaxobij*, vel Hamaxobitæ, Sarmatiæ gens. Quos ſic deſcribit Horat. lib. 3. Od. 24.

Campeſtres melius Scythæ,
Quorum plauſtra vagas ritè trahunt domos,
Viuunt, & rigidi Getæ;
Immetata quibus iugera liberas
Fruges, & Cererem ferunt;
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modo in eum dicetur, qui ſedes ſubinde mutat, & fabulam vndecumque motoriam agit: ſed qui verſatili eſt animi ſententia inconſtans.

83. Hieme frigidior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num.* 14.

VERBA, iudicia, homines frigere dicuntur Ciceroni: &: In re frigidiſſima calere, in feruentiſſima frigere, opponit metaphoricῶs, &: Lentus in dicendo, & penè frigidus. De homine inſulſo, tardi ſtupidíque ingenij. Vt calidus de alacri & excitato animo. Et: Calida conſilia, eſt, præcipitia & temeraria.

84. Hypobrychium irreſpirabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. cap. vlt. num.* 170.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενον, quod fluctibus eſt obtectum. Homer. Odyſſ. ε.

τὸν δ' ἄρ' ὑπόβρυχα θῆκε πολὺν χρόνον.

vbi ὑπόβρυχα Poet. pro ὑποβρύχιον, τὸν καταδεδυκότα εἰς τὸ ὕδωρ, qui ſub aqua ſubijt. Hæc ferè Paul. Leop. lib. 8. Miſcell. cap. 23. Sed quum Ter. dicat: *Inenerabile excuſſis profundum, inextricabile impactis naufragium, irreſpirabile deuoratis hypobrychium*, videtur locum ſignificare, imum ſcilicet maris fundum, in quem & excuſſi natandi imperiti & impacti, nec tabulis nec ſcopulis adhæreſcentes deferantur. Significabit ergo Prouerb. Extremum periculum, vt omnis ſalutis emergendíque è malis ſpes adempta ſit.

85. In alium ictum conſiderare. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnoſtic. cap. 5. num.* 35.

OCCVRSVM *eſt huic plaga; in alium ictum conſiderans, &c.* Alij longè aliter diſtinguunt. A gladiatoribus ſumptum. Cicer. 1. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita coniectas vt vitari poſſe non viderentur, parua quadam declinatione, & vt aiunt, corpore effugi? & Virgil. lib. 5. de Pugil.

Nunc hos, nunc illos aditus, omnémque pererrat
Arte locum, & varijs aſſultibus irritus vrget:
Oſtendit dextram, inſurgens Entellus, & altè
Extulit. ille ictum venientem à vertice velox
Præuidit, celerique elapſus corpore ceſſit.

Vt ſit: vno argumento refutato, alius infirmationem inquirere, & rationem ſecum inire quam improbari poſſit.

86. Iſtro fallacior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num.* 15.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Quis ab hiſtrice animante hoc ſumtum dicat? *Iſtriæ* regionis incolæ, non *Iſtri* aut Hiſtri, ſed Iſtrij dicuntur: quibus quis fallaciam tribuat, non reperio. Reliquum eſt igitur, vt Iſter fluuius alio nomine Danubius, huic prouerbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificáſque appellationes, à locis, gentibus, Ponto, Patriæ vicinis, & rebus eidem peculiaribus, adſignet. Dicetur autem

fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (vt Mæander) vnde à Poëtis retortus & sinuatus dicitur; vel propter ostiorum multitudinē (inter quæ vnum est Pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostium) quæ fallat in instituto cursu nauiganteis; vel quòd subita inundatione plerumque accolas inopinatò opprimat, Tibul.

- Fallax quoque testis
Pannonium, qui Istri accola.

Auson.

Et fontem Latiis ignotum annalibus Histri.

(adspirat namque.) Ignotum, quia fallit & latet.

87. Iugum excutere, *&*: Ceruicem a iugo excussare. *T.5.l. de Pud.c.10.& 12.n.81.& 95.*

IVGVM, quod boues induunt, cùm trahūnt aratrum vel currum. Cicer. Boum ceruices natæ ad *iugum*. Metaphoricῶs seruitutem aut onus graue significat. Hinc illa: *sub iugum mittere*, *Iugum* deijcere à ceruicibus, est: liberate violenta dominatione, graui onere seruitutis. Contrar. apud Vigil. ta.

Nō frenum accipere, & victi parere fatentur.

Tertull. lib. de Idol. *vinculum & iugum nobis relaxauit*, & lib. de Pudic. *operum iuga resecta sunt, non disciplinarum.*

88. Lamiæ turres. *To.3.l.ad. Valent.c.3.n.23.*

DE *Lamijs* multa Politianus in Præfatione in Dialect. & Brassicanus eius commentator. Hadrian. Iunius Adagio 34. Cent. 2. & Cæl. Rhodig. c. 5. lib. 29. vbi de Menippi Lycij amica, in coniugem iamiam adsciscenda, post multa ait quidam Philosophus: Bella hæc sponsa vna est τῶν ἐμπουσῶν, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυκίας οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται, hoc est: ex Empusis, quas & *Lamias* & Mormolycias plerique putant. *Turres* autem commemorat Tertull. quòd ingentem specum ad rupis radices insedisse fabulantur *Lamiam* in Libyę locis reginam. Dicetur igitur de rebus in speciem formidabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad terrorem inuenta, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 2. num. 21.*

IN acie, hoc est, in exercitu ad pugnam procincto, hæc fuere, frons, tergum, duo latera, quæ & alæ & cornua dicebantur. Tectum latus, de ijs qui armis & præsidio muniti sunt; apertum, de ijs qui periculo expositi. Terent. Heauton.

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere:

hoc est, sic vt nihil mihi accersam periculi. Cesar l. 2. bell. Gall. Quæ res & latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat; &: Totis ferè castris à fronte, & à sinistra parte nudatis; &: quorum pars aperto latere legiones circumuenire. Nannius in Miscellaneis (si ritè memini) & eum secutus Muret. in Terent. à gladiatoribus sumptum volunt, quibus si minus plagam ἀντιπαλῳ possint infligere, satis honorificum est, latere tecto, id est, integros illæsosque abire. Dicebantur præterea: latus apertum præbere, quum ictum non declinarent, sed lictori mortique se gratis obijcerent. *Latere hoc defendi* igitur est, his iisdemque argumentis, rationibus, probationibúsque constabiliri; quo verbo, vti & militari, *munire*, eodem loco vtitur Ter.

90. Ex latere vtroque. *Tom. 5. lib. de Trinit. cap. 26. num. 112.*

VERBA Iureconsultis frequentata. Vlpian. lib. 5. Dig. tit. de Procurat. vt ex vtroq; latere quasi actor habeatur. Et Iustin. lib. 5. Cod. Iuris, inquit, Auctores *ex vtroque latere* magnum habuere certamen. Tertull. *Ex vtroque latere nos veritas in istam concludit sententiam*, id est: vtrimque, & ex vtraque argumenti parte.

91. Quoquo latere velis. *Tom. 3. libro 4. aduers. Marc. cap. 34. num. 544.*

IDEM cum *superiore*: *ex vtroque latere*, quod Ter. declarat: *habes nuptiarum quoquo velis latere prospectorem*, hoc est: quancumque in partem te vertas.

92. Quo laterum? *Tom. 5. lib de Ieiun. capite 11. num. 72.*

VTRA parte argumenti? qua ratione? quam in partem? Et hîc vtitur verbo *confirmatum*, vt ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace. *vide suprà*: Cerui in prælio. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. cap. 1. num. 18.*

CONVENIT in eos qui præposterè se gerunt: vbi res postulat audaciam & virtutem, ibi timidi; feroces, vbi nihil ferocitate opus. Liuius. In otio tumultuosi, in bello segnes. Synesius: ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς, ἐν δὲ πολέμῳ δειλοί, in pace feroces, in bello formidolosi.

94. In limine ocurrere. *Tom. 5. lib. de Monog. c. 8. n. 52.*

IN ipso operis, disputationis ingressu sese offerre.

95. De limine offendere. *Tom. 3. lib. aduers. Valent cap. 3. num. 22.*

RHENANVS: Prouerbium de his qui initio rei, quam agendam susceperant, peccant. Simile illi: Cantherius in porta. Cum hoc cōueniunt: In portu impingere: In limine deficere. Virgil.

Cur indecores in limine primo
Deficimus? -

pro, in ipso operis negotiíque suscepti primordio peccate. Ab ijs translatum, qui ex ædibus egressuri, in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen, lacinam ad id adhæsisse, vel prolapsum cecidisse, ostenta fuere inauspicata & mali ominis, passim apud Poëtas. Ouidius:

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. *Tom. 3. lib. de Anima capite 43. num. 480.*

HVMANI *vel maximè vitij ac finis lineas quotidie agere.* Prouerbia alienis ducta, quæ consequuntur, partim a Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim à curriculis & palæstris, quorum spatia certis lineis includebātur: partim à pictoribus, qui penicillo *lineas ducere* soléт priusquàm vmbrā sine colore colorare incipiāt, translata sunt. Hoc autem primum Tertull. ducere videtur vel ab initio & fine spatiorum in Dromone, vel à pictura, quum addit: *Manum fidei porrigens facilius adiuuanda per imagines & parabolas, sicut sermonum ita & rerum.* Deinde: *Proponit igitur tibi*, quasi ob oculos subijcit in pictura: pòst: *Etiam per imaginem mortis.*

97. Lineas aliquas prǫducere, ad quas erit dimicandum. *Tom. 3. l. aduersus Marc. cap. 5. numero 14.*

Hoc

HOc sumptum ab ijs qui duello, siue singulari certamine congrediuntur, vel ab ijs qui in stadio decurrunt, pro: certam materiæ legem præfinire.

98. Lineis certis determinare. *Tom. 1. l. adu. Iudæos c. 2. n. 6.*

ADDIT Tertullian. *summam quæstionis ipsius.* Ab ijsdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib. de Pudicit. *Eundem limitem liminis figimus.* Vbi *limen* est linea, vt apud Virgil. liménque relinquunt Certos terminos certásque leges præstituere institutæ disputationi.

99. Lineis claudere. *Tom. 3. l. 1. adu. Marc. cap. 7. num. 51.*

QVAMQVAM tota materia de duobus Deis dimicetur, his interim lineis eam clausimus, intra nos cõgrediemur. Est igitur stata quædam argumenta præfinire, intra quæ ceu cancellos quosdam coërceatur liberior orationis euagatio.

100. Lineis deducere. *Ibid. cap. 25. n. 175.*

CICERO: Huc caussa deducitur. Rem de huc deduxi, id est in hunc statum, locum adduxi. Tertull. *Quod adtinet ad bonitatis quæstionem, his lineis deduximus eam minime Deo adæquari*, hoc est: intra hosce terminos tractauimus.

101. Lineas certas producere in vnam congressionis speciem. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnost. cap. 4. num. 32.*

PRÆCEDIT apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere, quas intra de vna eadémque ro decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom. lib. aduers. Hermogen. c. 3. n. 19. & c. 38. n. 132. 133. & lib. adu. Prax. c. 16. n. 100.*

RHANANVS: In spatijs olim, in qoibus cursus publicè fiebat, initium & finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea.* Prouerbialiter dici cœpit. Ergo qoum Tertull. Hermogenem hîc vocat non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quinctum sic claudit:

Mors vltima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. Aduers. lib. 12. cap. 10. Vbi similem Terent. locum explicat, & Calx dicebatur, quòd scilicet calce & creta notaretur. Vltra autem calcem nihil superest quòd cursus tendatur. Atqui quum Deus vniuersitatis lib. aduers. Prax. *Extrema linea* dicitur adludere potius videtur Auctor ad illud Apoc. 1. & 22. Ego sum α & ω. siue principium & finis. Lib. aduers. Hermogen. *Si determinatur, habet lineam extremam; quam quantum proprie pictor, agnoscis finem esse omnis rei cuius linea extrema est.* Apud Terentium: *extrema linea* amare, est impensissimè. ἡ ἄκρα γραμμὴ, summa linea & extremus terminus, vt ibi sũmus amor significetur. Quomodo Eurip. cùm extremum terminum malorum & miseriarum intelliegeret, ἐπ' ἄκραν ἥκουσιν γραμμὴν τῶν κακῶν dixit. Non tamen ineptè apud Terent. intellexeris *extremã lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum; quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* à Tertulliano appellari autumat, quasi extremom & postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superesset.

103. Ad lineam dimicare. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 6. num. 59.*

AD *hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.* Deinde explicat se: *Præscribam tamen sibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias.* Est itaque, In disputando à re proposita non euagari.

104. A lineis excedere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen. c. 39. n. 137.*

AB instituto & proposito aberrare; quæ translatio videtur sumpta ab ijs, qui lineis non insistentes, excidunt, aut excedunt, hoc est, vltra lineam pedem inter dimicandum efferunt.

105. Vltra lineam *Ibid.*

VLTRA præstitutum disputationis limitem.

106. Linea vna est. *Tom. 3. Scorpiac. aduers. Gnost. c. 11. n. 84.*

VNVS est scopus, ad quẽ totius disputationis summa est dirigenda.

107. Ad lineam vnam congressionem dirigere. *T. 3. l. de Carne Christi c. 17. n. 135.*

IN re vna insistere, & eam adlatis vtrimque rationibus disputare. vt suprà: *Eodem gradu dimicare.*

108. Lineæ insistere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 17. num. 250.*

CVi superius contrarium est: *A lineis excedere.* Est, in instituto permanere, neque euagari. Quia vt ait Turneb. sic interdum collato pede pugnabatur, vt lineæ ductæ pedem semper oporteret insistere, nec inde referri

109. Lineis eisdem dimicare. *Tom. 3. l. 5. ad. Marc. c. 1. n. 12.*

INTRA certa argumentorum septa permanere, siue intra eosdem fineis in disputando versari.

110. Ad lineas rursum. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 9. n. 55.*

HOc est, ad propositum atque institutum post digressionem siue παρέκβασιν reuerti. Sumtom ab ijs, qui quum à lineis iam exciderint, rursum gradum colligunt. Vide suprà: *In gradum rursum.*

111. In lineas easdem gradum colligere. *Tom. 3. l. de Anima c. 26. n. 345.*

B. Hieron. in Dialog. Lucifer In gradum rursum ac lineas regredere.

112. Intra lineam extremam includere. *T. 3. lib. adu. Hermog. c. 38. n. 134.*

HOc sumptum videtur magis à Geometris, quorum tractatio est de quantitate, loco, superficie, & linea. Loquitur de Materia Tertull. quã Hermogenes corpore infinitam faciebat & locum tamen ei adscribebat, quo ambiretur, hoc est, *extrema linea* includeretur. Significabit igitur Prouerbium, si placet, Certis limitibus aliquid comprehendere, & finire.

113. Lineas ducere. *Tom. 3. lib. de Anima cap. 36. n. 432.*

MVLI, quos asini & equæ generant, vnde ἡμίονοι, quasi dimidiati asini, à partibus. Hinnulli, vel potius ex Columellæ sententia: Hinni, à patris, equi hinnitu equo & asina geniti. Ginni, cum equa muli coitu nati. Hinc Prouerbium: ex asini, mulique, id est: dimidiati asini; ex etymologia Græca, similitudine; quando exemplar & res effecta non multum sunt discreta; vel quando ineptiæ ineptijs repræsentantur, vel mendacia mendacijs astruuntur. Cuiusmodi farinæ & illa: Non tam ouum ouo simile, Armenti eiusdem, Cum Bytho Bacchius.

134. Narem contrahere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 13. n. 71*

IN naso irrisionis sedes. Hinc nasuti, & nasum habere, irrisores dicuntur. Plin. lib. 11. c. 37. Nasum noui mores subdolæ irrisioni dicauere. Horat.

Naso adunco suspendere. Martial.
Et pueri nasum Rhinocerotis habent. Pers.
Rides, ait, & nimis vncis
Naribus indulges.

Et Græci μυκτηρίζειν, ἀπὸ τῦ μυκτῆρος, à naso, irridere. Ex naribus etiam indicium iracundiæ; vti animantes quædam iram narium flatu produnt. Theoc. in Thyrsi:

Καί οἱ ἀεὶ δριμεῖα χολὰ ποτὶ ῥινὶ κάθηται.
Asperaes semper sedet ira in naribus.

Vnde corrugare & contrahere nares dicuntur, qui offenduntur. Horat.

- Ne sordida mappa
Corruget nares. -

135. Naso agere. *Tom. 3. lib. aduersus Marc. c. 25 n. 170.*

CICER. Ridiculo scommaticóque dicterio lædere

136. Naso deridere. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 2. n. 18.*

B. Paulus ad Gal. 6. Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, id est, non irridetur, non agitur naso. μύζειν enim apud Græcos, id est, myssare vel mussare, nõ aliud ferè signat, quàm labijs occlusis sonum naribus elicere. vnde μυκτήρ. Sonus autem μυσμὸς, irrisioni plerumque dicatus; atque hinc, qui citra reprehensionis morsum agit. ἀμυσμον dicitur, Homero passim ἀμύμων. Addit Tertull. *adulantium*, vt significari videatur postica sanna, quæ est clancularia & tecta irrisio, à gestu ridentium aliquem à tergo siue occipitio; vt sit: obtrudere palpum Deo.

137. Naufragium inextricabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. c. vlt. n. 169.*

GRÆCIS: ναυάγιον ἄφυκτον, quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt, nauémque frangunt sese extricare siue expedire à periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho, *inextricabilis* error. Vide *Hypobrichium.*

138. Nauigare inter scopulos & sinus, ter vada & freta. *Ibid.* 168.

EST, versari in ancipiti periculo. Nam *scopuli*, hoc est montes saxei, siue rupes è mari eminentes, & quandoque sub aquæ æquore latentes; &: *sinus*, littora incurua mare amplectentia: &: *vada*, minus profunda maris loca, & vndarum breuibus infesta: &: *freta*, maris angustiæ, vbi quasi æstu feruescit mare, nauigantibus & insidiosa & periculosa sunt. Lib. 1. aduers. Marc. *Duas Symplegadas naufragij sui.*

139. Nubilo obscurior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 14.*

VIDEANTVR Adnot. Pamelij de Cimmerijs tenebris, quæ in idem incidunt Prouerbium. *Nubilum*, nubes densior siue crassamentum exhalationũ aquæ gignendæ fœcundam vim habens. Vnde cœlum nebulosum seu nubilum. Nebulas vel *Nubilum* offundere, est obscurare. Sed quum Tertull. ad mores Marcionis adludat, tristitia & recõdita animi seueritas significabitur: vt apud Comicum Græcum διασκεδᾶν τὸ νέφος τοῦ μετώπου discutere frontis nubilum, quod est tristitiam abigere, lætúmque vultum inducere. Et supercilium nubilum; ὀφρὺς ξυνωφρυωμένη, pro tristi. Horat. *Deme supercilio nubem.* Virgil. 6.

Sed frons læta parum, & deiecto lumine vultu. &:
Sed nox atra caput tristi circumuolat umbra.

140. Nutu tradere, (*nisi* traducere *quis malit.*) *Tom. 1. l. de Pall. c. 4. n. 84.*

VIDE: *Aure figere*, &: *Digito destinare.* Est deridentium & improbantium aliquid clanculum inter se, quòd palàm facere non sit impune vel decens; quum neque coniectis in hominem rem ve oculis, neque protentis digitis id facere licet: tum clanculario saltem nutu demonstrari potest.

141. Oculis clausis. *Tom. 1. lib de Pall. cap. 2. nu. 20. Apolog. c. 3. n. 36. Tom. 3. lib. de Resurr. carnis c. 51. n. 361.*

SI subaudias verbum, liquet, res est clarissima, luce meridiana clarius, vt nolens volénsque quiuis vel videre possit, vel intelligere. Si subaudias: Agere quid, est abruptè, temerè, sine discrimine facere. Vt impingunt in odium nominis Christiani *clausis oculis*, & cæcitate odij in naufragium: qui rei veritatem neque explorant neque explorare laborant, sed adfectibus suis iniquissimè indulgent, & iuxta Terent.

Neque ius neque bonum atque æquum sciunt.
Melius, peius, prosit, obsit, nihil vident, nisi quod lubet.

B. August. Quæ tandem vis, nisi cæcitas & vanitas animi cogit hominem clausis, vt dicitur, oculis, tamquam in alterum iacere, quod cùm in eum iecerit, continuò redeat? B. Hieronym. More Andabatarum in tenebris gladium ventilans. &: Melius est tamen *clausis* (quod dicitur) *oculis* Andabatarum more pugnare, quàm directa spicula clypeo non repellere veritatis. Et. B. Basil νυκτομαχίαν dixit, nocturnam pugnam, in eos qui nullo iudicio insectantur aliquid.

142. Oculis Homericis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. num. 20.*

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Idem cum superiore. *Homerus* antea Melesigenes dictus, à cæcitate (nam ab ineunte ætate luminibus captus proditur) τοῦ ὁμήρου nomen sortitus est. Vnde illa omnium admiratio, omnium rerum humanarũ simulacra expressa nobis ante oculos constitui potuisse ab eo, qui numquam ea suis oculis vsurparat.

143. Palos terminales figere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. c. 11. n. 72.*

Terminalis

TERMINALIS lapis, & aliquando *palus*, qui in agrorum finibus ponitur, & vt Virgil. de Saxo:

– Campo qui forte iacebat
Limes agro positus, litem vt discerneret aruis.

Et in Georg.

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat. –

Palos autem loco lapidum aut saxorum poni consueuisse indicat nomen, *Palen*, Flandris pro agrorum terminis vsitatum. Vel adludit Tertull. ad Dromonem siue stadium equestre; vbi terminus erat, vbi peracto cursu quiescebant, & meta, *palus* erat acuminatus in stadij fine positus, circa quem gitabant cursum. Est igitur *palos terminales figere*, intra angustos & certos fines aliquem concludere, ne quid vel tentet, vel possit, vel imperium exerceat vlterius.

144. In partem vnam incumbere. *Tom. 5. lib de Trin. c. 23. nu. 102.*

SVMTVM à militia, vbi in dextrum vel sinistrum latus siue cornu siue partem maiore impetu & pertinacia conuersa vndique signa inferentibus aduersariis incumbitur. Quibus deiectis & loco summotis procliuis fit victoria. Cæsa. 2. Bel. Gal. Cæsar ad dextrum cornu profectus vbi suos vrgeri, &c. His verbis se explicat Auctor lib. de Trinit. *Inclinauerant, Trahere, Superare*, quæ à militia ducta sunt.

145. Pepone magis insulsus. *Tom. 3. lib. de Anima c. 32. nu. 387.*

ΠΕ'πονες, molles & faciles dicuntur, Metaphora à maturis fructibus ducta; vel etiam à cucumeribus, qui *pepones*, quòd mollescant, & simul atque maturuerint, flaccescant, appellantur. Inde illa μαλακώτερος πέπονος σύκῳ, mollior ficu matura, πεπαίτερος μόρων, maturior moris. Et conuiuium Prouerbiale per translationem πέπονες, τουτέστιν ἁπαλοὶ καὶ ἀσθενεῖς. Est & interdum blanda & amica vox, ὦ πέπον, τουτέστι προσφιλέστατε ἢ προσηνέστατε, à maturis placidisque moribus, vel quòd τὰ πέπονα, hoc est mollia maturáque amemus omnes.

146. Peponem cordis loco habere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 40. nu. 666.*

VIDEANTVR hoc loco Adnotat. Pamelij, & Feuardentij ad illud B. Irenæi lib. 1. c. 3. num 10. O *pepones* Sophistæ vituperabiles, & non viri; quod ex Homer. Ilia. β. desumtum est.

Ὦ πέπονες, κάκ' ἐλέγχε' Ἀχαιΐδες, οὐκ ἔτ' Ἀχαιοί, id est:

O molles, mala probra, & Achæides, haud enim Achiui.

Quod Virgil. imitatus:

O verè Phrygiæ, neque enim Phryges.

Significat itaque Prouerbium: Excordem esse, vel corde esse insulso. In corde enim primariæ animi vires. Hinc cordati, quibus cor rectè adfectum est & robustum. Excordes, quibus *peponis* instar, molle, flaccidum, & minimè virile. Vide suprà: *Cerebrum vel cor non habere*, &: *Cernus in pralio.*

147. Personam agere. *Tom. 3. lib. 3. aduers. Marc. cap. 11. num. 77.*

VIDE infrà: *Scenam decurrere. Persona*, pro munere siue partibus. Cicer. Has partes lenitatis semper egi; illam grauitatis *personam* non appetiui. Ab histrionum persona. *Personam* gerere, tueri, sustinere, agere, ab histrionicis actoribus.

148. Physcone impurior. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. num. 79.*

DE homine qui se in omne luxus libidinisque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Physcon* 8. Ægypti Rex, qui quum Cyrenæ imperaret, fratri Euergetæ defuncto successit; qui supra belluinam libidinem & crudelitatem (quæ facinora commemorat Iustin. lib. 38.) sagina ventris, & corporis vultúsque deformitate belluæ quam homini similior. Quæ fœditas in eo pellucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, siue potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconis* nomen ex re tulit, quasi ventricosi & aquarioli, propter abdominis studium φύσκων enim ὁ γάστρων ἢ παχύς, ἀπὸ τῆς φύσκης quod est, intestinum crassum. Cui & Persius ait:

Pinguis aqualiculus propenso sesquipede exstat.

149. Plagæ occurrere. *Tom. 3. Scorp. aduers. Gnost. cap. 5. num. 35.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui vel aduersarij petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmumula excipiunt, vt sit frustrà conatus. Vide suprà: *In alium ictum considerare.* B. Hieron. contra Iouin. Quasi de loco videmur cedere, & aduersario feriendi occasionem dare. Et: directa spicula clypeo refellere veritatis.

150. Plaudere in sinum. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 9. num. 42*

SI QVA *vobis exempla in sinum plaudent*, hoc est, tam grata vobis accidant, quæ informatam in animis vestris opinionem videantur confirmare, vt inde tacitam apud vos voluptatem sentiatis, vestróque adfectui indulgeatis. Apud Homer. ἐν θυμῷ χαίρειν. Tib. *In tacito gaudere sinu.*

151. Plaudere parti. *Ibidem cap. 19. num. 160.*

LEgitur apud Tertull. *diuersa parti supplaudere*, vel *subplaudere*, quasi suffragari & subscribere aliorum sententiæ. Ab iis qui pedibus strepitum edunt, vel manuum complosione adprobant. Cicero: Pedem nemo in illo iudicio supplosit.

152. Policrate felicior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

POLYCRATES Sami Tyrannus, aureus fortunæ fœtus, cui ad nutum voluntatémque omnia fluxerunt. Sed qui tamen prosperum ad inuidiam vsque vitæ cursum miserabili exitu in Mycalensis montis vertice cruce suffixus conclusit. Valer. Max. lib. 6. cap. 11.

153. Pompeio sublimior. *Ibidem.*

POMPEII elogium habes apud Cicer. Orat. pro Leg. Manil. Apud Plin. lib. 7. toto cap. 26. à quo ait non modò Alexandri Magni rerum splendorem æquatum, sed etiam Herculis propè ac Liberi. Cognomentum Magni cum Alexandro commune, communem quoque sublimitatis titulum dedit.

154. In ponti æstu medio hærere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 7. num. 50.*

VIRGIL. lib. 5.
Saxis in procurrentibus hæsit. Et:
In scopulo luctantem breuibúsque vadis.
Et lib. 10.
Inflicta vadis dorso dum pendet iniquo,
Quæ vti Tertullianicum, Prouerbialiter accipi possunt. Contrarium erit ex eodem lib.
Labitur alta secans, fluctúque æstúque secundo.
Æstus autem aliquando accipitur pro ipsa maris eresfcentis decrescentísque commotione, hoc est, accessu siue incremento, vel recessu siue reciprocatione. Aliquando pro arena illa instabili, quæ absorbet & haurit omnia. Virgil.
Furit æstus *arenis.* &
Æstu *miscentur arena.*
Similia illa: Hærere in iisdem scopulis, in aqua, io vado, in salebra. Metaphoræ à nauigantibus ductæ, qui vado illisa naui cursum institutum tenere non possunt. Sic dum oauis æstu reciproco huc & illuc impellitur, oeque progredi potest; vt significetur Prouerb. Se non extricare aut expedire, non satisfacere argumento, sed eodem relabi. Vide: *Fluctus vtrimque.*

155. In præruptum imponere. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. c. 37. n. 607.*

PRÆRVPTVM, substantiuè, vt abruptum quidquid altum & præceps, saxa *prærupta*, & mons *præruptus*, altus. Plin. Græcis τὸ ἀπότομον vnde prochue præcipitium. Explicat se Tertullianus: *Sciens præceps ituros homines, ipse illos in præruptum imposuit.* vt fit: aperto periculo exponere, nec satis prouidere, ne quid mali contingat; vt si homini auaro & furi pecuniæ administratio committatur, adolescenti libidinoso pudicitia virginum.

156. Profundum inenatabile. *Tom. 2. lib. lib. de Idol. cap. vlt. nu. 169.*

QVi naui excussi in maris profundum delabuntur, natatione vix vmquam emergunt, de periculo ineluctabili. Vide *Hypobrychium*, &: *Naufragium.* Contrarium erit illud Virgil. 5.
Fundo vix tandem redditus imo est.
& lib. 6.
Adnabam terra, & iam tuta tenebam.

157. Ad regulas perducere. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 22. num. 153.*

REGVLA, aliàs norma, est instrumentum fabrile, quo structuræ longitudinem, an respondeat, exigunt fabri; & vtitur Tertull. verbo fabrili, examinandam Dei bonitatem. Hinc illa, *regula* rectior, amussi exactior, ad perpendiculum & amussim. Rem diligenter expendere, vt omnibus suis partibus numerisque absolutè tractetur.

158. Sardanapalo mollior. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. nu. 79.*

SARDANAPALVS postremus Assyriorum Rex, vir muliere corruptior, inquit Iust. lib. 1. qui inter scortorum greges inuentus, purpuram colo nere, & muliebri habitu, cùm mollitia corporis & oculorum lasciuia omneis fœminas anteiret, pensa inter virgines partiri; adeò vt eius cognomen ob insignem mollitiem in Prouerbium abierit apud Græcos & Latinos.

159. Scenam decurrere & desaltare. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. c. 11. n. 7.*

SCENA, proptiè frons theatri, locus nimirùm Actorum, obstructus peripetasmatis, è quo in proscenium acturi histriones prodibant. Frequenter pro ipsa fabula. Tragœdia, aut comœdia. Virgil.
Scenis *agitatus Orestes,*
id est, Tragœdiis celebratus & frequenter actus. Horat.
Quam non adstricto percurrat pulpita socco.
Pulpita, pro *scena.* hoc est, quàm inconditas & malè aptas conscribat comœdias. Erit igitur *decurrere scenam*, perficere eius res, quæ instituta erat, summam. Cicero: Quæ abs te breuiter de arte decursa sunt. *Decurrere scenam phantasmatis* Tertull. est, omninò & absolutè probare carnem Christi phantasma tantùm fuisse, & in eo probando hæret. Sic Cæl. ad Cicer. lib. 8. *scena* torius rei, hoc est, id in quo tota res vertitur, & consumi debet. Lib. adu. Valentin. appellat Tertull. *desultricem virtutem*, instabilem & malè firmam & motoriam, & inde: *desultorij* homines, à desultoribus equitibus. Propriè etiam vsurpat, vti *decurrere*, vt *desaltare*, fit saltu mimico repræsentare. Nam in *scena* Orchestra, chori propria est, sicuti *scena* histrionum; in qua Mimi solebant suas actiones exibere. ὀρχεῖσθαι, ars saltandi, & ipsa saltatio; vt adludat ad vtrosque vtroquo verbo, & ad scenicos histriones, & ad mimos, & ab iisdem diuersas trahat Metaphoras.

160. Scalpellum immergere. *Tom. 1. lib. de Pall. c. 5. num. 103.*

SCALPELLVS, vel *scalpellum*, est scalprum chirurgicum, φλεβότομον. Nescio an etiam *scalpella*, vt pistilla Plauto, pro pistillo. vulgò lanceola, à chirurgis tractum. Nam voce: *acerbitati*, videtur cholerici humoris in Vedio abundantia significati. Cicer. pro Sest. Non ea est medicina, quum sanæ parti corporis *scalpellum* adhibetur. Solent Chirurgi immerso *scalpello* venam incidere, & humorem redundantem elicere. Vsus erit Prouerbij in morborum animi medicina, vti & ea quæ consequûtur apud Tertull. *Catharticum dare.*

161. Scipione iustior & militarior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. n. 173.*

PLINIVS lib. 7. num. 27. Cato primus tres summas in homine res præstitisse existimat, est. Optimus orator, Imperator, Senator. Quæ mihi omnia etiamsi non prius, attamen clarius fulsisse in Scipione Æmiliano videntur. Eiusdem laus apud Cicer. lib. de Amicit. Iustitia & bonitas in altero Scipione, Nasica, commendatur. Vtrumque tamen, & iustitiæ & militaris scientiæ studium Scipioni minori siue Æmiliano adtribuit Lælius apud Cicer. lib. eodem: Maior, siue Africanus, vtraque etiam laude excelluit.

162. Scytha tetrior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 12.*

VIDE Adnotat. Pamelij. Gens *Scythica* omni memoria, & omnium ferè gentium scriptorúmque existimatione ad bella & ad immanitatem magis, quàm ad vllum humanitatis studium nata.

163. Siluam cædere & truncare. *Tom. 1. Apolog. cap. 4. num. 50. & 51. & lib. de Præscr. adu. hær. c. 37. num. 212.*

QVo iure *siluam meam cædis*, quæ à Iure ciuili transfert omnia, hoc est: quid in meam possessionem itrus? in meam messem falcem immittis? Apolog. *Totam illam veterem & squallentem siluam legum, nouis principalium rescriptorum & edictorum securibus, truncatis & cæditis*

Siluam,

Silua Latinis, vti & Græcis ὕλη, Metaphoricωs, pro copia & materia. Cicero: Omnis vbertas & quasi *silua* dicendi. &: Rerum & sententiarum *silua*. Hoc autem Prouerbium sumtum ab arboribus, quæ vel putantur ne siluescant sarmentis, & in omneis partes, nimiæ fundantur, vel radicibus vnà cum trunco excidontur.

164. Siluam cædere, eradicare, & excaudicare. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 16. n. 135.*

QVANTA *securi omnem siluam libidinum cædat, & eradicet, & excaudicet.* Addit: *Ne quidquam de recidiuo fruticare permittat.* Est penitus aliquid adolere, idémque cum superiore. Nam truncus est stipes ipse ramis & frondibus exutus. Caudex cum frondibus. Itaque truncare, & *excaudicare*, eadem.

165. Siluam ingentem commouere. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 16. n. 81.*

SILVAM Scripturarum *commouere* circa aliquid. Multa excutere, & vndique argumenta desumere, lato campo euagari.

166. Quanta silua. *Tom 3. libro de Anim. cap. 2. num. 30.*

QVÆ vis? quæ copia? quàm ampla latéque patens materia?

167. Socrate sapientior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

NON modò hominum existimatione, sed Pythij Apollinis oraculo sapientissimus iudicatus *Socrates*, & cunctis prælatos proditur. Plin. lib. 7. c. 31. Cicer. lib. de Amicit.

168. Solis pectines. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 3. num. 23.*

IN *pectinibus*, quibus comas vel discriminamus vel pectimus, radij densi & rari, à solarium radiorum similitudine, dicuntur; & reciproca Metaphora: *pectines solis*, quòd omnem in partem radios, quasi crenula instar pectinis, intercisos emittat. Vnde apud Lucret. Tela diei, quasi missiles, telorum in morem, radij. Et ἑκηβόλος ἀπόλλων, Sol. At cùm his verbis, puerorum terriculamenta, vti &, *Lamiæ turres*, significentur: consueuerunt fortassè nutrices, vel puerilem eiulatum compescere, vel obstinatam, dum caput sibi pecti non ferunt, contumaciam hisce verbis infringere, dum *pectines solis*, veluti strigiles, ad se adferri imperant.

169. Solis radio scriptum. *Tom. 3. lib. de Resurr. carn. c. 47. num. 341.*

PRO perspicuo, & eo quod claret. Nam quæ maximè constant, maximéque in confesso sunt, ea sole clariora dicimus. Hinc illa: In sole caligare; Aduersus solem loqui. Lib. de Pudicit. c. 7. *Quibus exquirendis non lucernæ spiculo lumine, sed totius solis lancea opus est.*

170. In solido esse. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 10. num. 83.*

SECVRVM esse, & benè firmum, munitúmque. Cui opponit: *Pendente vestigio ingredi*, &: *In gradu totum esse, Decus de tenore.* Huic similia: Duabus ancoris fultum esse; In vado esse. Virgil. lib. 11.

- Multos alterna reuisens
Lusit, & in solido rursus fortuna locauit.

171. Ad speculum respondere. *Ibidem c. 8. n. 64. lib. 4. adu. Marc. c. 31. n. 511.*

ADVERSVS *speculum parabolæ*, dixisse videtur pro sensu anagogico, siue ipsa anagoge, qui est sensus scripturarum, parabolarum, oraculorum mysticos & reconditus, quique interiùs & quasi sub cortice latet. *Sic ad speculum respondere* (vti in rebus fabrilibus ad regulam, amussim, perpendiculum) erit omnia ea; quæ parabolis proponuntur, posse accommodarius, quæ eadem significantur. Et, vt loquitur Tertull. *exempla peræquari.*

172. Spongia Marcionis. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 4. n. 43.*

VSVS *spongiæ* pictoribus in colore delendo. Quod patet ex Plin. lib. 35. cap. 10. de Pictorib. & de Protogene. Absterserat sæpiùs, mutaueràtque penicillum; postremò, *spongiam* eam impegit inuiso loco tabulæ. Auson. in Epist. quadam: Fuco tuæ emendationis adiecto impingas *spongiam*, quæ imperfectum opus equi malè spumantis absoluat. Vsus etiam in extergendis mensis nummulariorum, præcipuéque abacis, in quibus scribebant, & inducta *spongia* corrigebant. Et in palimpsestis, hoc est tabellis membranisve deletitiis, in quibus stylo graphiario exarare solemus. Hinc Augustus, Aiacem Tragœdiam, quam conscriptam à se deleuerat, in *spongiam* decubuisse dicebat, ad exemplum Aiacis, qui in ferrum incubuerat. Aristides in Orat. quadam οὐδὲν δεῖ τῆς στησιχόρου παλινῳδίας, ἀλλὰ σπόγγος ἰάσεται, nihil opus fuerit Stesichori palinodia siue recantatione, sed *spongia* medebitur. Sic quum *Marcion*, quos vellet, sacræ Scripturæ libros deleret (quod declaratum est suprà: *Abruptum amplissimum salire*; & hoc loco statim subiungit: quæ abstulit quæ seruauit) *spongiam Marcionis* appellauit, audaciam illam in expungendis Libris, & censoria temeritate intercidendis.

173. Sportulam furunculus captat. *Tom. 3. lib. 3. adu. Mart. c. 16. n. 111.*

SPORTVLA, à sportulis sparteis, nummorum receptaculis dicta, donarium, siue potius obsonium, quod diuites Rom. salutatoribus dabant, ipsi secretò cœnantes. Cui opposita Recta cœna; quam ciuiliores clientibus salutatoribus suis legitimum conuiuium exhiberent; quæ olim pauperibus tantùm dabatur, postea diuites etiam *sportulam* captare & exposcere cœperunt. Qui verò quum cliens non esset, nec ordinarius salutator, alij sese ingerebat, & *sportulam* accipere ignotus contendebat, *furunculus* hoc loco dicitur. In eum conueniet, qui falsò sibi quid vindicat, vt Deus Marcionis nomen Christi.

174. Stipulam quis in alieno oculo faciliùs perspicit, quàm in suo trabem. *Tom. 1. Apolog. c. 39. nu. 510.*

PROVERBIVM Euangelicum, Matth. 5. & Luc. 6. quo philautia notatur eorum, qui aliorum vel minimis vitiis offenduntur, suis & maximis blandiuntur. κάρφος, *stipula* Tertullian. vulgatæ editionis interpreti: festuca. Horat.

Qui ne tuberibus propriis offendat amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius æquum est.

Et aliud Prouerb. Pustulas alienas, vlceribus scatens.

& monstrare. Hora. Ode 3. lib. 4.

Quod monstror digito prætereuntium,
Romanæ fidicen lyræ.

& lib. Ep. od. 4. explicat nostrum prouerbium ex Tertull. sententia:

Videsne sacram metiente te viam
Cum bis ter vlnarum toga,
Vt ora vertat & huc euntium
Liberrima indignatio?

44. Dimicare ad certum. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

SOLENT gladiatores & pugiles inter se congressuri, ante quàm ad manus ictúsque veniant, quoddam quasi prælud ij specimen edere; &, vt B. Paulus ait: aërem verberare. Virgil. lib. 5.

Talis prima Dares caput altum in prælia tollit,
Ostenditque humeros latos, alternáque iactat.
Brachia protendens, & verberat ictibus auras.

Tum postmodò:

Immiscentque manus manibus, pugnámque lacessunt.

Et lib. 12.

-Ventósque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.

Potest & videri sumptum à iaculatoribus, qui scopum, ad quem collineant, sibi proponunt. Huc pertinet B. Pauli illud 1. Cor. 9. Ego itaque sic curro, vt non in incertum; sic pugilem ago, non velut aërem feriens.

45. Dimicare cominus. *Ibidem. vide*: Cedere cominus, *superius.*

46. Epicitarisma post fabulam. *Tom. 3. li. aduers. Valent. cap. 33. num. 367.*

RHENANVS: Quum fabulæ recensebantur olim publicè, ad demulcendos spectatorum animos, qui tædio longæ narrationis iam languebant, in fine, priusquàm dimitterentur, citharœdus aliquis prodibat. Solent & ante & post iustam fabulam quædam cani in odeo à re aliena, ad Auditorum fastidia dispellenda dumtaxat. Vnde illa procemium quasi præcentio, πρὸ τῆς οἴμης, ante cantum ordinarium, quod Rhetores per translationem suæ orationi. Exordium dixerunt. In Poesi, Prologus, & & contrà, Epilogus. In tibiarum incentione, Proaulion. Poterit dici, corollarium vani alicuius cœpti, aut commentum additum.

47. Fauos post fella gustare. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. c. 14. num. 196.*

RHENANVS: Prouerbij speciem habet, de eo vulgò dici solitum qui toleratis aduersis, lætioribus tandem rebus potitur. Huc faciunt illa: Ex tempestate in portum; post agonem corona. Vulgare: Ab atro pane ad candidum; virtutis radices amaræ, fructus suauissimi.

48. Fibulam laxare seu relaxare. *Tom. 2. l. de Cor. milit. cap. 11. num. 144.*

RHENANVS: Prouerbialiter dictum, pro: Aperire fenestram, &: ansam dare delictis; quæ & ipsa Prouerbij schema habent. Huic opponitur quod idem lib. de Monogamia dixit: *fibulam imponere*, quod est, compescere & cohibere. Natú videtur à *fibula* cinguli, qua vestis fluxa adstringitur, vel adstricta remittitur. Virgil.

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Sed quoniam ad carnis lubricas voluptates plerumque Tertullianus refert; referri poterit ad *fibulæ* adstrigmentum, quâ olim adolescentulis in venerem prurientibus prонisque parteis genitaleis traijciebant, quod *infibulare* vocabant Cuius rei ratio est apud Corn. Celsum mentio apud Martial. & Iuuenal. vt in eos dicatur qui ruptis pudoris repagulis, in libidinẽ præcipites feruntur, & dissoluti in omne licentiæ genus.

49. Filum tenuissimum pendente vestigio adgredi. *forcassis*: ingredi. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 10. num. 83.*

TERTVLLIANVS sese explicat, & à *funambulis* hoc locutionis genus, translatum significat, dum præmittit: *funambulæ pudicitia. Funambuli*, νευροβάται, & σχοινοβάται, per extétum funem incedebant, cuiusmodi incessus in imperitis periculo lapsus non carebat; Et hinc *vestigio pendente* (nam in aëre pendere videntur) opponit: *in gradu totum esse, in solido esse*. In eos ergo competet, qui rem periculo plenam adgrediuntur. Ouid. de casuum humanorum varietate:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.

50. Fossam determinare. *To. 3. lib. de Præsc. adu. hæret. c. 10. n. 68.*

RHENANVS: vltra quàm transilire non liceat, Metaphorica locutio. Vallum castrorum consueuit, vel ex cespite aggesta humo, vel ducta ingenti fossa, quam quum munitionibus nemo transcenderet, communiri, intra quam milites continebantur; vel huc pertinet, quod suprà de *scammate* dictum est. Erit igitur, certas alicui leges esse præstitutas, à quibus nefas sit recedere. Græcis non absimile, ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν, vltra fossam salire.

51. Fluctus vtrimque te inuoluunt. *T. 3. l. 1. adu. Marc. c. 7. n. 50.*

A TEMPESTATE maris, & decumanis fluctibus, ad argumenta vtrimque aduersarium capientia. Nam & dilemmate vtitur Tertullian. Quasi dicat: Non est effugio locus, vtrimque siue ex vtraque argumenti parte constrictus & irretitus teneris. Potest & vsurpari in eum, qui geminis & ancipitibus malis circumcluditur. Virgil.

Vario curarum fluctuat æstu.

52. Frenare. *Tom. 5. l. de Pudic. cap. 16. n. 136.*

TERTVLLIANVS *Tenebitur frenandis continentia coniugis*. Vsitatissima ab equis Metaphora. Virgil.

Institúque dedit gentem frenare *superbas.*

Horatius:

Nunc (animum) frenis, hunc tu compesce catenis.

hoc est: coërce & comprime animi perturbationes. Cui oppone ex Tertull. *fibulam laxare vel relaxare carni*. Cicero: alicui frenos furoris inijcere, & alicuius furorẽ *frenare.*

53. Frenatos relaxare, *vel* laxare. *Tom. 5. de Pudicic. cap. 2. n. 22. &*:
Frenos restringere. *Ibidem.*

CONTRARIA sunt. Virgi. lib. 1. Æneid.

-Qui fœdere certo
Et premere, & laxas sciret dare iussus habenas.

Cicero Alter *frenis* eger, alter calcaribus. Tertull. ad disciplinam transtulit, vt significet, vel nimia indulgentia, vel immodica seueritate, in disciplinæ obseruatione vti.

54. Fronte sua proponi. *Tom. 5. l. de Monog. c. 12. n. 100.*

RHENANVS: quod liberè & apertè debeat proponi, non coactè & tectè. Vera *fronte* apud Cice. pro C. Rabir. est ex animo & citra fucum facere quid vel dicere: & contrà: mendaci fronte & vultu, per simulationem. Hinc illud: *Fronti* nulla fides. *Frons* enim & oculi declarant maximè adfectum animi. Et apud Terentium: Vultum fingere, est componere ad simulandum vel dissimulandum aliquid. Opinor tamen verisimilius ad hoc respexisse Prouerbij Auctores. Quum in *fronte* pudoris sit sedes (vnde perfrictæ frontis homines) quum quid ab honestate non discrepans, quódque non temerè vertat pudori, vel facimus vel dicimus: nostra *fronte* id nos facere vel dicere, possumus vsurpare. Quum si quid contrà vel turpe vel indecorum faciendum sit, aliena *fronte*, siue per subornatos, id faciamus dicamúsue, & nostro parcamus pudori.

55. Qui fugiebat, rursus præliabitur. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecutione ca. 10. num. 72.*

RHENANVS: Demosthenes olim fugiens ex prælio Chæronensi, in quo succubuerunt Athenienses aduersus Philippum Macedonum Regem pugnantes, fœdam eam fugam, ob abiectum clypeum exprobrantibus solitus est hoc versiculo respondere: ἀνὴρ ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται, hoc est: Vis qui fugit, rursum capesset prælia. Tertullianus paulo antè hæc opponit: *Stare immobiles præcipis vtique, nec fuga mobiles, & accinctos in fugam, an in decursum Euangelij?* Hastam abijcere, & Græcis ῥιψάσπις, & ἀσπίδα προβάλλειν, ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν καὶ ἀποβάλλειν τὴν ἀσπίδα, Prouerb. pro: diffidere caussæ, vel caussæ defensionem deserere. Tertull. Prouerbio (quod à Græcis profectum) moneri possumus, non pronius desponderе animum, si quid infeliciùs successerit: & quum hac non successit, vt ait Comicus, alia adgredi via.

56 Funem contentionis ducere. *Tom. 3. li. 4. adu. Marc. cap. 4. num. 28.*

FREQVENS est apud bonos Auctores: *Ducere funem*, quod sumptum μεταφορικῶς à Comica saltatione, quam κόρδακα & κορδακισμὸν appellant. Terent. Adelph. Tu inter eos restim ductitans saltitabis; & apud Aristoph. περιέλκειν ἐν κόρδακι σᾶ λκειν. In quibus choreis qui præsultor est, & moderator, *funem ducit*, quem alij adprehenso fune præeuntem sequuntur. Hinc apud Ciceron. familiam *ducere* est, esse principem & auctorem alicuius sectæ, & Horat. de Pecunia epist. 1.

Tortum digna sequi potius, quàm ducere funem.

Sed quid hæc ad contentionem & certamen ad pertinacem opinionum defensionem? Adludere igitur videtur ad aliud lusus genus, in quo fortè *funem* medium vtraque pars in diuersa obnitens ad se pertrahere nitebatur, & alteris extorquere. Quato re proposito erat victoriæ præmium: quod non paucis locis à pueris obseruatur hodie: quem *funem* contentionis vel contensiosum, à partium contentione (vt *Kyfbal* Flandri, in lusu pilæ palmariæ, quum luditur datatim appellat. Tertull. qui addit: *pars hinc inde nisu fluctuante*; fortasse: fluctuantem sub funem.

57 Fune contentioso diem ad vesperam ducere. *Tom. 1. lib. ad. Iud. c. 1. n. 1. & Tom. 3. li. de Resurr. carnis c. 34. n. 254.*

VEL *in vesperam trahere*. Cui addit Tertull. *alternis vibus*, vt suprà: *pars hinc inde nisu*. Cicer. 2. Epist. 1. lib. Familiar. Hac controuersia vsque ad noctem ducta: & 2. Epist. 4. lib. ad Attic. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere. Plinius: Actionem meam, vt prælia nox dirimit. &: Dixit in noctem, atque etiam illatis lucernis. Apud Roman. quum quid differri, vel in diem diffindi vellent intercessores: dicendo diem ducebant, nequid eo die ipso à Senatu decerneretur: dicebantúrque diem extrahere, tempus trahere, & prolatare consultationes apud Sallust. Itaque significabitur contentionis diuturnæ pertinacia. In l. de Resurr. car. *contentioso fune deducere*, est argumentis prolixis perplexisque rem agitare.

58. Funem contentiosum alterno ductu in diuersa distendere. *Tom. 5. lib. de Pu. c. 2. n. 22.*

PRÆTER ea quæ suprà adlata sunt, hoc prouerbio admoneor, *Ductarium funem* dici, qui per orbiculos trochleæ (quæ est machina tractatoria, cũ æreo ligneóve orbiculo, qui circum axiculum versatur, siua rotula striata, quam *Caterol* & *Monfle* Belgæ appellent) traijcitur. Qua machina vtimur in oneribus, fascibus, saccis frumentarijs in altum adtollendis, & per fenestras immitendis. Qui funis dicitur contrà demitti. Virgil.

Demissum lapsi per funem.

Alterno ductu, vt suprà, *Alternis vicibus, pars nisu hinc inde.* Idémque significabit. Vtrumque magna cum pertinacia rem disputando agitare.

59. Funem longum adtrahere. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 14. num. 115.*

NOTVM est illud B. Gregorij Moralibus: Oritur ex suggestione cogitatio, ex cogitatione affectio, ex affectione delectatio, ex delectatione cõsensus, &c. vsq; ad certam damnationem. Quæ est longa illa & horrenda peccatorum catena. Qui funes atque compedes, quibus constrictum hominem Satanas non solùm in omne genus malorum, sed etiam tartaream abyssum præcipitat. Apud profanos auctores Catena negotiorum, Catenati labores. Pindar. δεσφόρων χοινίον μεσμικῶν

60. Glacie fragilior. *Tom. 3. l. 1. ad. Marc. c. 1. n. 14*

ALIAS: *Gelu fragilior*. De homine inconstante & fœdifrago. Nam fragile opponitur firmo & stabili. Fragilitatis in glacie caussa est, partiũ excreto calore, quod comiungendi vinculum est, raritas.

61. Gradu cedere, de gradu cedere, siue paulisper decedere. *Tom. 3. lib. de Præs. adu. hæret. c. 9. num. 64. & lib. 5. adu. Marc. cap. 16. nu. 256. ac Tom. 5. lib. de Pudic. ca. 7. n. 53.*

OMNES metaphoræ ab athletis sumtæ iam congredientibus, siue gradum, pedem, manum conferentibus. Li. de Præscr. adu. hær. *Cedo nunc sponte de gradu isto*: Quod est, non impulsus, nec armentis euictus de iure meo concedo: hoc dono aduersario, quod defendere mihi sit procliue, & ad firmiores rationes recurro.

62. Gradu eodem occurrere. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. c. 29. nu. 492.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui cum Antagonista decertaturi gradum figunt, & ictus declinandi caussa cedentes, iterum procedunt, & eodem gradu consistunt, & obuiam euntes teniũtur. Erit, eodẽ argumẽto & telo vti.

63. Gradu excludere, expellere, de gradu pellere, *T. 3. l. de Anim. c. 6. n. 82. & l. 1. ad. Marc. c. 13. n. 71. ac l. 4. ad. Marc. c. 9. n. 104.*

LIBRO de anima: *Anima definitionis gradum exclusero*, hoc est, ostendero definitionem cōsistere non posse, neque rem definitionem cum ea retrò commeare; quod est vitium in rei definiendæ ratione primarium. *Cùm Deum hoc gradu expellimus*, hoc est, quum Deo hanc potestatem prærogatiuam, vim creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc est, conuincam te falsi, & tua rationes infirmem. Hæc omnia à colluctatoribus sumpta, significant aduersarium confutare, & in certamine disputationis superare.

64. De gradu deijci, aut moueri. *Tom. 3. li. de Resurr. carnis cap. 2. num. 18.*

APVD Ciceron. lib. 1. Offic. *De gradu deijci*, est animo consternari, & velut à statu mentis demoueri, nec præsentis animi vti consilio. Huc pertinent, Moueri loco, deturbari gradu. Cui contraria: Reponi in gradum, &: Restitui in locum. Ter. *deiectus vel motus de gradu eius spei*, hoc est, qui iam spem abiecit, in qua nitebatur alienis persuasionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom. 3. lib. 4. aduer. Marc. cap. 6. num. 52.*

EST alia adgredi via, & nouum inire certamen, vel saltem nouo modo. Vel, re vna iam improbata & labefactata, ad alterius euersionem sese accingere.

66. Gradum conferre. *Tom. 1. lib. ad. Iud. c. 2. n. 6. & c. 7. n. 27. & lib. 3. aduers. Marc. capite 2. num. 4.*

MILITARIS phrasis, vt illa: Collato pede præliari; conferre manum vel pedem; conferre gradum cum hoste. κατ᾽ ἀρχὰς ϑεῖν τῆς μάχης. Auspicari certamen disputationis: Ad rem propius accedere. Ho ἐγγὺς ἰόντες, cominus congressi.

67. Gradum dirigere. *Tom. 3. lib. 4. ad Mar. cap. cap. 37. num. 601.*

EST aliquò referre vim ingenij; ad aliquid expendendum se comparare.

68 Gradum figere. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 11. num. 86. & Tom. 3. lib. 4. ad. Marc. c. 2. nu. 18. lib. 5. adu. Marc. cap. 10. num. 154. lib. ad. Praxean. cap. 8. nu. 56. & cap. 22. nu. 135. Tom. 5. lib. de Ieiun. cap. 11. num. 71.*

RHENANVS: Translatio ab athletis in certamine congredientibus, sermo prouerbialis. Consistere cum constantia, & apud Tertull. tot locis est, sententiā semel conceptam acriter defendere, in eáque persistere; aut premere argumentum suum, vt loquitur Cicero; vel in vnius rei diligenti pensitatione immorari, & nullis vti excursionibus à re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecut. cap. 11. num. 80.*

APVD Virgilium frequens: State viri, adhortantis vt ex fuga sistant. vnde Iouis Statoris nomen. Et Æneid lib. 10.

Fidite ne pedibus, ferro rumpenda per hosteis
Est via.

Prouerbial. argumentis aduersariorum non moueri, pertinaciter in sententia persistere, suam causam acriter in sententia persistere, suam caussam acriter defendere. Li. de Ieiun. *State in isto gradu si potestis.*

70. Gradum mouere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. ca. 13. num. 78.*

TERTVLLIANVS sic interpretatur: *Mouistis gradum excedendo traditionem, quum quæ non sunt constituta, obitis.* Est igitur recedere ab instituto, siue à præscripta norma; cedere aduersario victum. Virgil. li. 2.

Retróque pedem cum voce repressit.

71. Gradum obstruere. *Tom. 1. Apolog. cap. 27. nu. 424. Tom. 2. lib. de Veland. virgin. cap. 15. nu. 120. Tom. 3. lib. de Præscript. ad. hæret. c. 15. num. 99. & li. de Resurr. car. c. 48. n. 344.*

HVNC igitur *gradum potissimum obstruimus, non admittendi eos ad vllam de scripturis disputationem*, hoc est: hoc primum opponimus, à congressu remouemus. In Apolog. *Prouocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidia* (al pro fide) *conscientia nostra*, hoc est: antcuertimus, ne perfidia irrepat mentibus nostris. Cicero: obstruere perfugia improborum. Li. de Resurr. carn. vt *quod aduersarij in prima statim acie obstruunt, in vltima congressione prosternemus.*

72. Gradum sustinere. *Tom. 3. lib. 1. aduer. Marc. cap. 1. num. 23.*

QVI oppugnantur, dicuntur vim & impressionem hostilem sustinere, siue sufferre. Hinc Prouerbialiter, pro: Suscipere alicuius rei defensionem, siue sustinere. Tertullianus sic transtulit ad literariam disputationem: *Alius libellus hunc gradum sustinebit aduersus hæreticos.*

73. Gradum vnum insistere. *Tom. 3. l. Scorp. adu. Gnost. cap. 8. num. 52.*

ADDIT Tertullianus, & explicat se: *In hoc solum primo amni. Insistere*, & referre pedem, & longiùs procedere, contraria sunt, Cicero: *Insistere*, in aliquo statu, est commorari. Prouerb. ab instituta disputatione non egredi, & in vnius rei disquisitionem incumbere.

74. Gradus hic stabit. *Tom. 3. lib. de Anima cap. num. 83.*

TERTVLLIANVS: *Sed nec hic gradus stabit*, hoc est: hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque consistet, facilè poterit refelli & infirmari. Adfirmatè: hoc ego defendendum aduersus omnes rationes suscipiam; huius pro nouitati veritatem propugnabo.

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 19. num. 125.*

CICERO: Consilijs alicuius *occurrere*, atque obsistere. Tertulliano est, argumentum pro re nata, eludere responso & contraria ratione.

76. De gradu primo præludere. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

ADIVNGIT

ADIVNGIT Tertull. *Adhuc & quasi de longinquo* cui statim oppositum subiungit: *Ad certum & cominus dimicare*; quæ suprà explicata huc faciunt. Solent gladiatores ante iustum cum Antagonista certamen, ostentandæ artis & oblectandi spectatoris caussa præludere, vt apud Virgilium Acestes:

Ostentans artem pariter, arcúmque sonantem.

Est igitur leuia & quasi ludicra adferre argumenta, & imbecilliora, immo, antè quàm ipsum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu esse. *Tom. 5. lib. de Pudicit. capite 10. num. 83.*

IN vno argumento insistere. Cui opponit Tertull. *pergere*. Quod interpretari possumus, Ex sumptionibus siue pronuntiatis complexionem elicere, & ad rei probandæ summam peruenire. *In gradu* totus *esse*, ille dici potest, qui proponit quidem, sed nihil concludit. Qui sorite, siue argumentatione aceruali vtens in initijs immoratur, longéque abest ab extremo conclusionis.

78. In gradum decurrere. *Ibid. cap. 21. n. 183.*

AD nouam rei disquisitionem se comparare; re vna explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rursum. *Tom. 3. libro 1. aduersus Marc. cap. 9. num. 155.*

QVVM ab instituto per digressionem, siue παρέκβασιν, abrepti abductique longiùs, eodem vnde dinertimus, regredimur, & eandem rem denuò agitamus expendimúsque.

80. In gradu ipso prouocare. *Tom. 3. lib. 5. aduers. Marc. cap. 1. num. 12.*

SVMTVM à prouocantibus ad pugnam, qui quum gradum institerint, aduersarium opperiuntur & intentato telo lacessunt. Significat itaque, caput rei adgredi, & r m & altiùs non repetere neque longè arcessere, sed ea super quibus pugna est, initio inquirere, ab eorúmque inquisitione non recedere.

81. Habenis effusis. *Tom. 5. Epist. de Cibis Iudaicis cap. 4. num. 14.*

HABENÆ, lora sunt, quæ freno vtrimque adligantur ad equum regendum. Hinc illæ Metaphoræ, laxissimas *habenas* dare amicitiæ. Cice. Virgilius lib. 5.

-spumantiáque addis
Frena feris, manibúsque omneis effundis habenas.

Propriè lib. 12.

-nullo discrimine cædem
Suscitat iraríumque omneis effundit habenas.

Translatè. Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fonteis, & omnes adfectuum habenas, effundere. Contrarium est: Inijcere habenas pro compescere, & impetum sistere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis ῥῦτα χαλινοῦ πάντα ἀφιέναι, ἢ ὅλας ἐφιέναι τὰς ἡνίας, pro: Nimium indulgere, nimiámque permittere libertatem. *Habenis effusis*, est licentissimè, liberrimè, & intemperantissimè; vel immodicè. Idem Nouatianus lib. de Trinitate: *Indulgentia sua fines largos profudit*, &: *Sub iugo enim naturalis legis omnibus data, alia quasi frenis reuocata retinentur, alia quasi effusis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio instabilior. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marcian. cap. 1. num. 12.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Historicis & Poëtis celebrari *Hamaxobij*, vel Hamaxobitæ, Sarmatiæ gens. Quos sic describit Horat. lib. 3. Od. 24.

Campestres melius Scythæ,
Quorum plaustra vagas ritè trahunt domos,
Viuunt, & rigidi Getæ;
Immetata quibus iugera liberas
Fruges, & Cererem ferunt;
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modo in eum dicetur, qui sedes subinde mutat, & fabulam vndecumque motoriam agit: sed qui versatilis est animi sententia inconstans.

83. Hieme frigidior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 14.*

VERBA, iudicia, homines frigere dicuntur Ciceroni: &: Inter frigidissima calere, in feruentissima frigere, opponit metaphoricῶs, &: Lentus in dicendo, & penè frigidus. De homine insulso, tardi stupidique ingenij. Vt calidus de alacri & excitato animo. Et: Calida consilia, est, præcipitia & temeraria.

84. Hypobrychium irrespirabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. cap. vlt num. 170.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων κεκαλυμμένον, quod fluctibus est obtectum. Homer. Odyss. ε.

τὸν δ' ἄρ' ὑποβρύχα θῆκε πολὺν χρόνον.

vbi ὑποβρύχα Poet. pro ὑποβρύχιον, τὸν καταδεδυκότα εἰς τὸ ὕδωρ, qui sub aqua subijt. Hæc ferè Paul. Leop. lib. 8. Miscell. cap. 23. Sed quum Ter. dicat: *Inenerabile excussis profundum, inextricabile impactis naufragium, irrespirabile deuoratis hypobrychium*, videtur locum significare, imum scilicet maris fundum, in quem & excussi natandi imperiti & impacti, nec tabulis nec scopulis adhærescentes deferantur. Significabit ergo Prouerb. Extremum periculum, vt omnis salutis emergendique è malis spes adempta sit.

85. In alium ictum considerare. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnostic. cap. 5. num. 35.*

OCCVRSVM *est huic plaga; in alium ictum considerenus, &c.* Alij longè aliter distinguunt. A gladiatoribus sumptum. Cicer. 1. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita coniectas vt vitari posse non viderentur, parua quadam declinatione, & vt aiunt, corpore effugi? & Virgil. lib. 5. de Pugil.

Nunc hos, nunc illos aditus, omnémque pererrat
Arte locum, & varijs assultibus irritus vrget:
Ostendit dextram, insurgens Entellus, & alte
Extulit. ille ictum venientem a vertice velox
Præuidit, celerique elapsus corpore cessit.

Vt sit: vno argumento refutato, alius infirmationem inquirere, & rationem secum inire quam improbari possit.

86. Istro fallacior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 15.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Quis ab histrice animante hoc sumtum dicat? *Istria* regionis incolæ, non *Istri* aut Histri, sed Istrij dicuntur: quibus quis fallaciam tribuat, non reperio. Reliquum est igitur, vt Ister fluuius alio nomine Danubius, huic prouerbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificasque appellationes, à locis, gentibus, Ponto, Patriæ vicinis, & rebus eidem peculiaribus, adsignet. Dicetur autẽ;

fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (vt Mæander) vnde à Poetis retortus & sinuatus dicitur; vel propter ostiorum multitudinē (inter quæ vnum est Pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostium) quæ fallat in instituto cursu nauiganteis, vel quòd subita inundatione plerumque accolas inopinatò opprimat, Tibul.

- Fallax quoque testis
Pannonius, qua Istri accola.

Auson.

Et fontem Latijs ignotum annalibus Histri.

(adspirat omnque.) Ignotum, quia fallit & latet.

87. Iugum excutere, *&*: Ceruicem a iugo excussare. *T. 5. l. de Pud. c. 10. & 12. n. 81. & 95.*

IVGVM, quod boues induunt, cùm trahunt aratrum vel currum. Cicer. Boum ceruices natæ ad *iugum*. Metaphoricῶs seruitutem aut onus graue significat. Hinc illa: *sub iugum mittere. Iugum* deijcere à ceruicibus, est: liberate violenta dominatione, graui onere seruitutis. Contrar. apud Vigil. 12.

Ni frenum accipere, & victi parere fatentur.

Tertull. lib. de Idol. *vinculum & iugum nobis relaxauit*, & lib. de Pudic. *operum iuga resecta sunt, non disciplinarum.*

88. Lamiæ turres. *To. 3. l. ad. Valent. c. 3. n. 23.*

DE *Lamijs* multa Politianus in Præfatione in Dialect. & Brassicanus eius commentator. Hadrian. Iunius Adagio 34. Cent. 2. & Cæl. Rhodig. c. 5. lib. 19. vbi de Menippi Lycij amica, in coniugem iamiam adsciscenda, post multa ait quidam Philosophus: Bella hæc sponsa vna est τῶν ἐμπουσῶν, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυκίας οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται, hoc est: ex Empusis, quas & *Lamias* & Mormolycias plerique putant. *Turres* autem commemorat Tertull. quòd ingentem specum ad rupis radices insedisse fabulantur *Lamiam* in Libyç locis reginam. Dicetur igitur de rebus in speciem formidabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad terrorem inuanta, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 2. num. 21.*

IN acie, hoc est, in exercitu ad pugnam procincto, hæc fuere, frons, tergum, duo latera, quæ & alæ & cornua dicebantur. Tectum latus, de ijs qui armis & præsidio muniti sunt; apertum, de ijs qui periculo expositi. Terent. Heauton.

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere:

hoc ēst, sic vt nihil mihi accersam periculi. Cesar l. 2. bell. Gall. Quæ res & latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat; &: Totis ferè castris à fronte, & à sinistra parte nudatis; &: quorum pars aperto latere legiones circumuenire. Nannius in Miscellaneis (si ritè memini) & eum secutus Muret. in Terent. à gladiatoribus sumptum volunt, quibus si minus plagam ἀντιπάλῳ possint infligere, satis honorificum est, latere tecto, id est, integros illæsósque abire. Dicebantur præterea: latus apertum præbere, quum ictum non declinarent, sed lictori mortique se gratis obijcerent. *Latere hoc defendi* igitur est, his iisdémque argumentis, rationibus, probationibúsque constabiliri; quo verbo, vti & militari, *munire*, eodem loco vtitur Ter.

90. Ex latere vtroque. *Tom. 5. lib. de Trinit. cap. 26. num. 112.*

VERBA Iureconsultis frequentata. Vlpian. lib. 3. Dig. tit. de Procurat. vt ex vtroq; latere quasi actor habeatur. Et Iustin. lib. 5. Cod. Iuris, inquit, Auctores *ex vtroque latere* magnum habuere certamen. Tertull. *Ex vtroque latere nos veritas in istam concludit sententiam*, id est: vtrimque, & ex vtraque argumenti parte.

91. Quoquo latere velis. *Tom. 3. libro 4. aduers. Marc. cap. 34. num. 544.*

IDEM cum *superiore*: *ex vtroque latere*, quod Ter. declarat: *trabes nuptiarum quoquo velis latere prospectorum*, hoc est: quancumque in partem te vertas.

92. Quo laterum? *Tom. 5. lib. de Ieiun. capite 11. num. 72.*

VTRA parte argumenti? qua ratione? quam in partem? Et hîc vtitur verbo *confirmatum*, vt ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace. *vide suprà*: Cerui in prælio. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. cap. 1. num. 18.*

CONVENIT in eos qui præposterè se gerunt: vbi res postulat audaciam & virtutem, ibi timidi; feroces, vbi nihil ferocitate opus. Liuius. In otio tumultuosi, in bello segnes. Synesius: ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς, ἐν δὲ πολέμῳ δειλοί, in pace feroces, in bello formidolosi.

94. In limine ocurrere. *Tom. 5. lib. de Monog. c. 8. n. 52.*

IN ipso operis, disputationis ingressu sese offerre.

95. De limine offendere. *Tom. 3. lib. aduers. Valent cap. 3. num. 22.*

RHANANVS: Prouerbium de his qui initio rei, quam agendam susceperant, peccant. Simile illi: Cantherius in porta. Cum hoc cōueniunt: In portu impingere: In limine deficere. Virgil.

Cur indecores in limine primo
Deficimus? -

pro, in ipso operis negotiique suscepti primordio peccare. Ab ijs translatum, qui ex ædibus egressuri, in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen, lacionam ad id adhæsisse, vel prolapsum cecidisse, ostenta fuere inauspicata & mali ominis, passim apud Poëtas. Ouidius:

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. *Tom. 3. lib. de Anima capite 43. num. 480.*

HVMANI *vel maximè initij ac finis lineas quotidie agere.* Prouerbia alienis ducta, quæ consequuntur, partim a Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim à curriculis & palæstris, quorum spatia certis lineis includebātur: partim à pictoribus, qui penicillo *lineas ducere* solēt priusquàm vmbrā sine colore colorare incipiāt, translata sunt. Hoc autem primum Tertull. ducere videtur vel ab initio & fine spatiorum in Dromone, vel à pictura, quum addit: *Manum fidei porrigens faciliùs adiuuanda per imagines & parabolas. sicut sermonum ita & rerum.* Deinde: *Proponat igitur tibi*, quasi ob oculos subijcit in pictura: pòst: *Etiam per imaginem mortis,*

97. Lineas aliquas prǫducere, ad quas erit dimicandum. *Tom. 3. l. aduersus Marc. cap. 5. numero 14.*

Hoc

HOc sumptum ab ijs qui duello, siue singulari certamine congrediuntur, vel ab ijs qui in stadio decurrunt, pro: certam materiæ legem præfinire.

98. Lineis certis determinare. *Tom. 1. l. adu. Iudaeos c. 2. n. 6.*

ADDIT Tertullian. *summam quaestionis ipsius.* Ab ijsdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib. de Pudicit. *Eundem limitem liminis figimus.* Vbi *limen* est linea, vt apud Virgil. liménque relinquunt Certos terminos certásque leges præstituere institutæ disputationi.

99. Lineis claudere. *Tom. 3. l. 1. adu. Marc. cap. 7. num. 51.*

QVAMQVAM tota materia de duobus Deis dimicetur, bis interim lineis eam clausimus, intra nos congrediemur. Est igitur stata quædam argumenta præfinire, intra quæ ceu cancellos quosdam coërceatur liberior orationis euagatio.

100. Lineis deducere. *Ibid. cap. 25. n. 175.*

CICERO: Huc caussa deducitur. Rem de huc deduxi, id est in hunc statum, locum adduxi. Tertull. *Quod adtinet ad bonitatis quaestionem, his lineis deduximus eam minime Dei adaequari*, hoc est; intra bosce terminos tractauimus.

101. Lineas certas præducere in vnam congressionis speciem. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnost. cap. 4. num. 32.*

PRÆCINIT apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere, quas intra de vna eadémque re decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom. lib. aduers. Hermogen. c. 3. n. 19. & c. 38. n. 132. 133. & lib. adu. Prax. c. 16. n. 100.*

RHENANVS: In spatijs olim, in quibus cursus publicè fiebat, initium & finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea.* Prouerbialiter dici cœpit. Ergo quum Tertull. Hermogenem hic vocat non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quinctum sic claudit:
Mors vltima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. Aduers. lib. 12. cap. 10. Vbi similem Terent. locum explicat, & Calx dicebatur, quòd scilicet calce & creta notaretur. Vltra autem calcem nihil superest quòd cursus tendatur. Atqui quum Deus vniuersitatis lib. aduers. Prax. *Extrema linea* dicitur adludere potius videtur Auctor ad illud Apoc. 1. & 22. Ego sum α & ω. siue principium & finis. Lib. aduers. Hermogen. *Si determinatur, habet lineam extremam; quam quantum propriè pictor, agnoscis finem esse omnis rei cuius linea extrema est.* Apud Terentium: *extrema linea* amare, est impensissimè. ἡ ἄκρα γραμμὴ, summa linea & extremus terminus, vt ibi summus amor significetur. Quomodo Eurip. cùm extremum terminum malorum & miseriarum intelliegeret, ἐπ' ἄκραν ἥκουσιν γραμμὴν τῶν κακῶν dixit. Non tamen ineptè apud Terent. intellexeris *extremâ lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum; quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* à Tertulliano appellari autumat, quasi extremum & postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superesset.

103. Ad lineam dimicare. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 6. num. 59.*

AD *hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.* Deinde explicat se: *Praescribam tamen tibi formam necesse est, ne ad veterana manum emittas, ne in terga respicias.* Est itaque, In disputando à re proposita non euagari.

104. A lineis excedere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen. c. 39. n. 137.*

AB instituto & proposito aberrare; quæ translatio videtur sumpta ab ijs, qui lineis non insistentes, excidunt, aut excedunt, hoc est, vltra lineam pedem inter dimicandum efferunt.

105. Vltra lineam *Ibid.*

VLTRA præstitutum disputationis limitem.

106. Linea vna est. *Tom. 3. Scorpiac. aduers. Gnost. c. 11. n. 84.*

VNus est scopus, ad quê totius disputationis summa est dirigenda.

107. Ad lineam vnam congressionem dirigere. *T. 3. l. de Carne Christi c. 17. n. 135.*

IN re vna insistere, & eam adlatis vtrimque rationibus disputare. vt suprà: *Eodem gradu dimicare.*

108. Lineæ insistere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 17. num. 250.*

CVt superius contrarium est: *A lineis excedere.* Est, in instituto permanere, neque euagari. Quia vt ait Turneb. sic interdum collato pede pugnabatur, vt lineæ ductæ pedem semper oporteret insistere, nec inde referri

109. Lineis eisdem dimicare. *Tom. 3. l. 5. ad. Marc. c. 1. n. 12.*

INTRA certa argumentorum septa permanere, siue intra eosdem fineis in disputando versari.

110. Ad lineas rursum. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 9. n. 55.*

HOc est, ad propositum atque institutum post digressionem siue παρέκβασιν reuerti. Sumtum ab ijs, qui quum à lineis iam excederint, rursum gradum colligunt. Vide suprà: *In gradum rursum.*

111. In lineas easdem gradum colligere. *Tom. 3. l. de Anima c. 26. n. 345.*

B. Hieron. in Dialog. Lucifer In gradum rursum ac lineas regredere.

112. Intra lineam extremam includere. *T. 3. lib. adu. Hermog. c. 38. n. 134.*

HOc sumptum videtur magis à Geometris, quorum tractatio est de quantitate, loco, superficie, & linea. Loquitur de Materia Tertull. quã Hermogenes corporé infinitam faciebat & locum tamen ei adscribebat, quo ambiretur, hoc est, *extrema linea* includeretur. Significabit igitur Prouerbium, si placet, Certis limitibus aliquid comprehendere, & finire.

113. Lineas ducere, *Tom. 3. lib. de Anima cap. 36. n. 432.*

GRÆCIS ἄγειν ἢ γράφειν γραμμήν. Et lineatis pictura, ὑπογραφίς. Hinc illud: *Primas lineas ducere* eleganti Metaphora à pictoribus, pro eo quod est, vmbram tantum alicuius rei exhibere, atque obiter quod intelligi cupias, delineare. Ducit & primas lineas, qui formulam exordiendi negotij præscribit. Et mittere lineam, pro: Rem tantùm adumbrare, & coniecturis quibusdam inuestigandam proponere. Siquidem ex linearum ducto iustum etiam picturæ artificium discimus. Vnde versiculus:

Linea qua veterem longè fateatur Apellem.

Plinius lib. 35. cap. 10. meminit linearum Apellis. Solent enim pictores, vti etiam Rhen. adnotauit, penicillo lineas ducere, priùs quàm vmbrā sine colore colorare incipiant.

114. Lineas rectas ducere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen. c. 36. n. 126.*

ADAPTAT hæc Prouerbia, à pictoria arte deducta, Hermogeni, qui ante hæresin pictoriam exercuerat: *Nisi quod si eam rectas lineas duceret Hermogenes, quàm ratio ista, pictor te bardior non est.* Referri potest ad eum qui officium suum probè facit; qui ab honestatis præceptis non discedit; qui suæ artis peritus est. Cui opponatur etiam: *à lineis excidere.*

115. Lineamenta ductare. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. c. n. 55.*

CICERO: Adspersa temerè pigmenta in tabella, oris lineamenta effingere possunt. Græcis sunt ὑπογραφαὶ & σκιογραφίαι. Item Cic. in Orat. ad Brut. Numerus quasi quandam palæstram & extrema lineamenta orationi adtulit, hoc est, venustatem ad ostentationem adhibitam, & extremam quasi manum. Tertullianus: *Exprimere* interpretatur, vt sit perfectius quiddam quàm *lineas ducere.* Rem scilicet clariùs ob oculos proponere & demonstrare.

116. A lineis excidere. *Tom. 3. Lib. adu. Hermog. c. 39. n. 137.*

PRÆTER superiorem interpretationem ab athletis ductam, à pictoribus hoc potius in Hermogenē antea pictorem refert. Pictores namque à lineis penicillo deductis excidentes, vltra lineam picturam protendunt suam; vt sit: exorbitare ab instituto, vel etiam, ab officio discedere; &: falli atque errare.

117. Per lineam eandem serram reciprocare. *T. 2. l. de Coron. milit. c. 3. n. 28.*

RHENANVS: Habet Prouerbij speciem de inutili & vano labore. Metaphora sumta à sectoribus lignorum: qui sic ducant *serram*, vt aut non dimittant, aut in eadem tantùm linea perseuerent: nihil agent, vel certè non multum agent. Innuit Tertull. inutilem laborem circa vnam eandémque rem, vt ij qui in eodem argumento immodici sunt, & velut cupressum simulant. Hæc eodem spectant: Eadem semper oberrare corda: Eandem incudem noctu diúque tundere. Apud Virgil. Argutæ lamina *serræ*, innuit, reciprocationem. Sic fullones dicuntur: *Argutare pedibus*, hoc est, alterno & reciproco pede exculcare & lauare pannos.

118. Lucifugæ. *Tom. 3. lib. de Resurrect. carn. capite 47. num. 341.*

LVCIFVGA, & *Lucifugus*, infame nomen. Homo nimirùm naturæ contrarius & præposterus, qui luce dormit, noctu vigilat; quem Iure consulti appellant vespertilionem, quòd exacto iam diei curriculo, sub noctem, vespertilionis in morem prorepat. Græcè λυχνόβιος, quibusdam: Tenebrio, quasi amans tenebrarum. Cicero in Catil. Dormientes appellat, quum Vigilantibus opponit. Tertull. *Lucifugæ scripturarum*, qui in summa scriptorum claritate, & in ijs, vt verbis Tertull. vtar, *quæ vel ipsis solo cadente scripta clarent*, impingunt; & vt dicitur, in sole caligant.

119. Lucernam meridie circumferre. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 19.*

PROVERBIALITER idem significabit quod: Lucernam adhibere vel accendere in meridie, quod est, facere aliquid non suo tempore, vel: in re clara obscuritatem aucupari. Natum à Diogene, qui accensa lucerna meridie hominem quærebat.

120. Luminibus effossis orbatus. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 28. n. 127.*

VIRGIL. lib. 3. de Polyp.

Luminis effossi fluidum lauit inde cruorem.

Et paulo superiùs: Cui lumen ademptum. &: Telo lumen terebramus. Vide suprà: *Cæcus in petram offendit.* Adiungit Nouatianus per Epexegesin: *Totus sit in doctrina sua cæcitate superatus.* Vt prouerbialiter de eo dici possit, qui doctrinarum vel errorum prauitate excæcatus est, & cui nihil sanæ mentis intelligentiæ've sit reliquum. Vel ad Nouatiani sententiam propius, cui nihil subterfugij restat, quo argumentis victus recurrat; nihilquo secum potest dispicere, quo errorem tueatur.

121. A lumine exorbitare caligine. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 8. n. 59.*

ABorbita, quod est vestigium decurrentis in via rotæ, est verbum *exorbitare*, quasi à via deflectere; præ errorum cæcitate veram doctrinam, quæ per se lucet, non posse perspicere. Lib. ad. Gnost. *Ab illo (Deo) in idololatrias exorbitauerunt*

122. Malum foras. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 10. n. 119.*

DETESTANTIS & abhorrentis vox, & malum infortuniúmve deprecantis. Virgil. 2.

— Quod Dij prius omen in ipsum
Conuertant. — &:
Dij meliora pijs, erroremque hostibus illum.

& lib. 3.

Dij prohibete minas, Dij talem auertite casum.

Solet apud Veteres in vestibus ædium statui Hercules ἀλεξίκακος, hoc est, malorum depulsor, & adscribi interdum, boni ominis caussa, μηδὲν κακὸν εἰσίτω, nihil mali ingrediatur. A sacris prætetea mali profanique homines sacrificorum voce solebant arceri Virgil.

— procul hinc, procul este profani.

Theocr, in Idyll.

Ἀείσω ξυνετοῖσι, θύρας δ' ἐπίθεσθε βέβηλοι.

hoc est:

Expertis cantabo, fores operite profani.

123. Manu iniecta detinere. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marc. c. 6. n. 44.*

INIICERE *manum*, propriè antiquo verbo Iuris, est quoties nulla Iudicis exspectata auctoritate rem nobis debitam, aut etiam nostram vindicamus, & Dominus in prædium beneficiarium manum inijcere consueuit.

uit. *Frugitur* autem *manum* in aliquem, eiúsque bona mercésve, quum inde abire vel mouere auctoritate aliqua sine edicto vetantur. Sic recipere manus iniectionem, est retinere facultatem reprehendendæ rei alienatæ. Virgil.

Iniecere manum parcæ,

id est, morti destinarunt. Explicat se Tertull. *Porrò & hic eadem regula summis magnis patrocinabitur nobis, vt post quæ totum statum vindicet dominatio.*

124. Manum porrigere. *Tom. 3. l. de Anima. c. 43. nu. 480. & lib. de Resurr. car. c. 53. nu. 382. ac libro 4. aduers. Marc. c. 41. n. 677.*

SATIS vulgatum, pro: Auxilio esse. Cicero in Orat. post redit. Qui mihi primus afflicto & iacenti consularem fidem dextrámque porrexit. Sic Deus dicitur Tertull. *manum porrigere fidei*, hoc est, confirmare, & in sua firmitate conseruare. Virg. lib. 3.

Dat dextram, atque animum præsenti pignore firmat.

Manuum porrectione etiam alienæ sententiæ comprobatio fuit significata, quæ Græcis χειροτονία, & τὸ χειροτονεῖν.

125. Manum tradere. *Tom. 5. l. de Pudic. cap. 15. numero 126.*

PRo eodem cum superiore vsurpat. Virgilius libro. 8.

Accepitque manu, dextrámque amplexus inhæsit.

Tradere de manu in manū Cicer. est dedere & commendare.

126. Manus dare. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 11. nu. 55.*

CICERO in Amicit. Ad extremum det manus, vincique se patiatur. Virgil.

Neque enim ipse manus feritate dedisset.

Est igitur se victum agnoscere, & aduersario cedere, Nam qui se victori dedunt ne interimantur, vltrò manus ad vincula offerunt. Virgil. etiam Tendere, & Protendere dixit lib. 12.

Ille humilis supplexque oculos, dextrámque precantem Protendens, & vicisti, & victum tendere palmas Ausonij videre.

127 Inter manus tenere. *Ibid. c. 21. n. 95.*

EST certum quid habere, ob oculos quasi propositum habere. Sic dicimus: Victoriam in manibus tenere Virgil. lib.

Cetera qua verum iaceant perculsa ruina,
Ante oculos, interque manus sunt omnia vestras.

Quasi dicat: Narratione non egent, omnibus patent claráque sunt.

128. Mappa missa. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 36. num. 381.*

HOc est, veluti signo copiam dato. Adludit Tertull. ad morem Circensibus Romæ Ludis receptum, quo *mappa* Tragœdis vsitata à Prætore dimittebatur in signum auspicationis & certaminis auspicandi. Quem morem adtingit Iuuen. Sat. 11.

Interea Megale, aca spectacula mappa
Idæum sollemne colunt. - Et Martial.
Cretatam (al. ceratam) prætor quum vellet mittere mappam

Et Sueton. in Nerone: Aliquo liberto mittente *mappam*. Vide Adnotat. Pamelij ad lib. de Spect. c. 16. n. 143. To. 1.

129. Massageta inhumanior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 13.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Scytharum natio trans mare Hyrcanum, Alani, Abasgi, & Augi postea dicti, & ab Hebræis Magogi; hospitibus infestissimi, neque cum vicinis populis diuturna amicitiæ fœdera, neque fidem possunt seruare. Lac equorum sanguine mistum bibunt; præterea tam prodigiosæ immanisque naturæ, vt senio confectos in frusta cæderé, illorumque carnibus cum pecudinis admistis pasci consueuerint. Hinc nobile illud inhumanitatis nomen.

130. Μὴ θεομαχεῖν. *Tom. 1. lib. ad Scap. cap. 4. n. 22.*

NOLI cum Deo bellare. Cicero in lib. de Senect. Quid est enim aliud Gigantum more bellare cum Dijs, nisi naturæ repugnare? Hinc θεομάχοι, Dei hostes vel qui Deo obluctantur. Tractum videtur à notissima Gigantum in Iouem belligerantium fabula. Vsurpari poterit, vbi quis viribus suis fretus temerè res non tentandas molitur; & vti admoneamus infeliciter cedere, quæcumque aduersus diuina humanáque iura per vim instituuntur. Horat. in Od.

Quid æterne minorem
Consilijs animum fatigas? Virgil.
Cede Deo. & 1
Nemihil inuito fas quemquam fidere Diuis.

Bis in Actis Apost. μὴ θεομαχῶμεν, & θεομάχοι εὑρεθῆτε. Plato eiusmodi homines, è Titanum genere, dixit.

131. Micas infarcire. *Tom. 3. lib. de Anim. cap. 6. num. 85.*

EX contentione Platonis & Aristotelis, quam instituit Tertull. aliquid poterit elici. Plato varius, multiplex, & copiosus, singulari eloquentia & suauitate orationis, in cuius Dialogis locutio, etsi absit à versu, tamen quòd incitatiùs feratur, & clarissimis verborum luminibus vtatur, potius Poëma putanda, quàm Comicorum Poëtarum. Aristoteles breuitate dicendi præstitit, vel potius siccitatem quandam tenuitatémque in dicendo, hoc est, orationem angustam, pressam & concisam (quæ in Platone est ampla, copiosa, redundans) adamauit. Hinc illa: *Mulsa aqua, de eloquio Platonis*; & : *Mica de minutiloquio Aristotelis*, Prouerbialiter accipi possunt. Vt hoc quidem genus orationis siccum, & cui nihil temerè detrahi possit; illud autem redundans, & ex quo si quid demas nutéssve, de sententia nihil detraxeris. Nihilominus *Micas infarcire*, interpretari etiam poterimus, Tenuiter & cum parcitate quid distribuere, vt: *mulsam aquam infundere*, largiter & benignè.

132. Mulsam aquam infundere. *Ibid.*

AQVA *mulsa*, ὑδρομέλι, ἢ μελίκρατον, aqua melle mista. Vt adludat non solùm ad copiosam, sed ad mellitam siue melleam in Platone eloquentiam. Lib. de Anima de eodem Platone: *ob mella facundiæ*. Quum contrà quod siccum est, facillimè frietur, & in micas minutatim dissoluatur. Eodem faciunt verba: *Infundere*, & : *Infarcire*. Fortasse & *Micas infarcire*, cum Tulliano isto, præmansum in os inserere, conueniet; quod est item in docendo nimis enucleatè, minúsque frustulatim tradere, & crassè explicare. Græcè: Μικρολογεῖν ἢ λεπτολογεῖν, siue vt Cicero ad Attic. περὶ μικρὰ σπεύδειν, quod est: cura minutula anxium esse.

133. Mulum de asino pingere. *Tom. 3. lib. adu. Valent. c. 19. n. 237.*

MVLI, quos asini & equæ generant, vnde ἡμίονοι, quasi dimidiati asini, à patribus. Hinnulli, vel potius ex Columellæ sententia: Hinni, à patris, equi hinnitu equo & asina geniti. Ginni, cum equa muli coitu nati. Hinc Prouerbium: ex asini, mulique, id est: dimidiati asini; ex etymologia Græca, similitudine; quando exemplar & res effecta non multum sunt discreta; vel quando ineptiæ ineptijs repræsentantur, vel mendacia mendacijs astruuntur. Cuiusmodi farinæ & illa: Non tam ouum ouo simile, Armenti eiusdem, Cum Bytho Bacchius.

134. Narem contrahere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 13. n. 71*

IN naso irrisionis sedes. Hinc nasuti, & nasum habere, irrisores dicuntur. Plin. lib. 11. c. 37. Nasum noui mores subdolæ irrisioni dicauere. Horat.

Naso adunco suspendere. Martial.
Et pueri nasum Rhinocerotis habent. Pers.
Rides, ait, & nimis vncis
Naribus indulges.

Et Græci μυκτηρίζειν, ἀπὸ τοῦ μυκτῆρος, à naso, irridere. Ex naribus etiam indicium iracundiæ; vti animantes quædam iram narium flatu produnt. Theoc. in Thyrsi:

Καί οἱ ἀεὶ δριμεῖα χολὰ ποτὶ ῥινὶ κάθηται.
Aspera ei semper sedet ira in naribus.

Vnde corrugare & contrahere nares dicuntur, qui offenduntur. Horat.

- Ne sordida mappa
Corruget nares. -

135. Naso agere. *Tom. 3. lib. aduersus Marc. c. 25 n. 170.*

CICAR. Ridiculo scommaticóque dicterio lædere

136. Naso deridere. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 2. n. 18.*

B. Paulus ad Gal. 6. Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, id est, non irridetur, non agitur naso. μύζειν enim apud Græcos, id est, myssare vel mussare, nō aliud ferè signat, quàm labijs occlusis sonum naribus elicere. vnde μυκτήρ. Sonus autem μυσμὸς, irrisioni plerumque dicatus; atque hinc, qui citra reprehensionis morsum agit, ἄμυσμον dicitur, Homero passim ἀμύμων. Addit Tertull. *adulantium*, vt significari videatur postica sanna, quæ est clancularia & tecta irrisio, à gestu ridentium aliquem à tergo siue occipitio; vt sic: obtrudere palpum Deo.

137. Naufragium inextricabile. *Tom. 2. lib. de Idolol. c. vlt. n. 169.*

GRAECIS ναυάγιον ἄφυκτον, quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt, nauémque frangunt sese extricare siue expedire à periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho, *inextricabilis* error. Vide *Hypobrichium*.

138. Nauigare inter scopulos & sinus, ter vada & freta. *Ibid. 168.*

EST, versari in ancipiti periculo. Nam *scopuli*, hoc est montes saxei, siue rupes è mari eminentes, & quandoque sub aquæ æquore latentes; &: *sinus*, littora incurua mare amplectentia: &: *vada*, minus profunda maris loca, & vadorum breuibus infesta: &: *freta*, maris angustiæ, vbi quasi æstu feruescit mare, nauigantibus & insidiosa & periculosa sunt. Lib. 1. aduers. Marc. *Duas Symplegadas naufragij sui.*

139. Nubilo obscurior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 14.*

VIDEANTVR Adnot. Pamelij de Cimmerijs tenebris, quæ in idem incidunt Prouerbium. *Nubilum*, nubes densior siue crassamentum exhalationū aquæ gignendæ fœcundam vim habens. Vnde cœlum nebulosum seu nubilum. Nebulas vel *Nubilum* offundere, est obscurare. Sed quum Tertull. ad mores Marcionis adludat, tristitia & recōdita animi seueritas significabitur: vt apud Comicum Græcum διασκεδᾶν τὸ νέφος τοῦ μετώπου discutere frontis nubilum, quod est tristitiam abigere, lætúmque vultum inducere. Et supercilium nubilum; ὀφρὺς ξυνωφρυωμένη, pro tristi. Horat. *Deme supercilio nubem.* Virgil. 6.

Sed frons læta parum, & deiecto lumine vultu. &:
Sed nox atra caput tristi circumuolat vmbra.

140. Nutu tradere, (*nisi* traducere *quis malit.*) *Tom. 1. l. de Pall. c. 4. n. 84.*

VIDE: *Aures figere*, &: *Digito destinare*. Est deridentium & improbantium aliquid clanculum inter se, quòd palàm facere non sit impune vel decens: quum neque coniectis in hominem remve oculis, neque protentis digitis id facere licet: tum clanculario saltem adnutu demonstrari potest.

141. Oculis clausis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. nu. 20. Apolog. c. 3. n. 36. Tom. 3. lib. de Resurr. carnis c. 51. n. 361.*

SI subaudias verbum, liquet, res est clarissima, luce meridiana clarior, vt nolens volénsque quiuis vel videre possit, vel intelligere. Si subaudias: Agere quid; est abruptè, temerè, sine discrimine facere. Vt impingunt in odium nominis Christiani *clausis oculis*, & cæcitate odij in naufragium: qui rei veritatem neque explorant neque explorare laborant, sed adfectibus suis iniquissimè indulgent, & iuxta Terent.

Neque ius neque bonum atque æquum sciunt.
Melius, peius, prosit, obsit, nihil vident, nisi quod lubet.

B. August. Quæ tandem vis, nisi cæcitas & vanitas animi cogit hominem clausis, vt dicitur, oculis, tamquam in alterum iacere, quod cùm in eum iecerit, continuò redeat? B. Hieronym. More Andabatarum in tenebris gladium ventilans. &: Melius est tamen *clausis* (quod dicitur) *oculis* Andabatarum more pugnare, quàm directa spicula clypeo non repellere veritatis. Et. B. Basil νυκτομαχίαν dixit, nocturnam pugnam, in eos qui nullo iudicio insectantur aliquid.

142. Oculis Homericis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. num. 20.*

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Idem cum superiore. *Homerus* antea Melesigenes dictus, à cæcitate (nam ab ineunte ætate luminibus captus proditur) τοῦ ὁμηρεῖν nomen sortitus est. Vnde illa omnium admiratio, omnium rerum humanarū simulacra expressa nobis ante oculos constitui potuisse ab eo, qui numquam ea suis oculis vsurparat.

143. Palos terminales figere. *Tom. 5. lib. de Ieiun. c. 11. n. 72.*

Terminalis

TERMINALIS lapis, & aliquando *palus*, qui in agrorum finibus ponitur, & vt Virgil. de Saxo:

- Campo qui forte iacebat
Limes agro positus, litem vt discerneret aruis.

Et in Georg.

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat. -

Palos autem loco lapidum aut saxorum poni consueuisse indicat nomen, *Palen*, Flandris pro agrorum terminis vsitatum. Vel adludit Tertull. ad Dromonem siue stadium equestre; vbi terminus erat, vbi peracto cursu quiescebant, & meta, *palus* erat acuminatus in stadij fine positus, circa quem gitabant cursum. Est igitur *palos terminales figere*, intra angustos & certos fines aliquem concludere, ne quid vel tentet, vel possit, vel imperium exerceat vlterius.

144. In partem vnam incumbere. *Tom. 5. lib de Trin. I. c. 23. nu. 102.*

SVMTVM à militia, vbi in dextrum vel sinistrum latus siue cornu siue partem maiore impetu & pertinacia conuersa vndique signa inferentibus aduersariis incumbitur. Quibus deiectis & loco summotis procliuis fit victoria. Cæsa. I. Bel. Gal. Cæsar ad dextrum cornu profectus vbi suos vrgeri, &c. His verbis se explicat Auctor lib. de Trinit. *Inclinauerant, Trahere, Superare*, quæ à militia ducta sunt.

145. Pepone magis insulsus. *Tom. 3. lib. de Anima c. 32. nu. 387.*

ΠΕ'πονες, molles & faciles dicuntur, Metaphora à maturis fructibus ducta; vel etiam à cucumeribus, qui *pepones*, quòd mollescant, & simul atque maturuerint, flaccescant, appellantur. Inde illa μαλακώτερος πέπονος σύκου, mollior ficu matura, πεπαίτερος μόρων, maturior moris. Et conuiuium Prouerbiale per translationem πέπονες, τέττιγι ἁπαλοὶ ἢ ἀδινοῖς. Est & interdum blanda & amica vox, ὦ πέπον, τέκνον προσφιλέστατε ἢ προσηνέστατε, à maturis placidisque moribus, vel quòd τὰ πέπονα, hoc est mollia maturáque amemus omnes.

146. Peponem cordis loco habere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 40. nu. 666.*

VIBRANTVR hoc loco Adnotat. Pamelij, & Feuardentij ad illud B. Irenæi lib. I. c. 3. num. 10. O *pepones* Sophistæ vituperabiles, & non viri; quod ex Homer. Ilia. β. desumtum est.

Ὦ πέπονες, κάκ' ἐλέγχε' Ἀχαιΐδες, οὐκ ἔτ' Ἀχαιοί.
id est:

O molles, mala probra, & Acheides, haud enim Achiui.

Quod Virgil. imitatus:

O verè Phrygiæ, neque enim Phryges.

Significat itaque Prouerbium: Excordem esse, vel corde esse insulso. In corde enim primariæ animi vires. Hinc cordati, quibus cor rectè adfectum est & robustum. Excordes, quibus *peponis* instar, molle, flaccidum, & minimè virile. Vide suprà: *Cerebrum vel cor non habere*, &: *Cernui in pralio.*

147. Personam agere. *Tom. 3. lib. 3. aduers. Marc. cap. 11. num. 77.*

VIDE infrà: *Scenam decurrere. Persona*, pro munere siue partibus. Cicer. Has partes lenitatis semper egi; illam grauitatis *personam* non appetiui. Ab histrionum persona. *Personam* gerere, tueri, sustinere, agere, ab histrionicis actoribus.

148. Physcone impurior. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 4. num. 79.*

DE homine qui se in omne luxus libidinisque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Physcon* 8. Ægypti Rex, qui quum Cyrenæ imperaret, fratri Euergetæ defuncto successit; qui supra belluinam libidinem & crudelitatem (quæ facinora commemorat Iustin. lib. 38.) sagina ventris, & corporis vultúsque deformitate belluæ quàm homini similior. Quæ fœditas in eo pellucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, siue potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconis* nomen ex re tulit, quasi ventricosi & aquarioli, propter abdominis studium φύσκων enim ὁ γάστρων ἢ παχὺς, ἀπὸ τῆς φύσκης quod est, intestinum crassum. Cui & Persius ait:

Pinguis aqualiculus propenso sesquipede extat.

149. Plagæ occurrere. *Tom. 3. Scorp. aduers. Gnost. cap. 5. num. 35.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui vel aduersarij petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmula excipiunt, vt sit frustrà conatus. Vide suprà: *In alium ictum considerare*. B. Hieron. contra Iouin. Quasi de loco videmur cedere, & aduersario feriendi occasionem dare. Et: directa spicula clypeo refellere veritatis.

150. Plaudere in sinum. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 9. num. 42.*

SI QVA *vobis exempla in sinum plaudent*, hoc est, tam grata vobis accidant, quæ informatam in animis vestris opinionem videantur confirmare, vt inde tacitam apud vos voluptatem sentiatis, vestróque adfectui indulgeatis. Apud Homer. ἐν θυμῷ χαίρειν. Tib. *In tacito gaudere sinu.*

151. Plaudere parti. *Ibidem cap. 19. num. 160.*

LEgitur apud Tertull. *diuersæ parti supplaudere*, vel *subplaudere*, quasi suffragari & subscribere aliorum sententiæ. Ab iis qui pedibus strepitum edunt, vel manuum complosione adprobant. Cicero: Pedem nemo in illo iudicio supplosit.

152. Policrate felicior. *Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.*

POLYCRATES Sami Tyrannus, anteus fortunæ fœtus, cui ad nutum voluntatémque omnia fluxerunt. Sed qui tamen prosperum ad inuidiam vsque vitæ cursum miserabili exitu in Mycalensis montis vertice cruce suffixus conclusit. Valer. Max. lib. 6. cap. 11.

153. Pompeio sublimior. *Ibidem.*

POMPEII elogium habes apud Cicer. Orat. pro Leg. Manil. Apud Plin. lib. 7. toto cap. 26. à quo ait non modò Alexandri Magni rerum splendorem æquatum, sed etiam Herculis propè ac Liberi. Cognomentum Magni cum Alexandro commune, communem quoque sublimitatis titulum dedit.

154. In ponti æstu medio hærere. *Tom. 3. lib. I. adu. Marc. c. 7. num. 50.*

VIRGIL. lib. 5.
Saxis in procurrentibus hæsit. Et:
In scopulo luctantem breuibúsque vadis.
Et lib. 10.
Infiicta vadis dorso dum pendet iniquo,
Quæ vti Tertullianicum, Prouerbialiter accipi possunt. Contrarium erit ex eodem lib.
Labitur alta secans, fluctúque æstúque secundo.
Æstus autem aliquando accipitur pro ipsa maris crescentis decrescentísque commotione, hoc est, accessu siue incremento, vel recessu siue reciprocatione. Aliquando pro arena illa instabili, quæ absorbet & haurit omnia. Virgil.
Furit æstus arenis. &
Æstu miscentur arenæ.
Similia illa: Hærere in iisdem scopulis, in aqua, in vado, in salebra. Metaphoræ à nauigantibus ductæ, qui vado illisa naui cursum institutum tenere non possunt. Sic dum nauis æstu reciproco huc & illuc impellitur, neque progredi potest; vt significetur Prouerb. Se non extricare aut expedire, non satisfacere argumento, sed eodem relabi. Vide: *Fluctus vtrimque.*

155. In præruptum imponere. *Tom. 3. lib. 4. aduers. Marc. c. 37. n. 607.*

PRÆRVPTVM, substantiuè, vt abruptum quidquid altum & præceps, saxa *prærupta*, & mons *præruptus*, altus. Plin. Græcis τὸ ἀπόκρημνον vnde procliue præcipitium. Explicat se Tertullianus: *Scитus præceps iturus hominem, ipse illos in præruptum imposuit.* vt sit: aperto periculo exponere, nec satis prouidere, ne quid mali contingat; vt si homini auaro & furi pecuniæ administratio committatur, adolescenti libidinoso pudicitia virginum.

156. Profundum inenatabile. *Tom. 2. lib. lib. de Idol. cap. vlt. nu. 169.*

QVI naui excussi in maris profundum delabuntur, natatione vix vmquam emergunt, de periculo ineluctabili. Vide *Hypobrychium*, & : *Naufragium.* Contrarium erit illud Virgil. 5.
Fundo vix tandem redditus imo est.
& lib. 6.
Adnabam terræ, & iam tuta tenebam.

157. Ad regulas perducere. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. c. 22. num. 153.*

REGVLA, aliàs norma, est instrumentum fabrile, quo structuræ longitudinem, an respondeat, exigunt fabri; & vtitur Tertull. verbo fabrili, examinandam Dei bonitatem. Hinc illa, *regula* rectior, amussi exactior, ad perpendiculum & amussim. Rem diligenter expendere, vt omnibus suis partibus numerísque absolutè tractetur.

158. Sardanapalo mollior. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 4. nu. 79.*

SARDANAPALVS postremus Assyriorum Rex, vir muliere corruptior, inquit Iust. lib. 1. qui inter scortorum greges inuentus, purpuram colo nere, & muliebri habitu, cùm mollitia corporis & oculorum lasciuia omneis fœminas anteiret, pensa inter virgines partiri; adeò vt eius cognomen ob insignem mollitiem in Prouerbium abierit apud Græcos & Latinos.

159. Scenam decurrere & desaltare. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. c. 11. n. 7.*

SCENA, propriè frons theatri, locus nimirùm Actorum, obstructus peripetasmatis, è quo in proscenium acturi histriones prodibant. Frequenter pro ipsa fabula, Tragœdia, aut comedia. Virgil.
Scenis agitatus Orestes,
id est, Tragœdiis celebratus & frequenter actus. Horat.
Quam non adstricto percurrat pulpita socco.
Pulpita, pro *scena.* hoc est, quàm inconditas & malè aptas conscribat comœdias. Erit igitur *decurrere scenam*, perficere eius rei, quæ instituta erat, summam. Cicero: Quæ abs te breuiter de arte decursa sunt. *Decurrere scenam phantasmatis* Tertull. est, omninò & absolutè probare carnem Christi phantasma tantùm fuisse, & in eo probando hæret. Sic Cæl. ad Cicer. lib. 8. *scena* totius rei, hoc est, id in quo tota res vertitur, & consumi debet. Lib. adu. Valentin. appellat Tertull. *desultricem virtutem*, instabilem & malè firmam & motoriam, & inde: *desultorij* homines, à desultoribus equitibus. Propriè etiam vsurpat, vti *decurrere, vt desaltare*, sit saltu mimico repræsentare. Nam in *scena* Orchestra, chori propria est, sicuti *scena* histrionum; in qua Mimi solebant suas actiones exibere. ὀρχηστὺς, ars saltandi, & ipsa saltatio; vt alludat ad vtrosque vtroque verbo, & ad scenicos histriones, & ad mimos, & ab iisdem diuersas trahat Metaphoras.

160. Scalpellum immergere. *Tom. 1. lib. de Pall. c. 5. num. 103.*

SCALPELLVS, vel *scalpellum*, est scalptum chirurgicum, φλεβότομον. Nescio an etiam *scalpella*, vt pistilla Plauto, pro pistillo. vulgò lanceola, à chirurgis tractum. Nam voce: *acerbitatis*, videtur cholerici humoris in Vedio abundantia significari. Cicer. pro Sest. Non ea est medicina, quum sanæ parti corporis *scalpellum* adhibetur. Solent Chirurgi immerso *scalpello* venam incidere, & humorem redundantem elicere. Vsus erit Prouerbij in morborum animi medicina, vti & ea quæ consequūtur apud Tertull. *Catharticum dare.*

161. Scipione iustior & militarior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. n. 173.*

PLINIVS lib. 7. num. 27. Cato primus tres summas in homine res præstitisse existimat' est. Optimus orator, Imperator, Senator. Quæ mihi omnia etiamsi non prius, attamen clarius fulsisse in Scipione Æmiliano videntur. Eiusdem laus apud Cicer. lib. de Amicit. Iustitia & bonitas in altero Scipione, Nasica, commendatur. Vtrumque tamen, & iustitiæ & militaris scientiæ studium Scipioni minori siue Æmiliano adtribuit Lælius apud Cicer. lib. eodem: Maior, siue Africanus, vtraque etiam laude excelluit.

162. Scytha tetrior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 12.*

VIDE Adnotat. Pamelij. Gens *Scythica* omni memoria, & omnium ferè gentium scriptorúmque existimatione ad bella & ad immanitatem magis, quàm ad vllum humanitatis studium nata.

163. Siluam cædere & truncare. *Tom. 1. Apolog. cap. 4. num. 50. & 51. & lib. de Præscr. adu. hær. c. 37. num. 212.*

QVO iure siluam meam cadis, quæ à Iure ciuili transfert omnia, hoc est: quid in meam possessionem irruis? in meam messem falcem immittis? Apolog. *Totam illam veterem & squallentem siluam legum, nouis principalium rescriptorum & edictorum securibus, truncatis & cæditis*
Silua,

Silua Latinis, vti & Græcis ὕλη, Metaphoricωs, pro copia & materia. Cicero: Omnis vbertas & quasi *silua* dicendi. &: Rerum & sententiarum *silua*. Hoc autem Prouerbium sumtum ab arboribus, quæ vel putantur ne silueſcant sarmentis, & in omneis partes, nimiæ fundantur, vel radicibus vnà cum trunco exciduntur.

164. Siluam cædere, eradicare, & excaudicare. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 16. n. 135.*

QVANTA *securi omnem siluam libidinum cadat, & eradicet, & excaudicet.* Addit: *Ne quidquam de recidiuo fruticare permittat.* Est penitus aliquid adulere, idémque cum superiore. Nam truncus est stipes ipse ramis & frondibus exutus. Caudex cum frondibus. Itaque truncare, & *excaudicare*, eadem.

165. Siluam ingentem commouere. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 16. n. 81.*

SILVAM Scripturarum *commouere* circa aliquid. Multa excutere, & vndique argumenta desumere, lato campo euagari.

166. Quanta silua. *Tom 3. libro de Anim. cap. 2. num. 30.*

QVÆ vis? quæ copia? quàm ampla latéque patens materia?

167. Socrate sapientior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

NON modò hominum existimatione, sed Pythij Apollinis oraculo sapientissimus iudicatus *Socrates*, & cunctis prælatus praditur. Plin. lib. 7. c. 31. Cicer. lib. de Amicit.

168. Solis pectines. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 3. num. 23.*

IN *pectinibus*, quibus comas vel discriminamus vel pectimus, radij densi & rari, à solarium radiorum similitudine, dicuntur; & reciproca Metaphora: *pectines solis*, quòd omnem in partem radios, quasi crenula instar pectinis, intercisos emittat. Vnde apud Lucret. Tela diei, quasi missiles, telorum in morem, radij. Et ἑκηβόλος ἑκατηβόλος, Sol. At cùm his verbis, puerorum terriculamenta, vti &, *Lamiæ turres*, significentur: confueuerunt fortassè nutrices, vel puerilem ciulatum compescere, vel obstinatam, dum caput sibi pecti non ferunt, contumaciam hisce verbis infringere, dum *pectines solis*, veluti strigiles, ad se adferri imperant.

169. Solis radio scriptum. *Tom. 3. lib. de Resurr. carn. c. 47. num. 341.*

PRO perspicuo, & eo quod claret. Nam quæ maximè constant, maximéque in confesso sunt, ea sole clariora dicimus. Hinc illa: In sole caligare; Aduersus solem loqui. Lib. de Pudicit. c. 7. *Quibus exquirendis non lucernæ spiculo lumine, sed totius solis lancea opus est.*

170. In solido esse. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 10. num. 83.*

SECVRVM esse, & benè firmum, munitúmque. Cui opponit: *Pendente vestigio ingredi*, &: *In gradu totum esse, Decutis de tenore.* Huic similia: Duabus ancoris fultum esse; In vadu esse. Virgil. lib. 11.

Multos alterna reuisens
Lusit, & in solido rursus fortuna locauit.

171. Ad speculum respondere. *Ibidem c. 8. n. 64. lib. 4. adu. Marc. c. 31. n. 511.*

ADVERSVS *speculum parabola*, disisse videtur pro sensu anagogico, siue ipsa anogoge, qui est sensus scripturarum, parabolarum, oraculorum mysticus & reconditus, quique interiùs & quasi sub cortice latet. *Sic ad speculum respondere* (vti in rebus fabrilibus ad regulam, amussim, perpendiculum) erit omnia ea; quæ parabolæ proponuntur, posse accommodarius, quæ eadem significantur. Et, vt loquitur Tertull. *exempla peræquari.*

172. Spongia Marcionis. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 4. n. 43.*

VSVS *spongiæ* pictoribus in colore delendo. Quod patet ex Plin. lib. 35. cap. 10. de Pictorib. & de Protogene. Absterserat sæpiùs, mutauerátque penicillum; postremò, *spongiam* eam impegit inuiso loco tabulæ. Auson. in Epist. quadam: Fuco tuæ emendationis adiecto impingas *spongiam*, quæ imperfectum opus equè malè spumantis absoluat. Vsus etiam in extergendis mensis nummulariorum, præcipuéque abacis, in quibus scribebant, & inducta *spongia* corrigebant. Et in palimpsestis, hoc est tabellis membranisve deletitis, in quibus stylo graphiario exarate solemus. Hinc Augustus, Aiacem Tragœdiam, quam conscriptam à se deleret, in *spongiam* decubuisse dicebat, ad exemplum Aiacis, qui in ferrum incubuerat. Aristides in Orat. quadam ὥσπερ δεῖ τῆς σπόγγου παλινῳδίας, ἀλλὰ σπόγγος ἰάσεται, nihil opus fuerit Stesichori palinodia siue recantatione, sed *spongia* medebitur. Sic quum *Marcion*, quos vellet, factæ Scripturæ libros deleret (quod declaratum est suprà: *Abruptum amplissimum salere*; & hoc loco statim subiungit: quæ abstulit quæ seruauit) *spongiam Marcionis* appellauit, audaciam illam in expungendis Libris, & censoria temeritate intercidendis.

173. Sportulam furunculus captat. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. c. 16. n. 111.*

SPORTVLA, à sportulis sparteis, nummorum receptaculis dicta, donatium, siue potius obsonium, quod diuites Rom. salutatoribus dabant, ipsi secretò cœnantes. Cui opposita Recta cœna; quam ciuiliores clientibus salutatoribus suis legitimum conuiuium exhibebent; quæ olim pauperibus tantùm dabatur, postea diuites etiam *sportulam* captare & exposcere cœperunt. Qui verò quum cliens non esset, nec ordinarius salutator, alij sese ingerebat, & *sportulam* accipere ignotus contendebat, *furunculus* hoc loco dicitur. In eum conuenict, qui falsò sibi quid vindicat, vt Deus Marcionis nomen Christi.

174. Stipulam quis in alieno oculo faciliùs perspicit, quàm in suo trabem. *Tom. 1. Apolog. c. 39. nu. 510.*

PROVERBIVM Euangelicum, Matth. 5. & Luc. 6. quo philautia notatur eorum, qui aliorum vel minimis vitiis offenduntur, suis & maximis blandiuntur. κάρφος, *stipula* Tertullian. vulgatæ editionis interpreti: festuca. Horat.

Qui ne tuberibus propriis offendat amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius æquum est.

Et aliud Prouerb. Pustulas alienas, vlceribus scatens.

175. Sub ſinu & tunica. *Tom. 5. lib. de Fug. in perſecut. cap. 12. num. 89.*

ADDIT Tertullian. *vt furtiuo*; & opponit: *coram toto mundo.* Quidquid propatulò non fit, ſed inſidiosè & clàm, remotis arbitris, & aliena conſcientia, ſub ſinu fieri dicitur. Sic: In ſinum conferre, vertere, id eſt, in priuatum commodum referre. Et Plinio Scaurus dicitur rapinarum prouincialium ſinus, qui in ſuæ auaritiæ voraginem omnia conuerteret. In ſinu gaudere, eſt gaudium ſuum in vulgus non edere, nec palàm facere.

176. Sylla felicior. *Tom. 1. Apolog. 11. num. 173.*

HVIC *Syllæ* felicitatis oſtentum datum eſt fulmine vt ait Plin. lib. 2. cap. 54. Vnus hominum, inquit idem Plinius lib. 7. c. 44. ad hoc æui, Felicis ſibi cognomen aſſecuit. Quam temeritatem cum ſtultitia coniunctam eodem loco refellit.

177. Tanti vitreum, quanti margaritum? *Tom. 2. lib. ad Mart. c. 4. n. 58.*

ISTVD non ſolùm legitur apud Tertull. ſed etiam apud B. Hieronym. Quo dicto ſumma rerum inæqualitas ſignificabitur. Margaritarum, aliàs vnionum, ſummum inter gemmas pretium. Vitrum viliſſimum, quod tamen margaritam mentiri poteſt, & imperitis imponere. Explicat ſe Tertull. & hæc inter ſe confert, *Terrenam gloriam, gloriam cæleſtem, præmium laudis humanæ, diuinam mercedem.*

178. Tempus omnia reuelat. *Tom. 1. Apolog. ca. 7. num. 102.*

SENECA: Veritatem dies aperit. Horat.

Quidquid ſub terra eſt, in apricum proferet ætas,
Defodiet, condétque nitentia. -

ὁ χρόνος πάντων βασανιστὴς, tempus omnia explorat. Et Sophocli χρόνος dicitur πάνθ' ὁρῶν καὶ πάντ' ἀκούων, καὶ πάντ' ἀναπτύσσων, omnia videre & audire, etiam apertum prolaturum. Atque hinc: Veritas Temporis filia, aptè dicitur, quæ temporis progreſſu, quum aliquandiu delituerit, in lucem emergat. Hinc illud: Ἄγει δὲ πρὸς φῶς τὴν ἀλήθειαν χρόνος. At veritatem tempus in lucem eruit.

179. Terræ filij. *Ibidem c. 10. n. 162.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. *Terræ filios* (inquit Tertull.) *vulgus vocat, quorum genus incertum eſt*; γηγενεῖς, & inde Gigantes, quaſi è terra nati. Apud Iuuenal. Fraterculus Gigantum, pro ignoto. Perſius: Progenies terræ. Vide ſuprà: *De cælo ſuperuenit.*

180. Terram grauem imprecari. *Tom. 1. libro de Teſtim. animæ c. 4. n. 21.*

SOLEBANT antiqui, vt ex omnibus ferè patet Latinis Poëtis, manibus eius, cuius memoriam, vt Tertull. ait: *quum alicuius offenſa morſu facerent*, & maledicere vellent, *terram grauem imprecari*; eius verò cui gratiam deberent, oſſibus & cineribus refrigerium comprecari. Et menſe præſertim Februario duodecim continenteis dies, pro impetranda mortuorum manibus quiete, populus luſtrationes & piacula faciebat. Hinc illa:

Molliter oſſa cubent, -
Et cinerem tellus non onerosa premat.
Oſſa quieta precor tuta requieſcere in Vrna.
Et ſit humus cineri non oneroſa tuo.

181. Thales in puteum. *Tom. 3. lib. de Anim. cap. 6. num. 89.*

VIDE hoc Prouerbium tractatum à Platone in Theæteto. De iis qui nec prò pedibus proſpiciunt. *Thales* è ſeptem Græciæ ſapientibus vnus & primus, dum cæleſtia intentiùs cõtemplatur, in foueam incidit. Hinc à vetula ſiue ab ancilla irriſus.

182. Themiſtocle ſublimior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

MILITAREM illum appellat Tertull. Hinc legendum videtur *militarior*, vel militiæ aut militaris artis peritior. Ipſius autem adoleſcentis gloria emicuit bello Medico, pugna Marathonia, ſub auſpiciis Miltiadis. Deinde aliquot annis pòſt Dux Athenienſium, aduerſus Xerxis naualeis copias ad Salaminem memorabili cum laude, conflixit.

183. Titulum diſpungere. *Tom. 5. lib. de Monog. cap. 8. num. 55.*

DISPVNGERE rationes apud Iureconſultos eſt computum, vt vulgò loquimur, examinare; ſiue, vt Papinian. deſcribit, conferre accepta & data; & alibi: percontari, examinare, deſcribere rationes, pro eo quod eſt *diſpungere.* Aliud eſt expungere, quod eſt punctis circumducere & tollere, & quaſi rem confectam eximere è codice. Vtitur Tertull. Metaphora à ratiocinatoribus ducta, & à cenſoribus, qui in tabulas referunt nomina & titulos eorum qui profitentur. Si prouerbialiter vſurpare placet, erit: rationem vel cauſſam, iuſtáne ſit an contrà, expendere; vel diiudicare idoneúſne ſit quis ad munus aliquod obeundum, & ſuis dotibus adfatim inſtructus. Lib. 4. aduerſ. Marc. *Creatorem* vocat *iudicem & diſpunctorem meritorum.* Lib. 5. *diſpunctionem boni atque mali operis.* Lib. de Patient. *Omnis iniuria quum patientiam offenderit, eodem exitu diſpungetur, quo telum in petra libratum & obtuſum*; hoc eſt: euaneſcet & irritus erit conatus, vti euaneſcunt ea quæ delentur ſiue diſpunguntur, pro expunguntur.

184. Titulum incidere. *Tom. 3. libro 1. aduerſ. Marc. cap. 9. nu. 57.*

INCIDERE eſt notare aliquid in monimentis rerum geſtarum. Cicero: *Incidere* elogium (aliis, & Mureto imprimis eclogium) in ſepulcro, in æs, in marmore. Plin. de Pomp. Magno cap. 26. lib. 7. commemorat titulos victoriarum & triumphorum notatos. Quem ad morem adluſit Tertull. vt ſit, publico cognomento honeſtare vel infamare, & elogio nobilitare.

185. Tullio eloquentior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 17.*

M. *Tullij* elogium habes lib. 7. num. 30. apud Plin. vbi eum vocat facundiæ Latiarúmque litterarum parentem. Quinctil. lib. 9. Inſtit. In quem, ait, copiam Platonis, vim Demoſthenis, ſuauitatem Iſocratis fuiſſe transfuſam.

186. Vanitatem vanitate depellere. *Tom. 3. libro 4. aduersus Marcionem cap. 30. num. 496.*

EST artem arte, mendacium mendacio eludere. Friuolum argumentum, & ad rem non accommodatum, friuolo & alieno infringere & refellere. Illa persimilia: Cum vulpe vulpinari, cum Cretensi cretizare.

187. Venas deducere. *Tom. 5. libro de Trinit. 1. cap. 29. num. 131.*

TRANSLATIO ducta à fontibus, vnde riui & quasi venæ aquarum deducuntur. Hinc illa: Diuite vel tenui vena, quòd fontium alij angustiore vena manent, alij maiore, vt flumen efficiant; vel etiam à metallis, quorum venæ vt genere, ita copia interdum differunt. Quinctill. Pleniore canali fluunt. Et Poëtæ venas ab Homero tamquam Poëseos fonte, venas duxisse dicuntur.

188. Via eadem sursum & deorsum. *Tom. 3. lib. 2. adu. Marc. c. 28. n. 195.*

HOc Prouerbium Heraclito vsurpatum, transferre videtur Tertull. ad suam argumentandi rationem. Nam eò faciunt: Super, & infra se. Hæc quidem ad dignitatem, illa sursum ac deorsum ad locum spectantia. Hoc enim verè est aduersus Marcionem Antitheseis æmulas facere, quæ non solùm in sententijs, si ignorauit, omninò non sciuit, sed in vocabulis, quæ dixi, consistant. Heraclitus vsurpauit fortè in Physicis disciplinis hoc obscurius dictum, quum Sursum ac deorsum in loci ratione sint ex numero eorum quæ dicuntur πρός τι, sicut Relata. Cicero: Ferri *sursum* rectis lineis, & : *deorsum* ad lineam. Atque ita Tertull. argumentationem suam ἀντιθετικὴν Heracliti axiomate probat.

189. Viua voce. *Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hæret. cap. 21. num. 128.*

HVIC statim opponitur: *per Epistolas*, subintell. prædicando. *Viua vox*, quasi viuida atque efficax ab ipso pronuntiantis ore percepta, in qua natiua & genuina elucescit gratia, & actio cum motu, quæ in orationis est vita, inhærescit. Quæ omnia à scriptura, quæ veram viuámque vocem tantùm imitatur, sunt seiuncta. Quinctil. Actio orationis quasi vita est, rerum inuentio ossium instar est; ordo neruos imitatur, elocutio carnem, cutem & colorē refert; memoria spiritus vice fungitur. Quibus omnibus accedit pronunciatio velut motus quidam vitalis. Nullum enim certius argumentum vitæ, quàm motus; vnde flumina viua, à motu. B. Hieron. in Præfat. Gen. Habet nescio quid latentis energiæ *viua vox*. Huic opponit, vt dixi, Tertull *per Epistolam prædicare*. Et alijs: Muti magistri, quæ sunt scripta eorum, qui eruditi ingenij monimenta posteritati litteris mandata reliquerunt; quasi vocis & vitæ expertes.

190. Vmbram sine lumine colorare. *Tom. 3. lib. adu. Hermog. cap. 2. num. 12.*

AB arte pictoria, quam Hermogenes exercuerat, tractum. Prima picturæ initia (inquit Plin.) *vmbra* hominis lineis circumducta, quæ linearis dicta; secunda singulis coloribus, & monochromatos appellata. Itaque prima sine vllo colore fuit, adeò vt quos pingerent, adscribere esset institutum. Deinde lineæ colorari cœptæ testa trita. Cuiusmodi picturæ in arte tectonica par est ἰχνογραφία, quæ est areæ iacens efformatio & superficiaria descriptio, futuri operis specimen exhibens. Detorquebitur ad sermonis, argumenti, rei demonstratæ obscuritatem.

INDEX SCRIPTVRARVM SACRARVM, A TERTVLLIANO ET NOVATIANO CITATARVM, OMNIVM.

Ad SS. Litterarum Profeſſores, Iacobi Pamelij Præfatiuncula.

CVM Indicem ſcripturarum in S. Cyprianum, qualis à nobis eſt editus, gratum fuiſſe pleriſque intellexerim, ſimilem omninò ad Tertullianum per Dn. Michaëlem Ingelmontium Canonicum Brugenſem, Amanuenſem in toto hoc opere noſtrum, curaui colligi; ipſis Auctoris verbis retentis, quoad fieri potuit; aſteriſco iis addito, qui aut ab eo, aut à nobis explicantur. In quo animaduertere licebit, ſcutum illum (vti etiam Nouatianum) editionem LXX. Interpretum in veteri Teſtamento, & tam in illo quàm in Nouo Teſtamento, ſua propria ex Græco tranſlatione vſum. Prodeſſe itaque Deo fauente vobis poterit, ſiquando ex Lectionum varietate ſcripturas explicare licebit, quod eruditiſſimis illis viris Origeni, S. Hieronymo, immò & S. Auguſtino, non fuit infrequens. Qua de cauſſa etiam hoc mihi imprimis curæ fuit; vt, ne neceſſe ſit per multa vagari, in Adnotationibus noſtris ipſam plerumque diuerſitatem indicauerim, adſcriptis etiam hîc verſuum numeris ad maiorem commoditatem.

EX GENESI.

* Et aſſla-

EX EXODO.

EX LEVITICO.

EX NVMERIS.

EX DEVTERONOMIO.

EX IOSVE.

EX IVDICVM.

EX I. REGVM.

EX II. REGVM.

EX III. REGVM.

EX QVARTO REGVM.

EX I. PARALIPOMENON.

EX II. PARALIPOMENON.

EX I. ESDRÆ.

EX IIII. ESDRÆ.

EX IVDITH.

EX IOB.

* 25. In

EX PSALMIS.

* 7. Vt

EX PROVERBIIS.

EX ECCLESIASTE.

EX CANTICIS.

EX SAPIENTIA.

EX ECCLESIASTICO.

EX ISAIA.

* 2. Ad-

EX IEREMIA.

EX THRENIS.

EX BARVHC.

EX EZECHIELE.

pusilla domus Iuda, vt faciant facinora quæ fecerunt hîc? Quoniam impleuerunt impietates suas, & ecce ipsi quasi subsannantes. ibidem.

* 18. Ego faciam cum indignatione mea, non parcet oculus meus, nec miserebor. ibid.

Ezech. 9. 1. Et clamauit in aures meas voce magna, dicens: Appropinquauit vindicta ciuitatis huius, & vnusquisque habuit vasa exterminij in manu sua. ibid.

* 2. Et ecce sex viri veniebant à via portæ altæ, quæ respiciebat ad Aquilonem, & vniuscuiusque bipennis dispersionis erat in manu eius; & vnus vir in medio eorum indutus podêre, & zona saphiri in lumbis eius, & introierunt in proximis altaris ærei. ibid. & 148.

3. Et claritas Dei Israël ascendit à cherubin, quæ fuit super eam in subdiuali domus. Et vocauit hominem qui indutus erat podêre, qui habuit super lumbos suos zonam. ibid.

* 4. Et dixit ad eum Dominus: Transi mediam Ierusalem, & scribe signum Tau in frontibus virorum, qui gemunt & dolent super omnia facinora quæ fiunt in medio eorum. ibidem. & 679.

* 5. Et in his dixit ad audientem: Ite post eum in ciuitatem, & concidite, & nolite parcere oculis vestris, & ne misereamini. ibid.

* 6. senioris aut iuuenis, aut virginis, & paruulos & mulieres interficite omnes, vt perdeleantur. Omnes autem super quos est Tau signum ne accesseritis. Et à sanctis meis incipite. 145.

Ezech. 16. * 3. Pater tuus Amorrhæus, & mater tua Cetæa. 142. 674.

Ezech. 18. * 7. Pignus reddet. 711
panem suum dabit esurienti, & nudum conteget. 711

* 8. pecuniam suam fœnori non dedit, & quod abundauerit non sumet. 711

* 21. Pœnitere, & saluum faciam te. 166

* 20. Filius non portabit iniquitatem patris, neque pater iniquitatem filij. 650

* 23. mauult salutem peccatoris magis quàm mortem. 166. 570. 647

Ezech. 22. * 8. Sabbata mea profanastis. 137

Ezech. 23. * 37. & seq. Stuprum pro idololatria. 238

Ezech. 28. * 11. Et factus est sermo Domini ad me, dicens. 648.

* 12. Fili hominis: sume planctum super principem Sor, & dices: Hæc dicit Dominus: Tu es resignaculum similitudinis, plenus sapientia, corona decoris. 648

* 13. In delicijs paradisi Dei tui natus es, lapidem optimum indutus es, Sardium, Topazium, Smaragdum, Carbunculum, Saphirum, Iaspim, Ligurium, Achatē, Amethystum, Chrysolithum, Berillum, Onychium, & auro repleisti horrea tua, & thesauros tuos. Ex qua die conditus es. 648

* 14. Cum Cherub posui te in monte sancto Dei, fuisti in medio lapidum igneorum. 648

* 15. fuisti inuituperabilis in diebus tuis ex qua die conditus es, donec inuentæ sunt læsuræ tuæ. 648.

* 16. De multitudine negotiationis tuæ promas repleisti, & deliquisti. 648

Ezech. 32. * 7. Solem nube tegam, & luna non dabit lumen suum. 574

Ezech. 33. * 11. Viuo ego, dicit Dominus: Nolo mortem peccatoris, sed pœnitentiam. 166. 181. 570. 647. 649. 650. 703. 1000. 1005. 1011. 1015.

Ezech. 34. 2. De pastoribus pascentibus semetipsos. 973.

* 3. Pastores ecce lac deuoratis, & lanis vestimini, quod forte est occidistis. 973. 1003

* 4. Quod infirmum est non curastis, quod comminutum est non colligastis, quod expulsum est non conuertistis, quod periit non requisistis. 973. 1003.

* 16. quod periit saluum faciam, quod mortuum est viuificabo, quod percussum est sanabo, quod languit medicabo, quod ereptum est redimam, quod famulatum est liberabo, quod seductum est reuocabo, & quod elisum est suscitabo. 585. 1003

Ezech. 36. * 22. Propter vos nomen Dei blasphematur. 795

Ezech. 37. * 1. Et facta est super me manus Domini, & eduxit me in spiritu Dominus, & posuit me in medio campi, is erat ossibus refertus. 377

2. Et circumduxit me super ea per circuitum, & ecce multa super faciem campi, & ecce arida satis. Et ait ad me. ibid.

3. Fili hominis, si viuent ossa ista? Et dixi: Adonai Domine, tu scis. Et ait ad me: Propheta in ossa hæc, & dices. ibid.

4. Ossa arida audite sermonem Domini. ibid.

5. Hæc dicit Dominus Adonai ossibus istis: Ecce ego adfero in vos spiritum, & viuetis. ibid.

6. Et dabo in vos spiritum, & reducam in vos carnes, circumdabo vobis cutem, & dabo in vos spiritum, & viuetis, & cognoscetis quòd ego Dominus. ibid.

7. Et prophetaui secundum præceptum, & ecce vox dum propheto, & ecce motus, & accedebant ossa ad ossa. ibid.

8. Et vidi, & ecce super ossa nerui & caro ascendit, & circumpositæ sunt eis cutes, & spiritus in eis non erat. ibid.

9. Et ait ad me: Propheta ad spiritum fili hominis, propheta, & dices ad spiritum: Hæc dicit Dominus Adonai: A quatuor ventis veni spiritus, & spira in istis interemptis, & viuant. ibidem.

10. Et prophetauit ad spiritum sicut præcepit mihi, & introiuit in ea spiritus, & vixerunt, & constiterunt super pedes suos valentia magna satis. ibid.

11. Et ait ad me: Fili hominis, ossa ista omnis domus Israël est. Ipsi dicunt: Exaruerunt ossa nostra, & periit spes nostra, auulsi sumus in eis. ibid.

12. Propterea propheta ad eos: Ecce ego patefacio sepulcra vestra, & eucham vos de sepulcris vestris populus meus, & inducam vos in terram Israelis. ibid.

13. Et cognoscetis quòd ego Dominus aperuerim sepulcra vestra, & eduxerim vos de sepulcris vestris populus meus. ibid.

14. Et dabo in vos spiritum, & viuetis & requiescetis in terra vestra, & cognoscetis quòd ego Dominus locutus sim, & fecerim, dicit Dominus. ibid.

Ezech. 46. 1. & seq. Domus Dei.

Ezech. 48. * 15. Visa ciuitas. 680

EX DANIELE.

Dan. 1. *v. 6.* TRina illa fraternitas, legumine solo contenti, ne Regis ferculis contaminaren-

EX OSEE.

EX

EX IOELE.

Ioel. 2. v.* 10. A Cnius conspectu terra contremiscit. 851.
* 13. Misericors & miserator & misericordiæ plurimus. 1000
* 15. Sanctificate ieiunium & orationem. 988
* 22. Lignum attulit fructum suum. 146
* 28. Io nouissimis diebus effundam de spiritu meo super omnem carnem. 570.593.785.790.793.799.1051.
* 30. Et dabo prodigia in cœlo, & in terra sanguinem, & ignem, & vaporem fumi. 574.732
* 31. Sol conuertetur in tenebras, & in sanguinem luna, priusquàm adueniat dies magnus & illustris Domini. 732
Ioel. 3. * 18. Montes distillarunt dulcorem. 670

EX AMOS.

Amos. 2. * v. 6. P Ro eo quod venundedere iustum. 733
* 12. Et potum dabatis sanctis meis vinum. 800.985
Amos. 4. 11. Subuerti vos, sicut subuertit Dominus Sodomam & Gomorrham. 1048
* 13. Qui solidat tonitruum, & condit spiritum, & adnuntiat in hominibus Christum suum. 420. 670.858.
Amos. 5. * 21. Odi, reieci ceremonias vestras, & non odorabor in frequentiis vestris. 785
Amos. 6. * 1. Væ eis qui confidunt in monte Samariæ. 728
* 4. Væ qui dormiunt in lectis eburneis, & deliciis fluunt in thoris suis, qui edunt hœdos de gregibus caprarum, & vitulos de gregibus boum lactantes. 709
* 5. complaudentes ad sonum organorum, tamquam perseuerantia deputauerunt, & non tamquam fugientia. ibid.
* 6. qui bibunt vinum liquatum, & vnguentis primariis vnguuntur. 709
Amos. 8. * 9. Et erit in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, tenebrescet super terram dies luminis. 145.146.735
* 10. Et conuertam dies festos vestros in luctum, & omne canticum vestrum, in lamentationem, & imponam super lumbos vestros saccum, & super omne caput caluitium, & ponam eum quasi luctum dilecti, & eos qui cum illo, quasi diem mœroris. 145. 735.
Amos. 9. * 6. Qui ædificat in cœlum ascensum suum, & profusionem suam fundat in terras. 681.728. 797.830.858.

EX IONA.

Ion. 1. * v. 3. I Onas fugit à Domino in Tharsum. 291. 972.
Ion. 2. 1. Deuoratus à belua maris. 591.1005
* 2. Oratio Ionæ, de ventre ceti, per tantæ be- & seq. stiæ viscera ab ipsis abyssis per tantam æquoris molem ad cœlum euasit. 182
11. & euomuit eum in aridam. 182
Ion. 3. * 4. Adhuc quadraginta dies, & Niniue subuertetur. 653.988.1005
* 10. Et pœnituit Dominum de malitia, quam dixerat se facturum illis. 653.703.793. 984.
Ion. 4. * 2. Propterea præueni profugere in Tharsos, quia cognoueram te esse misericordem & miserescentem, patientem & plurimum misericordiæ, pœnitentem malitiarum. 653. 793.

EX MICHÆA.

* v. 2. E T tu Bethlehem non minima es in ducibus Iuda. Ex te enim exiet dux qui pascat populum meum Israel. 146. Mich. 5.
* 8. Si adnunciauit tibi homo quid bonum? aut quid à te Dominus exquirit, quàm facere iudicium, diligere misericordiam, & paratum esse sequi Dominum Deum tuum? 729 Mich. 6.
* 6. Filius contumeliam facit patri, filia surgit aduersus matrem, & nurus contra socrum suam. 724. Mich. 7.
* 18. Quis Deus quomodo tu? eximens iniquitatem, & prætereunt iniustitias residuis hæreditatis tuæ? non tenuit in testimonium iram suam, quia voluit misericordiam. 703
* 19. Auertet & miserebitur nostri, demerget delicta nostra & demerget in profunda maris peccata nostra. 703

EX NAHVM.

* v. 4. C Omminans mari, & arefaciens illud. 714. Nah. 1.
* 15. Quoniam ecce veloces pedes in monte euangelizantis pacem. 706

EX HABACVC.

* v. 4. I Vstus ex fide viuet. 713.784 Habac. 2.
* 2. Domine audiui auditum tuum, & extimui, considerau i opera tua, & excidi mente; in medio duorum animalium cognosceris. 717. Habac. 3.
* 3. Deus ab Africo veniet, & sanctus è monte opaco & condenso. Operuit cœlos virtus, & splendor eius vt lux erit. 717. 1038.
* 8. Fluminibus dirumpetur terra. 574.732
* 9. Videbunt & parturient populi; dispergens aquas gressu. 714.732
* 10. dedit abyssus sonum suum, sublimitas timoris eius elata est. 714.732
* 11. Sol & luna constitit in ordine suo, in lucem coruscationes tuæ, ibunt in fulgorem, fulgur scutum tuum. 574
* 12. In commotione tua diminues terram, & in indignatione tua depones nationes. ibid.
* 13. Existi in salutem populi tui, ad saluos faciendos Christos tuos. 732

EX SOPHONIA.

* v. 14. Q Via iuxta est dies Domini magnus. 574. Sophon. 1.

EX ZACHARIA.

* 14. E T ait mihi angelus qui in me loquebatur. 550 Zachar. 1.
* 8 qui tetigerit vos, ac si pupillam oculi mei tangat. 718 Zachar. 2.
* 3. Sordibus indutus est. 148.671 Zachar. 3.
* 5. Christus exornatus podêre & mitra & cidari munda. 671

* 10.

EX MARCO.

13. Et

quod

EX IOANNE.

* 23. Vos

EX ACTIS APOSTOLORVM.

EX EPISTOLA AD ROMANOS.

9. Vos

EX I. EPISTOLA AD CORINTHIOS.

EX II. EPISTOLA AD CORINTHIOS.

EX EPISTOLA AD GALATAS.

EX EPISTOLA AD EPHESIOS.

ſiam

EX EPISTOLA AD PHILIPPENSES.

EX EPISTOLA AD COLOSSENSES.

EX I. EPIST. AD TIMOTH.

EX II. EPIST. AD TIMOTHEVM.

EX EPISTOLA AD TITVM.

EX EPISTOLA AD HEBRÆOS.

EX EPISTOLA D. IACOBI.

EX EPISTOLA PRIORIS D. PETRI AD PONTICOS.

EX II. EPIST. D. PETRI.

EX I. EPIST. D. IOANNIS.

EX II. EPIST. S. IOANNIS.

EX EPISTOLA S. IVDÆ.

EX APOCALYPSI D. IOANNIS.

IN TER-

IN TERTVLLIANICVM OPVS, RERVM, PHRASEON, VOCVM'QVE

Index generalis, cvm præmisso Avctorum ab eo citatorum Indice; in quibus prior numerus paginarum eſt, poſterior interlinearis; T. Tertulliani contextum, P. Adnotationes Pamelij indicat.

AVCTORVM A TERTVLLIANO CITATORVM,
eorúmque ad quos adludit, Catalogus.

SACRORVM.

ECCLESIASTICORVM.

HÆRETICORVM.

Cata-

Eorum qui de Deo & Deis scripserunt, eóque pertinentibus.

MAGORVM.

Medicorum, Mathematicorum, & Phyſicorum.

PHILOSOPHORVM.

Phere-

HISTORICVM.

IN OPVS

IN OPVS TERTVLLIANICVM
RERVM, PHRASEON, VOCVMQVE
Index generalis.

enunciant

Arbores

C

Cereri

Circe

D

F.

Fatum

Hydro-

K.

L.

M.

Μετειχίας

P

P

Pręmi

Q

R

S

à

T.

Liri-

V

Virgi-

X

Z

INDICIS GENERALIS FINIS.

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI

CARTHAGINIENSIS

OPERVM,

TOMVS PRIMVS.

QVO CONTINENTVR LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, NOVIS ARGVMENTIS & Adnotationibus illustrati.

IACOBI PAMELII AD LECTOREM

PRÆFATIO DE TOTIVS OPERIS ET LIBRORVM TOMI HVIVS ORDINE.

ORDINEM à nobis immutatum Epistolarum B. Cypriani, etsi initio quidam non probarent, quòd non tam facilè reperire daretur locos ipsius à Neotericis scriptoribus iuxta editiones veteres citatos: tandem tamen calculo suo confirmarunt omnes, vbi penitùs aduerterunt Catalogum earundem editionum post vitam Auctoris simul additum: quod adeò vt ne quis ignotaret, in Parisiensis editionis frontispicio eius rei Lectorem admonendum putaui. Si idipsum faciam in Tertulliano nostro, minus mirabitur quispiam, quippè cuius Libri nullo ordine certo aut editi aut citati deprehenduntur. Nos itaque imprimis in quinque Tomos illum distinximus: quorum primo continentur scripta ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, secundo PARÆNETICA, tertio ADVERSVS HÆRESES, quarto POEMATA, ET EORVM QVÆ DESIDERANTVR FRAGMENTA, quinto denique QVÆ ADVERSVS ECCLESIAM IN HÆRESI SCRIPSIT ET ALIENA. Qua in digestione, prætetquàm quòd ex parte sim imitarus B. Possidium Indiculo Operum B. Augustini, etiam id obseruaui, vt priori loco collocentur, quæ initio susceptæ fidei conscripsit, deinde quæ Presbyter, tum quæ iam prouectior, postremò (interiectis quæ recreandi animi gratia scripsisse videtur Poëmatibus) quæ sub finem vitæ in lucem dedit. Porrò inter eos qui primo Tomo continentur libros, quin primo omnium Carthagini peroratus sit DE PALLIO LIBER, nemo dubitare potest, qui occasionem scribendi eam solam animaduertit, quòd iam Christianus factus habitu pro more immutato, à Toga transisset ad Pallium. APOLOGETICVS ADVERSVS GENTES aliquot pòst annis, vbi primùm cœpit quinta sub Seuero Imperatore Ecclesiæ persecutio, Romam ad Romani Imperij Antistites missus exstitit, si fortè eorum animus calumnijs dilutis, emolliri possit. Quo scripti genere quum se parùm videret proficere in conuertendis ad fidem ethnicis, alia id via tentans, DE TESTIMONIO ANIMÆ ADVERSVS IDOLA LIBRVM edidit, in quo etiam disertis verbis cap. 5. ad Apologeticum adludit, vt potè in quo sacras litteras sæcularibus antiquiores cap. 19. comprobauerat. Eodem ferè tempore, quum iam etiam Carthagini persecutio atrocior in Christianos fieret quàm alibi, ad SCAPVLAM LIBRVM edidit, Prouinciæ Africæ Præsidem seu Proconsulem. Postremò, ad LIBRVM ADVERSVS IVDÆOS quod attinet, etsi non omninò constet quo tempore, tamen antequàm Presbyter esset, publicatum fuisse ab Auctore, ipsum Libri auspicium satis indicat, quum disputationis meminit inter Christianum (de se haudubiè locutus) & Proselytum Iudæum. Atque adeò etiam ante Librum ad Scapulam collocari oportebat, nisi alterius esset argumenti. His vale in Christo, Candide Lector, æqui boníque labores hos nostros consulens.

Q. SEPTIMII

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS, LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS; initio ſuſceptæ fidei plerique conſcripti.

Argumentum libri de Pallio per Iacobum Pamelium.

CVM Tertullianus anno circiter quinto imperij (vti latius in vita Auctoris) L. Septimij Seueri, Antonini eius filij, & Clodij Albini, trium Auggg. poſt deuictos Arabas, Parthos, & Adiabenos eradicato omni hoſtilitatis aconito; Chriſto nomen dediſſet, & pallio reiecta toga veſtiretur, vt ſimplicitati religionis reſponderet cultus ſimplicitas; à quodam inconſtantiæ notatus, oratione hac facti ſui rationem reddit: quam videtur in publico Carthagini peroraſſe. [Imprimis verò, à vetuſtate pallium commendat: quippe quod non Carthaginienſibus modo, ſed & Vticæ ſorori ciuitati, & toti Africæ vſitatum initio fuerit, dum tunicis ſtrictioribus pallij habitus fibulæ morſu ceruicibus ſoleret ſuperindui, vti etiam Æſculapij ſacerdotibus: toga verò, quæ à Pelaſgis ad Lydos, ab his ad Romanos, tranſlata eſt, non niſi cùm patriæ tempora vltimarent, in vſum fuerit recepta. [Addit deinde non mirum videri debere, quòd habitum verterit, quum non modo mundus, diluuij aquis iam olim obrutus, quotidiana etiam temporum viciſsitudine mutationi ſit obnoxius: ſed & cælum, ſol, luna, ſidera, tum ſolſtitiis annuis, tum menſtruis modulationibus varient: maria inſuper & tellus, inſularum à continenti diſcidio aut coniunctione, ſoli hiatu, & imbribus ignium quaſi vices fœderent; regna denique & populi variis gentium examinibus hinc inde tranſducantur & tranſuolent. [Quid? quod etiam animantia pro veſte formam mutant? exempli gratia, pauus, ſerpens, hyæna, chamæleon: homo denique ipſe varias indumentorum formas indies promulgat. qui primum nudus & inueſtis, ficulneis inde ſoliis circundatus, pellitus hinc pro neceſsitate orbi oblatus, nunc etiam ambitione ſuccedente ornando potius quàm tegendo corpori ſtudet. [Proinde habitum transferre honori eſſe, ſi Religioni Dei deferatur, & ita demum probro eſſe, ſi non conſuetudo ſed natura mutetur: quale quid merito illis exprobrat de heroe Laryſſæo in virginem, Hercule in feminam, Cleomacho in cinædum mutatu, Phyſcone item, Sardanapalo, Nerone, & aliis Cæſaribus; Empedocle: viſpillonibus denique, lenonibus, & laniſtis: ſicuti etiam improbat matronarum cultum indecentem. [Poſthæc vti calumniatori ſatisfaciat, qui forte fortuna obuius factus, Itane, inquit, à toga ad pallium? *ac ſi diceret*, ab equis ad aſinos? *pallij ſimplicitatem & facilitatem commendat: quod etiam ſi duplex ſit in Cratetis aliorúmque morem Philoſophorum, ſolutim, id eſt, vnico circumiectu corpus operiat: nec artifice ſit opus, qui pridie rugas formet, & inde deducat in tilias: addens quod togæ plus læſerint remp. quam loricæ, & è contrario pallio nihil aliud curæ ſit, quam ne curet: vtpote quæ nihil foro, nihil curiæ debeat: nulla roſtra præoccupet: nulla prætoria obſeruet: cancellos non adoret: ſubſellia*

non contundat : iura non conturbet : causas non elatret : non iudicet : non militet : non regnet; sed secedat de populo (quibus verbis etiam vitæ forensis , quasi aliud agens , mutationem in se designat) nullius etiam vitiis aduletur , sed adigat cauterem tum ambitioni tum gulæ : cuius prodigiosa quædam exempla , tacens Nerones , Apicios , & Rufos , commemorat. [Postremo non modo Philosophiam docet pallio vestiri : sed etiam artes alias : vti sunt ; primus Numerorum harenarius , Grammaticus , Rhetor , Sophista , Medicus , Poëta , Musici , Mathematici, omnes denique studiorum liberalium assecla : vbi contra cerdonum & omnis gladiatorum ignominia togata producitur. denique etiam diuinæ sectæ ac disciplinæ commercium pallio conferri: quum illud melior philosophia dignata sit , ex quo Christianum vestire cœpit.

Ceterum ad hunc de Pallio *librum alludit* D. *Hieronymus epistola ad Magnum Oratorem , ac Vincentius Lirinensis , mentione facta plurium librorum Tertulliani aduersus Gentes siue Gentiles. meminerunt etiam priusquam excusus esset , Trithemius Catalogo Scriptorum, & Politianus epistolis ac Miscellaneis , & P. Crinitus de honesta disciplina. exstabat denique in Hirgaugiensi , Paterniacensi, ac Gorziensi, quibus vsus fuit Rhenanus , codicibus : & nunc postremum ad tria Vaticana exemplaria manuscripta collatus & castigatus est.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE [1] PALLIO, LIBER.

A

CAP. I.

PRINCIPES [2] semper Africæ, viri Carthaginienses, vetustate nobiles, nouitate felices, [3] gaudeo vos tam prosperos temporum, cum ita vacat ac iuuat, habitus denotare pacis. hæc & annona & ocia ab imperio & à cęlo. bene est. [4] tamen & vobis habitus olim aliter tunicæ fuere, [5] & quidem in fama de subteminis studio, & luminis consilio, & mensuræ temperamento, quod neque trans crura prodigæ, nec intra genua inuerecundæ, nec brachiis parcæ, nec manibus artæ, sed nec cingulo sinus diuidente, expeditæ atque quadratæ instita; [6] in viris autem pallij extrinsecus habitus & ipse quadrangulus, ab vtroque laterum regestus, & ceruicibus circunstructus, in fibulæ morsu humeris adquiescebat. in star eius, hodie Æsculapio iam vestro sacerdotium est. [7] Sic & in proximo soror ciuitas vestiebat, & [8] sicubi alibi in Africa, Tyros. [9] At cum sæcularium sortium variauit vrna, & Romanis Deus maluit: soror quidem ciuitas suopte arbitrio mutare properauit, vt adpulsum Scipionem ante iam de habitu

B

salutaret, Romana præcoqua. [10] Vobis vero post iniuriæ beneficium, vt senium non fastigium exemptis, post [11] Gracchi obscœna omina, & [12] Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeij āras & longas Cæsaris moras, [13] vbi mœnia Statilius Taurus imposuit, sollemnia Sentius Saturninus enarrauit, cum concordia iuuat, toga oblata est. Pro quantum circummeauit, à [14] Pelasgis ad Lydos, à Lydis ad Romanos, vt ab humeris sublimioris populi Carthaginienses complecteretur. ex inde tunicam longiorem cinctu arbitrante suspenditis, & pallij iam teretis redundantiam tabulata congregatione fulcitis, & si quid præterea conditio vel dignitas, vel temporalitas [15] vestit. pallium tamen generaliter vestrum inmemores etiam denotatis. Et quidem haud miror præ documento superiore. nam & [16] arietem (non quem Laberius reciprocicornem & lanicutem & testitrahum, sed trabes machina est, quæ muros frangere militat) nemini vmquam adhuc libratum, illa dicitur Carthago [17] *studiis asperrima belli*, prima omnium armasse in [18] oscillum penduli impetus, commentata vim tormenti de bile pecoris capite vindicantis. Cum tamen vltimarent tempora patriæ, & aries iam Romanus in muros quondam suos auderet, stupuere illicò Carthaginienses vt nouum extraneum ingenium.

Tantum aut longinqua valet mutare vetustas.

C

II.

Sic denique pallium agnoscitur. [[19] Sic nunc aliunde res, ne Pœnicum inter Romanos aut erubescat aut doleat, certè habitum vertere naturæ totius sollemne mutus est, fungitur & ipse mundus interim iste quem incumbimus. Viderit Anaximander si plures putat; viderit si quis vspiam alius ad Meropas, vt Silenus penes aures Midæ blattit, aptas sanè grandioribus fabulis. Sed & si quem Plato æstimat, cuius imago hic sit: etiam ille habeat necesse est proinde mutare: quippe si mundus; ex diuersis substantiis officiisque constabit, ad formam eius quod mundus, hic est. neque enim mundus, si non vt mundus. proinde diuersa in vnum, ex demutatione diuersa sunt. denique diuersitatis discordiam vices fœderant. ita mutando erit mundus omnis, qui & diuersitatibus corporatus & vicibus temperatus. Nostra [20] certè mutatio (quod clausis, vel in totum Homericis oculis liquet) totum versiforme est: dies & nox inuicem vertunt; [21] solstitionibus annuis, luna modulationibus menstruis variat: siderum distincta confusio interdum deiicit quid, interdum resuscitat; cæli ambitus nunc sub diuo splendidus, nunc nubilo sordidus; aut imbres ruunt, & si qua missilia cum imbribus, dehinc substillum, & denuò sudum. sic & mari fides infamis, dum & flabris æque mutantibus de tranquillo probum, de [22] flustris temperatum, & extempló de decumanis inquietat. [23] Sic & terram, si recenseas, temporatim vestiri amantem, prope sis eandem negare, memor viridem cum conspicis flauā, mox visurus & canam. ceteri quóque eius ornatus,

quid? non aliud ex alio mutat, & montium scapulæ decurrendo, & fontium venæ ebullando, & D
Gen.7.8.9. fluminum viæ obumbrando. [24] Mutauit & totus orbis, aliquando aquis omnibus obsitus: adhuc maris conchæ & buccinæ peregrinantur in montibus, cupientes Platoni probare etiam ardua fluitasse; sed & enatando rursus infima mutauit, rursus orbis alius, idem mutat & nunc localiter habitus: cum situs læditur: cum inter insulas [25] nulla iam Delos, harenæ Samos, & (si ille non mendax,) Æon, in Atlantico, Libyam aut Asiam adæquans quæritur nunc: Italiæ qoondam latus, Hadria Tyrthenóque quassantibus medio tenus interceptũ reliquias Siciliam facit: cum totá illa plaga discidij, cõtentiosos æquorum coitus angustiis retorquens, nomen vitij mari induit,
Gen.18.& 19. non exspuentis naufragia, sed deuorantis. [26] Patitur & continens de cælo aut de suo. Aspice ad Palæstinam, qua Iordanis amnis finium arbiter: vastitas ingens, & orba regio, & frustra ager est, & vrbes retro, & populi frequentes, [27] & solus audiebat. dehinc vt Deus censor esset, impietas ignium meruit imbres: hactenus Sodoma, & nulla Gomorra, & cinis omnia, & propinquitas maris iuxta cum solo mortem bibit. Ex huiuscemodi nubilo & Tuscia Vulsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompeios. Sed absit. [28] Vtinam & Asia secura iam sit de soli ingluuie. vtinam & Africa semel voraginem pauerit: [29] vnicis castris fraudatis expiata. Multa & alia huiusmodi detrimenta habitũ orbis nouauere, sitúsque mouere. Bellis quoque plurimum licuit. Sed piget tristia non minus quàm [30] Regnorum vices recensere, quotiens & ista mutauerint iam inde à Nino Beli progenie: si [31] tamen Ninus regnauit primus, vt autumat superiorum prophanitas, (fermè apud vos vltra stilus non solet) ab Assyriis, si fortè æui historiæ
Gen. 1. patescunt. Qui vero diuinas lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus: sed læta iam malo, quippe & læta mutant. Denique si quid mare diluit, cælum texit, terra subduxit, gladius deto tondit, aliàs [32] versura compensato redit. [33] Nam & primitus maiore ambitu terra cassa, & E
vacans hominum, & sicubi aliqua gens occuparat, sibimet soli erat. Itaque cogitans omnia sibi
Gen. 47. *Psal.113.* domum, intelligens alibi stipantem copiam, alibi deserentem. runcare atque ruspare consuluit, vt inde velut ex surculis & propaginibus populi de populis, vrbes de vrbibus, per vbique orbis pangerentur. Transuolauere redundantium gentiũ examina: [34] Scythę exuberant in Persas, [35] Phœnices in Africam eructant, [36] Romanos Phryges pariunt, [37] Chaldæum semen in Ægyptum educatur. dehinc cum inde transducitur Iudæa gens est. Sic [38] & Herculea posteritas, qui Temeno pariter Peloponesum occupando producunt. Sic & [39] Iones Nilei comites Asiam nouis vrbibus instruunt, [40] sic & Corinthij cum Archia muniunt Syracusas. Sed vanum iam antiquitas, quando curricula nostra coram. Quantum reformauit orbis seculum istud; [41] quantũ vrbium aut produxit, aut auxit, aut reddidit præsentis Imperij triplex virtus, Deo tot Augustis in vnum fauente? quot census transcripti? quot populi propaginati? quot ordines illustrati? quot barbari exclusi? Reuera orbis cultissimum huius Imperij rus est, [42] eradicato omni aconito hostilitatis, & cacto & tubo subdolæ familiaritatis, consitum & amœnum super [43] Alcinoi pometum, & Midæ ro-
III. setum. Laudans igitur orbem mutantem, quid denotas hominem? [[44] Mutant & bestiæ pro veste formam. [45] Quamquam & pauo pluma vestis, & quidem de cataclitis; imo omni conchylio depressior, qua colla florent; & omni patagio inauratior, qua terga fulgẽt, & omni syrmate solutior, qua caudæ iacent, multicolor, & discolor, & versicolor, nunquam ipsa, semper alia, & si semper ipsa quando alia, totiens denique mutanda, quotiens mouenda. [46] Nominandus est & serpens licet ponè pauum. nam & iste quod sortitus est conuertit corium & æuum. siquidem vt seniũ persensit in angusta se stipat, paritèrque specum ingrediens & cute egrediens, ab ipso statim limine F
erasus, exuuiis ibidem relictis nouum se explicat, cum squamis & anni recurantur. [47] Hyæna, si obsetues, sexus annalis est, marem & feminam alternat. [48] taceo ceruum, quod & ipse ætatis suæ arbiter, serpente pastus, veneno languescit in iuuentutem. [49] est &, *quadrupes, tardigrada, agrestis, humilis, aspera*. testudinem Pacuuianam putas. non est; capit & alia bestiola versiculum, de mediocribus oppido, sed nomen grande: chamæleontem qui audieris, haud antè gnarus, iam timebis aliquid amplius cum leone. at cum offenderis apud vineam fermè sub pampino totum; ridebis illicò audaciam & Græciam nominis: quippe nec succus est corpori, qui minutionibus multo licet. chamæleon pellicula viuit, capitulum statim à dorso: nam deficit ceruix. itaque durum reflecti, sed circumspectu emissitij ocelli, imò luminis puncta vertiginant. hebes, fessus vix se à terra suspendit: molliter incessum stupens, & promouet, gradum magis demõstrat quàm explicat, ieiunus scilicet semper & indefectus: oscitans vescitur, follicans ruminat, de vento cibus tamen & chamæleon mutare totus, nec aliud valet. nam cum illi coloris proprietas vna sit, quid accessit, in-
Gen. 2. de suffunditur: hoc soli chamæleonti datum, quòd vulgò dictum est, de corio suo ludere. [50] Multa dicendum fuit, vt ad hominem præstructim peruenirerur: hunc quoquo primordio accipitis, nudus certè & inuestis figulo suo constitit, post demum sapientiam haud dum licitã, prærepram potitur. ibidem quod in nouo corpore indebitum adhuc pudori erat, protegere festinans, ficulneis foliis interim circumdat. dehinc cum de originis loco exterminat, quippe deliquerat, pelli-
Gen. 3. tus orbi. vt metallo datur: [51] sed arcana ista, nec omniũ nosse. Cedo iam de vestro, quod Ægyptij
Ibidem. narrant, & [52] Alexander digerit & Afer legit, [53] ea tempestate Osiridis qua ad illum ex Lybia Hammon

A Hammon vaſit ouium diues. denique cum ipſis Mercurium autumant fortè palpati arietis mollitie delectatum, diglubaſſe oueculam : dúmque pertentat quod facilitas materiæ ſuadebat, tractu proſequente filum eliquaſſe, & in veſtis priſtinæ modum quam philyra tenui vinxerat, texuiſſe. Sed vos omnem lanitij diſpenſationem ſtructurámque telarum Mineruæ maluiſtis; cum penes Arachnen diligentior officina, exinde materia. [54] nec de ouibus dico Mileſiis & Selgicis & Altinis, aut [55] quis Tarentum, vel Bætica cluet, natura colorante. Sed quoniam & arbuſta veſtiunt, & lini herbida poſt virorem lauacro niueſcunt: nec fuit ſatis tunicam pangere & ſerere, ni etiam piſcari veſtitum contigiſſet. nam & [56] de mari vellera, quæ muſcoſæ lanoſitatis lautiores conchæ comant. [57] Prorſus haud latet, bombycem (vermiculi genus eſt) quæ per aërem aliquando araneorum more ſcopis idonius ſe diſtendit, dehinc deuorat, mox æquè reddere, proinde ſi necaueris, animata iam ſtamine aluo. [58] Tantam igitur paraturam materiarum ingenia quoque veſtificinæ proſecuta, primum tegendo homini qua neceſſitas præceſſit, dehinc & ornando imò & inflando, qua ambitio ſucceſſit, varias indumentorum formas promulgauere. quarum pars gentilitus inhabitantur, ceteris incommunes. pars verò paſſiuitus omnibus vtiles, vt hoc pallium, & ſi Græcum magis, ſed lingua iam penes Latium eſt. cum voce veſtis intrauit. atque adeò ipſe, qui Græcos pellendos vrbe cenſebat, litteras eorum vocémque ſenex iam eruditus, [59] idem Cato iuridicinæ ſuæ in tempore humerum exſertus, haud minus palliato habitu Græcis ſauit. [[60] Quid nunc? ſi eſt Romanitas omnis alia, nec veſtis; tamen admodum Græci eſtis. Annè ita eſt? [61] Vnde gentium in prouinciis melius exercitis, quas natura agro potius eluctando commodauit, ſtudia paleſtræ malè ſeneſcentia & incaſſum laborantia, & lutea vnctio, & puluerea volutatio, & arida ſaginatio? vnde [62] apud aliquos Numidas etiam equis cæſariatos, iuxta cutem tonſor, & culteri vertex ſolus

IIII

B immunis? vnde apud hirtos & hirſutos tam rapax ab alta reſina, tam furax à mento volſella? Prodigium eſt, hæc ſine pallio fieri. illius eſt hæc tota res Aſiæ. Quid tibi Libya & Europa cum exoticis mundiciis, quas veſtire non noſti? Reuera enim quale eſt [63] Græcatim depallari magis quàm amiciri? habitum transferre ita demum cultus probrum eſt, ſi non conſuetudo, ſed natura mutetur. ſat refert inter honorem temporis, & religionem Dei: cōſuetudo fidem tempori natura Deo. [64] Naturam itaque concuſſit Lariſſæus Heros in virginem mutando ille ferarum medullis educatus, vnde & nominis conſilium, quandoquidem labiis vacuerat ab vberum guſtu: ille apud rupicem & ſiluicolam & monſtrorum eruditorem ſcrupea ſchola eruditus. Feras in puero matris ſollicitudinem. [65] patiens certè iam vſtriculas, certè iam virum alicuius clanculo functus, adhuc ſuſtinet ſtolam fundete, comam ſtruere, cutem fingere, ſpeculum conſulere, collum demulcere; aurem quoque foratu effeminatus, quod illi apud Sigæum ſtatua ſeruat. planè poſtea miles eſt. neceſſitas enim reddidit ſexum. de prælio ſonuerat. nec arma longè. *Ipſum* (inquit) *ferrum virum attrahit.* Ceterum ſi poſt incētiuum quoque puella perſeueraſſet, potuit & nubere. ecce itaque mutatio; monſtrum equidem geminum, de viro fœmina, mox de fœmina vir, quando neque veritas negari debuiſſet, neque fallacia confiteri. Vterque habitus mutādi malus, alter aduerſus naturam, alter contra ſalutem. [66] Turpius adhuc libido virum cultu transfigurauit, quàm aliqua materna formido; tametſi adoratur à vobis, qui erubeſcendus eſt, Scytaloſagittipelliger ille, qui totam epitheti ſui ſortem cum muliebri cultu compenſauit. Tantum Lydiæ clanculariæ licuit vt Hercules in Omphale. & Omphale in Hercule proſtitueretur. [67] vbi Diomedes & cruēta præſepia? [68] vbi

C Buſiris & buſtuaria altaria? [69] vbi Gerion ter vnus? Celebris adhuc eorum claua fœtere malebat, cum vnguentis offenderetur. [70] Vetus iam Hydræ Centaurorúmque ſanguis in ſagittis, pumice ſpeculi excludebatur, inſulante luxuria, vt, poſt monſtra tranſfixa coronam forſitan ſuerent. [71] Ne ſobriæ mulieris quidem aut viraginis alicuius ſcapulæ, ſub exuuias beſtiæ tantæ introire potuiſſent, niſi diu mollitas & euigoratas & exodoratas, quod apud Omphalen balſamo aut telino ſpero factum. credo & iubas pectinem paſſas, ne ceruicem eneruem inuret [72] ſtiria leonina; hiatus erinibus infarſos, [73] genuinos inter antias adumbratos ne tota oris contumelia mugiret. Si poſſet, Nemæa certe, ſi quis loci Genius, ingemebat, tunc enim ſe circumſpexit leonē perdidiſſe. [74] Qualis ille Hercules in theriſtro Omphales fuerit, iam Omphale in Herculis ſcorto deſignata deſcripſit. [75] Sed & qui arte Tyrinthium acceſſerat pugil Cleomachus, poſt Olympia cum incredibili mutatu de maſculo fluxiſſet, inter cutem cæcus & vltra inter [76] fullones iam Nouianos coronandus, meritóque mimographo Lentulo in Catinienſibus commemoratus; [77] vtique ſicut faſtigia cæſtuum violiſa occupauit, [78] ita & endromidis ſolocē aliqua multicia ſyntheſi exſtruxit. [79] Phyſconem & Sardanapalum tacendum eſt, qui niſi inſignes libidinum, aliàs reges nemo noſſet. tacendum autem ne quid & illi de Cæſaribus quibuſdam veſtris ocmuſſitent, pariter propudioſis: nec magnæ forte conſtantiæ mandatum ſit, impuriorem Phyſcone, molliorem Sardanapalo Cæſarem deſignare, & quidem ſub Nerone. [80] Nec tepidior vis vanæ quoque gloriæ mutandis in dubiis, etiam vero ſaluo. calor eſt omnis affectus: verum cum in affectationem flabellatur, iam de incendio gloriæ ardor eſt. Habes igitur ex iſto fomite æſtuantem magnum regem, ſola gloria minorem. vicerat Medicam gentem, & victus eſt Medica veſte. triumphalem cataphracten amolitus, in captiua [81] Sarabara deceſſit: pectus ſquamarum ſignaculis diſculptum, textu pellucido te-

D

gendo nudauit, anhelum adhuc ab opere belli, & vt mollius ventilante ſerico exſtinxit. Non erat ſatis animi tumens Macedo ni illum etiam veſtis inflatior delectaſſet. [82] Niſi quod & philoſophi puto ipſi aliquid eiuſmodi affectant. audio enim & in purpura philoſophatum. Si philoſophus in purpura; cur non & in baxea tyria calciare, niſi aurum minimè Græcatos decet. [83] atquin alius & ſericatus & crepidam æratus inceſſit: dignè quidem vt Bacchantibus indumentis aliquid ſubtinniret, cymbalo inceſſit. Quòd ſi iam tunc locorum Diogenes de dolio latraret; non cœnulentis pedibus vt chori Platonici ſciunt, ſed omnino totum Empedoclen in [84] adyta Cloacinarum detuliſſet; vt qui ſe cœlitem delirarat, ſorores prius ſuas, dehinc homines deas ſalutaret. Tales igitur habitus qui de natura & modeſtia transferunt, & acie figere, & digito deſtinare, & nutu tradere, merito ſit. [85] Prorſus ſi quis Mæandrico fluxu delicatam veſtem humi protrahat, audiat ponè ſe quod & Comicus, *Qualem demens iſte chlamydem diſperdit?* Enimuerò iam dubium cenſoriæ intentionis epiſcynio diſperſo, [86] quantum denotatui paſſiuitas offert, [87] libertinos in equeſtribus, ſubuerbuſtos in liberalibus, dedititios in ingenuis, rupices in vrbanis, ſcurras in forenſibus, paganos in militaribus. Viſpillo, leno, laniſta, tecum veſtiuntur. Conuerte & ad feminas. Habes ſpectare quod [88] Cecina Seuerus grauiter ſenatui impreſſit, *matronaſine ſtola in publico.* denique [89] Lentuli Auguris conſultis, quæ ita ſeſe exautoraſſet, pro ſtupro erat pœna: quoniam quidem indices cuſtodéſque dignitatis habitus, vt lenocinij factitandi impedimenta, ſedulo quædam deſuefecerant. at nunc in ſemetipſas lenocinando quo planitus adeantur, & [90] ſtolam, & ſupparum, & crepidulum, & caliendrum, ipſas quoque iam lecticas & ſellas quis in publico quoque domeſtice ac ſecrete habebantur, eierauere. Sed alius extinguit ſua lumina, alius non ſua accendit. Adſpice lupas popularium libidinum nundinas, ipſas quoque frictrices. Et, ſi præſtat oculos adducere ab

E

eiuſmodi propudiis occiſæ in publico caſtitatis, adſpice tamen vel ſublimis iam; matronas videbis, cum latrinarum antiſtes ſericum ventilat, & immundiorem loco ceruicem monilibus conſolatur, & armillis, quas ex virorum fortium donis ipſæ quoque matronæ temere vſurpaſſent, omnium pudendorum conſcias madus inſerit, impuro cruri [91] purum aut mulleolū inducit calceum. Cur iſtas non ſpectas? [92] vel illos item habitus, qui nouitate veſtitus religionem mentiuntur, cum ob cultum omnia candidatum, & ob notam vitæ, & priuilegium galeri, Cereti initiantur; cum ob diuerſam affectionem tenebricæ veſtis, & tetrici ſuper caput velleris in Bellonę montes fugantur; cum latioris purpuræ ambitio, & galatici ruboris ſuperiectio Saturnum commendat; cum ipſum hoc pallium moroſius ordinatum, & crepidæ cretatæ Græcatim Æſculapio adulantur. quanto tunc magis arguas illud? & vrges oculis etiam ſimplicis & inaffectatæ tamen ſuperſtitionis reum. [93] Enimuero cum hanc primum ſapientiam veſtit, quæ vaniſſimis ſuperſtitionibus renuit: tunc certiſſimę pallium ſuper omnes exuuias & peplos auguſta veſtis, ſupérque omnes apices & titulos ſacer ſuggeſtus deducit oculos. ſuadeo reuerere habitum, vnius interim erroris tui renunciatorem.

V.

[[94] Tamen inquis: *ita à toga ad Pallium?* Quid enim ſi & à diademate & à ſceptro? [95] An aliter mutauit Anacharſis, cum regno Scythiæ philoſophiam præuertit? Nulla in melius tranſgreſſus ſint ſigna: eſt habitus iſte quod faciat. Prius etiam ad ſimplicem ſpecta telam eius: nullo tædio conſtat. adeo [96] nec artifice neceſſe eſt, qui pridie rugas ab exordio formet, & inde deducat in tilias, totúmque contracti vmbonis figmentum cuſtodibus forcipibus aſſignet: dehinc diluculo (tunica prius cingulo correpta, quam præſtabat moderatiorem texuiſſe) recognito rurſus

F

vmbone & ſi quid exorbitauit reformato, partem quidem de læuo promittat, ambitum vero eius ex quo ſinus naſcitur iam deficientibus tabulis retrahat à ſcapulis, & excluſa dextera in læuam adhuc congerat cum alio pari tabulato in tergo deuoto, atque ita hominem ſarcina veſtiat. Conſcientiam denique tuam perrogabo, quid te prius in toga ſentias, indutumne an onuſtum? habere veſtem, an baiulare? Si negabis: domum conſequar, videbo quid ſtatim à limine properes: nullius profecto alterius indumēti expoſitio quàm togæ gratulatur. calceos nihil dicimus, proprium togæ tormentum, immundiſſimam pedum tutelam, verùm & falſam. quem enim non expediat in algore & ardore rigere nudipedem, quàm in calceo vncipedem. magnum inceſſui munimentum ſutrinæ Veneriæ proſpexere, perones effeminatos. At enim pallio nihil expeditius, [97] etiam ſi duplex, quod Cratetis more nuſquam veſtiendo componitur. quippe tota molitio eius operire eſt ſolutim, id eſt, vno circumiectu, licet quidem nuſquam inhumano; ita omnia hominis ſimul contegit. Humerum velans exponit, vel includit, cetero qua in humerum adhæret nihil circumfulcit, nihil circumſtringit, nihil de tabularum fide laborat, facilè ſeſe regit, facilè reficit. etiam cum reponitur nulli cippo in craſtinum demandatur. ſi quid interulæ ſupereſt, vacat zonæ tormentum; ſi quid calceatus inducitur, mundiſſimum opus eſt, aut pedes nudi magis, certè viriles magis quàm in calceis. Hæc pro Pallio interim, quantum nomine concitaſti. Iam vero & de negocio prouocat. [98] Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil curiæ debeo; nihil officio aduigilo, nulla noſtra præoccupo, nulla prætoria obſeruo, cancellos non adoro, ſubſellia non contundo, iura non conturbo, cauſas non elatro, non iudico, non milito, non regno; ſeceſſi de populo. imò vnicum negocium mihi eſt, nec aliud nunc curo quàm nec curem. Via meliore magis in ſeceſſu fruare quàm in promptu. ſed ignaua infamique ſcilicet patriæ, & imperio reſquepub. viuendum

D dum est. Errat olim ista sententia; Nemo alij nascitur, moriturus sibi.[99] Certè cum ad Epicuros & Zenonas ventum est, sapientes vocas totum quietis magisterium, qui eam summæ atque vnicæ voluptatis nomine consecrauere. Tamen propemodum mihi quoque licebit in publicum prodesse.[100] Soleo de qualibet margine vel ara medicinas moribus dicere, quæ felicius publicis rebus & ciuitatibus & imperiis bonas valetudines conferent, quàm tuæ operæ. Quippe si pergam ad acuta tecum, plus togæ læsere rempub. quàm loricæ. Atquin nullis vitiis adulor, nullis veternis parco, nulli impetigini adulor; adigo cautetem ambitioni, qua [101] M. Tullius quingentis millibus numerum orbem citri emit, qua bis tantum Asinius Gallus pro mensa eiusdem Mauritaniæ numerat. Hem, quātis facultatibus æstimauere ligneas maculas?[102] item qua lances centenarij ponderis Sulla molitur. Vereor sanè ne parua sit ista trutina, cum [103] Drusillanus, equidem seruus Claudij, quingenariam promulsidem ædificat, supraescriptis fortasse mensis necessariam; cui si officina extructa est, debuit & triclinium. Immergo æquè scalpellum acerbitati ei, qua [104] Vedius Pollio seruos murænis inuadēdos obiectabat, noua scilicet sæuitia delectatus, terrenæ bestiæ exedentulæ & exunguis & excornis: de piscibus placuit feras cogere, vtique statim coquendis, vt in visceribus earum aliquid de seruorum suorum corporibus & ipse gustaret. Præcidam gulam, qua [105] Hortensius orator primus pauum cibi causa potuit occidere; qua [106] Aufidius Lurco primus sagina corpora vitiauit, & coactis alimentis in adulterinum prouexit saporem; qua [107] Asinius Celer mulli vnius obsonium VI. H-S. detulit; qua [108] Æsopus histrio ex auibus eiusdem preciositatis vt canoris & loquacibus, quibusque sexcentorum millium patinam conflauit; [109] qua filius eius post tale pulpamentum potuit aliquid sumptuosius esurire; margaritā namque vel ipso nomine preciosa dehausit, credo ne mendicius patre cœnasset. Taceo [110] Nerones & Apicios & Rufos.

E [111] Dabo catharticum impuritati Scauri, & [112] aleæ Curij, [113] & vinolentiæ Antonij. Et memento istos interim ex multis togatos fuisse, quales apud pallium haud facilè. Has purulentias ciuitatis quis eliciet & exuaporabit, ni sermo palliatus?[114] Sermone, inquis, me suasisti medicamine sapientissimo. Verum etsi eloquium quiescat, aut infantia subductum, aut verecundia retentum, (nam & elingui philosophia vita contenta est) ipse habitus sonat. sic denique auditur philosophus dum videtur. De occursu meo vitia suffundo. Quis non æmulum suum cum videt patitur? quis oculis in eum potest, in quem mentibus non potest? grande pallij beneficium est, sub cuius recogitatu improbi mores vel erubescunt. Videtit nunc philosophia, quid prosit. Nec enim sola mecum est. Habeo & alias artes in publico vtiles. de meo vestiuntur, & primus informator litterarum, & primus edomator vocis, & primus [115] numerorum harenarius, & Grammaticus, & Rhetor, & Sophista, & Medicus, & Poëta, & qui Musicam pulsat,[116] & qui stellarem coniectat, & qui volaticam spectat. omnis liberalitas studiorum quatuor meis angulis tegitur. planè post Romanos equites. Verum & cerdones & omnis gladiatorum ignominia togata producitur. Hęc nimirum indignitas erit *à toga ad pallium?* Sed ista pallium loquitur. [117] At ego iam me illi etiam diuinæ sectæ ac disciplinæ commercium confero. Gaude pallium & exulta. melior iam te philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cœpisti.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PALLIO.

F DE PALLIO.] *Pallium quale fuerit, satis patet tum ex verbis Auctoris supra in Argumento, tum ex picturis sculpturisque superioris vestis Apostolorum Christi, quæ etiamnum exstant. Similem autem habitus mutationem in nouis Christianis subindicat Origenes apud Eusebium Eccles. hist. lib. 6. cap. 15. cum de Heracla dicit, posito illum communi indumēto habitum adsump[sisse] philosophicum. Quoniam autem Pallium Græcorum erat gestamen (vti adnotauit Rhenanus) vt toga Romanorū, & Christiani, frugalitatis gratia, pallio vestiebantur tanquam veste simpliciore & philosophica; factum est, vt vulgari conuicio, qui nostris sacris initiati forent, Græci vocarentur, & ab iniectione pallij, quod tunicæ superimponebant, etiam imponentes, vt ita dixerim, siue impostores. Quoties ergo Christianus aliquis prodiisset, statim illud è triuio audiebat,* ὁ γραικὸς ἐπιθέτης. *[I]d simpliciter accipiebat indoctum vulgus ob pallij superimpositionem; ceterum litterati figuratum morsum intellegebant in vocabulo* ἐπιθέτης; *in quo fieret ad impostoris nomen apud Latinos tacita allusio, hoc est, deceptoris & hominis sanctitatem mentientis. Atque hoc est quod Hieronymus ad Furiā de viduitate scribens:* Vbicunque (*inquit*) viderint Christianum, statim illud de triuio, γραικὸς ἐπιθέτης; vocant impostorem, detrahunt. *Sensum scommatis idem Hieronymus expressit epistola ad Marcellam de ægrotatione Blesillæ de Christianis agens, qui propter vestitum viliorem à gentilibus, nonnunquam etiam a pseudochristianis viderentur:* Nos (*inquit* quia serica veste non vtimur, Monachi iudicamur; quia ebrij non sumus, nec cachinno ora dissoluimus, continentes vocamur & tristes. si tunica non canduerit, statim illud è triuio: Impostor & Græcus est. *Vbi vides ad vestem pertinere dictarium, qua philosophi Græcorum peculiariter vterentur, & post illos Christiani; cum inquit,* Si tunica nō cāduerit. *Hallenus Rhenanus, non incommode. sed expungendi (præter eos quos Censores Regij repurgarunt) veniunt duo loci in ipso ad hunc librum argumento. præterquam enim quod in calce tacite sugillat Romani Pontificis sceptrum & diadema, etiam in ipso offendit limine, de Monachorum agens veterum vestitu, Erasmum opinor imitatus in vita D. Hieronymi & Antidoto scilicet sua in Epistolam ad Rusticum. Repugnat etenim directè hic error patrum veterum iam inde ab ætate Apostolorum sententia, qui vnanimiter omnes tam in monachis quàm Sāctimonialibus imitationem habitus agnoscunt. De his aliquid diximus Adnot. nostris in Epistolam D. Cypriani LXII. ad Pompon. de Virgin.*

De Monachis vero id adferunt, non modo Philo Judæus, D. Dionysius Areop. & D. Ephrem, locis ibidem citatis, sed etiam D. Chrysostomus homil. 69. in 21. cap. Matth. eiúsque discipulus Cassianus de instit. cœnob. cap. 1. 2. 3. & Nilus Abbas in Ascetico, amictum monachorum describentes, qualis Helia, Helisæi, & Joannis Baptistæ describitur, lib. 3 Reg. 17. & 19 e. l. 4 c. 1. 2. 4. 6. Matth. 3. & 11. c. Marc. 1. Luc. 1. & Hebr. 11. qui haud dubiè diuersus fuit à reliquo hominum genere. Quod quantumuis negent Centuriatores Magdeburgenses de D. Ioanne ne videatur monachorum exemplar fuisse; contrarium tamen pulchrè ostendunt Alanus Copus dial. lib. 2. cap. 5. ac 6. & P. Canisius Comment. de verb. Dei corrupt. lib. 1. à quibus citantur Optatus Milevitanus lib. 2. contra Parmen. Athanasius de virginit. Ambrosius epistola 56. Gregorius Nazianz. exhort. ad virgines, Hieron. in Hilarione & Paulo Eremitis, Augustinus epist. 199. ad Edictam, Theodor. in Mesyma, Pallad. hist. Laus. c. 41. & Damasc. de Barlaam & Iosaphat. His adde, Sever. Sulpit. vita S. Mart. dial. 1. cap. 1. ac 14. & quæ habet Nicephorus Eccles. hist. lib. c. 19. de vestitu monachicum Tabennensium sub S. Pachomio eodem planè cum eo quo vtuntur hodie monachi. Quid? quod, non solum Pachomy discipuli D. Oresiesis in inst. monast. & Isaias Abbas monast. inst. l. 3. cucullam, Zonam, pellem, & sandalia recenseant; verumetiam D. Hieronymus ad Demetr. de custod. virginit. cucullarum & mafortis meminerit, vel teste etiam Rufino lib. 2. inuectiuæ in Hieronymum, & eadem ætate Cassianus dicto l. c. 4. 5. 6. & 7. quid mysterij significent cuculla, collobia, rebrachiatoria, ac mafortes latè explicat. immo ipse D. Benedictus (contra quem audet perperam adserere Rhenanus) Regulæ suæ cap. 56. nominat cucullam, tunicam & scapulare. in cuius Commentario Hrabanus noster, quem M S. habemus, pro nobis citat verba SS. Basilij & Isidori.

Cap. I.

2. Principes semper Africæ viri Carthaginienses, &c.] Faciunt ad loci huius intelligentiam, tum quæ de Africæ primatu & imperio in 6. prouincias distributo, ad epist. D. Cypriani XLV. & XLIX. tum quæ de Carthaginis origine, nobilitate, internecione & noua restauratione adnotauimus in Præfatione Concilij sub eodẽ Cypriano Carthaginiensis; quam etiam esse veriorem lectionem ibidem diximus. Vide Africæ descriptionem apud Sallust. in bello Iugurth.

3. gaudeo vos tam prosperos temporum, &c.] Voces phrasésque Tertull. hic adnotatu digna: prosperos temporum, vt & infra; insignes libidinum; denotare, hic & infra, pro; notare: sicuti paulopóst; denotarius, pro; reprehensioni. Pacis autem habitus, pallium vocat, quod neque causidicis neque militibus vsitatum fuerit.

4. Tamen & vobis habitus aliter olim Tunicæ fuere.] Huc pertinet illud Nonij Marcelli: Ennius, probro Carthaginiensium Tunicatam iuuentutem voluit dicere, & quòd Pœnum autem nuncupet Plautus in Pœnulo, ob manicam alarum instar vtrinque pensiles. Nam & Romæ probro verti solere manicatas tunicas (quales hic pulchrè describuntur) testatur A. Gellius, quippe cum tunica Romanorum breuior esset & sine manicis.

5. & quidem in fama, de subteminis studio, &c.] Ac si dicat: fama celebres, vt potè picturata, vel auri (vti apud Verg. Æneid. 3.) vel potius luminis, id est, coloris alicuius luminosi qualis est puniceus & coccineus. Ludouicus tamen Carrio IC. Clariss. & doctissimus legi volebat, & quidem in fœmina, eo quod sequatur: in viros autem. iudicet Lector Turnebus paulò post emendauit lib. 7. c. 20. quod instar castigationes totius huius libri cõtinet, nec brachijs parcæ, pro; pare. Ego vero etiam legẽdum coniicio: expeditæ atque quadratæ instita, præsertim quum vnus Vaticanorũ codicum legat: quadratæ; vt significet, tunicas illas subsitas fuisse & quadratas instita, quæ fasciola erat tenuissima, qua vestes subsuebantur, iuxta illud Horatij: Quarum subsita talos tegit instita veste. quamquam sic adhuc imperfecta sit oratio quales affectare solet hic Auctor; nisi forte quis sic emendandum existimet hunc locum, vt pro aduerbijs adiectiua cum diphthongis hæc substituantur: prodigæ, inuerecundæ, parcæ, artæ. quam coniecturam confirmare videntur duo Vaticani codices, qui legunt: pares. Facit autem ad intellectum huius loci quod scribit Hrabanus noster de rerum natura lib. 21. cap. 8. Pallam esse quadrum pallium muliebre deductũ vsque ad vestigia, adfixis in ordinem gemmis circa huius indumenti finem.

6. In viris autem pallij extrinsecus habitus, &c.] Pulchrè tum hic, tum postea pallij formam describit. hinc quia supra tunicas induebatur, ortum prouerbium: tunica pallio propior. Æsculapius autem peculiariter colebatur in Africa, quod matre Pœna crederetur genitus, vnde Pænigena vocatur iuxta Seruium apud Verg. Æneid. 7.

7. Sic & in proximo soror ciuitas, &c.] Vticam intelligi rectè diuinauit Rhenanus. caussam verò eius nuncupationis esse existimo, quod & in eodem sinu, & à Tyrijs atque ac Carthago fuerit condita, vti latius in Adn. nostris ad dict. Concil. Carthag. sent. 89. vbi plura de hac ciuitate; quæ etiam infra vocatur Romana præcoqua: quod, cum vltro se dedidisset, Romanorum fuerit receptaculum.

8. & sicubi alibi in Africa, Tyros, &c.] Aut ita distinguendum est hoc membrum, vt ante Tyros, comma ponatur, cum ea non in Africa, sed in Phœnice Asiæ maioris sita fuerit; aut (quod magis placet) ex margine vox Tyros, in contextum erupit (iuxta quod censet vir eruditiss. Latinus Latinius in suis ad me missis obseruationibus) a scriolo fortassis copiam adposita, qui putauit per sororem ciuitatem, Tyrum intelligi, quæ potius parens dici deberet.

9. At cum sæcularium sortium variauit vrna, &c.] Hanc Turnebi coniecturam, pro eo quod erat: sortium dominia fortuna, omnino confirmant Vaticani codices tres, quorum duo quamproximè accedunt, tertius vero manifestè sic legit. Putabat tamen doct. Petr. Pithoeus scribi posse: At cum sæcularium sortium dominia fortunare Romanis Deus maluit. Metaphora autem sumpta est à sortibus solitis in vrnam mitti, versari, & educi, iuxta illud Salomonis: Sortes mittuntur in vrnam, & à Domino disponuntur. Vide Robertellum in Ciceronem, vbi latissime prosequitur modum sortes mittendi, & quibus in rebus sortes adhibebantur. Fortassis etiam alludit ad Sæculares ludos quartos, qui primo anno 3. belli Punici celebrati sunt iuxta Varronem & Liuium; quippe quum sortibus in vrna volutatis emitterentur in Circum Aurigæ, vti patet l. de Spect. c. 16. n. 141.

10. vobis vero post iniuriæ beneficium & seniũ non fastigium, exemptis, &c.] Ex Vatic. codicib. fastigium, pro fastidium legimus. Phrasi autẽ sua dixit Tertullian. exemptis senium, sicut infra deusta Vulsinios, erepta Pompeios; & iterum c. 4. crepidam æratus.

11. post Gracchi obscœna omina, &c.] Historia ad quam alludit, sic se habet. Carthago XXII. anno postquam per Scipionem Africanum iuniorem funditus excisa fuerat, in vestigijs magnæ Carthaginis beneficio Populi Romani reædificari iussa est, & a G. Graccho Tribuno plebis deductis eo colonijs Romanorum (teste Solino) Iunonia cognominata, sed non sine prodigio aut omine, vti Auctor loquitur. Nam mensores (inquit Orosius l. 5. c. 12. & ante eum Appianus Alex. sub finem libri de bello Libyco) ad limitandum Carthaginensium agrum missi, stipites terminorum indices fixos, nocte à lupis reuulsos morsibúsque corrosos reppererunt.

12. Post Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeij aras, & longas Cæsaris moras, &c.] Videtur agere de varijs expeditionibus in Africa, tum Lepidi qui Sulla defuncto Marianæ partis violentus adsertor exstitit; tum Pompeij qui magnam stragem apud Vticam Carthagini vicinam, cæsis CIↃ. IↃCCCC. edidit, vti refert Orosius; tum Cæsaris qui in bello Africano aduersus Iubam regem à XIIII. Kal. Ian. ad Idus vsque Iunias (Hirtio teste) moram longam fecit. Per aras autem trinas Pompeij, illud intelligi coniicio, quod ab Aris Philænorum fratrum iuxta Hippi promontorium, ad aras vsque Neptuni inter Hipponem & Vticam, Africam bello peruagatus sit. nisi cui forte Carrioni assentiri lubet, per tres aras, triplicem

trem

tem Pompeij triumphum intelligebat.

13. vbi mœnia Statilius Taurus imposuit, &c.] Rectè adnotauit Turnebus ius togæ Carthaginiensibus datum, tumcum à Statilio Tauro (Africa nempe II. Proconsule, antea II. Consule) iterum deducta Roma coloniis muro nouo cincta est Carthago. Aliò seu potius Scotio Saturnio vel Augure vel Pontifice (qui postea etiam II. Consul fuit) eam inaugurante & solemne carmen effante, idque tum, cum iouaret) iuuat, enim pro Iubæ, ipse & Vaticani codices legunt) concordia; pax, inquam, toto terrarum orbe Jano clauso III. aut IIII. sub Augusto Cæsare. nam & iussu Augusti Carthaginem denuo ædificatam testatur Appianus vbi suprà. Atqui Togam pulchrè describit Petrus Crinitus de hon. disc. lib. 3. c. 7.

14. à Pelasgis ad Lydos, à Lydis ad Romanos &c.] Græci (inquit Turnebus) quendam Tebennum Arcadem togæ Romanæ inuentorem prædicant, qui primus id genus vestis gesserit, & sinum Ionicum nauis ingressus in Italiam venerit, & vestimentum propagarit, vnde & togam τήβεννον appellatam fuisse scribunt de inuentoris nomine. Quum autem Arcadia olim Pelasgos dicta sit, videtur alia Auctoris sententia, vt nempè non per Arcadem aliquem Euandri Regis comitem, sed potius per Lydos qui Tyrrheno duce Etruriam occuparunt, in Italiam toga introducta sit; eosdem Lydos, à quibus ludos dictos & institutos contendit infra lib de Spect. T. 2. Porrò phrases hic adnotandæ: cinctu arbitrante, &: tabulata congregatione.

15. vel temporalitas vestit.] Turn. censet legendum vertit. sed mihi magis placet prior, & Vaticanorum codicum lectio, è quibus paulopost substitui: & quidem, pro equidem.

16. Nam & Arietem non quem Laberius, &c.] De Laberio Mimographo latius infrà in Apologetico, ad cuius verba plerumque duriora alludit Auctor, quibus Arietem reciprocicornem & lanicutem nominat, eo quod (interprete Crinito lib. 19. de hon. disc. c. 5.) id animal reciproca & obtorta cornua habeat. quiquidem legit: sed trabitextum. & haud absimiliter Vaticani duo cod. textitrabum, pro eo quod est & testitrahum; sed magis placet hæc lectio, tum quod testes trahere videatur Aries animal, tum quod sequatur in eadem Parenthesi: sed trabes, &c. consentiente mecum etiam Turnebo, nisi malit quis legere cum Vatic. cod. vno textitrahum: quòd trahat lanas quibus texitur alia materies. ad quod accedit lectio Scaligeri in Varronem: vestitrahum. Atqui pulchrè locum hunc interpretatur Turn. Aduers. lib. 23. c. 30. & lib. 29. cap. 18. & præsertim vbi suprà. Arietem, inquit, machinam oppugnatoriam Plinius quidem dicit bello Troiano, ab Epeo inuentam, cui primùm equus nomen fuerit: sed cum Auctore consentiunt Pausanias & Vitruuius eius interpres in hæc verba: Carthaginiẽses ad Gades oppugnandas castris positis, cùm castellum ante cepissent, nec haberent ferramenta ad eius demolitionem, sumpserunt tignum, idque manibus sustinentes, capiteque eius summum murum continenter pulsantes, summos ordines lapides deijciebant, atque ita gradatim totam munitionem dissipauerunt. Postea faber quidam Tyrius, nomine Pephasmenos, hac ratione & inuentione inductus, malo statuto, ex eo alterum transuersum vti trutinam suspendit, & reducendo & impellendo vehementibus plagis deiecit. atque hoc est quod addit Auctor noster sanè perleganter: in oscillum penduli impetus.

17. Quemadmodum hemistichium est Virgilianum Æneid. 2. studijs aspertima belli, ita etiam illud ex eiusd. Æneid. 3.

Taurum æui longinqua valet mutare vetustas.

Porrò vox vetus & phrasis adnotatu digna: vltimarent, ac: frangere militat.

18. in oscillum penduli impetus, &c.] Nam quamuis oscilla sint parua sigilla in effigiem humanam arte simulata, vt scribit Macrobius, & imagunculæ quæ infantibus præbentur ad lusum; tamen oscilla etiam dicebantur quæ αἰώραι Hesychio, id est, pensiles quædam gestationes de arboribus suspensæ, in quibus pueri diebus festis apud Athenienses per lusum iactabantur, atque ea iactatio Oscillatio dicebatur, quia sese iactantes impositi transuerso tigno de arbore suspenso, alternis se mutuòque subiectabant deprimebántque. Quod etiam genus lusus per sex Latinarum feriarum dies celebrari solebat in memoriam & imaginem vitæ humanæ, in qua altissima interdum in infimum deijciuntur, infima in altum efferuntur & euehuntur. Festus autem, è quo pleraque hic descripta sunt, inde dictum putat, quòd oscillent, id est inclinent præcipitésque in os ferantur. Vbi vide Adnot. tum aliorum, tum Scaligeri, & huius eiusdem in Ausonium. Virgilius ad similem Oscillationem in Liberalibus fieri alludit hoc versu Georg. 2.

Oscilla ex alta suspendunt mollia quercu;

quem etsi alij aliter interpretentur, ita debere intelligi, confirmatur ex dictorum Atheniensiũ more, qui in Bacchanalibus αἰώρας celebrabant. Eodem autem modo mundum ex axe pendentem. Oscillum vocat Tertullianus infra lib. de Anima.

Cap. II.

19. Sic nunc aliunde res, &c.] Hic secundum huius libri caput non absurdè quis auspicetur, quo ostendit, non debere videri nouam vestis mutationem ex rerum omnium, imò & mundi ipsius mutatione, quem fungi, id paulatim interire dicit (neque enim placet quod vnus codex Vatic. stringitur, legit, pro: fungitur) siue quis cum Anaximandro plures mundos faciat, siue cum Sileno sentiat, qui de alio orbe Midæ regi apud Meropes blatire, id est, incondite loqui non fit veritus, siue denique cum Platone, qui ex diuersis substãcijs mundum conficit. Atqui Platonis opera passim extant. De Sileni hac sententia latius infra T. 3. lib. aduersus Hermogenem, & de Anaximandro in Apologetico; hoc vno hic addito, quod tractet has Anaximandri & Platonis sententias Theodoret. lib. 4. de Græc. affect. curat. Legimus vero cum Gagnæo & Gelenio: Sed & si quem, pro eo quod alij: Sed & ipsi quem: & ex Vatic. cod. 3. emendauimus: & diuersitatibus, pro ex. Adnotandæ etiam his Tertull. voces & phrases: viderit (de qua in Adn. nostris in Cyprian. sæpius) vices fœderant, & corporatus.

20. Nostra certè metatio, &c.] De Metaphora hac, qua mundum sublunarem intelligit Tertullianus, sæpius vsitata, vide Adn. nostras in Cyprianum, epist. 22. Eleganter etiam oculos Homericos, id est cæcos nuncupat, quippe quum ille ea de causa id nominis sortitus fuerit.

21. Solstitionibus annuis, Luna, &c.] Ita distinguendam hanc periodum rectè adnotauit Latinius. Mustilia vero fulgura intellige. Substilum interpretatur Paulus apud Festum, tempus ante pluuiam iam penè vuidum, & post pluuiam non perfectum, quod iam stillet, aut nondum desierit. Atqui videtur hic imitatus Auctor Varronem de lingua Latina lib. vbi similiter comprobat non absurdam esse vocum mutationem, quum & cælum & terra & aer & mare sæpe varient.

22. de flustris temperatum & extemplo de decumanis, &c.] Flustra dicuntur, inquit Festus, cum in mari fluctus non mouentur: Decumani vero fluctus dicuntur, qui maximi (vti adnotauit Rhenanus) nam & ouum decimum maius nascitur, inquit Festus. Politianus verò Miscell. c. 86. addit etiam scuta amplissima decumana nuncupari, & decumanam in castris portam, quæ ab hoste auersa est, ac decumanum in agro limitem, qui ab oriente est ad occasum: citant de fluctu decumano Ouid. 2. Trist. & 11. Metam. Silium Italicum l. 14. Senec. in Trag. Agamemnone, Lucan. 5 l. Pharsal. & Val. Flaccũ 2. l. Argonaut.

23. Sic & terram si recenseas, temporatim vestiri amantem, propè sis, &c.] Turnebus legendum coniecit: vertis variantem, prope possis; sed placet prior lectio magis Tertullianica, maximè consentientibus Vatic. exemplaribus. Paulopost ex emendatione Latinij confirmata ijsdem codic. reposuimus: montium scapulæ, pro scopulæ. Est vero nouè dictum: ebullando.

24. Mutauit & totus orbis, &c.] Mutauit, & infra, Mutat, ac aduers. Valentinianos, mutabit; absolutè accipi adnotat Rhenanus; addens buccinas minores esse conchas quas buccina vocat Plinius, ad similitudinem eius buccini quo sonus editur, vnde ex rotunditate oris in margine incisa illis nomen est; verbis mutuatis ex l. 9. nat. hist. c. 36. tacitè autem pungit Auctor Platonem, tanquam qui non crediderit ardua fluitasse. Quod reprehendit in Apologetico cap. 40. vbi de eo latius. Atqui vnus cod. Vatic. in forma mutauit, pro; infirma; sed placet quod Latinius le-

gis: infima. agit autem de diluuio.

25. Nulla iam Delos, Rhene, Samos; & illa, si non mendax Plato, in Atlantico Lybiam & Asiam adæquans quæritur nunc, &c.] ita hunc locum restituit Turnebus partim ex coniectura partim ex Apologetico Tertull. infrà pro eo quod erat: & Sibylla non mendax, Æon in Atlantico. nam & Plato, inquit, in Timæo scribit, in mari Atlantico insulam ingentem submersam &, insulam exiguam Delo vicinam commemorat Stephanus, cui nomen Rhene. Ego verò malui retinere: harenæ Samos: eò quòd hæc insula Plinio teste repente è mari emerserit; & veriorem puto lectionem: & si ille non mendax Plato nempe cuius paulo ante facta est mentio, Æon, vt ironicè alludat ad Æonas Valentinianorum figmentis plenos è schola Platonis profectos. Pro quo facere videtur illud Tertulliani infra Tom. 3. lib. adu. Valentin. insulam Feliculam credas, tanta tabulata cælorum, nescio vbi. Atque de harum aliarúmque insularum interitu ac Sicilia insula ex continente, latius infra in Apolog. ad cap. 40. vbi iisdem penè verbis Tertullianus vtitur. Et verò: nomen vitij quod plaga illa discidij mari induit, aut, vt Vatic. cod. imbuit, intellige Rhegium, quippe quod Græcè obrutum significet. Fretum nempe inter Siciliam & Italiam ita dictum; quod, quum antea coniuncta essent, medium illud spatium aquis obrutum esse, & per angustiam scissum sicuti ex Sallustio citat Isidor. Etym. lib. 4. in voce: Sicilia, à Seruio mutuatus.

26. Patitur & continens, de cœlo, aut de suo, &c.] De cœlo exempla profert, mare mortuum in Palæstina iuxta Iordanem, ortum ex conflagratione cælesti Sodoma & Gomorrha, ac Vulsinios Tusciæ; de suo verò, id est ex montium incendio Pompeios Campaniæ oppidum, de quibus latius infra in Apologetico.

47. Et solus audiebat.] videtur similis phrasis qualis paulò post: & sicubi aliqua gens occuparat, sibimet soli erat, & infra Tom. 3. Lib. adu. Hermo. cap. 3. Nam Deus sibi erat. nisi malis quis ex coniectura Cariensis legere, & sol sua videbat.

28. Vtinam & Asia, & Africa, &c.] Subindicat contigisse einsmodi conflagrationes, non solum in Europa, sed & in Asia & in Africa, duabus reliquis orbis partibus. De illa scribit Plin. hist. nat. lib. 2. ca. 86. Tiberij Cæsaris principatu XIII. (imò secundum Euseb. Chron. XII.) Asiæ vrbes vna nocte prostratas, maximo, inquit, memoria hominum terræ motu: quem eundem fuisse qui in passione Domini contigit rectè sentit Oros. lib. 7. cap. 4. qui post Eusebium etiam sub Traiano Cæsare 4. Asiæ ciuitates subuersas narrat, Græciæ duas, & Galatiæ tres. De Africa & Thraciæ terræ motibus alicubi meminit D. Augustinus: Euseb. anno Traiani 16. addit Antiochenum terræ motum in Syria qua Africæ contribuitur, & sub Hadriano Nicopolin ac Cæsarea. Vide autem plura orbis detrimenta quibus situs mutati sunt dicto lib. nat. hist. apud Plinium.

29. Vnicis castris fraudatis expiata.] Edit. 1. Thunicis castris. sed prior lectio confirmatur ex manuscripto. Videtur alludere ad Plin. lib. 2. nat. hist. cap. 84. Creberrimus, inquit, Punico bello intra eundem annum septies atque quinquagies nuntiatur Romam terræ motus. Quo quidem anno ad Thrasimenum lacum dimicantes, maximum motum neque Pœni sensere neque Romani. Quod ipsum repetit latius Oros. lib. 4. c. 15.

30. Regnorum vices, &c.] Regnorum vices iam inde à Nino Beli Progenie vltra quem stilus non solet scriptorum extendi, quæ vox aut similis hic suppleri debet vt perfecta sit oratio, videre est apud Eusebium in chronicis. qui præter Hebræorum regnum quod ab ipsis mundi natalibus cœpisse constat, ab Assyriorum, & Sycioniorum, & Ægyptiorũ regnis auspicatur: Arginorum deinde Atheniensiúmque adijciens reges, & Arginis deficientibus Mycenarum, inde Latinorum: Sycionijs Lacedæmoniorum regna subijciens: Corinthiorum dynastias coniungens: deinceps Medorum deuictis Assyrijs & post Lacedæmonas, Macedonum: ac deficientibus regibus, Corinthijs Lydorum, Latinisque Romanorum, ac Medis deuictis Persarum, imperia per Olympiades prosequitur. Post hæc Atheniensium primo, deinde Lydorum, inde Ægypti regnorum occasu indicato & regibus expulsis ad Consules Romæ redactã Remp. rursum renatam. Ægyptiorum sive Alexandrinorum dynastiam prosequitur, deinde trãslatum imperium cæso Dario a Persis ad Macedones, & per Alexandri Magni obitum dispersum in regna varia Ægypti, Syriæ, & Asiæ tandemque sub Augusto Cæsare vni Romano Imperio omnia regna cessisse perquam eleganter demonstrat. Nec minus egregiè D. Augustinum toto lib. 18. de Ciuit. Dei, & suas in illum Adnotat. Ludo. Viues.

31. si tamen Ninus regnauit primus.] Quod Ninus primus non regnauerit, alias latior dicendi se campus offeret. hoc vnum hic adijciam quod Iustinus hist. lib. 1. antiquiores Nino fuisse dicit Sesostrem Ægypti & Tanaim Scythiæ reges, & Scythis Asiam per mille quingentos annos vectigalem fuisse, donec tributi Ninus Assyriorum rex finem fecit. Vat. autem cod. legunt: si fortè cui historiæ patescunt, pro eo quod aliqui forte cui.

32. alias versuta compensato redit, &c. Quod de Delo de qua supra & Rhodos de qua in Apologetico aliæque multæ insulæ semel absorpta aut nunquam antea conspecta apparuerint denuo, aut recens enatæ sint, late prosequitur Plinius dicto lib. 2. nat. hist. deinde per eam quam prosequitur gentium transmigrationem versuram illam compensatam satis probat. quo fit vt omnino confirmem coniecturam Turn. qui consequenter legit.

33. Nam & primitijs, seu potius iuxta 3. Vatic. cod. primitus, maiore ambitu terra cassa,] pro eo quod erat: Iam & primitijs maiorem ambitum. Atqui: runcare, euellere est, ruspare quærere Nonio, crebrò quærere Festo; iuxta illud Glossarij: vt latebras ruspans timet maritimas. at si dicat Auctor, obtruncatam copiam vbi abundabat, & nouas sedes quæsitas vbi deserta erat populis regio; qui eleganter dixit: per vbique orbis; ac; vrbes ex vrbibus pangerentur. quod clarius dixit Auctor infra Tom. 3. lib. de Anima: Inuenimus, inquit, apud commentarios humanarum antiquitatum paulatim humanum genus exuberasse; dum Aborigenes vel vagi, vel extorres, vel gloriosi quique occupant terras, &c. dum solemnes etiam migrationes quas μετοικίας appellant, consilio exonerandæ popularitatis in alios fines examina gentis eructant, &c. ne prolixiores simus hoc vno addito, quod similiter ibi dixerit: saxa panguntur.

34. Scythæ exuberant in Persas,] Ex coniectura Turnebi adiecit in Vatic cod. & 1. edit. legunt: Maschitæ, pro quo si substituatur: Massagetæ, tolerari poterit. De Scytharum verò eminibus in Persas translatis nominatim hactenus non licuit quid reperire. Videtur igitur cum D. Epiphanio, Iustino, & Plinio Auctor sentire, quorum hic histor. nat. l. 6. c. 17. Scythas omnium hominum primos facit: Epiph. omnes eos qui post diluuium à Noe filijs processerant, ad Babylonicæ vsque turris ædificationem, Scythas dicit appellatos. Iustinus caussam etiam addit, quod editior sit terris omnibus Scythia, & proinde post diluuium prius aquis detecta. quod vel inde confirmatur quod D. Hieronymus montes Ararath. in quibus arca quieuit interpretatur montem Caucasum qui est in Scythiæ finibus, & quod, Hrabanus dict. oper. de nat. rer. lib. 12. cap. 3. dicat Nembroth gigantem in Persidem abijsse post linguarum confusionem: ibique Persas ignem colere docuisse. Aut certè Persarum nomine Parthos intelligit; quippe quod ita dictos autumat Iustinus hist. l. 42. eo quod exules Scytharum fuerint, & lib. 1. a Scythis condita adfirmat Parthicum & Bactrianum imperia. Quam coniecturam probabilem magis reddit quod Hrabanus lib. & cap. supracitatis sub Parthico regno Persidem comprehendit. & vero posterius hoc indicat ipse Auctor loco, vbi subiungit exempli gratia: vt Scythæ in Parthicas, terras nempè. Ludouicus tamen Carrio dicebat ex corrupta scriptura librorum Vaticanorum legendum videri: Macetæ: pro; Macedonibus. de quo iudicet Lector.

35. Phœnices in Africam eructant,] De Charthagine à Phœnicibus in Africa cõdita loquitur. quod iisdem verbis repetit Auctor infra lib. de Anima.

36. Romanos Phryges pariunt.] Nota est historia de Romanorum

manorum origine ex Phrygibus Troianorum nempe reliquijs, Ænea & posteris.

37. Chaldæum semen in Ægyptum educatur, &c.] Turneb. ex coniectura educitur pro; educatur; nec multum dissentit quod Vatic. 1. cod. legit, adducitur. verum educari pro educi familiare est Auctori lib. de Vel. virg. Atqui sacris literis plus satis hoc innotuit, quod non nisi post exitum ex Ægypto Iudæa gens cognominatus sit populus seu filij Israel. adludit interim ad illud Psalmi 113. In exitu Israel de Ægypto, domus Iacob de populo barbaro, facta est Iudæa sanctificatione eius.

38. Sic & Herculea posteritas, qui Temeno pariter, &c.] Adnotauit Turneb. malle se legere: Tisameno pulso; quia regnante Orestis filio Tisameno, Pausania & Eusebio in chron. testibus, Heraclidarum in Peloponesum descensus contigit. Sed refragatur idem Pausanias, quippe qui lib. 3. quem Laconica inscripsit, dicit regnum factione quadam diuisum, idque à Messenijs Temeno, ab Argiuis Cresponti delatum. Rectè proinde Tertullian. Temeno Peloponesum occupando producunt. Qui interim loco supracitato lib. de Anima, Menidas, vocat quos hic Herculeam posteritatem. de quo ibi latius.

39. Sic & Iones Nilei comites Asiam, &c.] Ionum ab Athenis emigrationem, quos proinde Auctor nuncupat Athenienses, qui antea eò confugerant, factam scribit Euseb. in chron. anno 100. post Troiæ captiuitatem inter quos & Homerum secundum sententiam Aristarchi; secundum Philochorum vero anno 180. Ab his Ionia cognominata regio Asiæ minoris, quæ est inter Cariam & Aeoliam, in qua inter ceteras vrbes collocat Ephesum & Smyrnam Plinius lib. 5. cap. 29.

40. sic & Corinthij cum Archia nouant Syracusas,] De conditu Syracusis in Sicilia ab Archia, vide Diodorum Siculum, & Siciliam Huberti Goltzij.

41. Quantum vrbium aut produxit, aut auxit aut reddidit præsentis imperij triplex virtus, &c.] Rhenani coniecturam de triplici Imperij virtute, tribus (inquam) Augustis Seuero, Nigro, & Albino satis superque refellit Pescennij Nigri interfectio, iam ante initum imperium à Seuero; quin potius intelligi debere Seuerum Imper. & Antoninum eius filium ac Albinum Cæsares, latius in vita auctoris nostri deduximus, ad quam lectorem remittimus. Rectè interim hinc colligit Rhen. scriptum esse hunc ante librum ad Scapulam, & proinde etiam ante Apologeticum, in quibus Albianorum meminit, tanquam qui cum Albino in Seuerum Imperatorem conspirassent.

42. eradicato omni aconito, &c.] Pulchra metaphora. de Aconito, vide Plinium libro 27. capite 2. cactus autem quam cum rubo coniungit Auctor, herba est aculeata, quæ vt adnotat Turn. Plinio teste in Sicilia nascitur, cuius etiam meminerunt Theocritus in quodam Eidyllio, Theophrastus & Athenæus.

43. super Alcinoi pometum & Midæ rosetum, &c.] Pomaria Alcinoi regis in Corcyra insula celebrantur à Plinio lib. 19. cap. 4. meminit etiam Homerus lib. 7. Odiss. cuius ipsa verba citantur à Iustin. mart. Adu. gentes ad similitudinem paradisi exprimendam. Videtur autem Midas rex in Phrygia celebre habuisse, rosetum, quippe quum etiam infra Tom. 2. lib. de Coron milit. cap. 14. dicat Auctor: centenarijs rosis ex horto Midæ lectis.

CAP. III.

44. Mutant & bestiæ pro veste formam, &c.] Tertium, qui ita volet distinguere, libri huius caput hic merito collocabit. in quo institutum suum Auctor probat, tum quod animantia quædam formam suam mutent, tum quod non modo primus generis humani parens vestem non semel mutarit pro necessitate, sed paulatim pro mollicie & ornatu variæ indumentorum formæ, inter quas & Pallium, promulgatæ fuerint.

45. Quamquam & Pauo, &c.] Pauum eleganter describit; vt pote quod illi vestis pluma, & quidem de catachisis (id est mea quidē sententia apta conficiendis accubitis, quibus, olim quam, ad accumbendum vtebantur, quæ molli pluma replebantur, veluti ex Heliogabali vita patere scribit Turn.) omni conchylio depressior; omni patagio, id est aureo clauo iuxta Nonium qui vesti immitti solet, feminis vsitato, ad instar lati claui virorum; (clauum autem interpretatur in Varronem Scaliger plagulam quæ ab humeris in pectus dimittebatur clauis quibusdā conspica) inauratior: & omni syrmate solutior. facit autem ad intellectum huius loci Pli. lib. 10. nat. hist. cap. 20.

46. Nominandus est & serpens, &c.] Quod hic de serpente, Ouid. 7. Metam. de dracone refert mutare eos pellem in senecta. Isidorus in Etymol. & Hraban. de nat. rer. lib. 8. cap. 3. Tertulliano consentiunt. Hinc natum prouerbium: pellem mutare. Atqui quemadmodum ex coniectura Latinij legimus: in angustias stipat: ita etiam Turn. sequuti: nouum se explicat; pro: nouus explicat. Etsi Carrioni videbantur prisca scriptura retinenda, & vbique ita accipienda, vt supra voces illa mutat, vestit. & infra: suspendit, exterminat: aliaque voces Tertulliano familiares. Emendauimus etiam cum Latinio: recursantur; in alijs: recusantur.

47. Hiæna, si obserues, sexus annalis est, &c.] Ita emendauimus ex 2. Vatic cod. pro: Hienam. atqui hanc opinionem vulgi esse adserit Plinius lib. 8. cap. 30. sed negari ab Aristotele. idque l. 3. περὶ ζώων γενέσεως. Hanc tamen sententiam sequuntur Ouid metam. 15. Orus Apollo, & Aelianus, qui Hienæ serpentis id adtribuunt.

48. Taceo ceruum, &c.] Huc pertinet illud Hrabani de de nat. rer. lib. 7. cap. 8. Cerui serpentium inimici, cum sese granatos infirmitate (quod Tertul. in senectute dicit) persenserint, spiritu narium eos extrahunt de cauernis, & superata pernicie veneni, eorum pabulo reparantur.

49. Est & quadrupes tardigrada, &c.] Pulcherrima & admodum grandiloqua pusilli Chamæleontis descriptio. versiculus autem cuius capax est hæc bestiola, Pacuuianus est. & à Cicerone l. de diuinatione (iuxta quod adnotat rectè Rhenan.) cum alijs duobus sic refertur.

Sanguine cassa domiporta, terrigena traditur,
Quadrupes, tardigrada, agrestis, humilis, aspera;
Capite breui, ceruice anguina, aspectu truci.

Addit Crinitus de hon. disc. l. 11. c. 7.

Euiscerata inanima cum animali sono, facit etiam ad intellectum huius loci quod habet Plin. naturalis historia libro 8. capite 33. de Chamæleonte, cuius inter cetera hæc sunt verba: figura & magnitudine lacertæ erat, nisi crura essent recta & excelliora, motus tardior vt testudini, corpus asperum vt crocodilo, oculi in recessu caui tenui discrimine prægrandes, & corpori concolores: nunquam eos operit, nec pupillam mouet, sed totius oculi versatione semper adspicit. Solus animalium nec cibo, nec potu, neque alio quam aeris alimento nutritur. & coloris natura mirabilior, mutat namque eum subinde & oculis & cauda, & toto corpore: redditque semper quemcunque proximè attigerit præter rubrum candidúmque. Hoc est enim quod obscurè dicit Auctor: vt quid accessit inde suffunditur. Eodem pertinet quod Rex Theodoricus Ostrogottus epist. per Rhenan. citata ad Abundantium dicit: colores suos multifaria qualitate commutat, vt modo Veneta, modo blattea, modo Prasina, modo possit Cyanea reperiri. Atqui ex coniectura Lud. Carrionis emendauimus: & Græciam nominis, pro & Græci iam nominis aut: gratiam nominis vti castigauit Turneb. & addimus: se, vbi nunc legitur: Vix se à terra suspēdit. Vaticani codices paulopost rectè legunt: indefectus; pro indefessus. Contrario enim sensu Auctor adiectiua voce: defectus non semel vtitur. Exempli gratia l. de Vel. Virg. c. 8. & nulla sui parte defectum. Idem: Stillicans, pro: follicans; sed placet magis vulgata lectio, præsertim quum D. Hieron. (vti rectè adnotat Rhen.) caligas follicantes, id est, distentas nominet ad Eustoch. de cust. virg. Porro Prouerbium illud: de corio suo ludere; traditur (inquit Crinitus de honest. disc. l. 18. c. vlt.) de iis hominibus qui ad omnia commodè atque aptissimè se habent, quod in Atheniensem Alcibiadem relatum est.

50. Multa dicendum fuit, vt ad hominem præstructum perueniretur.] Phrasis vetus Tertullia. familiaris, vti &:

potitur, cum accusatiuo, ac: exterminat, absolute. Hominis antem primus Adamus eam mutationem adfert, quod primum iocestis creatus sit, deinde post sapientiam haud dum licitam, id est, post scientiam boni & mali, ficulneis folijs circundatus, denique quum paradiso pelleretur ob delictum. pellitus orbi vt metallo id est, ad instar eorū qui ad metalla dānantur, datus sit.

51. Sed arcana ista nec omnium oosic.] Locus insignis veteribus vsitatiss. de sacris scripturis non cuiuis propalandis.

52. Et Alexander digerit & Afer legit, &c.] Vatic. 2. cod. mater pro: Afer. Alexandrum videtur mihi intelligere Polyhistorem, & Dionysium Afrum.

53. Ea tempestate Osiridis, &c.] Apis Argiuorum rex 311. post diluuium sub Ogyge teste Euseb. in chron. Iouis ex Niobe Inachi filia filius, postquam fratri Ægialeo id regni reliquisset in Aegyptum profectus etiam Osiris nuncupatus est, & post obitum, Serapis. hac igitur tempestate sentit Tertull. quum ad illum venit Ammonouium pastor, idem qui Iouis Hammonis templum construxit Mercurium lanificij seu lanitij auctorem fuisse. quod confirmat Plin. nat. hist. lib. 7. cap. 56. dum Aegyptijs textilia Arachne linum & retia adtribuit. alij Mineruæ. Hinc factum vt Ouid. fabuletur 6. Metam. de certamine Mineruæ & Arachnes. Atqui: Vasit. vox est antiqua, pro euasit. pro deglubasse oueculam: conicit legendum Turn. delibasse: & videtur eodem alludere quod habent Vat. cod. dilabasse: verum malui retinere cum Latinio: deglubasse eo quod hic sacrificij nulla mentio, sed hoc duntaxat quod ad vsum vestis oueculam deglubarit. Vat. autem cod. legunt paulopost: Philyra tenui ionxerat pro vinxerat. vbi improprie accipitur, Philyra. ad similitudinem bractearum ex Philyra confectarum siue lemniscorum, de quibus infra lib. de Cor milit. cap. 12.

54. Nec de ouilibus dico Milesijs & Selgicis & Altinis] Milesia vellera tum à Virgilio Georg. 3. tum ab Horatio alicubi celebrantur. Selga (vt adnotat Rhen.) Pisidarum vrbs est qui Licia Cilitiaque conterminis sunt. Altinates lanas laudat Columella l. 7. c. 2. easdem & Tarentinas in Apulia siue Calabria: quibus infra Martialis hoc disticho:

Velleribus primis Apulia, Parma secundis
Nobilis, Altinum tertia laudat ouis.

Vide Adn. in lib. de hab. Virg. Tom. infra.

55. Aut qois Tarentum vel Bœoica cluet, &c.] Ex coniectura lego: quis pro quibus; vt constet sensus. ac si dicat: quibus Tarentum & Bœtica cluet, id est, celebratur ac pollet. nam ita accipitur (vt rectè adnotauit Fabricius in Poet. Christ.) apud Alcimum & Prudentium: cuius est illud: prædiuite cultu, Illustrata cluis. De alia eius significatione infra latius, vbi de Cluacina dea erit sermo. Tarentum in Calabria est; Bœtica Hispaniæ regio, vnde etiamnum lana natura colorata aduehuntur.

56. Nam & de mari vellera quæ, &c.] Turnebus censet legendum: queis, sed placet vulgata lectio. Atqui de purpura quomodo inuenta sit à Tyro Nympha, cuius amore captus fuerit Hercules, ex Nonno Græco poëta & Polluce lib. 1. ad Commodum, pulchre deducit Politianus miscel. cap. 12.

57. Prorsus haud latet bombycem] Facit ad huius loci intellectum quod habet Clem. Alexand. Pedag. lib. 2. Est inquit, bombyx primum vermis, deinde affera: ex eo nascitur eruca; post quam in tertia metamorphosi innouatur papilio, quem nonnulli Græci appellant νεκύδαλον; ex longum stamen nascitur. quod clarum etiam narrat Plin. lib. 11. nat hist. cap. 22 atqui distendit neutraliter accipitur, pro; distenditur; & iuxta quod adnotauit Gagneus; idonius, aduerbialiter. Turneb. autem censet legendum: animata iam stamina euolues & Vat cod. legunt: volues, pro eo quod est: animata iam stamine aluo; sed placet vulgata lectio. Emendauimus vero iuxta phrasim Tertullianeam: proinde: pro: perinde.

58. Tantam igitur paraturam materiam, &c.] Ita restituit hunc locum primus Rhenanus ex codice GorZiensi, adnotans has voces Tertullianicas: paratura; gentilitus, id est secundū gentis cuiusque morē. passiuus: pro; passim, & paulopost; planitus, pro; de plano. his adde: incōmunes, pro: peculiares.

59. Idem Cato, &c.] De Catone maiore loquitur. nam quantum oderat (inquit Viues ad cap. 23. lib. 1. D. Aug. de Ciuit. Dei.) Græcos proauus M. Portius Cato, tantum dilexit eius pronepos Cato minor Vticensis cognominatus.

CAP. IIII.

60. Quid nunc? si est Romanitas omnis alia, hec vestis; tamen admodum Græci estis. Anne ita est?] Caput quartum rectè huius libri quis hic collocarit; qui docet probro verti nō posse habitus mutationē sed natura & recta disciplina; pulchrè pudenda ethnicorū facta cōmemorans. Atqui cum & prima editio, tum hæc periodo tum sæpius alibi esset mendosissima; plus debent studiosi Sigismundo Gelenio, quàm quis opinetur; quod manifestum erit si quis conferre volet primā Tertulliani editionem anni 1521. cum secunda editione anni 1539. Pulchrè itaque, exempli gratia, & hunc locum restituit pro eo quod erat; Quid nunc si & Romanitas omnium salus tamē admodus Gratis estis. ego interim aliter paulò distinxi hunc locum: & pro; At non ita est; substitui; Anne, eo quod tum 1. edit. tum Vatic. cod. legant Aut ne, notatu autem digna vox Romanitas.

61. Vnde gentiom, &c.] Ac si dicat: Numquid à Græcis studia palestra ad prouinciam vestram antea melius exercitam transmearunt? Verum de his latius Tom. 2. lib. de Spectaculis. Ex Vatic. cod. restitui: incassum laborantia: pro; cassum.

62. Vnde apod aliquos Nomidas, &c.] Mollitiem Afrorum notat; quod cum olim cæsariati fuerint etiam equis Numidæ, iam comam & barbam radant, & sic etiam in Europam & Africam irruperint. Asiæ mundiciæ exoticæ. siue (vt vnus Vat. cod.) Xysticæ, vt alludat ad gladiatores qui etiam totum corpus radebant. nam Suetonius in Aug. cap. 47. Xysticorum concertationes gladiatorias vocat. facit autem ad huius loci intellectum & alterius infra Tom. 2. de cultu femin. vbi etiam de virorum barbis agit; quod habet Iunius Comm. de Coma. cap. 2. senos fuisse obseruatos ab antiquis modos, quibus crinium siluam tollerent, nam aut tundebant forficula, aut radebant nouacula (de quibus hic dicitur; iuxta cutem tonsor & cultri vertex.) aut deglabratoriis medicamentis extringebant; aut pice resináue (hinc illud; rapax ab ala resina) extirpabant; aut denique volsellis (hinc; furax à mente volsella) eradicabant. Vbi etiam videre est quomodo ex Asia mollities hæc emanarit, cum narrat ex Chrysippo à Persis ad Alexandrum magnum, inde eadem penè ætate Romanorum virtute in Asiaticam luxuriam degenerante (testibus Varrone lib. 3. de re Rust & Plinio lib. 7. nat. hist. cap. 59.) CCCCLIV. anno ab vrbe condita primum Romam ex Sicilia tonsores euocatos.

63. Græcatim depallari.] Mira phrasis, sicuti & infra: nisi aurum Græcatos minimè decet; & rursum: crepidæ Græcatæ (seu potius, cretatæ) Græcatim Æsculapio adulantor. Videtur autem Græcatim accipi; pro Græco ritu; & depallari (quod legendum puto pro eo quod erat: depalari) idem esse quod antea dixit: sine pallio fieri, ac si dicat: cur potius Græcos imitamini in denudando capillis corpore quàm in amittendo.

64. Naturam itaque concussit Larissæus heros, &c.] Achillem intelligit, vti rectè Rhenanus, ostenditque vnà etymologiā nominis. Aiunt enim appellatū Achillē διὰ τὸ μὴ θιγεῖν χείλεσι χιλῆς ὅ ἐστι τροφῆς, hoc est, ob id quod labijs nutrimētum non attigerit. nam illi lactis alimonia defuit, à Chirone medullis tantum ceruinis enutrito. Proinde Myrmidones hoc eum nomine vocarunt, vt auctor est Euphorion. Atque hoc est quod Tertullianus dicit illum vacuisse labijs ab vberum gustu, id est non suxisse lac nutricis, nam vsurpat, vacuerat, more suo, pro; vacauerat quod tamen legit Vatic. 1. & Latinius. Atqui Scrupeam scholam, saxeum Antrum Chironis intelligit historia, quam hic attingit ex varijs auctoribus hæc colligitur. Cum mater Thetis à Proteo vate audisset, in expeditione Troiana periturum si eò cum Græcis proficisceretur; iam adultum inter filias regis Lycomedis in Syro. Ægei maris insula, puellari habitu furtim occuluit. atque hactenus ferenda (inquit Tertullianus) matris sollicitudo; at illud vituperio dignum, quod etiam postquam clanculum Deida-

miam

niam hospitis sui filiam vitiasset & ex ea Pyrrhum suscepisset, adhuc & stolam muliebrem & reliqua forma lenocinia (qua eisdem pene verbis enarrat Auctor lib. de cultu feminar.) adhuc contra naturam vsurparit, vti statua eius apud Sigeum, vbi sepultus est, satis indicat: & nihilominus ex femina iterum vir factus sit, quum accepto oraculo Troiam sine Achille vinci nō posse, Vlysses inter merces femineas galeam, scutum gladiúmque immiscuisset ipse ad arma prosiliens; ferrum (*inquit Tertull. teste*) virum attrahit; *quod contra salutem fecisse eum constat nam sagitta a Paride in Apollinis Tymbræi templo interfectus est. Est autem, vt monuit Carrio, Homero hemistichium: Odiss. π in oratione Vlyssis ad Telemachum* αὐτὸς γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος. *quod ipsum sic expreßit Val. Flaccus: Iámque virum trahit ipse chalybs.*

65. Patiens iam vstriculas, &c.] *Placet hæc Rhenani & Gelenij lectio, eo quod Achilles iam adultus virginem se simulavit, quasi, qui ne agnosceretur, erumpentem malarum lanuginem* Vstriculis *aduri passus sit. magis (inquā) arridet, quā quod Adu. lib. 7. cap. 20. & lib. 11. cap. 22. Turnebus legendum censet:* Patiens certe iam striculus; *eo significatu quo Arnobius grandiusculum puerum à stricta quadam corporis soliditate striculum vocat, dum leuigari dicit in speciem habitum nondum duri & striculi pusionis. maximè cum & 1. editio:* vstriculus *legat & Vat. cod. eodem accedant etsi corrupti, quorum vnus illi consentit, & alter habet:* iam vistriculus. *ex qua ego conformiter Turn. prima facie coniiciebam legendum:* Patiens iam vim striculus; *sed contrarium suasit tum supra dicta ratio, tum id quod sequitur.*

66. Turpius adhuc libido, &c.] *Vbi Herculis turpem libidinem cum dicta materna formidine confert. Atqui mirabili compositione:* Scytalosagittipelliger, *dicitur, eo quod (inquit Rhen.) clauam, sagittas & pellem gestaret, nam* σκυτάλη *Græcis etiam baculum significat. Non est dissimilis compositionis vocabulum illud, pari etiam syllabarum numero, quo Cyclops in Epigrammatibus Græcis* θηροζυγοχαμψιμέτωπος *appellatur, hoc est fera & flexa iuga frontis. Turpem autem hanc Herculis, quem pro Deo colebant, seruitutem, qua seruiuit* Omphalæ *Lydiæ meretrici, gentibus etiam improperant Origines lib. 3. & 7. contra Celsum, Lact. de fals. religione libro 1. capite 9. & Arnobius alicubi.*

67. Vbi Diomedes & cruenta præsepia,] *Celebrantur 12. certamina Herculis Alcmenæ filij, (nam plures fuisse Hercules adnotauimus ad librum D. Cypriani de Idolol. nu. 6.) tum à poëtis ethnicis, tum etiam à Clemente Alexandrino lib. 5. strom. Eusebio de præparatione Euang. lib. 3. cap. 4. ac D. Aug. lib. 18. de ciuit. Dei capite 12. & omnium apertißime a Boëtio de cons. philos. lib. 4. metro 7. quædam etiam à Minutio, Arnobio, & Lactantio. inter ea vnum est quod hic adfert Auctor, de superato Glauco* Diomede, *qui corporibus humanis equos suos pascebat, quem vicissim illis deuorandum dederit.*

68. Vbi Busyris & bustuaria altaria. *Hoc certamen cum* Busiride *Ægypti rege, qui etiam humano dijs suis litabat sanguine, August. inter 12. numerat. loco cuius alij luctam cum Antæo in Mauritania ponunt, quam Augustinus cum Eusebio in chron. mauult adscribi Herculi Ægyptio. certè nec Virgilius hanc Herculi Italico dat.*

69. Vbi Geriontervnus celebris adhuc eorum, &c.] *Castigauit ita hunc locum Rhenanus ex Gorziensi cod. pro eo quod erat:* Vbi Gereon, vbi Cerberus? *Vt vt est, &* Gerionem *tricipitem. id est (interprete Seruio in Virg.) Hispania tribus regnis præfectum, historia: &* Cerberum *tricipitem poëta, immo ipse quoque Boetius, ab Hercule interfectum narrant. si retineatur illa lectio; metaphoricōs de claua Herculis loquitur,* celebris *doctorum regum aspersa.*

70. Vetus iam Hydræ Centaurorúmque sanguis, &c.] *En quartum & quintum Herculis certamen cum* Hydra, *feliciter (inquit Minutius in Octauio) vulneribus renascente, & cum* Centauris, *equis (inquit idem) suis hominibus implexis. Atqui vide lib. de cor. mil. infra Tom. 2. ad intellectum huius loci de coronis Herculis.*

71. Ne sobriæ mulieris, &c. sub exuuiis bestiæ, &c.] *Hic de pelle agit leonis Nemeæ, quo sexto certamine deuicto vestiebatur Hercules. cuius etiam Lactantius meminit. Apud Boetium: habet præterea sex alia Herculis huius certamina, nempe cum Harpyis auibus, quas (inquit Lactant.) sagittis deiecit, cum dracone malorum aureorum custode; cum Achelo, Cum Caco; cum Apro Calydonio, de quo etiam Lactant. cum Cælo denique: quod fabulantur eum & Athlantem humeris sustinuisse. Tatianus aduersus gentes eis etiam improperat, quod Hercules* Thespij (*seu potius* Thestij, *vti corrigendus est locus ex Arnobio) filias 50. vna nocte violarit. Rectè autem diuinauit Rhenanus legendum:* telino; *aut;* phyllino: *pro eo quod est in 1. edit. & Vatic.* pelino, *cum illa sint vnguentorum nomina apud Plinium libro 13. capite 1. faciunt ad hunc locum vt etiam adnotat Rhenanus, quæ apud Senecam in Tragœdia leguntur, nempe hæc:*

Fortem vocemus cuius ex humeris leo.
Donum puellæ factus, & claua, excidit
Fulsitque pictum veste Sidonia latus.
Fortem vocemus, cuius horrentes comæ
Maduerunt nardo. Laudemus qui ignotas manus
Ad non virilem tympani mouit sonum;
Mitra ferocem Barbara frontem premens.

72. Stiria leonina, &c.] *Vat. cod.* Sciria. *quantum apparet, non male pro* σκιῤῥὸς *aut* σκιῤῥῶμα *quæ duritiem Græcè significant. Lud. tamen* Carrio stiria, *retinendum omnino exclamabat. idque elegantissimè dictum esse commendabat. sic enim & Claudianum dixisse de leone, quamuis alia in re* flauentes adstringit stiria setas.

73. Genuinos inter antias adumbratos] Antias (*inquit Rhenan.*) *vocat capillos anteriores à fronte pendentes;* genuinos *verò dentes leonis. addidi autem voculam,* inc, *vt sensus constaret.*

74. Qualis ille Hercules in theristro, &c.] *Ita legit. Rhen. pro:* in serico. *Est autem* theristrum, θεριστὸν ἱμάτιον. *hoc est æstiua vestis, cuius meminit Iul. Pollux lib 7. D. Hieronymus in comment. in Isaiam: Habent (inquit) mulieres &* Theristra, *quæ nos palliola possumus appellare: quibus obuoluta est & Rebecca, & hodie quoq; Arabiæ & Mesopotamiæ operiuntur feminæ, quæ dicuntur Græcè* Theristra *ab eo quod in* θέρει *hoc est in æstate & caumate corpora protegant feminarum. Hactenus ille. Quàm autem decebat Herculem* Theristrum *vestis tenuissima, tam ornabat Omphalem Leonina pellis. nam hoc est quod Tertullianus vult dicere.*

75. Sed & qui arte Tyrinthium accesserat pugil Cleomachus, &c.] *Vat. cod. legunt:* ante. *Atqui,* Cleomachus *hic, Magnesius fuit (inquit idem) qui cùm in amorem cuiusdam cinædi incidisset, & orationem & mores cinædorum imitatus est. De* Olympijs *agonibus alibi latius. Lego paulopòst:* inter cutem *ex cod. Vatic. pro,* intercutem.

76. Nouianos fullones] *Sic à Nonio poeta dictos (vt adnotauit Turnebus) qui fabulam à se editam,* fullones, *inscripsit, quo in verbo inest nefanda obscœnitas. De* Lentulo Mimographo *latius in Apolog. infra.*

77. Vtique sicut fastigia cestuum viris occupauit] *ita hunc locum restitui partim ex cod. Vat. partim ex prima edit. pro eo quod erat;* Vestigia cestuum viria. *nisi quis malit:* virilia, *aut potius:* viratia, *immo* viriosa, *id est magnarum virium similes, interpretatur Nonius Marcellus. Nam sic infra tom. 1. Auctor aduers. Valent.* exercitata viria & vsu viriosa *dixit. nisi quis Carrioni assentiatur, legenti,* fastigia, *aut;* vestigia cestuū viria occupauit. *Magistri veteres interpretantur* virias, & viriolas, χλένια, ψέλια, περιχεῖρα, βραχιόνια γυναικεῖα. *armillas muliebres, tralatione, inquit Carrio, pulcherrima & huic loco aptißima.*

78. Ita & endromidis solocem aliqua multitia synthesi exstruxit.] *placet magis* exstruxit: *quàm* extrusit. Endromis) *vti rectè adnotauit Rhenanus) vestis erat hirsuta & villis longioris, qua in balneis & gymnasijs præcipuè solebant vti veteres: sic dicta quod apta cursui foret. nam* δρόμον *Græci cursum vocant. Conuenit autem hic* Endromis *pugili & cursori*

Cleomacho. Porrò Solox lanam crassam significat, auctore Festo. Multitia autẽ erant vestimenta subtilissimis filis contexta. Synthesim domesticam vestem fuisse constat, breuem & expeditam, ac ex diuersis lanarum coloribus compositam, quod nomen ipsum arguit, qua non indecorum erat viris senatores quoque & equites Romanos, subinde preciosiori vt in diebus festis, subinde viliori vt in Saturnalibus & balneis. Hic Multitiam synthesim adiectiuè videtur vsurpare, pro subtili veste.

79. Physconem & Sardanapalum, &c.] De Sardanapali mollitie nota est historia. de Physcone non perinde, eo quod varient historiæ in Regibus Ægypti Ptolomæis quibus cognomentũ Physcon nam Iosephus Ptolomæi Epiphanis filium minorem natu ita nuncupatum scribit Antiq. lib. 12. cap. 6. fratrem Ptolomæi, cui videtur consentire Strabo dum Philometoris successorem, quem alij Euergetem, ipse Physconem nominat, & eum quem Eusebius Physconem, ipse Lathurum, sicut Iosephus etiam lib. 13. cap. 17. eundem nempe, qui à matre Cleopatra expulsus fit. Iustinus simpliciter de Ptolomæis loquens, post Philopatorem nihil etiam lucis addit. Cum autem Neronem cum Physcone comparet, mihi maximè placet vt intelligatur senior ille Ptolomæus Straboni & Iosepho dictus Physcon, maritus Cleopatræ suæ sororis, cuius & crudelitatem & vitæ impuritatem Iustinus lib. 38. similem describit illi, quam Suetonius Neroni appingit. pro quo facit illius hæc descriptio: Sagina ventris non homini sed belluæ similis nam φύσκων ventricosum significat.

80. Nec tepidior vis vanæ quoque gloriæ, &c.] Ad Alexandri magni delicias & mollitiem Persicam (nam Darius Medus etiam Persa à quibusdam vocatur) alludit, quæ ille captiui Regis habitu se induit.

81. Sarabara] namque, vti adnotat Rhenanus, vestis est Persica siue Medica (vti Turnebus) fluxa. fit eiusdem mentio Danielis 3. quod ea vestitus fuerit Daniel. & tres pueri saltem iuxta lect. lib. de Trin. Tom. 5. infra & Auctoris T. 3. lib. de Resurr. carnis at lib. de Orat. Tom. 2. Notanda autẽ hic voces: flabellatur. & : Cataphractem triumphalem. secundum quod legit 1. Vatic. cod. pro: Catapharctem Vegetius ita nuncupat thoracem militarem, quod paulopost dicit: pectus squamarum signaculis desculptum.

82. Nisi quod & philosophi, &c.] de Aristippo id apertim narrat Auctor, infra in Apolog. Atqui baxea Tyria pro: baxa, substituimus ex Turnebi coniectura; qui adnotauit quod, Baxa, crepida sit Philosophica: quam, si purpuratus erat Philosophus, etiam Tyriam id est purpuream, esse oportuit.

83. Atquin alius & sericatus & crepidá æratus, &c.] de Empedocle loquitur, sicut etiam lib. ad Martyr. Tom. 2. ac. de Anima. Tom. 3. Porro quid, Thori Platonici sint; latius infra in Apolog. cap. 47. Hoc tradit (inquit Rhenanus) & Laertius in vita Empedoclis, solitum illum ære calceari. Indicauit etiam hunc in ignes Ætnei montis insiluisse, ex crepidulis altera, vi flammarum ad exteriora reiecta: quò se concecerat latenter absque arbitris, vt deus falsò putaretur, dum mortuus ignoratur. Hinc ridet illum Tertullianus, quod contempta hominum sorte diuinitatem impudenter affectarit; dignum asserens qui a Diogene illo liberrimo Philosopho, non lutulentis pedibus impetatur, sed in ipsa adyta Deæ impurissimæ Cloacinæ & mulierum & seruientium, rapiatur. Alludit deinde Auctor ad cymbala quæ Bacchantum indumentis subsuebantur.

84. in adyta Cloacinarum.] De Cloacina Dea vide Adnot. nostras in Cypr. lib. de Idol. vanit. numero 24. Hoc vnũ addam Tertull. Cypr. Lactantium ac DD. Prudentium & Augustinum Cloacinam vocasse à cloaca ioci gratia, sed olim etiam Venerem Cluacinam dictam iuxta Plin. 15. cap. 19. nat. hist. Cluere, enim (inquit) antiqui purgare dicebant. probat vtrumque Turnebus Adu. lib. 23. cap. 12. dicens ab eodem verbo eadem significatione etiam cloacas dictas, quod subterraneis cuniculis oppidorum sordes perpurgarent.

85. Prorsus si quis mæandrico fluxu, &c.] Vulg. lectio erat: Mænadrico. Vat. cod. Mænandrico; è qua veram lectionem coniecit: mæandrico. Iuxta illud Virg. Æneid. 5.

Victori chlamydem auratam, cui plurima circum Purpura, Mæandro duplici Melibœa cucurrit. Hoc est, interprete Seruio flexuosa purpura in modum Mæandri fluminis. epischynium autem rectè Turneb. interpretatur, supercilium.

86. quantum denotaui passiuitas offert.] passiuitas (vt rectè adnotauit Rhen.) promiscuam frequentiam hic significat. Ita dixit infra in Apolog. suppeditante materiâs passiuitate luxuriæ.

87. libertinos in equestribus subuerbustos in liberalibus, &c.] Varia vestium genera pro qualitate personarum & festorum dierum significat Auctor. Sicuti enim pulchrè adnotauit Petrus Faber Semest. l. 2. quum serui atris & cucullatis vestibus siue lacernis plerumque vterentur, ingenui albati incederent, quibusdam diebus & præsertim Saturnalibus permittebatur vt serui ingenuorum & liberti dominorum suorum vestibus vterentur. citat ad hoc Horatium, Dionem, Lampridium & Plautum. Porrò: subuerbustos interpretatur Turnebus Adud. lib. 14. capite 1. sub verberibus vstos, tanquam vox sit licentia Comica quales supra, è multis vocibus coagmentata. Carrionis videbatur esse quasi sub veru vstus. vt veru sit ipsum stigma, & subuerbustus stigmatia eo quod, inquit, Festus scribat subuerbustam verubus vstam significat Plautus cum ait: Vlcerosam, compeditam, subuerbustam, sordidam. Rupices, Auct. lib. de Anim. interpretatur Barbaros; & iterum ea voce vtitur eo significatu in Apolog. Supra autem per Rupicem videtur intelligere qui in Rupibus agit. Quod autem dicit: vespilo, leno, lanista tecum vestiuntur,] infra sub finem libri apertius sic effert: omnis gladiatorum ignominia togata producitur.

88. Cæcina Seuerus, &c.] Cæcina (inquit Varro de ling. lat. lib. 9.) Perperna & Spurina figura muliebria dicuntur habere nomina, non mulierum. Vide Rom. hist. de Cæcina Seuero.

89. Lentuli auguris] Cn. Corn. Lentulus Agur, consul fuit anno vrbis c. IↃ CCXXXIX. cum M. Licinio Crasso sub Augusto Cæsare.

90. & stolam & supparum & crepidulum & caliendrum, &c.] Turnebus crepidulam legit. sed magis placet vulgata lectio. nam crepitulum Festo significat ornamentum capitis, quod in capitis motu crepitum facit. De stola & interula cuius cap. sequ. meminit, vide Nonium; caliendrum (inquit Turnebus) operimentum capitis significat a Græco καλύπτρον; vsurpatum etiam ab Arnobio lib. 6. Aduersum gentes. De lecticis ac lecticarijs. vide tom. 2. lib. 1. ad vxorem. Ego vero vt constet sensus scripsi: sellas quis, pro; quibus, &, cicrauere, retinuimus, eo quod eadem voce vtatur lib. de Spectr. tom. 2. frictices (iuxta Rhenanum) τὰς τριβάτας intelligit, quarũ obscœnissimam fœditatem quamlibet scurrilis Lucianus explicare supersedet. Paulopòst: &, expunxi eo loco: cum latrinarum antistes, &c. & cum Turn. lego; armillis: pro; armillas.

91. Purum aut mulleolum inducit calceum, &c.] Calceorum varia genera Tertulliano. hic, puri & mulleoli; at infra; vnguipedes, sed potius iuxta Vat. cod. vncipedes ac perones. de quibus sit pulchrè in Festum Ios. Scaliger. Catonis verba ita legenda sunt: Qui magistratum curulem cæpisset, calceos mulleos, alij vncinatos, perones magistratu enim functi, mulleos, milites fulminatos, cæteri perones καὶ ἀμοσύροι. Talia autem fuisse omnia genera calceorum apud Romanos qualia Turcarum crure mediotenus ex hoc loco Tertulliani colligit Scaliger

92. Vel illos item habitus, qui nouitate vestitus religionem, &c. Agit de vario vestitu eorum qui aut Cereri, initiantur, aut Bellonæ, aut Saturno, aut denique Æsculapio. quorum primus, cultum omnia candidatum vittæ & galceri priuilegium; secundus, tenebricæ vestis & tetrici velleris; tertius, purpurei & galatici (de quibus Plinius libro 9. capite 41.) ruboris superiectionem, postremus, pallium & crepidas cræratas (quòd pro Græcatas substituit Turnebus) id est, candidas das; sicuti Cicero ad Atticum fascias cratatas dixit.

93. Enimuero cum hanc primum Sapientiam vestit, &c.] tacite adtingit suam ad Christianismum conuersionem.

CAP.

CAP. V.

94. Tamen, inquis: Ita à Toga ad Pallium, &c.] Capite hoc molestiam togæ & è contrario tum simplicitatem ac facilitatem, tum inconuenientiam pallij pulchrè deducit.

95. An aliter mutauit Anacharsis, &c.] Anacharsin ex Rege Scythia Philosophum solum ex Barbaris extitisse censet Lact. lib. 3. cap. 24. qui (inquit) Philosophiam ne somniasset quidem, nisi & linguam & litteras Græcas ante didicisset. Habes eiusdem Apophthegma infra 1. cap. Apologetici.

96. Adeo nec artifice necesse est, &c.] Necesse est, pro: opus est. Pulchrè, autem describit Togam: in qua descriptione notanda sunt phrases metaphoricæ: rugas formare, deducere in tilias, contracti vmbonis figmentum; vmbonem recognoscere & reformare; tabulis deficientibus; tabulato in terga deuoto. Porro ex Vatic. cod. & Latino substituimus: indutum ne an onostum; pro eo quod erat: indutum an ne onustum. notanda etiam phrasis: domum consequar, pro: in domum.

97. Etiam si duplex quod Cratetis more, &c.] Duplex erat (inquit Turnebus) Cynicus Pallium, vt Cratetis et Diogenis iuxta Laërtium. vnde et Horatius scripsit,

Contra quam duplici panno patientia velat. Cynicorum enim professio, patientia & æquanimitas. rursum metaphoricè infra; cippus; pro loculo accipitur quo vestes reconduntur.

98. Ego, inquit, nihil foro, &c.] Vel hinc patet Iureconsultum fuisse Tertullianum antequam Christo nomen daret, vbi pulchre distinguit tanquam pallio interloquente varia loca vbi ius dicebatur seu comitia habebantur, nempè: forum, campum, curiam, rostra, prætoria, cancellos, subsellia. de quibus nonnihil videre licet apud Varronem lib. 4. de ling. lat. vbi loca describit vrbis Romæ.

99. Certè cum ad Epicuros & Zenonas ventum est, &c.] De Epicuro & Zenone latius tom. 3. lib. de Anima. hic autem illis attribuit quod quietem pro summo bono habuerint; ad quorum instar meliorem contēdit vitam Tertull. in secessu, quam in promptu, id est, in publico; addens pulchrum epiphonema: Nemo alij nascitur, moriturus sibi.

100. Soleo de qualibet margine vel ara, &c.] Turnebus censet legendum imagine. sed magis placet: margine, præsertim quum Vat. cod. id legant, & Iuuenalis etiam dixerit fem. genere: plena iam margine libri. Metaphoricè autem vsurpat: veternos, &; impetigines, pro vitijs.

101. qua M. Tullius quingentis millibus numûm orbem citri emit, &c.] Rectè Iunius Animadu. lib. 5. ca. 10. (vbi reliquam penè huius capitis partem egregiè explicat,) & post eum Turnebus legunt; numûm, pro: non vnius, nam sic erat in 1. edit. ad marg. Qui etiam legit; cedri, pro; citri; idque (inquit ipse) Plinij auctoritate, vnde ista Auctor mutuatus est; sicuti & alia quamplurima. sed mihi magis placet; citri; tum quod Plinius non vno in loco cedrum & citrum arbores coniungit, tanquam similes; tum quod etiam Dioscorides citrum in Mauritania, & circa Hammonis templum frequentem dicat: vti adnotauit Calcagninus lib 12. vbi etiam de mensis agit citreis M. Ciceronis & Galli Asinij: tum denique quod apud Tullium Ciceronem Orat. 6. in Verrem legatur; mensa citrea. quo fit vt etiam Plinium lib. 13. cap. 15. sic restituendum censeam: Athlas (inquit) mons peculiari proditur silua; de qua diximus. Confines ei Mauri, quibus plurima arbor Citri (sic lego pro; cedri) & mensarum insania, quas feminæ viris contra margaritas regerunt. Exstat hodie M. Ciceronis in illa paupertate; & quod magis mirum est illo æuo, empta H-S. vndecim. cum hac memoratur & Galli Asinij H-S. vndecim. Quia autem in pretio longè dissident Plinius et Tertullianus, putat legendum Turnebus, quindenis: & Latinius; quinquagenis, pro, quingentis. sed etiam in hoc discrimen est, quod bis tantum impendisse Asinium refert; nisi quod latifundij taxationem mensarum illarum pretia superasse dicit Plinius; non enim esset tam quingentorum millium pretium (vti rectè adnotaint Latinius) à rei veritate alieniū, vt mensa constiterit XV. M. aureorum. Eodem pertinet illud Tertull. lib. de Anima infra tom. 3. quod mensis Ciceronianis infertur.

102. Item qua lances centenarij ponderis Sylla molitur] de hoc sic Plinius l. 33. cap. 11. Quæ omnia expiauit bellum Syllanum. paulò enim ante factæ sunt lances e centenis libris argenti. Hinc illud Auctoris l. dict. de Anima: quod lancibos splendidissimis Syllanis effertur.

103. Cum Drusillanus equidem seruus Claudij, &c.]. ex Iun. & Vat. cod. lego: equidem, pro, & quidem. Res nota ex Plinij loco citato. Nostra ætas (inquit) fortior fuit Claudij principatu. Seruus eius Drusillanos nomine Rotundus, dispensator Hispaniæ citerioris quinquagenariam lancem habuit, cui fabricandæ officina prius exædificata fuerat. Vocat autem ille lancem (inquit Rhenanus) quam Tertullianus promulsidem, quæ videtur significare ipsum promulsidarium, hoc est vas quo promulsis continetur. Legimus etiam cum Iunio: in mensis, pro, an. & ex Plin. restituit Rhenanus Drusillanus pro: Rusillanus. Eodem spectat illud infra Apol. cap. 6. num. 76. Et in lances (parum est, si senatorum, & non libertinorum, vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta.

104. Qua Vedius Pollio, &c.] de hoc (teste Rhen) sic scribit Plin. lib. 9. cap. 23. Inuenit (inquit) in hoc animali documento Vedius Pollio eques Rom. ex amicis Augusti, viuarijs earum immergens damnata mancipia, non tanquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, sed quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. Vide Seneca lib. de Ira ad Nouatum, eiúsque verba apud Crinit. citata lib. 6. de hon. discipl. cap. 10: qui primus hunc locum illustrauit. idem autem hic Vedius apud Plinium, Senecam, & alios aliquando Atedius nominatur. apud Cornelium Tacitum vno & eodem loco Vedij & Atedij mentio est: dubiū vt sit quo nomine appellari debeat. & aliquis in veteribus inscriptionibus Atedij Pollionis mentionem reperiri monuit L. Carrio. Ceterum (vt adnotat Turnebus) non conuenit Tertullianus cum alijs scriptoribus in murena. nam alij dentatam & truculenti morsus, ipse vero edentulam dicit. quo loco etiam tum Turnebo reposui: delectato; consentientibus Vat. cod. pro; delectatus.

105. Qua Hortensius orator, &c.] Pauonem (inquit Rhenanus) cibi gratia Romæ primus occidit orator Hortensius aditiali cœna sacerdotij. Plinius l. 10. ca. 20.

106. qua Aufidius Lurco, &c.] Saginare (inquit idem) primus instituit circa nouissimum piraticum bellum M. Auf. Lurco exque eo quæstu reditus sestertium LX M. habuit. Plinius libro & cap. eodem. Restituimus autem ex coniectura Io. Herrisij Angli: in adulterinum saporem, pro: adulterium.

107. qua Asinius Celer nulli vnius obsonium sex H-S. detulit,] Sic rectè ex coniectura Rhenani. Sestertia enim sex idem constituunt quod sex millia nummûm. Sanè de hac re non conuenit apud Auctores. nam octo millibus emptum scribit Plinius, Macrobius septem. Iuuenalis verò Sat. quarta ait:

—Mullum sex millibus emit,
Æquantem sanè paribus sestertia libris,
Vt perhibent qui de magnis maiora loquuntur. Vide Adnotat. nostras ad epist. 60. n. 5. D. Cypr. de sestertijs.

108. qua Æsopus histrio, &c. sexcentorum millium patinam conflauit.] Rectè ex Plinio, sexcentorum, reposuit Iunius. pro; centum, qui huius rei (vti etiam Rhenanus adnotauit) lib. 10. cap. 51. in hæc verba meminit: Maximè tamen insignis est in hac memoria Claudij Æsopi tragœdi histrionis patina sexcentis sestertijs taxata, in qua posuit aues cantu aliquo aut humano sermone vocales millibus sex singulas coemptas. ex eiusdem coniectura legimus: conflauit; pro; confiscauit.

109. qua eius filius, &c.] De Clodio Æsopi tragœdi filio id habet ibidem Plinius, & lib. 9. cap. 35.

110. Taceo Nerones, Apicios, & Rufos, &c.] De Nerone scribit Suetonius cap. 27. indixisse eum familiaribus cœnas; quorum vni mellita quadragies H-S. constiterunt. Iura Apicij celebrat D. Hieronymus lib. 1. aduersus Iouin. exstantque

libri, si tamen illius sunt, de condiendis cibis.

111. Dabo catharticum impuritati Scauri] καθάρτικον *Græcè significat, id quod purgandi vim habet. Opinatur autem eum loqui Rhenanus, de M.* Æmilio Scauro, *quem Sallustius auctor est, hominem fuisse nobilem, impigrum, factiosum, audacem, & qui sciret vitia sua callidè occultare. sed grauiter errat Rhenanus; inquit Carrio. fuit enim hic Scaurus, vti me monuit clarissimus doctissimúsque vir Nicolaus Faber Senator regius, vltimus ex familia Scaurorum, teste Seneca Patre suasoria prima: vixitque imperante Tiberio; sub quo à Seruilio Cornelióque & (eodem testante Seneca) Tutisco oratore accusatus, damnationem morte præuenit. verba Taciti de eo Annalium lib. VI. A. V. C. ĿƆ CCLXXXVII. sunt hæc.* Mamercus dein Scaurus rursum postulatur, insignis nobilitate & orandis caussis; vita probrosus. nihil hunc amicitia Seiani, sed labefecit haud minus validum ad exitia Macronis odium, easdem artes exercebat: detuleratque argumentum tragœdiæ à Scauro scriptæ additis versibus qui in Tiberium flecterentur. Verum ab Seruilio & Cornelio accusatoribus, adulterium Liuiæ, magorum sacra obiectabantur. Scaurus, vt dignum veteribus Æmyliis, damnationem anteit, hortante Sextia vxore, quæ incitamentum mortis & particeps fuit. *Adde quod illi Scauro, quem Sallustius senatus principem fuisse dicit; nusquam obiiciatur impuritas. at huic manifestè Senec. filius lib. de beneficijs IIII. cap. XXXI. ita imponit.* Quid tu cùm Mamercũ Scaurum consulẽ faceres, ignorabas ancillarum suarũ menstruũ ore illũ hiante exceptare? Nunquid enim ipse dissimulabat? Nunquid purus videri volebat? Referã dictum eius in se quod circumferri memini, & ipso præsente laudari: Pollioni Asinio iacenti, obscœno verbo vsus, dixerat se facturũ id quod pati malebat. & cum Pollionis attractiorẽ vidisset frontẽ: Quidquid, inquit, malè dixi, mihi & capiti meo. Hoc dictũ suũ ipse narrabat. Hominem tam palàm obscœnum ad fasces & ad tribunal admisisti? Nempè dum veterem illum Scaurum senatus principem cogitas, indignè fers sobolem eius iacêre. *hæc Carrio.*

112. & aleæ Curij, &c.] *Asconius Pedianus (vti post Crinitum obseruauit Rhenanus) in commentarijs in orationem M. Tullij Ciceronis, quam aduersus C. Antonium & L. Catilinam habuit, adnotauit,* Q. Curium *notissimum aleatorem fuisse, & postea damnatum, celebratúmque à Caluo poeta huiusmodi versiculo;* Et talis Curius pereruditus.

113. & vinolentiæ Antonij,] *ita* vinolentum Antonij *furorem dixit Cicero lib. 12. familiar. epist. 55. eodem etiam alludit lib. 14. ad Att. epist. 4.*

CAP. VI.

114. Sermone (inquit) me suasti, &c.] *in commendationem pallij postremò hoc capite adfert, quod, vel solo occursu pallium philosophi, improbi mores erubescãt; quódq; ille omnes artes vestiatur & philosophia Christiana, cùm toga vtantur cerdones & gladiatorũ turba. Atqui,* inquis, *lego ex cõiectura, pro;* inquit. *quia supra initio cap. 5. sic legitur. Græcam autẽ esse phrasin adnotauit Gagnæus, hunc itẽpe:* λόγῳ μετέπεισας φαρμάκῳ σοφῷ τῷ τῷ.

115. numerorum harenarius] *id est, qui (vti interpretatur Turnebus) in schola tanquam in harena numeros exercet & docet, à Circensi harena translatione sumpta. nisi potius quis putet ratiocinatorem ita vocari, quadam veri superlatione, quasi harenam numerare possit, iuxta illud Horatij.*

> Te maris & terræ numeróque carentis harenæ
> Mensorem.

116. & qui stellarem conniectat, & qui volaticam spectat,] *Sicuti prius ad incertas coniecturas Astrologiæ, ita posterius ad certam notitiam stellarum cursus, Astronomiam nempè, pertinere videtur.*

117. At ego iam illi etiam diuinæ sectæ, &c.] *De secta in bonam partem vide Adnot. nostras in epist. 23. D. Cypr. num. 14. Vtitur similiter Auctor infra lib. de Testim. Animæ & in Apolog. & de fuga in persec. & lib. ad Scapulam cap. 4 & lib. de Cor. mil. cap. 7.*

ARGVMENTVM APOLOGETICI ADVERSVS GENTES, PER IACOBVM PAMELIVM.

TERTVLLIANVS, *quo tempore Seuerus Imperator cum Antonino filio, annum circiter septimum res Romanas administrabat, cùm videret Christianum dogma cui iam erat initiatus per Sacrorum Pontifices initio quinta Persecutionis exagitari diuexarique per orbem: ita vt Christiani indicta caussa necarentur diuersis suppliciorum generibus; nec posset palam illis patrocinari, quod de solo nomine, & ex preiudicio damnatio irrogaretur: Christianam religionem, hac Apologetica oratione ad Antistites Romanos missa, qua potest ratione, defendit. imitatus est quidem (vt verbis Bap. Egnatij vtar) Iustinum maximè & Aristidem; qui in hoc genere præcipuum sunt nomen adsecuti; sed ita, vt vtrumque & acumine & eruditione facilè superet. quantus enim contra Gentes insurgit? quàm constans puritatem nostræ fidei tuetur? quos ille Auctores non legit? quas eorum disciplinas non adtigit? vt vel vnicus hic liber ad conuincendam gentium pertinaciam satis esse potuerit. Quod certè verissimum esse Lactantius quoque confitetur lib. 5. Inst. c. 4. dum dicit, Tertullianum hanc causam plenè perrorasse. His adde; quod si de aliquo alio huius Auctoris scripto, de hoc locutus videatur D. Hieronymus Epist. ad Magnum: Apologeticus (inquit) eius, & Aduersus Gentes, libri, cunctam sæculi continent disciplinam.*

I. *Principio autem, quia palam id non licebat, occulta litterarum via, captata beneuolentia à persona iudicum, attentionéque conciliata, quod nihil de causa sua deprecaretur, sed hoc solum ageret, ne inaudita damnetur; ab odio Nominis disputationem suam exorditur: quippe quod præcipuam persecutionis ansam dederit; vel inde bonam esse vel malam Christianorum sectam comprobans, quod latere Christiani non gestiant, sed interrogati vltrò confiteantur.*

II. *Deinde quod Nomen potius quàm crimen in Christianis damnetur, latè prosequitur; ex Iudicum peruersitate in damnandis Christianis, quibus solis ad negandum tormenta adhibebantur; aliis autem ad confitendum; obiter impugnans decretum Traiani Cæsaris, de non inquirendis, puniendis tamen, qui se offerrent Christianis.*

III. *Confirmans iam dicta, quod bonum alioqui testimonium ferentes, admisceant solius nominis exprobrationẽ; quum tamen nihil maledicum aut impudicum sonet, & nouum non sit, quod aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit.*

IIII. *Exinde, ne fortè Legum aduersus veritatem adstruatur auctoritas; eas errare potuisse, vt pote ab homine conceptas, & proinde recognosci posse, pulchrè deducit; exemplis tum Lacedæmonium tum Romanorum, immo ipsius Seueri, qui*

ci, qui Papias vanissimas de suscipiendis liberis leges heri excluserit.

Iniquitatem legum aduersus Christianos, ab earum origine retractans, quod primum Cæsariano gladio in hanc sectam ferocierit, iniustus, impius, turpis Nero; quem quidem imitatus in crudelitate sit Domitianus; sed cœptum represserit, & deinceps difficile sit reperire aliquem Christianorum debellatorem. V.

Adiiciens pro huius propositionis coronide, quod à Legibus suorum institutorum multum exorbitarint Romanorum mores. VI.

Porro propius ad institutum veniens, latissimè prosequitur, quod quantumuis de grauissimis criminibus, infanticidio, sanguinis humani pabulo, ac incæsto, accusarentur Christiani, nunquam tamen conuicti fuerint, nisi fortè de sola fama quæ plurimum mendax. VII

Immo non modo falsa esse ea crimina, sed & non credenda ac aduersus naturæ fidem. VIII.

Quid? quod in ipsos qui obiiciebant flagitia dicta retorquet? IX.

Posthac alteram obiectionem, quod deos Christiani non colerent, ex eo refellit; quod homines illos fuisse non deos ipsa gentium conscientia inficias ire nequeat. X.

Et vero, cur post mortem dij facti adseuerentur, caussas esse vanissimas, præsertim cum criminosissimos quosque ἀποθεώσει *dignati sint; dignioribus apud inferos relictis.* XI.

Quin potius, aut nomina esse vana mortuorum quæ ab his coluntur, aut simulacra ex communi vasculorum materia, quasi fatum consecrationi mutante, idem passa vt fiant quod patiuntur Christiani. XII.

Tacitam autem obiectionem, qua respondebant; Sed nobis dij sunt, *pulchrè confutat, propriis ipsorum ludibriis in deos, tum domesticos, tum publicos.* XIII.

Quæ potissimum reperire sit apud Poëtas & Philosophos. XIIII.

Quæ denique Mimographos in theatris ac scena repræsentare non pudeat & impune liceat. XV.

Deinceps ad tertiam cauillationem de capite asinino ac Onochite tanquam Christianorum diis, Crucis religione, & Solis cultu, respondet, duo illa meras esse calumnias, & in eos retorquet: Crucem vero non nouam esse, sed & ab ipsis gentibus vsurpatam, tum in deorum simulacris, tum in trophæis; insuper & venerationi esse insignis, vexillis, ac labaris castrorum; Solem autem à Christianis minimè adorari, sed hinc ortum cauillum, quod diem solis obseruent, & ad Orientem precentur. XVI.

Porro dilutis criminibus quæ falsò obiiciebantur, quod Deus verus sit, partim ex operibus diuinis, partim ex Animæ testimonio etiam apud deorum cultores (de quo latius in eiusdem argumenti libro sequenti) comprobat. XVII.

Addens vt hoc ipsum impressius & plenius nossemus, sacra litteratura instrumentum adiectum à Deo, nec ipsis incognitum; quippe cùm Ptolomæus Philadelphus Aegypti Rex litteras eas sacras in Græcum sermonem interpretari iusserit. XVIII.

Iisdem autem auctoritatem vindicari summa antiquitate: cum Moyses omnes origines, gentes etiam plerásque & vrbes, ipsos denique deos gentium aliquot seculis antecesserit. XIX.

Tum etiam earum Maiestate & diuinitate; vtpote quibus non modo mundi exordium & exitus, sed & quicquid agitur prænunciatum fuerit. XX.

Neque tamen, quia Iudæorum instrumentis antiquissimis religio Christiana suffulta est; eandē esse cum secta Iudæorū, qui iam cæli & soli sui extorres per orbem vagantur; sed, iuxta prædictiones, ex omni gente & populo & loco iam delectos esse Dei cultores; ex quo Christus Dei filius, verus Deus, verus homo, λόγος *seu sermo atque ratio, vniuersitatis artifex, ex virgine natus, & sub Pontio Pilato passus, post resurrectionem à mortuis, ordinatis ad officium per per orbem prædicandi discipulis, in cælos ascendit. neque mirum quod Deus per Christum colatur; cum & Græci & Romani ab hominibus Dei cultum acceperint.* XXI.

His adiicit de dæmonibus disputatiunculam; quos & philosophi nouerunt, & poëta, & vulgus indoctum, & Magi; Socrates denique & Plato; qui hoc vnum agunt, vt numina lapides credantur, & Deus vnus non quæratur. XXII.

Proinde, cum Magi eadem cum illis edant phantasmata, habentes adsistentem eorum potestatem, & eadem dæmones quæ dij gentium operentur; præsumendum, ipsos esse qui se deos faciunt, quum eadem edant quæ deos faciunt credi, præsertim, cum se dæmones esse non deos profiteantur, à Christianis adiurati. XXIII

Et vt constaret illos deos esse; non inuidere illos debere Christianis, qui summum Deum principem maiestatis colant, notum etiam Platoni; præsertim, cum non modo Romanis, sed & vnicuiq; prouinciæ ac ciuitati suus deus fuerit. XXIIII.

Quoniam autem Romani nominis mentio incidit; magnam apud eos præsumptionem fuisse, quod ob cultum deorum imperium occupassent; apud quos non nisi post Reges exactos, aut simulacra aut templa diis erecta fuerint. XXV.

Quin potius, illum regna dispensare verum Deum, cuius est orbis qui regnatur; quod vel ex iis Imperiis patet, quæ ante Romanum floruisse constat, XXVI.

Atque hæc omnia sufficere, ad diluendum crimen læsæ diuinitatis; neque id etiam incurrere Christianos quod sacrificare diis nolint; quippe quod dæmones non deos norint, à quibus ista suggeruntur. XXVII.

Veniens deinde ad secundum titulum læsæ Imperatoriæ maiestatis; primum illis improperat, quod eo ipso in deos suos irrilegiosi essent, quod plus honoris Imperatoribus quàm Ioui aut ceteris diis exhiberent. XXVIII.

Deinde dicit, constare debere, an isti quibus sacrificari volunt possint, salutem impertiri Imperatoribus; præsertim cum suas ipsi statuas & ædes non nisi Cæsarum excubiis tueri possint. XXIX.

Rectius itaque Christianos pro illorum salute Deum æternum inuocare verum & viuum; quem & ipsi præ ceteris propitium sibi malunt. Illum (inquam) Christianos, manibus expansis, capite nudo; de pectore precari pro Imperatoribus. XXX.

XXXI. *Quod si non credunt: in promptu esse diuinas litteras, quibus præceptum est, etiam pro inimicis orare, & nominatim pro Regibus & Romano Imperio; præsertim cum clausulam sæculi commeatu & longæuitate illius Imperij retardari sciant.*

XXXII. *Iurare etiam illos per salutem Imperatorum, quæ augustior sit omnibus Geniis, id est, dæmonibus, quos adiurare ipsi solent.*

XXXIII. *Neque vero Imperatorem à Christianis, Deum appellari, quod in ipsis triumphis illis à tergo suggeratur: Hominem te memento.*

XXXIIII. *Immo nec dominum, nisi more communi; ad instar Augusti Cæsaris qui ne Dominum quidem se dici passus est.*

XXXV. *Non rectè itaque publicos hostes Christianos dici, quod Imperatorum sollemnia cum lasciuia non celebrent; quippe qui ea obseruent maiori cum modestia, verecundia, pudicitia, quam Quirites; quorum vernacula plebs nulli Cæsari suo, Romana parcat lingua, etiam ipsa hora qua adclamant: De nostris annis tibi Iupiter augeat annos; immo sub ipsis satris in Cæsarem conspirasse Cassios, Nigros, & Albinos.*

XXXVI. *A Christianis autem nihil hostile in Imperatores statui; qui etiam male velle, male cogitare de aliquo vetantur.*

XXXVII. *Præsertim cum etiam læsi vicem referre prohibeantur; quo fit, vt aduersus tot iniurias ad mortem vsque de conspiratione tamen ne cogitarint vnquam, quantumuis ingentes sint numero.*

XXXVIII. *Proinde falsam esse calumniam de secta hac tanquam de illicita aliqua factione; cum illis nulla res aliena sit magis quam publica; qui proinde etiam spectaculis publicis, in quibus maximè vigēt æmula studiorum compulsationes, tanquam de superstitione conceptis renunciarint.*

XXXIX. *Quod vt magis probetur, ipse negotia Christianæ factionis edit, Coire (inquam) eos in cœtum; tum ad orationem pro Imperatoribus, tum ad litterarum diuinarum commemorationem; ibidem fieri exhortationes, castigationes, & censuram diuinam, quæ à communicatione stationis & conuentus quis ob delicta relegatur; auctoritate seniorum & presbyterorum qui præsident. illic etiam deposita pietatis offerri, eáque non epulis sed egenis & in insulas relegatis dispensari. fratres vero vocari, non modo iure naturæ matris omnium sicuti cum gentibus, sed quod & vnum Deum patrem agnouerint, & etiam substantia familiari fratres sint, excepto solo matrimonio. cœnas autem eorum tales esse quales Megarensium, quasi crastina die sint morituri, (quod vel ipsum nomen ἀγάπη satis indicat) in quibus non prius discumbitur quàm oratio præmittatur, cum omni sobrietate: vtpote quibus de nocte Deus adorandus.*

XL. *Illis itaque potius factionum nomen accommodandum, qui innocentum conclamant sanguinem: prætexentes omnis publicæ calamitatis caussam esse Christianos: cum tamen ante Christi aduentum clades maiores & vrbem & orbem ceciderint, & in ipso deorum cultu Capitolium Senones occuparint: denique si quid vrbibus aduersi accidit, id cum deorum templis commune sit.*

XLI. *Quinimmo, ipsos potius publicorum incommodorum reos esse, apud quos Deus spernitur, statua deorum adorantur, maximè cùm dij etiam cultores suos lædant: neque vero id in Christianorum Deum retorqueri posse; quippe qui non distinguit inter bonos & malos ante sæculi finem, & Christianos non lædat, quibus nihil cura magis quàm celeriter hinc excedere.*

XLII. *Postremò, ad alium titulum respondet, quo infructuosos dicebant Christianos; iniuriam eam confutans experientia contraria, quod non siluicolæ essent Christiani, sed eiusdem cum illis victus, habitus, instructus, opera quoque sua vsui omnium publicent, & vectigalia nullo frustrent mendacio, in solis differentes ceremoniis, ita tamen, vt similes actus alio opportuno tempore celebrent, exempli gratia thura diis non adoleri, sed Christianis sepeliendis merces has profligari.*

XLIII. *Nullos itaque de illis aliis conqueri posse, quam lenones, perductores, aquariolos, sicarios, ariolos, magos, & huiusmodi: cum vel in hoc fructuosi sint, quod dæmonia eijciant.*

XLIIII. *E contrario vero grande detrimentum esse reip. cum tot Christiani innocentes erogantur.*

XLV. *Solos igitur Christianos innocentes esse, qui innocentiam à Deo edocti sint; gentibus vero eam aut humana æstimatio tradiderit aut dominatio imperauerit.*

XLVI. *Atqui cum, qui æquiores videbantur, non diuinam esse sectam Christianam adfirmarent, sed Philosophiæ quoddam genus: inde colligit, non magis igitur Christianos debere cogi ad sacrificandum aut deierandum, quam Philosophos, qui deos suis commentariis destruunt, & plerique in principes latrant: antithesim interim quandam adiiciens inter philosophos & Christianos.*

XLVII. *Deinde iterum veritatē Christianæ religionis ex antiquitate sacrarum litterarum deducit: quippe è quarum fontibus nemo non poetarum philosophorum potauerit: quāquam de Deo & rebus diuinis non vt inuenerint disputauerint. quos imitati quidem sint in hac nouitiola paratura adulteri quidam scripturarum, hæretici nempe; aduersus quos se præscribere regulam veritatis, quæ à Christo veniat, per comites eius transmissa: & nihilominus ab iis fabulas quasdam immistas esse; vt quis ideo putet Christianis non credendum, quia nec philosophis, nec poetis: exempli gratia, irrideri, prædicantes iudicium, gehennam, & paradisum, quod apud illos similia inueniantur.*

XLVIII. *Atque hac occasione ad disputationem de restauratione corporum delabitur; eam adprobans, non tanquam μετεμψύχωσιν Pythagoræ, sed vti reditum ad eandem substantiam.*

XLIX. *Sicuti & ignis æterni supplicia vel ex ipsis philosophorum dictis: quas sententias mirum esse in Christianis præsumptiones nuncupari, quæ in philosophis summa scientia vocentur: quæ ipsa etsi falsa essent, attamen necessaria; inepta, attamen vtilia, quod meliores metu fieri cogant; etsi falsa & inepta, nulli tamen noxia; & proinde quamuis fortassis irrisioni obnoxia, non tamen tot suppliciorum generibus adiudicanda.*

Quamquam interim Christianorum victoria in iis consistat supplicijs, ob quæ Sarmentitij & Semaxij appellantur, & com-

& commendetur etiam apud Gentes eiusmodi sublimitas animi, denique exquisitior iudicum crudelitas secta Christiana sit illecebra, & sanguis semen sit Christianorum.

CETERVM *Apologetici Tertulliani aduersus gentes meminerunt inter veteres Lactantius Diuin. Instit. lib. 5. cap. 1. & 4. Euseb. Eccl. hist. diuersis locis infra adnotatis Tom. V. inter fragmenta Graecorum operum quae desiderantur, ac in Chronicis ad ann domini 38. & III. D. Hieron. loc. supracitatis. D. August. (quantum apparet) lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 11. Vincentius Lirinensis dum scripta aduersus Gentiles memorat. Niceph. lib. 4. hist. Eccl. cap. 12. Hugo Floriacensis hist. Rom. li. 9. cap. 3. Vincent. denique Bellouacens. spec. hist. bib. 11. addens plura se ex hoc libro locis congruis inseruisse. Nostro autem saeculo antequam excuderetur, Petrus Crinitus de hon. disc. non vno in loco, & Angelus Politianus meminerunt. nam apud Trithemium nescio quo casu omissus est. Eum autem primus restituit Bap. Egnatius an. domini CIↃ.IↃ.XV. cuius editionem recuderunt haeredes Aldi cum Lactantio anno XXXV. Venetijs. post quem B. Rhenanus 1. edit. ex Hirsaugiensi & Paterniacensi; ac 2. edit. ex cod. Gorziensi eundem repurgauit, additis argumento & Adnotationibus; quae cum alibi vbique desiderentur, exstant in edit. Io. Gagnaei Parisiensis: deinde etiam Franciscus Zephyrus adiectis epistola nuncupatoria, Argumento, & Paraphrasi: quam postremam (omissis reliquis tamquam superfluis) paucissimis immutatis retinuimus. Nunc denique ad manuscripta D. Bauonis ac Elnonense siue D. Amandi, item Leodiense Reuerendiss. D. Leuini Torrentij exemplaria Belgica: praeterea Romanos manuscriptos Vaticanos tres codices, ad veteres excusos collatus, castigatior Deo auspice in publicum prodit, adiectis etiam Argumento & Adnotationibus nostris. Postremo Lud. Carrio I. C. Lutetiae Parisiorum eundem cum clarissimi humanissimique viri Cl. Puteani Senatoris in suprema curia regij libro antiquissimo comparauit: scripturarumque varietates apposuit.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI APOLOGETICVS
ADVERSVS GENTES[1] PRO CHRISTIANIS.

SI[2] NON licet vobis, Romani imperij Antistites,[3] in aperto & aedito ipso ferè vertice ciuitatis praesidentibus ad iudicandum,[4] palam dispicere, & corā examinare, quid sit liquidò in causa Christianorum:[5] si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiae diligentia in publico aut timet, aut erubescit inquirere: si denique (quod proximè accidit)[6] domesticis indicijs nimis operata sectae huius infestatio obstruit viam defensioni, liceat veritati vel occulta via tacitarum literarū ad aures vestras peruenire.

Paraphrasis Francisci Zephyri.

VIDEO, inquit Tertullianus, duabus de causis: Christianos dānari indicta causa primū quia vobis, Indices, aliter fieri per leges non liceat, cúmque in vertice summáque arce Capitolioa ad ius dicendum praesideatis (qui locus est vrbis celeberrimus) in operto & procul à populi testimonio vobiscum agi, etiam si velitis, non licet. Deinde quia causa Christianorum tantis videtur esse praeiudicijs damnata, tantisque pseudofratrum indicijs opressa, vt super eam quisque iam timeat, & erubescat quodammodo palam diligentior haberi: atque id ex omnibus alijs causarum generibus solum videtur, quod oblatum nulla quaestione seruata de subito damnari potest. Cum itaque res se ita habeat Christianorum, vt vndique à manifesto patrocinio excludatur, liceat saltem in occulto veritatem examinare, & quas ad vos litteras damus legere non dedignemini.

[7] Nihil illa de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur. scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos inuenire.[8] Ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in coelis habere: vnum gestit interdum, ne ignorata damnetur.

Verisimile est quisquis reus iudicum attentionem implorat, illud maximè intendere, vt conditionem suam deprecando releuet, & quibus potest modis se suámque causam commendans misericordiam moueat. Quae res in aliorum omnium causis tralatitia erat, Christianis verò penitus negabatur, tum quia iudices nullas eorum preces admittebant, tum quod Christiani ad poenā pleno gradu incedebant. Tertullianus igitur, ne iudices si crederent litteras nihil aliud quàm veniam reatus exposcere, lectionem ob eam causam negligerent ex auribus illorum hunc in primis scrupulum eximere contendit. Ea vis est, inquit, Christianae sectae, vt nihil sollicita sit, quomodo vobis satisfaciens aliquid de sua causa imminui contendat, quo minus damnationem mereri videatur. Cum enim tota eius ratio, atque spes omnis à coelo pendeat, coelestia verò opposita sint omnia terrenis, quid mirum, si diuersa quoque est eius conditio, alitérque tractetur apud externos quàm aequum sit atque legitimū? Sed hoc vnum est quamobrem attentionem vestram requirat, quia vehementer exoptat: vt quid ea sit, & in quo nitatur; cognoscatur prius à vobis quàm damnetur. Quae sanè petitio & honesta est, & à iudicib. recusari non potest. DEPRECARI verò est pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicer. ad Pontif. Amici illi tui te vno amico recti, &c. Quibus autem verbis deprecatio fiat, idem Cicero pro Ligario docet, Ignoscite iudices, errauit, lapsus est, non putauit, si vnquam posthac, &c.

[9] Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam inauditam damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter

inuidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiæ nolentes audire, quod auditum damnare non possint. D

Ratio quamobrem homines aliquid expetant triplex est, honestum, vtile, iucundum: cur fugiant his contraria faciunt turpe, inutile, molestum. Tertullianus itaque vt facilius Christiani exorent iudices vt audiatur, antequam ad tabellam deueniant, ostendit nihil esse in ea petitione quamobrem reijci mereantur: nihil enim ab ea timeri posse, quod legibus inutile sit, præsertim vbi ad libidinem suam omnia trahere possint, imò quod iocundũ sit sperari posse. Namque post dictam causam, id est, de more damnare reos meritò gloriari poterunt. Quid? & honesti ipsius auctoritas ita se melius tuebitur. Omnis enim inuidia hoc modo subterfugitur, quam leges alioqui apud multos tanquam iniustæ commouere videntur, cum ob eam causam nolle iudices audire Christianum suspicentur, quia ex purgatum absoluere non cogantur. Si igitur quod honestum, iucundum, & vtile est respicere iudices velint, Christianis dicendæ causæ potestatem faciant.

Hanc itaque primam causam apud vos collocamus, iniquitatis odium erga nomen Christianum. Quam iniquitatem idem titulus & onerat & reuincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quàm vt oderint homines quod ignorant? etiam si res mereretur odium? Tunc etenim meretur cum cognoscitur an mereatur. Vacante autem meriti notitia, vnde odij iustitia defenditur? quæ non de euentu, sed de conscientia probanda est. Cum ergo propterea oderint homines, quia ignorant quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse?

Alter proœmij pars, quæ commune odium in Christianos multiplici ratione ostendit esse iniquum. Iudices enim atque omnes ferè gentes, vti Iudas in sua epistola inquit, ita se habebant, vt quæ nescirent vituperarent, in illis vero rebus quas naturaliter velut bruta animalia cognoscerent distabescerent. Illud igitur est, inquit Tertullianus, quod primum in iudicium vestrum venire, & à vobis cognosci velim, iniquitas scilicet odij in Christianum nomen: quam si exusare conamini, quòd publicum rumorem secuti, nihil vnquam de hac causa certi cognoueritis, dico hanc vestram rationem ignorantiæ non modo non reuelare vos aut aliquo modo liberare, sed magis onerare obligaréque fidem vestram. Tota hæc argumentatio ex eo est axiomate, quod & ab Aristotele ponitur. At verò benè quisquis iudicat ea quæ cognoscit, & ipsorum verus est iudex, &c. Si quod igitur est incognitum nobis, bonum malumve esse asseueramus, puerile hoc est iudicium & temerarium: odium enim & amorem non casus facit, sed ex certa scientia suboriri solent, cum notitia meriti non vacat, sed suum locum occupauerit: & pro comperto dignitatem habemus, indignitatémque rei, præsertim cum nihil obstet, quamobrem bonum esse possit quod ignoratur. E

Ita vtrumque ex alterutro redarguimus, & ignorare illos dum oderunt, iniustè odisse dum ignorant. Testimonium ignorantiæ est, quæ iniquitatem dum excusat, condemnat. Cum omnes [10] qui retro oderant, quia ignorabant quale esset quod oderant, simul vt desinunt ignorare, cessent & odisse. Ex his fiunt Christiani, [11] vtique de comperto, & incipiunt odisse quod fuerant, & profiteri quod oderant [12] & sunt tanti quanti & [13] denotamur. Obsessam vociferantur ciuitatem, in agris, in castellis, in insulis Christianos, omnem sexum, ætatem, conditionem, etiã dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento mærent.

Inferens ex superioribus ab vtrouis enthymemate demonstrat vtrumque refelli: quia scilicet ignorant gentes ipsos Christianos, ideo iniustè odisse, & odisse quia ignorant: vt quod de vno existimatur satis sit ad alterius constitutionem. ex eo igitur quod sequitur, si quid ego ignorans odi, iniustum est odium, cum bonum esse possit quod ignoro: & si iniustum est, fit vtique ab ignorantia: ita odium ex ignorantia iniustum esse concedendum. Quod autem ex hac causa suboriatur odium demonstratur (huic enim propositioni occurrere gentes poterant, se quidem de comperta re odisse Christianos) ex eo quod efficitur, si remoueatur. Quicũque enim, inquit, instituta nostra patienter cognouerit, tantum abest vt odio prosequatur, vt postea mirifice comprobet illa & amplectatur. hinc indies magis pullulant Christiani neque est locus in terris qui eius nationis omnino sit expers. Qui igitur testatur ignorantiam vt odium excuset se magis condemnat. F

Nec tamen hoc ipso modo ad æstimationem [14] alicuius latentis boni promouent animos, non licet rectius suspicari, non licet propius experiri. Hic tantum humana curiositas torpescit, amant ignorare, cum alij gaudeant cognouisse: quanto magis hos [15] Anacharsis denotasset imprudentes, de prudentibus iudicantes, quàm immusicos de musicis.

Iudicium consensusque multitudinis in eadem re nunquam est à sapientibus improbatus, imò pro vero semper accipi solet, tanquam comperta res & definita ratione. Cum itaque Romani sua voce faterentur à nullo genere hominum Christianos non laudari, si rationi non odio obsequerentur, debuerant ex ea multidudine moueri, non fieri quidem temere, si quanto magis à Christo deterrerent homines, tanto illum libentius consectarentur, sed ex aliqua causa, quam si animaduertere velint, in æstimationem alicuius latentis boni venirent. Verum tanta odij nubes prætenditur, vt quæ cunctis hominibus naturalia sunt obliuiscãtur, nec melius aliquid ex ijs conijcere volunt, neque de proximo certius experimentum facere. Et quæ est vrbanorum præcipua curiositas, vt vnumquódque velit diligentius perscrutari, in hac tantum causa negligentes inueniantur, & quæ omnibus iniucunda esse solet ignorantia, delectentur. Quàm sit hoc absurdum, auctoritate simul & comparatione ratiocinatur. Nam si Anacharsis, inquit, philosophus ignorantes musicam deridebat de musicis ferre iudicium, quanto magis imprudentes damnasset, si de prudentibus vidisset iudicare: quum multo magis importuna sit imprudentia quàm amusia.

[16] Malunt nescire, quia iam oderunt. adeò quod nesciunt præiudicant id esse, quod si sciant, odisse non

A non poterant: quando si nullum odij debitum deprehendatur, optimum vtique sit desinere iniustè odisse: si vero de merito constet, non modo nihil odij detrahatur, sed amplius acquiratur ad perseuerantiam, etiam iustitiæ ipsius auctoritate.

Sapientis est mutare consilium, nonnulli tamen ita ceruicosi sunt, quales plerumque potentiores, vt si quem semel vel immeritò læserint aut oderint, perpetuis calumnijs persequãtur. nam si peccatum suum fateantur, minus iam prudentes haberi credunt: igitur ne fateantur, aut verum dissimulant, aut rei ipsius certiores fieri nolunt: id quod Christianis eueniebat apud Romanos aliásque gentes. cum illi hanc sectam semel odissent, ne illud temerè suscepisse viderentur, sine quæstione odisse perseuerare malebant, conscij, iam sibi ac prospicientes, si rem Christianam diligentius discuterent, eiusmodi esse quæ odij finem faceret. Quod autem hoc conscientiæ puræ iudicium impediat veritatem, manifestum est, cum in tali quæstione nihil sit quod illos offendere debeat: nam si nulla causa deprehendatur odij, æquum sanè foret odio renunciare: si verò ita mereri Christianos pateat, multo æquius in eo odio perseuerarent cum auctoritate ipsius iustitiæ subniterentur. Prius enim quàm res examinata erat odisse, aberat à iustitia: cùm verò examinata, sceleri obnoxia iudicatur, ipsa iam exigit iustitia, vt non modo odio, sed pœna quoque digna mulctentur.

Sed non ideo, inquit, bonum quia multos conuertit. Quanti enim ad malum præformantur, quanti transfugæ in peruersum? Quis negat? tamen quod verè malum est, ne ipsi quidem quos rapit defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, deuitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facilè aut semper confitentur: certè damnati mærent: dinumerant in semetipsos mentis malæ impetus[17] vel fato vel astris imputant. nolunt. enim suum esse, quia malum agnoscunt[18] Christianis verò quid simile? neminem pudet, neminem pœnitet, nisi planè retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur: si accusatur, non defendit: interrogatus, vel vltrò confitetur, damnatus gratias agit. Quid hoc
B mali est, quod naturalia mali non habet? timorem, pudorem, tergiuersationem, pœnitentiam, deplorationem. Quid hoc mali est: cuius reus gaudet? cuius accusatio votum est, & pœna fœlicitas?

Anthypophora hæc & obiectio tacita aduersariorum, quam affatim Tertullian. vehementérque refellit. nam cùm bonitatem Christianæ sectæ ex multorum hominum confluxu probasset, idque probabile videri posset, non autem semper verum, ne sibi contradictio consideat, certiores notas verioráque affert argumenta, quibus malum à bono, vitiúmque à virtute dignosci possit. Fateor enim, inquit, multos homines, quos nostra lex ad se conuertit, apostatas fieri abutíque præceptis. Quid mirum: in potestate siquidẽ nostra est, & benè & malè agere. vno deest ex actionib. nostris elicere certius, quid bonum sit aut secus. Sed hoc ipsa nos natura prudens omnium rerum magistra docet manifestis indicijs de necessitate consequentibus. Quicquid enim malum est, cogit nos etiam si nequam sumus, malum esse fateri, trepidationem & pudorem voluit comites esse mali: odit enim lucẽ qui malè agit, timétque ne deprehendatur, & deprehensus pudore confunditur. pœnitet negátque quantum potest causam in se esse talis facinoris. Quæ omnia indicia naturalia, & vera si in Christianis apparent, nulli dubium est quin illi mali scelestique sint, à contrario, si neque illos nominis pudet, sed interrogati sint ne Christiani vltro fatentur, neque accusationem eius causæ timent. non enim se defendunt, tantúmque abest vt se huius sectæ pœniteat, vt ægrè ferant prius multo in eius cognitionem non venisse, palam profitentes verum Dei cultum per Christum fieri in spiritu & veritate. Quid est cur non bonum illud dicatur, in quo hæc nulla sint, illa liquido inueniantur.

Non potes dementiam dicere, qui reuinceris ignorare.

Alia anthypophora, quæ vno ictu exponitur, licet ea quidem vulgaris esset & penè recepta. Cum enim aliquis accusationem, paupertatem, exilium, eiusmodique mala non timet, nec ipsa quidem morte deterretur, vir fortis esse potest & elati animi. Quod si quis hæc non modo non timeat, sed exoptet atque in eis felicitatem esse credat, is pro-
C fectò demens iudicabitur: tantum à naturali sensu abhorrebit. id quod & si in Christiano homine minimè mirum videri debet, qui lorica spei certè indutus, clypeo fidei omnia proculcat sempiternis rebus addictus: nulla tamen alia ratione Tertullianus iudicium hoc plebis Romanæ defendit de dementia Christianorum, quàm quòd temerarium illud esse probat, & à ceteris rebus penitus exclusum: quando ipsi iam professi sint rem Christianam ignorare. At quod aliquis ignorat, id sapiens ne sit an stultum, bonum an malum, quomodo intelligere potest?

[19] Si certum est denique nos nocẽtissimos esse, cur à vobis ipsis aliter tractamur, quàm pares nostri, id est ceteri nocentes? cum eiusdem noxæ eadem tractatio deberet interuenire. [20] Quodcunque dicimur, cum alij dicuntur, & proprio ore & mercenaria aduocatione vtuntur ad innocentiæ suæ commendationem. Respondendi, altercandi facultas patet, [21] quando nec liceat indefensos & inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat iniustum.

Dictum est hoc per concessionem, vnde maior inuidia iudicum exaggeratur. Esto, inquit, liberum omnibus iudicium, & quisque velit mente feratur in Christianos, concedatúrque etiam illos esse sontes, cur tamen quod lege communiter præscriptum est, in illis tantum priuilegium existit? Non liber quidem tu es in eo quod lege cautum est. Rex tibi & dominus sunt leges, quibus statuitur nullum reum indicta causa damnari debere. Dicimur homicidæ & hostes publici: concedo. cur non legitima quæstio ex quolibet crimine peragitur? Sed audito hoc solo, Christianus est, damnationem pronunciatis? Alij cum dicuntur, & audiunt idem quod nos, & in eodem quo nos crimine denotentur, vti lege concessum est, & sua se & aliorum opera defendi: merito quidem, cum aliter verum explicari non possit, ac iudex probare æquitatem suam. At vide in re simili quàm dissimilis sit conditio Christianorum. nec illud quidem iudices exaudire volunt, quod eos iustos redderet atque laudandos.

Sed illud solum expectatur, quod odio publico necessarium est, confessio nominis, & non examinatio criminis. quando si de alio nocente cogoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (vt de [22] vestris elogijs loquar) contenti sitis ad pronunciandum, nisi & consequentia exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, tempus, conscios socios. D

Post diem reo dictum consequens erat examinatio legitima nominis, ex qua qualitas facti, & quo nomine appellari conueniret excludebatur. accidentia præter hæc, tempus scilicet, locus & alia id genus, quibus verum fieret manifestum, diligentius quærebatur. Non enim si statim confessus reus esset, nomen criminis, homicidæ (verbi causa) aut adulteri, contenti erant iudices ad pronunciandam sententiam. In Christianis tamen non quod iuris esset inquirebatur, neque sibi iudices neque legibus satisfacere curabant, sed plebi tantummodo. Si quis enim se Christianum profiteretur, eo solo nomine nulla facta quæstione, neque de maiestatis crimine, qua potissimum causa Christiani postulabantur, vt in sequentibus videbimus, neque de homicidio pœna statim irrogabatur.

De nobis nihil tale, cum æque extorquere oporteret quodcunque falso iactatur, quot quisque iam infanticidia degustasset, quot incesta [23] contenebrasset, qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius præsidis gloria si eruisset aliquem qui centum iam infantes comedisset!

Poterant iudices, aut pro iudicibus populus respondere, nihil isthac opus est quæstione in Christianos, hoc solum nomen crimen facit ad pœnam. Si ita res se habet, inquit Tertulianus, iam dictum est quàm hoc temerarium sit, aliquid præiudicare sine causa rationéve aliqua indroducta, hoc tantum contenti essemus: cum veró prætextum odio vestro adstruentes, nefarium & impudens genus Christianorum dictitetis, vt qui in suis sacris illis arcanis infantes mactent, & incesta luminibus extinctis frequentent quid est cur quæstio non sit tempestiua necessariáque in his tantum facinoribus vt tandem eruatis qui canes affuerint luminum euersores, & qui, quando, quomodo coxerint, &c. Vnde gloriam sibi ambitiosi iudices gratiamque apud plebem mirificam comparent. E

Atquin inuenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. [24] Plinius enim Secundus cum prouinciam tegeret damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsis, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacris eorum comperisse, quàm cœtus antelucanos ad canendum Christo & Deo, & ad confederandam disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, & cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

Hysteron proteron ad maiorem energiam, de inquisitione nunc agit, quæ semper quæstioni præcedit, vt vndecunque colligat, cum Christianis agi extra ordinem ex illiberali odio, quod quanto insolentius effertur, tanto magis arguit innocentiam Christianorum. Et quid insolentius, quàm de ijs supplicium sumere, quorum etiam inquisitio quandoque sublata sit? neque id quidem negligentia, sed imperatorum edicto. Non omnes enim imperatores, vt patebit inferius, Christianũ nomen persecuti sunt, quod natura malum non esse redarguit. Quod enim malum est, ab omnibus quoquomodo profligatur damnatúrque. Traianus ita imperator Plinio de Christianis consulenti, ijs quæ recitat verbis respondisset, inquisitionem certè substulit. Imperatoris enim verba & scripta, edicta sunt ac leges.

O sententiam necessitate confusam! negat inquirendos vt innocentes, & mandat [25] puniendos vt nocentes. Parcit & sæuit, dissimulat & animaduertit. Quid temetipsum censura circumuenis? si damnas, cur non inquiris? si non inquiris, cur non & absoluis? Latronibus vestigandis per vniuersas prouincias [26] militaris statio sortitur, in reos maiestatis & publicos hostes omnis homo miles est, ad socios, ad conscios vsque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio quàm oblatio. Damnatis ergo oblatum, quem nemo voluit requisitum, qui puto iam non ideo meruit pœnam, quia nocens est, sed quia non requirendus inuentus est. F

Traianus dum inuidiæ simul & iuri cauisse voluit, cum oblatos quidem Christianos si præterisset, gratiam populorum offendere videret: si verò quos testimonio sui proconsulis defendebantur, temeré damnasset contra ius iustitiámque decernete, suis his verbis sententiam de Christianis adeò confudit, vt quid sibi ea velit, quantum ad probandã destruendámque illorum sectam pertinet, parum constet. Damnat enim & absoluit. Alteram quidem ex his disiunctiuis necesse est veram esse, aut nocentes esse Christianos, aut innocentes: si nocentes publicíque hostes, procul dubio inquirendi & inquisiti puniendi: si verò innocentes, etiam si casu vel ex maleuolentia iudici offerantur, iure damnari non possunt. Quod si dicas inquisitionem ideo prohiberi, quia in alium finem tendat: hoc, inquit non video, cum omnis inquisitio nihil aliud quàm oblationem faciat. Sed si quasi finis merito permittitur, multo magis deberent ea quæ sunt ad finem: nisi fortè opera quæ daretur inquirendo redderet innocentes, quos nulla alia alia causa, nisi quod occurrerũt alicui damnandos facit. Seipsum itaque imperator irretiuit, & quasi incidit in censuram vt emendatione dignus. Prætetea ne inquisitionem ipsam prohibitam diceter, quia noua & insolita causa Christianorum, stationes militum affert vbique dispositas, nullam aliam ob rem, quàm vt ea scelerera quorum rei fiunt Christiani exterminentur. Igitur dissimulatione & negligentia tantum non Christiani arguuntur insontes.

Itaque nec in illo ex forma malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum. cum si malum esset, nos quidem negaremus, vos verò confiteri tormentis compelletetis.

Iniuria

A

Iniuria alia aliam sequitur facile, si quis iudex ea quę ante iudicium requiruntur inuertit, quæ etiam ipsi iudicio competunt, conturbabit. Habet suas quæcunque actio formulas, secundum quas necesse est aut de causis cadamus, aut superiores discedamus. Quod si ritè formulæ non seruentur, iudicium irritum fit atque ridiculum. Cum antè tribunal itaque sisterentur Christiani extra ordinem, iudices etiam iudicando maline essent necne, à communi formula iudiciorum recedebant. Reus enim (verbi causa) maiestatis eculeo fidibúsque torquetur, vt quod negat quia malum confiteatur. Christianis verò tormenta adhibentur, vt quod sponte confitentur, quia bonum, negent. Si contrariorum igitur eadem est disciplina, si malum est quod negatur, quod fatemur bonum est. Iudices igitur suo se gladio conficiebant, Christianos quasi homicidas damnantes, cum tamen accusatos à confessione deterrerent, id est à vero.

Neque enim ideo putaretis non requirenda quæstionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, quia hodie de confesso homicida scientes homicidium quod sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi: quo peruersius, cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione decedere, vt negantes nomen, pariter vtique negemus & scelera, de quibus ex confessione nominis [27] præsumpseratis.

Per argumentum à legitima quasi consuetudine iudicij tacitæ obiectioni respondet, Nulla, inquitis, opus est maiori quæstione ad eruenda flagitia, satis est si quis Christianus esse fateatur, sub eo nomine, omnia isthæc vitia latent, Esto, inquit Septimius, Sed si morem vestrum iudicando recordamini nec quicquam vobis satis esse videtur homicidæ alicuius confessi homicidium quale sit tenere, sed iuris esse censetis ordinem sceleris quoque extorquere, quando scilicet, vbi, quomodo, & quibus socijs. Quapropter hanc vestram obiectionem peruersius reddere iudicium vestrum non videtis? nam si confesso nomine Christiano, simul etiam confiteri scelera tenerè præsumitis, vrgenda vehementius erat, non remittenda confessio, vt vos iustiores, nos scelesti magis videremur.

Sed opinor non vultis nos perire, quos pessimos creditis (sic enim soletis dicere) homicidas.

B

Ironia, At, inquit, misericordia fortè vestra erga nos fit, vt confessionem supprimatis, ne ex ea damnatio irrogetur iis quos viuere velitis. Lachrymæ crocodili nimirum, quibus vos adeò bene cupitis, pessimos esse dicitis, & creditis homicidas. ita vestra hæc charitas beneuolentiáque tantum abest vt crimina dissimulet, vt quæ nulla sint insimulet. quo iustius vexari videamur.

Negatis laniati iubere sacrilegum, si confiteri perseuerauerit. Si non ita agitis circa nos nocentes, ergo nos innocentissimos iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseuerare, quam necessitate non iustitia damnandam à vobis sciatis. Vociferatur homo, Christianus sum, quod est dicit, tu vis audire quod non est: veritatis extorquendæ præsides de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quæris an sim. Quid me torques in peruersum? confiteor, & torques: quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis: nobis, si negauimus, statim creditis.

Locus à simili, ex quo concluditur, ex peruersa hac iudicum quæstione Christianos insontes declarari. Sacrilegus (exempli grana) & Christianus vterque, vt creditur, nocens accusatur: alter si fateatur ingenuè sacra sublegisse, non opus esse videtur, neque ipsi iudices iubent lancinari atque torqueri, satis ea est confessio ad irrogandam pœnam. Alter verò si crimen quoque suum fateatur, Christi scilicet sectam legémque colere & amplecti, statim iubetur miris modis cruciari: & quanto magis in confitendo crimine perseueret, tantò plura tormentorum genera intentantur. Ac sanè hoc demonstrat, crimen hoc nominis non putari crimen, quod iure damnari possit. Quid enim amplius vexatur, quando crimen fuerit extortum? Quippe ne contra ius ferri iudices necessitate improbæ legis cogerentur, auertere homines Christianos ab ea confessione quibuscunque modis conabantur & mentiri desiderabant. Si itaque crimen nostrum odio quodam violenti non iure punitur, innocentes profectò sumus, vos iniusti.

C

[28] Suspecta sit nobis ista peruersitas ne qua vis lateat in occulto, quæ [29] vos aduersus formam, aduersus naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret. Nisi enim fallor, leges malos erui iubent, non abscondi: confessos damnari præscribunt, non absolui. hoc [30] senatusconsulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cuius ministri estis.

Admonitio qua mentes iudicum excitat, vt cognoscere certius velint, quamobrem perperam agant, & immutato ordine iudiciorum contra Christianos, cùm non sine suspicione alicuius violentiæ id fieri possit: nam si, inquit, quas populus leges sciuit, quarum vos ministri estis, si decreta senatus, si principum edicta, vnum omnia vobis propositum præscribunt, vt malos proferatis in lucem, confessósque damnetis: atque hanc formam in omni scelerum genere seruatis, præterquam in Christianis: quos neque perquiritis, & oblatos abscondere & confitentes absoluere conamini: debuerat hæc iudicij repugnantia suspicionem iampridem vobis iniecisse, non posse tam apertè deturbari leges, nisi aliqua necessitate impellente. Ea verò est ipsa veritas, quam quisquis impugnare velit, incredibile est, quantum omnia peruertantur.

[31] Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro pœna adhibentur: apud vos soli quæstioni temperatur. vestram illis seruire legem vsque ad confessionem necessarium: & si confessione præueniantur, vacabunt: sententia opus est, debito pœnæ nocens expungendus est, non eximendus.

Exaggerat iudicum iniquitatem, iudiciorum formas & instituta laudans: quæ quum ciuilia sint & suis legibus vtantur, non autem ad vnius libidinem conturbentur, contra reos nequaquam abuti deberent tormentis, sed quo-

ties illi negauerint, suppresserintve reatum. Leges enim ideo tormenta excogitasse videntur, vt obstinata flagitiosorum negatio expugnaretur. Nam si vltro fatentur, præueniátque confessio quæstionem, nihil ea opus est, sed vacat. Quod si adhibenda tamen reo sit ad veritatem eruendam, quandiu negabit, adhibebitur: simul ac confitebitur, illa vacabit cessabitque: atque ita omnis forma materiáque quæstionis secundum confessionem moderabitur. Quod si quis iudex in quæstione sæuiat atque tormentis, vbi locum non habent, id est cum sponte sua reus cuncta fateatur, qualis est Christianus: iam hoc non ciuile est sed tyrannorum, qui non contenti irrogatione pœnæ, longa hominum laceratione satiari explerique volunt: cùm post deprehensum manifestius crimen sententia debitam semel pœnam pronunciare debeat, qua nocentes conuincantur, non absoluantur. D

Denique illum nemo gestit absoluere, non licet hoc velle, ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturæ totius inimicum existimans, & cogis negare, vt absoluas, quem non poteris absoluere nisi negauerit. Præuaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, vt eum facias innocentem, & quidem inuitum iam, nec de præterito reum.

Maius est hoc iudicium omnibus aliis, quod pro innocentia Christianorum Tertullianus de iudicibus affert. Nam quæ ab externis causis pendent actiones nostræ facilè in vtramuis partem se tutari possunt, in quibus verò sola hominis voluntas requiritur, verum illa de se iudicium facere videtur. Poterat quia Christianum nomen & nouum erat, & vt illi dicebant contrarium moribus & naturæ, non videri ab re si noua etiam forma iudiciorum distraheretur. Quid si voluntas iudicum Christianos procul dubio innocentes arguat? absoluere nimirum illos cupiunt, quod ipsũ patet, quia omnibus modis negationem eius nominis prætendunt, facile in aliis noxis conniuentes, quia homines sub falso prætextu condemnari pro comperto habent, cum si vel minimam criminum partem veram côperissent, & nollent, & non liceret absoluere, etiam si à Christo desciscerent. Quanquam illud non modo nouum, sed illegitimum est, vt per coactam negationem criminis absolutio fiat. Tales profectò iudices legum præuaricatores appellari merito possunt, cum dicenda taceant: breuiterque attingant quæ inculcanda repetendáque essent, vnde facinorosis (vt dicunt) hominibus non via tantum aperitur vt euadant, sed tormentis omnibus illam capescere cogunt. Nam cùm præuaricatoris propriè sit (vt Pedianus inquit) qui reum ita accusaret vt absoluatur, sic iudex cùm existimet Christianum diis hominibúsque infensum non posse alia ratione elabi, nisi per negationem: nullo pacto si præuaricari nolit, mentionem negationis facere deberet. At etiam cogit inuitos & quos ex ea absolutione declaraturus est, de quacunque re præterita reos amplius non esse futuros, sed falso ex calumnia laborasse. E

Vnde ista peruersitas? vt etiam illud non recogitetis, sponte confesso magis credendum esse, quàm per vim neganti? vel ne compulsus negare, non ex fide negarit? & absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat æmulatione, [32] iterum Christianus.

Excitat interrogatio iudices quasi dormientes & ita obcæcatos mala consuetudine iudiciorum, vt quæ luce sint clariora non videant. Nam & conscientiam hominum venire in quæstionem volunt, & liberum mentis arbitrium terminare. Quod sane iniquum simul est atque ridiculum. Quid enim ad forum? si mihi conscius sim Epicureo non Stoico, & Christiano non ethnico, ecquid hoc simulare dissimularéve pro tempore non licet? Sed & coacta confessio vel negatio nónne in contrariam partem interpretanda? quamobrem considerandum, inquit, vobis iudices fuerat, frustra vobis in hanc quoque partem laborem quæstionis suscipi duabus potissimum causis, quia verum hominis sensum & conscientiam eruere ab inuito non liceat & si videatur licere, non erit id ex fide vereque asseuerandum. Ad præsens enim aliquis vobis assentietur, simulac verò recedat à tribunali ad suum ipse propositum repedabit: id quod eo tempore sæpius euenisse credibile est, iis Christianis qui adhuc infirmi facilè tormentis cedentes, munia tamen Christianorum paulo mox obibant ridentes quodammodo fefellisse, tam accusatores quàm iudices, qui Christianos iam insectati non ex iusta causa, sed æmulatione & studio suæ tuendæ opinionis præ se ferebant inuidia concertationes suscitante. Quanquam enim Apostolus confitendum esse moueat, ore quidem ad salutem, corde verò ad iustitiam consequendam, eiusmodi tamen lapsos ecclesia non repudiabat sicuti Lactantius in quinto ratiocinatur, & Eusebius libro sexto sacræ historiæ. F

[32] Cum igitur in omnibus in nos aliter disponitis quàm in cæteros nocentes, id vnum contendendo, vt de eo nomine excludamur (excludimur enim si facimus quæ faciunt non Christiani) intelligere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quædam ratio æmulæ operationis insequitur.

Elegans enthymema & de necessitate verum. Nam si, inquit, in quæstione criminum (quibus rei Christiani sunt) negligentiores solito iudices videantur, neque easdem formas seruare in iisdem criminibus curent, & exclusio sola negatióque Christiani faciat odium aliorum scelerum veniam & absolutionem, sequitur vt crimina cætera nulla sint, & de solo nomine Christiani condemnentur. Nam si cum nomine pariter crimina tenerentur, nequaquam pœnitentia nominis satis esset ad reliqua crimina diluenda: & iurati iudices rebus magis facinorosis, quàm opinione, quæ sua cuique est, mouerentur. Colligendum igitur nomen tantummodo esse in causa non flagitium aliquod, & quidem id nomen quod non per se odium debeat concitare, sed quod æmulationis quædam vis temeraria, dum alius alium imitari studet, delere & studio sui supprimere contendat. Interposito vero. Excludimur si facimus, &c. Iritum quoque iudicum laborem demonstrat, dum homines ex albo Christianorum eximere tanto studio conantur, cum fides noménque Christianorum ea qua virtus ratione probetur, si in actus scilicet exeat laudandos & in rectè facta. Quoties enim cúmque Christianus homo contra præcepta Christi patrarit, illico sine vi aliqua nullis tormentis adhibitis excluditur à Christo, nec iam Christianus appellari merito potest.

Hoc primum agentes vt homines nolint scire pro certo quod se nescire pro certo sciunt. Ideo & credunt

credunt de nobis quæ non probantur: nolunt inquiri ne probentur non esse. Quæ malunt credidisse, vt Nomen illius æmulationis inimicum præsumptis non probatis criminibus de sua sola confessione damnetur,

Verum illud est verbum quo Cæsar apud Sallustium vtitur, Omnes homines qui de rebus consultant, ab odio, amicitia, ira, atque misericordia vacuos esse decet. Animus enim noster perturbatione aliqua irretitus, quid verum sit liquido dijudicare non potest, à quo malo veluti exordio plurima manant iniusta & extraordinaria: quod cum multis alijs locis, tum hoc Christianorum exemplo perspicuum est. Quos cum Romani aliæque gentes odio & æmulatione sectarentur, talibus decepti affectibus, quod semel ignorauerant semper ignorare iuuabat, ne quomodo veritatem cognoscentes, suorum se dictorum factorúmque pœnitere cogerentur: vnde facilè de Christianis falsa credebant, & quæstio certior negligebatur, vt causam semper habere viderentur, quamobrem inimicos suos damnarent. in qua re duo præcipuè absurda concurrebant, vt inimicus esset non ex deprehensis criminibus, sed ex temeraria criminum opinione, atque ex sola eius confessione damnatio irrogaretur.

Ideo torquemur confitētes, & punimur perseuerantes, & absoluimur negantes, quia nominis prælium est.

Totius peruersæ rationis iudiciorum de Christianis causam recitat cum maxima asseueratione, quasi proclamans, hinc est Romani quod contra morem nos si confitemur torqueamur, & negantes præter morem aliorum reorum absoluimur, quia non crimen aliquod in causa, sed tantummodo nomen.

[14] Denique quid de tabella recitatis illum Christianum, cur non & homicidam? [15] Si homicida Christianus, cur non & incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronunciare? Christianus si nullius criminis reus est, Nomen valdè infestum si solius nominis crimen est.

Argumentum pro Christianorum innocentia validissimum in extrema parte reseruauit, quod ab auctoritate, est quæ non longè repetatur, aut ex obscuro loco, sed qua iudices ipsi suo se quasi gladio confodiant. Patet, inquit, insontes esse Christianos ex eulogijs ijs quæ in tabella sua iudices in damnatione proponunt: nam cùm in ea notentur causæ quamobrem rei damnari meruerint, si quæ de Christianis proferuntur, perlegantur, nullum aliud denotatum crimen inuenietur, quàm quòd Christiani. Quod si illi homicidium, incestúmve commiserint, aut maiestatem læserint, vulgaris opinio est, cur tanta crimina iudices in pronunciatione sententiæ dissimularent? quando sibi & alijs, ita melius satisfacere possent? an id scilicet quia cauisse volunt Christianis, quos tanto amore aut reuerentia prosequantur, aut occulere cupiant illorum facinora? vide potius in quos tanto ferantur odio, falsa citius consignant quàm dissimulent vera. Quum itaque luce clarius sit Christianos nullo criminum nomine reos fieri: neque enim adulteri neque venefici sunt omnino, quotidiè tamen accusentur, vexentur, damnentúrque ex eo tantùm quòd Christiani dicantur, nimirum necesse est hoc nomen nimis quidem odiosum esse infestúmque omnibus, quando per se crimen solùm faciat. Quod iam certius comprobare aggreditur.

[16] Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt, vt bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobationem. [17]. Bonus vir Caius Seius, sed malus tantum quod Christianus. Item alius. Ego Lucium sapientem virum repentè factum Christianum: aut ideo Christianus, quia prudens & bonus. Laudant quæ sciunt, vituperant quæ ignorant. & id quod sciunt, ea quod ignorant corrumpunt. Cum sit iustius occulta de manifestis præiudicare, quàm manifesta de occultis prædamnare. Alij quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos nouerant, ex ipso denotant, [18] quo laudant cæcitate odij in suffragium impingunt. Quæ mulier? quàm lasciua, quàm festiua. Qui iuuenis? qui Lucius, quàm amasius, facti sunt Christiani. Ita nomen emendationi imputatur.

Quatuor quasi testimoniorum genera adducit, quibus palàm fiat quantum fuerit odium huiusce orbis in Christianos, ne quis fortè miretur si solum id nomen, exilium, pauperiem, sæuámque mortem apportaret. Illud profectò erat odium, vt quæcunque virtus aut etiam vtilitas in Christiano continebatur, ab ijs quasi tetro absinthio condita reijceretur. Nonnulli igitur in circulo (vt fit) si de aliquo Christiano, verbi causa Caio, mentio oriretur, laudare suo testimonio quòd bonus esset, & vituperare quia Christianus, tanta odij cæcitate transuecti, vt non viderent impingere offendereque in duo simul contraria, quæ esse non possunt. Alias item alio tramite in idem concurrebat absurdum. Affero, inquit, vobis nouum, Lucius sapiens ille vir de subito ad Christianos transfugit, quasi quod à sapienti viro factum esset damnari posset. Sed hæc audientes veluti cautiores, de vtroque verbum nullum neque retractabant, agitabántque prolixius rationem eius facti, ne alterum confiteri cogerentur, aut bonitatem Caij, & prudentiam Lucij esse à Christo, aut ideo factos esse Christianos, quia bonus sit alter merito sapiens. Dum itaque eiusmodi homines manifestæ bonitati sapientiæque Christianum nomen adiungerent in conuicio, contraria ratione vtebantur ab alijs prudentioribus. Qui mentes hominum ab externis rebus metiri judicaréque solent, & incerta laudare damnaréve, prout iudicari possunt, quæcunque apparent. Alij quos maius odium caligabat dum in nonnullis qui antequam Christiani essent malè audiebant, vituperare id nomen contenderent, inconstantiores erant eodem tempore fauorem suffragiúmque illi imprudenter afferentes, cum dicerent, quæ mulier, quàm me hercules lasciua, quàm festiua Christiana facta est, id est, lasciuam festiuitatémque omnium deposuit & emendauit? atque ita nomen culpabile videri timere volebant, quod vitia exterminare. Hæc de honestis. sequitur quartum de vtili

Nonnulli etiam de vtilitatibus suis cum odio isto paciscuntur contenti iniuria, dum ne domi habeant quod oderunt, vxorem iam pudicam maritus iam non zelotypus, filium subiectum pater

retro patiens abdicauit, seruum iam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegauit: vt quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium Christianorum. D

Quicunque verè Christianus est, id est quisquis præcepta Christi seruauerit, vir ille sit siue fœmina, seruus, vel liber, pauper aut diues, priuatámque aut publicam personam gerat, omnem de se alijs honestatem vtilitatémque præstabit, quæ à quouis hominum genere expectari possit, vtpote qui sibi ante oculos Deum semper conscium proponat suarum actionum, nec alteri minus quàm sibi cupiat. Nullla vtique vxor sanctius iura coniugij seruabat, nullus magis filius parentibus auscultabit, nullus erit vtilior seruus quàm Christianus: ita maritus omni suspicione zelotypiáque liberatur, parentibus nulla opus est in liberos patientia. Dominus non de fuga serui sollicitabitur. Atttamen gentes (quòd semel temerè constiterant) nihil inde boni prouenire posse putantes, tanto odio flagrabant, vt in id pactum conuentionémque venirent, quàm omnibus suis commodis renunciarent, modo Christianus non interueniret maritus (verbi causa) de pudicitia vxoris sollicitus omnibus modis occurrere, quasi fœlicem se fore putans, si tanta suspicione liberaretur. Conuertebat illa se ad Christum, atque eo duce omnem culpam exuta ita pudicè viuebat, vt, viro nullum zelotypiæ locum relinqueret: quia tamen Christiana, statim abdicabatur & de contubernio expellebatur. Ita se pater habebat in filium emendatum, ita dominus aduersus fidelem seruum, magis eo quisque nomine offendebatur, quàm cum priori crimine laborabat, nec tanti emendatio, quanti odium æstimabatur.

Nunc igitur si nominis odium est, quis nominum reatus? Quæ accusatio vocabulorum [39] nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum: Christianus verò quantum interpretatio est de vnctione deducitur. [40] Sed & cum perperam Chrestianus pronunciatur à vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos) de suauitate vel benignitate compositum est. [41] Oditur ergo in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.

Satis iam declarauit Tertullianus suo tantum nomine Christianos vexari damnarique. Qui reatus nominis & si grauior odiosiórque est quàm esse aut videri potest, iusta tamen causa non est quamobrem tam miserabiliter homines torqueantur. Sed si comprobetur, etiam ne ipsum quidem nomen aliquid in se continere, quod graue sit, odióve dignum? nónne licebit merito conqueri, quod innocentium hominum innocuum quoque nomen conuellatur? Quod itaque nomen hoc, Christianus, nullo modo debeat odium in se merito concitare ex ipsius nota & argumento, à debita diuisione suadet. Nomen enim, inquit, & vocabulum aliquod quatuor de causis abhorrere homines solent, quarum nullam in se habet Christianus. Barbarum quidem non est, quoniam Græcum. nihil habet in se infœlicitatis aut ominis quod malum aliquod minitetur, nulli etiam maledicit, atque ab omni turpitudine seiungitur. Siue enim per iota scribitur orthographicè, vnctionem illam regiam præ se fert, siue per ita, quemadmodum vulgò inepte Chrestianus deriuat, benignitatem refert. Christus enim vnctus est, Chrestus autem bonus. E

At enim secta oditur in nomine vtique sui auctoris. Quid noui si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? nónne philosophi de auctoribus suis nuncupantur [42] Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam à locis conuenticulorum & stationum suarum Stoici, Academici? [43] Æquè medici ab Erasistrato, [44] & grammatici ab Aristarcho, [45] coci etiam ab Apicio? nec tamen quenquam offendit professio nominis, cum institutione transmissa ab institutore. [46] Plane si qui probat malam sectam, & ita malum etiam autorem, is probabit & nomen malum dignum odio de reatu sectæ & authoris. Ideóque ante odium nominis competebat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc vtriusque inquisitione & agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, & ignotam sectam, ignotum & auctorem vox sola prædamnat, quia nominantur, non quia reuincuntur. F

Anthypophora. poterat enim aliquis dicere, haud infensum nomen, id est neque secta per se, sed propter auctorem. Hoc si ita est, inquit, cognoscendum prius fuerat vtrum auctor eius Christus malus esset habendus necne. Si enim probabili saltem ratiocinio hominem fuisse nequam flagitiosúmque persuadeatur, merito à tali principio & quasi capite nomen ipsum cum secta, quamuis bellè sonaret, omnibus modis profligandum fuisset. Sed illud molestum iniquum est, vt nomen aliquod arripiatur & expugnetur, diuexetúrque propter sectam vel auctorem, cuius tota vita propositúmque ignoretur, atque id non quia reuincatur refellatúrque quasi falsum & impudens, sed quia sic nominetur. Antea verò quàm respondeat obiectioni, emollire exemplis ceruicem obijcientis pertentat (si quasi hoc nouum esset & vsitatum vehementius vrgeret) aliarum sectarum adducens exempla non philosophorum tantum, sed cocorum etiam, qui traditam sibi à præceptore disciplinam amplexentur nomine eius vsurpato, nullam cuiquam offensionem aut odium commouerunt, ita vt amantes sui detineant, à quibus verò reijciantur, vim nullam perpessi valere permittantur.

IV [47] Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam odij erga nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiæ consistam, nec tantum refutabo, quæ nobis obijciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo [48] qui obijciunt: vt ex hoc quoque sciant homines in Christianis non esse quæ in se nesciunt esse, simul vti erubescant accusantes non dico pessimi optimos, sed iam volunt compares suos. Respondebimus ad singula quæ in occulto admittere dicimur, quæ illos palam admittentes inuenimus, in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur.

Propositum (vt diximus) huius orationis innocentia est Christianorum, de qua nihil adhuc seorsum diximus. Nam

A Nam quæ hactenus insinuauit Tertullianus loco quasi præfationis exactè necessarióque producta fuerũt. Expugnandum siquidem fuerat odium, quo omnis attentio perturbatur, atque eius iniustitia damnanda suggillandáque priusquam ad ipsum innocentiæ statum consisteret. Quo loco attentionem sibi concilians pollicetur, non modo quæ Christianis imputantur diluere, sed etiam illa ipsa ita in accusatores reijcere atque retorquere, vt quæ alijs falsò adscribunt, in se reuera esse agnoscant, videántque in ijsdem se criminibus impunè volutari, quorum alios facere reos conantur. Præterea quod multo impudentius est, ea omnia facinora quæ in operto Christiani operari dicuntur, & vnde scelesti, vani, irridendique existimantur, probabit eadem palam fieri ab calumniatoribus nulla habita ratione.

Sed quoniam cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum adstruatur auctoritas aduersus eam, vt aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequij præferatur veritati: de legibus prius concurram vobiscum vt cum tutoribus legum.

Non poterat oratio quæ pro Christianis dicebatur eodem cursu deduci quo aliæ causæ liberè ferebantur. Primum enim conciliandi erant auditores, non vt attentius audirent, sed vt (quod ordinarium ceteris erat) audire vellent: deinde exoratis iudicibus vt audiant, maior vtrinque difficultas occurrebat. Leges & edicta quæ Christianos indicta causa damnari iubebant. Nam iudices audimus te, inquiunt, Tertulliane libenter pro Christianis dicentem, sed vterque nostrum operam ludit. nam & si probabilia veráque afferas, legum tamen auctoritati deseruire cogimur, quæ semel de sola nominis confessione Christianos malè mulctandos esse præscribunt, ita vt nihil aliter retractandum sit, ingratísque & quasi per vim necessarium hoc legis obsequium deferendum nobis est, plurísque æstimandum quàm veritas ipsa. Nos enim iurati in verba legum, tutores fidelésque legum ministri esse debemus. Hac itaque excusatione cum videret Septimius iudices vti contra veritatem, de iure prius legum cum illis disputandum, si innocentes penitus absoluant.

B Iam primum cum dure definitis dicendo, non licet esse vos, & hoc sine vllo retractatu humaniore præscibitis, vim profitemini: & iniquam exercetis dominationem: si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere.

Ius ipsum atque vis de eodem loco vicissim excluduntur, & in qua ciuitate tribunalia sunt, vires, vt quibus omnis iustitia inuertitur, comprimũtur exturbantúrque omnibus modis, nihilque magis absurdum illegitimúmque videtur, quàm cum vires pro legibus & pro ipso iure haberi volunt. Quod Christianis præcipuè eueniebat apud Romanos iudices, qui vires sæuitiámque tyrannicam qua Christianos perdebant legitimam videri volebant iuréque perlatam. Necessarium itaque est de statu hoc legitimo disserere, ne se hoc illi legum prætextu tuentes, Christianos iure damnare videantur: ijs quidem ad manus semper erat illa vox, Non licet esse Christianos. Quæ definitio determinatióque legis dura quidem est & penitus inhumana. Nam cur ita absoluta fertur, neque eius ratio aliter retractari recognoscique permittitur ora quodammodo compescens, disputationum. nimirum si hoc ita est, quia sic vobis placeat non quia sic debeat, præ se fert illa quidem vim maximam, & quia ratio nulla dominatur, non iudices sedere in Capitolio, sed tyrannos demonstrat, quorum proprium illud est, Sic volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas: nullo habito respectu ad id quod permitti debeat aut non debeat. viribus igitur Christiani succumbunt, non legitimè superantur.

Quod si quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio [49] id non debet licere quod malè fit, & vtique hoc ipso præiudicatur licere quod bene fit. Si bonum inuenero esse quod lex tua prohibuit, nónne ex illo præiudicio prohibere me non potest, quod si malum esset, iure prohiberet?

Altera pars dilemmatis. Non licet enim esse Christianos, aut quia non vultis, aut quia permitti non debeat. prius tyrannicum est, vt diximus, alterum temeritate sua & iniquitate idem peccat. nam cum omnium legumlatorum scopus ille sit & propositum, vt ciues ciuitatis virijs virtutem capessant, qua fœlicem beatámque vitam viuant, profectò illud licere voluerunt quod bene fit, quod autem malum, nequaquam. Igitur sectam Christianam per vos esse
C non licet, quia nequam esse non licet, quia nequam esse præiudicatis. At natura alicuius rei non est præiudicio temerè damnanda. potest enim & nomen & res eius bona deprehendi: quod si patienter audiamur explicabitur, atque ita prohiberi legitimè non poterit. Cum leges itaque mala persequantur, non quæ sunt bona, nulla vestra est isthæc lex per vim lata aut ex errore, quæ extra ordinem commune refigit bonum, & quod proprium eius est abrogat.

Si lex tua errauit, puto ab homine concepta est. neque enim de cœlo ruit. Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda, aut resipuisse in reprobanda? [10] Nónne & ipsius Lycurgi leges à Lacedæmonijs emendatæ, tantum auctori suo doloris incusserunt, vt in secessu inedia de semetipso iudicarit.

Legem aduersus Christianos posse ex errore esse inductam à verisimili primũ confirmat, deinde ab exemplo. Quid enim facilius est hominibus quàm errare, præsertim in his inferioribus rebus, quarum principia cùm aliter se habere possint, ita nullam de se certam scientiam faciunt, vt sæpè quæ noxia videantur, salutaria fiant: quæ verò bona, experiantur mala. Cum itaque lex contra Christianos ab hominibus concepta conditáque sit, neque de cœlo ceciderit, sua autoritate non debet quod bonum est quasi malum contumaciter persequi, imò aut abroganda, quales pleræque aliæ leges tam apud alias gentes quàm apud Romanos. Nam & Lycurgi leges, qui omnium legislatorum facilè princeps à Pythia Deus appellatus est, Spartiatis duriores visæ sunt, & in commodiorem vsum redactæ. Ex qua re Lycurgus cum ne hilum quidem aberrasse existimaret, recipere sese ab eo rigore noluit, vt aliquid remitteret & improbaret, sed tantum ex eo doloris concepit, vt in Crissam transuectus seipsum inediæ condemnarit.

Nónne & vos quotidie experimentis illuminãtibus tenebras antiquitatis totam illam veterem & squalentem siluam legum nouis [11] Principalium rescriptorum & edictorum securibus truncatis &

cæditis? [52] Nónne vaniſſimas Papias leges quæ ante liberos ſuſcipi cogunt, quàm Iuliæ matrimonium contrahi, poſt tantæ autoritatis ſenectutem, heri Seuerus conſtantiſſimus principum excluſit? [53] Sed & iudicatos in partes ſecari à creditoribus leges erant: conſenſu tamen publico crudelitas poſtea eraſa eſt; & in pudoris notam capitis pœna conuerſa eſt, bonorum adhibita proſcriptione, ſuffundere maluit hominis ſanguinem quàm effundere. D

A notiori propiorique exemplo iudices mouet, malignitatem rei vel bonitatem non eſſe legum autoritate defendendam, quando pleræque non veritatem, ſed commoda potius ſui imperij reſpicientes, quæ pro temporum qualitate mutantur, facilè aberrare poſſunt, vt ex multis patet, experientia duce omnia illuſtrante per reſcripta mandatáque principum edictorúmque ſecuribus, id eſt autoritate conſulari prætoriáque vel antiquantur vel emendantur. Ex illa verò legum infinita cōgerie, quam meritò ſiluam ſqualentem & incultam appellat, à Iuſtiniano ſequenti tempore conciſam, duas potiſſimum elegit, quarum alteram Papiam Poppæam ſuo ſcilicet tempore Seuerus abrogauerat, altera de nexu iampridem refrixerat.

Quot adhuc vobis repurgandæ leges latent, quas neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, ſed æquitas ſola? & ideo cum iniquæ recognoſcuntur, merito dammantur. licet [54] damnent cum iniquas dicimus, imò ſi Nomen puniunt, etiam ſtultas.

A ſpecie deſcendit ad genus. Longum enim fuiſſet & importunum quæcunque leges obliteratæ fuerunt recenſere. Quamplures igitur, inquit, iudices latent adhuc leges quæ à vobis, populóque Romano, retractandæ corrigendæque erunt. Nam cum propoſitum omnium legum, ſit ipſum æquum, quæcunque ab eo quaſi ſigno diſcedunt, nulla dignitate legiſlatoris, nulla autoritate antiquitatis commendantur. Eóque etiam ipſo tempore, quo vires ſuas exercent, hominéſque condemnant, iniquæ dicuntur, & habentur. Quod ſi nomen aliquod ſolum perſequantur, quales ſunt in Chriſtianos, ſtultæ etiam temeráræque videri poſſunt.

Si verò facta, cur de ſolo nomine puniunt facta, quæ in alijs de admiſſo, non de nomine probata defendunt? inceſtus ſum, cur non requirunt? infanticida, cur non extorquent? in deos in Cæſares aliquid committo, cur non audior qui habeo quo purger? nulla lex vetat diſcuti, quod prohibet admitti: quia neque iudex iuſtè vlciſcitur, niſi cognoſcat admiſſum eſſe quod non licet: neque ciuis fideliter legi obſequitur, ignorans quale ſit quod vlciſcitur lex. Nulla lex ſibi ſoli conſcientiam iuſtitiæ ſuæ debet, ſed eis à quibus obſequium expectat. Ceterum ſuſpecta lex eſt quæ probari ſe non vult, improba autem, ſi non probata dominetur. E

Leges facilè labi & iniquas fieri poſſe, ſatis eſt declaratum, nunc ipſam legem de Chriſtianis examinat, qua ratione iniqua ſit & ab æquo longius abſit. Nam ſi, inquit, facta puniunt ipſæ leges, quamobrem de Chriſtianis nomen tantum quaſi factum inſectantur? ſiquis enim Chriſtianus infanticida vel ſacrilegus deferatur, prætermiſſa quæſtione, perinde ac eſſet reuera ſacrilegus pœna mulctatur. Ea igitur facta quæ in alijs probata examinatáque fuerint, haud equidem de nomine quia vulgo ſic feratur, ſed de admiſſo, id eſt quia patrata fuerint defenduntur tuentúrque à legibus pro veris, ſi in Chriſtianis modo nominentur, damnantur vnque: neque enim verus reatus ſit necne quæritur, nec teſtes adducere, neque ſe purgare permittitur Chriſtiano contra omnium legum conſtitutiones. Nulla ſiquidem lex id quod prohibet, vetat quin diſcutiatur. Iudex vero niſi veritatem compertit qui rectè iudicare poteſt? Præterea ciuis erit nullus qui obtemperare legibus poſſit, ſi quod illæ vindicant, ita innoluatur vt ignoret. haud enim ſatis eſt legem ſibi conſciam eſſe iuſtitiæ ſuæ, ſed ij etiam quibus ſeruanda eſt, iuſta videri cognoſcique debet. Quanquam ex hoc ipſo quod examen lex refugit, in ſuſpicionem cadit iniuſtitiæ, quæ enim iuſta eſt quamobrem aliquid prohibeat, vt diſcutiatur, non curat. Sed non iniuſta modo creditur, ſed improba & violenta, quæ dominari velit & timeri etiam ſi non probetur, qualis lex de Chriſtianis. Igitur à circunſtantijs omnibus quaſi iniuſta & improba damnatur.

CAP. VI. [55] Vt de origine aliquid retractemus eiuſmodi legum. Vetus erat decretum, Ne qui Deus ab imperatore conſecraretur, niſi à ſenatu probatus, vt [56] M. Æmilius de deo ſuo Alburno. Facit & hoc ad cauſam noſtram, quod apud vos de humano arbitratu diuinitas penſitatur. Niſi homini Deus placuerit, Deus non erit, homo iam Deo propitius eſſe debebit. F

Multum profectò intereſt, ex quo quidque fonte manet, & vnde originem ducat, cum in omnibus rebus, tum in ijs quæ vitam humanam reſpiciunt. Cuiuſmodi ſunt ipſæ leges, quæ ſi autorem habuerint qui ſapiens iuſtuſque fuerit, & iuſtæ & ſapientes ipſæ putantur, nec facilè ſuam autoritatem amittunt: quales Lycurgi, Numæ, Solonis: contrà fit ſi legiſlator impius fuerit atque tyrannus. Tertullianus igitur, vt leges quæ contra Chriſtianos latæ fuerant nullam habere partem non modo æquitatis ſed ne autoritatis quidem oſtendat, earum originem recenſet altius repetito principio Chriſtiani dogmatis. Quod cum imperante Tiberio ſit reuelatum, non prius tamen vexatum fuit, quàm ſub Nerone eiúſque ſimilibus tyrannis. Senſus verò huius prœmij eſt. Sed vt certius temeritas legum in Chriſtianos cognoſcatur, de origine illarum diſquirendum. Ea enim à Nerone eſt. Nam Tiberius, cuius memoria hoc nomen diuulgari cœpit, tantum abfuit vt perſequeretur Chriſtum, vt inter deos illum adnumerare voluerit: quia tamen lege cautum erat peregrinas ceremonias non poſſe inconſulto ſenatu in vrbem introduci, neque ille conſiliū perſuaſiſſet, à cōſecratione deſtitit. Chriſtianos tamē ſuo edicto tutatus eſt, atque ita vſque ad Neronē ſecuram vitam traduxerunt. Interea decretum ſenatus de religione irridet, diuinitas alicui acquiritur, ex arbitrio ſcilicet hominum. Quaſi verò numen vſque illa Dei fautoribus indigeat, neque per ſe ſatis ſit probando perſuadendóque omnibus, inuito etiam ſenatu, quod & colenda ſit & pietate proſequenda. Sed vt verus Deus etiam non probatus ab hominibus, ſibiipſi probatio eſt: ita qui ſit ab homine probatus, haud ideo colendus erit. Stat itaque Senatuſconſultum pro cauſa noſtra, apud quos diuinitas vna eſt & vera, quæ iudicium hominis non reformidat aut requirit: quæ verò apud vos habentur numina, ex hominum vel ſtulta perſuaſione vel adulatione templa ſibi poſuerunt.

[57] Tiberius

A [57] Tiberius, ergo cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit, annunciatum sibi ex Syria Palæstina [58] quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat, detulit, ad senatum cum prærogatiua suffragij sui. Senatus quia non in se probauerat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. *Luc. 3.*

Ordo & sensus est. Tiberius, cuius tempore floruit in Iudæa & cruci affixus est Iesus, nomen Christianum & Christum eius authorem annunciatum, sibi per litteras præfectorum Palæstinæ Iudææ (vbi aperuit ille veritatem suæ diuinitatis) ad senatum retulit, non vt ex eorum sententia quid sibi faciundum super hac re esset videret, sed vt suæ illi sententiæ subscriberent & assentirentur. Ipse enim ius omne suæ prærogatiuæ iam in dedicationem contulerat. Tot tantáque erant miracula quæ ad illum ex Iudæa deferebantur de Christo: quæ & si vel malignitate, vel adulatione, à scriptoribus supprimebantur, qui nihil nisi Cæsarum gesta admirari volebant, multa tamen, si fastorum libri, si acta senatus & commentaria Cæsarum extarent, apud hostes eius nominis legerentur.

[59] Consulite commentarios vestros. illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maximè Romæ orientem, Cæsariano gladio ferocisse. sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum à Nerone damnatum. [60] Tentauerat Domitianus, portio Neronis de crudelitate, [61] sed qua & homo, facilè cœptum repressit, restitutis etiam quos relegauerat. Tales semper nobis insecutores, iniusti, impij, turpes: [62] quos & ipsi damnare consuestis, & à quibus damnatos restituere soliti estis.

Tacitus autor est, itémque Suetonius, Neronem ex Cæsaribus primum in Christianos distrinxisse gladium, principésque eius familiæ interfecisse. Cum verò ferox illud ingenium non charissimis ciuium, non consanguineis, non præceptori, non denique matri pepercisset, nihilque ille amaret nisi quod scurrile, impium, turpéque esset, eiusmodi B damnationis autore gloriari debent. Quicunque illi molesti fuerunt, tali nimirum testimonio graues piíque & homines probantur. Longo post interuallo secutus est Domitianus, qui non tam ingenij sui sæuitia, quàm vt plebi gratificaretur, facta Neronis amplexus, eadem cæde tentauit vrbem commaculare: quia tamen non omnem exuerat humanitatem, neque dignos exilio aut alia mulcta Christianos videret, repressit impetum, & quos iam in insulas aliáque passim loca relegarat, idem ipse restituit: atque ita fides Christiana eos semper habuit hostes, qui alijs virtutibus infensi, vestro etiam consensu scelesti habiti sunt & fuerunt. Qui verò ex imperatoribus laudantur, aut nostris hominibus pepercerunt, aut legum iudicium dissimularunt: atque id est quod à Tertulliano in clausula adiungitur.

[63] Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernum, diuinum humanúmque sapientibus; edite aliquem debellatorem Christianorum. At nos è contrario edimus protectorem. si litteræ M. [64] Aurelij grauissimi Imperatoris requirantur, quibus illam Germanicam sitim, Christianorum fortè militum precationibus impetrato imbri, discussam contestatur. Qui sicut palam ab eiusmodi hominibus pœnam dimouit, ita alio modo palam dispersit, adiecta etiam accusatoribus damnatione, & quidem tetriore.

Si quot fuère deinceps principes sapientes recenseatis vsque ad eum qui hodie nobis imperat, Seuerum scilicet, qui si ingenium eius respicitis, diuinus meritò dici potest, si benignitatem, humanus: nullum proferetis qui Christianum nomen deturbauerit, imò adducere possumus qui illud defenderit, tutatúsque sit Marcus videlicet Aurelius Imperator, cuius quum in bello aduersus Germanos exercitus omni humore destitueretur, precibus Christianorum retulit acceptum quod siti non conficeretur, qui pluuiam à Deo exorauerunt. Huius beneficij memor Imperator tum omnes Christianos omni metu liberauit, tum quum delatores etiam damnarit Christianorum, voluit vt omnes palàm liberéque ferrentur ac disseminarentur vbique. A tei igitur iudicio, quum quod plures sapientes constituant, id probandum esse videatur, Christianum dogma bonum esse conuincitur.

C

[65] Quales ergo leges istæ, quas aduersus nos soli exercent impij. iniusti, turpes, truces, vani, dementes? Quas [66] Traianus ex parte frustratus est vetando inquiri Christianos: quas nullus [67] Hadrianus, quanquam [68] curiositatum omnium explorator; nullus [69]. Vespasianus, quanquam Iudæorum debellator, nullus [70] Pius, nullus [71] Seuerus impressit. Facilius itaque pessimi ab optimis quibusque, vt ab æmulis, quàm à suis socijs eradicandi iudicarentur.

Conclusio ex antedictis, quæ secum probationem affert. Facile, inquit, est de huiusmodi legibus contra Christianos iudicare, quales illæ sint, si hominum ingenia à quibus exercentur dissimulantúrve, cognoscantur. Nam si virtus vitio contraria, boni Imperatores, quales Vespasianus, Traianus, Hadrianus, Pius, Ælius Verus, sustinere placita Christianorum nequiuissent, si quid in eis turpe aut noxium comperissent. Et genus quidē bonitatis eorum non eiusmodi erat, vt hæc & alia id genus negligeret. namque Hadrianus curiosissimus principum fuit, vt ex historicis videre est. Vespasianus autem Iudæam gentem quæ cum Christiano dogmate plurimum consentit, disturbauit atque disperdidit. Quod si ab iis tantum qui omni genere nequitiæ flagrarunt, diuexatum est, certè suis illud moribus non quadrasse intelligitur, vt quod vitia damnet, neque vllam in factis dictísque turpitudinem admittat.

[72] Nunc religiosissimi legum & paternorum institutorum protectores & vltores respondeant velim de sua fide, & honore, & obsequio, erga maiorum consulta, si à nullo desciuerunt? si in nullo exorbitauerunt? si non necessaria & aptissima quæque disciplinæ oblitterauerunt? [73] Quónam illæ leges abierunt, sumptum & ambitionem comprimentes, quæ centum æra non amplius in cœnam subscribi iubebant? nec amplius quàm vnam inferri gallinam, & eam non saginatam? quæ patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis senatu summouebant? quæ *Cap. VI.*

theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant? [74] quæ dignitatum & honestorum natalium insignia non temerè nec impunè vsurpari sinebant? [75] Video enim & centenarias cœnas, à centenis iam sestertiis dicendas, [76] & in lances (parum est enim si senatorum & non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta. Video & theatra nec singula satis esse, nec nuda. Nam ne vel hyeme voluptas impudica frigeret, [77] primi Lacedæmonij penulam ludis excogitauerunt. [78] Video. & inter matronas atque postribulas nullum de habitu discrimen relictum. Circa fœminas quidem etiam illa maiorum instituta ceciderunt quæ, modestiæ, quæ sobrietati patrocinabantur: [79] Cum aurum nulla norat præter vnico digito quem sponsus oppignorasset pronubo annulo: [80] Cum mulieres vsqueadeò vino abstinerentur; [81] vt matronam ob resignatos cellæ vinariæ loculos sui inedia necarint; sub Romulo verò quæ vinum attigetat, impunè à [82] Mæcenio marito trucidata sit. [83] Idcirco & oscula propinquis offerre etiam necessitas erat, vt spiritu indicarentur. Vbi est illa felicitas matrimoniorum de moribus vtique prosperata, [84] qua per annos fermè sexcentos ab vrbe condita nulla repudium domus scripsit? At nunc in fœminis præ auro nullum leue est membrum, præ vino nullum liberum est osculum: repudium verò iam & votum est, quasi matrimonij fructus.

Hic certius occurrit quàm temerè oratio hæc in tot capita fuerit dissipata. nam si quis locus, hic maximè suo capite distingendus erat, quando ad aliam sententiam transeat Tertullianus. Neque enim satis erat persuasisse leges aberrare posse, & quæ præcipuè erant in Christianos demonstrasse iniustas, nisi obiectioni, qua iudices se adhuc defendere poterant, occurrisset. Quid enim, inquit, ad nos, si quas populus Romanus leges sciuit, inutiles iniustæque deprehenduntur, munus nostrum est & officium, non de legibus iudicare, sed de iis qui leges non seruauerint. Contra igitur hosce legum religiosissimos defensores Tertullianus non sine ironia infertur, obijciens hanc legum superstitiosam curam, non ex animi recta sententia fieri, sed à libidine manare, quæ prout alijs vel aduersatur, ita se in iudicijs intendit, aut remittit. Nam cùm (verbi causa) gulæ libenter obsequatur, facilè in sumptuariam legem conniuet. quia verò Christianos perpetuo quodam odio prosequitur, seuera est & exacta legum exactrix. quod si ratione iudices ducerentur, facilè intelligerent, si vllis vnquam, Christianis maximè indulgendum fuisse. Nulla igitur excusatio accipienda, ideo sæuissimos esse iudices in Christianos, quia tutari seruaréque maximè cupiant leges, quæ aptissimæ sint & necessariæ conseruando imperio Romano: nam aliæ quamplures eius generis leges contemnuntur. Quæ enim lex magis est necessaria in ciuitatibus, quàm quæ luxuriam comprimit, qualis Licinia quæ Centussis etiam dicebatur, quòd in cœnam centum tantum asses subscribi iubebat. qualis etiam Censotia quæ nobilissimo cuique senatori libras decem argenti in supellectili habere non concedebat. quod si à censoribus ea summa deprehenderetur, è senatorum albo eradebatur. Quin (vt Plutarchus retulit) Cornelius Ruffinus vir consularis, quia cauati æris plus decem libras contra legem possidebat, senatu motus est à censoribus. qui cum mores illegitimos ciuitatis taxarent, tum lasciuiam theatralem ex lege maxima cura comprimebant, ignari quantum moribus ciuium obesset publica illa spectaculorum immodesta licentia. Nec minor erat illis eius legis cura, quæ ingenuos quibusdam insignibus ab alijs segregabat, qualis erat bulla, prætexta, vitta, stola: quæ ornamenta si quis obscuro genere vsurpasset, grauiter mulctabatur. Has igitur, de multis quatuor leges non minus ciuitati necessarias quàm honestas passim negligi Tertullianus exponit. Nam pro centum assibus in cœnam centum sestertia profunduntur. & in supellectili, non dico senatorum, id enim ferendum aliquo modo foret, sed libertorum qui nuper empti de catasta compedes excussere, non modo argenti libræ decem censentur, sed integræ tantum non fodinæ metallorum exponuntur. In theatris autem pro singulis spectaculis plurima exhibentur, nudatis etiam corporibus tam in hyeme quàm per æstatem. nam exemplo Lacedæmoniorum in ipsis etiam ludis penula ad iniurias cœli vitandas introducta est. Quantum verò ad insignia nulla amplius seruantur, nec inter matronas quidem ac meretrices, quo nihil videtur esse turpius in maiestate tantæ vrbis. Quanquam si paulo superius maiorum instituta repetere volumus, omnem fœminarum modestiam, quæ tam cultum corporis quàm victum tuebatur, concidisse videbimus: nam quò illa matrimonij sanctitas abijt, quæ tantos habuit de suis morib. successus rerum & filiorum? tantáque charitate deuincta erat, vt sexcentis paulominus annis nullo facto diuortio sit dissoluta. Postea verò quàm primus Carbilius Spurius repudium fecit, ea leuitas in animis innata est & inconstantia ex negligentia vestra, vt nulla intercedente causa legitima sterilitatis, adulterij, male administratæ rei domesticæ, vel absentibus repudium remittant: neque iam ob aliam videantur causam nupsisse, nisi vt diuortia facere possint, licet Augustus aliíque de numero diuortiorum legibus sæpè cauissent.

[85] Etiam circa ipsos deos vestros quæ prospectè decreuerant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. [86] Liberum patrem cum mysterijs suis Consules senatus autoritate non modo vrbe, sed vniuersa Italia eliminauerunt. [87] Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo cynocephalo Capitolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos, [88] Piso & Gabinius consules non vtique Christiani, euersis etiam aris eorum abdicauerunt, turpium & ociosarum superstitionum vitia cohibentes: his vos restitutis summam maiestatem contulistis.

Maius hoc est & pro causa Christianorum magis fauorabile. non enim à simili argumentatur, sed eodem res vertitur. nam si iudices obiectione illata dicerent, superiores leges de hominibus non debere per homines perinde seuerè tractari: ac si ad religionem pertinerent: qualis est ea quæ Christianos esse prohibet, ne deorum cultus adulteretur: Septimius iudices de suis etiam ipsis dijs negligere perspectas consideratásque leges, & antiquæ autoritatis ostendit. nam cùm olim senatus Orgia Bacchi exterminassent, authore Liuio, & Piso deinde Gabiniúsque Ægyptiam superstitionem Isidis, Serapidis, & Harpocratis, qui & si à Capitolio arcerentur, paulatim tamen in vrbe aras sacelláque inuenerant, submouissent, vobis nihilominus omnia hæc obstare non potuerunt, quin contra omnia maiorum instituta, contra leges, iisdem illis dijs quasi postliminio reuersis ædes in vrbe refici pateremini.

Vbi

A Vbi religio? vbi veneratio maioribus debita à vobis? habitu, victu, instructu, sensu, [89] ipso denique sermone proauis renunciastis. Laudatis semper antiquitatem, & nouè de die viuitis. Per quod ostenditur, dum à bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere & custodire quæ non debuistis, cum quæ debuistis non custodistis.

Epilogus breuis & grauis, quo sanè colligit iudices atque eos homines qui se moueri dicebant autoritate patriorum morum obseruandissimique videri volebant, suarum legum non modo veterum religioni nuncium remisisse, sed ab omni eius specie ita exorbitasse, vt ne eundem quidem seorsum atque sententiam neque sermonem præ se ferant, vt qui iam omnes Epicurei essent. Ex quo ratiocinari facile est, quicunque ea quæ probat, non seruat, in illis ipsum versari quæ sunt vituperanda. Nullus igitur vestrûm dicat, amore studióque suarum institutionum persequi Christianos, sed odio potius & quadam libidine temeraria.

Adhuc quod videmini fidelissimè tueri à patribus traditum, in quo principaliter reos transgressionis Christianos destinatis, studium dico deorum colendorum (de quo maximè errauit antiquitas) licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis, licet Baccho iam Italico furias vestras immolaritis, suo loco ostendam proinde despici & negligi & destrui à vobis aduersus maiorum autoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, vt iam inde ad manifestiora pergam.

Ritus ceremoniæque sacrorum à Numa primum institutæ, pontificum deinde autoritate diu seruatæ, quomodo, quando, quibus hostijs adire templa deorum oporteret, maximè erat pars totius religionis: quam cùm Christiani non tam quia superstitiosa erat, quàm non vero Deo exhiberetur, præcipuè refugiebant: in hanc partem accusatores enixissimè incumbebant, quod religio omnis cultúsque deorum ab illis negligeretur deriderétque, quod templa deinde intrare nollent, quod sacris interesse, quæ pro salute principis aut totius populi susciperentur, abhorrerent: B omnia hæc feliciter alio loco Tertullianus ita regerit in aduersarios, vt eos criminis eiusdem reos magis esse demonstret, vt qui perinde similitérque illa omnia despiciant contra suorum maiorum autoritatem, qui iam cum veteribus noua sacra admiserant. Commodius quippe visum est quædam arcana crimina examinare priusquam in his apertioribus longius immorari, quæ paulopòst resumet ex eo loco. Deos, inquitis, non colitis, &c.

[90] Dicimur sceleratissimi, [91] de sacramento infanticidij, & pabulo indè; & post conuiuium [92] incesto, [93] quod euersores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum & libidinum impiarum inuerecundia procurent. Dicimur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite si creditis, aut nolite credere qui non eruistis. de vestra vobis dissimulatione non esse, quod nec ipsi audetis eruere. Longè aliud munus carnifici in Christianos imperatis, non vt dicant quæ faciunt, sed vt negent quod sunt.

Dominica cœna à nostris maioribus eadem ferè hora qua Christus cum discipulis nouissimè cœnauit, ex eius monitis celebrabatur. Noctu itaque dominici diei apud aliquem ex Christianis, qui domi suæ synagogam ecclesiámque cogeret, precationibus, lectionibúsque peruigiles incumbebant, aderat & senior, vel episcopus, qui scripturas mysteriáque sanctæ fidei interpretaretur & habita concione mores semper in melius conformaret, qui panem & vinum dominica benedictione Christi corpus efficiens conuiuis impertiret. Accedebant ad hæc (vt ait Eusebius in quarto historiæ ecclesiasticæ) Carpocratis cuiusdam pseudochristiani, & aliorum qui Simonem Magum sectabantur mysteria quædam magicis obscœnitatibus insignia, quibus ceteri Christiani insimularentur. Aduersarij igitur falsam historiam cum ijs, quæ resciuerant confundentes, multa in his vigilijs patrari scelera commentabantur, qualia in mysticis suorum deorum sacris sub religionis prætextu committi quandoque audierant: præcipuè verò eos insimulabant: quod infante Christiani facerent; quod eius carne vescerentur & sanguine; & quod à cœna sese viri ac mulieres promiscuè incestarent, luminibus per canes, extinctis, ne qua illi verecundia offenderentur. Quæ suspicio potissimum inualuit, etiam ex eo quod in Christiano dogmate haberi audiebant, Caro mea verè est cibus, & sanguis C meus verè est potus. Quúmque tormenta Christi tenebrásque illas in memoriam eius Christiani repræsentarent facilè persuasum est maleuolis mysterium panis non intelligentib. vt illi se ferinis eiusmodi ritibus contaminarent. His igitur calumnijs facilius quàm alijs omnibus, quæ in causa Christianorum versantur, Tertullianus per statum coniecturalem respondet, primum omninò non esse, & si sint non minora patrari ab accusatoribus. Solo enim incertóque rumore intuiti demonstrat, quando si vera illa essent, fieri quidem non posse, quin interstitio tam multorum annorum inter tot inimicos & exploratores prodita iam & comperta fuissent. Quod verò calumniam maximè arguit, illud est, quod quum hæc nobis obijciantur, nullam vos adhibetis curam diligentiámve in eruendis expiscandísque eiusmodi flagitijs. Alterum certè ex altero esse debebat, si creditis, vt quæreretis: si non quærendum putatis, vt non credatis. Licet dissimulatio vestra apertè doceat sententiam vobis dissonare à verbis: aliud enim dicitis, aliud reuera sentitis. nam si hæc nefaria sacra aliquo modo vera esse suspicaremini, carnifici imperaretis, vt tormentis adhibitis omnia ad vnguem extorqueret, non vt cogeret negare quod profiteatur.

Census istius disciplinæ, vt iam edidimus, à Tiberio est, cum odio sui cœpit simul veritas atque apparuit inimica esse. Tot hostes eius, quot extranei; & quidem proprij ex æmulatione Iudæi, ex concussione milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri. Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœtibus & congregationibus nostris opprimimur. Quis vnquam taliter vagienti infanti superuenit? quis cruenta, vt inuenerat [94] Cyclopum & Sirenûm ora iudici reserauit?

Nihil est quod non reuelet dies, prouerbium in ijs rebus vsurpatum, quas quisque solus in operto facit, vt deprehendi non posse putet. Qui verò cum multis aliquid sæpè peccare dicitur, quo loco vis semper maleuolorum rumpere potest, neque tamen deprehenditur, liberandus vtique is est tali criminis suspicione. in eiusmodi causa

erant Christiani. nam cùm census & professio talis religionis iampridem imperante Tiberio trecentis paulò minus annis elapsis exordium, sumpserit, nec prius veritas ipsa apparuerit, quam vniuersus ferè orbis coniurasset in illam ex odio quod semper sequitur illam, mirum si nullum adhuc tantæ immanitatis vestigium deprehensum sit, præsertim inter hostes & numero & genere tam multos. præter enim extraneas gentes, quæ communiter Christianos oderunt. propriè & peculiariter inimici sunt Iudæi ex æmulatione suorum præceptorum, quæ quotidie magis infringi per fidem nostram vident. Milites etiam qui vexare magis minúsve consuerunt, perinde atque intelligunt suos imperatores aut fauore aut odio ferri in aliquos, videntes Christianos sæpius concuti disturbarique palam à magistratibus, nos quasi neglectos libenter obiurgant, exagitant, & in iudicium rapiunt. Quin & domestici familiarésque nostri duce quadam naturali simultate nobis continuò insidiantur: quo fit vt vndique obsideamur, neque vllum nobis vsquam asylum sit, quò confugere possimus. Quod si status accusatoris est coniecturalis, cùm alias verisimiles certásque coniecturas afferre debebat, tum verò quæ ab aduocatis dicuntur, si vagitus infantis fuerit vnquam exauditus à quopiam in nostris ecclesijs, si tabo ora conuiuarum infecta animaduerterit, quasi Cyclopum & Sirenûm, quæ delatos ad se occidisse, & deuorasse finguntur. Neque adeò obijci potest, ideo non deprehendi, quia penetrare adyta sacrarij non liceat, nam ipsa synagoga & in operando sæpius à cohortibus, à plebe opprimimur & deturbamur. D

Quis vel in vxoribus aliqua immunda vestigia deprehendit? quis talia facinora cùm inuenisset, celauit? aut vendidit ipsos [95] trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Imò à quibus prodi potuit? ab ipsis enim reis non vtique [96] cùm vel ex forma omnibus mysterijs silentij fides debeatur. [97] Samothracia & [98] Eleusinia reticentur; quanto magis talia, quæ prodita [99] interim etiam humanam animaduersionem prouocabant, diuina seruantur. Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur vt extranei, & vnde extraneis notitia? [100] cùm semper etiam impiæ initiationes arceant profanos & arbitros caueant, nisi si impij minus metuunt.

Sed neque, inquit, incesti certa vnquam extitit coniectura. Quis etenim vir vestigium aliquod & indicium immundum in vxore deprehendit, quo concubitus indicari potest? Ecquis hoc vir suspicans in vxore tolerare potest, vt sagaciter non inquirat? & si deprehenderit, celare velit? quod si corrumpi dicas, animum illius vel libidine aliqua, vel accepta pecunia, hoc nullo modo verisimile fit, vt crimen vendat is, quem Christianos semper homines in iudicium trahere iuuet, ne prius eis parcat, quàm in carnificum manus tradiderit. Si semper latemus, &c. Enthymemate hypotetico refutatur pertinacia accusatorum. Qui obijcere adhuc poterant posse homines si velint latere, neque ideo crimina non esse vera, quæ latuerint. Si quod igitur, inquit, semper latuit, id nunquam proditum est, quod si nunquam proditum, vnde hæc vobis notitia, vnde tam certa vobis scientia, nisi à rumore quodam incertáque & inconstanti fama, qui quantum credi oporteat, paulopòst edocebimus, si prius examinetur hæc à nullis prodi indicarique potuisse. Nam vel à conscijs dum rei sunt, vel ab extraneis: at conscij & initiati duabus de causis illa indicasse, nullo pacto potuerunt. & quia formula constitutióque omnium mysteriorum exigit vt omninò reticeantur, & pro taciturnitate fides obligatur, qualia Samothracia sunt apud vos & Eleusinia, quæ initiatus prius quàm detegat emori velit. & quod maximum est, habet hic pro comperto, talia si detegat, morte plecti debere, quando eo etiam tempore quo recitentur, quasi diuina seruantur, inuitent homines ad vltionem. Extranei verò si velint reuelare, non possunt, quod ignorant. Neque de ignorantia dubitandum, cùm omnes initiationes, quibus ad mysteria cognoscenda instituimur, procul arceant profanos, arbitros testésque refugiant, præcipuè quæ Christianis attribuuntur, quæ quum impiæ habentur, multò magis animaduertendum, ne in lucem exeant, neque in pœnam. E

[101] Natura famæ omnibus nota est. Vestrum est; *Fama malum, quo non aliud velocius vllum.* Cur fama malum? quia velox? quia index? an quia plurimum mendax? quæ ne tunc quidem quum aliquid veri affert, sine mendacij vicio est, detrahens, adijciens, demutans de veritate. Quid? quod ea illic conditio est, vt non nisi quum mentitur, perseueret, & tamdiu viuit, quandiu non probat. Siquidem vbi probauit, cessat esse, & quasi officio nunciandi functa, rem tradit: exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit (verbi gratia) [102] hoc Romæ aiunt factum: aut fama est, illum prouinciam sortitum sed sortitus ille prouinciam, & hoc factum est Romæ. Fama nomen incerti locum non habet, vbi certum est. An verò famæ credat, nisi inconsideratus? quia sapiens, non credit incerto. F

Si nullum nostrorum facinorum indicium à nullo vnquam reo extorqueri potuit, nec diuturni temporis longinquitate reuelari, neque vllo alio modo venire in lucem, quæ nimirum iactantur in Christianos necesse est ex quadam fama in animos hominum irrepsisse, quæ facile inter inimicos admittitur & conseruatur, sed quod sit eius testimonium, & quanti eius fides apud omnes cuique vestrûm, vel carminibus Maronis, quæ in ore sunt omnium, patet, qui famam malum esse decantauit, non ob aliam prorsus causam, nisi quia ita mendacio gaudeat, vt plerunque falsa prædicans, si quando tamen vera apportet, ea mendacio semper inuoluere iuuet. Præterea eius tota ratio ex incerto pendet, imò nomen ipsum incerti. atque vbi aliquid certum est, locum habere non potest. Quicunque igitur sapiens est, famæ id est incerto non credet. Sapientia enim nihil magis est quàm scientia, scientia porrò nulla est de rebus incertis, igitur qui adducuntur vt famæ credant, temerarij sunt, & inconsiderati, quorum nulla ratio habenda.

Omnium est æstimare quantacunque illa ambitione diffusa sit, quantacunque asseueratione constructa, quod ab vno aliquando principe exorta sit: necesse est exinde in traduces linguarum & aurium serpat: & ita modici seminis vicium cetera rumoris obscura: vt nemo recogitet, num primum illud os mendacium seminauerit, quod sæpè fit aut ingenio æmulationis, aut non noua sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate.

Quo facilius iudices videant temeritatem suam, qui famæ adhibeant aures atque fidem, tenue eius exordium tanti progressus describit. Cuique enim facile iudicare est famam ab vno aliquando, qui princeps, idest primus & autor

A fuerit, exortam. nam & si illa quidem multa ambitione & inani quodam apparatu historiæ diuulgatur, maximáque asseueratione ac rerum confirmatione quas adducit, instruitur, quantæcunque tamen ei quasi dotes accesserint, facere non possunt quin ab vno & illo quidem suspecto principium sumpserit. Sed cùm eundo (vt inquit poëta) vires acquirat, & in plures veluti traduces propaginesque linguarum per traditionem dissipetur, principiũ eius & vitiosum quasi semen tanto iam rumore obruitur, vt agnoscere recogitaréque homines non curent, vtrum primum illud os, vnde hæc auspicium habuerint, mentitum sit néene: quod cùm facilè in omnes, tum maximè Christianos facillimum fuit, quibus nullus est angulus non inimicus. Ad hæc libera cuique suspicio est, & innata quædam æmulatio, quibus velut calcaribus nõ mentiri modo, sed contra veritatem ferri solemus, præterquam quod eo ingenio omnes sumus, vt facilè in inuentionibus mentiamur. Ratio igitur famæ, si quod est ante eius rem, si quod in ipsa re consideres, si prætere consequens, tota futilis inuenietur, & nullius auctoritatis.

Bene autem quod omnia tempus reuelat, testibus etiam vestris prouerbijs atque sententijs, ex dispositione naturæ, quæ ita ordinauit, vt nihil diu lateat, etiam quod fama non [103] distulit. Meritò igitur fama tandiu sola conscia est scelerum Christianorum. hanc iudicem aduersus nos profertis, quæ quod aliquando iactauit, tantóque spatio in opinionem corroborauit, vsque adhuc probare non valuit.

Aduersariorum armis suam causam Tertullianus defendit. Bene est, inquit, καλῶς ἔχει, benè se habet státque pro nobis prouerbium illud vestrum, quo Seneca scilicet aliique Romani homines passim vtuntur: Quod omnia reuelat dies, neque est quodcunque tam occultum, quod temporum vices aliquando non explicent, ita rerum series natura reuoluit. Cùm igitur tanti temporis spatium elapsum sit, nec tamen eo maiora indicia nostræ immanitatis prodierint, pro comperto habendum, si vestris verbis credendum est, nullam penitus esse. Sola ergo fama post tot annos incerta adhuc & inexplorata, qua conscia adducitur testis, cuius auctoritate Christiani impunè damnari possunt.

B [104] Vt fidem naturæ ipsius appellem aduersus eos qui talia credenda esse præsumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem, vitam æternam repromittunt, credite interim: de hoc enim quæro, an & qui credideritis, tanti habeas ad eam tali conscientia peruenire! Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium, vel si alterius officium est, tu modò assiste morienti homini antequàm vixit: fugientẽ animam nouã [105] exspecta, excipe rudem sanguinẽ, eo panem tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens dinumera loca, vbi mater vbi soror, nota diligenter, vt quum tenebræ ceciderint caninæ, non erres, piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris. Talia initiatus & consignatus viuis in æuum. Cupio respondeas, sit tanti æternitas, aut si non, ideo nec credenda? etiam si credideris, nego te velle: etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alij possunt, si vos non potestis? cur non possitis si alij possunt? Alia nos, opinor, natura [106] Cynophanes aut [107] Sciapodes: alij ordines dentium, alij ad incestam libidinem nerui. Qui ista credis de homine, potes & facere. Tu homo es & ipse quod & Christianus. qui non potes facere, non debes credere. homo est enim & Christianus, & quod & tu.

Argumentum à natura, quod tanto alijs est validius, quanto vis ipsius naturæ cæteris præstat: quæ ea profectò est hominis, vt quæcunque in suis penetralibus Christiani perpetrare dicuntur, penitus abhorreat. Nulla enim conditione adduci quisquam poterit, vt humana carne vescatur, & panem tepido sanguine madefactum ori admoueat, nec minus matrem sororémque cognoscat. Isthæc tam sensus animi quàm corporis dedignantur atque refugiunt. Quid ergo, inquit Tertullianus, vobiscum iudices amplius agam de coniectura famáque nostræ feritatis? iam vos ipsos consulam, fidem auxiliúmque naturæ cuiusque vestrûm implorabo. Si quis ex vobis catechumenus fiat, & initietur Christianus, mystes patérque sacrorum dicat, Tibi quidem imprimis vel mactandus est infans, qui filius omnium C meritò dicitur, quando [vt vultis] de communi adulterio nascitur, vel mactantibus alijs interesse oportet: deinde caro deuoranda, & panis sanguine maceratus comedendus, postremò cum matre vel sorore luminibus extinctis concumbere necesse est. Hæc si feceris, vitam viues æternam. Rogo vos, nec nunc de mercede hac disputo credenda sit néene. Credite interim, ac si repromittant, cautionémque dent: non enim in hoc quæstio est. rogo itaque vos. tanti sit ea merces, vt obliuisci hominem possitis, & consensu stomachóque accedatis, vt ijs studiosè assentiamini? quanquam nec ipsa merces, quæ hoc modo comparetur credibilis esse potest, neque si credatis simul & velitis, dico vos illud os habuisse à natura, gustum stomachúmque quæ id omninò grauiori nausea reijciant. A simili igitur, si Christiani perinde homines sunt atque vos, cur quod penitus natura vestra abhorret, illi tanto studio sectari poterunt, nisi fortè nos aliud genus hominum sumus; quales, Cynophanes capite canino quos Plinius refert, venatu & aucupio vesci, & quales Sciapodes, qui in Lybia sunt, ad Oceanum ea appellatione homines, quod sibi latissima planta pedum resupini solem feruentissimum defendant. His fortè & id genus hominibus alia sunt instrumenta mandibularum alij quoque neruorum genitalium tentigines, vt quodcunque manducare, & in quamcunque arrigere possint.

[108] Sed ignorantibus subijcitur & imponitur. nihil enim tale de Christianis asseuerari sciebant, obseruandum vtique sibi & omni vigilantia inuestigandum. Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quæ præparanda sint describere. Tum ille: Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortẽ, qui sub cultro tuo rideat. Item panis, quo sanguinis [109] iurulentiam colligas. [110] Præterea candelabra, & lucernæ, & canes aliqui, & offulæ, quæ illos ad euersionem luminum extendant. Ante omnia cum matre & sorore tua venire debebis: quid si noluerint vel nullæ fuerint? quid denique singulares Christiani? non erit, opinor, legitimus Christianus, nisi frater aut filius. quid tum? & si ista omnia ignaris præparantur, certè postea cognoscunt & sustinent & ignoscunt. Timent plecti si proclamant, qui defendi merebuntur. Quin etiam vltrò perire malint,

quàm sub tali conscientia viuere. Age nunc rimeant, cur etiam perseuerant? Sequitur enim ne vltra velis esse, quod si prius scisses, non fuisses.

Omnes ex auribus scrupulos, & quæcunque fieri possent, obiectiones eximit. Dicat enim aliquis, Ita profectò est, vt natura humana penitus hæc reiiciat, si proponantur, & allicitis vobis homines, & in penetralia isthæc truditis antequam resciscant, quid sibi agendum sit, aut non agendum: atque ita ignorantes præter suam opinionem non prius id sentiunt, quàm in talibus flagitiis irretiantur. His igitur respondetur, primum debuisse quidem illos omnia prius debita vigilantia inuestigasse, quàm in aliam sectam transfugerent: deinde cum esse morem initiandi, vt omnia necesse habeat hierophantes tyronem monere quæ ad imitationem pertinent: priusquam descendat in opus. Sed esto semel ista ignaris præparentur, quamobrem teneent in posterum, & patiuntur iterum atque iterum? certè pœnas non metuunt, quum si tanta flagitia in publicum deferunt ij qui deceptos se fuisse dicant, non modo non plectentur, sed defendentur ab omnibus. Quanquam plerique, si ex hac sibi causa moriendum sit, libentius mortem oppetant, quàm sub conscientia talis incesti viuere velint. Amplius fac timeant indicare, cur tamen in eo dogmate persistunt vt plerique omnes malint miserabiliter torqueri (vt quotidie videtis) quàm eius videri sectæ parum fideles? Quum itaque hæc, etiam si plura vobis concedantur non concedenda, ex intrepida natura veri, nec vera, nec verosimilia sunt, ergo, &c.

[121] Hæc quo magis refutauerim, à vobis fieri ostendam partim in aperto, partim in occulto, per quod forsitan & de nobis credidistis. [122] Infantes penes Africam Saturno immolabantur palàm [123] vsque ad proconsulatum Tiberij, qui eosdem sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obumbratricibus scelerum votiuis crucibus exposuit, teste militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed & nunc in occulto perseuerat hoc sacrum facinus. non soli vos contemnunt Christiani, nec vllum scelus perpetuum eradicatur, aut mores suos alicui Deus mutat. Cùm proprijs filijs Saturnus non pepercit, extraneis vtique non parcendo perseuerabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, & libentes exponebant, infantibus blandiebantur, ne lacrymantes immolarentur: & tamen multum homicidio parricidium differt. [124] Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur. [125] Remitto Tauricas fabulas theatris suis. [126] Ecce in illa religiosissima vrbe Æneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. sed [127] bestiarij, inquitis. Hoc, opinor, minus quàm hominis. an hoc turpius, quod mali hominis? certè tamen de homicidio funditur. O Iouem Christianum solum, patris filium de crudelitate.

Miseria erat flagitiorum calumnia, qua Christiani laborabant, sed longè miserrimum ab ijs accusari damnarique qui non minora scelera & eiusdem generis perpetrarent. qualia de humana hostia & de sanguine hausto: de incestu superius diximus: quæ sanè facinora cum multis rationibus Tertullianus collegisset, nullo modo verisimilia esse, memor suorum promissorum, hæc ipsa nunc regerit in aduersarios, qui quæ tantopere damnent in Christianis ea patrare deprehenduntur. Quo maximè loco patet, non tantum cum Romanis rem esse Septimio, sed cum omnibus gentibus, quæ idololatræ dicerentur, quæ quidem cùm multos sibi deos commentatæ essent omnes insurgentes quibus poterant modis, Christianos vt religionis insectatores deturbant, eos facilè credentes admittere quæ à suis fieri quandoque cognouerant. Nam quæ de infanticidio falsa diuulgabant de Christianis, plurimis locis à sua illa superstitione operari sciebant. Ex historia igitur super hanc rem locuplete tria sibi testimonia Tertullianus decerpens, fidem facit ea quibus falsò damnantur Christiani, eadem à damnatoribus verè & impunè tam in aperto tractari quàm in operto. Primum est quasi patrium, & quod in Africa fieri describit, vbi in loco quodam ij qui eandem religionem colerent, quæ Christianis aduersatur, Saturno faciebant infante. quod nequis commentitium suspicetur, locum, & tempus, & testes citat oculatos: quando scilicet Tiberius eius prouinciæ proconsul principes talis impietatis crucibus quasi ex voto affixerit in ipsis luci arboribus, qui tantum sceleris suis ramis contexerant. Et ne quis obijciat hac pœna idololatras perterritos morem impium obliterasse, asseuerat durare adhuc haud ita palàm tales cerimonias, & perinde non commoueri tormentis atque Christiani dicuntur. Licet id mirum non adeò videri potest, cùm nullum vnquam malum radicitus extirpetur: & Saturnus ipse immortalis (vt ipsi volunt) & immutabilis à suis institutis discrepare non possit, quæ multis ante seculis à pastu suorum filiorum fuerat auspicatus. Atque id Africanum sacrum tanto est nequius eo quod Christianis imputatur, quanto parricidium, id est cædes proximorum, differt, ab homicidio. Christiani siquidem contenti esse dicuntur quocunque infante. Afri verò admittunt eos qui à suis tantum parentibus offeruntur. Alterum exemplum à Gallis est, qui non infantes, sed virilem ætatem, non Christo, sed Mercurio iugulant. de quo more Plinius libro octauo, capite vigesimosecundo, & Iuuenal. Tanquam rhetor dicturus ad aram. Tertium verò sumit ex ipsa Roma, quam diasyrticos Æneadarum vrbem vocat, vt pietatem illam pietatem Æneæ authoris eius gentis inmeritò ab illis vendicari demonstret. nam passim in tragœdijs recitant, vt pote fabulas prætermittit, licet ex voluptate illa theatrali, ab eiusmodi factis præ se ferant gentes, non abhorrere: quale est illud ab Euripide decantatū in Tauria Cherso, vbi decreto totius exercitus Græcorum virgo Polyxena ad tumulum Achilis est iugulata Neoptolemo faciente. non dissimile ab eo quod de Iphianassa in tumulum decantatur. Sed Romanus ritus, quanquam ipso nomine differre à superioribus videatur, re ipsa non distat. Nam in ludis ijs qui Ioui fiunt tanta superstitione, vt quacunque de causa leuiusculi ominis instaurari soleant, sanguis etiam humanus largè effunditur. Damnatos enim iudicio homines bestijs obijciunt, vt miserabiliter lacerentur: qui ex ea re bestiarij dicebantur. Quod si dicas noxios hos esse, & morte nihilominus mulctari, non fieri tamen possit quin homines non sint, tanto quidem magis à voto sacro arcendi, quanto alijs deteriores sunt, & flagitiosiores iudicati.

Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio perpetretur (licet parricidium homicidio intersit) conuertar ad populum. Quod vultis ex his circumstantibus & in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis & seuerissimis in nos præsidibus, apud conscientias pulsem, [128] qui natos sibi liberos enecent? siquidem & de genere necis differt, vtique crudelius

in aqua

A in aqua spiritum extorqueris, aut frigori & fami & canibus exponitis:[119] ferro enim mori ætas quoque maior optauit. Nobis verò homicidio semel interdicto, etiam conceptum vtero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissoluere non licet.[110] Homicidij festinatio est, prohibere nasci: nec refert natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet: homo est, & qui est futurus, & fructus omnis iam in semine est.

A publico instituto, quo singuli propter maiorum suorũ reuerentiã excusare se aliquo modo poterant, ad priuatũ morem transit, quo suæ quisque domi infanticidiũ facere, idololatras exponit. Tam enim apud Græcos quàm apud Romanos receptũ erat vt suo quisque arbitrio, & pro facultatibus aleret aut perderet quod sibi ex vxore nascebatur. vnde sæpius factum est, vt parentes, ne suo se sanguine polluere viderentur, liberos aut in flumen immergendos, aut exponendos mãdarent, vbi vel fame, vel iniuria tempestatis, vel morsu ferarũ perirent, nisi priùs ab aliquo susciperentur, vt in seruitium vel ad lupanar alerentur; vnde tam nefarium erat (vt inquit Lactantius) exponere quàm necare. Cùm igitur id sceleris siue propter sacrum aliquid cõmittatur, siue ad arbitrium fiat, semper est infanticidium (nisi potius hoc domesticum peiori nota insigne, & homicidium appellari mereatur) licet iam mihi, inquit Tertullianus, ad populum conuerso conscientiam multorum sciscitari, an quod in nos tam seuerissimè damnent, in se quandoque admiserint. Profectò id ipsum grauius, si circumstantias consideremus, inuenietur, quanto scilicet sæuius est in frigida aqua feruidum spiritum animi suffocare, aut frigore faméque confici, quàm ferro, quod genus mortis plerique iam adultæ ætatis vti mitius exoptarunt, ex libero sanguinis profluuio. Sed facilè videre est qui sint huius facinoris accusandi, ex cuiusque præscripto. Gentes enim (vt diximus) aliæ infantes passim occidere non curant, nobis verò inter principalia præcepta traditur, vt ab omni nos homicidio seruemus impollutos. vnde non modo in lucem iam editis hominibus, sed ipsis etiam embrionibus diligenter cauisse volumus, non minus criminis in perdendo semine, à quo omnis est fructus, credentes admitti, quàm in eo quod natum est: neque leuius esse putamus natales impedire, quàm interimere natum.

B

De sanguinis pabulo & eiusmodi tragicis ferculis legite necubi relatum sit (est apud Herodotum opinor) diffusum brachijs sanguinem, ex alterutro degustatũ nationes quasdam fœderi comparasse. [112] Nescio quid & sub Catilina degustatum est. [113] Aiunt & apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque à suis comedi. Longè excurro: [114] Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus suis datur signatis; [115] item illis, qui munere in arena noxiorum iugulatorum sanguinem recentem de iugulo decurrentẽ exceptum, auida siti comitiali morbo medentes hauserunt.[116] Vbi sunt item illi qui de arena ferinis obsonijs cœnant? qui de apro, qui de ceruo petunt? Aper ille quem cruentauit, colluctando detersit. Ceruus ille in gladiatoris sanguine iactauit. Ipsorum Vrsorum aluei appetuntur cruditantes adhuc de visceribus humanis. Ructatur proinde ab homine caro pasta de homine. Hæc qui editis, quantum abestis à conuiuijs Christianorum?

Alterum retorquet in aduersarios de secretis facinoribus, quod impudenter & maiori verborum apparatu gentes Christianis obijciebant vt impium vt ferinum & inauditum: quod scilicet ab infanticidio sanguinem humanum ebiberent, & quasi Thyesteas sibi epulas, quales in tragicis ferculis confinguntur, apponerent. Sex potissimum exemplis exponit Tertul. ab idololatris manasse tã ferũ morẽ, atque adhuc apud illos perseuerare eius rei manifesta indicia. Primum igitur relegat iudices aliósque eiusdẽ superstitionis ad historias, vbi legere est, præsertim apud Pliniũ libro septimo, & in Herodoto de Scytharum fœderibus libro quarto: Qui solin sint sanguinem mittere de brachijs, quem in feriendo fœdere degustent: quod perinde natura abhorrere deberet, ac si in sacrificio operaretur. Cuiusmodi etiam deuotione Catilinam, Sal. est autor, coniurationis conscios ubstrinxisse. Tertiò loco affert Scytharum consuetudinem, non omnium sanè, sed quorundam, quibus gentile est defunctos suos comedere, quasi dignissimus sit aliorum loculus humanum corpus atque cognatum. Mox ad propiora deuenit, & quæ non in Barbaria fiant, sed in medijs vrbibus, Græcis & Latinis, & quæ ad sacra quoque pertineant: sed quia Bellonæ deæ ea sint non Christi, permittuntur. Nam quid apud vos eius deæ sacerdotes in sacris faciunt, manifestum est. dissectis enim humeris, vtraque manu districtos gladios exerentes, non alieno cruore, sed suo numen ipsum placare creduntur. Qui etiam iο suis initiandis ex aperto femore sanguinem haurientes eius collegij hominibus lancinatis & stigmaticis propinant. Deinde ex medio amphitheatro profertur exemplum contra eos præsertim qui stomachantes ex nausea sanguinei potus Christianos impudentes immundósque canes vocitabant, cùm in gladiatorio munere & in venationibus, quæ frequentes edebantur, viderent sui generis homines non minus spurca ingratáque sectari. nam qui comitiali morbo laborabant, existimantes haustu humani sanguinis, dum reperet, tam infausto malo mederi, simul quis à fera iugulatus fuisset aut à mirmillone, animaduertere vt sanguinem eius acceptum potarent. Multi etiam vt palato inseruirent, de ijs ipsis feris epulas sibi comparabant, quæ sic humano sanguine infecissent, quasi iucundiores ex eo fierent. Quin & vrsorum aluei humana carne referti expetebantur in ganeam, vt sapidiores delicatioresque, quocirca eueniebat vt helluones eiusmodi carnem eructarent animantis quæ hominem deuorasset. Quæ omnia si suo quisque animo, reuoluat multò improbiora fuerint, quàm quæ Christianis imputantur.

[117] Minus autem & illi faciunt qui libidine fera humanis membris inhiant, quia viuos vorant? minus humano sanguine ad spurcitiam cõsecrantur quia futurum sanguinem lambunt? non edunt infantes planè, sed magis puberes.

Grauis hæc est ironia, & cuius pudere gentes maximè deberet, quæ tetras sanguineásque dapes Christianis obiectãt: Verũq; enim in se detestabile scelus hoc irrumationis quod Tertul. memorat; continet, impietatẽ scilicet fœditatémq;

exhorrendam. nam & vinos homines appetunt atque vorant, multóque magis hoc sibi spurcitia per humanum sanguinem consecrat, quia non sanguinem, sed quod fœdius est, & futurum sanguinem lambunt, neque infantibus sed puberibus inhiant: quo flagitio quantum gentes omnes Lesbij in primis Græcique omnes & Romani laborarint, testes sunt cuiusque ætatis illorum scriptores. D

Erubescat error vester Christianis, [138] qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus, qui propterea quoque suffocatis & morticinis abstinemus, ne quo modo sanguine contaminemur, vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta Christianorum botulos etiam cruore distentos admouetis, certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porrò quale est, vt quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis? nisi fortè suauiorem eum experti.

Argumentum à minori, quod ex more eius temporis Christianorum sumitur (quem Iudæi etiamnum seruant.) Cùm nullis vescerentur animalibus nisi iugulatis, ita vt morticinis carnibus abstinerent, eorum scilicet animalium quæ nulla externa vi per se exspirarent, aut ex suffocatione perirent: vtrobique enim sanguis exhalare effundique non potest. Cùm itaque caueant Christiani ne quo modo sanguinem pecudum esculentum habeant, quanto magis humanū putandum est abhorrere? nónne ideo error vester ita iam turpis existit, vt eum Christianorum pudere debuerit? Cùm præsertim vos ipsos habeam eius abstinentiæ testes, qui talis rei conscij soletis botulos Christianis apponere prætentantes patientiam suorum præceptorum.

Quem quidem & ipsum proinde examinatorem Christianorum adhiberi [139] vt foculum, vt acerram oportebat. proinde enim probarentur sanguinem humanum appetendo, quemadmodum sacrificium respuendo: alioquin negandi si non gustassent, quemadmodū si immolassent. & vtique non deesset vobis in auditione custodiarum & damnatione sanguis humanus. E

Irrisoria admonitio ex qua latenter elicitur id quod de sanguinis potu gentes contra Christianos effutiebāt, iudices Romanos non credere. nam quum accusationis nullam non occasionem exquirerent, vt innocentes homines iure damnare viderentur, omninò hanc sanguinis non prætermitterent. Ex qua duo sibi commoda procuderent, & faciliorem Christianorum deprehensionem, quoties custodiæ, id est è carcere producti examinarentur, & damnationem magis legitimam concinnarent, cùm sanguinis quoque crimen interueniret. Nam si, inquit, cùm periculum facitis Christianus aliquis fit necne, inter foculum & acerram sanguis humanus à vobis proponeretur, illum facilè qui Christianus est tanquam rem sacram & conuenientem sibi appeteret vt thura in sacrificium aduersatur, atque ita duobus indicijs ex affectibus contrarijs contrariæ etiam mentes probarentur, cognoscerentúrque & eorum qui in Christianorū censu adnumerandi, & qui forent ab ea familia abnegandi reijciendique.

[140] Proinde incesti qui magis, quàm quos ipse Iupiter docuit? [141] Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert: sed & Macedones suspecti, quia quum primum [142] Oedipum tragœdiam audissent, ridentes incesti dolorem, [143] ἤλαυνε dicebant εἰς τὴν μητέρα.

Eclypsis cum pronunciatione & supercilio adiuuanda. Idcirco sequitur vt incesti dicamur. Ironicalis. Minimè corruptor, & idem incestus. Et de secretis criminibus tertium refudit in accusatores, multo quidem facilius quàm cætera nam verisimile est gentes mutuo se magis polluere incesto quàm Christianos, cùm eius rei maximum deorum authorem habeant. Testes enim sibimetipsi sunt & scripto & ritu Iouem vxorem habere Iunonem suam sororem. Cicero in Clodium, Sed vide ne tu debeas Iouem dicere, quod tu iure eandem vxorem & sororem appellare possis. Ctesias etiam Cnidius qui Persica vndecim voluminibus complexus est, narrat eius gentis homines cum matribus ipsis concumbere. Sed hi Barbari, idololatræ tamē. Quid Macedones? nónne suo dicterio admittere facinus probaréque videntur? Cùm enim dolere tantopere Oedipum propter incestum riderent illatum Iocastæ matri, in Sophoclis tragœdia ἤλαυνε dixerunt εἰς τὴν μητέρα, id est in matrem comebat excreabátque, quid est cur tantum se conficiat? F

Iam nunc recogitate quantum liceat erroribus ad incesta miscenda [144] suppeditante materias passiuitate luxuriæ. In [145] primis filios exponitis suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordiæ extraneæ vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari, & simul error impegerit, exinde iam tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocunque in loco domi, peregrè, trans freta, comes est libido: cuius [146] vbique saltus facilè possunt alicubi ignaris filios pangere vel ex aliqua seminis portione, vti aspersum genus per commercia humana concurrat in memorias suas, neque eas cœtus incesti sanguinis agnoscat. Nos ab isto euentu diligentissima & fidelissima castitas sepsit, quantumque ab stupris & ab omni post matrimonium excessu, tantum & ab incesti casu tuti sumus. [147] Quidam multò securiores totam vim huius erroris virgine continentia depellunt, senes, pueri.

Duo super eadem recommemorat, quibus fateri necesse est gentes omnes multiplici incestu pollui & implicari. Primum est alienatio filiorum: alterum, quod latius patet, communis intemperantia. Nam liberi duobus modis abalienati, per expositionem, cùm (vt superius dictum est) in solitudinibus infantes aut noctu exponerentur in triuiis, & ab aliqua prætereunte susciperentur, qui succedente tempore adulti facilè cum patre misceri aut fratribus cognatísque nubere poterant. Item quum per adoptionem in aliam familiam emancipati, & patria potestate liberi transibant, cum quibus paulopòst tanquam cum extraneis agebatur. Facilè enim memoria generis dissipatur & euanescit: quo errore

semel

A semel impacto proueniunt inde traduces propagationésque perpetui incesti, & genus cum scelere lõgius serpit: possunt itaque errores hi maximam suppeditare syluam ad miscenda incesta, præsertim inuitãte vbique luxuria huius seculi, quæ libidinis est fomentum: sed multò magis quæ sequitur incontinentia. Cum enim gentes omnes voluptate plerumque bonum metirentur, veluti pecora quàm maximè possent in re venerea occupabantur, nullus erat illis virginitatis odor, nullum castitatis precium, nulla coniugij fides, aut ratio fornicationis, vbique, semper, dum licebat semen, in quodcunque incitarentur, profundebant, ita vt quandoque eas facilè inirent, quæ à suis patribus compressæ aut genitæ fuerant, aut liberos procrearent, qui vt cõmercio hominum fit, sequenti tempore pro vxore vel nuru, vel pellice haberentur. Nam qui fieri poterat vt in tam vacuo saltu spaciosóque campo libidinis homines non occurrerent ijs, qui si non ex omni, aliqua tamen ex parte, suo de semine essent. Christianis verò cùm præscriptum sit in castitate cœlibatus viuere, aut coniugij metas non transcendere, in eiusmodi erroris euentum non offendunt. atque vt in prima iuuentute cauent à stupris, ita post contractas nuptias ne quo modo fidem eius sacramenti excedant. plerique etiam omnis ætatis perpetuæ se virginitati propter Christum deuouent. vnde est, vt nec in fortuitum incestum neque in voluntarium incurrant.

Hæc in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis. [148] Idem oculi renunciassent vtrumque. sed cæcitatis duæ species facilè concurrunt, vt qui non vident quæ sunt, videre videantur quæ non sunt. [149] Sic per omnia ostendam.

Rationem Tertullianus quasi corollarium de secretis calumnijs adiungit, quamobrem gentes tam nequiter sentiant de Christianis. Fit hoc, inquit, ex cæcitate ignorantiáque supinius. Qui enim se ignorat, facilè cæcutiet in alijs: quod certè quàm fugiendum sit, & quàm multa emergant incommoda ex ea re, aureum illud præceptum monere videtur, γνῶθι σεαυτόν. Quum itaque in semetipsis gentes, quæ superius scelera dicta sunt, non agnoscerent, in alijs sibi contrarijs inesse putabant: contrà eueniret si seipsos cognoscerent. Nam alterum ex contrarijs ex altero statim deprehenditur, atque idem refert arguitque vtrumque, idque eo facilius persuaderi poterit, si cæcitatis duæ species,
B altera corporis quæ non videt ea quæ sunt, altera mentis quæ videre sibi videatur quæ non sunt, quàm se facilè sequantur, considerabitur.

[150] Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis, & pro imperatoribus sacrificia non impenditis, Sequitur vt eadẽ ratione pro alijs non sacrificemus, quia nec pro nobis ipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegij & maiestatis rei conuenimur. Summa hæc causa, imò tota est: & vtique digna cognosci, si non præsumptio aut iniquitas iudicet, altera quæ [151] desperat, altera quæ recusat veritatem.

Auditorum animos breuiter reficit, quum ad alia dicat se transiturum, seriémque & structuram totius orationis cõponat in animis iudicum. Primum enim contra odium pugnauit, quo potissimum homines reuocantur à iustitia, vt admitteretur, deinde contra leges vt audiretur, tertio loco contra crimina vt absolueretur. Quæ cùm partim arcana iactarentur, partim manifesta, prius de secretis conflixit, tanquam de ijs quæ apud aduersarios firmissima essent, ex suspicione quæ in animis hominum ex incerto rumore insederat. Restabant manifesta, quorum præcipua erant crimen læsæ religionis & maiestatis. Quum enim Christiani semel decreuissent & quasi plebiscito sanxissent, deos omninò præter vnum verum & viuum non esse colendos, à sacris aliarum gentium maximè abhorrebant, vnde sacrilegi & totius religionis cõtemptores audiebant. Quúmque moris esset quotannis ad minus quarto Nonas Ianuarias vt pro salute Imperatoris publicè vota susciperet ante aras deorum supplex populus Romanus cunctáque Italia simul & omnes prouinciæ, nullibi vnquam interesse Christiani sacris eiusmodi volebant. Quapropter Cæsaris hostes & rei maiestatis conueniebantur. atque hic quasi principalis status causæ, & vbi summa totius accusationis versetur; meritò itaque examinari cognoscíque diligentius debet, vt quid in vtranque partem afferatur, appareat. Fuerit hoc facile, præsumptio, inquit, aut iniquitas iudicum non impediat. ægrè enim ex animis hominum quæ præsumpta fuerit opinio conuellitur, ita vt aliter de aliquo credere possit, quàm sua velut informatione corripuerit, non desperãt,
C inquit Tertullianus, animi vestri iudices de sua præsumptione, quin in hac re possint pro Christianis stare rationes: & omnis iniquitas interim excludatur, quæ veritatẽ recusare solet. Nam si liberi eiusmodi affectibus quasi nouo consilio adsitis admittetis proculdubio quæ dicentur à nobis. Vnde hoc sit & quàm eius rei nostra sententia vera piáque facilè intelligetis. quanquam illud inuidiosè dictum est, & pro Imperatoribus sacrificia non impenditis. Nam quod nobis vniuersale est, in eam partem reuocare vultis, quæ sua vi nos opprimat. verius diceretis pro nullis, quibus verbis mitigatur iam ambitiosum illud crimen maiestatis.

Deos vestros colere desinimus ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, vti probemus non esse illos deos, & idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dij fuissent. Tunc & Christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis, inquitis, dij sunt. Appellamus & prouocamus à vobis ad conscientiam vestram, illa nos iudicet, illa nos damnet, si poterit negare omnes istos deos vestros homines fuisse. Sed & ipsa inficias si ierit, de suis antiquitatum instrumentis reuincetur, de quibus eos didicit testimonium perhibentibus ad hodiernũ, & [152] ciuitatibus in quibus nati sunt, & regionibus in quibus aliqui operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur. Nec ego per singulos decurram, tot ac tantos, nouos, [153] veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, peregrinos, captiuos, adoptiuos, proprios, communes, masculos, fœminas, rusticos, vrbanos, nauticos, militares (ociosum est etiam titulos persequi) vt colligam in compendium, & hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis: certè enim oblitos agitis. Ante Saturnum Deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris diuinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conueniet.

Saturnum itaque quantum litteræ docent, neque [154] Diodotus Græcus, aut [155] Thallus, neque [156] Cassius Seuerus aut [157] Cornelius Nepos, neque vllus commentator eiuscemodi antiquitatum aliud quàm hominem promulgauerunt. Si quæras rerum argumenta, nusquam inuenio fideliora, quàm apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones, [158] postque Attica hospitia consedit, [159] exceptus à Iano, vel Iane, vt Salij volunt. [160] Mons quem incoluerat Saturnius dictus, ciuitas quam depalauerat Saturnia vsque nunc est. Tota denique Italia, post Oenotriam, Saturnia cognominabatur. Ab ipso primum tabulæ, & imagine signatus numus, & inde ærario præsidet. [161] Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine, & quia ab homine, non vtique de cœlo & terra.

Longior hæc est purgatio sacrilegij & læsæ deorum maiestatis. extenditur enim vsque ad illud, Ventum est igitur vsque ad secundum titulum læsæ augustioris maiestatis, &c. In hoc enim & gentium ritus superstitiosi, & Christianorum vera religio recenseatur necesse est, vt ex comparatione oppositorum veritas magis elucescat. Primum igitur, inquit, non rectè sentitis de Christianis, neque verè pronunciatis, cùm deos non colere illos dicitis. dicendum erat, Christianos non colere quos deos non esse sciunt, colere verò quem Deum esse pro comperto habent. Quare autem vestra gentiúmque numina dij neque sunt, neque haberi debent, multis rationibus patet. Nam si Deus est mens perfectæ rationis, actúsve purus qui ortum obitúmque nesciat, neque humana specie circũscribatur, nemini dubium est quin Saturnus, Iupiter, Hercules, Bacchus, Iuno, omnésque eiusdem census apud vos (quorum tantus est numerus, vt si quis tantum symbola, titulósque colligere velit, ociosus nimium sit oportet) dij proculdubio non sunt, ne apud cõscientiam quidem vestram, quando cum illis quasi cum imaginibus agitis irreuerenter: quod si tamen negatis, ecce adsunt antiquitatis monumenta quæ ita esse perhibent, plurimáque adhuc eius vestigia testant in pluribus locis. Nam si theologi vestri legantur Orpheus, Hesiodus, Euhemerus, Ennius, Cicero etiam, aut fabulosam originem deorum, aut humanam cognoscetis. In Creta crepundia adhuc Iouis sepulchrúmque ostenditur. In dicto enim eius insulæ promontorio natus, in antro Ides enutritus est à Corybantibus Pyrrhicam saltantibus: ita, vt Castoris, & Pollucis in Lacedæmone. necnon palma Deli ab Apollinis ætate conspicitur: quæ quia per se notissima sunt, non est cur singulatim de omnibus disputem, satis est si qui princeps & author deorũ habetur, ostendam vobis quidem non earum rerũ ignaris, sed qui oblitorum personam agitis, dissimulatisq; talem notionem, mortalem fuisse, & ex homine. Nam si genus de specie prædicatur, quæcunque de genere dicentur, in speciem quoque concurrunt, & totum eius agmen à mortali exordio ductum, mortale erit, simile sui primordij. Is verò Saturnus esse dicitur, namque ante ipsum nulla est notior diuinitas, & si nota est, nulla tamen potior augustiórque à vobis habetur. ab eo enim Iupiter, Iuno, Neptunus, Plutóque exorti, &c. Quod igitur Saturnus homo fuerit, duobus maximè argumentis perspicuum est. Primum autoritate non poëtarum, sed historiographorum tam apud Græcos quàm apud Latinos celeberrimorum, qui traditiones monumentáque antiquitatum perscrutati, Saturnum ex Cœlo homine, Cœlum ex Ophione natum scripserunt, & in terris omnia mortalitatis obijsse munia. Deinde ex multis locorum vestigijs, præcipuè verò in Italia. siue enim à filio ex Creta fugatum, siue per expeditionem consedisse in Latio ferunt ex Attica regione, à cuius rei memoria Saturnius mons quem incoluit, dictus est, & vrbs quam condidit, exceptus à Iano Saturnia dicta, & Latium denique totum, quia ibi latuerit. Qui etiam quod primus nummum imagine signauit, ærarium Romani in templo eius condiderunt, vti longius à Macrobio recensetur historia, & de alijs omnibus dijs à Lactantio. Nec mirum à Salijs Ianum vocari Ianem: nam prisca illi vocabula in suis carminibus retinebant, iampridem exoleta: nam & oscula dolosi eso, pro oscula doloso ero, Mamuriam veterem, pro memoriam, & manos pro bonos, & alia cantitabant.

Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum & omnes possumus videri. Quis enim non Cœlum & terram matrem & patrem venerationis & honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, [162] qua ignoti, vel ex inopinato apparentes, de cœlo superuenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino aduentu vbique cœlitem contigit dici. Nam & Terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agebant, vt cuiuslibet noui viri aspectu quasi diuino commouerentur. Quum hodie iam politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis etiã Iouem ostendimus tam hominem quàm ex homine, & deinceps totum generis examen tam mortale quàm seminis sui par.

Confutat vulgarem famam, qua receptum iamdudum fuerat: Saturnum Cœli fuisse & Opis, id est Terræ filium. At hoc de omnibus, inquit, dici solet, præsertim quorum causa propinqua sit ignota. Cœlum namque & terra communes sunt quodammodo omnium parentes, & solem dicimus & hominem, generare hominem. Item quorum natalia sunt obscura, Terræ filios fratrésque Gigantum dicimus, aut è cœlo cecidisse. quod æquiuocè dictum, rudes præsertim homines in ætherei Cœli Terræque puerperium transtulere. Et pro Deo habitus est Saturnus, nec mirũ si qua potentia aut sapientia cæteris præstiterit, cùm hodie quando homines politiores sunt & elegantiori ingenio, suos Cæsares, quorum funera celebrarunt, in numerum deorum relatos haberi volunt.

XI. [163] Et quoniam sicut illos homines fuisse nõ audetis negare, ita post mortem deos factos instituistis asseuerare, causas quæ hoc exegerint retractemus. In primis quidẽ necesse est concedatis esse aliquẽ sublimiorem Deum, & [164] mancipem quendam diuinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. nam neque sibi illi potuissent sumere diuinitatem, quam non habebant, nec alius præstare eam non habentibus, nisi qui propriè possideat. Cæterum si nemo esset qui deos faceret, frustra præsumitis deos factos auferendo factorem. Certè quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, reuertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec vllas inuenio, nisi si ministeria & auxilia officijs diuinis desiderauit ille magnus Deus. Primò indignum est vt alicuius opera indigeret,

A ret, & quidem mortui, quum dignius ab initio Deum aliqoem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operæ locum video. [165] Totum enim hoc mundi corpus siue innatum & infectum secundum Pythagoram, siue natum & factum secundum Platonem; semel vtique in hac constructione dispositū, & instructuu, & ordinatum cum omni rationis gubernaculo inuentum est. Imperfectum nō potuit esse quod perfecit omnia. Nihil Saturnū & Saturniam gentē expectabat. Vani erunt homines nisi certi sint, à primordio & pluuias de cælo ruisse, & sidera radiasse, & lumina floruisse, & tonitrua mugisse [166] & ipsum Iouem, quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse. [167] Item omnem frugem ante Liberum & Cererem & Mineruam, imò ante illum aliquem principem hominem de terra exhibuisse, quia nihil continendo & sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri. Denique inuenisse dicuntur necessaria ista vitæ, non instituisse: quod autem inuenitur, fuit: & quod fuit, non eius deputabitur qui inuenit, sed eius qui instituit. Erat enim antè quàm inueniretur. Cæterum si propterea Liber deus, quod vitem demonstrauit, [168] malè cum Lucullo actum est, qui primus cerasa ex Ponto Italiæ promulgauit, quod non est propterea consecratus, vt nouæ frugis autor, quia inuentor & ostensor. Quamobrem si ab initio & instucta & certis exercendorum officiorum rationibus dispensata vniuersitas constitit, vacat ex hac parte causa allegendæ humanitatis in diuinitatem: quia [169] quas illis stationes & potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quàm & fuissent etiam si deos istos non creassetis. Sed conuertimini ad causam aliam, respondentes collationem diuinitatis meritorum remunerandorū fuisse rationem. [170] Et hinc concedetis, opinor, illum Deum deificum iustitia præcellere, qui nec temerè, nec indignè, nec prodigè tantum præmium dispensarit. Volo igitur merita recensere, an eiusmodi sint vt illos in cælum extulerint, & non potius in imum tartarū merserint, quem carcerent pœnarum infernarū, cum vultis, affir-
B matis. Illuc enim abstrudi solent impij, [171] quique in parentes & in sorores incesti, & maritarum adulteri & virginum raptores & puerorum contaminatores, & qui sæuiunt, & [172] qui occidunt, & qui furantur, & qui decipiunt, & quicunque similes sunt alicuius Dei vestri. Quem neminem integrum à crimine, aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaueritis. At quin vt illos homines fuisse non possitis negare, etiā istæ notæ accedunt, quæ nec deos postea factos credi permittūt. Si enim talibus vos puniendis præsidetis, si commercium, colloquium, conuictum malorum, & turpium probi quique respuitis, horum autem pares deus ille maiestatis suæ consortio asciuit, quid ergo damnatis quorum collegas adoratis? Suggillatio est in cælo vestra iustitia. Deos facitis criminosissimos quosque, vt placeatis dijs vestris, illorum est honor consecratio coæqualium. Sed vt omittam huius indignitatis retractatum, probi, & integri, & boni fuerint. [173] Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis: aliquem de sapientia Socratem, de iustitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de eloquentia Demosthenem. Quis ex illis dijs vestris grauior & sapientior Catone? Iustior & militarior Scipione? Quis sublimior Pompeio? felicior Sylla? copiosior Crasso? eloquentior Tullio? Quanto dignius istos deos ille assumendos expectasset, præscius vtique potiorum. Properauit, opinor, & cælum semel clusit, & nunc vtique melioribus apud inferos mussitantibus erubescit.

Quæ hactenus de dijs dicta sunt à Septimio, ex abundantia quodámodo rei affluxere potius, quàm contra sententiam aduersariorū steterint. Gentes enim suos ipsæ deos dum agerent in terris homines putauerunt, colebant autem, quia post mortem deos esse factos autumabant. Id igitur ipsum quàm ridiculum sit, apertissimè nunc exponit, examinando causas quamobrem apotheosin mereri potuerint. Nam si, inquit, dij facti sunt, confectorem certè intelli-
C gere necesse est per quem illi fieri potuerint, tantæ autoritatis, vt manceps sit verúsque dominus diuinitatis, quando eius vsum alijs præstet. Præterea neque temerè aut imprudenter quicquam fecisse verissimile est, sed ex certa ratione atque causa. Allegisse igitur in consortium immortalitatis eiusmodi homines duabus potissimum de causis videtur, aut quia alicuius opera indigeret, aut quia talem sua illorum merita mercedem exposcebant. Vtrumque dilemma si parum diligentius consideretur, non modo non probabile, sed ne verisimile est. Quid enim tunc deesse potuit tanto deo, aut quid à mortuo sperare? Viui potius erant accersendi laborum socij: quanquam non video quid illi faciundum restaret, post obitum talium virorum, quod prætermissum aut infectum fuisset. nam cùm ipsi viuere sub hoc cælo tot annos potuerint, ita vt regnasse dicantur, nimirum quod hominis conseruationem propagationémque continet, antea prospectum fuerat, nec tantæ huius orbis machinæ aliquid abesse poterat, licet in vsum quædam non venissent, quæ ab his deinde reperta aut inuenta in secretis naturæ, authoritatem quasi illa condidissent, sibi falsam vendicauere. Quantū verò ad merita pertinet, si modo Deus ille summus iustus est atque prudens, talia dico fuisse quæ tantum abfuerunt, vt cælo digna viderentur, vt vel in imum tartarum detrudi meruerint: nam & vos in sententiam quoque aliorum venitis, quod ad inferos ij detrudantur, qui patrarunt ea quæ ab aliquo vestrorum deorum, à Ioue (verbi causa) commissa fuisse conceditis. Quod si integrum à crimine illum fuisse dicitis, id fieri non potest, vt aliquis homo ea virture præcellat, qua Deus haberi possit: sin verò exuisse hominē Iouem obijcitis, argumenta iudiciáque iamdudum exposita demonstrant, Deum fieri non potuisse. ergo vt homo etiamnum: id quod à minori probatur. nam si vos, inquit, iudices scelestos iure punitis, consortiúmque vitiosorum respuitis, quanto magis Deus ille qui iustitia est & ipsa virtus? Atqui ista vos iustitia cœlum suggillatis vituperatisque, cum quos vestra iura damnant, Deum probasse credatis. E contrario vobis iudicandum fuerat, vt dijs vestris à simili placeretis. Criminosissimi quique non damnandi erant, sed colendi, maximus illis ita honor haberetur, gratissimáque foret æqualium consecratio. Sed videte quàm securè in hac re vobiscum ago. Concedo probos fuisse & bonos, neque ideo tamen esse deos putandū, alioqui multa essent absurda ridiculaque cōcedenda. Nā si tantū

numen ex vitæ probitate, vel ex magnitudine fortunæ, vel ex rebus gestis, vel ex opibus comparatur, vel à scientia, multos vobis adducam in his uiuntibus præstantiores, qui indignè præteriti nec dij sunt, nec habentur: qualis Socrates, Aristides, Cato, &c. an credendum summum illum Deum aut rationem personarum habere, aut imprudenter eligere, aut occlusisse semel cælum, vt potiores apud inferos quàm apud se censerentur. D

XII. [174] Cesso iam de istis, vt qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint, quum ostendero quid sint. Quantum igitur de dijs vestris, nomina solummodo video quorundam veterum mortuorum & fabulas audio, & sacra de fabulis recognosco. Quantum autem de simulacbris ipsis, nihil aliud deprehendo, quàm materias [175] sorores esse vasculorum instrumētorúmque cōmunium, vel ex ijsdem vasculis & instrumentis, [176] quasi fatum consecratione mutantes, licentia artis transfigurante, & quidem contumeliosissimè, & in ipso opere sacrilegè, vt reuera nobis maximè, qui propter deos ipsos plectimur, solatium pœnarum esse possit, quod eadem & ipsi patiuntur vt fiant.

Sed hæc, inquit, missa facio, faciliorem viam ingrediens, & breuiorem rationem, vt ostendam Saturnum, Iouem, alios gentium dæmonas non esse deos. Locus ab affirmatione, vnde negatio vera infertur. Nam si hoc ego lignum esse demonstro, patebit sanè non esse ferrum, neque lapidem, neque aliud præter se quicquam, cùm quod est speciei vnius propriæ, ad aliam transferri non possit: sic de dijs vestris, si quid sunt, exponam, per se patebit quid non sint. Sunt autem mera nomina quorundam priscorum mortuorum, & maiori ex parte fabellæ, quæ sibi sacrorū ritus concinauerunt. nam si ij quos sibi gentes pro dijs colunt, vnde exorti sunt, & vbi vixere, quo loco sepulti ex historijs monumentisque didicimus, quid illi iam sunt nisi mortuorum nomina? Præterea si Rheam (siue Opem illam dicas) occultare filios video Corybantum tinnitu, ne à Saturno deuorentur, si alios de ouo natos, hunc de genitalibus sectis, illum in femore patris coaluisse, Virbium de Hippolyto, Thyonianum de Dionysio reformatum, atque alia id genus infinita, nónne sunt hæ anicularum fabellæ? Ad hæc si huic noctu magis quàm interdiu sacra operantur, si his instrumentis magis quàm illis, hac pecude potius quàm alia, si denique sua cuiusque Dei sacrificia, si ceremoniarum rationem exquiras, nonne tibi fabulosa ridiculàque videantur? Cùm itaque tales ipsi sint, dij profecto esse non possunt. Deus enim æternus est, omnium genitor, ipse non genitus, opifex & causa mundi, principio antiquior, fine diuturnior. Quod si mihi in statuis simulachrisque quibus supplicans, diuinitatem assumere Deo vultis, quasi faciant illa numen, in hac ego parte nihil deprehendere aut conijcere possum quàm materias esse, nihil ab his dissimiles quibus vasa vtensiliàque conflantur cælanturve, nisi contra idola non ex massa metallorum, sed ex vasis per artem transformantur in talem effigiem. Sed tantundem. Neque enim per se hæc materia, neque per artem assequi potest, quod Deo proximum existimari possit. Totum enim hoc artificium deorum est contumeliosum & impium. Quo loco maximè Tertullianus deridet superstitionem gentium, quæ in simulachris nescio quid numinis inesse volebant. ad ea enim Christiani trahebantur, vt in illa tanquam in verum Deum suspicientes thura incenderent. Neque mirum videri debet si in hac re longior videatur esse Tertullianus, quæ per se nimium manifesta est. Nam & Seneca in libro De superstitione, Pudebit, inquit, publicatæ dementiæ. alius horas Ioui nunciat, alius lictor est, alius vnctor. Sunt quæ Iunoni & Mineruæ capillos disponant longè à templo, non tantum à simulachro stantes, digitos mouent ornantium modo: sunt quæ speculum teneant, sunt quæ ad vadimonia sua deos aduocent, sunt libellos qui offerant, & illos causam suam doceant. E

[177] Crucibus & stipitibus imponitis Christianos, quod simulachrum non prius argilla deformat cruci & stipiti superstructa? in patibulo primum corpus Dei vestri [178] dedicatur. Vngulis deraditis latera Christianorum, at in deos vestros per omnia membra validius incumbunt [179] asciæ & runcinæ, & scobinæ. Ceruices ponimus ante plumbum & glutinum & [180] gomphos: sine capite sunt dij vestri. [181] Ad bestias impellimur, certè quas Libero, & Cybele, & Cereri applicatis, Ignibus vrimur: hoc & illi à prima quidem massa. In metalla damnamur: inde [182] censentur dij vestri. In insulis relegamur: solet & in insulis aliquis deus vester aut nasci, aut mori. Si per hæc cōstat diuinitas aliqua, ergo qui puniuntur cōsecrarentur: & numina erunt dicenda supplicia. Sed planè non sentiunt has iniurias & cōtumelias suæ fabrificationis dij vestri, sicut nec obsequia. F

Quum itaque nihil dij sint magis quàm animæ cæterorum hominum, & simulachra colantur pro numinibus, restat, vt ex opificio diuinitatem concipere credantur. Fabricam igitur hanc idolorum ita describit, vt non tantum ab hominibus fieri demonstret, sed ijs etiā rationibus & instrumentis, quibus in puniendis scelestis, quales Christianos putabant, in carnificina vtantur, tantum abest vt ex eorum structura religio emergat, aut cælestis potestas inspiretur. Ex quo non parum solatij Christiani capiunt, si quibus ipsi tormentis diuexantur, eadem in fabricandis dijs, quorū gratia cruciantur, infligi videant. nam si crucibus stipitibúsque infiguntur, ab eiusmodi quoque plastes suspendit argillā, ex qua simulachrum alicuius Dei confirmat. quod si faber ligneum faciat, validioribus armis dedolatur, quàm sint vngulæ illæ ferreæ quibus latera Christianorum lancinantur, neque ab hac re est, si capite nos truncatis: nam plumbo, aut glutino, gomphis, id est maioribus clauis capita deorum compaginatis, alioqui sine capite sunt, & bestiæ, quibus inspectante populo exponimur, non abhorrent à vestris dijs nam Bacchus ille vester curru inuehitur à tigribus tracto, Cybele leones iungit, Ceres cum Triptolemo alatos serpentes: ignes etiam in conflatione sicuti nos dij vestri experiuntur, & à metallis ad quæ fodienda sæpe damnamur, originē trahunt. si verò relegamur in insula, & in Delo Latona fit puerpera, & in Creta Iupiter est sepultus.

O impiæ voces, ô sacrilega conuicia, infrendite, inspumate, ijdem estis [183] qui Senecā aliquem pluribus & maioribus de vestra superstitione perorantē reprehendistis. [184] Igitur si statuas & imagines frigidas mortuorū suorū simillimas non adoramus, [185] quasi milui & mures & araneæ intelligūt, nónne laudem magis quàm pœnam merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim videri lædere eos, quos certi sumus omninò non esse? Quod non est, nihil ab vllo patitur, quia non est.

Sunt

A Sunt hæ gentium vociferationes, quibus insultabant Christianis asseuerantibus deos esse nullos. Ad hæc Tertullianus, Vt lubet exclamate, & irascimini. Neque enim nouum hoc est, cùm etiam Senecam qui de vestra superstitione librum composuerit, damnare ausi estis, contra manifesta indicia: nam vel aniculæ & araneæ, dum liberè insidunt in iis, manifestè sentiunt, sentire nihil tales imagines.

[[186] Sed nobis Dei sunt, inquitis. Et quomodo vos econtrario impij, & sacrilegi, & irreligiosi erga deos vestros deprehendimini? qui quos præsumitis esse, negligitis: quos timetis, destruitis: quos etiam vindicatis, illuditis. Recognoscite si mentiar. Primo quia cum alij alios colitis, vtique quos non colitis, offenditis: prælatio alterius sine contumelia alterius non potest procedere, quia [187] nec electio sine reprobatione. Iam ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam vt suprà præstruximus, status Dei cuiusque in senatus æstimatione pendebat. Deus non erat quem homo consultus noluisset, & nolendo damnasset. [188] Domesticos deos quos lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in [189] cacabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerua, vt quisque contritus atque contusus est, dum diu colitur, [190] vt quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatē. [191] Publicos æquè publico iure fœdatis, quos in hastario vectigales habetis: si [192] capitolium, si [193] olitorium forum petitur, sub [194] eadem voce præconis, sub eadem hasta, sub eadem annotatione quæstoris, diuinitas addicta conducitur. — XIII.

Ex hoc loco regerit more suo Tertullianus totum hoc impietatis crimen in aduersarios, suis illos armis ita confodiens, vt fateri cogantur aliud sanè dicere, aliud sentire de dijs. Nam si actiones, verba scriptáque sunt animi nostri manifesta indicia, plerique omnes Romani Epicuri sectam amplexabantur. Cuius etiam imaginem, quum multis in locis, tum in annulis gestabant. Huic nullus fuit respectus deorum: ne tamen maiorum instituta ritúsque, quibus imperij autoritas apud plebem maiori ex parte conseruatur, prodere viderentur, in iudicijs de re sacra tristes, & religiosi videri volebant, illud identidem quiritantes. At hi nobis dij sunt, & quomodocunque maiestas illorum tuenda nobis est, contra omnes qui capite velint illos diminuere. Ad hæc Septimius, Aut ista, inquit, ex animo dicitis, aut cum simulatione. Si simulatè, sententia vestra nobiscum conuenit. Neque enim colendi qui non sunt. Sin ex animo, plurimis ostendam argumentis, vos multò magis esse in illos impios, quàm Christianos. Aut igitur nobiscum puniendi essetis, aut nos absoluendi vobiscum. Primum enim aut ex affectu, aut ex vtilitate pendet omnis vester deorum cultus, non à religione aliqua vel pietate. Mercator enim ex vobis aliquis Mercurium facere sibi propitium studet: amantes Veneri satisfaciunt, milites Bellonam tantum & Martem colunt, poëtæ Apollinem aut Bacchum, veneficæ in Proserpinam totæ incumbunt, alijs dijs neglectis. At si vt diximus, senatus alios etiam voluit vobis esse deos, cur à vobis omnes non coluntur? hæc nimirum electio offendat necesse est præteritos: cùm verò id vos non moueat, illos profectò non creditis: si mouet, iam nobiscum impij censemini. Sed & eos ipsos quos seorsum colitis, quânam religione demeretis? Nam dij vobis sunt (vt identidem nostris auribus inculcatis) ciusmodi simulachra, quid est quod ij quos lares dicitis, quasi in supellectilis ratione computantur, vt perinde à vobis aut oppignerentur, aut venditentur, atque cætera instrumenta domestica instante necessitate? erant potius exoranda vobis eorum numina, vt vrgentem inopiam defenderent, aut verenda ne propterea indignata miserias conduplicarent. Quod si tales dixeris impios, vt est hominum genus, cum sanctis, inquam, dominis pijs quæ patribus familiàs multò peius agunt: qui cùm ex frequentiori cultura illos contriuerint, diffingere deinde solent, vt id quod prius fuerat illis Saturnus aut Minerua, vas conflatum culinæ inseruiat. At erant hæc aliquo modo ferenda, priuata enim sunt minúsque manifesta, præterea necessitas egestatis nulla lege circunscribitur. Esto, quid si eadem ratione publici dei tractantur? Video enim vectigales tributariásque gentes cùm præsentem pecuniam quandoque non habeant, publicanis aut quæstoribus aureos argenteósque deos addicere, vt sæpenumero hastatio venditionísque auctionariæ per præconem veneant, & inter manubias captiui dij veneunt, vt pecunia ærarium aut fiscus constipetur.

C Sed enim agri tributo onusti, viliores: hominum capita stipendio censa, ignobiliora. Nam hæ sunt notæ captiuitatis. Dij verò, qui magis tributarij, magis sancti, imò qui magis sancti, magis tributarij: maiestas quæstuaria efficitur. [195] Circuit cauponas religio mendicans, exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri: non licet deos nosse gratis, venales sunt.

Amplificatio irrisoria. Nihil enim veri illi Christiani superiorū temporum abhorrebant magis, nihil vehementius detestabantur, quàm ex sacris rebus quæstum quoquomodo facere. Gentes verò in quibus nulla erat Spiritus sancti gratia, tam de sacris rebus quàm de prophanis, opes sibi vndecunque comparabant. Et cuius dei numen sanctius habebatur, magis erat antistitibus quæstuosum. Eo enim nomine stipes ad instaurationem templi exigebant, aditúsque quotidianos venditabant, contraria quidem ratione autoritatem dijs conseruantes. nam stipendiariæ res, quemadmodum homines & agri, multò viliores sunt, vt qui ex eo tributo captiuos esse & prouinciales indicent. Nam municipales & coloni, quia immunes à tributo quod in stipendium militare persoluitur, pluris meritò æstimari solent.

Quid omninò ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? ædes proinde, aras proinde. idem habitus & insignia in statuis. vt ætas, vt ars, vt negocium mortui fuit, ita deus est. quo differt ab epulo Iouis [196] silicernium? à [197] simpulo obba? ab aruspice pollinctor? [198] nam & ruspex mortuis apparet.

Collatio hæc euidentissimè demonstrat gentes, vel quos deos credunt, aut credere simulant, omninò negligere, quando eximiam illam excellentémque Dei naturam non alijs prosequantur honoribus, quàm quibus defunctis hominibus parentari soleant: denique in cultu nihil differat à mortuo deus. nam si ædes Ioui (verbi causa) dicata est, in qua epulum celebretur, si ara vbi in simpuuio vase vinum libatur, si aruspex qui hostiarum intestina perscrutetur,

& mortuis non dissimilia attribuuntur. Præter enim templa & aras cum flaminibus dicatas Cæsaribus, vbique videre est silicernium apparatum, id est funebre conuiuium à cognatis defuncti hominis, nihil differens ab eo quod viri epulones Ioui instaurare solent, vbi pro simpuuio obba poculum est haud ab eo dissimile, & pollinctor minister cadaueribus curandis apparet, præstóque est. Nec minus in defunctorum statuis & imaginibus eadem sunt ornamenta pro ætate muniisque cuiusque, quæ spectantur in diis. At pudere vos huius parilitatis debebat, aut esse argumento, deos perinde fuisse homines atque alios defunctos, qui a vobis quotidie eodem honore impertiuntur. D

Sed dignè imperatoribus defunctis honorem diuinitatis dicatis quibus & viuentibus eum addicitis. accepto ferent dij vestri, imò gratulabuntur, quòd pares ei fiant domini sui. sed quum [199] Larentinam publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynem, inter Iunones & Cereres ac Dianas adoratis, cùm [200] Simonem Magum statua & inscriptione sancti Dei inaugratis, quum de [201] pædagogijs aulicis [202] nescio quem cinædum Deum facitis, licet non nobiliores dij veteres, tamen contumeliam à vobis deputabunt hoc, & alijs licuisse, quod solis antiquitas contulit.

Maxima hæc ex opportuna correctione exaggeratio irrisionis Romanorum in suos deos quum in censum deorum & ad parem diuinitatem non imperatores tantum admittant, qui si res iusto examine expendatur, tanquam deorum domini magis legitimo cultu venerari merentur. Quos enim volunt deos faciunt, & viuentes diui augustique nominantur: Sed scorta etiam & magos & cinædos non pro dignitate quidem personarum, sed ex adulatione. Nam si meretrix aliqua adoranda, multo decentius Lais illa famosissima, aut Phryne nobile Athenarum scortum, quæ Xenocratis tamen continentiam suis illecebris expugnare non potuisse dicitur, adorabitur, quàm Romuli rustica Larentia nutrix. Tam bene etiam de delicijs & exoletis Hyla aut Sarmentus aliquis & de seruis Narcissus, quàm Antinous, qui nuper in gratiam Hadriani diuinos honores promeruit. quanquam si cuncta quæ ad deos de antiquitate commendatos pertinent exquirantur, neotericis non inuenientur nobiliores, nec meliores.

XIIII. Volo & ritus vestros recensere: non dico quales sitis in sacrificando, cùm enecta & tabidosa & scabiosa quæque mactatis, cùm de opimis & integris superuacua quæque truncatis [203] capitula & vngulas, quæ domi quoque pueris vel canibus destinassetis. Quum de [204] decima Herculis nec tertiam partem in aram eius imponitis. Laudabo magis sapientiam, quòd de perdito aliquid eripitis. [[205] Sed conuersus ad literas vestras, quibus informamini ad prudentiam, & ad liberalia officia, quanta inuenio ludibria? [206] Deos inter se propter Troianos & Achiuos vt gladiatorum paria congressos depugnasse: Venerem humana sagitta sauciatam, quòd filium suum Æneam penè interfectum ab eodem Diomede rapere vellet. Martem tredecim mensibus in vinculis penè consumptum. Iouem ne eandem vim à cæteris cœlitibus experiretur opera cuiusdam monstri liberatum, & nunc flentem Sarpedonis casum, nunc fœdè subantem, in sororem sub commemoratione non ita dilectarum iampridem amicarum. Exinde quis non poëta ex autoritate principis sui [207] dedecorator inuenitur deorum? Hic [208] Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est & ille de lyricis ([209] Pindarum dico) qui Æsculapium canit auaritiæ merito, qua medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum. Malus Iupiter, si fulmen illius est, impius in nepotem, inuidus in artificem. Hæc neque vera prodi, neque falsa confingi apud religiosissimos opportebat. [210] Nec tragici quidem aut Comici parcunt, vt non ærumnas vel errores domus alicuius Dei præferentur. [211] Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum & hircum & canem deierabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Planè olim, id semper est, veritas odio est. [212] Tamen cum pœnitentia sententiæ Athenienses criminatores Socratis postea afflixerint, & imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit. [213] Sed & Diogenes nescio quid in Herculem ludit, & [214] Romanus Cynicus Varro [215] trecentos, Ioues siue Iupiteres dicendum, sine capitibus introducit. E F

Damnationis Christianorum causa omnium iustissima videbatur (vt diximus) & quam iudices potissimum obiiciebant, quod contemptores essent religionis, & diis semper malè dicerent: non mirum igitur si hoc loco longior se Tertullianus effundat, dum manifestè iuuat varijs argumentis exponere, multò magis gentes eadem causa damnari debere, quia non minus suorum deorum maledici sunt & vituperatores, & ab omni prorsus religione disiuncti. Quod priusquam citatis testibus cõprober (sunt enim hæc à ritibus tracta, vnde omnis cultus deorum religióque pendet & examinatur) per præoccupationem malignitatem eorum taxat in operatione holocaustorum, cùm ne extremas quidem hostiarum partes dijs adolere patiantur, atque ita defraudent suscepta vota, quasi cum stupidis fatuisque tota res agatur. Sed hæc illi sapienter. Tanto enim minus de suo disperdent. Quid verò irreligiosis viris contrarium magis esse videtur, quàm Dei sacrosanctum nomen, cuius semper cum præfatione summi honoris meminisse debemus, per nefarias turpitudines traducere, purámque eius ac sapientem naturam cum sordidis ludibrijs commaculare? At hoc ipsum Christiani non peccant. Quos enim non credunt, non est quod maledicant. Gentes verò tanta religione præditæ, vt cum dijs tanquam cum lenonibus, cum scelestis, cum lurconibus adolescant, primis suæ ætatis temporibus ad eos se scriptores conferunt, eos addiscunt, & nocturna versant manu versántque diurna, qui de dijs tanquam de infimo genere hominum loquuntur. Ferunt hoc domi patres familiâs, foris per omnia theatra publicæ personæ patiuntur, denique in suo regno Imperatores vt de suis diis risus voluptásque carminibus concilietur: quanquam non hoc sola sibi licentia poëtarum vendicat, & qui philosophi fuere, ab eiusmodi derisione non abstinuerunt. Nam cum Socrates per canem & anserem, per hircum & quercum & platanum iurabat, tantundem hoc cauillo volebat ostendere Iouem quàm canem peierasse.

[[216] Cetera

A [[216] Cetera laſciuiæ ingenia etiam voluptatibus veſtris per deorum dedecus operantur. [217] Diſpicite Lentulorum & Hoſtiliorum venuſtates, vtrum mimos an deos veſtros, in iocis & ſtrophis rideatis. [218] Mœchum Anubim, & maſculum Lunam, & Dianam flagellatam, & Iouis mortui teſtamentum recitatum, & tres Hercules famelicos irriſos. XV.

Cetera laſciuiæ ingenia, &c. Vrget hoc vehementius aduerſarios. Superiora enim à grauibus introducta viris, plura in ſuis illis deorum apologis habere poſſe videntur epimythia, quæ vtramque partem philoſophiæ allegoricé prælibent. Hæc verò quæ mimographi ludere ſolent, ingenia ad laſciuiam nata, ſiue hypocritarum ſtrophia ſtrutheaq; & omnia eiuſmodi inſignia reſpicias, ſiue verba reique totius figmentum, nihil aliud ſpectant, quàm vt riſum & delectationem concitent, ex ea plerumque materia quæ deorum aliquem quaſi impudicum ſcurram & improbum helluonem repræſentet. Nam & Valerius, Mimorum, inquit, argumenta maiori ex parte ſtuprorum continent actus. Genus autem eiuſmodi poëmatis nullum, quod ſciam, noſtris temporibus extat: quamquam plures in eo ſtudio excelluerint, vt Cornelius Nepos, Laberius, Marullus, Léntulus & Hoſtilios, de quibus nunc Tertullianus meminit. Quæ fuerint eorum hypotheſes, facilè ex his quæ hoc loco denotat, apparet. Dianam enim ex aliquo commiſſo vapulantem, Lunam tribada in ſuum forte Endymiona (licet & Lunus idem legatur apud Spartianum in Caracalla) Herculem voraciſſimum vernam, & id genus alia peragebant, ita à faceto poëta diſpoſita, vt in recitando cum morum taxatione riſum per cuneos excitarent.

[219] Sed & hiſtrionum litteræ omnem fœditatem eorum deſignant. [220] Luget ſol filium iactatum de cœlo lætantibus vobis, [221] & Cybele paſtorem ſuſpirat faſtidioſum, non erubeſcentibus vobis. [222] Et ſuſtinetis Iouis elogia cantari, & [223] Iunonem, Venerem, Mineruam à paſtore iudicari.

Triplex eſt in eadem re deorum irriſio: vna eſt quam diximus à perſona poëtarum, altera ex partibus hiſtrionum, B qui ſuis lateribus geſticulationéque & gannitu dum agerent deos, omnes turpiores muliebréſque affectus exprimebant, quo nihil in contemptum religionis nequius fieri poteſt. De Cybele verò & Aty qui adoleſcens à matre deorum adamatus ſtudio muliebri, à ſeipſe caſtratus Atte factus eſt: cuius myſterium Galli ſacerdotes digladiantes imitabantur vſque ad Almunem fluuium extra vrbem: Item de Phaëtonte & iudicio Paridis, omnibus dramata notiſſima ſunt.

Quid quod imago Dei veſtri ignominioſiſſimum caput & famoſum veſtit? quod corpus impurum & ad iſtam artem effœminatione productum Mineruam aliquam vel Herculem repræſentat? nónne violatur maieſtas & diuinitas conſtupratur laudantibus vobis.

Alter hic eſt ab hiſtrionibus contemptus deorum, quod ſcilicet ij qui deorum perſonam induunt in ſcena, ignominioſum genus eſt hominum & aliorum famoſiſſimum. Mimæ enim mulieres & pantomimi tam malè audiebant, vt quemadmodum Tacitus teſtatur, ſenatoribus olim vetitum ſit ingredi tabernas eorum: at quanto minus maieſtati deorum patere debebant.

[224] Planè religioſiores eſtis in cauea, vbi ſuper ſanguinem humanum, ſuper inquinamenta pœnarum proinde ſaltent dij veſtri, argumenta & hiſtorias noxijs miniſtrantes, niſi quod & ipſos deos veſtros ſæpe noxij induunt. Vidimus aliquando caſtratum Atyn illum Deum ex [225] Peſſinunte, & [226] qui viuus ardebat, Herculem induerat. Riſimus & inter ludicras [227] meridionarum crudelitates [228] Mercurium mortuos cauterio examinantem. Vidimus & Iouis fratrem gladiatorum cadauera cum malleo deducentem. Singula iſta quæque adhuc quis poſſet inueſtigare, ſi honorem inquietant diuinitatis, ſi maieſtatis veſtigia [229] obſoletant; de contemptu vtique cenſentur, tam eorum qui eiuſmodi factitant, quàm eorum quibus factitant. Sed ludicra iſta ſunt.

C

De ſcena in arenam deſcendit, cum ironia demonſtrans multò illic magis eſſe gentes impias minúſque religioſas. Nam præter ea quæ ſuperius dicta ſunt, adiungitur deos ſub hiſtrionum perſona pollui humano ſanguine ſæuoribúſque inquinamentis, inter ſeſe ſaltitantes. nam vt Martialis aliíque quamplures teſtantur, in peragendis fabulis, ſi cædes intercedebat, deſtinabantur in eam rem damnati, vt non ea ingenio, ſed ex rebus ipſis populo vera exhiberetur. Quum itaque caſtratio Atys (eleganter à Catullo deplorata) in gratiam ſuæ Cybeles ea Peſſinunte oppido Phrygiæ repræſentanda erat, damnatus homo agebat Atyn, veréque euirabatur. Eadem ratione ſi Hercules in Oeta monte cremabundus introducebatur, in vicem eius homo exurebatur ex damnatis. Si cum Mercurio res erat aut cum Plutone, vt ille candenti cauterio mortuos prætentaret, ille malleo & incude confirmaret, præſtò erant cadauera gladiatorum. Quæ omnia ſimul cum alijs id genus quando honorem deorum perturbent, maieſtatémque imminuant, & quaſi obſoletam faciant, vt pote ridicula & fabuloſa, nemini dubium eſt quin ex cõtemptu fiant, tam actorum quàm ſpectatorum aduerſus deos.

Sed ludicra iſta ſint. Ceterum ſi addúciam quæ non minus conſcientiæ omnium recognoſcent, [230] in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipſis plerumq; æditiorum & ſacerdotum tabernaculis, ſub iiſdem [231] vittis & apicibus & purpuris thure flagrãte libidinem [232] expungi: neſcio plúſne de vobis dij veſtri quàm de Chriſtianis querantur. Certè ſacrilegi de veſtris ſemper apprehenduntur. [233] Chriſtiani enim tẽpla nec interdiu norunt, ſpoliarẽt forſitan ea & ipſi ea adorarent.

Romanorum religionem, ſi quis hiſtorias accuratius recognoſcat, vnà cum iure publico periſſe comperiet, ita vt eius ſpeciem aliquam Cæſares vix retinuerint, ex ambitione tamen ac metu rerum nouarum: ex quo factum eſt vt iudices prætoreſque, dum ſuo adulari cauerẽque volunt imperatori, Chriſtianis enixiſſimè reſtiterint. nam ſuos illos deos tantum aberat, vt eſſe crederent, vt omnibus modis contaminarent, templáque deorum perinde ac profana loca haberentur. Quoties enim legimus amores in templis conciliatos, Camillóſque inter ſacrificandum conſtupratos à pon-

nificibus? flaminésque vittatos pileatósq; in sacrarijs libidinem expressisset? Nimirum, inquit Tertullianus, multò magis de vobis dij si sunt, conqueri possunt, quàm de Christianis, qui si eos non colunt, mille tamen probris non dedecorant: manifestum est etiam tam multos sacrilegos, qui à vobis quotidie mulctantur, vestrates esse. Conuenit enim vobiscum Christianos templa deorum nunquam adire. Atque ita incesti crimen & sacrilegij in aduersarios recuditur. D

XVI. Quid ergo colunt, qui talia non colunt? Iam quidem intelligi subiacet veritatis esse cultores, qui mendacij non sint: nec errare amplius in eo in quo errasse se recognoscendo cessauerunt. Hoc prius capite, & omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis, ante tamen opinionibus falsis. [[234] Nam vt quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum. Hanc [235] Cornelius Tacitus suspicionem eiusmodi inseruit. Is enim in quinto Historiarum suarum bellum Iudaicum exorsus ab origine gentis, etiam de ipsa tam origine, quàm de nomine & religione gentis quæ voluit argumentatus, Iudæos refert Ægypto expeditos, siue, vt putauit, extorres, in vastis Arabiæ locis aquarum egentissimis, cum siti macerarentur, onagris qui fortè de pastu potum petituri æstimabantur indicibus, fontibus vsos: ob eam gratiam consimilis bestiæ superficiem consecrasse. Atque ita inde, opinor, præsumptum, nos quoque vt Iudaicæ religionis propinquos, eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Cneum Pompeium cum Hierusalem cepisset, proptereáque templum adiisset speculandis Iudaicæ religionis arcanis, nullum illic reperisse simulachrum. Et vtique si id colebatur quod aliqua effigie repræsentabatur, nusquam magis quàm in sacrario suo exhiberetur, eo magis quia verebatur extraneos arbitros vana cultura. [236] Solis enim sacerdotibus adire licitum, & conspectus cæterorum velo oppasso interdicebatur. Vos tamen non negabitis & [237] iumenta omnia, & totos cantherios cum sua Hippona coli à vobis. Hoc forsitan improbandum, quod inter cultores omnium pecudum, bestiarúmque asinarij tantum sumus. E

Exod. 26.

Tempestiua addubitatio, & necessaria apologiæ, quæ Christianos non modo non contemptores esse religionis persuadeat, sed etiam amatores asseueret, maximéque omnium religiosos, vt qui à falso cultu se vendicauerint, & verũ pro viribus amplecti conentur. In primis igitur, inquit, capite tenetéque hoc quod per se patet symperasma. Christiani non colunt deos quos esse falsos docuimus, colunt autem aliquod numen, ergo verum colunt. Quis ille sit audietis breuiter à nobis, cum primum nonnulla quæ falsò de Christiana religione circunferuntur, ex animis vestris eximemus. Ita enim attentiores sibi comparat auditores ad eam rem, & maiorem fidem conciliabit, cum nihil illa famam extimescere aut dissimulare demonstretur. Quæ verò contra vulgarem opinionem redarguit à testimonio, & à loco qui est à simili, quatuor sunt. Effigiem asini non esse deum Christianorum, non mirum si crucem venerentur, solem pro deo non adorari: postremo non ea forma esse Christianis deum, qua productus est à quodam in tabula. Et quoniam rumores interdum non sine certa causa in vulgus manare solent, vnde hæc asini suspicio inuaserit animos gentium edocet. Nam cum noua Christianorum religio non multum ab antiqua Iudæorum discreparet, & autore Tacito Iudæi qui Mose duce à siti per onagros respirassent, asini effigiem sacrasse dicerentur, facile receptum est apud maleuolos eandem Christianos asinariam superstitionem admisisse, vnde & asinarij appellarentur, licet contra veram significationem: nam qui asinos agit, asinarius dictus est, vt mulio qui mulos. Hoc facilè refellitur. Autori enim eius rumoris Cornelio non est credendum: primum quia ignarum veræ historiæ multa falsa ridiculáque inseruisse, quilibet apertè deprehendit, qui totum eius qui citatur locum perlegat: deinde quia ipse sibi aduersatur, cum in ea historia quam ad veritatem accepisse à suis verisimilius est, Pompeium dicat nullum in penetralibus templi Hierosolymitani simulachrum inuenisse: at sicubi stabat, illic certè dicatum esse debebat, quanquam neque hoc gentes irridere deberent, apud quas non tantum Pegasus ille, nec caput tantummodo equinum, sed toti cantherij, id est castrati equi honorem Hipponæ deæ dicantur, quæ & ipsa ab equis nomen suum detraxit. Mitto serpentes Æsculapij, bouem Apis, Hammonis arietinum caput, aliáque eiusmodi plura, quæ gentes superstitiosè venerantur: vt si vnius asini effigies nobis quoque reuera coleretur, id sane vitio aut infamiæ verti non debeat, magis quàm vobis, qui cum tot alijs vbique bestijs supplicatis, non tantum asinarij, sed serpentarij, boarij, equinarijque appellari potestis. F

[238] Sed & qui crucis nos non religiosos putat, [239] consecraneus erit noster, cum lignum aliquod propitiatur. viderit habitus dum materiæ qualitas eadem sit: viderit forma dum idipsum Dei corpus sit, & tamen [240] quanto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica? & Ceres farrea, quæ sine effigie rudi palo & informi ligno prostant? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur, nos si fortè integrum & totum Deum colimus. Diximus originem deorum vestrorum à plastis de cruce induci. [241] Sed & victorias adoratis, cum in tropæis cruces intestina sint tropæorum. Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, [242] signa omnibus dijs præponit. [243] Omnes illi imaginum suggestus insignes, monilia crucium sunt. [244] Sypara illa vexillorum & [245] Cantabrorum † stolæ crucium sunt. Laudo diligentiam, noluistis nudas & incultas cruces consecrare.

† Labarorũ.

Paulo post commodius exponet quamobrem Christiani crucem venerentur: hoc loco satis est, si quod absurdum de cruce videbatur, apud gentes aliquo modo commitigaret, exemplóque eorum appareat nec nouum neque adeo temerarium videri posse. De ipsius itaque rei subiecto, & ex definitione probat Romanos præcipuè in hac parte consectaneos esse, & eiusdem cum Christianis hæreseos, cùm materiam & ipsi adorent, lignéaque deorum simulachra. Si enim rei substantia, non habitus nec forma perpenditur, quid enim si recta magis se habeant, siue transuersa minus, aut aliam de se speciem faciant decentiorem quam aliam? sint modo lignea diuersa figura & Deus vester & crux, vtrique eandem materiam colimus. Quamquam de dijs optimè scalpello elaboratísque politísq; distantior collatio videtur. at verò cum sudes apud vos & informe lignum expositum in limitibus, in hortis pro Cerere ac pro Priapo ha-

A po habeantur, parum mehercule isthæc à cruce nostra discedunt. Quod si dicas partem esse crucis eiusmodi simulacbrum quid tum? nos forte melius, qui tota totum Deum repræsentamus. Sed & illa quæ in conformatione deorum vestrorum superius diximus, ad hunc locum faciunt, cum plastas, id est, eos qui ex luto fingunt, diceremus super patibulum stipitémve argillam astruere in effigiem deorum: in ijs igitur veluti intestina cruces sunt, quemadmodũ & in victoriarum simulachris. Sed & signa illa imperatorum in castris, quæ milites omnibus præferunt dijs, festis diebus vnguento etiam perungentes, nónne ita constructa sunt, vt suggestus crepidinésque illorum videantur cruces exornatæ monilibus? Sypara etiam veláque illa è longioribus hastis dependentia vexillorum, in quibus præter alias imagines & nomen imperatoris adscribitur, per quod solennius quàm per Iouem iurare soletis, nónne sunt quasi stolæ crucium? id tantummodo interest, quod nos nudas in altaribus cruces statuimus, vos exornatas & excultas vbique dicatis.

Alij plane humanius & verisimilius solem credunt Deum nostrum. [246] Ad Persas si forte deputabimur (licet solem non in linteo depictum adoramus) habentes ipsum vbique in suo clypeo. deniq; inde suspicio, quod innotuerit nos [247] ad orientis regionem precari. Sed & plerique vestrum in affectatione aliquando vt cœlestia adorandi ad solis ortum labia vibratis. [248] Æquè si diem solis lætitiæ indulgemus, alia longè ratione quàm religione solis secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni ocio & victui decernunt, exorbitantes & ipsi à Iudaico more, quem ignorant.

Tertia hæc est opinio nonnullorum à consequentibus, verisimilior tamen, qui duabus coniecturis inducebantur, quod sol à Christianis adoraretur, quia preces ad orientem versi fundebant, quódque diem solis, qui dominicus dictus est, lætum ac festum celebrarent: at hoc etiamsi verum sit, damnare nos, inquit, impietatis non debebat. nam etsi depictum solem in clypeis, vt Persæ, non adoramus, tamen in eorum superstitione facilè censeri possimus, quando & Romæ etiam multò sint, qui tædio simulachorum affectantes aliquando cœleste aliquid venerari, labia ad B orientem solem (nihil enim eo præstantius vident) precando moueant. Quod autem ad diem solis attinet, vt paulo inferius patebit, alia ratio est à cultu solis, quæ nos cum diem qui est à Saturni secundus, & à Iudæis superstitiosè obseruatur, celebrare persuadet. nam & illi nesciunt suam legem explosam iam & exoletam refrixisse.

Sed noua iam Dei nostri in ista ciuitate proximè æditio publicata est, ex quo quidem in frustrandis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione, Deus Christianorum [249] ononychites. Is erat auribus asininis, altero pede vngulatus, librum gestans, & togatus. Risimus & nomen & formam. Sed illi debebant adorare statim biforme [250] numen, quia [251] & canino & leonino capite commistos, & de capro & de ariete cornutos, & à lumbis hircos, & à cruribus serpentes, & planta vel tergo alites deos receperunt. Hæc ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum, quasi de conscientia præterissemus. Quæ omnia, conuersi iam ad demonstrationem religionis nostræ, repurgauimus.

Nulla fuit vnquam secta quæ tot tantísque hinc inde modis diuexaretur quàm Christiana. Vires, ingenia, odia omnium ordinum coniurarunt ad excidium eius, vt inter alia maximè mirum videatur, contra tantas hostium iniurias pullulari potuisse: semper tormenta & irrisiones præstò erant, illa à principibus viris, eæ plerumque ab infima plebe, quæ principibus adulabatur. Quale hoc est quod nunc à Tertulliano refertur. Homo enim mercenarius noxiúsque gladiator, vt puto, qui suis noxis ad bestias damnandus, illas à sui corporis pastu, vel suo corporis robore, vel iniquitate iudicum defraudabat, tanquam gloriosus miles tabulam in apertum producere ausus est, in qua quod erat monstrum depictum, Christum esse dicebat, & à forma Ononychitin appellabat, quasi asinumgularium: quod tantum à forma vera abhorrebat, quam Christiani venerabantur, vt tabulam intuentes non possent non ridere & ignorantiam & imprudentiam hominum, qui dum alios ridere volunt suam ipsi stultitiam detegunt. nam quibus id bi- C forme portentum pro Deo conueniat magis, quàm ijs qui Iouem Hammonium colunt arietis capite, Panáque & Satyros, Eumenidásque & alia id genus monstra innumerabilia, quæ ab Ouidio lib. præsertim quinto Metamorph. recensentur? Sed hæc omnia diligentius diluentur, vt diximus, in exponenda vera Christianorum religione, ad quam nunc opportunè Septimius transit.

XVII.

[[252] Quod colimus nos, Deus vnus est; qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum; verbo, quo iussit; ratione, qua disposuit; virtute, qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suæ: [253] vnde & Græci nomen mundo κόσμον accommodauerunt. Inuisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repræsentetur; inæstimabilis, etsi humanis sensibus æstimetur, adeo verus & tantus est. Ceterum quod videri communiter, quod comprehendi, quod æstimari potest, minus est & oculis quibus occupatur, & manibus quibus inuenitur. Quod verò immensum est, soli sibi notum est: hoc quod est, Deum æstimari facit, dum æstimari non [254] capit. [255] Ita eum vis magnitudinis & notum hominibus obiecit & ignotum. Et hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt.

Deut. 6.
Esa. 48.

Nullibi Atticismus Tertulliani vberior apparet. ex medio Theologiæ thesauro illa de Deo prompsit, quæ maiestate tanti numinis seruata, tamen ab humano intellectu ita percipiantur, vt amplecti etiam necesse sit, & Christianos nos esse non pœniteat. Quod igitur, inquit, nos colimus, ne vos Christianos sine Deo, sine religione arbitremini; vnus est Deus, non ea quæ apud vos est condita turba deorum: neque is est qui natales ortúmque ex aliqua insula traxerit, sed qui totam hanc molem naturæ, totúmque mundum, quem à nomine ornamenti κόσμον Græci dixerunt, condidit: in qua si fabricam, si ordinem, si causam admiraris, talis est eius virtus, talis ratio & verbum, vt ex nihilo facilè omnia de sese potuerit excludere, ob eam causam, vt sua maiestas ex tanto opere condecoraretur, innotesceretque naturæ. Cúmque ea sit eius substantia, vt eam sua magnitudine animus noster capere nequeat, ac multo minus

exprimere verbis (nam in quærendo Deo more Academico per negationem incedentes, cum non sit hoc, neque hoc, nec illud, in aliquam cognitionem commodius veniemus) ita tamen facilè videtur intelligitúrque per sensus, vt negari non possit. Atque id est maximum Dei argumentum, quod intelligatur adesse, quomodo aut quantus non intelligatur, alioqui intra ingenium nostrum connecteretur: nihilóq; maiorem de se nobis opinionem faceret, quàm quæ multa sunt in natura cognita à sapientioribus si omnium rerum certissimus, non videretur similis incerto. Merito igitur Septimius loco maximi summique delicti ponit, id quod etiam Paulus Apostolus ad Romanos, Quod quum tota natura gloriam Dei præ se ferat, gentes creatore neglecto creatis diuinum honorem attribuerint. **D**

Vultis & ex operibus ipsius tot ac talibus quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur: vultis ex [256] Animæ ipsius Testimonio comprobemus? Quæ licet carcere corporis pressa, licet institutionibus prauis circumscripta, licet libidinibus & concupiscentiis euigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit, vt ex crapula, vt ex aliqua valetudine, [257] & sanitatem suam patitur, Deum nominat, hoc solo quia propriè verus hic vnus Deus, bonus & magnus. Et quod Deus dederit, omnium vox est. Iudicem quoque contestatur illum, Deus videt, & Deo commendo, & Deus mihi reddet. O testimonium animę naturaliter Christianę! Denique pronuncians hæc, non ad Capitolium, sed ad cœlum respicit. Nouit enim sedem Dei viui, ab illo, & inde descendit.

Electio hæc oblata iudicibus & copiam & fiduciam habet persuasionis. Tam multa sunt in natura suo quæq; tempore procedentia, vicissimque subuenientia ad solam hominis conseruationem contemplationémque proposita, vt si quis vel mediocri ingenio ordinem eorum, si finem contempletur, vis Dei quædam in tota natura latens manifestè deprehendatur: nec etiam minus est argumentum quod ab animis nostris sumitur. Licet enim noster animus multis inquinamentis abducatur à suo naturali proposito, frequens tamen illuc recurrit, vt exprimat innatos veritatis igniculos. Passim itaque videre est, cuiusque hæreseos homines, vel Epicureos (vt de Cassio refert Plutarchus) quandocunque vel à vitio, vel ab instituto imprudenter remittantur, aliquid statim proferre, quo & immortalitatem animorum, & diuinum numen profiteantur. nam quid hoc est, quod sæpius in cœlum conuersi Deum appellemus? nempè ob cā causam, quod illic vnus de quo loquimur, propriè verus est Deus bonus & magnus: cui etiam benignitatem facultatémque omnium rerum quotidie acceptam referimus, cum illa frequenter verba suspendimus aut asseueramus, dicentes, Deus dedit, Deus abstulit: cum vero, Deus videbit, aut Deo commendo, tam frequenter vsurpamus, nónne iudicem esse contestamur confirmamúsque? Quæ omnia præ se ferunt naturale, id est certum animi testimonium de Deo fidémque Christianam id mirum perficere, quod natura exorditur in nobis. **E**

XIII. [[258] Sed quo plenius & impressius tam ipsum quàm dispositiones eius, & voluntates adiremus instrumentum adiecit litteraturæ, si qui velit de Deo inquirere, & inquisitum inuenire, & inuento credere, & credito deseruire. Viros enim iustitia & innocentia dignos Deum nosse & ostendere à primordio in seculum emisit spiritu diuino inundatos, quo prædicarent Deum vnicum esse, qui vniuersa condiderit, qui hominem humano struxerit ([259] hic enim est verus Prometheus, qui seculum certis temporum dispositionibus & exitibus ordinauit) exinde quæ signa maiestatis suę iudicantis ediderit per imbres, per ignes, quas demeruendo sibi disciplinas determinauerit, quæ ignoratis & desertis. [260] Sed & obseruantibus quæ præmia distinarit, vt qui producto æuo isto iudicaturus sit suos cultores in vitæ æternæ retributionem: profanos [261] in ignem æquè perpetem & iugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis, & reformatis, & recensitis ad vtriusque meriti [262] dispunctionem. Hæc & nos risimus aliquando. De vestris fuimus, fiunt non nascuntur Christiani. **F**

Poterant ea quæ in natura fiunt, ex ipsa consuetudine haud ita quibusdam admiranda videri, neque ita eximia vt in his emicet Deus. Talibus igitur qui monitore egebat noluit deesse Deus, simul vt aliis se plenius informaret. Addidit enim monumenta literarum sacrarum, ex quibus certam omnium rerum notitiam decerperemus ab orbe condito. A primordio enim seculi homines qui se innocentes ab iniustitia seruabant, vti dignos quibus se reuelaret allegit, suóque spiritu sancto afflatos ita instruxit, vt per traditiones & scripturas posteris conditorem se naturæ totius insinuare possent, hominísque plastem (qui à fabulosa Græcia Prometheus est dictus) prædicarent, itémque sequenti tempore testarentur, quo pacto maiestas ipsius sontes hominum vindicarit aquarum diluuio, & sceleratos populos deiecto igne combusserit. Quas deinde leges in reconciliationem imposuerit, quæ pœnæ maneant refractarios, & quibus præmiis obsequentes afficere destinarit Quando exacto hoc æuo venturus sit ad iudicandum, & qui mortui sont, & qui viuimus pro vtriusque meriti distinctione. Excitatis enim defunctis omnibus reformatisque in integrum, vitam suis cultoribus perpetuam rependet cum summo honore, profanos autem igni similiter perpetuo addicet. Quam rerum seriem & nos olim vobiscum ridebamus quasi commentitiam: cum verò meliori examine perpendimus, libenter in talem sententiam conuolauimus. Non enim Christianum dogma natura nobis conciliat: totum ab hæresi nostra est, quæ de certa potioris cognitione exoritur. Neque verò leuis existimanda est eius causæ vis, quæ naturalibus affectibus moribúsque renunciaus nos ad amplectenda cogit, quibus vniuersus orbis aduersatur.

[263] Quos diximus prædicatores, prophetæ de officio præfandi vocantur. Voces eorum itémque virtutes quas ad fidem diuinitatis edebant, in thesauris litterarum manent: nec istæ nunc latent. [264] Ptolemæorum eruditissimus (quem Philadelphum supernominant) & omnis litteraturæ sagacissimus, cum studio bibliothecarum [265] Pisistratum (vt opinor) æmularetur, inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, ex suggestu [266] Demetrij Phalerei grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandauerat, libros à Iudæis quoque postulauit, proprias scilicet atque vernacula litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim & ad ipsos

semper

A semperprophetæ perorauerant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retro; qui nunc Iudæi. igitur & litteræ Hebrææ, & eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo à Iudæis subscriptum est, [267] septuaginta duobus interpretibus indultis: quos [268] Menedemus quoque philosophus prouidentiæ vindex [269] de sententiæ communione suspexit. Affirmauit hæc vobis etiam [270] Aristæas, ita in Græcum stylum ex aperto monimenta reliquit. Hodie [271] apud Serapæum Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur. Sed & Iudæi palam lectitant, [272] vectigalis libertas vulgo aditur, sabbatis omnibus: qui audierit, inueniet Deum: qui etiam studuerit intelligere, cogetur & credere.

Quum Instrumentum veteris legis strictim breuitérque Tertullianus procurrens, illic thesaurum esse totius naturæ innuisset, non satis auditoribus fecisse videri poterat, nisi quænam hæc essent scripta, vbi reperiantur, à quibus cognita, certo testimonio indicaret. Fidem igitur autoritatémque illis obiter comparans ex ijs argumentis quæ ad cognitionem iudicum iamdudum venisse poterant, primum autores scripturæ nominat: qui à vaticinando prophetæ dicti sunt. ij enim cum oracula eásque virtutes æderent, quæ finem metámque diuinitatis viderentur attingere, ijs litteris mandata fuere, quæ Hebraicæ dicuntur adhuc superstites: sed indigenæ quidem apud Iudæos, qui olim Hebræi dicti sunt (quorum patres cùm Deo maximè grati essent, apud se aliquem semper prophetam habuerunt) & aduenæ apud Græcos opera sanè Ptolemæi cognomento Philadelphi, qui cùm ad imitationem Pisistrati Atheniensium tyranni bibliothecam omnibus refertam scriptorum generibus in Serapio dedicare vellet, præfecit negocio Demetrium Phalereum, cuius adhuc scientiæ fama superest, atque inter alia quæ vndique comparabat monumenta, acciuit etiam ex suggestione monitisque eiusdem Phalerei sacra volumina ab Hebræis, quæ apud alias gentes non reperiebantur. Iudæi verò non modò in scriptis suis regi gratificati sunt, sed ne notitia eorum desideraretur, cumulatè eius voluntati subscripserunt, fauerúntque duobus & septuaginta viris primæ eruditionis missis, qui mysteria eius scripturæ interpretantes in Græcum sermonem transferrent. Quod ne fortè commentitium putaretur triplici corroborat testimonio: Menedemi primum philosophi, qui adeò prouidentiam tutatus est, vt vindex eius meritò dicatur: sua is quoque sententia laudauit, admiratúsque est talem disciplinam. Aristæas præterea eius rei monumentum reliquit stylo Græco exaratum. At hæc videri legique hæc omnia possunt hoc tempore in ipso Serapidis templo. Sed cui hæc longinquiora videantur, præstò adest Romæ sabbatis omnibus, vnde hæc eadem ex Iudæis cognoscere possit. cuique enim patet eorum synagoga, dummodo hanc illi suam libertatem sulutis fisco tributis conseruent.

[[273] Primam instrumentis istis autoritatem summa antiquitas vendicat. Apud vos quóque religionis est instar, fidem de temporibus asserere. Omnes itaque substantias, omnésque materias, origines, ordines, [274] venas veterani cuiusque styli vestri, gentes etiam plerasque & vrbes insignes, [275] historiarũ causas & memoriarum, ipsas denique [276] effigies litterarum indices custodésque rerum, & (puto adhuc minus dicimus) ipsos [277] inquam deos vestros, ipsa templa, & oracula, & sacra vnius interim prophetæ scrinium seculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti, & inde etiam nostri. Si [278] quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate; [279] quadringentis penè annis: nam & septem minus, Danaum, & ipsum apud vos vetustissimum, præuenit; [280] mille circiter cladem Priami antecedit. [281] Possem etiam dicere, quingentis amplius & Homerum; habens quos sequar. Ceteri quoque prophetæ, etsi Moysi [282] postumant, [283] extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus & legiferis & historicis. Hæc quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quàm enorme, nec arduum, sed interim longum. multis instrumentis [284] cum digitorum supputarijs gesticulis assidendum est. reseranda antiquissimarum etiam gentium [285] archiua, Ægyptiorum, Chaldæorum, Phœnicum: aduocandi etiam municipes, per quos noti-

C tia subministrata est, aliqui, [286] Manethon Ægyptius, & [287] Berosus Chaldæus: sed & [288] Hieronymus Phœnix Tyri rex: sectatores quoque eorum [289] Mendesius Ptolemæus, & [290] Menander Ephesius, & Demetrius Phalereus, & [291] rex Iuba, & [292] Appion, & Thallus, & qui istos aut probat, aut reuincit, Iudæus Iosephus antiquitatum Iudaicarum vernaculus vindex. [293] Græcorum etiam censuales conferendi, & quæ quando sint gesta, vt concatenationes temporum aperiantur, per quæ luceant Annalium numeri. Peregrinandum est in historias & litteras orbis. & tamen quasi partem iam probationis intulimus, quum per quæ probari possint, aspersimus. Verùm differre præstat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius euagemur persequendo.

XIX.

Legitimo ordine incedit oratio, quæ cum sacra scripta Christianorum indicauerit, cuius essent notæ, argumenta deinde prosequitur quibus fidem eorum fulciat. parum enim fuerit monstrasse litteras, nisi aliqua autoritate apud adeuntes communirent. Duobus itaque locis demonstrantur esse vere ex antiquitate originis earum, & ex suo quotidiano testimonio, quorum neutrum impugnare Romani præsertim possunt, cum & ipsi loco ab autoritate vtantur, ad insinuandam suarum rerum autoritatem, neque id iniuria. nam cùm omnia reuelet dies, quo quidque diutius durat magis etiam probetur necesse est. At Penetateuchus ipse à Mose conditus thesaurus sacrorum omnium multis seculis superat, non modò memorias, & quicquid primum ponitur in vestris monumentis, sed vestros ipsos deos & oracula. Nam cùm ante Danaum vestræ gentis nulla sit memoria, Moyses ipse qui traditiones suorum maiorum litteris commendauit, floruit, quo tempore regnabat Inachus Argis: sed & aliorum prophetarum nouissimi, antiquiores antiquissimis vestris conditoribus computantur: id quod vobis iudices certius probare nunc mihi parum est tempestiuum, non quod hoc difficile sit & arduum: sed quia enorme & immẽsum foret, & longioris temporis vsuram desideraret, quàm mihi sit per clepsydram concessum ad dicendũ: satis est monstrasse locos, vnde materia abũdè suppeditaret.

Is enim censas omnium gentium ex autoritate scriptorum fieret, si in potentiorem temporis campum res differtetur, vt Hebræorum gens & scripta longè alijs omnibus vetustiora colligerentur. D

XX. [[294] Plus iam offerimus pro ista dilatione; [295] maiestatem scripturarum, si non vetustatem, diuinas probamus, si dubitatur antiquas; nec hoc tardius aut aliundè discendum; coram sunt quæ docebunt mundus, & seculum, & exitus. Quicquid agitur, prænunciabatur; quicquid videtur, audiebatur. [296] Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant, quod externa atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsant, quod fames, & lues, & locales quæque clades & frequentiæ plerumque [297] mortium vastant; quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quòd iustitia rarescit, & iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; quod etiam officia temporum, & elementorum munia exorbitant; quod & [298] monstris & portentis naturalium forma turbatur, prouidenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium diuinitatis, veritas [299] diuinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis quæ quotidie probantur, prædicebantur. [300] Eadem voces sonant, eadem litteræ notant, idem spiritus pulsat. Vnum tempus est diuinationi futura præfanti apud homines, si fortè distinguitur dum [301] expungitur, dum ex futuro præsens, dehinc ex præsenti præteritum deputatur. Quid delinquimus (oro vos) futura quoque credentes, qui iam didicimus illis per duos gradus credere?

Matth. 25.

Quàm aptissimus transitus ad secundam rationem: quasi dicat, Et si maximè stabat pro causa nostra elicere ex arcanis seculis scriptorum quibus studemus autoritatem, vnde diuinitas eorum probaretur, quia tamen opportuniori loco reseruandum hoc est, potuit inijcere suspicionem, ne vetustas, aliundè accersita sera nimis testimonia afferret. Sed heus vos, ecce quod maius est, pro ista dilatione adduco. Mundus ipse, ætates seculorum exitúsque rerum coram vos docere monerèque possunt, quanto numine sint exarata. nihil enim memorabile postea interuenit, aut nunc accidit, aut in posterum adueniet, quod in his non prædicatur, sicuti audire est ex ijs qui Spiritus sancti gratia mysteriorum interpretationem adipiscuntur. Nam quod omnia interna pariter & externa bellis desæuiant, quod frequentis cœtibúsque populorum demortuis loca deuastentur, quod nulla iam Delos, nulla Samos inter insulas, quod elementa maligniora videantur, quod Ecclesia Christianorum tantopere exagitetur, omnia hæc iampridem denunciata fuere, quorum testata fides facit, vt quæcunque futura supersint, pro certis habeantur: quia simul cum his rebus, quas quotidie experientia docet esse veras, prædicta sunt eodem tenore spiritus; cui omnia præsentia sunt, & quasi vnum & idem tempus, licet apud omnes homines ex eo quod aliquid efficitur exprimitúrque distingui soleat præteritum, & ex futuro præsens colligatur. Non igitur ex hac religione scripturæ dignos esse puto Christianos damnatione, quando haud temerè futuris credatur ab ijs qui per præteritorum præsentiúmque gradus incedant ad persuadendum. E

XXI. [[302] Sed quoniam ædidimus antiquissimis Iudæorum instrumentis sectam istam esse suffultam, quam aliquanto nouellam, vt Tiberiani temporis plerique sciunt, profitentibus vobis quoque fortasse: an hoc nomine de statu eius retractetur, quasi sub vmbraculo insignissimæ religionis, certæ licentiæ aliquid, & propriæ præsumptionis abscondat? vel quia præter ætatem, neque de victus exceptionibus, neque de [303] solennitatibus dierum, neque de ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis cum Iudæis agimus, quod vtique oporteret, si eidem Deo manciparemur? Sed & vulgus iam scit Christum, vt aliquem hominum, qualem Iudæi iudicauerunt, [304] quo facilius quis nos hominis cultores existimauerit. Verùm neque de Christo erubescimus, quum sub nomine eius deputari & damnari iuuat neque de Deo aliter præsumimus. Necesse est igitur pauca de Christo, vt de Deo totum.

Luc. 3.

F

Quum eam partem Christianorum dogmatum quæ cum Iudæis communis est, pertractasset Tertullianus, alteram noui instrumenti, in qua tota causa, καὶ τὸ κρινόμενον versatur, nunc exponit, ita vt exponendo defendat. Nam quum Christianus sit Iudæus emendatus, quicunque hanc legis emendationem, quæ auctore Christo irrogata est, ignorabant, Iudæi præsertim in Christianos quoquo modo inuehebantur, quasi in eos qui omninò ab eis tanquã ab alijs diuersi essent. Tribus potissimum, inquit causis subornati: Primum quia longis post seculis introductum est hoc nostrum nomen, vt quod Tiberio imperante diuulgari cœperit (quomodo nos in libro contra Marcionem fatemur) non sine hypocrisi ferri dicunt, quasi sub vmbraculo atque prætextu Hebraicæ religionis multa licentia abutatur. Deinde quod quum nos eidem Deo deuotos esse profiteamur, præter temporis diuersitatem alios ritus nouámque hæresim inducamus, quum nihil sit non commune nobis in cibis, nulla sabbata colamus, non circumcidemur, neque sub eodem nomine censeri velimus, sed vt vulgo iam patet, quendam Christum tanquam Deum venerantes (quæ tertia est causa cur damnemur) nouum eius nomen nobis adoptemus. Quum igitur his nominibus, id est de causis secta Christianorum fortè in retractionem postulationémque veniat (nam ex his quæ hactenus de religione Dei dicta sunt, necesse erat damnari Christianos aut seruari cum Iudæis) operæpretium videtur esse noua hæc qualia sint patefacere, obitérque tueri; quæ quoniam sub Christo cuncta continentur, de eo seorsum pauca prælibasse necessarium est, simul quo faciliùs totum id quod ad hanc de cultu Dei rationem pertinet intelligatur. Christi verò tantum abest vt Christianos pœniteat, vt ei se toti deuoueant, pro comperto habentes Deum nisi in solo Christo videre neminem posse: neque ideo est, vt quum de Christo non erubescant, de summo Deo aliquid à Iudæis dissentiant.

Iudæis erat apud Deum gratia, vbi & insignis iustitia, & fides originalium auctorum, vnde illis & generis magnitudo, & regni sublimitas floruit, & tanta fœlicitas, vt Dei vocibus quibus edocebantur, de promerendo Deo, & non offendendo præmonerentur. [305] Sed quanta dereliquerint,

fiducia

A fiducia patrum inflati ad declinandum, deriuantes à disciplina in profanum modum; & si ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum. [106] dispersi palabundi, cœli & soli sui extorres vagantur per orbem sine homine, sine Deo rege, quibus nec aduenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur. Cùm hæc illis sanctæ voces præminarentur, eadem ferè semper omnes ingerebant fore, vti sub extimis curriculis seculi ex omni iam gente, & populo, & loco cultores sibi adlegeret Deus multo fideliores, in quos gratiam transferret pleniorem quidem ob disciplinæ auctoris capacitatem. Venit igitur qui ad reformandam & illuminandam eam venturus à Deo prænunciabatur Christus ille filius Dei.

Narratio breuis de Christo, quæ Iudæis aliísque hominibus conuenit, qui eius rei experres, velut infantes lac appetentes, robustiores cibos reijciant. Cum vero duo in hac re potissimum pertractanda viderentur, primum quis is esset Christus de quo loquimur, deinde quæ causa fuerit eius aduentus: hysteron proteron esse idoneum magis ad persuadendum ratus, à posteriori fidem commodius priori conciliat. Altius itaque causam breuiter repetit cur necessaria fuerit & desideraretur præsentia Christi præsertim ab Hebræis, quæ gens merito Dei dicebatur, quod penes illos verus Dei cultus inueniretur cum insigni fide, mirificáque iustitia, quo præcipuè tempore Abraham, Isaac, Iacob, Thobias, aliíque eius prosapiæ principes floruerunt. Quorum quidem virtute factum est, vt angeli versari cum illis non dedignarentur, suáque voce Deus præcepta promulgaret, quibus sua erga illos gratia seruaretur simul cum imperio opibúsque multis. Quarum rerum fiducia posteriores nimium freti, mox etiam negligentes, paulopòst etiam ingrati ita à maiorum suorum disciplina & à diuina institutione, veluti plerique mortalium deciderunt, vt iustitiam Dei in seueriorem prouocarint, sicut olim benigniorem indulgentiam senserant, non tamen sine certa prædictione adoptionis aliarum gentium. Extremo itaque tempore quod diuini consilij impenetrabilis altitudo à principio destinarat, Christus filius Dei venit in terras, vt pleniore gratia ampliotéque disciplina ore suo mores hominum informatos summo patri Deo reconciliaret, ex nullis non gentibus fideliores sibi homines comparans quam Iudæos expertus esset. Aliter enim de veritate simul & de virtute actum fuisset apud homines.

B Huius igitur gratiæ disciplinæque arbiter & magister, illuminator atque deductor generis humani filius Dei annunciabatur, non quidem ita genitus, vt erubescat in filij nomine, aut de patris semine, non de sororis [107] incesto, nec de stupro filiæ, aut coniugis alienæ Deum patrem passus est, [108] squamatum aut cornutum aut plumatum amatorem aut in auro conuersum Danaidis. Iouis ista sunt & numina vestra. Ceterum Dei filius nullam de [109] impudicitia habet matrem, etiam quam videtur habere non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, ita natiuitatis qualitas intelligetur.

Assignata causa quamobrem Christum terræ maximè desiderarent, nunc vnde profectus sit exponit. Cúmque superius in appellando Christo, ille filius Dei adiunxisset, ex præoccupatione, infert merito ex loco, alium quippe nominé prædixisse vates, qui arbitrium súque haberet emendandæ legis, infundendæque largioris gratiæ, quique illuminaret ac veluti manu deduceret in portum veritatis humanum genus tamdiu aberrans, quam filium Dei: filium vtique ea ratione quæ superet omnem naturam, non vt de Iouis, inquit, filijs vestris numinibus, impudenter fateri soletis vndecunque pudendis: neque illi pater contigit is qui stimulante libidine in mille se formas commutarit, vt Ouidius in sexto præcipuè suarum Transformationum commemorat: vestris hæ genealogiæ deorum fabulis conueniunt. Qui vero à nobis filius Dei dicitur, mulierem quidem illam habuit, quæ matris per eum nomen adepta virum non cognouit. Quod & si naturæ repugnet, mirum minus vobis videbitur, si quod est re ipsa & velut ex definitione cognoscetis, quid sit filius Dei. nam quod ex muliere natus est & appellatus Christus, ex adiectione est, quæ substantiæ fundamento percepto minus fuerit admiranda.

Iam ediximus Deum vniuersitatem hanc mundi verbo & ratione & virtute molitum. [110] Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem constat artificem videri vniuersi- *Gen. 1. Ioan. 1.*
C tatis. [111] Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispositione formauerit, eundem & fatum vocari, & Deum & animum Iouis, & necessitatem omnium rerum. Hæc [112] Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem vniuersitatis affirmat: & nos etiam sermoni atque rationi, itémque virtuti, per quæ omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam [113] spiritum inscribimus, cui & sermo insit pronuncianti, & ratio adsit disponenti, & virtus præsit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus, & prolatione generatum, & idcirco filium Dei & Deum dictum ex vnitate substantiæ: nam & Deus spiritus. Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa, sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. [114] Ita de spiritu spiritus, & de [115] Deo Deus. vt lumen de lumine accensum, manet integra & indefecta materiæ matrix, & si plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod de Deo profectum est, Deus est & Dei filius, & vnus ambo. Ita de spiritu spiritus, & de Deo Deus modulo alternum numerum [116] gradu non statu fecit, & à matrice non recessit, sed excessit.

Altissimum Trinitatis mysterium Christianis tantummodo reuelatum, homo qui velit optimè explicare, Deum optimè cognoscere necesse habet. At hoc certè minus multo fieri potest quàm Isthmum fodere. Tertullianus itaque cum apud homines eius mysterij penitus ignaros Trinitatem afferre pro cognitione filij Dei cogeretur, omissis disputationibus his calumniosis atque perarduis, in quibus nostri deinde Theologi insudarunt, simplici gradu quibusdamque rerum simulachris ingreditur, vt gentes Christum filium Dei & Deum persuadeat: sed verbis etiam certis propriisque indigemus, quibus id quod de Deo noster animus concipit, satis explicare possit, metaphora semper vtimur. hic & filium & patrem in diuinis personis ponimus, quæ cum animo nostro satis non faciât, pluribus aliisq; nominibus

opus est: meliúsque ac certius filium à Deo inexplicabiliter procedētem exprimere videmur, cum illum logon, id est, aut verbum sermonémq; dicimus, aut, rationē virtutē Dei, cuius opificio Deum superius dix imus omnia condidisse. Neq; id mirum, inquit, vobis videri debet aut nouū. nam & apud vos docti sapientésq; duce natura in candē sententiam ferè conuenere. Zeno enim admiratus rerum ordinem, logon hunc, quem eundem & fatum, & Deū & animum Iouis, ac necessitatem appellat, cuncta factitasse dicebat. Sed & spiritus etiam ille, quo omnia hæc congesta Cleanthes asserebat, cuncta penetrante alentéque nobiscum facit: eidem enim verbo propriam spiritus substantiam attribuimus ijsdem circunstantijs, vt siue logos, vt Zenoni placuit, siue spiritus, vt Cleanthi, dicatur, quia is prolatus est ex Deo & ex prolatione deriuationéque illa quodammodo generatus, idcirco à Christianis filius Dei dicitur. idem vero quia est eiusdem particeps substantiæ, Deus quoque merito appellatur. Atque hoc vobis à radio solis discere est, qui cum eiusdem sit cum sole substantiæ, quia tamen à sole tanquam portio ex aliqua summa deriuatur, idem & sol & filius quodammodo solis appellari potest. Ita filius Dei Christus de Deo extenditur, producitúrque ex eadem substantia, neque ideo minus Deus est pater, quod ex se alium genuerit: neque filius, quod in alium statum defluxerit, cum & lumen si lumen aliud inflammat, in sua seipsum matrice originéque indeficiens seruet, possitque in varias propagines traduci. Ita vnúmque & idem ambo sunt, & alternus hic numerus vt duo videantur, & vnum sint, & quod adest alteri, alteri quoq; moduletur; diuersa inquam videantur, non statu, id est, conditione & substantia, sed gradu generationis æternæ, qua ab origine illa patris filius excessit propagatúsque est, perpetuo quodam ductu, non autem recessit quasi diuulsus.

Iste igitur Dei radius vt retro semper prædicabatur, delapsus in virginem quandam, & in vtero eius caro figurata nascitur [117] homo Deo mistus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur & Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur, & [118] qui penes vos eiusmodi fabulas æmulas ad destructionem veritatis istiusmodi præministrauerint. Sciebant & Iudæi venturum esse Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur: nam & nunc aduentum eius expectant, nec alia magis inter nos & illos [119] compulsatio est, quàm quod iam venisse non credunt. [120] Duobus enim aduentibus eius significatis; primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo seculo imminet in sublimitate diuinitatis exertæ: primum non intelligendo, secundum quem manifestius prædicatum sperant, vnum existimauerunt. Ne enim intelligerent pristinum, crediturí si intellexissent, & consecuturi salutem si credidissent, meritum fuit delictorum. Ipsi legunt, ita scriptum, mulctatos se sapientia & intelligentia, & oculorum & aurium fruge.

Matth. 2. *Isa. 1.*

Tres sunt temporum status de Christo considerandi, vt pleniorem eius notitiam habeant ignorantes. Primus ante luciferum adusque Augusti tempora productus est, in quo purus filius Dei simpléxque verbum, qui nunc Christus est, in cœlis proxime patrem intelligebatur. Alter tertio & trigesimo deinceps anno ferè absolutus, in quo idem verbum mortalem hominis naturam indutus, duplicem substantiam sub vna persona sustinuit, ac degit in terris Iesus Christus appellatus. Tertius à resurrectione sua nunc est, & durabit in æternum, postquam sublatus in cœlum corpore diuinitate illustrato, dextera patrem assidet iudicaturus omne humanum genus. De primo igitur cum satis iam dixisset, nunc secundum Tertullianus insinuat, simplicem nudámque narrationem non refugiens hoc tempore de Deo, qui præter omnis huius naturæ leges factus homo sit, vt tenui hoc inducto principio ad maiora festinet argumenta (ex his enim hoc est, quod à consequentibus fidem sibi conciliat) præsertim cum speret hanc quam gentes fabellam dictitabant, quod in virginem radius ipse filiúsque Dei delapsus corpus assumpserit humanum, ab ijs meritò recipi posse, quod de suis illi dijs haud dissimiles mythologias placidis auribus percipiant. Quam ob rem de tali Christi mysterio mentionem faciens, quòd sibi procul est vt leuiora dicat, fabulam appellare non veretur, dummodo hac blanditione verbi Christus doceatur, & illi simul qui in omnes gentes Apostoli eiusmodi Euangelium diuulgarunt, in destructionem (vt gentes dicere solent) æmulationémque veritatis recipiantur. Verùm mysterium hoc humano corpori Deum copulatum haud inopinum accidisse, neque fuisse præter spem eorum qui vaticinia intelligebant, testimonio comprobat totius Iudaici populi, qui promissum à suis vatibus talem redemptorem etiamnum expectant, ignari iamdudum venisse. Quæ maxima est inter Christianos Iudæósque conflictatio. atque hoc illis euenit, quod scripta discernere nesciūt, confundúntq; simul in vnum duos Christi aduētus, qui à suis prophetis prædicuntur. Nam cum prior humilis atque ita abiectus describatur, vt infirmitates, iniurias, crucem denique intētet (qui iam tótus in Christo cruci affixo expunctus exactúsque est) alter vero potens, sublimis & in ea maiestate quam præ se feret exerta explicatáque & distincta diuinitas, quo tempore tota hæc naturæ facies commutabitur, Iudæi nihil de posterioris magnificentia factum fuisse videntes, priori fidem non adhibent. Sed neque hæc eorum cæcitas in scripturis de pristino priorique aduentu sine ratione est. ita enim promeruit illorum delictum, insignésque iniuriæ contra omnes prophetas, contra Deum ipsum, vt oculorum auriúmque vsu destituerentur, sicuti testantur sua quæ quotidie vaticinia legunt. Vnde non iniuria protomartyr, Dura, inquit, ceruice, & incircúcisi corde & auribus, vos semper Spiritui sancto restitistis: quales & patres vestri, vos itidem.

Quem igitur solum hominem modo præsumpserant de humilitate, sequebatur vti [121] magnum æstimarēt de potestate. Cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitæ, [122] elementa ipsa famularet, compescens procellas & freta ingrediens, ostendens sese verbum Dei, [123] id est, λόγον illud primordiale progenitū virtute & ratione comitatum, & spiritu instructum, eundem qui verbo omnia & faceret & fecisset. Ad doctrinam vero eius qua reuincebantur magistri primorésque Iudæorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret, vt postremo oblatum Pontio Pilato Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentia suffragiorum in crucem

Matth. 4. & 9. *Matth. 17.*

Iesum

A Iesum dedi sibi extorserint. Prædixerat & ipse ita facturos. Parum hoc, si non & prophetæ retro etiam. Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit præuento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. [124] Deliquium vtique putauerunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. [125] Et tamen cum mundi casum relatum in archiuis vestris habetis. Tunc Iudæi detractum & sepulchro conditum, magna etiam militari manu custodiæ diligentia circumsederunt, ne quia prædixerat tertia die resurrecturum se à morte, discipuli furto amoliti cadauer [126] fallerent suspectos. Sed ecce die tertia concussa repente terra, & mole reuoluta quæ obstruxerat sepulchrum, & custodia pauore disiecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulchro repertum est præterquam exuuiæ sepulti. Nihillominus tamen primores, quorum intererat & scelus diuulgare, & populum vectigalem & [127] famularem sibi ad fidem reuocare, surreptum à discipulis iactitauerunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impij errore liberarentur, vt & fides non mediocri præmio destinata difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilæam Iudææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ docerent. Dehinc ordinatis eis ad officiũ prædicandi per orbem circumfusa nube in cœlum est receptus, multo verius quàm apud vos asseuerare de [128] Romulo Proculi solent.

Marc.16. Luc.24. Act.1.

En hominum cæcitatem, qui hominem tantum illum esse putabant, quem ita manifestis argumentis diuina præditum potestate videbant, vt cum ea dissimulare non possent, magorum cabalistarúmque commentis supprimere conarentur, licet fortè magis vt ad tempus euocere naturam posse videantur: at quæ à Christo suo iure facta sunt, non locorum, non personarum, non temporum testimonia debilitarunt, à quantauis priuatione fiebant, ad habitum, neque aliter is naturæ imperitabat, quàm vt qui eam condidisset. Sæpius enim elementa eam ipsius virtutem, rationem & spiritum agnouerunt, à quo facta fuerant. Adde his doctrinæ rationem, quam non in chartis, sed in cordibus hominum ita imprimeret, vt non minora in animis miracula ederentur, quàm in corporibus: quod facilè videat quicunque philosophorum disciplinas considerauerit. nam cum illi probabilibus rationibus mirificóque artificio de virtute disceptauerint, cuique officium suum ascribentes: ita tamen pauci & longo interiecto tempore studiosi extitere, vt dicere ausi sint, Doctrina politiora quidem, sed non meliora ingenia fiunt: quandoquidem solida virtus nascitur magis quàm fingitur. Et Aristoteles, Non in omnibus, inquit, præcepta vires habent, & qui perturbationibus inseruiunt, quales plærique plebei, quî fit vt verbis obtemperare possint? Legibus opus est & pœnis, vt in ordine contineantur. Quàm hoc falsum sit apud Christianos, quotidie experientia docet. quamplures enim vidimus ex pessimo quantumuis habitu derepentè frugi studiosósque fieri simulac Christum amplexantur. Quas ob res facilè apud ambitiosos sacerdotes emergere causa potuit, quæ ex inuidia genus id mortis quod à prophetis primum decantatũ est, mox ab eodem sæpius prædictum subornauit. quo etiam tempore haud minora secuta sunt eius diuinitatis ostenta. nam tantæ mortis casum, quod in natura potissimum est, sol ipse miseratus est, séque in meridie terris abscondit, quando nullus lunæ coitus esset. Cum enim treis horas à sexta ad nonam illa soli prætenderit, totidem tamen horis eius diei per diametrum soli aduersa visa est à mortalibus contra motus sui leges, statósque naturæ meatus. Quod cum Dionysius Areopagites, sophistáque Apollophanes, qui eo tempore in Heliopoli Ægyptiacæ philosophiæ studiosi versabantur, contemplarentur, dixit Apollophanes: ὦ καλὲ Διονύσιε, ἀμοιβαὶ τῶν θείων πραγμάτων. Sunt, inquit, hæ, optime Dionysi, vices diuinarum rerum. haud ignarus lunam non potuisse suo inter hoc illuc tam paruo temporis interstitio cursitare. Dionysius verò horrore quoque tenebrarũ motúq; terræ commotus, ἢ τὸ θεῖον, inquit, πάσχει, ἢ τῷ πάσχοντι συμπάσχει, id est, aut ipse Deus patitur, aut patienti condolet. Sed ne hoc deliquiũ dubitationẽ afferret iudicibus, Et Romani, inquit Tertullianus, pontifices in suis fastis idipsum tunc temporis annotauerunt. Vitæ verò necísque suæ Christum potestatem habuisse palam facit, tum quòd à maximo statim clamore expirauit, prius quàm à carnifice sua perstringerentur crura, tum quòd tertio suæ mortis die, antequam corpus putresceret, resurrexit: quod ea œconomia gestum est, quæ omnem dubitationem tolleret seruata tantæ personæ authoritate. Erat totum collegium discipulorum disiectum perterritúmque, corpus Christi nouo sepulchro conditum, cuius ostium de more

C Iudaico ingenti lapide occludebatur. pontifices Iudæorum cum de resurrectione rumorem subaudissent, custodias militum apposuerat. Hi verò summo tertij diei mane, nouo terrę motu quo lapis est reuolutus, perculsi, cum in monumento nihil præter sindonem qua cadauer inuolutum fuerat inuenirentur, pontificibus rem omnem detulerunt. Quare illi cum autoritatem suam apud populum periclitari simul cum opibus viderent, pecunia statim stationem militum subornarunt, qui dicerent discipulos impetu facto surripuisse corpus: quibus rebus effectum est vt fides, quæ tanta præmia proponit, aliqua difficultate inuolueretur, vt Iesum à mortuis excitatum videre non meruerint, quemadmodum discipuli eius vel quadraginta dies. Quo tempore cum confirmasset illos, monens docensq; Euangelium quod per orbem terrarum annunciarent, videntibus illis in cœlum cum nimbo sublatus est: habuitque hæc res plures fideliorésque testes quàm apotheosis vestri Romuli, qui ex relatione vnius Proculi creditur in cœlum fuisse receptus.

[129] Ea omnia super Christo Pilatus & ipse iam pro sua conscientia Christianus Cæsari tum Tiberio nunciauit. Sed & Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent seculo necessarij, aut si & Christiani potuissent esse Cæsares. Discipuli quoque diffusi per orbem, ex præcepto magistri Dei paruerunt: qui & ipsi à Iudæis insequentibus multa perpessi vtique pro fiducia veritatis libenter, Romæ postremo per Neronis sæuitiam sanguinem Christianum seminauerunt.

Marc.16.

Graue hoc est huius narrationis testimonium. Quando Pontius Pilatus, qui sub auspicio Romani imperij Syriam tunc temporis procurabat, ita omnia hæc de Christo noua & admiranda putauit, vt non duxerit ab re Tiberium imperatorem, de omnibus his certiorem facere: quibus, vt dictum est credidit Tiberius, sed senatus sententia destitutus est. Credidissent & alij Cæsares Apostolorum monitis, si Christianus & seculum inter se conuenissent: ita enim tunc se humanæ res habebant, vt Cæsarum dominationis egerent: & seculo & Christiano male consultum videbatur, si Cæsar idem & Christianus fuisset. Princeps verò Christianorum sectáque simul omnis quàm crudeliter accepta fuerit sub Nerone, Tacitus Tranquillúsque testes.

Sed demonstrabimus vobis idoneos testes Christi, [130] ipsos illos quos adoratis. Multum est si eos adhibeam vt credatis Christianis. Interim hic est ordo nostræ institutionis: hunc ædidimus & sectæ & nominis censum cum soo authore. Nemo iam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, [131] quia nec fas est vlli de sua religione mentiri. Ex eo enim quod aliud á se coli dicit quám colit, negat quod colit, & culturam & honorem in alterum transfert, & transferendo iam non colit quod negauit. Dicimus, & palam dicimus, & vobis torquentibus lacerati & cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. [132] Illum hominem putate, per eum & in eo se cognosci vult Deus & coli. Vt autem Iudæis respondeamos, & ipsi Deum per hominem Moysen colerè didicerunt: [133] Vt Græcis occurram, Orpheus Pieriæ, Musæus Athenis, [134] Melampus Argis, [135] Trophonius Bœotiæ initiationibus homines obligauerunt. Vt ad vos quoque dominatores gentium adspiciam, homo fuit [136] Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus onerauit. Licuerit & Christo commentari diuinitatem rem propriam; oon qui rupices & adbuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa; sed qui iam expolitos & ipsa vrbanitate deceptos in [137] agnitionem veritatis ocularet.

Ad exactam Christianæ religionis cognitionem necessaria qnoque testat Angelorum notitia bonorum malorúmque, quos dæmonas vocant: in qua disceptatione Tertullianus pollicetur id quod in causa exoptatissimum videtur, vt quibus scilicet argumentis aduersarij maximè innituntur, ea pro nobis stare ostendantur, ita vt suo gladio de causa cadant quicunque Christianos impugnent. Cum enim gentes propter deos oderint Christianos, illis ipsis testibus quos colunt demonstrabitur & Christum verum esse Dei filium, & illorum deos non alios esse quàm malos dæmonas, atque ita crimen læsæ maiestatis reiicitur in aduersarios. quod tamen ipsum priusquam aggrediatur, institutionē initiationémque nostræ religionis per Christum ita se habere sicut exposuit confirmat: mox a simili persuadet iniustum esse odium, & pœnas quibus supprimitur extra ordinem prorsus indignas. Nam si, inquit, sub hac religione latere adhuc aliquid veremini, igitur nos mendaces: at hoc in religione aliqua verisimile noo fit. Ita enim quod colitur negaretur, temeréque in alium cultus transferretur. Sed tantum abest vt nos confessionem nostram inuoluamus, vt lacerati cruentíque in ipsa carnificina vociferemur Deum per Christum colere, neque alios religionis ritus adminere, quàm qnos Christus instituit. Quòd si Christus ipse Deus est, vtpote filius Dei, quid mirum? sin à vobis existimatur homo, neque id vobis nouum videri debet, autorem nos hominem religionis habere, cum apud alias quoque nationes idem impunè factitatum sit. Iudæis enim Moyses præcepta legémq; tulit religionis, Orpheus apud Græcos in Pieria monte, qui Libethris imminet, eius patriæ homines initiabat, sicut & discipulus eius Musæus Athenis. Et Melampoda vatem simul & mysten Argiui venerabantur: ita Bœotij Trophonium, cuius antrum in Lebadia oraculo serpentis memorabile fuit. Sed & qui tantæ superstitioni tótque numinibus promerendis Romanus addixit, homo fuit Pompilius Numa. Cum igitur ijs omnibus nulli fraudi fuit docere religionem homines rusticos & indoctos qui facile decipi possent, cur non etiam Christo iure suo licuerit idem apud eos, qui longo æuo edocti liberalitérque eruditi atque omni vrbanitate expoliti, iam dudum nihil temerè comprobarent? Miseratus est ille genus humanum, quod cum suo ingenio sursum deorsúmque pererrans veritatem inuenire non posse videret, manum gratiæ suæ porrexit adueniens, qua mortalibus visum restituit, oculauítque quos culpa diabolúsque exoculauerant.

XXII. Quærite ergo si vera est ista diuinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformatur, sequitur vt falsæ renuncietur; comperta imprimis illa omni ratione, quæ delitescens sub nominibus & imaginibus mortuorum, quibusdā signis & miraculis & oraculis fidem diuinitatis operatur. [138] Atq; adeo dicimus, esse substantias quasdam spiritales; nec nomen nouum est. [139] Sciunt dæmonas philosophi, [140] Socrate ipso ad dæmonij arbitrium expectante. Quidni? cum & ipsi dæmonium adhæsisse a pueritia dicatur. [141] Dehortatorium planè à bono omnes sciunt poëtæ. [142] Etiam vulgus indoctum in vsum maledicti frequētat. Nam & Satanam principem huius mali generis proinde de propria conscientia anima eadem ex sacramenti voce pronunciat. [143] Angelos quoque, etiam Plato non negauit. [144] Vtriusque nominis testes esse vel Magos asserunt. Sed quomodo de Angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens dæmonium euaserit, damnata à Deo cum generis authoribus, & cum eo quem diximus principe; apud litteras sanctas ordine cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis erit exponere.

Hoc est quod semper dolet Tertullianus, vt Christus damnetur à gentibus, & Christiani crudeliter trucidentur indicta causa, nulla adhibita quæstione, certus non improbarum iri si audiantur. Quærite ergo iudices. Quòd si vera deprehenditur Christi diuinitas, ac per eam mali quique habitus ad virtutem reformantur, consentaneum est vt quęcunque alia falsa sit, & vt falsa eliminetur, præsertim quod tota illa ratio & prætextus, quo sibi idololatrarum religio fidem interpellat sub nominibus mortuorum, quales dij vestri sunt, delitescens comperta fuerit, pateátque vnde sua illa signa habuerit, & oracula. Omnia enim hæc à substantiis quibusdā propter tenuitatem suam, spiritalibus appellatis emanasse pro comperto nobis est. Dæmonia per diminutionem à dæmone dicuntur, suis præstigijs apud aras, præsertim in extis precibúsque mortales à vera religione reuocarunt, inuidentes hominibus cœlum, à quo sua superbia deciderunt: quæ omnis historia, quia apud sacras literas ad amussim cognoscitur, relegat illuc auditores. Sed ne dæmoniorum nomen quibusdam ridiculum aut nouum videatur, quatuor affert super eam rem aliarum gentium autoritates. Nam celeberrimi philosophorum dæmonas in natura introduxere (vt affatim testatur Plutarchus in ea ratione, in qua causas quærit quamobrem oracula desierint) Plato præcipuè & ipse Socrates, cui à pueritia dæmon adhæsisse dicitur, cuius auspicio res suas administraret obiretque negocia. Præterea vim hanc dæmonum, cuius peculiare est homines à bono dehortari, calumniísque disseminatis concitare rixas, omnes ferè poëtæ posuerunt, dum suis illi stimulis Eumenidum abutuntur. Quod ipsum comprobat etiam vulgaris quædam hominum vox, quam nunquam sa-

pientes

A pieotes contépserunt (φήμη δ' οὔπως πάμπαν ἀπόλλυται ἥν τινα πολλοὶ φημίζουσι.) Illi enim & cum aliis maledicũt, & sibi in præstando iure fidem faciunt, non alias sibi maleficas vires quàm satanæ imprecantur, ita sibi dictante conscientia. Quando & Magi Persarum omnium optimi, qui & philosophi & philothei dicti sunt, in religionem suam dicuntur dæmonas introduxisse. Quid igitur mirum, eadem si Christiani censent, cum de his omnibus certiora quotidie videant indicia?

Operatio eorum est hominis euersio, sic malitia spiritalis à primordio [145] auspicata est in hominis exitium. Itaq; corporibus quidem & valetudines infligunt & aliquos casus acerbos; animæ verò repentinos & extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad vtrãque substantiam hominis adeundam subtilitas & tenuitas sua; multum spiritalibus viribus licet, vt inuisibles & insensibiles in effectu potius quàm in actu suo appareant: si poma, si fruges, nescio quod auræ latens vitium in flore [146] præcipitat, in germine exanimat, in pubertate conuulnerat, ac si cæca ratione tentatus aër pestilentes haustus suos offundit. Eadẽ igitur obscuritate contagionis adspiratio dæmonum & angelorum mẽtis quoque corruptelas agit furoribus & amentiis fœdis, aut sæuis libidinibus cum erroribus varijs: quorum iste potissimus, quod eos ipsos captis & circunscriptis hominum mentibus comedar, vt & sibi [147] pabula propria nidoris & sanguinis procuret simulachris imaginibus oblata; & quæ illi [148] accuratior pascua est, hominem à cogitatu veræ diuinitatis auertat præstigiis falsis, quas & ipsas quomodo operetur expediam.

Ioductis dæmoniis videndum est nunc, si ad causam eos accommodare velimus, quid, vnde & quomodo agant, vt ex illorum potestate cognoscatur eosdem esse dæmonas, & deos gentium. Propositum igitur, inquit, totius eorum actionis spectat ad euersionem generis humani, partim inuidia bonorum nostrorum, partim odio Dei optimi, maximi, quod in protoplasticis parentibus è vestigio ostenderunt. Cúmque sit illis natura adeò tenuis & exilis, sed B tamen violenta & præstantibus viribus, quales omnes spiritus, vt facilè animos & corpora hominum inuadere possint, vtrisque pariter magna sæpe mala impingunt, valetudines, aduersos casus, effrenatásque libidines, atque ea quibus & corpus malè afficitur & animus obstupescit, ita vt in furorem homines adacti, sæpius in altos puteos, & ex turribus præcipites se dedant. Lactantius tales ecstases etiam describit: Ecce aliquis, inquit, instinctu dæmonis percitus dementit, effertur, insanit: quæ omnia certius ex effectu postremo videntur, quàm cum primum in actu ipso versantur, perinde ac in aliis naturæ occultis insensilibúsq; potestatibus euenire sentimus. auræ enim illæ veneficæ, quibus afflantur sæpe fruges & carbunculantur, & pestilens aër non priùs sentitur à nobis, quàm corpus infecerit. Sed inter eos errores, quibus circumscribunt decipiúntque hominum mentes, potissimus ille est, quòd ita eos ipsos errores sua arte commendant apud homines, vt ex ea re non honorem tantum diuinum per sacrificia, sed & pabula sibi comparent (nam vt tota Magia testatur, spiritus nidore & sanguine delectantur, quod cum alij, tum Homerus in suis necyomantiis non abs re seruauit) ac (quod illis maxime optabile est, & pascua sylua) vt suis præstigijs superstitionibúsque homines à cultu veræ religionis reuocent.

Omnis spiritus ales est. hoc angeli & dæmones. Igitur momento vbiq; sunt. Totus orbis illis locus vnus est; quid vbique geratur tam facilè sciunt, quàm ennunciant. velocitas, diuinitas creditur; quia substantia ignoratur. Sic & auctores interdum videri volunt eorum quæ annunciant; & sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. [149] Dispositiones etiam Dei, & nunc prophetis concionantibus excerpũt, & nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita & hinc sumentes quasdam temporum sortes, æmulantur diuinitatem; dum furantur diuinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in euentus sciunt: [150] Crœsi, sciunt [151] Pyrrhi. Ceterum [152] testudinẽ de coqui cum carnibus pecudis, Pythius eo modo renunciauit, quo supra diximus: [153] momento C apud Lydiam fuerat. habent de incolatu aëris, & de vicina siderum, & de commercio nubium cœlestes sapere paraturas: vt & pluuias quas iam sentiunt repromittant. benefici plane & circa curas valetudinum. Lædunt enim primo, dehinc remedia præcipiunt ad miraculum noua, siue contraria post quæ desinunt lædere, & curasse creduntur. Quid ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciæ spiritalis edisseram? phantasmata [154] Castorum, & aquam cribro gestatam, & nauem cingulo promotam, & barbã tactu irrufatã: vt numina lapides crederentur, & Deus verus non quæreretur.

Diximus quæ operantur dæmones, atque vnde illis hæc facilis suppeditet facultas: restat qua ratione ea conentur explicare. præstigijs enim quibusdam vtuntur, quæ si natura eorum cognoscatur, facillima illis esse putabimus. Nam cum omnis spiritus tanquam ales volucrisque sit, momentóque temporis huc illuc veluti flabra ventorum permeet, qui fiat illis arduum? si sua hac celeritate captare sibi diuinitatem velint apud eos maximè qui talem naturam ignorantes, facilè credunt celeritatem hanc qua cuncta præcipere possunt humana, diuinitatem esse? Cum enim δαίμονες dicantur à scientia rerúmque peritia, qua à primordio insigniti fuerunt, ex præteritis præsentibúsque rebus facilè conijcere valent: quando etiam ab his qui Spiritu sancto imbuti vaticinantur concionando, aut lectiones scriptorũ interpretantur, multa excipere possint. Quæ verò captare non possunt sua celeritate (vt dictũ est) cum facta sunt, anteuertũt annunciantes, quale est de testudine relatum à Pythia, quam domi suæ Crœsus cum agnina carne clanculum coxerat, vt in sua Clio commemorat Herodotus: at quæ ambigua per se sunt ac penitus incognita, qualia ex oraculis petere solerent homines, ea callidi tanta amphibologia inuoluunt, vt in quamcunque partem exitus cadat, defendi possint. Ita Pyrrhus Epirotarum rex est deceptus. Aio te, inquit, Romanos vincere posse. Denique nullum est ostentum, quod non facilè factum sit in his. hac ratione Castorum phantasmata dicũtur Macedonici belli victoriam eadem hora Romanis annunciasse, virginésque Vestales, altera nomine Tucia cribro continuit aquam, altera Claudia nauem magnę

Matris vado Tiberino inhærentem cingulo suo ducere potuit, & Domitij fusca barba solo Castorum tactu rufa enituit, ad fidem dictorum faciendam, vnde Ænobarborum gens in vrbe admodum nobilis. quæ omnia cum alijs quamplurimis ab historicis passim relata ob eam causam à dæmonibus sub deorum nomine edebantur, vt homines auersos à Deo detinerent. Tempestates enim & quoscunq; aeris affectus facillimè prædicere possunt, quia cum in natura nihil derepente fiat, continuóque in superiore regione versentur, colligere omnia primi, & denunciare possunt, neque ideo mirum si veneficiorum peritissimi remedia quoque teneant morborum omnium. D

XXIII. [[155] Porrò si & Magi phantasmata ædunt, & [156] iam defunctorum inclamant animas: si pueros in eloquium oraculi eliciunt: si multa miracula circulatoriis præstigiis ludunt: si & somnia immittunt habentes semel inuitatorum angelorum & dæmonum assistentem sibi potestatem, per quos & ca-[præ] & mensæ diuinare consueuerunt: quanto magis illa potestas de suo arbitrio & pro suo negocio studeat totis viribus operari, quod alienæ præstat negociationi?

Locus est, sine quo minus, &c. quo vires dæmonum comprobat, & testificatur esse quales adducuntur. Nam si, inquit, magi in necromantiis animas defunctorum dæmonum potentia concitas percontantur, si in hydromátiis ædúc per pueros oracula, si somnia immittunt, si præstringunt in multis rebus oculos nostros, ita vt nō modo boues, capræque loquantur, sed & mensæ apud gymnosophistas, quas Apollonius ille Thyaneus vidisse Philostrato testatur, quãto maiora audebit libera hæc sibi potestas, & quanta patrabit?

Aut si eadem & angeli & dæmones operantur quæ & dij vestri: vbi est ergo præcellentia diuinitatis, quam vtique superiorem omni potestate credendum est? Non ergo dignius præsumetur, ipsos esse qui se deos faciant, cum eadem ædant quæ faciant deos credi, quàm pares angelis & dæmonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur (opinor) vt à templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis; vt aliter [157] dementire videatur, qui sacras turres peruolat, aliter qui tecta viciniæ transilit; & alia vis pronuncietur in eo qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris; & vna ratio est instigationis E

Ex obiectione tacita infert comparationem, ex qua propositum elicit. Nam si, inquit, dicatis hæc quæ sunt à magicis, fieri per angelos siue dæmonas, superiora verò à numine deorum, ita vobis quoque concedendum erit dæmonas atque deos pari inter se potestate præditos esse: quod maximè absurdum est, cum deorum potestas omnibus debeat excellere: magis profectò rationi consentaneum est, vt ipsos dæmonas ita deos se facere credamus, quàm dijs illi adæquentur. nisi verò locorum differentia (quod ridiculum sanè est) dæmonas distinguat à dijs, & eum qui furore panico percitus se præcipitem dedat ex aliqua sacra turri, melioribus dijs vexari credatis, quàm qui ex prophanis tectis præcipites: & si Gallus sacerdos genitalia sibi prosecet, lancinétque lacertos, furori Matris deûm imputetur: alium vero si gulam sibi dissecet, aut laqueo pendeat, malo dæmoni adiudicetis. at eadem vis est instigationis, quæ eosdem exitus comparat.

Sed hactenus verba, iam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus vnam esse vtriusque nominis qualitatem. [158] Ædatur hic aliquis sub tribunalibus vestris quem dæmone agi constet. Iussus à quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quàm alibi deum de falso. Æque producatur aliquis ex iis qui de deo pati existimantur, [159] qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur, qui anhelando præfantur. Ista [160] ipsa virgo cœlestis pluuiarum pollicitatrix, iste ipse [161] Æsculapius medicinarum demonstrator, [162] aliàs demorituris [163] Scordij & denatij & Asclepiadoti subministrator, nisi se dæmones confessi fuerint Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est. virtus illi sua assistit, nihil suspicari licebit, magia aut aliqua eiusmodi fallacia fieri. Dictis non stetis, si oculi vestri & aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest aduersus id quod ostenditur nuda sinceritate? F

Maximum hoc est, & quod in iudicium raro producitur: & si producatur, nihil est iudicibus optabilius. Quid enim ad veritatem eruendam certius, quàm ea quæ verbis & coniectura persuadere conabamur, in periculum atque experientiam deducere? Si igitur, inquit, quæ diximus, haud satis probabilia videntur, quamobrẽ deos istos vestros nihil aliud esse quàm dæmonas iudicetis, periculum iam fiat in hac re, & ad tribunalia vestra duo ex phanaticis sistantur, quorum alter malo dæmone vexari, alter deo plenus in fumantibus sacris numen exhausisse credatur à vobis, qui etiam pluuias sudúm vel repromittat, aut quasi Æsculapius remedia morborum ostẽdat. hi igitur interrogari à Christiano qui sint, nisi dæmonas se fateãtur, de nobis quas velitis sumite pœnas procacitatis. Quid est quod hîc desideretur? Veritas simplex est nuda, nec magicis artibus hoc agitur à Christiano: nulla alia vi cogitur dæmon præterquam Christi, & qui dictis acquiescere nolit, licet oculatus esse huius rei testis quandocunque libeat.

Si [164] altera parte verè Dei sunt, cur sese dæmonia mentiuntur? an vt nobis obsequantur? Iam ergo subiecta est Christianis diuinitas vestra, nec diuinitas deputanda est quæ subdita est homini, & si quid ad dedecus facit æmulis suis. Si altera parte dæmones sunt vel angeli, cur se alibi pro dijs agere respondent? Nam sicut illi qui dij habentur, dæmones se dicere noluissent, si verè dij essent, scilicet ne de maiestate se deponerent: Ita & isti, quos directo dæmones nostis, non auderent alibi pro dijs agere, si aliqui omnino dij essent, quorum nominibus vtuntur. [165] Vere-

rentur

A rentur enim abuti maieſtatem ſuperiorem ſine dubio, & timendorum: adeò nulla eſt diuinitas iſta quam tenetis; quia ſi eſſet, neque à dæmonijs affectaretur in confeſſione, neque à deis negatur. Cum ergo vtraque pars concurrit in confeſſionem deos eſſe negans, agnoſcite vnum genus eſſe, id eſt dæmonas. Verùm vtrobique iam Deos quærite. Quos enim præſumpſeratis, dæmonas eſſe cognoſcitis. Eadem vero opera noſtra ab eiſdem dijs veſtris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipſi Dei ſint, neque vlli alij. Etiam illud [166] incontinenti cognoſcitis, qui ſit vere Deus, & an ille, & an vnicus quem Chriſtiani profitemur, & an ita credendus colendúſque, vt fides, vt diſciplina diſpoſita eſt Chriſtianorum.

Dubitando veritatem illuſtrat. forte enim aliquis dicat: Fieri qoidem poteſt, vt qui reuera Deus ſit nobis, apud Chriſtianos ſe dæmonem faciat, quaſi pro tempore mentiens aut obſequens illis. At hoc, inquit, & turpe eſt, & parum veriſimile. Ita enim diuinitas maieſtate ſua diminueretur, dúmque ſtuderet obſequi, duo præcipuè peccaret, & quod homini ſubijci poſſe præ ſe ferret, & qood ſectarores ſuos conturbaret. Nec minus is qui à vobis malus habetur dæmon, quíque Chriſtiano non modo ſe dæmoné, ſed falſo Deum alibi agere reſpondet, nequaquam ſe aut Apollinem aut Æſculapium appellaret, ſi in ijs nominibus numen aliquod eſſe cognoſceret, veritus omnino, licet impribus, eius autoritatis vſurpationem. Cum pateat igitur ex bis dæmonas deóſque veſtros vnum idémque genus eſſe; atque ita nullum vobis eſſe verum Deum, agnoſcite iam quæ vera religio ſit. nam vna (vt aiunt) mercede duas res aſſequimini; eadem ſcilicet hac opera noſtra non tantum ex ipſis deprenditis dæmonijs non eſſe deos, ſed etiam verum eſſe & vnicum, quem per Chriſtum nos colimus & veneramur.

Dicent ibidem, ecquis ille Chriſtus cum ſua fabula: ſi homo communis conditionis, ſi magus, ſi poſt mortem de ſepulchro à diſcipulis ſurreptus, ſi nunc denique penes inferos, ſi non in cœlis potius, & inde venturus cum totius mundi motu, cum horrore orbis, cũ planctu omnium, ſi [167] non
B Chriſtianorum, vt Dei virtus & Dei ſpiritus & ſermo & ſapientia & ratio & Dei filius. Quodcunque ridetis, rideant & illi vobiſcum: negent Chriſtum, omnem ab æuo animam reſtituto corpore iudicaturum. Dicant hoc pro tribunali (ſi [168] fortè) Minoen & Radamanthum ſecundum conſenſum Platonis & poëtarum hoc eſſe ſortitos: ſuæ ſaltem ignominiæ & damnationis notam refutent. Renuncient ſe immundos ſpiritus eſſe, quod vel ex pabulis eorum ſanguine & fumo, & putidis rogis pecorum & [169] impuratiſſimis linguis ipſorum vatum intelligi debuerit. Renuant ob malitiam prædamnatos ſe in eundem iudicij diem cum omnibus cultoribus, & operatoribus ſuis. [170] Atquin omnis hæc noſtra in illis dominatio & poteſtas de nominatione Chriſti valet, & de commemoratione eorum quæ ſibi à Deo per arbitrum Chriſtum imminentia expectant. Chriſtum timentes in Deo, & Deum in Chriſto, ſubijciuntur ſeruis Dei & Chriſti. Ita de contactu deque afflatu noſtro cõtemplatione & repræſentatione ignis illius correpti, etiam de corporibus noſtro imperio excedunt inuiti & dolẽtes, & vobis præſentibus erubeſcentes. Credite illis cum verum de ſe loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad ſuum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Magis fides prona eſt in aduerſus ſemetipſos confitentes, quàm pro ſemetipſis negãtes. Hæc denique teſtimonia deorum veſtrroum Chriſtianos facere conſueuerunt, [171] quia plurimum illis credendo, in Chriſto domino credimus. Ipſi litterarum noſtrarum fidem accẽdunt, ipſi ſpei noſtræ fidentiam ædificant. At colitis illos quod ſciam etiam de ſanguine Chriſtianorum. Nollent itaque vos tam fructuoſos, tam officioſos ſibi amittere, vel ne à vobis quandoque Chriſtianis fugentur, ſi illis ſub Chriſtiano volente vobis veritatem probare mentiri liceret.

C Quod ſi inquit, à dæmonibus propiora adhuc requiritis ac certiora, ecce interrogati de Chriſto, illum non hominem, non magum, non à ſuis ſubreptum de ſepulcbro profitentur, ſed filium eſſe Dei & in cœlis, qui iterum venturus eſt iudicare mortales in ea maieſtate quæ filio Dei conueniat, neque illi contemnere poſſunt quod vos ceu fabulam ridere ſoletis. Sed eſto, dicant, iudicium reſeruari neſcio cui Radamantho, tria tamen hæc nunquam diſſimulare poterunt. Primum, quin à Deo damnati ignominioſè fuerint. Deinde quin ſint immundi ſpiritus, ſicut ex ijs etiam patet quibus delectantur mactationibus impuriſque carminibus. Tertio non poſſunt non profiteri ſe expectare ob nequitiam ſuam damnationem perpetui ignis vna cum ſuis ſectatoribus. Cum vero ita nobis ſubijciantur, non ob aliam cauſam quàm per inuocationem Chriſti, ſolóque noſtro contactu afflatúve inuiti de corporibus expellantur, quid eſt cur de Chriſto illis ipſis teſtibus non credatis? nulla poteſt eſſe ſuſpicio mentiendi in ea re, quæ profitenti dedecori eſſe poteſt: inclinátque ſemper pronus fides in eos qui contra ſe aliquid confiteantur, quàm ſi negauerint, vnde maior in ſingulos dies Chriſtianorum numerus fit. Inuitantur enim gentes ſuorum deorum teſtimonio credere, & credentes per eoſdem confirmantur, cum quæ in ſacris litteris cognoſcunt & ſperant, hac fiant ratione certiora. Illud etiam non mediocre eſt argumentum, ſpiritus hoſce ſub Chriſtianis, quando maximè de veritate agitur, mentiri non poſſe coactos maiori poteſtate, qui cum à vobis tam laute accipiantur, vt non modo pecudum ſanguine, ſed & Chriſtianorum ſarientur, vellent ſi liceret hæc ſibi pabula conſeruare, gnari ſi ad Chriſtum confugeritis, non modo priuari tantis officijs, ſed etiam à vobis aliò fugari poſſe.

[172] Omnis iſta confeſſio illorum qua ſe deos negant eſſe, quáque non alium Deum reſpondent præter vnum, cui nos mancipamur, ſatis idonea eſt ad depellendum crimen læſæ maximè Romanæ religionis. Si enim non ſunt Dei pro certo, nec religio pro certo eſt: ſi religio non eſt, quia nec dij, nec pro certo rei ſumus læſæ religionis. At econtrario in vos exprobratio reſultauit, qui mendacium colentes, veram religionem veri Dei non modo negligendo, quin inſuper expugnando Deũ verum,

XXIIII. committitis crimen veræ irreligiositatis. [173] Nunc vt constaret illos deos esse, nónne conceditis de æstimatione communi aliquem esse sublimiorem & potentiorem velut principem mundi, perfectæ peritiæ & maiestatis? nam & sic plerique disponunt diuinitatem, vt imperium summæ dominationis esse penes vnum, officia eius penes multos velint. Vt [174] Plato Iouem magnum in cœlo comitatum exercitu describit deorum pariter & dæmonum. Itaque oportere & procurantes & præfectos & præsides pariter suspici. & tamen quod facinus admittit qui magis ad Cæsarem promerendum & operam & spem suam transfert, nec appellationem Dei ita vt Imperatoris in aliquo principum confitetur, cum capitale esse iudicetur alium præter Cæsarem & dicere & audire.

Ex duobus criminibus, quibus maximè Christianos diximus impugnari, alterum erat reatus læsæ religionis, quamobrem omnis hæc disputatio de Deo, de Christo, & de angelis producta est. Hanc itaque nunc Tertullianus accommodat à consequentibus. Nam si dæmones cum de Deo vero interrogantur à nobis vnum quem colimus respondentes comprobant, potest hæc confessio omni nos crimine impietatis liberare. Si enim illi dij non sunt, nec vlla religio deorum est: si religio nulla, nullum etiam crimen læsæ religionis, & nos extra crimen, iam vos in crimine, qui falsam religionem amplexantes, veram oppugnatis. Sed videte quæ vobis concedam, sint illi vestri dæmones pro comperto dij, à crimine tamen eiusmodi seiungimur, sicuti ex lemmate communis opinionis demonstratur. Nam cum aliquod esse numen alijs omnibus excellentius concedatis, cur eius nos cultores autoritatis facitis reos? cum qui se totum ad Cæsarem transfert promerendum, magis sibi & iustitiæ consulere videatur, quàm qui procuratoribus inseruit, neque ipsum nomen Imperatoris in nullis præterquam in Cæsare velit agnoscere.

[175] Colat alius Deum, alius Iouem, alius ad cœlum supplices manus tendat, [176] alius ad aram fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria, alius suam animam deo suo voueat, alius hirci. Videte enim ne & hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, & interdicere optionem diuinitatis, vt non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab inuito coli vellet, ne homo quidem, [177] atque adeo & Ægyptijs permissa est tam vanæ superstitionis potestas auibus & bestijs consecrandis, & capite damnandis, [178] qui aliquem huiusmodi Deum occiderit. Vnicuique etiam prouinciæ & ciuitati suus Deus est, vt [179] Syriæ Astartes, vt Arabiæ [180] Disares, vt [181] Notici [182] Belenus, vt Africæ [183] Cœlestis, vt [184] Mauritaniæ reguli sui Romanas (vt opinor) prouincias ædidi, nec tamen Romanos deos earum, quia Romæ non magis coluntur quàm qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: [185] Crustuminjensium Beluentinus, [186] Narniensium Viridianus, [187] Asculanorum Ancaria, [188] Volsiniensium Nersia, [189] Ocriculanorum Valentia, [190] Sutrinorum Nortia, [191] Faliscorum in honore est pater Curis, vnde accepit cognomen Iuno. Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Lædimus Romanos, nec Romani habemur, quia non Romanorum Deum colimus. Bene quod omnium Deus est, cuius velimus aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quoduis colere ius est, præter verum Deum, quasi non hic magis omnium sit Deus, cuius omnes sumus.

Ex τὰ ἧττον ἀντιδιάκειται τῷ μᾶλλον, impietatem regerens in aduersarios. Nam si libera voluntas omnia solet officia commendare, atque illa nobis gratia grata est quæ non ab inuito animo proficiscitur, quanto magis in ipsa pietate religionis, & in his quæ ad Deum pertinent, quem lateat nihil, necessarium videtur vt aliquis sponte agatur? ea nempè maxima in Deum contumelia existimanda est, cum trahitur ad aras aliquis inuitus, à quo ne de necessitate Deus adorandus. Quæ res, inquit Tertullianus, cum à vobis iudices committitur, nónne ad irreligiositatis titulum pertinet? Pronunciatione vero adiuuanda est concessio illa, Colat, alius Deum, alius Iouem: quæ ex collatione vehementior insurgit. nam colere Deum, supplices manus in cœlum tendere, & vt nonnulli irridentes dictitabant, numerare nubes, animámque Deo vouere Christianorum est: colere vero Iouem, manus ad aram fidei admouere, lacunaria tholúmque templi suspicere, hircum aut aliquod aliud animal dijs mactare, gentium aliarum. Sed quomodocunque sit, nemini fraudi esse deberet, si quis magis hoc quàm illo ritu afficiatur. Et à simili probare licet, quàm inique agitur cum Christianis in hac re. nam cum non regiones modo, sed singula etiam oppida sua numina priuatósque suos habeant deos, solis Christianis præter ordinem negatur Deum illum colere, qui omnium verus est Deus, & cuius sunt omnia.

XXV. [192] Satis mihi quidem videor probasse de falsa & vera diuinitate, cum demonstraui quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec argumentationibus, sed ipsorum etiam testimonijs, quos deos creditis, vt nihil iam ad hanc causam sit retractandum: quoniam tamen Romani nominis propriè mentio occurrit, non omittam congressionem quam prouocat illa præsumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis diligentissimè in tantum sublimitatis elatos, vt orbem occuparint, & adeo deos esse, vt præter ceteros floreant, qui illis officium præter ceteros faciant. Si ista mercès Romanis à diis pro gratia expensa est, [193] Sterculius, & [194] Mutinus, & [195] Larentina prouexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneæ genti magis fautum voluisse quàm suæ, & [196] patrium solium, in quo nati, adulti, nobilitati, sepultíque sunt, transfretanis dedisse.

Cum religionem Christianam Septimius non modo argumentis, sed etiam aduersariorum testimonio satis iam defendisset, locus exigebat vt alteri crimini læsæ maiestatis responderet: sed opinione quadam Romanorum propria impeditur,

A impeditur, per quam ſibi illi eblandientes volebant veluti experientia duce veros eſſe deos quos colerent, propterea quod dum illis præter morem aliorum ſupplicant potentiores etiam præter cæteros extiterint. Huius igitur obiectionis diſceptationem, quia iam apud pleroſque præualebat, ne videatur Tertullianus refugere, hoc loco inſerit, quaruor illam rationibus diſſoluens. Primum ex lemmate probabili, quia eius imperij magnitudinem veriſimile ſit à proprijs potius dijs quàm ab alienis proceſſiſſe. Sterculius igitur & Mucunius & Larentia meretrix in cauſa fuerint tanti imperij: indigetes enim ſunt & propij Romanorum, ſed quàm ridiculi ſint nomine ipſo arguuntur. Deinde non fuiſſe tales eius regni autores, neque penes ipſos imperia oſtendit. Tertio non poſſe hoc pietatis officijs Romanorum attribui. Poſtremo quis ille ſit cui reuera omnium regnorum diſtributio debeatur, exponit.

[397] Viderit Cybele ſi vrbem Romanam vt memoriam Troiani generis adamauit, vernaculi ſui ſcilicet aduerſus Achiuorum arma protecti, ſi [398] ad eos vltra tranſire proſpexit, quos ſciebat Græciam Phrygiæ debellatricem ſubacturos? Itaque [399] maieſtatis ſuæ in vrbem collatæ grande documentum noſtræ etiam ætati propoſuit, cum Marco Aurelio [400] apud Syrmium reipublicæ exempto, die decimo ſexto Kalendarum Aprilium [401] Archigallus ille ſanctiſſimus die nono Kalend. earundem, quo ſanguinem impurum, [402] lacertos quoque caſtrando libabat pro ſalute imperatoris Marci iam interempti ſolita æquè imperia mandauit. O nuncios tardos! o [403] ſomniculoſa diplomata, quorum vitio exceſſum Imperatoris non ante Cybele cognouit! Næ Deam talem riderent Chriſtiani. Sed [404] non ſtatim & Iupiter Cretam ſuam Romanis ſacibus illum concuti ſineret, oblitus antrum illud Idæum, & æra Corybantia, & iucundiſſimum illic nutricis ſui odorem. Nónne omni Capitolio tumulum ſuum præpoſuiſſet, vt ea potius orbi terra præcelleret, quæ cineres Iouis texit? Vellet [405] Iuno Punicam vrbem poſthabita Samio dilectam ab Æneadarum vtique genere deleri? Quod ſi, *hic illius arma, Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus* B *eſſe Si qua fata ſinant, iam tum tenditque fouétque* miſera illa coniunx Iouis & ſoror aduerſus fata non valuit. planè *fato ſtat Iupiter ipſe.* nec tantum tamen honoris Romani dicauerunt fatis dedentibus ſibi Carthaginem aduerſus deſtinatum votúmque Iunonis, quantum proſtitutiſſimæ Lupæ Larentinæ.

Ad externorum deorum rationem tranſit, quos inter Cybele ex Peſſinunte Phrygiæ Romam aduecta maximè à Romanis venerabatur, vt quæ ex eo loco fuiſſet vnde autor ſui generis erat oriundus Æneas, quem vtpote ſuum alumnum ſicut in incendio Ilij ſeruauit, ita poſteris fauere ad eius memoriam credebatur. Si igitur, inquit Tertullianus tanto illa ſtudio ſuorum flagrabat, cur potius non prouidit, ne Paris adulter cum Helena tranſueherent in Troiam, vnde à coniurata Græcia totum illud imperium cum Peſſinunte diruendum erat? nimirum ita illa hæc nouerat, aut prouidere poterat, vt nuper Marci Aurelij mortem cognouit, qui ſeptimo die poſt obitum eius apud Syrmium inferioris Pannoniæ vrbem Archigallus princépſque ſacerdotum eius deæ tanquam viuenti vota perſoluebat. Præterea ſi Iupiter, aut eius ſoror & coniunx Iuno cuipiam ex gentibus imperium dare potuiſſent, nónne ille in Cretenſes, hæc in Samios aut Carthaginienſes potius ſtudium omne ſuum contuliſſet? Sed fatis impediebantur. Ergo Iupiter ſeriem hanc rerum neceſſariam ſibi quoque experitur, & fata ſuperſunt. Ipſis tamen fatis excellentioribus (vt par erat) nulla ex ijs obſequia præſtitere, quibus vel ſcortum Larentiam promerentur.

Plures deos veſtros regnaſſe certum eſt. Igitur ſi conferendi imperij tenent poteſtatem, cum ipſi regnarent, à quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus & Iupiter? aliquem opinor Sterculium, ſed Romæ poſtea cum indigenis ſuis: etiam ſi qui non regnarunt, tamen regnabatur ab alijs nondum cultoribus ſuis, vt qui nondum dij habebantur. Ergo aliorum eſt regnum dare, quia regnabatur multo [406] ante quàm iſti dij inciderentur. Sed quàm vanum eſt C faſtigium Romani nominis religioſitatis meritis deputare, cum poſt imperium ſiue adhuc regnum religio profecerit? Age iam rebus religio profecerit: nam etſi à Numa concepta eſt curioſitas ſuperſtitioſa, nondum tamen aut ſimulacris aut templis res diuina apud Romanos conſtabat: frugi religio & pauperes ritus, & nulla Capitolia certantia cœlo, ſed temeraria de ceſpite altaria, & vaſa adhuc Samia, & nidor ex illis, & Deus ipſe nuſquam. nondum enim tunc [407] ingenia Græcorum atque Tuſcorum fingendis ſimulacris vrbem inundauerant. Ergo non ante religioſi Romani, quàm magni: ideóque non ob hoc magni, quia religioſi.

Secundum argumentum, quo demonſtratur imperia non à dijs gentium, ſed alia de cauſa pendere. Cauſam quidem non præcedit effectus. quod ſi deos facias regnandi cauſam, fieri non poteſt vt ante illos quiſquam regnarit. Cum vero non modo mortales reges ante veſtros deos fuerint, ſed plerique deorum veſtrorum regnum quandoque tenuerint, manifeſtum eſt eiuſmodi gratiam altius habuiſſe principium, per quam Saturnus in Latio, Iupiter in Creta regnarit. Quanquam ſi rerum ſeriem contemplamur, quàm vanum hoc ſit arguetur, cum religio ipſa, à qua tantum imperium creditur exortum, poſt imperij propagationem, vel certè cum imperio profecerit. Numa enim autor eius ſuperſtitionis Romulo ſucceſſit, & quæ ab eo inſtituta erant, tam diu frugi populus tenuiſque libauit, quam diu intra breues fines continebatur. Aurea ſiquidem vaſa pro Samijs teſtis, & aurea templorum faſtigia, & aras pro ceſpitibus ac ſtatuis, quibus maximè religionem creditis adaugeri, non prius in ſacris dicata fuere, quàm manubijs opes tum publicæ tum priuatæ ſubcreuerunt. At in his quæ ſimul adſunt, non eſt aliquid alio prius aut poſterius.

Atquin quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de religioſitate prouenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quæritur, & victorijs propagatur. Porro bella & victoriæ

captis & euersis plurimum vrbibus constant. id negocium sine deorum iniuria non est. [408] Eædem strages mœnium & templorum, pares cædes ciuium & sacerdotum, nec dissimiles rapinæ sacrarum diuitiarum & profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot trophæa: tot de dijs quot de gentibus triumphi: tot manubiæ, quot manent adhuc simulacra [409] captiuorum deorum. & ab hostibus ergo suis sustinent adorari, & illis imperium sine fine decernunt, quorum magis iniurias quàm [410] adolationes remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt, tam impunè læduntur, quàm frustra coluntur. Certè non potest fidei conuenire, vt religionis meritis excreuisse videantur, qui vt suggessimus, religionem aut lædendo creuerunt, aut crescendo læserunt. Etiam illi [411] quorum regna conflata sunt in imperij Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt. D

Sententiam aduersariorum in contrariam partem deducit per soritas: imperium enim ex victorijs propagatur. victoria est à bello, bellum porrò vrbium euersiones importat, quas templorum ruinæ sacrilegiáque sequuntur. Quid est igitur cur Romanorum potentia, à profanis potius gestis, quàm à sacris operationibus vires assumpsisse negetur: aut quis vnquam credere possit, eos beneficio religionis opes regni adauxisse, qui vel per offensiones religiosiores euaserunt, vel dum crescerent, iniustiores? Diruta siquidem Carthagine, excisa Corintho, vnáque illatum templis deiectis creuit imperium Romanum. aut igitur deos pugnare inter se, aut nihil potius sentire putandum est.

XXVI. [Videte [412] igitur ne ille regna dispenset, cuius est & orbis qui regnatur, & homo ipse qui regnat, ne ille vices dominationum ipsis temporibus in seculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit & seculum corpus temporum fecit, ne ille ciuitates extollat aut deprimat, sub [413] quo fuit, aliquando sine ciuitatibus genus hominum. Quid erratis? [414] prior est quibusdam dijs suis syluestris Roma: ante regnauit, quàm tantum ambitum Capitolij extrueretur. [415] Regnauerunt & Babylonij ante [416] pontifices, & Medi ante [417] Quindecimviros, & Ægyptij ante [418] Salios, & Assyrij ante [419] Lupercos, & Amazones ante [420] virgines Vestales: postremo si Romanæ religiones regna præstant, nunquam retro Iudæa regnasset despectrix [421] communium istarum diuinitatum. Cuius [422] & Deum victimis, & templum donis, & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis, nunquam dominaturi eius, si Deo non deliquisset vltimo in Christum. E

Quo magis falsum redarguatur, tertio loco ponit, vnde verum elici possit. Nam cum in regnis tempus, locus & personæ requirantur: homines enim in terris per temporum vices imperitant: verisimile videtur vt omnium harum rerum sit ille œconomus qui ante hæc omnia fuerit: qui seculum, id est ætatem illam incertam, in qua nihil prius aut posterius dignoscebatur, in ordinem certum vicésque redegit conditis luminaribus: qui omnia denique creauit, & in cuius potestate sunt omnia: mirum profecto est tanto hoc errore mentes nonnullorum inuolui, vt à Romana religione imperia distribui opinentur: quasi vero nulli ante eius apparatum regnarint in terris. Nónne ante creatos Romæ pontifices, ante Quindecimviros Sibyllinos, ante Salios, ante Lupercos Persæ, Ægyptij regnarunt, & Assyrij, & ante Vestales ipsæ Amazones apud Thermodoonta flumen? sed ipsa Roma non prius quosdam suos deos colnit, quàm regnare cœpit: nec Capitolium dedicauit, quàm reges expulerit. Verum hæc omnia dicas ex eodem fonte manare. quid Iudæa contraria penitus & aduersata ritus vestros, nónne opulentia sui regni floruit, vt & fœdus cum illa percusseritis? Templúmque illud celeberrimum admirati vestri imperatores victimis donisque plurimis exornarunt. Admonet ea gens mortales Deum patrem & Christum dare & adimere regna, ita vt omnibus exemplo esse possit.

XXVII. [[423] Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis, quod non videamur lædere eam quam ostendimus non esse. Igitur prouocati ad sacrificandum, [424] obstruimus gradum pro fide conscientiæ, nostræ qua certi sumus ad quos ista perueniant officia, sub imaginum prostitutione, & humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod cum possimus & sacrificare in præsenti & illæsi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti præferamus. Datis scilicet consilium quo vobis abutamur. Sed agnoscimus vnde talia suggerentur, quis totum hoc agitet, & quomodo nunc astutia suadendi, nunc duritia sæuiendi, ad constantiam nostram deijciendam operetur. Ille scilicet spiritus dæmoniacæ & angelicæ paraturæ, qui noster ob diuortium æmulus, & ob Dei gratiam inuidus, de mentibus vestris aduersus nos præliatur, occulta inspiratione, modulatis & subornatis ad omnem [425] quam in primordio exorsi sumus & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem. F

Breuissimo epilogo longam de religionis crimine disceptationem concludit. non enim esse Christianos, inquit, impios & religionis aduersarios, quia negligunt eam quam conscij sunt omnino nullam esse. Quo posito multa quæ quasi parepomena accidebant, de quibus à principio dixerat, carptim repetendo defendit & examinat. Tria potissimum ea sunt, abstinentia Christianorum à sacris: iudicum modo indulgentia, modo sæuitia: & peruersitas iniquitásque quæstionum. Quid igitur, inquit, mirum, si cum à vobis prouocamur ad sacrificandum, conscientia nostra talem perfidiam non admittit? pro comperto enim habet illa dæmonijs officia eiusmodi præstari sub expositis imaginibus hominúmque consecratione: & licet Christum dissimulare possimus, dum thura foculo imponerentur, nolumus tamen hac ratione subterfugere pœnas, atque abuti consilio vestro, quo nobis à quibusdam ceremonijs immunitatem pollicemini. conscij enim sumus omnia hæc esse technas illius dæmoniaci spiritus satan, qui nostram in Christo constantiam conatur quomodocunque infringere. insinuat ille se in animum mentémque vestram, ac modo suadela vtitur, modo sæuitiam nobis proponit, atque ita modulatur & mentes vestras & rei huiusmodi rationem, vt præter morem vestri iuris non pudeat pigeátque vos de Christianis iudicare.

Nam

A Nam licet subiecta sit nobis tota vis dæmonum & [426] eiusmodi spirituum, vt nequam tamen serui metui nonnunquam contumaciam miscent, & lædere gestiunt quos aliàs verentur: odium enim etiam timor spirat: præterquam & desperata conditio eorum ex prædamnatione solatium reputat, fruendæ interim malignitatis de pœnæ mora. & tamen apprehensi subiguntur, & conditioni suæ succidunt: & quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque cùm [427] vice rebellantium ergastulorum, siue carcerum, vel metallorum, vel hoc genus pœnalis seruitutis erumpunt aduersum nos, in quorum potestate sunt (certi & impares se esse, & hoc magis perditos) [428] ingratis resistimus vt æquales, & repugnamus perseuerantes in eo quod oppugnant, & illos nunquam magis detriumphamus, quàm quum pro fidei obstinatione damnamur. [[429] Quoniam autem facilè iniquum videtur, liberos homines inuitos vrgeri ad sacrificandum ([430] nam & aliàs diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur) certè ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos vltrò sui causa placare deberet, ne præ manu esset iure libertatis dicere, Nolo mihi Iouem propitium. Tu qui es? me conueniat [431] Ianus iratus ex qua velit fronte. quid tibi mecum est? [432] Formati estis ab ijsdem vtique spiritibus, vt nos pro salute Imperatoris sacrificare cogatis. Et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quàm nobis obligatio periclitandi. XXVIII.

Tacitè obiectioni occurrit, ex his quæ videri contraria possint emergenti. Cùm enim, dicat aliquis, spiritus eiusmodi dæmonásque Christianis subiectos esse paulò ante suasetis, vnde est vt illos nunc vobis tot infligere mala dicatis? At hoc, inquit Tertull. minimè absurdum, & fieri quidem potest quatuor de causis. Serui enim nequam cum metu contumaciam coniungunt, lædere conantes, quos alioqui verentur. præterea timor eiusmodi seruilis odium plerumque parit. Ad hæc cùm se sciant pœnas æternas iudicij die manere, in lucro solatióque ponunt frui sua malignitate, quamdiu pœna supersedeat, inuidentes penitus nostrorum bonorum. Quarto loco posse hæc illos aduer-
B sus nos dicimus de sententia voluntatéque nostra. nam cum eorum instigatione, modò pro seruis fugitiuis in ergastula detrudimur, modò in carcerem conijcimur, modò ad metallorum fodinas damnamur, & ad cloacarum purgationes, ad munitiones viarũ vicorúmq;, & id genus plurima (quanquã illi hæc longè à nobis remoti: nam cum propius nos accedunt, subiguntur, fatentúrque, & quasi subscribunt suæ conditioni) vires nostras dissimulantes cum illis dedita opera, tanquam cum paribus congredimur resistimúsque, scientes nihil ingratius illis quam à patientia nostra oppugnari. Captiuos enim illos in triumphum maximè ducimus, cùm pro fidei obstinatione damnamur. Longè verò perniciosissima est eorum malitia, cùm ad rem sacram venitur. Eos enim stimulos admouent ad eam operationem, vt alterutra pars cogatur aut facere, aut periclitari: nam libens animus & voluntas in his quæ ad Deum pertinent, maximè exigitur. Homines enim exigere operas solent, Deus verò solam expendit voluntatem, vt nullius sit apud illum hecatombe ab inuito: ridiculum sane & ineptũ videtur, si quem cogimus vt sibi deos propitios faciat, atq; inuitũ (vt aiunt) seruare velimus. Cur enim iure suæ liberæ voluntatis præ manu & in promptu illa sibi non adsint? heus tu, quid tuat si iratum Iouem non curo, neque bifrontis Iani neutrum supercilium extimesco? Vt igitur aliquid hæc res legitimi continere videatur, fecerunt dæmones vt cum dijs hominum potestas copularetur. ita necessario exigi possent operationes, cùm scilicet omnes pro salute Imperatoris vota apud aras suspicere teneantur. Qui locus opportunus admodum iam esse videtur, vt alteri ex manifestis criminibus more nostro respondeamus. neque enim lædimus maiestatem Cæsarum, aut si lædimus, nihilo minus est vestrum quàm crimen nostrum. cuius duo præcipuè erant capita, alterum quod Christiani salutem Cæsarum à dijs exposcere dedignarentur, alterum quod festos eius dies celebrare abhorrerent, vnde populus nolebat inter Romanos censere Christianum.

Ventum est igitur ad secundum titulum læsæ augustioris maiestatis: siquidem maiore formidine & callidiore timiditate Cæsarem obseruatis, quam ipsum de [433] Olympo Iouem, & meritò si sciatis. Quis enim ex viuentibus non cuilibet mortuo potior? Sed nec hoc vos ratione facitis potius
C quam respectu [434] repræsentaneæ potestatis, adeò & in isto irreligiosi erga deos vestros deprehẽdemini, cùm plus timoris humano dominio dicatis. citius denique apud vos per omnes deos, quàm per vnum genium Cæsaris peieratur.

In expositione huius criminis Cæsarij mirum quanta in primis arte beneuolentiam sibi captet Tertullianus, & fidem detrahat aduersarijs: hanc partem religionis in Cæsares in sola ambitiosa adulatione versati demonstrans, ita vt in tota denique impij proculdubio deprehendãtur. Nam cùm augustior sanctiórque Cæsaris maiestas habeatur apud vos, quàm deorum, tristiúsque expietur qui deliquerit in Cæsarem, quàm qui in ipsum Iouem, ac maiori cum fiducia in peierando abutantur omnes deorum nominibus, quàm Imperatorum: Fitne hoc, inquit, à vobis cum ratione, aut alia de causa? Si igitur cum ratione, vt ex viuentibus aliquis non solum Imperator potior vobis sit quàm quilibet demortuus, quales dij vestri, laudo vos: mirum tamen cùm de dijs ita sentiatis, adeò in nos eandem ob causam desæuire. Quod si alia est causa, quæ tantum vobis homini præstare honoris persuadeat, præsentia scilicet Cæsaris & religio seruilis, videte quantum dijs ipsis detrahatis, maléque dicatis. nimirum multò maior est impietas vestra quàm Christianorum, quibus si nihil est cum dijs, nihil illos penitus esse profitentur.

[[435] Constet igitur prius, si isti quibus sacrificatur, salutem Imperatoribus vel cuilibet homini impertiti possunt, & ita [436] nos crimini maiestatis addicite. Si angeli aut dæmones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditi conseruant, si damnati liberant, si denique (quod in conscientia vestra est) mortui viuos tuentur, iam vtique suas primò statuas, & imagines, & ædes tuerentur. quæ (vt opinor) Cæsarum militis excubijs suis salua præstant. Puto autem hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarũ veniunt, & tota templa de nutu Cæsaris cõstant: multi deniq; dij habue- XXIX.

runt Cæsarem iratum. Facit ad causam, si & propitium, cùm illis aliquid liberalitatis aut priuilegij confert. ita qui sunt in Cæsaris potestate, cuius & toti sunt, quo modo habebunt salutem Cæsaris in potestate? vt eam præstare posse videantur, quam facilius ipsi à Cæsare consequuntur. D

Totum quod hoc loco ab aduersarijs stabat, erat eiusmodi: Omnes qui dijs non supplicant pro salute Imperatoris, in reatum læsæ maiestatis offendunt: Christiani non supplicant, ergo rei, puniendi igitur. Pro Christianis contrà Tertullianus sic constituit, Nos Deo supplicamus pro Imperatore, ergo non rei. Controuersia igitur omnis de Deo est, vter ex his decipiatur in eo nomine. Constet igitur, inquit, in primis & pro comperto sit, qui dij exorandi sunt salutem Cæsaris, verè dij sint nécne. nam si eorum numen est, digni sumus fateor, vt crimini nos addicatis: sin autem nulli sunt, neque aliud quam animæ defunctorum aut maligni spiritus, tantum abest vt damnari mereamur, vt laudandi etiam simus: vos contrà irridendi vituperandique, qui salutem tanti Imperatoris ab his extorquere conamini, qui longè minores Imperatore nihil præstare de se possunt præterquam malum. & quidem si perditi illi sunt exulésque miseri (vt in superioribus dicebamus) si damnati, qui possunt alijs salutem impendere, si denique quorum memorias colitis, mortui sunt, sicut vestra nouit conscientia, quomodo viuos tueantur? nimirum si qua potestate præstarent, in se primum suisque rebus experirentur. Est enim gratia stationibus militum habenda, si statuæ, si templa illorum non penitus expilantur. Præterea si effectus non potest esse nobilior sua causa, vestri ipsi dij qui à metallis superciliôque Cæsarum toti plerumque pendent, atque ita venerantur despiciuntúrve prout animus ipsius imperatoris sese in illos habebit, nequaquam beneficium aliquod in manibus habere possunt, præsertim eius qui veluti causa maior illis est atque superior.

Ideo ergo committimus in maiestatem Imperatorum, quia illos non subijcimus rebus suis? quia non ludimus de officio salutis eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis? Sed vos irreligiosi qui eam quæritis vbi non est, petitis à quibus dari non potest, præterito eo in cuius potestate est. Insuper eos debellatis qui eam sciunt petere, qui etiam possunt impetrare, dum sciunt petere. [[437] Nos enim pro salute Imperatorum Deum inuocamus æternum, [438] Deum verum, Deum viuum, quem & ipsi Imperatores propitium sibi præter ceteros malunt. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt [439] qua homines, quis & animam: sentiunt eum Deum esse solum, in cuius solius potestate sunt à quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes & super omnes deos. Quidni? cum super omnes homines, qui vtique viuunt & mortuis antistant. Recogitant quoúsque vires imperij sui valeant, & ita Deum intelligunt, aduersus quem valere non possunt, per eum se valere cognoscunt. Cœlum denique debellet Imperator, cœlum captiuum triumpho suo inuehat, cœlo mittat excubias, cœlo vectigalia imponat. Non potest: ideo magnus est quia cœlo minor est. Illius enim est ipse, cuius & cœlum est & omnis creatura. Inde est Imperator, vnde est & homo antequam Imperator, inde potestas illi, vnde & spiritus.

XXX.
1.Timot. 2.
E.

Ex his quæ dicta sunt, infert cum diasyrtica interrogatione, id quod apud omnes absurdum iniquúmque videri potest, vt pietas vera damnetur, laudetur falsa & honestetur. Quis enim magis pius in Cæsares, aut quis eorum autoritatem vehementius tuetur quam Christianus? qui præcipuè cauet ne tanta illorum maiestas minuatur, subijciatúrque rebus possessionibúsque suis: dum ab ijs quos diximus in eius esse potestate, & qui mortui sunt, habéntque manus pedésque ex materia compactili, petere salutem cuiusquam imperij, nolint, neque in tanto officio ludere quasi cum laruis. Attamen ea est animorum peruersitas & ignorantia, vt is qui laudandus est, perinde ac impius in Cæsares damnetur ab ijs qui in ambitiosis nugis occupari, religiosi amatores dicuntur Cæsarianæ salutis: cum nihil alioqui operentur à quo ea operari possit. Sed vt pateat omnibus quanta in hac re veritate simul & pietate Christianus vtatur, videte à quo, & quomodo, & quid pro Imperatore exoptet. Primum enim Deum aduocat is, qui æternus, verus & viuus est, vnde omne est imperium, & omnes qui continentur in illo homines, & quæcunque alia viuunt. neque id iam aduersus voluntatem Imperatorum facere potest, quando illi ipsi Iouem optimum maximum appellantes sentiunt solum esse verum deum, à quo gaudent esse secundi: nam alijs dijs non ipse tantum Imperator, sed quilibet viuens homo viribus præstat, tum quod numen illud & sedem illius intelligunt expugnari non posse, imò illinc & corpus & spiritum ducere. Quomodo verò & quid velint Imperatoribus Christiani deinceps exponit. F

[440] Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore oramus, precantes sumus semper pro omnibus Imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, quæcunque hominis & Cæsaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quàm à quo me scio consecuturum, quoniam & ipse est qui solus præstat, & ego sum cui impetrare debetur, famulus eius qui eum solum obseruo, qui propter disciplinam eius occidor, [441] qui ei offero opimam, & maiorem hostiam, quam ipse mandauit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam. [442] Non grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas, nec [443] duas meri guttas, nec [444] sanguinem reprobi hominis mori optantis, & post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: vt mirer cùm hostiæ probantur penes vos à vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quàm ipsorum sacrificantium examinantur? Sic itaque nos ad Deum expansos [445] vngulæ fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladij guttura detruncent, bestiæ insiliant, paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. Hoc agite boni præsides, extorquete animam Deo supplicantem pro Imperatore. Hic erit crimen vbi veritas & Dei deuotio est.

Quodcunque verum est, consentanea omnia fiunt. Cerimoniæ ratióq, Christianorum in fundendis precibus talis

quippe

A quippe est, vt sols veritatẽ spectare videatur. Non enim, inquit, vt idololatræ summissimo vultu Christiani, precamur Deum sed in cœlum oculos mentémque conuertimus, non tenentes manibus aras, aut adductam togam, sed expansis brachijs & manibus, vt quæ innocentiam explicent, nec velato capite, sed nudo, quia liberi non erubescimus: denique dictatas à sacrificulo preces non concipimus, sed ex ipsa sede animi spiritúsque nostri cum suspirijs gemitúque non vnus aut alter ambitiose, sed in vna veluti conspiratione cœtus omnis Christianorum vota pro omnibus Imperatoribus exponimus, non quæ ad vtilitatem nostram priuatim respiciant, sed qualia ipse sibi proponit exoptanda & homo & Cæsar: exponimus, inquam ei tantum, quem scimus verum Deum solúmque bonorum præbitorem maxima quidem fiducia. nam cum nos illius serui sumus, opimam quam ipse præcepit hostiam offerentes (verba ea sunt de casto corpore & innocenti animo prolata) debetur nobis impetratio multo citius quàm vobis; qui sporcam coinquinatámque conscientiam habentes, suffitu tantulæ stactæ tenuísque libatione & sanguine pecudis damnalve bonimis placare deorum numina autumatis. Videte quid vobis Christianus intersit, vt quis pro Imp. Deum magis exorare debeat, intelligatis. Maxima vestra diligentia est, vt hostias putas esse proberis: ex equimelio acceptas bidentes, aut si de armento indomitas, cauda non aculeata, quibus lingua nigra non sit, nec auris bifida, aliter non litaretur. A quibus verò flaminibus Deo ministrentur sacra, nullo examine perpenditur: sint illi adulteri, rapaces, helluones, factiosi, nihil refert. Contra Christianis euenit: probant illi sese, atque ita à vitijs extricati, simpliciori ritu Deo satisfacere credunt. Nónne igitur hæc est vobis etiam iudicibus vera animi nostri deuotio in Deum & gratissimæ preces? quasi tamen hoc sit maximum crimen, nullo non genere tormentorum contenditis nos à veritate deterrere, vt falsa ridiculáque vobiscum consectemur.

[[446] Adulati nunc sumus Imperatori, & mentiti vota quæ diximus ad euadendam scilicet vim. Planè proficit ista fallacia. Admittis enim nos probare quodcunque defendimus. Qui ergo putas nihil nos de salute Cæsarum curare, inspice Dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus, & plerique casus ad extraneos transferunt. Scito ex illis præceptum esse nobis, ad redundantiam benignitatis etiã pro inimicis Deũ orare, & persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici B & persecutores Christianorum, quàm de quorũ maiestate [447] cõuenimur in crimen? [[448] Sed etiam nominatim atque manifestè: Orare, inquit, pro regibus, & pro principibus, & potestatibus, vt omnia tranquilla sint. Vobiscum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius: vtique & nos (licet extranei à turbis æstimemur) in aliquo loco casus inuenimur.

XXXI. *Matth. 6.* XXXII. *1. Tim. 2.*

Quæ à Christianis de suis pro Imperatore precibus adducebantur, eiusmodi erant, vt non solum non impugnarentur a iudicibus, sed etiam absolutionem facerent (leuior enim prætextus innocenti reo veniam subministrat) poterant tamen in suspicionem venire, ne à Christianis quæ in hanc partem cadunt, simulata mente pronunciarentur in iudicio ad euitanda supplicia, & vt Imperatoribus adularentur. Septimius igitur vt omni suspicione animos iudicum liberet, duas adnectit causas, quibus necessarium quodãmodo Christianis esse testatur vt quæ de Imperatorum salute loquantur, ea sentiant & operantur. Prima est à lege diuina. Sicuti scripta, inquit, nostra testantur, quæ nescio quomodo ad extraneos etiam circumsetantur. monet enim suos sectatores Christus, vt sint inimicorum quoque deprecatores apud Deum, nominatímque pro regibus principibúsque totius orbis offendere preces iniungit, vt qua possumus hic vi pace, non defraudemur cum alijs. nam & si purgamenta sumus apud gentes, & si nullo censu, casus tamen & nobis aliquem in terris locum circumscripsit, vt vtriusque fortunæ non participes esse nequeamus.

Est alia maior necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu imperij rebúsque Romanis, quod vim maximam vniuerso orbi imminentem, [449] ipsámque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem, Romani imperij commeatu scimus retardari. Itaque nolumus experiri, & dum precamur differri, Romanæ diuturnitati fauemus.

2. Thess. 2.

Quando secundus aduentus domini, quæ clausura erit & finis humanæ huius vicissitudinis, quum vniuersum genus hominum à triumphante Christo iudicabitur, futurus esset, maxima erat inter primos Christianos sollicitudo & C disceptatio perterritos afflictationibus illis miseris & horrendis, quæ tempus illud præcedent: donec literis Pauli apostoli ad Colossenses moniti crediderunt, non prius hoc fore quàm de medio impedimentum auferretur, Romanum scilicet imperium. nam quemadmodum Medorum dominatum Babylonij pessundedere, Babyloniorum verò Persæ, Persarum rursus Macedones, Macedonum porrò Romani, ita Romanorum imperium Antichristus, & Antichristi postremò Dominus noster. Igitur Christiani vt illi tempestati non interessent, euitarentque vexationes tam acerbi temporis, Deum quoties conueniebant, precabantur pro Romani imperij incolumitate. quamdiu enim impedimentum illud commearet procederétque, securi sibi videbantur tantæ perturbationis.

Sed & iuramus, sicut non per genios Cæsarum, ita [450] per salutem eorum, quæ est augustior omnibus genijs. Nescitis [451] genios dæmonas dici, & inde diminutiua voce dæmonia? Nos iudicium Dei suspicimus in Imperatoribus qui gentibus illos præfecit. id in eis scimus esse, quod Deus voluit: [452] ideóque & saluum volumus esse quod Deus voluit, & pro magno id iuramento habemus. Ceterum [453] dæmonas, id est genios adiurare consueuimus, vt illos de hominibus exigamus, non deierare, vt illis honorem diuinitatis conferamus.

Ad exaggerandam inuidiam contra Christianos in hoc maiestatis crimine maleuoli illud etiam adiungebant, ex eo etiam certius apparere Christianos despicere obstinato animo maiestatem Cæsarum, quod nullo modo cogi possent, vti per genios eorum adiurent, aut eos velint deos appellare. Vtrunque facile refellit Tertullianus ex officio iustitiæ, demonstrans Christianos omnibus id quod conuenit attribuere. Quum enim genij isti nihil aliud quàm dæmonas sonent, stolidum esset, & præter religionem, si iurisiurandi autoritatem venerentur, cùm alioqui à nobis per eius vim sacramẽti longius ab hominibus abigãtur. Verum quũ in conuẽtionibus sic aliquid asseueramus, Ita nobis saluus

sit Cæsar, ita incolumis regnet, nónne id augustius sancti úsque est? profectò non ex genijs metimur tanti Imperatoris maiestatem, sed à deo suspicientes admirantésque iudicium eius, quod ita voluit talem hominem extollere, vt alijs omnibus præesset, hoc nos maximi facimus, hoc nobis est loco maximæ iurandi æstimationis. D

XXXIII. [Sed [414] quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in Imperatorem? quem necesse est suspiciamus, vt eum quem Dominus noster elegit: vt merito dixerim, noster est magis Cæsar, vt à nostro Deo constitutus, itaque vt meo plus ego illi operor in salutem. Siquidem non solum ab eo postulo, eam qui potest præstare, aut quod talis postulo qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Cæsaris infra Deum magis illum commendo Deo, cui soli subijcio: subijcio autem cui non adæquo. Non enim Deum Imperatorē dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se Deum volet dici si homo sit. [415] interest homini Deo cedere. Satis habeat appellari Imperator. grande & hoc nomen est quod à Deo traditur. negat illum Imperatorem qui Deum dicit: nisi homo sit, non est Imperator. [416] Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggeritur enim ei à tergo, Respice post te, hominem memento te. Et vtique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, vt illi admonitio conditionis suæ sit necessaria. Minor erat, si tunc Deus diceretur, quia non verè diceretur. Maior est qui reuocatur, ne se Deum existimet.

Obliqua ratione insinuat Imperatorem non debere à quoquam Deum appellari: nam quum odiosum populo videretur, non potuit aduerso statim congressu impugnari. Prius igitur summam sibi beneuolentiam ex ea parte conciliat, ratiocinans Christianorum esse potius quàm aliarum gentium colere venerarique Cæsares. nam qui verum suúmque Deum conditorem credunt, & seruatorem omnium, in maxima veneratione habeant necesse est potestates & imperia, vt ab eo non sine ratione facta, & ex omni alia mortalium copia selecta. Tanto igitur studiosiores sunt Imperatoris, quanto magis alijs omnibus illum agnoscunt, vt à Deo præpositum rebus humanis custodem patronúmque suum. Cùm itaque cogantur Christiani bene cupere Cæsaribus, non odio fit aut dedignatione aliqua si eos nolint appellare deos, sed quatuor potissimum rationibus: primùm quo illi Deum magis propitium habeant, alioqui indignabundum si ad mortales numen suum traduci videat: deinde quum homines illi sint, aliter enim Imperatores non essent, sicuti in curru illo triumphali libenter audire solent, mentiar si deos appellem. nulla enim comparatio Dei & hominis, mentiri igitur nolo. Tertiò quia hæc tam improba videtur assentatio, vt eo nomine illos deridere viderer, quod profectò non ausim. Præterea quia hoc sibi vsurpare minimè velint, quum de quo Deo nobis agatur intelligant: imò sua hominum interesse putabunt, iustum piúmque esse cedere Deo satis habentes in tanta gloria versari, vt quandoque admonendi sint de conditione sua. E

XXXIV. [[417] Augustus imperij formator, ne dominum quidem dici se volebat. & hoc [418] enim Dei est cognomen. Dicam planè Imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor vt dominum Dei vice dicam. Ceterum liber sum illi: dominus enim meus vnus est, omnipotens Deus æternus, idem qui & ipsius. Qui pater patriæ est, quomodo dominus est? Sed & gratius est nomen pietatis quàm potestatis: etiam familiæ magis patres quàm domini vocantur. Tanto autem abest vt Imperator Deus debeat dici, quod non potest credi nisi turpissima & perniciosissima adulatione, tanquam si habens Imperatorem alterum appelles: nónne maximam & inexorabilem offensam cōtrahes eius quem habuisti, etiam ipsi timendam quem appellasti? Esto religiosus in Deum, qui vis illum propitium Imperatori. Desine alium Deum colere vel credere, atque ita & hunc Deum dicere, cui Deo opus est. Si non de mendacio erubescit adulatio, eiusmodi hominem Deum appellans, timeat saltem de infausto. [419] Maledictum est ante apotheosin Deum Cæsarem nuncupari. F

A maiori propositum confirmat. Nam si autores præcipuè rerum dij vocari solent, id Augusto cognomen maximè competebat: ille verò tantum abfuit vt Deus appellaretur, vt ne nomen quidem domini voluerit audire: quanquam & hoc etiam Dei cognomen proprium est, neque tu credas, cum dominum Imperatorem voco, ita à me intelligi vt dominum Iesum Christum. vulgari vtor abusione. Cùm enim dominus ex eo genere sit vt dicatur ad aliquid, simul seruum me facio, si quem meum appello dominum. Ego verò Christum agnosco dominum qui me magno quidem redemit, præterea neminem. Sed vos ita studium tenet adulationis, vt contraria simul & ingrata nominatis. Si enim Imperator pater meritò patriæ est & dicitur, qua ratione dominus quoque vocabitur? aut quo magis cognomento gaudebit, eóne quod sua pietate celebratur ab omnibus, an quod apud omnes odiosum est? Sed & perniciosam esse & infaustam totam hanc adulationem patet exemplo: nam si viuente tibi Imperatore alterum eodem nomine salutares, vtrique tam salutato quàm salutanti noxæ foret. Quid igitur de Deo existimandum, quum immortalem suam tantique numinis appellationem ad mortales & ephemerios transferri viderit? nimirum quem vos propitium Imperatori exoptatis, in perniciem sui capitis prouocatis. Deus enim is est qui honorem suum nemini commodat. Porrò quàm infaustum sit & ab omni religione damnatum, aliquem vocare Deum ante apotheosin, id est antequam de more relatus sit post mortem inter deos, nullus non sacrificulus videt: blasphemia hæc est impia, quàm quæ maximè.

XXXV. [[460] Propterea igitur publici hostes Christiani, quia Imperatoribus neque vanos, neque mentientes, neq; temerarios honores dicant, quia veræ religionis homines etiam [461] solennia eorum cōscientia potius quàm lasciuia celebrant. Grande videlicet officium [462] focos & thoros in publicum educere, vicatim epulari, [463] ciuitatem tabernæ habitu abolefacere, vino lutum cogere, cateruatim cursitare ad iniurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur publicum gaudium

per

A per publicum dedecus? Hæccine solennes dies principum decent, quæ alios dies non decent? Qui obseruant disciplinam de Cæsaris respectu, ij eam propter Cæsarem deserunt, & malorum morum licentia pietas erit: occasio luxuriæ religio deputabitur? O nos meritò damnandos! cur enim vota & gaudia Cæsarum casti & sobrij & probi expungimus? [464] cur die læto non laureis postes obumbramus? nec lucernis diem infringimus? Honesta res est solennitate publica exigente induere domui tuæ habitum alicuius noui lupanaris.

Ad alterum caput læsæ maiestatis impugnandum cum graui ironia descendit. Cùm iam, inquit, satis à nobis declaratum sit, vbi pro salute Cæsarum agitur cum Deo, nullo modo Christianos accusari posse restat vt publici hostes habeantur, propterea quia dicatos Cæsaribus dies ea vanitate temeritatéq; non celebrent, qua passim in huiusmodi festis alij abutuntur, & quia veræ religionis homines, Christiani scilicet, natales eorum & id genus alios solennes dies pura obeant conscientia potius quàm temulenta lasciuia: quod sanè nihil aliud est quàm in honorem Cæsarum nolint amplecti vitia & odisse virtutem. Quid enim obsecro officij est, aut honestæ obseruantiæ, in vestris istis lectisternijs per vrbem? omnia quæ in tabernis, fornicibus ac lupanaribus fieri damoarique solent, repræsentantur. At si religioni dicantur ij dies, homines puto continentiores esse oportebat, sanctiores honestioresque, & in tota morum disciplina diligentiores, quales esse ac videri volunt ipsi Christiani: dehonestare verò vrbem, luxuriosa licentia debacchari, & contra imperatorium decens est, & aduersus deos.

Velim tamen in hac quoque religione secundæ maiestatis, de quo in secundum sacrilegium conuenimur Christiani, non celebrãdo vobiscum solennia Cæsarum, quo more celebrari nec modestia, nec verecundia, nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quàm digna ratio persuasit, fidem & [465] veritatem vestram demonstrare, ne fortè & istic deteriores Christianis deprehendantur, qui nos nolunt Romanos haberi, sed hostes principum Romanorum. [466] Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem cõuenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? B Testis & Tiberis, & [467] scholæ bestiarum. [468] Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non præcordia insculpta appararẽt noui ac noui Cæsaris scenam in [469] congiario diuidundo præsidentis? etiam illa hora qua acclamant, [470] *De nostris annis tibi Iupiter augeat annos*. Hæc Christianus tam enunciare non nouit, quàm de nouo Cæsare optare. Sed vulgus, inquis, vt vulgus. Tamen Romani, nec vlli magis [471] depostulatores Christianorum, quàm vulgus. [472] Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi, ex fide nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatijs istis spirant. [473] Vnde Cassij, & Nigri, & Albini? [474] vnde qui inter duas lauros obsident Cæsarem? vnde qui faucibus eius exprimendis palæstricam exercent? [476] vnde qui armati palatium irrumpunt, [477] omnibus Sthepanis atque Parthenijs audaciores? de Romanis, ni fallor id est de non Christianis. Atque adeò omnes illi sub ipsa vsque impietatis eruptione & sacra faciebant pro salute Imperatoris, & genium eius deierabant, alij foris, alij, intus, & vtique publicorum hostium nomen Christianis dabant.

[r] Ab apologia regerit more suo crimen in aduersarium. Patet, inquit, populum Rom. festos Cæsaris dies non religionis causa celebrare, sed voluptatis: eam nempe occasionem nacti totos pandunt luxuriæ sinus, vt qui magis illorum deliret, studiosior principis iudicetur: instat tamen adhuc plebs & vrget Christianos: Non vos, inquit conscientia mouet, non deterret licentia, sed odium quoddam & insita in vobis Christianis contra Cæsares ipsos simultas. Esto, inquit Tertullianus, Quid si & vos ex eadem (vt dicitur) fidelia Cæsarem dealbaris? Totum enim hoc beneuolentiæ studium in Cæsares & mirifica obseruantia lucello noui congiarij venalis est vobis. Nam si quis circa Tiberim maximè regiones vrbis perambulet, quam partem plebs ista tam vehemens in Christianos fabula colit, inaudiet C quantas euomat in Imperatorem suum execrationes, quanto subinde voto nouos ac nouos exoptet Cæsares vt nouam experiatur liberalitatem. Solebant enim Cæsares, vt plausum sibi paupularem conciliarent, in ipsis plerunque auspicijs imperij nummos populo diuidere, & in caritate annonæ triticum diuidere, aut vini oleiue congios distribuere. Quoties igitur popellus ab aliqua re laboraret, cui Cæsar esse præstò non poterat, aut nollet, præsentem (vt plerunque assolet) rerum statum oderat: & pro ipso plausu & acclamationibus, quibus Imperatorem per vrbem aut in theatrum ingredientem prosequebatur, longè aliter illis animus exoptabat, quàm illa verba sonarent, De nostris annis, &c. Facile enim si per diaphanon materiam ita à natura comparatum esset, vt præcordia hominum inspici dignoscique possent, in animis vtique populi appareret veluti scena quædam noui deinceps ac noui Cæsaris, qui sibi statim post diuisum congiarium subinde succederent. Tantisper enim obseruat Cæsarem plebs, quamdiu vtilis est, omnisque illa adulatio à commodis extorquetur, non à vera proficiscitur obseruantia. Christianus autem vt mentiri adulando nescit, ita præsentibus semper rebus acquiescit. Nec aliquis mihi obijciat, inquit, hanc esse vulgi inconstantiam vltimæque plebis, quæ ad id quod præsens est quasi pecus commouetur, licet hoc ad causam nihil. Romani siquidem nihilominus sunt, & id maxime genus hominum quod Christianos maximè vexet, nam & ceteri ordines, si facta sunt potiora dictis, multo inuenientur infideliores, magisque formidolosi Imperatoribus suis quàm plebes, licet in sua illa autoritate & fide religiosiores videri velint. Plures enim inuenire est de senatu, de ordine equestri, de præfecturis castrorum & prætorij, qui complures annos & in ipso coniurationis tempore vota pro Imperatore susceperint, illum paulopòst aut dolo circunuenerunt, aut armis subuertere sunt conati. Nostra siquidẽ tempestate occisus est irrumpentibus prætorianis iuxta ianitrices illas lauros & pro foribus ipsius palatij, miserabili quidem & pernicioso exẽplo Pertinax optimus Imperator: cúmq; Romano Imperio ab Illyricis succurrisset vir cordatus simul & strenuus, & qui à senatu factus esset legitimus Imperator Seuerus, nonne proconsul Syriæ Niger vir consularis totum in illũ concitauit Orientẽ? nec minus Occidentem Albinus vir patricius & Britanniæ procõsul? quid Aufidius Cassius paulo ante princeps inter Rom. proceres, omnes Impera. Antioch. se appellauit, vt M. Antonio imperiũ extorqueret?

Quin & Ælius Lætus castrorum præfectus per Narcissum tanquam palæstritam contortis faucibus Commodum Imperatorem strangulauit? Quid alios referam Parthenios & Stephanos libertos, qui Domitianum oppressere, crudeliores in Cæsares? nimirum si animum aduertis, Romani isti sunt omnes, & principes viri, Cæsares ipsos vsque ad superstitionem colentes, non modo non Christiani, sed qui Christianos hostium loco haberent. D

[478] Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur, [479] post vindemiam parricidarum racematio superstes quàm recentissimis & ramosissimis laureis postes præstruestruebant? quàm elatissimis & clarissimis lucernis vestibula enubilabãt? quàm cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant? non vt gaudia publica celebrarent, sed vt vota propria iam ediscerent, & in aliena solennitate exemplum atque imaginem spei suæ inaugurarent, nomen principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt & qui [480] astrologos, & aruspices, & augures, & magos de Cæsarum capite consultant. quas artes vt ab Angelis desertoribus proditas, & à Deo interdictas, ne suis quidem causis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Cæsaris salute, nisi à quo aliquid aduersus illam cogitatur vel optatur? aut post illam speratur & sustinetur? non enim ea mente de charis consulitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter seruitutis.

Non esse credendum ambitiosis ceremonijs, quæ à ciuibus exhibentur Imperatori, certius adhuc à Tertulliano comprobatur. Tam enim illi qui in ea re curiosiores videntur, hostes esse possunt, quàm qui negligentiores erga Cæsares, beneuoli. Nam factiosi ciues quo facilius omnem de se suspicionem conuellant, nihil de rebus extrinsecis facere prætermittunt quæ ad dissimulationem odij pertineant, vt in persequendis Albini Nigrique partibus quotidie intelligebatur. Herodiano siquidem teste, posteaquam Seuerus autores vtriusque factionis deleuit, quos metaphoricè Tertullianus vindemiam parricidarum cognominat, vt qui contra patrem patriæ coniurassent, ad reliquias opprimendas, quasi ad racemationem se conuertit. Et in quæstionibus ij sæpius conspirasse deprehendebantur, qui in Cæsaris cultu diligentiores fuissent. nam & in ludis secularibus, quos ille maximo studio celebrauit, & quotannis natali die, & in triumphis præcipuè omnem lætitiæ locum explebant. Domos suas festa fronde exornare, in vestibulis ardentes lychnos suspendere, & in lectisternijs per vrbem lectos omnium magnificentissimos parare, non sine peculiari quodam gaudio. Ita enim auspicia imperij captare videbantur, & in eo quasi præludio imperij personam sibi & nomen Cæsaris accommodabant. Quo etiam modo officiosos esse illos existimandum, qui magos Chaldæósque de vita ac salute Cæsaris consulunt. Isthæc enim superstitio nihil aliud spectat quàm commoda cuiusque sua quibus post Imperatoris dominique sui obitum perfrui sperat, impatiens illa moræ, ita suam cupiditatem iactat. Nec est cur mihi dicas, consulimus de Cæsare tanquam de ijs qui nobis chari iucundique sunt. ratio quippe diuersa. aliter enim de cognatis, natura cogit cognatos esse sollicitos quam de dominis suis seruos. illi enim necessitudinem amplectuntur, hi necessitatem detrectant. E

XXXVI [Si [481] hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur qui Romani vocabantur, cur nos qui hostes existimamur, [482] Romani negamur? non possumus & Romani non esse, & hostes esse, cùm hostes reperiantur qui Romani habebantur? adeò pietas & religio & fides Imperatoribus dedita non in huiusmodi officijs consistit quibus & hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi: sed in ijs moribus quibus diuinitas imperat, tam verè quàm circa omnes necesse habet exhiberi. neque enim hæc opera bonæ mentis solis Imperatoribus debentur à nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis præstamus qui non ab homine aut laudis, aut præmij expensum captamus, sed à Deo exactore & remuneratore indifferentis benignitatis. Idem sumus Imperatoribus qui & vicinis nostris. Malè enim velle, malè facere, malè dicere, malè cogitare de

XXXVII quoquam ex æquo vetamur. Quodcunque non licet in Imperatorem, id nec in quenquam. quod

Matt. 6. in neminem, eo forsitan magis nec in ipsum qui per Deum tantus est. [Si [483] inimicos (vt suprà diximus) iubemur diligere, quem [484] habemus odisse? item si læsi vicem referre prohibemur, ne de facto pares simus, quem possumus lædere? F

Romani omnes & quibus ius Quiritium impertiebatur, multis gaudebant priuilegijs, & in iudicijs præsertim non vbique neque simili modo diuexabantur. Populus itaque Rom. vt in Christianos sæuire omnibus modis posset, illos tanquam non censos, hostes humani generis appellabat, cum multis (vt dictitabant) de causis, tum quia malè de Imperatore suo sentirent: id quod à simili iniquum esse Tertull. ostendit. nam si plures alij (vt dicebamus) Imperatoris hostes, ijdem & Romani appellantur à vobis, cur & nobis & hostes & Ro. esse ob eandem causam non licet? præsertim cùm eiusmodi omnes circunstantiæ nulla ratione, sed fucosa quadam assentatione pensentur. Quid enim pietatis est aut religionis in istis officijs, quibus omnes vt Albinus & Niger aliíque simulata mente ita abuti possunt, vt eo prætextu maximè nocere possint? In illis profectò moribus stat fides omnis atque religio quibus Christiani conformantur. Iubet enim illis Deus vt verè & omnibus semper bene velint, neque alicuius gratia moueantur. id quod libenter etiam exhibent, propterea quòd operas eius officij Deus exiget, verus omnium remunerator. nolunt enim vt homines illis aliquid expendant in præmium aut in laudem, sed vt suam illi dilectionem gratis acceptam referant. Cum itaque ita sibi præscripserint ex diuino iussu Christiani, vt nemini malè cupiant, quanto minus de Imperatore, quem per Deum agnoscunt in tanta dignitate constitutum, malè sentire possunt? Quo loco vt certior vobis fiat Christiana benignitas, repetite animo quæ in priori actione de dogmate nostro disseruimus, quum nobis sæpius præceptum esse dicebamus à Christo, vt inimicos etiam diligamus, & omnem sibi vindictam reseruemus. Qua sanctione neminem iam odisse aut lædere possumus.

Nam de isto ipsi recognoscite. Quotiens enim in Christianos desæuitis, partim animis proprijs, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam præteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus inuadit

lapidibus

A lapidibus & incendijs? [485] Ipsis Bacchanalium furijs nec mortuis parcũt Christianis, quin illos de [486] requie sepulturæ, de asylo quodam mortis iam alios, iam nec totos auellant, dissecent, distrahant. quid tamen de tam conspiratis vnquam denotatis, de tam animatis ad mortem vsque pro iniuria repensatis? quando vel vna nox pauculis faculis largitatem vltionis posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret. Sed absit vt aut igni humano vindicetur diuina secta, aut doleat pati, in quo probatur. Si [487] enim & hostes exertos non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis [488] vis numerorum & copiarum? Plures nimirum [489] Mauri & Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantæcunque vnius tamen loci, & suorum finium gentes, quàm totius orbis? [490] externi sumus & vestra omnia impleuimus, vrbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum. Sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissemus, etiam impares copijs, qui tam libenter trucidamur? si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quàm occidere. Potuimus & inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes solius [491] diuortij inuidia aduersus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abrupissemus à vobis, [492] suffudisset vtiq; dominationem vestram tot qualiumcunque amissio ciuium. imò etiam & ipsa destitutione punisset. proculdubio expauissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum rerum & stuporem quendam quasi mortuæ vrbis quæsissetis quibus in ea imperassetis. Plures hostes quàm ciues vobis remansissent. nunc enim pauciores hostes habetis præ multitudine Christianorum penè omnium ciuium, penè omnes ciues Christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani potius quàm erroris humani. Quis autem vos ab illis occultis & vsquequaque vastantibus mentes & valetudines vestras hostibus raperet? a dæmoniorum incursibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus. Suffecisset hoc solum B nostræ vltioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateret. Porrò nec tanti præsidij compensationem cogitantes, non modò non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes iudicare maluistis: qui sumus planè non generis humani tamen, sed potius erroris.

Beneuolentia Christianorum in suos inimicos vltionis negligentia tantum abest à communi mortalium vsu, atque ita naturæ repugnare videtur, vt Tertulliano hoc loco iudices non credant, nisi rem ipsam suis circunstantijs ac testibus comprobaret. Testes itaque nullos alios citat, quàm iudices ipsos, vt qui certius omnibus alijs videre possint, quantâ vtantur patientia Christiani, in omnes qui de se pessimè mereantur, ita vt cum facile vicem rependere valeant, nolint: nam vos, inquit, non præterit quàm crudeliter tractemur quotidie vel à vestris legibus, vel ad libidinem animi vestri: nullum genus est tormenti quod in nobis non desæuiat, dum vos patientiam deuotionémque animi nostri admirari soletis, cùm ne verbum quidem euomatur, quod non placidum sit, quod non honestum. Præterea si cui accidat ex nobis, vt prætereat iudicium vestrum, quantis ipsios plebis iniurijs exponitur, præsertim ipsis non dico festis, sed furijs dierum Bacchalium? Tanta est aliquando ferocitas vulgi, vt cadauera ipsa Christianorum etiam semiputrefacta de sepulchris (quod tandem asylum esse debuit) eruant disijciántque: attamen in tanto contumeliarum tumulo, quem vnquam de nostris, quos inter se dicitis veluti fœdere quodam in genus humanum coniurasse, notastis illatæ iniuriæ reum fieri? neque est vt obijciatis, Ideo iniurias dissimulant, quia suarum vitium pœnitet. nam si minus apertè, clam dolóve quicunque lædere potest. quid enim facilius, si malo malum compensandum est, quàm noctu subditis facibus vrbem incendio deuastare? quanquam si personam hostium vt deputamur agere velimus, non desit nobis militum copia, maior etiam illarum gentium quæ quotidie contra vos arma mouent. Mauri enim & Parthi atque id genus Barbari, vna est gens suis præscripta finibus, Christianorum verò infinita est vbique multitudo: non modò enim vllus est locus, sed ne ordo quidem in quo Christiani non reperiantur, vt si eorum disciplina armis inniteretur, nulla vnquam fuisset contra Rom. imperium conspiratio maior aut formidolosior, siue ad copias, siue ad deuotionem animorum respiciatis. Erat etiam facilior vindictæ ratio, si iniurias quibus à Deo probamur, aufugere libeat, vt semel vnà coa-C cti aliò proficisceremur à vobis. Eiusmodi nempè diuortium satis supérque vltionis afferret. tanta enim esset horum ciuium colonia, vt ipsam metropolim omninò reliquiarum suarum pœniteret, puderétque suæ in ciues improbitatis. Cùm enim Christiani diligant omnes, in quibus plures sunt locis, pauciores hostes continentur, non sine maxima vtilitate, cùm in multis rebus, tum in expellendis dæmonibus, qui mentes corporáque occulto meatu occupantes, domos sæpe conturbant. vnde ciuitatibus Christiana natio non grauis aut molesta videri debet, sed necessaria potius & gratiosa, neque appellari hostis humani generis, sed erroris humani.

XXXVIII [493] Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat, à qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet. nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de prouidentia constat ac modestia publica, ne ciuitas in partes scinderetur, quæ res facile comitia, concilia, curias, conciones, spectacula etiam æmulis studiorum compulsationibus inquietaret, cùm iam & in quæstu habere cœpissent venalem & mercenariam homines violentiæ suæ operam. At enim nobis ab omni gloriæ & dignitatis ardore frigentibus, nulla est necessitas cœtus, nec vlla magis res aliena, quàm publica. Vnam omnium rempub. agnoscimus mundum, [494] æquè spectaculis vestris in tantum renunciamus, inquantum originibus eòrum: quas scimus de superstitione conceptas, [495] cum & ipsis rebus de quibus transiguntur prætersumus, nihil est nobis dictu, visu, auditu, cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenæ, cum xysti vanitate. Quo vos offendimus, si alias præsumimus voluptates? si oblectari nouisse nolumus, nostra iniuria est, si fortè nostra non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra delectant. Sed [496] licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi æquitatem & ampla negocia.

Conclusio, quam à causa rei deinde confirmat. Explicatum longius est Christianos non modo infanticidij, incesti, impietatis, atque omni maiestatis crimine vacare, sed etiam ciuibus suis prodesse: proinde, inquit, iudices multo vehementius libentiúsque sectam Christianam admittere debebatis, & inter honestas à vobis factiones recensere, cum nihil in se contineat, quod vrbis aliquam partem conturbare possit. Sectarum siquidem collegia à prouidenti consilio inhiberi solent, quando ciuitates in contrarias partes diuidant, vbi maximè homines, vt cuique maior vis est opum, conduci possunt in contentionem suæ hæreseos. At vero Christiana res, cum nulla auaritia nulláque ambitione exæstuet, restat vt ab ea nihil timeri possit. quis enim aut in senatu, aut in concione tumultuabit, cum nullam aliam publicam rem agnoscat, quàm mundum: neque alios ciues, quàm omnes homines? Sed & multo minus spectacula, quibus tantopere populus oblectatur, conturbabit, quando nec res ipsæ quibus continentur, nihil sua putet interesse, atque omnis origo eorum a superstitione detinetur: imò nihil odit magis quam id genus voluptatis, quo sensus omnes corrumpuntur. Quid enim insanius videri potest, quàm currentes in tanto discrimine quadrigæ in circo? quid turpius audiri, quàm quæ recitantur in theatro? quid sæuius intueri, quàm ferarum & gladiatorum commissiones in arena & amphitheatro? quid denique magis vanum, quam in xystis gymnasiísue præludia, quasi ludorum per totum diem exercere? Habéntne hæc tantum momenti, vt merito nos genus esse hominum triste agrestéque dicitemur, quasi duri stipites nulla voluptate delectemur, vitantes spectacula, ludos, choreas, nec nisi quod naturæ aduersatur sectari? nihil hoc etiam loco in quo vos offendamus. Nónne præterea libera cuique voluntas est eligendi quamcunque libeat voluptatem, sicuti docemur à vobis & ab exemplo Epicureorum monemur, qui cum ab autore suo didicissent summum bonum esse voluptatem, nulli sibi fraudi est, si eam intellexisse volunt, non quæ in eiusmodi ludicris est, sed quæ prodeat ex æquitate & ex maximis rebus præclarísque gestis?

XXXIX. [497] Ædam iam nunc ergo ipse negocia Christianæ factionis, vt qui mala refutauerim, bona ostendam.

Hactenus criminibus responsum est, ita vt non diluta modo sint, sed etiam in aduersarios reiecta, vbi ea de Christo réque Christiana dicta sunt, quæ pro re nata necessaria videbantur. Nunc vero quoniam oratoris est non solum depulsione criminis, sed etiam à propositæ rei natura suadere, Tertullianus vniuersam rem Christianam ante oculos iudicum exponere aggreditur, vt vnde ea sit, & cuius gratia, per quos fiat, & quomodo, cognoscentes facilius suam agnoscant iniquitatem. quibus quidem locis quæcunque etiam Christianis obijciebantur commodius audientur, excidentúrque.

[498] Corpus sumus de conscientia religionis & disciplinæ vnitate & spei fœdere. [499] Coimus in cœtum & congregationem, vt ad Deum quasi manu facta precationibus, ambiamus orantes. Hæc vis Deo grata est. [500] Oramus etiam pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. [501] Cogimur ad diuinarum litterarum commemorationem, si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere. Certè fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorum nihilominus inculcationibus densamus. ibidem etiam exhortationes, castigationes, & [502] censura diuina. nam & iudicatur magno cum pondere, vt apud certos de Dei conspectu: summúmque futuri iudicij præiudicium est, si quis ita deliquerit, vt à communicatione orationis & conuentus & omnis sancti commercij relegetur.

Quid sint Christiani, breuiter ab efficienti causa definit. Quum enim mutua inter se charitate deuinciantur, systema eorum corpus quoddam meritò dicitur: cuius caput Christus est. Conciliantur autem hæc inter se membra, non vt aliarum hæresium cœtus, sed quia conscij sunt, veram Dei religionem per Christum operari, veram eius esse doctrinam, & præmiorum spem certam, quo veluti fœdere continentur in ordine. Cúmque in ecclesiam, id est in cœtum cogimur, nullum aliud nobis propositum est, quàm vt multiplicibus ex vno veluti impetu precibus Deum nobis aliísque propitium reddamus, vt quæ vasa sunt indignationis, fiant vasa misericordiæ. Præterea vt temporum tranquillitate perfruamur, & horrendum Dei iudicium differatur. Leguntur etiam diuinæ litteræ, quibus maximè prædicta cognoscere possimus ad confirmationem fidei spémque certiorem faciendam. Nec pauciora sunt præcepta quæ præter litterarum disciplinam afferuntur, vbi pro rerum qualitate alij exhortantur, alij puniuntur exacto quidem examine, vt qui certum habeamus hæc omnia coram Deo semper tractari. Quod si quis ceruicosus sit aut improbus, communione aliorum interdicitur: quod quasi præiudicium est venturi iudicij, in quo Deus malos à se procul excludet & à suis.

[503] Præsident probati quique seniores honorem istum non pretio, sed testimonio adepti. neque enim pretio vlla res Dei constat. [504] etiam si quod arcæ genus est, non de ordinaria summa quasi redemptæ religionis congregatur: modicam vnusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, & si modò velit & si modò possit, apponit: nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humandísque, & pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, iámque domesticis senibus, item naufragis, & si qui in metallis, & si qui in insulis, vel in custodijs, dumtaxat ex causa Dei sectæ, alumni cõfessionis suæ fiunt. Sed eiusmodi vel maximè dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide inquiunt, vt inuicem se diligant. ipsi enim inuicem oderunt. & vt pro alterutro mori sint parati. ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Sed & [505] quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, infamant, quàm quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectatione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus, iure naturæ matris vnius, etsi vos parum homines

A mines, quia mali fratres. At quāto dignius fratres & dicuntur & habentur, qui vnum patrem Deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragœdia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quæ penes vos ferè dirimit fraternitatem. Itaque quia animo animáque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. [106] omnia indiscreta sunt apud nos præter vxores: in isto loco consortium soluimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent. qui non amicorum solummodo matrimonia vsurpant, sed & sua amicis patientissimé subministrant, ex illa (credo) maiorum & sapientissimorum disciplina [107] Græci Socratis & [108] Romani Catonis, qui vxores suas amicis communicauerunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa, & alibi creandorum, nescio quidem an inuitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facilè donauerant? O sapientiæ Atticæ, ô Romanæ grauitatis exemplum, Leno est Philosophus & censor. quid ergo mirum si tanta charitas conuiolatur.

Sed ne tumultuarius quidam cœtus is esse credatur, præsunt, inquit, omnibus ij qui à Græcis presbyteri, à nobis seniores dicuntur, non omnes, sed qui communi omnium testimonio probantur, nullo ambitu intercedente. nihil enim sacrum apud nos precio comparatur delegatúrve, minimè de pecuniaria re sollicitos. si quid tamen in arcula nostra nummorum tenetur, ex collatione singulo quoque mense collectorum, non quod onus hoc & tributum quasi pro adepta vera religione imponatur (quando enim quisque velit aut possit, confert) quicquid id est, non in palati gratiam, sed totum in pietatis officia erogatur. Sepeliuntur, aluntúrve pauperes, pupilli, imbecilles, senes, naufragi, & qui profitentes Christum in insulis, aut in fodienda metalla, aut in carceribus maceraotur, tanquam veræ fidei alumni. quam extraordinariā charitatem gentes aliæ vidētes non possunt non admirari, sed vt qui se inuicem odisse & interimere quoque solent, suo nos modulo metientes, omnia semper in peius distrahunt, dissimulántque hoc, & damnare etiam volunt, præsertim quod Christiani sese fratres ex dilectione appellent: quam nominis vsurpationem faci-B le nobis est, inquit, defendere apud vos, etiam quibus nullus est consanguineus, nisi ambitione verborum. facta siquidem vestra declarant, nulla non commoda præferri necessitudinibus, vt incredibile videatur nomen hoc alicui ecclesiæ conuenire posse. Si ergo à natura, à moribus, à simili suaderi potest aliquid, omnia congruere in nomine hoc, neque temerè impositum esse videbitis. Nam si ad communem omnium parentem naturam respiciatis, quid est cur non modo eiusdē sectæ homines, sed vniuersi mortales fratres inter se meritò appellari non possint? licet vos hanc ita naturæ legem antiquastis, vt non modo non fratres, sed ne homines quidem dici mereamini. Quod si cōmuniter omnibus, præcipuè tamen Christianis conuenit, qui vnum patrem vnúmq; verum Deum agnoscentes, eadem sancti spiritus hæreditate fruuntur, qui ex eodem ignorantiæ vtero prodeuntes, veritatis aura refrigerātur: nisi fortè minus ideò fratres dicendi, aut quia in fraterna summáque pace viuimus, nec de nobis aliqua sumitur materia digna theatro, quales in Phœnissis de Eteocle & Polynice: qualis etiam Romulus vestri generis autor in fratrem: aut quia in rebus domesticis legem fraternam exercere non videtis, vt suam quisque portionem rerum auferat, alterq; succedat alteri, quæ causa frequēs est apud vos, vt omnia iura violentur. Quàm multi enim sunt, qui vt soli hæreditates inuadant, fratres de medio tollunt? At nos qui vna omnes anima & communi animo viuimus, rem quoque quæ multo minoris est, communicare inter nos volumus: deniq; omnia Christianorum communia, præter vxores: hic tantummodo consortium omne communionémque penitus castitatis amore dissoluimus, vbi ceteri turpiter labuntur. Quid enim si sapiens ille Socrates apud Græcos, vxorem suam tanquam armenti matricem amico suo ad propagandam sobolem concessisset, & Cato apud Romanos Marciam suam Hortensio flagitanti, de coniugijs aliorum sperandum?

Nam & cœnulas nostras pręterquam sceleris infames, vt prodigas quoque suggillatis. de nobis scilicet Diogenis dictum est, [109] Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri, ædificant verò quasi nunquam morituri. [110] Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quàm in suo trabem. Tot [111] tribubus, & curijs, & decurijs ructantibus acescit aër. [112] Salijs cenaturis creditor erit necessarius. [113] Herculanarum decimarum & pollunctorum sumptus [114] tabularij supputabunt: [115] Apa-C turijs, Dionysijs mysterijs Atticis, coquorum delectus indicentur, ad [116] fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur, de solo triclinio Christianorum retractatur.

Cœna Christianorum quòd infanticidij incestiq; scelere taxetur, dictum est in superioribus: cùm verò luxus etiam factionisque nomine damnaretur, hoc loco Tertullianus cuiusmodi ea foret apertius narrat, dolens primò iniquitatem hominum, qui tanta odij cæcitate feruntur, vt quo illi maximè crimine laborant, in Christianos effutiant. quasi vero securi, gulæ perinde atque alij indulgere possint, neque continuo mors eorum ceruicibus immineret, ita vt quod in Megarensium voracitatem Diogenes lusit, ex parte Christianis conueniat. Sed quod ingenium hominum est, aliorum errata ante oculos nobis proponimus, crimina verò nostra à tergo manica seruat. Nam si luxuria epularum in sacris deberi in inuidiam crimenénque vocari, omnes aliæ gentes rectius accusari posse videntur quam Christiani. Si enim cuiusque tribus conuiuia quæ Romæ parantur in curijs à suis curionibus, si quæ cœnæ in decurijs iudicum quotidie fiunt inspicias, ex cruditate tot hominum eructantium, ipsum quidem aëra tantum non acescere senties. Quid Salij? nónne suas cœnas tanto instruunt sumptu, vt principibus publicanorum decumanis, Herculis decimas locare cōgantur? vnde & opiparæ lautioresque epulæ Saliares vulgò vocantur. In funerum quoque locatione quàm multa pollinctores ingurgitent, ex supputatione cognoscitur stabularij & cauponis. Nec apud Græcos minor est insania gulæ: nam & apud Athenienses sacra Liberi patris, quæ Apaturia dicuntur, tanto studio Phratriarum curantur, vt coquorum etiam delectus habeatur. Ægyptiorum quoque culinæ in sacris Serapidos quanto luxu frequentantur, admonet vis illa sparteolorum & fiscellarum, quæ vndique concurrunt. Attamen cum ita res apud alias gentes habeat, Christianorum tantummodo mensa examinatur, quæ nihil in se quod non honestum, quod non sanctum videatur, vt ex hoc loco docebimus.

[117] Cœna nostra de nomine rationem sui ostendit. vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes

Græcos est. Quantiſcunque ſumptibus conſtet, lucrum eſt pietatis nomine facere ſumptum. ſiquidem inopes quoque refrigerio iſto iuuamus, non qua penes vos paraſiti affectant, ad gloriam famulandæ libertatis, ſub autoramento ventris inter contumelias ſaginandi, ſed qua penes Deum maior eſt contemplatio mediocrium. Si honeſta cauſa eſt conuiuij, reliquum [118] ordinem diſciplinæ de cauſſa æſtimate, quid ſit de religionis officio. nihil vtilitatis, nihil immodeſtiæ admittit. non prius diſcumbitur quàm oratio ad Deum prægustetur. editur quantum eſurientes capiunt. bibitur quantum pudicis eſt vtile: ita ſaturantur, vt qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum ſibi eſſe: ita fabulantur, vt qui ſciant dominum audire. [119] Poſt aquam manualem & lumina vt quiſque de ſcripturis ſanctis, vel de proprio ingenio poteſt, [120] prouocatur in medium Deo canere: hinc probatur quomodo biberit. Æquè oratio conuiuium dirimit: inde diſceditur non in cateruas cæſionum, neque in claſſes diſcurſationum, nec in eruptiones laſciuiarum, ſed ad eandem curam modeſtiæ & pudicitiæ, vt qui non tam cœnam cœnauerint, quàm diſciplinam. D

Ονομαστικὸς ὅρος, qui cum alijs locis nescio adiunctis oſtendit conuiuium Christianorum, ſi partes eius, ſi euentus conſiderentur, penitus eſſe diſſimile ab aliorum compotationibus, contrariúmque ab opinione & calumnia aduerſariorũ. nam cum agape dilectio charitáſque ſignificet, nomináq; ſemper à primarum partium rebus imponantur, ſatis conſtat maius ille momentum dilectionis eſſe, non ſumptus: vbi ſanè ditiores nihil ſibi præter modum apponentes ſuis epulis indigentiores refrigerant, non quaſi paraſitos gnatonéſque, qui cum liberi ſint, gloriæ loco ponunt ſeruitutem & contumelias, ob eam ſanè mercedem & autoramentum vt ventri ſatisfaciant: ſed quia tenuiorum curationem gratiſſimam eſſe Deo exiſtimant. A minori igitur, ſi ipſa cœna tam honeſtam cauſam habet, nec ſine religionis officio perfungitur, quid de reliqua Christianorum diſciplina dicendum? nimirũ cætera, vbi maior religio deſideratur, maiori etiam pietate tractantur, quando ea pars vitæ maximè à ſacris aliena tam ſanctè exigatur, vt nihil vile aut ſordidum ibidem appareat. De die verò cœnaſſe antiquos omnes literæ docent, ita vt ſecunda menſa ad tenebras vſque extenderetur, quo tempore lotis manibus & inflammatis lychnis aut talis operam ludebant, aut ſaltationibus cantileniſque, ſæpè etiam in propinationibus vino efferueſcentes aut inter ſe rixabantur, aut ebrij per vrbem diſcurrentes cateruatim, obuium quemque cæſionibus verberibúſque accipiebant, niſi in turpes laſciuias prorumperent; quæ omnia ita Christiana norma emendauerat, vt non vitia tantum fugaret, ſed optimos etiam mores reponeret, nec maior vbique corporis ratio haberetur, quàm ipſius animi. E

Hæc coitio Christianorum meritò ſanè illicita, ſi illicitis: par meritò damnanda, ſi quis de ea queritur eo titulo quo de factionibus querela eſt. In cuius perniciem aliquando conuenimus? Hoc ſumus congregati, quod & diſperſi, hoc vniuerſi, quod & ſinguli: neminem lædentes, neminem conſtriſtantes, quum probi, cum boni coëunt, quum pij, cùm caſti congregantur, [121] non eſt factio dicenda, ſed curia. [At [122] è contrario illis nomen factionis accommodandum eſt, qui in odium bonorum & proborum conſpirant, qui aduerſum ſanguinem innocentium conclamant, prætexentes ſanè ad odij defenſionem illam quoque vanitatem, quod exiſtiment omnis publicæ cladis, omnis popularis incommodi Christianos eſſe cauſſam. Si Tiberis aſcendit in mœnia, ſi Nilus non aſcendit in arua, ſi [123] cœlum ſtetit, ſi terra mouit, ſi fames, ſi lues, ſtatim Christianos ad leonem. [124] Tantos ad vnum?

XL.

Factionis calumniam, qua conuentus cœnáque Christianorum laborabat, per locum à partium enumeratione diluit. Concedo enim, inquit, ſi noſtra hæc coitio ſimilis eſt illicitis prohibitiſq; collegijs, veluti de Bacchanalib. quandoque cautum eſt, vt noſtra quoque damnetur: ſi præterea habet in ſe eas partes cauſáſque quibus factioſi conueniuntur in iudicium, nihil moror quin meritis pœnis afficiatur. Verùm cum ratio diuerſa ſit, neque in vllius perniciem conueniamus, neque in diuerſa ſtudia propter imperij cupiditatem diſcedamus: ſemper enim & vbique Christianus idem eſt, idémque ſentit ſolus quod in cœtu, nequaquam factio dicenda noſtra eccleſia eſt, curia potius, vt quæ omnia bene curet. Veſtra verò iudices collegia videte ne quæcunque ſunt factioſos contineant. Conſpirant enim in perniciem innocentium ſub prætextu publicæ charitatis: odio quidem maligno quæcunque naturæ iniuria accidunt, vt ſi cœlum pluuiam denegat, ſi concutiuntur inundantúrve vrbes, Christianis imputantes, & ad pœnas vocantes immaniſſimas, & vt leonibus obijciantur. F

Oro vos, ante Tiberium, id eſt ante Christi aduentum, quantæ clades orbem & vrbem ceciderunt? Legimus [125] Hierapolim, & [126] Delon, & Rhodon, & [127] Coon inſulas multis cum millibus hominum peſſum abijſſe. [128] Memorat & Plato maiorem Aſiæ & Africæ terram Atlantico mari ereptam. [129] Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit. & [130] vis vndarum Lucaniam Italiæ abſciſam in Siciliæ nomen relegauit. Hæc vtique non ſine iniuria incolentium accidere potuerunt. Vbi verò tunc non dicam deorum veſtrorum contemptores Christiani, ſed ipſi dij, cùm totum orbem [131] cataclyſmus aboleuit? vel [132] vt Plato putauit, campeſtre ſolummodo? Poſteriores enim illos clade diluuij conteſtantur ipſæ vrbes in quibus nati mortuique ſunt, etiam quas condiderunt. Neq; enim aliàs in hodiernum manerent, niſi & ipſæ poſthumæ cladis illius. Nondum Iudæum ab Ægypto examen Palæſtina ſuſceperat, nec iam illic Christianæ ſectæ origo conſederat, quum regiones ac fines eius Sodoma & Gomorra igneus imber exuſſit. Olet [133] adhuc incendio terra, & ſi [134] qua illic arborum poma conantur, oculis tenus, ceterum contacta cineraſcunt. Sed nec Tuſcia atque Campania de Christianis querebatur, quum [135] Volſinios de cœlo, & [136] Pompeios de ſuo monte perfudit ignis.

A ignis. Nemo adhuc Romæ Deum verum adorabat, cum [137] Annibal apud Cannas per Romanos annulos cædes suas modio metiebatur. Omnes dij vestri ab omnibus colebantur, cum [138] ipsum Capitolium Senones occupauerunt. Et [139] bene quod si quid aduersi accidit vrbibus, eædem clades templorum quæ & mœnium fuerunt: vt iam hoc reuincam, non à deis euenire, quia & ipsis euenit.

Sæpius obiecerunt Christianis calamitates suas aliæ gentes, temerario (vt diximus) odio simultatis magis, quàm quòd crederent indignari deos noua religione. nam ante id temporis incendium vrbis à Nerone in Christianos reiectum est. multis deinde post annis vltimam vrbis deuastationem eadem causa accidisse plerique hominum dictitabant: in qua re diluenda diuus Augustinus suam Ciuitatem maiori ex parte condidit. Tertullianus autem breuiter more suo calumniam eiusmodi ridiculam esse per rationem temporum ac testes ab ipsis aduersarijs reuincit: & in enumeratione maiorum calamitatum (nulla enim iam Samos est, nulla Delos inter insulas) quæ ante Christum obuenere, magis semper aduersarios vrget, communibus omnium gentium infortunijs prouinciales vicinósque adiungens. Pompeij siquidem oppidum in Campania, & Volsinium Tusciæ. Vltimo loco ad propria ipsorum Romanorum deuenit: tantúmque abest, inquit, vt ira vel ope vestrorum deorum eiusmodi iniuriæ suscitantur, vt plurimæ humano generi acciderint priusquam nascerentur. Saturnia enim & Ianiculum oppida à Saturno Ianóque condita nullus non confitetur, & ab alijs alia quamplurima post cataclysmum vniuersaléque diluuium, alioqui nulla eorum monumenta restarent. Cum itaque tanta generis humani internecio præcesserit vestros deos vt posthumi sint illius, concedendum aliam habuisse causam. Atqui quando est tanta iam superstitione, à vobis venerati peniti Annibalis causam aut impiorum Gallorum partes potius quàm vestras suscepisse credendum, si qua fuissent vnquam potestate præstantes. Ex quo illud etiam obiter cognoscitur, quàm bene sit & opportunè, vt nulla vnquam oppida expugnentur, quin & templa deorum simili damno mulctentur. certius enim colligitur aliunde pendere tantorum causam malorum.

Semper humana gens malè de Deo meruit. primo quidem vt inofficiosa eius, cum intelligeret ex

B parte, non requisiuit, sed & alios insuper sibi commentata est quos coleret: dehinc quod non inquirendo innocentiæ magistrum, & [140] nocentiæ iudicem & exactorem, omnibus vitijs & criminibus inoleuit. Ceterum si requisisset, sequeretur vt cognosceret & recognosceret requisitum, & recognitum obseruaret, & obseruatum magis propitium experiretur quàm iratum. Eundem ergo nunc quoque scire debet iratum, quem & retro semper priusquam Christiani nominarentur. Cuius bonis vtebatur ante editis, quàm deos sibi fingeret: cur non ab eo etiam mala intelligat euenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius & ingrata.

Disiecta falsæ causæ opinione, veram substituit, Deum ostendens, qui ante omnia & per quem omnia, tribus iustis de causis humano generi veluti iratum, iustitiæ legibus vti & malè de se merentes malè aliquando tractare. Prima est, quod homines licet indocti reos se diuinæ maiestatis fecerunt, quod quem Deum aliqua ex parte intelligerent (nam per ea quidem quæ videmus, facilè in cognitionem venimus eorum quæ non videntur à nobis. Cœli siquidem enarrant gloriam Dei, & opera manuum eius annunciat firmamentum) neglexerunt: doctiores verò quod pro comperto habentes, quicquid moueatur, ab alio moueri, neque in infinitum esse processum: aliquid tandem immobile confiteri debuerint, qui Deus est: præterea cum nihil à seipso generetur, ad eam denique causam deuenire, quæ increata & immobilis alia omnia moueat & generet. Per hos itaque naturæ igniculos cum aliqua Deum intelligerent, tantum abfuit vt studio eius cognitionem augerent aut indagarent, vt alios sibi deos temerè fingerent, & creatis (vt inquit Apostolus) diuinum honorem tribuerent creatore neglecto. vnde secundæ causæ aditus est factus, vt virtutis scilicet autore & duce repudiato, omni genere vitiorum contaminati meritò plectantur: id quod in contrarium recidisset, si prælucentibus naturæ facibus, verum Deum requisissent. tantam enim illius numinis maiestatem vimque cognouissent, vt pro suis quisque viribus ipsum coluissent, maximáque pietate prosecuti essent, atque ita semper propitium (vt pridem quandoque) sensissent, quem nunc iratum experiuntur, expertíque sæpenumero fuere multo ante sectam Christianam. ex quibus tertia exorta est causa ingratitudinis. Cum enim iam à principio mortales fructum ho-

C norum quæ parauerat ediderátque Deus ceperint, & immemores aut nullam gratiam habuerint, aut in indignos transtulerint, quid mirum, si cuius bona sentire noluerunt, mala tandem experiantur?

Et tamen si pristinas clades comparemus, leuiora nunc accidunt, ex quo Christianos à Deo orbis accepit. Ex eo enim & innocentia seculi iniquitates temperauit, & deprecatores Dei esse cœperunt. Denique [141] cum ab imbribus æstiua hyberna suspendunt, & annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimq; pransuri, balneis & cauponis & lupanaribus operati, [142] Aquilicia Ioui immolatis, nudipédalia populo denunciatis, cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus expectatis, auersi ab ipso & Deo & cœlo. Nos vero ieiunijs aridi, & omni continentia expressi, ab omni vitæ fruge dilati, in sacco & cinere volutantes, inuidia cœlum tundimus, Deum tangimus, & cum misericordiam extorserimus, Iupiter honoratur. [[143] Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuæ adorantur. Etenim credibilius haberi debet eum irasci qui negligatur, quàm qui coluntur. aut næ illi iniquissimi, si propter Christianos, etiam cultores suos lædunt, quos separare deberent à meritis Christianorum. XLI.

A collatione. Amplius, inquit, tantum abest vt Christiani sint in causa calamitatum, quibus orbis terrarum affligitur, vt affirmare proculdubiò possim, ex quo talis disciplina introducta est, multo minores incubuisse clades. Si enim Deus tangitur ira, & precibus mortalium conciliatur, gratiórque est illi continentia quàm libido atque luxuria, Christianos nimirum deprecatores magis quàm alios accipiet. nam in comparatione institutionum, quibus in eius-

modi casibus vtitur vterque nostrum, liquidò apparet quanta cum virtute preces nos fundimus, tanta vos impietate contendere. Si enim ludum sit, & tamdiu serenus aër deneget imbres, vt æstiua continuentur cum hybernis, & maxima sollicitudine torqueantur eius anni homines, vos nullum intemperantiæ genus remittentes, pedibus tantum nudis procedentes, creditis nouo genere sacrificij, aquilicijs scilicet ex ipsis laquearibus Capitolij descendere nubes. Nos verò eo tempore quo magis misericordiam Dei exoremus, continentiam geminamus, & in omnia humilitatis genera descendimus. Ieiunijs, sacco, cinere voluntates quidem nostras contundentes castigantésque, cœlum verò ipsum in inuidiam penè & in crimen vocantes, quod iam mœstis afflictísque hominibus pluuiam deneget: cúmque nostra deinde opera propitius Deus pluat, vos Iouem Capitolinum quasi eius muneris autorem veneramini. Vnde iustioribus de causis inferre possimus, in vos omnes eadem merito dici posse quæ Christianis imputantur. Nam si quis Dei cultus est, & statuis id mortalium dedicetis, nónne in terras iram Dei allicitis, vt vobiscum omnes alij plectantur? profectò quicunque liber est ab odio, iudicabit vos equidem inter homines importunos esse & noxios, & quibus incommoda publica ascribi debeant. Quod si dij vestri quos tanto studio colitis, benigni sunt, calamitates tamen non defendant, restat vt ab alio quod negligitis numine prouenian: alioquin si possint illi auertere, nec velint, iniqui sunt, & nulla benemerentium gratia mouentur, quoniam insontes vos à nocentibus non segregent. D

Hoc, inquitis, & in Deum vestrum repercutere est. Siquidem & ipse patiatur propter prophanos etiam cultores suos lædi, admittire prius dispositiones eius, & non retorquebitis. qui enim semel æternum iudicium destinauit post seculi finem, non præcipitat discretionem, quæ est conditio iudicij, ante seculi finem. Æqualis est interim super omne hominum genus & [144] indulgens & increpitans. communia voluit esse & commoda profanis, & incommoda suis, vt pari consortio omnes & seueritatem experiremur. qui æquitatem didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus seueritatem: vos contra vtrámque despicitis: & sequitur vt omnes seculi plagæ nobis si fortè in admonitionem, vobis in castigationem à Deo obueniant. Atquin nos nullo modo lædimur: in primis quia nihil nostra refert in hoc æuo nisi de eo quàm celeriter excedere: dehinc, quia si quid aduersi infligitur, vestris meritis deputatur. sed & si aliqua nos quoque perstringunt vt vobis cohærentes, lætamur magis recognitione diuinarum prædicationum, confirmationum scilicet fiduciam & fidem spei nostræ. Sin verò ab eis quos colitis, omnia vobis mala eueniunt nostri causa, quid colere perseueratis tam ingratos, tam iniustos? qui magis vos in dolore Christianorum iuuare & asserere debuerant, quos separare deberent à meritis Christianorum. E

Quam Tertullianus ansam aduersarijs dedisse videbatur, è manibus nunc aufert, ignorantiæ addicens. Cùm enim misericordiæ iustitiæque diuinæ participes omnes homines eodem tempore fiant, & gentes aliæ cum Christianis, & Christiani cum alijs plectantur, à quocunque id numine eueniat, iniquum videbatur ijs qui rem ipsam de proximo intuerentur. Christiani verò homines prouidentiæ œconomiæque Dei conscij, æquo omnia ferentes animo, ab eo ordine seriéque rerum quam à principio destinauit in nobis nimirum recedere arbitrantur. Cùm enim constituerit Deus in clausula seculorum iudicare omnes homines, nimium inuidiosè videretur aut improbè, si quos ad arbitrium suum in terris viuere voluerit, sub ijsdem conditionibus ante statutum tempus, & quasi indicta causa viribus iudicij exercerentur distinguerentúrque mortales. Sed & quos amat Deus tanquam filios statim corrigit, ita vt bonorum hic animos leniter expurget, malos in grauiores pœnas reseruet. Timentibus enim Deum omnia cooperantur in bonum. seueritate siquidem diuina admonentur, à qua cæteri puniuntur. Sed quantumuis ab iniurijs conflictentur Christiani, tribus potissimum causis persuadentur nullo vnquam affici detrimento. primò quia cùm se peregrinos, in terris agere credant, quo citius vitam cum morte commutantes, ad veram patriam peruenerint, eo magis secum feliciter autumant, vt qui ad mortem cruciatúsque distracti canere solent. Respice anima mea in requiem tuam, quoniam Deus benefecit tibi. Deinde quicquid interea perpetiuntur, ascribitur illis à Deo inter vera certáque merita. Postremò in his malis tantum abest vt Christiani perturbentur, vt ex his fiduciam maiorem & quasi arrabona accipiant promissorum bonorum, cum eadem recognoscant à sacris vatibus tanto prius tempore prædicta vnde vestra sunt omnia hæc mala. Si verò (vt dictatis) nostra culpa sæuiant dij, admiror patientiam vestram, qui tam ingratos colatis & iniquos. debuerant illi egregiam erga vos operam nauare, & beneficentiores esse, vos iamdudum sibi, quasi suos asserentes comprehẽdentésque, vt inuidia simul & dolore destituti Christiani disrumperentur, nedum seorsum ab illis vos seiungere, expertésque facere nostrorum demeritorum. F

XLII. [145] Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur; & infructuosi in negotijs dicimur. quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis? neque enim [146] Brachmanæ, aut [147] Indorum gymnosophistæ sumus, syluicolæ & exules vitæ. Meminimus gratiam nos debere domino Deo creatori, nullum fructum operum eius repudiamus, planè temperamus, ne vltra modum aut perperam vtamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, [148] stabulis, nundinis vestris, cæterísque commercijs cohabitamus in hoc seculo. nauigamus & nos vobiscũ & [149] militamus, & rusticamur, & mercamur, proinde miscemus artes, opera nostra publicamus vsui vestro. Quomodo infructuosi videamur negotijs vestris, cum quibus, & de quibus viuimus, non scio. Sed si cerimonias tuas non frequento, attamen & illa die homo sum. non lauor diluculo [150] Saturnalibus, ne & noctem & diem perdam: attamen lauor honesta hora & salubri, quæ mihi & calorem & sanguinem seruet. [151] rigere & pallere post lauacrum mortuus possum. [152] Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiarijs suprema cœnantibus mos est: attamen vbi de copijs tuis cœno. [153] non emo capiti coronam. quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo vtar? puto gratius esse liberis, & solutis, & vndique vagis.

A gis. Sed & si in coronam coactis, nos coronam naribus nouimus, viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non conuenimus: quæ tamen apud illos cœtus venditantur, si desiderauero liberius de proprijs locis sumantur. Thura planè non emimus. Si Arabiæ queruntur, [154] scient Sabæi pluris & carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari, quàm dijs fumigandis. Certè, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt, stipes quotusquisque iam iactat. non enim sufficimus & hominibus & [155] Deis vestris mendicantibus opem ferre, nec putamus alijs quàm petentibus impertiendum. Denique porrigat manum Iupiter, & accipiat, cum interim plus nostra misericordia insumit vicatim, quàm vestra religio templatim. Sed cætera vectigalia gratias Christianis agunt ex fide dependentibus debitũ, qua alieno fraudando abstinemus: vt si ineatur quantum vectigalibus pereat fraude & [156] mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, vnius speciei querela compensata pro commoda cæterarum rationum.

Contra maximas huc vsque calumnias disputatũ est à Septimio, læsæ & diuinæ & humanæ majestatis, quorũ reatus morte mulctari solet. quæ restãt vulgares penitus sunt, & ex odij abundantia ab infima indigentiq; plebe in Christianos profusæ. deriuantur sanè ex eodem fonte immutatæ religionis. nam cum Christiana lex ita componat animos hominum, vt omnia cum virtute peragant, necesse erat vt eius sectatores in multis rebus aliorum viuendi ratione dissentirent. cum itaque Christiani homines immodestos quosdam mores exuti haud ita frequentes tabernis, balneis officinisque vterentur, iudiciorúmque contentiones summopere deuitarent, factum est vt apud multitudinem genus hominum appellarentur non modo extraneum, sed inutile quidem & nullius inter homines vsus, vt à quibus nihil compendij aut lucri sperari posset. Quæ maxima quidem iniuria est contra ciues. Nati enim ea conditione sumus omnes, vt non modo nobis, sed alijs etiam prodesse debeamus. Tertull. igitur vt ab hac quoq; calumnia Christianos liberet, quàm immeritò talia de Christianis iactentur ostendit à simili potissimum, & à dissimili reprobans auaritiam simul & ineptias plebis. Nam si, inquit, Christiani aliquam oceani insulam quomodo gens illa superstitiosissima Brachmanarum incolerent seorsum ab alijs hominibus, aut in syluis velut Indorum philosophi gymnosophistæ

B relegati viuerent, poterant aliquo modo infructuositatis accersiri: verum cum eadem loca, eundem cultum, easdem vitæ necessitates prosequantur, vobiscum eadem munia obeuntes, non video cur eius nominis insimulari possint, nisi forte in epularum balneorúmque ratione modum tempúsque legitimum seruare, vitaréque luxuriam, reponatur in culpa. Quid ergo minimus ego merear vocari ciuis, si aut crudus aut temerè nolim quacunq; hora vobiscum in balneum descendere, à quo facilè & pallere rigeréque possim? nanque hoc mihi mortuo licebit. Si verò in ludis liberalib. in publico conuiuari non placet, quid hoc ego magis importunus fio rebus humanis? damnandus hic mos potius erat. nam & qui bestijs damnantur, ita palam ad nouissimas epulas discumbunt. Præterea si mihi flores emo, vt manibus tantummodo gestare iuuet, aut spargere potius dum cœno, quàm capita corollis adumbrare, nónne magis rationi cõsentaneum, vt odorati suauéque colorati flores narib. potius admoueantur & oculis, quam iouiliter capiti? at si ad cœtus nundinásque non venio ad merces emendas, sed potius in sua quemque taberna opificem institorémque cõuenio, nónne ciuitas de meo facit eundem quæstum? sed ne mercatores quidem exotici conqueri de Christianis meritò possunt. nam si odores Arabicos ad suffitus deorum non emimus, in sepeliendis tamen cadaueribus maiorem copiam thuris absumimus. Quod si templorum æditui clamitent, ex quo Christiani sunt, carbonas fieri indies maligniores, neque ideo nos minus viles hominibus, aut in deos magis impios credant, quum pauperiores eleemosynis nostris subleuentur, ita vt multò plus per singulos vicos hominibus petentibus stipem impendamus, quàm vos dijs vestris per templa offeratis. Cæterum tantum abest vt inutiles nos ciuitates existiment, vt maiorem à nobis in suis vectigalibus prouentum experiantur, qua compensatione omnis eiusmodi querela facilè tolli potest. nesciunt enim Christiani fallere, summoque studio cauent ne fraudem aliquam committant, tributorum vectigaliúmque debita semper ex fide dependentes, quæ alij omnes minus semper quam inferant profitendo, defraudare gestiunt. Igitur cum dissimiles omnia degamus ab ijs qui infructuosi habentur neque adeò nostra viuendi ratio sit à vestris vsibus aliena, quamobrem dicimur in negocijs inutiles, & in homines minus officiosi?

XLIII.

[[157] Planè confitebor qui conqueruntur. nam si qui fortè verè de sterilitate Christianorum conqueri possint primi erunt lenones, [158] perductores, [159] aquarioli, tum sicarij, venenarij, magi: item

C arioli, aruspices, mathematici. his infructuosos esse magnus fructus est: & tamen quodcunque [160] dispendium est rei vestræ per hanc sectam cum aliquo præsidio compensari potest. quantos habetis, non dico [161] qui iam de vobis dæmonia excutiant, non dico iam qui pro nobis quoque vero Deo preces sternant, quia fortè non creditis, sed à quibus nihil timere possitis.

Quæcunque dicuntur ad persuadendum, duabus præcipuè rebus aut ratione, aut personarum autoritate communiri solent: ita fit vt modo ratio in oratione examinanda sit, vtrum necessariò aut probabiliter concludat, modo de personarum qualitate disceptari conueniat, si eiusmodi sint vt fidem facere possint. non enim quicquid à quoquam dicitur probandum: neque si prodigus nimium perparcè fieri sumptus queratur, idcirco assentiendum. Cùm igitur Tertullianus rationes eorum qui Christianos dicerent, detrimento ciuitatibus esse confutasset, à qualitate nunc personarum ostendit, non modo non accipiendas esse talium querelas, sed lucro potius gratiæque ponendas. Sunt enim tria hominum genera qui de Christianis potissimum conqueruntur, ciuitatibus omnibus maximè importuni. Qui enim magis animis hominum insidiantur, quàm lenones, internuncij, & aquarioli, id est impudicarum mulierum (vt inquit Festus) sordidi asseclæ? Quænam feræ in corpora mortalium tam atrociter sæuiunt, quàm sicarij, venenarij, veneficique homines? qui porrò rebus maiori fraude insidiantur, quàm aruspices, Chaldæi, mathematicique illi omnes, qui prædicere omnia profitentur? nimirum eiusmodi homines à secta Christiana deprehensi, meritóque damnati lamentantur maligniores nunc esse quæstus, cum quod illis deperit inhonestis, addatur ingenuis, & magnus sit prouentus alijs illorum detrimentum. Sed videte quàm multa vero consonant. Esto accipiant vrbes aliquod à Christianis damnum, tantum adest ex alia parte boni, vt cumulatè compensatum

æquius ferri possit. nam (vt omittam à vobis expelli per Christianos infestos dæmonas, & pro vobis verum Deum quotidie deprecari) quotquot Christianos habent ciuitates, totidem homines habent à quibus nihil timentes sperare omnia bona possunt. Ea enim nostra lex est, quæ omnibus benefacientes, nullis esse detrimento præcipiat. D

XLIV. [[162] At enim illud detrimentum Reipublicæ tam grande quàm verum nemo circumspicit, illam iniuriam ciuitatis nullus expendit, cùm tot iusti impedimur, quum tot innocentes erogamur. Vestros enim iam contestamur actus, qui quotidie iudicandis custodijs præsidetis, [163] qui sententijs elogia dispungitis: tot à vobis nocentes varijs criminum elogijs recensentur, quis illic sicarius? [164] quis manticularius? quis sacrilegus, aut corruptor, [165] aut lauantium prædo? quis ex illis etiam Christianus ascribitur? aut cùm Christiani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes. de vestris semper æstuat carcer, de vestris semper metalla suspirant, de vestris semper bestiæ saginantur, de vestris semper munerarij noxiorum greges pascunt. nemo illic Christianus, [166] nisi planè tantum Christianus, aut si & aliud, iam non Christianus.

Quemadmodum polyandria, id est multitudo ciuium maximè optanda est cuique Reipublicæ, neque ab alia aliqua re maiora commoda expectare debet vlla ciuitas: quàm à suorum ciuium frequentia, vnde leges de maritandis ordinibus prodierunt, iúsque trium liberorum: ita nulla perniciosior Reipublicæ calamitas accidere potest, quàm amissio ciuium & solitudo, quod ex offeosione belli, aut aliqua pestilentia intelligi potest, aut quacunque ciuili discordia, vbi optimi ciues aut periclitantur, aut tolluntur è medio: perinde ac omnibus locis eueniebat, in quibus Christiani exagitabantur. quam rem secum Tertull. reputans: Vestra, inquit, Romani ridicula charitas est in Rempublicam, quæ minimo damno infimæ plebis commota, quod maximum est & verum detrimentum negligit, damnatio scilicet & diuexatio optimorum virorum, quam quoties Christianos damnatis exercetis. Tunc enim Rempublicam iustis optimisque ciuibus orbatis, quod facilè vobis per inductionem persuaderi potest, quam de vestris actibus eruam à vestris iudices sententijs, quibus elogia titulíque nocentum quos in custodijs continetis, definitis atque vltimam manum imponitis. Si igitur quum à vobis scelesti recensentur, neque Christianos inter sicarios & homicidas, neq; inter manticularios & fures crumenarúmque attrectatores, neque inter sacrilegos, neque inter id genus facinorosos homines deprehenditis (tales enim inter nos non admittimus) patet nos esse innocentes, atque adeò iniustè cum & cum maximo Reipublicæ damno damnari. Quod si tamen inter scelestos vestri generis homines, quorum ea multitudo est, vt refertus carcer æstuare videatur, & fodinæ metallorum suspirare, de quibus etiam bestiæ saginantur: & munerarij, id est ciues illi qui spectacula populo ædunt, greges sibi parant ad eiusmodi munera: Christiani quoque homines annumerantur, ij nullo alio titulo damnantur quàm quod Christiani sunt. nam si quo præterea eulogio insignirentur, vt furti, & homicidij, iam Christiani non sunt, neque eiusmodi homines in talem amplius sectam recensentur. E

XLV. [[167] Nos ergo soli innocentes. Quid mirum si necesse est? Enimuero necesse est, innocentiam à Deo edocti, & perfectè eam nouimus, vt à profecto magistro reuelatam, & fideliter custodimus, vt ab incótemptibili dispectore mandatam. Vobis autem humana æstimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperauit, inde nec plenæ, nec adeò timendæ estis disciplinæ ad innocentiæ veritatem. Tanta est prudentia hominis ad demóstrandum bonum, quanta autoritas ad exigendum, tam illa falli facilis, quàm ista contemni. Atque adeò quid plenius, dicere, Non occides? an docere ne irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an & de maliloquio interdicere? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriæ sinere? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras quæ videntur ad innocentiam pergere de diuina lege vt antiquioris formæ mutuatas. [168] Diximus iam de Mosi ætate. Sed quanta autoritas legum humanarum? quum illas etsi euadere homini contingat, & plerumque in admissis delitescere, & aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate delinquendi, recogitata etiam breuitate supplicij cuiuslibet, non tamen vltra mortem remansuri? [169] Sic & Epicurus omnem crucitaum doloremque depreciat, modicum quidem contemptibilem pronunciando, magnum verò non diuturnum. Enimuero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam prouidemus, meritò soli innocentiæ occurrimus, & [170] pro scientiæ plenitudine, & pro latebrarum difficultate, & pro magnitudine cruciatus non diuturni, verùm sempiterni, eum timentes quem timere debebit & ipse, qui timentes iudicat, Deum non proconsulem timentes.

Matth. 5.

F

Sympetasma sanè probabile. nam si qui carent scelere sunt innocentes, Christiani vt ex vestris actibus probatum est, sceleribus carent; sunt ergo innocentes: id quod nemini mirum videri debet, imò aliter fieri non posse, si autorem innocentiæ nostræ disciplinæque rationem contemplatus cum aliarum gentium legislatoribus conferat. Deus enim præceptor noster est, qui quom olim alloquutus sit maiores nostros per prophetas, nouissimè loquutus est nobis in filio. qui sanè talis est, vt à discipulis sectatoribúsque suis dno illa, quæ potissimùm in vnaquaque methodo desiderantur, de se maximè probet, vt perfecta scilicet sint & vera quæ doceat. Nihil enim non perfectum à Deo manat, ac eius autoritatis vt contemni non possit. Quid enim aut latere Deum potest, aut viribus eius resistere? vobis autem leges innocentiæ præscripserunt homines, quorum iudicium & autoritas ea est, vt illud facilè falli possit, hæc autem negligi. Sed verba nunc nostrorum dogmatúm perpendantur, quæ Christus non in tabulis lapideis ceratisve, sed in pectoribus nostris inussit tanta virtute prædita, vt commenta omnia humana, quibus philosophia mores animorum concinnari studeat longè superauerit. Fingunt illa quidem studiosum hominem, Christus verò præstat, non modo enim ille facinora damnat, aut voluntatem in scelera pronam, sed motus ipsos naturales

non

A non necessarios statim resecat, ita vt homo per Christum renatus, seipsum abneget. Vestris siquidem legibus cauetur, ne homicidium committatur, Christianis verò præceptis, vt ne irascamur quidem. At quid plenius absolutiusque est dicere, non occides, an ne irascaris quidem? nimirum & illud profectius oculos à sua voluptate continere, quàm adulterium cohibere? atque ita de singulis. Sed & vos obiter illud recognoscite, quascunque leges innocentiæ sanxistis, ab exemplari diuinæ legis esse mutuatas: vt quum de Mose agebamus intelligi potuit: nunc verò pœna neglectæ legis vtrinque expendatur, cuius sanè metu continentur homines plerumque in ordine. Leges enim humanæ earúmque ministri paucos ex his qui eas non seruent deprehendunt, & deprehensos puniunt: & facilè plerunque est aut delitescere aut euadere. Et si voluntas vehemens vrgeat aut necessitas, etiam contemnere. Recogitatis enim nullum post mortem scelera manere supplicium, & quamdiu vixerit aliquis, dilemma quod in suis Cyriadoxis posuit Epicurus, satis ostendit omnem esse dolorem negligendum. At nos quum legislatorem habeamus, qui nostra quoque pectora penetret, & ab eo dijudicemur, qui docuit æternam animis pœnam aut præmium constitutum, cuius plena & perfecta scientia est, quem, vt diximus, nullos latere potest, quid mirum si soli innocentiam amplectamur, timentes illum, quem is aliquando etiam timebit, qui respectum magis habens ad homines quàm ad Deum, damnat timentes Deum, absoluit autem proconsulem prætorémve timentes.

XLVI. [171 Constitimus, vt opinor, aduersus omnium criminum intentionem, quæ Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, & quibus modis probare possimus ita esse sicut ostendimus, ex fide scilicet & antiquitate diuinarum litterarum. item ex confessione spiritualium potestatum. Quis nos reuincere audebit non arte verborum, sed eadem forma qua probationem constituimus de veritate? Sed dum vnicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas 172 dum de bono sectæ huius obducitur (quod vsui iam & de commercio innotuit) non vtique diuinum negocium existimat, sed magis philosophiæ genus: Eadem, inquit, & philosophi monent & profitentur, innocentiam, iustitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur ergo quibus comparamur de disciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatémque

B disciplinæ? vel cur & illi vt pares nostri non vrgentur ad officia, quæ nos non obeuntes periclitamur? quis enim philosophum sacrificare, aut deierare, 173 aut lucernas meridie vanas proferre compellit? 174 Quinimmo & deos vestros palàm destruunt, & superstitiones vestras commentarijs quoque accusant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant sustinentibus vobis. Et facilius statuis & salarijs remunerentur, quam ad bestias pronunciantur. Sed meritò. philosophi enim non Christiani cognominantur. Nomen hoc philosophorum dæmonia non fugat. quidni? quum secundum Deos philosophi dæmonas deputant. 175 Socratis vox est, Si dæmonium permittat. Idem & quum aliquid de veritate sapiebat, deos negans, Æsculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat. Credo ob honorem patris eius, quia Socratem Appollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem inconsideratum: sapientiæ testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse.

Cùm longior in dicendo Tertullianus fuisset, breui epilogo iudicum animos reficit, duo præcipuè illis, quæ totius orationis maxima sint capita ac veluti scopi, commemorans: quod scilicet criminum calumniam disjecerit, quibus Christiani damnantur, atque eius sectæ statum esse a Deo ostēderit, ijs quidem rationibus, quas haud sanè quisquam reuincere poterit: si modo sophistarum commentis relictis, nihil enim est quod verbo redargui non possit, in rei simplicitate versetur, quomodo scilicet nos formam veritatis constituimus. Atque ex hoc loco perorandum fuisset, nisi nonnullorum contumacia constaret, nobis aliud ex incredulitate negocium facessens. Nam cùm ipsi ex diuturno iam commercio cum Christianis persuadeantur, & vi quodammodo cogantur confiteri talem sectam bonam esse, & bonorum studiosam, attamen quale est incredulitatis ingenium, gloriam eius rei ad alios autores retorquere conantur: neque alia per Christum decerni, quàm quæ olim à philosophis inuenta disputatáque sint, oblatrant. restat igitur vt collationem eorum faciamus, quo certius appareat Christianum dogma non ab homine pendere, neque ex homine

C propagatum, si tamen illud prius quæramus, Cur si Christianorum disciplina eadem est, quæ & philosophorum, non eodem quoque modo accipiatur. Debebat enim comparationis argumentum paria vtrisque facere: & qua licentia philosophi vtuntur in docendis suis placitis, permittere quoque Christianis: rursus quæcunque iubentur Christiani philosophos non excludere, vt illi quoque & sacrificare, & per genium Cæsaris deierare cogerentur. quod si per festos Cæsarum dies pro foribus exornans lucernas in meridie, quando lucente vera face solis, nullo opus est lumine, non inflammarent, fraudi perinde illis esset atque Christianis: nimirùm lex illa iniqua quæ de æqualibus non æquabiliter promeretur. Quod si philosophos dicas, ob eam causam impunè quæcunque fari, quia deos vestros non impugnant, neque Cæsarum maiestatem lædunt, falsa penitus hæc est obiectio atque ridicula. nam quam vos potissimum sectam probatis, multis suis scriptis & Latinis & Græcis omnem deorum censum penitus tollit, atque ea verborum libertate semper illi vtuntur, vt ne principibus quidem parcant in dicterijs cauillisque suis: vos tamen tantum abest vt bestijs, quomodo Christianos, obijciatis, vt salarijs quoque aut conducatis, aut alatis, & positis statuis famam illorum propagetis. Sed totum hoc odium (vt à principio dicebamus) nominis est non rei, quod à contraria ratione sumitur. nam illud potius amandum fuerat quod maioris esset autoritatis & emolumenti. Per Christi siquidem nomen malos vobis dæmonas expellimus, quod per nullius philosophorum non licet. neque id mirum, quum illi dæmonas pro dijs habeant & venerentur: quod quum alij quamplurimi, tum Socrates ille testimonio Pythij Appollinis sapiens iudicatus duobus comprobat argumentis. Nam quum dæmone quodam vteretur, nihil de se nisi secundum illam exceptionem promittebat. Si per genium licebit. & in carcere gallinaceo fecit Æsculapio. In qua re non possum satis admirari & hominis & eius Dei inconstantiam: ille quum deos nullos esse diceret. Æsculapio tamen sacrificauit: hic sapientem iudicauit, qui sua negaret numina.

In quantum odio flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide præstat, offendit. Qui autem adulterat & affectat, hoc maximè nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, qua illusores &

corruptores. Mimicè philosophi affectant veritatem, & affectando corrumpunt, vt qui gloriam captant. Christiani eam necessario appetunt, & integrè præstant, vt qui saluti suæ curant, adeò neque de conscientia, neque de disciplina, vt putatis, æquamur. D

De eadem fidelia (vt aiunt) duos nunc Tertullianus parietes dealbat. Dum enim opponit quæ sit inter Christianos & philosophos differentia, rationem quoque assignat, quamobrem alteros gentes ament, alteros tanto odio persequantur. Vetus quippe adagium est, Veritas odium parit: ita à contrario hypocrisis beneuolentiam, apud eos maximè qui voluptatibus implicati veritatem insectantur. Hanc itaque Christiani quum necessariò inquirant, ac pro viribus fideliter præstent, id est ὑπέχωσι, neque dissimulent vllo modo, vt qui ex ea salutem sibi finem proposuerint philosophi contra veritatem tantisper curent, quantum ad gloriam assequendam faciat, quo fine proposito necesse habent à veritatis tenore in gratiam hominum declinare: manifestum fit, quamobrem Christianos pleri que hominum fugitent. Accedit etiam talem esse rationem philosophorum, vt quum videantur affectare veritatem, eo nomine & causa maiorem sibi gratiam conciliant apud homines, quàm ij qui liberè illudunt atque corrumpunt. Veritatis igitur illi nomine abutentes, veluti mimi aliter re ipsa se habent. Quocirca alia est conscientia Christiano, alia philosopho: & quum in fine vterque maximè differat, distare quoque disciplinam necesse est.

[176] Quid enim Thales ille princeps physicorum sciscitanti Crœso de diuinitate certum renunciauit, commeatus deliberandi sæpè frustratus? Deum quilibet opifex Christianus & inuenit, & ostendit, & exinde totum quod à Deo quæritur, re quoque assignat: [177] licet Plato affirmet factitatorem vniuersitatis, neque inueniri facilem, & inuentum enarrari in omnes difficilem. [178] Cæterum si de pudicitia prouocemus, lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronunciatam. Sexum nec fœmineum mutat Christianus. [179] Noui & Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardorem subantem. [180] Audio & quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio perijsse. Christianus vxori suæ soli masculus nascitur. [181] Democritus excæcando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, & doleret, si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At Christianus saluis oculis fœminam videt, animo aduersus libidinem cæcus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus [182] Diogenes superbos Platonis thoros alia superbia deculcat: Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, [183] ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Prienenses tyrannidem affectant: Christianus vero nec ædilitatem. Si de æquanimitate congrediar, [184] Lycurgus apocarteresin optauit, quod leges eius Lacones emendassent: Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum hostibus denegauit: Christianus etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, [185] Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco excedere fecit: Christianus nec inimicum suum lædit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur, quàm [186] Plato a Dionysio ventris gratia venditatur. [187] Aristippus in purpura sub magna grauitatis superficie nepotatur. & [188] Hippias dum ciuitati insidias disponit, occiditur. hoc pro suis omni atrocitate dissipatis, nemo vnquam Christianus tentauit. E

Post totius summæ breuem comparationem ad partes descendit. & quid primò differat in theologia; quæ totius philosophiæ scopus est & finis, disciplina philosophorum à Christiana exemplo Thaletis demonstrat. nihil enim philosophi de Deo certi proferre ausi sunt, vix per negationem edocentes quod cum affirmatione vulgaris quilibet Christianus commonstrare potest. Deinde partes eius philosophiæ, quæ ad mores pertinet, examinans, exemplis per virtutis capita productis admonet, quàm negligentiores semper illi fuerint & incontinentiores, quàm Christiani, qui multò arctioribus circunstantijs virtutem circumscribentes sibi melius imperare, atque affectus omnes sedare didicerunt.

[189] Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam à regula disciplinæ, desinunt tum Christiani haberi penes nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine & in honore sapiētiæ perseuerāt. Quid adeo simile philosophus & Christianus, Græciæ discipulus & Cœli? famæ negociator & vitæ? verborū & factorum operator? rerū ædificator & destructor? amicus & inimicus erroris? veritatis interpolator & integrator? furator eius & custos. [190] Antiquior omnibus ni fallor? & hoc mihi proficit antiquitas præstructa diuinæ litteraturæ, quo facilè credatur thesaurum eam fuisse posteriori cuique sapientiæ. Et si non onus iam voluminis temperarem, etiam excurrerem in hanc quoque probationem. Quis poëtarum, quis sophistarum, qui non omninò de prophetatum fonte potauerit? inde igitur philosophi sitim ingenij sui rigauerunt, vt quæ de nostris habent, ea nos comparent illis, [191] inde opinor & à quibusdam philosophia quoque eiecta est, à Thebanis dico, à Spartiatis, & Argiuis, dum nostra conantur, & homines gloriæ (vt diximus) & eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sanctis scripturis offenderunt digestis, pro instituto curiositatis ad propria opera verterunt, neque satis credentes diuina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, vt adhuc tunc sub nubila, etiam ipsis Iudæis obumbrata quorum propria videbantur. Nam & si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat, per quod incertum miscuerunt etiam quod inuenerant certum. Inuentum enim solūmodo Deum non vt inuenerant, disputauerunt, [192] vt & de qualitate & de natura eius & de sede disceptent. Alij incorporalē asseuerant, alij corporalem vt tam Platonici quàm Stoici: alij ex atomis, alij ex numeris, sicut Epicurus F XLVII.

A curus & Pythagoras, alij ex igne, qualiter Heracleto visum est. [593] Platonici quidem curantem rerum; contrà Epicurei otiosum & inexercitum, & vt ita dixerim, neminem humanis rebus; positum vero extra mundum Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo intra illud maneat, quod regat. [594] Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, decessurus mansurúsve sit, variant. [595] Sic & de animæ statu, quam alij diuinam & æternam, alij dissolubilem contendunt, vt quis sensit, ita intulit aut reformauit. Nec mirum si vetus instrumentum ingenia philosophorum interuerterunt. Ex [596] horum semine & nostram hanc nouitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad Philosophicas sententias adulterauerunt, & de vna via obliquos multos tramites & inextricabiles sciderunt. Quod ideo suggesserim, ne cui nota varietas sectæ huius, in hoc quoque nos philosophis adæquare videatur & ex varietate defensionum iudicet veritatem.

Ex necessaria anthypophora propositum magis suum corroborat, nam obijcere statim aliquis poterat, non ideo dissimilem esse philosophum à Christiano, quia nonnulli ex philosophis temperantiam aut probitatem quam tradunt seruare nequiuerint: nam & hoc ipsum in secta etiam Christiana euenit, vt fiant apostatæ. Verum hoc, inquit, est, sed ratio diuersa succedit. Philosophus enim licet aberrarit, eius nominis autoritatem non amittit. Diogenes enim, Zeno & Aristoteles, inter principes philosophorũ nihilominus habentur, Christianus verò simulac à disciplina declinat, ex albo Christianorum eraditur: neque vllo modo eo dignatur nomine aut censu. Sed definitas rei partes percurramus, iam profectò patebit, quàm non possint inter se comparari. Discipulus nempe Græciæ & hominum philosophus est, at Christianus cœli & Dei philosophus totum se ad famam comparandam dirigit, Christianus vt honestè viuat: ille verbo tenus laudabilis, hic etiam factis: ille suis placitis religione sublata nesciens principibus seruire coniurat contra res humanas dissipátque concilia, huic nihil est antiquius quàm mutua charitate omnia simul deuincta conser-
B uare. alter porrò quum in vniuersa natura prouidentiam videat, suis tamen sophismatis in errore versari contendit, alter sua simplicitate errorem quàm maximè potest abigit à se: alter interpolat fucóque veritatem commendat, id est elegantia tantum verborum & syllogismis, alter exprimit ipsa re. Præter hæc tantum philosophus à Christiano differt, quantum is qui furatur & veritatem quasi precario tenet, ab eo qui suo antiquo iure ac mancipio semper possedit. Omnia siquidem Moseos gesta & scripta, aliorum monumentis præcedunt, vt nemini dubium sit, illa fuisse fontem, vnde posteriores naturali discendi studio satisfacientes præcepta sapientiæ elicerent. Quam rem si longius, non tam apologia quàm volumen ipsum ad iustam magnitudinem congestum euagari posset, facilè comprobarem. Præoccupatione tamen hac summatim percurrit eam rem Tertullianus. Quis enim est, inquit, poëtarum sophistarúmve qui prophetarum nostrorum commentaria non legerit? quanto magis philosophi, qui pro rerum inuestigatione totum orbem terrarum peragrarunt antiquissima omnium monumenta perscrutati. Atqui vnde originem mundi, cognitionem Dei animorúmque & aliarum rerum notitiam commodius accipere potuerunt, quam ex Hebræa gente? ita nimirum hoc illi sibi vsurparunt, vt iam comparatio quæcunque ea sit, non aliunde prodeat, quàm quod nostra recognoscuntur in illis, qui dum crederent de stercore gemmas sibi eruere, erutas potius gemmas suo lenocinio deturparunt, ita vt nonnulli populi videntes tali philosophia homines, a cultu deorum, id est à fundamento omnium virtutum auerti, scholas illorum eiecerint, neque id mirum, si eorum rationem secum quisque reuoluat. Homines enim ij fuerunt, quorum plerique gloriæ tantum studentes satis sibi fecisse videbantur, si quæ alioqui sacra, sed ab inconcinna quadam & intelligenti curiositate digesta sua elegantia veluti mangones oblinirent, quando nec illa satis crederent, neque intelligerent, vt quæ sublimia eo quoque tempore essent, vt nunc vel ipsis Iudæis, quibus scripta videntur obscura. Fecit etiam vt homines curiosi illa maiori ex parte commutarent simplicitas quædam, qua tota sacra scriptura deducitur, ignari omnia illic à spiritu sancto dictata referri & quidem rhetorica lex præscribit, vt in dictatis recitandis pura sit simpléxque oratio, neq; vllum figuræ genus interponatur: licet simpliciter etiam de Deo tanquam manifesto loquatur, de condito orbe, & de animorum immortalitate, in quibus philosophi non contenti quod sit quicque nouisse, dum volunt propter quid illud inuestigare, ineptes omnium perturbant: quemadmodum videre est in his opinionibus rerum quæ di-
C uinum quid præ se ferunt: tam illæ diuersæ sunt inter se, quàm incertæ & inutiles. quod à simili quoq; confirmatur. Quid enim, inquit, mirum tam longo intercedente tempore, si homines suis commentis vetus instrumentum confuderunt, quum & nostra hac tempestate illud quod nouum nobis parauimus suis sophismatis in plures hæreses scindere conentur, dum de carne Christi disputant, an ægritudinibus obnoxia, an phantasma fuerit: num illi cum patre æqua potestas, atque alia eiusmodi, quæ instigante diabolo homines humanæ sapientiæ proponunt, vt his disceptationibus permixta veritatis simplicitas inter fabulosa scripta connumeretur, & fides infringatur.

Expeditè autem præscribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis quæ veniat à Christo, [597] transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diuersi isti commẽtatores probabuntur. Omnia aduersus veritatẽ de ipsa veritate cõstructa sunt, operantibus æmulationem istam spiritibus erroris. Ab ijs adulteria huiusmodi salutaris disciplinæ suborta, ab his quędam etiam fabulæ immissæ, quæ dissimilitudine fidem infirmarent veritatis, [598] vel eam sibi potius euincerent: vt quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poëtis, nec philosophis. Vel ideo magis poëtis & philosophis existimet credendum, quia non Christianis. Itaque & ridemur Deum prædicantes iudicaturum. Sic enim & poëtæ & philosophi [599] tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quæ est ignis arcani subterraneus ad pœnam thesaurus, proinde decachinnamur. [600] Sic enim & Pyriphlegethon apud mortuos amnis est. Et si [601] paradisum nominemus, locum diuinæ amœnitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneæ illius Zonæ à notitia orbis communis segregatum, [602] Elysij campi fidem occupauerunt. Vnde hæc ([603] oro

Matth. 26.
Matth. 5.
Gen. 2.

vos) philoſophis aut poëtis tam conſimilia? non niſi de noſtris ſacramentis ſi de noſtris ſacramẽtis vt de prioribus. Ergo fideliora ſunt noſtra, magiſq; credenda, quorum imagines quoque fidem inueniunt. Si de ſuis ſenſibus, iam erga ſacramenta noſtra imagines poſteriorum habebuntur, quod rerum forma non ſuſtinet. nunquam enim corpus vmbra, aut veritatem imago præcedit. [[604] Age iam ſi qui philoſophus affirmet, vt ait [605] Laberius, de ſententia [606] Pythagoræ, hominem fieri ex mulo, colubrum ex muliere, & in eam opinionem omnia argumenta eloquij virtute diſtorſerit, nónne conſenſum mouebit, & fidem infiget etiam ab animalibus abſtinendi? propterea perſuaſum quis hoc habeat, ne fortè bubulam de aliquo proauo ſuo obſonet. At enim Chriſtianus ſi de homine hominem, [607] ipſumque de Caio Caium reducere repromittat, lapidibus magis, nec ſaltem cædibus a populo exigetur. Si quæcũque ratio præeſt animarum humanarum reciprocãdarum in corpora, cur non in eandem ſubſtantiam redeant, quum hoc ſit reſtitui, id eſſe quod fuerat? Iam non ipſæ ſunt quæ fuerant, quia non potuerunt eſſe quod non erant, niſi deſinant eſſe quod fuerant. Multis etiam locis ex ocio opus erit, ſi velimus ad hanc partem laſciuire. Quis inquam beſtiam reformari vidit? Sed de noſtra magis defenſione, qui proponimus, multo vtique dignius, credi hominem ex homine rediturum, quemlibet pro quolibet, dum hominem. [608] Vt eadem qualitas animæ in eandem reſtauretur cõditionem, & ſi non effigiem. Certè quia ratio reſtitutionis deſtinatio iudicij eſt, eo quod omnino de iudicio Dei pati debent, neceſſario idem ipſe qui fuerat exhibebitur, vt boni ſeu contrarij meriti iudicium à Deo referat. Ideóque repræſentabuntur, & corpora, [609] quia neque pati quicquam poteſt anima ſola ſine ſtabili materia, id eſt carne: & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ non ſine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt.

Edictum omnibus eccleſijs proponendum. Sed ne quis, inquit, hac in varietate veritatis adulteratæ confiſus verè ſibi videatur ſuas inſtructiones defendere, illud pro comperto habeat, Chriſtianorum eccleſiam nullam aliam regulam veritatis admittere, quàm quæ à Chriſto nobis eſt per ſuos diſcipulos tradita à quibus iſtos hæreſiarchas & tempore & ſcientia poſteriores aberrare docebimus, cum aduerſus Marcionem, Hermogenem, Praxeam, & alios ſtylum perſtringemus. v a z r n a o magis poëtis. Correctio. Laborat ſpiritus erroris, vt in quibus poëtæ, philoſophi Chriſtianíque conueniunt, eadem æſtimatione accipiantur. Succedit hoc cumularè, tanto plerique odio in Chriſtianos feruntur, quilibet ſcriptor modo Chriſtianus non ſit, magis probatur, quàm ſi Chriſtianus eadem ratione referat probabiliori. Nam ſi de vniuerſali illo iudicio, quando iudicabit Chriſtus humanum genus, meminerimus: ſi infernum ignis fornacem, in quo ſcelerati diſtorquentur, prædicemus: ſi contra paradiſum locum beatis ſanctiſque deſtinatum, ignea ſpe munitum proferamus in medium, multo omnia hæc derident ethnici vtrúrque gentes, magis quàm id genus multa quæ apud alios auctores lectitantes decantant: quaſi hæc de ſuis ſenſibus philoſophi habeant tanquam priores, nos verò tanquam poſteriores imitemur illos: verum quanto noſtra monumenta antiquiora ſunt illis, tanto maiorem fidem cuique facere deberent. niſi fortè ita ſeſe res habeat, vt vmbra potius quàm corpus eſſe poſſit, & exemplaria præſtent veris rebus. Sed præcipuè mortuorum reſurrectionem ſubſannant, quaſi tale myſterium penitus inauditum ſit, neque id vllo modo natura permittat. At vero metempſychoſis illa Pythagoreorum, quam Laberius veſter tanto verborum apparatu exornat, affirmans homines ex mulo aut ex boue fieri, & è contra, ita vt cauendum ſit, ne dum quis animalium carne veſcatur, de proauo ſuo comedat, nónne magis à vero diſtare videtur, quàm quemadmodum Chriſtiani dicunt, hominem reponi ex homine? Et de Caio, verbi cauſa, eundem Caium refici? ideo tamen Pythagorici celebrantur, Chriſtiani lapidibus (ſi non etiam cædibus) expetuntur. At ſi animas hinc illuc reciprocare libenter auditis, nónne facilius concedere debetis, vt in eandem ſubſtantiam reſtituantur? id verò cur in corporibus magis abſurdum videri poteſt, quàm in ipſis animis, quas qui conſiderat, quid ipſæ nunc ſint, videbit iam non eſſe id quod fuerant. nam quum omnis motus deturbandi vim habeat, expellatur neceſſe eſt quod ante erat, quum noua forma inducitur. & quod ſemel factum conceditis, iterum fieri quid mirum? Sed ſi velimus totam hanc ſententiam Pythagoræ luxuriante oratione explicare, quàm falſum ſit, vt quis poſſit in aliquam temere beſtiam transformari, multis argumentorum locis maiorique ocio opus ſit. Sed hæc alij, nos de noſtris placitis, vt verioribus & quæ magis conuenientia repromittant. Nam quum ad thronum Dei omnes cogendi ſint, vt ratione quiſque ſuarum actionum reddita mercedem ſuam recipiat, ratio videtur exigere, vt corporum reſurrectio præcedat, vt in quo velut inſtrumento operata eſt anima iudicetur. Altera eſt etiam cauſa, à poſterioribus theologis damnata, merito fortaſſe, ſed idcirco Tertulliani ſcripta refugienda non cenſeo, tãquam ab orthodoxa fide aliena. Eo ſiquidem tempore quum fides Chriſtiana ita exagitaretur, vt radices altius adigere non poſſet, in his tantum quæ maxima erant occupabatur, neque ſe vndique expolire, aut omnes ſuas partes perſcrutari poterat: vnde ſæpius factum eſt, vt eum his quæ pro certis non erant determinata, naturalem philoſophiam coniungere non vereretur. Quæ quum animam expertem ponat interitum, & pœna ſceleribus puniendis conſtituta ſit, neceſſarium videbatur, vt ſuæ illa priori materiæ copularetur ad ſenſum doloris reſumendum.

Sed quomodo, inquis, diſſoluta materia exhiberi poteſt? Conſidera temeipſum ô homo, & fidem rei inuenies. Recogita quid fueris, antequam eſſes, vtique nihil. meminiſſes enim ſi quid fuiſſes. Qui ergo nihil fueras prius quàm eſſes, [610] idem nihil factus quum eſſe deſieris: cur non poſſis eſſe rurſus de nihilo eiuſdem authoris voluntate, qui te voluit eſſe de nihilo? Quid noui tibi eueniet? qui non eras, factus es: quum iterum non eris, fies. Redde ſi potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies. Et tamen facilius vtique fies, quod fuiſti aliquando, quia æquè non difficile factus es quod nunquam fuiſti aliquando. Dubitatur credo de Dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat non minus quàm de morte vacationis & inanitatis impoſuit animatum

ſpiritu

A spiritu omnium animarum animatore, signatum & ipsum humanæ resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidiè interfecta resplendet, & tenebræ pari vice decedendo succedunt, sidera defuncta viuescunt, tempora vbi finiuntur, incipiunt, fructus consummantur & redeunt. Certè semina non nisi corrupta & dissoluta fœcundius surgunt, omnia pereundo seruantur, omnia de interitu reformantur. Tu homo tantum nomen, [61] si intelligas te vel de titulo Pythiæ discens, dominus omnium morientium & resurgentium, ad hoc morieris, vt pereas? Vbicunque resolutus fueris, quæcunque te materia destruxerit, hauserit, aboleuerit, in nihilum prodegerit, reddette. Eius est nihilum ipsum, cuius & totum.

Argumenta hæc à naturalibus rebus sumpta, quibus insinuare corporum restitutionem Tertullianus conatur, videbuntur ijs qui in fidei Christianæ basi iam residēt, aut nulla esse aut friuola: sed ij meminerint quibus cùm res agitur, esse gentes plerasque Epicureas, quæ tantum aberant vt robustissimum cibum conficerent, vt vix fidei nostræ lac exugerent. paulatim itaque procedendum fuit, & quæ comparari alioqui non possunt, in comparationem committere, vt fides apud ignaros mysteriorum Dei, aliquo rationis inuolucro protenderetur. Si ergo, inquit, tuam priorem conditionem animaduertas, mentéque tecum reuoluas, nihil fuisse prius quàm factus es, multo facilius esse putabis, postquam resolutus es, iterum vt prodeas in vitam. Neque tu mihi obijcias, Sol & homo faciunt hominem, &c. nam qua tu es, non à proximis causis sumo, sed ad primum autorem te reuoco, qui & solem & hominum seminarium fecit, & naturæ chaos illud almo suo spiritu non tantùm ab inanitate vindicauit, sed & animauit etiam: postremo suo tempore mortuus ipsum sibi corpus excitauit ad vitam, vt proposito nobis tali testimonio, spem certam ex tantis mortuorum primitijs amplecteremur, habitum ex priuatione posse reponi. Quòd si de vestri Epicuri sententia solem ignésque cœlestes quotidiè extingui & accendi naturali quodam concursu putatis? quid adeò mirum, si idem nobis quoque euenturum ex voluntate authoris ipsius naturæ dicamus, apud quam multò quidem minoris sunt fructus, quos per anni tempestates terra ex corruptione seminis excitat pulchriores, quàm cuius causa illi B sunt: homo qui quum vel testimonio vestri Appollinis dominus omnium sit, haud verisimile est, vt ille hac prærogatiua defraudetur, atque ita pereat, vt non suo tempore resurgat.

Ergo, inquitis, semper moriendum erit, & semper resurgendum. Si ita rerum dominus destinasset, ingratis experireris conditionis tuæ legem. At nunc non aliter destinauit quàm prædicauit. Quæ ratio vniuersitatem ex diuersitate composuit, vt omnia æmulis substantijs sub vnitate constarent ex vacuo & solido, ex animali & inanimali, ex comprehensibili & incomprehensibili, ex luce & tenebris, ex ipsa vita & morte: eadem æuum quoque ita destinata ac distincta conditione conseruit, vt prima hæc pars ab exordio rerum quam incolimus, temporali ætate ad finem defluat: sequens verò quam expectamus, in infinitam æternitatem propagetur. Quum ergo finis & limes medius, qui interhiat adfuerit, vt etiam mundi ipsius species transferatur æquè temporalis, quæ illi dispositioni æternitatis aulæi vice oppansa est: tunc restituetur omne humanum genus ad [62] expungendum quod in isto æuo boni seu mali meruit, & exinde pendendum immensam æternitatis perpetuitatem. Ideóque nec mors iam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus ijdem qui nunc, nec alij post. Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis. Profani verò & qui non integri ad Deum, in pœna æquè iugis ignis, habentis ex ipsa natura eius diuinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis. [63] Nouerunt & philosophi diuersitatem arcani & publici ignis: ita longè alius est qui vsui humano, alius qui iudicio Dei apparet, siue de cœlo fulmina stringens, siue de terra per vertices montium eructans. [64] Non enim absumit quod exurit, sed dum erogat, reparat: adeò manent montes semper ardentes, & qui de cœlo tangitur, saluus est, vt nullo iam igni decinerescat. & hoc erit testimonium ignis æterni, hoc exemplum C iugis iudicij, pœnam nutrientis: Montes vruntur & durant, quid nocentes & Dei hostes?

Hæc adiungit, ne quis exemplis superioribus persuasus, vices quoque perpetuas in hominibus esse putaret, præsertim nescius œconomiæ nostri Dei, qui solus est in his rerum constitutionibus consulendus. Nam si libuisset, ei, vt tu quoque totidem vices obires, ne tu tibi sapias, velis nolis experiteris. Sed ex alto suo consilio, quod à seculo absconditum, hoc tempore nobis per filium suum reuelauit, semel hoc in homine fore decreuit. Ea etenim ratio & logos, quod alij verbum & sermonem vocant, quæ ex voluntate patris hoc vnum veluti corpus systemáque naturæ ex elementis inter se quasi de primis semper partibus decertantibus condidit, eadem æuum æternitatis mensuram ita distinxit, vt tota ea pars quæ iudicium præcessetit, tempore certo delata claudatur, reliqua perpetuo semper statu gaudeat. Quando igitur id quod superest, prioris fuerit exantlatum, & cœlum ipsum totáque hæc natura cauta vices fluxúsque temporarios, speciem induet æternitatis, humanum genus ad æternitatem quoque instauratum liberum ab omnibus, quibus nunc conficitur ægritudinibus, aut perpetuò cum Christo gaudebit in excelsis, aut cum malis dæmonibus torquebitur apud inferos in gehenna, cui non defore materiam & philosophorum rationes, & plurima incendia in natura vobis probare possint.

XLIX.

[[65] Hæ sunt quæ in nobis solis præsumptiones vocantur, in philosophis & poëtis summæ scientiæ & insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti. Illi honorandi, nos irridendi, immò eò amplius & puniendi. Falsa nunc sint quæ tuemur, & meritò præsumptiones, attamen necessaria: inepta, attamen vtilia: siquidem meliores fieri coguntur qui eis credunt metu æterni supplicij & spe æterni refrigerij. Itaque non expedit falsa dici, nec inepta haberi, & expedit vera præsumi: nullo titulo damnari licet, quæ prosunt omninò. In vobis itaque præsumptio est hæc ipsa, quæ damnat vtilia

proinde nec inepta esse possunt. Certè & si falsa & inepta, nulli tamen noxia. nam & multis alijs similia, quibus nullas pœnas irrogatis, vanis & fabulosis inaccusatis & impunitis, vt innoxijs. [616] Sed in eiusmodi errorsi vtique irrisioni iudicandum est, non gladijs & ignibus, crucibus, & bestijs. De qua iniquitate sæuitiæ non modò cæcum hoc vulgus exultat & insultat, sed & quidam vestrûm, quibus fauor vulgi de iniquitate capratur, gloriantur. quasi non totum quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium. Certè si velim Christianus sum, tunc ergo me damnabis, si damnari velim. quum verò quod in me potes, nisi velim non potes iam meæ voluntatis est quod potes, non tuæ potestatis. Proinde & vulgus vanè de nostra vexatione gaudet, proinde & nostrum est gaudium, quud sibi vindicant, qui malumus damnari quàm à Deo excidere. contrà illi qui nos oderunt, dolere non gaudere debebant, consecutis nobis quod eligimus. **D**

Quum multis hactenus argumentis, in hoc comparationis loco verissimum illud esse cognouimus, ὡς ἐκ τοῦ ἀδήλου, πάντα συμβαίνει. Quum enim aliquid homines semel oderint, nulla aliqua ratione coacti, nulla iam hoc ex parte commendare posse videntur, licet ab alijs non diuersum imò eiusdem notæ. Si philosophus, si poëta aliquis de constitutione mundi, de animis, de inferis meminerit, mirum quàm hæc pensitentur celebrenturque, quasi à certa ratione proficiscantur. Si verò Christianus eadem pertenter ex εὐδοκίας τι καὶ οἰκονομίας Dei, inanes conceptus habentur & inepti. quum tamen si quid à fine commendandum est, vtilia hæc & necessaria sint hominibus, vt quæ duo calcaria, spem scilicet & metum exacuant. Sed vide iniquitatem. Esto, sint falsa, & inepta, quia tamen innoxia, nullis esse fraudi debebant, quomodo cum alijs de ijsdem rebus sæpius actum est, quorum nullus reus, nullus factus est noxius. Amplius inepta irrideantur, non sæuissimis carnificinis expendantur. In qua re haud ego amplius vulgus insipiens, sed vos iudices satis mirari non possum. nullo quidem iure, sed graui quadam ambitione perculsos, ita de nostris tormentis gloriari, quasi eius rei causa à vobis tota sit, & in manibus vestris: an nescitis in voluntate cuiusque positum sectari Christum, aut negligere: atque ita iudicium vestrum aut subire aut declinare posset Euenit nobis quod optamus dum cruciamur. quod si nos inimicorum loco censetis, gloria hæc vestra & gaudium, dedecus potius vobis & ingens dolor habendus est, quando vestra opera votorum suorum compotes fiant inimici vestri. **E**

L. [617] Ergo, inquitis, cur querimini quod vos insequamur, si pati vultis, cùm diligere debeatis per quos patimini quod vultis? planè volumus pati: verùm eo more quo & bellum miles. Nemo quippe libens patitur, cùm & trepidare & periclitari sit necesse, tamen & præliatur omnibus viribus, & vincens in prælio gaudet, qui de prælio querebatur, quia & gloriam consequitur & prædam. Prælium est nobis quod prouocamur ad tribunalia, vt illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem pro quo certaueris obtinere. Ea victoria habet & gloriam placendi Deo, & prædam viuendi in æternum. [618] Sed obducimur certè cùm obtinuimus: ergo vicimus, cùm occidimur: denique euadimus, cùm obducimur. Licet nunc [619] sarmenticios & semarios appelletis, quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriæ nostræ, [620] hæc palmata vestis, tali curru triumphamus. meritò itaque victis non placemus. propterea enim desperati & perditi existimamur. sed hæc desperatio & perditio penes vos in causa gloriæ & famæ, vexillum virtutis extollunt. [621] Mutius dextram suam libens in ara reliquit. O sublimitas animi! Empedocles totum sese Catanensium Ethneis incendijs donauit, ô vigor mentis! [622] Aliqua Carthaginis conditrix rogo sesecundum matrimonium dedit, ô preconium castitatis! Regulus ne vnus pro multis hostibus viueret, toto corpore cruces patitur. ô virum fortem, & in captiuitate victorem! [623] Anaxarchus quum in exitium ptissanæ pilo contunderetur, Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem! Anaxachum enim non tundis. ô philosophi magnanimitatem, qui tali de suo exitu etiam iocabatur! Omitto eos qui cum gladio proprio aliòve genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim & tormentorum certamina coronantur à vobis. [624] Attica meretrix carnifice iam fatigato, postremò linguam suam comestam in faciem tyranni sæuientis expuit, vt expueret & vocem, ne coniuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. [625] Zeno Eleates consultus à Dionysio, quidnam philosophia præstaret, quum respondisset, Contemptum mortis: impassibilis flagellis tyranni obiectus sententiam suam ad mortem vsque signabat. [626] Certè Laconum flagella sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum honorem tolerantiæ domui conferunt, quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia humanam, cui nec præsumptio perdita, nec persuasio desperata reputatur, in contemptu mortis, & atrocitatis omnimodæ, cui tantum pro patria, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quãtum pro Deo non licet. & tamen illis omnibus & [627] statuas defunditis, & imagines inscribitis, & titulos inciditis in æternitatem, quantum de monumentis potestis: scilicet præstatis & ipsi quodanimodo mortuis resurrectionem. hanc qui veram à Deo sperat, si pro Deo patitur, insanus est. **F**

Obiectioni respondet, qua gentes continuo Christianis insultabant, & totum huius apologiæ propositum diruebatur. Nam si per nos, inquiunt, voti compotes estis, quid tu tanto verborum apparatu vicem Christianorum dolens de nostra semper iniquitate quereris? ad quos Tertullianus, Homines, inquit, sumus, atque eo sensu qui tormenta si fieri possit, naturaliter & quasi milites strenui refugiamus, qui si possint sine puluere & sudore pace potiri velint, alioqui iniuriat propulsantes, pro Imperatore si sit opus, vitam cum morte commutant. Quamquam ratio diuersa est aliorum à nostro prælio victoriáque. Alij enim eo consilio militant, vt gloriam sibi & patriæ comparent. nostra verò gloria est pla-

A est placere Deo, illi ex victoria spolia opésque sibi prædantur, nos vt in æternum viuamus. præterea illi abiguntur trabuntúrque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cùm obtinuimus: illi etiam victi occiduntur, nos victores, ac maximè tunc effugimus hostium manus cùm captiui circumducimur. Omnis verò vestet apparatus in tormenta, triumphum nobis ex victoria subornat, tantum abest vt vestris conuicijs aut opinione moueamur, nos cum sarmentarios semissiariósque & perditos homines desperatique consilij dictatis. Sed mirum quàm iudicij examen ab amore & odio inuertatur. Putat amãs decora vitia in amica, & vt ait ille, Cæsia Palladion est, næuosa & lignea Dorcas Paruula pumilio, &c. Contra in odioso vitia vocantur, quæ in alijs maximæ virtutes. Vos itaque deuotionem animi & patientiam in tormentis, pro Deo vituperantes in Christianis, in alijs quacunque de causa mirificè extollitis, vt quæ à fortitudine omnium excellentissima proficiscantur: ita sublimes animos non Romanorum tantum, sed Græcorum, nec virorum solummodo, sed etiam mulierum admirantes, & in sermone laudatis, & memoriæ commendari curatis.

Sed hoc agite boni præsides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaueritis. Cruciate, torquete, damnate, atterite nos. probatio est enim innocentiæ nostræ iniquitas vestra. Ideo nos hæc pati, Deus patitur. nam & proximè ad [628] lenonem damnando Christianam potius quàm ad leonem, confessi estis labem pudicitiæ apud nos atrociorem omni pœna & omni morte reputari, nec [629] quicquam tamen proficit exquisitior quæque crudelitas vestra, illecebra est magis sectæ. plures efficimur quoties metimur à vobis, semen est sanguis Christianorum. Multi apud vos ad tollerantiam doloris & mortis hortantur, vt [630] Cicero in Tusculanis, vt Seneca in Fortuitis, vt [631] Diogenes, vt [632] Pyrrhon, vt Callinicus. [633] Nec tamen tantos inueniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione eius concutitur, ad requirendum, quid intus in re sit? Quis non vbi requisiuit, accedit? vbi accessit, pati exoptat? vt totam Dei gratiam redimat, vt [634] omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat? omnia enim huic operi delicta donantur. Inde B est quod ibidem sententijs vestris gratias agimus vt est æmulatio diuinæ rei & humanæ, cùm damnamur à vobis, à Deo absoluimur.

Conuersio hæc vltimo loco ad antistites eo artificio referta est, vt nullibi cesset vllum verbum, sed quod illis permittere videtur, sua ironia deijciat atque deturbet, dum causam quamobrem illi Christianos damnent adducit, & ex ea re proferat effectus in contrariam partem: quæ omnia si quis rationis exiguæ particeps expendat, non modo iniquam Christianorũ vexationem videbit, sed intempestiuam & à proposito Imperatoris penitus alienam. potissima enim causa est, cur Christiani damnentur, quia populo iudices satisfacere cupiunt. Successus verò rei stare id pro Christianis manifestè declarat. nam quo sæuius cruciantur, eo probantur meliores: quantòque plures intereunt, tanto maior seges excrescit. Admirantes siquidem homines patientiam eorum in tormentis (illecebra enim & delicium carnificina videtur talis sectæ hominibus) causam eius rei requirunt, & requisitam ita plerumque amplectuntur, vt in eorum sententiam conuolent, præsertim edocti humana hæc cum diuinis nequaquam congruere. Sed ea inter se velut æmulatione pugnare, vt quod altera pars damnet, absoluatur ab altera: atque ita oritur occasio incrementi, ea ratio quæ in exitium iustitiæ est comparata, vt satius sit contra stimulum non calcitrare.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN APOLOGETICVM.

1. PRo Christianis.] *Istud in titulo huius libri adiecimus ex 1. Vatic. cod. præsertim consentientibus Eusebio, Nicephoro, & Cedreno hist. Eccl. item infra adducti in T. 4. inter fragmenta Tertulliani, qui hunc citantes, ἀπολόγιαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν ascribunt.*

C A P. I.

C 2. Si non licet vobis Romani Imperij Antistites.] *Caput hoc 1. plerique MS. & ext. cod. inscribunt:* De ignorantia in Christo Iesu. *sed Vatic. cod. alter clarius:* Quod religio Christiana damnanda non sit, nisi qualis sit prius intelligatur. *Imitatur autem in hac veluti præfatione & postea frequenter Iustini Martyris Apologiam ad Antonin. Pium.* Antistites *vero appellat (inquit Franciscus Zephyrus in suis quæ nostris coniunximus scolijs) ipsos* Pontifices, *quorum auctoritas rem sacram, ceremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa Reip. versabatur, vnde & principes publici consilij à Cicerone appellantur, & deorum immortalium antistites. Atqui inter hos etiam ipsos imperatores fuisse constat ex inscriptionibus antiquis in quibus Pont. Max vocãtur.*

3. In aperto & ædito.] *Adscripsit* ædito, *Rhenanus 2. edit. ex Gorzensi cod. vti testatur in scolijs, cui consentiunt cæteri omnes MS. codices.*

4. Palam dispicere.] *& Egnatius 1. Vat. cod.* despicere. *Rhen. vbi supra & alter Vat. cod.* describere. *sed placet vulgata & aliorum MS. lectio.*

5. Si ad hanc solam speciem.] *Iurisconsul. sermo (inquit Rhenanus.) In alijs (inquit Zephyrus) iudiciorum formis, ne dicam speciebus (quod etiam Cicero abhorruit) studiosa est auctoritas vestra in perseruanda iustitia norma ne quis insons opprimatur, neque plebis testimonium veretur. Sola hæc quæ ad Christianos pertinet, neglecta penitus temerè condemnatur à vobis. Dictum vero hoc est ex eadem figura qua Terent. Ad eam rem, inquit, si quis magistrum cepit improbum, id est super eam rem.*

6. Domesticis indicijs nimis operata.] *Pro:* onerata, *inquit Rhen. cui consentiunt S. Bauonis, Elnon. Puteani & 1. Vatic. MS. codices, debet scribi:* operata. *Nam quemadmodum auctores dicere solent operari sacris, vocabant etiam operationes ipsa sacrificia veteres, Acrone Grammatico teste: sic Tertullianus* operari *subinde cum datiuo construit, pro insistere & vacare: vt a cap. 15* Cetera lasciuiæ ingenia, *inquit,* etiã voluptatibus vestris per deorum dedecus operantur. *Rursum cap. 40.* Balneis, *inquit,* & cauponis, & lupanaribus operati. *Hic autem locus indicat Ethnicos conatos ab his qui familiariter cum Christianis versabantur, à famulis (inquam) & ancillis, inuestigare & deprehendere crimina, de quibus nostri infamabantur vulgo, vt in ipsas etiam eorum domos, in ipsas basilicas & conuenticula nec opinantibus illis irruerent. Sed nihil vnquam deprehensum est. hoc idem queritur cap. 7.* Etiam domesticis nostris obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœtibus & congregationibus nostris opprimimur. *Atqui*

de tormentis adhibitis vt flagitia illa de Christianis serui commisisse crederentur vide Iustinum Martyrem Apol. 1. ad Senat. Romanum in. Puteani etiam libro est, operata infestatio sectæ huius vocum ordine mutato vti supra domesticis iudicijs, non indicijs, & infra, obstruit veritati, omissa voce illa, viam. quam ineptos homines de suo adiecisse iudicat Carrio. est enim obstinere alicui phrasis Ictorum propria: & alioqui eadem vox tam iam repetitur.

7. Nihil illa de causa sua deprecatur.] Primus Zephyrus substituit: deprecaretur, sed restituimus quod habent tam MS. omnes quam primi excusi codices. Deprecari vero (inquit) ille est pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicero ad Pontif. Amici illi tui te vno anno tecti, &c. Quibus autem verbis deprecatio fiat idem Cicero pro Ligario docet: Ignoscite iudices, errauit, lapsus est, non putauit. si antem posthac, &c. Vox, illa, abest à libro manuscripto omnium antiquissimo, qui apud Clariss. virum CL. Puteanum est.

8. Ceterum genus.] Ceterum (inquit Zephyrus) idem quod: vero, significat, differunt tantum constructione, illud enim semper præponitur, hoc contra: perinde ac apud Græcos.

9. Quid hic deperit legibus.] Sic MS. omnes & exc. ante Zephyr. qui legit: Quid hinc. Ex iisdem MS. vocem Tertullianicam: quo, substituimus, pro, quod. Odium erga. Liber Puteani; odij. quod aperte verum censet Carrio, non enim causam odij reddidit, sed causam iniquitatis odij. item Christianorum non Christianum, habet idem liber. Mereretur.) ita reposuimus ex Rhenano. omnes tamen libri, meretur. quod probat ignoretur, etiam Carrio. vt sit aduersarij interrogantis, an sit iniquum odisse quod si res mereretur odium: & antea ita distinguatur: etiam si res mereretur odium? vt in libro Puteani est. propterea oderint.) liber Puteani; oderunt. eleganter.

10. Qui retro oderant.] id est, antea & retroactis temporibus. In qua significatione (inquit Zephyr.) apud superiores latinos raro vsurpatum est, neque ideo minus est doctior qui suorum temporum verbis vtitur, cum alijs temporibus alia videmus in omni dialecto vsurpari. Sic Cicero nunquam dixit alioqui, pro quo interdum vsus est ceteroqui, num posteros apud quos illud est frequens, ideo explodendi? Is qui toties alibi vsus est: antea, etiam hoc loco repetere poterat, sed sua tempestate retro occurrebat passimque audiebatur. Nec tamen auctoritate caret. nam multo superior Papinius in sua Soteria, Genus ipse, inquit, suis præmissáque retro nobilitas, nec origo latet, &c.

11. Vtique de comperto.] Cum adseueratione (inquit idem) legendum, quasi dicat, non temere neque derepente, sed è re comperta sibiq; perspicua Christiani fiunt. Neque hæc figura dicendi noua est, nam & Lucretius: de subito, Cicero de reliquo; de scripto, frequenter vsus est. In illo quidem nimia temporum negligentia animaduertitur, si, remissius, legatur. Simul vt desinunt,) vocem, vt, expungit Carrio: quod nec ex libro Puteani sit, & antiquissima locutio simul pro simul ac, vt apud Horatium Carminum lib. 1. od. 4. quo simul mercatis, &c. exempla apud Plautum, Virgilium, Lucretium, Horatium, & ipsum Ciceronem frequentia sunt. cessent &c. liber Puteani; cessant & odisse.

12. Et sunt tanti quanti.] Videtur (inquit idem) significationem continuo ad numerum retulisse, qui per tot quot referri solet. Sed cum multitudinem ingentem qui ad Christianismum quotidie magis confluebant exprimere significantius vellet, quasi iotos & agmina. non contentus discretis relationibus, continuis cumulatisque vti voluit: quibus etiam summa multarum rerum concipitur. vt Cicero, Vnquam nullam vidi tantam concionem, quanta nunc vestra est. Et: Quid est in terris commune tantum tantulúmve consilium, quod non de meis rebus gestis pulcherrimè iudicarit? Tanti igitur sunt, perinde ac si dixisset, } tanta est eorum multitudo, quantam vos non præterit, sed iudicatis, ac deploratis multa proclamatione dolentes sub prætextu militia, & quasi accepto detrimento obsideri orbem hac Christiana religione, & ad hoc nomen omnes homines confugere, vt merito de Ecclesia Horatianum illud decantari posset:

Merses profundo, pulcrior euenit;

Luctere, multa proruet integrum cum laude victorem.

13. Denotamur] Sic MS. omnibus pro: denotantur, & paulopost: hoc ipso modo.) ipso, abest à libro Puteani. vixerent, pro mœrent. in Puteani est, merent.

14. Alicuius latentis boni.] Sic ex MS. & exc. cod. ante Zephyrum post quem perperam vbique labentis, legitur. Ex iisdem vtrobique licet, pro: libet etsi in Puteani posterius est, libet. &: Hic tantum, pro: Sic. Ex MS. item omnibus humana curiositas, pro: vrbana, ac immusicos, vocem Tertullianicam pro: non musicos.

15. Anacharsis.] Laertius in eius vita: θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς τοῖς Ἕλλησι ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. Hoc est interprete Rhenano: Mirari autem se dixit quomodo apud Græcos artifices quidam certarent, verum iudicarent qui non essent artifices. Vide supra lib. de Pall. numero. 95.

16. Malunt nescire.] Similiter ex MS. & excusis prioribus restituimus: Malunt, pro: Malunt, & proxima periodo. præformantur, pro: performantur. &: damnati, pro condemnati. Atqui: inquit, pro, inquiũt, Tertulliano vsitatum esse alicubi adnotat Rhenanus.

17. Vel fato vel astris imputant.] De astrologis latius Tom. 2. lib. de Idolol. vbi de illis ne loquendum quidem dicit. fato autem & astris nihil imputandum prolixe prosequuntur DD. August. de Ciuitat. Dei lib. 5. ab initio vsque ad c. 12. Chrysost. de prouid. Orat. 2. 3. 4. 5. & 6. Ambrosius hexam. l. 9. c. 4. Gregor. Nyss. [illegible] l. 6. & latissime omnium Eusebius de præpar. Euang. [illegible] 5. 6. 7. 8. & 9. vbi multa aduersus fatum adfert testimonia tum ethnicorum Oenomai l. de mal. actib. Diogeniani aduersus Chrysippum & Alexandri Aphrodisæi l. de fato, tum scriptorum Ecclesiasticorum, Bardesanis Syri dial. de fato ad Anton. Imperat. & Origenis in Genesim. Qui idipsum paucis tractat hom. 3. in Hieremiam. Quemadmodum etiam DD. Prosper lib. de vocat. gentium. Hieron. in Isai. c. 38. Prudent. aduersus Symmachum l. 2. Epiphan. in Pharis. & Iustinus Mart. Apolog. ad Anton. Cæsarem, ac Orat. aduersus gentes: Minutius denique in Octauio. Ipsius etiam Tertull. fragmentum ex lib. de fato habes infra Tomo 4.

18. Christianus verò.] Ita MS. cod & olim ex Gorziensi cod. Rhen. pro eo quod postea iterum irrepsit: Christianis. quemadmodum & paulopost: interrogatus, ex iisdem MS. lego: naturalia mali pro; naturam: etsi codex Puteani; natura alia mali. vt infra; quod hoc malum est cuius reis pro vulgato; quid hoc mali.

CAP. II.

19. Si certum est denique, &c.] Caput 2. inscribitur à plerisque: contra inquisitionem; sed rectius in alt. Vat. cod. Peruersitas quæ in damnandis & absoluendis Christianis obseruatur. Atqui etiam hoc argumentum ex Iustino sumpsit.

20. Quodcunque dicimur.] Reposuimus hoc ex MS. & priorib. exc. cod. pro; dicimus.

21. Quando nec liceat indefensos & inauditos damnari.] Alludit hauddubie (vti recte adnotauit Renar. lib. 1. Var. c. 7.) ad l. 1. de requir. reis, quæ dicitur lata (iuxta cod. emendatiores) à diuis Seuero & Antonino, quod aderfactum oportuit paulo antequam liber hic in lucem prodijt. cognoscitis.) Puteani liber; quando si de aliquo nocente cognoscatis.

22. Vt de vestris elogijs loquar.] Ex 1. Vat. cod. legimus: vestris, pro eo quod alij manuscripti omnes nostris, quia de ethnicis hic loquitur. elogijs, vero legi debere id est accusationum titulis cum Rhenano; non: eclogijs, vt post Zephyrum exc. cod. aut: eulogijs, vti MS. omnes & exc. vet. patet: tum ex eo quod infra legitur lib. ad Scapulam, Christianum in elogio concussione eius intellecta dimisit, scisso elogio, & sub finem Scorpiaci infra T. 3. tribunorum elogia, & l. 5. l. de Coe. Milit. elogium sacrilegij tum quod vox prisæ in eadem significatione Iureconsultis sit peculiaris & à Spartiano quoque in vita dicti Seueri Imperatoris hac eadem ætate vsurpata. vti ad priorem librum latius ex Rhenano. Addidimus

nobis

autem paulopòst ex Rhen. & MS. omnibus numerum. De nobis) hic liber Puteani ponit caput secundum; contra inquisitionem: & pro, extorquere, legit extorqueri.

23. Quot incesta enntenebrasset.] Id iterum restituimus ex MS. omnibus, quod antea Rhen. ex Gorz. cod. castigauerat, pro: enneelebrasset, nam in tenebris (inquit ille) peragi mentiebantur gentiles, de quo aliisque huc pertinentibus latius infra c.7.8. & 9. Similiter: eruisset; pro: inuenisset. Eruendi enim (inquit idem) verbum Tertull. frequens est. Sic infra: Nisi enim fallor leges malos erui iubent, id est manifestari. Ex MS. deinde vocem Tertullianicam: Atquin pro; Atqui.

24 Plinius enim secundus, &c.] Est locus hic vnus ex illis qui infra tom. 4. Græcè editur ex Eusebij Eccles. hist. l.3.c.32. seu 27. repetitus à Hieron. in addit. ad Eusebij Chronicon. Niceph. eccl. hist. l.3.c.17. Hugone Floriacensi Rom. hist. l.9.c.3. Oros. l.7.c.12. & Paulo Diacono; Et reperiuntur Epistola Plinij ex prouincia (vti adnotat Zeph.) Bythinia, scripta ad Asia ad Traianum & Traiani ad Plinium Secundum inter huius Epistolas l.10. epist. 103. & 104. E quibus & MS. tum Tertulliani tum Eusebij codicibus adiecimus iterum voculã: tunc, & reposuimus; ad confederendã; tum quod ad illud magis accedat Græca vox: διαφυλάσσειν quod conseruare rectè vertit Langius in Niceph. tum illud ipsius Plinij Secundi sacramento obstringere. Atqui MS. cod. Elnonensis Puteani S. Ban. & 2. Vatic. legunt: de sacramentis eorum pro: sacris. De quibus sicuti & de cantu Ecclesiastico infra latius c.39.

25. Mandat puniendos.] Hoc etiam ex MS. & Rhen. restituimus, pro: puniri, & ex ijsdem sic legimus: si non inquiris, cur non & absoluis; vbi verba erant transposita. Item: vestigandis, & paulopòst: oblatin; pro: oblationem, & in Puteani libro est, oblationem: & postea: de confessione decedere. pro, temetipsum, in Puteani erat, teistetipsam.

26. Militaris Statio sortitur.] Id est (Rhen. interprete) per sortitionem adsignatur. Sortiot verò (inquit Zeph.) à verbo sortio contrarij affectus significationem gerere, Nonius ex auctoritate Varronis commemorat. Hinc autem Stationarij milites nuncupabantur. Damnatis ergo. Puteani liber, damnatis itaque.

27. Præsumpseratis.] Præsumere (inquit idem) προλαμβάνειν, & quasi animo aliquid præoccupare. Plin. hanc ego vitam voto & cogitatione præsumo. Item: Rerum quas assequi cupias præsumptio ipsa iucunda est. Negatis laniari.) dicere, homicidas. Puteani, homicidæ Carrio legendum putabat, negate laniari iubere sacrilegum si confiteri perseuerauerit si non ita agitis circa nos nocentes. Sic enim liber Puteani; nisi quod habet, nega, pro negate quamquam frequenter in istis Apologeticis numeri mutantur, vt inquit pro: inquiunt. sicut apud Arnobium sæpissimè.

28. Suspecta sit vobis.] Priores ext. cod. Suspecta sit nobis. Vtraq; lectio cõmoda. Puteani liber; suspecta sit nobis.

29. Vns ministret.] Id est, vt interpretatur Latinius: vobis ministris vtatur, qui addit Plinij & Ciceronis testimonia à Zeph. citata nihil ad rem facere.

30. Hoc senatusconsulta, hoc Principum mandata.] Rursum voces Iurisconsultis vsitata, quorum illa à Senatu hac auctoritate Principum constituuntur. D. lib. 1. de orig. iur. l. 2. §. ita.

31. Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est.] Iterum ex MS. cod. sic legimus pro: damnatin, cum Rhenan. ex ijsdem: apud vos soli quæstioni temperatur; pro eo quod Zephyr. styli quæstionis temperantur. Item vocem Tertullianicam: expungendus pro; expugnandus. Expungitur enim debito pœna nocens (inquit Rhenan) cum debitam pœnam persoluit. Ciuilis non) liber Puteani; hoc imperium, cuius ministri estis, ciuilis non tyrannica dominatio est. quod probat Carrio. adhibentur) Puteani; adhibebantur vti infra pro: vestram illis, &c. habet vestram illis seruare legem vsque ad confessionem necessariam. etiamsi confessione præueniantur vacabunt.

32. Iterum Christianus.] MS. cod & antea Rhen. inter Christianos. eligat lector quam velit. priorem scripturam agnoscit Puteani.

33. Cum igitur in omnibus in nos aliter disponitis quam in ceteris nocentes.] Ita cæteris malim mea quidem sententia Rhenan. Licet codex Puteani habeat: cum igitur in omnibus nos aliter dispositis quam cæteros nocentes, ad vnum contendendo vt de eo nomine excludamur. item; si faciamus; pro, si facimus. Item paulopòst: Hoc primum agentes, etsi liber Puteani habet agens cui etiam magis placet deinceps: æmulationis inimicum, quod habebat Gorziensis cod. quàm quod reliqui MS. & exc. æmulæ rationis.

34. Denique quid de tabella recitatis.] Olim (inquit Rhen.) sententia animaduersionis capitalis de tabella recitabatur. Quod confirmatur ex Vita D. Cypriani per Pontium & Paulum Diaconum; adeo vt existimem etiam in Sermone D. Aug. sic legi debere pro eo quod est: ex libello, nisi quis pro eodem libellum accipiat.

35. Si & homicida.] hoc etiam ex MS. omnibus; sicuti & illud: Christianus si nullius criminis reus est, nomen valde infestum, etsi Puteani liber habet. Christianos si nullius criminis nomen reus est, valde incestum, &c.

CAP. III.

36. Quid quod ita plærique clausis oculis.] Cap. 3. De nominis exprobratione inscribitur plærunque in altero vero Vat. cod. De odioso Christianitatis titulo. Multa autem etiam in hoc cap. ex Iustino & Athenagora desumpta videntur.

37. Bonus vir Caius Seius] Caius siue Gaius (vti MS. legunt) Seius & Lucius Titius (quod semel hic legunt MS.) Iurisconsultis sunt frequentissima, vbi exempli gratia aliquid inculcare volunt de personis in genere. Simile est illud (vt adnotat Latinius) Opt. Milevit. lib. 3. & 6. adu. Parmen. Cai Sei, aut Caia Seia. Rauar. in 12. Tab. cap. 21. adfert ex Plutarcho quod boni illud ominis causa frequentabant nubentes: Vbi tu Gaius; ego Gaia, existimans id ortum ab vxore Prisci Tarquinij quæ prius Tanaquil postea Caia Cæcilia appellata sit, ad quam etiam alluserit Cicero Orat. pro Murena. Cui consentit Onuphr. lib. de Antiq. nominib. vbi de mulierum nominibus agit, Sed malus tantum. liber Puteani delet voces illas; Sed malus & legit, Bonus vir C. Seius tantum quod Christianus. item abest vox defero: &, irrumpunt pro: corrumpunt.

38. ex ipso denotant quod laudant.] Ita ex Rhen. scolijs, præsertim quum MS. omnes legant quod laudant, pro eo quod perperam legebatur: collaudant, sicuti paulopòst iterum: vxorem iam pudicam; & seruum fidelem dominus; priori loco adijcientes, & posteriori auferentes voculam: iam. filium subiectum) filium abest à Puteani: & infra, est: quanti odium Christianorum.

39. Nisi si aut barbarum.] Legendum omnino ita est (inquit Zeph.) vt vet. cod. habet, neque (vt à nonnullis creditur) si, vacat. Græci πλὴν ἐὰν dicunt, id est præterquam. Isocrates, πλὴν ἐὰν ὁμοίως συμφέρῃ τοῖς πράξεσι σιωπᾶν καὶ τῷ λέγοντι. χαλεποῖς τοῖς ἀκούουσι. Ouid. in sua Metamorphoseos Nisi si crudelis id ipsum Exigis vt pereat. Pl. l. 6. Iuba qui videtur diligentissime prosecutus hæc, omisit in hoc tractu (nisi si exemplarium vitiatum est) Berenicen alteram. Plaut. in Menechm. Quin nos hinc domũ redimus, nisi si lusitoriam scripturi sumus.

40. Sed & cum perperam Chrestianus.] Ita cum Pithæo & Latinio restituimus hunc locum ex MS. omnibus pro: Christianus. quod etiam in sua Paraphrasi, confirmat Zephyrus, præsertim quum ita loquitur Lactantius libro 4. capite 7. Ignari rerum nostrarum Christum Chrestum, & Christianos Chrestianos vocabant χρηστὸς autem bonus commodus dicitur; Et Suetonius in vita Claudij Christum Chrestum nuncupat, sicut & Iudas quidam in Hebraica historia. Proinde etiam sic verti debere existimo illud Iustini Martyris: Chrestiani enim esse deferimur; atqui χρηστὸν id est commodum & bonum odisse, iniustum est. Nec minus apud Tacitum libro 15. & Oro-

sum libro 7. capite 6. & fortaßis etiam apud Plinium secundum epist. 109. ad Traianum ac eius responso. Certa est notitia.) vocem, certa, ex libro Puteani addidit Carrio.

41. Oditur ergo.] Prisci verbi (inquit Zephyr.) delectatur Tertullianus. Oditi verbum apud antiquos fuisse, esse adhuc, vt Festus docet, porosi demonstrant. Puteani est; oditur itaque non ergo.

42. Platonici, Epicurei, &c.] Sectas præcipuas Philosophorum enumerat; quorum quidam ab auctoribus, vtpote: Platonici, Epicurei, Pythagorici; alij à locis conuenticulorum nuncupentur, vt Stoici, Academici; de quorum omnium sententijs latè disputat D. August. de Ciuitate Dei lib. 8. & de ijsdem eorúmque Auctoribus singulis infra latius ad caput 47. ac libro de Anima.

43. Æque Medici ab Erasistrato.] Ita MS. cod. pro: Atque Erasistrati vero & aliorum medicorum fit mentio etiam libro de Anima infra Tom. 3. vbi de illis latius.

44. Et Grammatici ab Aristarcho.] Is tam castigate iudicio fuit, vt tradat Aelianus Homeri versum non putaret nisi quos ipse probaret: vsque adeo vt tum apud Horatium in Arte Poetica, & apud Ciceronem epistol. 9. libro 1. ad Atticum, tum ab alijs Aristarchus nominetur, quisquis scriptorum bonus censor est. Aristarchum inter antiquiss. qui de Homero scripserunt Grammaticos enumerat Tatianus Orat. contra Græc. citatus etiam ab Euseb. de præp. Euang. lib. 10. cap. vlt. Certe Sueton. de claris Gramm. Cratetem, quem primum enumerat, Aristarcho æqualem dicit. Plinius interim l. 36. c. 17. Tabertum Erotam Grammatica conditorem dicit.

45. Coci etiam ab Apicio.] De Apicio (inquit Zephy.) qui a Plinio nepotum omnium altißimus gurges appellatur, cum plures alij, tum Seneca ad Elbiam matrem meminit. Vide Suida historica.

46. Planè si qui probat.] Ita pro: probauit ex MS. & Rhen. qui adnotat phrasin Tertullianicam: si qui, pro: si quis. in Puteani tamen est; probarit.

CAP. IIII.

47. Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam, &c.] Cap. 4. à plerisque inscribitur: De illicitis legibus; ab altero Vat. Quod leges principium & Senatusconsulta nonnunquam errare possunt atque adeo repurgari. MS. a. Vat. cod. habent: (sigillandam. Odij erga nos.) hinc apparet, inquit Carrio rectè superius emendatum esse, odij, pro, odium.

48. Qui obijciunt.] Iterum hoc reposuit ex MS. omnibus pro, quæ, qui legunt etiam, homines; pro: omnes. Ex ijsdem paulopost: occurrit, & de legibus, pro quo irrepserat: de quibus, pro adstruatur Puteani habet. obstruitur. Non malè autem interpretatur Zeph. vocem: ingratis, quasi per vim. de qua latius infra ex Rhen T. 3. ad lib. aduers. Valentin. Item non multo post legimus cum Rhen. exercetis dominationem pro: ex arce. malebat tamen Carrio, illud, ex arce, consentientibus omnibus veteribus libris retinere. Notum enim est vt illi qui arces & summa ciuitatum loca occupant, de dominatu & tyrannide suspecti sint. historia de optimo consule editiore loco ædificante nota est. Iam primum.] hic liber Puteani ponit caput quartum de illicito.

49. sine dubio id non debet licere quod malè fit.] Etiam hoc ex prioribus exc. & MS. omnibus restituimus, pro: id quod non debet licere fit. Ac deinde ex Rhen. & MS. omnibus: nonne ex illo præiudicio prohibere me non potest pro eo quod priores exc. minime &c. prohibere me potest. ac Zeph. nomen, ex illo prohibere, &c. Et rursum: Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda aut resipuisse, pro: recepisse se: quod interim vnus Vat legit.

50. Nónne & ipsius Lycurgi leges, &c.] hæc est (inquit Rhenan.) illa Σιτοκαρτέρησις Lycurgi, de qua infra cap. 47. & utrobique in Paraphrasi Zephyrus Iustinus histor. libro 3. In Creta insula interijsse Lycurgum scribit. fortasse itaque apud August. quoque ita legendum pro; Crissa.

51. Principalium Rescriptorum. & Edictorum.] Rursum Iureconsultorum phrasi. D. l. 1. de Orig. Iur. l. 2. de qua Zephyrus: Rescripta Principalia, mandata Principis dicebantur, quibus sponte sua vel precibus exoratus imperator, alicui priuatæ personæ vel communitati aliquid aut concedebat aut excludebat: quæ ex re nomen traxerunt, quia vt Tacitus scribit, moris fuit Principem quamquam præsentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices a Martiale dicuntur, nostra tempestate, supplicationes. Ad ea igitur scripta quod Imperator rescribebat, rescriptum propriè appellabatur, nomen deinde latius patere cœpit, ad quæcunque præcipua mandata fecisset: nam edicta omnem in omnibus auctoritatem magistratuum præ se ferunt.

52. Nónne vanissimas Papias leges quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Iuliæ matrimonium contrahi.] Ad easdem alludit Auctor infra Tom. 2. Ad vxorem, lib. 1. cap. 5. in hæc verba: Nimirum necessaria est suboles, quæ tenda nobis onera sunt quæ legibus locantur. vnde Rhenanus, rectè in scol. eius loci adnotat, varias esse leges de priuilegijs eorum qui liberos sustulissent, & pœnis eorum qui in cælibatu permanerent, vbi etiam aliquot eiusmodi leges adnotauimus. num. 31. Et rursum Tom. 5. lib. De exhort. Castit. ad quos (inquit) suscipiendos homines legibus compelluntur, ad quem locum idem Rhenan. (propius ad institutum nostrum) intelligi illic dicit, legem Papiam Poppæam de pœnis cælibum, & exponit quodammodo eum locum verbis modo citatis ex Apologetico. Demum etiam pœnam dicta legi inter cetera adiectam his verbis indicat Auctor dicto Tom. 5. lib. de Monog. Legibus (inquit) Iulijs agi credunt, & existimant cœlibes & orbos ex testamento Dei solidum non posse capere. De qua interim pœna illic latius. Meminerunt etiam legis Papiæ Poppææ Sueton. in Claud. Cæsar. cap. 19. ac 23. Ausonius alicubi, Tacitus denique latißime Annal. lib. 3. & varia commentati sunt in Sueton. B. Egnatius ac Glareanus. & ante eos in Tacitum Sabellicus, Beroaldus, Rhenanus, & Æmilius Ferretus, ad annum vrb. cond. 761. Cuspianus comment. in Cassiod. Consules, in hunc denique locum Zephyrus; sed tota aberrantes via. Nos partim ex Fastis Consularibus Onuphrij, & Goltzij, partim ex Tacito ipso, Suetonio, & Dione. denique ex Isidoro ac Zozomeno (nam Sigonium de Iure vet. Rom. hactenus videre non contigit) verum huius loci intellectum nactos Deo fauente putamus. Imprimis itaque Iuliæ leges de matrimonijs, quæ etsi ab Augusto Imperatore editæ in honorem tamen Iulij Cæsaris Iuliæ ab eo sunt nuncupatæ, certam ætatem præscripserunt (fortaßis iuxta Platonis leges) annorum XXXV. qua ad contrahendũ matrimonium cogerentur, Eam (vt Suetonij verbis vtar Octaui cap. 34.) de maritandis ordinibus inscriptam. Augustus postea seuerius emendauit. De Papijs vero legib. sic habet Isid. Etymol. lib. 3. c. 15. prout citatur etiam à Gratiano Dist. 2. c. 7. sub Octauiano Cæsare suffectis Consules Papius & Poppæus (iuxta quod legimus ex MS. pro eo quod antea Popæus) M. inquam, Papius M. F. M. N. Mutilus, & Q. Peppæus Q. F. Q. N. Secundinus, Consules suffecti ex Cal. Iulijs, legem tulerunt, quæ a nominibus eorum apellatur Papia Poppæa (sic iterum ex MS.) continens Patrum præmia pro suscipiendis liberis. Atque hoc ipsum est quod refert Dio. cælibus a maritis Augustum multa decreuisse. Item illud Taciti iuxta emendatiores codices, quod legem Papiam Poppæam senior Augustus post Iulias rogationes, incitandorum cælibum pœnis & augendo ærario sanxerit, (nam post horum Consulatum quinquennio non toto superuixit.) Et quod lege Papia Poppæa præmijs inducti essent, ne si à priuilegijs parentum cessaretur, velut parens omnium populus vacantia bona teneret. Lex enim hæc inter cætera Zozomeno teste lib. hist. Eccl. 1. cap. 9. ac Rufi. Trip. hist. etiam li. 1. c. 9.) vetuit cælibes si annũ ætatis a XXV. præterijssent (in Papiam legem quæ cogit ante liberos suscipi quam Iulia matrimonium contrahi) paribus cum his qui nuptias contraxissent priuilegijs frui; etiam vt nihil commodi etiamsi genere propinqui essent, ex testamento suorum caperent saltem nisi intra centum dies cælebs legi pareret. vt habet Vlp. in fragmen. 17. de caducis legatis. Quin etiam eos qui nullos habebãt liberos dimidiata) aut saltẽ vt alij decima (bonorũ parte multauit.

Idque

Idque (inquit) eo consilio, vt non vrbem Romam solum sed etiam ceteram ditionem suam hominum multitudine complerent; quandoquidem haud longo tempore ante latam hanc legem quamplurimos bellis intestinis ac ciuilibus amiserant. Verum causam hanc vanissimā fuisse, atque adeo rectè vanissimas leges Papias *dici, vel ipse Tacitus iā sub Tiberio Augusti successore cōqueratur, dicēs relatum fuisse de moderādā* lege Papia Poppæa; *quod nō ideo coniugia & educationes liberorum frequentarentur, sed quod hac occasione praualida orbitas secura fuerit atque adeo multorum fuissent excisi status ni Tiberius statuendo remedio, quinque Consularium, quinque è Pratorijs, totidem è cetero senatu sorte duxisset, apud quos exsolutus plerique legis nexus. Quid autem remedium ille adhibuerit, non ita constat, nisi quod apud Sueton. in Claudio cap. 23. subobscurè sic legatur: Capiti* Poppææ legis à *Tiberio Cæsare quasi sexagenarij generare non possent, edito, abrogauit. Ex quo loco constat, etiam à Claudio aliquid immutatum in dicta lege, præsertim cū cap. 19. apud eundem hoc legatur: Constituit pro conditione cuiusque cuius vacationem* legis Papiæ Poppææ. *Porro si & à Tiberio & à Claudio Imperatoribus aut ex parte aut in totum vacatio sæpedicta legis constituta sit; quidni etiam credendum Tertulliano, qui addit:* post tantæ seueritatis auctoritatem, heri, *id est iam à paucis diebus* constantissimus Cæsarum Seuerus exclusit. *quid inquam obstet quominus ipse Seuerus Imp. dictam* Papiam legem *exclus.rit, relictis alijs contra cælibatum legibus, iam inetio conditis vrbis latis, quas postea Constantinus Cæsar testibus Euseb. vita eius lib. 4. cap. 26. Zozom. loco citato, ac Niceph. lib. 7. cap. 46. abrogauerit. Aut si etiam illam iuxta Zozomen. sustulerit, primis iterum introducta fuisse illa post Seueri obitum, sicuti Constantini abrogationem non multo post tempore viguisse patet vel ex eo quod etenim longo post tempore Honorius & Arcadius coacti fuerint similem constitutionem edere. quæ etiamnum exstat tit. de infirmandis pœnis cælibum. Si denique verum sit quod refert Zephyrus, dicta* Papia Poppæa *(nam sic etiam ille) restituendis* lege *etiam præmijs affectos, qui ex concubitu illecito liberos sustulissent; (quod verisimile facit locus Iuuenalis infra citatus lib. de Monogamia, de lege simili quam caducam etiam vocat Vlpian. in fragment. Iust. tit. 16.) certè prohibitos à Seuero illicitos cōcubitus, ex legibus ab eo editis manifestum est. Exempli gratia D. L. 48. Tit. 5. l. 13. iuxta emendatiores codices exstat Lex Seueri & Antonini de sponsa, quod iuxta legem Iuliam adulterij accusari poterit. Qui locus facit ad intellectum illius Tertull. nostri quod habet adu. Valentin.* Credas vti de loco in locum transmigrarur; leges quoque Iulias interuenire, *quemadmodum ibi latius.*

53. Sed & iudicatos in partes secari ac creditoribus leges erant.] *Alludit Auctor (vt clarius dicamus quod Zephyrus paulo obscurius) ad legem 12. Tabularum ca. 8. de Nexis, in qua sic legitur:* Tertiis nundinis capite pœnas luito, aut trans Tyberim peregre ito. Ast si plures erunt rei) *id est vt interpretatur A. Gellius lib. 20. ca. 1. si plures sint quibus reus adiudicatus est*) Tertijs nundinis partes secanto; si plus minúsve secuerunt, sine fraude esto. *Tum etiam ad legem Consularem, qua (non sola desuetudine vt opinatur Zephyrus) expresse Lex illa Decemuiralis abrogata est anno ab Vrbe condita 630. L. Papirio Mugellano Cursore & C. Pætelio 11. Coss. & (vt rectè ex hoc loco Tertull. obseruauit Contius) pœna capitis in bonorum proscriptionem conuersa est. Hæc ex Rœuardo nostro in LL. 12. Tabularum.* bonorum proscriptione.) *liber Puteani;* bonorum proscriptis.

54. Licet damnant cum iniquas dicimus. *Hic iterum ex MS. cod. pro eo quod Rhen. substituerat:* damnentur *pro*, cum iniquas, *liber Puteani;* quomodo iniquas *Qui etiam paulo post cum MS. legit:* incestum cur non requirunt, infanticidia cur, &c. *sed quæ sequitur:* in Cæsares aliquid cōmitto; *placet magis vulgata lectio:* incestus, *seu* incestuosus sum: & infanticida. *Lego interim cum illis ac prioribus excusis:* quo purger; *pro* quod purgem.

CAP. V.

55. Vt de origine aliquid retractemus.] *Cap. 5. in quo etiā Iust. Mart. imitatur plerumque inscribitur:* Contra idola, *in altero Vatic. cod.* Quod erronea fuit lex definiens non licere Christianum esse, & ideo abroganda. *In exc. vero antiquis rectius:* Quod Romani Imperatores Christianum nomen probauerint, & qui eo deriot. *Atqui V., pro eo quod post Zephyrum At, legebatur: habent non mei MS & exc. priores codices omnes, sed etiam Euseb. Eccles. hist. lib. . cap. 2. etiam Græcè legens ἔτι πῶς. & Niceph. lib. 2. cap. 8. apud quos hunc locum Græcè (sicuti infra quoque Tom. 4. inter fragmenta) & Latinè reperire est. Ex quibus etiam & MS. ac excusis prioribus reposui:* ne qui Deus, *phrasi Tertullianea; de qua supra item.* nisi à Senatu probatus.] *Decretum autem istud exstat apud Crinitum de hon. discipl. lib. 10. cap. 3. ex pontificum libris in hæc verba:* Separatim nemo sit habens deos nouos siue aduenas. Nisi publicè adscitos priuatim colunto.

56. Vt M. Æmilius de Deo suo fecit Alburno. Facit & hoc.] *Ita hunc locum restituimus, partim ex MS. & prioribus excusis ac interpretibus Eusebij & Nicephori varijs, qui omnes legunt;* Facit & hoc: *partim ex Græ. Eusebio, qui primo loco habet:* πεποίηκεν, *& postea repetit.* πεποίηκε. *Atqui de* Deo Alburno *latius infra Tom. 3. lib. 1. aduersus Mar. ubi pro:* Metellus, *legendum haud dubie* M. Æmilius, *nam & Græcè est:* Μάρκος Αἰμίλιος *apud Euseb: & Latine apud eius & Nicephori Interpretes omnes. Liber Puteani eleganter,* Scit M. Æmilius de Deo suo Alburno. facit & hoc, &c.

57. Tiberius ergo cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit.] *Sic infra cap. 7.* Census istius disciplinæ à Tiberio est. *Atqui etiam hunc locum Græcè apud Eusebium ac infra Tom. 4. item Latine apud eius ac Nicephori Interpretes omnes vbi supra ad verbum reperire est, ac eandem historiam de Christi resurrectione adnunciata Tiberio per Pilatum Syriæ Palæstinæ præsidem latius apud eosdem ac Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. cap. 4. & Cedrenum Græcè ac Latine. posteriores denique historicos omnes: Quibus fidem non adhibere tam probatis scriptoribus vanum foret. Etsi enim Act. 4. nominetur Pilatus cum Herode inter persecutores Apostolorum; nihil tamen obstat, quominus potuerit Cæsarem Tiberium certiorem facere de ijs quæ in prouincia sibi commissa contigerant. Nec contrariatur quod Act. 11. primum dicantur Antiochiæ discipuli cognominati Christiani, quia qui Hierosolymis & in Samaria iam ante crediderant in Christum, eis dubium, quin à Christo etiam Christiani nuncuparentur, vt verisimile sit Lucam loqui de primis Christianis inter gentes.*

58. Quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat.] *MS. omnes & Christophersonus in versione Eusebij ac primi excusi legunt:* quæ, *pro* quod, *sed hoc magis placet vt referatur ad* nomen Christianum. *Clarius ex Græco vertit Langius apud Nicephorum: & adnunciatam sibi ex Palæstina veritatem dogmatis istius, ibi enim prima initia sumpserat, ad Senatum retulit, &c. Atqui reuelationem diuinitatis eam intelligo, quæ per resurrectionem Christi facta est.*

59. Consulite commentarios vestros. *Rursum Iureconsultorum vtitur. Alludit ad Annal. Cornelij Taciti qui disertis verbis id habet libro 15. aut potius ad Suetonium in Nerone; nam in fine Scorpiaci infra T. 3. his verbis idipsum explicat:* vitas Cæsarum legimus; orientem fidem Romæ primus Nero cruentauit. *Atqui etiam hunc locum ad verbum ediderunt Græcè Eusebius histor. Eccles. libro 2. capite 24. & Nicephorus libro 2. capite 37. Et certè D. August. libro 18. de Ciuit. Dei. capite 52. Seuerus, Eusebius, Orosius, Sulpitius, ac Beda cæterique omnes in Chronicis, primam gentium sub Nerone Christianorum per gentiles persecutionem collocant; nam illa quæ in Iudæa & Samaria Act. 8. recensetur, particularis erat nec admodum atrox & a Iudæis non à gentibus facta est.* Dedicatorem, *vero pro inceptore accipe phrasi Tertullia. rectè adnotauit Rhenanus. Hoc obiter hic adnotandū aut in Niceph. periodum integrā esse transpositā, aut quæ præterea*

illic habet de DD. Petri & Pauli martyrio, sumpta esse ex lib. de praescript. aduers. haeret. vel ex Scorpiaco Tertulliani.

60 Tentauerat & Domitianus portio Neronis de crudelitate.] Hanc lectionem ex MS. cod. ac prioribus excusis restituimus, pro eo quod Zephyrus dumtaxat: Domitianus praenomine Neronis, praesertim cum confirmetur lectione Graeca apud Euseb. Eccles. hist. vbi supra & lib. 3. cap. 20. fere 15. ac Niceph. lib. 3. ca. 10. vbi legitur: μέρος ὢν τῆς τοῦ Νέρωνος ὠμότητος. Et certè secundam persecutionem veteres omnes sub hoc Domitiano collocant.

61 Sed qua & homo, facile cœptum repressit.] hoc etiam ex MS. cod. & prioribus exc. phrasi Tertull. pro: quia, & pro eo quod mendose irrepserat: receptum. Atqui reuocatos ab exsilio & propinquos Christi & Christianos à Domitiano, testantur vbi supra Euseb. & Niceph.

62. Quos & ipsi damnare consuestis, &c.] Neronis iniustitia, impietas & turpitudo plus satis nota est, & late a Suet. Tacit. aliisque describitur, qui ipsum crudelitatis damnarunt. Sicut etiam de Domitiani actis rescissis per Senatum & Neruam eius successorem, tum ex iisdem tum ex Euseb. & Niceph. in Eccles. hist. Quid quod Nerua (si Dioni creditur) omnes qui rei erant impietatis in Deos, Christianos scilicet, absolui voluit.

63. Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernum, diuinum humanúmque sapientibus.] Magis placet hac Rhen. & priorum editionum distinctio, cum sit haec aduersatiua, qua Principes diuinum humanúmque sapientes opponit impiis, iniustis, turpibus; quàm vt referamus cum Zephyro ad hodiernum diuinum humanúmque principem Seuerum. Quod sic vacaret particula: sapientibus; & non sit credibile diuinum appellari à Tertulliano qui Deum non nosset.

64. Si litteræ Marci Aurelij requirantur.] Exstant etiamnum hae litterae, tum in Appendice Apolog. Iustini Martyris Graece, & Latinè ex triplici versione, Persony Gelenij, ac Lãgij, cum in cõment. Onuphrij in fast. Rom. li. 2. ex exẽplari Vaticano. Meminit eiusdẽ victoriæ in Marcomannicũ fontibus per Christianorum preces Auctor, paucis infra ad Scapulam, citatus etiam cum Apollinari ab Euseb. l. 5. hist. Eccl. c. 5. & in Chron. vbi haec ipsa verba reperire est. Et late Niceph. Eccles. hist. l. 4. c. 12. citans tum verba prolixissima Eusebij tanquam ex Apologia quadam ad Senatum Romanum (quam perperam, nisi mendosus sit codex, vti apparet, Tertulliano adscribit) tum ipsa haec verba ex Tertulliani Apologetico nominatim. Ad quem locum Langius in margine praeterea adnotauit verba Orosij lib. 7. c. 15. Iulij Capitolini, (quanquam ille hoc potius ipsi Imperatori tribuat, vt recte adnotat dictus Auctor apud Niceph. quia Christianum nomen oderat) Dionis item, qui vnam legionem imbrem impetrasse scribit, quae Κεραυνοβόλος, id est fulminatrix dicta sit; & Eutropij seu potius Pauli Diaconi li. 10. Atqui damnatio tetrior in accusatores erat, vt viui comburerẽtur. Eodem pertinet Rescriptum l. Generaliter. §. fin. D. de Decur. Eis qui Iudaicam (ita vocans Christianam quod a Iudaeis orta) superstitionem sequuntur, Diui Verus & Antoninus honores adipisci permiserunt, sed & necessitatem eis imposuerunt quae superstitionem eorum laderent. Germanicam situm addidit vocem, illam Carrio ex optimo libro Puteani in quo etiam erat: sicut non palam.

65. Quales ergo leges istae, &c.] Etiam hunc locum ibidem Nicephorus pene ad verbum citat (vbi ex MS. cod. & exc. prior. restituimus: vani, pro: varij.) praeterquam quod iuxta ordinem quo imperarunt Vespasianum ante Traianum collocet, & veri mentionem non faciat. Hic autem liber Puteani ponit caput sextum de legibus.

66. Quas Traianus ex parte frustratus sit.] Eleganter id quidem de Traiano, quippe qui tertiam quidem in Christianos persecutionem mouerit, sed post acceptas Plinij litteras, de quibus supra 2. cap. Christianos inquiri vetuerit.

67. Quas nullus Hadrianus, &c.] Procul abest vt Hadrianus Imperator Christianos persecutus sit, quin potius per Apologias Quadrati & Aristidis ac Serenum Granium legatum admonitus, pœnam talionis iniustis accusatoribus constituit, Rescripto edito ad Minutium Fundanum quod exstat in calce dicta Apologia Iustini Mart. apud Euseb. li. 4. c. 9. Niceph. li. 3. cap. 28. & Paul. Diac. li. 10. & insuper (sicut ex Ælio Lampridio ad Constant. Imper. adnotauit Crinit. de honest. disc. lib. 10. c. 5.) de adorando Christo cogitauit, eidémque templa inchoauit, sed ab instituto destitit a praefectis sacrorum seductus, veritus ne cetera templa desererentur. Quare non placet quod solus Sev. Sulpitius sub isto quartam persecutionem collocat.

68. Quanquam curiositatum omnium explorator.] Iste (inquit Paulus Diaconus) facundissimus latino sermone, Graecis litteris eruditiss. fuit, peritus etiam & in ceteris disciplinis canendi, psallendi, medendique scientia; Musicus, Geometra, pictor, fictorque ex aere & marmore; vt elegantius nunquam quidquam res humana experta sint, &c. prolixitatis gratia praetermittimus.

69. Nullus Vespasianus quanquam Iudæorum debellator.] Notior est historia belli Iudaici partim a Vespasiano, partim eius auspiciis à Tito filio confecti, ad destructionem vsque Hierosolyma, quàm vt pluribus sit opus. Videat Lector Ioseph. lib. 3. 4. 5. 6. & 7. de bello Iudaico. ac Egesippum de excidio Hierosol.

70. Nullus Pius.] Etiam de Antonino Pio, ad quem dictam Apologiam scripsit Iustinus Mart. verum est hoc testimoniũ; quippe qui in contrarium Constitutionem ediderit, pro Christianis, quae exstat apud Euseb. Eccl. hist. lib. 4. cap. 13. Niceph. lib. 3. cap. 28. ac Paulum Diaconum dicto lib. 10.

71. Nullus Verus.] Hoc opus, hic labor est disquirere quomodo nullas leges Verus aduersus Christianos impresserit, quippe quum Euseb. Eccles. hist. lib. 4. cap. 15. 16. & 17. ac post eum Niceph. lib. 3. c. 32. 33. 34. 35. & 36. Martyria enumerent DD. Polycarpi & Iustini aliorumque plurimorum martyrum in Asia, quae contigisse scribit sub M. Aurelio Vero Antonini Pij filio & Lucio, praesertim cum etiam Eutropius ac post eum Paulus Diaconus & M. Aurelio & Lucio cognomen Veri adtribuat. quibus consentit Iul. Capitol. in vita M. Aurelij, dicens quod M. Annius Verus 18. anno aetatis adoptatus fuerit ab Antonino Pio Consulatu eius II. & pro Annio Aurelius cœperit vocari, & cum eo L. Verus simul adoptatus vt ambo Caesares appellati sint; ac Dion & Ælius Spartianus in vita Hadriani, qui scribunt eosdem illos mortuo Pio pariter imperasse Diuos fratres appellatos. Itaque dicendum L. Verum Imperatorem (iuxta quod videtur sentire Nicephor. lib. 3. cap. 34.) defunctum antequam persecutio quarta cœpisset; cui fauere videtur Apologia pro Christianis D. Athenagorae non ad M. Aurelium & L. Verum, sed ad M. Aurelium & L. Commodum eius filium, quem post fratris obitum Caesarem declarauit: & proinde Tertulliano non alium fuisse notum Verum, quam L. Verum, ad distinctionem M. Aurelij; pro qua sententia etiam faciunt D. August. Oros. Seuer. Sulpit. locis supra citatis ac Martyrologium Romanum (in festo D. Polycarpi) qui omnes quartam persecutionem ponunt sub Aurelio Antonino, quam tamen postmodum moderatus sit vt supra diximus, tum praesertim Paulus Diaconus, qui disertis verbis dicit, post obitum L. Veri sui fratris ab eo persequi cœptos Christianos. Sed non placet aut dicendum, quod locus persecutionis hanc non habuerit Tertullianus, quia solum Asiam & Galliam, non vero Africam peruagata sit; quod confirmatur ex eo quod D. Cyprianus longo post hunc tempore primus Episcoporum in Africa sacerdotales infulas sanguine suo decorarit, vt in vita eius à me dictum est: Aut quod nulla leges à Vero aduersus Christianos sint edita. Aut denique (quod magis probo) legendum est cum L. Vatic. & Leodiensi cod. Nullus Seuerus; quippe qui hactenus cum scriberetur Apologeticus nullas leges in Christianos edidisset, quinimo, si Tertull. ad Scapulam credendum est, clarissimas quasdam feminas & clariss. viros sciens huius sectæ esse, non modo non læserit, verum & testimonio exornauerit & populo furenti in os restiterit. Niceph. hunc locum citans Veri nullam facit mentionem, sed in Pio finit periodum, fortassis ex proposito hoc comma praetermittens. Facilius itaque] liber Puteani: facilius vnque.

Cap.

CAP. VI.

72. Nunc religiosissimi legum, &c.] Inscribitur caput hoc 6. vbique in MS. codicibus. De legibus, sed quia nimis generale hoc est, placet magis Tit. Veterum excusserunt sodicium: quantum à pietate & maiorum suorum legibus Romani desciuerint. Atqui ex MS. omnibus substituimus: vltores pro: cultores; & : in nullo exorbitauerunt, pro: in illo.

73. Quonam illæ leges abierunt sumptum & ambitionem comprimentes.] Alludit ad Leges Sumptuarias & de ambitu, quas partim retractasse, partim ex integro sanxisse Augustum Imperatorem: testis est Suetonius in Octauio cap. 34. E quibus de Licinia sine centussis satis apte Zephyr. in sua Paraphrasi; sicut & de Censoria quæ ex censura Fabricij Luscini iuxta Valer. Max lib. 2. cap. 4. 10. argenti libras Senatori dumtaxat concedebat; & ea quæ spectacula interdicta sunt; ac de dignitatum ingenuorúmq; insignibus; vt pluribus non sit opus quod ad eas 4. leges attinet. Præterquam quod de iis & earum Auctoribus ad Gellium & Macrobium, Paulum denique Manutium de legibus Romanorum, lectorem remittamus & Legem Fanniam hic adijciamus ex Crinito lib. 14. de hon. disc. c. 6. Ludis, inquit, Romanis, plebeis & Saturnalibus, & alijs quibusdam diebus, æra centa in dies singulos impenduntor; & alijs diebus x. in singulis mensibus trigena sunto. Si quis plus faxit, dicta pœna damnatus esto. Calphurnia etiam legis de ambitu meminit in sua Præfatione Zephyrin. quonam illæ, liber Puteani, quomodo illæ.

74. Quæ dignitatum.] Castigationem hanc Rhen. pro: dignitatem, confirmant Vaticani codices. etsi in Puteano est, dignitatem. Erant enim apud Veteres Romanos non modo ingenuorum quæ enumerat Zephyr. sed etiam Consularia, Senatoria, Quæstoria, & Equestria insignia, de quibus late tractat Pet. Faber Præses Tolosanus Semestr. lib. 2. c. 6. at 22. vsque ad 129. & præsertim de annulis aureis quos iam a tempore Augusti libertinis concedi cœptos tradit.

75. Video enim & centenarias cœnas.] Adfert similem phrasim dicto loco Crinitus ex C. Plinio de centenarijs porticibus, ac centenarijs argenteis sculptis, ex Lampridio.

76. Et in lances.] De lancibus centenarij ponderis Syllæ, & Drusillani serui Claudij promulside quinquagenaria (ad quas hic alludit) vide supra lib. de Pallio cap. 5. num. 102. & 103.

77. Primi Lacedæmonij penulam ludis excogitauerunt.] Restituimus: ludis, pro: oudis, ex MS. omnibus & exc. prioribus. Atqui: penula, quæ & lacerna (inquit Rhenan. alicubi) vestimenti genus itinerarium & accendæ pluuiæ accommodatum apud veteres, teste Ælio Lampridio.

78. Video & inter matronas atque prostibulas.] Etiam hunc locum latius tractat supra lib. de Pallio cap. 4.

79. Quum aurum nulla notat præter vnico digito.] Iterum ex MS. omnibus & exc. lectionem hanc restituimus (vt iuxta Rhenan. sicuti etiam alibi accipiatur: præter, pro: præterquam more Græco qui ita τὸ πλὴν vsurpant) pro eo quod quasi elegantius substituerat Zephyr. nulla membra notant præter vnicum digitum. Atqui quod addit: quem sponsus oppignorauerat pronubo annulo, Videtur sic intelligendum, vt pro ferreo annulo, qui teste Plinio hist. nat. lib. 37. sponsæ mittebatur aureum annulum postea dari consueuerit sponsus & sic illam quasi oppignorare.

80. Cum mulieres vsqueadeo vino abstinerentur.] hanc vocem Tertullianicam pro: abstinerent, substituimus ex MS. omnibus.

81. Vt matronam ob resignatos cellæ vinariæ loculos.] Intellexit (inquit Rhenan.) promptuaria quibus signa etiam imprimebantur, quæ dum auellerentur resignari, dicebantur. Sic in Exhort. cast. resignandos loculos dixit, lib. de habitu Muliеb. arboris illius resinatrix; lib. de Vel. Virg. cum virginitatem resignasset, & ibidem cap. 11. per quæ primùm resignauerunt pudorem spiritu. Vox sicuti & historia ad verbum pene desumpta ex Plinio nat. hist. lib. 14. cap. 13. quod id adfert ex Fabio Pictore, præterquam quod legas resignatos loculos in quibus erant claues cellæ vinariæ.

82. Impune à Mœcenio marito trucidata sit.] Ita ex 4. MS. cod. pro: est, qui etiam legunt: Metennio, sed prior lectio legitima est, quum Plinius ibidem Mæcenij legat, qui vxorem iusto cum interfecisset quod vinum bibisset, a Romulo absolutus est.

83. Idcirco & oscula propinquis offerre etiam necessitas erat.] Adiecimus etiam, ex MS. omnibus Cato (inquit ibidem Plinius) ideo propinquis feminis osculum dare instituit, vt scirent an temetum olerent, hoc tum nomen vino erat, vnde & temulentiæ appellata, spiritu indicarentur. Puteani; iudicarentur.

84. Qua per annos ferme sexcentos ab vrbe condita, &c.] Repudium (inquit Val. Max. lib. 2. c. 1.) inter vxorem & virum, a condita Vrbe vsq; ad vicesimum & quingentesimū annum nullum intercessit. Primus autem sicuti etiam adnotauit Zephyr. in Paraph. vxorem sterilitatis causa dimisit Carbilius Spurius.

85. Etiam circa ipsos Deos vestros quæ prospectè.] Ex MS. omnibus id substituimus pro: perfectè.

86. Liberum patrem cum mysterijs suis.] Ex iisdem adiecimus: suis. Liberi Bacchique sacra sublata fuisse Sp. Posthumio Albino & Q. Martio Philippo Coss. anno Vrbis D. LXVIII. Auctor est Liu. 4. dec. li. 9. id ipsum rep. tit D. August. lib. 6. de ciuit. Dei cap. 9.

87. Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo Cynocephalo, &c.] De his adfert Zephyr. carmen Lucani huic instituto optime conueniens.

Nos in templa tuam Romana accepimus Isim
Semideósque canes, & sistra iubentia luctus.

Et certo Serapis & Isis Ægyptiorum dij omnibus probè noti sunt. De Harpocrate silentij Deo late tractat, hunc quoque locum citans Politian. Miscell. cap. 83. ex Catullo, Plutarchi libro de Iside & Osiride Abammone, Ægyptio ad Porphyr. siue Iamblicho, Lucil. Epigr. ad Dionys. Varrone lib 3. de lingua Latina, Plin. nat hist. lib. 33. cap. 21. & Ouid 9. Metamorph. qui omnes Serapidi (siue Osiridi) & Isidi Harpocratem coniungunt tãquam illorum filium. D. August. denique lib. 18. cap. 5. de ciuit. Dei in hæc verba: Quando (inquit) ferè in omnibus templis vbi colebantur Isis & Serapis, erat simulacrum quod digito labijs impresso admonere videretur vt silentium fieret; Hoc significare Varro significat, vt homines eos fuisse tacerent. Vbi latissime & D. August. & Ludouic. Viues in scliol. integram historiam & fabulas inde ortas horum Deorum Ægyptiorum prosequuntur. Cynocephali, id est caninis capitis Dei ibidem meminit D. Aug. lib. 2. cap. 13. & explicat Viues in commentario, dicens eundem esse, de quo Virg. Æneid. 8. Et latrator Anubis; putans eam effigiem ortam, quod eiusmodi insignia gestarit Anubis Osiridis filius Ægypti Rex, de quo plura in Adnotat. nostris in D. Cypr. lib. ad Demetrianum num 32.

88. Piso & Gabinus consules.] Consulatum gesserunt L. Calphurnius L. F. L. N. Piso Cæsoninus, & A. Gabinius A. F. Nepos, anno ab Vrbe Cond. D. C. XCV. Quod autem illi ceperunt, aræ dictorum Deorum euersio; perfectum videtur anno post hunc octauo V. C. DCC. III. à L. Æmilio Paulo consule, qui, cum (teste Val. Max. lib. 1. cap. 4.) Senatus Isidis & Serapis phana diruenda censuisset, eáque nemo opificum adtingere auderet; posita prætexta securim arripuit, templique eius foribus inflixit, de quo infra latius cap. 9. num. 123.

89. Ipso denique sermone proauis renuntiastis.] Subindicat, sua ætate iam corruptam sermonis Romani latinique elegantiam, quod manifestius est quàm vt comprobatione sit opus. Notanda interim phrasis: nouè de die viuere, pro: indies; Et ex MS. omnibus substituimus: custodistis, pro custoditis, & è contrario paulopost ex Belg. MS. 2. destinatis, pro: destinastis. ac ex iisdem MS. & Vaticanis, tum hic tum postea frequenter: proinde, pro: perinde. vt iam inde ad manifestiora pergam.) eleganter liber Puteani] vt viam mihi ad manifestiora purgem.

CAP. VII.

90. Dicimur sceleratissimi.] MS. partim hoc caput in-

scribunt: De infanticidio, partim: De fama incestus. Vatic. 1. hoc modo: Inanis est fama quæ Christianis obijcitur. qui etiam multo post hoc caput incipiunt; sed maximè placet hæc duorum capitum in vnum composita Rhen. cum alijs exc. inscriptio: Quod de grauissimis sceleribus accusati Christiani, ouunquam tamen conuicti sunt, nisi de fama sola cui non credendum. Secutus est autem hic vel maximè Iustinum martyrem & Anaxagorã. Rem ipsam satis explicat Zephyrus in sua paraphrasi, & latius Suffridus noster in Anaxagoram. Nos itaque nihil aliud quam de singulis calumnijs locos etiam aliorum Scriptorum indicabimus, quibus illa tractantur, Ad quas certè iam ab ipsis Christianæ fidei incunabulis alludit D. Petrus 1. Epist. cap. 2. in hæc verba: Conuersionem vestram inter gentes habentes bonam; vt in eo quod detractant de vobis tanquam de malefactoribus, ex bonis operibus vos considerantes, glorificent Deum in die visitationis: & paulopost: Quia sic est voluntas Dei, vt benefacientes obmutescere faciatis imprudentium hominum ignorantiam. Auctor etiam supra non semel cœpit hoc argumentum attingere nempè cap. 1. vbi de de domesticis indicijs agit; cap. 2. cum his térue repetit Christianis obijci nomen homicidæ, sacrilegi, incesti; & nominatim infanticidiorum, incestorum, cocorum, canum, & comesorum infantium. meminit & cap. 3. cum dicit: singula quæ in occulto admittere dicimur in ipsos retorquebo qui obijciunt: & iterum: incesti & infanticidæ mentionem facit & rursum in calce præced. cap.

91. De sacramento infanticidij & pabulo inde.] Iterum reposuimus cum Rhen. ex MS. cod. omnibus: inde, id est ex sacramento infanticidij, pro eo quod tanquam elegantem (vti a nis ex coniectura frequenter, quod semel adnotasse sufficiat) substituit Zephyrus: crudæ. Præterquam enim quod Iustinus, Anaxagoras, Tatianus, in suis Apologijs aduersus gentes, Theophylus ad Autolycum lib. 3. Minutius Felix in suo Octauio aut Eusob. Ecclef. hist. lib. 4. cap. 8. hanc calumniam tractantes, nusquam cruda carnis meminerint, & Thyestea epula quas Christianis falso adscribebant lautissime cocta fuerint ab Atreo illum fratre, certè Auctor supra cap. 2: cocorum meminit. Causam porro huius suspicionis dedisse existimat Eusebius illa tum Simonis Magi, tum Menandri, Saturnini, Basilidis, Carpocratis & eius discipulorum cruenta & funesta sacrificia; de quibus præterea scripserint D. Clemens Rom. in vita D. Petri, & Nicepho. lib. 2. Eccl. hist. cap. 14. Qualia etiam de Cataphrygibus & Pepuzianis referunt Epiph. ac D. August. de hæresibus.

92. & post conuiuium incesto.] Sicuti antea & postea vbique ita hic: incestum neutro genere vsurpatur; vt & à Minutio Felice, & Anaxagoras qui præ alijs supra citatis etiam hoc argumentum latius tractant.

93. quod euersores luminum canes, &c.] Jam ante me adnotauit G. Canterus, non rectè canes tum supra cap. 2. tum hic interpretari Zephyrum lenones impudentes aut qui canum more humanas carnes vorarent; quin potius proprij nominis canes intelligendos, patet vel ex eo, quod sequ. cap. habet auctor: præterea candelabra & lucernæ & canes aliqui, & offulæ quæ illos ad euersionem luminum extendant. Atqui: eruistis, pro: eruitis, iterum ex MS. omnibus reposuimus, ac paulopost: & quidem proprij, nempè hostes, pro: propriè, ex prioribus, &c. licet manuscripti habeant; propriè tenebrarum & libidinum. putabat Carrio copulam, &, eleganter omitti posse. idque probante Puteani libro.

94. Quis cruenta, &c. Cyclopum & Sirenûm ora iudicij reseraauit.] Ita hunc locum ex Vat 1. cod. castigauimus, pro: Sirenarum ora iudicium reseruauit. Nota est fabula Polyphemi & Cyclopum hospites suos deuorantium in Sicilia & Italia, vel Plinio teste nat. hist. lib. 7. cap. 2. Sirenes verò aues erant teste Dione, quæ vbi homines cantu demulsissent, somno deinde grauatos lacerabant, vt est apud Plinium lib. 10. nat. hist. cap. 49. Hinc Zephyrus etiam ad Sirenes refert quod delatos ad se occidisse & delibasse fingantur. Tert. infrà T. 3. lib. 3. adu. Marcionem vocat Sirenes monstruosas fabulosásque cantatrices. Liber Puteani; Cyclopum & Sirenum ora iudiei reseruauit.

95. ipsos trahens homines.] Ita ex MS. cod. & prior. exc. pro eo quod mendosè irrepserat: ipsos vendens; præsertim cum sic etiam interpretetur in paraphrasi Zephyrus & ante eum Rhen. trahens nempe ad Præsidem siue in iudicium.

96. cum vel ex forma omnibus mysterijs silentij fides debeatur.] Id indicasse Harpocratis statuam supradiximus cap. præced. ex D. Aug. & Varrone.

97. Samothracia.] In Samothrace insula (inquit Zephyr.) initiationes quædam fuisse dicuntur ad remedia nonnullarum periclitationum; vbi & Corybantum mysteria & Hecates sacra celebrabantur, cui canes ad antrum Zerinthum immolabant. Lact. lib. 1. cap. 15. & 17. in Samo etiam Junonis Sacra scribit celebrata.

98. & Eleusinia reticentur.] Haud absimiliter Auctor infra tom. 3. ad vers. Valent. Eleusinia Valentiniana fecerunt lenocinia sancta silentio magno, sola taciturnitate cœlestia. Quare etiam hic ex MS. restituimus: Eleusinia, pro: Eleusina. Meminerunt eorundem & turpissima fuisse declarant Athenagoras initio Apolog. Arnob. aduers. gent. lib. Minutius in Octauio. Clemens Alexand. exhort. ad Græcos. Lact. lib. 1. cap. 21. Euseb. præpar. Euang. lib. 2. cap. 3. Gregor. Nazian. in serm. Epih. D. August. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 20. & Theodoret. de affect. Græcorum. Vide Suffridum in Athenag. & Viuem in D. August. qui Cereri & Proserpinæ dicata fuisse hæc sacra memorant, & in Eleusi pago Atticæ à Musæo instituta.

99. Interim etiam humanam, &c.] Hoc similiter ex MS. & vet. exc. restituimus, pro eo quod primus Zephyr, interimere, iam &c. qui non malè tamen explicat illud: dum diuina, id est, secreta, seruantur. Puteani liber optime, prouocabunt, pro: prouocabant.

100. Cum etiam impiæ initiationes arceant prophanos.] Ipsis verbis veterum ethnicorum vtitur, qui solos initiatos & Romanos ad Cereris mysteria Eleusinia admittebant, vnde ortum illud Poëtæ.

Procul ô procul este propbani. & illud:

Odi prophanum vulgus & arceo.

101. Natura famæ omnibus oota est. Vestrum est.

Fama malum, &c. Cur fama malum!

Ita iterum distinximus ex MS. omnibus & Rhen. pro eo quod irrepserat: omnibus nota est, vestrum Est, fama malum. Est autem etiam versus Maronis ex 4. Æneidos, quem pulcherrime explicat. Imitatur etiam hunc locum ad verbum ferè Minutius in Octauio. Ab hoc autem loco liber Puteani orditur caput septimum de infanticidio.

102. Hoc Romæ aiuot factum.] Etiam hoc ex MS. restituimus, pro eo quod erat: fama est hoc Romæ factum. & paulopost adiecimus: est. Ac rursum: Omnium est æstimare, pro: existimare. & addimus: illa. Item: obscurat, pro: obscurant. in libro Puteani alia longè est distinctio & scriptura: ab vno aliquando principe exorta sit necesse est. exinde in traduces linguarum & aurium serpit. & ita &c.

103. etiam quod fama non distulit.] Id est (inquit Rhen.) dissipauit. Sic etiam loquitur Tacitus.

CAP. VIII.

104. Vt fidem naturæ ipsius appellem.] Præ ceteris huius capitis titulis arridet iste Vatic. 1. cod. flagitia quibus infamantur, nedum falsa sunt, sed de Christianis incredibilia. Imitatur etiam hoc Athenagora apologiam sub finem, Ironicè autem loquitur dum dicit: Ecce proponimus bonum facinorum mercedem, vitam æternam repromittimus; reliqua satis explicat Zephyr. in paraphrasi quibus pauca quadam adijcimus. Ecce proponimus.] liber Puteani ponit caput octauum de fama incesti. & certe superiora illa, vt fidem naturæ, &c. præcedentibus cohærere neque ab ijs auelli posse concedebat Carrio.

105. Fugientem nouam animam exspecta.] Iterum reposuimus ex MS. ac exc. prioribus, pro: specta. & infra si tanti æternitas, pro: sit. facimus autem ad intellectionem huius loci quæ apud

apud Minutium in Octauio Christianis falsò obijcit Cæcilius ex castigatione Fr. Balduini: Iam de initiandis (*inquit*) tyrunculis fabula tam detestanda quàm nota est. Infans, farre contectus vt decipiat incautos opponitur ei qui sacris imbuatur. Is infans, à tirunculo, fratris superficie quasi ad innoxios ictus prouocato, cæcis occultisque vulneribus occiditur. Huius (pro nefas!) sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac fœderantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur; Hæc sacra sacrilegijs omnibus tetriora. *Bene est autem quod ille etiam fabulam vocet. Respondet interim illi Octauius ijsdem penè verbis quibus hic Auctor.* Illum iam velim (*inquit*) conuenire; qui initiari nos dicit aut credit de cæde infantis & sanguine. Putas posse fieri vt tam molle tam paruulum corpus fata vulnerum capiat, vt quisquam rudem illum sanguinem nouclli & vixdum hominis cædat, fundat, exhauriat? Nemo hoc potest credere, nisi qui possit audere.

116. Cynophanes.] *Ita rectè primus Zephyr. pro eo quod Vet. exc. & MS. Elu. S. Bauon. Puteanoac 2. Vatic.* Cynopennæ, *ac Rhen. 1. edit.* Cyclopes; *dicens*, Cynophanes *capite canino quos Plinius refert venatu & aucupia vesci, & loquitur quidem de talibus Indiæ populis Plin. lib. 7. cap. 2. sed nullo adscripto nomine; is sine interim capitis* Cynocephalos *collocat in Africæ solitudinibus; & Gell. li. 9. c. 4.* Cynocephalos *nuncupat vti & Cic. 6. ad Attic.*

117. Aut Sciapodes.] *Consentanea Zephyro de his tradit Plinius ibidem, sed longè eos a Troglodytis abesse scribit, quantum apparet in India, non in Lybia.*

118. Sed ignorantibus subijcitur.] *Supposita, inquit Zephyr. impersonaliter eam gerunt significationem, quam apud Græcos τὸ ὑποβάλλεσθαι καὶ ὑποβάλεσθαι, id est, fraudem facere & decipere, vnde subijcere testamentum & impostori. De qua plura ad Epistolam 2. Cypriani ad Donatum num. 40. Reposuimus autem:* assueuerari; *& ex MS. omnibus vocem Tertullianicam:* Atquin.

119. Item panis quo sanguinis iurulentiam colligas.] *Ita nunc primum ex MS. quinque pro eo quod Rhen. & antea excusi:* qui sanguinis vitulentiam colligat.

120. Præterea candelabra, &c.] *Multum etiam illustrare possit hunc locum disputatio Cæcilij & Octauij apud Minutium sicuti edita est a Fr. Balduino. Quorum ille:* Et de conuiuio *inquit*, notum est, passim omnes loquuntur, id etiam Cirtensis nostri testatur oratio: Ad epulas solemni die coëunt, cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines & omnis ætatis. Illic, post multas epulas, vbi conuiuium caluit, & incestæ libidinis ebrietate feruor exarsit; canis candelabro nexus est, iactu offulæ vltra spatium lineæ qua vinctus est, ad impetum & saltum prouocatur. Sic euerso & extincto conscio lumine, impudentibus tenebris nexus infandæ cupiditatis inuoluunt per incertum sortis; etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti. *E contrario Octauius:* Et de incesto, *inquit*, conuiuio fabulam grandem aduersus nos dæmonum concio mentita est, vt gloriam pudicitiæ, deformis infamiæ auersione, macularet; vt ante exploratam veritatem homines a nobis terrore infandæ opinionis auerteret. Sic de isto & tuus Fronto, non vt affirmator testimonium fecit, sed conuicium vt orator aspersit. Hæc enim potius de vestris gentibus nata sunt. *& cetera quæ è sequenti capite etiam pene ad verbum desumpta sunt.* Quid tum etsi.) *Puteani;* quid nunc etsi ista.

CAP. IX.

121. Hæc quo magis refutauerim.] *Huius capitis inscriptionem partim ex excusis desumpsi, quandoquidem MS. hic distinctionem nullam faciant. Hanc nempe:* Quod quæ Christianis obijciuntur in sacris ipsorum gentilium tum in aperto, tum in publico committantur. *Atqui etiam hic Iustinum martyrem & Athenagoram imitatur, ipsum vera pene ad verbum Minutium in Octauio.*

122. Infantes penes Africam Saturno immolabantur &c.] *Eodem modo Octauius apud Minutium:* Quia Saturnus filios suos exposuit non vorauit; merito ei in nonnullis Africæ partibus à parentibus infantes immolabantur, blanditijs & osculo comprimente vagitum, ne flebilis hostia immoletur: *Idipsum pauca sed in genere iam antea Iustinus Martyr. Apolog. 1. ad Senat. Rom. Lactant. latius lib. 1. diuin. Instit. cap. 21. de eodem sacrificij genere tum in Latio quod sublatum sit ab Hercule, tum Carthagine ex Pescennio Festo. D. August. denique lib. 7. de ciuit. Dei, cap. 19 & ibi latissimè Viues in suis Adnotat. citans præterea Oros. lib. 4. cap. 6: Teogum, Platonem in Minoe, Dionem Halicarnassæum, Theod. Cyrensem in sacrif. Euseb. præpar. Euang. Diodorum bibliotheca lib. 20. & hunc Tertulliani locum. Atqui* penes Africam (*inquit Zephyrus*) *dixit in secretiori Africæ parte; qua significatione vtitur frequenter Liuius. Omnis penes milites noxa erat, id est tacita inerat militibus.*

123. Vsque ad Proconsulatum Tiberij.] *Quod hic Tertull.* Tiberio *tribuit de sacerdotibus Saturni in cinerem actis, referunt Ioseph. Antiquit. Iudaic. lib. 18. cap. 4. sen. 7. & Hugo Floriacensis hist. Rom. lib. 7. cap. 14. de sacerdotibus Isidis & templo eius destructo ac statua in Tiberim mersa. Plin. lib. 30. cap. 1. Tiberio etiam adscribit quod Gallis Druidibus humanas victimas interdixerit, quod Suetonius Claudio tribuit. Videtur simile quid fecisse Tiberium in Africa cum ibi Proconsulatum ageret ante imperium. Porro huiusmodi sacra iam antea sub Augusto ciuibus Romanis interdicta fuerunt, iam & toto orbe cessarunt principatu Adriani, præterquam Iouis Latiaris de quo, infra. Nos autem cum Rhen. ex MS. cod restituimus phrasim Tertull.* aliqui Deus, *pro:* aliquis. Perseuerat hoc sacrum. *Puteani liber;* perseueratur. *vtique infra;* libentes respondebat, *pro:* exponebant.

124. Maior ætas apud Gallos Mercurio prosequatur.] *Haud absimiliter Minutius:* Mercurio Gallos humanas vel inhumanas hostias cædere; *& de maioribus D. Aug. vbi supra; præterquam quod etiam Saturno sacra hæc adtribuit, nisi mendosi sunt codices. Alij vt Plinius vbi supra, Solinus, Mela, Cæsar, Lucanus & Lactantius vbi supra, Eso & Theutate ea adtribuunt; sed rectè adnotat ille Viues, eundem Theutatem esse quem Mercurium, (ad quem lectorem remitto.) quia Hugo Floriacensis apud me MS. hist. Treuirorum seu Gallorum lib. 1. cap. 24. disertis verbis scribit, eiusmodi sacrificia Mercurio à Druidibus immolata.*

125. Remitto Tauricas fabulas.] Tauris (*inquit Minutius*) *Ponticis & Ægyptio Busiridi; ritus fuit hospites immolare. Et Lactantius: Erat lex apud Tauros vt Dianæ hospites immolarentur. Et ante eos Athenagoras: Diana quæ apud Tauros colitur hospites cadit. Similiter Tertull. infra tom. 3. Lib. 1. adu. Marcion.* Nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet quæ fabulas frenis dedit, de sacrificijs Taurorum, &c. *ac latius in Scorpiaco:* Sed enim; *inquit*, Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum: hominum victima placari apud sæculum licuit. Et Latio in hodiernum Ioui mediam vrbe humanus sanguis ingustatur. *Atque hoc est quod sequitur.*

126. Ecce in religiosissima vrbe, &c.] *Hodiéque (inquit similiter Minutius) sà Romanis Latiaris Iupiter homicidio colitur, & quod Saturni filio dignum est, mali & noxij hominis sanguine saginatur. Quod ijsdem pene verbis repetit Lactantius etiã tunc in Latio fieri, imme adhuc ætate sua Eusebium id scribere, astruit Viues vbi supra. Quare & apud Plinium lib. 8. cap. 22. vbi idipsum de Arcadibus refert, censeo legendum Ioue Latio, pro Lyceo.*

127. Sed bestiarij.] *Rhen. in schol.* bestiariorum; *sed magis placet hac etiam MS. lectio, quod sequatur:* mali hominis. *Interpretatur ille* bestiarios *vilissimos homines, qui cum bestiis spectante populo depugnabant addens* bestiarij *cuiusdam, qui Germanus fuit meminisse Senecam. Rectius Zephyrus damnatos ad bestias. Cum quo ex MS. & Vet. ext. iterum legimus:* solum patris filium de crudelitate.

128. Qui natos sibi liberos enecent.] *Vos enim video*

(inquit Minutius) procreatos filios nunc feris & auibus exponere, nunc ad strangulatos misero mortis genere elidere; & multo latius Lactant. lib. 6. cap. 20. cuius verba quædam adfert Zephyrus.

129. Ferro enim mori ætas quoque maior optauit.] Repetitio est eius quod antea dixit: Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur. in libro Puteani eleganter, optauerit. vt infra; deliberatur, pro: delibetur.

130. Homicidij festinatio est prohibere nasci.] Sic iterum ex MS. & prioribus exc. & : an nascentem disturbet, pro: nascentium. ac: fructus omnis, pro: hominis. Sunt (inquit Minutius) quæ in ipsis visceribus, medicaminibus epotis originem futuri hominis extinguunt, & parricidium faciunt antequam pariant. in Puteani; etiam fructus.

131. (Est apud Herodotum opinor) Mirum est cur hanc periodum prætermiserit Zephyrus, nisi putarit esse ex margine contextui additam, verum eandem habent non modo Vet. exc. sed & MS. Belgici, Gallici; & Vaticani omnes, & ipse Zephyr. locum Herodoti citat lib. 9. de Scytharum fœderibus ficuti etiam Plin. lib. 7. verum ibi fœderum talium nullam mentionem reperio. Diffusum sanguinem. Puteani; defusum. quod elegantius videtur Corrion.

132. Nescio quid & sub Catilina degustatum est.] Haud aliter Minutius: Ipsum credo nempè Saturnum, decuisse, sanguinis fœdere coniurare Catilinam. De quo sic Sallustius: Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam oratione habita, cum ad iusiurandum populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse. sic eum locum emendauit Carrio.

133. Aiunt apud quosdam gentiles Scytharum, &c.] Latè agit Plin. dicto lib. 7. cap. 2. de Scythis, Cyclopibus, Lestrigonibus & alijs tum trans Alpes tum ad Septentrionem ἀνθρωποφάγοις quorum quosdam addit supra borysthenem ossibus humanorum capitum bibere, cutibúsque cum capillo pro balthei ante pectora vti. Hinc illa Prouerbia apud Tertull. lib. 1. adu. Marc. infra tom. 3. Scytha tetrior, Masageta inhumanior.

134. Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscissio in palmulam exceptus suis datur signatis.] Ita denuo ex MS. omnibus ac prioribus exc. pro: in parmulam. Porro haud absimiliter Minutius: & Bellonam, inquit, sacrum suum haustu humani cruoris imbuere. De quo latius Zephyr. paraph. verbis mutuatis ex Lact. lib. 1. cap. 20. in libro Puteani; in palmulam exceptus & sui datus signat.

135. Item illis qui munere, &c.] MS. & vet. exc. illi Intelligit autem (Rhen. interprete) gladiatorium munus. Minutius paucis ita expressit hunc locum: & comitialem morbum, hominis sanguine, id est, morbo grauiore sanare. Restituimus vero: hauserunt, ex MS. pro: auferunt.

136. Vbi sunt item illi qui de harena.] Etiam hoc his verbis repetit Minutius: non dissimiles, qui de harena feras deuorant illitas & infectas cruore, vel membris hominis & viscere saginatas. Atque iterum reposuimus ex MS. colluctando, pro: conculcando, & : iactauit: pro: iacuit, licet in Puteani libro sit; iacuit. Ipsorum vrsorum alui; pro: alui, Item: Ructatur proinde, pro: deinde. pro: cruditantes, liber Puteani; cruditantibus.

137. Minus autem & illi faciunt,] Ironicè loqui rectè adnotauit Zephyr. & Gagnæus ad Marg. τὰς λεσβιάζοντας notat; cum quo rursum legimus: ad spurcitiam consecrantur, pro: à spurcitia.

138. Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem, &c.] Nobis (inquit Octauius apud Minutium) homicidium nec videre fas nec audire; tantúmque ab humano sanguine cauemus, vt nec edulium, pecorum sanguinem in cibis nouerimus. Porrò (vt aduocat Rhen.) non ita diu est, quod Christiani vescimur suffocato & morticina carne. Nam Betanus (seu Beda) presbyter & Hrabanus in Pœnitentiario, sed & quotquot de hac re supra c c c c. annos scripserunt, certum pœnitentiæ tempus præscribunt siquis Apostolicam hanc legem fuerit præuaricatus quæ in Actis extat Apost. (nempè capite 15.) vbi statuitur vt abstineat se à sanguine & suffocatis. Atqui ex MS. legimus: ne quo modo sanguine contaminemur; & iterum adiecimus integrum orationis comma ex MS. & priorib. exc. certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Item. ipsum proinde examinatorem ac postea alioquin.

139. Vt foculum & acerram.] Acerra hic accipitur iuxta secundam interpretationem Festi, pro arcula thuraria in qua thus reponebatur. custodias autem nuncupat captiuos ipsos, vti adnotat Rhen. Alioquin negandi) putabat Carrio vetio admodum familiari legendum; alioquin necandi.

140. Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Iupiter docuit] Similis locus est apud Cypria. epist. 2. ad Donatum. vbi videas lector adnotat. nostras num. 33. Idem gentibus improperat Iust. Apol. 1. ad Senat. Rom. & apertius de Ioue Athenagoras. Qui, inquit, ex matre ea Rhea & ex filia puella prolem suscepit, & propria sorore pro coniuge abusus est. Et Arn. lib. 5. Etiamne in matrem, etiamne in filiam efferati pectoris appetitionibus adhinniuit? &c. immo etiam Octauius apud Minutium, & Lactan. lib. 1. cap. 10.

141. Persas cum matribus misceri Ctesias refert.] Similiter Minutius: Ius est apud Persas misceri cum matribus. Vide Zephyri Paraphrasin. Extant quædam huius Ctesiæ Cnidij fragmenta edita Græcè ab Henrico Stephano.

142. Cum primum Oedipum Tragœdiam.] Hinc Athenagoras concubitus quos Christianis obijciebant Oedipodios appellat, quod Oedipus matrem Iocastam nesciens vxorem duxerit; sic & Lact. vbi infra.

143. ὤμωσ εἰς τὴν μητ.&c.] Priores editiones habebant dumtaxat: ἴμωσ. substituit Rhen. μέμηνε & μαινόμενος. id est, insanit, ac si dicat Oedipum visum Macedonibus insanire, qui tantoperè de incœsto doleret. Elu. & S. Bauon. & Puteani MS. cod. ἤλλασσε εἰς τὴν ἀλγήματα. Placet magis prima lectio quam Zephyro acceptam debemus; vt ὤμωσ ab ὦμος, id est humero deriuetur. Præsertim cum Vat. cod. idem habuisse coniiciam, quod 14. amanuenses qui illa contulerunt nullam hic diuersitatem adnotarint, alioquin diligentissimi præsertim in Græcis phrasibus.

144. Suppeditante materias passiuitate luxuriæ.] Hanc Rhen. constitutionem confirmant quinque MS. cod. quare iterum reposuimus, præsertim cum passiuitas vox sit Tertullianica de qua supra lib. de Pallio. nu. 86.

145. Imprimis filios expositos suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordiæ extraneæ.] Ita hunc locum restituimus partim ex MS. & exc. prioribus qui omnes habent: misericordia extranea; partim ex his Minutij verbis: dum etiam domesticos aliena misericordia frequenter exponitis. Quem eundem abusum illis improperat Iust. Mart. Apol. 2. ad Anton. Pium, & Lact. libro 6. capite 20. Manifestum dicens illum fieri exemplo dicto Oedipodis duplici scelere confusum, quod nempè expositio ipsius adhuc infantis materiam subministrarit incesti.

146. Cuius vbique saltus facilè possunt alicubi ignaris filios pangere.] Rursum etiam hoc restituimus ex MS. cod. pro eo quod irrepserat: saltu: & ignari. Iterúmque paulo post adiecimus: & fidelissima.

147. Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continentia.] Sic etiam ex MS. omnibus, pro: virginea. Locus insignis pro Christianorum primorum etiam viorum perpetua continentia, aduersus eos qui omnes ad matrimonium volunt adigere; de quo alibi latius.

148. idem oculi renuntiassent vtrumque.] Etiam hoc ex MS. & priorib. exc. pro: idem reunnciasset; vt: idem: accipiatur more veteri pro: iidem.

149. Sic per ómnia ostendam.] Priores exc. dumtaxat habebant: Sic per omnia. Zephyr. in contextu nihil tale, sed tamen interpretari videtur in paraphrasi lectionem hanc MS. quinque codicum, addendo illud: considerabitur. Quia tamen adhuc locus obscurus est, coniicio legi potius debere; Sic per omnia offendunt.

CAP. X.

C A P. X.

150. Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis.] Capiut hoc X. inscribitur ferè in MS. cod. De non colendis idolis. sed inscriptio placet, aut quam habent exc. cod. Deos quos colunt, non esse deos. cum similem titulum, libro suo Cyprianus eiusdē argumenti inscripserit, aut illa 1. Vat. cod. Quod Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerint, & non verè Dij. Liber Puteani ab eo, Deos iniquitis, &c. incipit caput IX. de non colendo idola. non impenditis, liber Puteani; non penditis.

151. Altera quæ desperat, altera quæ recusat.] Sic iterum ex MS. ac priorib. exc. pro: desperet, ac: recuset. Item: desinimus, pro: desijmus. In Puteani libro est; dispetat. quod vocabulum putat Carrio pro eo quod est, separat aut potius causam diuidit. mutabant enim in composito a in e. vt a paro repero. & similia. sic infra semper, sepero, pro separo.

152. Et de ciuitatibus in quibus nati sunt, &c.] Hoc & quod de sepulchris subiungit ad Iouem referunt, cuius Antrum (Cypriano teste vbi supra) in Creta visitur & sepulchrum, de quo bus illic latius in Adnot. nostris num. 8. Quod vero de regionibus habet in quibus vestigia sunt relicta; ad Saturnum, de quo mox latius. Athenag. pro Christian. Deos omnes genitos, ex Orpheo & Homero demonstrat; latissimè id etiam Arnob. lib. 1. & frequenter Lactant. D. August. denique lib. 7. de ciuitate Dei cap. 18. nec ego; liber Puteani Nunc ergo.

153. Nouos, veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, &c.] Varia Deorum appellationes quorum 30. millia censeri ab Hesiodo relatum est Euseb. lib. 5. de præpar. Euāg. cap. 15. Lactant. lib. 1 cap. 1. & 16. eo quod masculi sint dij & feminæ, quum quotidie noui Dij nascantur Deorum innumerabiliū plena dicit omnia. Atqui Deos Nouos videtur intelligere qui dicebantur Minorum gentium, quales Castor & Pollux vel Amphiaraus. Veteres, maiorum gentium, quales Saturnus, Iupiter, Apollo, Vulcanus, Mercurius. Barbaros qui à gentibus Barbaris colebantur. Græcos & Romanos, habes distinctim apud Cyprian. vbi supra, & Minutium in Octauio. Peregrinos, qui aliunde accersebantur, quales Isis & Serapis. Captiuos, sicuti Penates Troia adductos, qui vt in triumpho primum aduecti etiam venerationi esse cœperunt. Adoptiuos, quales Antinous. Proprios, id est cuique genti peculiares de quibus infra cap. 24. Cōmunes, tam Græcis quam Romanis. Masculos feminas, vt Iouem & Iunonem. Rusticos, Faunos nempè & Satyros. Vrbanos, qui in vrbibus colebantur. Nauticos, vt Leucotheam & Palæmona. Militares, vt Martem & Bellonam. Ante Saturnum. liber Puteani caput decimum ponit; de Saturno & Ioue. Quantum litteræ. liber Puteani; si quantum litteræ. vt infra; si quantum rerum argumenta, pro; si quæras rerum argumenta.

154. Neque Diodorus Græcus. [Etiam hic locus ex MS. Elmon. Puteano & S. Bauonis ac exc. priorib. restitutus est, pro eo quod nescio vnde Zephyr. substituerit: Theodorus. Quemadmodum Carrio in suis Antiquis lectionibus recte emendauit. præsertim cum priori lectioni consentiat iisdem penè verbis Lact. lib. 1. cap. 13. Omnes, inquit, non tantum Poetæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarū scriptores, hominem fuisse Saturnum, consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriæ prodiderunt; Græci, Diodorus & Thallus; Latini, Nepos, & Cassius & Varro verbis mutuatis a Minutio Felice in Octauio. Intelligit autem Diodorum Siculum, de quo in hæc verba Iust. Mart. Orat. ad gent. Et qui apud vos historicorum omnium illustrissimus est Diodorus, qui Bibliothecas in compendium redegit, & 30. totis annis, quemadmodum ipse scriptum reliquit, Asiam & Europam propter exquisitam diligentiam peragrauit, spectatórque rerum plurimarum fuit, quadraginta integris editis historiæ suæ libris. Meminit eiusdem Bibliotheca Afric. apud Euseb. lib. 10. de præp. Euang. cap. vlt. Eiusdem hist. lib. 1 de Ægyptiorum Theologia magnam partem, cum laude citat Euseb. de præpar. Euang. lib. 2. cap. 1. vbi hæc de Saturno verba reperire est ad quæ Tertull. alludit: Deos, inquit, mortales homines fuisse asserunt Ægyptij, sed virtute ac beneficijs immortalitatem consecutos; quorū nonnulli Reges fuere. Et paulopost: Solem aiunt primum omniū apud Ægyptum regnasse, Solis cælesti cognomine: quamuis nonnulli sacerdotum Vulcanū contendunt primum igne inuento regnum obtinuisse, deinde Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem, ducta, Osirim & Isim genuit, aut vt plurimi dicunt Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse & quinque Deos procreasse aiunt, Osirim, Isim, Typhona, Apollinē, ac Venerem; Osirim Dionysium, Isim Cererem esse autumant. Extat dictus Diodori lib. 1. Poggio Florentino interprete & Græci lib. eius 15. ex. 40. Vixisse autem se testatur lib. 6. sub Augusto Cæsare.

155. Aut Thallus.] Etiam hoc & infra cap. 19. ex MS. Belgicis ac Lactantio pro Tallus præsertim cum consentiat Iust. Mart. vbi suprà. Et proinde ita etiā castigādus Africanus apud Euseb. de præp. Euang. lib. 10. cap. vlt. vt è Diodori, Thalli, Castoris, Polibij, Phlegetontisque historijs patet. Nam paulopost sequitur: Castor & Thallus, in hoc conueniunt qui Syriacam historiam diligenter tractarunt.

156. Neque Cassius Seuerus] Cassij meminerunt etiam Lactant. vbi supra & ante eum Minutius. Plin. lib. 35. multa se desumpsisse tradit ex Cassio Seuero, & Seneca alicubi Cassij Seueri Rhetoris meminit qui multas lucubrationes scripserit.

157. Neque Cornelius Nepos.] Etiam huius meminerunt Minutius, & Lactant. vbi supra, & quā plurima ex illo citantur à Plinio in omnibus pene libris hist. Natur. Atqui ex MS restituimus eiuscemodi antiquitatum; &: promulgauerunt.

158. Postque Attica hospitia.] MS. legunt: postquam. Verum illud magis placet: præsertim cum ita sit in Puteani.

159. Exceptus à Iano vel Iane vt Salij dicunt, &c.] Hæc eadem tractans iisdem penè verbis Minutius in Octauio, & Lact. lib. 1. cap. 3. Vide etiam paraph. Zephyri ac Adnot. nostras in D. Cyprian. lib. de idol. vanit. num. 9 10. 11. 12. 13. & 14. Atqui ex MS. cod. omnibus restituimus: incoluerat, &: depalauerat, pro: debellauerat, & addidimus quæ nescio quo casu prætermissa erant in editione Zephyri & deinceps: vsque nūc est. Tota denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur. Oenotriam verò dictam tradit Stephanus, aut ab Oenotrio Arcade, aut à bonitate vini vt οἰνώτρια scribatur.

160. Mons quem incoluerat Saturnius dictus est] Hunc locum videtur desumpsisse ex Varrone lib. 4. de ling. Lat. citatum etiam à D. August. lib. 7. de ciuitate Dei cap. 2. Mons, inquit, in quo Capitolium est ante Tarpeius dictus est. Hunc antea montem Saturnium appellatum prodiderunt, & ab eo latè Saturniam terram vt etiam Ennius appellat. Antiquum oppidum in hoc fuisse Saturnium scribitur. Eius vestigia etiam nunc manent tria; quod Saturni fanum in faucibus, quod Saturnia porta quam Iunius scribit quam nunc vocant Pandanum, quod post ædem Saturni in ædificiorum legibus, parietes, postici, muri, sunt scripti. In quem locum adfert Scaliger ipsos Ennij & similes Maronis versus de Ianiculo. facit etiam ad huius loci intellectum quod habet Minutius, docuisse Saturnum litteras imprimere, & instrumenta conficere; hoc est enim quod dicit Auctor; Ab ipso primum tabulæ.

161. Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine.] Lact. cap. 11. lib. 1. docet ex Trismegisto natum fuisse Saturnum ex eo homine cui Vranio nomen fuit.

162. qua ignoti, &c. de cælo superuenisse dicuntur, &c.] Imitatur Athenagoram qui ex Sibylla hos versus adfert:

Ætas humani generis cum dena vigeret
Ex quo diluuio gentes periere priores;
Saturnus, Titan, regnabant Iapetúsque
Quos homines cœli sobolem térræque vocantes
Eximiam, cœlo nomen terræque dederunt,
Qood virtute forent reliquis præstabiliores.

Ipsum autem de verbo ad verbum pone Minutius Felix in Octauio & Prudent. lib. 1. adu. Symm. Lactantius vero lib. 1. cap. 11. postquam verba Felicis citauit addit & aliam rationem: Potuit, inquit, & sic argumentari. Saturnum cum potentissimus Rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina illorum cælo terræq; indidisse, cum hæc prius alijs vocabulis ap-

pellarentur; qua ratione & montibus & fluminibus nomina sitimus imposita D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 19. fortius argumentatur. Sed ecce, inquit, Saturnus, si cæli est filius, Iouis est filius, Cælum enim esse Iouem innumerabiliter & diligenter adfirmant. Ita ista quæ à veritate non veniunt, plerumque & nullo impellente, sese ipsa subuertunt. Repentino aduentu. à libro vn eam abest vox, aduentu. & infra legit; ostendemus pro, ostendimus. Atqui castigauimus ex. 1. Vatic. cælitem contingit dici; & sic in Puteani & aliis; contingit. Et adnotat Rhenan. Tertull. vsitatum esse leminis sui par, cumgenitiuo, sicut etiam infra: quorum pares deos; ac infra tom. 2. lib. de Patientia: magnitudinis par, ac alias sæpenumero.

CAP. XI.

163. Et quoniam sicut illos homines fuisse, &c.] Caput hoc partim ex cod. exc. partim ex argumento sic inscripsimus: Cur eum homines essent, facti sint ab hominibus Dij; caussas esse vanissimas.

164. Mancipem quendam diuinitatis.] Venuste (inquit Ren.) mancipem diuinitatis vocat Deum illum superiorem ac potiorem, qui reliquis diuinitatem communicarit, sicuti sutrinæ magistrum Plinius mancipem vocat, & in qualibet re qui summi sunt mancipes dicuntur. Vide Adnot. nostram Epist. 69. D. Cypr. num. 21. Paulo post iterum ex MS. restituimus & prioribus excusis: nec alius præstare, &c. nisi qui propriè possidebat: & post. a: ministeria, pro; mysteria.

165. Totum enim hoc mundi corpus, &c.] De mundo varias Pythagoræ, Platonis & ceterorum philosophorum sententias videre est apud Theodoritum lib. 4. de Græc. affect. curat. vbi lectorem remittit ad Commentarios Xenophontis, Ætij philosophorum Placita eorundem Plutarchi compendium & Porphyrij Philosophorum historiam. Platonis autem ipsissima verba de mundo genito adfert ibidem ex Timæo, & lib. de Rep. ac Politico. Atqui legimus ex MS. paulopost: perfecit, & adiecimus sint.

166. Et ipsum Iouem quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse.] Hoc iterum adiecimus ex MS. & priorib. exc. Similiter Minutius in Octauio: illic Iouis, inquit, fulmen cum Ænea armis in incude fabricatur, tum cælum & fulmina & fulgura longe ante fuerint quam Iupiter in Creta nasceretur, & flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari, nec ipse Iupiter non vereri.

167. Item omnem frugem ante Liberum, Cererem, & Mineruam.] Aut alludit ad ætatem Saturni, quem scribit Macrobius in Latio primum agriculturam docuisse, & vini quoque vsum demonstrasse Seruius in 8. Æne. d. Virg. aut certè ad historiam Geneseos vbi cap. 3. dicitur: Emissus Adam de paradiso voluptatis vt operaretur terram, & cap 2. Abel pastorem ouium fuisse dicitur & Cain agricola, cui consentiens Ioseph. 1. Antiquit. Iudaic. addit. Cain agri fructus Deo obtulisse; & cap. 9. post diluuium Noë vir agricola cœpisse excolere terram, & plantasse vineam, cuius filius Iapetus enim (vt supra dictum est) tempore Saturni vixerit non potuit Liber vitis inuentor esse sed potius ostensor nouæ frugis, vt paulopost Auctor adfirmat & similiter Lact. lib. 1. cap. 13.

168. Male cum Luculllo actum est, &c.] Non minus lepide quam vere id dixsum D. Hieronymus ad Marcellam. (Plin. haud dubie secutus lib. 15. natur. hist. cap. 25.) Accepimus, inquit, & canistrum cerasis refertum talibus & tam virginali verecundia rubentibus, vt ea nunc a Lucullo delata existimarē. siquidem hoc genus pomi, Ponto & Armenia (bello nempe Mithridatico anno vrb. cond. 680.) subiugatis, de Cerasunte primus Romam pertulit, vnde & de patria arbor nomen accepit. Ostensor & inuentor. a Puteani libro absunt illa; & inuentor & rectè.

169. quas illis stationes & potestates distribuistis.] Alludit ad stationes & officia militaria quæ verè distribuuntur ab Imperatoribus.

170. Et hinc conceditis opinor,] Restituimus cum Rhen. hinc; pro: hic. ex MS. omnibus & prioribus exc. Item paulopost; cum vultis, pro: cum multis.

171. Quique in parentes & sorores incesti, &c.] In Iouem qui Opt. Max. dicebatur competere incestum supra diximus cap. 9. num. 140. De adulterijs eius, raptu virginum & pueri Ganimedis late tractatur a Lactant. lib. 1. cap. 10. sicuti & de sæuitia eius in patrem quem regno expulit.

172. Et qui occidunt & qui furantur, & qui decipiunt.] Homicidam Martem & furem ac nebulonem Mercurium (vt cum Lactantio ibidem loquar) hic intelligit Auctor. Atque restituimus ex MS. cod. cum Rhen. Quem neminem pro hominem, sine interrogatione nota. &: Atquin vt. Item ex Puteani & Vat. 1. cod. alciuit, pro: acciuit. & ex eodem Vaticano; Deos facitis, pro: facite. ac: Sed vt omittam.

173. Quin autem potiores viros apud inferos reliquistis.] Locus adnotatu dignus aduersus Erasmum & alios qui tantum non infernis excludunt Socratem, Tullium, ac alios viros insignes tam Græcos quam Latinos quorum hic fit mentio; quorum fere omnium excellentia in prouerbium venit, de quibus adeo latius inter Prouerbiales formulas. Hic adnotatu digna voces Tertullianæ: militarior, ac elusit, pro: clausit.

CAP. XII.

174. Cesso iam de istis.] Cap. hoc 12. pauci sic inscribunt exc. priores codices: Quam vana deorum simulacra. Vat. 1. cod. non absimiliter: Simulacro colere alienū est prorsus ab omni ratione. Puteani liber ponit caput vndecimum de simulacris. Imitatur autem hic Iust. Mart. Apolog. 2. Vide Zephyrum in Paraphasi ac omnes aduersus gentes Apologias.

175. Quam materias sorores esse vasculorum.] Adiecimus iterum sorores, ex MS. omnibus & prioribus exc. ac si dicat, ex eadem materia fieri deorum simulacra & vascula domestica, immo (vt cap. sequ.) in vasa nonnunquam commutantur, vbi iam contrita & contusa sunt. Quare & magis placeret lectio 1. edit. matres & sorores esse vasculorum nisi MS. omnes legerent: materias.

176. Quasi fatum consecratione mutantes, &c.] Sic etiam Minutius in Oct. Imagines consecratas vulgus dicit publicè colere, dum opinio & mens imperitorum artis concinnitate decipitur, auri fulgore perstringitur, argenti nitore & candore eboris hebetatur. Et non multo post: Nondum, inquit, Deus saxum: est lignum vel argentum. ecce ornatur, consecratur, oratur, tunc postremo Deus est, cum homo illi voluit & dedicauit. In consecratione autem (teste Cicer. pro Domo sua) statuebantur aræ quæ religionem afferrent, & fiebant consecrationes à Pontificibus aut à Tribunis plebis. Atqui reposuimus iterum: contumeliosissime. ex MS & exc. prioribus.

177 Crucibus & stipitibus imponitis Christianos.] Pulchrè deducit, ijsdem supplicijs affici ab illis Deos suos, quibus in Christianos animaduertebant, quæ erant Cruces, Stipites, vngulæ, capitis pœna, bestiæ, ignes, & in metalla relegatio. Imitatur autem etiam hic per omnia Tertullianum Minutius, distinguēs materiam inter simulacra; vt in ligneum compactas suspendi, cædi, dolari, runcinari, construi; in æreum vel argenteum conflari, fundi, plumbari, tundi malleis, & incudibus figurari, in lapideum denique cædi, sculpi, læuigari, & erigi. Atqui illud: argilla deformat eruci & stipiti superstructa, ita explicat Iosep. Scaliger in Festum, vt alludat Auctor ad deriuationem stipitis à stipa, quæ propriè crux est cui argillam imponunt plastæ.

178. Dedicatur.] Sic supra Neronem dixit dedicatorem damnationis Christianorum, accipiens, dedicare, pro incipere; in quo illum imitatur etiam D. Cypr. vti adnotauimus ad epist. eius 33. num. 9.

179. Asciæ, runcinæ, scobinæ.] Instrumenta sunt fabrilia penè eadem. Asciæ, quibus ligna dolantur. runcinæ, quibus læuigantur. scobinæ a scobe quibus limantur. Vide Varronem de Ling. Lat. lib. 5. & 6.

180. Ante plumbum & glutinum & gomphos,] Zephyrus: gomphos, magnos clauos interpretatur, Græca enim vox γόμφος, clauum significat.

181. Ad bestias, &c. quos Libero & Cybele & Cereri.] MS. quinque Cælesti & quidem eadem quæ alibi Ceres, in Africa Cælestis dicebatur; vt infrà latius cap. 29. Cetera requiras lector in paraph. Zephyri.

182.

182. Inde censentur dij vestri.] Eadem significatione supra dixit cap. 7. Census istius disciplinæ à Tiberio est & cap. 10. ab illo (Saturno nempe) census totius vel potioris diuinitatis est. & in lib. de Monog. iuxta MS. cod. Census noster transfertur in Christum. at paulo ante: secundum initium quod tibi & in Adam censetur, & in Abraham recensetur. nec absimiliter Arnobius non semel Deorum censum dixit. Alludit autem ad morem Romanorum apud quos lex erat (Cicerone teste 3. de Leg.) Censores populi æuitates soboles familias pecuniæ censento. Solet in insulis.] Liber Puteani: solet & in insula, aliqui Deus vester, more Tertulliani inquit Carrio.

183. Qui Senecam aliquem.] Sic supra (inquit Rhen.) dixit aliquem de sapientia Socratem. Ac si dicat (vt adnotauit Latinius) non quemlibet sed egregium & insignem. Sic enim solet Tertull. vocem hanc, aliqui, vsurpare. Quemadmodum lib. 4. adu. Marc. Sed erat vnus aliqui deputandus. & initio lib. 5. nouus aliqui discipulus. Senecæ autem librum de superstitione citari adnotauit Gagnæus in margine ab Aur. August. nepo lib. 6. de ciuit. Dei cap. 10. vbi non modo quæ in Paraph. Zephyrus sed multo plura ex eodem libro (qui deperijt) allegantur etiam huic loco conuenientia, vt non dubiũ sit Auctorem hunc illius etiam verba quædam imitatum esse. Similem vero locum ex libris Senecæ Moralibus etiam adfert Lactant. lib. 2. cap. 2. vbi multa in hanc sententiam etiam cap. 3. & 4. prosequitur.

184. Igitur si statuas & immagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adoramus.] Quia locum hunc Magdeburgenses detorquent aduersus vsum imaginum in Ecclesia vsitatum; possim idipsum vno verbo respondere, quod Patres Synod. 7. General. Nicen. 2 Act. 6. responderunt: ad falsam Synod. contra imagines editam: Ea quæ diuini viri contra idola locuti sunt, hæretici homines, etiam post cognitionem veritatis & confessionis syncera detorquent in imagines sacras. Verum quia etiam Zephyrus censet eius temporis Christianos nihil in templis habuisse præter Crucis insigne super aram ad Orientem (de quo infra latius cap. 16.) operæpretiũ fuerit hic antiquitatem Apostolicæ traditionis etiam aliarum imaginum quanto fieri poterit compendio, commonstrare, remittentes lectorem pro latiori huius argumenti intellectu ad totam dictam Synodum 7. Damascen. & Ionæ Aurelianensis de imaginibus libros, & Reuerendissimi Episcopi Vltraiectini Frederici Schenckij, Sanderi Angli, & Ioan Molani, eadẽ de re tractatus peculiares, aliósque omnes quotquot hac tempestate hæreticos oppugnarunt. Alani denique Copi Dial. 4. & 5. contra Magd. & adnotat. Feu ardentij in Iren. lib. 1. cap. 25. n. 3. Imprimis autem Tertull. non dicit, Christianos (vti calumniantur Magdenburgenses) odisse statuas & imagines, sed non adorare, quod certè (vti frequentissimè inculcant Patres dictæ 7. Synod. ac Damascen. & Ionas) nemo vnquam nostrûm tentauit; si de adoratione Latria intelligatur, quæ soli Deo debetur, quæ inter gentes vsurpabatur; secus si sermo sit de ea adoratione quæ salutationem significat, & in scripturis est frequentissima, quali nempe Abraham & Dauid etiam homines & angelos prosequuti sunt; nihil enim obstat quominus ita imagines Christi & sanctorum atque homines ipsos veneremur. Deinde de illis duntaxat agit statuis & imaginibus quæ mortuorum simillima sunt; nempe quæ Deos referunt, qui reuera non sunt; atqui Deus viuorum est non mortuorum, & preciosa in conspectu Domini mors sanctorum eius. Ad rem nunc veniamus, ostendamúsque iam à Christi Apostolorũmque tẽporibus, Christi ipsius Deiparaque virginis & Apostolorum imagines, in vsu ac veneratione fuisse & proinde etiam Tertulliani ætate. Hoc satis constat, tum ex lib. de Pudicitia, vbi Calicum picturas recenset in quibus pastor Christus cum oue perdita depingebatur, tum ex cap. 16. infra, vbi Christianos Crucis religiosos non diffitetur, quemadmodum ibi latius, tum denique ex lib. 2. adu. Marc. vbi pulcerrimè explicat. interdictas lege Moysi non alias imagines quàm Idololatriæ substantiam continentes. Eodem pertinet quod recenset D. Irenæus li. 1. aduers. hæres. cap. 24. de Encratitis, imaginibus Iesu & Pauli abutentibus; & post eum Epiph. hær. 22. eadem verba citans. ac Theodor. lib. 1. hæret. fab. Item quod Spartianus refert de Alexandro Seuero quod imaginem Iesu in Larario suo habuerit. Encratitæ enim paulo ante Tertull. vixerunt, Alexander verò paulopost aut cum illo. illud vero quod ab ætate Apostolorum imagines vsitatæ fuerint, vel inde imprimis conuincitur, quod in actionibus omnibus & singulis 7. Synod. Nicen. secunda aduersus Iconoclastas frequentissime dicatur esse veterem Ecclesiæ legislationem & Apostolicam Traditionem imaginum vsum in Ecclesia, quam e octingentos annos iam obtinuerat; vti videre est tom. 3. Concil. pag. 53. 54. 65. 67. 68. 73. 74. 75. 80. 81. 82. 83. 103. 111. 113. 120. 123. 127. 138. 139. 142. 144. 150. 154. 170. 172. 182. 187. Latissimè autem in Epist. S. Gregorij Papæ ad S. Germanum Constantinopolitanum, Adriani Papæ primi ad Imperatores Constantinum & Irenẽ & ad Synodum, Tharasij Patriarchæ ad Patriarchas Antiochenum Alexandrinum & Hierosolymitanum, ac eorundem responsis duobus; ac ipsius Tharasij & Synodi ad Imperatores; in cõclusione deu que vltima Actionis vbi exclamant Patres omnes in hæc verba: Hæc est fides Apostolorum, hæc est fides Patrum, hæc est fides orthodoxorum, hæc fides orbẽ terrarum cõfirmauit. Nos antiquæ Ecclesiæ legislationi insistimus, nos decreta Patrum custodimus. Quam huius Concilij sententiam etiam disertis verbis recenset Photius Patriarcha epist. ad Michaelem Bulgarum de 7. Synod. Ad eundem modum loquitur frequẽter idem Adrianus Papa li. de imaginibus, aduersus Pseudocarolinum librum, qui exstat eodem T. 3. Concil. p. 199. & sequ. citans etiam suos prædecessores Gregorium vtrumque, Zachariam, Stephanum vtrumque, & Paulum Romanos Pontifices, ac celebrata duo Romana Concilia contra Iconoclastas, tum sub Gregorio 2. tum sub Stephano 11. Neque vero nudam hanc adfirmationem faciunt, sed citant imprimis Act. 1. in dictorum suorum confirmationem, Canonem Apostolorum in Synodo Antiochena in hæc verba: Seruatos non debere amplius ad idola aberrare sed certandum esse ante manuscrip. ã colũnam Dei, hominisque Iesu Christi. Quod significantius Græcè legitur, χειροποιητῶν [illegible]. Quem Germanum esse & legitimum comprobat Turrian. lib. 1. pro Can. Apost. cap. 25. ex verbis D. Basilij epist. ad Iulianum Imperatorem dict. Syn. Act. 2. ab Adriano Papa citatis: Historias (inquit) imaginum illorum (nempe Christi, Deiparæ, Apostolorum, Prophetarum & Martyrum) honoro & palam adoro, hoc enim nobis traditum à sanctis Apostolis, non est prohibendũ, sed in omnibus nostris Ecclesijs historias eorum designamus. Item ex Pamphylo martyr. Deinde pluribus locis citant historiam quam narrat Eusebius lib. 7. cap. 8. aut 14. de Christi statua in Paneade erecta ab Hemorroissa, ad cuius fimbrias vestimenti creuerit herba, quæ omnes morbos, curaret; cuius præterea mentionem faciunt Theodorus martyr in Actis passionis suæ sub Diocletiano & Martiano apud Surium 8. Iuly. Ioan. Antioch & Damasc. de imaginibus, Niceph. lib. Eccl. histor 6. cap. 15. Zozom lib. 5. cap. 20. Antipater Bostrensis Orat. de mult. lab. D. Gregor. ad Germ. Constantinop. Theophyl. in cap. 9 Matth. Rursum ad idem institutum citant historiam imaginis Christi ad Abagarum missæ quam vidisse se ea ætate in ea ipsa Synodo Leo Lector Constantinopolitanus confitetur. Cuius præterea mentionem faciunt Damasc. lib. 4. de Orthodoxa fide 17. Euagr. lib 4. hist. 26. Nicephor. lib. 2. cap. 7. & Constantinus Porphyrogenitus Rom. Imp. Oratione quæ exstat apud Surium 16. Augusti. Adferunt præterea p. 96. D. Athanasij historiã imaginis Christi a Nicodemo factæ e qua per Iudæos confossa, sanguis & aqua Beryti effluxit, qui missus est per Asiam, Africam & Europam, cuiusque festum Græci celebrant 9. Nouembris. Quibus addere licet imaginem Christi per D. Thomam missam iuxta Nicephorum. Item illam quam Regi Persarum missam tradit Nicephor. lib. 2. cap. 43. lib. 6. cap. 16. & lib. 14. cap. 2. Omitto effigiem Christi, quam Veronicæ in sudario dedisse traditio est, quæ etiamnum Romæ exstat, tanta in veneratione vt de illa dubitare post hac non modo miracula non permittant, sed nec aspectus ipse, cuius intermissi mentio olim apud Albericum in suo dictionario ante annos ab hinc fere trecentos, anno Domini 1350. & exstat in Bibliotheca Vatic. eius imaginis Romam sub Tiberio aduecta historia grauiter cõscripta, & antiquiss. charact. M S. quam totam perlegisse se mihi retulit Clariss. Theol. Thomas Staplato-

nus Anglim. Eodem pertinet quod describitur imago Christi qualis ad viuum fuerit (taceo de Epistola Lentuli ne forte a quibusdam reijciatur) a Niceph. Eccl. hist. li. unico quae extat in eis olim cum Tripartita historia, & à Nicephor. Calisto hist. Eccl. lib. 1. cap. ult. Praeterea de imagine Deiparæ virginis a D. Luca depicta, mentionem faciunt Theodor. Lector initio Comment in Lucam & Niceph. Calistus Eccl. hist. lib. 2. cap. 43. lib. 6. cap. 15. lib. 14. cap. 2. ac lib. 15. cap. 14. cuius etiam festum à Graecis celebrari solet, & exstant etiamnum Romæ & Cameraci duæ, quas ab illo delineatas traditur; quo pertinet etiam D. Virginis forma & statura quam ex Epiphanio adfert Niceph. lib. 2. cap. 23. Apostolorum denique, præsertim Petri & Pauli; imagines, ab initio depictas vel illud testatur, quod formam illorum disertis verbis ad viuum exprimat Nicephorus Calistus hist. Eccl. lib. 2. cap. 37. dicens eas etiam à D. Luca depictas lib. 1. cap. 43. & li. 6. cap. 15. Quarum etiam usum fuisse non ita multo post Tertullianum, testis est in historia sua conuersionis ad religionem Christianam Constantinus Cæsar, citata à dicta 7. Syn. Act. 1. in epist. Adriani Papæ 1. ad Augustos quæ exstat T. 1. Concil. p. 330. Earundem etiam sua ætate meminerunt Euseb. Eccl. hist. (ubi antiquum fuisse dicit) lib. 7. cap. 14. & D. August. lib. 1. de cons. Euang. cap. 10. & lib. 22. contra Faustum cap. 70. His adijciantur Patrum loci qui imaginum sacrarum mentionem faciunt ad ætatem usque Tertulliani, D. Dionysij Areopagitæ de angelorum imaginibus. Cælest. Hierarch. cap. 1. & 2. quem citat Adr. 1. libro aduersus Pseudocarolinũ ad Car. Magn. Irenæi ut supra li. 1. c. 24. & aliorum qui infra citantur de crucis imagine. Ut vero etiam Zephyro satisfiat; cum, quod ante Constantinum obseruatum sit non ita constet, eo quod paucissimæ ad eum usque diem ob persecutiones X. Cæsarum ethnicorum Ecclesiæ ædificatæ fuerint; certe hoc constat, Constantinum in ædificatis à se templis, non modo signum crucis erexisse, sed & alias imagines collocasse, locuples eius rei testis est Damasus in Pontificali de S. Syluestro Pontifice, ubi dicit Constantinum in Basilica Constantiniana hæc dona dedisse, fastigium argenteũ habens in fronte Saluatorem sedentem in sella & 12. Apostolos cum coronis, item à tergo in abside respicientem Saluatorem sedentem in throno, & angelos quatuor ex argento purissimo; Candelabra denique ex aurichalco numero 7. interclusa sigillis prophetarum cum ornatu ex argento. Et rursum in labro fontis ubi baptizatus est, agnum ex auro purissimo, ad dexteram agni, Saluatorem ex argento purissimo, ac in læua agni B. Ioannem Baptistam ex argento tenentem titulum scriptum: Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi. Quem adeo ipsum locum citat Adrian. 1. ep. supradicta ad August. Idipsum patet ex multis patrum testimonijs citatis in sæpedicta Syn. 7. & Adrian. Papa li. de imag. ad Carolum. Magn. de SS. Pontificibus Romanis qui quinq; Synodos Generales approbarunt Syluestro, Damaso, Celestino, Leone, Vigilio; quibus adiungere licet ipsius 6. Syn. in Trullo can. 82. citatum a Tharasio dicta Syn. 7. Act. 3. Et nominatim ex Basilio ad Julianum Imperatorem, Athanas. ad interrog. Antiioch. Euseb. Cæsar. hist. lib. 7. c. 14. Prudentio de Martyrio Cassiani, Hippolyti & aliorum, Greg. Niss. in Theodor. mart. Helladio Basilij successore in Eusebij vita qui 5. Syn. interfuit apud Surium 6. Aprilis. Paulino Nolano epist. 11. & 12. ad Seuerum, & Nat. fol. 8. 9. & 10. qui non modo D. Martini ac aliorum Sanctorum, sed & totam Vet. & Noui Testamenti historia iconibus pictas celebrat Ecclesias. Ut pateat vel in illo hallucinatum Zephyrum; quod dicat, multitudinem imaginum hodie censuram prouocare, quæ tamen iam tum usitata fuit. Eodem pertinent quæ Act. 6. Syn. 7. reperiuntur prolata de ætate Constantini Imp. Per illa tempora (inquit Epiphanius diaconus) Christianorum cœtus diuina æmulatione ducti, templa construxerunt, partim Christi nomine, partim Sanctorum martyrum. Atque illi quidem historiam humanæ Christi dispensationis in iis pinxerunt, hi verò martyrum gestis effigiendis operam collocarunt, alij ad tabulis expressere, &c. Et sane euidenter hæc ad nostra usque, inquit, tempora ostenduntur. Hæc hoc loco sufficere putaui, dummodo hoc adijciam primos Iconoclastas fuisse Iulianum Apostatam; Samaritas hæreticos aduersus quos citatur Act. 5. dicta Syn. 7. epist. S. Simeonis Stilitæ ad Iustinum Imp. deinde Saracenos; item Xenceum & Philoxenum Manichæos, quorum ibidem fit mentio; item Arrianos, Theopaschitas, Seuerum (qui crucem teste Epiph. Tyrio in 5. Synodo lapidauit) & Petrum fullonem hæreticos ea de caussa Christi imagines repudiasse, quod eum verum hominem negarent, sicuti narratur eiusd. Syn. Act. 6. p. 167. ad quod alluditur etiam in epist. Tharasij ac totius Concilij quæ exstat Act. 7. Iam antea quidem leguntur Donatistæ apud Optatum & D. Aug. varijs in locis, & Arriani apud Athanasium imagines confregisse; sed illi etiam ipsas Ecclesias destruebant. En quales (ut phrasi Tertullianica loquar) dedicatores damnationis suæ imagines Christi & sanctorum nacta sunt.

185. Quas milui & mures & araneæ intelligunt.] *Explicatius hæc Minucius: Quanta, inquit, de Dijs vestris animalia muta naturaliter iudicant; mures, hirundines, milui; non sentire eos sciunt, rodunt, inculcant, insident, ac nisi abigatis, in ipso Dei vestri ore nidificant. Araneæ vero faciem eius intexunt, & de ipso capite, sua fila suspendunt.*

CAP XIII.

186. Sed nobis Dei sunt inquitis.] *Caput hoc sic rectè inscribitur in altero Vatic. cod.* De ludibrio in Deos tum lares, *id est;* domesticos, tum publicos. *Atqui scripsi:* præstruximus, *pro* præstrinximus *ex Vatic. cod. Vide infra lib. 4. adu. Marcionẽ, ubi utrumque explicat Rhen. Alludit autem Auctor ad initium cap. 5. pro;* inquitis: *liber Puteani;* inquis. *more Apologetici sollemnis mutandi numeros: & infra;* si mentior: *pro;* si mentiar.

187. Quia nec electio sine reprobatione.] *Si non ad hunc nescio quem locum alludat D. Aug. his verbis lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 1. Quia in re non dico; inquit, quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si Dij eliguntur, ut bulbi, utique ceteri reprobi iudicantur.*

188. Domesticos Deos quos Lares dicitis.] Lares *non modo dici* Domesticos *illos genios, ex nympha quam Lar dicebant Mercurióque genitos, sed omnes Deos quos domi sua quisque coleret, rectè adnotauit Zephyrus. De ijsdem latius ex Nigidio & Varrone Arnobius lib. 3. aduers. gentes: & Lact. matrem Larium mutam Deam etiam vocatam adserit lib. 1. cap. 20. Paulò aliter* Lares *accipit D. Aug. lib. 19. de ciuit. Dei cap. 11. ubi inter* Lares *& larnas distinguit ex Apuleio, sed de illis latius infra ubi de Dæmonibus & Genijs agitur cap. 22. & lib. de Spect. cap. 5. num. 41. hic autem liber Puteani ponit caput duodecimum;* de Laribus.

189. in cacabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerua.] *Ita rursum locus hic mutilus alioqui restitutus est ex MS. & prioribus excusis ante Zephyrum; etiam ex editione Gagnei; qui adnotauit in marg.* cacabulum *diminutiuum esse à cacabo; & eodem modo Varro lib. 4. de lin. Lat.* Trullam *à Trua deducit, ut illa magna sit, hæc parua, ita à traijciendo dictam, quod per eam aqua traijciatur.*

190. Ut quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem.] *Etiam hanc veterem lectionem ex MS. omnibus restituimus, pro:* dominum sanctiorem expertus est & dom. necess.

191. Publicos æquè publico iure fœdatis.] Publicos Deos *interpretatur Zephyrus gentis alicuius aut ciuitatis Deos, qui inter manubias capti venirent. Rhen. in Scholiis publicas Deorum statuas; qui etiam adnotat* Hastario *locum auctionis intelligi.*

192. si Capitolium.] Capitolium, (*inquit Varro lib. 4. de ling. Lat.*) *sic dictum, quod hic cùm fundamenta foderentur ædis Iouis, caput humanum inuentum dicitur. addit Arnobius; hominem Tolum vocatum fuisse.*

193. si Olitorium forum.] *Quò conferrent (inquit non ita multo post Varro) suas controuersias, & quæ vendere vellent, & quo quaque ferrent; forum appellarunt.* forum vero Olitorium *erat antiquum Macellum ubi olerum copia.*

194. Sub eadem voce præconis, sub eadem hasta, sub eadem adnotatione quæstoris.] *Sic Cicero offic. 1. dixit,* hastam *in foro* ponere, *bona ciuium* voci subijcere præconis;

nis; cui addit Tertull. adnotationem Quæstoris. Nam Quæstor (inquit Rhen.) aut illud inscribebat Commentario suo, aut res elocata aut vendita syngrapham dabat; Cui addit, Adnotationes vocabulum sacri scrinij Cæsarum usui fuisse incognitum. Liber enim cui titulus Notitia Orientis & Occidentis, indicat, Magistrum memoriæ solitum adnotationes omnes dictare & emittere, & precibus respondere. Verum hoc huc non pertinet.

195. Circuit cauponas religio mendicans, &c.] Alludit ad mendicantes: pro matris Deorum simulacro, de quibus Clemens Alexand. Oration. ad Gentes in hæc verba: Menander certè Comicus in auriga, in actu qui dicitur Suppositicius inquit: Nullus mihi placet Deus foris ambulans, cum vetula neque in domos ingrediens In tabula Metragyrtes. Tales enumerant Metragyrtæ. Vnde eis mendicantibus meritò dicebat Antisthenes: Non alo matrem Deorum, quam Dij alunt. Pulchre vero totam amplificationem hanc irrisoriam explicat in Paraphrasi Zephyrus. Atqui iterum hunc locum ex MS. & prioribus restituimus, vt legatur ædes proinde, aras proinde: idem habitus, &c. vt ætas, vt ars, vt negotium mortui fuerit; ita Deus est.) Scribitur autem etiam hic: idem, plurali numero.

196. Quo differt ab epulo Iouis silicernium.] Silicernium rectè interpretatur Zephyr. quantum apparet ex Nonio conuiuium funebre; de quo latim Ioseph. Scaliger in Festum, ex Glossario, vt dicatur quasi selucernium, quod lucerna in conuiuijs talibus non adhiberentur, quæ Natali die in vsu, erant. Alij dictum malunt quod cum silentio tenerentur conuiuium celebrare.

197. A simpulo obba,] pro simpuuio. quod primus legit Zephyrus restituimus ex MS. cod. quod habebant antea excusi: simpulo, quia sic Varro lib. 4. de ling. Lat. Quo vinum dabant vt minutatim funderent à guttis guttum appellarunt; & quo sumebant minutatim à sumendo simpulum nominauere. In huiusce locum in conuiuijs è Græcia successit Epichysis & Cyathus, in sacrificijs remansit guttum & simpulum. Cicero etiam prouerbialiter dixit, Fluctus simpulo excitare. Eadem significatione Plin. lib. 35. cap. 12. in sacris, simpulis prolibare dixit. Cum autem etiam apud Festum & in Glossario simpulum legatur, & Nonius Varronem citet; videtur & apud Nonium legi debere: simpulum, non: simpuuium. Quamquam interim Iuuen. Sat. 6. Simpuuium Numa celebret.

198. Nam & aruspex mortuus apparet.] His verbis explicat quo soleat officio pollinctor fungi, vt post mortuorum curator. Apparere, pro: ministrare, tum hic tum lib. de Resurrectione Carnis; ac: apparitio, pro ministerio, lib. de Præscript. adu. hæret. tom. 3. Tertulliano familiaria sunt, vti rectè adnotauit Rhen. idque ex Asconio confirmans. Vnde Apparitores dici vult viatores qui iudicibus præsto sunt, & ministrant. Paulopost restituimus vet. exc. lectionem ex MS. & viuentibus eum addicitis, pro: adijcitis præsertim cum sequ. cap. prioris voce viatur.

199. Larentinam publicum scortum, &c] De eadem infra cap. 25. Fuit autem (inquit Lactant. li. 1. cap. 20.) Faustuli vxor, nutrix Romuli, & propter vulgati corporis vilitatem Lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est. MS. cod. omnes & hic & infra legunt: Larentinam. & Lactant. ibidem, Larentinalia sacra eius eiusmodi nuncupat. Vide Adnotationes nostras in D. Cypr. lib. de Idolo. van. num. 26. & Viuem in D. August. libro 6. de Ciuit. Dei cap. 7. vbi etiam Laurentina vocatur iuxta MS. cod (nam excusi malè habent: Laurentiam.) Quare omisimus vulgatam lectionē quā habebat: Laurentiam. Atqui Laidem celebrarunt scriptores omnes Phrynen. Auctor infra c. 47.

200. Simonem Magum statua & inscriptione sancti Dei inauguratis.] Sicuti alia multa ita etiam hoc ex Iust. Mart. Apocal. 2. desumptū; qui etiam locus citatur ab Euseb. Eccl. hist. lib. 2. cap. 13. seu 12. ac Niceph. lib. 2. cap. 14. sicuti & Irenæus ex lib. 1. Adu. hæres. cap. 20. super quo loco citat præterea Feu-ardentius in suis Adu. n. 2. Cyrill. Hieros. cath. 6. ac Theodor. lib. 1. hæret. fab.

201. De Pædagogijs aulicis.] Orientis (inquit. Rhen.) ac occidentis Notitia, testatur sub distributione Castrensi fuisse Pædagogia. Vtitur eadem voce Tertull. infra tom. 3. aduers. Valent. vbi addit Rhen. sub Castrensi sacri palatij illa fuisse, & inde fieri mentionem Pædagogianorum apud Ammian. Marcell.

202 Nescio quem cynædum.] Antinoum (inquit idem) Adriani Cæsaris delicias; cuius etiam meminerunt Iust. Mart. Apol. 2. Athenag. in Apol. Hier. in Isaiam ca. 2. Prude tius li. 1. adu. Symmach. Epiph. in Epit. cat. 1. fid. & Ancorato. Euseb. Chron. ad annum Domini 132. & Niceph. li. 7. c. 26. & 10. c. 36. liber tamen Inteans habet; synbodi Deum quidem liber ab ijs verbis, Volo & ritus, ordine caput decimumtertium; de sacrificando.

203. Capitula & vngulas.] Capitulum pro paruo capite etiam Plauto vsitatum in Curcul. & Terent. in Eunuch. & ipsi Tertull. supra lib. de Pallio. Elegantissime autem, vt ante me aduertit Ios. Scaliger, circumloquitur, quæ Festus & antiqui vocant ablegmina id est partes quæ Dijs porriciebantur.

204. de decima Herculis.] Vide infra c. 39. num. 513. Hic sufficiat illud Ciceronis li. 3. de Nat. Deor. Neque Herculi decumam quisquam vouit vnquam, si sapiens factus esset. Ad quod fortaßis alludit, dum adijcit Laudabo magis sapientiam; quod iterum ex MS. restituimus.

Cap. XIIII.

205. Sed conuersus ad literas vestras.] Maxime placet hæc huius cap. inscriptio, partim ex exc. antiquis cod. partim ex ipso contextu: Quæ Poetæ & Philosophi de dijs ludibria conscripserint. Imitatur autem Athenagoram, Iustinum, Tatianum in Apol.

206. Deos inter se propter Troianos & Achiuos, &c.] Ad Homerum haud dubio alludit, qui deorum pugnas late prosequitur in Iliade. Quas etiam gentibus improperant Cic. de nat. Deor. li. 2. Iust. Mart. Orat. ad gent. & late Auctorem imitatus Minutius vbi supra: Has fabulas, inquit, & errores ab ipsis studiis & disciplinis elaboramus, carminibus præcipuè Poetarum. Et Plato ideo præclare Homerum illum inclytum, laudatum, & coronatum, de ciuitate quam in sermone instituebat eiecit. Hic enim præcipuus bello Troico, deos vestros etsi ludos facit, tamen in hominum rebus & actibus miscuit. Hic (en ipsa penè Tertull. verba) eorum paria composuit. Venerem sauciauit, Martem vinxit, vulnerauit, fugauit; Iouem narrat à Briareo liberatum, ne à Dijs ceteris ligaretur; & Sarpedonem filium quoniam morti non poterat eripere cruentis imbribus fleuisse; & cesto Veneris illectum flagrantius quàm in adulteras soleat, cum Iunone vxore concubuisse.

207. dedecorator.] Planè & hoc restituimus cum MS. pro eo quod irrepserat in editionem Zephyri & deinceps: decorator.

208. Hic Apollinem, &c. ille Neptuni, &c.] Late de hoc loco etiam ex Lact. in Adn. nost. ad lib. D. Cypr. de Idol. Vanit. num. 7. Nec aliter Minutius: Alibi, inquit, Apollo Admeto pecus pascit; Laomedonti vero muros Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix accipit.

209. Pindarum dico, qui Æsculapium, &c.] Similia est videre apud D. Cypr. & Min. vbi supra, de quibus latius in Adnot. illic nostris nu. 5. Hoc vnum adijciam, quod non solum Lact. sed & Cic. lib. 3. de Nat. Deor. vno loco Apollinis filium dixerit; quanquam eodem lib. dum tres distinguit Æsculapios, faciat eum qui fulmine interijt filium secundi Mercurij. Atque Pindari verba ad quæ alludit hæc reperiuntur in Athenag. ex versione Langij:

Sed quæstu etiam sapientia obstringitur;
Mouit namque illum mercede splendida
Coruscans aurum in manibus.
Ergo & manu Saturnius iaciens vtraque
Spiritum è pectore exemit ilico,
Fulmenque coruscum intulit necem.

Atqui de fulmine Iouis vide supra cap. 11. num. 185. pro; qui medicinam: liber Pulcans: quia medicinam, &c. pro: vindicatum, habet iudicatum.

210. Tragici aut Comici.] De Tragœdiis & Comicis, Tragœdia ac Comœdia, vide Adnot. Viuis in 2. lib. D. Aug. de ciuit. Dei cap. 8. vbi idem argumentum tractatur, & infra latius sequ. cap. Atqui MS. omnes legunt: præsentur, pro: præ se ferant.

211. Taceo de Philosophis, Socrate contentus.] Quod damnatus sit Socrates quia Deos destruebat, obijciunt etiam gentibus Iust. Mart. Apol. 1. & 2. Lact. lib. 5. cap. 14. Euseb. de præp. Euang. lib. 3. cap. 14. Lact. etiam deierationis meminit per canem & anserem, & ante hos omnes Ioseph. contra Apionem lib. 2. aut potius tertio: Cuius, inquit, rei gratia Socrates mortuus est. Respondet autem. Quia noua iuramenta iurauit, & quoddam dæmonium significasse referebat, serio siue ludens, sicut quidam dicunt: propter hoc cicutæ poculo morte mulctatus est.

212. Tamen cum pœnitentia sententiæ.] Vide D. Aug. lib. 8. de ciuit. Dei cap. 3. & Viuis ibidem Adnot.

213. Sed & Diogenes nescio quid in Herculem lusit.] Cod. Leodiensis: ludit. vide Zephyrum in hæc verba; Diogenes in Herculem quid luserit nondum occurrit. Diagoras vero melius quum in diuersorio quodam nulla sibi esset materia ad coquendam cœnam præter Herculis idolum. Age (inquit) Hercules certamen nobis obeas decimumtertium, & excoquito lentem. Aut itaque legendum. Diagoras. Aut loquitur de Diogene comico qui Tragœdiam scripsit inscriptam: Incredibilia, teste Epiphan. hær. 33. Aut de Diogene Smyrnæo seu Cyrenæo qui cum Diagora Deos non esse asseruit.

214. Et Romanis Cynicus Varro.] Liberè (inquit Rhen.) Varro locutus est de Diis gentium; id quod vel ea sententia satis arguas, quæ citari solet de Extispicin: Non solum otiosos sed sordidissimos fuisse Deos, si in iecorum & viscerum sterquilinio sua occuluerunt consilia, hominibus ab insanis sacerdotibus manifestanda. Idem Satyras suas Menippæas à Cynico agnominauit.

215. Trecentos Ioues (siue Iupiteres dicendum) sine capitibus introducit.] Sic ex MS. omnibus, pro: introduxit, qui etiam legunt: Iupiteros, & Puteani; Iupitros. Sed vulgata lectio magis placet, eo quod apud Priscianum legatur, Iupiter, Iupitris vel Iupiteris. Locus autem Varronis quem citat, hodie non exstat, sed qui varia Iouis nomina eaque numerosa videre cupit, consulat Adn. Viuis in D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 11. Videtur autem huc alludere Minutius dum dicit: Et ne longius multos Ioues obeam, tot sunt Iouis monstra quot nomina.

Cap. XV.

216. Cetera lasciuiæ genera.] Optimè mihi placet hæc exc. cod. huius cap. inscriptio: Quàm sint fœda quæ in theatris ac Scena de Diis repræsentantur. Liber Puteani ponit caput XIIII. de fabulis & mimis deorum & fœditatibus. Imitatur autem etiam hic Iust. & Athenagoram. Ipsum verò Minutius in Octauio, Arnob. lib. 4. alicubi Lactantius.

217. Despicite Lentulorum & Hostiliorum venustates, &c. vtrum mimos an deos vestros in iocis & strophis rideatis.] Hoc modo iterum locum hunc ex MS. restituimus & suppleuimus. Rhen. in schol. & Vatic. 1. legunt: vetustates, sed magis placet venustates; eo quòd, vt rectè adnotauit ad marg. Gagnæus Lentulus & Hostilius Mimographi fuerint. Meminit autem Lentuli sup. lib. de Pallio cap. 4. & eius fabulæ quam Catinenses inscripsit à Catina Siciliæ vrbe, qui à mollitie malè audiebant, tanquam qui pumice se leues & glabros redderent, hinc illud Iuuenalis: Attritus Catinensi pumice lumbum. liber Puteani; despicite.

218. Mœchum Anubim, &c.] Vide suprà cap. 6. num. 86. de Cynocephalo. Eundem enim esse patet ex lib. 6. aduers. gent. Arnobij verbis istis: Anubis canina cum facie. Sunt autem hæ fabularum inscriptiones de quibus loquitur: Mœchus Anubis, Masculus Luna; Diana flagellata; Iouis testamentum, Hercules famelicus. quas cum illi composuisse videantur in Deorum derisum, frustra quis singularum caussam inquirere nitatur; vide Paraphrasin Zephyri Lact. lib. 1. cap. 21. cur sacra Herculis famelici cum risu & execratione celebrentur, latè explicat.

219. Sed & histrionũ litteræ.] Ex MS. iterũ restituimus: litteræ: sicuti habebant priores excusi, pro: latera.

220. Luget Sol filium. Phaetonta intelligi rectè sensit Zephyrus.

221. Et Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis.] Adiecimus hæc iterum ex MS. cod. omissa citra adiectionem Zephyri incuria impressoris, nam ipse in paraphrasi explicat. Paulopòst verò hoc explicat Auctor cum dicit: Vidimus aliquando castratum Atten illum deum ex Pessinunte. Et latius Minutius: De Cybele, inquit, Dyndimena pudet dicere, quæ adulterum suum infeliciter placitum, quoniam & ipsa deformis & vetula & multorum Deorum mater, ad stuprum illicere non poterat exsecuit, vt Deum scilicet faceret eunuchum. Tractat idipsum D. Aug. De ciuit. Dei, lib. 6. cap. 7. & l. 7. cap. 25. & 26.

222. Et sustinetis Iouis elogia cantari.] Ac si dicat, Iouis criminum titulos, nam id significare elogia supra diximus cap. 2. num. 22

223. Et Iunonem, Venerem, Mineruam à pastore iudicari.] Etiam Paridis iudicium satis notum est, vel ex Luciani Dialogis. Quod sequitur autem alibi Tertullianus apertius sic dicit: ipsos Deos vestros sæpè noxii induunt, quo etiam pertinet locus ille Apuleii: Dei dignitati pedibus humanis incedere prodeunt; de sacrorum pompa loquens, in qua sæpè etiam noxij personas Deorum induebant pro: ignominiosissimum liber Puteani; ignominiosum.

224. Planè religiosiores estis in cauea.] De cauea, circo, & scena, latius infra tom. 2. lib. de Spect.

225. Ex Pessinunte.] Veterem hanc lectionem iterum ex MS. omnibus restituimus, pro: Pessimunte. Confirmatur enim illa tum ex Strabone lib. 12. & Ptolomæo lib. 5. cap. 4. tum vel ex illo Ciceronis de Arusp. resp. Lege Tribunitia Matris Deûm Pessinuntius sacerdos expulsus & spoliatus sacerdotio est.

226. Et qui viuus ardebat, Herculem induerat.] Alludit ad Herculis concremationem in Oetæis montibus, de qua plura in Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Idol. vanit. num. 8.

227. Inter ludicras meridianorum crudelitates.] Similiter Suetonius in Claudio cap. 34. bestiarijs meridianisque adeò delectabatur, vt etiam prima luce ad spectaculũ descenderet, & meridie dimisso ad prandium populo præsideret, vt potè 1 Gladiatorum genus intelligens qui hora meridiana digladiabantur.

228. Mercurium &c. & Iouis fratrem, &c.] Fabulam explicat Zephyrus de Mercurio: Cauterio exanimante, ac Plutone malleo & incude confirmante mortuorum cadauera.

229. obsoletant.] Hoc est, inquit Rhen. obsoleta reddunt.

230. in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari.] Iisdem pene verbis hæc prosequitur Minutius in Octauio. Exemplum autem reperire est apud Suetonium in Tiberio cap. 44.

231. Sub iisdem vittis, apicibus, purpuris.] Vittæ, & purpuræ ornamenta erant capitis flaminum, quibus in sacris Deorum vtebantur. Sine apice vero nec sub dio esse fas erat, vt constat ex lege flaminica quam citat Ioseph. Scaliger in Festum.

232. Libidinem expungi.] Expungi (inquit Zeph.) extingui & exprimi dixit, quo verbo vsi sunt frequenter Doctores. Plautus in Amphitryone: Ut metuo ne victis hostibus dispartitam expungat gloriam. Et qui ex albo iudicum vel ex classe eximebantur, expuncti dicebantur. Sic Persius & Martialis. Confirmatur id tum aliis multis Tertull. locis, tum illo Minutij: libido defungitur.

233. Christiani templa nec interdiu norunt.] Similiter eadem penè ætate loquuntur Minutius, D. Cyprianus, Arnobius, Lactantius, non semel, nec tamen inde colligere est templa Christianis interdicta, sed dumtaxat ingressum templorum Idolorum, maximè eo tempore quo illic celebrabatur Idololatria. Nam (vti Auctor inquit lib. de Spect. cap. 18.) etiam templa ipsa sine periculo disciplinæ adire seruus Dei potest, vrgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertinent ad proprium eius loci negotium vel officium.

CAP. XVI.

234. Nam vt quidam somniastis caput asininum, &c.] *Caput hoc ferè & in MS. & in exc. sic inscribitur:* De capite asinino & ceteris insignibus quæ videntur colere Christiani. *Alter cod. Vat. hoc pacto:* Quod Christiani non caput asininum (*hic addes* aut Solem) adorent, vt eis impingebant, sed verum Deum & signum crucis. *Imitatur autem Tertullianum in hoc capite Minutius in Octauio. Puteani liber cum priore inscriptione ponit caput XV.*

235. Hanc Cornelius Tacitus, &c. [*Tam laté exordium libri quinti historiæ Cornelij Taciti quemadmodum nunc prodijt castigatus à Lipsio explicat, vt pluribus non sit opus, præterquam quod Tacitus dicat ab Occhore Rege Ægypti id genus hominum alias in terras exsulare iussum, quodque asinos agrestes dicat, quos Tertull.* onagros; *quod denique effigiem eius animalis penetrali sacrauerint. Cui proinde rectè opponit quod paulopòst in eadem historia post vnam atque alteram paginam refert Tacitus; Cum Cn. Pompeius templum iure victoriæ ingressus esset, inde vulgatum, nulla intus Deûm effigies, vacuam sedem & inania arcana. Et proinde rectè* mendaciorum loquacissimū *nuncupat Auctor, quia mera sunt mendacia quæ de Iudæorum origine, & nomine, & religione latissimè dicto libro describit. Neque interim nouam esse hanc Taciti suspicionem rectè adnotauit F. Balduinus in Minutij Octauium quod ad eandem idem respondeat Joseph. lib. 2. contra Apionem, quod Tertull. Mentitos enim esse Posidonium & Appollonium Molonis, qui commentiserant in sacrario asini caput collocasse Iudæos, cumque coluisse donec Antiochus Epiphanes spoliato templo tale ex auro compositū caput inuenisset; vel inde conuincit, quod cum legibus semper vtantur ijsdem, & Pompeium magnum, & Licinium Crassum, & Titum Cæsarem nihil huiusce modi reperisse constet, pro;* quintóq; *rectè liber Putean:* quinta *Atqui ex 4. MS. restituimus:* refert, *pro:* infert, & locis aquarū egentissimis, *item ex ijsdem & prior. exc. supplenimus:* Iudaicæ religionis propinquos; & : proptereáque quia verebatur. *rectè Puteani;* quia nec verebatur.

236. Solis enim sacerdotibus adire licitum, & conspectus ceterorum velo opasso intercidebatur.] *Ita ex MS. pro:* velo oppanso intercidebatur. *Scripturas vero ad quas alludit, tum hic tum alibi posthac, ad marginem adnotauimus, vt ne prolixiores sint adnotationes nostræ.*

237. Et iuméta omnia & totos cantherios cum sua Hippona, &c.] *Idem sic expressit Minutius: nisi quod vos & totos asinos in stabulis cum vestra* Hippona *consecratis, & eosdem asinos cum Iside religiosè deuoratis, nec Ægyptiorum sacra damnatis instituta serpentibus crocodilis, beluis ceterisque, & auibus & piscibus quorum aliquem Deûm si quis occiderit etiam capite punitur. qui de asinis refert quod Tertull. de* cantherijs. *Quò pertinere videtur illud Plauti:* Cantherino ritu adstans somniat. Hipponæ *autem stabulorum Dea meminit etiam Apul. li. 3. de Asino aur. & Iuuen. Satyra 8. hoc versu:* Hipponam, & facies olida ad præsepia pictas. *Iustin. Mart. Apol. 2. & asinum Libero patri adsignat quem in eius sacris circumducere solent, & Bellerophontem memorat cum equo Pegaso. Puteani liber,* sua Epona. *quod rectius putat Carrio. maximo cum apud Iuuenalem legatur;* solam Eponam. *item vt apud Prudentium. qui tamen locus illic etiamnum corruptus mansit & alibi sexcenties.*

238. Sed & qui crucis religiosos nos putat.] *Vtcumque intelligatur locus iste; certè facit pro religione crucis, quod lib. de cor. milit. infra Tom. 2. habet Auctor ex traditione Ecclesiastica:* ad omnem, *inquit,* progressum, &c. quæcumque nos cōuersatio exercet, frontem crucis signaculo terimus: *Quod si quis de signo crucis dictum velit dumtaxat, certe quæ habet latissime de figuris crucis ex. Vet. Testam. infrà lib. aduers. Iud. & Tom. 3. lib. 3. aduers. Marcionem; & lib. de Idolol. non possunt non de imagine crucis intelligi, præsertim cum dicat serpentem illum æneum, à Moyse erectum post interdictam omnis rei similitudinem crucis vim in dæmones significasse, & Adu. Marc. lib 3. vbi figuram crucis ad instar litteræ T. describit. Et verò* crucis imaginem *iam ab ætate Apostolorum vsitatam fuisse apud Christianos, & proinde etiā ætate Tertulliani, vel ipsa obiectio ad quā respondet satis indicat sicuti etiā illud quod Cæcilius Octauio apud Minutium Crucis ligna feralia obijciebat. Super quo respondens Octauius prima quidem facie videtur fauere Magdeburgensibus Centuriatoribus, dū negat Cruces à Christianis aut coli, aut adorari. Sed si de adoratione & cultu latriæ intelligatur vt suprà c. 12. n. 184. Tertullianum explicuimus, nihil pro illis facit. Et genuinum eum esse intellectum vel hinc patet, quod paulopòst neget Christianos hominem summo supplicio punitum colere; cum tamen etiam cultu latriæ Christus a nobis colatur, etiam inquantum homo propter adiunctam diuinitatem. Solebant enim primi illi scriptores operiri de arcanis Christianæ religionis disserere, ne occasionem darent ethnicis in sua idololatria permanendi. Quod vsque adeò verum est, vt etiam Tertull. infra c. 21. non ausus fuerit dicere Christum Christianos colere, sed Deum per Christum. Ne tamen quis hic hærere pergat, imprimis huc pertinent quæcumque suprà dicto. c. 12. de Imaginum Apostolica traditione diximus. Quibus licet adijcere figuras Crucis Veteri Testamento præsignatas, de quibus modò hunc ipsum Auctorem allegauimus, & aliquid diximus Adn. nostris ad li. 3. Test. D. Cypriani adu. Iud. num. 104. & 105. vbi Tertull. imitatur. Item prædictionem Christi de futuro iudicio: Tunc apparebit signum filij hominis; quod omnes Veteres de signo crucis interpretantur. Deinde Abdiam hist. Apost. li. 1. 3. 8. & 10. vbi de SS. Apostolis agit Petro, Andrea, Bartholomæo, & Philippo. Apostolorum quoque discipulus Martialis Epist. ad Burdegal. cap. 8. vult fideles Crucem Domini semper non solum in mente & in ore, sed & in signo habere, Iustin. martyr aduers. Tryphonem à Tertull. non dissentit, cum inter ceteras crucis figuras ijsdem pene verbis æneum serpentem & veruin quo assum fuit agnus Paschalis à Iudæis, & cornu vnicornīu cōmemorat, postquam multa alia ligni crucis symbola ex Vet. instrumento adduxisset maximè autem per has verba: Infidelibus autem hoc idem signum (siue hac figura, vt transtulit Gelenius) in excidium & condemnationem ostentatur. Et rursum Apol. 2. eadem pene verba adfert quæ paulopòst Tertull. addens, si etiam figura ea (crucis nempè quæ palam cernitur) Imperatores ad placabilitatem adhortatum; & paulopòst citans Platonem. Ad hunc, inquit, modū hisce lectis (nempè dicta historia signi crucis in eremo a Moyse erecti) scripsit Plato. Verū quod non certo nosset neque intelligeret Crucis esse figuram, sed decussationis formam quæ litteram X. refert intelligentia complecteretur; eam quæ secundum Principem Deum est virtutem, decussatam esse in vniuerso dixit. Verba Græca Platonis & sicuti à Cicerone translata sunt lib. de Vniu. habetis Adn. apud Io. Langum ad eum locum; qui ibidem pulchrè explicat decussare tamquam ad decussis signum redigere, vt inter se litteræ X. speciem præbeant. Addens ex Euseb. li. 1. de Vita Constantini, in vexillo eius insignito litteram P. per litteram X. in medio fuisse decussatam, vnde & maiores nostros sic nomen Christi scripsisse XPC. his addantur, quæ scribit Irenæus de quadripartito Crucis habitu lib. 2. c. 42. Item Origenes paulo post Tertullianum lib. 6. in Epist. ad Romanos; vbi vim crucis ante oculos positæ extollit. Et Seuerianus Gabalonensis in serm. de S. Cruce citato ab Adr. PP. aduersus Pseudocarolinum. Eodem pertinet Lactantio illud adscriptum carmen.*

Quisquis ades medijque subis in limina templi
Siste parum, insontemque tuo pro crimine passum
Respice me, &c. *& paulopòst:*
Cerne manus clauis fixas tinctósque lacertos,
Atque ingens lateri vulnus, cerne inde cruorem
Sanguineum, fossósque pedes, artúsque cruentos.

Item quæ recensentur in passione S. Procopij Mart. sub Diocletiano auctore Metaphraste, citata à Syn. 7. Vbi imprimis (sicuti postea Constantino Cæsari) narratur illi apparuisse Crux crystallo similis cum Christi effigie & proinde crucē similem illius iussu confectam ex auro & argento, quam secum deferens aduersus Saracenos victoriam obtinuerit. Quæ præterea de Constantini cruce scribunt Euseb. & de cruce patrum post eum Testimonia breuitatis gratia omitto; remittens Lectorem ad Demochares de Sacrificio li. 4. c. 28. Multa etiam citantur in sæpe dicta 7. Syn. pro

Imaginibus. Certe vel Iuliani Apostatæ obiectio in Christianis huic loco deberet sufficere, qua dicit: O miseros mortales qui crucis lignum adoratis, imaginem illius in fronte & ante domos pingentes. Super quo respondet Cyrill. li. 6. Ligni illam picturam ad recordationem omnis virtutis fieri. Restat itaque hoc dumtaxat aduersus Rhenanum & Zephyr. adserere; etiam id temporis non nudam crucem semper solere depingi: sed Crucifixi effigiem pictam aut sculptam subinde cruci addi solitam. Vt itaque omittam dicta Lactantij & Procopij manifesta testimonia, ipse Tertull. li. 3. adu. Marc. comparans serpentem æneum cum Cruce dominica, illum pendentis habitu, *& li. de Idolol. c. 5.* suspensi in modum *dicit in spectaculum salutare propositum. Et ante eum D. Iustin. Mart. haud absimiliter, vbi agit de figura Agni paschalis loco suprà citato. Minutius etiam disertis verbis vbi hunc locum imitatur, dicit trophæa victricia non tantùm simplicis crucis faciem, verùm & adfixi hominis imitari. Eodem pertinet quod in Missa sua Chrysostomus, quam Erasmus Latinam fecit, meminit imaginis Christi, ad quam conuersus sacerdos caput inflectit portans Euangelium; loqui autem de Christi imagine in cruce vel hinc patet, quod idem Chrysost. libro quod Deus sit Christus dicat in mensa sacra crucem Christi fulgere. Item quòd Chrysost. hom. 55. in Matth. postquam de cruce multa dixit, subiunxit: Si ergo gentilium quispiam tibi dixerit: Crucifixũ tu adores; noli dubitare clara voce & læta facie: Et adoro; & adorandi numquam finem faciam. Et illud Ambr. serm. 56. (vbi ad infrà scripta Tertull. & Minutij verba alludit:) figura enim sacramenti crucis quædam est velum à nautis in arbore suspensum, quasi Christus sit exaltatus in cruce. Illud quoque D. Hieron. de S. Paula: Prostratáque ante crucem, quasi pendentem dominum cerneret, adorabat. Et expressius id adserit Auctor li. 2. de Visit. infirmorum qui eidem adscribitur: Adsistitur, inquit, super crucem quædam hominis patientis imago, per quod salutifera Iesu Christi nobis renouatur passio, illud addens:*

Nec Deus est nec homo, præsens quam cerno figura.
Sed Deus est & homo quem signat sacra figura.

Item illud Sedulij lib. 1. Carm.

Eo signo sacrata crucis vexilla coruscant:
En Regis pia fata micant.

Denique Lex Theodosij Imperat. Tit. 8. libro 1. c. 1. nostram sententiam confirmat, quæ statuit, Nemini licere signũ Saluatoris Christi humi vel in silice vel in marmore sculpere aut pingere, & conforme decretum Patrum 6. Syn. c. 73. Quæ de cruce effigie Christo insignita intelligi debere ipsa docet, nunc in hunc vsque diem Ecclesiæ obseruatio, quæ videmus quidem in veteribus monumentis humi cruces depictas, sed nusquam Christi in cruce figuram.

239. Consecrancus erit noster.] *Veterem vocem:* consecraneus, *iterum restituimus ex MS. omnibus, pro eo quod substituerat Zephyrus:* consectaneus: *Simili enim modo maximus Imperator apud Iul. Capitol. milites suos vocat* consecraneos *commilitones.*

240. Quanto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica aut Ceres farrea, &c.] *Palladem siue Mineruam & Cererem inter Rusticorum 12. Deos numerat Varro initio li. 1. de re Rustica. Quorum simulacra plerumque solent sine effigie in sude quapiam aut informi ligno, tum in dimorum limitibus, tum in agris erigere, & vt Deos adorare, iuxta illud Lucani li. 3.*

-- Simulacráque mœsta Deorum
Arte carent cæsisque extant informia truncis.

Palladem *autem* Atticam *vocat, quòd Athenis peculiariter coleretur;* Cererem farream, *quòd farris feratur esse inuentrix. etsi in libro Puteani est;* Ceres faria. *Castigauimus autem ex 1. Vat. cod.* prostant, *pro:* prostat. *Item* Pars crucis; *ex MS. & prioribus exc. omnibus, pro eo quod vitio typographico in editionem Zephyri (quippè qui illud interpretatur) irrepserat:* Par crucis. *sic enim legendum constat vel ex ijs verbis Minutij: Vos planè qui ligneos Deos consecratis, cruces ligneas vt Deorum vestrorum partes forsitan adoratis. Quemadmodum suprà etiam locutus est Auctor c. 12. Cum ijsdem omnibus iterum legimus:* si fortè, *tum hic tum paulo post pro:* sic fortè; *nam & alibi illud Tertull. familiare, est.*

241. Sed & victorias adoratis, &c.] *Hunc locum his verbis imitatur Minutius in Octauio: Trophæa vestra victricia, non tantum simplicis crucis faciem, verùm & adfixi hominis imitantur. Quod aptissime ab illo dictum est, quia Nonio teste: spolia capta in stipitibus fixa, trophæa dicebantur, quòd tum è picturis antiquis tum ex factis Goltzij manifestum est, præsertim verò ex nummi veteris inscriptione hic adiuncta.*

L. SEPT. SEVE. PERT. AVG. IMP. V.

242. Signa veneratur, signa iurat, signa omnibus dijs præponit.] *Iterum ex MS. cod. adiecimus:* Signa. *Adorabatur verò à militibus præsertim labarum quod Imperatori præferri solebat, de quo paulopost latius.*

243. Omnes illi imaginum suggestus, monilia crucium sunt.] *MS. omnes & hic & paulopost* crucum; *exc.* crucium. *Aquilas verò intelligit Rhen. vultus Imperatorum & genios, quorum imagines in signis castrensibus depingi sollemne erat, vnde & signa dicuntur Quod manifestum fit ex altera nummi veteris inscriptione paulopòst adiuncta.*

244. Sipara illa vexillorum.] *Imitatur Iust. Mart. hæc verba Apol. 2. ad Antonin. Pium: Quin, inquit, & signa vestra figura huius vim præferunt & declarant, per quæ progressus à vobis in publicum quæuis locorum fiunt, imperij & potestatis indicia in hisce ostendentibus; licet hoc non intelligentes faciatis. Locum etiam hunc his verbis expressit Minutius: Nam & signa ipsa & cantabra & vexilla castrorum, quid aliud quam inaurata cruces sunt & ornatæ? Ita & D. Hiero. Epist. ad Latam de Inst. filiæ: Vexilla militũ, Crucis insignia sunt, atque ardentes diademat um coronas patibuli Saluatoris pictura condecorat. Atqui* Sipara *interpretatur Rhen. eadem esse quæ Siparia, de quibus infra li. aduers. Valentin. T. 3. Sed rectius meo iudicio Ioseph. Scaliger:* Sipara *disputat eadem significatione, qua Nonius, Lucanus & Seneca Suppara vela quædam nauium appellant, & Festus* Supparos *siue* Suppara *vel linea in crucem expansa. Etsi in libro Puteani est,* sifara.

245. Et Cantabrorum.] *Ante editionem Zephyri, excusi omnes* labarorum; *post quam, quantum mihi apparet, incuria typographica:* & candelabrorum. *Et proinde Scaliger Castigationibus in Festum, coniecit legendum:* & candes labarorum, *eo quod ex antenna* labarorum *pendebat candys quod est genus paludamenti Barbarici, quemadmodum visitur in veteribus monumentis* labarum *depictum; vt candis idem sit quod Græcè κάνδυς. Quæ quidem coniectura plausibilior esset; si aut excusi veteres aut MS. legerent:* candelabrorum. *Verùm cum MS. Elu. S. Bauon. Leodiensis, Puteani & Vatic. 2. habeant non obscurè:* cantabrorum, *& Minutius vt suprà:* cantabra, *certè in Minutio dicta diuinatio locum habere non potest. Non dubito itaque veram lectionem esse:* cantabrorum. *Quia tamen nusquam alibi eo significatu (nã Cantabrum furfur est Apicio & Celso) hactenus eam vocem reperire datum est, ad marginem adposui:* labarorum *cum Rhenan. ex tribus MS. Gelenio ex cod. Britannico, Turnebo Adu. li. 15. cap. 16. ac Onuphrio, qui etiam in Minutio legendum putant* labara *pro* Cantabra; *an rectè, iudicent alij. Hãc lectionem confirmat quod iam ante ætatem Tertulliani non modò sub Hadriano sed & sub Augusto* labara *in vsu fuisse cõstat, ex varijs numismatibus antiquis apud Hubertum Goltzium M. Antonij & Hadriani Imperatorum. E quibus confirmatur Onuphrij*

Panuinq

Pamelij sententia; quatuor apud veteres Romanos post oppressam rempublicam fuisse in castris signorum genera. Nam, inquit, manipulorum & equitum, vexilla; cohortium, signa; legionum Aquila; totius vero exercitus siue Imperatoris labarum vocabatur; quorum omnium & singulorum exemplaria videre est in nummis veteribus tum Hadriani Cæsaris, & M. Antonij iam dictis tum ipsius Constantini, quæ ad maiorem intellectum mecum communicata ab Huberto Goltzio hic subiecimus.

HADRIANI.

ANTONII.

CONSTANTINI MAX.

Ex quibus videre licet lectori quomodo non tantùm tempore Constantini, sed etiam iam longè antea omnia signa militaria formam quandam crucis habuerint; & vela illa siue sipara *ab antenna dependentia* stolæ *seu ornamenta quadam* crucium *fuerint; prorsus eadem forma qua hodie vexillis cruces ornantur in Ecclesia præsertim à Pascha in Pentecosten. De quo qui plura desideret, videat Comment. Onuphrij in lib. 2. Fastorum. Latè etiam de* labari, *Constantini exemplari, tractant Euseb. Eccl. hist. li. 9. cap. 9. iuxta versionem seu potius Paraphrasin Rufini, ac de Vita Constantini li. 1. c. 24. & 25. Socrates hist. Eccl. li. 1. cap. 1. Sozomenus li. 1. c. 4. Niceph. li. 7. c. 29. qui omnes dicunt vexilli id genus à Romanis* labarum *nuncupatum. Latina ergo vox videtur non Græca.* Labari *quoque mentionem videre est apud D. Prudent. lib. 1. adu. Symmach. & D. Amb. epist. 29. ad Theodosium Imperat. quorum ipsa quidem verba citantur apud Rhenan. in scholijs, sed compendij gratia prætermittimus remittētes lectorē ad Onuphrium loco citato, aut ad fontes ipsos. Quinetiam Cod. l. 12. tit. 18. Lex exstat de Præpositis* labarorū, *ficnte primus Alciatus rectè restituit pro eo quod corruptè legebatur:* laborum. *Quæ olim Augusto inscribebatur, nunc verò Impp. Honorio & Theodosio August. Data III. Idus Nou. Theodosio A. VII. &* Palladio *Coss.*

246. Ad Persas si fortè deputamur.] Persas *Solem & ignem adorasse affirmatur Sept. Syn. Act. 6.*

247. Nos orientis regionē precari.] *Hanc consuetudinē qua Christiani ad Orientem versus precantur, pulchre explicat siue D. Iust. Martyr siue alius Auctor respons. ad Orthodoxos quæst. 118. ostendens eam a Sanctis Apostolis acceptam in Ecclesia, non quod habitaculum diuinum existiment solis clima, sed quod Oriēs præstabilior sit hominum opinione cæteris mundi partibus. Meminit eiusdem Orig. hom. 5. in Numer. & Epiph. adu. Ossen. hæresin inter Elxas hæretici errores posuit, quod ad Orientem orare suos sectatores prohibuerit. Si quis hic coniectura locus, existimo eam introductam, vt differrent à Iudæis, qui ad occidentem precabantur, si Cælio Rhodigino credendum qui id adserit libr. 12. antiqu. lect. cap. 9. Alijs hæc causa probabilior videtur quod Christus sol oriens iustitiæ eiúsque Aduentus splendor adueniens in scripturis nuncupetur Psal. 71. & 84. Isai. 60. Matth. 4. & Isai. 62. & Abacuch. 3. Deinde vocatur ipse Christus, Oriens Zach. 3. & Luc. 1. quò alludit Auctor infra T. 3. libr. adu. Valent. cap. 3. his verbis.* Amat orientē Christi figuram, *vt illic adnotauimus nu. 21 pro. iii* affectatione: *longè rectius liber Puteani:* plerique vestrum aliquando affectatione & cœlestia adorandi.

248. Æquè si diem solis lætitiæ indulgemus, &c.] Diem solis *rectè interpretatur in schol. ad marg. Gagnæus* Diem dominicum, *quem Christianos celebrare tradit Auctor. D. Iust. Mart. imitatus in fine Apolog. 2. vt distinguantur à Iudæis qui* diem Saturni, *id est,* Sabbathum *solemniter etiamnum colo. decernunt. Atqui de Dierum tum veteri tum noua nomenclatura, latissime & exactissimè tractat Brissonius Obseru. diu. & hum. iur. li. 1. sub initium, ad quem lectorem compendij gratia remittimus; & de Die Dominico videantur Adnot. nostra in epist. 33. D. Cypr. num. 7. Hic adijcimus, meminisse præter veteres ibi citatos Dominici diei, D. Ignat. ad Magnes. Dionys. Corinth. apud Euseb. lib. 4. Eccles. hist. cap. 17. eundem Eus. lib. 3. Eccl. hist. cap. 27. vbi de Ebionæis agit. D. August. epist. 119. ad Ianuar. Gaudentium in sermonibus, & Zozomenum alicubi. & ipsum Tertull. nominatim infra To. 2. de Coron. milit.* Die dominico (*inquit traditiones recensens Apostolicas*) ieiunium nefas ducimus; vel, de geniculis adorare.

249. Deus Christianorum Ononychites.] *Quod pictura huius monstri simillima alibi mentio non reperiatur, haud mirum: cum non nisi Carthagini edita sit à Gladiatore in contumeliam Christi.* Ononychitis *vero vox fictitia est, composita ab* ὄνος *quod asinum &* ὀνυχίτης *quod vngulatum significat, eo quod pingeretur auribus asininis, & altero pede vngulatus; quare non placet quod habent MS. Belgici, & Gallici* onochoitis, *neque quod Vaticani:* onochorsins.

250. Biforme numen.] *Huic lectioni Rhenan. ex Gorz. cod. consentiunt MS. omnes, pro eo quod irrepserat:* nomen.

251. Et canino & leonino capite commixtos, &c.] *Hunc locum sic reddidit Minutius: Item boum capita, & capita veruecum & immolatis & colitis; de capro etiam & homine mixtos Deos, & leonum & canum vultu deos dedicatis. Nónne & Apim bouem cum Ægyptijs adoratis & pascitis? Alludit etiam ad hæc Deorum monstra Prud. lib. 1. adu. Symmach. his versibus:*

> Quos penes omne sacrum est, quicquid formido tremendum
> Suaserit; horrificos quos prodigialia cogunt
> Credere monstra Deos.

Atque de Cynocephalo *supra ca. 7. diximus. Albricus etiam lib. de Deorum imaginibus; sub pedibus Apollinis depingi solere scribit monstrum terrificum, cuius corpus serpentinum, tria habens capita, caninum, lupinum, & leoninum; Pana idem describit cornutum, pedibus & cruribus caprinis; Mercurium vero capite (quod Tertull.* de tergo *adserit) & talis alatum: Satyros denique cornutos. Haud aliter adnotat Zephyr. in Paraphrasi*

Iouem Ammonem arietino capite, de alijs remittit ad Ouid. 5. lib. Metam. D. quoque Hieronymus in vita Pauli Eremitæ Faunos describit homunculos fronte cornibus asperata, cuius extrema pars corporis in caprarum pedes desinebat. Porro ex MS. iterum restituimus: irrepercussum, pro: impercussum; & MS. S. Banon. repurgauimus, pro: repurgabimus.

CAP. XVII.

252. Quod colimus nos, Deus vnus est.] Huius capitis titulum tres MS. habent: De Deo; sed magis placet alterius Vat. MS. lectio & excusorum veterum: Quod Deus vnus sit, multis argumentis probari posse. liber Puteani ponit caput xvi. de Deo. Atqui addidimus iterum: nos ex MS. Vat. id alijs veteribus abest. Imitatur autem Iustin. Mart. vtraque Apol. ac præsertim de Monarchia; qui plurimas adfert Ethnicorum in hanc rem sententias; & Athenagoram pro Christian. Ipsum autem imitatur Minutius in Octauio latissimè, D. Cypr. lib. de vanit. idol. & Lactant. Inst. diuin. lib. 1. c. 2. 3. 4. 5.

253. Vnde & Græci nomen mundo κόσμον.] Vide infra T. 3. li. 1. ad Marc. & li. adu. Hermogenem. adeo verus.) liber Puteani; ideo verus.

254. Dum æstimari non capit.] Rectè adnotauit in margine Gagn. accipit: capit; pro: ἐνδέχεται; impersonaliter nempè pro: capax non est. sicuti etiam frequenter adnotauit Rhen. præsertim sub finem lib. de Præscript. adu. hæret. lib. 1. c. 2. 3. & 4. adu. Marc. & lib. de resur. carn.

255. Ita eum vis magnitudinis.] Ita legimus ex MS. omnibus pro: enim; & paulopòst reposuimus quod habebant. Vet. exc. est, prætermisimus quoque: &, & addidimus iterum: quibus sustinemur, pro: obiecit. liber Puteani; obijcit.

256. Ex animæ ipsius testimonio.] Quia peculiarem librum conscripsit Auctor de Testimonio animæ aduersus idola quod vnus sit Deus, vbi latius hæc tractantur, ad eum differimus quæ hîc erant adnotanda.

257. Et sanitatem suam patitur, Deum nominat.] Latinius conijcit legendum: potitur; pro: patitur. Zephyr. verò communem exc. & MS. cod. lectionem, sic interpretatur ac si dicat: afficitur sanitate, mutuata significatione à Græcis qui πάσχειν & πάσχειν tam in bonum quàm in malum accipiunt. Secundum autem MS. omnes prætermisimus: &, ante illud: Deum nominat.

CAP. XVIII.

258. Sed quo plenius & impressius, &c.] Caput hoc quod rectius hîc quàm posteà incipitur, inscribitur variè. maximè autem placet ista: De scripturis Dominicis, siue diuinis, aut: sacris, quæ opera Ptolomæi Philadelphi in Græcam linguam tralatæ sunt. Atqui iterum cum exc. legimus: siqui; pro: siquid; item spiritu diuino; rursum: est, in eo quod sequitur.

259. Hic enim est verus Prometheus.] Eodem modo loquuntur lib. 1. adu. Marc. & ad idem alludit lib. de carn. Christo infra To. 3. vbi ex Rhen. latius.

260. Sed & obseruantibus præmia destinauerit.] Ita etiam ex MS. pro: obseruationibus. Quocunque autem modo legas, locus est insignis pro meritis & præmijs operum, quales complures videre est tum in D. Cypr. tum in huius Auctoris indicibus.

261. In ignem æquè perpetem.] Perpetem (inquit Zephyr.) perpetuum continuumque significare, vel ille Plautinus Sosia testatur: Neque inquit, hac nocte longiorem me vidisse censeo, nisi item vnam verberatus quam pependi perpetem; reperitur autem id in Amphytrione. Atqui de ignis inferni perpetuitate infra latius cap. 48.

262. Ad vtriusque meriti dispunctionem.] Vat. 1. dispositionem, sed illa vox Tertullianæa est. de vestris fuimus,) Puteani; de vestris sumus. Quos diximus.) hîc liber Puteani ponit caput xvij. de prophetis.

263. Prophetæ de officio præfandi dicuntur.] Rursum ita legimus cum Rhen. ex cod. Gorziensi & Belgicis 2. cod. MS. & Puteani pro: prophetandi, nam (vt rectè adnotauit suis ad me missis obseruationibus Io. Harrisius.) etiam infra in fine cap. 20. sic loquitur: vnum tempus est diuinationi, futura præfari, iuxta veriorem lectionem vt ibi latius. Sic, vbi legitur: ad fidem diuinitatis, errorem Typographicum ita castigauimus, qui iterum irrepserat: finem; cum tamen iam antea Rhen. in schol. ita legendum indicasset, hoc sensu; vt diuinæ crederentur.

264. Ptolomæorum eruditissimus quem Philadelphũ supernominãt.] Supernominãt (inquit Rhen.) pro: cognominãt, phrasi Græca ἐπονομάζουσι, fuit is tertius post Alexandrũ Ægypti Rex Lagi filius. Rem autem totam de Edit. lxx. prosequuntur ante Tertullianum Iust. in Parænet. ad Gentes & Apol. 2. Iren. lib. 3. adu. hær. cap. 25. Clem. Alexand. 1. stromat. Philo Iudæus lib. 2. de vita Moysi. Iosephus Antiq. lib. 12. cap. 2. ac contra Apion. lib. 2. & Aristæas hic citatus libro ex professo de illis edito. Post eius obitum, Hilar. præfat. in Psalmos & in Psal. 2. Epiph. de pond. & mens. Theodor. præfat. in psal. D. Aug. de doctrin. Christ. lib. 2. cap. 15 epistolis ad D. Hieron. & alijs locis citatis ab Eugypio lib. Thesaur. D. August. cap. 328. & sequ. Theodorus Antioch. in 1. cap. Sophon. prophetæ. Cyrill. Hierosol. catech. 4. Euseb. de præpar. Euang. lib. 8. cap. 1. Chrysost. in 1. cap. Matth. Homil. 5. ac in 1. cap. Genes. hom. 4. Procop. Gazeus in cap. 1. Genes. Iustinian. Imp. Nouell. constit. 146. Latissimè denique totam historiam prosequuntur August. Iustinian. libro peculiari de Interpret. LXX. & D. Hieron. ac Leo Castrensis suis prolegomenis de transl. sacr. scripturæ in Isaiam, ad quos duos lectorem breuitatis gratia remittimus.

265. Cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, æmularetur.] Pisistratus primus omnium in Græcia Athenis publicam Bibliothecam instituisse legitur, quam Athenienses accuratius auxerunt, eandem à Xerxe in Persas asportatam Seleucus Nicanor Athenas referri curauit. propria scilicet,) scilicet, deest Puteani libro.

266. Ex suggestu Demetrij Phalerei.] Disertis verbis hoc habent etiam Iosephus & ante illum ni fallor Aristæas locis supracitatis, Viues in D. August. de ciuit. Dei, addit, Demetrium hunc Athenis antea maximis dignitatibus functum, ciuium inuidia pulsum, à Ptolomæo fuisse susceptum, & bibliothecæ præfectum; quod ex Diogene Laertio sumpsit in vita eiusdem Demetrij, vbi librum ab eo etiam conscriptum dicit qui Ptolomæus inscribebatur, & alterum de Rhetorica; qui fortassis occasionem dedit Tertull. vt vocet eum Grammaticorum tunc probatissimum; quem interim tanquam Antiquitatum scriptorem citat infra cap. sequ. Igitur. hîc Puteani ponit caput xviij. de scripturis dominicis.

267. Septuaginta duobus Interpretibus indultis.] Tot fuisse editionis illius veteris interpretes constat vel ex numero 12. tribuum, quippe cum ex singulis tribubus sex missi affirmantur ab ipso Iosepho; quo fit vt & apud ipsum legi oporteat LXXII. pro LXX. Vulgo tamen dumtaxat LXX. nuncupari adnotat vbi supra Viues, vt breuius atque expeditius loquamur, quemadmodum Iudices illi Romani qui ad hastam de rebus minoribus iudicabant, Centumuiri appellabantur: cum tamen essent centum & quinque, terni nempe ex singulis tribubus.

268. Quos Menedemus quoque Philosophus prouidentiæ vindex,] Vnus Vat. cod. pro prouinciæ iudex, sed illam lectionem confirmat ijsdem penè verbis, ad quæ alludere videtur Iosephus: Quos sermones (inquit, loquens de quæstionibus, vti ipse interpretatur in mensa habitis) cum non solum Rex admiratus esset, sed Menedemus etiam Philosophus fateretur omnia gubernare prouidentiam, eóque facilius tueri hanc sententiam; finis est huic quæstioni impositus. Meminit eiusdem & Aristæas. Eum verò inter Cynicos enumerat Diog. Laërtius, lib. 6.

269. De sententiæ communione suspexit.] Facit hic locus pro D. August. sententia, de 70. cellulis siue locis separatis, quas Iustin. Martyr in Pharas se vidisse refert, & disertis etiam verbis meminerunt Philo Iudæus, D. Irenæus, Hilarius, Eusebius, Chrysostomus, & Theodoretus, locis supra citatis.

270. Affirmauit hæc vobis etiam Aristæas.] Citat hunc

hunc eũdem Ioseph. loco citato vbi ad verbum ex eo multa desumpsit, & Philo etsi non nominet; verbis tamen eius vtitur, Euseb. de Præpar. Euang. lib. 9. cap. 1. ac vlt. multa ex eodem adfert, ipse quoque D. Hieron. Præfat. in Pentateuchum, vbi ipsum ὑπασπιστὴν, *id est, satellitem Ptolomæi regis nuncupat, sicuti & ipse* Aristæas *non obscurè subindicat. Quorum & Tertulliani auctoritas mihi pluris est, quam L. Viuis vbi supra, qui putat eum qui exstat librum* Aristææ *de* L X X. *Interpretibus à recentiore quopiã confectum. Eundem cum Sigism. Gelenius in Iosepho & Eusebius* Aristæum *nuncupet, videtur idem Auctor qui Ptolomæi Philadelphi gesta & Orbis mirabilia ac fabularum librum conscripsit. Eiusdem Iudaicam historiam de Iob citat Euseb. de præpar. Euang. lib. 9. c. vlt. certe in libro Puteani apertè Aristæus nominatur.*

271. Hodie apud Serapæum, Ptolomæi bibliothecæ, &c.] *Locum apparet fuisse Alexandriæ vicinum, fortè Serapidis templo vicinum quo* bibliotheca *seruabatur* Ptolomæi, *quam & Iosephus & ante eum Aristæus 200. milia librorum habuisse scribunt iam ante euocatas sacras litteras, & Demetrium Phalereum Regi addidisse ad 500. vsque milia.*

272. Vectigalis libertas vulgo aditur.] *Hoc est (inquit Rhen.) pecunia redimitur libertas, id est, libetum est vt adeas si numerauéris pecuniam.*

Cap. xix.

273. Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas, &c.] *Caput hoc sic rectè inscribitur in vno Vatic. cod.* Quod antiquitas scripturarum possit ex Mosis ætate, & supputatione temporum facile probari. *Imitatur etiam hoc Ioseph. inprimis: deinde D. Iust. Martyrem & Tatianum eius discipulum. Atqui cum vet. ext. iterum ex MS. adiecimus:* istis *Hoc hic præterea adnotandum etiam huncloium sub finem libri sequ.* De Testimonio animæ aduersus idola *& proinde hunc illo prius conscriptum.*

274. Venas veterani cuiusque styli vestri.] *Iterum adiecimus ex MS.* Venas, *nam sic explicat etiam Zephyr.* Venas (*inquit*) cuiusque styli *metaphoricè fontes vocat & origines scripturæ. Sic enim Valerius: Asinius Pollio non minima pars styli Romani.*

275. Historiarum caussas & memoriarum.] *Similiter Iustin. Martyr Orat. ad Gentes: Vt intelligatis, omnibus vestris siue sapientibus, siue Poetis, siue historicis, siue Philosophis & legislatoribus multo antiquiorem fuisse primum religionis nostræ doctorem Mosen; sicuti nobis Græcæ declarant historiæ. Quod ipsum iam antea etiam Ioseph. de Solone & Lycurgo tradit lib. 2. scu potius 3. adu. Apionem.*

276. Ipsas denique effigies litterarum.] *Hoc secundùm eam sententiam dicit, quam supra dixit cap. tu. à Saturno primum tabulas sine litteras (vt habet Minutius) inuentas. Eodem pertinet quod Plinius lib. 7. cap. 56. Assyrias litteras semper fuisse arbitratur, eo quod Ægyptiæ litteræ, quæ antiquissimæ habentur, longe post Assyrias fuerint. Et confirmatur ex eo, quod Phœnicas ex Ægypto litterarum inuentum intulisse Græciæ, refert Corn. Tacitus lib. 1. hist. Aug. Quæ ipsa latius prosequitur Ioseph. contra Apionem lib. 1.*

277. Ipsos inquam Deos vestros.] *Ad eundem modum Euseb. præfat. sua in Chronicon: Nam Moses (inquit) quos Græci antiquissimos putant, senior deprehenditur, Homero scilicet & Hesiodo, Troianóque bello; at multo superior Hercule, Musæo, Lino, Orpheo, Castore, Polluce, Æsculapio, Libero, Mercurio, Apolline, & ceteris Dijs Gentium sacrisque, vel vatibus; ipsius quoque Iouis gestis, quem Græcia in arce diuinitatis collocauit, etiam si Cecropis tempore vixisse putetur. Cui similia etiam habet lib. 10. de de præpar. Euang. cap 3. vbi priorem locum citat, & latius Clemens Alexandr. Strom. lib. 1.*

278. Si quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate.] *Sic locum antea corruptum ex MS. 4. restituimus, pro eo quod erat:* Si quidem audistis, &c. Inacho parem. *ab hoc autem loco liber Puteani incipit cap. xix. de Moyse propheta in quo etiam est,* Argiuo Inacho pariter ætate est. *Porro non solus Tertullianus* Inacho parem *facit* Moysen, *sed ante illum (iuxta quod citantur disertis verbis ab Eusebio præfat. Chronic. & de præpar. Euang. li. 10. cap. 3.) Iudas Iustus, hist. Iudaic. & Ioseph. lib. 1. contra Apionem, Porphyrius adu. Christian. lib. 4. Africanus Annal. lib. 5. Clemens Alexand. lib. 1. Strom. & Tatianus Orat. aduersus Græcos. Quibus adde illius magistrum D. Iustinum Martyrem Oratione aduersus gentes. Cassianum lib. e. Exeget. a Clemente citatum, & Epiphan. initio operis Panarij. Quamquam interim, vt ingenue fatear, ipse Eusebius magis probet, & magis cum histor. conueniat vt iuxta calculum quem in Chronicis sequitur, primum dicatur floruisse Moyses tempore Cecropis 300. circiter annis post Inachum, quem sequitur etiam D. August. lib. 18. de ciuit. Dei cap. 8. Non possumus tamen non retinere hanc Tertulliani sententiam, præsertim cùm ab Eusebio, Africano, Iosepho, & Tatiano ac Clemente citentur ijdem Auctores ethnici paulo post ab Auctore nominati, vbi de singulis latius.*

279. Quadringentis penè annis, nam & septem minus, Danaum, & ipsum, &c.] *Locum hunc corruptissimum ita vt vix mederi liceret, ex MS. Elnon. S. Bauonis Leodiensi, Puteani, & 2. Vaticanis castigauimus, pro eo quod antea legebatur:* octingentis penè annis ante vrbem conditam. *& deinde noua periodo:* Nam & cẽtum septuaginta Danaum ipsum. *Secundum quam lectionem quomodo sibi constabit (vt iam nuper ad me scripsit F. Balduinus) historia; cum mox sequatur,* mille circiter annis Priami cladem antecessisse Moysen? *An igitur Roma ducentis annis fuit condita, antequam Troia euerteretur? Quod cùm sit absurdissimum; nimis libera fuit Egnatij coniectura, qui primus hunc librum edidit, qua addendum putauit contra MS. cod. fidem:* ante vrbem conditam: *& non minor Zephyri dormitantia, qui pro eo quod vt ne contrarietatem verba implicarent, excusum erat:* trecentos circiter cladem Priami, *ipse secundum MS. omnes rectè quidem substituit:* mille; *sed tamen retinuit illud:* ante vrbem conditam. *Verissimam autem esse MS. cod. nostrorum lectionem Iosephus loco citato satis indicat verbis illis: hæc quidem Manethon. Palam vero est ex prædictis annis tempore computato, quod qui vocabantur Pastores, id est, nostri progenitores ex Ægypto liberati, ante tres & nonaginta atque trecentos annos hanc prouinciam (nempe Ægyptum) inhabitauere, quàm Danaus ad Argos accederet. Nemini enim dubium quin 393. annis,* septem minus *quam* quadringentos annos *constituant.*

280. Mille circiter cladem Priami antecedit.] *Etsi etiam hoc cum veritate historiarum non per omnia consentiat: tamen veram eam esse lectionem, patet ex Iosepho vbi supra; qui adfirmat Iudæorum egressum ex Ægypto ita antiquissimum, vt* penè mille annis bellum præcedat Iliacum. *Cui astipulatur satis Lactant. lib. 4. cap. 5. dicens Mosen annis nongentis Troiano excidio superiorem fuisse, & ante eum Theophyl. lib. 3. ad Autolycum. Quare non placet quod ante Zephyrum excusi habebant:* trecentos circiter; *cùm, qui vel minimum quadringentos annos numerent ab Inacho vsque ad Troianum excidium.*

281. Possem dicere quingentis amplius & Homerum, habens quos sequar.] *Euseb de Præpar. Euang. lib. 10. cap. 3. & Tatianus vbi supra hunc locum pulchrè explicant; Cum enim (vt illi referunt)* Homerum *post bellum Troianum Crates anno dumtaxat octogesimo constituat, Eratosthenes centesimo, Aristarchus 140. Philochorus 180. Apollodorus 240. & nonnulli Olympiade prima anno 400. alij (inquiunt) Archilochi æqualem fuisse contendunt, qui fuit Olympiade 23. temporibus Gigæ Regis Lydorum. Et apertius Clemens Alexandr. 1. Strom. ijsdem penè opinionibus narratis. Quinetiam (inquit) Theopompus in 43. Philippicarum rerum refert,* Homerum fuisse quingentis annis post eos qui in Ilio militarunt.

282. Et si Moysi postumant.] *hoc est (inquit Rhenan. in schol.) posteriores sunt Moyse. Sic etiam infra T. 3. lib. de Resurr. carn.* etsi ordine postumat, effectu anticipat. *A* postumo *voce deriuata, quæ significat, eum qui post mortem patris nascitur.*

283. Extremissimi tamen eorum non retrosiores, &c.] Ex MS. iterum adiecimus voculam: non, planè necessariam. Extremissimi vero (inquit Zephyr.) priscorum more, quo maximè delectatur, locutus est, qui & postremissimi dixerunt. Similis vox est: retrosiores. Atqui rem ipsam de Prophetis ultimis quod eiusdem ætatis fuerint cum primoribus Philosophis, legiferis & historicis gentium, latissime prosequitur Clemens Alexand. lib. 1. Strom. & ex Chronic. Eusebij satis patet. Theophyl. vero Antioch. lib. 3. ad Autolycum paucis id declarat, eo quod Zacharias qui nouissimus est Prophetarum, tempore Darij fuerit, qua ætate etiam Solon primus legislator vixerit, & à quo inceperint serò suas historias Græci Herodotus, Thucydides, Xenophon. & legiferis.) vocem, &, addidit Carrio ex libro Puteani. Paulopost censebat legendum Harrisim: Hæc quibus originibus probari possint, sed quia MS. repugnāt retinuimus: ordinibus. ab eis ante verbis incepit liber Puteani caput xx. de statu temporum.

284. Cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est.] Veteres (inquit Rhen.) auctore Donato plicatis aut subductis digitis numerabant. hic est digitorum gestus; quos gesticulos Tertull. nuncupat. Scripsit autem Ven. Beda librum de loquela per gestum digitorum, qui exstat Oper. ipsius T. 1. cum scoliis ad quem lectorem remittimus.

285. Archiua, Ægyptiorum, Chaldæorū Phœnicum.] Archiua (inquit Rhen.) Grammatophylacia siue Chartophylacia quæ Latine Tabularia ac Tablina dicuntur; quod magis placet quā quod infra cap. 21. Zephyrus archiua, armaria interpretatur in quibus libri adseruabantur. Vel hinc autem patet, quod sequatur Tertull. Iosephum loco citato penè ad verbum, nam & ille eadem archiua, (siue vt 1. Vat. cod. arcana) citat & eosdem Auctores quorum nomina sequuntur; quos rectè vocat hic eorum municipes (sicuti ex MS. iterum legimus pro: etiam) id est, ciues vt interpretatur Rhen.

286. Aliqui Manethon Ægyptius.] Hunc præterquam quod citet Ant. lib. 1. cap. 3. seu 8. ita describit Iosephus lib. 1. adu. Apion. Manethon genere Ægyptius. Græca disciplina eruditus, sicuti palam est; scripsit enim Græco sermone Patriæ religionis historiam, ex sacris sicuti ipse ait interpretatus libris; frequenter arguit Herodotum in Ægyptiacis ignoratione mentitum. Is in 2. Ægyptiacorum de rebus scripsit; Meminit eiusdem & Theophilus ad Autolycum lib. 3. tanquam qui blasphemam linguam in Mosen & Hebræos soluerit, quem etiam pluribus confutat Iosephus; quemadmodum etiam Euseb. de præparat. Euang. lib. 9. cap. 4. Et in Chronic. anno mundi circiter 3530. Exstat quidem inter Antiquitates Annij Manethonis liber sed in quo non reperiuntur quæ allegat Iosephus. liber Puteani legit; alioquin Manethon, &c.

287. Berosus Chaldæus.] De hoc quoque lib. 2. contra Apionem ita Iosephus: Testis autem horum est Berosus, vir genere quidem Chaldæus, notus autem iis qui doctrinæ eruditionique congaudent, quoniam de Astronomia & Chaldæorum Philosophia ipse Græcis conscriptiones edidit. Itaque Berosus antiquissimas secutus historias de facto diluuio & hominum in eo corruptione, sicuti Moses, ita conscripsit. Quando autem vixerit, narrat Tatianus Orat. contra Græcos: Berosus, inquit, Babylonius bello in Babylone sacerdos, qui Alexandri ætate vixit, & Antiocho post Alexandrum tertio Chaldæorum historiam tribus libris perscripsit, & Regum gesta exposuit. Eidem Plin. nat. hist. lib. 7. cap. 38. scribit statuam inaurata lingua erectam ab Atheniensibus, ob Astrologiæ scientiam. Citatur etiam ab eodē ibidem c. 56. Rursum à Iosepho Antiq. Iud. li. 1. cap. 3. siue 5. & 8. de diluuio & de Abrahamo cap. 7. seu 5. Quorum prior locus ad verbum hodie reperitur in Berosi Antiquitatibus quæ exstant ab Annio editæ, 2. & 3. non item: quare & ego sentio non esse germanum illius opus; præsertim cum etiam Mosis ibi nulla mentio in contextu, sed duntaxat in Annij commentario, & quod Iosephus illum dicat scribere Babylonem à Semiramide non ædificatam, quod tamen habet Berosus qui nunc exstat.

288. Hieronymus Phœnix Tyri Rex.] Citatur hic apud Iosephum lib. Antiq. 1. locis modo citatis Hieronymus Ægyptius, qui antiquitates Phœnicum conscripsit; & contra Apion. lib. 2. Hieronymus qui de successoribus Ptolomæi Lagi scripsit historiam ipso tempore quo Hecatæus fuit. Qui an idem sit an vero priorem duntaxat intelligat Tertull. Lectori iudicium relinquo. Nusquam interim nuncupatur ab illo Tyri Rex, forsassis falsus est nominum similitudine Tertull. eo quod Hiram cui familiaris fuit Salomon; Theophilo lib. 3. ad Autol. Hieromenus appelletur si castigatus sit locus.

289. Mendesius Ptolomæus.] De hoc in hæc verba Clem. Alex. Strom. lib. 1. Mendesius Ptolomæus fuit quidam sacerdos: Regum autem Ægypti res gestas tribus libris exponens, dicit tempore Amosis Ægypti Regis Mose duce Iudæos exiisse ex Ægypto, quæ eadem pene verba reperire, est etiam apud Tatianum Orat. contra Græcos, nisi quod ipse Amasim vocet Regem illum Ægypti, sicuti etiam ipsius magister D. Iust. Mart. vbi supra. quos locos citat Euseb. de præpar. Euang. lib. 10. cap. 3.

290. Menander Ephesius.] Ioseph. lib. 1. contra Apion. sic hunc describit: Perducam Menandrum quoque Ephesium. Is enim singulorum Regum actus conscripsit apud Græcos & Barbaros, studens ex prouincialibus vniuscuiusque loci litteris historiæ veritatem pandere. Citat vero eum de his qui in Tyro regnauere, tum Iosephus tum Theophilus Antioch. lib. 3. ad Autolycum.

291. Et Rex Iuba.] Huius in hæc verba meminit Tatianus vbi supra: Berosum certo, inquit, locupletissimum esse testem vel ex Iubæ de Assyriis scripta constat historia (duobus lib. secundum quosdam conscripta) quam se ab illo accepisse fatetur. Multa ex eodem transcripsit Plin. nat. hist. lib. 5. 6. 8. 13. 14. 15. 28. 36. & 37. & ex Iuba qui nescio an idem sit, lib. 10. 25. 26. & 32. De aliis eiusdem scriptis videatur ἰόβας apud Suidam qui facit eum Lybiæ & Maurusiæ Regem, & Epitome Bibl. Gesneri.

292. Et Appion.] Apion siue Appion (inquit Tatianus) Grammaticus vir celeberrimus lib. 4. hist. Ægyptiaca (scripsit enim quinque libros) inter cetera, inquit, quod Amasis rex sub Inacho vixerit. Similia habet Clem. Alexandr. à quo dicitur cognominatus πλειστονίκης, id est, sæpe victor, quo pacto eum etiam nuncupat Plin. hist. nat. lib. 36. Consentiunt D. Iustin. Martyr & Africanus 3. Annalium (sic enim lego apud Euseb. de præpar. Euangel. lib. 10. cap. 3.) qui Posidonij filium nuncupant. & præterea meminerunt commentarij eius aduersus Iudæos. Cui respondet latissime Ioseph. lib. duobus qui exstant aut potius libro secundo contra Apionem, nam si verum dicere liceat, tres sunt Iosephi libri Apologetici pro Iudæis aduersus Græcos, primus contra Manethonem & alios, secundus peculiariter contra Apionē, & tertius qui hactenus cum secundo coniungitur aduersus Apollonium & Lisimachum. Pro quo facit quod Tertull. subijcit de Iosepho & qui istos probat aut reuincitur. Hunc autem eūdem Apionem scribit Iosephus Antiq. lib. 18. c. 10. seu 15. sub Caio Imperatore Romam missum pro Græcis Alexandrinis, & Philonē pro Iudæis. De qua eadem legatione citatur ab Euseb. Eccles. lib. 2. cap. 5. lib. Philonis, qui etiamnum exstat inter eius opera. in libro Puteani est; & si quis istos probat.

293. Græcorum etiam censuales conferendi, &c.] Pulchre ante Tertullianum hæc collatio Græcorum Auctorum facta est à prædictis Auctoribus. Iosepho, Africano, Iustino, Tatiano, Theophilo Antiocheno, Clemente imprimis Alexandrino, locis supra citatis. Censuales autem libros à censu annorum dixit phrasi Iureconsultorum Pauli & Ulpiani D. de censibus l. forma apud quos forma censualis pro: Lex censualis, & vincula censualia leguntur à censu fortunarum & tributum. Atque pro eo quod legitur: quasi partem probationis, legunt MS. omnes tam Vaticani quam Belgici; & Puteani patrem; & pro: aspersimus, Vatic. cod. 1. aspeximus; sed excusorum lectio placet magis.

Cap. XX.

294. Plus iam offerimus, &c.] Caput hoc rectè inscribitur: De maiestate & diuinitate scripturarum ex rerum euentu quas prædicunt.

295. Maiestatem scripturarum, si non vetustatem; diuinas probamus si dubitatur antiquas; nec hoc tardius, &c.] Hoc pacto locum hunc restituimus iuxta vet. exc. & MS.

omnes codices, pro eo quod legebatur: Maiestatem scripturarũ si non vetustate diuinas probamos, si dubitatur antiquitas; nec hoc tardius. *Etsi ita habet Puteani.*

296. Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant.] *De his aliquid adtigit Auctor supra cap. 2. lib. de Pallio, & infra latiſsime cap. 40. vbi videat lector nostras Adnotationes, de aliis quæ hic recensentur aduersis infra cap. 41.* Compulsant *vero cum Datiuo, phrasis Tertullianica.*

297. Et frequentiæ plærumque mortium vastant.] *Hunc quoque locum sic castigauimus, ex MS. omnibus, pro eo quod Adst. Egnatij & 1. Rhen.* frequentium montium, *2. Rhen. adst.* efferuentium montium; *Zephyrus vero* frequentiæ mortuæ.

298. Monstris & portentis.] Monstra *inter animantia siue homines siue bruta reperta est,* portenta, *in rebus inanimatis.*

299. Testimonium diuinitatis, veritas diuioationis.] *Etiam hoc ex MS. pro:* veritatem; *est autem elegans allusio diuinationis ad diuinitatem, & diuinatio hic in bonam partem accipitur pro prophetia, nam mox subiungitur* voom tempus est diuinationi, futura præfari, *saltem iuxta vet. ext.* Diuinationum *autem sacrarum & prophanarum differentiam videre est quæst. & resp. 2. earum quæ D. Iustino inscribuntur; & apud D. August. lib. de diu. dæm. ca. 6. qui etiam al. cubi Propheticam Caipha de Christo* diuinatiouem *vocat.*

300. Eadem voces sonant, eadem literæ notant.] *Ex MS. Belgicis & Gallicis sic legimus pro:* eædem. *vtrobique.*

301. Dum expungitur.] *hoc est: completur (inquit Rhen.) vox est sæpiſsime Tertulliano vsitata.*

CAP. XXI.

302. Sed quoniam edidimus, &c.] *Maxime placet hæc veterum exemplarium capitis huius inscriptio:* Quid differant Christiani à Iudæis, & quisnam Christus. *MS. etiam Belgici & Gallici non male:* De Iudæis & Christo. *Atque ex MS. omnibus emendauimus:* aliquanto, *pro:* aliquando, *& ex Vatic. t.* vobis, *pro* nobis. *Illud autem:* præter ætatem, *sic explicat Rhenan. quod Iudæorum secta vetusta sit, Christianorum recentior.* Certæ licentiæ aliqoid & propriæ.) *Liber Puteani; certe licitè aliquid propriæ, &c.*

303. Neque de sollemnitatibus dierum.] *Illud interpretatur Zephyrus de obseruatione Sabbatorum; quin imma etiamsi de ceteris Iudaicis festis intelligatur; nihil facere contra obseruationem sollemnium quæ Christi obseruat Ecclesia, vel ex lib. de Coron. milit. infra T. 2. intelligere est, quemadmodum ibi latius.* Signaculum *autem* corporis, *rectè interpretatur vterque de Circumcisione.*

304. Quo facilius quis nos hominis cultores existimauerit.] *Pulcer locus contra eos qui Christi corpus adorandum negant. Legimus autem paulopost ex MS. iterum cum vet. exc.* neque de Deo aliter præsomimus.

305. Sed quanta deliquerint.] *MS. omnes:* dereliquerint, & ad declinandum deriuantes à disciplina; *cum Vet. exc. vti & Rhen. qui interpretatur:* deriuantes *instar riui defluentes; pro eo quod Zephyrus dumtaxat:* declinantes à disciplina: *Nos priorem lectionem retinuimus, secundam reiecimus.*

306. Dispersi, palabundi & soli ac cæli sui extorres, &c.] *Hunc locum ad verbum descripsit D. Cypr. lib. de vanit. idol. haud procul à fine. Adiecimus autem ex Vat. paulopòst:* ferè, *& legimus:* adlegêret; *& iterum reposuimus ex MS.* ob disciplinæ Auctoris capacitatem, *pro eo quod ex coniectura Rhen.* altioris: *& Zephyr.* auctioris. *quæ postrema vox disertim in lib. Puteani est.*

307. Non de sororis incesto, nec de stupro filiæ aut coniugis alienæ.] *Ad Iouis incesta alludit, de quo suprà cap. 8.* Incesti qui magis quàm quos ipse Iupiter docuit. *vbi vide Adn. nostras.*

308. Squamatum aut cornutum aut plumatum amatorem aut in auro conoersum Danaidis.] *Sic MS. pro eo quod vet. exc.* Danaes; *quod hactenus post Zephyrum prætermissum est. Alludit vero (inquit Rhen.) ad fabulas Iouis in serpentem, taurum & arietem, cygnum & aquilam, etiam in aurum conuersi dum amoribus obsequitur. De quibus latius D. Cypr. epist. 2. ad Donatum, & aliquid etiam in Adn. ibidẽ nostris nu. 31. & 33. Hinc Iouem appellat D. August. epist. 5. ad Marcel.* plurium stuprorum & auctorem & perpetratorem. *in libro Puteani est;* Danaidis Iouis ista sunt oumina vestra.

309. Ceterum Dei filius nullam de impudicitia habet matrem.] *Mirum est vnde irrepserit* de pudicitia, *cum Vet. exc. cum MS legant:* inpudicitia; *vt iam non sit opus legere cum Latinio vocem nouam:* de pudicitia. *Addidimus ex iisdem:* & ita.

310. Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est, sermonem atque rationem.] *Imitatur etiam hic D. Iustinum Mart, Apol. 2. ad Antonin. Pium & Athenagoram. Hunc vero locum sic explicat Lactantius Instit. diuin. lib. 4. ca. 9. Sed melius (inquit) Græci λόγον, dicunt, quàm nos verbum siue* sermonem. λόγος *enim &* sermonem *significat &* rationem, *quia ille & vox est & sapientia Dei. hunc sermonem diuinum ne Philosophi quidem ignorant. Adfert autem & de λόγῳ, testimonium ex Orpheo D. Iustinus Martyr Orat. ad gentes; & similiter D. Cypr. de idol. vanit. Christum virtutem &* rationem *&* sermonem *Dei nuncupat.*

311. Hunc enim Zeno determinat factitatorem.] *Vocabulo hoc* factitatoris *(inquit Rhen.) vtitur aduersus Hermogenem aduersus Valentin. & in aliis etiam libris. Pro intellectu autem huius loci facit vbi supra Lactans. Siquidem inquit,* Zenon *rerum naturæ dispositorem atque opificem vniuersitatis λόγον prædicat, quem, & fatum, & neceſsitatem rerum, & Deum, & animum Iouis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Iouem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animum Iouis nominat. Claruit* Zenon *tempore Regis Antigoni, quemadmodum mutuæ illorum epistolæ testantur, quæ etiamnum exstant apud Diog. Laërtium lib. 7.*

312. Hæc Cleanthes in spiritum congerit, &c.] *Sic ex MS. cum prioribus excusis pro:* in spiritu, *& paulopost.* autẽ *pro* etiam. *fuit hic discipulus Zenonis sub eodem Antiocho.*

313. Propriam substantiam spiritũ inscribimus.] *Etiam hic reposuimus cum MS.* spiritum *pro,* spiritus, *sensu id exigente. Sicuti, paulopòst:* didicimus *pro:* dicimus; *ac:* filium Dei & Deum *cum Rhenano iam olim.*

314. Ita de spiritu spiritus.] *De hac veterum loquendi formula etiam Lactantio vsitata præsertim lib. 4. cap. 12. qua filius Dei Christus spiritus nuncupatur, quantum apparet ex D. Hieronymo in 4. cap. Epist. ad Gal. ex ignorantia scripturarum Vide Adn. nostr. ad lib. D. Cypr. de Vanit. idol. 71. & latius inter Tertulliani errores in nostris Prolegomenis.*

315. De Deo Deus vt lomen de lumine.] *Hinc apparet sumptum illud Symboli Niceni quod in Missæ mysterio decantatur:* Deum de Deo lumen de lumine. *Atque cum Rhen. ex MS. cod. iterum emendauimus:* etsi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod.

316. Modulo alternum numerum gradu non statu fecit, &c.] *Zephyrus contra sic legit:* non gradu sed statu, *& interpretatur hoc pacto:* Alternus *hic numerus vt Deus & Dei filius duo videantur & vnum sint & quod adest alteri, alteri quoque moduletur; non* gradu *sic aut excellẽtia, sed* statu *positu'que ea loci, quæ ab origine illa patris filius exceſsit propagatúsque est perpetuo quodam ductu, non autem receſsit quasi diuulsus. Quæ certè interpretatio alioquis commoda est, tamen non placet quod* de gradu & statu *dicit, lectione quantum apparet mendosâ sui codicis falsus. Si cum MS. & vet. exc. legamus:* gradu non statu, *hunc videtur habere sensum:* gradu *fit hic* alternus numerus *vt pote Deus de Deo;* non statu, *quia statu siue conditione & substantia nihil differt à Deo Patre Deus filius. Veram autem hanc esse lectionem confirmatur ex eo quod alibi sic loquatur Auctor:* Tres sunt non statu sed gradu, non substantia sed forma, nec potestate sed specie, vnius autem sub-

ſtantiæ, & vnius ſtatus, & vnius poteſtatis. *Quare nequis erret etiam Zephyri Paraphraſim in ſanum ſenſum mutauimus. De hoc autem loquendi formula latius inter errores Tertulliani.*

317. Homo Deo miſtus.] *Totidem verbis dixit D. Cypr. de vanit. idol. vbi multa hinc deſumpſit:* Deus cum homine miſcetur. *Et phraſim hanc explicat D. Aug. Epiſt. 3. ad Voluſ. dicens ſimilem eſſe miſturam qua Deus homini permiſtus dicitur, vt vna fieret perſona Christi, ſicuti miſcetur anima corpori, vt vna fiat perſona hominis.*

318. Qui penes vos haud diſſimiles fabulas.] *Fortaſſis alludit ad fabulam de Deo Ioue auri ſpecie delapſo in ſinum virginis Danaes ſiue* Danaidis, *de qua paulo ſuperius num.* 308.

319. Nec alia magis inter nos & illos compulſatio eſt.] *Sic cap. præced.* quod regois regna compulſant, *Metaphora ſumpta à fluctuum in mari compulſatione, cuius meminit Columella lib. 1. cap. 18.*

320. Duobus enim aduentibus eius ſignificatis.] *De duplici Christi aduentu latius Auctor infra li. adu. Iudæos, ac lib. 3. contra Marc. infra T. 3. Hunc vero locum imitatur per omnia D. Cypr. li. de Vanit. idol. Atque paulo poſt, cum MS. deleuimus:* &; *legimus etiam cum MS. & vet. exc.* prædicatum *cum D. Cypr. vbi ſuprà ac cum Rhenano:* meritum fuit delictorum, *pro:* delictum eorum *libri tamen manuſcripti;* delictuio eorum.

321. Vti magûm æſtimarent de poteſtate.] *MS. omnes & prima editio:* magnum, *ſed Rhen. & D. Cypr. vbi ſuprà, ac MS. cod. ſecuti retinuimus:* magûm; *præſertim quod ca. 23. infra:* Dicent ibidem *(inquit Auctor)* ecquis ille Chriſtus cum ſua fabula, ſi homo communis conditionis, ſi magus; *Et eadem ſignificatione li. 3. adu. Marc. T. 3. planum id eſt impoſtorem à Iudæis exiſtimatum docet. Certè Christum tanquam præſtigiatorem à quibuſdam habitum, ſatis patet ex Euſ. lib. 3. de monſtr. Euang. c. 8. vbi latiſſime eam calumniam refutat, ſicuti & Epiſt. 5. ad Marcell. D. Auguſt. Legimus autem ex S. Baronis & vno Vatic. cod* cæcos reluminaret, *pro:* illuminaret. *Addit autem D. Cyprianus* claudis greſſum daret. Seſe verbum.) *liber Puteani,* ſe eſſe verbum.

322. Verbum Dei, id eſt λόγος illud primordiale primogenitum.] *Adiecimus iterum ex MS. omnibus:* primordiale, *omiſſum à Zephyro. Alludere autem videtur ad Iuſt. Martyr. tum orat. contra Græcos vbi hunc adducit Orphei verſiculum:*

Vocem iuro patris primum quam prodidit ore.

Tũ Apolog. 2. ad Antonin. Piũ, quum λόγον Dei primogenitum, *nuncupat, & rurſum, Christum primogenitum Dei affirmat pro eo autem quod eſt:* ſpiritu inſtructum, *Belgici & Vat. 1. Cod. & Puteani, legunt:* ſuffultum, *& alter Vatic. cod.* ſanctum.

323. Elementa ipſa famularet.] *In actiua (inquit Zephyrus) ſignificatione ſicuti Papinius in ſuo Herculi Surrentino: Pacatus mitiſque bonis nec turbidus ira, nec famulare timens. Legimus autem* qua reuincebantur, *pro:* quia. *iterum adiecimus vocem* Ieſum *paulo poſt.* Parum hoc, *hoc abeſt à libro Puteani: in eodem paulo poſt legitur;* & propheta retro & tamen ſuffixus.

324. Deliquium vtique putauerunt.] *Rectè id dicit Tertullianus, nam non fuiſſe veram Solis Eclypſim oſtendit vna ratione D. Aug. lib. 3. de Ciuit. Dei c. 15. & Epiſt. 80. ad Heſich. Porro præter D. Dionyſ. Areop. Epiſt. ad Polycarpum (quem citat in Paraphraſi Zephyrus) meminit huius Solis* Deliquij *teſte Origene Phlegon. 14. Olympiadarũ lib. ſicuti etiã in chronicis ſub Tiberio Cæſare eius verba ipſa adfert Euſeb. refert etiã Oroſ. li. 7. c. 4. aliquantos Græcorum libros idipſum adteſtari. A Sybilla quoque prædictas eas tenebras tradit Lact. lib. 4. c. 19. Addit hic Tertull. etiam* in archiua relatas à Romanis.

325. Et tamen eum mundi caſum relatum in archiuis veſtris habetis.] *Vat. 1. cod. & alter quo vſus fuit Zephyrus, legunt:* caſſum, *vt priuatio (inquit ipſe) illa Solis intelligatur, qua Analogia: tunſus vſurpauit Plautus, pro tonſura, & Ouid. in Metamorph. narratum pro narratione.* Archiuis *vera etiam hic vt ſupra latius c. 19. num. 285. retinui, pro eo quod MS. quinque legunt:* arcanis, *quorum 1. Vatic. legit paulo poſt.* circumſepſerunt, *alij:* circumſederunt.

326. Fallerent ſuſpectos.] Suſpectos *(inquit Rhenan.) pro* ſuſpicaces *Iudæos nempe ipſos. Sic lib. de cultu fem. infra T. 2.* Quid geſtis aut ſuſpecto aut non deſideraoti placere? *& T. 3. adu. Valent.* ſaltem ſuſpectus de aliquo factitore.

327. Populum vectigalem & famularem ſibi ad fidem reuocare.] *Sic iterum cum Rhen. pro:* à fide. *Quod tamen libri manuſcripti habent. Atque Vat. 1. legit:* familiarem, *ſed placet vox:* famularem; *ac ſi dicat, famulitio ſibi adſtrictum. Sic enim & Statius 2. Achil. turbam* famulatricio *dixit.*

328. De Romulo Proculi ſolent.] Proculi *dixit (interpretibus Rhen. & Zephyro) numero multitudinis, conuerſa figura diaſyrtica, vt* veſtri iſti Platones & Epicuri. *Hoc ipſum autem narrat infra Tom. 3 lib. 4. adu. Marc. vbi de eo latius.*

329. Ea ipſa ſuper Chriſto Pilatus.] *Exſtat Epiſt. Pilati ad Tiberium de Chriſto inter opera D. Dionyſ. Areop. Coloniæ excuſa cum commentarijs Dion. Carth. p. 757. etiã ea iam antea cum ab Euſebio & alijs qui ſupra citantur c. 5. tum à Gregorio Turon. in Chron. & Hugone Floriacenſi apud nos manuſcripto Antiq. lib. 3. cap. 8. & 9.*

330. Ipſos illos quos adoratis.] *Dæmonas intelligit quos in ſimulacris adorabant, vt rectè adnotauit Rhenan. qui Christi teſtimonium perhibebant cum à Chriſtianis adiurarentur & eijcerentur.* Vt credatis Chriſtianis, *addit liber Puteani hæc verba,* propter quos non creditis Chriſtianis. *quæ huic loco planè neceſſaria credit Carrio* Interim hic eſt.) *Hic liber Puteani ponit caput* XXII. *de Deo omnipotente & Chriſto.*

331. Quia nec fas eſt vlli de ſua religione mentiri, &c.] *Locus inſignis aduerſus noſtri temporis hæreticos quoſdam, qui putant licitum de religione quam colunt mendacium.*

332. illum hominem putare, &c.] *Rurſus locus pro adoratione humanæ naturæ in Chriſto. Addidimus:* autem, *paulo poſt ex cod. S. Baronis.*

333. Vt Græcis occurram, Orpheus. Pieriæ, &c.] *Satis dilucidè locum hunc interpretatur in Paraphraſi Zephyrus. De* Orpheo *interim &* Muſæo *ſic ſcripſit D. Iuſt. Martyr Orat. ad Gent.* Orpheus *ſanè* πολυθεότητος *primus Auctor, qualia poſterius, ad filium ſuum* Muſæum *ac reliquos Germanos verόſque auditores, de vno vtrimque ſolo Deo prædicauerit, &c. Athenagoras in Apol. etiam Orgia* Orphei *recenſet; de quibus apertius Lact. lib. 1. cap. 24. Sacra Liberi patris primus* Orpheus *induxit in Græciam, primúſque celebrauit in monte Bœotiæ Thebis vbi Liber natus eſt proximo, & fuit per eadem tempora quibus Faunus. Quin etiam ipſe Tertull. lib. de Anima, infra T. 3.* Orpheum & Muſæum *inter Deos relatos ſcribit.*

334. Melampus Argis.] *De hoc Euſeb. de Præpar. Euang. lib. 2. cap. 5. Quidam, inquit, aiunt* Melampodem *Amythaonis filium ab Ægypto in Græciam luctum Cereris ſollemniter celebratum reportaſſe.*

335. Trophonius Bœotiæ.] *MS. quidem omnes:* Boëtiæ, *ſed veram eſſe vulgatam lectionem patet vel ex ipſo Auctore lib. de Anima ſupradicto, vbi inter cetera etiam* Oraculum *recenſet* Trophonij in Bœotia; *vbi de illo latius, vt proinde ſimiliter caſtigandus Euſebius de præpar. Euang. lib. 5. cap. 8. vbi Oraculi meminit in Lebadia Boetiæ ſeu potius Bœotiæ.*

336. Homo fuit Pompilius Numa.] *De* Numæ Pompilij *ſuperſtitionibus latius infra T. 3. lib. de præſcript. hæret. cap. 40.*

337. In agnitionem veritatis oculatet.] *Totidem id verbis repetit lib. de Idol. vanit. D. Cypr. Phraſis eſt Tertullianica vſitata etiam in fine lib. de Pœnit. infra T. 2. Paulo poſt ex MS. reſtituimus:* reformatur *&:* renuncietur.

CAP. XXII.

338. Atque adeo dicimus eſſe ſubſtantias quaſdam ſpiritales.]

spiritales.] Recte in ext. cod. hic titulus exprimitur huius capitis: De Dæmonibus eorúmque viribus & actionibus. Imitatur autem etiam hic D. Iustin. Martyrem Orat. ad Gent. & præsertim Athenag. Apolog. Ipsum vero hunc locum ad verbũ penè descripserunt Minutius Felix in Octau. & D. Cypr. lib. de Idol. vanit. Lact. lib. 1. cap. 8. & li. 2. c. 14. 15. & 16. D. denique August. lib. 8. de ciuit. Dei c. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & lib. 9. c. 1. 2. 3. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & 23. & li. de diuin. dæm. latissimè totã hanc materiam pertractat; sicut & Euseb. præpar. Euang. l. 4. toto l. 5. & 7. quatuor primis capitibus.

339. Sciunt dæmonas Philosophi.] Philosophos. aliquot citat D. Aug. lib. 18. de ciuit. Dei cap. 14. & Plutarchum nominatim Euseb. de præpar. Euang. lib. 5. c. 4.

340. Socrate ipso ad dæmonij arbitrium exspectante.] Vide Adn. nostras in D. Cypr. lib. citatum num. 52. & latius infra cap. 46. vbi ipsa verba Socratis reperire est; item initium libri de Anima ac ibi Adnot. nostras.

341. Dehortatorium planè à bono omnes sciunt Poëtæ.] De hoc quoque vide Adn. nostras vbi supra n. 51.

342. Etiam vulgus indoctum, &c.] Latius hæc infra lib. de Test. animæ. Atque ex MS. iterum adiecimus: nam &c. Item legimus: frequentat singulari numero, in Puteani est; in vsu maledictis.

343. Angelos quoque etiam Plato non negauit.) Locum hunc sic Minutius exprimit: Quid Plato, inquit, qui inuenire Deum negotium credidit? nónne & angelos sine negotio narrat & dæmonas? & in Symposio etiam suo naturam dæmonum exprimere connititur? Vult enim esse substantiam inter mortalem immortalémque, id est corpus & animam mediam, &c. Verba ipsa Platonis clariora sunt. Respondet enim apud illum Socrati Diotima interpretari dæmones, vel vectare humana ad Deos, diuina ad nos, ab hominibus quidem preces & sacrificia, a Dijs vero præcepta & mercedem pro sacrificijs. & paulopost: Per Dæmones omne est commercium omnis collocutio Dei cum hominibus & vigilantibus & dormientibus. Vbi interim nominatim nusquam eos angelos nominat, sed officium tantum angelorum id est, nunciorum tribuit, quod superis nostra nuncient acta. Quare ad intelligens quantum appareat vbi supra D. Cypr. veluti huius loci interpres quidam: In quo & Plato, inquit, pars ratione consensit; & vnum Deum seruans, ceteros angelos vel dæmones dicit. Non defuisse interim paganos, qui eos angelos nuncuparent, in quibus & Labeo, disertis verbis tradit D. Aug. lib. 9. de ciuit. Dei c. 19. Ad quem locum citat in hanc rem Viues Euripidem in Ephigenia, Trismegistum & Martianum Capellam.

344. Vtriusque nominis testes esse vel Magos adferunt.] Zephyrus istud de magis Persarum interpretatur. Verum in genere loqui Auctorem patet tum ex cap. sequenti, tũ ex Minutio & D. Cypriano. Quorũ hic: Et magis, inquit, inde est ad perniciosa vel ludicra potentatus; quorum tamen præcipuus Hosthanes & formam Dei veri negat conspici posse, & angelos veros sedi eius dicit adsistere. Ille vero: magi quoque non tantum sciunt dæmonas, sed etiam quicquid miraculi ludunt, per dæmones faciunt, &c. Eorum magorum & eloquio & negotio primus Hosthanes, & verum Deum merita maiestate prosequitur, & angelos, id est, ministros & nuncios Dei sed veri, eius venerationi nouit adsistere, &c. idem etiam dæmonas prodidit terrenos, vagos humanitatis inimicos. pro magos afferunt, liber Puteani, magi adsunt, item pro, ordine, idem liber, ordo cognoscitur.

345. Auspicata est in hominis exitium.] Auspicata (inquit Rhenan.) passiue vt & in lib. præced. scpr. Alludit autem ad primi hominis Adami exitium. Atque pro: ad vtramque substantiam hominis adeundam censet legendum Rhenan. lædendam, sed repugnant MS. cod.

346. Præcipitat.] Ita dixit (inquit Zephyrus) ex vera verbi deriuatione, quæ aliquid temerè præcipere, & quasi præoccupare significat. Nos: exanimat, iterum ex MS. reposuimus, pro: examinat. Dixit etiam: Cæca ratione, id est (interprete Rhen.) quæ non videtur sed latet & ignoratur. Et: tentatus aer, hoc est, vti Zephyrus, læsus & male affectus, sicut dicimus vino tentari caput Pro: effundit, MS. Belgici & Gallici cod. legunt: offundit, & paulopost: aut, pro: ac. Paulopost pro eo quod est: quod eos ipsos captis & circumscriptis mentibus hominum commẽdat, MS. Belgici & Vatic. 1. Puteani ac Vet. ext. comedat, quod placet ob hæc Plinij verba Nat. hist. lib. 30. cap. 1. Hominem occidere religiosissimum, mandi vero saluberrimum narrant Hosthanes.

347. Pabula propria nidoris & sanguinis.] Vt tota (inquit Zephyr.) Magia testatur, spiritus mali nidore & sanguine delectantur, quod cum alij tum Homerus in sua Nekyomantia non abs re seruauit. Latius idipsum videre est apud D. August. li. 10. de ciuit. Dei c. 11. ex Porphyrij epist. ad Anebuntem, ac libro Responsorum.

348. Et quæ illi accuratior pascua est.] In hoc consentiunt MS. cum vet. ext. pro eo quod tãquam elegantius substitutum erat: accuratiora pascua sunt; Auctor itaque vsurpat singulari numero: pascua quam enuntiant, liber Puteani; adnuntiant, vti infra idem verbum repetit.

349. Dispositiones etiam Dei, &c.] Similia videre est (vti recte ad marg. Gagnæus adnotauit) apud D. August. potissimum vero locis supracitatis & nominatim cap. 3. 4. 5. & 6. de diuin. dæmon. ac lib. 2. supra Gen. ad litteram cap. 17. & Lactant. lib. 2. cap 15. D. Cyprianum denique & Minutium vbi supra.

350. Sciunt Crœsi.] Euseb. lib. 5. de Præpar. Euang. ca. 20. vbi latè tractat de falsitate oraculorum ex Oenomao eiusdem tituli libro, etiam hæc recenset tanquam Apollinem alloquentis verba: Crœsus, inquit, imperium Lydiæ a maioribus successione susceptum pietate in Deos maiores suos statuens superare, vt eorum patrocinio tutior esset; te Apollo maxime coluit, templúmque tuum Delphicum auro atque argento ita ornauit, vt ditissimum templorum omnium & sit & videatur. Vnde iure tua beneuolentia fretus aduersus Persas arma mouere statuit, neque id absque consilio tuo. Tu enim ea de re interroganti sic respondisti.

Intrepidus si Crœsus Halym transmiserit amnem,
Imperium perdet magnum, regnúmque superbum.

Has ecce ŏ ambiguitate, tui numinis cultorem, qui te suis opibus ditauit, euertisti, & regnum Lydiæ, quod longissima successionis serie in eum deuenerat, in Persas transtulisti. Non sponte opinor. Non enim tam pium religiosúmque Regem, & præcipue tibi amicum decipere vnquam voluisses, sed futurorum ignorantia id factum arbitror. Nam si tanquam Deus futura cognosceres, non latuisset te non intellecturum oraculi ambigua Crœsum.

351. Sciunt Pyrrhũ.] Hunc locum latius explicat Minutius: De Pyrrho, inquit, Ennius Apollinis Pythij responsa confinxit (alludens ad illud: Aio te Æacida Romanos vincere posse.) cum iam Apollo versus facere desijsset, cuius tunc cautum illud & ambiguum defecit oraculum, cum & politiores homines & minus creduli esse cœperunt. Et Demosthenes quod sciret responsa simulata φιλιππίζειν Pythiam querebatur. Similia videre est apud Cic. de diuin. & D. Aug. de ciu. Dei lib. 3. cap. 17. Erat autem idem Apollo Pythius qui Delphicus ita dictus, si Viui credimus in D. August. li. 4. de ciuit. Dei c. 11. à sacerdote virgine seu matrona Pythia quæ responsa dabat ex tripode. Pythia autem oracula defecisse post Christum, comprobat Euseb. li. 5. de Præpar. Euang. c. 8. ex Porphyrio & Plutarcho de oraculorum silentio.

352. Ceterum testudinem decoqui.] Satis hoc explicat in Paraphrasi Zephyrus.

353. Momento apud Lydiam fuerat.] At si dicat eo ipso momento quo testudo a Crœso decoquebatur in Lydia fuerat, quo id Pyrrhus renuntiabat. Atque, sicuti adnotat in sua Paraphrasi Zephyrus Habent, &c. sapere paraturas, Græca dicendi figura est quã nostri etiã non refugiunt; vt: habeo multa dicere, id est possum; Et Cicero ad Lentulum: De Alexandrina re causáque regia tantũ habeo polliceri, me tibi absenti, &c. Paratura vero nomẽ nondum memini apud alios legisse, ex analogia tamen eadem dicitur, qua scissura, commissura, & à Plinio dimensura dictũ est, & volatura pro volatu, quod non minus nouum videri potest. Sic etiam infra cap. 47. nouiuulam paraturam.

354. Phantasmata Castorum, &c.] Etiam hac fallacias Castorum victorias prænuntiantium & Vestalium Tuscia ac Claudia & Domitij paucis rectè explicat Zephyrus. Rhen. addit easdem narrari a Valer. Maximo li. 8. de Vestalibus, & a Suetonio Tranquillo de Domitio. Certe etiam D. August. lib. 10. de ciuit. Dei cap. 16. vtriusque Vestalis exempla adfert. Minutius vero eadem prius ad verbum.

CAP. XXIII.

355. Porrò si & Magi phantasmata edunt, &c.] Inscribitur fere hoc caput tum in MS. tum in exc. cod. De phantasmatibus Magiæ & dæmonibus. Pulcrè autem locum hunc quàm paucissimis interpretatur Zephyrus in sua Paraphrasi.

356. Iam defunctorum inclamant animas.] Latissimè hanc Magiæ speciem tractat & impugnat Auctor li. de Anima c. penult. infra T. 3 vbi & nos latius, sicuti etiā & de somnijs quæ videntur Magi immittere. De circulatorijs præstigijs aliquid habet D. Aug. li. 10. de ciuit. Dei cap. 16. & ibidem latius Viues; de Capiis ad diuinationem præparatis mentionem facit Euseb. lib. 2. de præpar. Euang. cap. 5. Porro MS. cod. quinque legunt: infament, pro: inclamant, &: elidunt, pro: eliciunt; sed magis placet vulgata lectio.

357. Vt aliter dementire, &c.] Ex MS. cod. iterum illud restituimus, pro: dementare; præsertim cum Zephyrus id interpretetur quasi de mente exire. Addens verbum esse Magicum, quo vtitur Apuleius & hoc hemistichio Lucretius:

Dementit enim deliráque fatur.

Cetera satis explicat Zephyrus in Paraphrasi, & latius infra cap. seq. de Archigallo. Atqui pro prolecat liber Puteani habet; profectam: & pro, compar exitus furoris, MS. Belgici, Gallici & 1. Vat. legunt: cōpara exitus; alter Vat. & vet. exc. cum par; eligat lector quam volet, nos plurium lectionem edidimus, præsertim cum ad eam etiam Zephyrus alludat. Cum quo etiam & Rhen. ex MS. reposuimus: instigationis, pro: inuestigationis. maxime cum similiter penè Minutius dicat: par & in illis instigatio dæmonis, sed argumentum dispar furoris.

358. Edatur hic aliquis, &c.] Pulcra comparatio eius quem dæmone agi constet, & eius quem dicebant de Deo aliquid pati; vti latius explicat Zephyrus in Paraphrasi, eleganter autem liber Puteani; edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus & postea; domioum, pro, deum. sed posterius placet.

359. Qui atis inhalantes numen de nidore concipiunt.] Aliquid de nidore sanguinis in aris immolati dæmonibus grato cap. præced. diximus; quare magis placet hæc lectio MS. quàm vulgata: aëris malefieum numen. Ex quibus etiam castigauimus: præfantur, pro: profantur; nam & supra eadem voce non semel vtitur.

360. Ista ipsa virgo cœlestis pluuiarum pollicitatrix.] Sic partim ex Rhenan. Gorziensi cod. partim ex MS. nostris, qui omnes constanter legunt: virgo Cœlestis, pro eo quod Zephyrus: vis Cœlestis. Ego verò existimo eum loqui de Cœlesti dea quam colebat Afri, apud quos scribebat Tertullianus (vti ante me etiam adnotauit Pithœus) de qua latius cap. sequ.

361. Æsculapius medicinarum demonstrator.] Similiter lib. de coron. Milit. infra T. 2. Primùs medelas Æsculapius explorauerit. Vide Adnot. nostras supra c. 14. num. 209.

362. Alias demorituris.] Ex veteri exc. hoc iterum adiecimus, maxime cùm alludant MS. cod. & Belgici quidem tres legant: alia die morituris. Vatic. vero: alia demorituris. Leodiensis: alia demorituris.

363. Scordij & denarij & asclepiadoti subministrator] MS. omnes socordio & deoario & asclepiadoto subministratur; sed magis illud placet eo quod præcedat: demonstrator; tum quod medicis notum sit Scordium, non: socordium; quod inter Mythridatica describit Plinius nat. hist. lib. 25 cap. 6. & 10. Quemadmodum etiam Panacen siue Asclepion eiusdem lib. c. 4. in hæc verba: Panaces ipso nomine omnium morborum remedia promittit, numerosum & Dijs inuentoribus adscriptum. Vnum quippe Asclepion cognominatur, quoniam is illam Panacem appellauit, &c. Alludens haud dubie ad Æsculapium, quippe qui Græcè ἀσκληπιὸς vocetur; à quo proinde etiam nouam vocem deriuauit suo more Asclepiadotum Tertull. tanquam dicat ab Asclepio datum seu traditum. Vocatur eadem a Theoph. li. 9. c. 6. hist. plantarum ἀσκληπίειον πάνακες. Reperitur & aliud herba genus Asclepias apud Plin. li. 27. c. 6. aduersus serpentium ictus præsentaneum; quod si etiam ab Asclepio dicatur, etiam hic potest intelligi; & magis accedit vox Asclepiadotoo. Iterum autem ex MS. quod habebant vet. exc. restituimus: nisi se dæmones confessi sint, Christiano mentiri non audentes, quod singulari numero expressum erat in recentioribus, &: magia, pro: Magica. Paulopost pro eo quod est: initi MS. Belgici & Gallici: inijci, Vat. 1. incipi, sed placet prius quod vet. exc. legant: niti, pro; dictis oon stetis: liber Puteani, dictis ooo dicetis.

364. Si altera parte verè Dei sunt.] Sicuti hic excusi omnes legunt: Dei plurali numero, non dij; ita vbique MS. tum antea tum postea legunt, sicut etiam deis, pro: dijs: quod semel aduocasse sufficiat. Similiter autem offert lib. 1. adu. Marc Iouenio planè ignotis deis aras prostitutas. Paulopost vet. exc. lectionem iterum reposuimus ex MS. dæmones fe dicere, pro: dici.

365. Verentur enim abuti maiestatem superiorem.] Etiam hoc pro substitutis ablatiuis, eo quod non semel vti & abuti cum accusatiuo vsurpet, exempli gratia li. de coron. milit. infra T. 2. qui secundum idolorum ornatum quid vtuntur. Item legimus neque à dæmonijs adfectaretur in cōfessione, neque à Deis negaretur. ac: vtrobique iam Deos quærite. &: quod neq; ipsi Dei siot, oeque vlli alij. Etiam illud; omisso: Sed.

366. In continenti.] De phrasi hac Tertullianica & Cyprianica vide Adn. nostras in epist. eius 82. num. 2.

367. Si non Christianorum.] Hic quoque lectionem Rhen. cum MS. sequimur phrasi Tertullianica, pro: sed; quod habent alij excusi & liber manuscriptus doctissimi Puteani.

368. Si fortè Minoem & Rhadamanthum secūdum consensum Platonis & Poëtarum.] Non minus etiam hoc pro: secundum sensum. Nam Poetis in hoc consentire Platonem, in hæc verba recenset D. Iustin. Mart. Apol. 2. Plato, inquit, Rhadamanthum & Minoem iudicem iniustos ad se venientes plexurum esse docuit, nos autem idipsum factum iri dicimus, sed à Christo. Addit Orat. pro Christ. Athenag. Nos autem siue Minos siue Rhadamanthus sit, siue, aliquis horum pater, ne eum quidē ipsum effugiturū esse iudicium Dei dicimus.

369. Et impuratissimis linguis.] Rursum sic ex MS. cum vet. exc. pro eo quod Zephyrus: impurissimis; nam & Terentius in Phorm. sic loquitur: Impuratus me ille, vt etiam irrideat? pro, diluerit, habet liber Puteani; debuit. Item cum Rhen. & MS. operatoribus suis, pro: operationibus legimus: etsi in Puteani erat; operationibus.

370. Atquin omnis hæc nostra in illis dominatio, &c.] Hoc quoque ex ijsdem in Puteani est, in illos. & paulopost addidimus: Verum. Pulchrè autem locum hunc imitatur Prudent. in Apoth. contra Iud. Alludit ad Exorcismos quibus etiamnum vtitur Ecclesia; de quibus latius infra lib. ad Scapulam & de baptismo. Atqui MS. deinde legunt: Magis fides proxima est, pro: prona; sed hoc placet.

371. Quia plurimum illis credendo, in Christo Domino nostro credimus.] Imprimis miror hic omissam particulā: in; à Zephyro & posterioribus, cum eam more loquēdi Ecclesiastico habeāt non modo vet. exc. sed MS. ad vnum omnes. Vt non dubitem iam tum eam formulam vsitatam fuisse qua profitemur nos credere in Deo, siue vt Ruffinus in Symb. & August. in Deū, non vero credere Deo vel Deum. Venit hic prætetea aduotandum, quod videatur hinc Tertullianus ad fidem conuersus, ex testimonijs Deorum, qui dum Dæmonas se confiterentur Christianos facere consueuerunt. Atqui pro: fiduciam, ex MS. quatuor substituimus: fidentiam, vocem Tertullianicam. pro, prona est; liber Puteani; proxima est.

CAP. XXIIII.

372. Omnis ista confessio, &c.] Ob prolixitatem hic caput nouum constituimus, præsertim cum veluti Epilogus sit totius disputa-

disputationis de Deorum cultu. Potest autem inscribi : Quod Christiani non incurrant crimen læsæ religionis, etsi variant in cultu veri Dei, sed ipsi potius, qui Deos colunt longè diuersissimos. Hæc autem in codice Puteani longè elegãtius ita leguntur: si religio non est: quia nec Dei pro certo: nec nos pro certo rei sumus læsæ religionis. Notanda autem non ita multò post vox: irreligiositatis. Porrò imitatur hunc locum Euseb. sub finem orationis de Laudibus Constantini.

373. Nunc vt constaret, &c.] Sic ex MS. pro Nam. Atqui de sublimiore & principe Deo à gentibus concesso imitatur Justin. Mart. Orat. ad Gent. & Athenag. Orat. pro Christ. Lactant. vero latiss. id ipsum prosequitur Inst. diuin. lib. 1. ca. 5. ex Orpheo, qui Deum verum & magnum & πρωτόγονον appellat: Antisthene, qui summa totius artificem; Virgilio, qui Magnum; Aristotele, qui summum; Cicerone, qui supremum, & Seneca, qui Deorum omnium Deum nuncupat.

374. Vt Plato Iouem Magnum in cœlo comitatum exercitu, &c.] Hunc Platonis locum sic recenset Athenag. Magnus ille Dux in cælo Iupiter, voluerem regens currum (quæ ipsa verba citat Orat. ad Gentil. D. Just.) exornans, ornans, & curans omnia. Hunc autem consequitur exercitus Deorum atque Dæmonum. Illud vero, inquit, non ad eum qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Iouem; nomine namque ipso conditor rerum vniuersarum designatur. Declarat id ipse Plato. Nam cùm non (sic lego) haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari & vsitato, minime autem proprio Dei nomine; euidentioris designationis gratia est vsus, adiecto insuper verbo Magnus, vt discerneret cælestem à terreno, ingenitum à genito. Paucis idem repetitur ab Arnob. lib. 1. adu. gentes, vel ex appellatione qua Iupiter Opt. Max. dicitur & habetur. Atqui paulopost pro: suspici, legunt Vat. 1. & vet. exc. suscipi; ac pro: operam, MS. omnes: opera. Eligat Lector quod volet.

375. Colat alius Deum, alius Iouem, &c.] Pulchrè has Antitheses explicat Zephyrus in Paraphrasi, quibus contrariam tradit religionem gentium, Christianæ religioni; & latius infra de ceremoniis cultus diuini externis cap. 30.

376. Alius ad aram fidei.] Huc pertinet illud D. Augustl. lib. 4. de Ciuit. Dei cap. 20. Sed cur & fides Dea credita est, & accepit etiam ipsa templum & altare? Vbi latè de hac Dea Viues in Adnot. Sufficiat hoc loco quod iuxta Plin. lib. 35. & Cic. 3. Offic. Capitolio ædes fidei vicina fuerit: nam quis eam primus consecrarit, variant opiniones. quidam Attilio Calatino id adscribunt, alij Numæ, alij denique Æneæ ante Romulum & Remum. Atqui ara & altare iuxta Seruium in hoc differunt, quòd aræ essent & inferis & superis Diis consecratæ, altaria vero superis diis dumtaxat. Quorum hoc ab altitudine dictum putat, aram vero quasi ansam commutatione litterarum interpretatur Varro.

377. Atque adeò & Ægyptiis, &c.] De Ægyptiorum Deorum portentis vide Adn. nostras in D. Cyprian. lib. ad Demetr. num. 32. Meminerunt præter Auctores ibi citatos Lactant. lib. 2. cap. 13. & lib. 5. cap. 20. Euseb. de præpar. Euang. lib. 3. cap. 2. ex Porphyrio; D. Aug. denique lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22.

378. Et capite damnandi qui aliquem huiusmodi Deum occiderit.] Nescio vnde irrepserit: & pice damnandis, ac, occiderint, cum illud legãt non modò MS. omnes, sed & exc. priores. maximè cum correspondeat illud Minutij: Nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus, crocodilis, belluis ceteris & auibus, & piscibus; quorum aliquem Deûm si quis occiderit etiam capite punitur.

379. Syriæ Astartes.] Deam hanc fuisse constat vel ex 3. lib. Reg. cap. 11. vbi sic legitur: Sed colebat Salomon Astarten Deam Sydoniorum. & sub finem. Et quod dereliquerit me & adorauerit Astarten Deam Sydoniorum. Eodem pertinet quod est 4. Reg. 23. de Iosia Rege: Excelsa quoque quæ erant in Ierusalem ad dexteram partem montis offensionis, quæ ædificauerat Rex Israel Astaroth siue vt 70. legunt Ἀστάρτῃ idolo Ægyptiorum. Et quod frequenter repetitur Iud. 2. 3. 10. ac 1. Reg. 7. & 12. Idolis Balaam siue Baal & Astaroth. Eo autem nomine (si Caluinio creditur lib. 5. obseru.) Venerem colebant Sydonij, cui eo adeo vim atque potestatem secum admiscetur Plautus in Cerislaria. Ponit etiam inter principes Deorum Varro de ling. Lat. li. 4. In autem & Astarten apud Phænices, nec aliter Euseb. de Præpar. Euang. li. 1. ca. 7. Reperitur interim apud Petrum Crinitum li. 14. de hon. disc. cap. 8. Syriorum Dea Adagartis, sed quia MS. omnes cum excusis legunt: Astartes, & ipse quoque Minutius in Octauio; malui illud retinere; maxime cum Phœnicia Syriæ pars sit. Syria enim (inquit Beda li. de locis Act. Apost.) quæ Hebraicè Aram dicitur, regio est inter flumen Euphratem & mare magnũ vsque ad Ægyptum pertingens, habens maximas prouincias Comagenam, Phœniciam, & Palæstinam absque Sarasinis & Nabathæis, quorum gentes sunt duodecim.

380. Arabiæ Dysares.] Sic ex MS. omnibus pro: Diasares, eo quod apud Eusebium vbi supra sic legatur: Arabes item Dusarim quendam & Obdum pro Deo colebant, Arabiæ vero regio (inquit Ven. Beda vbi supra) inter sinum maris rubri qui Persicus, & eum qui Arabicus dicitur, habet gentes multas Moabitas, Ammonitas, Idumæos, Saracenos, aliósque quamplurimos. Cum autem Origen. libr. 5. contra Celsum dicat Arabes Liberum tantum & Uraniam Deos coluisse, oportet vt alter illorum lingua Arabica Diasares vocatus sit aut potius Dysares vt vt habent MS. Si quid diuinare liceat, liber ita ab eis est cognominatus, nam [illegible] Dasares Hebraicè & Caldaicè, quibus linguis haud absimilis est Arabica, interprete Munstero Isai. 19. significat eum qui volutatur vt ebrius; iam vero ebrietas Liberum habet patronum.

381. Norici,] Noricum (inquit Ptolom. lib. 2. cap. 14. ad Tab. 5. Europ.) terminatur ab Occasu Æno fluuio; à septentrione Danubij parte, quæ est ab Æno vsque ad Cetium montem; ab ortu vero Solis ipso monte Cetio, à meridie vero parte Pannoniæ superioris quæ sub dicto monte est, & quod inde est super Istriã, eo monte qui Caruancas appellatur. Similia Oros. libr. 1. cap. 26. & Paulus Diac. lib. 3. cap. 25. Ex quo patet (inquit Franciscus Irenicus Germ. Exeg. lib. 1. cap. 20.) Noricam regionem non fuisse olim Bauariam vbi nunc collocatur, vltra enim Danubium porrigebatur vbi adhuc vestigium nominis est Norkey. Eodẽ pertinet quod collocetur secundum Strabonem non procul à mari Adriatico iuxta Alpes. & secundum Plinium apud Aquilegiam. Recenset autem coniecturam suam vir longe eruditissimus Pithœus hunc locum castigans Adu. li. 1. cap. 3. & 4. ac si sit legendum Aremorici, eo quod, vt mox dicetur Belenum Deum faciat Ausonius gentis Aremoricæ, sed si Gallorum fuit Deus ille potuit esse etiam Noricorum, immo & omniũ Germanorum; quippe qui olim etiam Gallis, Galathis & Celtis contributi fuerint, vti late deducit Franc. Iren. lib. supradicto cap. 12. maximè cum ex eiusdem lib. 2. cap. 4. constet Germanos (vel Cæs. teste lib. 6.) Solem coluisse, immo Munsterus in Chronogr. Augustæ Vindelicorum qui Noricis vicini erant, cultum fuisse scribit olim Apollinem Cranium; quidni etiam Belenum.

382. Belenus.] Antea exc. Tibelenus, quod Rhen. ad marg. confirmare videtur sua 3. edit. his verbis: Tibelenus Noricorum Deus der Teuffel, & totidem penè verbis repetit Althamerus Comm. in Taciti Germ. comment. Memorat, inquit, Tertullianus in Apologetico aduersus gentes Noricos Tibelenũ Deum coluisse, id est, den Tufel. Verũ, donec certius quid Germani de suo illo Teuffel siue diabolo adtulerint, magis placet lectio Pithœi à Fr. Balduino etiam suis litteris ad me comprobata, vti legatur Belenus, præsertim cum duo MS. Belgici & vnus Vatic. & Puteani legant: Nori cibelenus, aut potius si dictiones vti oportet distinguamus Norici Belenus. Certè ex Ausonio satis superque didicimus (inquit ille) Apollinem Belenum, eius vero ministros siue sacerdotes Pateras dictos. Versus Ausonij hi sunt:

Tu Baiocassi stirpe Druidarum satus.
Si fama non fallit fidem
Beleni sacratum ducis è templo genus. & alibi,
Nec reticebo senem nomine Phœbicium
Qui Beleni æditũus, Stirpe satus Druidum
Gentis Aremoricæ.

Dictum autẽ existimat Belenum à iactu siue emissione radiorum

unde Apollinis quoque nomen, deductum Plato scripsit: certè apud quosdam Poetas Sagittipotens eadem ratione dici videtur. Scaliger Lect. Auson. lib. 1. addit, de Beleno etiam mentionem fieri apud Herodianum quem βελὶς vocat, vnde & Galli herbam qua sagittas inungebant Belenium vocabant. Apud eundem quoque fit mentio Abellionis Lucanorum Dei.

383. Africæ Cœlestis.] Etiam hanc emendationem partim Turnebo Adu. lib. 22. cap. 24. partim Pithœo vbi supra, acceptā debeo, pro eo quod irrepserat, Cœlestius. Quis similiter censet castiganda, Vulpiani fragmentum, & Capitolinum, & infra ipsum quoque Tertullianum lib. de Virg. vel. tom. 2. & Exhort. ad Cast. tom. 5. vbi Cereris Africanæ fit mentio. Testimonijs eandem comprobant Spartianus in 30. Tyran. de Celso ab Afris imperatore appellato peplo Deæ Cœlestis ornato, & Amm. Marcell. lib. 22. de Deæ Cœlesti argenteo breui figmento, & Apuleio Florid. lib. 4. Quæ autem Dea hoc nomine nuncupata fuerit nondum satis constat, Turnebus Vraniam intelligit, Philastrius Brixensis Cat. haret fortunam cœli quam iidas Cœli reginam vocabant. Magis placet, vt aut Ceres intelligatur si modò recta sit Pithœi coniectura de locis dictis Tertull. aut Venus quam Mitram Persæ nūcupant iuxta D. Ambros. contra Symmachum & Herodotum loco per Nannium citato; aut peculiaris Dea alijs ignota, eo quod cap. præced. virgo Cœlestis pluuiarum pollicitatrix nuncupetur. Rectè proinde meo iudicio etiam Saluianum de Prouid. Dei cap. 8. sic castigandum ex MS. adnotauit ille, vt legatur: Habent quippe intra muros patrios intestinum scelus cœlestem illam scilicet Afrorum dæmonem dico; cui ideo reor veteres Paganos tam speciosæ appellationis titulum dederunt, vt quia in ea non erat numen, vel nomē al quod esset. Et paulopost. Quis non eorū qui Christiani appellantur cœlestē illam aut post Christum adorauit, aut quod peius est multo antequam Christum? Videtur itaque cultum huius Deæ etiam ad Saluiani vsque tempora ex Africa nondum exterminatum; Nam & apud D. August. comperi huius Deæ mētionem fieri lib. 2. de ciuit. Dei. cap. 4. vbi de ludis turpissimis scenicis agit, qui Cœlesti virgini exhibebantur.

384. Mauritaniæ Reguli sui.] Eodem modo dixit D. Cyprianus li. de Idol. vanit. Mauri vero manifestè Reges suos colunt. Atqui ex MS. omnibus lego paulopost; Romanos Deos earum quia pro: dominos; & : qui.

385. Crustuminiensium Beluentinus.] MS. omnes: Casianensium seu: casianiensum, Deluentinus aut: Dementinus, permitto liberā lectionem Lectori, tum quod Deus ille ignotus sit tum quod & Crustruminus ager veteris oppidi nomine & haud procul Roma Crustumerium in Latio apud Plinium reperiantur lib. 3. cap. 5. & itidem apud eundem lib. 5. cap. 2 Silium lib. 12. at. Varr. de ling. Lat. lib. 6. Casinum, Samnitum qui a Sabinis orti, oppidum; saltem iuxta castigationem Scaligeri, cum antea legeretur Cassinum. Quia interim magis Romæ vicinum Crustuminum, priorem retinuimus.

386. Nirniensium Viridianus.] Quod MS. quinque legunt Visidianus eodem recidit; eo quod antiqui Sabini S. pro R. efferrent, vti pluribus locis ex Varrone comprobare est. Atqui Narnia eorundem Sabinorum olim, nunc Vmbriæ oppidum, collocatur à Ptolom. ad Europ. Tab. 5. lib 2. Meminit & Strabo lib. 5. & Sol. lib. 8. ita dicta a Nar fluuio qui præterlabitur. Leodiensis cod. peculiariter legit: Viridiana.

387. Asculanorum Ancaria.] Placet hæc coniectura Turn. Adu. li. 17. cap. 24 pro Æsculanorum; eo quod Asculū Apuleia oppidum Plutarcho notum sit clade Pyrrhi insigne, & Barri Asculani fiat mentio apud Cicer. de claris Orat. Maxime cum sic etiam legat Leodiensis cod. MS. Ab Ancaria vero dictum putat apud Lucilium eum qui Ancarius vocatur, vt de furioso loquatur, tanquam Deæ Ancariæ furore capto, aut quod magis placet ex familia Ancariæ sacra MS. legunt constanter omnes: Ancharia.

388. Volsiniensium Nersia.] De Volsinijs supra aliquid diximus ad lib. de Pallio & infra cap. 40. Varie autem hæc Dea nuncupatur, in MS. Bel. Nersia, in Vat. cod. & Leodiensi Nersia, in vet. exc. Narcia, in Puteani; Norcia.

389. Ocriculanorum Valentia.] Sic ex MS. Belgicis, Gallicis & Vat. pro: Otriculanorum, seu: Orticulanorum quia Ptol. vbi supra in Vmbria Ocriculum collocat. Hodie tamen vocatur: Otriculi.

390. Suttrinorum Nortia] Sutrium in Tuscia perijsse scribit Ptol. alij adhuc exstare volunt xxiij. mil. pass. Roma distans, certè apud Silium lib. 8 Suttia tecta leguntur; forsassis itaque melius legeretur: Sutriorum: in Puteani est; Norcia.

391. Faliscorum in honore est pater Curis vnde accepit cognomen Iuno.] Faliscos Seruius in 7. Æneid. Virg. populos facit Hetruriæ; meminit & Coloniæ Falisæ Plinius, & ferentia Faliscorum Ptolom. Hodie vocatur monte fiascone. Atqui Curetin, inquit Festus, Iunonem appellabant, & Curiales mensas in quibus illi immolabatur; vti ipse quidem coniicit à Curi hasta Sabinorum, vnde & Romulus Quirinus dictus; sed potius iuxta Tertullianum à Curi patre, quem vt Deum colebant Falisci. in Puteani tamen libro est; in honore patris Curis. & accepit cognomen Iuno. Ceterum paulopost iterum ex vet. exc. cum MS. legimus: Velimus aut nolimus. in Puteani est; velimus ac nolimus.

Cap. xxv.

392. Satis mihi quidem, &c.] Caput hoc inscribitur tum in exc. vet. tum in MS. De religiositate seu religione Romanorum. Liber Puteani ponit caput xxiij de religiositate Romanorum. Expressior est hæc Vat. 1. inscriptio: Quod magna fuit præsumptio Romanorum, credentium ob religionem Deorum suorum mundi se imperium occupasse. paulopost vero iterum addidimus vocem: probatio; ex MS. Si ista merces.) Liber Puteani; Scilicet ista merces à Romanis deis pro gratia expensa est. Sterculus & Muthunus & Larentina prouexit imperium.

393. Sterculius.] Et hoc & cap. sequ. MS. Sterculus, eligat Lector quod volet, sic enim etiam variant MS. Lact. cod. qui hunc locum imitatur lib. 1. cap. 20. Sterculius, inquit, qui stercorandi agri primus rationem inuenit. Magis interim accedit ad priorem lectionem quod à D. August. Stercutius vocetur lib. 8. de ciuit. Dei. cap. 15. in hæc verba: Pici patrem Stercen potius fuisse adseuerant; à quo peritissimo agricola inuentum ferunt, vt fimo animalium agri fœcundarentur quod ab eius nomine stercus dictum est, vnde & hunc quidam Stercutium vocatum ferunt. Plin. lib. 17. cap. 9. Stercutum vocat faciens eundem Fauni filium. Ego verò puto, iocis gratia à Tertull. & Lactant. Sterculium seu Sterculum nominari à Stercore.

394 Et Mutinus.] Ex varijs lectionem hanc amplexus sum quam habēt vet. exc. & Vat. 1. pro eo quod substituerat Zephyrus: Mucunius, tanquam a Mucore dictus, tum quod Lactantius loco. citato sic scribat: Et Mutinus in cuius sinu pudendo nubentes præsident, vt illarum pudicitiā prior Deus delibasse videatur; tum quod apud Festum legatur; Mutini Titini sacellum quod manserit ab vrbe condita ad Principatum Augusti, & ædicula eiusdem ad sextum & vigesimum vsque lapidem extra vrbem vbi mulieres cogi prætextu velata illi sacrificabant. Nolo tamen improbare lectionem MS. Belgicorum, qui: Mutunus legunt; maximè cum Arnob: lib. 4. adu. gent duobus in locis sic legat, ac D. quoque Aug. de ciuit. Dei lib. 4 cap. 11. quem ex dicto Festi loco sic restituendum puto: Ipse sit Mutunus Tutunus qui est apud Græcos Priapus.

395. Et Larentina.] Ita legunt MS. omnes pro eo quod exc. Larentia, vide latius supra cap. 12.

396. Et patrium soliū.] Sic melius meo iudicio MS. S. Bauonis quam alij; veteres solum; quia agit de imperio Romanis concesso, vt patet ex sequentibus, venit autem adnotanda vox Tertullianica transfretanis.

397. Viderit Cybele, &c.] Satis hunc locū explicat in Paraphrasi Zephyrus, restituimus autem ex MS. vrbem Romanorum pro: Romam, & Achiuorum pro eo quod irrepserat, Archiuorum; maximè cum alter Vat. cod. legat: Argiuorum.

398. Si ad eos vltra transire prospexit quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos.] Vat. 1. si

adula-

adulatores excusi ferè omnes: adulteros: & eos etiā interpretatur Zephirus Paridem & Helenam, sed cum illi Græciā Phrygiæ debellatricem non subegerant, magis placet hac Rhen. in 2. edit. ac Gagnai lectio; vt intelligatur Cybele prospexisse Æneæ aliorúmque Phrygum seu Troianorum transitum ad Romanos, quos sciebat Græciam à qua prius debellati fuerant subacturos postmodum. Liber Puteani habet; si adultores transire prospexit: quo sciebat Græciam Phrygiæ debellatorem subacturos.

399. Itaque maiestatis suæ in vrbem collatæ, &c.] De Cybele & M. Aurelio (inquit Zephyrus) Herodianus accuratissimè meminit. Atque de Cybele quidem late tractat lib. 1. eius & simulacri inuentum & Orgia apud Pessinuntem, & translationem Romanam (ad quem locum Lectorem compendij gratia remitto) & obitum M. Aurelij in Pannonia paulo prosequitur; verum Oraculi quod hic adfert Tertullianus nulla ibi mentio, fallitur idem Zephyrus cum Caracallam M. Aurelium nuncupat, vt etiam Latinius adnotauit. Onuphrius lib. 2. Fastorum; quod hic Tertullianus, etiam à Dione narrari scribit, certò vero id compertum fuisse narrat Xyphilinus in Dionis Epitome, addens M. Aurelium medicorum fraude in gratiam Commodi peremptum. Quare etiam magis placet quod paulopost legendum censuit Rhen. interempti; quam quod legunt MS. intercepti. pro, nostræ ætati, Liber Puteani: nostra ætate.

400. Apud Sirmium.] Sirmium in Pannonia inferiore collocatur à Ptolemæo; Latinius Vennebonam etiam dici adnotauit. libro Puteani Sexmium vocatur. Legimus autem cum MS. die decimo sexto Kalendarum Aprilium; ac paulopost: die nooo, quam veram lectionem patet esse vel ex eo quod in omnibus etiam rxe. legitur: quo, non: qua, in Puteani libro est; sexto decimo Kalend. Aprilium. quomodo veteres loqui solitos in Censorinum annotauit Carrio.

401. Archigallus ille sanctissimus.] εἰρωνευτικῶς inquit Rhenan. Addens, Archigallum principem fuisse Gallorum siue exectorum sacerdotum Cybeles, cuius etiam meminit lib. de Resurr. infra To. 3. & Iulius Firmicus alicubi. Gallos autem dictos tradit Herodianus vbi supra, à Gallo flumine, apud quem Orgia celebrabant eiurati Deæ sacerdotes.

402. Lacertos quoque castrando.] De hoc ritu in hæc verba Prudentius Peristeph. hymn. 10. in Rom. Antioch. sub finem, vti ante me quoque adnotauit Latinius:

Sunt sacra, quando vosmet ipsi exsciditis,
Votiuus & cùm membra detruncat dolor,
Cultrum in Lacertos exerit fanaticus
Sectísque matrem Brachijs placat Deum: &c.

quæ breuitatis gratia omitto. Marci iam intereunti.] Puteani: iam intercepti.

403. O somniculosa diplomata.] Oracula ipsa intelligit quibus nuntiabantur solita imperia; quæ etiam in scripturis obsignatisque codicillis nonnunquam dari solita, patet ex Macrob. lib. 1. Saturn. Consulunt, inquit, hunc Deum, & absentes missis diplomatibus consignatis; rescribitque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. Nisi mauis Auctorem loqui metaphoricè, si de dæmonum quasi diplomatibus quibusdam quibus obitus Imperatorum seruis nunciabant. Omninò autem cum MS. & vet. exc. legere oportet: Deam talem; pro eo quod irrepsit: Deum, cùm de Cybele loquatur. pro, næ Christiani: liber Puteani; ne Christiani.

404. Sed non statim & Iupiter, &c.] Vide supra cap. 10. Paraphrasin Zephyri & Adnot. nostras tum ibi tum in D. Cypr. de Idol. vanit. num. 8. Politianum item Miscel. cap. 31. Vbi citat ex Lactant. Euhemeri verba ab Ennio versa in sacra hist. item Sextum Empir. 4. libr. Pyrrh. at Timonem Phliasium, item Poëtam Callimachum, vnde prouerbium illud eiusdem & Epimenidis ortum putat: Cretenses semper mendaces, ob hanc de Iouis sepulchro historiam seu vti illi existimant mendacium. Atqui cum MS. Vat. 2. & Puteani; pratermisimus: suis; nam falces Romani, dici non possunt falces Iouis, & ijsdem a iecimus paulopost: illum. in Puteani libro est; facibus, non fascibus.

405. Vellet Iuno Punicam vrbem, &c.] Locum hunc in hæc verba imitatur Lactant.

Videlicet nil tunc accedit Romanis
Fatis Iunonis iniquæ,

cùm Annibal duos exercitus populi Romani & astu & virtute confecit. Nam Iuno audere non poterat aut Carthaginem defendere, vbi arma eius & currus fuit, aut Romanis nocere, quia:

— Progeniem Troiano à sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sunt autem etiam hic versus Virgiliani aliquot ex Æneid. lib. 1. sub initium, quos adeo diuerso charactere excudi iussimus vt quoscumque alios alibi; quod semel dixisse sufficiat. Certe etiam Poëtæ cuiuspiam hemistichium illud est:

Fato stat Iupiter ipse.

Atqui de fato supra latius cap. 1. num. 17. pro, genere, liber Puteani; genti. Iterum autem reposuimus: Larentinæ, pro: Larentiæ. Plures Deos. Liber Puteani ponit hic caput xxv. de regno deorum.

406. Multò antequam isti dij inciderentur.] Alludit ad statuas & simulacra deorum de quibus paulopost: nondum tamen templis aut simulacris res diuina apud Romanos constabat. Certè confirmatur hoc Tertulliani dictum, his Plinij verbis lib. 34. cap. 4. Romæ, inquit, simulacrum ex ære factum Cereris primum reperio ex peculio Sp. Cassij, quem Regnum affectantem pater ipsius interemerat. Et apertius ex Plutarcho in vita Numæ, qui dicit ex illius præcepto annis clxx. ab vrb. condit. nullam in templis Romanorum imaginem neque fictam neque pictam fuisse conspectam. Alludit huc etiam de templis D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 12. cum inquit: Nec his sacris tamen Roma digna est esse contenta, quæ tam multa illic Pompilius statuerat, nam ipsius summum templum nondum habebat Iouis, Rex quippè Tarquinius ibi Capitolium fabricauit.

407. ingenia Græcorum atque Tuscorum.] Fuisse Tuscos & Græcos insignes statuarios satis constat. Certe Græcos picturæ, plasticæ & statuariæ artis inuentores recenset late Athenag. Orat. pro Christ. Saurum Samium, Cratonem Sycionium, Cleanthem Corinthium, Core Corinthium, Dædalum, Theodorum Milesium, artifices præterea insigniti Endyum Dædali discipulum, Theodorum, Teleclem, Idistanum, Angelionem, Smilidem, Phidiam, & Praxitelem. Plures alios vide apud Plinium dicto lib. 34. & Lactant. lib. 2. diuin. Instit. Tusca quoque signa Plin. ibidem cap. 7. per terras dispersa dicit, quæ in Hetruria facta esse non sit dubium. Paulopost ex MS. restituimus: Atquin, &: de religiositate; pro: ob religiositatem. in libro Puteani erat; de irreligiositate, quam veram scripturam putat Carrio eo quod sic concludat: religionem aut lædendo creuerunt, aut crescendo læserunt.

408. Eædem strages mœnium & templorum.] Exempla Dionysij Tyranni & Antiochi Zizichenis videre est apud Clem. Alexandr. Adhort. ad gentes, eiusdem, & Phalaridis, tum etiam Verris, in quem Cicero Orationem conscripsit, apud Lactant. lib. 2. De eodem more latius D. August. lib. de ciuit. Dei cap. 2. 3. 4. 5. & 6. & nominatim de Romanorum cap. 5. ex Sallustio, de Cæsare & Catilina.

409. Captiuorum Deorum.] De his supra aliquid adtigimus cap. 10. num. 153. Latius D. August. ibidem cap. 3.

410. Quàm adolationes.] Sic ex MS. Belgicis 2. pro: adulationes, tum quod Scaliger in Festum adnotauit sic vbique legere MS. cod. eadem etiam significatione, tum quod possem alio intellectu vocem hanc vetrsiem Tertullianicam adolationes deriuatam ab adolendo id est colendo: iuxta illud Virg. hemistichium de Dijs penatibus:

Flammis adolere Penates.

Idque magis, eo quod præcedat adorari, & mox sequatur: coluntur. Certè illi duo MS. cod. vbique legunt: adolari.

411. Quorum regna conflata sunt in Romani Imperij summam.] Prouinciales intelligit (inquit Rhen.) id est, Regna in Prouincias redacta à Romanis, quæ reperire est in libro qui inscribitur: Notitia Orientis & Occidentis.

CAP. XXVI.

412. Videte igitur ne ille regna dispenset.] Caput hoc 26. inscribitur plerumque in MS. & exc. omnibus. De regno Dei, dilucidius vero in altero Vat. cod. Quod solus Deus, cuius est orbis terrarum, regna constituit. Atqui cum prima editione legimus: ille regna; pro eo quod irrepserat: illa, duntaxat. Liber Puteani; illa regna. Eleganter autem sæculum, corpus temporum dixit.

413. Sub quo fuit aliquando sine ciuitatibus genus hominum.] Quum sic legant MS. omnes cum prioribus exc. non placet quod elegantiæ gratia substitutum fuit genus humanum. Liber Puteani habet; gens hominum. fuisse vero illud sine ciuitatibus; vel ex lib. Genes. cap. 4. manifestum est, vbi Cain primus legitur ciuitatem ædificasse quam de suo nomine Enoch appellauit; sicuti post Diluuium primus Assur Niniuem Genes. 10. Posteriores hic multo quibus alij id inuentum tribuunt, Cecrops teste Plinio in Attica; Phoroneum teste Strabone & Homero apud Pelasgos, & Ægyptij apud quos prima Diospolis.

414. Prior est quibusdam Dijs suis siluestris Roma.] Omnino sic lego cum MS. & vet. exc. pro eo quod irrepsit: discipulis suis. Patet autem id vel ex Numa prima superstitionum curiositate, de qua supra, qui D. August. teste lib. 3. de ciuit. Dei cap. 11. & 12. cum vereretur ne Troiani Dij Romanos iuuare possent, Sabinis superatis & Samnitibus, etiam eorum Deos Romam introduxit, & post eum alij multo plures etiam exteros.

415. Regnauerunt & Babylonij, &c.] Iisdem prope verbis hunc locum expressit Minutius in Octauio: Deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrij, Medi, Persæ, Græci etiam & Ægyptij; cum Pontifices & Aruales, & Salios, Vestales & Augures non haberent. Hoc autem indicat floruisse omnia imperia illa, priusquam Romæ Numa Pompilius Rex secundus præter Deorum 60. sacerdotes à Romulo institutos, Curiones, flamines, tribunum celerum, augures, Virgines 4. Vestales, Salios Palatinos 12. Marti Gradiuo, fecïales cum patre patrato, Pontificem denique maximum ex patritijs institueret. Quod quam verum sit poterit Lector deprehendere tum ex Eusebij chronico & D. August. de ciuit. Dei lib. 18. tum Adnot. nostris in D. Cyprian. lib. de Idol. vanit. num. 39. & 40. ac supra ad lib. de Pallio num. 30. Immò vero & Amazones ante captam Troiam claruisse manifestum est. Liber Puteani; regnauerant.

416. Pontifices.] Pontifices, dicti (inquit Varro de ling. Lat. lib. 4. vt Q. Scæuola Pontifex Maximus dicebat, à posse & facere; Pontifices, ego à ponte arbitror: nam ab his sublicius pons factus est primum & restitutus sæpe, quod eo sacra & vls & cis Tiberim fiant. in quem locum vide Turnebi adnot. & latius Onuphrium in 5. lib. Fast. de Pontificatu Maximo.

417. Ante Quindecimuiros.] D. August. lib. 6. de ciuit. Dei cap. 4. inter quadringinta & vnum Varronis Antiquitatum libros, enumerat tres qui ad homines pertineant, vt primus sit de Pontificibus, secundus de Auguribus, tertius de Quindecimuiris sacrorum; ad quos haud dubiè Tertullianus hic alludit. Super quo loco Viues; Quum libros (inquit) Sibyllinos emisset Tarquinius Superbus, duos viros illis inspiciendis præfecit, qui soli eos adirent cum esset opus: dictique sunt Duū viri sacrorum. Post aucto numero facti Decemuiri sacrorum. Lege Sextilia Licinia in contentione ordinum accepta duobus annis antequam Consulatus plebi communicaretur; multo deinde post additi quinque, qui numerus postea mansit.

418. Ante Salios.] Salij (inquit vbi supra Varro) à saliendo dicti. quod facere in Comitio quotannis in sacris & solent & debent. Super quo loco videatur Turnebi Adnotatio tum de Quinquatribus mense Martio in foro vbi Comitium erat, tum de ipsorum vestitu peculiari ex Dionysio.

419. Ante Lupercos.] Luperci (inquit eodem loco Varro) quod Lupercalibus in Lupercali idque nudi in honorem Panos sacra faciāt. De quibus Adnot. suis Turnebus consulendos dicit Liuium, Dionysium, Plutarchum; eorumque agmina in vrbe purganda plura fuisse, quorum quidam Fabiani, alij Quintiliani, à Fabio & Quintilio præpositis suis, vocabantur. Ad Varronem verò in vtraque hac dictione alludit Virgil. 8. Æneid.

Hic exultantes Salios, nudósque Lupercos.

420. Ante virgines Vestales.] De Vestalibus, sic scribit lib. 1. ad vxorem Tertullianus infra T. 2. Romæ quidem, inquit, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ cum ipso dracone curantes, de virginitate censentur. Nec absimiliter D. August. Ignis etiam templo Vestæ suæ familiarissimo non pepercit, vbi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum, non tam honorata quam damnata virgines donare consueuerunt. Hinc & Tertull. 1. adu. Marcion. infra T. 3. Vestam in ignem figurans; quo accedit etiam illud Ouid. Nil aliud Vestam quam viuam intellige flammam; & Cicero focum vrbis perennem Vestam interpretatur lib. 2. de legib. Alioqui etiam Vesta dicebatur Deûm mater, cui ignis ille perpetuus dicatus erat, ignem vero hunc illius filium fabulabantur.

421. Communium istarum diuinitatum.] Vat. 1. legit; omnium, quo fit vt accipi putem hic communes diuinitates, pro: vniuersas; sicuti Cicero Orat. 4. in Verrem, communem Siciliam dixit, & Orat. in eandem 3. commune, pro: vniuersitate, seu collegio.

422. Cuius & Deum victimis, & templum donis & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis.] De fœderibus Romanorum cum Iudæa gente videre est lib. Machab. 1. cap. 8. ac lib. 2. cap. 11. & Ioseph. Antiqu. lib. 12. cap. 17. sub Iuda Machabæo. Item lib. Mach. 1. cap. 12. ac Ioseph. Antiqu. lib. 13. cap. 8. seu 9. sub Ionatha; & Machab. 1. cap. 15. ac Ioseph. Antiqu. lib. 13. cap. 12. seu 9. sub Simone illorum fratre. Rursum apud eundem Ioseph. Antiqu. lib. 14. cap. 16. seu 17. ac 17. seu 19. reperiuntur Senatusconsulta Romanorum de amicitia Iudæorum sub Iulio Cæsare, & Ioanne Hircano (quorum fit mentio etiam lib. 2. aduers. Apionem) ac ibidem & cap. 22. seu 20. M. Antonij littera ad eundem Hircanum, ac littera P. Dolabellæ ad eundem. De victimis vero Romanorum aut donarijs templo Hierosolymitano factis, quia nihil hactenus reperire licuit, Lectori diligenti id inquirendum relinquo.

CAP. XXVII.

423. Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis.] Caput hoc 27. inscribitur communiter: De spiritu dæmoniaco, expressius verò in altero Vatic. cod. MS. Quod dæmones incitent contra nos gentes; quia, licet Christianis subijciantur, sunt tamen serui contumaces. Atqui MS. Belgici & Gallici hic & infra initio cap. 46. legunt: intentationem. sed placet aliorū lectio: intentionem. eo quod Quintiliano l. 3. c. 11. & Ciceroni lib. 1. de Inuent. vsurpetur vox: Intentio, pro oratione crimen alicui obijciente. pro, quod non, liber Puteani; quo non. Igitur prouocati.] liber Puteani ab his verbis incipit caput xxvij. de spiritu Dæmoniaco.

424. Obstruimus* gradum pro fide conscientiæ nostræ.] Sic iterum legimus cum vet. exc. & Vatic. 1. cod. MS. & altero Puteani: pro eo quod substitutum erat: obstruimus gradum perfidiæ. De formula illa autem prouerbiali videat lector Prolegomena.

425. Quam in primordio exorsi sumus.] Alludit ad 1. & 2. cap. huius Apolog. quibus latissimè Romanorum & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem prosequitur.

426. Et eiusmodi spirituum.] Rectè sic MS. pro eo quod excusi: spiritus; item paulopòst: succidunt, cum priori exc. pro: succinunt. Item liber Puteani habet: vt nequam & serui. copula adiecta.

427. Vice rebellantium ergastulorum.] Vice, pro vicissitudine, ergastula vero explicant quæ sequuntur voces carcerum & metallorum; quæ rebellantia nuncupat, quod inuiti & vincti opus facere cogerentur. certi impares, libri omnes manuscripti; certi & impares.

428. Ingratis resistimus,] Ingratis, pro inuitè; nam sic etiā Donatus interpretatur illud Terētij in Eunucho, Ingratiis vt dormiam, quemadmodum Rhen. adnotauit ad lib. adu. Valentin. vbi eadem significatione: ingratis aduerbialiter accipitur.

CAP.

CAP. XXVIII.

429. Quoniam autem facilè iniquum videtur, &c.] *Cap. hoc MS. Belgici & Gallici inscribunt:* De Genio Imperatoris; *Vat. 1.* Quod gentes propriam religionem parvipendant, timentes magis Imperatorem quam Iouem. *Veteres exc. non absimiliter:* Quod plus honoris Imperatoribus suis exhibeant quam Deis. *etsi autem latius tractetur hic titulus læsæ Augustioris maiestatis tam hoc cum sequ. vsque ad 38. quam infra lib. ad Scapulam, Lectorem tamen illuc remittendum putaui in multis, ne hic sim prolixior: pro,* videtur, *Liber Puteani;* videretur.

430. Nam & alias diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur.] *De phrasi illa tam ethnicorum quam Iudæorum & Christi ipsius, qua facere pro sacrificare accipitur; videat lector Adnot. nostras in D. Cypr. epist. 63. ad Cæcil. num. 44. & Liturgica nostra Latinorum T. 1. pag. 25. 26. 27. & 28. Neque vero est quod quis hunc locum detorqueat, pro libertate religionum, quam quidam hodie vrgent; quia adfert hic aduersariorum sententiam, suam vero contrariam satis indicat his verbis initio Scorpiaci infra T. 3.* Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est; duritia vincenda est, non suadenda, *vbi de hoc latius. pauca la etiam videre est Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Exhort. Mart. num. 27. Porro:* indicitur *vet. lectionem ex MS. iterum restituimus, pro:* inducitur, *&:* faciundæ *ex MS. legimus.*

431. Ianus iratus ex qua velit fronte.] *Nam bifrons pingebatur, inquit Rhen. vide Adnot. nostras in D. Cypr. de Idol. vanit. num. 10. 13. & 14.*

432. Formati estis] *Etiam hoc ex MS. reposuimus, pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius:* Informati. *nam illud etiam alibi Tertull. vsitatum est eadem significatione.*

433. Quam de Olympo Iouem.] *De Ioue &* Olympo, *sic Lact. lib. 1. instit. diu. n. cap. 11. Potest & mons* Olympus *figuram Poetis dedisse, vt Iouem dicerent cœli regnum esse sortitum, quod* Olympus *ambiguum nomen est & montis & cœli. in* Olympo *autem Iouem habitasse docet historia eadem nempè Ennij sacra.*

434. repræsentaneæ potestatis.] *Magis placet hæc Vat. cod. lectio quam vulgata & aliorum omnium manuscriptorum:* præsentaneæ; *vt significet eam potestatem magis timeri, quæ se coram repræsentat. Paulopost vero ponitur comparatiuum,* potior, *cum datiuo; quemadmodum, iuxta quod Rhen. adnotat, Plinius alicubi dixit:* inferius nulli. *Ex MS. vero restituimus:* deprehendemini; *&* humano dominio.

CAP. XXIX.

435. Constet igitur prius, &c.] *MS. Belgici, Gallici & Vat. 1. cum vet. exc. sic inscribunt hoc cap. 29.* An possint prodesse idola; *apertius vero alter Vat. cod.* Dij nec Cæsarem nec alium iuuare possunt, quare merito Cæsar magis honorandus quàm illi. *pro,* impertiri, *liber Puteani;* impertire.

436. Erit a nos crimini maiestatis addicite.] *Cum Rhen. ex MS. iterum legimus:* maiestatis, *& paulopost:* in conscientia vestra; *ac deinceps ex Vat. 1.* excubijs suis. *Item ex MS. omnibus:* facit & ad caussam si & propitium, cum illis. *Et post aliquot lineas cum Rhen.* Sed vos irreligiosi: *at,* possunt impetrare. Ideo ergo.] *Liber Puteani hic ponit caput xxx. de potestate Imperatorum.*

CAP. XXX.

437. Nos enim pro salute Imperatorum, &c.] *MS. inscribunt cap. hoc 30.* de potestate Imperatorum, *sed placet exc. vet. inscriptio:* Imperatores à Deo esse, quorum salutem Christiani à Deo vero supplices petant qui eam dare est solitus.

438. Deum verum, Deum viuum.] *Cum MS. expunximus:* &; *intermedium, eo quod accedat illud magis ad communes Ecclesiæ Orationes & Exorcismos.*

439. Sciunt, qua homines, quis & animam.] *Nempè dederit, atqui: ita hunc locum restituimus ex MS. pro:* quis homines quis & animas; *& ex ijsdem:* sentiunt eum esse Deum solum. *Item ex MS. & vet. exc. paulopost:* super omnes Deos. Quidni? cum super omnes homines; qui vtique viuunt & mortuis antistant. Recogitant. *Atqui* antistare *(inquit Rhen.) pro: præcellere, sicuti etiam lib. de Virg. vel. infra T. 2. & alibi sæpius. Addidimus autem ex MS.* sui, *& deinceps, quod vet. exc. habebant:* cœlo mittat excubias, cœlo vectigalia imponat. *Et postea legimus:* cuius & cœlum est; *at:* vnde est & homo.

440. Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, &c.] *Locus insignis aduersus contemptores ceremoniarum Ecclesiasticarum in Oratione, cum quadam earundem explicatione; quod oremus expansis manibus, nudo capite, & de pectore; de quibus iterum latius lib. de Orat. T. 2. Paulopost autem reposui ex MS.* scio, *pro:* sciam; *& addidi ex MS quod habebant etiam vet. exc.* qui propter disciplinam eius occidor.

441. Qui ei offero opimam & maiorem hostiam, &c.] *Cum locum hunc detorqueant Magdenburgenses aduersus sacrosanctum altaris, requirebat de eo tractatum latiorem; sed remittimus Lectorem ad lib. ad Scapulam infra, quem etiam perperam pro se allegant; quippè qui nominatim voce sacrificamus ibidem vtatur.*

442. Non grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas, &c.] *Etiam hic veterem lectionem secuti secundum MS. omisimus:* non, *intermedium; cum* grana thuris *sint* Arabicæ arboris lacrymæ. *Sic enim Plinius lib. 12. cap. 14.* Thura *præter* Arabiam *nullis, ac ne Arabia quidem vniuersæ ac paulopost: Regio eorum thurifera Saba appellatur. Attingunt & Mineis pagus alius, qui primi commercium thuris faciunt maximeque exercent. Nec præter eos Arabum alij thuris arborem vident, & cetera quæ compendij gratia prætermittimus. Remittentes lectorem ad lib. Arnob. 7. adu. gentes, vbi latiss. deducit nouellam rem esse thuris vsum in sacrificiis Deorum, neque Heroicis temporibus, neque Hetruriæ, Albanis, Romulo aut Numæ fuisse cognitum. Neque interim improbat hic locus consuetudinem Ecclesiæ quæ thure vtitur, quia imprimis non adhibetur Dijs fumigandis (vt infrà loquitur cap. 43.) sed Christianis sepeliendis profligatur, & si quando in Sacrificio Missæ adhibetur ex institutione Apostolica (vti constat ex Can. Apost. 3. seu 4. & Missa S. Iacobi ac Dionys. Areopag. Eccles. hierarch. cap. 3.) imprimis non eodem ritu incenditur* nec eodem habitu *(vt loquitur Tertullian. infra To. 2. lib. de Cor. milit.)* nec eodem apparatu quo agitur apud idola; *deinde thure non sacrificatur Deo, sed dumtaxat ad certam quandam significationem adhibetur; vt sicut incensum in aerem ita in cœlo. oratio penetret, iuxta illud Psalmi: Dirigatur ad te oratio mea sicut incensum in conspectu tuo. Atqui:* assis, *quanti sit pretij latiss. Budæus lib. de* Asse.

443. Nec duas meri guttas.] *Simile est illud Arnobij lib. 7. adu. Gentes: & quæ grauior (inquit) infligi contumelia, dijs potest, quàm si eos credas accepto* mero *propitios fieri, aut honorem existimes habitum his magnum, si modo* vini exigui *rorem super vuidam sceteris atque instillaueris prunam? Atqui & verba in fundendo vino vsitata recenseris: Operæpretium est (inquit) etiam verba ipsa depromere, quibus cum vinum datur, vti ac supplicare consuetudo est:* Mactus hoc vino inferio esto. Inferio *inquit Trebatius verbum ea de caussa additum, eaque ratione profertur, ne vinum omne omnino quod in cellis atque apothecis est conditum, ex quibus illud quod offunditur promptum est, esse sacrum incipiat, & ex vsibus eripiatur humanis. Quem ipsum pluribus irridet morem immò ipsius* meri vsum, *tum ante tum post ea verba, quæ potest ex illo petere diligens Lector, ne aquo prolixiores simus.*

444. Nec sanguinem reprobi hominis.] *MS. omnes:* reprobi bouis; *sed quia sequitur:* mortem optantis, *quod in bouem non competit, magis placet illa lectio; maximè quum constet etiam sanguine humano Dijs sacrificatum fuisse, vti supra latius cap. 9.*

445. Vngulæ fodiant, &c.] *Diuersa tormentorum genera enumerat,* vngulas, *cruces, ignes, gladios, bestias; de quibus etiam latius lib. ad Scapulam & supra cap. 12. num. 177.*

CAP. XXXI.

446. Adulati nunc sumus Imperatori, &c.] Cap. hoc 31. inscribitur De oratione pro inimicis. Legimus cum MS. cod. sicuti habebant vet. exc. ad euadendam scilicet vim; ac paulopost: Scito, pro: Scitote, quia praecedit: putas, seu vt MS. omnes legunt: putaueris. sed Puteani, Scitote, propter eam, de qua dictum est, numerorum variationem.

447. Conuenimurin crimen.] Phrasis iureconsultorum vti etiam ante me adnotauit Rhen.

CAP. XXXII.

448. Sed etiam nominatim atque manifestè: Orate inquit.] Cap. hoc 32. quod hic merito praeoccupandum videtur, sic inscribitur in ext. Quare etiam pro salute Romani Imperij Christiani orent, at rectius in MS. Vat. 1. Quod Christiani pro Imperatoribus precantur, dum orant sæculi clausulam retardari. Quia vero idem hoc argumentum non modo infra cap. 39. sed & lib. ad Scapulam tractatur, eodem lectorem remittimus. Est & alia.] Puteani hic incipit caput xxxij. Item pro Imperio & potestate Imperatoris.

449. Ipsamque clausulam sæculi. &c. Romani imperij commeatu scimus retardari.] Ita rursum ex MS. pro: clausuram De voce autem Commeatus, non modo Tertulliano sed & D. Cypriano vsitata, videat lector Adnot. nostras in epist. illius 34. num. 2. & 52. num. 38. & lib. de Mort. num. 32. Accipit autem hic pro liberatione ab interitu siue diuturnitate vt mox loquitur sicut patet ex illis verbis lib. ad Scapulam: pro Romano imperio quousque seculum stabit, tamdiu enim stabit, sicuti & alibi commeatum vitæ dixit.

450. per salutem eorum.] Quemadmodum initio Christianæ religionis fuit interdictum per genios Imperatorum deierare, ita permissum iuramentum per salutem eorum; quod tamen ipsum à Regibus Francorum Christianis prohibitum legibus, adnotauit Rhen. tum hoc loco tum lib. ad Scapulam. Certe inter leges Francorum antiquas Chlodoueai, Childeberti, & Chlotarij (quas MS. penes me habeo) cap. 6. sic legitur: Vt nullus præsumat per Vitam Regis & filiorum eius iurare.

451. Nescitis genios dæmonas dici & inde diminutiua voce dæmonia.] Pulchra dæmonij à dæmone deductio. Repetit vero eandem sententiam lib. de Anima infra T. 3. præterquam quod ibi peculiariter agat de hominis vniuscuiusque genio, id est, dæmone, de quo ibi latius. Haud absimiliter vero Lactant. lib. 2. cap. 14. Hi spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur, itaque omnia insidijs, fraudibus, dolis, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi geniorum nomen adsumunt, sic enim latino sermone dæmonas interpretantur. Quo magis repudianda à Christianis illa Castalionis Bibliorum versio: quæ angelos vbique genios transtulit.

452. Ideoque & saluum volumus esse quod Deus voluit.] Comma hoc integrum resens ex MS. S. Banouii Puteani & Elnonensi codicibus adiecimus, alludit autem ad Iuramentum per salutem Imperatorum.

453. Dæmonas id est genios adiurare consueuimus, &c. non deierare.] Antithesis pulchra inter adiurare, & deierare; de deieratione latius lib. de Idol. infra T. 2. de adiuratione vero videat Lector Adnot. nostras in epist. 76. D. Cypr. num. 54. & in lib. de vanit. Idol. nu. 35. & 36.

CAP. XXXIII.

454. Sed quid ego amplius, &c.] Recte hoc. Cap. 33. in vet. exc. sic inscribitur, Imperatorem hominem esse, nō Deum. Liber Puteani, ponit caput xxxiij. etiam pro Imperatore. Atqui ex MS. legimus. elegit; pro: elegerit & reposuit quod habebant etiam vet. exc. eam qui potest præstare aut quod talis postulo.

455. Interest homini.] Etiam hoc restituimus, pro eo quod tanquam elegantius substituerat Zephyrus: hominis; nam phrasim illam Tertull. vsitatam adnotauit ante me Rhen. tum hic tum alibi, cum datiuo.

456. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, &c.] Facit hic locus ad intellectum eius quod habet Plin. nat. hist. lib. 28. c. 4. (vti me suis obseruat. monuit Latinus) vbi de curru triumphantium agit: Similis medicina linguæ vt sit exorata a tergo fortuna, gloria carnifex. In ipso enim imperatoris curru (inquit Onuphrius lib. 5. Fast. de Triumpho maximè ex Zonora) pone triumphantem, quidam publicus minister id est (vt habet Isid. Etym. lib. 18. cap. 2.) carnifex, vehebatur, coronam auream gemmis distinctam super eius caput tenens, qui à tergo sapè illud insusurrabat: Respice post te, hominē memento te, ne illa felicitate elatus, humanæ conditionis obliuisceretur. & extrema vitæ cursum prouideret, nec eo honore elatus superbiret. Recte autem currum sublimissimum nuncupat triumphi curriculum, quia neque bellicis erat similis, neque ijs quorū in Circensibus vsus erat, sed instar turris rotunda confectus, quemadmodum ex antiquis nummis cognosci potest. Reliqua huc pertinentia videat studiosus Antiquitatum apud Onuphrium vbi supra, ex Dionys. lib. 5. in triumpho Poplicolæ, Plutarcho in vita Pauli Æmilij, Ioseph. lib. 7. de Bello Iudaic. cap. 24. de triumpho Vespasiani & Titi. & dicto Joanne Zonara hist. Tom. 2. de triumpho Camilli. Porrò legimus ex MS. Et vtique hoc magis.

CAP. XXXIIII.

457. Augustus Imperij formator ne Dominum quidem dici se volebat,] Cap. hoc 34. optime in vet. exc. sic inscribitur: Nec Dominum nisi more communi Imperatorem appellandum. in Puteani verò; de Augusto Imperatore. Atqui idipsum de Augusto testatur Suetonius Octauij cap. 53. Domini (inquit) appellationem, vt maledictum & opprobrium semper exhorruit. Cum spectante eo Ludos, pronuntiatum esset a Mimo: O Dominum æquum & bonum, & vniuersi quasi de ipso dictum exsultantes comprobassent; statim manu vultùque indecoras adulationes repressit, & insequenti die, grauissimo corripuit edicto, Dominùmque se posthac appellari ne à liberis quidem aut nepotibus suis vel serio vel ioco passus est.

458. Et hoc enim Dei est cognomen.] Huc alludere videre Oros. hist. lib. 6. cap. 21. cum inquit: Eodem tempore hic ad quem rerum omnium summa concesserat Dominum se hominum appellari passus non est, immo non ausus, quo verus Dominus totius generis humani inter homines natus est. Paulopost autem reposuimus: Sed & gratius est nomen; & ex Belgicis & Puteani MS. Tanto autem abest; & Vat. 1. perniciosissima; ac ex cod. MS. S. Banouii: Desine alium Deum colere vel credere. in Puteani est elegantissime; non modo turpissima sed & perniciosa adulatione, à qua etiam abest illud; vel colere.

459. Maledictū est, ante ἀποθέωσιν Deum Cæsarem nuncupare.] De caussis allegendæ humanitatis in diuinitatem supra late tractauit Auctor & impugnauit cap. 12. Ἀποθέωσις vero Latine Rhen. interprete relatio erat inter Diuos, siue in Deorum Catalogum; quæ quibus ceremonijs apud Romanos fieri soleat, eleganter describit Herodianus princip. lib. 4. de Seuero Imperatore; narrans post plurimam sumptuosissimamque pompam è supremo tabernaculo turris in modum Phari ædificata, in campo Martio tanquam e fastigio quodam, simul cum subiecto igne aquilam dimitti solitam, quæ in cælum crederetur ipsam principis animam deferre, sicuti etiam latissimè describit Onuphrius Panu. Fast. libro 2. MS. autem omnes legunt: nuncupari.

CAP. XXXV.

460. Propterea igitur publici hostes, &c.] Cap. hoc 35. inscribitur in MS. & vet. exc. De solemnibus Cæsarum; at placet magis 1. Vat. cod. MS. Quod Christiani maiores & veriores honores exhibent Imperatoribus quàm Gentiles.

461. Sollemnia eorum.] Sollemnia Cæsarum interpretatur Zephyrus Natales eorum & id genus alios sollemnes dies ad honorem ipsorum institutos; his addere licet cum triumphos tum Vota publica suscepta, Decennalia, Vicennalia, Tricennalia, quæ passim in nummis veteribus & Fastis Consularibus

nibus reperiuntur. Certè inter nummos veteres Huberti Goltzij nostri reperire est has inscriptiones vna ex parte IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. I. II. III. IIII. V. VI. COSS. & ex altera; VOTA PVBLICA SVSCEPTA. ad quæ solemnia videtur alludere Auctor. Quin & illa intelligit Sollemnia, quæ fiebant (vt loquitur li. 2. ad Uxorem infra Γ. 2.) incipiente anno, incipiente mense.

462. Focos & thoros.] Vet. exc. ac Vat. MS. 1. choros. sed illud magis placet, quia sequitur: vicatim epulari, & infra hoc eodem cap. cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant. Atque adeo rectè thoros interpretatur Zephyrus lectisternia, in quibus epulabantur; quo etiam significatu Auctor supra lib. de Pallio cap. 4. & infra cap. 47. superbos Platonis thoros dixit.

463. Ciuitatem tabernæ habitu abolefacere.] Sic legimus cum vet. exc. & MS. cod. pro eo quod alij: oboletacere, vt sit vox composita ab abolere, pro abluere, quemadmodum vtitur Vergil. Georg. 4. his versibus:

—— Nec viscera quisquam.

Aut vndas abolere potest, aut vincere flamma. Paulopòst autem item reposuimus malorum morum licentia, ex MS. & vet. exc.

464. Cur die læto non laureis postes obumbramus, &c.] Similiter li. 2. ad Uxorem: Procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio publicarum libidinum; & infra hoc ipso cap. recentissimis & ramosiss. laureis postes præstruebant, ac elatiss. & clariss. lucernis vestibula enubilabant; ac lib. de Idol. At nunc lucent tabernæ ac ianuæ nostræ, plures iam ethnicorum fores sine lucernis & laureis quàm Christianorum. ac de Cor. militis: At enim Christianus nec ianuam suam lauris infamabit. Die autem Natali potissimum accendebantur lucernæ, vti adnotat Scaliger in Festum. Et de Lauro sic scribit Plin. lib. 15. cap. 30. Laurus triumphis propriè dicatur, vel gratissima domibus, ianitrix Cæsarum Pontificúmque; quæ sola & domos exornat, & ante limina excubat. Quare magis placet vet. exc. & MS. lectio: obumbramus, quam Zephyri: adumbramus; sicuti mox inducere cum Rhen. quam: inducere. deinde Puteani habet; vti hostes, adiecta vna voce.

465. Fidem & veritatem vestram.] Ironicè loqui rectè adnotauit Rhen.

466. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem.] Romanos & Romam ipsam alloquitur. Quirites vero dici notat Varro lib. de ling. Lat. a Curetibus qui cum Tatio Rege in societatem venerant, donati ciuitate. Idem ibidem lib. 4. Roma (inquit) septem montium demissior infimus locus, & lib. 5. Dies Septimontium nominatus ab his septem montibus, in quis sita vrbs est. De quo latius lib. de Idol. vbi etiam Septimontium inter idolorum festa Auctor enumerat. Testis & Tyberis: Puteani; Testis est Tyberis.

467. Erichelæ bestiarum.] In quibus nempè bestiarij (inquit Rhen.) cum pugnare discebant, tum alebantur. Eos sua cæde spectantium oculos, exhibentibus aliquod munus Imperatoribus, oblectaturos; verisimile est, propriam sortem deplorantes à conuitijs in ipsos Imperatores non abstinuisse. Vide librum de Spectaculis cap. 16. num. 144.

468. Iam si pectoribus ad translucendũ quandã specularé materiam.] Iuxta (inquit idem Rhen.) Momi sententiam. Alludit autem ad illud Luciani Dial. de hæres. vbi refert, Momum, præter alia, illud in hominis opificio notasse, quod artifex non in pectore fenestras aut ostiola quædam addidisset, quo perspici posset quid in corde lateret; quod ille speciosum aliquis multisque recessibus sinuosum finxisset. Atqui pro eo quod est; apparerent noui ac noui Cæsaris scena, rectius meo iudicio MS. apparerent scenam, hoc est conuiuia aliquot in scena proferri solita. Liber tamen Puteani; cuius non præcordia insculta apparent noui ac noui Cæsaris scenam congiario diuidundo præsidentes.

469. In congiario diuidundo præsidentis.] Sic ex MS. & vet. exc. pro: præsentis. Congiarium vero munus appellabatur, quod per Principes quasi per congios, id est liberaliter distribuebatur. cuius doni si indicium in Nummis veteribus erat hæc inscriptio: LIBERALITAS AVGG. vti patet ex ijs qui Seuero Imp. inscribuntur Consulatu I. II. III. IIII. V. & VI.

470. De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.] Vt sibi carmen constet, sic ex coniectura Harrisij lego. Videtur id vsitatum fuisse in Faustis Imperatorum adclamationibus; cuius verò sit Poëta, inquirat Lector curiosus. Legimus vero ex MS. & vet. exc. Christianus tam enuntiare non nouit.

471. Depostulatores Christianorum.] Depostulabat (inquit Rhen.) vulgus Christianos ad supplicium, acclamando: Christianos ad leonem, vti patet infra cap. 40. & vlt. & ex D. Cypr. epist. 15. & 55.

472. Planè ceteri ordines; &c.] Etiam hic Ironiam esse rectè adnotauit Rhen. Enumerat autem ceteros ordines Romanorum Senatum, Equites, milites, palatinos.

473. Vnde Cassij & Nigri & Albini.] De his latius infra lib. ad Scapulam & in vita Auctoris nostra. Mutat autem numerum (inquit Rhen.) venustatis caussa more suo.

474. Vnde qui inter duas lauros obsident Cæsarem.] Interpretatur hoc in sua Paraphrasi Zephyrus de Pertinace Imperatore ab irrumpentibus prætorianis occiso, pro foribus ipsius palatij, inter ianitrices illas lauros; quod confirmare videtur verbis his paulopòst sequentibus: quam recẽtissimis & ramosissimis laureis postes præstruebant. Verùm mihi id non satisfacit, eo quod illis verbis: inter duas lauros, locum quempiam vrbis Romæ mihi videatur potius significare. Certe Laurerum vrbis Romæ vicum celebrat Plinius li. 15. cap. 30. & Varro de ling. Lat. Inde (inquit) Laurerum ab eo quod ibi sepultus est T. Tatius Rex, qui a Laurentibus interfectus est, ab silua laurea quod ibi excisa & ædificatus vicus. Idque eo magis, quod de Pertinacis cæde postea loqui videatur, vt mox dicemus, quóque in Martyrologijs legatur expressis verbis vndecima Augusti: Romæ inter duas lauros natale S. Tyburtij Martyris. In Puteani est more antiquo; duas laurus.

475. Vnde qui faucibus eius exprimendis palæstricam exercent.] Intelligit (vti rectè adnotauit Rhenan.) Commodum Antoninum, cui inita ad occidendum eum coniuratione, Ælius Lætus præfectus (seu potius Ælius Lætus cubicularius & Electus præfectus) & Marcia concubina primum venenum dederunt; quod quum minus operaretur, per Narcissum athletam cum quo exerceri solebat, eum strangulauerunt. Auctor Ælius Spartianus.

476. Vnde qui palatium armati irrumpunt.] Rhen. istud refert ad Plautianum, quem vitæ Seueri & filij eius Antonini Cæsarum insidiatum constat ex Herodiani li. 3. Verum quod (vt mox dicemus) ex sequentibus videatur liber iste conscriptus non vsque adeò diu post interfectum Albinum, fortassis etiam ante coniugiũ Antonini cum filia Plautiani, & Consulatum illius secundum, non placet. Multo vero minus quod Zephyrus ad Domitianum hoc refert, quia planè constat Auctorem de alijs loqui hic quàm Stephanis & Parthenijs. Malim itaque de Pertinace hunc locum intelligi, quem constat tum ex Herodiano lib. 2 tum ex Spartiano, Dione & alijs, in foribus Palatij sui ab armatis prætorianis militibus irrumpentibus interfectum.

477. Omnibus Stephanis & Parthenijs audaciores.] Hic alludit quidem ad Stephanum & Parthenium oppressores Cæsaris Domitiani secundum Suetonium, Spartianum, Sextum Aurelium & alios; sed dum dicit hos illis audaciores, haud dubiè de alijs loquitur. In Puteani libro est; Tot Sigexijs & Parthenijs. Cetera quæ sequuntur, repetuntur infra lib. ad Scapulam.

478. Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur.] Vel hinc profecto patet, scriptum hunc non multis annis post cædem Albini in prælio, quæ accidit secundum Fastos emendatiores Goltzij nostri. vti latius in vita Auctoris, quinto anno Imperij Seueri, Laterano & Ruffino Consulibus. Scribit enim Herodianus Seuerũ Albini amicos vbicunq, perquisitos supplicio affecisse; ad quod videtur Auctor

adludere, cum dicit scelestarum partium socios quotidie, adhuc cum hæc scriberet, reuelari.

479. Post vindemiam parricidarum racematio superstes, &c.] Elegantißima (inquit Rhen.) translatio seu Metaphora; vtpote quæ, significat eos qui in Pertinacem Cæsarem & ipsum Seueri necem coniurauerant: qui tamen sanctißimis auspicijs Natalem imperij Seueri concelebrauerant: quos deprehensos scribit Herodianus ex arcanis quibusdam Epistolis, quas apud Albinum repositas reperisset. Pro enubilabant, in Puteani est, nebulabant. Paulopòst castigauimus ex MS. omnibus: nomen Principis in corde mutantes, pro: imitantes.

480. Qui Astrologos & aruspices, & augures & magos consulunt.] De his omnibus latius infra T. 2. lib. de Idolol. & lib. de Anima, Tom. 3.

Cap.° xxxvi.

481. Si hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur, &c.] Cap. hoc 36. inscribitur optime in 1. Vat. MS. cod. cui satis consentiunt vet. exc. Quod Christiani tenentur diligere non solùm Imperatores, sed & omnes homines. in Puteani; de personarum omnium æqualitate. Quia vero idem argumentum tractatur infra lib. ad Scapulam, paucis expediemus hoc & sequens capita.

482. Romani negamur.] Sic ex MS. & vet. exc. sicuti etiã ex MS. & hostes esse, itẽ: Romani habebantur; & ex vtrisque: fides Imperatoribus dedita pro: debita; ac deinceps: necesse habet exhiberi, phrasi Tertullianica, de qua mox latius, & non ita multo pòst: indifferentis benignitatis, pro: in differentis, denique ex MS. Idem sumus, pro: ijdem, Nam & supra illud Tertullianicum esse adnotauimus.

Cap. xxxvii.

483. Si inimicos vt supra diximus.] Adludit ad c. 31. Atqui cap. hoc 37. ferè sic inscribitur: Ne malum contra malum; sed apertius sæpedictus Vat. MS. cod. Quod ad Christianos spectat neminem lædere, quamquam pro multitudine possent se vindicare.

484. Quem habemus odisse.] Sic ex MS. quinque, pro habebimus. Eidem autem modo dixit li. adu. Valent. infra T. 3. habés superuolare, & D. Cypr. epist. 27. rescribere habeam. Atque hæc Græcorum phrasis (vti adnotauit Pith. Adu. li. 2. c. 11.) exemplis alijs multis defendi potest. Hinc Vlpianus: habere laborare, Marcell. habere operari. Cicero denique lib. 2. ad Att. epist. 38. De Rep. nihil habeo ad te scribere, Accipitur autem habeo hoc significatu, pro possum vel debeo. Paulopòst ex ijsdem MS. bis legimus: Quotiens, pro: Quoties, quia illud etiam alibi vsurpat. Auctor; & ex MS. ac vet. exc. præteritis vobis, pro eo quod substituit Zephyrus: præteritos à vobis.

485. Ipsis Bacchanalium furijs.] Adludit ad descriptionem Bacchi, quem poëta (inquit B. Iust. Mart. lib. de Monarch.) furentem vocat. De Bacchi vero sacris quam turpia, quam furijs plena, videat Lector D. Aug. lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 21. & ibidem Adnotat. Viuis. Quid? quod ea de caussa sublata testetur Auctor Liberi sacra, supra cap. 6. In eo autem differebant Bacchanalia a Liberalibus, quod illa singulis mensibus, hæc verò non fierent nisi XVI. Kalend. Aprileis.

486. De reqnie sepulturæ tanquam de asylo quodam mortis.] Locus insignis, aduersus nostra tempestatis Donatistarum asseclas hæreticos, qui sepulta Christianorum, immò Regum corpora effoderunt; quum tamen asylum mortis sepultura rectè à Tertulliano vocetur. Et certè grauißima pœna in sepulcrorum violatores, vel ab ipsis Ethnicis Imperatoribus iam olim statuta sunt.

487. Si enim & hostes exertos.] Ita ex MS. quatuor, ac si dicat hostes apertos, quia sequitur, occultos, pro eo quod alij: exortes. Nam vox exertos Tertulliano familiarißima est. Pro, vindices, liber Puteani; iudices.

488. Vis numerorum & copiarum.] Intelligit (inquit Rhen.) de numeris militaribus. Eadem significatione Plin. epist. 8. lib. 3. in numeros referre dixit.

489. Mauri & Marcomanni, & ipsi Parthi.] Hos populos potißimum enumerat, quia recens à Seuero victi, populo Romano nomen dederant, sicuti latius in vita Auctoris.

490. Externi sumus & vestra omnia repleuimus.] Externos vocat Christianos, quod ex Iudæa primum sint orti; deinde adnotanda tam breui temporis spatio, tanta quam hic recenset Christianismi dilatatio. Liber Puteani, Hesterni: quod etiam contemnendum est: & pro; relinquimus: idem reliquimus.

491. Solius diuortij inuidia.] Rhen. rationem adfert: quia, inquit non reijcimus; sed verior interpretatio est, vt diuortium pro secessione in aliquem; vti sequitur, remoti orbis locum, accipiatur.

492. Suffudisset vtique dominationem vestram.] Rectè sic MS. quatuor pro: damnationem; & mox: destitutione, pro: institutione. Rhen. adnotat suffudisset capi pro: pudefecisset. Paulopòst item castigauimus ex MS. Vat. 1. quasi mortuæ vrbis quæsissetis quibus in ea imperassetis. Rursum paulopòst ex MS. & vet. exc. addidimus: penè omnes ciues Christianos habendo. & deinceps ex MS. potius quàm erroris humani. Denique: raperet, pro: eriperet, secundum exc. vet.

Cap. xxxviii.

493 Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones.] Cap. hoc 38. fere inscribitur: De cœtu, sed apertius Vatic. illo cod. MS. Quod Christianorum cœtus nullam potest proditionis generare suspicionem, At qui factio & factiosus. (inquit Festus) initio honesto vocabula erant, vnde adhuc factiones histrionum & quadrigarum dicuntur; modò autem nomine factionis, seditio & arma vocantur. Hinc fit vt Auctor ad distinctionem licitas factiones dicat. Quare cum simpliciter in eo seq. cap. Christianæ factionis meminit, ex persona aduersariorum loqui vel inde patet, quod in fine eiusdem ca. dicat: non factio dicenda, sed curia. & quod mox cap. 40. factionum nomen in malam partem accipit. Atqui pro: lenius vet. exc. & Vat. 1. leuius; sed illud placet. Paulopost ex MS. legimus: ab omni. & mox cum Rhen. vnam omnium Remp. agnoscimus mundum. pro: ac modestia publica, liber Puteani habet; modestiæ publicæ.

494. Æquè spectaculis vestris, &c.] De his habes librum integrum infra T. 2. ad quem Lectorem remittimus.

495. Cum ipsis rebus de quibus transiguntur prætersumus.] Cum ita ex cod. Gorz. leger. Rhen. addens esse: prætersumus verbum nouum, sive nouè compositum; mirum est vnde iterum irrepserit: præterimus. Addimus autem rursum ex MS. quod habebant exc. dictu, visu, auditu: & cum MS. legimus oblectari nouisse nolumus, & ex 1. Vat. si fortè nostra non vestra.

496. Sed licuit Epicureis, &c.] Pulcrè hunc locum ex Cicer. lib. 1. de Fin. explicat in Paraphrasi Zephyrus, vt pluribus non sit opus.

Cap. xxxix.

497. Edam iam nunc ipse ego negotia Christianæ factionis, &c.] Rectè hoc cap. 39. ab omnibus penè inscribitur; De disciplina Christianorum, in quo haud dubiè non semel D. Iustinum Martyrem imitatur in fine Apol. 2. atque adeò, vti ex Liturgicis meis Latinorum satis patet, partim hic, partim lib. de Orat. Missam Africanam sicuti tum celebrabatur describit. Illud itaque Lectorem, ne hic prolixius simus, remittimus.

498. Corpus sumus de conscientia religionis.] Corpus (inquit Rhen.) pro Collegio vsurpat, sicuti & supra c. 29. sæculum corpus temporum fecit, & lib. de prescript. adu. hæres. T. 3. infra: quibus incunabulis institutum est corpus. Quo fit etiam, vt magis placeat quod habent MS. disciplinæ vnitate, quam quod alij: veritate.

499. Coimus in cœtum, &c.] Similiter fere ante Tertullianum D. Iust. Martyr: Nos autem, inquit, credentem iam & nobis adscitum ad fratres qui dicuntur, eo adducimus vbi illi congregati sunt, ad communes preces & supplicationes, tum pro seipsis, tum pro illuminato & alijs vbique gentium omnibus

animo

animo intento peragendas; vt digni idoneique simus, qui veritate agnita per opera etiam ipsa boni atque officiosi rerum administratores, & datorum nobis mandatorum custodes, inueniamur, atque vt salute saluemur sempiterna. Quæ similia habet Arnob. adu. Gent. lib. 1. Et vero iam ab Apostolis vsitatum hunc cœtum Christianorum patet, vel ex illo Apostoli 1. Cor. 11. Conuenientibus vobis in vnum & pluribus alijs: Act. Apost. ac veterum Patrum locis, quæ videre est 1. Tom. nost. Liturgicôn, vbi Missa Apostolorum latè describitur; latius infra lib. de Orat. num. 1. & aliquid diximus Adnot. in Epist. 63. D. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.

500. Oramus etiam pro Imperatoribus, &c.] Vide infra lib. ad Scapulam, ex quo confirmatur omnino lectio MS. & vet. exc. pro statu sæculi; quia ibi dicitur: quamdiu sæculum stabit, imperium saluum fore; & eodem pertinet illud: pro mora finis, vt idem velit quod supra dixit ca. 32. dum clausulam sæculi præcamur differri, Romanæ diuturnitati fauemus. Verum de hoc infra latius. Alibi haud absimiliter lib. de Anima infra T. 2. moram finis vitæ cuiusque dixit.

501. Cogimur ad Diuinarum litterarum commemorationem.] Sic iterum cum Rhen. & MS. Vat. 1. cod. pro: Coimus. nam cogere etiam in vnum colligere est. Atque quod Diuinarum scripturarum commmemoratio initio sacrificij Christiani vsitata fuerit, repetitur his verbis infra T. 2. lib. 2. ad Vxorem, vbi fomenta fidei de scripturarum interlectione; & supra etiam alludebatur cap. 22. & nunc etiam Lectionibus resonantibus. & confirmatur tum ex verbis hisce D. Iustini: Et commentaria (inquit) Apostolorum aut scripta Prophetarum quoad tempus fert leguntur; tum ex nostris Liturg. Latin. T. 1. p. 72. & 73. 90. 98. 118. 124. 126. 177. & 195. vbi in hanc rem adferuntur testimonia, ex Can. Apost. 9. sin. 10. Constit. Apost. D. Clem. lib. 7. cap 61. & 63. ac lib. 8. cap. 4. & 21. D. Iacobi Apostoli Liturg. Albino de Diuin. offic. & Hrab. de Institut. cler. li. 1. c. 32. Philone de Therapeutis; item ex D. Dionys. Areop. Eccles. Hierarch. c. 3. & 9. Hippol. Port. Orat. de Antichristo. D. Cypr. epist. 24. 33. & 34. D. Optat adu. Parmen. li. 6. D. Ambros. epist. 33. ad Marcell. soror. Eodem & D. Aug. ac Maximo Fulgentio, Petro Chrysol. in multis sermonibus. His addantur Græcorum quoque testimonia Dionysij Corinthij apud Euseb. lib. 4. Eccl. hist. cap. 23. & Niceph. lib. 4. ca. 8. Liturgia denique SS. Basilij & Chrysostomi. Quum autem flaccescente prima illa fidelium deuotione Missa prolixior videretur, loco integri alicuius libri veteris ac noui Testamenti, cœperunt dumtaxat quædam Lectiones Epistolarum & Euangeliorum in vsu esse; quas olim à D. Hieronymo librum, quem Comitem inscripsit, qui exstat 2. Tom. nostr. Liturgicôn, iussu D. Damasi collectas, in hunc vsque diem Ecclesia frequentat.

502. Et Censura diuina, &c.] Locus insignis aduersus contemptores Excommunicationis Ecclesiasticæ à Christo institutæ, & à primis Apostolorum temporibus vsitatæ, de qua legas Lector Adnot. nostras in Epist. 38. D. Cypr. num 10. ac epist. 62. ad Pomponium, num. 15. Pulcrè autem eam circumloquitur Auctor, quod ea quis relegetur à communicatione orationis & conuentus & omnis sancti commercij; quibus verbis etiam Sacrificij Christiani periphrasis hauddubie continetur, vti infra latius adu. Magd. lib. ad Scapulam.

503. Præsident probati quique seniores, &c.] Quandoquidem etiam ipsi Magdenburgenses hunc locum citant pro summa Episcoporum (non presbyterorum dumtaxat vti Zephyrus) auctoritate etiam excommunicandi, nolumus diutius immorari, præsertim cum latè hanc materiam tractauerimus Adn. nostris in D. Cypr. ad epist. 55. nu. 8. & 29. ac ad epist. 71. nu. 13. & 15. D. Iustinus Præpositos vocat.

504. Etiam si quod arcæ genus est, &c.] Veterem hanc consuetudinem eleemosynæ colligendæ, etiam Apostolorum ætate vsitatam, constat ex illo Apost. 1. Cor. 16. De Collectis inquit, quæ fiunt in sanctos, sicuti ordinaui Ecclesijs Galatiæ, ita & vos facite. Per vnam Sabbathi vnusquisque vestrum apud se seponat, recondens quod ei bene placuerit. Iterum autem cum vet. exc. & MS. legimus: congregatur; item addidimus ex MS. & si modo velit; quia haud absimiliter D. Iustinus vti supra, quem ad verbum ferè imitatur. Ceterum, inquit, qui copiosiores sunt & volunt, pro arbitrio quisque suo quod visum est contribuunt, & quod ita colligitur, apud Præpositum deponitur. Atque ille inde opitulatur pupillis & viduis, & his qui propter morbum aut aliam caussam egent, quique in vinculis sunt; & peregrè aduenientibus hospitibus; &, vt simpliciter dicam, ind gentium is omnium curator est. Atque pro: oneraria summa, Vatic. 1. cod. MS. ordinaria. Puteani, honoraria. Item pro: ætatéque domitis senibus; MS. quinque, iamque domesticis: ac si dicat domi manere coactis; quod adeo tanquam elegantius reponendum duximus. Sicuti & paulopost cum Rhen. ex MS. & vt pro alterutro mori sint parati.

505. Sed & quod fratres nos vocamus, &c.] Item hoc ex MS. pro, infamant, liber Puteani; insaniunt. ac paulopost: fratres autem etiam vestri sumus. & cum vet. exc. ad vnam lucem expauerint veritatis; pro: expirauerunt. & post aliquot lineas: Itaque quia, ac deinceps: in isto loco. Porro Fratrum appellationem inter Christianos, tum ex Euangelio, tum ex Epistolis Paulinis ortam constat, cuius nominis Etymologiam pulcre & late Auctor hic explicat. Certè D. Iustinus vbi supra, & Athenag. Orat. pro Christianis, eius quoque mentionem faciunt, quorum iste tamen aliam rationem reddit. Quamobrem fit, inquit, vt pro ætatum gradu alios quidem filios & filias agnoscamus, alios autem fratrum & sororum loco habeamus, eius autem ætate prouectioribus patrum matrúmque tribuamus honorem. Eodem pertinet quod habet Clemens Alexandr. lib. 5. Stromat. Fratres nos esse vtpote vnius Dei & vnius magistri, alicubi Plato dicere videtur hoc modo: Qui in ciuitate estis, omninò fratres estis. Minutius in Octauio proponit eamdem Cæcilij calumniam, sed & respondet ijsdem penè verbis quibus Tertullianus: Fratres vocamur, vt vnius Dei parentis homines, vt consortes fidei, vt spei cohæredes. Similes sunt loci lib. de Cor. milit. cap. 1. ceteris constantior fratribus; ac: inter tot fratres commilitones solus Christianus. Item lib. 3. adu. Marc. tunc fratris, dehinc apostatæ.

506. Omnia indiscreta sunt inter eos, præter vxores.] Athenagoras haud absimiliter: In quibus fratrum, inquit, aut sororum nomina esse nouimus, nihil nobis est, quàm vt eorum ab omni iniuria & contumelia libera & incorrupta permaneant corpora, prius & antiquius. Ac mox: Vxorem namque suam vnusquisque nostrum eam esse reputat, quam legibus nostris duxit, atque illam quidem ad prolificationis præscriptum. Loci elegantes, aduersus promiscuam Anabaptistarum quorundam libidinem.

507. Græci Socratis.] Socratis factum Zephyrus paucis explicat; Lactant. vero Instit. diuin. li. 3. cap. 21. & 22. hanc sententiam Socratis de vxorum communione etiam Platoni adscribit, sicuti etiam Theodor. lib. de Græc. affect. curat.

508. Et Romani Catonis.] Dissentire (inquit Zephyrus) videtur Auctor à Plutarcho, qui hoc de Vticensi, non de Censorio Catone refert. D. August. etsi lib. de Fide & Oper. cap. 7. simpliciter id Catoni adscribat; lib. de bon coniug. c. 19. etiam Catonem Romanum vti Auctor vocat; Zephyrus factum ipsum narrat in Paraphrasi.

509. Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, ædificant verò quasi numquam morituri.] Posterius hoc membrum, recens ex 4. MS. adiecit. Diogenem vero sic lusisse in Megarensium voracitatem & luxum adnotauit Zephyrus; quod confirmatur ex illo Diogenis Laërtij in vita Diogenis: Ad eum qui pretiosa parabat obsonia, inquit, Nate mihi haud longæuus eris.

510. Sed stipulam quis in alieno oculo, &c.] Vide Prolegomena inter Prouerbiales formulas.

511. Tot tribubus & curijs, & decurijs ructantibus acescit aër.] Elegans (inquit Rhen.) Hyperbole. Curias autem interpretatur Turneb. Aduersar. li. 12. c. 13. Curiales, qui cum rem diuinam facerent, hilariter operabantur, quorum epulas descri-

bunt Dionys. li. 2. & Athenæus li. 5. Mihi magis placet, eo quod de tribubus quoque agat & decurijs, vt intelligantur Curiæ, in quas 30. numero populum Romanum à Romulo distinctum esse scribit Festus.

512. Salijs cœnaturis, &c.] De Salijs supra diximus cap. 10. & 26. quorum luxus ad quem hic alludit, prouerbio occasionem dedit: Saliares cœnæ siue dapes.

513. Herculanarum decimarum polluctorum sumptus.] Ita ex coniectura Rhen. & Latinij, pro eo quod alij: pollinctorum. Loquitur enim (inquit ille) de diuitibus, qui decimam partem bonorum suorum Herculi pollucebant epulo votiuo: cuius lautitiam impensarum arguit magnitudo. Putabatur ea res homines fortunatos reddere. Proinde L. Sylla, M. Crassus, & L. Lucullus patrimonia sua polluxerunt. Confirmat autem hanc lectionem Varro de ling. Lat. lib. 4. agens de Decuma Herculis. Polluctum (inquit iuxta castigationem Turnebi) quod à porriciendo est factum; cum enim ex mercibus libamenta porrecta sunt Herculi in ara, tum polluctum est. Et apertius Plautus in Rudente: Vt decumam partem ex voto Herculi polluceam.

514. Tabularij sopputabunt.] Etiam hoc ex Rhen. & Latinij castigatione, pro: Stabularij. cum liber Puteani habeat expresse; tabularij. In huiusmodi enim (inquit Rhen.) Herculanarum decimarum sacrificio epuloque, supra quam dici possit lauto, maximis sumptibus opus erat; quos Tabularij, id est, qui erant à Tabulis domesticis, cuiusque in diarium domini sui referebant ad expensi titulum supputabantque. Confirmatur ea à Latinio tum ex illo Seneca epist. 13. cuius patrimonium Tabularios lassat, tum quod Accad. D. de mun. & honor. & Theod. cod. lib. 8. cap. vnico. de Tabularijs holographis, id est censualibus scribis scribant. Item Theod. cod. lib. 12 tit. 6. cap. & lib. 10. tit. 24. cap. 1.

515. Apaturijs Dionisijs mysterijs Atticis.] Apaturia (inquit Rhen.) Dionisij sacra quatuor diebus continuis durabant, quibus sacrificabant & epulabantur Athenienses publicè & priuatim: nomine deducto ab ἀπάτη, quod fraudem significat, quam passi sunt Athenienses à Bœotis.

516. Ad fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur.] Refert hoc Zephyrus ad Serapidis Ægyptia sacra, qua quanto, inquit, luxu frequententur, admonet vis illa Sparteolorum & Fiscellarum quæ vndique concurrunt. MS. omnes. Sarapiacæ, non malè, quia à Græcis, vt ex Suida patet, Sarapis dicebatur Ægyptiorum Deus, primò tamen dictus Soropis. Nominis autem huius (inquit D. Aug. li. 18. de ciuit. Dei c. 5.) cur Rex Argiuorum Apis post mortem non Apis, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes iam σαρκόφαγον vocant, σορὸς dicitur Græcè, & ibi eum venerari sepultum cœperunt, priusquam templum eius esset exstructum, velut, Sorosapis Sorapis primo, deinde vna littera vt fieri assolet commutata, Serapis dicta est. Eodem vero pertinere puto quod Sparteoli & Fiscellæ in arcæ formam hic sacris frequentes in vsu essent; imminquantum ex hoc loco apparet, igni contraderentur, atque adeò fumum excitarent. Vide plura in Adnot. Lud. Viuis in eum D. August. librum.

517. Cœna nostra de nomine rationem sui ostendit, vocatur enim ἀγάπη.] Legimus ex MS. sui, pro: suam. De Agape autem pauperum videas Lector Adn. nostras in D. Cypr. Testim. lib. 3. nu. 11. & infra in li. ad Mart. T. 2. Hoc vnum hic dicam, non dubiè significare Tertullianum hoc loco Cœnam istam aliam fuisse (contra quam videntur sentire Magdenburgenses, & in lib. de Corona milit. Rhenan.) a sacrificio quod initio huius capitis, & expressius lib. de Orat. infra T. 2. describitur. In illo enim cœtum dicit fieri ad orationem, sacrarum litterarum commemorationem, exhortationes, castigationes, & censuram diuinam, ad communicationem denique orationis & omnis sancti commercij. Item li. 2. ad Vxor. conuiuium Dominicum & sacrificia nuncupat, vbi Christi inuocatio, vbi diuina benedictio. Nec dissimiliter li. de Cultu femin. lib. de Orat. Stationem ad aram Dei in qua Dominus adoratur & sacrificiorum orationes fiunt. Item lib. 1. adu. Marc. Gratiarum actiones, ac li. 3. Mundicias sacrificiorum. & lib. de Cor. milit. sic describit, quod in eo Eucharistia etiam antelucanis cœtibus de manu præsidentium sumatur: Hanc vero Cœnam li. ad Mart. Agapen fratrum nuncupat, & hic refrigerium inopum, conuiuium denique in quo editur quantum esurientes capiunt, bibitur quantum pudicis est vtile, & ita saturantur, vt meminerint etiam per noctem adorandum Deum. Quæ vel ipsa postrema verba differentiam indicant; vt pote quod Deus in hac cœna; vt in sacrificiis tum nocturnis tum diurnis, non adoretur, sed inuocetur & laudetur duntaxat. pro, inopes quoque liber Puteani; inopes quosque.

518. Ordinem disciplinæ de caussa æstimate.] Addidimus denuo ex MS. & vet. exc. de caussa, &: admittit; legimus cum Rhen. pro: admittitur.

519. Post manualem aquam.] Manualem (inquit Zephyrus) dixit, quæ manibus abluendis effundebatur, ad differentiam balnearum quibus ante cœnam vtebantur; qua forma manualem quoque obedientiam Iureconsulti dicunt & manuarium argentum à Gellio ex eodem nomine deriuatum.

520. Prouocatur in medium Deo canere.] Istud aut ad Lucernales orationes & Psalmos seu matutinos hymnos ab Apostolis institutos referre debet, quorum meminit Epiph. sub finem lib. 3. adu. hæres. aut certè ad antelucanos cœtus, quorum Auctor infra T. 2. sub finem lib. de Vel. Virgin. & lib. de Cor. milit. & supra cap. 2. huius Apologetici meminit, in quibus vel Plinio secundo teste epist. 2. lib. 10. canebant Deo & Christo. Quod cum ille, & ipse ethnicus scripserit disertis verbis ad Traianum Imperatorem; iam sæculo amplius ante Tertullianum, mera est calumnia Magdenburgensium, dum adserunt hac tempestate Psalmodiam primum institutam, forte (vt loquuntur) à Nepote Episcopo Ægyptio iuxta Euseb. lib. 7. c. 22. Meminisse eos oportebat, (vt omittam interpretationem D. Chrys. & Hilarij in illud Matt. 26. at Marc. 14. de Christo: & hymno dicto Exiyt foras) quid Euseb. hist. li. 2. c. 16. de hymnis & canticis trimetro genere Therapeutarum ex Philone descripserit; quidve idem li. 5. c. 28. ex libro adducat incerti Auctoris aduersus Artemonem hæreticum de Psalmis & canticis quæ ab initio à fidelibus conscripta sint. Qui plura desideras, consulas Adn. nostras in D. Cypr. Tractatu de Orat. Dom. n. 6. & Liturgica nostra Latinorum T. 1. p. 70. 71. 72. 90. 93. 94. 95. 124. 126. 133. vbi reperire est Veterum testimonia quæ ante Tertullianum in Ecclesia floruerunt, media item ætatis p. 139. 141. 177. 179. 224. 237. 250. 251. 252. 258. 259. 260. 273. 274. & 275. idque non modo Romanorum Pontificum quos hac in re excessisse calumniantur Magdenburgenses auctoritate, sed vel maximè D. Hilarij in Gallijs, ac D. Ambrosij apud Mediolanum; quò ex partibus Orientalibus Hymnorum & Psalmorum cantum translatum esse, ipse D. Aug. Conf. lib. 9. c. 6. & 7. narrat. Recentiora ibidem reperiet etiam studiosus Lector ne hic prolixiores simus. Græcorum item aliquot eadem de re exempla à nobis omissa indicasse sufficiat; nempe D. Ignat. epist. 12. ad Romanos, D. Basilij apud Ruffinum li. 2. hist. Eccl. c. 9. D. Athanasij; tum in Apol. tum apud Socratem lib. 2. cap. 11. & Theod. li. 2. cap. 13. S. Publiæ & virginum Antiochensium apud Theodor. lib. 3. c. 19. D. Chrysostomi apud Socratem lib. 6. cap. 8. Theodosij imperat. apud Socratem li. 7. cap. 22. ac 23. & Niceph. lib. 14. cap. 46. Flauiani Antioch. apud eundem Niceph. lib. 18. cap. 51. ac Gennadij Constantinop. apud eundem lib. 15. cap. 23. His licet addere D. Gregorium Nazianzenum in fin. orat. ad sanctum Lauacr. & D. Basilium epist. 63. ad clerum Neocæs. & ipsas Liturgias DD. Iacobi, Basilij, & Chrysostomi; in quibus expressa cantus fit mentio.

521. Non est factio dicenda sed curia.] Curia paulò alia significatione hic accipi videtur; quàm aut paulò prius vbi pro tribu, aut etiam supra lib. de Pallio, vbi pro loco in quo curas publicas gerebant, accipitur; nempè pro Senatu; nam id quoque Curiam significare adnotauit iam olim Cicero lib. 3. de Oratore.

CAP.

Cap. xl.

522. At è contrario illis nomen factionis accommodandum, &c.] *Cap. 40. hic rectius auspicatur MS. cod. quam exc. infra eo loco:* Et benè quod si quid aduersi, &c. *quia hic incipit Tractatus, qui tam in exc. quam MS. intitulatur:* De aduersis vrbium; *quem titulum paulò magis expressit 1. Vat. cod.* Quod post Christi aduentum pauciores clades Deo parcente euenerint. *Quo in argumento (quod etiã tractat infra lib. ad Scapulam) secuti sunt Tertullianum tum D. Cypr. li. ad Demetr. (Arnob. initio li. 1. adu. gent. & tribus verbis Origen. Tract. 28. in Matth.) tum D. Aug. libris 20. de ciuit. Dei, & Orosius hist. libris 7. multo copiosius, ad quam quisque ætatem vsque in Puteani libro hic est initium capitis xl. Etiam contra Eshinæam rationem. Atqui magis placet MS. quisque lectio:* factionis, *quam excus.* factioonum. *Ex ijsdem & vet. exc. legimus:* conclamant, *item:* Christianos esse caussam. *etsi in Puteani est;* in caussam.

523. Si cœlum stetit.] *Eodem modo (vti rectè aduotauit suis ad me missis Scholijs Harrisius) dixit lib. de Ieiun.* cum stupet cœlum. Stare *itaque & stupere* cœlum, *idem valere videntur, quod dicit paulo post Tertull.* ab imbribus æstiua hiberna suspendunt, *& post eum D. Cypr. apertius & planius extulit: Imbres & pluuias serena longa suspendunt.*

524. Tantos ad vnum?] *Diasyrtica (inquit Zephyrus) exclamatio cum admiratione pronuncianda, quasi dicat: Quæ vestra mens est, vt vni leoni tanta Christianorum multitudo obijciatur? temerarium dictum qui fieri poterit vt conficiantur? proinde alia ratio vobis ineunda, quæ odij cæcitate deposita, vestra melius iniquitati consulat. in Puteani libro est,* adclamatur: Tantos ad vnum?

525. Hierapolim.] *MS. Belgici & Gallici* Hierannapean; *Vat. 1.* Hieramapeam, *alter:* Hieramapæam. *Sed retinui:* Hierapolim, *eo quod iuxta Eusebij chronicon & Oros. lib. 7. cap. 7. tres vrbes Asiæ anno Neronis 3. nempe* Hierapolis, *Laodicia & Colosse terræmotu conciderunt; quamquam interim illud scrupulum moueat quod loqui videatur Auctor solum de cladibus quæ ante Tiberium & Christi aduentum contigere.*

526. Et Delon & Rhodon.] *Aliquando pessum abisse has insulas & postea denuo alibi apparuisse, vel ex Plinio constat li. 2. cap. 88. & 89. in hæc verba. Nascuntur & alio modo terræ ac repente in aliquo mari emergunt, veluti paria secum faciente natura, quæque hauserit hiatus alio loco reddente. Claræ iampridem Insulæ* Delos & Rhodos *memoriæ produntur enatæ. Atque de* Delo *id ipsum testatur Aristoteles alicubi cum dixit ita dictam eo quod cum mersa esset, subitò apparuerit. De* Rhodo *in hæc verba scribit Oros. lib. 4. c. 13. & Paulus Diaconus hist. lib. 3. Anno, inquit, ab Vrbe condita D. XVII. magno terræmotu* Caria & Rhodus *insula adeò concussa sunt, vt labentibus vulgo tectis ingens quoque ille colossus rueret.*

527. Et Coon.] *Sic ex MS. Vat. 1. cod. pro eo quod exc.* Con; *& ceteri MS.* Cho. *nam teste Euś. in chron. anno Aug. Cæsaris 38. in insula* Coo *terræmotu plurima conciderunt.*

528. Memorat & Plato maiorem Asiæ & Africæ terram Atlantico mari ereptam.] *Similiter supra lib. de Pallio cap. 2.* &, (si ille non mendax) Æon in Atlantico, &c. Quæritur nunc. *Meminit etiam his verbis Arnob. lib. 1. adu. Gent. Vt ante (inquit) milia annorum decem, ab insula quæ perhibetur Atlantica Neptuni, sicut Plato demonstrat, magna erumperet vis hominum vt innumeras funditus deleret atque extirparet nationes, nos fuimus caussa? Et Plinius nat. hist. lib. 2. cap. 92. In totum abstulit mare terras, primum omnium, vbi Atlanticum mare est, si Platoni credimus, in medio spatio. Platonis vero in Timæo verba sunt ista ad Athenienses. Traditur vestra ciuitas restitisse olim innumeris hostium copijs, quæ ex Atlantico mari profectæ propè iam cunctam Europam Asiamque obsederant. Tunc enim erat fretum illud columnarum Herculis nauigabile, habens in ore & quasi vestibulo eius insulam Lybia simul & Asia maiorem; per quam ad alias proximas insulas patebat aditus, atque ex illis ad omnem continentem è conspectu iacentem vero mari vicinam. Pelagus illud verum mare, terra quoque illa vere erat continens. Verum postbac ingenti terræ motu iugique vnius diei noctisque illuuione factum est, vt terra dehiscens omnes illos vestros bellicosos homines absorberet, & Atlantis insula sub vasto gurgite mergeretur. Quamobrem innauigabile pelagus illud propter absorptæ insulæ limum relictum fuit. Hactenus ille. Eodem pertinet quod Aristoteles alicubi Oceanum Atlanticum nauigationi ineptum dicat, putans insulam submersam maris vadosi caussas dedisse. Quam narrationem partim veram esse partim fabulam, sicuti ipsa verba Platonis satis iudicare videntur, nostra ætate didicimus. Christophorus enim Columbus anno Domini 492. 3. Non August. ex Hispanijs soluens, etsi in mari illo per iter dierum aliquot tantam graminis vbertatem classi occurrentem inuenerit, vt tandem tota circumsepta, tanquam in pratis herba virentibus nauigare viderentur; nullos tamen scopulos aut vada offendit, vt nulla videatur vnquam submersa fuisse illic insula. Sed mare illud gramineum tandem superans, post multa pericula, duram famem passus, non nisi 11. die in incognitum Orbem quem nouum vocant adpulsus est. Cuius orbis cum immensa ab vno ad alterum polum spatia necdum penitus sint explorata, semper se noua aliqua regione prodente, patet saltem illud verum esse, quod de insulæ Atlanticæ magnitudine non modo Plato sed & post eum Auctor libri Mirabilium Auditionum qui perperam Aristoteli adscribitur; ac Diodorus Siculus, memoriæ prodiderunt. Quorum prior eam longa multorum dierum nauigatione tandem a Carthaginiensibus inuentam tradit, Diodorus vero prius incognitam, a Phœnicibus primò inuentam. Tyrrhenos itaque fama tanta regionis illectos Coloniam eo deducere voluisse, verum Carthaginienses obstitisse, partim ne sui eò ciues commigrarent, partim vt in irreparabili aliqua clade refugium haberent, in quo locorum ignorantia à potentiorum vi sua tuerentur. Hæc paulo latius, ad noui seu potius antiqui sed incogniti orbis notitiam maiorem; quæ interim pro maiori parte Hugonis Blotio in Orat. Quotl. & 1. Becano Orig. Antuerp. lib. 3. accepta referimus. Siquis coniecturæ locus, potius crediderim discissum hunc nouum orbem à vel qua Europa, quam insulam fuisse intermediam. Porro MS. legunt:* vel Africæ, *sed cum constet nouum hunc orbem æqualem esse magnitudine & Asia, & Africa malui retinere:* &c.

529. Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit.] *Plinius lib. 2. cap. 4. Videmus, inquit, hodie mersam Acarnaniam Ambracio sinu Achaiam Corinthio. Et cap. 94. Heliceen & Buram sinus Corinthius abstulit, quarum in alto vestigia apparent. Quod etiam narrat Euś. Olymp. 100. & Oros. lib. 3. cap. 3. qui terræmotus expressam mentionem faciunt. An ad illum hic alludat Tertullianus nescio, quippe qui potius videtur de tali terræmotu loqui qui ipsum mare absorbuit.*

530. Et vis vndarum Lucaniam Italiæ abscissam in Siciliæ nomen relegauit.] Sicilia *(inquit Plinius) lib. 3. cap. 8. quondam Brutio agro cohærens mox interfuso mari auulsa XII. milium in longitudinem freto. Hinc autem dictam* Siciliam *quasi Sicilitam id est abscissam, cum alij recentiores tum disertis verbis iudicat Suidas in voce σικελίζειν.* Lucaniam *vero prius dictam vt Auctor adserit vel hinc fit verisimile, quod scribat Strabo lib. 6. Brutios à quibus* Sicilia *abscissa est,* Lucanorum *fuisse transfugas, & Iustinus hist. lib. 23. Lucanos Brutiorum auctores dicat.*

531. Cataclysmus.] *Similiter Varro de re rustica libro 1.* κατακλυσμὸν *Ogygi dixit pro diluuio quo tempore Ogygis contingit.*

532. Vel vt Plato putauit campestre solummodo.] *Eodem pertinet illud lib. de Pallio cap. 2.* Cupientes Platoni probare etiam ardua fluitasse. *Alludit etiam D. August. lib. 12. de ciuit. Dei cap. 11. cum dicit illos (Platonem interprete Viue & Aristotelem intelligens) putasse alluuiones incendiáque terrarum toto prorsus orbe contingere. pro;* ac fines eius. *libro Puteani;* ad fines eius.

533. Olet adhuc incendio terra, &c.] *Simile est illud supra lib. de Pallio cap. 2.* Hactenus Sodoma & nulla, Go-

morrha & cinis omnia, & propinquitas maris iuxta cum solo mortem bibit.

534. Et si qua illic arborum poma conantur.] Ita recens legimus ex 2. Belgicis & Vat. 1. pro eo quod exc. oriantur, & Vat. alter: ternantur; maxime cum etiam carmine de Sodoma (quod etsi in D. Cypriani edit. nostra extat, Tertulliani tamen esse censetur) similiter loquatur in hæc verba.

Tota rogus regio est, hinc atro horrore fauillæ,
Hincque situ cauo cineris incendia signant.
Semiperempta etiam si qua illic iugera lætas
Autumni conantur opes, facilè optima quæque
Promittunt oculis, pira, persica, & omnia mala,
Donec carpantur; nam protinus indice tactum
Soluitur in cinerem, fit vana fauillàque pomum.

Desumpta sunt autem hæc ex Ioseph. de Bell. Iudai. lib. 5. cap. 5. & repetuntur à D. August. de ciuit. Dei lib. 21. cap. 8. Idem scribunt Iulius Solinus cap. 48. Tacitus lib. 8. & Egesippus lib. 4. Sed nec Tuscia.] addit Puteani; Sed nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis querebantur.

535. Vulsinios de cœlo.] Ita hanc cladem describit Iulius obsequens lib. de Prodig. C. Valerio & M. Herennio consulibus, Vulsinijs, inquit, prima luce flamma cælo emicare visa, cum in vnum coisset os flammæ ferrugineum ostendit, cælum visum descendere, cum hiatu flammæ vertices apparuerunt. Eodem pertinet quod est & supra lib. de Pallio: deusta Vulsinios; quod oppidum Tusciæ fuisse notius est quàm vt pluribus sit opus.

536. Pompeios de suo monte perfudit ignis.] Sic ex MS. loco: profudit. Atqui Pompeios Campaniæ oppidum fuisse constat ex Pomponio Mela li. 2. quod quo tempore incendio suo perierit, hactenus reperire non potui. Eodem pertinet illud lib. de Pallio supra: erepta Pompeios.

537. Cum Annibal apud Cannas, &c.] Latè hanc describunt pugnam D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 19. & Oros. lib. 4. hist. cap. 16. & post eum Paulus Diaconus. & in D. August. Viues. Contigit ea clades anno ab Vrbe condita v. xl. l. Æmilio Paulo & & P. Terentio Varrone Coss. apud Cannas Apuliæ vicum; & Annibal in testimonium victoriæ suæ tres (inquiunt illi) modios annulorum aureorum Carthaginem misit. Eodem pertinet quod Plinius lib. 39. promiscuum fuisse scribit annulorum vsum secundo bello Punico: nam alioqui (inquit) non potuissent trimodia illa annulorum Carthaginem mitti ab Annibale. Liuius interim sam eo veriorem esse adfirmat de vnico modio. Auctor noster ita hoc loco ambigue loquitur, vt neutri contradicat sententiæ.

538. Cum ipsum Capitolium Senones occuparunt.] Etiam hanc cladem gentibus obijciunt D. August. lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22. & Oros. lib. 2. cap. 19. quorum ille interim Capitolium quo minus caperetur anseres impediuisse scribit; hic obsidione conclusam quidem in monte Capitolino vniuersam reliquam iuuentutem, sed mille libris auri discessionis pretium pactos Romanos. oportet itaque vt occupare hic accipiatur ab Auctore pro præuenire, siue non opinantem opprimere phrasi Plautina, qui dixit in Rudente: occupas præloqui; quale est & illud Varronis Ephebo apud Nonium: si Actæon occupasset, & Curtij lib. 3. Cum Darium Regem occupare statuisset. Facit autem ad laudem Belgij quod Paulus Diaconus lib. 1. hanc recensens Romanam cladem: Dehinc, inquit, irruptio Belgicorum, Gallorum & incendium Vrbis sequitur; ita explicans, ciuitates fuerint Galli illi Senones, qui duce Brenno Romam occuparint. Pro quo etiam facit, quod Suidas in voce: Γαλάται, nuncupet Senones Rheni accolas; sic & Plutarchus in vita ni fallor Camilli illos Senones Celtas vocat.

539. Et bene, &c.] Hic Puteani ponit caput xli. de aduersis vrbium. Sic iterum ex MS. & prioribus exc. pro: Est; ex quibus cum Rhenan. in Schol. etiam legimus: in officiosa eius, quem, cum intelligeret ex parte; non requisiuit; pro eo quod extra Zephyri editionem legebatur: in officia eius quemcunque intelligeret. Pro: commentata est, legunt quidam MS. codices: commenta, sed perinde est.

540. Nocentiæ iudicem & exactorem, &c.] Nocentiæ vocabulum (inquit Rhen.) vsurpat etiam lib. 3. Adu. Marc. Exactorem punitorem nuncupat. Legimus vero cum MS. omnibus vitijs & criminibus inoleuit, pro eo quod erat: omnibus se vitijs & ceremonijs inuoluit. Et: ceterum si requisisset (id enim desiderabatur) sequeretur vt cognosceret. breuius & elegantius Puteani: si requisisset sequebatur vt cognosceret requisitum & recognitum obseruaret. Notanda autem phrasis: cuius ingrata, pro; cui.

541. Cum ab imbribus æstiua, hyberna suspendunt, &c.] Sic dicit hic: æstiua hyberna (inquit Rhen.) quemadmodum de Resurr. carn. Verna & autumna. Subauditur tēpora. Reuoluuntur, inquit, hyemes & æstates & verna, & autumna, cum suis viribus, moribus, & fructibus. Sic & lib de Spect. cap. 9. verno & autumno neutro genere. Imitatus autem hunc locum D. Cypr. lib. ad Demetr. & de Mortalit. Cum eodem Rhen. iterum legimus: cauponis & lupanaribus operati, pro eo quod alij: caponis & lupanaribus operantibus. Liber Puteani, cauponijs & lupanaribus operantibus, & supra; pransuri, pro pransi.

542. Aquilicia Ioui immolatis.] Aquilicia (inquit Rhen.) dicta ab aquis eliciendis, quod fiebat in magna siccitate. Aquilices siue Aquileges seruandorum fontium artifices, ab elicibus dicti, qui sunt capita fontium & scaturigines. Seneca lib. 3. Nat. quæst. Sæpe colligitur, inquit, roris modo, tenuis & dispersus liquor; quæ ex multis in vnum locus confluit, sudorem aquileges vocant. Nudipedalia autem nuncupat, quod nudis pedibus iuberetur in publicis supplicationibus pluuiam inuocare populus. Alludens fortassis ad sacra Nudipedalia Iudæorum apud Ioseph. li. 2. de bello Iudaic. sed quæ in honorem Dei fiebant non idolorum, sicuti & apud Christianos nonnunquam in vsu sunt. Atqui pro: inuidia cœlū tundimus, adnotata est in prima editione ad marginem alia lectio: inedia; sed magis placet vulgata cum MS, consentiens, fortè autem sic dictum (inquit Rhen.) vt illud de fuga in persecut. Malo inuidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quàm bilem per meam euadēdo.

CAP. XLI.

543. Vos igitur importuni, &c.] Optima est hæc MS. Vatic. cod. inscriptio: Quod merito Deus in genus humanum irasci debuit, cum spernatur, & statuæ adorentur. Liber Puteani ponit caput xlij. Quod Deus spernitur & statuæ adorantur.

544. Et indulgens & increpitans, &c.] Vatic. cod. 2. & Puteani, increpans, eligat Lector quod volet. Ex ijsdem & alijs MS. & vet. exc. legimus mox: quia æquitatem, pro: qui, etsi liber Puteani habet, quia hæc ita didicimus, &: vtramque, pro: vtrumque; &, pro: etiam. Atquin, pro: Atqui; vestris meritis. pro: veris. Addidimus item denuo: quoque; & restituimus: prædicationum, pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius: prædictionum, ac: Sin vero, pro: Si; in dolore, pro dolorem. itémque: quos separare deberent, pro eo quod mendosissime substitutum erat: quàm nos.

CAP. XLII.

545. Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur, &c.] Placet maximè excusorum veterum huius 42. cap. inscriptio: Contra eos qui infructuosos dicebant Christianos; maximè cum alia MS. in idem recidant inscriptione. Iterum autem reposuimus ex MS. quod habebant illi: infructuosi in negotijs, pro: negotio.

546. Brachmanæ.] Philosophorum Indorum qui Brachmanæ dicebantur, vitam & instituta describunt Philostratus in vita Apollonij, Strabo in India descriptione, & Q. Curtius, aliique qui res gestas Alexandri Magni memoriæ prodiderunt. Quos licet Strabo in Vrbibus subinde versari scribat, in syluis tamen pernoctabant, vnde rectè: syluicolæ hic nuncupantur.

547. Indorum Gymnosophistæ.] Eorundem fit mentio infra T. 3. libro 1. adu. Marcionem. De ijsdem in has verba C. August. lib. 4. de ciuit. Dei cap. 16. Per opacas quoque Indiæ so-

litudo.

litudinis, cum quidem nudi philosophentur, vnde Gymnosophistæ nominantur, adhibent tamen genitalibus tegumenta quibus per cetera membrorum carent. Super quo loco latè de his Lud. Viues concordes faciens Diodorum Siculum lib. 4. Philostratum loco citato, & D. Hieronymum epist. ad Paulinum, qui in Æthiopia Gymnosophistas repertos scribunt; & Plinium, Solinum, Strabonem, ac Porphyrium (quibus adijcere est nostrum hunc Auctorem & D. August.) qui in India illos collocant, quod origo quidem illorum sit Indica, sed cum reliquis accolis Indi fluminis in Æthiopiam postea commigrarint, ibique iuxta Nilum sedibus positis eam quoque regionem Indiam nuncuparint.

548. Stabulis.] Stabula, pro diuersorijs accipi, & hic & Luc. 11. ac apud D. Cypr. diximus in Adnot. nostris ad epist. eius 67. nu. 14.

549 Et militamus.] Adnotandus hic locus contra Erasmum, & Rhenanum ad lib de Coron. milit. (vbi de hoc latius) qui omnem militiam illicitam Christianis contendunt.

550. Saturnalibus.] Saturnalia diebus quinque, aut septem iuxta alios, celebrabantur Decembri mense; quibus frequens lotio in vsu fuisse videtur. Atqui: calorem, lego ex MS. Belgico Puteani & 1 Vat. pro eo quod alij: colorem.

551. Rigere & pallere post lauacrum mortuus possum.] Interpretatur hoc Rhen. de more Christianorum quo lauantur defunctorum corpora, de quo aliquid etiam diximus Adnot. nostris in D. Cyprianum.

552. Non in publico Liberalibus discumbo, &c.] Infra Tom. 2. lib. de Spect. Liberalia appellat ludos quosdam Scenicos; hic accipi videntur, pro die Libero sacro qui celebrabatur xvj. Kal Aprilis. De quibus vide Varronem lib. 5. de ling. Lat. & Festum. Atqui placet coniectura Latinij, vt legatur: attamen vbi de copijs tuis cœno. Imitatur autem hunc locum Minutius in fine Octauij. De bestiarijs vero satis dictum est supra cap. 9. nu. 127. Lego autem: suprema cœnantibus, secundum Vatic. 1. cod. stylo Tertullianico pro: supremam. Puteani sub primam.

553 Non emo capiti coronam, &c.] Sic ex MS. & vet: exi. pro capite; & mox ex Vat. 2. & Puteani coronam naribus nouimus pro eo quod alij: admouemus. Reliqua quæ de corona hic adferri possent, differimus ad lib. de Cor. militis infra T. 2. sicuti & de spectaculis ad eiusdem argumenti librum hoc vno addito, quod magis placet lectio MS. Liberius de proprijs locis sumantur; quam Rhenani: sumo. Atqui de Thuris vsu vide supra Adnot. nostras in cap. 30. nu. 442.

554. Sciant Sabæi pluris & cariores suas merces sepeliendis Christianis profligari.] Sic ex MS. & vet. exe. pro: carius. Atqui ritus is Mortuos aromatibus condendi, ab Ægyptijs per Patriarcham Ioseph Gen. 50. ad Iudæos translatus est, deinde à Christo adprobatus, qui id se futurum prædixit, his verbis: Bonum opus operata est in me. Mittens enim hoc vnguentum in corpus meum ad sepeliendum me fecit. Matth. 26. Marc. 14. Luc. 22. Ioan. 11 Atque tam inde a Christianis obseruatur, maximè in sepeliendis sanctorum virorum corporibus.

555. Deis vestris mendicantibus, &c.] Ad intellectum huius faciunt quæ diximus supra cap. 13. nu. 195. Quibus adde quod habet Varro sub finem lib. 4. de ling. Lat. Dijs cum thesauris asses dant, stipem dicunt, vbi pulchre deducitur à stipando stipem dici, & latius in coniecturis Turnebi & Iosephi Scaligeri.

556. Mendacio vestrarum professionum.] De Professionibus meritum rectè hoc interpretatur Rhen. quæ fiebant apud Acta, quorum etiam meminit Auctor initio lib. 5. adu. Marc. vbi latius ex eiusdem Adnotationibus.

CAP XLIII.

557. Planè confitebor qui conqueruntur, &c.] Omnium optima hæc est huius cap. 43. inscriptio: Qui de Christianis conquerantur. Ex MS. vero legimus: possint, pro; possunt: & : erunt pro sunt. In Puteani est caput xliij. de lenocinio.

558. Perductores. Intelligit Rhen. in Scholijs puellarum productores & stuprorum & adulteriorum conciliatores.

559. Aquarioli.] Lenonum famuli (eodem interprete ex Festo) dicebantur aquarij, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. Hinc Lampridius de Commodo: Aquā, inquit, gessit, vt lenonum minister; hinc & illud Iuuenalis: Veniet conductus aquarius Aquarioli autem (vt adnotauit Turneb. Aduersar. lib. 14. c. 12.) per diminutionem, ad contemptum, tanquam omnium vilissimi dicuntur.

560. Dispendium.] Vatic. cod. 1. disperdium. quantos habetis. liber Puteani caput xlv. de exorcismate. &; quanti pro: quantos.

561. Qui iam de vobis dæmonia excutiant.] Alludit ad Exorcismos Ecclesiasticos, de quibus in Adnot. nostris ad epist. D. Cypr. ad Donatum, nu. 19. & latius ad epist. 76. ad Magnum nu. 55.

CAP. XLIIII.

562. At enim illud detrimentum, &c.] Præ alijs placet etiam hic vet. exe. cod hæc inscriptio: Quantum incommodi Respub. patiatur ex morte innocentium Christianorum liber Puteani ponit caput xl v. de custodijs ethnicorum. Atqui: impendi & rogari, pro ijsdem, vti sæpè alias, accipit Tertull. nempè pro: occidi.

563. Qui sententijs elogia dispungitis.] Vel ex hoc loco confirmatur nostra opinio supra cap. 1. quod elogijs legendum sit, non: eulogijs aut: eclogijs.

564. quis manticularius?] Manticulari (vt adnotat Rhen.) scribit Festus Pompeius esse dolose agere, deductum à manticulis quæ peras significent, quas quidam adtrectant vt furentur. Ergo Manticularius fur erit aut nebulo. Vide Ioseph. Scalig. in Festum.

565. Aut lauantium prædo.] Furem balnearum intelligit idem Rhen. eo quod ita loquatur Auctor lib. de fuga in persecut. infra. T. 5. Inter tabernarios & fures balnearum & aleones, & lenones, vbi additur à Rhen. huiusmodi furibus grauiorem infligi pœnam legibus, cuius ipsius caussam reddit Aristoteles in Problematibus.

566. Nisi planè tantum Christianus.] Ac si dicat, nisi inquantum Christianus, vti rectè interpretatur in paraphrasi Zephyrus.

CAP. XLV.

567. Nos ergo soli innocentes, &c.] Optima hæc est omnium Vatic. cod. huius cap. 45. inscriptio: Quòd innocentia solum in Christianis reperiri potest. Puteani, caput xlvj. de innocentia Christianorum. Atqui pro: dispensatore legunt MS. Belgici & Vatic. 1. & Puteani dispectore; è quibus etiam reposuimus quod habebant vet. exc. æstimatio, pro: existimatio & paulopost ab oculorum solitaria concupiscentia arcere, ex MS. pro eo quod ex coniectura Rhen. legebatur: ab oculis solitariam concupiscentiam. Cum quo & 1. Vatic. cod. legimus deinde: de diuina lege, vt antiquioris formæ, pro: antiquiore forma. Quod tamen habent manuscripti.

568. Diximus iam de Moysi ætate.] Alludit ad ca. 19. supra: Reposuimus autem ex MS. Moysi, pro Mosis. & partim ex Rhen. partim ex 2. Vat. cod. suplevimus: illas etsi euadere homini contingat. Reliqua satis explicat Zephyrus in paraphrasi.

569. Sic & Epicurus omnē cruciatū, dolorémque depreciat.] Huc pertinet illud Epicuri Diog. Laërtij li. 10. sub finem: Non moratur diutius in carne quod dolet, sed summus dolor minimum durat. Depreciare autem (inquit Zephyrus) pro negligere atque in nullo pretio habere. Verbum nouum est; quod a Ciceronianis nostris non admitteretur. Similiter tamen dixit Auctor li. 4. adu. Marc. infra T. 3. Et non erit iam depreciator operum creatoris.

570. Et pro scientiæ plenitudine.] MS. Belgici, Gallici & Vatic. 1. & prospicientiæ; verum quia hic adhuc in eadem periodo: pro, ponitur, vulgata lectio placet magis. Vox autem plenitudine (vt adnotat Zephyrus) etsi plerisque doctoribus noua fugiendáque videatur, nouca tamen forma est quæ a Plinio

repudietur. Ille enim li. 6. Homo inquit, crescit in longitudinem ad annos vsque ter sextenos, tum deinde ad plenitudinem.

CAP. XLVI.

571. Constitimus vt opinor aduersus omnium criminum intentationem.] Etsi ab initio cap. præcedentis ad finem vsque, & exc. vet. & MS. nullam amplius distinctionem capitum faciant; nos pro maiori intellectu, & vt Hyperbaton quoddam euitetur, in capita sex vnicum caput dissecuimus; maximè cum (vti ex nostris inscriptionibus colligere non est difficile) variæ in ijs materiæ tractentur. Hoc itaque caput 46. hoc modo inscribimus: Quod Christiani debeant licentia disciplinæ Philosophis adæquari, maximè cum illi veritatem integrè præstent, quam hi Mimicè affectant. Ex MS. autem Belgicu, Gallicu & 1. Vatic. legimus: possimus, pro: possumus. Imitatur autem Athenagoram Orat. pro Christ. Libri manuscripti intentationem, pro, intentionem. quo etiam supra varia adnotauimus.

671. Dum de bono sectæ huius obducitur, &c.] Obduci pro conuinci (vt adnotat in Schol. Rhen.) sæpissime vtitur. Sic & infra T. 3. lib. de carn. Christi. quum adulteratores eius obduxero; & de Resur. carn. obducti dehinc de Deo carnis auctore. Rursum etiam hic: secta in bonam partem. Cum eodem ex MS. belgicu & Puteani, iterum reposuimus: vsui, at vocem Tertullianismum: proinde; ac addidimus: nos.

573. Aut lucernas meridie vanas proferre?] Alludit ad id quod supra dixit c. 35. nec lucernis diem infringimus. Vbi latius in Adnot. nostris nu. 464.

574. Quinimmo & Deos vestros, &c.] Qoinimmo, vtplurimum, intantum (inquit Zephyrus) & alia id genus, sunt qui dicant a sacris nostris Doctoribus in latinitatem inculcata parum caute. quandoquidem in lectionibus antiquorum eiusmodi lectio, eiusmodi dictiones occurrant, si modo Plinius auctor ijs videtur classicus. Ille igitur lib. 16. Quinimmo melior & copiosior fructu in plures dispersa ramos. Idem de oleo. Tribus bonitatibus vtplurimum distat. Intantum vero, & intotum, & : in integrum, ita passim occurrunt, vt in re manifesta vterer testibus non necessarijs, si Ciceronis & aliorum auctoritatem concitarem. Atqui quæ hic adfert de contumelijs Philosophorum in Deos, satis supra probauit cap. 14. Quod vero ait, in Principes latrant, videantur Plutarchus & Diogenes Laertius, pro quo Vatic. 1. non male legit: Principes lacerant.

575. Socratis vox est: Si dæmonium permittat, &c.] Vide supra Adnot. nostras cap. 14. nu. 211. & c. 22. nu. 340. & ipsum Tertull. lat. sime initio libri de Anima, ac ibidem Adnot. nostras. Atqui pro eo quod mox sequitur: odio flagrat veritas. MS. Belgico & Puteani legunt odium. eligat Lector quod volet. Notat etiam Rhen phrasim Tertullianicam, qua vsurpat curare & procurare cum datiuo, ex verbis hisce: qui saluti suæ curant, cum quo iterum legimus ex MS. neque de disciplina; quorum quidam habent: scientia, pro: conscientia, sed istud placet.

576. Quid enim Thales ille princeps Physicorum, &c.] Thales Milesius princeps physicorum vocatur, quod primus (iuxta Lact. lib. 3. cap. 14.) de natura rerum disputasse traditur; & Crœsi enim vixisse temporibus testatur Diog. Laertius De voce autem: commeatus; alibi latius. Rhen. adnotat hic intelligi concessas dilationes. Frustratus. vero, magis placet, quam quod habet MS. S. Ban. frustratur. A Deo. Puteani, in Deum.

577. Licet Plato affirmet, factitatorem vniuersitatis.] Verba Platonis (quæ etiam Socrati apud D. Iustinum Mart. recensentur Orat. ad gentil.) in Timæo hæc sunt. Parentem & Opificem vniuersorum neque inuenire facile, neque inuentum in vulgus promulgare tutum est, quæ etiam videre est sub nomine Platonis tum apud Ciceronem lib. de Vniuerso, tum apud Lact. lib. 1. Institu. diuinar.

578. Ceterum si de pudicitia prouocemus.] Sic ex MS. pro: prouocemur. Atqui de sententia in Socratem lata videantur Adnot. nostra infra Tom. 3. ad initium lib. de Anima.

579. Noui & Phrynen meretricem Diogenis, &c.] Phrynem Diogeni familiarem fuisse vel inde constat, quod Laertius scribat auream Venerem Delphis ab illa oblatam ab eo inscriptam: ex intemperantia Græcorum. Ex quo confirmatur illud Arnobij lib. 6. adu. Gentes: Phryne illa Thespiaca cum in acumine ipso esset pulcritudinis, exemplum fuisse perhibetur cunctarum Venerum.

580. Audio & quendam Pseusippum de Platonis schola, &c.] Pseusippum D. August. lib. 8. de ciuit. Dei cap. 12 Platonis sororis filium dicit: aliud interim eius mortis genus recenset Laërtius.

581. Democritus excæcando semetipsum, &c.] Vt certius (inquit idem Laertius) subtiliusque secreta naturæ inquireret seipsum occæcauit.

582. Diogenes superbos Platonis thoros, &c.] De hoc sic idem Laertius. Calcans aliquando Platonis stratum, dixit: Calco Platonis inane studium; ad quem Plato: Quanto, inquit, ô Diogenes, fastu tumes, dum superbiam te calcare putas.

583. Ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Priennenses, &c.] Sic ex MS. pro: Thurios, maxime cum Laërtio teste Tyrrhenum fuisse tradat Aristoxenus; qui etiam addit, à Crotoniatis tyrannidis suspicione in domo Milonis incensum periysse; quo pertinet etiam illud. D. Athenagoræ. Pythagoras vnà cum alijs 30. (vt legendum putat Langius) viuus igne vstulatus est. Quod vero Zeno (seu vt MS. legunt: Zenon) apud Priennenses tyrannidem affectarit, reperire hactenus non licuit. Apud Laertium reperiuntur duo Zenones Philosophi, Citticus & Eleates, de quorum isto infra latius cap. 50. Erat autē Prienne Thebanorum colonia Laërtio teste in Bœotia. Atqui pro: Ædilitatem (quæ vox Ciceroni etiam vsitata est, pro Ædilium magistratu) legebant vet. exc. & vnus Vatic. ciuitatem.

584. Lycurgus ἀποκαρτερήσει optauit.] Eodem modo dixit lib. 1. adu. Marc. vt ἀποκαρτερήσῃς probes te, & quid sibi velit supra cap. 4. explicat Auctor his verbis: Nonne & ipsius Lycurgi leges a Lacedæmonijs emendatæ tantum auctori suo doloris incusserunt, vt in secessu inedia de semetipso iudicarit? Alibi (vt adiugit etiā post. Rhen. Zephyrus) ἀποκαρτερεῖν & ἀποκαρτέρησις non solum de eo intelliguntur qui inedia, sed & de eo qui laqueo vitam finit, maxime apud Suidam & Quintil. Instit. Orat. lib. 9. Atqui quod Anaxagoras depositum hostibus denegauerit, etiam apud Laërtium non inuenitur: an alibi nescio.

585. Aristoteles familiatem suum Hermiam, &c.] Sic ex MS. & vet. exc. pro Herniam, quia illud legitur apud Laërtium: vbi latius videre est, quomodo Hermiam Acarnensium tyrannum Eunuchum prætextu familiaritatis interfecerit, cum adeo postea accusatus, seipsum aconito confecerit.

586. Plato à Dionysio ventris gratia venditatur.] De Platone vendito à Dionysio tyranno etiam videatur Laërtius, & Lact. lib. 3. Diuin. instit. cap. 14.

587. Aristippus in purpura.] Etiam Arristipi purpuram & luxum celebrat Laërtius, & improperat quoque Tertull. supra lib. de Pallio cap. 4. ac Lact. Instit. diuin. lib. 3. cap. 15. de Laide ipsius scorto.

588. Et Hippas, &c.] MS. Belgici legunt: Icthydias, Vat. 1. & Hidias, alter Ichtidias, vti & Puteani. Verum illud seruaui, eo quod Ciceroni & Quintiliano notus fuerit Hippias Eleus Philosophus; quorum tamen Cicero lib. 9. epist. ad Attic. 181. Hippiæ Pisistrati filio adscribit arma in patriam.

589. Desinunt tum Christiani haberi penes nos.] Ex MS. addidimus: haberi; & ex ijsdem veritatis interpolator & integrator, pro: & expressor. Puteani; & integrator & expressor. Atqui locum hunc imitatur D. Hieronym. dum Philosophum vocat gloriæ animal & venale rumorum mancipium, epist. ad Pammach. de obitu Paulinæ, ac consol. ad Iulian.

CAP. XLVII.

590. Antiquior omnibus veritas, ni fallor, &c.] Hoc caput

put ita rei argumento inscribendum duximus: Quod nemo non Poetarum & Sophistarum de diuinæ litteraturæ fonte potauerit. Atqui hic ex MS. suppleuimus vocem: veritas. Imitatur autem Iust. Mart. Orat. ad Gentiles, ac Clem. Alexandr. 1. & 5. Stromatum. Auctorem vero similiter D. August. lib. 8. de ciuit. Dei cap. 11. & Euseb. de præpar. Euang. initio lib. 11. & latissimè de Platone, toto lib. 12. ad verbum ferè Minutius in Octauio.

591. Inde opinor à quibusdam quoque Philosophia eiecta est, &c.] De Philosophia à Thebanis seu Thebæis, vt habet MS. Spartiatis, & Argiuis eiecta locus insignis. Certè etiam Roma bis pulsi sunt cum Mathematicis Philosophi (Euseb. teste in Chro.) à Domitiano Cæsare. Puteani liber; Thebæis, Spartiacis & Argiuis. Ex MS. autem & partim cum Rhen. in Schol. legimus: nostra conantur; pro: contaminantur, etsi in lib. Puteani est; ad nostra conantur, & in eodem; digestis ex pro instituto. pro quo in alijs est; ex instituto. & mox: ad propria opera verterūt, adiecta voce: opera ex MS. e quibus etiam subnubila, pro: sublimia.

592. Vt de qualitate & de natura eius & de sede disceptent.] Ex iisdem MS. & vet. exc. addidimus iterum: & de sede; nam hic non solum recenset opiniones varias Philosophorum de Dei qualitate & natura, sed etiam de sede eius extra aut intra mundum. Imitatur autem D. Iustinum Mart. Apol. 1. adu. gentiles, & Iren. lib. 2. cap. 19. Eodem etiam pertinet illud Auctoris lib. 1. adu. Marc. Indignas substantias Deum (ita lego pro: Deos) pronunciauerunt, vt Thales aquam, vt Heraclitus ignem, vt Anaximenes aërem, vt Anaximander vniuersa cœlestia, vt Strato cœlum & terram, vt Zeno aërem & ætherem, vt Plato sidera. Tertullianum imitantur Arnob. lib. 2. aduers. gentes, Lact. lib. 1. Diuin. instit. cap. 5. Euseb. de præpar. Euang. lib. 14. cap. 6. Pro, sicut Epicurus, liber Puteani; quam Epicurus, voce Tertullianica. & infra; alius ex igni.

593. Platonici quidem curantem rerum, &c.] Idipsum his verbis repetiuit Arnob. Alij, inquit, Deos existere neque humana curare (quod etiam Epicuro adscribit Lact. Inst. diuin. libr. 3. cap. 17.) immo alij perhibent (quod Platonicis hic adtribuitur) & rebus interesse mortalium, & terrenas administrare rationes.

594. Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, &c.] Similiter lib. de Resurrect. carn. infra Tom. 3. Planè apud Philosophos habes, qui mundum hunc innatum infectúmque defendant; cui similia Arnob. vbi supra: Mundum, inquit, quidam ex sapientibus existimant neque esse natum, neque vllo esse in tempore periturum: immortalem nonnulli, quamuis eum conscribant esse natum & genitum; tertijs vere collibitum est dicere, & esse natum & genitum, & ordinaria necessitate periturum.

595. Sic & animæ statu, &c.] Varias de anima Philosophorum opiniones tractat latius Auctor, tum lib. hunc sequente de Testimonio animæ adu. idola, tum lib. de Anima T. 3.

596. Ex horum semine & nostram hanc nouitiolam paraturam, &c.] Sic alibi dixit Auctor: de Philosophorum ingenijs omnem hæresim animari, & adu. Herm. Hæreticorum Patriarchæ Philosophi; vbi latius hac de re aduersus Magdenburgenses. Legimus autem ex MS. Belgicis & Puteani: iudicet veritatem, pro: vindicet.

597. Transmissa per comites eius, &c.] Locus pro traditionibus Apostolicis; de quibus vide Adnot. nostras in lib. de Coro. milit. infra T. 2. c. 3. Pro, suborta elegantiss. liber Puteani; subornata. item: de similitudine, pro: dissimilitudine.

598. Vel eam sibi potius euincerent.] Sic iterum ex Gorz. & nostris MS. codicibus, pro: vel etiamsi possent; quia illud requirit membrum huius periodi secūdum: vel ideò magis, &c. Pro, & Philosophis; Puteani: nec Philosophis.

599. Tribunal apud inferos ponunt.] Alludit ad Minoem, Aeacum & Rhadamantum, de quibus pulchre ex Platone, Euseb. de præpar. Euang lib. 12. cap. 3. & Lact. quoque lib. 7. cap. 22. quo pertinet etiam illud eiusdem Lact. de Socrate: Timuit ne apud Rhadamantum receptorem voti reus fieret ab Æsculapio.

600. Sic etiam & Pyriphlegeton, &c.] Igneum inferni fluuium intelligit, de quo multa fabulantur Poetæ, & tractat etiam Minutius Fœlix verbis infra citatis num. 614.

601. Paradisum, &c. recipiendis sanctorum spiritibus destinatum.] De hoc Tertull. errore, quem etiam latius deducit lib. de Anima infra T. 3. inter Prolegomena. Legimus autem iterum: maceria igneæ illius zonæ, cum MS. & Rhen. pro: materia; agit enim de flammeo gladio Cherubin quem collocauit ante paradisum Deus, quem zonam igneam vocat ad similitudinem zonæ flammeæ seu torridæ cœli.

602. Elysij campi.] Notiora sunt quæ de Elysijs campis fabulantur Poëtæ, quam vt repetitione sit opus.

603. Oro vos.] Phrasis Tertullianica: atqui ex MS. Belgicis & Puteani adiecimus, si de nostris sacramentis.

Cap. XLVIII.

604. Age iam siquis Philosophus, &c.] Caput hoc inscripsimus: De resurrectione seu restauratione corporum, qua materia cum peculiari libro tractetur infra T. 3. De resurrect. carnis, breues esse nos hic oportuit. Tertull. autem ad verbum ferè imitatur Minutius in Octauio.

605. Vt ait Laberius.] Laberius Poëta fuit Mimographus, cuius meminit Auctor etiam supra lib. de Pallio cap. 1. & Macrob. Satur. lib. 2. ac Gell. lib. 11. cap. 9. de quo plura apud Crinitum in Decio Laberio. Alludit ad eundem Minutius his verbis. Ei ma officio digna ista sententia est. Atqui locū ipsum Laberij his versibus expressit idem Crinitus de honest. discipl. lib. 11. cap. 3.

Et audio mala multa etiam ex bonis;
Par illud. vt nos olim mutant philosophi.
Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrum
Faciunt, & ex diuersis diuersa alia.

606. De sententia Pythagoræ, &c.] Ad Metempsychosin Pythagoræ alludit, de qua latius & ex proposito libr. de Anima, infra Tom. 3. ad quem Lectorem remittimus. Pro, colubrum habet liber Puteani; colubram. Porro ex MS. legimus: distorserit, pro: detorserit; ac, consensum mouebit, pro: consessum, & omisimus cum iisdem ac vet. exc. & prandeat.

607. ipsúmque de Caio Caium. De hac Iureconsultorum phrasi vide supra cap. 3. nu. 37. Legimus autem: Multis etiam locis ex ocio, cū MS. & Rhenanus in schol. pro: & ocio. Item: inquam, pro: vnquam, ex MS. & vet. exc. Pro vidit, Puteani, quis in quam bestiam reformari videretur.

608. Vt eadem qualitas animæ in eandem restauretur conditionem, etsi non effigiem.] Etiam de hoc inter Tertull. errores, quod videatur animæ effigiem adtribuere, aut si de hominis effigie agat, etiam cautè legendum fit, ac si videatur non satis intellexisse eundem hominem in eadem effigie resurrecturum. Seipsum autem explicat paulopost dum dicit: sed erimus ijdem qui & nunc, nec alij post. Eo quod omnino de iudicio Dei pati debent, hæc verba absunt à libro Puteani.

609. Quia neque pati quicquam debet anima sola sine stabili materia, id est, carne.] Manifestum etiam hic esse errorem rectè adnotauit Zephyrus: quare & de hoc in Prolegomenis latius; maximè cum & Magdenburgenses non inter errores, sed inter dogmata Tertulliani contra disertam aliorum Patrum sententiam collocent. Iterum autem legimus ex MS. quod habebant vet. exc. & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ, non sine carne meruerunt, &c. & paulopost: ô homo.

610. Idem nihil factus cum esse desieris.] Cautè etiam legi hic debet & Auctor & Minutius; neque enim nihil fimus aut esse desinimus post obitum, sed ad illud videtur adludere quod mortuus homo non sit homo. Legimus autem bis cum Minutio: de nihilo, ac: eiusdem ipsius; suppleuimus etiam quod omissum erat extra editionem Zephyri: Redde si potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies; & rursum le-

gium : omnium animarum animatore ; pro : animarum item ex MS. repesumus : in testimonium vobis, pro : nobis.

611. Si intelligas te vel de titulo Pythiæ discẽs.] Sic iterũ ex MS. & Rhen. Qui autem hic Pythia; mutic lib. de Anima Pythius dæmon, & supra cap. 36 Apollo vocat. Apud alios Apollo, Pythius, vates Apollinis apud Delphos in tripode Pythia nuncupatur, eo quod fœmina esset. quæ quidem (vt adnotat Vmeccius c. 11. lib. 4. de ciuit. Dei D. August.) casta virgo fuerit, sed postea vna illarum violata, quæcunque mulier non minor natu annis 50. in virginale habitu. idque a Pythio dracone qui (Clem. Alexandr. teste Orate ad gent.) in Pythone celebratur. Atqui quod Rhen. refert ad illud γνῶθι σεαυτὸν rectius Zephyrus ad illd oraculum refert, quo homo pronunciatus est ab Apolline Dominus omnium morientium & resurgentium.

612. Ad expungendum quod in isto æuo boni seu mali meruit.] Recte adnotauit Rhen. hanc veram esse lectionem, pro eo priores exc. & postea cæterum Zephyrus : persoluendum; nam vox illa est Tertullianica expungere, pro persoluere. Sic legimus secundum eundem ex Gorz. & nostris MS. pendendum, pro eo quod vet. exc. deprehendendum, ac Zephyrus, tametsi elegantius t prehendendum. Est autem hic locus adnotandus pro meritis operum, quale multos In indice tum huius Auctoris, tum D. Cypriani nostri reperiet Lector. paulo post ex MS. legimus : & qui non integri. Puteani; inregrè.

613. Nouerunt & Philosopi, &c.] Iisdem penè verbis Minutius. Et tamen admonentur, inquit, doctissimorum hominum libris ellius ignes fluminis, & de Stygia palude sapius ambientis ardoris, quæ cruciatibus æternis præparata. &c. quæ compendij gratia omittimus. Atqui: apparet, interpretatur recte Rhen. ministrat. Vox est Tertullianica

614. Non enim absumit, &c.] Ex MS. iterum illud restituimus iuxta Rhen. cod. pro : adsumit. Nam confirmatur etiam his Minutij verbis: Illic sapiens ignis membra vrit & reficit, carpit & nutrit; sicut ; ignes fulminum corpora tantum tangunt, nec absumunt, sicut ignes Æthna montis & Vesuuij & ardentium vbique terrarum flagrant nec erogantur; ita pœnale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur. Quæ latius descripsimus, quod locum hunc pulchrè explicent; sicuti etiam Tract. lib. 7. cap. 21. & Pacianus de Pœnit. pag. 188. vti ante me quoque adnotauit Latinius.

Cap. xlix.

615. Hæc sunt quæ in nobis solis, &c.] Caput hoc pro rei materia inscripsimus: Quòd in Christianis præsumptiones vocentur, quæ in Philosophis summæ scientiæ. In Puteani est; hæ sunt quæ tuentur, & præsumprio.

616. Sed in eiusmodi error, si vtique, irrisioni iudicandum est, non gladijs, &c.] Sic hunc locum restituimus, partim ex exc. partim ex MS. (emissa voce : vindicandus, quam superfluè adiecisse videtur Zephirus) pro eo quod erat : adiudicandus est; vt cum Datiuo construatur iudicandi vox, more Tertullianico. liber Puteani; sed in eiusmodi enim si vtique irrisui iudicandum est. & ; elegimus : pro , eligimus.

Cap. l.

617. Ergo, inquitis, cur quæritimini, &c.] Postremo capiti huic titulum dedimus : De victoria Christianorum in supplicijs, quam etiam paucis prosequitur Minutius in calce sui Octauij. Nemo quippe: liber Puteani; nemo quidem.

618. Sed obducimur, &c.] Rhen. obducimur, hoc est vincimur, quum videlicet pro nomine Christi trucidamur Zephyrus in Paraph. sic. Illi abiguntur trahuntúrque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cum obtinuimus. Neuter enim mihi satisfacit, eo quod sequitur : denique euadimus, cùm obducimur. Magis itaque placet ea Rhen. interpretatio quam habet lib. de carn. Christi, qua obducere interpretatur inter cætera, pro profligare atque delere, ac si dicat : profligamur & delemur cum obtinuimus ; & rursum euadimus, in cælum nempè, cum profligamur.

619. Sarmentitios & semaxios.] Cur ita vocarentur Christiani, explicat verbis sequentibus : quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambita exurimur. Ita enim constanter legunt MS. omnes tam Belgici, Gallici quàm Vaticani, & accessit ex coniectura quam proximè Latinius legendum putãs: semiaxarios, & axis; pro eo quod hactenus exc. semissarios, & Crinitus cum olim de hon. disc. lib. 1. c. 13. semissios at vterque dimidij assis. Confirmat nostram lectionem Latinius, tum his verbis Scorpia. infra T. 3. & eculeus, axis, & apertioribus sub finem lib. de Pudicit. T. 5. puta in axe iam incendio adstricto. Quare non est recurrendum ad interpretationem Criniti de Semissibus hominibus ex Cicer. ad Vatinium. Vti etiam non placet quod ille legit sarmentarios ; ita memoria dignum quod adnotat de simili supplicij genere loqui Eusebium ac D. August. Certe de D. Polycarpo tale quid reperitur hist. illius Eccles. lib. 4. c. 15. seu. 14. tum de sarmentis in eius combustionem coacernatis, & adparatu clauorum quibus adfigeretur, cui dubium quin stipiti alicui.

620. Hæc palmata vestis. Palmata tunica ita dicta, quod palmæ illi essent intexta : quæ etiam Liuio lib. 10. nota est, in triumphis.

621. Mutius, &c.] Eadem penè omnia reperire est exempla lib. ad Mart. quæ hîc recẽset Ethnicorum virorũ & mulierum. Iisdẽ penè verbis etiam Minutius : Vos ipsi calamitosos viros fertis in cælum Mutium Scæuolam, qui cum errasset in Regem, perisset in hostibus nisi dextram perdidisset. Et quot ex nostris non dexteram, sed totum corpus vri pertulerunt, Viros cum Mutio vel cum Attilio Regulo (de quo paulopost etiam Auctor) comparo. Pueri & mulierculæ nostræ omnes suppliciorum terriculas inspirata patienti adoloris illudunt. Nulla autem est historia (inquit Zephyrus) quæ Scæuolæ dexteram Regulique cruciatum non celebret. De Empedocle vide suprà Adnot. nostras in lib. de Pallio cap. 4. nu. 83.

622. Aliqua Carthaginis conditrix, &c. secundum matrimonium, &c.] Figura (inquit Rhen.) Græca, qui & exclamationes hæc omnes rectè Ironicῶς interpretandas censet. Historiam ipsam his verbis explicat Tertull. infra T. 5. lib. de Monog. Regina Carthaginis profuga, & in alieno solo & tãtæ ciuitatis cùm maximè formatrix, cùm Regis nuptias vltrò optarè debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit econtrario vri quàm nubere. Exstant etiam (teste Zephyro) in laudem Didonis Epigrammata, quæ, ne Hiarba coniungeretur, se suo gladio confecit. Fabulas itaque de ea texuit Virgil. 4. Æneid.

623. Anaxarchus, &c.] Anaxarchi (inquit idem Zephyrus) patientiam, cum à Nicocreonte tyranno in Cyprum malâ fortuna delatus pistillis in mortario tunderetur, mirantur omnes; & celebrat eandem Laërtius ijsdem penè verbis quibus Auctor. Ex quo etiam intelligitur ad quid alludat Auctor cum dicit: cum ptissanæ, (quod vet. excus. magis placet quàm Zephyri, ptisanæ) pilo tunderetur. Pro eo enim quod habet Auctor: Tunde, tunde Anaxarchi follem; vtrem Græcè est πτίσσε πτίσσε, &c.

624. Attica meretrix, &c.] Etiam hoc repetitur infra T. 2. lib. ad Mart. & narratur Zephyro teste à Valerio Maximo, ac Cicerone in Tuscul. Rhen. in schol. hæc adfert ex Plin. hist. nat. lib. 24. Et Iphicratis (inquit) leæna celebratur. Scortum hæc lyra cantu familiaris Harmodio & Aristogitoni, consilia eorum de tyrannicidio ad mortem vsque excruciata à tyrannis, non prodidit.. Quamobrem Athenienses eam in honore habere volentes, ne tamen scortũ celebrasse viderentur, animal nominis eius fecere; atque vt intelligeretur caussa honoris, in opere linguam addi ab artifice vetuerunt. Hippiam autem tyrannum vocat Zephyrus. Pro comestam, liber Puteani; comesam, elegatius & vetustius item: expellit, pro expuit. Sic etiam apud Martialem expulit veteres libros habere, pro : expuit, monuit Carrio. Expulit vna duos tussis & vna duos.

628. Zeno Eleates.] Quod Zeno Eleates in tyrannum Dyonisium ausus sit, Zephyro teste, etiam videre est apud eosdem. Quibus adde & Laërtium qui interim non Dyonyij, sed Nearchi, seu vt alij. Diomedontis tyranni meminit, & simile proc-

fim

sis præcedente de lingua præcisa exẽplum illius adfert. Cicero Tuscul. qu. lib. 5. non aliud habet, quam quod perpessus sit omnia potius quàm conscios delendæ tyrannidis indicaret. Legimus autem ex MS. impassibilis; *pro eo quod habebant vet. excusi,* impassibilis, *quod omiserat Zephyrus*

626. Certè Laconum flagella, &c.] *Vide de hoc latius dictum lib. ad Martyres, & nostras ibidem Adnotationes Pro* acerbata *putat Latinius legendum:* aceruata; *sed placet vulgata lectio ob illud Claud. lib. 1. Et exiguum stimulando vulnus a-*cerbat; *ut accipiatur* acerbata *pro atrocius inflicta; maximè cum etiã MS. omnes eod. apud D. Cypr. epist. 42. ad Cornel.* acerbationibus *legant, pro eo quod ante exc.* aceruationibus.

627. Statuas defunditis, &c.] *Sic ex MS. pro:* diffunditis, *ut loquatur de statuis fusilibus. Ex iisdem cum Rhen. & Latinio:* præstatis & ipsi, *pro:* ipsis.

628. Ad leonem damnando Christianum.] *Ren. ex Gorz. cod.* clamando. *sed illud aliorum MS. & exc. magis placet, eo quod Præsides alloquitur.*

629. Nec quicquam tamen proficit exquisitior, &c.] *Etiam hoc ex MS. pro:* profuit. *Similia autem videre est & apud DD. Hilarium & Hieron. alicubi, & infra lib. ad Scapulam; latissime vero apud D. Iustin. Mart. lib. de Verit. relig. Christ. ut verissimum sit illud Epiphonema Auctoris nostri:* Semen est sanguis Christianorum.

630. Cicero in Tusculanis, &c.] *Ciceronis Tusculanæ & Senecæ liber ad Gallionem de remediis fortuitorum passim exstant.*

631. Diogenes.] *Diogenicam tolerantiam interprete Rhen. sub nomine* caninæ æquanimitatis *celebrat etiam auctor initio lib. de Patient. infra T. 2. & latius Laërtius in eius vita, qui, etiam conscriptum refert ab eo librum de morte.*

632. Pyrrhon.] Pyrrho (*qui Græcè πυῤῥὼν*) *Cicer. teste Acad. qu. lib. 2. ne sentire quidem ea sensit sapientẽ quæ ἀπάθεια nominantur. Fuit autem is Philosophus primo pictor. deinde Anaxarchi discipulus, quem Clemens Alexandr. Strom. lib. 7. contentiosum nuncupat; à quo Pyrrhonij quos Scepticos nuncupant, quibus, inquit idem Clemens Stromat. lib. 8. nihil est firmum aut stabile. Citatur autem* Pyrrhon *iste Eliensis ab Athenæo & Suida.*

633. Callinicus.] *Celebratur à Suida Sophistes Petreius; qui inter cetera scripsit Orationes aliquot inter quas ut hinc colligitur, una ad tolerantiam doloris & mortis adhortatoria.*

634. Vt omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat.] *Simile est illud D. Cypr. epist. 52. ad Antonianum, ubi Martyres dicit statim ad gloriam peruenire fidei statim & virtutis accipere mercedem, statim à Domino coronari. Atque adeò hic locus adnotandus est contra eorum errorem, qui coronam iustitiæ, adeò & martyrij, ad diem usque iudicij differendam dicere non verentur.*

LIBRI DE TESTIMONIO ANIMÆ ADVERSUS GENTES ARGUMENTUM, PER

Iacobum Pamelium.

QVum videret Tertullianus opusculis, quæ probatissimis atque lectissimis, pro Christiana fidei defensione editis, fidem non inclinare humanam de incredulitate duritiam: nouum Testimonium Animæ aduersus Gentes aduocat; latius prosequutus, quod Apologetici cap. XVII. *paucis adtigerat.*

I. *Imprimis per prosopopœiam ab anima adhuc rudi, impolita & idiotica Christianorum nomine testimonium flagitans.*

II. *Deinde plures loquendi formulas in medium adducit, quæ omnibus in ore sunt etiam non Christianis exempli gratia:* Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Deus bonus est; Deus benefacit; Benedicat te Deus; Deus videt omnia; Deo commendo; Deus reddet; Deus inter nos iudicabit. *quibus manifestè Deum unicum & solum, confitentur.*

III. *Porro & dæmonia, quamuis Chrisippi aliquis assentator illudat, esse ea tamen, & abominationem sustinere, exsecrationes publicas testatum facere; per quas & dæmonium & satanam pronunciare solent.*

IIII. *Quin etiã animæ statũ, post vitæ dispunctionem vel inde agnosci; quod quosdam misellos, alios securos nuncupent, dum alicuius defuncti recordantur; quòd defunctis parentent; quòd cineri terram grauem & penes inferos tormentum imprecentur; aut econtrario refrigerium comprecentur, & ut benè apud inferos requiescant; quòd postremam famam post mortem affectent; quòd denique de iampridem defunctis occurrat dicere:* Abijt iam & reuerti debet.

V. *Atque omnia animæ Testimonia tanto communia, quanto naturalia; quanto naturalia, tanto diuina: friuola cuiquam non debere videri; cùm sit natura magistra, anima discipula, maximè cùm prior anima quàm litera, sermo quàm liber, sensus quàm stylus, & homo quàm philosophus aut poeta: & si hæc eloquia de litteris usurparit, anima potius de diuinis quàm secularibus; quippè quæ has ætate aliqua antecedant, ut suo loco edocuit Auctor, nempè Apologet. cap.* XIX.

VI. *Credendum itaque animæ, atque adeò naturæ & Dei ipsius testimonio; eãmque conueniendam cùm Christianus quis timet fieri; præsertim cùm omnium gentium nomen sit unus homo, una sit anima; varia vox, unus spiritus; varius sonus, sed loquela communis mater. Deus & Dei bonitas ubique: dæmonium & maledictio eius ubique: atque adeò animæ in die iudicij exprobrandum fore:* Deum prædicabas, & non requirebas; dæmonia abominabaris, & illa adorabas; iudicium Dei appellabas, nec esse credebas; Christianum nomen sapiebas, & persequebaris.

Ceterum primus hunc librum edidit Gagnæus anno 1545. cum titulo dumtaxat: DE TESTIMONIO ANIMÆ, *qui quum satis obscurus esset, adieci,* ADVERSVS GENTES. *Eundem deinde castigauit com-*

pluribus in locis Gelenius, ad Britannicum Lelandi exemplar. Tertulliani autem esse tum stylus difficilis ac sententijs creber, tum dictum Libri argumentum satis conuincunt; ita vt demirer quosdam alioqui eruditos viros contrariam de stylo tenere sententiam: præsertim quum D. Hieronymus plures libros aduersus Gentes conscriptos memoret Epistola ad Magnum quorum vnum huncesse censeo. His adde verba ipsius Auctoris libro de carne Christi, infra Tom. 3. Plenius hæc prosequitur libellus, quem scripsimus de Testimonio Animæ. *Vtinam suppetisset exemplar MS. vt licuisset emendatiorem in lucem emittere. sed nolui ex solis coniecturis, nisi ijs locis, quos Latinus Latinius indicauit, quicquam castigare; è cuius notis non parum etiam confirmatur mea de hoc libro tanquam Tertullianico censura. Nos autem nunc primùm Adnotationes addimus.*

D

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI DE TESTIMONIO ANIMÆ LIBER ADVERSVS GENTES.

CAP. I.

MAGNA [1] curiositate & maiore longè memoria opus est ad studendum, si quis velit ex litteris receptissimis quibusque philosophorum vel poëtarum vel quorumlibet doctrina sapientiæ secularis magistrorum testimonia excerpere Christianæ veritatis; vt æmuli persecutorésque eius de suo proprio instrumento, & erroris in se, & iniquitatis in nos rei reuincantur. [2] Nonnulli quidem, quibus de pristina litteratura & curiositatis labor & memoriæ tenor perseuerauit, ad eum modum opuscula penes nos condiderunt, commemorantes & contestificantes in suggilationem & originem & traditionem & sententiarum argumenta, per quæ recognosci possit, nihil nos aut nouum aut portentosum suscepisse; de quo non etiam communes & publicæ litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus, aut æquitatis admisimus. Sed ne suis quidem magistris, aliàs probatissimis atque lectissimis, fidem inclinauit humana de incredulitate duritia, sicubi in argumēta Christianæ defensionis impingunt: tunc vani poëtæ, cùm deos humanis passionibus & fabulis designant: tunc philosophi duri, cùm veritatis fores pulsant. Hactenus sapiens & prudens habebitur, qui propè Christianum pronunciarit, cùm si quid prudentiæ aut sapientiæ affectauerit, seu ceremonias despuens, seu seculum reuincens, pro Christiano denotetur. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris & doctrina peruersæ felicitatis, cui in falso potius creditur, quàm in vero. Viderint si qui de vnico & solo Deo pronunciauerunt. Imò nihil omninò relatum sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobare possit. Nam & quod relatum est, neque omnes sciunt: neque qui sciunt, constare confidunt. Tāto abest vt nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi iā Christianus. Nouū testimoniū aduoco, imò omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatius, toto homine maius, id est totum quod est hominis. [3] Consiste in medio anima, seu diuina & æterna res es secundū plures philosophos, eo magis non mentiens: Seu minimè diuina, quoniā quidem mortalis, vt Epicuro soli videtur, eo magis mentiri non debebis, seu de cœlo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris, seu atomis concinnaris, seu cum corpore incœperis, seu post corpus induceris, vnde & quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus & scientiæ capacissimum. Sed non eam te aduoco, quæ scholis formata, bibliothecis exercitata, [4] academijs & porticibus Atticis partam, sapientiam ructas. Te simplicem & rudem & impolitam & idioticam compello, qualem habent qui te solam habent, illam ipsam de cōpito, de triuio, de textrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulæ peritiæ tuæ nemo credit. Ea expostulo, quæ tecum in hominem infers, quæ aut ex temetipsa, aut ex quocunque auctore tuo sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana. fieri enim, non nasci solet Christiana. Tamen nunc à te testimonium flagitant Christiani, ab extranea aduersus tuos, vt vel tibi erubescant, quòd nos ob ea oderint & irrideant, quæ te nunc consciam detineant. [5] Non placemus, Dominum prædicantes hoc nomine vnico vnicum, à quo omnia, & sub quo vniuersa. Dic testimonium si ita scis. Nam te quoque palam & tota libertate, qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronunciare, Quod Deus dederit, &, Si Deus voluerit. ea voce & aliquem esse significas, & omnem illi confiteris potestatem, ad cuius spectas voluntatem, simul & ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iouem, Martem, Mineruam. Nam solum Deum confirmas, quem tantum Deum nominas, vt & cùm illos interdum deos appellas, de alieno & quasi pro mutuo vsa videaris. De natura quoque Dei quam prædicamus, nec te latet: Deus bonus est, Deus benefacit, tua vox est. Planè ea dicis, sed homo malus scilicet, contraria propositione obliquè & figuraliter exprobrans, ideò malum hominem,

E

F

II.

quià

A quia à Deo bono abscesserit. Etiam quòd penes Deum bonitatis & benignitatis [6] omnis benedictio inter nos summum sit disciplinæ & conuersationis sacramentum, Benedicat te Deus, tam facilè pronuncias, quàm Christiano necesse est. At cùm id maledictum conuertis in benedictionem Dei, perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris. Sunt qui etsi Deum non negent, dispectorem planè & arbitrum, & iudicem non putent: in quo vtique nos maximè reijciunt, qui ad istam disciplinam metu prædicati iudicij transuolamus: sic Deum honorantes, dum curis obseruationis, & molestijs anima aduersionis absoluunt, [7] cui ne iram quidem adscribunt. Nam si Deus (inquiunt) irascitur, corruptibilis & passionalis est. Porrò quod patitur, quódque corrumpitur, etiam interitum potest capere, quem Deus non capit. At idem alibi animam diuinam & à Deo conlatam confitentes, cadunt in testimonium ipsius animæ retorquendum aduersus opinionem superiorem. Si enim anima aut diuina aut à Deo data est, sine dubio datorem suum nouit. Et si nouit, vtique & timet, vt tantum postremò auctorem. An non timet, quem magis propitium velit quàm iratum? Vnde igitur naturalis timor animæ in Deum, si Deus non nouit irasci? Quomodo timetur, qui nescit offẽdi? Quid timetur, nisi ira? Vnde ira, nisi ex animaduersione? Vnde animaduersio, nisi de Dei iudicio? Vnde iudicium, nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi Dei solius? Hinc ergo tibi anima de conscientia suppetit domi ac foris, nullo irridente vel prohibente prædicare, Deus videt omnia, & Deo commmendo, & Deus reddet, & Deus inter nos iudicabit. [8] Vnde hoc tibi non Christiana? Atque id plerunque & [9] vitta Cereris redimita, & pallio Saturni coccinata, & deæ Isidis linteata. In ipsis denique templis Deum iudicem imploras, sub Æsculapio stans; Iunonem in ære exorans, Mineruæ calceans furuis galeam formis, & neminem de præsentibus deis contestaris; in tuo foro aliunde iudicem appellas, in tuis templis a-

B lium Deum pateris. O testimonium veritatis, quæ apud ipsa dæmonia testem efficit Christianorum! [[10] Enimuero cur dæmonia adfirmamus esse? sanè quasi non & probemus, qui ea soli de corporibus exigimus. [11] Aliqui Chrysippi adsentator inludit ea, & esse & abominationem sustinere, execrationes tuæ respondent. [12] Dæmonium vocas, hominem aut immunditia, aut malitia, aut insolentia, aut quacunque macula, quam nos dæmonijs deputamus, aut ad necessitatem odij opportunam. Satanam denique in omni auersatione & aspernatione & detestatione pronuncias, quem nos dicimus malitiæ Angelum, totius erroris artificem, totius seculi interpolatorem, per quem homo à primordio circumuentus, vt præceptum Dei excederet, & propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectũ, suæ etiam damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum. Et licet soli illum nouerint Christiani, vel quæcunque apud dominum secta, & tu tamen eum nosti dum odisti. [[13] Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, quantum & ad ipsum statum tuum tendit, affirmamus te manere post vitæ dispunctionem, & expectare diem iudicij, [14] próque meritis aut cruciatui destinari, aut refrigerio, vtroque sempiterno. Quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam, eiusdémque hominis materiam, & memoriam reuersuram, quòd & nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate, & nulla ratio sit iudicij sine ipsius exhibitione, qui meruit iudicij passionem. Ea opinio Christiana etsi [15] honestior multo Pythagorica, quæ te non in bestias transfert, etsi [16] plenior Platonica, quæ tibi etiam dotem corporis reddit, etsi [17] Epicurea gratior, quæ te ab interitu defendit: [18] tamen propter suum nomen soli vanitati & stupori, & vt dicitur, præsumptioni deputatur. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra præsumptio. Primò enim cùm alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum: non vtique quòd de bono vitæ erep-

C tum, sed vt pœnæ & iudicio iam ascriptum. Ceterùm aliàs securos vocas defunctos. Profiteris & vitæ incommodum, & mortis beneficium. Vocas porrò securos, si [19] quando extra portam cum [20] obsonijs & mattæis tibi potius parentans ad busta recedis, aut à bustis dilutior redis. At ego sóbriam tuam sententiam exigo: misellos vocas mortuos, cùm de tuo loqueris, cùm ab eis longè es. Nam in conuiuio eorum quasi præsentibus & conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis, debes adulari propter quod lætius viuis. Misellum ergo vocas qui nihil sentit, quid quòd vt sentienti maledicis, cuius memoriam cum alicuius offensæ morsu facis. [21] Terram grauẽ imprecaris, & cineri penes inferos tormentum: æquè ex bona parte, cui gratiam debes, ossibus & cineribus eius refrigerium comprecaris, & vt benè requiescat apud inferos cupis. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseuerantia, si denique nihil es ipsa vbi corpus reliquisti: cur mentiris in te, quasi aliquid vltra pati possis? Imò cur in totum times mortem, si nihil est tibi timendum post mortem, quâ nec experiendum post mortem? Nam etsi dicere potes, ideò mortem timeri, non vt aliquid minantem, sed vt commodum vitæ amputantem: atquin cùm & incommoda longè plura vitæ pariter excedas, & lucratione grauioris partis metum diluis, nec iam timenda est amissio bonorum, quæ altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum quod nos liberat ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimam nosti: certè mortem timere non debes, quam malâ nescis. At cùm times, scis malam. Non scires autem malam, quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem, quod eam malam faciat, vt timeas. Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat quod euadere non potest. Ex altera parte congredior lætioris

ſpei poſt mortem. Nam omnibus ferè ingenita eſt famæ poſt mortem cupido. [23] Longum eſt retexere Curtios & Regulos, vel Græcos viros, quorum innumera elogia ſunt contemptæ mortis propter poſtumam famam. Quis non hodie memoriæ poſt mortem frequentandæ iſta ſtudet, vt vel litteraturæ operibus, vel ſimplici laude morum, vel ipſorum ſepulchrorum ambitione nomen ſuum ſeruet? Vnde anima hodie affectaret aliquid, quod velit poſt mortem, & tantoperè præpararet quo ſit vſura poſt obitum, ſi nihil de poſtero ſciret? Sed fortitan de ſenſu poſt exceſſum tui certior es, quàm de reſurrectione quandoque, cuius nos præſumptores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima prædicatur. Nam ſi de aliquo iampridem defuncto tanquam viuo quis requirat, præ manu occurit dicere, Abijt iam, & reuerti debet. E

V. [[24] Hæc teſtimonia animæ quanto vera, tanto ſimplicia: quanto ſimplicia, tanto vulgaria: quanto vulgaria, tanto communia: quanto communia, tanro naturalia: quanto naturalia, tanto diuina. non putem cuiquam friuolum & frigidum videri poſſe, ſi recogitet naturæ maieſtatem, ex qua cenſetur auctoritas animæ. Quantum dederis magiſtræ, tantum adiudicabis diſcipulæ. Magiſtra natura, anima diſcipula. Quicquid aut illa edocuit, aut iſta perdidicit, à Deo traditum eſt, magiſtro ſcilicet ipſius magiſtræ. Quid anima poſſit de principali inſtitutore præſumere, in te eſt æſtimare de ea quæ in te eſt. Senti illam, quæ vt ſentias efficit: recogita in præſagijs vatem, in omibus augurem, in euentibus proſpicem. Mirum ſi à Deo data homini nouit diuinare. Tam mirum, ſi eum à quo data eſt, nouit. Etiam circumuenta ab aduerſario meminit ſui auctoris, & bonitatis, & decreti eius, & exitus ſui, & aduerſarij ipſius. Sic mirum, ſi a Deo data, eadem canit, quæ Deus ſuis dedit noſſe. Sed qui eiuſmodi eruptiones animæ non putauit doctrinam eſſe naturæ & congenitæ & ingenitæ conſcientiæ tacita commiſſa, decet potius de ventilatis in vulgus opinionibus publicatarum litterarum vſum iam & quaſi vitium corroboratum taliter ſermocinandi. [24] Certè prior anima quàm littera, & prior ſermo quàm liber, & prior ſenſus quàm ſtylus, & prior homo ipſe quàm philoſophus & poëta. Nunquid ergo credendum eſt ante litteraturam & diuulgationem eius mutos abſque huiuſmodi pronunciationibus homines vixiſſe? Nemo Deum & bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur: mendicabat ſermo, opinor, immò nec vllus eſſe poterat, ceſſantibus etiam tunc, ſine quibus hodie iam beatior, & locupletior, & prudentior eſſe non poteſt, ſi ea quæ tam facilia, tam aſſidua, tam proxima hodie ſunt, in ipſis quodammodò labijs parta, retrò non fuerunt, antequam litteræ in ſeculo germinaſſent, [25] antequàm Mercurius (opinor) natus fuiſſet. Et vnde ordo ipſis litteris contingit, noſſe, & in vſum loquelæ diſſeminare, quæ nulla vnquam mens conceperat aut lingua protulerat, aut auris exceperat? At enim cùm diuinæ ſcripturæ, quæ penes nos vel Iudæos ſunt, in quorum oleaſtro inſiti ſumus, multo ſecularibus litteris non modica tantùm ætate aliqua antecedant, [26] vt loco ſuo edocuimus, ad fidem earum demonſtrandam: & ſi hæc eloquia de litteris vſurpauit anima, vtique de noſtris credendum erit, non de veſtris: quia potiora ſunt ad inſtruendam animam priora, quàm poſtera, quæ & ipſa à prioribus inſtrui ſuſtinebant; cùm etſi de veſtris inſtructam concedamus, ad otiginem tamen principalem traditio pertineat, noſtrúmque omninò ſit, quodcunque de noſtris ſumpſiſſe & tradidiſſe contingit vobis. Quod cùm ita ſit, non multum refert, an à Deo formata ſit animæ conſcientia, an litteris Dei. Quid igitur vis homo, de humanis ſententijs litterarum tuarum exiſſe hæc in vſus communis calloſitatem? D

Rom. 11.

VI. [[27] Crede itaque tuis, & de commentarijs noſtris tanto magis crede diuinis, ſed de animæ ipſius arbitrio perinde crede naturæ. Elige quam ex his fideliùs ſororem obſerues veritatis. Si de tuis litteris dubitas; neque Deus, neque natura mentitur: vt & naturæ & Deo credas, crede animæ, ita fiet vt & tibi credas. Illa certè eſt; quam tanti facis, quantum illa te facit, cuius es totus, quæ tibi omnia eſt; ſine qua nec viuere potes nec mori, propter quam Deum negligis. cùm enim times fieri Chriſtianus, eam conueni: cur alium colens, Deum nominat? cur, cùm maledicendos ſpiritus denotat, dæmonia pronunciat? cur ad cœlum conteſtatur, & ad terram deteſtatur? [28] cur alibi ſeruit, alibi vindicem conuenit? cur de mortuis iudicat? cur verba habet Chriſtianorum, quos ne auditos viſóſque vult? cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit à nobis? cur aut docuit, aut didicit? Suſpectam habe conuenientiam prædicationis in tanta diſconuenientia conuerſationis. Vanus es, ſi huic linguæ ſoli aut Græcæ, [29] quæ propinquæ inter ſe habentur, reputabis eiuſmodi, vt neges naturæ vniuerſitatem. Non Latinis nec Argiuis ſolis anima de cœlo cadit. omnium gentium vnus homo nomen eſt, vna anima, varia vox; vnus ſpiritus, varius ſonus; propria cuique genti loquela, ſed loquelæ materia communis. Deus vbique, & bonitas Dei vbique; dæmonium vbique, & maledictio dæmonij vbique; iudicij diuini inuocatio vbique, mors vbique & conſcientia mortis vbique & teſtimonium vbique. omnis anima ſuo iure proclamat, quæ nobis ne mutire conceditur. Meritò igitur omnis anima rea & teſtis eſt: intantum & rea erroris inquantum teſtis veritatis, & ſtabit ante aulas Dei die iudicij, nihil habens dicere. Deum prædicabas, & non requirebas: dęmonia abominabaris, & illa adorabas. iudicium Dei appellabas, nec eſſe credebas: inferna ſupplicia pręſumebas, & non pręcauebas: Chriſtianum nomen ſapiebas, & Chriſtianum perſequebaris. F

ADNO-

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE TESTIMONIO ANIMÆ.

Cap. I.

MAGNA curiositate, &c.] Posset inscribi caput hoc primum: Præfatio. neque enim aliud quàm beneuolentia captata, totius libri argumentum pauc◌̃ complectitur. Atqui adnotanda sunt phrases vocésque Tertullianica: de suo proprio instrumento, ac; reuincantur, pro conuincantur.

2. Nonnulli quidem, &c.] Alludit ad eos, qui ante se aduersus Gentes scripserunt, Græcos præsertim (nam secundum ab Apollonio Latinorum scriptorum à D. Hier. in Catalogo recensetur) Quadratum dico, Aristidem, Iustinum Philosophum, Anaxagoram, Melitonem, Theophilum Antiochenum, Apollinarium, Tatianum, Irenæum, Clementem Alexandrinum, & Miltiadem: quorum quædam ad verbum penè suo Apologetico insperserit, ad quem tacito nomine etiam hic videtur alludere. Adnotatu autem digna hic Tertullianicæ phrases: pristina litteratura; contestificantes, in suggillationem; si quid erroris eiecimus; fidem inclinauit; humana de incredulitate duritia; propè pronunciarit; pro Christiano[s] denotetur; viderint si qui, neque constare confidunt: pro, credunt; Tanto abest, & omni editione vulgarius.

3. Consiste in medio anima, &c.] Prosopopœia ad Animam, à qua testimonium aduersus Gentes deposcit; in qua persistit ad finem vsque capitis quarti. Varias autem de quibus hic paucis Epicuri, aliorúmque Philosophorū de Anima opiniones latissimè recenset infra Tom. 3. lib. de Anima. Hoc vnum hic dicam: notandum, quum hæc scriberet, fuisse Auctorem in errore de Anima traduce aut corporea: quem postea incurrerit, vt in Prolegomenis nostris latius, maximè quum sub finem dicat: anima de cœlo cadit.

4. Academijs & porticibus Atticis, &c.] Ita castigauit Latinius, pro Academicis, ex iam dicto libro de Anima, vbi ijsdem prorsus verbis vtitur, quo proinde etiam Lectorem ad Adnotationes nostras remittimus. Rursum autem vide phrasin Auctoris: de compito, de triuio, de textrino (voce Ciceroniana) totam; & ijsdem verbis quibus in dicto Apologetico: fieri enim non nasci solet Christiana. Item: vt vel tibi erubescant, quemadmodum & Q. Curtius l. 5. erubescere fortunæ.

Cap. II.

5. Non placemus Dominum (seu potius meo iudicio: Deū) prædicantes, &c.] Inscribi merito debet hoc caput: De vnico & solo iudice Deo. Certè vel hinc patet huius esse germanum Tertulliani fœtum. quandoquidem & suprà Apol. c. 17. & infrà T. 3. adu. ius Marcionem, & de Res. carn. ijsdem verbis, quanquam paucioribus, idem inculcet, & idipsum fatens l. de Carne Christi, nominatim, vt supra in argumento, huic librum tacet. Imitantur autem Auctorem & Minutius in Octauio, & D. Cypr. l. Quod idola non sint Dij, & Lactant. cum l. 2. c. 1. scribit Ethnicos Deum potius quàm Iouem iurasse. Est vero etiam dura vox: figuraliter, pro: figuratè.

6. omnis benedictio inter nos summum sit disciplinæ & conuersationis sacramentum, &c.] Eodem modo dixit l. de Pudicitia: vt sacramento benedictionis exautoraretur, de quo ibi latius. Suffi[c]iat addidisse ibi loqui videri Auctorē de Eucharistia Sacramēto, hic verò de omnis generis benedictionibus, quib. Ecclesia vtitur. Locus proinde notandus aduersus eos, qui eas calumniantur, quum eas hic appellet summum disciplinæ Christianæ sacramentum. Neque vero de benedictione loqui, quæ laus Dei est, patet ex verbis illic adiunctis: Benedicat te Deus, quæ aut ad hominem aut ad creaturas quæ benedicuntur, referre necesse est, & (vti liquet ex T. 2. nostrorum Liturgicōn Latinorum in l. Sacra. D. Gregorij, à p. 259. vsque ad 264. & lib. sacra. Grimoldi Abbatis c. 1. & à c. 102. vsque ad finem) aut eadem ipsa aut similia benedictionibus Ecclesiasticis continentur. Neque etiam recentioribus duntaxat seculis in vsum venerūt, sed & ante legem, & in lege Moysi (vt naturæ ethnicis inditam omittam cuius hic quoque fit mentio) & noui Testamenti tempore semper vsitata fuerunt. Exempli gratia: Sic benedixerunt Abraha Melchisedech. Gen. 14. Heb. 7. Pharaonī Iacob, Gen. 47. Aaron plebi, Leu. 9. Dauid Berzillai Galaadita, 2 Reg. 19. Simeon Mariæ & Ioseph. Lucæ 2. in cuius locum successit Episcopalis benedictio. Sic Noë, Isaac, Iacob, & Mathatias iam morituri filijs suis, Gen. 14. 4. 48. Heb. 11. & 1. Mach. 2. item Moses, Aaron, filij eius, & Iosue populo Israel, post completas hostias, Leuit. 9. etiam formula præscripta, Num. 6. & ante obitū, Deut. 28. Iosue 8. Dauid & Salomon cum complessent sacrificium eidem populo, 2. Reg. 6. & 3. Reg. 8. Christus denique eleuatis manibus benedicens discipulos suos, in cælum ferebatur, Mar. 19. Luc. 24. Act. 1. ad quorum exemplum sub finem sacrificij iam inde ab ætate Apostolorum datur benedictio. Sic sponsa Isaac, & Tobiæ, Rebecca & Sara, parentis benedictionem impertitæ sunt, Gen. 24. Tob. 7 & 9. vnde mutuata nuptiarum, quas etiā Christus sua præsentia benedixit, in Cana Galileæ, benedictio. Sic benedixit Elcana & vxori filióq; Samueli Heli sacerdos, 1. Reg. 2. & pueros Christus cōplexans, imponénsque manus super illos, benedicebat eos, Mat. 19. Luc. 10. ex quo orta infantiū in baptismo benedictio. Sic Christus panē & pisces benedixit, Mat. 14. Marc. 6. Ioan 6. ac. Matth. 15. Marc. 8. quem morem Ecclesia imitatur in Benedictione panis, quem benedictū nūcupāt de quo in Liturgicis. ac ante cibi aut potus sumptionem, Apostolo teste, quia sanctificari dicit creaturam per verbum & orationem, 1. Tim. 4. de quo vide Adn. nostras in D. Cyprian. epist. 63. ad Cæcilium, n. 39. Sic aqua aspersionis, quæ iuxta Alexandri PP. 1. institutionem benedicitur, successit in aspersionem sanguinis & aquæ, quæ tum Aaron & filij eius tum vestimenta sacerdotalia & tabernaculum altare & sanctuarium aspersit Moses, Leuit. 7. 16. & Exo. 24. Sic fit cineris benedictio feria quarta in capite quadragesimæ ad imi: ationem Mosis, qui cinere vitulæ asperso omnem sanctificauit congregationem Israel, Leuit 16. Heb. 9. De reliquis quoque Ecclesiasticis benedictionibus ne his sim prolixior, idem esse iudicium; vel orationes ipsæ, quibus ceres, palma, oleū, chrisma benedicuntur, quas in Ordine Romano reperire est, & dicto Liturgicōv nostrorū T. 2. testatum faciunt. De benedictionibus item sacramentorū, vtpote aquæ in baptismo, chrismatis in confirmatione panis & vini in Eucharistia, personarum per manuum impositionem, & aliis, in Pœnitentia, Ordinis, & Matrimonij, olei denique extremæ vnctionis Sacramentis, alibi latius. Lego autem rursus ex 1. edit. Gagnæi dispectorem, pro eo quod Gelenius: despectorem, eo quod adiungatur: arbitrum & iudicem, quibuscum magis conuenit dispector, qui diligenter in omnem partem omnia videat & consideret, quàm despector qui deorsum videat, maximè cum sequatur: sic Deum honorantes, dum curis obseruationis, & molestijs animaduersionis absoluunt. Malo etiam legi, At idem, vti erat prius, quàm ijdem: quia etiam alibi idem plurali numero vsurpat.

7. Cui ne iram quidem adscribunt, &c.] Fortassis hoc ad errorem Tertulliani vergit, quo Deum corporeum alicubi facit, & proinde passionibus obnoxium, vti latius in Prolegomenis, nisi iram Dei impropriè accipiamus, sicuti alij Patres, pro vindicta Dei Ad quod videtur spectare illud: vnde ira nisi ex animaduersione? vnde animaduersio nisi de Dei iudicio?

8. Vnde hoc tibi non Christiana?] Ita castigauit Latinius, pro Christiane. alloquitur enim animam, & manifestè id conuincunt quæ sequuntur.

9. & vitta Cereris, &c.] Vel hinc patet librum hunc Tertulliani esse. Nam sicuti lib. de Pall. c. 4. vittam Cereris, Pallium coccineum Saturni sacerdotibus attribuit; & quod ibi dixit de tenebrica veste & capite tetrici velleris Bellona, hic Mineruam (inquit) calceas furuis galeam formis. illud explicari potest ex Clem. Alexandrino adu. Gentes, qui ex quinque Mineruis (itidem & Arnob. l. 3.) vltimam facit filiam

Pallantis & Titanidis, filiæ Oceani, quæ patre impiè ab ipsa sacrificato, ornata fuit patris pelle tanquam vellere. Istud obscurum est, nisi ex mea coniectura legas, Mineruæ calceans furuis galeam formis: *vt calceare accipiatur sicuti illud Act. 12. Calcea te caligas tuas, pro, induere; & alludat ad vellus furuum siue tenebricosum, quo tanquam galea caput tegebant Mineruæ sacrorum ministri.*

Cap. III.

10. Enimuero cur dæmonia. &c.] *Inscripsimus caput hoc:* De dæmonijs, *quod eiusdem planè est argumenti cum 22. & 23. c. Apologetici, ad quæ Lectorem remittimus, hoc addito, quod ex ijsdem aliquot verbis vtrobique patet Tert. esse hunc librum. Vide eadem apud D. August. l. 9. de ciuit. Dei ca. 19.*

11. Aliqui Chrysippi adsentator inludis ea. At esse, &c.] *Sic rectè Gelenius est verè plane Tertullianicum,* Aliqui, *pro,* aliquis. *Videtur autem* Chrisyppus *Philosophus (de quo latius l. de Anima, infra T. 3.) dæmonia illusisse, libro, quantum apparet, de diuinatione, quem citat Lactantius lib. 1.*

12. Dæmonium vocas, hominem, &c.] *Oratio imperfecta, quia dicere oporteret:* hominem *affectum* immunditia, *aut sim le quid. Reposuimus etiam ex margine editionis Gagnæi,* auersatione; *pro,* vexatione. *Et aduocanda vox phrasesque Tertullianica:* interpolatorem, *ac* damnationis traducem: *nam similiter l. de Resurr. car.* substantiæ traducem *dixit, vti etiam aduotauit Latinius: &* secta *in bonam partem.*

Cap. IIII.

13. Iam nunc quod ad necessariorem sententiam, &c.] *Caput hoc* De statu animæ post. mortem *tractatum continet. Atqui similiter infra T. 2. l. de habitu muliebri (quod non retinuit etiam Latinius)* operas necessariores *dixit: & T. 3. l. de car. Christi:* necessarius aliquid. *Item* dispunctio vitæ; *pro,* morte. *Auct. frequentiss. est, vt alibi latius.*

14. próque meritis, &c.] *Locus pro operum* meritis, *quales alibi complures. En vero rursus vocem obsoletam:* passionalis, *pro,* passioni obnoxiæ.

15. etsi honestior multo Pythagorica, &c.] *De hac opinione Pythagoræ latius suprà Apolog. c. 48. num. 606 & infrà T. 3. lib. de Resurr. carn. ac lib. de Anima.*

16. etsi plenior Platonica, &c.] *De hac sic apertiùs initio l. de Resurr. carn.* Platonici (*inquit*) immortalem animam econtrario reclamant, immò adhuc proximè etiam in corpora remeabilem.

17. etsi Epicurea gratior, &c.] Nihil enim esse post mortem (*inquit ibidem*) Epicuri schola est. *Et proinde magis* gratior, *quod ex margine in contextum inseruit Gelenius, quam,* grauior, *vt habebat 1. editio.*

18. tamen propter suum nomen, &c.] *Resurrectionis nomen intelligit Gentibus non nouum modò, sed & ridiculum, vti videre est Act. 17. cùm Epicurei & Stoici Philosophi cum Paulo disserentes, Nouorum (inquiebant) dæmoniorum videtur hic adnuntiator esse; quia Iesum & resurrectionem adnuntiabat eis.*

19. siquando extra portam.] *Adnotanda consuetudo extra portam* busta, *seu* sepulcra condendi, *primum apud Ethnicos, deinde apud Iudæos, vti patet ex Christi sepulchro. Io. 19. & mortuo elato adolescente extra ciuitatem Naim, Luc. 7. Quæ etiamnum seruatur multis in locis apud Gallias: vbi cœmiteria extra ciuitates plerumque videre est.*

20. cum obsonijs & mattæis sibi potius parentans ad busta, &c.] *Similiter initio l. de Resu. car.* Et tamen (*inquit*) defunctis parentant, & quidem impensiss. officio, &c. At ego magis ridebo vulgus, tunc quoque cum ipsos defunctos atrociss. exurit (*hinc* busta *appellata*) quos postmodum gulos. nutrit. Mattæa *enim (Athenæo interprete) dicta pretiosa edulia omnia. hinc Matteolicus Calderino gulosus dicitur. Improbant autem eam consuetudinem adhuc ad id vsque temporis in Africa, etiam Christianis vsitatam, DD. Ambrosius in illud Lucæ: Sine mortuos sepelire mortuos suos, ac Aug. l. 6. Conf. c. 2. De mor. Eccl. cathol. lib. 1. c. 34. Epist. 64. ad Aurelium, Conc. 1. in Psal. 48. Hodiè in locum illarum epularum apud sepulchra Agape seu mensa pauperum.*

21. Terram grauem imprecaris, &c.] *De prouerbiali hac formula:* Sit tibi terra grauis: *& altera sub huius capitis finem:* Abijt iam, & reuerti debet. *quæ etiamnum vulgò quoque Teutonico in ore est, vide nostra Prolegomena. Sunt autem Tertullianica:* qua occ; atquin, congredior, lætioris spei.

22. Longum est retexere Curtios & Regulos, &c.] *Notior est* Curtiorum & Reguli, *qui pro patria mortem oppetierunt, historia, quam vt pluribus sit opus. Meminit autem Auctor* Reguli, *tum vlt. c. Apol. suprà, tum T. 2. l. ad Mart. Atqui quod Auctori* Elogia, *partim suprà diximus c. 2. Apol. nu. 22. & mox ex Rhen. latius l. seq. ad Scapulam.* Postumam famam *verò Metaphoricôs dixit, eam quæ post mortem perdurat.*

Cap. vi

23. Hæc testimonia animæ, &c.] *Titulum dedimus huic capiti:* De auctoritate testimoniorũ Animæ. *Vide autẽ rursus phrasin vocesque Auctoris;* tanto, quanto; prospicem; prouidum: *ac* exitus sui aduersarij ipsius: *quamquam ibi mendũ subesse videatur, vt legendum sit* & aduersarij, *vt referatur* exitus *sui ad statum animæ post mortem, &* aduersarius *ad Sathanam, vti supra latius cap. 2.*

24. Certè prior anima quàm littera, &c.] *Locus iste, quandoquidem paulopost hanc animæ* loquelã, Traditionem *nuncupat, optime possit adaptari ad Traditionum Eccl. auctoritatem; quippe quæ libris omnibus &* stylo, *id est,* litteratura *omni priores sunt. Quæ voces etiam sunt Tertullianica.*

25. antequàm Mercurius (opinor) natus fuisset.] *Mirum esset; quod hic & l. de cor. mil. c. 8* Mercurium *litterarum inuentorem faciat, cùm Apol. c. 10. Saturno id inuentum videatur adscribere, sicuti etiam Minutius in Octauio, & D. Cypr. de Idol. van. (vbi aliquid hac de re adnotauimus, nu. 10.) nisi etiam scriptores Ethnici ea in re variarent. Hyginus enim fab. c. 277. varijs auctoribus varias adscribit litteras, vti & Plinius sub finem l. 7. nat. hist. Diodorus interim l. 1.* Mercurium *eas in Ægyptum intulisse scribit: cùm neque Ægyptium quantum eius nominis fuisse, Cicero l. 3. de nat. Deorum, & post eum Arn. l. 3. commemorant, quamquam idem Diodorus paulopost Ægyptijs primum tribuit earum inuentum. Verum eorum verisimilior est (vti Apol. c. 19. nu. 276. diximus) sententia, qui cum Plinio Assyrias primas arbitrantur litteras, & ab ijs ad Phœnices & in Ægyptum delatas, à Phœnicibus verò in Græciam, à Pelasgis in Latium. Quod ipsum de Hebraïs intelligitur in Syria etiam ante diluuium vsitatis. Scribit enim Iosephus Antiq. l. 1. à liberis Seth duabus columnis inscriptam fuisse disciplinam rerum cœlestium, quarum ea quæ lapidea fuit, ad ætatem vsque suam in Syria perdurasse affirmat. Eus. denique de Præpa. Euang. l. 10. ca. 2. multis comprobat ab Hebræis primùm litterarum tradita elementa.*

26. vt suo loco edocuimus.] *Alludit haudubiè ad c. 19. Apol. quo Lectorem ad Adnot. nostras remittimus. Est verò etiam Tertullianicũ* multo sæcularibus litteris antecedant: *quod vt contradictionem in se non includat, videtur legi debere:* non modica tantum ætate: *pro,* vel modica. callositatem *autem pro vetustate accipit, non aliter atque Cicero l. 3. Tusc. quæ callum vetustatis dixit.*

Cap. vi.

27. Crede itaque tuis, &c.] *Caput hoc meritò* Epilogus *inscribitur. Atqui pulchra est paulopost Antithesis:* Cor ad cœlum contestatur, & ad terram detestatur? *Ac si dicat: Deum in cœlum suspiciens testem aduocat, & vultu in terram depresso dæmonia execratur?*

28. cur alibi seruit, alibi vindicem conuenit?] *Alludit ad id quod suprà cap. 2. dixit:* In ipsis denique templis Deum iudicem implorats; *præterquam quòd hic non solum* vt iudicem, *sed & vt* vindicem *inuocari ab ipsis Deum insinuat, id est vt redemptorem & adsertorem, quemadmodum ad leges 12. Tabul. hunc locum etiam latius interpretatur Riguardus noster cap. 8. & 9.*

29. quæ propinquæ inter se habentur, &c.] *Veteres enim Græcas litteras easdem pene fuisse, quæ nunc Latinæ sunt, indicio esse*

A *ipse scribit Plinius, vbi suprà, Delphicam tabulam aeneam quæ Romæ in palatio Mineruæ adhuc conspiciebatur eius temporibus. Deinde de conuenientia Latinæ & Græcæ linguæ complures scripserunt, nominatim verò Adolphus MeetKerchus noster, l. de vet. & recta pronunt. linguæ Græcæ.*

ARGVMENTVM LIBRI AD SCAPVLAM PER IACOBVM PAMELIVM.

QVUM sub ipsis initijs adhuc quintæ persecutionis, suo Apologetico Romam misso vsque adeò nihil se profecisse videret Tertullianus, vt Scapula Prouinciæ Africæ Præses, Carthagini ceteris crudelius in Christianos grassaretur, hunc libellum velut deprecatorium ad illum misit.

I. *Non quòd Christiani tormenta expauescerent, qui magis damnati gaudeant quàm absoluti, sed quòd ipsis timerent qui se persequebantur, quos diligere, & pro quibus orare iubentur.*

II. *Quare (principio & sub finem) paucis inculcat suorum innocentiam, quam latè prosecutus est dicto Apologetico à c. 28. ad vsque 46. quippe quum nullius hostes sint, nedum Imperatoris, quem scientes à Deo suo constitui, saluum velint cum toto Romano Imperio, quousque seculum stabit: tam diu enim stabit; pro cuius salute Deo suo & ipsius Imperatoris non orent modò, sed & sacrificent.*

III. *Verùm dolere se, quòd neque ipse Scapula, neque vlla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionem, maximè quum signa imminentis iræ Dei portenta aliquot præcessissent, tum messis nulla, & imber nimius, tum ignes qui supermœnia Carthaginis proximè pependerant, & solis penè lumen extinctum in conuentu Vticensi; insuper etiam quorundam Præsidum, qui Christianos vexassent, vitæ exitus id adtestarentur.*

IIII. *Proinde monet eũ μὴ θεομαχεῖν, qui possit & officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse, ad instar aliorum multorum, & nominatim ipsius Seueri Imperatoris, patris Antonini; qui Proculum Christianum, qui se*

B *per oleum aliquando curauerat; quem & Antoninus Christiano lacte educatus optimè nouerat, in palatio suo vsque ad mortem eius habuerit, ac clarissimas fœminas & viros sciens huius sectæ esse, testimonio exornarit, & populo furenti in os restiterit.*

V. *Illorum igitur exemplum secutus, parcat Carthagini, quæ alioqui decimanda foret; parcat propinquis suis, & propinquorum amicis: parcat denique Prouinciæ, quæ obnoxia iam facta erit concussionibus militum, maximè quum tunc ædificetur magis hæc Christianorum secta, cùm cædi videtur.*

Ceterùm hic vnus etiam eorum est librorum Tertulliani, quos plures D. Hieronymus Epist. ad Magnum aduersus Gentes commemorat: & eundem imitatur D. Cyprianus ad Demetrianum, Africæ itidem Proconsulem. Recensent eundem Trithemius Abbas script. Catalogo. & Palitianus antequam in lucem ederetur: neque quisquam vnquam, quin huius sit Auctoris, dubitauit. Editus est autem primùm à Rhenano, repurgatus ab eodem ex cod. Gorziensi, additis secunda vice Adnotationibus, & deinde ad exemplar Anglicum castigatus à Gelenio: a nobis denique ad Romana tria Vaticana recognitus, & Adnotationibus auctus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD SCAPVLAM LIBER.

CAP. I. NOS [3] quidem neque expauescimus, neque pertimescimus ea quæ ab ignorantibus patimur: [3] cùm ad hanc sectam vtique suscepta conditione eius, pacti venerimus, vt etiam [4] animas nostras autorati in has pugnas accedamus, ea quæ Deus repromittit, consequi optantes, & ea quæ diuersæ vitæ comminatur, pati timentes. Denique

C cum omni sæuitia vestra concertamus, etiam vltrò erumpentes: magísque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis & omnibus inimicis nostris, nedum amicis: Ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque, & orare pro eis qui nos persequuntur: vt hæc sit perfecta & propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est, inimicos autem solorum Christianorum. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, & miseremur erroris humani, & futura prospicimus, signa eorum cottidie intentari videmus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea,[5] quæ palam non vultis audire. [[6] Nos vnum Deum colimus, quem omnes naturaliter nostis: ad cuius fulgura & tonitrua contremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros & ipsi putatis deos esse, quos nos dæmonas scimus. Tamen humani iuris & naturalis potestatis est vnicuique quod putauerit colere: nec alij obest, aut prodest alterius religio. [7] Sed nec religionis est cogere religionẽ, quæ sponte suscipi debeat, non vi: cùm & hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis dijs vestris: ab inuitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sunt: contentiosus autem Deus non est. Denique qui est verus, omnia sua ex æquo, & prophanis, & suis præstat. Ideóq; & iudicium constituit æternum de gratis & ingratis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto vnquan deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem qui templa despoliant, & per deos iurant, & eosdem colunt, & Christiani non sunt, & sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum

II. Deut. 6. Psal. 134.

est, si retexamus quibus alijs modis & derideantur & contẽnantur omnes dij ab ipsis cultoribus suis. D
Sic & circa maiestatem Imperatoris infamamur, tamen [8] nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani inueniri potuerunt Christiani: sed [9] idem ipsi, qui per Genios eorum in pridie vsque iurauerant, qui pro salute eorum hostias & fecerant & vouerant, qui Christianos sæpè damnauerant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum Imperatoris: quem sciens à Deo suo constitui, necesse est vt & ipsum diligat, & revereatur, & honoret, & saluum velit, cum toto Romano Imperio, quousque seculum stabit: [10] tandiu enim stabit. Colimus ergo & Imperatorem sic, quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominem à Deo secundum, & quicquid est, à Deo consecutum, & solo Deo minorem. Hoc & ipse volet. Sic enim omnibus maior est, dum solo vero Deo minor est. Sic & ipsis dijs maior est dum & ipsi in potestate sunt eius. [11] Itaque & sacrificamus pro salute Imperatoris, sed Deo nostro & ipsius: sed quomodo præcepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus conditor vniuersitatis odoris, aut sanguinis alicuius. Hæc enim dæmoniorum pabula sunt. Dæmones autem non tantùm respuimus, verum & reuincimus, & cottidie traducimus, & de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute Imperatoris, ab eo eam postulantes, qui præstare potest. Et vtique ex disciplina patientiæ diuinæ agere nos satis manifestum esse vobis potest, cùm tanta hominum multitudo pars penè maior ciuitatis cuiusque in silentio & modestia agimus, singuli fortè noti magis quàm omnes, nec aliundè noscibiles quàm de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim vt indignè feramus ea nos pati quæ optamus, aut vltionem à nobis aliquam machinemur, quam à Deo expectamus.

2. Thess. 2. — 1. Tim. 2.

III. [[12] Tamen (sicut suprà diximus) doleamus necesse est, quòd nulla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionem: Sicut & sub [13] Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: Areæ non sint: areæ ipsorum non fuerunt. Messes enim suas non egerunt. Ceterùm & imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum, apparuit, cataclysmum scilicet & retrò fuisse propter incredulitatem & iniquitates hominum: & [14] ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerunt per noctem quid minati sint, sciunt qui viderunt, & pristina tonitrua quid sonauerint, sciunt qui obduruerunt. Omnia hæc signa sunt imminentis iræ Dei, quam necesse est quoquo modo possumus, vt & annunciemus, & prædicemus, & deprecemur, interim localem esse. Vniuersalem enim & supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur. [15] Nam & sol ille in conuentu Vticensi extincto penè lumine adeò portentum fuit, vt non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati [16] positus in suo hypsomate & domicilio. Habetis Astrologos. Possumus æquè & exitus quorundam Præsidum tibi proponere, qui in fine vitæ suæ recordadati sunt deliquisse quòd vexassent Christianos. [17] Vigellius Saturninus qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. [18] Claudius Herminianus in Cappadocia, cùm indignè ferens vxorem suam ad hanc sectam transisse, Christianos crudeliter tractasset, solúsque in [19] prætorio suo vastatus peste cum viuus vermibus ebullisset: Nemo sciat aiebat, ne spe gaudeant Christiani. Postea cognito errore suo: quòd tormentis quosdã à proposito suo excidere fecisset, penè Christianus decessit. [20] Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino, Christiani gaudete, exclamauit. Sed & qui videntur sibi impunè tulisse, venient in diem diuini iudicij. Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, quod cùm [21] Adrumeticum Mauilum ad bestias damnasses, & statim hæc vexatio subsecuta est, & nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis. Sed memento de cetero. E

IIII. [[22] Non te terremus, qui nec timemus: sed velim vt omnes saluos facere possimus monendo, μη θεομαχεῖν. Potes & officio iurisdictionis tuæ fungi, & humanitatis meminisse: vel quia & vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quàm nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta reuocare? Videris ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, vt confessos negare cogatis. Adeò confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad elidendos nos, iam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem Præsides & constantiores & crudeliores, dissimulauerunt ab huiusmodi causis? vt [23] Cincius Seuerus qui [24] Thistri ipse dedit remediũ quomodo responderent Christiani vt dimitti possent: vt [25] Vespronius Candidus, qui Christianũ quasi tumultuosum ciuibus suis satisfacere dimisit: vt [26] Asper, qui modicè vexatũ hominẽ, & statim deiectũ, nec sacrificium compulit facere, antè professus inter Aduocatos & Adsessores, dolere se incidisse in hanc causã. [27] Pudẽs etiã missum ad se Christianũ, in [28] elogio concussione eius intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem, [29] secundum mandatum. Hæc omnia tibi & de officio suggeri possunt, & ab eisdem Aduocatis: qui & ipsi beneficia habent Christianorum: licet adclamẽt quæ volunt. Nam & cuiusdam Notarius cùm à dæmone præcipitaretur, liberatus est: & quorundam propinquus & puerulus. Et [30] quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut à dæmonijs: aut valetudinibus [31] remediati sunt. Ipse [32] etiam Seuerus pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam & [33] Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, [34] Euhodeæ procuratorem, qui [35] eum per oleum aliquando curauerat, requisiuit, & in palatio suo habuit vsque ad mortem eius: [36] quem & Antoninus optimè nouerat: lacte Christiano educatus. [37] Sed & Clarissimas fœminas: & Clarissimos viros [38] Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, verùm & testimonio exornauit F

A nauit, & populo furenti in os palàm testitit.[39] Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetrauit. Quando non geniculationibus & ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ? Tunc & populus adclamans Deo deorum, Et qui solus potens, in Iouis nomine Deo nostro testimonium reddidit. Præter hæc, Depositum non abnegamus, Matrimonium nullius adulteramus, Pupillos piè tractamus, Indigentibus refrigeramus, Nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur, quos & ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus, nisi suæ sectæ?[40] quam incœstam, quam crudelem, tanto tempore nemo probauit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro iustitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro Deo viuo,[41] cremamur. quod nec sacrilegi, nec[42] hostes publici veri, nec tot maiestatis rei pati solent.[43] Nam & nunc à Præside Legionis, & à[44] Præside Mauritaniæ vexatur hoc nomen, sed[45] gladio tenus, sicut & à primordio mandatum est animaduerti in huiusmodi. Sed maiora certamina, maiora sequuntur præmia. [[46] Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantùm ne hoc ipso, quòd talia sustinemus, ad hoc solùm videamur erumpere, vt hoc ipsum probemus, nos hæc non timere, sed vltrò vocare.[47] Arrius Antoninus in Asia cùm persequeretur instanter, omnes illius ciuitatis Christiani ante tribunalia eius se manu facta obtulerunt: cùm ille paucis duci iussis, reliquis ait,[48] ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε. Hoc si placuerit & hîc fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac fœminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladijs opus erit?[49] Quid ipsa Carthago passura est[50] decimanda à te, cùm propinquos, cùm contubernales suos illic vnusquisque cognouerit, cùm viderit illic fortasse & tui ordinis viros & matronas, & Principales quasque personas, & amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo B si tibi, non nobis. Parce Carthagini, si non tibi.[51] Parce Prouinciæ quæ visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus & militum & inimicorum suorum cuiusque. Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. Ceterùm quos putas tibi magistros, homines sunt & ipsi morituri quandoque.[52] Nec tamen deficiet hæc secta quam tunc magis ædificari scias, cùm cædi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, vt aliquo scrupulo percussus, & inquirere accenditur, quid sit in causa, & vbi cognouerit veritatem, & ipse statim sequitur.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRUM AD SCAPULAM.

AD Scapulam.]. *Hunc de genere Patricio ex familia Corneliorum Scipionum fuisse constat. Anno enim vrb. cond.* CCCXII. *&* *rursum* CDIIII. *P. Cornelius Scipio Scapula primum rei gerēdæ caussa cum Appio Claudio Dictatore, deinde comitiorum habendorum caussa cum Lucio Camillo Dictatore Magister Equitum creatus Anno v. c.* CDXXI. *primus antequam sellam curulem sedisset Pontifex Maximus iuxtà Liuium, denique anno v.c.* CDXXV. *Consulatum gessit cum Plautio Proculo; Liuio & Cassiodoro testibus, quibus fasti consulares consentiunt tam Onuphrij quàm Goltzij.*

CAP I.

2. Nos quidem neque expauescimus, &c.] *Caput hoc nihil aliud quàm* Præfatio *est.*

3. Cùm ad sectam hanc, &c. pacti venerimus, &c.] *Alludit ad pacta in baptismo, de quibus latius infra Tom. sequenti libro de Corona militis.*

4. Animas nostras autorati.] *At si dicat. obigati, quemadmodum libro ad Martyres:* Ad ignes quidem se autorauerunt: *vnde (vt illic adnotauit Rhen.* Autoramentum, *&* *milites* autorati.

5. Quæ palam non vultis audire.] *Hinc patet non porrectum hunc librum supplicem, sed missum potius. Est autem similis locus de dilectione inimicorum, cum Apolog. c. 31. tum apud. Athenag. orat. pro Christianis.*

CAP. II.

6. Nos vnum Deum colimus, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De Christianorum innocentia: *quippe quam hic proponit ijsdem penè verbis, quibus latiss. eandem prosecutus est Apologetici capitibus, in Argumento nostro suprà citatis.*

8. Sed nec religionis est cogere religionem, &c.] *Nè quis fortè locum hunc detorqueat ad sectarum licentiam, adnotanda venit Auctoris sententia earundem libertati prorsus contraria initio Scorpiaci T. 3. infrà.* Ad officiũ hæreticos compelli, non illici, dignum est. Duritia vincēda est, non suadenda. *Neque verò nudè eam proponit, sed scripturis ijsdem confirmat, quibus probat D. Cyp. De exhorta. Mart. c. 5. Quòd sic idololatriæ indignetur Deus, vt præceperit eos etiam interfici, qui sacrificare & seruire idolis suaserint. Quo loco vide Adnot. nostras num. 27. & latius in Epist. eiusdem 52. ad Antonianum nu. 78. Videtur itaque ita Auctor hic intelligendus, quemadmodum loquuntur Doctores Scholastici, dum docent Iudæos aut Turcas ad suscipiendam religionem Christianam violenter & directè cogendos non esse, constanter interim asserentes, hæreticos ad officium debere compelli, & similiter Apostatas ad iudaismum aut Mahometismum declinates, non secus atque religionis suæ desertores. Eodem certe pertinent hæc verba Auctoris, vbi suprà:* Nec putem (*inquit*) disceptandum, an dignè Deus quos ab errore superstitionis auulserit, rursus in Ægyptum regredi nolit, an dignè à se non patiatur absistere, quos sibi elegit. Ita nec illud exspectabit retractari à nobis, an obseruari voluerit disciplinam quam voluit instituere, & an meritò vlciscatur desertam, quam voluit obseruatam, quando frustrà instituisset, si obseruari eam noluisset, & frustrà obseruari voluisset, si vindicare noluisset. *Atqui paulopost, siue legamus:* despoliant *cum exc. & vno Vaticano, siue* despoliani *cum 2. Vat. perinde est.*

8. Nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani, &c.] *Similiter Apolog. c. 35* Vnde Cassij, & Nigri, & Albini. *Atqui (quemadmodum adnotauit Rhen. partim ad hunc, partim ad librum de Pallio) hinc patet & Apologeticũ, & hunc*

Tractatum posteriorem esse libro de Pallio, cùm illic c. 2. plurium Augustorum, quorum Clodius Albinus vnus fuit, concordia celebretur. Qui postea Spartiano teste, aduersus Seuerum Imperatorem rebellis in Gallia victus est die vndecimo Kal. Mart. apud Tinurtium, & cadauer ante domum eius propriam iam diuisum, in Rhodanum fluuium abiectum est. Non dissimili fato Pescennius Niger à Syriacis legionibus Imperator appellatus contra Seuerum, tandem apud Cyzicum ab eodem est interemptus. At Auidius Cassius ex familia Cassiorum, qui in C. Iulium conspirauerant, L. Vero Imperatori insidias struxit, occisus tandem non iubente illo, sed tamen non vetante. Hinc Albianos, Nigrianos, & Cassianos vocat Tertullianus, defensionum istorum consciós. Plura de his in vita Auctoris, ne hic prolixiores simus.

9. Sed idem ipsi, qui per Genios eorum iurauerant, &c.] Ex MS. iterum, idem legimus cum vet. exc. pro ijdem. De iuramento vero per Genios Cæsarum, latius Apolog. cap. 32. num. 450.

10. Tamdiu enim stabit.] Hoc colligitur (inquit Rhen.) ex verbis illis Apostoli, 2. Thess. 2. Qui tenet, nunc teneat, donec de medio fiat. Non aliter autem dixit Auctor Apolog. c. 32. Est & alia necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu Imperij rebúsque Romanis, quòd vim maximam vniuerso orbi imminentem, ipsámque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem Romani Imperij commeatu scimus retardari. Et Lactantius l. 7. c. 25. Incolumi Roma nihil videtur metuendum: at vero cum caput illud orbis occiderit, & ῥύμη esse cœperit, quod Sybilla fore aiunt, quis dubitet venisse iam finem rebus humanis orbique terrarum? Quod miror ab Antonio Randensi inter errores deridendos adnotatum. Neque enim ipse tam de vrbe quàm de Romano Imperio loquitur, & dictam scripturam sic interpretantur cum Græci omnes, & D. Ambros. in Comment. tum etiam DD. Hieron. qu. 11. ad Algasiam, & August. cap. 19. lib. 20. de ciuit. Dei. Legimus autem ex MS. & solo Deo minorem.

11. Itaque & sacrificamus pro salute Imperatoris, &c.] Cum Apolog. cap 30. non nisi inuocationis & orationis meminerit, hic verò etiam sacrificij pro Imperatoribus, videtur hunc librum scribens Presbyter fuisse; quãtumuis hunc locum contra Missæ sacrificium detorqueant Magdenburgenses ob verba adiuncta: sed quomodo Deus præcepit pura prece: inde colligentes non nisi precum sacrificium debere intelligi. Verùm quid sibi velit, satis colligitur ex eo quod addit: Non enim eget Deus conditor vniuersitatis (seu immensitatis, vt habent 3. Vat. MS.) odoris aut sanguinis alicuius. Opponit enim precem puram odori aut sanguini, & vero noi Deo non sacrificamus odore aut sanguine, sed prece pura. nã sacrificiũ non nisi per preces & per inuocationem sacrificatur aut offertur. Verùm de hoc latiùs tum lib. sequ. de Iudæis, & lib. 3. aduersus Marcionem, T. 3. vbi similes loci ab illis in calumniam rapiuntur; tum potissimum lib. de Cultu fœmin. cap. 11. vbi verbis disertis: aut sacrificium offertur (inquit) aut Dei verbum administratur. & lib. de Orat. Tom. 2. qui totam rationem Missæ, vti celebrabatur in Africa, continet, in quo ter quatérve nomine sacrificij nominatum vtitur.

CAP. III.

12. Tamen (sicut supra diximus) doleamus, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quòd nulla ciuitas impunè latura sit Christiani sanguinis effusionem. Quam ipsam sententiam ijsdem penè verbis prosequitur D. Cypr. ad Demetrianum, vt adnotauit quoque Rhenanus.

13. Sub Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarum nostrarum, &c.] Hilarianus Præses Africæ videtur fuisse vnus decessorum Scapulæ. De areis verò sepulturarum, seu cœmiterijs Christianorum, vide Adn. nostras in D. Cypr. epist. 68. nu. 25. Cataclysmus autem & suprà in Apolog. & infra de hab. virg. accipitur pro generali diluuio: & exstat libellus de Cataclysmo inter. D. August. opera, T. 9.

14. Ignes qui super mœnia Carthaginis, &c.] Portentum simile describitur à Iosepho ante excidium Hierosolymitanum, de bello Iudaico l. 7. c. 12. Hinc etiam constat Carthagini habitasse Tertullianum.

15. Nam & sol ille in conuentu Vticensi, &c.] De Vtica Africæ oppido Carthagini vicino vide Adn. nostras in Concil. Carthag. sub D. Cypriano, ad sent. 41. Apparet autem (inquit Rhen.) distinctam fuisse in conuentus, instar Hispaniæ. Quam citeriorem in conuentus septem diuisam fuisse Plinius auctor est, sicut Bæticam in quatuor. Eos idem vocat iuridicos, quòd illic suo quique oppido finitimi disceptarent. Istiusmodi conuẽtus hodie referunt apud Christianos oppida Episcopijs insignia, quantum ad causas ad inet Ecclesiasticas. Igitur conuentum Vticensem accipe pro toto tractu, qui Iurisdictioni Vticẽsium subiectus erat. Quæ Rhenani interpretatio confirmatur his verbis Orosij lib. 1. cap. 2. Zeugis prius non vnius conuentus, sed totius Prouinciæ nomen fuisse inuenitur, vbi Carthago magna. Vnde patet Prouinciæ Africæ, seu Carthaginis, conuentum Vticensem fuisse.

16. Positus in suo hypsomate, &c.] Vtitur (inquit idem Rhen.) vocabulis astrologorum, loquens de Eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat altitudinem & domum. Si autem certi quid ex alijs scriptoribus, aut Ephemeridibus haberi posset de hoc prodigio, certius liceret iudicare de tempore quo scriptus est hic liber.

17. Vigellius Saturninus.] Vaticani tres codices, M. Gellius. Ego ex coniectura, quam tamen nolui in textum inducere, Valgius Saturninus. Quem enim sub Augusto, anno vrbis condi a. 741. Consul Romæ fuerit in locum Messalæ substitutus. C. Valgius C. F. Q. N. Saturninus Rufus (cuius etiam A. Gellius meminit) quidni alter aliquis Saturninus ex eadem familia potuerit Carthagini Præsidem agere, qui primus illic persecutionem mouerit? Certè anno Seueri Cæsaris VI. anno Urb. Cond. 950. Consul fuit. T. Haterius Saturninus, qui an alius, an idem, alijs disputandum relinquo.

18. Claudius Herminianus in Cappadocia, &c.] Veteres ex. Lucius Hieronimianus. 3. Vaticani, Lucius Geronimianus. Sed placet, Herminianus, aut potius, Herminius: quòd Herminia familia Romæ Consularis fuerit. Vide alicubi hac de re Franc. Balduinum, quippe qui sui ad me litteris meminerit se scripsisse aliquando de Claudio Herminiano, quem locum hactenus reperire non licuit. Colligitur autem hinc iam tum fidem Christianam in Cappadocia viguisse: de quo latiùs lib. sequenti Aduersus Iudæos.

19. in prætorio.] prætorium (inquit Rhenan.) villa est vrbana, quæ differt à rustica, propter elegantiam & nitorem. Suetonius in Caio Cæsare; In extructionibus (inquit) villarum & prætoriorum, omni ratione posthabita nihil tam efficere cupiebat, quam quod effici posse negaretur. Proinde D. Hieronymus dolium illud versatile Diogenis eleganter prætorium vocat, aduersus Iouinianum lib. 2. Quòcumque, inquit, se conterqueret in dolio, volubilem se habere domum iocabatur, & se cum temporibus immutantem. Frigore enim, dolij os vertebat in meridiem; æstate, ad septentrionem; & vtcunque sol se inclinauerat, Diogenis simul prætorium vertebatur. Porro vestra accedit cura; alioqui latere non potuisset. Addidi autem ex cod. Vat. MS. spe, ad illud: ne spe gaudeant.

20. Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino. &c.] Cæcilius Capella in Fastis Consularibus non reperitur: fortassis fuit de familia C. Cæcilij Q. F. Q. N. Metelli Caprarij Consulis, anno vrb. cond. 638. Quisquis tandem fuerit, Præses fuit Byzantij & Christianorum persecutor in Byzantino exitu, id est, exitio (sicuti vicissim, teste Festo) olim exitium vsurparunt pro exitu. Quod ipsum ille in vindictam fieri interpretatus: Christiani gaudete, exclamauit. Cõtigisse id scribũt Herodianus, Michael Glycas, & Cuspinianus, regnante Seuero Imperatore post triẽnij obsidionẽ, eo quod partes fouisset Pescennij Nigri, mœnibus dirutis, & Iuribus ademptis, denique loco ipso iurisdictioni Perinthiorum adsignato. Vnde deinceps (inquit Glycas) vsus obtinuit, vt Episcopi Byzantini confirmatio ad Heracliæ seu Perinthi spectaret Antistitem. Addens Constantinum Magnum, instau-

instaurato castro, quod olim a Byzo Thracum Rege exstinctum fuerat, magnum loci spacium adiecisse, vrbique cognomentum Noua Roma dedisse. Hac initiotis ac Imperij Constantinopolitani initia etiam Nicephorus commemorat Eccl. hist. l. 7. c. 47. qui etiam lib. 8. c. 6. recenset omnes Episcopos Byzantinos *à D. Andrea Apostolo ad Constantinum vsque, quorum primi xi. propter infidelium incursiones in oratorio quodam synaxes celebrarint, vt non mirum sit, persecutionem ibi quoque desaeuiisse in Christianos.*

21. Adrumeticum Manilium.] *Vatic. 3. MS. cod.* Adrimeticum Mauilium, *sed magis illud placet. Rationem habes in ad. nostris ad Concil. Carthag. sub D. Cypr. Sent. 16. Atqui* interpellatio sanguinis *pro persecutione ponitur.*]

CAP. IIII.

22. Non te terremus, &c.] *Huic capiti titulum damus:* Quòd possit Iudex officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse. *Porrò de Prouerbiali formula, μὴ θεομαχεῖν, vide nostra Prolegomena. Quod vero ait,* Cõfessos negare, *hoc amplius (inquit Rhen.) Tertullianus deplerat in Apologetico, & Cyprianus martyr aduersus Demetrianum. Si crimen est (inquit) cur non interficis confitentem? Si crimen non est, quid persequeris innocentem? Torqueri enim debui, si negarem, &c.*

23. Cincius Seuerus.] *Vat. 1.* Cicius. *sed illud placet, eo quod reperiatur apud Romanos familia* Cincia *plebeia. fortasse idem fuit* Cn. Clodius Seuerus, *qui Seueri praeceptor & Philosophus Consulatum gessit anno vrb. cond. 925.*

24. Tbistri.] *Vat. 1* Thristi. *vnde colligere mihi videor veram huius loci lectionem* Tiristri, *aut* Tiristi. *nam apud Ptolemaum Tab. 9. Europa, in Mysia inferiori reperitur, &* Tiristre, *Graecè* Τιριστρὶν *promontorium &* Tiristi *ciuitas, Graece* Τιριστὶ πόλις *de qua interim Lectoris censuram relinquo.*

25. Vespronius Candidus.] *Anno v. c. 931. cum Imperatore Commodo hic Consulatu functus legitur, cognomento* Verus, *cuius etiam Spartianus meminit in Iuliano, ac Cassiodorus, Fastis Graecis & Lampridius in Commodo, quemadmodum ante me adnotauit Onuphrius in secundum lib. Fastorum.*

26. Asper.] *Verisimile est hunc fuisse alterum duorum, qui postea anno vrb. cond. 964. primo post obitum Seueri, Consules memorantur à Cassiodoro, Fastis Graecis & Latinis: ad quos addit Onuphrius, vbi suprà, hanc inscriptionem:* M. Pompeio M. F. Ani. ASPRO. 7. leg. xv. Apollin. 7. Cos. III. PR. primo g. l. III. CYREN. Præf. Castr. leg. xx. Victr. Alimotus Libertus Pullarius fecit. *Atqui* deiectum *rectè interpretatur Rhenan.* deiecto *animo.*

27. Pudens.] *Seruilius* Pudens *Consul fuit in bello Marcomannico, sub Caesaribus Antonino & Vero. Anno vrb. cond. 917. & 918. vti patet ex Cassiodoro, & Fastis Graecis ac Latinis.*

28. In elogio, &c.] Elogium *(inquit idem Rhen.) testificationem & aliquo significat. hic accipit pro chartio, qua huiusmodi testimonium continetur. sicut & Suet. in Caligula: Et custodiarum (inquit) seriem recognoscens, nullius inspecto* elogio, *stans tantummodo intra porticum mediam, à caluo ad caluum duci imperauit Spartianus in Seuero: Fustibus eũ sub* elogio *eiusdẽ praeconis cecidit. Legatum P. R. homo plebeius temere amplecti noli. Sensus est, Ex litteris quas simul cũ Christiano captiuo acceperat, intellexisse Praesidem quod ille prius à delatore siue milite fuisset spoliatus; & sic misericordia motum, dimisisse hominem, velut antea satis afflictum. Hoc Iurisconsulti vocant, cum* elogio *mittere reum, quemadmodum Martianus in l. diuus, de custodia & exhibitione reorum. De quo etiam aliquid diximus, Apolog. c. 2. nu. 22.*

29. Secundum mandatum.] *Hoc est (inquit Rhenan.) secundum rescriptum Imperiale. Vt antè.* Quid enim amplius tibi mandatur; *&*: Videris ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis. *Atqui pro,* eisdem aduocatis, &c. *Vatic. 3.* eiusdem. *sed quia antea non nisi sub* Aspro *Aduocatorum facta est mentio, illud placet magis. Notatu autem digna miracula de Notario & puerulo.*

30. & quanti viri, &c.] Quanti, *pro,* quot *(inquit idem)* & honesti, *pro honorati. Sic paulo ante,* Quanti autem præsides & constantiores & crudeliores. *Item infra:* Quantis ignibus, quantis gladijs opus erit?

31. remediati sunt.] *Hoc verbo (inquit idẽ) vsus est & in de Resurr. car.* vitiorum *(inquit)* a domino remediatorum. *Item in Praescriptionibus.* Vel trãsmutatione remediaremur. *Hinc illud Hieronymi in vita Hilarionis: Igitur post annum doctus ab Aesculapij vatibus, non* remediantis *animas, sed perdentis. Eodem vtitur rursus in Iouinianum. Quibus adde illud l. 2. adu. Marcio. T. 3.* ad remediandos eos. *& l. de bapt. c. 10.* Item aqua remediatur; *&,* aquas baptismi ex sese remedians.

32. ipse etiam Seuerus.] Seuerus *Imperator intelligitur, cui ad distinctionem* Cincij Seueri, *addit,* Antonini pater, *quem eundem vocat Apolog. c. 4.* Constantissimum Principum. *Hinc autem confirmatur lectio nostra ibidem. c. 5.* nullus Seuerus, *quippè qui initio sui Imperij Christianos non sit persecutus, vti ex Orosio & alijs latius in vita Auctoris.*

33. Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, &c.] Proculus *iste haudubie alius est, quam ille cuius meminit initio libri adu. Valent. infrà Tom. 3. quemadmodum ibi latius: quo fit vt illius cognomen* Torpacion *hic adijciatur. In Martyrologijs fit mentio Kalendis Decembribus. Ciuitate Narnia S.* Proculi *presbyteri, opidũ quod haud procul Roma distat, & à Seuero frequentatum, quemadmodum ex quibusdam inscriptionibus patet. an idem sit nescio. Videtur interim ex curatione per oleum presbyter etiam ille* Proculus *fuisse.*

34. euhodæ procuratorem.] *Quum neque Ptolomao, neque alicui Geographo nota sit aliqua prouincia aut ciuitas hoc hoc nomine* euhodæ, *conijcio Graece scriptum fuisse a Tertulliano* εὐοδίας *aut potius in datiuo* εὐοδίῃ, *aut si mauis secundum dialectum Atticam (vti legisse adnotat* cubode, *cod. Gorziensem Rhenan.)* εὐοδίᾳ. *Significat enim* εὐοδία, *& prosperum iter & prosperitatem. Vnde illud Esdr. 8.* ζητῆσαι εὐοδίαν *pro quo noster interpres vertit, petere viam rectam. Quare non placet coniectura in margine 1. edit qua legitur,* euboeæ. *maxime propter phrasin Auctoris peculiarem, qua etiam alibi frequenter vtitur vocibus:* procurario, procurare, procurari & procurans *in datiuo: ac si dicat,* procuratorem prosperitati, *quippè qui Seuero prosperitatem procurarit, reddita per oleum sanitate. Adnotat eiusmodi Rhenanus:* homini procurat *lib. 1. adu. Marc.* cui procurant & procurantis Euangelio, *lib. 4. adu. Marc.* cui procurent, *de Resurr. car. Tom. 3. & de Coron. milit. T. 3.* sibi procurauerunt. *& de Cult faem.* affectioni procurans. *ac l. 1. ad vxo. c. 8.* quæ pudori procurat, *& lib. adu. Valent. non semel, ac alibi frequentissimè.*

35. qui eum per oleum aliquando curauerat.] *Morio huius Christianorum, qui morbos* oleo *curabant, meminit etiã B. Hieronymus in vita B. Hilarionis, quod Agricola à serpentibus & venenatis animalibus percussi, accepto* oleo *ab illo benedicto vulnera sua vngentes, pristina sanitati fuerint restituti. Idem refert Ruffinus hist. Eccles. lib. 2. cap. 4 de discipulis B. Antonij, & Sulpitius Seuerus in vita S. Martini, de muta & paralytica* oleo *benedicto ab eo curatis; & Palladius de duobus Macarijs similia. Vt praetermittam plures alios, quorum miracula per* oleum *recensentur 6. Voluminibus Vitarum Sanctorum Surij, quos ex Iudicibus licebit petere.*

36. quem & Antoninus optimè nouerat lacte Christiano educatus.] *Quum plures fuerint* Antonini *Caesares (de quibus late Iacobus Reynardus noster Var. lib. 3. cap. 10.) loquitur hic vti & Rhenanus ad Marginem adnotauit de* Antonino *Caracallo Seueri filio, de quo plura in vita Auctoris. Peculiare autem est Auctori, quòd eum scribat* lacte Christiano, *id est à nutrice Christiana* educatum. *Hinc adeò factum puto, vt mitior in Christianos fuerit, quum econtrario Neroni tanta crudelitas adscribatur à quibusdam, quòd eam à nutrice hauserit.*

37. Sed & Clariss. fœminas, & Clariss. viros.] Clarissimorum viuorum *(inquit Rhenanus)* vxores clarissimæ erãt

M

nam fœmina nupta mariti dignitate censentur, vt est apud Vlpian. Iureconsul. Senatores quibusdam clarissimi *fuerunt. Nonnullis hic ordo disponitur, Illustrium, Spectabilium,* Clarissimorum, *& Perfectissimorum. Vide autem formulam* Clarissimatus *apud Cassiodorum, Variarum l.7.epist.63.*

38. Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, &c.] *De hac* Seueri *in Christianos iustio sui Imperij indulgentia latius in vita, Auctoris. Atqui pro* & populo furenti in os palàm restitit, *legunt 3. MS. Vatic.* populo furenti in nos, *non malè. Eligat Lector quod volet. vnus eorum,* resistit, *sed illud magis placet.*

39. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione.] *Vide hac de re Adnot. nostras in Apologet. ca. cap. 5. n. 64. Quibus adde, quòd hac historia contigerit Pisone & Iuliano Coss. anno, Vrb. Cond. 926. aut iuxta alios, anno 927. Gallo & Flacco Coss.*

40. quam incœstam, quam crudelem, &c.] Incœstam *(inquit Rhenan.) propter mendacium Gentilium de promiscuo cum matribus & sororibus concubitu;* crudelem, *propter infanticidium, de quo etiam Christianos calumniabantur. Verum de hoc latius Apolog. c. 1. 7. & 8.*

41. cremamur, &c.] *De supplicijs Christianorum varijs, & nominatim* summa ignium pœna, *vide infrà li. ad Martyr. c. 4. & Adu. ibidem nostas n. 46. item & Apolog. c. vlt. num. 619.*

42. nec hostes publici veri.] *Intelligit (inquit Rhen.)* hostes *Imperatorum Romanorum & populi Romani, qui insidiarentur saluti eorum. Nam vulgus ipsos quoque Christianos appellabat* hostes publicos: *sed hi* veri hostes *non erant, immò potius amici.*

43. Nam & nunc à Præside Legionis.] *De* Legionis *regno in Hispanijs quàm latè se olim extenderit, vide Adnot. nostras in Epist. B. Cypriani 68. n. 2. Addit autem lib. adu. Iudæos suprà,* Hispaniarum omnes terminos *iam tum ad Christum conuersos. Neque mirum quum ante Auctorem B. Irenæus l. 1. c. 3. celebret Ecclesias quæ in Hiberia sunt; vbi vide in eandem sententiam Adn. Feu-ardentij nostri, cap. 4. & nostras in suprad. dictum l. n. 42.*

44. & à Præside Mauritaniæ.] *Quòd* Maurorum *etiam* multi fines *iam tum fidem Christi susceperant, testatus est Auctor vbi suprà: quo loco vide Adnot. nostras n. 40 Adnotandum autem, quod* Præsides *vocantur* Legionis & Mauritaniæ, *quum Africæ Præfecti & aliarum Prouinciarum* Proconsules, *nuncuparentur.*

45 sed gladiotenus, &c.] *Eadem phrasi dixit infra T. 2. l. de velan. virg. c. vlt.* cerebrotenus. *Atqui quòd* gladio mãdatum fuerit à primordio animaduerti *in Christianos, saltem in Africa, patet & ex vita B. Cypriani. De voce autẽ* animaduerti *pro morte puniri, Iurecons. vsitata, vide Adnot. nostras in eiusdem Cypr. Epist. 69. n. 25. Quod ipsum patet ex epist. eiusdem. 82. ad Successum, vbi legit:* Xistum in cœmiterio animaduersum sciatis. *qui quum crucis supplicio martyrium passus sit, patet generale esse* animaduersionis *nomen; quod eo loco mihi in mentem quum non venisset, putaui potius crucem pro omni supplicio accipiendam.*

Cap. V.

46. Crudelitas vestra gloria est nostra, &c.] *Titulum huic postremo capiti dedimus:* Quod Christianis parcendum vel ob nimiam multitudinem. *Pauci autem hoc hic deprecatur Auctor; quod latius fuit prosecutus Apolog. c. 44. & 50.*

74. Arrius Antoninus in Asia.] *Fortassis hic idem fuit, qui à Lampridio* Arrius *Præsens, ab alijs Bruttius Præsens appellatur. Consul Romanus anno vrb. cond. 932. Atqui ibi,* manu facta, manus *pro multitudine accipitur: & ibi,* paucis duci iussis, duci, *pro abduci: alludens fortassis ad illud Actorum 12 inquisitione facta de custodibus,* iussit eos duci.

48. ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε.] *Ad verbum sonant hæc Latinè: O miseri, si cupitis perire, præcipitia aut restes habetis. MS. interim 3. Vatic. legunt.* ὦ λοιποί; *quod quum: sonet* ô residui, *etiam retineri posset. Rhenano magis placuit* ὦ δειλοί, *eo quod Præses quasi miserans (non dico insaniam, vti ille: neque enim Christiana fides Zelus insanus est) vulgi nimiam multitudinem hoc dixerit. Græcè autem dicere maluit, vtpote Græcus Asiaticus.*

49. Quid ipsa Carthago.] *Vel hinc patet* Carthagini *egisse Tertullianum, & Scapulam* Carthagini *fuisse præfectum vtpote Prouinciæ* Carthaginiensis, *Proconsulem: nam mox sequitur)* Parce Carthagini, si non tibi. Parce Prouinciæ. *De* Carthagine *porrò vide lib. de Pall. n. 1.*

50. Decimanda à te.] *Quid sit* decimare, *indicat his verbis Liuius l. 2. ab vrb. condita 254. Cætera, inquit, multitudo, fortè decimus quisque ad supplicium lectus.*

51. Parce Prouinciæ.] *De* Prouincia Proconsulari *haud-dubiè loquitur, de qua & B. Cypr. epist. 45. sed quoniam latius diffusa est* Prouincia *nostra. vbi plura prouincijs sex Africæ Adno. nostris n. 7.*

52 Nec tamen deficiet hæc secta, &c.] *Latius idipsum hoc tractauit suprà c. vlt. Apogetici.*

ARGVMENTVM LIBRI ADVERSVS IVDÆOS.

PER IACOBVM PAMELIVM.

DISPVTATIONE habita inter Christianum & proselytum Iudæum (de se, quantum apparet, in tertia persona sermonem faciens) Tertullianus, quod per concentum obstrepentium spectatorum minus lenè potuit dilucidari, stylo retractat, pugnans aduersus Iudæos solidiss. rationibus: & ex sacræ scripturæ fundamentis: idque pace Ecclesiæ adhuc durante ante bellum Britannicum, eo tempore quo Mauri à Romanis obsidebantur.

I. *Primùm autem etiam Gentibus gratiam Dei vindicat, posse eas ad Dei legem admitti comprobans.*

II. *Quippe quum lex primordialis matrix omnium præceptorum Adæ & Euæ in paradyso data sit; ac legem Moysi scriptam, legis naturalis iustitia in Noe & Abraham, quin & sacerdotium in Melchisedech, præcesserit.*

III. *Et datam quidem Abrahæ circuncisionem carnalem ad tempus, sed in signum, vnde Israel in nouiss. tempore dinosceretur, quando secundum sua merita in sanctam ciuitatem ingredi prohiberetur. nunc verò spiritalẽ circuncisionem in salutem esse populo obedienti.*

IIII. *Sabbati quoque obseruationem temporalem fuisse, Sabbati æterni figuram: vtpotè quòd neque à prædictis Patriarchis ante legem Moysi, neque post eandem ab omnibus perpetuò obseruatam, exemplis constet Iesu Naue & Machabæorum.*

V. *Quid? quòd etiam ipsa sacrificia terrenarum oblationum Abel & Cain, in Leuitico conscripta, spiritalium sacrificiorum prædicta fuisse ex Malachia & Psalmis manifestum sit.*

Atque

A *Atque adeò ex prædictis concludi, legem nouam superuenturam; id itaque quærendum, an exspectetur nouæ legis lator, an vero iam venerit.* VI.

Venisse autem, primùm ex prophetijs commonstrari de regno eius super Gentes, eóque æterno. VII.

Deinde ex temporibus natiuitatis, Ducis Christi, & Passionis, & exterminij Ierusalem à Daniele prædictis VIII.

Quinetiam prædictionibus varijs, quibus à Prophetis nunciata est Christi natiuitas. IX.

Item ex ijs quæ de Passione Christi in cruce prædicta sunt & figuris eiusdem. X.

Rursum ex cladis Ierusalem prædictione, non modò per Danielem, sed & per Ezechielem prophetam. XI.

Insuper & repetitione quorundam scripturæ sacræ locorum de Gentium ad Christum conuersione. XII.

Denique præscriptione aliarum scripturarum, è quibus iam venisse conuincitur. XIII.

Postremò ex abundantia erroris Iudæorum conuinci, ex secundo Christi aduentu in sublimitate post priorem illum in humilitate; circa quem illi decepti sunt, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate fuisse venturum. XIV.

Ceterùm præterquàm quòd libro tertio aduersus Marcionem ijsdem penè verbis repetit Tertullianus non nihil fusiùs, quæ hic contractiùs tractet, vnde eiusdem vtrumque Auctoris nemo dubitare possit; & quod B. Cyp. libris duobus prioribus Testimoniorum ad Quirinum aduersus Iudæos, hunc ita sit imitatus librum, vt multa decerpserit; similiter Iulianus Pomerius lib. tribus contra Iudæos. Certe Eusebius in Chronico sententiam Tertulliani de Natiuitate Christi ex hoc libro nominatim recenset, & Pomerius in librum suum primum, ac B. Hieronymus bonam 9. capitis partem suo in Danielem Commentario transcripserunt. Disertis item verbis scripti huius meminerunt Vincentius Lirinensis, Abbas Trithemius, & Politianus, locis suprà citatis, antequàm prælo committeretur à Rhenano Qui & secundam castigatiorem edidit ex Gorziensi codice, additis aliquot scolijs; verũ quod quum in Britannico codice Lelandi non haberetur, à Gelenio non sit recognitus, nondum pristinam faciem receperat. Quare & nobis in eo recurando laborandum fuit, ad quod subsidio fuerunt MS. Vaticanum vnum libri istius, & duo libri tertij aduersus Marcionem exemplaria; item dictus B. Hieronymi Commentarius, & loci aliquot à Latinio vtrobique obseruati: vti ex nostris Adnotationibus videre est. B

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVL. ADVERSVS IVDÆOS LIBER.

PROXIME [1] accidit, disputatio habita est Christiano & proselyto Iudæo. Alternis vicibus contentioso fune vterque diem in vesperam traxerunt. Obstrepentibus etiam quibusdam spectantibus singulorum, nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo quod per concentũ disputationis minus plenè potuit dilucidari, inspici curiosiùs, & lectionis stylo quæstiones retractatas terminare. Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus sibi diuinam gratiam, habuit hinc prærogatiuam, quod sibi [2] vindicare Dei legem instituerit homo ex gentibus, nec de prosapia Israëlitũm Iudæus. Hoc enim sat esse, posse gentes admitti ad Dei legem, ne Israël adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium situlæ, aut puluis ex area deputentur. Quanquam habeamus ipsum Deum idoneum pollicitatorem, & fidelem sponsorem, qui Abrahæ promiserat, quòd in semine eius benedicerentur nationes terræ, & quòd ex vtero Rebeccæ duo populi & duæ gentes essent processuræ: vtique Iudæorum, id est Israël; & gentium, id est noster. Vterque ergo populus & gẽs est appellatus, ne de nominis appellatione priuilegium gratiæ sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos & duas gentes processuras ex vnius fœminæ vtero Deus destinauit, nec discreuit gratiam in nominis appellatione, sed in partus editione: vt qui prior esset de vtero processurus, minori subijceretur, id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam Deus locutus est, dicẽs: Duæ gentes in vtero tuo sunt, & duo populi de ventre tuo diuidentur, & populus populum superabit, & maior seruiet minori. Itaque cùm populus seu gens Iudæorum anterior sit tẽpore, & maior per gratiam primæ dignationis in lege, noster verò minor ætate temporum de Rebecca, [3] de duobus populis, intelligitur id posse in vltimo seculi spatio adeptus notitiam diuinæ miserationis, procul dubio secũdum edictum diuinæ locutionis, prior maior populus, id est Iudaicus, seruiat necesse est minori, & minor populus, id est Christianus, superet maiorem. [4] Nam & secundum memorias populus Iudæorum, id est antiquior, derelicto Deo, idolis seruiuit, & diuinitate abrelicta simulachris fuit deditus, dicente populo ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant. Quod cũ ex monilibus fœminarũ & [5] annulis virorũ aurũ fuisset igne conflatũ, & processisset eis bubulũ caput, huic figmẽto vniuersus Israël abrelicto Deo honorẽ dederũt, dicẽtes: Hi sũt Dei qui nos eiecerũt de terra Ægypti. Sic nãq; posteriorib⁹ tẽporib⁹, quib⁹ reges eis imperabãt, & cũ Hieroboã vaccas aureas & lucos colebant, & Bahali se mancipabant: vnde probatur eos semper idololatriæ crimine reos designatos ex instrumento diuinarum scripturarum. Noster vero populus minor, id est posterior, relictis idolis quibus antè deseruiebat, ad eundem Deum conuersus est, à quo Israël, vt suprà memorauimus, abscesserat. sic namque populus minor, id est posterior, populum maiorem superauit, dum

CAP. I. — Rom. 3. Isai. 40. Gen. 22. Gen. 25. Ibid. Exod. 32. 3 Reg. 12. Iudic. 2. — C

II. „ gratiam diuinæ dignationis consequitur, à qua Israël est repudiatus. [[6] Igitur gradum conferamus, D
„ & summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus. Cur etenim Deus vniuersitatis conditor,
„ mundi totius gubernator, hominis plasmator, vniuersarum gentium sator, legem per Moysen vni
„ populo dedisse credatur, & non omnibus gentibus attribuisse dicatur? Nisi enim omnibus eam de-
disset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permitteret. sed vt con-
gruit bonitati Dei & æquitati ipsius, vtpotè plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem
legem dedit, quam certis & statutis temporibus obseruari præcepit, quando voluit, & per quos vo-
Gen. 2. luit, & sicut voluit. Namque in principio mundi, ipsi Adæ & Euæ legem dedit, ne de fructu arboris
plātatæ in medio paradisi ederent: quòd si cōtrà fecissent, morte moretentur. quæ lex eis sufficeret, si
esset custodita. In hac enim lege Adæ data, omnia præcepta cōdita recognoscimus, quæ postea pul-
Deut. 6. lulauerunt data per Moysen, id est, Diliges dominum Deum tuum de toto corde tuo, & ex tota a-
Leuit. 19. nima tua tua. &, [7] Diliges proximum tibi tanquam te. &, Non occides, non mœchaberis, non
Exod. 20. fraudaueris, falsum testimonium non dices. Honora patrem tuum & matrem, & alienum non con-
Gen. 2. cupisces. Primordialis lex est enim data Adæ & Euæ in paradiso, quasi matrix omnium præcepto-
Gen. 3. rū Dei. Denique si dominum Deum suum dilexissent, contra præceptum eius non fecissent: si pro-
ximum diligerent, id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent, atque ita in semetipsos
homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate, faciendo contra Dei præceptum. à
furto quoque abstinuissent, & de fructu arboris clàm non degustassent, nec à conspectu domini Dei
nostri sub arbore delitescere gestissent. Nec falsum asseueranti diabolo participes efficerentur cre-
dendo ei quòd similes Deo essent futuri. Atque ita nec Deum offendissent vt patrem, qui eos de li-
mo terræ quasi ex vtero matris figurauerat. Si alienum non concupissent, de fructu illicito non gu-
stassent. Igitur hac generali & primordiali Dei lege, quam in arboris fructu obseruari Deus sanxerat,
omnia præcepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quæ suis temporibus ædita E
germinauerunt? Eiusdem est enim postea docere legem, qui antè præmiserat præceptum: quoniam
& ipsius est erudire postea, qui antè iustos formare instituerat. Quid enim mirum, si is auget disci-
plinam qui instituit, si is perficit qui cœpit? Denique ante legem Moysi scriptam in tabulis lapideis,
legem fuisse contendo nō scriptā, quæ naturaliter intelligebatur, & à patribus custodiebatur. Nā vn-
Gen. 6. de Noe iustus inuentus, si non illum naturalis legis iustitia præcedebat? vnde Abraham amicus Dei
Iac. 2. deputatus, si non de æquitate & iustitia legis naturalis? vnde Melchisedech sacerdos Dei summi nū-
Gen. 14. et cupatus, si non ante Leuiticæ legis sacerdotium Leuitæ fuerunt, qui sacrificia Deo offerebant? sic
Hebr. 9. enim post suprascriptos patriarchas data lex est Moisi, eo tempore posteaquam ab Ægypto excesse-
Exod. 20. runt, post interuallum multorum temporū & spacia. Denique post quadragintos & triginta annos
Gal. 3. Abrahæ data est lex. Vnde intelligimus Dei legem etiam ante Moysen, [8] nec in Coreb tantùm, aut
Exod. 33. in Sina & in eremo primū in pardiso, pòst patriarchis, atque ita & Iudæis certis temporibus reforma-
Exod. 20. tam; vt non iam ad Moysi legem ita attendamus; quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem,
quam certo tempore Deus & gentibus exhibuit, & repromissam per prophetas in melius reforma-
uit, & præmonuit futurā, vt sicuti certo tēpore data est lex per Moysen, ita temporaliter obseruata &
custodita credatur. Nec adimamus hanc Dei potestatem pro temporum conditione legis præcepta
„ reformantē, in hominis salutem. Denique, qui contendit & sabbatum adhuc obseruandum quasi sa-
„ lutis medelam, & circūcisionem octaui diei propter mortis comminationem; doceat in præteritum
iustos sabbatizasse, aut circūcidisse, & sic amicos Dei effectos. Nam si circuncisio purgat hominem,
Deus Adam incircuncisum cùm faceret, cur eum non circuncidit, vel postea quàm deliquit, si pur-
gat circuncisio? Certè in paradiso constituens cum incircuncisum, colonum paradisi præfecit. Igi-
Gen. 5. tur cùm neque circuncisum, neque sabbatizantem Deus Adam instituerit; consequenter quoque so-
Gen. 4. bolem eius Abel offerentem sibi sacrificia, incircuncisum, nec sabbatizantem laudauit, accepto ferēs F
quæ offerebat in simplicitate cordis, & reprobans sacrificium fratris Cain, eius qui quod offerebat,
Gen. 6. 7. non rectè diuidebat. Noë quoque incircuncisum Deus, sed & non sabbatizantem de diluuio libera-
& 8. uit. nam & Enoch iustissimum non circuncisum; nec sabbatizantem de hoc mūdo trāstulit, qui nec-
Gen. 5. dum mortem gustauit, vt æternitatis candidatus, iam nobis ostenderet, nos quoque sine legis onere
Gen. 14. Moysi, Deo posse placere. Melchisedech quoque summi Dei sacerdos incircuncisus; & non sabba-
Gen. 19. tizans, ad sacerdotium Dei allectus est. Et probatus Loth frater Abrahæ; quòd pro meritis iustitiæ
III. sine legis obseruatione de Sodomitarū incendio sit liberatus. [[9] Sed Abraham; inquit; circuncisus
Gen. 17. est. Sed antè Deo placuit quàm circunciderettur; nec tamen sabbatizauit. Acceperat enim circun-
cisionem; sed quæ esset in signum temporis illius, non in salutis prærogatiuam. Denique sequentes
Gen. 14. patriarchæ incircuncisi fuerunt, vt Melchisedech, vt qui ipsi Abrahæ iam circunciso reuertenti de
Exod. 4. prælio, panem & vinum obtulit incircuncisus. Sed & filius, inquit, Moysi tum ab angelo præfocatus
„ fuisset, si non Seffora mater eius calculo præputium infantis circuncidisset. Vnde, inquit, cir-
„ cuncisionis maximum periculum est, si præputium carnis quis non circunciderit. Et ideò si salu-
„ tem circuncisio omni modo adfert, etiā ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quo minus octaua
die circunciderct eū, quando constet Sefforā coactā ab Angelo id fecisse in itinere. Consideremus
itaque

A itaque quòd non potuerit vnius infantis coacta circuncisio omni populo præscribere, & quasi legem huius præcepti condere in salutem. Nam prouidens Deus quòd hanc circuncisionem in signum, non in salutem esset daturus populo Israël, idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circuncidi, vt quum cœpisset per eum populo dare præceptum circuncisionis, non aspernaretur populus, videns exemplum istud in ducis filium iam celebratum. Dari enim habebat circuncisio, sed in signum: vnde Israël in nouissimo tempore dignosci haberet, quãdo secundum sua merita in sanctã ciuitatem ingredi prohiberetur, secundum verba prophetarum dicentium: Terra vestra deserta, ciuitates vestræ igni exustæ, regionem vestram in conspectu vestro alieni comedent & deserta & subuersa à populis extraneis, derelinquetur filia Sion sicut casa in vinea, & sicut custodiarium in cucumerario, & quasi ciuitas quæ expugnatur. *Isai. 1.* Etideò subsequens sermo prophetæ exprobrat eis dicens: Filios generaui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. *Ibid.* Et iterũ: Et si extenderitis manus, auertã faciẽ meã à vobis; & si multiplicaueritis preces, nõ exaudiam vos. *Ibid.* Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt. Et iterũ: *Ibid.* Væ gens peccatrix, populus plenus peccatis, filij scelerati, dereliquistis Deum, & in indignationem misistis sanctum Israel. Hæc igitur Dei prouidentia fuit, dandi circuncisionem Israël in signum, vnde dignosci posset, cùm adueniret tempus, quo meritis suis suprà dictis in Ierusalem admitti prohiberetur: quod & quia futurum erat, nunciabatur, & quia factum videmus, recognoscimus. Sicut ergo circuncisio carnalis, quæ temporalis erat, imbuta est in signum populo contumaci, ita spritalis circuncisio est in salutem populo obaudienti, dicente propheta Hieremia: Innouate vobis nouitatẽ, & nolite seminare in spinis. Circũcidimini Deo, & circuncidite præputiũ cordis vestri. [10] Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniũt, dicit Dominus, & disponam domui Iuda, & domui Iacob testamentũ nouum, non tale quale iam dedi patribus eorum, in die quo eos eduxi de terra Ægypti. *Hierem. 4.*

B Vnde intelligimus & priorem circuncisionem tunc datam cessaturam, & nouam legem non talem qualem iam dederat patribus processuram, annunciari, sicut Esaias prædicauit dicens: Quod, in nouissimis diebus manifestus futurus esset mons Domini, & domus Dei [11] super vertices montium: & exaltabitur, inquit, super colles, venient super illum omnes gentes, & ambulabunt multi, & dicent: Venite ascendamus in montem Domini, & in domum Dei Iacob; *Isai. 2.* non in Esau prioris filij, sed in Iacob sequentis, id est populi nostri, cuius mons Christus est sine manibus concidentium præcisus, implens omnem terram, apud Danielem ostensus. Deñique ex hac domo Dei Iacob, etiam legem nouam processuram sequentibus verbis annunciat Esaias dicens: De Sion enim exiet lex, & verbum Domini ex Ierusalẽ, & iudicabit inter gentes, id est inter eos qui ex gẽtibus sumus vocati: & concident, inquit, gladios suos in aratra, & lanceas suas in falces, & non accipiet gens super gentem gladium, & iam non discent præliari. *Daniel. 2.* *Isai. 2.* Igitur intelliguntur alij quàm nos, qui noua lege edocti ista obseruamus, oblitterata veteri lege, cuius abolitionem futuram actus ipse demonstrat? Nam vetus lex vltione gladij se vindicabat, & oculum pro oculo eruebat, & vindictam iniuriæ retribuebat. Noua autem lex clementiam designabat, & pristinam ferocitatem gladiorum & lancearum ad tranquillitatem conuertebat, & belli pristinã in æmulos legis, & [12] hostis executionem in pacificos actus arandæ & colendæ terræ reformabat. *Leu. 24.* Igitur, sicut suprà ostendimus, quòd vetus lex & circuncisio carnalis cessatura pronunciata est, ita & nouæ legis, & spiritalis circuncisionis obseruantia, in pacis obsequia eluxit. *Psal. 17.* Populus enim, inquit, quem non noueram, seruiuit mihi, in auditu auris obediuit mihi, prophetæ anunciauerunt. Quis autem populus qui Deum ignorabat, nisi noster, qui retrò Deum nesciebamus? & quis in auditu auris obediuit ei, nisi nos, qui relictis idolis ad

C Deum conuersi sumus? Nam Israël qui Deo fuerat cognitus, quique ab eo in Ægypto exaltatus fuerat, & [13] per Erythræum pelagum transuectus est, quique in eremo manna cibatus quadraginta annis, ad instar æternitatis redactus, nec humanis passionibus contaminatus, aut seculi huius cibis pastus, sed Angelorum panibus manna cibatus, satisque beneficijs Deo obligatus, Domini & Dei sui oblitus est, dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos præcedant. *Exod. 14.* *Exod. 16.* *Psal. 77.* *Exod. 32.* Moyses enim ille, qui nos eiecit de terra Ægypti, dereliquit nos, & quid illi acciderit, nescimus. Et ideò nos, qui non populus Dei retrò, facti sumus populus eius accipiendo nouam legem suprà dictam, & nouam circuncisionem antè prædictam. [[14] Sequitur itaque, vt quatenus circuncisioois carnalis, & legis veteris abolitio [15] expuncta suis temporibus demonstratur, ita sabbati quoque obsetuatio temporalis fuisse demonstretur. *IIII.* Dicunt enim Iudæi, quod à primordio sanctificauerit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quæ fecit, & inde etiam Moysem dixisse ad populum: Memento diem sabbatorũ sanctificare eum. *Gen. 2.* *Exod. 20.* Omne opus seruile non facietis in eo, prætterquam quod ad animam pertinet. Vnde nos intelligimus magis sabbatizare nos ab omni opere seruili semper debere, & nõ tantùm septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc quærendum nobis, quod sabbatum nos Deus vellet custodire. Nam sabbatum æternum, & sabbatum temporale scripturæ designant. Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea. Et alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. *Isai. 1.* *Ezech. 22.* *Isai. 66.* Vnde dinoscimus, sabbatum temporale esse humanum & sabbatum æternum censeri diuinum, de quo per Esaiam prædicat: Et erit, inquit, mensis ex mense, & dies de die, & sabbatum de sabbato, & veniet omnis caro adorare in Ierusalem, dicit Dominus. Quod

Pallantis & Titanidis, filiæ Oceani, quæ patre impiè ab ipsa sacrificato, ornata fuit patris pelle tanquam vellere. Istud obscurum est, nisi ex mea coniectura legas, Mineruæ calceans furuis galeam formis: vt calceare accipiatur sicuti illud Act. 12. Calceate caligas tuas, pro, induere; & alludat ad vellus furuum siue tenebricosum, quo tanquam galea caput tegebant Mineruæ sacrorum ministri.

CAP. III.

10. Enimuero cur dæmonia. &c.] Inscripsimus caput hoc: De dæmonijs, quod eiusdem planè est argumenti cum 22. & 23. c. Apologetici, ad quæ Lectorem remittimus, hoc addito, quod ex ijsdem aliquod verbis vtrobique patet Tert. esse hunc librum. Vide eadem apud D. August. l. 9. de ciuit. Dei ca. 19.

11. Aliquis Chrysippi adsentator inludis ea. At esse, &c.] Sic rectè Gelenius est verò planè Tertullianicum, Aliqui, pro, aliquis. Videtur autem Chrisyppus Philosophus (de quo latius l. de Anima, infra T. 3.) dæmonia illusisse, libro, quantum appare, de diuinatione, quem citat Lactantius lib. 1.

12. Dæmonium vocas, hominem, &c.] Oratio imperfecta, quia dicere oporteret: hominem affectum immunditia, aut sim le quid. Reposuimus etiam ex margine editionis Gagnæi, auersatione; pro, vexatione. Et adnotanda vox phrasisque Tertullianica: interpolatorem, ac damnationis traducem: nam similiter l. de Resurr. car. substantiæ traducem dixit, vti etiam adnotauit Latinius: & secta in bonam partem.

CAP. IIII.

13. Iam nunc quod ad necessariorem sententiam, &c.] Caput hoc De statu animæ post. mortem tractatum continet. Atqui similiter infra T. 2. l. de habitu muliebri (quod non reticuit etiam Latinius) operas necessariores dixit: & T. 3. l. de car. Christi: necessarius aliquid. Item dispunctio vitæ; pro, morte. Aut. fre quentiss. est, vt alibi latius.

14. próque meritis, &c.] Locus pro operum meritis, quales alibi complures. En verò rursus vocem obsoletam: passionalis, pro, passioni obnoxiæ.

15. etsi honestior multo Pythagorica, &c.] De hac opinione Pythagoræ latius suprà Apolog. c 48. num. 606 & infrà T. 3. lib. de Resurr. carn. ac lib. de Anima.

16. etsi plenior Platonica, &c.] De hac sic apertiùs initio l. de Resurr. carn. Platonici (inquit) immortalem animam econtrario reclamant, immò adhuc proximè etiam in corpora remeabilem.

17. etsi Epicurea grauior, &c.] Nihil enim esse post mortem (inquit ibidem) Epicuri schola est. Et proinde magis grauior, quod ex margine in contextum inseruit Gelenius, quam, grauior, vt habebat 1. editio.

18. tamen propter suum nomen, &c.] Resurrectionis nomen intelligit Gentibus non nouum modò, sed & ridiculum, vti videre est Act. 17. cum Epicurei & Stoici Philosophi cum Paulo disserentes, Nouorum (inquiebant) dæmoniorum videtur hic adnuntiator esse; quia Iesum & resurrectionem adnuntiabat eis.

19. siquando extra portam.] Adnotanda consuetudo extra portam busta, seu sepulcra condendi, primum apud Ethnicos, deinde apud Iudæos, vti patet ex Christi sepulchro. Io. 19. & mortuo elato adolescente extra ciuitatem Naim, Luc. 7. Quæ etiamnum seruatur multis in locis apud Gallias: vbi cœmiteria extra ciuitates plerumque videre est.

20. cum obsonijs & matteis tibi potius parentans ad busta, &c.] Similiter initio l. de Resu. car. Et tamen (inquit) defunctis parentant, & quidem impensiss. officio, &c. At ego magis ridebo vulgus, tunc quoque cum ipsos defunctos atrociss. exurit (hinc busta appellata) quos postmodum gulos. nutrit. Mattea enim (Athenæo interprete) dicta pretiosa edulia omnia. hinc Matteolitus Calderino gulosus dicitur. Improbant autem eam consuetudinem adhuc ad id vsque temporis in Africa, etiam Christianis vsitatam, DD. Ambrosius in illud Lucæ: Sine mortuos sepelire mortuos suos, ac Aug. l. 6. Conf. c. 2. De mor. Eccl. cathol. lib. 1. c. 34. Epist. 64. ad Aurelium, Conc. 2. in Psal. 48. Hodiè in locum illarum epularum apud sepulchra Agape seu mensa pauperum.

21. Terram grauem imprecaris, &c.] De prouerbiali hac formula: Sit tibi terra grauis: & altera sub hominis capitis finem: Abijt iam, & reuerti debet. quæ etiamnum vulgo quoque Teutonico in ore est, vide nostra Prolegomena. Sunt autem Tertullianica: qua occ; atquin, congredior, lætioris spei.

22. Longum est retexere Curtios & Regulos, &c.] Notior est Curtiorum & Reguli, qui pro patria mortem oppetierunt, historia, quam vt pluribus sit opus. Meminit autem Auctor Reguli, cum vlt. c. Apol. supra, tum T. 2. l. ad Mart. Atqui quid Auctori Elogia, partim suprà diximus c. 2. Apol. nu. 22. & mox ex Rhen. latius l. seq. ad Scapulam. Postumam famam verò Metaphoricῶs dixit, eam quæ post mortem perdurat.

CAP. VI

23. Hæc testimonia animæ, &c.] Titulum dedimus huic capiti. De auctoritate testimoniorũ Animæ. Vide autẽ rursus phrasin vocésque Auctoris; tanto, quanto; prospicere; proiudicium: ac exitus sui aduersarij ipsius: quamquam ibi mendũ subesse videatur, vt legendum sit & aduersarij, vt referatur exitus sui ad statum animæ post mortem, & aduersarius ad Sathanam, vti supra latius cap. 2.

24. Certè prior anima quàm littera, &c.] Locus iste, quandoquidem paulo post hanc animæ loquelã, Traditionem nuncupat, optime possit adaptari ad Traditionum Eccl. auctoritatem; quippe quæ libris omnibus & stylo, id est, litteratura omnia priores sunt. Quæ voces etiam sunt Tertullianica.

25. antequàm Mercurius (opinor) natus fuisset.] Mirum esset; quod hic & l. de cor. mil. c. 8 Mercurium litterarum inuentorem fateatur, cum Apol. c. 10. Saturno id inuentum videatur adscribere, sicuti etiam Minutius in Octauio, & D. Cypr. de Idol. van. (vbi aliquid hac de re adnotauimus, nu. 10.) nisi etiam scriptores Ethnici ea in re variarent. Hyginus enim fab. c. 277. varijs auctoribus varias adscribit litteras, vti & Plinius sub finem l. 7. nat. hist. Diodorus interim l. 1. Mercurium eas in Ægyptum intulisse scribit: cui inque Ægyptium quintum eius nominis fuisse, Cicero l. 3. de nat. Deorum, & post eum Arn. l. 3. commemorans, quamquam idem Diodorus paulopost Ægyptijs primum tribuit earum inuentum. Verum eorum verisimilior est (vti Apol. c. 19. nu. 276. diximus) sententia, qui cum Plinio Assyrias primas arbitrantur litteras, & ab ijs ad Phœnices & in Ægyptum delatas, à Phœnicibus verò in Græciam, à Pelasgis in Latium. Quod ipsum de Hebræis intelligitur in Syria etiam ante diluuium vsitatis. Scribit enim Iosephus Antiq. l. 1. à liberis Seth duabus columnis inscriptam fuisse disciplinam rerum cœlestium, quarum ea quæ lapidea fuit, ad ætatem vsque suam in Syria perdurasse affirmat. Eus. denique de Præpa. Euang. l. 10. ca. 2. multis comprobat ab Hebræis primùm litterarum tradita elementa.

26. vt suo loco edocuimus.] Alludit haud dubiè ad c. 19. Apol. quo Lectorem ad Adnot. nostras remittimus. Est verò etiam Tertullianicũ multo sæcularibus litteris antecedant: quod vt contradictionem in se non includat, videtur legi debere: non modica tantum ætate: pro, vel modica. callositatem autem pro vetustate accipit, non aliter atque Cicero l. 3. Tusc. quæ callum vetustatis dixit.

CAP. VI.

27. Crede itaque tuis, &c.] Caput hoc meritò Epilogus inscribitur. Atqui pulchra est paulopost Antithesis: Cur ad cœlum contestatur, & ad terram detestatur? Ac si dicat: Deum in cœlum suspiciens testem aduocat, & vultu in terram depresso dæmonia execratur?

28. cur alibi seruit, alibi vindicem conuenit?] Alludit ad id quod suprà cap. 2. dixit: In ipsis denique templis Deum iudicem imploras; præterquam quòd hic non solum vt iudicem, sed & vt vindicem inuocari ab ipsis Deum insinuat, id est vt redemptorem & adsertorem, quemadmodum ad leges 12. Tabul. hunc locum citans latius interpretatur Reuardus noster cap. 8. & 9.

29. quæ propinquæ inter se habentur, &c.] Veteres enim Græcas litteras easdem pene fuisse, quæ nunc Latinæ sunt, indicio esse

A *esse scribit Plinius, vbi suprà, Delphicam tabulam æneam quæ Romæ in palatio Mineruæ adhuc conspiciebatur eius temporibus. Deinde de conuenientia Latinæ & Græcæ linguæ complures scripserunt, nominatim verò Adolphus MeetKerchus noster, l. de vet. & recta pronunt. linguæ Græcæ.*

ARGVMENTVM LIBRI AD SCAPVLAM PER IACOBVM PAMELIVM.

QVVM sub ipsis initijs adhuc quintæ persecutionis, suo Apologetico Romam misso vsque adeò nihil se profecisse videret Tertullianus, vt Scapula Prouinciæ Africæ Præses, Carthagini ceteris crudelius in Christianos grassaretur, hunc libellum velut deprecatorium ad illum misit.

I. *Non quòd Christiani tormenta expauescerent, qui magis damnati gaudeant quàm absoluti, sed quòd ipsis timerent qui se persequebantur, quos diligere, & pro quibus orare iubentur.*

II. *Quare (principio & sub finem) paucis inculcat suorum innocentiam, quam latè prosecutus est dicto Apologetico à c. 28. ad vsque 46. quippè quum nullius hostes sint, nedum Imperatoris, quem scientes à Deo suo constitui, saluum velint cum toto Romano Imperio, quousque sæculum stabit: tam diu enim stabit; pro cuius salute Deo suo & ipsius Imperatoris non orent modò, sed & sacrificent.*

III. *Verùm dolere se, quòd neque ipse Scapula, neque vlla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionem, maximè quum signa imminentis iræ Dei portenta aliquot præcessissent, tum messis nulla, & imber nimius, tum ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerant, & solis penè lumen extinctum in conuentu Vticensi; insuper etiam quorundam Præsidum, qui Christianos vexassent, vitæ exitus id adtestarentur.*

IIII. *Proinde monet eū μὴ θεομαχεῖν, qui possit & officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse, ad instar aliorum multorum, & nominatim ipsius Seueri Imperatoris, patris Antonini; qui Proculum Christianum, qui se* B *per oleum aliquando curauerat; quem & Antoninus Christiano lacte educatus optimè nouerat, in palatio suo vsque ad mortem eius habuerit, ac clarissimas fœminas & viros sciens huius sectæ esse, testimonio exornarit, & populo furenti in os restiterit.*

V. *Illorum igitur exemplum secutus, parcat Carthagini, quæ alioqui decimanda foret; parcat propinquis suis, & propinquorum amicis: parcat denique Prouinciæ, quæ obnoxia iam facta erit concussionibus militum, maximè quum tunc ædificetur magis hæc Christianorum secta, cùm cædi videtur.*

Ceterùm hic vnus etiam eorum est librorum Tertulliani, quos plures D. Hieronymus Epist. ad Magnum aduersus Gentes commemorat: & eundem imitatur D. Cyprianus ad Demetrianum, Africæ itidem Proconsulem. Recensent eundem Trithemius Abbas script. Catalogo. & Politianus antequam in lucem ederetur: neque quisquam vnquam, quin huius sit Auctoris, dubitauit. Editus est autem primùm à Rhenano, repurgatus ab eodem ex cod. Gorziensi, additis secunda vice Adnotationibus, & deinde ad exemplar Anglicum castigatus à Gelenio: à nobis denique ad Romana tria Vaticana recognitus, & Adnotationibus auctus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI: AD SCAPVLAM LIBER.

Cap. I. NOS [2] quidem neque expauescimus, neque pertimescimus ea quæ ab ignorantibus patimur: [3] cùm ad hanc sectam vtique suscepta conditione eius, pacti venerimus, vt etiam [4] animas nostras autorati in has pugnas accedamus, ea quæ Deus repromit- C tit, consequi optantes, & ea quæ diuersæ vitæ comminatur, pati timentes. Denique cum omni sæuitia vestra concertamus, etiam vltrò erumpentes: magisque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis & omnibus inimicis nostris, nedum amicis: Ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque, & orare pro eis qui nos persequuntur: vt hæc sit perfecta & propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est, inimicos autem solorum Christianorum. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, & miseremur erroris humani, & futura prospicimus, signa eorum cottidie intentari videmus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea, [5] quæ palam non vultis audire. [[6] Nos vnum Deum colimus, quem omnes naturaliter nostis: ad cuius fulgura & tonitrua con- II. tremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros & ipsi putatis deos esse, quos nos dæmonas scimus. *Deut. 6.* Tamen humani iuris & naturalis potestatis est vnicuique quod putauerit colere: nec alij obest, aut *Psal. 95.* prodest alterius religio. [7] Sed nec religionis est cogere religionē, quæ sponte suscipi debeat, non vi: cùm & hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis dijs vestris: ab inuitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sunt: contentiosus autem Deus non est. Denique qui est verus, omnia sua ex æquo, & prophanis, & suis præstat. Ideóq; & iudicium constituit æternum de gratis & ingratis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto vnquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem qui templa despoliant, & per deos iurant, & eosdem colunt, & Christiani non sunt, & sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum

est, si retexamus quibus alijs modis & derideantur & contẽnantur omnes dij ab ipsis cultoribus suis. D Sic & circa maiestatem Imperatoris infamamur, tamen [8] nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani inueniri potuerunt Christiani: sed [9] idem ipsi, qui per Genios eorum in pridie vsque iurauerant, qui pro salute eorum hostias & fecerant & vouerant, qui Christianos sæpè damnauerant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum Imperatoris: quem sciens à Deo suo constitui, necesse est vt & ipsum diligat, & reuereatur, & honoret, & saluum velit, cum toto Romano Imperio, quousque seculum stabit: [10] tandiu enim stabit. Colimus ergo & Imperatorem sic, quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominem à Deo secundum, & quicquid est, à Deo consecutum, & solo Deo minorem. Hoc & ipse volet. Sic enim omnibus maior est, dum solo vero Deo minor est. Sic & ipsis dijs maior est dum & ipsi in potestate sunt eius. [11] Itaque & sacrificamus pro salute Imperatoris, sed Deo nostro & ipsius: sed quomodo præcepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus conditor vniuersitatis odoris, aut sanguinis alicuius. Hæc enim dæmoniorum pabula sunt. Dæmones autem non tantùm respuimus, verum & reuincimus, & cottidie traducimus, & de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute Imperatoris, ab eo eam postulantes, qui præstare potest. Et vtique ex disciplina patientiæ diuinæ agere nos satis manifestum esse vobis potest, cùm tanta hominum multitudo pars penè maior ciuitatis cuiusque in silentio & modestia agimus, singuli fortè noti magis quàm omnes, nec aliundè noscibiles quàm de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim vt indignè feramus ea nos pati quæ optamus, aut vltionem à nobis aliquam machinemur, quam à Deo expectamus.

2. Thess. 2. — *1. Tim. 2.*

III. [[12] Tamen (sicut suprà diximus) doleamus necesse est, quòd nulla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionem: Sicut & sub [13] Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: Areæ non sint: areæ ipsorum non fuerunt. Messes enim suas non egerunt. Ceterùm & imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum, apparuit, cataclysmum scilicet & retrò fuisse propter incredulitatem & iniquitates hominum: & [14] ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerunt per noctem quid minati sint, sciunt qui viderunt, & pristina tonitrua quid sonauerint, sciunt qui obduruerunt. Omnia hæc signa sunt imminentis iræ Dei, quam necesse est quoquo modo possumus, vt & annunciemus, & prædicemus, & deprecemur, interim localem esse. Vniuersalem enim & supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur. [15] Nam & sol ille in conuentu Vticensi extincto penè lumine adeò portentum fuit, vt non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati [16] positus in suo hypsomate & domicilio. Habetis Astrologos. Possumus æquè & exitus quorundam Præsidum tibi proponere, qui in fine vitæ suæ recordadati sunt deliquisse quòd vexassent Christianos. [17] Vigellius Saturninus qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. [18] Claudius Herminianus in Cappadocia, cùm indignè ferens vxorem suam ad hanc sectam transisse, Christianos crudeliter tractasset, solúsque in [19] prætorio suo vastatus peste cum viuus vermibus ebullisset: Nemo sciat aiebat, ne spe gaudeant Christiani. Postea cognito errore suo: quòd tormentis quosdã à proposito suo excidere fecisset, penè Christianus decessit. [20] Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino, Christiani gaudete, exclamauit. Sed & qui videntur sibi impunè tulisse, venient in diem diuini iudicij. Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, quod cùm [21] Adrumeticum Mauilum ad bestias damnasses, & statim hæc vexatio subsecuta est, & nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis. Sed memento de cetero. E

IIII. [[22] Non te terremus, qui nec timemus: sed velim vt omnes saluos facere possimus monendo, μὴ θεομαχεῖν. Potes & officio iurisdictionis tuæ fungi, & humanitatis meminisse: vel quia & vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quàm nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta reuocare? Videtis ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, vt confessos negare cogatis. Adeò confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad elidendos nos, iam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem Præsides & constantiores & crudeliores, dissimulauerunt ab huiusmodi causis? vt [23] Cincius Seuerus qui [24] Thistri ipse dedit remediũ quomodo responderent Christiani vt dimitti possent: vt [25] Vespronius Candidus, qui Christianũ quasi tumultuosum ciuibus suis satisfacere dimisit: vt [26] Asper, qui modicè vexatũ hominẽ, & statim deiectũ, nec sacrificium compulit facere, antè professus inter Aduocatos & Adsessores, dolere se incidisse in hanc causã. [27] Pudẽs etiã missum ad se Christianũ, in [28] elogio concussione eius intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem, [29] secundum mandatum. Hæc omnia tibi & de officio suggeri possunt, & ab eisdem Aduocatis: qui & ipsi beneficia habent Christianorum: licet adclamẽt quæ volunt. Nam & cuiusdam Notarius cùm à dæmone præcipitaretur, liberatus est: & quorundam propinquus & puerulus. Et [30] quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut à dæmonijs: aut valetudinibus [31] remediati sunt. Ipse [32] etiam Seuerus pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam & [33] Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, [34] Euhodeæ procuratorem, qui [35] eum per oleum aliquando curauerat, requisiuit, & in palatio suo habuit vsque ad mortem eius: [36] quem & Antoninus optimè nouerat: lacte Christiano educatus. [37] Sed & Clarissimas fœminas: & Clarissimos viros [38] Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, verùm & testimonio exornauit F

A nauit, & populo furenti in os palàm restitit. [39] Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetrauit. Quando non geniculationibus & ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ? Tunc & populus adclamans Deo deorum, Et qui solus potens, in Iouis nomine Deo nostro testimonium reddidit. Præter hæc, Depositum non abnegamus, Matrimonium nullius adulteramus, Pupillos piè tractamus, Indigentibus refrigeramus, Nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur, quos & ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus, nisi suæ sectæ? [40] quam incœstam, quam crudelem, tanto tempore nemo probauit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro iustitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro Deo viuo, [41] cremamur. quod nec sacrilegi, nec [42] hostes publici veri, nec tot maiestatis rei pati solent. [43] Nam & nunc à Præside Legionis, & à [44] Præside Mauritaniæ vexatur hoc nomen, sed [45] gladio tenus, sicut & à primordio mandatum est animaduerti in huiusmodi. Sed maiora certamina, maiora sequuntur præmia. [[46] Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantùm ne hoc ipso, quòd talia sustinemus, ad hoc solùm videamur erumpere, vt hoc ipsum probemus, nos hæc non timere, sed vltrò vocare. [47] Arrius Antoninus in Asia cùm persequeretur instanter, omnes illius ciuitatis Christiani ante tribunalia eius se manu facta obtulerunt: cùm ille paucis duci iussis, reliquis ait, [48] ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε. Hoc si placuerit & hîc fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac fœminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladijs opus erit? [49] Quid ipsa Carthago passura est [50] decimanda à te, cùm propinquos, cùm contubernales suos illic vnusquisque cognouerit, cùm viderit illic fortasse & tui ordinis viros & matronas, & Principales quasque personas, & amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo si tibi, non nobis. Parce Carthagini, si non tibi. [51] Parce Prouinciæ quæ visa intentione tua obnoxia B facta est concussionibus & militum & inimicorum suorum cuiusque. Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. Ceterùm quos putas tibi magistros, homines sunt & ipsi morituri quandoque. [52] Nec tamen deficiet hæc secta quam tunc magis ædificari scias, cùm cædi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, vt aliquo scrupulo percussus, & inquirere accenditur, quid sit in causa, & vbi cognouerit veritatem, & ipse statim sequitur.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRUM AD SCAPULAM.

AD Scapulam.] *Hunc de genere Patricio ex familia Corneliorum Scipionum fuisse constat. Anno enim vrb. cond.* CCCXII. *&* *rursum* CDIIII. *P. Cornelius Scipio Scapula primum rei gerēdæ caussa cum Appio Claudio Dictatore, deinde comitiorum habendorum caussa cum Lucio Camillo Dictatore Magister Equitum creatus Anno v. c.* CDXXI. *primus antequam sellam curulem sedisset Pontifex Maximus iuxta Liuium, denique anno v. c.* CDXXV. *Consulatum gessit cum Plautio Proculo; Liuio & Cassiodoro testibus, quibus fasti consulares consentiunt tam Onuphrij quam Goltzij.*

CAP. I.

2. Nos quidem neque expauescimus, &c.] *Caput hoc nihil aliud quam* Præfatio *est.*

3. Cùm ad sectam hanc, &c. pacti venerimus, &c.] *Alludit ad pacta in baptismo, de quibus latius infra Tom. sequenti libro de Corona militis.*

4. Animas nostras autorati.] *Ac si dicat. obligati, quemadmodum libro ad Martyres:* Ad ignes quidem se autorauerunt: *vnde (vt illic adnotauit Rhen.* Autoramentum, *&* *milites* autorati.

5. Quæ palam non vultis audire.] *Hinc patet non porrectum hunc librum supplicem, sed missum potius. Est autem similis locus de dilectione inimicorum, tum Apolog. c. 31. tum apud. Athenag. orat. pro Christianis.*

CAP. II.

6. Nos vnum Deum colimus, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De Christianorum innocentia: *quippe quam hic proponit ijsdem penè verbis, quibus latiss. eandem prosecutus est Apologetico capitibus, in Argumento nostro supra citatis.*

8. Sed nec religionis est cogere religionem, &c.] *Nè quis fortè locum hunc detorqueat ad sectarum licentiam, adnotanda venit Auctoris sententia earundem libertati prorsus contraria initio Scorpiaci T. 3. infrà.* Ad officiū hæreticos compelli, non illici, dignum est. Duritia vincēda est, non suadenda. *Neque verò nudè eam proponit, sed scripturis ijsdem confirmat, quibus probat D. Cyp. De exhorta. Mart. c. 5. Quòd sic idololatria indignetur Deus, vt præceperit eos etiam interfici, qui sacrificare & seruire idolis suaserint. Quo loco vide Adnot. nostras num. 27. & latius in Epist. eiusdem 52. ad Antonianum nu. 78. Videtur itaque ita Auctor hic intelligendus, quemadmodum loquuntur Doctores Scholastici, dum docent Iudæos aut Turcas ad suscipiendam religionem Christianam violenter & directè cogendos non esse, constanter interim asserentes, hæreticos ad officium debere compelli, & similiter Apostatas ad iudaismum aut Mahometismum declinates, non secus atque religionis suæ desertores Eodem certe pertinent hæc verba Auctoris, vbi suprà:* Nec putent (*inquit*) disceptandum, an dignè Deus quos ab errore superstitionis auulserit, rursus in Ægyptum regredi nolit, an dignè à se non patiatur absistere, quos sibi elegit. Ita nec illud exspectabit retractari à nobis, an obseruari voluerit disciplinam quam voluit instituere, & an meritò vlciscatur desertam, quam voluit obseruatam, quando frustrà instituisset, si obseruari eam noluisset, & frustrà obseruari voluisset, si vindicare noluisset. *Atque paulopost, sic legamus:* despoliant *cum exc. & vno Vaticano, siue* dispoliant *cum 2. Vat. perinde est.*

8. Nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani, &c.] *Similiter Apolog. c. 35* Vnde Cassij, & Nigri, & Albini. *Atqui (quemadmodum adnotauit Rhen. partim ad hunc, partim ad librum de Pallio) hinc patet & Apologeticū, & hunc*

Tractatum posteriorem esse libro de Pallio, cum illic c. 2. plurium Augustorum, quorum Clodino Albinus vnus fuit, concordia celebretur. Qui postea Spartiano teste, aduersus Seuerum Imperatorem rebellis in Gallia victus est die vndecimo Kal. Mart. apud Tinurtium, & cadauer ante domum eius propriam iam dimissum, in Rhodanum flumen abiectum est. Non dissimili fato Pescennius Niger a Syriacis legionibus Imperator appellatus contra Seuerum, tandem apud Cyzicum ab eodem est interemptus. At Auidius Cassius ex familia Cassiorum, qui in C. Iulium conspirauerant, L. Vero Imperatori insidias struxit, occisus tandem non iubente illo, sed tamen non vetante. Hinc Albianos, Nigrianos, & Cassianos vocat Tertullianus, defensionum istorum conscios. Plura de his in vita Auctoris, ne hic prolixiores simus.

9. Sed idem ipsi, qui per Genios eorum iurauerant, &c.] Ex MS. iterum, idem legimus cum vet. exc. pro iidem. De iuramento vero per Genios Cæsarum, latius Apolog. cap. 32. num. 450.

10. Tamdiu enim stabit.] Hoc colligitur (inquit Rhen.) ex verbis illis Apostoli, 2. Thess. 2. Qui tenet, nunc teneat, donec de medio fiat. Non aliter autem dixit Auctor Apolog. c. 32. Est & alia necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu Imperij rebúsque Romanis, quòd vim maximam vniuerso orbi imminentem, ipsámque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem Romani Imperij commeatu scimus retardari. Et Lactantius l. 7. c. 15. Incolumi Roma nihil videtur metuendum: at vero cum caput illud orbis occiderit, & ῥύμη esse cœperit, quod Sybilla fore aiunt, quis dubitet venisse iam finem rebus humanis orbique terrarum? Quod miror ab Antonio Randensi inter errores deridendos adnotatum. Neque enim ipse tam de vrbe quàm de Romano Imperio loquitur, & dictam scripturam sic interpretantur tum Græci omnes, & D. Ambros. in Comment. tum etiam DD. Hieron. qu. 11. ad Algasiam, & August. cap. 19. lib. 20. de ciuit. Dei. Legimus autem ex MS. & solo Deo minorem.

11. Itaque & sacrificamus pro salute Imperatoris, &c.] Cum Apolog. cap 30. non nisi inuocationis & orationis meminerit, hic verò etiam sacrificij pro Imperatoribus, videtur hunc librum scribens Presbyter fuisse; quantumuis hunc locum contra Missæ sacrificium detorqueant Magdenburgenses ob verba adiuncta: sed quomodo Deus præcepit pura prece: inde colligentes non nisi precum sacrificium debere intelligi. Verùm quid sibi velit, satis colligitur ex eo quod addit: Non enim eget Deus conditor vniuersitatis (seu immensitatis, vt habent 3. Vat. MS.) odoris aut sanguinis alicuius. Opponit enim precem puram odori aut sanguini; & vero nos Deo non sacrificamus odore aut sanguine, sed prece pura. nam sacrificium non nisi per preces & per inuocationem sacrificatur aut offertur. Verùm de hoc latius tum lib. sequ. de Iudæis, & lib. 3. aduersus Marcionem, T. 3. vbi similes loci ab illis in calumniam rapiuntur; tum potissimum lib. de Cultu fœmin. cap. 11. vbi verbis disertis: aut sacrificium offertur (inquit) aut Dei verbum administratur. & lib. de Orat. Tom. 2. qui totam rationem Missæ, vti celebrabatur in Africa, continet, in quo ter quaterve nomine sacrificij nominatim vtitur.

Cap. III.

12. Tamen (sicut supra diximus) doleamus, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quòd nulla ciuitas impunè latura sit Christiani sanguinis effusionem. Quam ipsam sententiam iisdem penè verbis prosequitur D. Cypr. ad Demetrianum, vt adnotauit quoque Rhenanus.

13. Sub Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarum nostrarum, &c.] Hilarianus Præses Africæ videtur fuisse vnus decessorum Scapulæ. De areis vero sepulturarum, seu cœmiterijs Christianorum, vide Adn. nostras in D. Cypr. epist. 68. num. 25. Cataclysmus autem & suprà in Apolog. & infra de hab. virg. accipitur pro generali diluuio: & exstat libellus de Cataclysmo inter. D. August. opera, T. 9.

14. Ignes qui super mœnia Carthaginis, &c.] Portentum simile describitur à Iosepho ante excidium Hierosolymitanum, de bello Iudaico l. 7. c. 12. Hinc etiam constat Carthagini habitasse Tertullianum.

15. Nam & sol ille in conuentu Vticensi, &c.] De Vtica Africæ oppido Carthagini vicino vide Adn. nostras in Concil. Carthag. sub D. Cypriano, ad frat. 41. Apparet autem (inquit Rhen.) distinctam fuisse in conuentus, instar Hispaniæ. Quam citeriorem in conuentus septem diuisam fuisse Plinius auctor est, sicut Bæticam in quatuor. Hos idem vocat iuridicos, quòd illic suo quique oppido finitimi disceptarent. Istiusmodi conuentus hodie referunt apud Christianos oppida Episcopijs insignia, quantum ad causas ad inet Ecclesiasticas. Igitur conuentum Vticensem accipe pro toto tractu, qui Iurisdictioni Vticensium subiectus erat. Quæ Rhenani interpretatio confirmatur his verbis Orosij lib. 1. cap. 2. Zeugis prius non vnius conuentus, sed totius Prouinciæ nomen fuisse inuenitur, vbi Carthago magna. Vnde patet Prouinciam Africæ, seu Carthaginis, conuentum Vticensem fuisse.

16. Positus in suo hypsomate, &c.] Vtitur (inquit idem Rhen.) vocabulis astrologorum, loquens de Eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat altitudinem & domum. Si autem certi quid ex alijs scriptoribus aut Ephemeridibus haberi posset de hoc prodigio, certius liceret iudicare de tempore quo scriptus est hic liber.

17. Vigellius Saturninus.] Vaticani tres codices, M. Gellius. Ego ex coniectura, quam tamen nolui in textum inducere, Valgius Saturninus. Quem enim sub Augusto, anno vrbis condi. a. 741. Consul Romæ fuerit in locum Messalæ substitutus. C. Valgius C. F. Q. N. Saturninus Rufus (cuius etiam A. Gellius meminit) quid ni alter aliquis Saturninus ex eadem familia potuerit Carthagini Præsidem agere, qui primus illic persecutionem mouerit? Certe anno Seueri Cæsaris VI. anno Vrb. Cond. 950. Consul fuit. T. Haterius Saturninus, qui an alius, an idem, alijs disputandum relinquo.

18. Claudius Herminianus in Cappadocia, &c.] Veteres ex. Lucius Hieronimianus. 3. Vaticani, Lucius Geronimianus. Sed placet, Herminianus, aut potius, Herminius: quòd Herminia familia Romæ Consularis fuerit. Vide alicubi hac de re Franc. Balduinum, quippè qui suis ad me litteris meminerit se scripsisse aliquando de Claudio Herminiano, quem locum hactenus reperire non licuit. Colligitur autem hinc iam tum fidem Christianam in Cappadocia viguisse: de quo latius lib. sequenti Aduersus Iudæos.

19. in prætorio.] Prætorium (inquit Rhenan.) villa est vrbana, quæ differt à rustica, propter elegantiam & nitorem. Suetonius in Caio Cæsare; In extructionibus (inquit) villarum & prætoriorum, omni ratione posthabita nihil tam efficere cupiebat, quàm quod effici posse negaretur. Proinde D. Hieronymus dolium illud versatile Diogenis eleganter prætorium vocat, aduersus Iouinianum lib. 2. Quòmque, inquit, se contorqueret in dolio, volubilem se habere domum iocabatur, & se cum temporibus immutantem. Frigore enim, dolij os vertebat in meridiem; æstate, ad septentrionem; & vtcumque sol se inclinauerat, Diogenis simul prætorium vertebatur. Porro res ista accidit rari, alioqui latere non potuisset. Addidi autem ex cod. Vat. MS. spe, ad illud: ne spe gaudeant.

20. Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino. &c.] Cæcilius Capella in Fastis Consularibus non reperitur: fortassis fuit de familia C. Cæcilij Q. F. Q. N. Metelli Caprarij Consulis, anno vrb. cond. 638. Quisquis tandem fuerit, Præses fuit Byzantij & Christianorum persecutor in Byzantino exitu, id est, exitio (sicuti vicissim, teste Festo) olim exitium vsurparunt pro exitu. Quod ipsum ille in vindictam fieri interpretatus: Christiani gaudete, exclamauit. Contigisse id scribunt Herodianus, Michael Glycas, & Cuspinianus, regnante Seuero Imperatore post triennij obsidionem, eo quod partes fouisset Pescennij Nigri, mœnibus dirutis, & Iuribus ademptis, denique loco ipso iurisdictioni Perinthiorum adsignato. Vnde deinceps (inquit Glycas) vsus obtinuit, vt Episcopi Byzantini confirmatio ad Heraclea seu Perinthi spectaret Antistitem. Addens Constantinum Magnum,

instan-

instaurato castro, quod olim à Byzo Thracum Rege exstructum fuerat, magnum loci spacium adiecisse, vrbique cognomentum Noua Roma dedisse. Hac ciuitatis ac Imperij Constantinopolitani initia etiam Nicephorus commemorat Eccl. hist. l. 7. c. 47. qui etiam lib. 8. c. 6. recenset omnes Episcopos Byzantinos *à D. Andrea Apostolo ad Constantinum vsque, quorum primi xi. propter infidelium incursiones in oratorio quodam synaxes celebrarint, vt non mirum sit, persecutionem ibi quoque desaeuisse in Christianos.*

21. Adrumeticum Manilium.] *Vatic. 3. MS. cod.* Adrimeticum Mauilium, *sed magis illud placet. Rationem habes in ad. nostris ad Concil. Carthag. sub D. Cypr. Sent. 16. Atqui* interpellatio sanguinis *pro persecutione ponitur.*]

CAP. IIII.

22. Non te terremus, &c.] *Huic capiti titulum damus:* Quòd possit Iudex officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse. *Porro de Prouerbiali formula, μὴ θεομαχεῖν, vide nostra Prolegomena. Quod verò ait,* Cõfessos negare, *hoc amplius (inquit Rhen.) Tertullianus deplorat in Apologetico, & Cyprianus martyr aduersus Demetrianum. Si crimen est (inquit) cur non interficis confitentem? Si crimen non est, quid persequeris innocentem? Torqueri enim debui, si negarem, &c.*

25. Citicius Seuerus.] *Vat. 1.* Cicius. *sed illud placet, eo quod reperiatur apud Romanos familia* Cincia *plebeia. fortasse idem fuit* Cn. Clodius Seuerus, *qui Seueri praeceptor & Philosophus Consulatum gessit anno vrb. cond. 925.*

24. Thisstri.] *Vat. 1* Thristi. *vnde colligere mihi videor veram huius loci lectionem* Tiristri, *aut* Tiristi. *nam apud Ptolomaeum Tab. 9. Europa, in Mysia inferiori reperitur, &* Tiristre, *Graecè* Τιρίστρη *promontorium &* Tiristi ciuitas, *Graece* Τιριστὶ πόλις *de qua interim Lectoris censuram relinquo.*

25. Vespronius Candidus.] *Anno v. c. 931. cum Imperatore Commodo hic Consulatu functus legitur, cognomento* Verus, *cuius etiam Spartianus meminit in Iuliano, ac Cassiodorus, Fastis Graeci & Lampridius in Commodo, quemadmodum ante me adnotauit Onuphrius in secundum lib. Fastorum.*

26. Asper.] *Verisimile est hunc fuisse alterum ducem, qui postea anno vrb. cond. 964. primo post obitum Seueri, Consules memorantur à Cassiodoro, Fastis Graeci & Latinis: ad quos addit Onuphrius, vbi suprà, hanc inscriptionem:* M. Pompeio M. F. Ani. ASPRO. 7. leg. xv. Apollin. 7. Cos. III. PR. primog. l. III. CYREN. Praef. Castr. leg. xx. Victr. Alimoius Libertus Pullarius fecit. *Atqui* deiectum *rectè interpretatur Rhenan.* deiecto animo.

27. Pudens.] *Seruilius* Pudens *Consul fuit in bello Marcomannico, sub Caesaribus Antonino & Vero. Anno vrb. cond. 917. & 918. vti patet ex Cassiodoro, & Fastis Graecis ac Latinis.*

28. In elogio, &c.] Elogium *(inquit idem Rhen.) testificationem de aliquo significat. hic accipit pro charta, quo huiusmodi testimonium continetur. sicut & Suet. in Caligula: Et custodiarum (inquit) seriem recognoscens, nullius inspecto* elogio, *stans tantummodo intra porticum medium, à caluo ad caluum duci imperauit Spartianus in Seuero: Fustibus eũ sub* elogio *eiusdẽ praeconis cecidit. Legatum P. R. homo plebeius temere amplecti noli. Sẽsus est, Ex litteris quas simul cũ Christiano captiuo acceperat, intellexisse Praesidem quod ille petiis à delatore sine milite fuisset spoliatus; & sic misericordia motum, dimisisse hominem, velut antea fatis afflictum. Hoc Iurisconsulti vocant, cum* elogio *mittere reum, quemadmodum Martianus in l. diuus, de custodia & exhibitione reorum. De quo etiam aliquid diximus, Apolog. c. 2. nu. 22.*

29. Secundum mandatum.] *Hoc est (inquit Rhenan.) secundum rescriptum Imperiale. Vt antè.* Quid enim amplius tibi mandatur; *&:* Videtis ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis. *Atqui pro,* eisdem aduocatis, &c. *Vatic. 3.* eiusdem. *sed quia antea non nisi sub* Aspio *Aduocatorum facta est mentio, illud placet magis. Notatu autem digna miracula de Notario & puerulo.*

30. & quanti viri, &c.] Quanti, *pro,* quot *(inquit idem)* & honesti, *pro honoratis. Sic paulo ante,* Quanti autem praesides & constantiores & crudeliores. *Item infra:* Quantis ignibus, quantis gladijs opus erit?

31. remediati sunt.] *Hoc verbo (inquit idẽ) vsus est & in de Resur. car.* vitiorum *(inquit)* à domino remediatorum. *Item in Praescriptionibus.* Vel trãsmutatione remediaremur. *Hinc illud Hieronymi in vita Hilarionis: Igitur post annum doctus ab Aesculapij vatibus, non remediantis animas, sed perdentis. Eodem vtitur rursus in Iouinianum. Quibus adde illud l. 2. adu. Marcio. T. 3.* ad remediandos eos. *& l. de bapt. c. 10.* Item aqua remediatur; *&,* aquas baptismi ex sese remedians.

32. ipse etiam Seuerus.] Seuerus *Imperator intelligitur, cui ad distinctionem* Cincij Seueri, *addit,* Antonini pater, *quem eundem vocat Apolog. c. 4.* Constantissimum Principum. *Hinc autem confirmatur lectio nostra ibidem. c. 5.* nullus Seuerus, *quippe qui initio sui Imperij Christianos non sit persecutus, vti ex Orosio & alijs latius in vita Auctoris.*

33. Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, &c.] Proculus *iste haudubie alius est, quam ille cuius meminit initio libri adu. Valent. infrà Tom. 3. quemadmodum ibi latius: quo fit vt illius cognomen* Torpacion *hic adijciatur. In Martyrologijs fit mentio Kalendis Decembribus. Ciuitate Narnia S.* Proculi *presbyteri; opidũ quod haud procul Roma distat, & a Seuero frequentatum, quemadmodum ex quibusdam inscriptionibus patet. an idem sit nescio. Videtur enim ex curatione per oleum presbyter etiam ille* Proculus *fuisse.*

34. euhodex procuratorem.] *Quum neque Ptolemaeo, neque alicui Geographo nota sit aliqua prouincia aut ciuitas hoc hoc nomine* euhodex, *conijcio Graecè scriptum fuisse a Tertulliano* εὐοδίας *aut potius in datiuo* εὐοδίῃ, *aut si manus secundum dialectum Atticam (vti legisse adnotat* euhode, *cod. Gorziensem Rhenan.)* εὐοδῇ. *Significat enim* εὐοδία, *& prosperum iter & prosperitatem. Vnde illud Esdr. 8.* ζητῆσαι εὐοδίαν *pro quo noster interpres vertit, petere viam rectam. Quare non placet coniectura in margine 1. edit qua legitur,* euboex. *maximè propter phrasin Auctoris peculiarem, qua etiam alibi frequenter vtitur vocibus:* procuratio, procurare, procurari & procurans *in datiuo: ac si dicat,* procuratorem prosperitati, *quippe qui Seuero prosperitatem procurarit, reddita per oleum sanitate. Adnotat eiusmodi Rhenanus:* hominis procurat *lib. 1. adu. Marc.* cui procurant & procurantis Euangelio, *lib. 4. adu. Marc.* cui procurent, *de Resurr. car. Tom. 3. & de Coron. milit. T. 2.* sibi procurauerunt. *& de Cult fœm.* affectioni procurans. *ac l. 1. ad vxo. c. 8.* quae pudori procurat, *& lib. adu. Valent. non semel, ac alibi frequentissimè.*

35. qui eum per oleum aliquando curauerat.] *Moris huius Christianorum, qui morbos* oleo *curabant, meminit etiã B. Hieronymus in vita B. Hilarionis, quod Agricola à serpentibus & venenatis animalibus percussi, accepto* oleo *ab illo benedicto vulnera sua vngentes, pristinae sanitati fuerint restituti. Idem refert Ruffinus hist. Eccles. lib. 2. cap. 4. de discipulis B. Antonij, & Sulpitius Seuerus in vita S. Martini, demoniaca & paralytica* oleo *benedicto ab eo curatis; & Palladius de duobus Macarijs similia. Vt praetermittam plures alios, quorum miracula per* oleum *recensentur 6. Voluminibus Vitarum Sanctorum Surij, quos ex Indicibus licebit petere.*

36. quem & Antoninus optimè nouerat lacte Christiano educatus.] *Quum plures fuerint* Antonini *Caesares (de quibus late Iacobus Reynardus noster Var. lib. 3. cap. 10.) loquitur hic vti & Rhenanus ad Marginem adnotauit de* Antonino *Caracallo Seueri filio, de quo plura in vita Auctoris. Peculiare autem est Auctoris, quod eum scribat* lacte Christiano, *id est à nutrice Christiana* educatum. *Hinc adeò factum puto, vt mitior in Christianos fuerit, quum econtrario Neroni tanta crudelitas adscribatur à quibusdam, quod eam à nutrice hauserit.*

37. Sed & Clariss. fœminas, & Clariss. viros.] Clarissimorum virorum *(inquit Rhenanus)* vxores clarissimae erãt

nam fœmina nupta mariti dignitate censentur, vt est apud Vlpian. Iureconsul. Senatores quibusdam clarissimi *fuerunt. Nonnullis bicordo dispositur, Illustrium, spectabilium,* Clarissimorum, *& Perfectissimorum. Vide autem formulam* Clarissimatus *apud Cassiodorum, Variarum l.7.epist.63.*

38. Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, &c.] *De hac Seueri in Christianos initio sui Imperij indulgentia latius in vita, Auctoris. Atqui pro* & populo furenti in os palàm restitit, *legunt 3. MS. Vatic.* populo furenti in nos, *non malè. Eligat Lector quod volet. vnus eorum,* resistit, *sed illud magis placet.*

39. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione.] *Vide hac de re Adnot. nostras in Apologet. ca. cap. 5. n. 64. Quibus adde, quod hac historia contigerit Pisone & Iuliano Coss. anno, Vrb. Cond. 926. aut iuxta alios, anno 927. Gallo & Flacco Coss.*

40. quam incœstam, quam crudelem, &c.] Incœstam *(inquit Rhenan.) propter mendacium Gentilium de promiscuo cum matribus & sororibus concubitu;* crudelem, *propter infanticidium, de quo etiam Christianos calumniabantur. Verum de hoc latius Apolog. c.1.7. & 8.*

41. cremamur, &c.] *De supplicijs Christianorum varijs, & communiorum* summa ignium pœna, *vide infrà li. ad Martyr. c. 4. & Adn. ibidem nostas n. 46. item & Apolog. c. vlt. num. 619.*

42. nec hostes publici veri.] *Intelligit (inquit Rhen.)* hostes *Imperatorum Romanorum & populi Romani, qui insidiarentur saluti eorum. Nam vulgus ipsos quoque Christianos appellabat* hostes publicos: *sed hi* veri hostes *non erant, immò potius amici.*

43. Nam & nunc à Præside Legionis.] *De* Legionis *regno in Hispanijs quàm latè se olim extenderit, vide Adnot. nostras in Epist. B. Cypriani 68. n. 2. Addit autem lib. adu. Iudæos suprà,* Hispaniarum omnes terminos *iam tum ad Christum conuersos. Neque mirum quum ante Auctorem B. Irenæus l.1.c. 3. celebret Ecclesias quæ in Hiberio sunt; vbi vide in eandem sententiam Adn. Feu-ardentij nostri, cap. 4. & nostram in supradictum l. a. 41.*

44. & à Præside Mauritaniæ.] *Quòd* Maurorum *etiam* multi fines *iam tum fidem Christi susceperant, testatum est Auctor vbi suprà: quo loco vide Adnot. nostra n. 40 Adnotandum autem, quod* Præsides *vocantur* Legionis & Mauritaniæ, *quum Africæ Præfecti & aliarum Prouinciarum* Proconsules, *nuncuparentur.*

45 sed gladiotenus, &c.] *Eadem phrasi dixit infra T. l. de velan. virg. c. vlt.* cerebrotenus. *Atqui quòd* gladio mãdatum fuerit à primordio animaduerti *in Christianos, saltem in Africa, patet & ex vita B. Cypriani. De voce autẽ* animaduerti *pro morte puniri, Iureconsf. vsitata, vide Adnot. nostram in, eiusdem Cypr. Epist. 69. n. 25. Quod ipsum patet ex epist. eiusdem. 82. ad Successum, vbi legit:* Xistum in cœmiterio animaduersum sciatis. *qui quum crucis supplicio martyrium passus sit, patet, generale esse* animaduersionis *nomen; quod eo loco mihi in mentem quum non venisset, putaui potius crucem pro omni supplicio accipiendam.*

Cap. v.

46. Crudelitas vestra gloria est nostra, &c.] *Titulum hunc postremo capiti dedimus:* Quod Christianis parcendum vel ob nimiam multitudinem. *Patet autem hoc hic deprecatur Auctor; quod latius fuit prosecutus Apolog. c. 44. & 50.*

47. Arrius Antoninus in Asia.] *Fortassis hic idem fuit, qui à Lampride* Arrius *Præsens, ab alijs Bruttius Præsens appellatur. Consul Romanus anno vrb. cond. 932. Atqui ibi,* manu facta, manus *pro multitudine accipitur: & ibi,* paucis duci iussis, duci, *pro abduci: alludens fortaßis ad illud Actorum 12. inquisitione facta de custodibus,* iussit eos duci.

48. ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε.] *Ad verbum sonant hæc Latinè: O miseri, si cupitis perire, præcipitia aut restes habetis. MS. interim 3. Vatic. legunt.* ὦ λοιποί; *quod quum: sonet* ô residui, *etiam retinere posset. Rhenano magis placuit* ὦ δειλοί, *eo quod Præses quasi miserans (non dico insaniam, vt ille: neque enim Christiana fides Zelus insanus est) vulgi nimiam multitudinem hoc dixerit. Græcè autem dicere maluit, vtpote Græcus Asiaticus.*

49. Quid ipsa Carthago.] *Vel hinc patet* Carthagini *egisse Tertullianum, & Scapulam* Carthagini *fuisse præfectum vtpote Prouinciæ* Carthaginiensis, *Proconsulem: nam mox sequitur)* Parce Carthagini, si non tibi. Parce Prouinciæ. *De* Carthagine *porrò vide lib. de Pall. n. 1.*

50. Decimanda à te.] *Quid sit* decimare, *indicat his verbis Liuius l.2. ab vrb. condita 254. Cetera, inquit, multitudo, forte decimus quisque ad supplicium lectus.*

51. Parce Prouinciæ.] *De* Prouincia Proconsulari *haud dubie loquitur, de qua & B. Cypr. epist. 45. sed quoniam latius diffusa est* Prouincia *nostra. vbi plura prouincijs sex Africa Adno. nostra n. 7.*

52 Nec tamen deficiet hæc secta, &c.] *Latius idipsum hoc tractauit suprà c. vlt. Apologet.*

ARGVMENTVM LIBRI ADVERSVS IVDÆOS.
PER IACOBVM PAMELIVM.

DISPVTATIONE *habita inter Christianum & proselytum Iudæum (de se, quantum apparet, in tertia persona sermonem faciens) Tertullianus, quod per concentum obstrepentium spectatorum minus lenè potuit dilucidari, stylo retractat, pugnans aduersus Iudæos solidiss. rationibus: & ex sacræ scripturæ fundamentis: idque pace Ecclesiæ adhuc durante ante bellum Britannicum, eo tempore quo Mauri à Romanis obsidebantur.*

Primùm autem etiam Gentibus gratiam Dei vindicat, posse eas ad Dei legem admitti comprobans. (I.)

Quippe quam lex primordialis matrix omnium præceptorum Adæ & Euæ in paradyso data sit; ac legem Moysi scriptam, legis naturalis iustitia in Noë & Abraham, quin & sacerdotium in Melchisedech, præcesserit. (II.)

Et datam quidem Abrahæ circuncisionem carnalem ad tempus, sed in signum, vnde Israel in nouiss. tempore dinosceretur, quando secundum sua merita in sanctam ciuitatem ingredi prohiberetur: nunc verò spiritalẽ circuncisionem in salutem esse populo obedienti. (III.)

Sabbati quoque obseruationem temporalem fuisse, Sabbati æterni figuram: vtpotè quòd neque à prædictis Patriarchis ante legem Moysi, neque post eandem ab omnibus perpetuo obseruatam, exemplis constet Iesu Naue & Machabæorum. (IIII.)

Quid? quòd etiam ipsa sacrificia terrenarum oblationum Abel & Cain, in Leuitico conscripta, spiritalium sacrificiorum prædicta fuisse ex Malachia & Psalmis manifestum fit. (V.)

Atque

A *Atque adeò ex prædictis concludi, legem nouam superuenturam; id itaque quærendum, an exspectetur nouæ legis lator, an vero iam venerit.* VI.

Venisse autem, primùm ex prophetijs commonstrari de regno eius super Gentes, eóque æterno. VII.

Deinde ex temporibus natiuitatis, Ducis Christi, & Passionis, & exterminij Ierusalem a Daniele prædictis. VIII.

Quinetiam prædictionibus varijs, quibus à Prophetis nunciata est Christi natiuitas. IX.

Item ex ijs quæ de Passione Christi in cruce prædicta sunt & figuris eiusdem. X.

Rursum ex cladis Ierusalem prædictione, non modò per Danielem, sed & per Ezechielem prophetam. XI.

Insuper & repetitione quorundam scripturæ sacræ locorum de Gentium ad Christum conuersione. XII.

Denique præscriptione aliarum scripturarum, è quibus iam venisse conuincitur. XIII.

Postremò ex abundantia erroris Iudæorum conuinci, ex secundo Christi aduentu in sublimitate post priorem illum in humilitate; circa quem illi decepti sunt, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate fuisse venturum. XIV.

Ceterùm præterquàm quòd libro tertio aduersus Marcionem ijsdem penè verbis repetit Tertullianus non nihil fusiùs, quæ hic contractiùs tractet, vnde eiusdem vtrumque Auctoris nemo dubitare possit; & quod B. Cyp. libris duobus prioribus Testimoniorum ad Quirinum aduersus Iudæos, hunc ita sit imitatus librum, vt multa decerpserit; similiter Iulianus Pomerius lib. tribus contra Iudæos. Certe Eusebius in Chronica sententiam Tertulliani de Natiuitate Christi ex hoc libro nominatim recenset, & Pomerius in librum suum primum, ac B. Hieronymus bonam 9. capitis partem suo in Danielem Commentario transcripserunt. Disertis item verbis scripti huius meminerunt Vincentius Lirinensis, Abbas Trithemius, & Politianus, locis suprà citatis, antequam prælo committeretur à Rhenano Qui & secundam castigatiorem edidit ex Gorziensi codice, additis aliquot scolijs; verū quod quum in Britannico codice Lelandi non haberetur, à Gelenio non sit recognitus, nondum pristinam faciem receperat. Quare & nobis B *in eo recurando laborandum fuit, ad quod subsidio fuerunt MS. Vaticanum vnum libri istius, & duo libri tertij aduersus Marcionem exemplaria; item dictus B. Hieronymi Commentarius, & loci aliquot à Latinio vtrobique obseruati: vti ex nostris Adnotationibus videre est.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVL. ADVERSVS IVDÆOS LIBER.

CAP. I.

PROXIME [1] accidit, disputatio habita est Christiano & proselyto Iudæo. Alternis vicibus contentioso fune vterque diem in vesperam traxerunt. Obstrepentibus etiam quibusdam spectantibus singulorum, nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo quod per concentū disputationis minus plenè potuit dilucidari, inspici curiosiùs, & lectionis stylo quæstiones retractatas terminare. Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus sibi diuinam gratiam, habuit hinc prærogatiuam, quod sibi [2] vindicare Dei legem instituerit homo ex gentibus, nec de prosapia Israëlitūm Iudæus. Hoc enim sat esse, posse gentes admitti ad Dei legem, ne Israël adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium situlæ, aut puluis ex area deputentur. Quanquam habeamus ipsum Deum idoneum pollicitatorem, & fidelem sponsorem, qui Abrahæ promiserat, quòd in semine eius benedicerentur nationes terræ, & quòd ex vtero Rebeccæ duo populi & duæ gentes essent processuræ: vtique Iudæorum, id est Israël; & gentium, id est noster. Vterque ergo C populus & gēs est appellatus, ne de nominis appellatione priuilegium gratiæ sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos & duas gentes processuras ex vnius fœminæ vtero Deus destinauit, nec discreuit gratiam in nominis appellatione, sed in partus editione: vt qui prior esset de vtero processurus, minori subijceretur, id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam Deus locutus est, dicēs: Duæ gentes in vtero tuo sunt, & duo populi de ventre tuo diuidentur, & populus populum superabit, & maior seruiet minori. Itaque cùm populus seu gens Iudæorum anterior sit tēpore, & maior per gratiam primæ dignationis in lege, noster verò minor ætate temporum de Rebecca, [3] de duobus populis, intelligitur id posse in vltimo seculi spatio adeptus notitiam diuinæ miserationis, procul dubio secūdum edictum diuinæ locutionis, prior maior populus, id est Iudaicus, seruiat necesse est minori, & minor populus, id est Christianus, superet maiorem. [4] Nam & secundum memorias populus Iudæorum, id est antiquior, derelicto Deo, idolis seruiuit, & diuinitate abrelicta simulachris fuit deditus, dicente populo ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant. Quod cū ex monilibus fœminarū & [5] annulis virorū aurū fuisset igne conflatū, & processisset eis bubulū caput, huic figmēto vniuersus Israël abrelicto Deo honorē dederūt, dicētes: Hi sūt Dei qui nos eiecerūt de terra Ægypti. Sic nāq; posteriorib⁹ tēporib⁹, quib⁹ reges eis imperabāt, & cū Hieroboā vaccas aureas & lucos colebant, & Bahali se mancipabant: vnde probatur eos semper idololatriæ crimine reos designatos ex instrumento diuinarum scripturarum. Noster vero populus minor, id est posterior, relictis idolis quibus antè deseruiebat, ad eundem Deum conuersus est, à quo Israel, vt suprà memorauimus, abscesserat. sic namque populus minor, id est posterior, populum maiorem superauit, dum

Rom. 3. Isa. 40. Gen. 22. Gen. 25. Ibid. Exod. 32. 3 Reg. 12. Iudic. 2.

II. » gratiam diuinæ dignationis consequitur, à qua Israël est repudiatus. [[6] Igitur gadum conferamus, D
» & summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus. Cur etenim Deus vniuersitatis conditor,
» mundi totius gubernator, hominis plasmator, vniuersarum gentium sator, legem per Moysen vni
» populo dedisse credatur, & non omnibus gentibus attribuisse dicatur? Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permitteret. sed vt congruit bonitati Dei & æquitati ipsius, vtpotè plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem legem dedit, quam certis & statutis temporibus obseruari præcepit, quando voluit, & per quos voluit, & sicut voluit. Namque in principio mundi, ipsi Adæ & Euæ legem dedit, ne de fructu arboris plãtatæ in medio paradisi ederent: quod si cõtrà fecissent, morte morerentur. quæ lex eis sufficeret, si esset custodita. In hac enim lege Adæ data, omnia præcepta cõdita recognoscimus, quæ postea pullulauerunt data per Moysen, id est, Diliges dominum Deum tuum de toto corde tuo, & ex tota anima tua tua. &, [7] Diliges proximum tibi tanquam te. &, Non occides, non mœchaberis, non fraudaueris, falsum testimonium non dices. Honora patrem tuum & matrem, & alienum non concupisces. Primordialis lex est enim data Adæ & Euæ in paradiso, quasi matrix omnium præceptorũ Dei. Denique si dominum Deum suum dilexissent, contra præceptum eius non fecissent: si proximum diligerent, id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent, atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate, faciendo contra Dei præceptum. à furto quoque abstinuissent, & de fructu arboris clàm non degustassent, nec à conspectu domini Dei nostri sub arbore delitescere gestissent. Nec falsum asseuetanti diabolo participes efficerentur credendo ei quòd similes Deo essent futuri. Atque ita nec Deum offendissent vt patrem, qui eos de limo terræ quasi ex vtero matris figurauerat. Si alienum non concupissent, de fructu illicito non gustassent. Igitur hac generali & primordiali Dei lege, quam in arboris fructu obseruari Deus sanxerat, omnia præcepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quæ suis temporibus ædita germinauerunt? Eiusdem est enim postea docere legem, qui antè præmiserat præceptum: quoniam & ipsius est erudire postea, qui antè iustos formare instituerat. Quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit, si is perficit qui cœpit? Denique ante legem Moysi scriptam in tabulis lapideis, legem fuisse contendo nõ scriptã, quæ naturaliter intelligebatur, & à patribus custodiebatur. Nã vnde Noe iustus inuentus, si non illum naturalis legis iustitia præcedebat? vnde Abraham amicus Dei deputatus, si non de æquitate & iustitia legis naturalis? vnde Melchisedech sacerdos Dei summi nũcupatus, si non ante Leuiticæ legis sacerdotium Leuitæ fuerunt, qui sacrificia Deo offerebant? sic enim post suprascriptos patriarchas data lex est Moisi, eo tempore posteaquam ab Ægypto excesserunt, post interuallum multorum temporũ & spacia. Denique post quadragintos & triginta annos Abrahæ data est lex. Vnde intelligimus Dei legem etiam ante Moysen, [8] nec in Coreb tantùm, aut in Sina & in eremo primũ in pardiso, pòst patriarchis, atque ita & Iudæis certis temporibus reformatam; vt non iam ad Moysi legem ita attendamus; quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem, quam certo tempore Deus & gentibus exhibuit, & repromissam per prophetas in melius reformauit, & præmonuit futurã, vt sicuti certo tẽpore data est lex per Moysen, ita temporaliter obseruata & custodita credatur. Nec adimamus hanc Dei potestatem pro temporum conditione legis præcepta
» reformantẽ, in hominis salutem. Denique, qui contendit & sabbatum adhuc obseruandum quasi sa-
» lutis medelam, & circũcisionem octaui diei propter mortis comminationem; doceat in præteritum iustos sabbatizasse, aut circũcidisse, & sic amicos Dei effectos. Nam si circuncisio purgat hominem, Deus Adam incircuncisum cùm faceret, cur eum non circuncidit, vel postea quàm deliquit, si purgat circuncisio? Certè in paradiso constituens eum incircuncisum, colonum paradisi præfecit. Igitur cùm neque circuncisum, neque sabbatizantem Deus Adam instituerit; consequenter quoque sobolem eius Abel offerentem sibi sacrificia, incircuncisum, nec sabbatizantem laudauit, accepto ferẽs quæ offerebat in simplicitate cordis, & reprobans sacrificium fratris Cain, eius qui quod offerebat, non rectè diuidebat. Noë quoque incircuncisum Deus, sed & non sabbatizantem de diluuio liberauit. nam & Enoch iustissimum non circuncisum; nec sabbatizantem de hoc mũdo trãstulit, qui necdum mortem gustauit, vt æternitatis candidatus, iam nobis ostenderet, nos quoque sine legis onere Moysi, Deo posse placere. Melchisedech quoque summi Dei sacerdos incircuncisus; & non sabbatizans, ad sacerdotium Dei allectus est. Et probatus Loth frater Abrahæ; quòd pro meritis iustitiæ
III. sine legis obseruatione de Sodomitarũ incendio sit liberatus. [[9] Sed Abraham; inquit; circuncisus est. Sed antè Deo placuit quàm circunciderctur; nec tamen sabbatizauit. Acceperat enim circuncisionem; sed quæ esset in signum temporis illius, non in salutis prærogatiuam. Denique sequentes patriarchæ incircuncisi fuerunt, vt Melchisedech, vt qui ipsi Abrahæ iam circunciso reuertenti de prælio, panem & vinum obtulit incircuncisus. Sed & filius, inquit, Moysi tum ab angelo præfocatus
» fuisset, si non Seffora marer eius calculo præputium infantis circuncidisset. Vnde, inquit, cir-
» cuncisionis maximum periculum est, si præputium carnis quis non circunciderit. Et ideò si salu-
» tem circuncisio omni modo adfert, etiã ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quo minus octaua die circuncideret eũ, quando constet Sefforã coactã ab Angelo id fecisse in itinere. Consideremus itaque

Gen. 2. Deut. 6. Leuit. 19. Exod. 20. Gen. 2. Gen. 3. E Gen. 6. Iac. 2. Gen. 14. et Hebr. 9. Exod. 20. Gal. 3. Exod. 33. Exod. 20. F Gen. 5. Gen. 4. Gen. 6. 7. & 8. Gen. 5. Gen. 14. Gen. 19. Gen. 17. Gen. 14. Exod. 4.

A iraque quòd non potuerit vnius infantis coacta circuncisio omni populo præscribere, & quasi legem huius præcepti condere in salutem. Nam prouidens Deus quòd hanc circuncisionem in signum, non in salutem esset daturus populo Israël, idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circuncidi, vt quum cœpisset per eum populo dare præceptum circuncisionis, non aspernaretur populus, videns exemplum istud in ducis filium iam celebratum. Dari enim habebat circuncisio, sed in signum: vnde Israël in nouissimo tempore dignosci haberet, quādo secundum sua merita in sanctā ciuitatem ingredi prohiberetur, secundum verba prophetarum dicentium: Terra vestra deserta, ciuitates vestræ igni exustæ, regionem vestram in conspectu vestro alieni comedent & deserta & subuersa à populis extraneis, derelinquetur filia Sion sicut casa in vinea, & sicut custodiarium in cucumerario, & quasi ciuitas quæ expugnatur. Et ideò subsequens sermo prophetæ exprobrat eis dicens: Filios generaui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Et iterū: Et si extenderitis manus, auertā faciē meā à vobis; & si multiplicaueritis preces, nō exaudiam vos. Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt. Et iterū: Væ gens peccatrix, populus plenus peccatis, filij scelerati, dereliquistis Deum, & in indignationem misistis sanctum Israel. Hæc igitur Dei prouidentia fuit, dandi circuncisionem Israël in signum, vnde dignosci posset, cùm adueniret tempus, quo meritis suis suprà dictis in Ierusalem admitti prohiberetur: quod & quia futurum erat, nunciabatur, & quia factum videmus, recognoscimus. Sicut ergo circuncisio carnalis, quæ temporalis erat, imbuta est in signum populo contumaci, ita spiritalis circuncisio est in salutem populo obaudienti, dicente propheta Hieremia: Innouate vobis nouitatē, & nolite seminare in spinis. Circūcidimini Deo, & circuncidite præputiū cordis vestri. Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniūt, dicit Dominus, & disponam domui Iuda, & domui Iacob testamentū nouum, non tale quale iam dedi patribus eorum, in die quo eos eduxi de terra Ægypti.

Isai. 1. *Ibid.* *Ibid.* *Ibid.* *Hierem. 4.*

B Vnde intelligimus & priorem circuncisionem tunc datam cessaturam, & nouam legem non talem qualem iam dederat patribus processuram, annunciari, sicut Esaias prædicauit dicens: Quod, in nouissimis diebus manifestus futurus esset mons Domini, & domus Dei super vertices montium: & exaltabitur, inquit, super colles, venient super illum omnes gentes, & ambulabunt multi, & dicent: Venite ascendamus in montem Domini, & in domum Dei Iacob; non io Esau prioris filij, sed in Iacob sequentis, id est populi nostri, cuius mons Christus est sine manibus concidentium præcisus, implens omnem terram, apud Danielem ostensus. Denique ex hac domo Dei Iacob, etiam legem nouam processuram sequentibus verbis annunciat Esaias dicens: De Sion enim exiet lex, & verbum Domini ex Ierusalē, & iudicabit inter gentes, id est inter eos qui ex gētibus sumus vocati: & concident, inquit, gladios suos in aratra, & lanceas suas in falces, & non accipiet gens supergentem gladium, & iam non discent præliari. Igitur intelliguntur alij quàm nos, qui noua lege edocti ista obseruamus, oblitterata veteri lege, cuius abolitionem futuram actus ipse demonstrat? Nam vetus lex vltione gladij se vindicabat, & oculum pro oculo eruebat, & vindictam iniuriæ retribuebat. Noua autem lex clementiam designabat, & pristinam ferocitatem gladiorum & lancearum ad tranquillitatem conuertebat, & belli pristinā in æmulos legis, & hostis executionem in pacificos actus arandæ & colendæ terræ reformabat. Igitur, sicut suprà ostendimus, quòd vetus lex & circuncisio carnalis cessatura pronunciata est, ita & nouæ legis, & spiritalis circuncisionis obseruantia, in pacis obsequia eluxit. Populus enim, inquit, quem non noueram, seruiuit mihi, in auditu auris obediuit mihi, prophetæ anunciauerunt. Quis autem populus qui Deum ignorabat, nisi noster, qui retrò Deum nesciebamus? & quis in auditu auris obediuit ei, nisi nos, qui relictis idolis ad

Isai. 2. *Daniel. 2.* *Isai. 2.* *Leu. 24.* *Psal. 17.*

C Deum conuersi sumus? Nam Israël qui Deo fuerat cognitus, quique ab eo in Ægypto exaltatus fuerat, & per Erythræum pelagum transuectus est, quique in eremo manna cibatus quadraginta annis, ad instar æternitatis redactus, nec humanis passionibus contaminatus, aut seculi huius cibis pastus, sed Angelorum panibus manna cibatus, satisque beneficijs Deo obligatus, Domini & Dei sui oblitus est, dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos præcedant. Moyses enim ille, qui nos eiecit de terra Ægypti, dereliquit nos, & quid illi acciderit, nescimus. Et ideò nos, qui non populus Dei retrò, facti sumus populus eius accipiendo nouam legem suprà dictam, & nouam circuncisionem antè prædictam. [Sequitur itaque, vt quatenus circuncisionis carnalis, & legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita sabbati quoque obseruatio temporalis fuisse demonstretur. Dicunt enim Iudæi, quod à primordio sanctificauerit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quæ fecit, & inde etiam Moysem dixisse ad populum: Memento diem sabbatorū sanctificare eum. Omne opus seruile non facietis in eo, præterquam quod ad animam pertinet. Vnde nos intelligimus magis sabbatizare nos ab omni opere seruili semper debere, & nō tantùm septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc quærendum nobis, quod sabbatum nos Deus vellet custodire. Nam sabbatum æternum, & sabbatum temporale scripturæ designant. Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea. Et alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. Vnde dinoscimus, sabbatum temporale esse humanum & sabbatum æternum censeri diuinum, de quo per Esaiam prædicat: Et erit, inquit, mensis ex mense, & dies de die, & sabbatum de sabbato, & veniet omnis caro adorare in Ierusalem, dicit Dominus. Quod

Exod. 14. *Exod. 16.* *Psal. 77.* *Exod. 32.* IIII. *Gen. 2.* *Exod. 20.* *Isai. 1.* *Ezech. 22.* *Isai. 66.*

intelligimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro, id est omnis gens, adorare in Ierusalem venit Deum patrem, per Iesum Christum filium eius,[16] sicut per Prophetam prædicatum est: Ecce proselyti per me ad te ibunt. Sic igitur ante hoc sabbatum temporale, erat & sabbatum æternum præostensum & prædictum, quomodo & ante circuncisionem carnalem fuit & spiritalis circuncisio præostensa. Denique doceant, sicuti iam præloquuti sumus, Adam sabbatizasse, aut Abel hostiam Deo sanctam offerentem, sabbati religione placuisse, aut Enoch translatum sabbati cultorem fuisse, aut Noe arcæ fabricatorem propter diluuium immensum, sabbatum obseruasse, aut Abraham in obseruatione sabbati, Isaac filium suum obtulisse, aut Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati accepisse. Sed dicturi sunt Iudæi, ex quo hoc præceptũ datum est per Moysen, exinde obseruandum fuisse. Manifestum est itaque non æternum, nec spiritale, sed temporale fuisse præceptum, quod quandoque cessaret. Denique adeò non in vacatione sabbati, id est, diei septimi, hæc solennitas celebranda est, vt Iesus Naue suo tempore, quo Hiericho ciuitatem debellabat, præceptũ sibi à Deo diceret, vti populo mãdaret, vt sacerdotes arcã testamẽti Dei septẽ diebus circunferrent in circuitu ciuitatis: atq; ita septimi diei circuitu peracto, sponte ruerent muri ciuitatis. Quod ita factum est, & finito spatio diei septimi, sicut prædictum erat, ruerunt muri ciuitatis. Ex quo manifestè ostẽditur, in numero istorũ dierũ septem incurrisse diem sabbati. Septẽ enim dies vndecũque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est, quo die non tantùm sacerdotes sint operati, sed & in ore gladij præda facta sit ciuitas ab omni populo Israël. Nec dubium est opus seruile eos operatos, cùm prædas belli agerent ex Dei præcepto.[17] Nam & temporibus Machabæorum sabbatis pugnando fortiter fecerunt, &[18] hostes Allophylos expugnauerunt, legémque paternam ad pristinum vitæ statum pugnando sabbatis reuocauerunt. Nec putem aliam legem eos defendisse, nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse præscriptum. Vnde manifestum est ad tempus & præsentis causæ necessitatem conualuisse, vt non ad perpetui temporis obseruationem huiusmodi legem eis Deus antè dedisset. [[19] Sic & sacrificia terrenarum oblationum, & spiritalium sacrificiorum prædicta ostendimus. Et quidem à primordio maioris filij, id est Israël, terrena fuisse in Cain præostensa sacrificia: & minoris filij Abel, id est populi nostri, sacrificia diuersa demonstrata. Namque maior natu Cain de fructu terræ obtulit munera Deo: minor verò filius Abel de fructu ouium suarum. Respexit Deus in Abel & in munera eius; in Cain autem & in munera eius non respexit & dixit Deus ad Cain: Quare concidit vultus tuus, quoniã si rectè quidẽ offeras, non rectè autem diuidas, peccasti, quiesce. Ad te enim conuersio eius, & tu dominaberis eius. Et tunc dixit Cain ad Abel fratrem suum: Eamus in campum. & abijt cum eo illic, & interfecit eum. Et tunc dixit Iesus ad Cain: Vbi est Abel frater tuus? Et dixit: Nescio. Nunquid custos fratris mei sum ego? Et dixit ei Deus: Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra quæ aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui.[20] Gemens & tremens eris super terram. Et dixit Cain ad Dominum: Maius delictum meum, quàm vt remittatur mihi, & eijcies me hodie à facie terræ, & à facie tua abscondar, & ero gemens & tremens super terram, & omnis qui me inuenerit, occidet. Ex hoc igitur duplicia duorum populorum sacrificia præostensa iam nunc à primordio animaduertimus.[21] Denique quũ per Moysen in Leuitico lex sacerdotalis conscriberetur, inuenimus præscriptũ populo Israëli, vt sacrificia nullo in loco offerrentur Deo, quã in terra repromissionis, quam dominus Deus daturus esset populo Israëli & patribus eorum: Et introducto Israël, illic celebrarentur sacrificia & holocausta tam pro peccatis quàm pro animabus, & nusquam alibi nisi in terra sancta. Cur itaque postea per prophetas prædicat spiritus futurum, vt in omni terra, aut in omni loco offerantur sacrificia Deo, sicuti ipse per Malachiam angelum vnũ ex duodecim prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole vsque ad occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus omnipotens.[22] Et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo. Item in Psalmis Dauid dicit: Adferte Deo patriæ gentium: Indubitatè quòd in omni terra exire habebat prædicatio Apostolorum. Adferte Deo claritatẽ & honorẽ, adferte Deo sacrificia nominis eius, Tollite hostias, & introite in atria eius. Nãque quòd non terrenis sacrificijs, sed spiritalibus Deo litandum sit, ita legimus vt scriptum est: Cor contribulatum hostia est Dei. Et alibi: Sacrifica Deo sacrificium laudis, & redde altissimo vota tua. Sic itaque sacrificia spiritalia laudis designantur, & cor contribulatum acceptabile sacrificium Deo demõstratur. Itaque quomodo carnalia sacrificia reprobata intelliguntur, de quibus & Esaias loquitur, dicens: Quò mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum, dicit Dominus? Ita sacrificia spiritalia accepta prædicantur, vt prophetæ annunciant:[23] Quoniam etsi adtuleritis, inquit, mihi similam, vanum est: incensum abominatio est mihi. Et alibi dicit: Holocaustomata & sacrificia vestra, & adipem hircorum, & sanguinem taurorum nolo.[24] nec si veniatis videri mihi. quis enim exquisiuit hæc de manibus vestris? Spiritalia verò sacrificia de quibus prædictum est, & sicut suprà dicit: Non est mihi voluntas in vobis, dicicit Dominus. Sacrificia non accipiam de manibus vestris: quoniam ab oriente sole vsque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Domiminus. De spiritalibus verò sacrificijs, addit dicens: Et in omni loco sacrificia munda offerentur nomini

Marginalia: Isai. 52. Gen. 4. Gen. 5. Gen. 6. Gen. 22. Gen. 14. Iosue 6. 1. Mach. 2. V. Gen. 4. Deut. 12. Malach. 1. Psal. 95. Psal. 50. Psal. 49. Isai. 1. Ibid. Ibid. D E F

A mini meo, dicit Dominus. [[5] Igitur cùm manifestum sit, & sabbatum temporale ostensum, & sabbatum æternum prædicatum: circuncisionem carnalem prædictam, & circuncisionem spiritalem præindicatam: legem quoque temporalem, & legem æternalem denunciatam: sacrificia carnalia, & sacrificia spiritalia præostensa: sequitur, vt præcedenti tempori datis omnibus istis præceptis carnaliter populo Israel, superueniret tempus, quo legis antiquæ & ceremoniarum veterum præcepta cessarent, & nouæ legis promissio, spiritalium sacrificiorum agnitio, & noui Testamenti pollicitatio superueniret, fulgente nobis lumine ex alto, qui sedebamus in tenebris, & in vmbra mortis detinebamur. itaque necessitas nobis incumbit, vt quoniam prædicatam nouam legem à prophetis prædiximus, & non talem qualis iam data esset patribus eorum, eo tempore quo eos de terra Ægypti produxit; ostendere & probare debeamus, tam legem illam veterem cessasse, quàm legem nouam promissam nunc operari. Et quidem in primis quærendum, an expectetur nouæ legis lator, & noui testamenti hæres, & nouorum sacrificiorum sacerdos, & nouæ circunsionis purgator, & æterni sabbati cultor: qui legem veterem compescat, & nouum testamentum statuat, noua sacrificia offerat, & ceremonias antiquas reprimat, & circuncisionem veterem cum suo sibi sabbato compescat, & nouum regnum quod non corrumpatur, adnunciet. [26] Nam etiam nouæ legis lator, sabbati Spiritalis cultor, sacrificiorum æternorum antistes, regni æterni æternus dominator, quærendum an iam venerit, néc ne. Et si iam venit, seruiendum est illi: si necdum venit, sustinendus est dum modò manifestus sit aduentus eius, comprimere legis veteris præcepta, & operari debere nouæ legis exordia: & in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam & prophetas, nisi venisset is, qui per eandem legem, & per eosdem prophetas venturus annunciabatur. [[27] Igitur in isto gradum conferamus, an, qui venturus Christus annunciabatur, iam venerit, an venturus adhuc

B speretur. quod ipsum vt probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda, quando venturum Christum prophetæ annunciauerunt: vt si in ista tempora recognouerimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus, quem venturum prophetæ canebant, in quem nos gentes scilicet crediturí anũciabamur: & cùm constiterit venisse, indubitatè etiam legem nouam ab ipso datam esse credamus, & Testamentum nouum ab ipso, & per ipsum nobis dispositum non non diffiteamur. Venturum enim Christum nec Iudæos refutare scimus, vtpote qui in aduentum eius spem suam porrigant. Nec de isto pluribus quærendum, cùm retrò omnes Prophetæ de eo præcanuerint, vt Esaias dicit: [28] Sic dicit Dominus Deus Christo meo Domino, cuius tenui dexteram, vt exaudiant illum gentes: fortitudines regum disrumpam, aperiam ante illum portas, & ciuitates non claudentur illi. Quod ipsum adimpletum videmus. [29] Cui enim dexteram tenet pater Deus, nisi Christo filio suo? quem exaudierũt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt; cuius & prædicatores Apostoli in Psalmis Dauid ostenduntur; In vniuersa, inquit, terra exijt sonus eorum, & vsque ad terminos terræ verba eorũ. In quẽ enim aliũ vniuersæ gentes crediderũt; nisi in Christũ qui iam venit? Cui enim & aliæ gentes crediderunt; [3°] Parthi, Medi, Elamitæ, & [3°] qui inhabitant Mesopotamiã, [33] Armeniã, [33] Phrygiam, [34] Cappadociã; & incolentes Pontũ, & [35] Asiam & Pamphyliam; [36] immorantes Ægyptum, [37] & regionẽ Africæ quæ est trans Cyrenẽ inhabitantes? [38] Romani & incolæ; tunc & in Hierusalem Iudæi, & ceteræ gentes: [39] vt iam Getulorũ varietates, & [40] Maurorũ multi fines; [41] Hispaniatũ omnes termini, & [42] Galliarum diuersæ nationes, & [43] Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo verò subdita; & [44] Sarmatarum, & Dacorum, & Germanorum, & Scytharum; & abditarum multarũ gentium; & prouinciarum & insularum multarum nobis ignotarum, & quæ enumerare minus pos-

C sumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui iam venit, regnat: vtpote ante quem omnium ciuitatum portæ sunt apertæ, & cui nullæ sunt clausæ: ante quem seræ ferreæ sunt comminutæ, & valuæ æreæ sunt apertæ. quamquam & ista spiritaliter sint intelligenda, quo præcordia singulorum varijs modis à diabolo obsessa, fide Christi sint reserata: attamen perspicuè sunt adimpleta, vtpote in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitet. Quis enim omnibus regnare potuisset, nisi Christus Dei filius? qui [45] omnibus in æternum gentibus regnaturus nunciabatur. Nam si Salomon regnauit, sed in finibus Iudæ tantùm, à Bersabeæ vsq; Dan termini eius regni signantur. Si verò [46] Babylonijs & Parthis regnauit Darius, non habuit potestatem vlterius, vltra fines regni sui: non habuit in omnibus gentibus potestatem. Si Ægyptijs Pharao, [47] vel quisque ei in hæreditate regni successit: illic tantùm potitus est regni sui dominium. Si Nabuchodonosor cum suis regulis ab [48] India vsque Æthiopiam habuit regni sui terminos. Si Alexander Macedo nunquam Asiam vniuersam & ceteras regiones postea quam deuicerat, tenuit. Si [50] Germani adhuc vsque limites transgredi non sinuntur. Britanniæ intra Oceani ambitum conclusæ sunt. [51] Maurorum gens, & Getulorum barbaries à Rom. obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de Rom. dicam, qui de legionum suarum præsidijs imperium suum muniunt, [52] nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? Christi autem regnum & nomen vbique porrigitur, vbique creditur, ab omnibus gentibus suprà enumeratis colitur, vbique regnat, vbique adoratur, omnibus vbique tribuitur æqualiter; non regis apud illum maior gratia: non Barbari alicuius imperiosi lætitia, non dignitatum aut natalium cuiusquam discreta merita, omnibus æqualis, omnibus rex, omnibus iu-

VI. De Sabbatho & circuncisione, & legis veteris & nouæ obseruatione. *Luc. 1.*

VII.

Isai. 45.

Psal. 18.

Act. 2.

Dan. 7. De regno Christi æterno.

3. Reg. 4.

dex, omnibus Deus & Dominus est. Nec dubites credere quod asseueres, cùm videamus fieri. D

VIII. De Passione Christi, & vastatione Ierusalé.

[[53] Itaque requirenda tempora prædicta & futuræ natiuitatis Christi, & passionis eius, & extermi-
nij ciuitatis Ierusalem, id est, vastationis eius. Dicit enim Daniel: & ciuitatem sanctam, & san-
ctum terminari cum duce venturo, & destrui pinnaculũ vsque ad interitum. Venturi itaque Chri-
sti ducis sunt tempora requirenda, quæ inuestigauimus in Daniele, quibus computatis probabimus
venisse eum, etiam ex temporibus præsciptis, & ex signis competentibus, & ex operationibus eius.
Quæ probamus, ex consequentibus quæ post aduentum eius futura adnunciabantur, vt tam adim-
pleta omnia, quàm perspecta credamus. Sic igitur de eo Daniel prædicauit, vt & quádo & quo in tē-
pore gētes esset liberaturus, ostenderet, & quoniam post passionē Christi ista ciuitas exterminari ha-
beret. Dicit enim sic: In primo anno sub Dario filio Assueri ex semine Medorum, qui regnauit super
regnũ Caldæorũ, ego Daniel intellexi in libris numerum annorũ. Et adhuc me loquēte in oratione,
ecce vir Gabriel quem vidi in visione in principio, volans, & tetigit me, quasi hora sacrificij vesper-
tini, & intelligere fecit me, & locutus est mecum, & dixit: Daniel, nunc exiui imbuere te intelligen-
tia, [54] in principio obsecrationis tuæ exiuit sermo. Et ego veni vt adnunciem tibi, quia vir deside-
riorum tu es, & cogita in verbo & intellige in visione. LXX. hebdomadæ breuiatæ sunt super ple-
bem tuam, & super ciuitatē sanctam, [55] quoadusque inueteretur delictum, & signentur peccata, &
exorentur iniustitiæ, & inducatur iustitia æterna, & vt [56] signetur visio & prophetes, & vt vngatur
sanctus sanctorum. Et scies & perspicies & intelliges á profectione sermonis, [57] integrando & reæ-
dificando Ierusalem vsque ad Christum ducem, hebdomadas septē & dimidiā, & LXII. & dimdiā. &
[59] conuertet & ædificabitur in [60] lætitiam, & [61] conuallationem, & [62] innouabuntur tēpora. & post
hebdomadas has LXII. & exterminabitur vnctio, & [63] non erit, & [64] ciuitatem & sanctum exter-
minabit cum duce aduenienti, & concidentur quomodo in cataclysmo vsque [65] ad finem belli,
quod concidetur vsque ad interitum. Et [66] confirmabit testamentum multis. Hebdomada vna, & E
dimidia hebdomadis [67] auferetur meum sacrificium & libatio, & in sancto execratio vastationis, &
vsque ad finem tēporis consummatio dabitur super hac vastatione. Animaduertamus igitur termi-
num, quomodo in verbo quas dixit LXX. hebdomadas futuras, in quibus si receperint eum, ædi-
ficabitur in latitudinem, & in longitudinem, & innouabuntur tempora. Prouidens autem Deus
quid esset futurum, & quoniam non tantùm non recipient eum, verùm & insequentur, & tradent
eum morti, & recapitulauit, & dixit: In [68] sexaginta duabus hebdomadibus nasci illum, & vngi
sanctum sanctorum. Hebdomades autem VII. & dimidia cùm implerentur, pati habere & ciuita-
tem exterminari post vnam & dimidam hebdomadam, quo scilicet septem & dimidia hebdomadæ
completæ sunt. Dicit enim sic: Et ciuitatem & sanctum exterminari cum duce venturo, & conci-
dentur sicut in cataclysmo, & destruet pinnaculum vsque ad interitum. Vnde igitur ostendimus
quoniam venit Christus intra LXII. & dimidiā hebdomadas? Numerabimus autem à primo anno
Darij, qnomodo in ipso tempore ostenditur Danieli visio ipsa. Dicit enim: Et intellige, & conijce à
profectione sermonis, respondere me tibi hæc. Vnde [69] à primo anno Darij debemus computare,
quando hanc visionem vidit Daniel. Videamus igitur anni quoniam impleantur vsque ad aduen-
tum Christi. [70] Darius enim regnauit annis XIX. Artaxerxes regnauit annis XL. Deinde rex Ochus,
qui & Cyrus, regnauit an. XXIIII. [71] Argus anno vno. Alius Darius, qui & Melas nominatus est,
annis XXII. [72] Alexander Macedo annis duodecim. Deinde post Alexandrũ, qui & Medis & Persis
regnarat quos reuicerat, & in Alexandria regnum suum firmauerat, quando & nomine suo eam
appellauit. Post eum regnauit illic in Alexandria Soter annis XXXV. [73] cui succedens Philadelphus,
regnauit annis triginta nouem. Huic succedit Euergetes, annis XXV. Deinde Philopater an-
nis XVII. Post hunc Epiphanes, annis XXIIII. Item [74] alius Euergetes, ann. XXIX. Soter F
[75] an. XXXVIII. [76] Ptolemæus an. XXXVIII. Cleopatra annis XX. [77] mensibus VI. Item adhuc
Cleopatra conregnauit sub Augusto annis XIII. Post Clepatram Augustus alijs annis XLIII. Nam
omnes anni imperij Augusti, fuerunt anni LVI. [78] Videmus autem quoniam quadragesimo & pri-
mo anno imperij Augusti, quo post mortem Clepatræ imperauit, nascitur Christus. Et superuixit
idem Augustus, ex quo nascitur Christus, annis XV. Et erunt reliqua tempora annorum in diem
natiuitatis Christi & in annum Augusti XLI. post mortem Cleopatræ, anni CCCCXXXVII. men-
ses VI. Vnde adimplentur LXII. hebdomadæ & dimidia, quæ efficiunt annos CCCCXXXVII.
menses VI. in diē natiuitatis Christi. Et manifestata est iustitia æterna, & vnctus est sanctus sancto-
rum, id est, Christus, & signata est visio & prophetes, & dimissa sunt peccata, quæ per fidem no-
minis Christi, omnibus in eum credentibus remittuntur. Quid est autem quod dicit, signari visum
& prophetiam? Quoniam omnes prophetæ nunciabant de ipso, quòd esset venturus, & pati habe-
ret: igitur quoniam adimpleta est prophetia per aduentum eius, propterea signari visionem & pro-
phetiam dicebat, quoniam ipse est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ re-
trò de eo prophetæ nunciauerant. Post enim aduentum Christi & passionem ipsius, iam non visio,
neque prophetes est, qui Christum nunciet venturum. Denique hoc si non ita est, exibeant Iudæi
prophetarum post Christum aliqua volumina, angelorum aliquorum visibilia miracula, quæ retrò
patriarchæ

Dan. 9.

Ibidem.

A patriarchæ viderunt vsque ad aduentum Christi, qni iam venit, ex quo signata est visio & prophetia, id est, statuta. Et meritò Euangelista: Lex & prophetæ vsque ad Ioannem baptizatorem. Baptizato enim Christo, id est, [79] sanctificante aquas in suo baptismate, omnis plenitudo spiritalium retrò charismatum in Christo cesserunt, signante visionem & prophetias omnes, quas aduentu suo adimpleuit. Vnde firmissimè dicit aduentum eius signare visum & prophetas. Itaque ostendentes & numerum annorum & tempus, LX. duarum & dimidiæ hebdomadarum adimpletum, tunc venisse Christum, id est, natum; videamus aliæ VII. & dimidia hebdomades, quæ sunt subdiuisæ, in abscissione priorum hebdomadarum, in quo actu sint adimpletæ. [80] Post enim Augustum, qui superuixit post natiuitatem Christi, anni XV. efficiuntur [81] cui successit Tiberius Cæsar, & imperium habuit annis XXII. mensibus septem, diebus viginti. [82] huius quintodecimo anno imperij passus est Christus, annos habens quasi XXX. quum pateretur. [83] & [84] Item Caius Cæsar, qui & Caligula, annis III. mensibus VIII. diebus XIII. [85] Nero Cæsar annis IX. mensibus IX. diebus XIII. [86] Galba mensibus VII. diebus VI. Otho [87] mensibus III. diebus V. [88] Vitellius mensibus VIII. diebus X. [89]. Vespasianus anno primo imperij sui debellauit Iudæos, [90] & fiunt anni numero quinquaginta duo, menses VI. [91]. Nam imperauit annis nouem: atque ita in diem expugnationis suæ Iudæi impleuerunt hebdomadas LXX. prædictas à Daniele. Igitur expletis his quoque temporibus. & debellatis Iudæis, postea cessauerunt illic libamina & sacrificia, quæ exinde illic celebrari non potuerunt. Nam & vnctio illic exterminata est post passionem Christi. Erat enim prædictum exterminari illic vnctionem, sicut est in Psalmis prophetarum: Exterminauerunt manus meas & pedes. Quæ passio huius exterminij intra tempora LXX. hebdomadarum perfecta est sub Tiberio Cæsare coss. Rubellio Gemino, & [92] Rufio Gemino, mense Martio, temporibus Paschæ, die [93] VIII.

Matth. 10.

Psal. 21.

B Calẽdarum Aprilium, die prima azymorum, quo agnum vt occiderent ad vesperam, à Moyse fuerat præceptum. Itaque omnis synagoga filiorum Israel eum interfecit, dicẽtes ad Pilatũ, quum vellet eũ dimittere: Sanguis huius super nos & super filios nostros. &, si hunc dimiseris, non es amicus Cæsaris: vt ad impleri possent omnia quæ de eo fuerant scripta. [[94]. Incipiamus igitur probare natiuitatem Christi, à prophetis esse nunciatam. Sic Esaias dicit, Audite domus Dauid, [95] non pusillum vobis certamẽ cum hominibus, [96] quoniam Deus præstat certamen; propter hoc ipse Deus dabit vobis signum: [97] Ecce virgo concipiet in vtero, & pariet filium, & vocabitis nomen eius Emmanuel, quod interpretatur: Nobiscum Deus. Butyrum & mel manducabit. [98] Quoniam prius quàm cognoscat infans vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum. Itaque dicunt Iudæi, Prouocemus istam prædicationem Esaiæ, & faciamus comparationem, an Christo qui iam venit, cõpetat illi primò nomen quod Esaias prædicauit eum Emmanuelem vocari oportere, dehinc virtutem sumpturum Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum. Porrò, inquiunt, iste qui venit, neque sub eiusmodi nomine est dictus, neque re bellica functus. At nos econtrariò, admonendos eos existimauimus, vti cohærentia quoque huius capituli recognoscant: subiuncta est enim & interpretatio Emmanuel, Nobiscum Deus, vti non solum sonum nominis expectes, sed & sensum. [99] Sonus enim Hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sensus autem eius, quod est, Deus nobiscum, ex interpretatione communis est. Quæro ergo an ista vox, Nobiscum Deus, quod est Emmanuel, exinde quo Christus inluxit, agitetur in Christo: & puto ex toto non negabis. Nam qui ex Iudaismo credunt Christo, ex quo in eum credũt, Emmanuel cùm volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat iam venisse illum

Matth. 26.
Marc. 14.
Exod. 12.

Matth. 27.
Joan. 19.
Act. 13.

IX.
Item probatio Natiuitatis Christi ex Prophetis.

Isai. 7.

C qui prædicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel, venit, id est Nobiscum Deus, Æquè & sono nominis inducuntur, cùm virtutẽ Damasci & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum, sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animaduertentes quid scriptura præmittat: quoniam prius quàm cognoscat puer vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum. Antè est enim inspicias ætatis demonstrationem, an virum iam Christum exhibere ista ætas possit, nedum Imperatorem. Scilicet vagitu ad arma esset conuocaturus infans, & signum belli non tuba, sed [100] crepitacillo daturus: nec ex equo vel de muro, sed de nutricis & gerulæ suæ dorso siue collo hostem designaturus; atque ita Damascum & Samariam pro mammis subacturus. Aliud est, si penes vos infantes in prælium erumpunt, credo ad solem vncti priùs, dehinc pannis armari, & butyro stipendiati, qui antè norint lanceare quàm lancinare. Enimuerò si nusquam hoc natura concedit, antè militare quàm virum facere, antè virtutem Damasci sumere quàm patrem nosse, sequitur vt figuratè pronunciatum videatur. Sed & virginem, inquiunt, parere natura non patitur, & tamen credendũ est prophetæ. Et merito. Præstruxit enim fidem incredibili rei, dicendo, quod signum esset futurum: Propterea, inquit, dabitur vobis signum, Ecce virgo concipiet in vtero, & pariet filium. Signum autem à Deo, nisi nouitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur. Denique si quando ad deijciendos aliquos ab hac diuina prædicatione, vel conuertere singulos simplices quosque gestitis, mentiri audetis quasi non virginem, sed iuuenculam concepturam scriptura contineat. Hinc quoque reuincimini, quòd nihil signi videri possit res quotidiana, [101] iuuenculæ scilicet prægnatus & partus. In signum ergo

nobis posita virgo mater meritò creditur, infans verò bellator nō æquè. Non enim & hic signi ratio versatur, sed signo natiuitatis nouæ adscripto, exinde post signū alius iā ordo infantis edicitur, mel & butyrū mãducaturi. Nec hoc vtique in signū est, & hoc enim infantiæ est; sed accepturum virtutem Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum, hoc est mirabile signum. Seruate modum ætatis, & quærite sensum prædicationis: imò reddite veritati, quæ credere non vultis, & tam intelligitur prophetia, quàm renuntiatur expuncta. Accepit Christus infans virtutem Damasci, & spolia Samariæ. [101] Maneant enim orientales illi Magi infantiam Christi, vt regem auro, thure, & myrrha remunerantes, & accepit infans virtutem Damasci sine prælio & armis. Nam præter quod omnibus notum est, Orientis virtutem, id est vires, auro & odoribus pollere solitam, certè est creatoris, & ex diuinis scripturis virtutem quoque ceterarum gentium aurum constituere. Sicut per Zachariam dicit: [103] Et Iudas pertendet Ierusalem, & congregabit omnem [104] valentiam populorum per circuitum aurum & argentum. Nam de hoc auri munere etiam Dauid dixit: Et dabitur illi de auro Arabiæ. Et iterum: Reges Arabum & Saba munera afferent illi. Nam & Magos reges ferè habuit Oriens, & Damascus Arabiæ retrò deputabatur, antequàm transcripta esset in Syrophœnicen ex distinctione Syriarum, cuius tunc virtutem Christus accepit, accipiendo insignia eius, aurum scilicet & odores: spolia autem Samariæ, ipsos Magos, qui cùm illum cognouissent, & muneribus honorassent, & genu posito adorassent, quasi Deum & regem sub testimonio indicis & ducis stellæ spolia sunt facti Samariæ, id est, idololatriæ, credētes videlicet in Christo. Idololatriam enim Samariæ nomine notauit, vt ignominiosæ ob idololatriam, qua desciuerat tunc à Deo sub rege Hieroboam. nec hoc enim nouum scripturis diuinis, figuratè vti translatione nominum ex comparatione criminum. Nam & ἄρχοντας Sodomorum appellat archontas vestros, & populum vestrum populum Gomorræ vocat: cum iam olim essent ciuitates istæ extinctæ. Et alibi per prophetam ad populum Israël dicit: Pater, inquit, tuus Amorreus, & mater tua Cethea. Quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impietatem: quos aliquando etiam filios suos dixerat per Esaïam prohetam: Filios generaui & exaltaui. [105] Sic & Ægyptus nonnunquam totus orbis intelligitur apud illum, superstitionis & maledictionis elogio. [106] Sic & Babylon apud Ioannem nostrum, Romanæ vrbis figuram portat, proinde & magnæ, & regno superbæ, & sanctorum debellatricis. Hoc itaque modo Magos quoque Samaritanorum appellatione titulauit, & despoliatos quod habuerant cum Samaritis, vt diximus, idololatriam. Aduersus regem autem Assyriorū, aduersus diabolum, qui ad hoc se regnare putat, si sanctos à religione Dei deturbat. Adiuuabitur autem hæc nostra interpretatio, dum & alibi bellatorem Christum scripturæ designant, ob armorum quorundam vocabula & eiusmodi verba. Sed ex reliquorum sensuum comparatione conuincentur Iudæi: [107] Accingere, inquit Dauid, ensem supra femur. Sed quid suprà legis de Christo, ὡραῖος τῷ κάλλει, [108] Tempestiuus decore super filios hominum, diffusa est gratia in labijs tuis. Valde autem absurdum est si quem ad bellum ense cingebat, ei de tempestiuitate decoris, & labiorum gratia blandiebatur, de quo subiungens, dicebat: Extende, & prosperare, propera & regna. Et adiecit: Propter lenitatem & iustitiam tuam. Quis ensem accingitur, & non contraria lenitati & iustitiæ exercet? id est, dolum & asperitatem & iniustitiā, propria scilicet negocia præliorum. Videamus ergo an alius sit ensis ille, cuius est alius actus, [109] id est Dei sermo diuinus, bis acutus duobus testamentis, legis antiquæ, & legis nouæ; acutus sapientiæ suæ æquitate, reddens vnicuique secundum actum suum. Licuit ergo & Christo Dei in Psalmis sine bellicis rebus ensem sermonis Dei pręcingi figuratò, cui prędicta tempestiuitas congruat cū gratia labiorū, quē tunc cingebatur super femur apud Dauid, quando venturus in terras ex Dei patris decreto nunciabatur: [110] Et deducet, inquit, te magnitudo dexterę tuę, virtus scilicet gratię spiritalis, de qua Christi agnitio deducitur. [111] Sagittæ tuæ, inquit, acutę, per volantia vbique Dei pręcepta, minantes traductionē vniuscuiusque cordis, compungentes & transfigentes conscientiam quamque; populi sub te cadent, vtique adorantes. Sic bellipotens & armiger Christus accipiet spolia non solius Samarię, verùm & omnium gentium. Agnosce & spolia figurata cuius & arma allegorica didicisti. Atque ita in tantum Christus qui venit, non fuit bellator, quia nō talis ab Esaia prędicabatur. Sed si Christus, inquiunt, qui venturus creditur à Iudęis & dicitur, Non est Iesus, quare is qui venit, Iesus Christus, appellatur? [112] Constabit autem vtrūque nomen in Christo Dei, in quo inuenitur etiam Iesus appellatus. Disce erroris tui morem. Dum Moysi successor destinaretur Auses filius Naue, transfertur certè de pristino nomine, & [113] incipit vocari Iesus? Certè, inquis. Hanc priùs dicimus figuram futuri fuisse. Nam quia Iesus Christus secundum populum, quòd sumus nos nationes in sęculi deserto commorantes antea, introducturus esset in terram repromissionis, melle & lacte manantem, id est, in vitę ęternę possessionem, qua nihil dulcius: idque non per Moysen, id est, non per legis disciplinam, sed per Iesum, id est per nouę legis gratiam prouenire habebat circumcisis nobis petrina acie, id est, Christi præceptis (petra enim Christus multis modis & figuris prædicatus est) ideo is vir qui in huius sacramenti imagine parabatur, etiam nominis dominici inauguratus est figura, vt Iesus nominaretur. [114] Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat Dei filius, [115] qui & semper videbatur. Deum enim patrem nemo vidit vnquam, & vixit: & ideò

Zac. 14. Psal. 71. Ibidem. Isai. 1. Ezech. 16. Isai. 1. Isai. 19. Apoc. 17. Psal. 44. Apoc. 1. Eph. 6. Num. 13. 1. Cor. 10. Exod. 3. 4. 6. & sequ.

D E F

A ideò constat ipsum Dei filium Moysi esse locutum, & dixisse ad populum: Ecce ego [106] mitto angelum meum ante faciem tuam, id est, populi, qui te custodiat in itinere, & introducat in terram quam præparaui tibi: Intende illi, & audi eum, & ne inobediens fueris ei: [107] non enim celauit te, quoniam nomen meum super illum est. Populum enim introducturus erat Iesus in terram repromissionis, nõ Moyses. Angelum quidem dixit eum ob magnitudinem virtutum, quas erat æditurus (quas virtutes fecit Iesus Naue, & ipsi legitis) & officium prophetæ, nunciantis scilicet diuinam voluntatem, sicuti & præcursorem Christi Ioannem, futurum angelum appellat, per prophetam spiritus dicens, ex persona patris: [108] Ecce ergo mitto angelũ meum ante faciẽ tuã, id est, Christi, qui præparabit viam tuam ante te. Nec nouum est spiritui sancto, angelos appellare eos, quos ministros suæ virtutis Deus præfecit. Idem enim Ioannes non tantùm angelus Christi vocatus est, sed & lucerna lucens ante Christum. Paraui enim, inquit, lucernam Christo meo, Dauid prædicat: quare ipse Christus veniens adimplere prophetas, dicit ad Iudæos: Ille fuit, inquit, lucerna ardens & lucens: vtpotè, qui non tantùm vias eius parabat in eremo, sed & agnum Dei demonstrando, illuminabat mentes hominum, præconio suo, vt eum esse intelligerent agnum, quem Moyses passurum nominabat. Sic & Iesus ob nominis sui futurum sacramentum: id enim nomen suum confirmauit, quod ipse ei indiderat, quia non angelum, nec Ausen, sed Iesum eum iusserat exinde vocari. Sic igitur vtrumque nomen competit Christo Dei, vt & Iesus appellaretur. Et quoniam ex semine Dauid, genus trahere deberet virgo, ex qua nasci oportuit Christũ vt suprà memorauimus, euidẽter Esaias propheta in sequentibus dixit: Et nascetur, inquit, virga de radice Iesse, quod est Maria, & [109] flos de radice eius ascendet. Et requiescet super illum spiritus Dei, & spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij & virtutis, spiritus agnitionis & pietatis, spiritus Dei timoris implebit illum. Neque enim vlli hominum vniuersitas spi-

B ritalium documentorum competebat, nisi in Christum, flori quidem ob gratiam adæquatum, ex stirpe autem Iesse deputatũ, per Mariam scilicet inde censendum. Fuit enim de patria Bethlehem & de domo Dauid, sicut apud Romanos in censu descripta est Maria, ex qua nascitur Christus. Expostulo etiam & quia à prophetis prædicabatur ex Iesse genere venturus, & omnem humilitatem & patientiam, & tranquillitatem esset exhibiturus, an venerit, atque ita is homo qui talis ostenditur, ipse erit Christus, qui venit. De hoc enim propheta Esaias dicit: Homo in plaga positus, & sciẽs ferre imbecillitatem: qui tanquam ouis ad victimam ductus est, & sicut agnus coram tondente se, non aperuit os suum. Sic neque contendit, neque clamauit, neque audita est foris vox eius, [110] qui arundinem contusam, id est quassam Israëlis fidem, non comminuit: qui linum ardens, id est, momentaneum ardorem gentium non extinxit, sed lucernam magis fecit ortu luminis sui. Non potest alius esse quàm qui prædicebatur. Oportet itaque actum Christi eius qui venit, ad scripturarum regulam recognosci. Duplici enim, nisi fallor, operatione distinctum eum legimus, prædicationis & virtutis, sed de vtroque titulo sic disponam: itaque specialiter [111] dispungamus ordinem cœptum, docentes prædicatorem adnunciatum Christum, vt per Esaiam dixit: Exclama, inquit, in vigore, & ne peperceris; exalta vt tuba vocem tuam, adnuncia plebi meæ facinora ipsorum, & domui Iacob delicta eorum. Me de die in diem quærunt, & cognoscere vias meas cupiunt. Quasi populus qui iustitiam fecerit, & iudicium Dei non dereliquerit, & reliqua. Virtutes autem facturum à patre, Esaias dicit: [112] Ecce Deus noster iudicium retribuit, ipse veniet, & saluos faciet nos. Tunc infirmi curabũtur, & oculi cęcorum videbunt, & aures surdorum audient, & claudus saliet velut ceruus, & multorum linguæ soluentur & cetera quæ operatum Christum nec vos diffitemini, vtpotè qui dicebatis,

C quòd propter opera eum non lapidaretis, sed quoniam ista sabbatis faciebat. [113] De exitu planè passionis eius ambigitis, negantes passionem crucis in Christum prædicatam, & argumentantes insuper non esse credendum, vt ad id genus mortis exposuerit Deus filium suum, quòd ipse dixit: Maledictus omnis homo qui pependit in ligno. Sed huius maledictionis sensum antecedit rerum probatio. Dicit enim in Deuteronomio: [114] Si autem fuerit in aliquo delicto, ita vt iudicium mortis sit, & morietur, & suspendetis eum in ligno. Sed & sepultura sepelietis eum ipsa die: quoniam maledictus à Deo est omnis qui suspensus fuerit in ligno, & non inquinabitis terram quam dominus Deus tuus dabit tibi in sorte. Igitur non in hanc passionem Christum maledixit, sed distinctionem fecit, vt qui in aliquo delicto iudicium mortis habuisset, & moreretur suspensus in ligno, hic maledictus à Deo esset, quia propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. Alioquin Christus, qui dolum de ore suo locutus non est, quique omnem iustitiam & humilitatem exhibuit; & vt suprà de eo prædictum memorauimus, non pro meritis suis in id genus mortis expositus est: sed vt ea quæ prædicta sunt à prophetis, per vos ei obuentura implerentur, sicut in Psalmis ipse spiritus Christi iam canebat, dicens: Retribuebant mihi mala pro bonis; & [115] Quæ non rapueram, tunc exsoluebam. Exterminauerunt manus meas & pedes; &: Miserunt in potum meum fel, & in siti mea potauerunt me aceto; &: Super vestem meam miserunt sortem: sicuti cetera quæ in illum commissuri essetis, prædicta sunt. Quæ quidem omnia ista perpessus, non pro actu suo aliquo malo passus est, sed vt scripturæ implerentur de ore prophetarum. Et vtique sacramentum passionis ipsius figurari in prędicationibus oportuerat: quantòque incredibile, tantò magis scanda-

Marginalia: & Leuit. 7. & sequ. — Num. 1. & seq. — Exod. 33. — Exod. 23. — Ios. 3. 6. 18. — Malach. 3. — Matth. 11. — Marc. 1. — Luc 7. — Psal. 103. — Psal. 131. — Ioan. 5. — Ioan. 1. — Exod. 12. — Num. 13. — Isai. 11. — Isai. 53. — Isai. 41. — Matth. 12. — Isai. 58. — Isai. 35. — Ioan 5. — X. Item negantes Iudæi passionem Christi. — Deut. 21. — Gal. 3. — 1. Pet. 2. — Matth. 3. — Psal. 34. — Psal. 68. — Psal. 21. — Psal. 68. — Psal. 21. — Matth. 26. — 1. Cor. 1.

XI. lum futurum, si nudè prædicaretur: quantóque magnificum, tanto magis obumbrandum, vt difficultas intellectus gratiam Dei quæreret. [127] Itaque in primis Isaac quum à patre hostia duceretur, & lignum ipsi sibi portaret, Christi exitum iam tunc denotabat, in victimam concessi à patre, lignum passionis suæ baiulantis, Ioseph & ipse Christum figuratus. vel hoc solo, ne cursum demorer ipse, quod persequutionem à fratribus passus est, & venundatus est in Ægyptum, ob Dei gratiam, sicut & Christus à Iudæis carnalibus fratribus venundatus, à Iuda quum traditur. [128] Nam & benedicitur in hæc verba Ioseph: Tauri decor eius; cornua vnicornis cornua eius, in eis nationes ventilabit pariter ad summum vsque terræ. Non vtique [129] rhinoceros destinabatur vnicornis, vel [130] minotaurus bicornis, sed Christus in illo significabatur: taurus ob vtranque dispositionem, alijs ferus vt iudex, alijs mansuetus vt saluator: [131] cuius cornua essent crucis extima. Nam & in antenna nauis, quæ crucis pars est, hoc extremitates huius cornua vocantur: vnicornis autem media stipitis palus. Hac denique virtute crucis, & hoc more cornutus, vniuersas gentes & nunc ventilat per fidem, auferens à terra in cœlum, & tunc ventilabit per iudicium, deijciens de cœlo in terram. Idem erit & alibi taurus apud eandem scripturam, cùm Iacob Simeon & Leui exporrigit benedictionem, de scribis & pharisæis prophetat: ex illis enim deducitur census illorum. interpretatur enim spiritaliter sic, [132] Simeō & Leui perfecerunt iniquitatem ex sua secta, qua scilicet Christum sunt persecuti. In concilium corū ne veneritanima mea, & in stationem eorum ne incuberint iecora mea: quoniā in indignatione sua interfecerunt homines, id est, prophetas in concupiscentia sua subnervauerunt taurū, id est, Christum, quem post necem prophetarum interfecerunt, & neruos eius suffigendo clauis desæuierunt. Ceterùm vanum, si post homicidium iam ab eis commissum alicuius bouis ipsis exprobrat carnificinam. Iam verò Moyses, quid vtique tunc tantū quū Iesus aduersus Amalech præliabatur, extensis manibus orabat residens; quando in rebus tam attonitis magis vtique genibus positis, & manibus cædentibus pectus, & facie humi volutata, orationem commendare debuisset? nisi quia illic vbi nomen Iesu dimicabat, dimicaturi quandoque aduersus diabolum, crucis habitus quoque erat necessarius, per quam Iesus victoriam esset relaturus. Idem rursus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem, cur æneum serpentem ligno impositum, pendentis habitu in spectaculum Israëli salutare proposuit, eo tempore quo à serpentibus post idololatriam exterminabantur? nisi quod hic dominicā crucem intentabat, qua serpens diabolus publicabatur, & læso cuique ab eiusmodi colubris, id est, angelis eius, à delictorum peccantia ad Christi crucis sacramenta intento, salus efficiebatur. Nam qui in illam tunc respiciebat, à morsu serpentium liberabatur. Age nunc, si legisti penes prophetam in Psalmis, [133] Dominus regnauit à ligno; expecto quid intelligas, ne fortè lignarium aliquem regē significari puteris, & non Christum, qui exinde à passione Christi superata morte regnauit. Proinde & Esaias: Quoniam puer, inquit, natus est nobis, & datus est nobis filius. Quid nouum, si non de filio Dei dicit? natus est nobis, cuius imperium factum est super humerum ipsius. Quis omninò regum insigne potestati suæ humero præfert, & non aut capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam? Sed solus nouus rex seculorum, Christus Iesus nouæ gloriæ & potestatem & sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, vt secundum superiorem prophetiam exinde Dominus regnaret à ligno. De hoc enim ligno etiam Deus insinuat per Hieremiam quòd essetis dicturi: Venite, mittamus in panem eius lignum, & conteramus eum à terra viuorum, & nomen illius non memorabitur amplius. Vtique in corpus eius lignum missum est. Sic enim Christus reuelauit, [134] panem corpus suum appellans, cuius retrò corpus in pane prophetes figurauit. Si adhuc quæres dominicæ crucis prædicationem, satis iam poterit tibi facere XXI. Psalmus totam Christi continens passionem, canentis iam tunc gloriam suam, [135] Foderunt, inquit, manus meas & pedes: quæ propria est atrocitas crucis. Et rursus cùm auxilium patris imploraret: Saluum me fac, inquit, ex ore leonis, vtique mortis, & de cornibus vnicornuorū humilitatem meam: de apicibus scilicet Christi crucis, vt suprà ostendimus quam crucem nec ipse Dauid passus est, nec vllus regum Iudæorum, ne puteris alterius prophetari passionem, quàm eius qui solus à populo tam insigniter crucifixus est. Nunc & si omnes interpretationes istas respuerit, & inriserit duritia cordis vestri, probauimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, vt ex hoc quòd non esset edita qualitas mortis, intelligatur per crucem euenisse, nec alij deputandam fuisse passionem crucis, quam cuius mors prædicabatur. Nam mortem eius & passionem eius, & sepulturam vna voce Esaias dicit: A facinoribus, inquit, populi mei perductus est ad mortem, & dabo malos pro sepultura eius, & diuites pro morte eius: quia scelus non fecit, nec dolus in ore eius inuentus est, & [136] Deus voluit eximere à morte animam eius, &c. Dicit etiam adhuc: Sepultura eius sublata est è medio, nec sepultus enim est nisi mortu*, nec sepultura eius sublata est è medio, nisi per resurrectionē. Quomodo nisi per resurrectionē? Denique subiungit idem Esaias: Propterea ipse multos in hæreditatem habebit, & multorum diuidet spolia. Quis enim alius, nisi qui natus est, vt suprà ostendimus, pro eo quod tradita est in mortem anima eius? Ostensa enim causa gratiæ eius pro iniuria scilicet mortis repensandæ, pariter ostensum est hæc illum propter mortem consecuturum; post mortem vtique per resurrectionem consecuturum. Nam quod in passione eius accidit, vt media dies tenebresceret,

[Marginal notes: [126] Itē patriarchæ ostēdunt figuram crucis. / Gen. 22. / Gen. 37. / Deut. 33. / Gen. 49. / Exod. 17. / Num. 21. / Psal. 95. / Isai. 9. / Hier. 11. / Psal. 21. / Ibidem. / Isai. 53. — Margin letters: D, E, F]

A bresceret, Amos propheta annunciat, dicens: Et erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, [137] tenebrescet super terram dies luminis, & conuertam dies festos vestros in luctum, & omnia cantica vestra in lamentationem, & imponam super lumbos vestros saccum, & super omne caput caluitiũ, & ponam eum quasi luctum delicti, & eos qui cum illo quasi diem mœroris. Hoc enim & Moyses initio primi mensis nouorum facturos vos prophetauit, cùm omne vulgus filiorum Israël ad vesperam agnum esset immolaturum: & hanc solennitatem diei huius, id est, Paschæ azymorum, cum amaritudine manducaturos præcanebat: & adiecit [138] Pascha esse Domini, id est, passionem Christi. Quod ita quoque adimpletum est, vt prima die azymorum interficeretis Christum, & vt prophetiæ adimplerentur, properauit dies vesperam facere, id est, tenebras efficere: quæ media die factæ sunt: atque ita dies festos vestros conuertit Deus in luctum, & cantica vestra in lamentationem. Post passionem enim Christi etiam captiuitas vobis & dispersio obuenit, prædicata per spiritum sanctum. [Nam & pro istis meritis vestris, cladem vestram futuram Ezechiel nunciat: & non solùm in isto seculo quæ iam euenit, sed in die tribulationis quæ subsequetur. Qua clade nemo liberabitur, nisi qui passione Christi, quam respuitis, fuerit obsignatus. Sic enim scriptum est: Et dixit Dominus ad me, Fili hominis, vidisti quæ seniores Israël faciunt vnusquisque eorum in tenebris, vnusquisque in cubiculo absconso. quoniam dixerunt: Non videt nos Dominus, dereliquit Dominus terram. & dixit ad me: Adhuc conuersus videbis facinora maiora quæ isti faciunt. Et introduxit me ad limina ianuæ domus Domini quæ aspicit ad Aquilonem, & ecce illic mulieres sedentes & [140] plangentes Thammus. & dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti? Nunquid modica domus Iuda, vt faciant facinora quæ fecerunt: & adhuc visurus es adfectiones maiores eorum. Et introduxit me in ædem domus Domini interiorem, & ecce in liminibus templi Domini inter medium elam &

Amos 8.

Exod. 12.

Matth. 26.

XI.

[139] De vastatione Ierusalem post passionem Christi.

Ezech. 8.

B inter medium altaris, quasi vigintiquinque viri posteriora sua dederunt ad templum Domini, & facies suas contra orientem, hi adorabant solem. & dixit ad me: Vides fili hominis? Nunquid pusilla domus Iuda, vt faciant facinora quę fecerunt hîc? Quoniã impleuerunt impietates suas, & ecce ipsi quasi subsannantes. Ego faciam cum indignatione mea, non parcet oculus meus, neque miserebor. Et exclamabunt ad aures meas voce magna, non exaudiam eos, sed neque miserebor. [141] Et clamauit in aures meas voce magna dicens: Adproximauit vindicta ciuitatis huius, & vnusquisque habuit vasa exterminij in manu sua. Et ecce sex viri veniebant à via portæ altæ, quæ respiciebat ad Aquilonem, & vniuscuiusque bipennis dispersionis erat in manu eius. Et vnus vir in medio eorum indutus podere, & zona saphiri in lumbis eius. Et introierunt, & steterunt in proximis altaris ærei, & claritas Dei Israël ascendit à Cherubin, quę fuit super eam in subdiual domus. Et vocauit hominem qui indutus erat podere, qui habuit super lumbos suos zonam, & dixit ad eum Dominus: [142] Transi mediam Ierusalem, & scribe signum Tau in frontibus virorum qui gemunt, & dolent super omnia facinora quæ fiunt in medio eorum. Et in his dixit ad audientem: Ite post eum in ciuitatem & concidite, & nolite parcere oculis vestris, & ne misereamini senioris aut iuuenis, aut virginis, & paruulos & mulieres interficite omnes, vt perdeleantur. Omnes autem super quos est Tau signum, ne accesseritis. Et à sanctis meis incipite. Huius autem signi sacramentum varijs modis prædicatum est, in quo vita hominibus præstruebatur, in quod Iudæi non essent credituri. [143] Sicut Moyses antè nunciabat in Exodo dicens: Eijciemini de terra in quam introibitis, & in nationibus illis non eritis in requiem. Et non erit stabilitas vestigio pedis tui, & dabit tibi Deus cor tædians, & tabescentem animam, & oculos deficientes, vt non videant, & erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos, & non credes vitæ tuæ.

Ezech. 9.

Deut. 28.

C Itaque quoniam impleta est prophetia per aduentum eius, id est, per natiuitatem, quam suprà memorauimus, & passionem quam euidenter ediximus, propterea & Daniel signari visionem, & prophetem dicebat, quoniam Christus est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retrò erant de eo nunciata: post enim aduentum eius & passionem ipsius iam non visio, neque prophetes. Vnde firmissimè dicit aduentum eius signare visum & prophetiam. Itaque ostendentes & numerum annorum, & tempus LXII. & dimidiæ hebdomadarum adimpletarum, probauimus tunc venisse Christum, id est, natum: [144] & septem & dimidiæ hebdomadarum, quæ sunt subdiuisæ in abscisionẽ priorum hebdomadarum, intra quæ tempora passum ostendimus Christum: atque ita LXX. hebdomadibus conclusis, & ciuitate exterminata, & sacrificium & vnctionem exinde cessare. Sufficit huc vsque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatur qualis adnunciabatur, non alius haberi debeat quàm qui illic adnunciabatur, etiam ex ista consonantia scripturarum, qua ex prędiudicio maioris partis aduersum Iudæos, elocuti sumus. Neque enim in dubium deducant vel negent, quæ scripta proferimus: vt ex hoc quoque paria esse scripturis diuinis negare non possint: vt quæ post Christum futura pręcanebantur, adimpleta cognoscantur. Neque enim dispositio expuncta inueniretur, nisi ille venisset post quem habebant expungi, quæ nunciabantur, quæ completa esse etiam probarentur. [[145] Aspice vniuersas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum Deum creatorem, [146] & ad Deum Christum eius. Et si audes, nega prophetatum, statim tibi promissio patris occurit in Psalmis dicens: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Pete à me, & dabo tibi gentes hereditatem tuam & possessionem tuam terminos terrę. Nec po-

Dan. 9.

XII.

Item de claritate Gentium in Christo Iesu.

Psal. 2. teris eum magis Dauid filium dicere, quàm Christum: aut terminos terræ Dauid potius promissos qui intra vnicam Iudæam regnauit, quàm Christo, qui totum iam orbem Euangelij sui fide cepit, *Isa. 42.* sicut per Esaiam dicit: [147] Ecce dedi te in dispositionem generis mei in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, vtique errantium, exsoluere de vinculis vinctos, id est, de delictis liberare, & de domo carceris, id est, mortis, sedentes in tenebris, ignorantiæ scilicet. Quę si per Christum eueniunt, non in alium erunt prophetata quàm per quem expuncta consideramus.

XIII.

[148] Igitur quoniam filij Israel adfirmant nos errare recipiendo Christum, qui iam venit: præscribamus eis ex ipsis scripturis, iam venisse Christum qui prædicabatur. Quamuis ex temporibus Danielis prædicantis probauerimus iam venisse Christum, qui nunciabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethlehem Iudæ, sic *Mich. 5.* *Matth. 2.* enim scriptum est in propheta: Et [149] tu Bethlehem non minima es in ducibus Iuda. Ex te enim exiet dux qui pascat populum meum Israel. Si autem adhuc natus non est qui processurus dux de tribu Iuda ex Bethlehem nunciabatur, oportet enim eum de tribu Iuda & à Bethlehem procedere: animaduertimus autem tunc neminem de genere Israël in ciuitate Bethelehem remansisse, & exinde quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Iudæorum, vt hoc quoque esset adimpletum per phrophetam: *Isai. 1.* Terra vestra deserta, ciuitates vestræ igni exustæ, id est, quod belli tempore eis euenerit, regionem vestram in conspectu vestro exteri comedent, & deserta & subuersa erit à populis alienis. *Isai. 33.* Et alio loco sic per prophetam dicitur: Regem cum claritate videbitis, id est, Christum facientem virtutes in gloria Dei patris, & oculi vestri videbunt terram de longinquo: quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Ierusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam oculis tantùm videre permissum est. Anima, inquit, vestra meditabitur timore, scilicet quo tempore excidium sui passi sunt. Quomodo igitur nascetur, dux de Iudæa & quatenus procedet de Bethlehem, sicut diuina prophetarum volumina nunciant, cùm nullus omninò sit illic in hodiernum derelictus ex Israël, cuius ex stirpe possit nasci Christus? Secundum, Iudæos adhuc non venit: Cùm venire cœperit, vnde vngetur? [150] Lex enim præcepit, in captiuitate non licere vnctionem chrismatis regalis confici. *Dan. 9.* *3. Reg. 1.* Si autem iam nec vnctio est illis, vt Daniel prophetauit: dicit enim; exterminabitur vnctio: ergo iam non est illic vnctio; quia [151] nec templum vbi erat cornu de quo reges vngebantur. Si ergo non est vnctio, vnde vngetur dux qui nascetur in Bethlehem? aut quomodo procedet de Bethlehẽ, cũ de germine Israël nullus omninò sit in Bethlehem? Iterato denique ostendimus, & venisse iam Christum secundùm prophetas, & passum, & in cœlis iam receptum, & inde venturum secundum prædicationes prophetarum. Nam post aduentum eius secundum Danielem, quòd ipsa ciuitas exterminari haberet legimus, & ita factum recognoscimus. Dicit enim scriptura: Sic & ciuitatem & sanctum simul exterminari cum duce, indubitatè, qui de Bethlehem & de tribu Iuda esset processurus. Vnde & manifestum est quòd ciuitas simul eo tempore exterminari deberet, cùm ducator eius in ea pati haberet, [152] secundum scripturas prophetarum dicentium: *Isa. 65.* Expandi manus meas tota die ad populum contumacem contradicentem mihi. Qui ambulat viam non bonam, sed post peccata sua. Et in Psalmis dicit: *Psal. 21.* Exterminauerunt manus meas & pedes, dinumerauerunt omnia ossa mea. Ipsi autem contemplati sunt & viderunt me, &: *Psal. 68.* In siti mea potauerunt me aceto. Hæc Dauid passus non est, vt de se meritò dixisse videatur, sed Christus qui crucifixus est. Manus autem & pedes non exterminantur, nisi eius qui à ligno suspenditur. *Psal. 95.* Vnde & ipse Dauid regnaturum ex ligno Dominum dicebat: nam [illegible] alibi propheta ligni huius fructum prædicat dicens: *Psal. 66.* Terra dedit benedictiones suas. Vtique illa terra virgo nondum pluuijs rigata, nec imbribus fœcundata, ex qua homo tunc primùm plasmatus est, ex qua nunc Christus secundum carnem ex virgine natus est. *Ioel. 2.* Et lignum, inquit, attulit fructum suum. *Gen. 2. & 3.* Non illud lignum in paradiso, quod mortem dedit protoplastis, sed lignum passionis Christi, vnde vita pendens à vobis credita non est: *Deut. 28.* Hoc enim lignum tunc in sacramento erat, quo Moyses aquam amaram indulcauit: *Exod. 15.* vnde populus qui siti peribat in eremo, bibendo reuixit: sicuti nos qui de seculi calamitatibus extracti, in quo commorabamur siti pereuntes, id est, verbo diuino propinati, ligno passionis Christi aquam baptismatis potantes, fide quæ est in eum reuiximus, à qua fide Israël excidit, secundum Hieremiam *Hier. 2.* dicentẽ: [153] Mittite, & interrogate nimis, si facta sunt talia. Si mutabũt gentes deos suos, & isti nõ sunt dij. Populus autem meus mutauit gloriam suam, ex quo nihil proderit eis. Expauit cœlum super isto. *Amos 8.* *Matth. 27.* Et quomodo & quando expauit? Indubitatè quando passus est Christus. Et horruit, inquit, plurimũ nimis, & sol media die tenebricauit. *Hier. 2.* Et quando horruit nimis, nisi in passione Christi, cùm terra quoque contremuit, & velum templi scissum est, & monumenra dirupta sunt? Quoniam duo hæc mala fecit populus. Me, inquit, dereliquerunt fontem aquæ vitæ, & foderunt sibi lacus contritos, qui non poterant aquam continere. indubitatè non recipiendo Christum, fontem aquæ vitæ, lacus contribulatos cœperunt habere, id est, synagogas in dispersiones gentium, in quibus iam spiritus sanctus non immoratur, vt in præteritum in templo commorabatur ante aduentum Christi, qui est verũ Dei templum. Nam & istam sitim diuini spiritus eos passuros dixerat propheta Esaias dicens: *Isai. 65.* Ecce qui seruiunt mihi, manducabunt, vos autem esurietis. Seruientes mihi potabuntur, vos autem sitietis, & à contribulatione spiritus vlulabitis. [154] Remittetis enim nomen vestrum, in satietatẽ electis meis

vos

A vos autem interficiet Dominus. Eis autem qui seruiunt mihi, nomen nominabitur nouum, quod benedicetur in terris. Adhuc huius ligni sacramentum in Regnorum legimus celebratum. Nam cùm filij prophetarum super flumen Iordanem lignum securibus cæderent, exilijt ferrum, & mersum est in flumine, atque ita Heliseo propheta superueniente petunt ab eo filij prophetarum, vti ferrum flumini quod mersum fuerat erueret. Atque ita Heliseus accepto ligno, & misso in eum locum vbi submersum fuerat ferrum, statim supernatauit, & [155] lignum mersum est, quod receperunt filij prophetarum. Ex quo intellexerunt quod Heliæ spiritus in eum sit repræsentatus. Quid manifestius huius ligni sacramento? quòd duritia huius seculi mersa in profundo erroris, & à ligno Christi, id est passionis eius, in baptismo liberatur, vt quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per lignum Christi. Nobis igitur qui successimus in loco prophetarũ, ea sustinentibus hodie in seculo quæ semper passi sunt prophetæ propter diuinam religionem. Alios enim lapidauerunt, alios fugauerunt, plures verò ad mortis necem tradiderunt, quod negare non possunt. Hoc lignum sibi & Isaac filius Abrahæ ad sacrificium ipse portabat, cùm sibi eum Deus hostiam fieri præcepisset. [156] Sed quoniã hæc fuerant sacramenta, quæ temporibus Christi perficienda seruabantur: & Isaac cum ligno reseruatus est, ariete oblato in vepre cornibus hærente: & Christus suis temporibus lignum humeris suis portauit, inhærens cornibus crucis corona spinea in capite eius circundata. Hũc enim oportebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium, qui tanquam ouis ad victimam ductus est, & velut agnus coram tondente se sine voce, sic non aperuit os suum. Hic enim Pilato interrogante nihil locutus est: in humilitate enim iudicium eius sublatum est. [157] Natiuitatem autem eius quis enarrabit? quia nullus omninò hominum natiuitatis Christi fuit conscius, in conceptu, quum virgo Maria verbo Dei prægnans inueniretur. Et quia tolleretur à terra vita eius. Cùm vtique post resurrectionem eius à mortuis, quæ B die tertia effecta est, cœli eum receperunt, [158] secundum prophetiam Osee emissam huiusmodi: Ante lucem surgent ad me dicentes, Eamus & reuertamur ad Dominum Deum, quoniam ipse eripiet, & liberabit nos. Post biduum, die tertia, quæ est resurrectio eius gloriosa, de terra in cœlos eum recepit, vnde & venerat ipse spiritus ad Virginem: cuius neque natiuitatem, neque passionem Iudæi agnouerunt. [159] Igitur quoniam adhuc contendunt Iudæi, necdum venisse Christum eorum quem tot modis adprobauimus venisse, recognoscant Iudæi exitum suum, quem post aduentum Christi relaturi præcinebantur ob impietatem, qua eum & despexerunt, & interfecerunt. Priuò enim ex qua die, secundum illud dictum Esaiæ, proiecit homo abominamenta sua aurea & argentea, quæ fecerunt adorandis [160] vanis & noctuis: id est, ex quo gentes nos dilucidata per Christũ veritate, proiecimus idola (videant Iudæi) & quod sequitur, expunctum est. Tulit enim Dominus sabbaoth à Iudęis, & ab Ierusalem, inter cetera, & sapientem architectum, qui ædificat ecclesiam Dei templum, & ciuitatẽ sanctam & domum Domini. Nam exinde destitit apud illos Dei gratia. Et mandatum est nubibus ne pluerent imbrem [161] super vineam Sorech, id est, cœlestibus beneficijs ne prouenirent domui Israël. Fecerat enim spinas, ex quibus Christum coronauerat: & non iustitiam, sed clamorem, quo in crucẽ eum extorserat: & ita subtractis charismatis prioribus, lex & prophetæ vsque ad Ioannem fuerunt: & piscina Bethsaida vsque ad aduentum Christi, curando inualitudines ab Israël, desijt à beneficijs deinde, ex perseuerantia furoris sui nomen Domini per ipsos blasphemaretur. Sicut scriptũ est: Propter vos nomen Dei blasphematur in gentibus. Ab illis enim incepit infamia, & tempus medium á Tiberio vsque ad Vespasianũ. Quæ cùm ita commisissent, nec intellexissent Christum in tempore suæ visitationis inueniendum, facta est terra eorum deserta, & ciuitates eorum igni exustæ. Regionem ipsorum C in conspectu eorum extranei deuorantes: derelicta est filia Sion tanquam specula in vinea velut in cucumerario casula: ex quo scilicet Israël Dominum non cognouit, & populus eum nõ intellexit, sed dereliquit magis, & ad indignationem prouocauit sanctum Israël. Sic & machæræ conditionalis comminatio: Si nolueritis, nec obaudieritis, gladius vos comedet. probauit Christum fuisse, quem non audiẽdo perierunt. Qui & in Psalmo dispersionem eius postulat à patre dicens: Disperge illos in virtute tua. Qui & rursum per Esaiam exustionem eorum orat: Propter me, inquit, hæc facta sunt vobis, in anxietate dormietis. Hæc igitur cùm pati prædicarentur Iudæi propter Christum, & passos eos esse inueniamus, & in dispersionem demorati cernamus, manifestũ est propter Christum Iudæis ista accidisse, conspirante sensu scripturarum cum exitu rerum, & ordinis temporum. Aut si nondum venit Christus, propter quem hæc passuri prædicabantur, quum venerit ergo, patientur. Et vbi tunc filia Sion relinquenda, quæ nulla hodie est? vbi ciuitates exurẽdæ, quæ iam in tumulis exustæ sunt? vbi dispersio gentis, quę iam extorris? Redde statum Iudææ quem Christus inueniat, & alium contende venire. [Discite[164] nunc ex abundantia erroris vestri ducatum. Duos dicimus Christi habitus à prophetis demonstratos, totidem aduentus eius pręnotasse. Vnum in humilitate vtique primum, cùm tanquam ouis ad victimam duci habebat, & tanquam agnus ante tondentem sine voce, sic non aperuit os suum. Nec [162] aspectu quidem honestus. Annunciamus enim, inquit, de illo, sicut puerulus sicut radix in terra sitienti, & non erat ei species, neque gloria. Et vidimus eum, & non habebat speciem neque decorem, sed species eius inhonorata, deficiens citra filios hominum, homo in plaga, & sciens ferre infirmitatem: scilicet vt positus à patre in lapidem offensionis;

XIIII.

[Psal. 21.] & minoratus ab eo modicū citra angelos: vermem se pronunciat, & non hominem, ignominiam ho- D
minis, & abiectionem populi. Quæ ignobilitatis argumenta, primo aduentui competunt: sicut subli-
[Isai. 28.] [Psal. 118.] mitatis secundo; cū fiet, iam non lapis offensionis, nec petra scandali; sed lapis summus angularis, post
[Dan. 2.] reprobationem adsumptus, & sublimatus in consummationem: & petra sanè illa apud Danielem de
[Dan. 7.] monte præcisa, quæ imaginem secularium regnorum comminuet & conteret. De quo secundo ad-
uentu idem Daniel dixit: Et ecce cum nubibus cœli tanquam filius hominis veniens, venit vsque ad
veterem dierum, & aderat in conspectu eius. Et qui adsistebant, adduxerunt illum, & data est ei pote-
stas regia, & omnes nationes terræ secundū genus, & omnis gloria seruient illi, & potestas illius æter-
na, quæ non auferetur, & regnum eius quod non corrūpetur. Tunc scilicet speciem honorabilem, &
decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum: tempestiuus enim decore citra filios ho-
[Psal. 4.] minum. Effusa est gratia, inquit, in labijs tuis, propterea benedixit te Deus in secula. Accingere ensem
[Psal. 8.] tuum circa femur tuum potens tēpestiuitate & pulchritudine tua. cùm & pater postea cùm diminuit
illum modicū quid citra angelos, gloria & honore coronauit illū, & subiecit omnia sub pedibus eius.
[Zach. 12.] Et tunc cognoscent eum quem pupugerunt. Et cædēt pectora sua tribus ad tribum, vtique quod re-
trò non agnouerint eum, in humilitate conditionis humanæ constitutum. Hieremias inquit: [163] Et
[Hier. 17.] homo est, & quis cognoscet illum? quia & Natiuitatem eius, inquit Esaias, quis enarrabit? Sic & apud
[Isai. 53.] Zacha. in persona ipsius, imò & in ipsius nominis sacramento, verus summus sacerdos patris Christus
[Zach. 3.] Iesus duplici habitu in duos aduentus delineatur. Primo sordidis indutus est, id est, carnis passibilis &
mortalis indignitate, cùm & diabolus aduersabatur ei, auctor scilicet Iudæ traditoris, qui eum etiam
post baptismū tētauerat. Dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere & mitra, & cidari mū-
[Ioan. 13.] [Matth. 4.] da, id est, secundi aduentus: quoniam gloriam & honorem adeptus demonstratur. Nec poteritis
eum Iosedech filiū dicere, qui nulla omninò veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec
[Hebr. 7.] vnquam sacerdotali munere priuatus. Sed Iesus iste Christus Dei patris summus sacerdos, qui primo
[Ezech. 9.] aduentu suo humana forma & passibilis venit in humilitate vsque ad passionem; ipse etiā effectus ho- E
[Psal. 109.] stia per omnia pro omnibus nobis; qui post resurrectionem suam indutus podere, sacerdos in æternū
[Leuit. 16.] Dei patris nuncupatus est. Sic enim & duorum hircorum, qui ieiunio offerebantur, faciam interpre-
tationem. Nónne & illi vtrunque ordinem nominis Christi qui iam venit, ostendunt? pares quidem
atque consimiles, propter eundem Domini conspectum, quia non in alia venturus est forma, vt qui
agnosci habet à quibus & læsus est. Vnus autem eorum circundatus coccino, maledictus & conspu-
tatus, & conuulsus, & compunctus, à populo extra ciuitatem abijciebatur in perditionem, manife-
[Matth. 16.] stis notatus insignibus Christi passionis; qui coccinea circundatus veste, & consputatus, & omnibus
[Hebr. 13.] contumelijs afflictus: extra ciuitatem crucifixus est. Alter verò pro delictis oblatus, & sacerdotibus
tantùm templi in pabulum datus, secundæ repræsentationis argumenta signabat: qua delictis omni-
bus expiatus, sacerdotes templi spiritalis, id est, ecclesiæ, dominicæ gratiæ [164] quasi visceratione qua-
dam fruerentur, ieiunantibus ceteris à salute. Igitur quoniam primus aduentus & plurimis figuris
obscuratus, & [165] omni inhonestate prostratus canebatur, secundus verò & manifestus & Deo con-
dignus: idcircò quem facilè & intelligere & credere potuerunt, eum solum intuentes, id est, secun-
dum qui est in honore & gloria. non immeritò decepti sunt circa indigniorem, certè obscuriorem,
id est, primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate
venerit dum ignorant in humilitate primò fuisse venturum. Sufficit hucvsque de his, interim ordi-
nem Christi decucurrisse, quo talis probatur, qualis annunciabatur: vt iam ex ista consonantia
scripturarum diuinarum intelligamus, & quæ post Christum futura prædicabantur, ex dispositione
diuina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem habebant expungi, nullo modo eue-
nissent quę in aduentum eius futura prædicabantur. Igitur si vniuersas nationes de profundo erroris
humani exinde emergentes ad Deum creatorem & Christum eius cernitis, prophetatum non aude- F
tis negare: quia etsi negaretis, statim vobis in psalmis, sicuti iam prælocuti sumus, promissio patris
[Psal. 2.] occurreret, dicentis: Filius meus es tu, ego hodie genui te, Pete à me, & dabo tibi gentes hæredita-
tem tuam, & possessionem tuam terminos terræ: nec poteritis in istam prędicationem magis Dauid
filium Salomonem vindicare, quàm Christum Dei filium dicere: nec terminos terræ, Dauid filio
promissos, qui intra vnicam Iudæam regnauit, quàm Christo filio Dei, qui totum iam orbem
[Psal. 44.] [Isai. 55.] Euangelij sui radijs illuminauit. Denique & thronus in æuū magis Christo Dei filio cōpetit, quàm
Salomoni, temporali scilicet regi, qui soli Israël regnauit. Christum enim hodie inuocant nationes,
quæ eum non sciebant, & populi hodie ad Christum confugiunt, quem retrò ignorabant. non potes
futurū contendere, quod vides fieri. Hæc autem prophetata nega, quum coràm videntur, aut adim-
pleta quum leguntur: aut si non negas vtrumque, in eo erunt adimpleta, in quem sunt prophetata.

ADNO-

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM ADVERSVS IVDÆOS.

CAP. 2.

PRoximè accidit, disputatio habita est Christiano & proselyto Iudæo.] *Caput primum inscripsimus (vt omittamus initium quod Prologū continet)* De Gentibus ad gratiam & legem Dei admittendis. *quod imitatur B. Cyprian. lib. 1. Testim. aduersus Iudaos, cap. 1. & 19. Atqui* προσήλυτος *apud Iudaos nuncupabatur* ex gentibus, nec de prosapia Israëlitarum Iudæus, *id est, qui ex gentibus ad ipsorum legem accessisset; voce etiam scripturis vsitata, 1. Paral. 22. & 2. Paral. 2. ac 3. Tob. 1. Isa. 52. sicuti iuxta 70. infrà citatur Ezechiel. 14. Matth. 23. & Act. 2. De prouerbiali autem formula:* contentioso fune diem in vesperum trahere, *videat Lector nostra Prolegomena.* spectantes *denique; pro spectatoribus accipi, ad marginem adnotauit Rhenan. Ego verò ex Vaticano cod. lego* lectionis stylo, *pro:* lectionibus.

2. sibi vindicare Dei legem.] *Vatic. cod.* Vendicare *perinde est. nam &* vindicare, *quod à vindicijs deriuatur, est rem controuersam sibi adserere. Ex quo etiam reposuimus paulopost:* Israël, *pro:* Israëlis, *& adiecimus:* dicens.

3. de duobus populis intelligitur. &c. *Hyperbaton est locus iste, aut corruptus, cui ex MS. mederi non licuit. Siue autem legamus* edictum, *siue* dictum, *vt habebat 1. editio, non refert.*

4. Nam & secundum memorias, &c.] Memorias *vsurpat pro scriptionis sacris, &:* abrelicta *(vti adnotauit Rhen.) hic & postea, pro:* derelicta. *Paulopost MS. legit,* deseruiuit, *pro:* seruiuit, *quorum vtrumque placet.*

5. & annulis virorum, &c.] *Similiter B. Ambros. epist. 56. ad Romulum: Coactum igitur Aaron petit* anulos *eorum, & inaures mulierum. Quum autem istud neque Graecè hodie legatur, neque Latinè in editione B. Hieronymi reperiatur, oportet diuersam fuisse 70. editionem quibusdam in locis, ab ea qua nunc extat; quod confirmatur ex verbis qua mox ab Auctore citantur:* Hi sunt dij qui nos eiecerunt de terra Ægypti, *pro eo quod alibi est:* Dij tui qui te, &c. *quod semel adnotasse sufficiat, quando id ex Indice scripturarum colligere possit Lector. Porrò etiā B. Cyprianum loco priori citato vsurpat:* eiecere, *pro:* educere. *Nos verò ex Vatic. cod. restituimus:* probatur, *pro:* putabatur, *& addidimus paulopost:* Deum.

CAP. II.

6. Igitur gradum conferamus, & summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus.] *Secundum huic capiti titulum imposuimus:* Quòd lex naturalis lege Mosi sit antiquior, qua vigente neque Sabbatum neque circumcisio obseruata sunt. *Atqui de duabus hic formulis prouerbialibus, vide nostra suprà citata Prolegomena. Legit verò MS. cod.* terminemus: *sed illud placet*

7. Diliges proximum tibi.] *In MS. est:* tuum, *quemadmodum & in cōmuni edit. 70. sed illud:* tibi, *ad imitationem est eius quod Graecè est:* τὸν πλησίον σου. *Legimus autem ex MS.* non concupissent, *pro:* concupiscerent.

8. nec in Choreb tantùm.] *Ita hunc locum restituimus, pro,* Oreb. *ex vestigijs cod. MS. qui habebat:* Chores, *quum 70. legant constanter Graecè* Χωρήβ, ח *Hebraicum* χ, *Graeco exprimentes. Rectè autem addit Auctor* aut in Syna & in eremo primùm; *quia priores legis tabula Mosi tradita sunt in monte Syna, posteriores, vti constat Exod 33. in monte* Choreb, *de quo latius B. Hieronymi lib. de 42. mansionibus. Ex eodem legimus:* futuram, *pro:* futurum. *Et paulopòst ex MS. adiecimus:* eius. De Enoch *vide Adnot. nostras ad lib. de Resurr. carn. vbi sicut hic, ipsum & Heliam* æternitatis candidatos *nominat.*

CAP. III.

9. Sed Abraham, inquit, circumcisus est, &c. [*Titulum huic capiti dedimus:* Quod circuncisio in signum data sit spiritalis circumcisionis, *seu vt B. Cyprianum imitemur lib. 1. suprà citato cap. 8.* Quòd circumcisio prima carnalis euacuata sit, & secunda spiritalis repromissa. *Tertullianus, dum cap. præcedenti negat* circuncisione hominem purgari, *& hic* in signum datam *dicit,* non in salutis prærogatiuam, *differentiam insinuat inter* circumcisionem *& baptismum, aliáque noua legis sacramenta; quod quamquam in* circumcisione *dabatur salus, & remittebatur originale peccatum, non tamen per* circumcisionem *sicuti per baptismum, sed solum ex vi pacti à Deo cum Iudæis initi. Atque adeo intelligendus Auctor ad instar illius ad quod alludit Apostolus Rom. 4. Et signum accepit* circumcisionis, *signaculum iustitiæ fidei, quæ est in præputio. Atqui illud:* inquit, *hic & postea refertur ad Iudæum proselytum. Legimus autem:* ipsi Abrahæ *ex MS. ac paulopòst* in ducis filium, *cum 1. editione, pro:* iudicis. *Perinde vero est, siue legatur:* scelerati, *vt excusi. siue:* scelesti, *vti B. Cyprianus & MS.*

10 Et alio dicit, &c.] *Nempe scriptura. Interim hoc ex MS. recens adiecimus, nam alibi reperitur quod sequitur:* Ecce dies veniunt. *quod ipsum & Hebraeo & Graeco texui, ac B. Cyprian. vbi suprà cap. 11. conforme est, pro quo male excusi:* venient.

12. super vertices montium.] *MS.* verticē: *sed quia infrà lib. 3. aduers. Marcionem transfert* super summos montes, *magis illud placet, maximè quum Graeca Regia Dn. Aria Montani Bibliorum editio* ἄκρων *legat, quamquam interim hoc respondeat Hebraeo, & editioni Graeca Argentoratensi, quae* ἄκρου *habet. Atqui rectè Rhen. castigauit ex Gorziensi cod.* prioris filij, *pro* populi, *ac* discent, *pro* dicentur, *denique:* abolitionem, *pro:* obolitionem. *Addidimus autem:* Lex, *ex MS.*

12. & hostis executionem.] Executionem, *inquit Rhenan. pro persecutione, sicut lib. 1. adu. Marc.* Quid denique adulantius quàm delicta non exequi, *id est, non persequi. & ibidem paulo antè:* executione mali, *ac postea:* executore delicti, *id est, iudice. Qui addit in illius loci commentario; non aliter Pomponium Iureconsultum D. lib. 48. tit. de accus. & inscript. dixisse:* mortem exequi, *pro, instituere actionem de parricidio perpetrato.*

13. per Erythræum pelagum.] *Plinium, vti solet, imitatur, qui* Erythræum *mare nuncupat lib. 6. cap. 23. quod nos Rubrum dicimus, sicuti & Dionys. de situ orbis,* ἐρυθραῖον πέλαγος.

CAP. IIII.

14. Sequitur, &c.) *Inscriptionem huic capiti dedimus:* Quòd & Sabbati obseruatio temporalis fuerit. *Tractatur autem idem argumentum ijsdem penè verbis lib. 3. & 4. aduers. Marc. T. 3.*

15. expuncta.) *Id est (inquit Rhenan.) practica, perfecta, adimpleta. Sic infrà:* renunciatur expuncta. *item:* expuncta considerauimus. *rursum:* quod sequitur expunctum est. *Similiter T. 2. lib. de Patientia:* omnem patientiæ speciem expunxit. *& lib. ad Marc.* expuncti contumelia. *Item T. 3. lib. de Resurr. carnis:* iudicium resurrectio expunget. *lib. 3. ad Marc.* iam expunctum, *&* expungendam putauit. *lib. 4. adu. eundem:* inuecoiarus expuncta. *ad lib. 5. aduers. eundem* expunximus. *Metaphoram denique expressit T. 2. lib. de Cor. militis, quum dicit:* Expungebantur in castris milites. *de qua latius Adnot. nostris in Epist. 38. B. Cyprian. nu. 5. hoc vno addito ex Rhen. in dictum locum lib. de Patient. quòd veteres in Calendarijs, quae cera vt plurimum constabant, verso stylo* expungebant *nomina seu debita dissoluta. Addidimus autem paulopòst ex MS.* ab.

16. ſicùt per prohetam prædicatum eſt: Ecce proſelyti per me ad te ibunt.] *Ex MS. vocem Tertullianicam:* prædicatum, *ſubſtituimus, pro:* dictum. *Citat autem eandem ſcripturam infra dicto lib. 3. adu. Marc. & paulo latiùs explicat, nominatim Iſaiæ adſcribens, apud quem reperiri iuxta 70. cap. 52. adnotarunt quidam, ſed ibidem hactenus non reperi. Legimus autem paulopoſt:* Sabbata religione, *pro:* religionem.

17. Nam & temporibus Machabæorum, &c.] *Quandoquidem Machabæorum hic hiſtoriam ecitet in re fidei, non dubium quin illam pro Canonica ſcriptura cognôuerit. verum de hoc latius Adnot. noſtris in B. Cypriani c. 18. lib. 3. Teſtimoniorum. quibus adde, quòd non ſit mirum, ſi in Canone Hebræorum libri illi non habeantur, quandoquidem pluſquam ſeculo poſt illum ab Eſdra editum conſcripti ſint. Nam inter Cyrum Darij ſucceſſorem, ſub quo Eſdras claruit, & Antiochum Epiphanem, ſub quo Machabæi, anni intercesſerunt vt minimum 180.*

18. & hoſtes Allophylos.] ἀλλοφύλους *Græci Bibliorum interpretes (inquit B. Hieron. in Iſaiæ c. 2.) ſunt interpretati, pro Philiſtijm, quæ eſt hodie gens Palæſtina: quod ipſum comprobatur & in editione Latina 70. ex titulo Pſal. 55. Verum hic id refert Tertullianus ad Græcos, contra quos Machabæi dimicabant, eo quòd vox Græca alienigenam ſignificet in genere.*

Cap. v.

19. Sic & ſacrificia, &c.] *Iſtud caput hoc titulo inſigniuimus:* Quòd & ſacrificia terrenarum oblationũ figuræ fuerint ſpiritualium. *Cui reſpondet inſcriptio, qua Auctorem imitatur c. 16. lib. 1 Teſtim. B. Cypr. Quòd ſacrificium vetus euacuaretur, & nouum celebraretur. Atqui cum MS. legimus conformiter Hebraico, Græco, & Latino exemplaribus:* Vbi eſt Abel frater tuus? & nunquid, cuſtos fratris mei ſum ego?

20. Gemens & tremens eris ſuper terram, & omnis qui te inuenerit occidet.] *Secundum ſcripturæ veritatem non ſunt hæc Dei verba: quin potius illo poſito in Cain ſigno, cauet vt non occidat eum omnis qui inuenerit eum; cui correſpondet & Ioſephus Antiq. li. 1. cap. 3. quin & ipſe Tertull. infrà T. 3. lib. 2. aduerſ. Marc. in hæc verba:* Cain & maledixit, & cupidum morte luere delictum mori interim vetuit. *Videtur itaque mutilus iſte locus vitio librariorum, quo inter bis repetitum* Gemens & tremens ſuper terram, *media tranſilierunt, atque adeò ſic ſupplendus & emendandus:* Gemens, & tremens eris ſuper terram. Et dixit Cain ad Dominum: Maius delictum meum, quàm vt remittatur mihi, & eijcies me hodie à facie terræ, & à facie tua abſcondar, & ero gemens & tremens ſuper terram, & omnis qui me inuenerit, occidet.

21. Denique quum per Moyſen in Leuitico, &c.] *Vel ex hoc loco patet ſubinde memoria lapſum Auctorem in citandis ſcripturarum locis, quum hoc præſcriptum nuſquam in* Leuitico *reperiatur, ſed Deuter. 23. Eodem pertinet quod ſuprà c. 3. dixit:* Et ideò ſubſequens ſermo prophetæ, &c. *quum præcedat ea ſcriptura illam quæ prius citata eſt, non ſubſequatur: & infrà:* Et alibi dicit, *quum eodem capite contineatur. quod ſemel adnotaſſe ſufficiat contra ſciolos quoſdam, qui nolunt admittere in Patribus* ἀμάρτημα μνημονικόν. *Reſtituimus autem ex MS.* repromiſſionis, *pro:* promiſſionis; & terra ſancta, *pro:* terram ſanctam.

22. Et in omni loco offeruntur, &c.] *Sic ex MS. & hic, & ſub finem capitis, conformiter Latino, Græco, & Hebraico textui, pro:* offerentur, *maximè quum ſic legat etiam B. Cyprianus vbi ſuprà, & ipſe Auctor infra T. 3. l. 3. aduerſus Marc. vbi paulo latius explicat* ſacrificia munda, *ſeu* ſpiritalia, *non modo vt intelligantur quemadmodum hic loquitur,* ſacrificia laudis, *&:* cor contribulatum, *ſed etiam* Gloriæ relatio, & benedictio, & laus, & hymni; *denique:* Eccleſiarũ ſacramenta, & munditiæ ſacrificiorum. *Quare valeant Magdeburgenſes, qui ex hoc Tertulliani loco ſimili, ſub initium lib. 4. aduerſ. Marc. argumentum ſumunt aduerſus Eccleſiæ ſacrificium, quum illud maximè ab Auctore confirmetur verbis illis modo citatis. Vt omittam locos, de quibus ſuprà l. ad Scapulam, c. 2. n. 11. & infrà latius lib. Orat. nu. 1. vbi diſertis verbis ſacrificij Eccleſiæ meminit. Certe ex Liturg. Latin. noſtris, T. 1. pag. 9. & ſequ. videre eſt conformem Patrum loci huius Malachiæ intellectũ de Eccleſiæ ſacrificio: & nominatim SS. Iuſtini Mart. Irenæi, Cypriani, Euſebij Cæſarienſis, Chryſoſt. Hieron. Auguſt. Theodoreti, & Damaſceni.*

23. Quoniam etſi adtuleritis mihi ſimilam] *Sic vertit quod Græcè eſt* σεμίδαλιν, *pro quo Latinus interpres:* ſacrificiũ *tranſtulit.*

24. nec ſi veniatis videri mihi.] Videri *pro:* apparere. *quod legit dicta Latina editio 70. & haud abſimiliter vertit noſter interpres ex Hebræo:* cùm veneritis ante conſpectum meum.

Cap. vi.

De Sabbato & circunciſione, & legis veteris & nouæ obſeruatione.] *Quemadmodum haudubiè titulus hic ex margine (ſicuti & ſequentes aliquot) in textum irrepſerunt; ita putamus iterum in marginem reijciendum, idque eo magis, quòd cum hoc caput quædam ſit concluſio ex præcedentibus, hic potius titulus conueniat:* Ex præcedentibus concludi legem nouam ſuperuenturam, atque adeò quærendum, an iam nouæ legis lator venerit necne. *Legimus autem:* præcedenti tempori, *pro* tempore; *& iuxta MS. cod. omiſimus illud:* oritetur lumen, *vtpote ſuperfluum, quandoquidem præcedat:* fulgente nobis lumine.

26. De natiuitate Chriſti, & aduentu primo.] *Hunc titulum ne quidem ad marginem tranſcripſimus, quod huic loco non conueniat. Reſtituimus etiam quod habebat prima editio:* Nam etiam, *phraſi Tertullianica, pro eo quod tanquam elegantius ſubſtitutum fuit:* Hic inquam, *& omiſimus:* an, *vbi legebatur:* an necne.

Cap. vii.

27. Igitur in iſto gradum conſeramus, an, qui venturus Chriſtus adnunciabatur, iam venerit.] *Ita ex MS. & 1. edit. pro eo quod erat:* an qui venturus eſt Chriſtus. *Titulum autem huic capiti dedimus:* Quòd nouæ legis lator non exſpectetur, ſed iam venerit, ex Prophetijs de regno eius inter Gentes æterno manifeſtum fieri. *Atqui de Prouerbiali formula:* Gradum conſerere, *videantur noſtra Prolegomena. Legimus verò ex MS.* præcanuerint *vocem Tertullianicam, pro:* præcinuerint.

28. Sic dicit Dominus Deus Chriſto meo Domino.] *De erronea hac lectione, tamen iam olim inueterata, vide Adnot. noſtras in S. Cyprian. lib. 1. Teſtim. adu. Iud. cap. 21. nu. 60.*

29. Cui enim dexteram tenet pater, &c.] *Alludit haudubiè ad locum ſcripturæ præcedentem, ſicuti etiam in illo:* quem exaudierunt omnes gentes.

30. Parthi, Medi, Elamitæ.] *Comprobans Auctor, quod iam tũ omnes Gentes in Chriſtũ crediderant, primum vtitur verbis ſcripturæ Act. 2. de ijs qui, vbi in feſto Pentecoſtes audierant Apoſtolos ſuis quibuſque linguis loquentes, ad Chriſtum conuerſi ſunt. Vbi ex inſtituto videntur coniũcti* Parthi, Medi, *&* Elamitæ, *non (* Ælamitæ *) id eſt Perſæ, ſic ab Elam filio Sem (teſte Ioſepho Antiq. lib. 1 cap. 7.) nuncupati, eo quod ſibi inuicem vicini ſint. Atqui confirmatur Auctoris ſententia a B. Sophronio Catal. Græcor. vir. Illuſtrium inter opera Hieronymi, qui B. Thomam Apoſtolum prædicaſſe dicit Euangelium Chriſti,* Parthis, Medis, *& Perſis; Carmanis quoque, Hircanis, Bactris, & Magis; Indis denique, apud quos in ciuitate Calamina martyrium paſſus ſit.*

31. Et qui inhabitãt Meſopotamiam.] *Apud* Meſopotamiam *primi Doctores recenſentur ab Epiphanio Archelaus & Marcellus; quam tamen ſua cœpit hæreſi inficere Bardeſanis Valentini ſectator, etiam ante Tertullianum.*

32. Armeniam.] *Huius quidem in Actis Apoſtolorum prouinciæ non fit mentio: ſed iam tum etiam Chriſti fidem apud eos viguiſſe vel inde manifeſtum eſt, quòd non ita multò poſt Armenij bellum Maximino tyranno indixerint, antea ſocij*

Romanorum

Romanorum, Christiana fidei & religionis ergò, à qua illos ad idololatriam conabatur abducere. Testis est enim rei Niceph. Eccl. hist. lib. 7. cap. 28.

33. Phrygiam.] *Quum* Phrygia *Asia minoris sit prouincia, rectè* *Act. 2. coniungitur cum Asia & Pamphylia, quippè quam, vt est Act. 16. & 18. etiam peragrauerit B. Apostolus Paulus. Hierapoli autem* Phrygiæ *oppido sepultus fuit, teste Sophronio, vbi suprà, B. Philippus Apostolus cum filiabus. Insuper eadem hac fere ætate celebrata narrant Iconij & Synada Concilia de baptismo hæreticorum, Firmilianus, de quo infra Epist. lxv. quam edidimus inter B. Cypr. opera, & Dionys. Alexandr. Episcopus ad Philemonem apud Euseb. lib. 25. cap. 6. & Niceph. lib. 3. cap. 9.*

34. Cappadociam, & incolentes Pontum.] *Ad electos aduenas dispersionis* Ponti, *Galatia*, Cappadociæ, Asiæ, *& Bythinia suam priorem scripsit Epistolam Canonicam B. Petrus Apostolorum princeps Deinde persecutionis Christianorum in* Cappadocia *meminit suprà Auctor lib. ad Scapulam cap. 3. Cuius sedes Episcopales, Cæsarea, in qua dictus Firmilianus paulopost Episcopus, Amasia, in qua quondam Phedimus & Larandis, iuxta Eusebium & Niceph. qui etiam Mitonij mentionem faciunt.*

35. Asiam & Pamphyliam.] *In* Asia *Apostolicas Ecclesias recenset latè Auctor noster lib. de Præscript. hæretic. Claruerunt autem in ea præter BB. Paulum & Barnabam Apostolos, qui* Asiam *&* Pamphyliam *peragrarunt Act. 13. 14. 15. & 27. scriptores Ecclesiastici iuxta B. Hieron. Catal. vir. illustrium, iam ante Tertullianum Apollinarius & Papias* Hierapolitani, *Quadratus & Aristides* Athenienses, *Melito* Sardensis, *Dionysius & Bacchilus* Corinthij, *Rhodon* Asianus, *ac Polycrates Ephesius.*

36. immorantes Ægyptum.] *Vel sola* Alexandrinæ Ægypti *metropolis Ecclesia à B. Marco Euangelista instituta, de qua latius in nostris Liturgicis Latin. pag. 88. & sequent. omnibus, vsque adeo nota est, vt pluribus non sit opus. His adde antiquiores Hermopolitanam: Nili, Arsenoitem, & Tingitanam.*

37. Et regionem Africæ, quæ est trans Cyrenem.] Pentapolin Cyrenaicam (*de qua Plin. lib. 5. cap. 5. Pompon. Mela lib. 1. Strabo lib. 17. & Amm. Marcell. lib. 22.) ita periphrasi quadam post B. Lucam delineauit Auctor, cuius Episcopi plures etiam antiquitùs celebrantur. Erant autem in ea ciuitates quinque Berenice, Apollonia, Ptolemais, qua & Barce, Arsinoe, & ipsa à qua denominatio* Cyrene.

38. Romani & incolæ, tunc & in Ierusalem Iudæi.] *Ita prorsus distinguo, vt* incolæ *ijdem sint Auctori qui Act. 2.* aduenæ, *quandoquidem & Cicero lib. Offic. eadem significatione dixerit:* Peregrini atque incolæ *officium est nihil præter suũ negotium agere. Addit autem:* tunc, *vt indicet id temporis quidem* Iudæos *credidisse, sed non sua ætate.* Porro de Romana *Ecclesia vide Adnot. nostras in B. Cypr. epist. 45. nu. 6. & 55. nu. 90 ac 91. & in Symbolum nu. 17. infra quoque T. 3. ad libros Auctoris de Præscript, adu hæreticos.*

39. vt iam Getulorum varietates.] Getuli, *qui & Libyes, Africa populi prope tractum inhabitabilem iuxta Melam Pomponium, qui primi omnium (teste Salustio in Iugurtha) eam regionẽ tenuerunt, asperi inculsique, quibus cibus caro ferina atque humi pabulum vti pecoribus, qui neque moribus neque lege neque imperio cuiusquam regebantur, et vagi palantes quo nox coëgerat, sedes habebant. Vnde & paulopost Auctor,* Getulorum barbaries *dixit.*

40. & Maurorum multi fines.] Mauritaniæ *Ecclesiarum persecutionis meminit Auctor suprà lib. ad Scapulam cap. 4. Atqui* Maurorum multi fines, id est: *Gentes multa, à Plinio recensentur hist. natur. lib. 5. cap. 2. & 3. & de* Mauritanijs *duabus aliquid diximus Adn. nostris in B. Cypr. epist. 45. nu. 7. & 8.*

41. Hispaniarum omnes termini.] *Videntur hinc* Hispaniæ *regna omnia iam tum Christi fidem suscepisse, inter quæ* Præses Legionis *Christianorum hostis recẽsetur à Tertulliano loco citato, & eiusdem ac Asturica B. Cypria. epist. 68. vbi vide Adnot. nostras num. 2. Atqui* Hispaniarum *Apostolus celebratur iuxta B. Isidorum B. Iacobus maior. Testis est etiam B. Ioan. Chrysost.: profectionis B. Pauli Apostoli in* Hispanias, *vbi locum tractat 2. Tim. 4. cui satis consentit B. Hieron loco supracitato, dum scribit post primam sub Nerone captiuitatem prædicasse illum in partibus Occidentis. Et expressè adtestantur Dorotheus in Synopsi, Athanas. ad Dracont. & Epiphan. alicubi.*

42. Galliarum diuersæ nationes.] *Vt ne sim prolixior in commemorandis* Galliarum diuersis nationibus, *Lectori sufficiat hoc loco, quod primus Galatarum vti patet ex Epist. ad Titum cap. 4.) atque adeò Gallorum, præsertim Viennensium, Apostolus fuerit B. Crescens, B. Pauli Apostoli discipulus, deinde B. Martialis Lemouicensium, Burdegalensium, Agenensium, Cadurcorum, Ruthenensium, Aniciensium, Engolismensium & Mimsatensium; Saturninus Tolosatum; Austremonius Auernensium; Paulus Narbonensium, Frontó Petragoricorum, Eutropius Xantonensium, Gatianus Turonensium, Iulianus Cenomanorum, Benignus Lingonensium, BB. Dionysius Areopagita Parisiorum, Aphrodisius & Vrsinus Biturigum, Sauinianus & Potentianus Senonensium, Clemens Metensium, & Belgarum, Valerius Treuirensium, Maternus Coloniensium & Tungrorũ, Regulus ac Trophimus Arelatensiũ, & Sanctinus Carnotensium, Meldensium & Virdunensium Episcopi. Sicuti latè deducit primo Centenario suo Isengrenius, & multorum meminit B. Petrus Cluniacensis adu. hæres. de templis, de quorum adeò Liturgijs testimonio reperire est inter nostra Latinorum Liturgica; pag. 93. & sequentibus.*

43. & Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo verò subdita.] *Gesserunt quidem cum* Britãnis *bella Iulius Cæsar & Claudius Imperator teste Beda hist. Angl. lib. 1. cap. 2. & inde* Britãnicus *dictus, sed & plurimam Insula partem occuparunt. Deinde & Vespasianus, aliique Romani præfecti eam administrarũt. Quin etiã Adrianus, Seuerus, & Albinus Imperatores in eam transmiserunt, teste Polidoro Vergilio Ang. hist. lib. 2. Nemo tamen ante Seuerum integram insulam obtinuit, & Pictones ab eo primùm in montana compulsi sunt, vsque adeo vt verè asserat Polydorus ad Septentrionales* Britanniæ *partes priores Cæsares nõ peruenisse. Atqui adeo rectè* Romanis inaccessa loca *nũcupat Auctor, vtpotè quum lib. 1 oste dante expeditionẽ Seuero* Britannicam, *sub finem vita ab eo susceptam, in qua etiam perijt, scripsisset. Et tamen (quod illa aduersatiua particula* verò *subindicat)* Christo subdita, *quippè quum (iuxta Bedam & Polydorum) sub Marco Antonino Vero* Britannia *omnium prouinciarum prima, rogatu Lucij Regis, & auspicijs Eleutherij Papa Romani, opera SS. Fugatij & Damiani publice tota Euangelium receperit. Imò si Polydoro creditur, iam antea illic fides fundamenta iacta fuerint à B. Iosephe ab Arimathia: quod confirmat Gildas Britannus, asserens iam inde ab ortu Euangelij* Britannos *Christi Religionem suscepisse; quare non placet lectio MS. cod.* in accessu Romanorum loca Christo verò subdita.

44. & Sarmatarum, & Dacorum, & Germanorũ, & Scytharum.] *De his en hæc verba Plin. vbi suprà lib. 4. cap. 12. Ab eo in plenum quidem omnes* Scythæ, *variè tamen littori appesita tenuere; aliàs Getæ,* Daci *Romanis dicti aliàs* Sarmatæ *Græcis Sauromatæ, &c. Superiora vero inter Danubium & Hercynium saltum vsque ad Pannonica Hyberna Carnunti;* Germanorùmque *ibi confinium campos & plana Iazyges* Sarmatæ, *montes vero pulsi ab his* Daci. *Quare rectè Auctor tum hic tum libro de Anima infrà T. Gentes has coniungit, easdem paulopost vno* Germanorum *nomine cõprehendens. Et de parte aliqua singularum harum Prouinciarum intelligendum Auctorem non malè adnotauit Rhenanus. Atqui Titum profectum in Dalmatiam testis est ipse B. Paulus sua 2. ad Tim. Epist. cap. 4. Deinde traditur B. Apollinaris B. Petri Apostoli discipulus, primus Rauennæ Episcopus, etiã Dalmatis & dictis Danubij accolis Euãg. prædicasse. Sunt qui & B. Thomã* Germanorum *Apostolũ faciunt.* Scythis *autẽ, Sogdianis & Sacis fidẽ Christi tradidisse B. Andream Apostolum scribit, vbi suprà, Sophronius, inde profectum in*

Sebastopolim magnam, vbi sacriores incolunt Æthiopes. Ad quos fortassis alludit Auctor adijciens: & abditarum multarum gentium. Ceterùm legimus paulopòst cum MS. populus nominis Christi inhabitet, pro: Christiani habitet.

45. qui omnibus in æternum gentibus regnaturus nunciabatur.] Addidimus: gentibus, ex MS. quia alludere eum ad aliquod scripturæ testimonium de regno Christi æterno in omnibus gētibus patet ex aduersatiua illa de regno Salomonis. Sed in finibus Iudæ (sic enim lego, pro: Iudææ) tantùm, & similibus aliquot, maximè autem illa: hoc habuit in omnibus gentibus potestatem. Videtur autem alludere ad illud Danielis 7. quod infrà citatur cap. vlt. & lib. 4. adu. Marc. T. 3. Et data est ei potestas regia, & omnes nationes terræ secundum genus, & omnis gloria seruient ei, & potestas illius æterna, &c. Atque etiam hic illud: De regno Christi æterno, ad marginem reiecimus.

46. Si Babylonijs & Parthis regnauit Darius.] Agit de Dario primo, qui occupauit Babylonem, & interfecit Balthasar regem, qui quum rex Persarum fuerit, confirmatur nostra sententia in cap. 2. lib. de Pallio, quod Parthi Auctori nostro ijdem sint qui Persæ, & econtrariò.

47. vel quisque.] Quisque, pro: quisquis, familiare esse Tertulliano etiam alibi adnotauimus.

48. ab India vsque Æthiopiam.] Huc pertinet imprimis illud Plinij lib. 6. cap. 26. Babylon Chaldaicarum gentium caput diu summam claritatem obtinuit in toto orbe, propter quam reliqua pars Mesopotamiæ Assyriæque Babylonia appellata est. Item quod habet 24. cap. Plura sunt segmenta mundi, quæ nostri circulos appellauere, Græci parallelos. Principium habet Indiæ pars versa ad austrum. Patet vsque Arabiam & rubri maris incolas. Continentur Gedrosi, Persæ, Carmani, Elymæi, (qui suprà Elamitæ) Parthyæ, Aria, Susiana, Mesopotamia, Seleucia cognominata Babylonia, Arabia ad Petram vsque, Syria Cœle, Pelusium Ægypti. Quibus posterioribus prouincijs a Mesopotamia ad Pelusium vsque, & post debellatam Ægyptum ad Æthiopes vsque Ægypto conterminos Nabuchodonosor cum suis Regulis habuit regni sui terminos. Deinde etiam sub secundo circulo post excidium Hierosolymitanum amplectebatur (vt eiusdem verbis vtar) Babylonem, Idumæam, Samariam, Hierosolymam, & reliquas Syriæ prouincias ac oppida. Si autem Assyriam contingens, quæ Sogdianos & Sacas complectitur, à meridie terminatur India intra Gangem parte Imai montis, quæ sub illa est. Vide de his Tabulam apud Ptolemæum Asiæ 4. 5. & 10.

49. Alexander Macedo, &c.] Vide Q. Curtium.

50. Si Germani, adhuc vsque limites transgredi non sinuntur.] Germani à Romanis potius bellum in ætatem vsque Tertulliani passi sunt quàm intulerunt, quòd metuerent illi ne fines suos transgrederentur, vtpotè vaticinantes, quanta postea mala Italiæ intulerint Longobardi, Gotthi, Hunni, Vandali, Squadi, & id genus Germani.

51. Maurorum gens, & Getulorum barbaries, &c.] Barbaries & Barbariæ & Barbaria pro regione seu regionibus Barbaris vsurpata Tertulliano, tum hic, tum Tom. 2. de Vel. virg. & Tom. 3. lib. 1. aduers. Marcion. & alibi.

52. nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt.] Caussam huius rei tradit Iosephus oratione sua ad Iudæos, lib. 6. de bello Iudaico cap. 11. Quid Romanos effugit, nisi quod propter æstus & frigora esset inutile. ? Paulopòst verò rectè castigauit Rhen. ex Gorziensi codice: Barbari, pro: Barbara.

Cap. VIII.

53. Itaque requirenda tempora; &c.] Titulus huius capitis, quem ad marginem etiam reiecimus, hactenus excusus erat: De Passione Christi, & vastatione Ierusalē. sed iste Auctori magis conformis est: De temporibus aduentus ac passionis Christi, & exterminij ciuitatis Ierusalem. Restituimus autem ex MS. operationibus, vocem Tertullianicam, pro: operibus. Citat porrò Auctor Glossa ordinaria, Hugo, ac B. Hieron. Comment. in Danielem, magnā huius capitis partem ab eo loco qui incipit: Vnde ergo ostendimus, &c. vsque ad illud: Igitur expletis his. Hieronymum autem citat, & hunc locum imitatur B. Prosper, aut quisquis est Auctor librorum de Promiss. & Prædict. Dei, part. 2. cap. 35. Imitatur etiam Iulianus Pomerius contra Iud. lib. 1. editus in Bibl. SS. Patrum T. 5. immò nominatim citat, cuius verba ipsa adferimus, quia multum lucis adferunt: Alij (inquit) a primo Darij anno, quando & Daniel hanc visionem vidit, vsque ad aduentum Christi euolutas fuisse sexaginta duas & dimidiam hebdomodas docuerunt, pro eo quod & in ipsa Prophetia Danielis sic subdiuisa monstrantur. Reliquas autem septem hebdomadas & dimidiam in Passione Christi, & expugnatione Iudæorum, quæ per Vespasianum deuicti sunt, completas esse definiunt. Alium vtpotè ordinem regnorum (sic lego, pro: regnum) & supputationem sequentes annorum, quam illi quos præmisimus, tenuerunt. Sicut Tertullianus in libro quem contra Iudæos scripsit, præloquitur, cuius tam breuiter verba ponenda sunt. Sic enim ait: Vnde igitur ostendimus, &c. Si ergo secundum Tertullianum has hebdomadas supputare velitis, in earum euolutione & natiuitatē, & Passionem Christi, excidiúmque Hierosolymorum (sicut à Propheta prædictum est) completum fuisse videbitis. Atqui scio (vt B. Hieron. verbis vtar, qui diuersas adfert sententias Africani, Eusebij, Clementis Alexandr. Apollinarij & Hebræorum) de hac quæstione variè ab eruditiss. viris disputatū, & vnumquemque pro captu ingenij sui dixisse quod senserat. Sed quia periculosum est de Magistrorum Ecclesiæ iudicare sententijs, & alterā præferre alteri, Lectoris arbitrio derelinquo, cuius expositionem sequi debent, dummodò (iuxta veteres omnes) aduentus Christi adaptemus tempora à Daniele prædicta, & perspicua sit Auctoris nostri, prima facie subobscura, sententia; in qua non parum nos laborasse, ex Adnot. nostris sequentibus colligi poterit.

54. In principio obsecrationis tuæ.] Sic restitui hunc locum, pro: obseruationis, ex originalibus fontibus huius scripturæ Danielis, non solùm Hebraïs, sed & Græcis, si non 70. saltem Theodotionis editione. Græcè enim est ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς δεήσεώς σου. quæ vox deprecationem vel obsecrationem significat.

55. quoadusque inueteretur delictum, & signentur peccata, & exorentur iniustitiæ.] Tria etiā mēbra hæc dumtaxat reperire est in Africano apud B. Hieron. similiter & apud B. Prosperū locis citatis; neq; verò etiā plura in editione Latina B. Hieron. ex Hebræo. Clemens tamen Alexandrinus Strom l. 1. quartū mēbrum interponit: & deleat iniquitates. & Græcè item additur: καὶ ἀπαλεῖψαι τὰς ἀνομίας; quod Latine translatum est & ad delendum iniquitates. Veriùm videtur id aliquando ex margine in textum irrepsisse ad interpretationem secundi membri, καὶ τοῦ σφραγίσαι ἁμαρτίας. quod vt signentur peccata, veteres omnes verterunt, phrasi scripturæ, quæ signari seu obsignari accipit, pro adimplere, finem accipere, & proinde etiam delere.

56. & vt signetur visio & prophetes.] Id est, adimpleatur, quod B. Prosper trāstulit, & B. Hieron. ex Hebræo, iuxta illud: Lex & prophetæ vsq; ad Ioannē, quemadmodū etiā infrà interpretatur ipse Auctor. Quum autem etiam varient Græci cod. legentes aut: προφήτην, aut: προφητείαν, illud etiam disertis verbis Africanus & Clemens; perinde est, siue hic legatur, Prophetes, siue: Prophetia, maximè quum postea Auctor tam in MS. cod. quàm apud Iulianum Pomerium & alios modò hoc, modò illud legat. Idem etiam est siue legas hoc & postea: à profectione sermonis, quod Græco & Hebræo textui magis conforme est, siue: prophetatione, sicuti legunt MS. & Iulianus. Lego verò ex MS. & vt vngatur.

57. integrando & reædificando.] Quum paulopòst hæc verba repetens vertat istud hoc modo: respondere me tibi, ad verbum ex Græco: τοῦ ἀποκριθῆναι, puto legi debere in respondendo, maximè quum Africanus, Clemens, Eusebius, Prosper constanter legant: vt respondeatur, seu: vt respondeas, siue: in respondendo. Nolui tamen in textu immutare ob nimiam litterarū distātiam, eo quòd MS. etiā illud legat. Interpretatur autem illud Glossa interlinearis, intelliges à profectione sermonis, quo respondebitur vt ædificetur Ierusalem computationem incipi debere

bere hebdomadarum. Auctor verò noster paulò aliter, ac si dicat angelus, ab exitu sermonis quo tibi respondeo.

58. Hebdomadas septem & dimidiam & LXII. & dimidiam.] Illud septem & dimidiam adiecimus tum quod hoc disertis verbis interpretetur & hoc capite, & iterum sub finem. 11.c. tum quod illud hebdomadas septem legant: Hebræi, Græci & Latini codices, & Patres omnes; immo Glossa interlinearis, vbi apud vulgatum interpretem Latinum paulopost habetur: Et post lxxij. hebd. occidetur Christus, addit: & septem, sicuti etiā Lyranus. Neque verò obstat quòd primum interpretatur seorsum lxxij. hebdom. & dimidiam & postea: septem & dimidiam, vt supradictum est nu.53. quia etsi plerique Patrum prius putent adimpletas septem, & postea lxxij. certè Hebræi, etsi in reliquo absurdè, postremo tamen etiam loco septem hebdom. cōplendas sentiunt, addentes (apud B. Hier. in comment.) Nec moueat quòd primum numerentur vij. hebdom. & postea lxxij. & rursum vna quæ in duas partes diuiditur. Est enim hoc idioma sermonis Hebraici & antiquorum sermonis Latini, vt antè minorem numerum supponant, & postea maiorem, vt verbi gratia: Abraham vixit annos quinque & septuaginta & centum.

59. & conuertet & ædificabitur.] Clemens Alexand. cōuertetur. sed magis illud placet, eo quòd Græcè sit: ἐπιστρέψει. quare etiam ille sic castigandus videtur. Quod ἐπιστρέψει sic vertit vetus interpres edit. 70. (seu Theodotionis, secundum cuius editionem editum scribit hunc librum B. Hieron) & rursum ædificabitur, sicut & Latina ex Hebræa editione.

60. in lætitiam.] Certè si vsquam alibi, tum ex præcedent. tum ex sequentibus in hoc capite, constat verū esse quod scribit B. Ambr. & in vita Auctoris à nobis citatū est, etiā ipsos Græcos diuersos habuisse scripturæ sacræ codices, atque hinc quæ in Latinis reprehenduntur, inueniri tamen posita à Tertulliano, Victorino, & Cypriano. Est enim prorsus peculiaris hæc lectio, & quæ cum Græca voce πλατεῖα, quam legunt Patres reliqui, & interpretantur ex Hebræo Latini, minime conueniat, vsque adeò vt legisse debeat εἰς τὴν πλατεῖαν, hoc est, vti paulopost transtulit: in latitudinem; quo fit vt suspicarer nouam vocem hîc legendam: latitiam, non: lætitiam, nisi ex Varrone scirem lib. 5. de Lat. ling. etiam a latitudine lætitiam dici. Lætari enim (inquit) ab eo quod latius gaudium propter magni boni opinionem diffusum.

61. & conuallationem.] Hoc vicissim Græcæ voci περίτειχος magis correspondet, quam quod alij murum vertunt: quandoquidem Isai. 16. vertatur: circummurale.

62. & innouabuntur tempora.] Sic etiam Clemens Alexandrinus, pro eo quod Græcè est in edit. Basiliensi, καὶ ἐκκενωθήσονται οἱ καιροί. quæ adeo lectio magis placet, quã illa edit. Complut. & Regia, ἐν στενοχωρίᾳ τῶν χρόνων, mutuata quantum apparet ex Hebraico Latina editione, quæ habet in angustia temporum maximè quum eadem etiam in hoc mendosa sit quod habet: καὶ μετὰ τὰς ἑβδομάδας ἑξήκοντα τέσσαρας. id est sexaginta quatuor, sicuti vitiosa est etiam Latina interpretatio, pro eo quod omninò legendum est cum Patribus omnibus tam Græcis quam Latinis, sicuti habet edit Basil. ξβ. id est sexaginta duas.

63. & non erit.] Etiam hîc variat ab omnibus alijs, quum Græcè sit καὶ κρίμα οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῷ. quod verterunt & iudicium non est in eo, & Latini ex Hebræo: & non erit eius populus qui eum negaturus est.

64. & ciuitatem & sanctum.] Omninò sic legendum, non autem: ciuitatem sanctam, patet tum ex ijsdem verbis suprà, & infrà, quæ etiam sic olim leguntur à B. Hieron. Pomerio, & Glossa ordinaria, tum ex cod. Græcis, Hebræis, & Latinis omnibus. Et sanctum pro templo accipitur. Quod autem hic dicit: cum duce adueniente, sicut & Clem. Alexandr. antea & postea dicit conformius Græco & Hebræo textui: venturo Latinè etiam expressit vocem Græcam: κατακλυσμῷ. pro eo quod alij: diluuio.

65. vsque ad finem belli, &c.] Variam etiam lectionem Græcorum codicum commonstrat, quum hic vertit vsque ad finem belli, quod concidetur, iuxta id quod Græcè nunc est ἕως τέλους πολέμου συντετμημένου, huius verò cap. initio. at infra verbis hîc suprà citatis: & destrui pinnaculum, ac si legeret πτερυγίου. pro πολέμου. Paraphrasticos etiam extulit vsque ad interitum, initio & hoc loco Græcum illud. τάξει ἐπὶ ἀφανισμοῖς à Danielo. quod ipsum repetitum postea a Daniele vertit paulopost: dabitur super vastatione, Nec mirum, quum etiam ibi variet Græcorum lectio, quam vtrumque, vt mox dicemus, habet editio Basiliensis.

66. Et confirmabit testamentum multis.] Omisimus, vti legebatur: in multis. quod neutra illa lectio neque Hebræa id habet, neque illi veteres aut Græci aut Latini interpretes.

67. auferetur meum sacrificium & libatio, & in sancto execratio vastationis, & vsque ad finem temporis consummatio dabitur super vastatione.] Illud: meum, habet etiam Clemens Alexandr. Ad verbum autem reliqua trāsfert, sicuti Græcè est in Complut. & Regia edit. & Basiliensis posteriore loco: ἀρθήσεται θυσία καὶ σπονδή, καὶ ἐπὶ τὸ ἱερὸν βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων ἔσται, καὶ ἕως συντελείας καιροῦ συντέλεια δοθήσεται ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν. Cui etiā cōforme est quod legit Latina cōmunis titulo 70. & primo loco Clemens Alexandr. Verum in edit. Basiliensi primo loco habetur hæc lectio: κατὰ παύσει θυσιαστήριον καὶ θυσίας. Quod vertit in Chro. Eusebij, & Com. in Daniel. B. Hier. cessabit hostia & sacrificium: & ad verbum est: cessare faciet, seu destruet altare & sacrificium; deinde sequitur καὶ πτερύγιον ἀπὸ ἀφανισμοῦ καὶ ἕως συντελείας, id est (ad quod, vti modo dictum est, allusit Auctor) & pinnaculum nempe destruet, vsque ad interitum & vsque ad finē seu consummationem, καὶ ἐπὶ δὲ τάξει ἐπὶ ἀφανισμῷ. quod vertere licet: & ordinabit super interitu seu desolatione. Atqui Clemens Alexandrinus posteriori loco addit lectionem hanc nonnihil a præcedentibus diuersam: καὶ ἥμισυ ἑβδομάδος καταπαύσει θυμίαμα θυσίας, καὶ πτερύγιον ἀφανισμοῦ ἕως συντελείας, καὶ σπονδὴν δίκην ἀφανισμοῦ. quã sic interpretatur eius interpres. In medio hebdomadæ cessare faciet thymiama sacrificij, & expansio destructionis vsque ad consummationem, & instar destructionis libaminis. Atque vel hinc patet verissimum esse quod præfat. in Comment. Danielis asserit B. Hieron. tres fuisse editiones huius Prophetæ, nempè Aquilæ, Theodotionis, ac Symmachi, sed tamen iuxta Theodotionem Ecclesiam legere.

68. in sexaginta duabus hebdomadibus. Mendum apertissimum ita correximus, quo legebatur contra & scripturæ sacræ & Auctoris sententiam, LXXII. Siue autem legas: ostendimus, sicut exc. hactenus, Pomerius & Glossa Ordin. siue: ostendemus, vti B. Hieron. perinde est; & similiter, an legas: Numerabimus, vti vulgò, an Numeremus, quod habet Pomerius. Sed legimus paulopost num. 69. cum B. Hieron. Pomerio & Glossa: quoniam, pro: quomodo Legit deinde Pomerius: Intellige prophetationes sermonis huius. sed placet vulgata lectio: Et intellige & conijce à profectione; seu Prophetatione (quod legunt B. Hieron. & Glossa) sermonis.

69. Vnde à primo anno Darij debemus computare, &c.] Cuius Darij annum primum intelligat explicat mox, cùm adiungit: Darius enim regnauit annis XIX. quod propter Reges Persarum seu Medorum sequentes non potest non de Dario Notho, aut saltem Longimano intelligi. Fuit itaque ipse in ea sententia, quod sub hoc Dario hanc visionem vidit Daniel. Quod etsi sit contra omnium aliorum sententiam, & sub nomine Porphyrij impugnet eam B. Hieron. initio huius Prophetiæ; confirmatur tamen ab Abben. Esra. in c.2. Danielis. dicit enim hunc vixisse admodum senem temporibus Ester. Videamus ergo an ea aliquo modo cum historia possit consistere, quòd vsque ad hunc Darium vixerit Daniel. Imprimis autem (vt hoc semel admoneamus, diuersam hanc 70. hebdomadarum computationem prouenire, partim ex 4. prophetijs de reædificatione Ierusalem, Hierem. 25. Hierem. 29. Dan. 9. & 1. Esdr. 5. ac 6. partim ex diuersitate Regum, qui Darij cognominati sunt, & maximè annorum quibus regnarunt, immò etiam prædictione angeli, 4. Esdr. 7. de reuelatione Iesu post annos 400. & morte Christi post tēpus illud) Danielis 1. & 13. constat, anno 1. Nabuchodonosor translatum

eum in Babylonem (iuxta quosdam, annorum 12. aut ad summum 15.) puerum anno 3. Regni Ioakin Regis Juda, 11. ante euersionem templi Hierosolymæ, quæ contigit anno Nabuchodonosor 12. Porro à captiuitate Ioachim filij Ioakin eodē anno aut saltem ab euersione vrbis, vsq; ad reditū è captiuitate sub Cyro, anni 70. Ab illo, vsq; ad Darium Nothum (quem confundunt Hebræi cum Longimano) iuxta calculum Genebrardi anni 50. Si itaque idipsum senserit Auctor, fuerit Daniel annorum circiter 140. aut ad summum 150. Quod ipsum quidni persuasum potuerit esse Tertulliano, quum Philo. Iesu filio Iosedech attribuat annos ætatis centum triginta, & Neemiæ Turnauli lib. 3. de dog. Eccl. annos 140. & alij quidam, Genebrardo teste, asserant Esram & Neemiam ad Alexandrum vsque Magnum vixisse? Ergo Danielem vixisse annos 140. aut circiter dici possit. Videntur autem in hanc opinionem Auctor & Porphyrius incidisse inco, quod alibi apud Danielem fiat mentio Darij Medi: hoc loco autem: Darij filij Assueri. & verò Longimanus Assueri filius ab omnibus scribitur. Si id Lectori non placet, meminerit etiam hic commissi μνημονικὸν ἁμάρτημα ab Auctore nostro; sicut & in numeris annorum Regum sequentium dissentit longe ab alijs Auctoribus.

70. Darius enim, &c.] Quandoquidem hebdomadæ LXII. & dimidia, efficiunt (vt infra dicit Auctor) annos quadrigentos triginta septem & menses sex, constat numerum annorum Regibus qui sequuntur, aliquot in locis, qui à nobis adnotantur, necessariò supplendum esse, ex B. Hieron. Pomerio, & Glossa ordinaria, quum antea non computarentur in vulgatis codicibus plures quam CCCCXXVII. anni. Anni autē CCCCXXXVII. mensesVI. vt semel id hic dicam, sic conficiuntur. Imprimis Anni Darij XIX. Artaxerxis XL. Ochi XXIIII. Argi I. & alterius Darij XXII. conficiunt annos CVI. Deinde Alexandri XII. Soteris XXXV. Philadelphi XXIX. & Euergetis XXV. fiunt simul anni CXI. Item Anni Philopatoris XVII. Epiphanis XXIIII. Euergetis XXIX. ac Soteris XXXVIII. faciūt annos CVIII. Denique Anni Ptolomæi XXXVIII. Cleopatræ solius XX. & menses VI. Eiusdem cum Augusto XIII. & Augusti XLI. computum reddunt annorum CXII. Porro ex his omnibus conficitur summa annorum CCCCXXXVII. mensium sex.

71. Argus anno vno.] Ab Eusebio nuncupatur iste: Arses, à Sulpit. Arse. cui interim ab illis aut 4. aut 3. anni tribuuntur, Dario 6. duntaxat.

72. Alexander Macedo annis duodecim.] Ita haud dubie legendum est B. Hieron. in 11. cap. Daniel. Beroso & Sulpitio Seuero hist. sacra lib. 2. & Glossa ordinaria, pro eo quod antea & hic & apud Pomeriū: decem. Et possunt concordari cum Eusebij annis sex duntaxat, quia ille successori Ptolomæo Lago (qui hic & Josepho Antiq. li. 12. c. 1. Soter vocatur) attribuit annos 40. Auctor vero duntaxat 35. ita vt solum in vno anno differant. Atqui legimus ex tribus illis, post eum, pro: Postea.

73. Cui succedens Philadelphus regnauit annis triginta nouem.] Etiam hoc ex Pomerio & Glossa, pro eo quod erat cui succedit Philadelphus, & regnauit an. triginta octo. Atque adeò etiam apud B. Hieron. castigandus hic annorum numerus, qui legit non malè: cui successit regnans. Atqui omnibus his Ptolomæi nomen fuisse, quos hic suo cognomine appellat, patet ex Iosepho lib. 2. contra Apionem, & maximè Eusebij Chronico sub initium.

74. Item alius Euergetes annis viginti nouem.] Sic rectius B. Hieron. & Glossa ordinaria, quàm vulgati codices: viginti septem. quare etiam sic legendum apud Pomerium, & ibidem hic reponendus Euergetes, pro eo quod est in librariorum negligentia: Esepteha.

75. Soter annis triginta octo.] In hoc tres illi consentiunt pro eo quod mendosiss. erat: triginta quatuor duntaxat. Atqui pro isto vno recensentur duo apud Eusebium, Ptolomæus Physcon, & Ptolomæus Alexander.

76. Ptolomæus annis XXXVIII.] Omninò sic castigandus hic locus etiam apud tres prædictos Auctores, pro: XXXVII. vt constet numerus annorum CCCCXXXVI. maximè quum Eusebius Ptolomæo Cleopatræ filio (si mendosus non sit codex) octo, & Ptolomæo Dionysio triginta annos attribuat, quos duos pro vno & eodem alij connumerant.

77. mensibus sex.] Ita etiam omninò ex Glossa ordinaria, pro eo quod alij quinque, tum hic, tum postea, & ex tribus illis, de Augusto: annis quadraginta tribus, pro: quadraginta octo. nam XIII. anni cum Cleopatra & XLIII. post illum fuerunt (vt inquit Auctor) anni quinquaginta sex.

78. Videmus autem quoniam quadragesimo & primo anno imperij Augusti, &c. nascitur Christus.] Magis etiam illud placet Pomerij, quàm quod alij, videamus; maximè cum Glossa ordinaria habeat. Scimus. Atqui quamquam alij plerique 42. Augusti anno Christum natum scribant (sicuti Euseb. Eccl. hist. li. 1. c. 5. & Epiph. hær. 51. in Anchorato, & lib. de pond. & mensur.) cum Tertulliano sentit Irenæus li. 3. c. 25. qui asserit natum Christum circa annum Augusti 41. & vtramque sententiam refert Clemens Alexandr. 1. Stromatum, vbi dixit Christum natum anno Augusti 28. post deuictam Cleopatram (quæ victoria contigit anno imperij eius 13. consensu omnium) & deinde addit aliorum sententiam, qui subtilius (inquit) Natali Domini non solum annum, sed & diem addunt, quem dicunt XXIX. anno Augusti (sic enim legendum pro eo quòd mendosè iterum est 18.) in 25. mensis Pachon (quē nos Decembrē dicimus.) Deinde si diligenter examinatur Epiphanius, ex eo quòd natū dicat Cōsulatu Augusti & Siluani, patet eandem fuisse illius sententiā. Anno enim vrb. cond. 751. Imperij Augusti 42. Cōsules fuerunt Imp. Cæsar Diui F. C. N. Augustus XIII. & M. Plautius M. F. M. N. Siluanus; qui, si computemus ab ipsa occisione Julij Cæsaris quæ contigit Idibus Martij, quadragesimus secundus, sin verò ab anni sequentis initio, dum. v. Kal. Decembris Triumuir Reip. capessendæ constitutus fuit cum Lepido & M. Antonio, quadragesimus primus duntaxat. Quare rectè Orosius natum dicit Christum, anno XLI. (sic enim hauddubiè castigandus est) ferè emenso, iam ineunte nempè anno 42. De quo plura vide in Feuardentij Adnotat. nu. 26. in S. Irenæum. Verùm quod hic & paulopost habet Auctor: post mortem Cleopatræ, certè ad lapsum memoriæ pertinet, & tamen genuinum esse vel inde patet, quòd computatione sequentis annorum CCCCXXXVII. computet & annos Cleopatræ sub Augusto XIII. & præterea Augusti XLI. quum reuera solum debuisset computare (vti Clemēs Alexandrinus) annos Augusti post Cleopatram XXIX. Atque adeò rursum hallucinatur, quum dicit superuixisse Augustum post natum Christum annos XV. qui alioqui secundum priorem eius computationem non potuit vixisse post Cleopatra an. 13. & suos 41. quàm annos duos, quippè quem fatetur iuxta communem omnium sententiam imperasse duntaxat annos numero LVI. vbi etiam hoc loco additur vox numero, ex lectione Pomerij, B. Hieronymi ac Glossa ordinaria, qui etiam legunt: & erunt reliqua tempora annorum in diem natiuitatis Christi & in annum Augusti XLI. post mortem Cleopatræ anni CCCCXXXVII. menses sex. rectiùs meo iudicio, quàm vulgati cod. in diem natiuitatis Christi anni XLI. Efficiuntur autem anni CCCCXXXVII. menses V. Sicuti etiam quod habet Pomerius: remittuntur, magis placet quàm quod erat: tribuūtur. quia improprie dicerentur tribui peccata, pro: dimitti. Item: ipso, pro: illo. ex ijsdem legimus, ipse est signaculum. Perinde est autem siue legas: neque Prophetes est qui, siue neque Prophetia est quæ.

79. sanctificante aquas in suo baptismate.] Simile est illud B. Cypriani Sermon. de Baptismo Christi: Veniebat Christus ad baptismum, non egens lauacro, in quo peccatum non erat, sed vt sacramento perennis daretur auctoritas. Loci adnotandi contra Caluinum & alios, qui negant aquam in baptismo necessariam; qualis etiam est Epist. 2. B. Cypriani ad Donatum, ad quem Adnot. nostras videas Lector nu. 8. & infrà latius lib. de baptis. num. 3. Ex ijsdem autem Auctoribus, & maximè Pomerio, legimus videamus (omisso: quid, superfluo) aliæ septem & dimidia hebdomadæ, pro eo quod legebatur: dimidiæ. & retinuimus: quæ sunt subdiuisæ, pro eo quod Glosa ordin. quæ supersunt diuisæ: quod illud legant B. Hier & hic Pomerius.

80. Post enim Augustum, &c. anni xv. efficiuntur.] Similiter Clemens Alexandrinus disertis verbis Stromat. 1. & confirmatur hac sententia, atque adeò quod 41. anno Augusti natus sit, quia Consulatu duorum Sextorum iuxta Epiphanium & secundum Fastos Consulares Goltzij ANNO AB VRBE CONO. DCCLXVI. AD XIV. K. SEPTEMBR. IMP. CÆSAR DIVI F. AVGVSTVS MORTVVS EST. ac TIBERIVS IVLIVS AVG. F. DIVI NEPOS CÆSAR COGNOMEN AVGVSTI CVM IMPERIO ACCEPIT. Atqui à supradicto anno urb. cond. 751. Vsque ad 766. sunt anni xv. Atqui videtur legi debere primum Augusti, pro: Post enim Augustum: quia isti anni xv. ipsius sunt Augusti.

81. Cui successit (ita ex Pomerio, pro: succedit) Tiberius Cæsar, & imperium habuit annis xxii. mensibus vii. diebus xx.] Annos xxii Tiberio adscribit & Clemens Alexandrinus, addens tamen aliorum sententiam de annis 25. Eus. vero annos 24. Epiph. lib de mens. & ponder. 23. Quare tametsi B. Hieron. Pomerius & Glossa ordin. legunt xxviii. placet tamen vulgata lectio, maxime cùm dies Auctor non cōputet. Nam ita est in dictis Fastis Consularibus. ANNO AB VRB. C. DCCLXXXIX AD XVII. Kal. APRIL. TIB. CÆSAR DIVI AVGVSTVS F. DIVI IVLII NEPOS AVGVSTVS MORTVVS EST. A mense autem Augusto supradicto anni v. c. 766. ad mensem vsque Martium anni 789. sunt dumtaxat anni xxii. menses vii.

82. Huius quinto decimo anno Imperij passus est Christus, annos habens quasi xxx. quum pateretur.] Glossa ordin. legit baptizatus est, omittens etiam illud: quum pateretur; quantum apparet, existimans Auctorem consentire cum communi sententia, quod anno xv. Tiberij baptizatus sit Christus quasi annorum 30. & xviii. passus. Verùm praeter quam quod correspondeat iuxta dictos Fastos Consulatui duorum Geminorum sub quo passionem Christi contigisse mox addet Auctor, & B. Hier. & Pomerius illud constanter legunt. Deinde ipse Auctor lib. 1. aduersus Marc. infrà Tom. 3. asserit, Dominum à xii. Tiberij Cæsaris anno reuelatum, hoc est prædicationem suam cœpisse: cui si addantur tres prædicationes eius anni, perueniunt ad xv. Denique Euseb. in Chron. disertis verbis: Tertullianus (inquit) in eo libro quem contra Iudæos scripsit, affirmat Christum 41. anno Augusti natum, 15. Tiberij passum esse. Verum de hac erronea eius sententia scriptura contraria Luc. 3. latius inter Auctoris errores, nostris in Prolegomenis.

83. Item Caius Cæsar, qui & Caligula, annis iii. mensibus viii. diebus xiii.] Ita Tertullianici codices omnes. Clem. Alexandr. sua quidem sententia iiii. aliorum autem (quæ est & Eusebij) iii. annos adscribit mens. x. dies viii. & comprobatur posterior sententia his verbis Fastorum Consularium: AN. V. C. DCCXCIII. AD IX. K. FEBR. C. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS OCCISVS EST. Nam à mense Martij anni 789. vsque ad mensem Ianuarium an. 793. non possunt computari iiii. sed duntaxat tres anni x. menses vii. dies; à quibus nonnihil dissentit hic Auctor. Porrò illud: Tiberius Claudius annis xiii. mensibus vii. diebus xx. desideratur apud B. Hier. Pomer. & Gloss. ordin. & verò omitti debet, vt constet sententia Auctoris de annis dumtaxat lii. mensibus vi. Videre itaque est vel hinc, parum ipsum curiosum fuisse historiæ, fortassis imitatus in hoc Matthæum Euangelistam, qui in libro Generationis Christi, tres generationes prætermisit, vt (interprete B. Hieron.) tres tessaradecades non excederet. Consentit interim satis numerus annorum cum Clem. Alexand. & Fastis, quippe qui regnare cœperit mense Ianuario anni v. c. 793. & obierit mense Septembri anni 806.

85. Nero Cæsar annis nouem, mensibus. ix. diebus xiii.] Sic ex B. Hieronymo & Pomerio, pro eo quod erat: annis vndecim. neque enim plures requiruntur ad perficiendum lii. annorum vi. mensium numerum. quid quod & dierum omnes numeri sint superflui. Atque adeò qui integrum imperium omisit Claudij, quatuor annos prætermittit Neronis, fortè quia postremis illis annis persecutionem in Christianos mouit, sicuti B. Matthæus Euāgelista tres impios Reges de sanguine Iesabelis prætermisit. Imperauit enim Nero a 3. Idus Octobres, dicti anni 806. ad 4. Idus Iunias anni 820. annis xiii. mensibus viii. dies i. quem etiam numerum annorum allegat Clemens Alexand. vbi suprà, & accedunt quam proxime Euseb. & Epiph. vno solo mense differentes. Qui autem xiiii. illi annos attribuunt, vt ipse Clemens & Martyrol. integrum annum pro maiori parte anni computant.

86. Galba mensibus vii. diebus sex.] Illi tres & 1. editio diebus viginti octo. sed illud placet, quia imperauit dumtaxat vii. mensibus & diebus paucissimis, nempe à iii. Idus Iunias, vsque ad xviii. KAL. Feb. Et consentit Clemens Alexandrinus in secundo suo computo, nec dissentit vbi suprà Epiphan. mensibus.

87. Otho mensibus tribus, diebus quinque.] Imperium occupauit M. Saluius Ottho Cæsar a dicto die xviii. Kal. Febr. vsque ad xii Kal. Maias, quod tempus tres ferè menses continet. quare non rectè secundo loco Clemens (si emendatus sit codex) quinque menses numerat. Cum Tertull. consentit Epiphan.

88. Vitellius mensibus octo, diebus decem.] A. Vitellius imperauit a dicto die ix. Kal. Maias vsque ad 9. Kal. Ianuar. quo die occisus est, & illi successit Vespasianus nempe mensibus octo & diebus aliquot. quare magis placet etiam illud: decem, quam quod alij: xxviii. maxime quum consentiant cum eo numero Epiph. & Clemens.

89. Vespasianus anno primo Imperij sui debellauit Iudæos.] Quum Ioseph. de bell. Iudaic. li. 7. c. 18. disertis verbis tradat captam Hierosolymam secundo anno Vespasiani. 8. Septembris: Auctor istud refert ad debellatam Iudæam præter solam Hierosolymam.

90. Et sunt anni numero quinquaginta duo menses sex.] Antea legebatur corrupt. quadraginta duo, quia hebdomadæ septem, annos lii. menses sex constituunt. Et vero sic legunt constanter B. Hieron. Pomerius & Glossa Ordin. Ex quibus iterum addidimus: numero, & legimus: a Daniele, pro: in. Porrò anni quinquaginta duo menses sex, sic colliguntur. Augusti post natiuitatem Christi anni xv. Tiberij anni xxii. menses 7. Caij anni iii. menses viii. Neronis anni ix. menses ix. Galbæ menses vii. Othonis menses iii. Vitellij menses viii. Vespasiani an. 1.

91. Nam imperauit annis vndecim.] Ita cōstanter B. Hieronymus, Pomerius & Glossa ordin. sed videtur legi tantum debere: nouem. Neque enim amplius quam nouem anni & menses quinque aut circiter reperiri possunt a ix. Kal. Ian. anni v. c. DCCXXI, quo die occisus fuit Vitellius, Vsque ad viii. Kal. Iulij anni DCCXXXI. quum Vespasianus mortuus est: & ad summum, si computemus initium a tempore quo in Iudæa Imperator appellatus, anni ix. menses x. & dies aliquot, quemadmodum illi attribuit Euseb. in Chronicis.

92. & Rufio Gemino.] In Fastis Consularibus Goltzij vocatur C. Fufius Geminus. Seuerus Sulpit. in Fusium nuncupat, hist. sacra li. 2. Vbi Auctoris hanc sententiam sequitur.

93. die viii. Kal. Aprilium, die prima azymorum, quo agnum vt occiderent ad vesperam a Mose fuerat præceptum.] Hinc imprimis confirmatur eorum Patrum sententia, qui eodem die, nempè viii. Kal. April. passum scribunt Christum, quo B. Virginem annunciatum. deinde Latinorum omnium conformis expositio Euangelistarum trium Matth. 26. Marc. 14. & Luc. 22. quod xiiii. luna primo azymorum die iam vesperi incipiente, celebrauit Pascha Christus cum discipulis, & eo ipso die ipse tanquā verum Pascha immolatus & passus sit; contra Euthymij & recentiorum Græcorum opinionem non probabilem, quia volunt Christum Pascha anticipasse. de qua difficultate videat Lector, ne his prolixiores simus, D. Cornelij Iansenij Gandauensis piæ memoriæ Episcopi Comment. ad Concord. Euang. Ex quo comprobatur etiam receptiss. Ecclesiæ Romanæ dogma, quod in pane azymo Eucharistiæ sacramentum Christus instituerit, quippe quum Exod. 12. quisquis ijs diebus fermentatum panem mãducas-

ſet, peritura decerneretur animalia de Iſraël; qua de re exſtat inſignis tractatus B. Anſelmi Cantuarienſis contra Græcos.

Cap. ix.

94. Incipiamus igitur probare, &c.] Titulus huius capitis, quem iterū ad marginē adiecimus eſt iſte ITEM PROBATIO NATIVITATIS CHRISTI, cui addidimus: EX PROPHETIS. Atque magnam huius capitis partem ab eo loco: Porrò (inquiunt) iſte qui venit, &c. poſt paginas aliquot penè ad finem vſque paucis omiſſis, & quibuſdam lineis ſubinde interpoſitis, deſcripſit Auctor infra T. 3. adu. Marc. lib. 3. Et eum imitatus eſt B. Cyp. Teſt. li. 2. adu. Iudæos c. 9. 10. 11. & 13.

95. non puſillum vobis certamen cum hominibus.] Vide Adnot. noſtras dicto loco in B. Cyprian. n. 48.

96. quoniam Deus præſtat certamen.] B. Cypr. legit: agonem. tum ibi, tum epiſt. 9. de Mappalico, quo loco vide Adnot. noſtras n. 15.

97. Ecce virgo concipiet in vtero, & pariet filium.] Sic conſtanter vbique Tertull. tum paulopoſt & loco citato, tum etiam Tom. 3. li. de carn. Chriſti quare addidimus: in vtero, maximè quum legatur etiam à B. Cypriano vtroque loco mox, citato de quo latius ibidem in Adn. noſtris ad Epiſt. 9. n. 16. & li. 2. adu. Iud. n. 49. Sicut & de lectione tum Tertullianica: & vocabitis nomen eius, tum Cyprianica ac 70. & vocabis tum denique Chryſoſt. & vocabitur Reſtituimus etiam ex dicto lib. 3. adu. Marcionem hic & vbique poſtea: Emmanuel, iuxta Græcos & Hebræos codices, pro: Emanuel.

98. Quoniam priuſquam, &c.] Periodum hic nouam neceſſariò diſtinximus, quia hoc non Iſa. 7. vt præcedentia, ſed habentur Iſa. 8. cap. Ad verbum autem pro eo quod eſt Græcè apud 70 λήψεται δύναμιν Δαμασκοῦ, tranſtulit: accipiet virtutem Damaſci, pro eo quod tranſtulit B. Hieron. auferetur fortitudo Damaſci, & Hector Pintus ex Hebræo: auferet virtutē Damaſci. Verum quandoquidem hic & infrà ſæpius, & li. 3. adu. Marc. legit conſtanter aduerſus Regem Samariæ, videtur legiſſe ἐναντίον, pro eo quod ibidem Græcè legitur: ἔναντι, & Latine coram, ſiue, in conſpectu, ſicut legit Auctor Oper. Imperfect. hom. 2. in Matth. B. Chryſ. adſcripti, qui interim ibidem legit: accipiet fortitudinem Damaſci conformiter Auctori; cuius etiam interpretationem ſequitur, intelligens per virtutem Dammaſci, Magos illos Orientales Arabas. Verum de hoc & alijs omnibus quæ infra repetuntur, latius in adn. noſtris in dictum 3. lib. adu. Marc. ne fortè hic prolixiores ſimus, adnotatis interim locis, quos ſubinde caſtigauimus.

99. Sonus enim Hebraicus, quod eſt Emmanuel ſuæ gentis eſt, &c.] Prætermiſimus quod in medio interijciebatur: id eſt, Nobiſcum Deus. eo quod ſequatur: Senſus autem eius quod eſt: Nobiſcum Deus, &c. maximè quum lib. 3. adu. Marc. non habeatur, & quòd adiectum eſſe ex editione Paterniac. adnotarit Rhenanus. Alludit vero ad illud Matth. 1. Et vocabunt nomen eius Emmanuel, quod eſt interpretatum: Nobiſcum Deus. Legimus autem ex MS. Quæro, pro: Quære, ac: Æquè &. Item repetimus ex præcedentibus ac ſequentibus: aduerſus Regem Aſſyriorum, pro: & regnum.

100. crepitacillo.] Crepitacillum (inquit Rhenan.) ex ludicris puerilibus eſt, forma diminutiua à Crepitaculo deductum, ſicut à ſpeculo ſpecillum. Aptè vero diminutiuo vtitur, de infantulo loquens.

101. iuuenculæ ſcilicet prægnatus.] Sicut adnotat Rhen. prægnatus pro impræguatione. Legimus autē ex lib. 3. adu. Marc. Non enim & hic ſigni ratio verſatur, pro: & hic enim; Itē: Nec hoc vtique in ſignum eſt, & hoc enim infantiæ eſt, pro: Et hoc vtique in ſignum eſt infantiæ. Rurſum cum MS. & tam intelligitur prophetia, quàm renunciatur expuncta.

102. Maneant enim Orientales illi magi infantiam Chriſti.] Maneant, pro: expectent. quo ſignificatu Terentius Phorm. manſurus patruum dixit. Emendauimus autem ex eodem: creatoris, pro: creatori, ac: ceterarum gcotium, pro: certarum.

103. Et Iudas pertendet Ieruſalem, &c.] Sic ex lib. 3. adu. Marc. pro prætendet, eo quod Græcè ſit παρατάξεται quod quum propriè ſignificet, in acie ſtabit, ſeu: pugnabit, vt habet Latina editio 70. magis conuenit illud. Pertendere enim, non item prætendere, inter alia ſignificat contendere. Sic Cicero pro Corn. Balbo: cum fœderibus pertendemus. Item Obſtinatè agere, Propertio li. 2. Eclog. & Varroni de ling. Lat. initio lib. 4. cùm pertinaciam a pertendendo ſcribit deduci. Imò ſertaſſis. Auctor ipſam vocem Græcam ſic interpretatur, pro extendet, eo quod παρατατικὸν Grammaticis dicatur Præteritum imperfectum, ac ſi dicant extenſiuum in rem quæ agebatur nondū perfectam. Quod confirmatur ex eo, quòd omiſſa vbique præpoſitione: in (quod 70. etiam habent) legat: pertendet Ieruſalem, pro: extendet, ſeu: dilatabit, maximè quum inſtituto magis illud conueniat.

104. valentiam populorum.] Eſt ea vox noua valentia, pro: robur, quod habent Lat. edit. 70. alludens fortaſſis ad illud Solini ca. 2. qui Romam, Græcè ῥώμην, Latine Valentiam, ab Euandro nuncupatam ſcribit, ab vrbis nominum & iuuentutis Latinæ robore, quod etiam ipſa vox Græca ῥώμη ſignificat. Paulopòſt autem reſtituimus ex libro ſæpe citato: Deum & Regem, pro: Dominum Regem: Item qua deſciuerat, pro: quæ.

105. Sic & Ægyptus nōnunquam totus orbis intelligitur apud illum.] Alludit fortaſſis ad Iſa. cap. 19. in quo quū pleraque ad Ægyptum pertineant, quædam tamen non ſolum veteres, ſed & Iudæi, interpretantur de mundo Ægyptijs tenebris inuoluto, & nomina inter illud de Eccleſia per totum mundum diſperſa: In illa die erit altare Domini in medio terræ Ægypti.

106. Sic & Babylon, &c.] Expungenda quæ ad marginem adſcripta fuit adnotatio Babylon Rom. quòd haudubiè ab hoſtibus Romanæ Eccleſiæ adiecta ſit, quippè qui hūc locum contra eam detorquere non vereantur, qui tamē non de Eccleſia ſed vrbe Roma agit, eáque eo tempore, quo ſanctorum debellatrix in Chriſtianos perſecutionem mouebat per ſuos Antiſtites ſeu Idolorum Pontifices, ſicuti ſuprà initio Apologetici Auctoris allegauimus Adn. noſtris nu. 2. Verum de hoc latius infrà ad dictum lib. 3. adu. Marc vbi idem ſcholion adiectum eſt. In eo autem quod ſequitur: deſpoliatos quod habuerant. Synecdochen adnotauit Rhen. Omiſimus vero quòd infra omittitur: aduerſus Dominum, cùm omnis idololatria ſit aduerſus Dominum.

107. Accingere (inquit Dauid) enſem ſupra femur.] Magis placet: enſem. quàm quod alibi habet enſe, eo quòd Græcè ſic: τὴν ῥομφαίαν. Placet etiam vt legatur: ſupra, pro eo quod eſt alibi: ſuper. nam vox ἐπὶ etiam ſupra ſignificat, vnde eſt illud Homeri Iliad. β. πίπτοντες ἐπ' ἄλλοισι.

108. Tempeſtiuus decore; ſuper filios hominum.] Videtur Græcum illud expreſſiſſe ὡραῖος τῷ κάλλει, vt probetur ſua ad verbum verſio: Tempeſtiuus decore, pro eo quod alij: decorus ſpecie, ſeu ſpecioſus forma; vnde & ex Græco etiam tranſtulit vocem antiquam: Tempeſtiuitate, vſitatam etiam Ciceroni li. de Senectute. De qua aliquid etiam diximus Adnot. noſtris ad B. Cypr. li. 2. adu. Iud. ca. 29. nu. 134. Atqui quod hic eſt: ſuper filios hominis; infra legit: præter, & ſuper. vtrunq; ſignificat dictio παρὰ. quod alij plerique vertunt præ filijs. Correximus autem ex eo loco: labijs tuis, pro: eius, quod erat contra omnium codicum fidem. Legimus etiam vt illic: & proſperare, & : propera, magis conſonum voci Græcæ κατευοδοῦ, quod alij rectè verterunt: proſperè procede.

109. id eſt Dei ſermo diuinus bis acutus.] Loco ſæpiſſ. citato interſerit ipſam ſcripturam. Apocalipſios Apoſtoli Ioannis, ad quam hic alludit, Apoc. 1. Iuxta quem etiam omiſſa voce: vt, ſuperflua, legimus: bis acutus duobus teſtamentis.

110. Et deducet te magnitudo dexteræ tuæ.] Sic ex MS. 1. huius lib. & 2. lib. 3. adu. Marc. pro: deducit. nam præterquam quod præmiſerit: venturus nunciabatur, etiam Græcè eſt: καὶ ὁδηγήσει. Et illic quod legit conformiter cum editionibus omnibus: Mirificè dextera tua propria eſt Auctoris Pſalmorum editio ab alijs diuerſa, ſicuti etiam alibi adnotauimus.

111. Sagittæ tuæ acutæ, per volantia vbique Dei præcepta.] *Sic omninò legendum tum hic, tum alibi, pro:* peruolantia. *Placet autem magis quod hic est:* minantes traductionem vniuscuiusque cordis & compungentes & transfigentes, *quàm quòd ibi est,* & minæ, & traductiones cordis compungentes & transfigentes (*vnde interim lego:* conscientiam quamque) *pro eo quod hic erat:* conscientiam. Namque. *Dixit enim & Lucanus lib.1. triste* minantes.

112 Constabit autem vtrumque, &c.] *Hæc iterum paucis interpositis repetit Auctor dicto lib. 3. adu. Marcion. præterquàm quòd ibi* Christum creatoris, *hic vero:* Christum Dei nominat.

113. & incipit vocari Iesus.] *Ita ex MS. & prædicto loco. Alludit autē ad id quod habetur Nu.13. iuxta editiones Latinas, 12. vero iuxta Græcam quæ hodie exstat:* καὶ ἐπωνόμασε Μωυσῆς τὸν αὐσὴ υἱὸν ναυὴ ἰησοῦν, *quod transtulit B. Aug. lib.16. contra Faustum cap.19.* & cognominauit Moyses Ausen filium Naue, Iesum. *pro quo proinde malè editio Lat. adscripta 70. interpretibus:* Osee filium Nun Iosue; *Est enim hæc vulgata B. Hieron. ex Hebræo lectio. Castigauimus autem:* in seculi deserto, *pro:* seculo; *& ex MS. vtrobique:* in sacramenti huius imagine, *pro:* imagines.

114. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat filius Dei, &c.] *Istud non repetitur infrà lib. 3. adu. Marc. Sed similiter lib. 2. adu. Iud. c. 5. habet hunc titulum B. Cypr.* Quòd idem angelus & Deus Christus, *idipsum scripturis ijsdem cōfirmans. Vbi vide Adnot nostras n. 22. & 23.*

115. qui & semper videbatur.] *Videtur hoc pertinere etiā ad errores Tertull. quasi senserit idem quod Maximinus Arrianus:* filium Dei semper visum esse hominibus, *contra quem latè disputat B. Aug. lib. 3. cap. 26. Verùm de hoc latiùs inter eius errores. Porrò quod sequitur,* Deum enim Patrem nemo vidit vnquam, & vixit, *similiter etiam prorsus lib. adu. Praxeam, vbi latiss. hoc argumentum tractat, ad quem adeò Lectorem remittimus, sicuti & ad lib. de Trinit. Tomo 5.*

116. Ecce ego mitto angelum meum, &c.] *Adiecimus:* ego *ex MS. tum postea. nam legitur in plerisque Græcis, Hebraïs, Latinisque codicibus. Retinemus vero:* Intende illi, & audi eum, & ne inobediens fueris ei. *quæ omnia plurali numero efferuntur lib. 3. adu. Marc. quia illud Græco textui 70. conforme est, imò & Hebræo & Latino.*

117. non enim celauit te.] *Græcè est:* οὐ γὰρ μὴ ὑποστείληταί σε. *quare rectiùs hic* celauit, *quam adu. Marc.* celaui. *& similiter legitur Act. 20.* οὐδὲν ὑπεστειλάμην τῶν συμφερόντων, *quòd vertit interpres Latinus: nihil subterfugi vtilium. Quare patet Latinum interpretem 70. legisse* ἀποστείληται, *aut simile quid, quum sit vertit: Non enim dimittet te, ac B. Cypr. aliud, quippe qui legit: Et non deerit tibi. Ita hinc iterum probatur Græcorum codicum varietas.*

118. Ecce ego mitto angelum meū ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te.] *Citat testimonium hic Malachiæ, sicut ab Euangelistis Matthæo, Marco, & Luca. Nam apud Prophetam Græcè est* πρὸ προσώπου μου, *id est:* ante faciem meā. *Paulopòst autem legimus ex MS.* Quare ipse Christus, *pro eo quod corruptiss. legebatur:* quem

11. & flos de radice eius ascendet, & requiescet super illum, &c.] *Sic locum hunc Isaiæ 11. mutilum ex lib. adu. Marc supplemus conformiter editionibus omnibus. Transposuimus etiā cum ijsdem, vti oportet, verba illa:* spiritus consilij & virtutis, spiritus agnitionis & pietatis; *vbi ex MS. correximus illud:* virtutis, *pro eo quod erat malè:* veritatis; *nam & lib. 3. adu. Marc. transtulit:* vigoris; *& lib. 5. legit:* valentiæ. *Vulgata etiam ex Latino editio:* fortitudinis; *quæ omnia in idem recidunt cum eo quod Græcè est:* ἰσχύος. *Legimus autem vti illic est:* flori quidem ob gratiam adæquatum, *pro eo quod erat:* floridum quidem ob gloriam, ob gratiam, adæquatum. *videtur namque illud:* ob gloriam *ad marginem pro varia primùm lectione adnotatum, postea in textum irrepsisse. Siue autem mox:* dicit *legas; siue:* dixit, *secundum MS. cod. perinde est.*

120. qui arundinem contusam, id est, quassam Israëlis fidem, &c.] *MS.* concussam. *verùm vox Græca Isa. 42.* συντεθλασμένον, contusam *significat. Auctor etiam interim Latinè reddit & interpretatur:* quassam, *quod Græcè est Matth. 12.* συντετριμμένον. *quare ex lib. adu. Marc. id adiecimus. Legit etiam secundum 70.* οὐ συντρίψει, *id est:* comminuet, *pro eo quod Matth.* οὐ κατεάξει, *& redditur per Latinum interpretem:* non confringet. *Item apud Isaiam est:* λίνον καπνιζόμενον *apud Matth.* τυφόμενον, *quod vtrumque reddi potest:* ardens *siue accensum, &:* fumigans. *Sequitur interim totius huius scripturæ Mat. qui habet:* οὐκ ἐρίσει οὐδὲ κραυγάσει, *id est:* non contendet neque clamabit, *quum Isai. habeat saltem hodie* οὐ κεκράξεται οὐδὲ ἀνήσει, *quod interpretatur Lat. 70. interpres:* non clamabit neque dimittet. *Atque παραφραστικῶς interpretatur illud,* ἀναλάμψει, *id est:* splendebit, *quum addit:* sed lucernam magis fecit ortum luminis sui. *Legimus autem ex lib. 3. adu. Marc.* de vtroque titulo sic disponam, *pro eo quod erat:* de vtroque populo sic dispositam. *Eodem autem modo hanc scripturam interpretatur B. Hieronym. in suo Commentario.*

121. dispungamus.] *Rhenanus interpretatur:* absoluamus, *& rectè, quemadmodum adnotauimus ad epist. 38. B. Cypr. num. 5. & in carm. de Sodoma, nu. 23. quod tunc quidem B. Cypria. adscripsimus, sed interea Tertulliani esse deprehendimus. Similis phrasis est Tom. 2. lib. de Patientia:* eodem exitu dispungetur, *vbi idem Rhen. illud Vlpiani citat:* Dispungere *est conferre accepta & data. ff. de verb. signific. sumpta translatione à ceratis tabulis, in quibus quæ dissoluta sunt nomina, graphio* dispungantur. *Verùm magis placet distinctio Cælij Calcagnini lib. de verb. signif. vbi dicit illud propriè dici:* expungere (*sicut & nos supra adnotauimus cap. 4. nu. 15.*) *sed* dispungere *maiorem, inquit, vim habet. inde dictum: quod rationibus puncta præfigebantur, quæ deinde in dati & accepti computatione, quum subtraherentur,* dispungi *dicebantur. Nam fuit mos veterum, vt ijs quæ sibi constabant, puncta adscriberent. Sic milites præscripti punctis in albo signabantur, qui siquando exautorarentur,* expuncti *dicebantur, Sic suffragatores, Candidatis quibus fauebant, puncta præfigebant: vnde Horatianum illud in prouerbium abijt, de ijs quibus fæliciter cuncta proueniunt:*

Omne tulit punctum qui miscuit vtile dulci.

122. Ecce Deus noster iudicium retribuit, &c.] *Rursum hic variat Auctor ab editione vulgata 70. Græca & Latina: nam imprimis omittit quod superfluè illic repeti videtur:* καὶ ἀνταποδώσει, & retribuet. *Deinde addit:* infirmi curabantur, *quod ibi non exstat. Transposuimus conformiter 70.* & claudus saliet velut ceruus, & multorum linguæ soluentur, &c.

Cap. x.

123. De exitu planè passionis, &c.] *Caput hoc inscribebatur his verbis, quæ ad marginē eiecimus:* Item negantes Ivdæi passionem Christi in cruce; *& postea in subdiuisione eiusdem cap. vti in margine etiā reperire est.* Item Patriarchæ ostendunt figuram crucis. *Sed quum non placerent, maluimus hunc titulū præfigere:* De passionis Christi prædictione, ac crucis figura. *Atqui etiam istud caput paucis interpositis, & quibusdam omissis, descripsit iterum Tertull. ferè ad verbum dicto lib. 3. adu. Marc. ex quo multa castigauimus. Imitatur autem B. Cypr. sæpedicto Test. li. 2. adu. Iud. c.13. 14. 15. 20. 21. 22. & 23. Item Iulian. Pomerius lib. suprà dicto, & B. Prosper de prædict. & promiss.*

124. Si autem fuerit in aliquo delicto.] *Ita ex MS. pro:* delictum. *eo quod postea illud iterum legatur. Addidimus ex eodem:* cum, *& legimus:* in sorte. *quod Græcè est, pro eo quod* in sortem. *Item:* quia propter, *pro:* qui. *Hæc autem non habentur infrà vsque ad illum:* Et vtique sacramentum.

125. &: Quæ non rapueram, &c.] *Locum hunc ità distinximus per varias commaticones, eo quòd ex diuersis, non autem vno Psalmo desumpta sint, quemadmodum ad marginem adnotauimus. de quibus latius infrà cap. 13.*

126. Item Patriarchæ, &c.] Si iste titulus, & reliqui præcedentes et sequentes essent Tertullianici, haberentur etiam infrà lib. adu. Marc. atque adeò mea confirmatur opinio, quòd ex margine in textum irrepserint vti suprà dixi.

127. Itaque imprimis Isaac, &c.] Hunc locum ex illo castigantes, legimus: & lignum ipse sibi portaret, pro: portans; item conformiter MS. Christum figuratus pro: figurauit, phrasi Tertullianica; denique: à Iudæis carnalibus fratribus, pro: ab Israël à fratribus.

128. Nam & benedicitur in hæc verba Ioseph: Tauri decor, &c.]. Prætermisimus: à patre. Neque enim hæc est patris super Ioseph benedictio, sed Moysi, Deut. 33. qua benedixit tribui Ioseph. Transtulit autem ventilabit, pro κερατιεῖ. quod magis propriè vertit Latinus 70. interpres: cornu petet.

129. rhinoceros vnicornis.] De hoc ita Plin. Nat. hist. lib. 8. cap. 50. iisdem ludis (nempè Pōpeij Magni) & Rhinoceros vnius in nare cornu, qualis sæpè visus. Alter hic genitus hostis Elephanto, longitudo ei par, crura multo breuiora, color buxeus. Ego verò hunc Auctorem citandum duxi, contra eorum opinionem, qui putant Rhinocerotem vnico cornu nusquam in rerum natura fuisse, quum aliquot eorum cornua existent insignia apud S. Dionysium iuxta Parisios in thesauris Regijs.

130. vel Minotaurus bicornis.] Fabulam tractat Diodorus Siculus lib. 5. cap. 13.

131. cuius cornua essent crucis extima.] De figuris, imò & imagine crucis, Lector videat suprà Adnot. nostras ad cap. 16. Apol nu. 238. Atqui partim ex MS. tum hic, tum lib. 3. adu. Marc. partim ex exc. castigauimus: crucis extima siue extrema pro: æstimata; & suppleuimus: cornua vocantur; item legimus: stipitis, pro: stipite; & deijciens de cœlo, pro descendens.

132. Simeon & Leui perfecerunt iniquitatem ex sua secta, &c.] Ad verbum transtulit illud quod Græcè est ἐξ αἱρέσεως αὐτῶν, pro eo quod Latina 70. editio: sui propositi. Legimus etiam ex MS. hic & exc. infra: In concilium eorum ne venerit anima mea, &c. pro: veniat, eo quod sequatur vtrobique: & in stationem (Græcè τῇ συστάσει) eorum ne incubuerint iecora mea, quod malo, quam: viscera, eo quòd Græcè sit τὰ ἥπατά μου. Legimus etiam inde paulopost: alicuius bouis ipsis exprobat carnificinam, pro eo quod erat: alijs & non ipsis, ac: tunc tantùm, & : vbi omnem Iesu dimicabat, pro dicebatur. Item: diabolus, publicabatur, pro: designabatur. Siue autem legas: facie humi volutata, vti hic; siue: volutante, sicuti infrà, perinde est.

133. Dominus regnauit à ligno.] Sic ex MS. hic & ex exc. infrà, pro regnabit. nam illud legitur Græcè & Latinè. Sicuti etiam illud: à ligno, rectè additur ab Auctore tum hic, & iterū c. 13. tū lib. 3. adu. Marc. non modo in editione Romana, ex qua versus ille Paschalis in Ecclesia decantatur, sed etiam Gallica, saltem iuxta emendatiores codices Latinos, & inter ceteros Donatianicum Bibliorum MS. quem Aureum vocat Erasmus, ob aureas capitales litteras. Et alij veteres idipsum legunt nominatim, inter Græcos Iustinus Martyr contra Tryphonem; & ex Latinis Auctor lib. de Monte Syna & Syon inter opera B. Cypr. Arnobius in Psal. ac Theodul. car. de passion. in hæc verba:

David fideli carmine, dicens:
In nationibus regnauit à ligno Deus.

Quomodo legit MS. hoc loco nempè: Deus, sed illud: Dominus, retinuimus. Usque adeò vt non possim adsentiri Iac. Fabro Comment. in quintuplex Psalterium, qui putat paraphrasticōs tantùm esse adiectum pro pia alicuius deuotione: sed econtrario sentio genuinam esse lectionem, maximè quum etiam ipse eam lectionem agnoscat in veteri Psal. editione ante B. Hier. ætatem: Nec quid obstat quòd in Hebræis codicibus non legatur, quia potuit à Iudæis expungi sicuti multa alia, quemadmodum latius prosequitur Reuerendiß. longéque eruditiß. D. Guil. Lindanus Episcopus Ruremundensis. Atqui legimus ex MS. & exc. infrà: aliquam propriæ vestis notam, pro: aliqua proprietate vsus noua; &: nouæ gloriæ, pro: nouam gloriam; item: superiorem prophetiam, pro: priorem. Denique: in corpus eius, pro: corpore, quod habet Lugdun. editio.

134. panem corpus suum appellans.] Videtur alludere ad verba illa Euangelistarum & B. Pauli: Accepit Iesus panem, &c. & ait: Accipite & comedite. Hoc est corpus meum. Quare magis vera esset marginalis adnotatio ista: panem corpus suum appellat, quàm quæ nescio à quo irrepsit: corpus in panem; maximè quum illud: in panem, meritò dubitet quis an genuinum sit, quin potius legi debeat in pane, seu vti MS. infrà lib. 3. adu. Marc. pani; ex quo correximus: figurauit, pro nunciauit: Vbi etiam plura de hoc loco, hoc addito, quòd confirmet dictis verbis veritatem corporis Domini in Eucharistia. Legimus autē paulopòst, sicut infrà, prædicationem, pro: prædicationes.

135. Foderunt (inquit) manus meas & pedes.] Latinum censet legendum sicuti suprà c. 8. & hoc ipso cap. & infrà c. 13. Exterminauerunt. Verum quia MS. & exc. omnes tum hic, tum lib. 3. adu. Marc. constanter legunt: Foderunt, retinuimus, eò quòd videatur modò hoc modò illud legisse, fortassis (vti idem Latinus adnotauit) quòd in quibusdam exemplaribus legisset ὤρυξαν, quod est: foderunt, & in alijs ἐξώρυξαν, id est exterminauerunt, maximè quum etiam B. Cypr. lib. 2. Testim. adu. Iud. c. 20. legat: Effoderunt. Legimus etiam ex MS. de cornibus vnicornuorum, secundum editionem Romanam, eo quòd alibi videar mihi meminisse similis Tertull. lectionis, pro eo quod erat elegantius: vnicornium: & infra lib. 3. adu. Marc. vnicornis. Alludit autem ad id quod suprà dixit: extremitates cornua vocantur, vnicornis autem media stipitis palus.

136. & Deus voluit à morte eximere animam eius, &c.] Istud Paraphrasticōs transtulit ex ijs quæ sequuntur. nam primò habetur Græcè & Latinè apud 70. & Dominus vult mundare eū à plaga. & paulopost: & vult. Dominum in manu eius conferre dolorē animæ eius. Plagā itaque & dolorē, mortē interpretatur. Atqui paulopòst suppleuimus ex MS. sic & ex exc. infra: Nec sepultus enim est nisi mortuus, nec sepultura eius sublata est è medio nisi per resurrectionem. quas duas voces vltimas iterum paulopòst legimus, nempe per resurrectionem, pro: post.

137. & tenebrescet super terram dies luminis.] Videtur legisse: ἡ ἡμέρα φωτὸς, eo quod hodie legitur: ἐν ἡμέρᾳ φωτὸς sicuti & Latina 70. translatio legit: in die luminis, quo interim male omissum: super terram.

138. Pascha esse Domini, id est passionem Christi.] Videtur Pascha interpretari à πάσχειν id est: pati. Alij malunt ex Hebræo Phase deriuationem, vti latius prosequitur Reuer. D. Iansenius in Comment. Concord. Euang. Legimus autem paulopòst ex t. edit. & MS. & vt (pro: vt &) prophetiæ implerentur, properauit, &c.

Cap. xi.

139. De vastatione Ierusalem post passionem Christi.] Verum hunc huius cap. titulum ad marginem cum præcedentibus resecimus, incipientes ab eo loco: Nam & pro meritis, &c.

140. & plangentes Thammus.] Ita & Græcè est, pro quo Latinus ex Hebr. interpres vulgatus vertit: Adonidem. Videtur autem bis legisse, quum in Græcis hodie exemplaribus semel dumtaxat reperiatur. Deinde hic & paulopòst vbi legitur. Nunquid modica (seu, vt mox loquitur, pusilla, Græcè μὴ μικρά) domui Iudæ; quum Græcè legatur, malim sequi lectionem MS. domos; qui etiā constanter legit, Iuda, bis, pro eo quod semel hoc erat: Iudæ, & Græcè est: Ἰσραήλ. Porrò etiam illud ex Græco ad verbum: inter medium αιλαμ. pro eo quod B. Hiero. vestibulum. Legimus etiam secundum 70. & 1. edit. viginti quinque viri. pro viginti; nam & Hebraica veritati respondet. Item: quæ fecerunt hic. Quoniā impleuerunt pro eo quod erat: quæ fecerunt hic? & in MS. quæ fecerunt hic quoque. Impleuerunt. Denique: & exclamabunt. Atqui neque in fontibus exstat illud: sed neque miserebor.

141. Et clamauit in aures, &c.] Continuatio quidem est verborum Ezechielis prophetæ, sed noui capitis initium, Rectius autē transfertur ab auctore: bipennis, pro: πέλυξ, sed hodie Græcè non exstat, dispersionis, seu quod vertit Latinus 70. interpres:

interpres exterminationis, & B. Hiero. ex Hebræo: interfectionis. Legimus autem vt eobique cum Græcis & MS. podere, pro: poderem, & in subdiual, pro: subdiuali, eo quod Græcè est εἰς τὸ αἴθριον. Cherubin autē videtur fœminino genere, vsurpare, si vera sit lectio: super eam.

142. Transi mediam Ierusalem.] Citat etiam scripturam illam de signo Tau infrà lib. 3. adu. Marc. vbi de illo latius, quomodo & suprà Adnot. nostr. in Apolog. citatur cap. præcedent. & imitatur in eodem illum B. Cypr. lib. 2. Testim. adu. Iud. cap. 22. hoc titulo: Quòd in hoc signo crucis salus sit omnibus qui in frontibus notantur. Quo loco vide Adnot. nostras nu. 105. Cum Cypr. autem, MS. & Græca edit. 70. maluimus legere dumtaxat Transi mediam Ierusalem. omissa voce: per, quod habet infrà adu. Marc. Pertransi in medio portæ, in medio Ierusalem. Illud verò Tau habent MS. vtum hic, & 2. infrà, sicuto & excusi omnes. De vera etiam sequentium verborum lectione vide Adnot. nostras in lib. eiusdem Cypria. ad Demetr. nu. 52. & 53.

143. Sicut Moses antè nuntiabat in Exodo.] Quum non in Exodo, sed Deuteron. 28. habeantur scripturæ verba quæ citat, etiam hic lapsus est memoria Tertullian. aut legendum contra codicum omnium fidem: in Deuteronomio. Certè legimus: vestigio, pro: vestigij, quod illud Græcè sit. Mirum etiam quod legant: in ligno MS. & excusi codices, quum in fontibus nusquã neque apud B. Cypr. lib. 2. Testim. adu. Iud. cap. 20. aut apud B. August. lib. 16. contra Faustum cap. 22. illud legatur; genuinũ tamen esse videtur ex eo quod dicit Auctor infra cap. 13. sed lignum passionis Christi, vnde vita pendens à vobis credita non est.

144. & septem & dimidiæ hebdomadarum.] Nempè temporum. Ita vero necessario legendum, non & quatuor, sicuti corruptissimè legebatur, plus satis manifestum fit suprà cap. 8. non semel: secundum quod etiam legimus conformiter MS. in abscisione, pro: abscisionem. Item paulopost ex lib. 3. adu. Marc. & calce huius libri vbi ijsdem verbis penè ea repetuntur, quæ sequuntur, suppleuimus quo talis probatur qualis adnunciabatur, non alius haberi debeat, quàm qui illic adnunciabatur, pro eo quod erat dumtaxat: quo talis probatur qualis adnũtiabatur. & iterũ: Neque enim dispositio expuncta inueniretur, nisi ille venisset. Castigauimus etiam: quæ completa esse probarentur, pro: quæ completa sunt.

Cap. XII.

145. Aspice vniuersas nationes, &c.] Rectè hoc caput inscribitur hoc titulo in marginem reiecto (nam genuinum non esse constat ex sæpedicto 3. lib. adu. Marc.) ITEM DE CLARITATIS GENTIVM IN CHRISTO IESV, quamquam hic paucis. dumtaxat id tractet, quod initio & rursum cap. sequ. multa habeat eodem pertinentia, sicut & latissimè B. Cypr. Testim. lib. 1. adu. Iud. cap. 21. hoc titulo: Quòd gentes magis in Christum crediturę essent.

146. & ad Deum Christum eius.] Sic ex sæpedicto lib. 3. adu. Marc. pro eo quod erat dumtaxat: & Christum eius. Porrò de Christo quòd Deus fuerit, aut illic, aut alibi dabitur latius tractãdi occasio contra quosdã nostra tẽpestatis sectarios, qui id negare non verentur. Inde etiam legimus: & si audes, nega prophetatum, pro: negare. Quod autem paulopòst hic & ibi dumtaxat dicit: Dauid filium, in calce libri Solomonem exprimit.

147. Ecce dedi te in dispositionem gentium, &c.] In eandem sententiam ex Isai. cap. 42. priora hæc verba allegarunt BB. Paulus & Barnabas Act. 13. Conformiter sequentibus Græco more legimus: aperire oculos cæcorum, sicuti loco citato, pro: vt aperias.

Cap. XIII.

148. Igitur quoniã filij Israël &c.] Caput hoc rectè sic intitulauimus: Quòd omnes prædictæ Prophetarum prædictiones iam adimpletæ sint. Est enim quasi Epilogus quidam præcedentium iam inde à sexto cap. Multis autem easdem scripturas hunc Auctorem imitatus transscripsit B. Cypr. in lib. Test. 2. adu. Iud. locis mox citandis.

149. Et tu Bethlehem nõ minima es in ducibus Iuda.] Sic ex MS. & Græcis B. Matth. fontibus, pro: Iudæ. quemadmodũ etiam: pascat pro: pascet. Græcè enim est ποιμανεῖ. Quod quũ vertat Latinus vet. interpres regat, illic, & eandē vocē idem Ioannis vltimo, sicuti hic Auctor, patet antiquitùs acceptam à Patribus: pascere, pro: regere. Quod adnotatu dignum contra eos, qui omnem regendi potestatem ab Ecclesia tolli volunt. Videtur autem in eo quod sequitur Hyperbaton. Siue autem: exteri, legat paulopost, vt excusi, siue externi, vt MS. perinde est. suprà enim vertit: alieni.

150. Lex enim præcepit, in captiuitate non licere vnctionem chrismatis regalis confici.] Nescio ad quem locum alludat, nisi forte ad cap. 28. Deuteronomij, vt Paraphrasticῶς ex aliquot commatis hanc sententiam de more suo decerpserit, aut fortaßis alia etiam editione aut Aquila aut Theodotionis sit vsus, quo casu oporteret accipi: præcepit, pro: prædixit: Illic legitur: Et oleo non vngeris, quia defluet oliua tua, Græcè καὶ ἔλαιον οὐ χρίσῃ, ὅτι ἐκρυήσεται ἡ ἐλαία σοῦ. & deinde subiũgitur: Filios & filias generabis, & non erũt tibi. Ducentur enim in captiuitatem. Videtur itaque legisse Auctor: Et oleo non vngeris, quia defluet vnctio tua, quia in captiuitatem ducentur. Verùm hoc coniectura est. Si quis alius melius senserit, per me licet. Nisi malit quis locum hunc per sequentia interpretari. Quod quum in captiuitate non fuerit templum, atque adeo nec cornu olei quod in tabernaculo adseruari solebat, non licuisse proinde vnctionem chrismatis regalis confici, quia non supererat cornu quo continebatur, nec permissum erat aliud oleum consecrari, quàm Moyses consecrauerat, Leuit. 8. Est autem elegantiß. locus de vnctione Regali apud Lact. lib. 4. cap. 7. Erat (inquit) Iudæis antè præceptum, vt sacrum conficerent vnguentum, quo perungi possent ij qui vocabantur ad Sacerdotium, vel ad Regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est Regiæ dignitatis adsumptæ; sic illis Vnctio sacri vnguenti nomen ac potestatem regiam conferebat. Ob eam causam nos eum Christum appellamus, id est vnctum, qui Hebraicè Meßias dicitur.

151. nec templum, vbi erat cornu de quo vngebantur reges.] Alludit ad illud 3. Reg. 1. Sumpsitque Sadoc sacerdos cornu olei de tabernaculo, & vnxit Salomonem; vnde colligitur in templo obseruatum fuisse. Atqui ducator vertitur, pro: dux, iuxta vocem Græcam: ἡγούμενος.

152. secundum scripturas Prophetarum, &c.] Rursum scripturas adfert, quibus prædictum est (vti B. Cyprian. hunc locũ imitatus scribit lib. 1. adu. Iud. cap. 10.) Quod cruci illum fixuri essent Iudæi. Paulopòst autem ex MS. correximus: à ligno pro: in ligno, eo quod magis scripturæ quam citat, correspondeat. Item à vobis credita non est, pro: credi non est.

153. Mittite, & interrogate, &c.] Quũ Græcè sit νοήσατε, quod rectè vertit Lat. 70. interpres considerate, videtur hic etiam aliam vocem Auctor legisse. Illud autem (quod inter verba Hierem. interserit: Et sol media die tenebricauit; ita enim legimus ex MS. pro: tenebrificauit) reperitur Amos 8. Quamquam obiter etiam hoc citauerit suprà cap. 10. sicuti & B. Cypr. lib. dicto cap. 23. Legimus etiam ex MS. conformiter ipsis fontibus: duo mala fecit, pro: malè. De illa autem lectione: qui non poterant continere aquam, vide Adnot. nostras in B. Cypr. libr. 1. adu. Iudæos cap. 3.

154. Remittetis enim nomen vestrum, &c.] Remittetis vsurpat pro: Dimittetis, seu derelinquetis, quia Græcè est: Καταλείψετε. Legit etiam: in terris, pro eo quod est: ἐπὶ τῆς γῆς, id est, in terra.

155. & lignum mersum est.] Paraphrasticῶς, hoc addidit Auctor, ex eo quòd habeatur supernatauit ferrum; alioquin apud 70. & Hebræos legitur, sicut, & illud: quod receperunt filij Prophetarum, quum solùm vnius ex illis fiat mentio.

156. Sed quoniam hæc fuerant sacramenta, &c.] Similiter hanc scripturam paucis interpretatur B. Cypr. & ipse infrà T. 2. Tertull. lib. de patientia.

157. Natiuitatem autem eius quis enarrabit?] Non dubium quin ita legendum sit iuxta editiones Isaiæ omnes, non autem: enarrauit, maximè quum illud etiam legat B. Cypr. lib. 2. adu. Jud. cap. 15. & infrà lib. 3. adu. Marc. Tertull.

158. secundum Prophetiam Osee.] Istud econtrariò contra omnium codicum fidem legimus, pro: Isaiæ, propter vocis similitudinem, quia non apud Isaiam, sed apud Osee prophetam inuenitur.

159. Igitur quoniam contendunt, &c.] Sequentia etiam descripsit infrà lib. 3. adu. Marc. paucis interpositis, ex quo legimus: Christum eorum, & paulopòst num. 160. dilucidata per Christum veritate, pro: dilucidata pectora per Christi eritatem.

160. adorandis vanis & noctuis.] Ex eodem castigauimus: adorandis; pro: adorare, & ex edit. 70. noctuis, pro: nociuis; quod corruptiß. legebatur mutato t. in i. nam & Græcè est: νυκτερίοις, quod vespertiliones significat, quas Auctor noctuas nuncupat, quasi nocturnas, eo quod Lucifuga nocte volitet, quemadmodum etiam B. Hieron. hunc locum interpretatur in Comment.

161. super vineam Sorech.] Sic castigauimus ex 2. MS. infrà lib. 3. adu. Marc. pro: Soreth; nam & Hebraicè & Græcè illud legitur, pro quo B. Hieron. transtulit: vineam electam. Illa interim vox amplius significat, nempè vitem optimam, cuius vua non habent acinos. Castigauimus autem ex MS. charismatis prioribus, pro: charismatum roribus, & legimus: ex perseuerantia, ac non multò pòst: Regionem, pro: Regiones; ac: derelicta est. Rursum: Sic & machæræ conditionalis comminatio, &c. probauit Christum fuisse, pro: Sicut, &c. ex quo probamus machæram Christum fuisse. Denique, prædicareotur, pro: prædicerentur. item: Et vbi tunc filia Sion.

CAP. XIIII.

161. Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum.] Id est, interprete Rhenano, quod vos in errorem inducat. Caput hoc autem hinc incipi debere patet ex sæpedicto lib. 3. adu. Marc. multo ante ea quæ prius allegauimus haud procul à principio, vbi iterum iisdem penè verbis idipsum repetit, ad quem locum præcipua quæque distulimus. Atque inscribitur titulo, quem cum aliis ad marginem reiecimus: DE SECVNDO ADVENTV CHRISTI, quippè qui ex illo errorem Iudæorum conuincat, Imitatur B. Cypr. sæpedicto lib. 2. adu. Iud. cap. 10. 13. 26. 28. 29. & 30. Legimus autem inde: prænotasse, pro: prænotatos, & ex MS. os suum.

162. Nec aspectu quidem honestus.] Ita etiam ex MS. pro: Ne. sunt autem verba Auctoris, quæ comprobat scriptura sequente: Annunciauimus enim de illo, sicut puerulus, &c. In qua siue legas: citra filios hominum, vt hic, siue: supra, vt paulopòst, siue: circa: vt MS. lib. 3. adu. Marc. siue: præter, vt B. Cypr. lib. 2. adu. Iud. cap. 13. (vbi vide Adnot. nostras, nu. 62.) perinde est, omnia enim illa significat παρὰ vox Græca. Legimus autem ex MS. hic & infrà: De quo secundo aduentu idem Daniel, pro: eiusdem, eo quòd præcessit: apud Danielem.

163. Et homo est, & quis cognoscit illum?] Sic ex sæpedicto lib. infrà, tum quòd ita sit apud 70. tum quòd similiter legat B. Cypr. lib. 2. adu. Iud. cap. 10. Qui eodem modo hunc locum interpretatur, sicuti Lact. etiam lib. 4. c. 13. Ambr. Instit. virg. cap. 16. & Aug. lib. 3. contra Faustum c. 11. Rursum autem castigauimus: Natiuitatem eius quis enarrabit? pro: enarrauit. Item: vetus summus sacerdos, pro: veriss. sacerdos, & Christus Iesus, pro: Christus ipsius; ac: sordidis indutus, pro: sordibus & rursum Dei summus sacerdos: pro: summi. Item non multo pòst: manifestis ornatus insignibus, pro, notis.

164. quasi visceratione quadam.] Visceratio (vti ad marginem adnotauit Rhenanus) distributio erat carnis, quæ fieri solebat, vel in sollemni sacrificio, vel in funere excellentis alicuius.

165. & omni inhonestate.] Inhonestatem (inquit tum hic, tum infrà lib. 3. adu. Marc. Rhen.) accipit pro deformitate, sicuti paulo prius honestus pro formoso. Supra autem lib. ad Scapulam quum dixit: quanti honesti viri, honoratos viros intelligi ibidem ibi adnotauit. Suppleuimus verò ex MS. Christum suum, & legimus postra: nullo modo euenissent, pro: venissent; & omittimus: quod, superfluum, secuti ipsum Auctorem supra sub finem cap. 11. ad quod alludit hic: sicuti iam prælocuti sumus.

FINIS TOMI PRIMI OPERVM Q. SEPTIMII.
Florentis Tertulliani Carthaginiensis.

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI

CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI OPERVM,

TOMVS SECVNDVS.

IN QVO HABENTVR LIBRI PARÆNETICI SIVE ADMONITORII AD CHRISTIANOS, ARGVMENTIS etiam nouis & Adnotationibus aucti.

O

IACOBI PAMELII DE SECVNDI TOMI LIBRORVM ORDINE AD LECTOREM PRÆFATIO.

QVò, pro instituto nostro, etiam huius SECVNDI TOMI Librorum Ordinis rationem reddam, primo loco collocati sunt octo numero, quos ante hæresim, immò errorem omnem, conscriptos constat. Quorum quum de quatuor prioribus quis altero priùs sit editus, certò dici nequeat: in paria duo, vtpotè similis argumenti distinximus. Priores sunt, LIBRI DE POENITENTIA & DE ORATIONE, quippè qui Sacramenti Pœnitentiæ & Eucharistiæ sacrificij quis vsus tum in Africa fuerit, non obscurè significent. Hos sequuntur AD MARTYRAS & DE PATIENTIA LIBRI, initio quintæ persecutionis sub Seuero publicati. Deinde quos DE SPECTACVLIS & DE IDOLOLATRIA lucubrauit, quantum adparet, anno circiter XII. Seueri, quum iam indicti essent Ludi sæculares octaui: quorum prior, posteriori citatur libro c. XIII. Quum etiam eiusdem de Spectaculis opusculi mentionem faciat LIBER DE HABITV MVLIEBRI, post illum meritò subiicitur, atque adeò etiam alter eiusdem protsus materiæ DE CVLTV FOEMINARVM. Post quos, quatuor, qui Romæ scripti videntur, à nobis digesti sunt. Et primò AD VXOREM LIBRI DVO; quòd etsi secundas nuptias in iis dissuadeat, nondum tamen omninò damnare videatur, dummodò in Domino, id est, cum Christianis contrahant. Deinde qui etiam libri de Spectaculis Græcè conscripti meminit LIBER DE CORONA MILITIS, quòd de fuga in persecutione & Paracleto sobriè magis loquatur, quàm in eo quem postremum posuimus, DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBRO: quem germanum esse fœtum (quod ipsum de prioribus profitemur) ipse Auctor hoc Epiphonemate significat, CVM SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opusculum est. Ceterùm ad intellectum Auctoris hunc ordinem facere non parum, sat scio, mecum iudicabis, Lector studiose. Vale itaque, & siquid profeceris, Deo Opt. Max. vnà mecum gratias agito.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI
LIBRI PARÆNETICI SEV ADMONITORII, ad Christianos.

ARGVMENTVM LIBRI DE POENITENTIA, PER IACOBVM PAMELIVM.

PACE *Ecclesiæ adhuc vigente ante persecutionem sub Seuero, quum talentum sibi à Domino concreditum nollet abscondere Tertullianus in terram, sed fructum facere, ipse (vti loquitur sub finem) peccator, ac proinde nulli rei nisi Pœnitentiæ natus, super illa tacere nolens, hunc Librum de* POENITENTIA *edidit, paræneticorum quantum apparet primum.*

I. *Principio autem eam definitionem Pœnitentiæ legitimam esse negat, qua definiebant Gentiles, passionem animi quandam, quæ veniat de offensa sententiæ prioris, quam etiam in bonis factis suis adhibeant.*

II. *Verùm eam veram esse Pœnitentiam, quæ malorum sit & delictorum ex metu Dei ad salutem; vt potè quam Deus in semetipso dedicarit, rescissa sententia irarum pristinarum, & Ioannes per intinctionem in Pœnitentiam præministrarit; cuius Deus acceptator & remunerator; quum bonum factum Deum habeat debitorem sicut & malum.*

III. *Pœnitentiæ proinde deputanda esse delicta, non carnalia modò siue quæ facto, sed & spiritualia, ac quæ animo seu voluntate fiunt. Siquidem & caro & spiritus, alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata; ac proinde quodcumque eorum deliquerit: ex pari Dominum offendat. Quid? quòd voluntas vsque adeò facti origo sit, vt præter ea quæ casui aut necessitati aut ignorantiæ imputantur, non nisi voluntate delinquatur.*

IIII. *Amplexetur itaque peccator Pœnitentiam, vt naufragus alicuius tabulæ fidem: maximè quum non præcipiat tantùm Deus, sed etiam præmio ad eam inuitet.*

V. *Pœnitentia autem delictorum functus, non se rursus in delicta restituat: quum enim ignorantes, Dominum nulla exceptio tueatur à culpa, cognita despici periculosum esse. Neque verò satis Deum habere, si corde & animo suscipiatur, licet actu minus fiat: atque adeò qui saluo metu & fide peccare se dicunt, salua venia in gehennam detrudendos.*

VI. *Et si denique inituris aquam intinctionis seu baptismi omni modo saluum sit beneficium abolitionis delictorum: non tamen ob id Audientes seu Catechumenos Pœnitentiam renuere debere: quòd peccator ante veniam deflere se debeat, antequàm tantam mercedem, perennis scilicet vitæ, concedat.*

VII. *Absit autem vt Pœnitentiam secundam post baptismum tabulam ita aliquis interpretetur, quasi eo sibi pateat ad delinquendum locus, quia & ad pœnitendum: & nemo idcirco deterior sit, quia Deus melior, totiens deliquendo quotiens ignoscitur.*

VIII. *Quippè qui hanc clementiæ suæ profusionem multis scripturæ testimonijs demonstrauerit.*

IX. *Porrò actum Pœnitentiæ, qui magis Græco vocabulo ἐξομολόγησις exprimitur, prosternendi & humilificandi hominis disciplinam esse: quæ mandet sacco & cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus deijcere, illa quæ peccauit tristi tractatione mutare: plerumque verò ieiunijs preces alere, ingemiscere, lacrymari, presbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ mittere.*

X. *Neque verò publicationem sui suffugere, aut de die in diem differri debere, ne velut illi qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione conscientiam medentium vitant, ita cum erubescentia sua pereant.*

XI. *Multo minus reformidanda corporis incommoda, quum neque pigeat neque pudeat illos, qui ambitu obeunt capessendi magistratus, propter vnius anni volaticum gaudium, omnibus etiam contumelijs eniti.*

XII. *Postremò si de Exomologesi retractet aliquis, gehennam in corde suo consideret, & pœnæ magnitudinem imaginetur ignis æterni. Immò & ceruum & hirundinem imitando, medicinam sibi diuinitus adtributam in tempore agnoscat, ad instar Regis Babylonij, quem Pœnitentia in regnum restituit.*

Ceterùm præterquàm quòd librum hunc cum ceteris iam olim MS. reperit Trithemius, antequâm prælo committeretur, disertis verbis eius meminit in hæc verba: B. Pacianus Barcinonensis Episcopus Ad Sympronianum contra Nouatianos: Tertullianus (inquit) post hæresim vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua (Epistolas vocat, sicuti veteres, Tractatus omnes, & nominatim quoque B. Cyp. Librum de lapsis, & ea ipsa quam Catholicus edidit) audies confitentem: posse Ecclesiam peccata dimittere. Quid? quod lib. de Pœnitent. & Confess. (quem illic etiam Epistolam vocat) & lib. 2 ad eundem Sympron. locis infrà citandis (iuxta quod me monuerunt Latinus Latinius & Ioannes Harrisius) ipsa verba Tertulliani transscripsit. Sicuti etiam illud de ceruo & hirundine suprà allegatum B. Hieron. in c. 7. Ecclesiasticæ, ac de secunda post naufragium tabula, Epistolis ad Eustoch. de Virg. & ad Saluin. de Viduit. sicuti etiam Ambros. ad virg. lapſ. Denique B. Cyprian. sub finem l. de Lapſ. Actum Pœnitentiæ hinc decerpsit, eundem etiam ibi in reliquis imitatus. Quæ ioca si animaduertissent Erasmus & Rhenanus, nullam habuissent dubitandi caussam, quin germanus sit iste Tertulliani fœtus, maximè quum ipse Rhenanus plures hîc phrases vocésque Tertullianicas (de quibus infrà) adnotauerit, quàm vsquam alibi: qui eundem secunda editione ex Gorziensi cod. & Paterniacensi non paucis in locis emendauit. Certè Tertulliani titulo agnoscunt MS. tres Vaticani codices, ad quos à me iam postremùm emendatus prodit: cum Antidoto ad eiusdem Rhenani Adnotationes, & quibusdam nostris.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE POENITENTIA LIBER.

Cap. I.

POENITENTIAM, [2] hoc genus hominum, quod & ipsi retrò fuimus, cæci sine Domini lumine, natura tenus, norunt, passionem animi quandam esse, quæ veniat de offensa sententiæ prioris. Ceterùm à ratione eius tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore: [3] quippè res Dei ratio. Quia Deus omnium conditor, nihil non ratione prouidit, disposuit, ordinauit; nihil non ratione tractari intelligique voluit. Igitur ignorantes quique Deum, rem quoque eius ignorent necesse est: quia nullus omninò thesaurus extraneis patet. Itaque vniuersam vitæ conuersationem sine gubernaculo rationis transfretantes, imminentem seculo procellam vitare non norunt. Quàm autem in pœnitentiæ actu irrationabiliter deuersentur, vel vno isto satis erit expedire, cum illam etiam in bonis factis suis adhibent. Pœnitet fidei, amoris, simplicitatis, patientiæ, misericordiæ, [4] prout quid in ingratiam cecidit; Semetipsos execrantur, quia benefecerint: eámque maximè pœnitentiæ speciem quæ optimis operibus irrogatur, in corde figunt: meminisse curantes ne quid boni rursùs præstent: contra pœnitentiam malorum leuiùs incubant. Denique faciliùs per eandem deliquunt, quàm per eandem rectè faciũt. [[5] Quòd si Dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita primò pœnitentiæ expenderent, nec vnquam eam ad augmentum peruersæ emendationis adhiberent: modum denique pœnitendi temperarent, quia & delinquendi tenerent, [6] timentes Dominum scilicet. Sed vbi metus nullus, emendatio proinde nulla: vbi emendatio nulla, pœnitentia necessariò vana: quia caret fructu suo, cui eam Deus seuit, id est, hominis saluti. Nam Deus post tot ac tanta delicta humanæ temeritatis à principe generis Adam auspicata, post condemnatum hominem cum seculi dote, post eiectum paradiso, mortique subiectum: quum rursus [7] ad suam misericordiam maturauisset: iam inde in semetipso [8] pœnitentiam dedicauit, rescissa sententiam irarum pristinarum ignoscere pactus operi & imagini suæ. Itaque & populum sibi congregauit, & multis bonitatis suæ largitionibus fouit, & ingratissimum totiens expertus, ad pœnitentiam semper hortatus est, & prophetando, vniuersorum prophetarum emisit ora: mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum vniuerso orbi illuminaturus esset, [9] præire intinctionem pœnitentiæ iussit vt quos per gratiam vocaret ad promissionem semini Abraham destinatam, per pœnitentiæ subsignationem antè componeret. Non tacet Ioannes: Pœnitentiam inito te dicens: iam enim salus nationibus appropinquabit, Dominus scilicet afferens, secundum Dei promissum. Cui præministrans, pœnitentiam destinabat purgandis mentibus præpositam: vti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id pœnitentia verrens & radens, & foras abijciens, mundã pectoris domũ superuenturo Spiritui sancto paret, quo se ille cũ cœlestibus bonis libẽs inferat. Horũ bonorũ vnus est titulus, salus hominis, criminũ pristinorũ abolitione præmissa. Hæc pœnitentiæ causa: hæc opera negotiũ diuinæ misericordiæ curans: quod homini profecit, Deo seruit. Ceterùm ratio eius quam cognito Domino discimus, certã formã tenet, ne bonis vnquã factis cogitatisue, quasi violentia aliqua, manus inijciatur. Deus enim reprobationem bonorum ratam non habens, vtpotè suorum: quorum quũ auctor & defensor sit, necesse est proinde & acceptator. Si acceptator, etiam remunerator. Viderit ergò ingratia hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. Terrena, mortalis vtraque. Quantulum enim compendij, si grato benefeceris? vel dispendij, si ingrato? Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malum: quia iudex omnis remunerator est causæ. At cùm iudex Deus iustitiæ charissimæ sibi exigendæ tuendæque præsideat, & in eam, omnem summam disciplinę suæ sanciat, dubitandum est, sicut in vniuersis actibus nostris, ita in pœnitentiæ quoque causa iustitiam Deo præstandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodò adhibeatur. Porrò peccatum, nisi malum factum dici non meretur, nec quisquam benefaciendo delinquit: quòd si non delinquit, [10] cur pœnitentiam inuadit delinquẽtium? priuatum cur malitiæ officium bonitati suæ imponit? Ita euenit, vt cum aliquid vbi nõ oportet

II.

Gen. 3.

ibidem 8. & 9.

ibid. 12.

Matth. 3.

III. adhibetur, illic vbi oportet, negligatur. [[12] Quorum ergo pœnitentia iusta & debita videatur, id est,
quæ delicto deputanda sint, locus quidem expostulat denotare, sed otiosum videri potest. Domino
enim cognito, vltrò spiritus à suo auctore respectus, emergit ad notitiam veritatis, & admissus ad do-
minica præcepta, ex ipsis statim eruditur: id peccato deputandum, à quo Deus arceat. Quoniam
cùm Deum grande quid boni constet esse: vtique bono nisi malum non displiceret, quòd inter con-
traria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pigebit, delictorum quædam esse carnalia, id
est, corporalia, quædam verò spiritalia. Nam cùm ex hac duplicis substantiæ congregatione confe-
ctus homo sit, non aliundè delinquit, quàm vnde constat. Sed non eo inter se differunt, quòd corpus
& spiritus duo sunt: alioqui eo magis paria sunt, quia duo vnum efficiunt: ne quis pro diuersitate ma-
teriarum peccata eorum discernat, vt alterum altero leuius aut grauius existimet. Siquidem & ca-
Gen. 2. ro, & spiritus, Dei res: [13] alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata. Cùm ergo ex pari
ad Dominum pertineant, quodcunque eorum deliquerit, ex pari Dominum offendit. An tu discer-
nas actus carnis & spiritus? quorum & in vita, & in morte, & in resurrectione, tantum communio-
Joan. 5. nis atque consortij est: vt pariter tunc aut in vitam, aut in iudicium suscitentur: quia scilicet pariter
aut deliquerint, aut innocenter egerint. Hoc eo præmiserimus, vt non minorem alteri quam vtique
parti, si quid deliquerit, pœnitentiæ, necessitatem intelligamus impendere. Communis reatus am-
borum est, communis & iudex, Deus scilicet: communis igitur & pœnitentiæ medela. Exinde spiri-
talia & corporalia nominantur, quòd delictum omne, aut agitur, aut cogitatur: Vt corporale sit quod
in facto est: quia factum, vt corpus & videri & contingi habet: Spiritale verò, quod in animo est, quia
spiritus neque videtur, neque tenetur. Per quod ostenditur, non facti solùm, verùm & voluntatis
delicta vitanda, & pœnitentia purganda esse. Neque enim si mediocritas humana factis solùm iu-
dicat, quia voluntatis latebris par non est: idcircò crimina eius etiam sub Deo negligamus. Deus in
omnia sufficit. Nihil à conspectu eius remotum, vnde omninò delinquitur. Quia non ignorat,
nec omittit, quominus in iudicium decernat. Dissimulator & præuaricator perspicaciæ suæ non
est. Quid? quòd voluntas facti origo est? [11] Viderint enim, si qua casui aut necessitati, aut ignoran-
tiæ imputantur, quibus exceptis, iam non nisi voluntate delinquitur. Cùm ergo facti origo est,
non tanto potior ad pœnam est, quanto principalis ad culpam? quæ ne tunc quidem liberatur, cùm
aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit. Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per
illam perficiendi infelicitatem, operata quod suum fuerat. Denique Dominus, quemadmodum se
Matth. 5. adiectionem legis superstruere demonstrat, nisi & voluntatis interdicendo delicta? quum adulte-
rum, non eum solum definit, qui cominus in alienum matrimonium cecidisset verum etiam illum,
qui aspectus concupiscentia contaminasset: adeò quod prohibetur administrare, satis periculosè
animus sibi repræsentat, & temerè per voluntatem expungit effectum. Cuius voluntatis cùm vis tan-
ta sit, cur non, solatium sui saturans, pro facto cedat? pro facto ergo plectetur. Vanissimum est dice-
re: Volui, nec tamen feci. Atquin perficere debes, quia vis: aut nec velle, quia nec perficis. Sed ipse
conscientiæ tuæ confessione pronuncias. Nam si bonum concupisceres, perficere gestisses: porrò si-
cut malum non perficis, nec concupiscere debueras. Quàque re constitueris, crimine astringeris:
IIII. quia aut malum volueris, aut bonum non adimpleueris. [[14] Omnibus ergo delictis, seu carne seu
Ezech. 18. spiritu, seu facto, seu voluntate commissis, [15] qui pœnam per iudicium destinauit, idem & veniam
per pœnitentiam spopondit, dicens ad populum: [16] Pœnitere, & saluum faciam te. Et iterum: Vi-
uo, inquit, Domiuus, & [17] Pœnitentiam malo quàm mortem. Ergo pœnitentia vita est, quum præ-
ponitur morti. Eam tu peccator, mei similis (imò me minor; [18] ego enim præstantiam in delictis
meam agnosco) ita inuade, ita amplexare, [19] vt naufragus alicuius tabulæ fidem. Hæc te peccato-
rum fluctibus mersum perlauabit, & in portum diuinæ clementiæ [20] protelabit. Rape occasionem
Isa. 40. inopinatæ fœlicitatis: vt ille tu, nihil quondam penes Deum, nisi stilla situlæ, & areæ puluis, & vas-
Dan. 2. culum figuli; arbor exinde fias illa quæ penes aquas seritur, & [21] in folijs perennat, & tempore suo
Psal. 1. fructus agit; quæ non ignem, non securim videbit. Pœniteat errorum reperta veritate, pœniteat a-
Hier. 19. masse quæ Deus non amat; quando ne nos quidem ipsi, seruulis nostris ea quibus offendimur, non
Matth. 3. odisse permittimus. Obsequij enim ratio in similitudine animorum constituta est. De bono pœni-
tentiæ enumerando, diffusa & per hoc magno eloquio committenda materia est. Nos verò pro no-
stris angustijs vnum inculcamus, bonum atque optimum esse quod Deus præcipit. Audaciam exi-
stimo de bono diuini præcepti disputare. Neque enim quia bonum est, idcircò auscultare debemus,
sed quia Deus præcepit. Ad exhibitionem obsequij, prior est maiestas diuinæ potestatis. Prior est
auctoritas imperantis, quàm vtilitas seruientis. Bonum est pœnitere, an non? Quid reuoluis, Deus
præcipit. At enim ille non præcipit tantùm, sed etiam hortatur. Inuitat præmio salutem; iurās, etiam
Ezech. 33. Viuo, dicens, cupit credi sibi. O beatos nos, quorum causa Deus iurat! O miserrimos, si nec iuran-
ti Domino credimus! Quod igitur Deus tantoperè commendat, quod etiam humano more sub de-
ieratione testatur, summa vtique grauitate & aggredi & custodire debemus; vt in asseueratione diui-
V. næ gratiæ permanentes, in fructu quoque eius & emolumento proinde perseuerare possimus. [[22] Hoc
enim dico, pœnitētiam quæ per Dei gratiam ostensa & indicta nobis, in gratiam nos Domino reuo-
cat,

A cat, ſemel cognitam atque ſuſceptam, nonquam poſthac iteratione delicti reſignari oportere. Iam quidem [23] nullum ignorantiæ prætextum tibi patrocinatur; quòd Domino agnito præceptiſque eius admiſſis, denique pœnitentia delictorum functus, rurſus te in delicta reſtituis. Ita, inquantum ignorantia ſegregaris, intantum contumaciæ adglutinaris. Nam ſi idcircò te deliquiſſe pœnituerat, quia Dominum cœperas timere; cur quod metus gratia geſſiſti, reſcindere maluiſti, niſi quia metuere deſijſti? Neque enim timorem alia res quàm contumacia ſubuertit. [24] Cùm etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à pœna (quia Deum in aperto conſtitutum, & vel ex ipſis cœleſtibus bonis comprehenſibilem ignorari non licet) quanto cognitum deſpici pericoloſum eſt? Deſpicit porrò qui bonorum ac malorum intellectum ab illo conſecutus, quod intelligit fugiendum, quódque iam fugit, reſumens, intellectui ſuo, id eſt, Dei dono contumeliam facit: reſpuit datorem, cùm datum deſerit; negat beneficium, quum beneficium non honorat. Quemadmodum ei poteſt placere, cuius munus ſibi diſplicet? Ita in Dominum non modò contumax, ſed etiam ingratus apparet. Ceterùm non leuiter in Dominum peccat, qui quum æmulo eius diabolo pœnitentia renunciaſſet, & hoc nomine illum Domino ſubiecisſet, rurſus eundem regreſſu ſuo erigit, & exultationem eios ſeipſum facit; [25] vt denuò Malus, recuperata præda ſua aduerſus Dominum, gaudeat. Nonne, quod dicere quoque pericoloſum eſt, ſed ad ædificationem proferendum eſt, diabolum Domino præponit? Comparationem enim videtur egiſſe, qui vtrumque cognouerit; & iudicatò pronunciaſſe, eum meliorem cuius ſe turſus eſſe maluerit. [26] Ita, qui per delictorum pœnitentiam inſtituerat Domino ſatisfacere, diabolo per aliam pœnitentiæ pœnitentiam ſatisfaciet; erítque tanto magis peroſus Deo, quanto æmulo eius acceptus. [27] Sed aiunt quidam: Satis Deum habere, ſi corde & animo ſuſpiciatur, licet actu minus fiat. Itaque, ſe ſaluo metu & fide peccare; hoc eſt, ſalua caſtitate, ma-

B trimonia violare: ſalua pietate, parenti venenum temperare. Sic ergo & ipſi, ſalua venia, in gehennam detrudentur: dum ſaluo metu peccant. Primum exemplum peruerſitatis: quia timent, delinquunt: opinor non delinquerent, ſi non timerent. Igitur qui Deum nolit offenſum, nec reuereatur omninò, ſi timor offendendi patrocinium eſt. Sed iſta ingenia de ſemine hypocritarum pullulare conſueuerunt, quorum inuidia cum diabolo amicitia eſt, quorum pœnitentia nunquam fidelis.

VI.

[[28] Quicquid ergo mediocritas noſtra ad pœnitentiam ſemel capeſſendam & perpetuò continendam ſuggerere conata eſt, omnes quidem deditos Domino ſpectat, vt omnis ſalutis in promerendo Deo petitores: ſed præcipuè [29] nouitiolis iſtis imminet: qui, cùm maximè incipiunt diuinis ſermonibus aures rigare, quíque catuli infantiæ adhuc recentis, nec perfectis luminibus incerta reptant: & dicunt quidem priſtinis renunciare, & pœnitentiam aſſumunt, ſed [30] includere eam negligunt. Interpellat enim illos ad deſiderandum ex priſtinis aliquid, ipſe finis deſiderandi: velut poma, cùm iam in acorem vel amaritudinem ſeneſcere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipſi gratiæ ſuæ adulantur. Omne præterea cunctationis & tergiuerſationis erga pœnitentiam vitium, [31] præſumptio intinctionis importat. Certi enim indubitatæ veniæ delictorum, medium tempus interim furantur, & [32] commeatum ſibi faciunt delinquendi, quàm eruditionem non delinquendi. Quàm porrò ineptum; quàm pœnitentiam non adimplere, & veniam delictorum ſuſtinere? hoc eſt, pretium non exhibere, ad mercem manum emittere. Hoc enim pretio Dominus [33] veniam addicere inſtituit; hac pœnitentiæ compenſatione redimendam proponit impunitatem. Si ergo qui venditant, priùs nummum quo paciſcuntur examinant, ne ſcalptus, néve raſus, ne adulter: etiam Dominum credimus, pœnitentiæ probationem priùs inire: tantam nobis mercedem, perennis ſcilicet vitæ, conceſ-

C ſurũ. Sed differamus tantiſper pœnitentiæ veritatẽ. [34] Tunc opinor emẽdatos liquebit, cùm abſoluimur. Nullo pacto. Sed cum pendẽte venia, pœna proſpicitur: cũ adhuc liberari non meremur vt poſſimus mereri: cùm Deus cõminatur, non cùm ignoſcit. Quis enim ſeruus, [35] poſtea quã libertate mutatus eſt, furta ſua & fugas ſibi imputat? Quis miles, poſtquã caſtris ſuis emiſſus, pro notis ſuis ſatagit? Peccator ante veniam deflere ſe debet, quia tempus pœnitentiæ, idem quod periculi & timoris. Neque ego renuo, diuinum beneficium, id eſt, abolitionem delictorum, inituris aquam omni modo ſaluum eſſe; ſed vt eò peruenire contingat, elaborandum eſt. Quis enim tibi tam infidæ pœnitentiæ viro, [37] aſperginem vnam cuiuſlibet aquæ commodabit? Furto quidem aggredi, & propoſitum huius rei aſſeuerationibus tuis circumduci facile eſt. Sed Deus Theſauro ſuo prouidet, nec ſinit obrepere indignos. Quid denique ait: Nihil occultum quod non reuelabitur. Quantaſcunque tenebras factis tuis ſuperſtruxeris, Deus lumen eſt. Quidam autem ſic opinantur: quaſi Deus neceſſe habeat præſtare etiam indignis, quod ſpopondit, & liberalitatem eius faciunt ſeruitutem. Quòd ſi neceſſitate nobis [38] ſymbolum mortis indulget, ergo inuitus facit. Quis enim permittit permanſurum, id quod tribuerit inuitus? non enim multi poſtea excidunt? nõn à multis donum illud aufertur? Hi ſunt ſcilicet, qui obrepunt: qui pœnitentiæ fidem aggreſſi, ſuper arenas domum ruituram collocant. Nemo ergo ſibi aduletur, quia [39] inter Auditorum tyrocinia deputatur, quaſi eo etiam nunc ſibi delinquere liceat. Dominum ſimul cognoueris, timeas ſimul inſpexeris, reuereatis. Ceterùm quid te cognouiſſe intereſt, cùm iiſdem incubas quibus retrò ignarus? Quid autem te à perfecto Dei ſeruo ſeparat? An alius eſt intinctis Chriſtus, alius Audientibus? Num ſpes alia, vel

Luc. 8.

merces: alia formido Iudicij, alia necessitas pœnitẽtiæ? [40] Lauacrũ illũ obsignatio est fidei, quę fides à pœnitentiæ fide incipitur & commendatur. Non ideò abluimur, vt delinquere desinamus: sed quia desijmus, quoniam iam corde loti sumus. Hæc enim prima Audientis intinctio est, metus integer. Exinde quoad Dominum senseris, fides sana conscientia semel pœnitentiam amplexata. Ceterùm si ab aquis peccare desistimus; necessitate, non sponte innocentiam induimus. Quis ergo in bonitate pręcellens? cui non licet, an cui displicet malo esse? qui iubetur, an qui delectatur à crimine vacare? Ergo nec à furto manus auertamus, nisi claustrorum duritia repugnet: nec oculos à stupri concupiscentijs refrenemus nisi à custodibus corporũ obstructi: si nemo Domino deditus delinquere desinet, nisi intinctione alligatus. Quòd si qui ita senserit, nescio an intinctus magis cõtristetur, quòd peccare desierit, quàm lætetur, quòd euaserit. Itaque Audiẽtes, optare intinctionẽ, non pręsumere oportet. Qui enim optat, honorat: qui præsumit, superbit. In illo verecũdia, in isto petulantia apparet. Ille satagit, hic negligit. Ille mereri cupit, at hic vt debitũ sibi repromitit. Ille sumit, hic inuadit. Quẽ censeas digniorẽ, nisi emendatiorẽ? quem emendatiorẽ, nisi timidiorẽ, & idcircò vera penitẽtia functũ? Timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. At ille præsumptor, cùm sibi repromitteret, securus scilicet, timere non potuit: sic nec pœnitenriã impleuit, quia instrumento pœnitẽtiæ, id est metu caruit. Præsumptio inuerecũdiæ portio est, inflat petitorẽ despicit datorẽ. Itaque decipit nonnumquã. Antè enim quàm debeatur repromitit, quo semper is qui est pręstaturus, offenditur. [[41]

VII. Hucusque Christe Domine, de pœnitẽtię disciplina seruis tuis dicere vel audire cõtingat, quousque etiam delinquere non oportet Audienribus: vel nihil iam de pœnitentia nouerint, nihil eius requirant. Piget secundæ, imò iam vltimæ spei subtexere mentionem: ne retractantes de residuo auxilio pœnitendi, spacium adhuc delinquendi demonstrare videamur. Absit vt aliquis ita interpretetur, quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia patet ad pœnitendum: & redundantia clementiæ cœlestis, libidinem faciat humanæ temeritatis. Nemo idcircò deterior sit, quia Deus melior est, totiens delinquendo, quotiens ignoscitur. Ceterùm finem vtique euadendi habebit, cùm offendendi non habebit. Euasimus semel, hactenus periculosis nosmetipsos inferamus, etsi iterum euasuri videmur. Plerique naufragio liberati exinde [42] repudium & naui & mari dicunt; & Dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam: nolunt iterum diuinæ misericordiæ oneri esse; [43] formidant videri inculcare, quod consecuti sunt: bona certè sollicitudine iterum experiri vitant, quod semel didicerunt timere. Ita modus temeritatis, testatio est timoris. Timor autem hominis, Dei honor est. Sed enim peruicacissimus hostis ille, nunquam malitiæ suæ otium facit. Atquin tunc maximè sæuit, cùm hominem plenè sentit liberatum: tunc plurimum accenditur, dum extinguitur. Doleat & ingemiscat necesse est, venia peccatorum permissa, tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis retrò suæ erasos. Dolet, quòd ipsum & angelos eius, Christi seruus ille peccator iudicatutus est. Itaque obseruat, oppugnat, obsidet: si quà possit aut oculos concupiscentia carnali ferire, aut animum illecebris secularibus irretire, aut fidem terrenæ potestatis formidine euertere: aut à via certa [44] peruersis traditionibus detorquere: non scandalis, non tentarionibus deficit. Hæc igitur venena eius prouidens Deus: clausa licet ignoscentiæ ianua, & [45] intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocauit in vestibulo pœnitentiam secundam, quæ pulsantibus patefaciat; sed iam semel, quia iam secundo, sed amplius nunquam, quia proximè frustra. Non enim & hoc semel satis est? Habes quod iam non merebaris: amisisti enim qnod acceperas. Si tibi indulgentia Domini accommodat vnde restituas quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato: maius est enim restituere, quàm dare: quoniam miserius est perdidisse, quam omninò non accepisse. Verùm non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione, si secundæ quis pœnitentiæ debitor fuerit: pigeat sanè peccare rursus, sed rursus pœnitere non pigeat: pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari. Neminem pudeat. [46] Iteratæ valetudinis, iteranda medicina est. Gratus in

VIII. Dominum extiteris, si quod tibi Dominus offert, non recusaueris. Offendisti, sed reconciliari adhuc potes. Habes cui satisfacias, & quidem volentem. [Id si [47] dubitas, euolue quæ spiritus ecclesijs dicat: Desertam dilectionem Ephesijs imputat: Stuprum & idolothytorum esum Thyarirenis exprobrat: Sardos non plenorum operum incursat: Pergamenos docentes peruersa reprehendit: Laodicenos fidentes diuitijs obiurgat: & tamen omnes ad pœnitentiam commonet, sub comminationibus quidem. Non comminaretur autem non pœnitenti, si non ignosceret pœnitenti. Dubium, si non & alibi hanc clementiæ suæ profusionem demonstrasset. Non [48] ait, qui ceciderit, resurget, & qui auersatus fuerit, conuertetur? Ille est scilicet, ille est [49] qui misericordiã mauult quàm sacrificium. [50] Lætantur cœli, & qui illic angeli, pœnitentia hominis. Heus tu peccator bono animo sis: vides vbi de tuo reditu gaudeatur. Quid illa similitudinum Dominicarum argumenta nobis volunt? Quòd mulier drachmam perdidit, & requirit, & reperit, & amicas ad gaudium inuitat; nónne restituri peccatoris exemplum est? Errat & vna pastoris ouicula, sed grex vna carior non erat: vna illa conquiritur, vna pro omnibus desideratur, & tandem inuenitur, & humeris pastoris ipsius refertur: multum enim errando laborauerat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo: qui prodigum

Apoc. 1. 2. 3.

Hier. 8. Osea 6. & Matth. 9.

A digum filium reuocat, & [51] post inopiam pœnitentem libens suscipit, immolat vitulum præopimum, conuiuio gaudium suum exornat. Quidni? filium enim inuenerat quem amiserat, cariorem senserat quem lucrifecerat. Quis ille nobis intelligendus pater? Deus scilicet. Tam pater nemo; tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti: magisque de regressu tuo quàm de alterius sobrietate lætabitur. Sed si pœniteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum paternorum compares, si porcos immundum relinquas pecus, si patrem repetas vel offensum: Deliqui, dicens, pater, nec dignus ego iam vocari tuus. Tantum releuat confessio delictorum, quantum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciæ. [[52] Huius igitur pœnitentiæ secundæ & vnius, quantò in arto negotium est, tanto operosior probatio est; vt non sola conscientia præferatur, sed aliquo etiam actu administretur. Is actus qui magis Græco vocabulo exprimitur & frequentatur, [53] exomologesis est, [54] qua delictū Domino nostrum confitemur, non quidem vt ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione pœnitentia nascitur, pœnitentia Deus mitigatur. Itaque exomologesis prosternendi & humilificandi hominis disciplina est, conuersationem iniungens misericordiæ illicem. De [55] ipso quoque habitu atque victu mandat, [56] sacco & cineri incubare, corpus sordibus obscurare, [57] animum mœroribus deijcere, illa quæ peccauit tristi tractatione mutare: cæterùm, pastum & potum pura nosse, non ventris scilicet, sed animæ causa: plerumque verò ieiunijs preces alere, ingemiscere, lacrymari, & mugire dies noctésque ad Dominum Deum tuum, [58] presbyteris aduolui, & caris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ iniungere. Hæc omnia exomologesis, vt pœnitentiam commendet, vt de periculi timore Dominum honoret, vt in peccatorem ipsa pronuncians pro Dei indignatione fungatur, & temporali afflictione æterna

IX.

B na supplicia non dicam frustretur, sed expungat. Cùm igitur prouoluit hominem, magis releuat: cùm squalidum facit, magis mundatum reddit: cùm accusat, excusat: cùm condemnat, absoluit. In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi Deus, crede, parcet. [[59] Plerosque tamen hoc opus vt publicationem sui aut suffugere, aut de die in diem differre, præsumo, pudoris magis memores quàm salutis: velut illi, qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione, conscientiam medentium vitant, & ita cum erubescentia sua pereunt. Intolerandum scilicet pudori, Domino offenso satisfacere, saluti prodactæ reformari: Næ tu verecundia bonus, ad delinquendum expandens frontem, ad deprecandum verò subducens. Ego rubori locum non facio, cùm plus de detrimento eius acquiro, cùm ipse hominem quodammodo exhortatur: Ne me respexeris dicens, pro te mihi melius est perire. Certè periculum eius tunc si fortè onerosum est, cùm penes insultaturos in risiloquio consistit, vbi de alterius ruina alter attollitur, vbi prostrato superscenditur. Ceterùm inter fratres atque conseruos, vbi communis species, metus, gaudium, dolor, passio (quia communis spiritus de communi Domino & patre) quid tuos aliud quàm te opinaris? [60] Quid consortes casuum tuorum, vt plausores fugis? Non potest corpus de vnius membri vexatione lætum agere: condoleat vniuersum, & ad remedium conlaboret, necesse est. In vno & altero Ecclesia est, Ecclesia verò Christus. Ergo cùm te ad fratrum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Æquè illi cùm super te lacrymas agunt, Christus patitur, Christus patrem deprecatur. Facilè impetratur semper, quod filius postulat. [61] Grande planè emolumentum verecundiæ, occultatio delicti pollicetur. Videlicet si quid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde & Deum cælabimus. Adeóne existimatio hominum & Dei conscientia comparantur? An melius est damnatum latere, [62] quàm palàm absolui? Miserum est sic ad exomologesin peruenire. Malo enim ad miseriam peruenitur: sed vbi pœnitendum est, desinit miserum, quia factum est salutare. Miserum est secari & cauterio exuri, & pulueris alicuius mordacitate cruciari: Tamen quæ per insuauitatem medentur, & emolumento curationis offensam sui excusant, & præsentem iniuriam superuenturæ vtilitatis gratia cōmendant. [[63] Quid si præter pudorē quē potiorem putant, etiam incōmoda corporis reformident, quòd inlotos, quòd sordulētos, quòd extra lætitiā oportet deuersari, in asperitudine sacci, & horrore cineris, & oris de ieiunio vnitate? Nū ergo in [64] Coccino, & [65] Tyrio pro delictis supplicare nos condecet? Cedò acum crinibus distinguendis, & puluerem dentibus elimandis, & bisulcum aliquid ferri vel æris vnguibus repastinandis: [66] si quid ficti nitoris, si quid coacti ruboris, in labia aut genas vrgeat: præterea exquirito balneas lætiores hortulani maritimi ve secessus: adijcito ad sumptum: conquirito altilium enormem saginam, [67] defæcato senectutem vini: quúmque quis interrogarit, cur animæ largiaris: Deliqui dicito in Deum, & periclitor in æternum perire: itaque nunc pendeo, & maceror, & excrucior, vt Deum reconciliem mihi quem delinquendo læsi. [68] Sed enim illos qui ambitu obeunt capessendi magistratus, neque pudet, neque piget incommodis animæ & corporis, nec incommodis tantùm, verùm, & contumelijs omnibus eniti in causa votorum suorum. Quas non ignobilitates vestium affectant? quæ non atria nocturnis & crudis salutationibus occupant? ad omnem occursum maioris cuiusque personæ decrescentes, nullis conuiuijs celebres, nullis comessationibus congreges, sed exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate: idque totum [69] propter vnius anni volaticum gaudiū. Nos quòd [70] securium virgarúmve petitio sustinet, in periculo æternitatis tolerare dubitamus? & castigationem

X.

C

XI.

victus atque cultus offenso Domino præstare cessabimus, quæ Gentiles nemine omnino læso sibi irrogant? Hi sunt de quibus scriptura commemorat: Væ illis qui delicta sua velut procero fune nectut. D

C. XII. [[70] Si de exomologesi retractas, gehennam in corde considera, quam tibi exomologesis extinguet: & pœnæ priùs magnitudinem imaginare, vt de remedij adeptione non dubites. Quid illum thesaurum ignis æterni æstimamus, quum [71] fumariola quædam eius tales flammarum ictus suscitent, vt proximæ vrbes aut iam nullæ extent, aut idem sibi de die sperent. Dissiliunt superbissimi montes [72] ignis intrinsecus fœta. Et quod nobis iudicij perpetuitatem probat, cùm dissiliant, cùm deuorentur, nunquam tamen finiuntur. Quis hæc supplicia interim montium non iudicij minantis exemplaria deputabit? quis scintillas tales non magni alicuius & inæstimabilis foci missilia quædam & exercitoria iacula consentiet? Igitur cùm scias aduersus gehennam post prima illa intinctionis Dominicę monimenta, esse adhuc in exomologesi secunda subsidia, cur salutem tuam deseris? Cur cessas aggredi, quod scias mederi tibi? Mutæ quidem animę & irrationales, medicinas sibi diuinitùs attributas in tempore agnoscunt. [74] Ceruus sagitta transfixus vt ferrum & irreuocabiles moras eius de vulnere expellat, scit sibi dictamno medendum. Hirundo si excæcauerit pullos, [75] nouit illos oculare rursus de sua chelidonia. Peccator restituendo sibi [76] institutam à Domino exomologesin sciens, prætteribit illam, quæ Babylonium regem in regna restituit? Diu enim Pœnitentiam Domino immolarat, septenni squalore exomologesin operatus, [77] vnguinm aquilinum in morem efferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente. Prô malæ tractationis! Quem homines perhorrebant, Deus recipiebat. Contrà autem Ægyptius Imperator, qui populum Dei aliquando afflictum diu Domino suo denegatum persecutus, in prælium irruit, post tot documenta plagarum, discidio maris, quod soli populo peruium licebat, reuolutis fluctibus perit. Pœnitentiam enim & ministerium eius exomologesin abiecerat. Quid ego vltra de [78] istis duobus humanæ salutis quasi Pharis, styli potius negotium quàm officium conscientiæ meæ curans? Peccator enim omnium notarum cùm sim, nec vlli rei nisi pœnitentiæ natus, non facilè possum super illa tacere, quam ipse quoque & stirpis humanæ & offensæ in Dominum princeps [79] Adam, exomologesi restitutus in paradisum suum, non tacet. E

Dan. 4.

Exod. 14.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII
IN LIBRVM DE POENITENTIA.

De Poenitentia.] *Scripserunt de* Pœnitentia *aduersus Montanum huius librum Tertullianus, contra Nouatian. verò B. Cyprian. Epistolam ad Antonian. ac libros de Lapsis & ad Nouatianum, item Pacianus lib. & duas Epistolas ad Sympronianum, ac de Pœnit. & confess. seu Paræn. ad Pœnitentiam, & B. Ambr. lib. 2. de Pœnit. Chrysost. homilias 10. & sermonem de Pœnit. Ephrem lib. & serm. de Pœnit. Fulgentius lib. 2. de remiss. peccatorum ad Euthymium, Gregorius Nyssenus Orationem de Pœnitentia, Basilius homil. vnam postremam Variarum. Denique insignem etiam librum de pœnit. medicina B. August. quem etsi alibi id neget germanum esse illius, confitetur Erasmus, vbi loco vltimo eum edidit inter Homil. 50. Quæ omnes ad libri huius intellectum faciunt. Etsi autem in genere agat de Pœnitentia sub initium ferè ad cap. 8. vsque, certe postmodum agit de* Pœnitentia publica, *quam Exomologesin vocat. Atque adeò fallitur Rhenanus in argumento, dum errorem non ipsi modò, sed & permultis veteribus adscribit, immò & ipsi B. August. de vnica post Baptismum Pœnitentia. Fateor equidem has Auctoris sententias:* semel cognitum atque susceptum; secundæ, immò iam vltimæ spei; sed iam semel, quia iam secundò, sed amplius nunquam, quia proximè frustrà; *Item:* secundæ & vnius Pœnitentiæ. *Verum loqui eum de publica Pœnitentia & infrà patebit cap. 10. & iam nuper adtigimus* Adnot. *nostris in B. Cyprian. libr. de Laps. num. 99. Atqui semel duntaxat vnicuique permissam pœnitentiam publicam testantur disertis verbis Orig. homil. 15. in 25. cap. Leuit. ac BB. Ambros. lib. 2. de Pœnit. cap. 10. & Augustin. epist. 54. ad Macedonium Præsidem. Qui etiam caussa illius statuti addita, nihilominus desperandum adhuc de illis negat, in hæc verba: Quamuis (inquit similis assertioni Macedonij respondens) cautè & salubriter prouisum sit, vt locus illius humillimæ pœnitentiæ semel in Ecclesia concedatur, ne medicina vilis minus vtilis esset ægrotis, quæ tanto magis vtilis est, quanto minus contemptibilis fuerit, quis tamen audeat Deo dicere: Quare huic homini, qui post pœnitentiam primam rursus se laqueis iniquitatis obstringit, adhuc iterum parcis? Alioqui certè non Origenes modò, Ambrosius & Augustinus frequentem pœnitentiam agnoscunt etiam in culpa mortali (vt verbis Origenis vtar) quæ in sermonis vel morum vitio consistit, sed & ipse Tertullianus hisce verbis 8. cap. quæ & Pacianus transscripsit :* Nemo idcircò deterior sit, quia Deus melior est; totiens delinquendo, quotiens ignoscitur. *Porrò indigebat quidem Antidoto Rhenani illa in eodem Argumento adnotatio (qua, vti ipse diuinauit, multum fallitur) dum Confessionem secretam ex publica illa originem sumpsisse existimat. Verùm tam latè contrarium docuimus dictis Adnotat. nostris in libr. B. Cyprian. de Laps. num. 98. & 99. quòd nempè publica pœnitentia confessionem priuatam coniunctam habuerit, vt foret actum agere: quare illuc Lectorem remittimus. Itaque hoc loco sufficiant hæc ipsa Rhenani verba: Confessionem secretam rem (inquit Admonit. de Tertull. dogmatis) antiquissimam, qua hodie conscientiam nostram sacerdoti detegimus, vsque ad circumstantiarum omnium minutias, saluberrimam esse nemo potest inficiari, si morositatem & scrupulositatem nimiam auferas. Quid enim per Deum immortalem, vtilius habere possit Ecclesia ad continendam disciplinam, quid commodius quàm priuatam istam confessionem ad populum in necessarijs erudiendum? vbi horulæ spatio plus proficit laicus quàm tridmana concione. Nam dum è suggestu declamat sacerdos, perpauci diligenter auscultant, multi aliorsum cogitando distrahuntur. quidam iuxta prouerb. ὄνος λύρας, vel propter obtusitatem ingenij, vel ob materiæ sublimitatem, cuius non sunt capaces, etiamsi curiosè auscultent non tamen percipiunt quod dicitur. At hic cùm res ipsius, tum sacerdotis reuerentia adtentum reddit hominem.*

Et do-

Et doctrina quam illic cum petente communicat, ad eius captum attemperatur. Quod si in ludis literarijs frustrà praeceptor scholasticus praelegit, nisi illud idem paulopòst ex eis exigat, & ut reddant cogat: haud aliter quantumcunque publicis concionibus instituatur populus, nisi isto pacto examinetur, longe minus proficient auditores. Itaque quod D. Cyprianus Disciplinae encomium pronuntiat, mihi libet accommodare confessioni, ut dicam eam, retinaculum fidei, ducem itineris salutaris, fomitem ac nutrimentum bonae indolis, magistram virtutis. Enimuero non probauerim quòd tanta res iuuenibus quibuslibet committitur, necessitatem semper excipio. Quin potius moribus & aetate grauis Theologus ad hoc officium in singulis Ecclesijs paulo celebrioribus, quarum hodie tanti sunt reditus & obuentiones, deputari deberet; id quod Lutetiae Parisiorum fieri vidimus aliquando apud Nostrae Dominae (sic enim vulgò vocant) in aede nunc Archiepiscopali, ubi statis rei diuinae horis, senex quidam venerabilis, Pœnitentiarium ipsi nominant, semper praesto erat. Quod autem apud illum deinde sequitur de libro Pœnitentiali, quem ut sacerdotes probè calleant, seuerè iubent suis Legibus, Pipinus, Carolus Magnus, Ludouicus & Lotharius, eò pertinet, uti scirent presbyteri quam deberent infligere pœnitentiam publicam pro delictorum qualitate. Quod ex verbis Venerab. Bedae, quae deinceps allegat, manifestum est. Per idem tempus (inquit ille in Chronicis) id est sub Dagoberto rege, Theodorus Archiepiscopus & Abbas Adrianus doctiss. à Vitelliano Papa missi sunt in Britanniam, plurimásque Ecclesias Anglorum doctrina Ecclesiastica fruge fœcundarunt. E quibus Theodorus Archiepiscopus peccantium iudicia, quantis scilicet annis pro vnoquoque peccato quis pœnitere debeat, mirabili & discreta ratione describit. Neque enim aliquot annorum pœnitentia alijs quàm publicè pœnitentibus vnquam fuit inflicta. Eodem pertinent, quorum partim etiam meminit Rhenanus, similes multóque antiquiores BB. Basilij Caesariensis & Petri Alexandrini, aliorúmque Graecorum, qui apud Balsamonem extant Canones. Item Betani, seu potius eiusdem Bedae, Hrabani & aliorum veterum in simili argumento lucubrationes, quae passim exstant MS. in antiquis Bibliothecis, non indignae (vel ipso Rhenano teste) quae legantur, praesertim ab ijs qui sunt curiosi vetustatis indagatores. E quibus nunc exstat excusus liber Pœnitentialis Bedae, operum eius Tom. 8. & penes me MS. habentur plures Hrabani eiusdem argumenti, ac nominatim tres illi, quos Anonymos citat Rhenanus, & commendat, vbi de erroribus agit Tertulliani, quorum primus de Pœnitentia & pœnitentibus, criminibus, atque iudicijs, secundus de accusatis & accusatoribus ac testibus, tertius de sacerdotum ordinibus, quos deperijsse iniuria temporum & hominum ille conqueritur praeter Praefationem solam, quam in meis MS. cod. quum desideraretur, ex illo adijciendam censui. Eiusdem sunt argumenti etiam Constitutiones aliquot tunc ab eodem desideratae, nunc autem editae, Concilij Moguntini sub eodem Hrabano, fortassis ex eodem quem ille vidit codice, quia etiam non integrae, quales nec ego reperire potui. Neque interim confirmant illi Rhenani opinionem, tanquam publicae illi pœnitentiae primùm successerit secreta confessio, quae fit hodie sacerdoti; quin potius contrariam nostram, quòd adnexa haec fuerit illi sollemnis. Praeterquàm enim quod omnes illi (vel ipso Rhenano teste) non Deo solùm, sed & sacerdoti confessionem fieri iubeant, quippe qui alioqui non potuissent pro peccatorum modulo pœnitentiam publicam imponere, etiam secretò fieri solitam fatetur infrà Rhenanus, & ipsum Nectarij factum quod allegat, conuincit, nempè de abrogato Pœnitentiali presbytero, non autem (vti ille falsò interpretatur) de abrogata confessione, quemadmodum pulcherrimè deducit libello ad hoc vnum conscripto Ioannes Hasselius, a me quoque apud B. Cyprianum citatus. Quod ipse Rhenanus animaduertisset, si aequè priora atque posteriora in medium eius historiae verba protulisset. Quae (ne quid desideret Lector) sic habent. Ab illo tempore (inquit Socrates Ecclesiast. hist. lib. 5. cap. 19.) quo Nouatiani se ab Ecclesia seiunxerant, Ecclesiarum Episcopi Canoni (nempè Pœnitentiali) adiunxerunt, vt in singulis Ecclesijs presbyter quidam praeesset, vt qui post Baptismum lapsi fuissent, coram presbytero ad eam rem designato (secretorum tenace, vt addit Zozom. lib. 7. cap. 16.) peccata sua confiterentur. Episcopi verò (addit postea) qui iam praesunt, quamuis ad longinquum temporis spatium hoc tenerent institutum, tamen temporibus Nectarij immutarunt, propter eiusmodi facinus, quod tum fortè fortuna in Ecclesia admissum est. Mulier quaedam nobilis ad presbyterum Pœnitentiarium accedit; peccata quae post Baptismum admiserat particulatim (vide hic etiam particularem confessionem) confitetur. Presbyter mulieri mandatum dat vt ieiunijs & precibus se dederet. Mulier diutiùs eam ob causam in templo morata (vti apertius iterum Zozomenus) se à Diacono constupratam prodidit. Ob quod facinus hoc modo patefactum, Diacono ab Ecclesia eiecto, tumultus populo concitatus est. Nam indignabantur non solùm de commisso facinore, verumetiam quòd inde grauis nota Ecclesiae inusta esset. Itaque Eudaemon quidam Ecclesiae Alexandrinae presbyter, Episcopo Nectario consilium dedit, presbyterum pœnitentiarum tolleret. Quanquam interim ipsi illi Zozomenus & Socrates adtestantur, quòd antea minora fuerint perpetrata peccata, tum ob verecundiam, tum ob seueritatem eorum qui iudices erant constituti, quippe qui peccata sic sibi priuatim confessa populo publicare fuerint soliti, & sic cogere ad publicam pœnitentiam; quae, sublato pœnitentiali presbytero, eadem opera fuisse sublata videtur. Atque hoc est (inquit idem Rhenan. Admon. de Tertull. dogmatis, sub finem suae editionis, vbi suam sententiam mitigat) quod nonum caput Agathensis Concilij praecipit, & refertur etiam à Gratiano dist. 50. Est autem tale. In capite Quadragesimae omnes publicè pœnitentes, qui publicam suscipiunt aut susceperunt pœnitentiam, ante fores Ecclesiae se repraesentent Episcopo ciuitatis, sacco induti, nudis pedibus, vultibus in terram prostratis, reos se esse ipso habitu & vultu proclamantes. Ibi adesse debent Decani, id est, Archipresbyteri, presbyteri parœciarum, & presbyter pœnitentium, qui eorum conuersationem diligenter inspicere debent, & secundum modum culpae pœnitentiam per praefixos gradus iniungant. Post haec Episcopus in Ecclesiam eos introducat, & cum omni clero septem pœnitentiae Psalmos in terram prostratus, cum lacrymis pro eorum absolutione decantet. Tunc resurgens ab oratione, iuxta quod Canones iubent, manus eis imponat, aquam super eos benedictam spargat, cinerem prius mittat, deinde cilicio capita eorum cooperiat, & cum gemitu & crebris suspirijs eis denunciet, quod sicut Adam proiectus est de paradiso, ita & ipsi ab Ecclesia pro peccatis suis abijciuntur. Post haec iubeat ministris, vt eos extra ianuas Ecclesiae expellant. Clerus verò prosequatur eos cum Responsorio: In sudore vultus tui vesceris, &c. Vt videntes sanctam Ecclesiam pro facinoribus suis tremefactam atque commotam, non paruni pendant pœnitentiam. In sacra autem Domini coena rursum ab eorum Decanis & presbyteris Ecclesiae liminibus repraesententur. Hactenus Decretum Agathensis Concilij retulimus. Porrò de secreta ista confessione re longè saluberrima, quae hodie Ecclesia vtitur, Decretum Vvormaciensis Concilij reperi in hunc modum: Siquis pro aliquo criminali peccato ad nos pœnitentiam acturus vel suscepturus accesserit, oportet nos imprimis rei veritatem adliquidum interrogando discutere. deinde si fidem rectam & Christianam credulitatem fideliter pronuntiet, id est: Pater noster, & : Credo in Deum, quam statim coram nobis memoriter canere compellatur. Et si talis persona est quae non intelligat, neque etiam illam benè memoriter teneat, exponemus illi prout tunc necesse est; & vt melius statuto die reddat, praecipiemus. Praeterea studiosè perscrutandum, an diuersis erroribus sit implicitus, sicut quidam increduli, lapides, lucos, arbores, & huiusmodi vanitates relicta Ecclesia venerantur, & vanissimam phantasiae deceptionis illusionem in somnijs obseruant. Inquirendum etiam ab eo, si velit pro Christi amore omnem iracundiam dimittere illi cui inimicus est. Aut si habeat quis aliquid aduersus eum, vnde reconciliari debeat, sicut Dominus in Euangelio dicit: Si ergo offers munus tuum ad altare, &c. Et alibi ait: Sic & pater meus faciet vobis, si non remiseritis, &c. Et ideo

in oratione quotidie dicimus: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Et de aliis vitiis quantum ei Deus dederit posse, deinceps se emendaturum promiserit, tunc cum omni deuotione ante absidem suscipi debet ad pœnitentiam. Atque tale quidem est Vvormaciense Decretum. Quòd vero in capite Quadragesimæ fieri confessio debeat, aliud Decretum reperi, cuius Synodi sit nescio, nam titulo carebat, éstque huiusmodi: Presbyteri admonere debent plebem sibi subiectam, vt omnis qui se sentit mortifero peccati vulnere sauciatum, feria quarta ante Quadragesimam, cum omni festinatione recurrat ad viuificatricem matrem Ecclesiam; vbi quod malè commisit, cum omni humilitate & contritione cordis simpliciter confessus, suscipiat remedia pœnitentiæ, secundum modum canonicis auctoritatibus præfixum. Non solum autem ille qui mortale aliquid commisit, sed etiam omnis homo, quicunque se recognoscit immaculatam Christi tunicam, quam in Baptismo accepit, peccati macula polluisse, ad proprium sacerdotem festinet venire; cum puritate mentis omnes transgressiones, omnia peccata, quibus Dei offensam se incurrisse meminit, humiliter confiteatur, & quicquid à sacerdote fuerit iniunctum, ac si ab ipso omnipotentis Dei ore esset prolatum, ita diligenter attendat, & cautissimè obseruet. Consentit cum hoc quod in Pœnitentiario Romano legitur in hunc modum: Hebdomada priori ante initium Quadragesimæ, presbyteri plebeium ad se conuocent populum, & discordantes canonica auctoritate reconcilient, & omnia iurgia sedent. Et tunc primùm confitentibus peccata dent pœnitentiam, ita vt antequam caput ieiunij veniat, omnes confessi pœnitentiam acceptam habeant, vt liberius dicere possint: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Huc vsque ex Pœnitentiario. Ceterùm non solùm apud Tertullianum, sed etiam apud eos qui multis seculis pòst vixerunt, fit mentio de Exomologesi, id est actu pœnitentiæ, quam confessio criminum necessario præcedebat, siue publicè fieret de publicis flagitiis, siue priuatim de priuatis. De Exomologesi complures etiam elegantissimi sermones extant Cæsarij illius Arelatensis, inter quos eminet ille, cuius initium, Quotiescumque, &c. Quin ipse Ioannes Chrysostomus, quanquam pluribus locis suam de exomologesi & pœnitentia sententiam indicat, vix tamen alibi id vel magis ingenuè vel apertius testatur, quàm in sermone cui titulus est: περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως, *quem ego nuper inter alia eius opera nondum versa reperi, vbi sic scribit de exomologesi:* Νυνὶ δὲ ὑπὸ ἀνάγκη παρόντας μαρτύρων ἐξομολογήσασθαι περὶ τοῖς λογισμοῖς γενέσθω τῆς πεπλημμελημένων ἡ ἐξέτασις. ἀμάρτυρον ἔστω τὸ δικαστήριον. ὁ θεὸς ὁ ὁρῶν μόνος ἐξομολογούμενον. *Et paulo post.* Ἐνταῦθα ἀμάρτυρον ἐστὶ δικαστήριον, καὶ σὺ αὐτὸς δικάζεις ὁ ἡμαρτηκώς. *Porro tametsi in collectaneis quibusdam Græcis multa comperer im de exomologesi & pœnitentia, partim ex Veteribus Basilio, Chrysostomo, Maximóque, partim ex Iunioribus, Nilo, Climace, Isaaco, & Thalassio monachis desumpta; placuerunt tamen in primis quæ nuper ex codice quodam vetustiori excerpsi, in libello de Medicina pœnitentiæ, qui Augustino inscribitur, & aliundè etiam, per studiosum quempiam sublecta. Nam à Gratiano variis locis variis titulis citantur, ad quem librum Lectorem, ne hic prolixiores simus, remittimus. Atqui confessionem secretam & antea & postea in vsu fuisse, immo etiam sub præcepto, satis commonstrauimus dict. Adnot. nostris ad B. Cypr. de Lapsis, & infrà cap. 9. respondebimus ad argumenta, quæ ex Patribus hic in argumento adfert Rhenanus, de confessione soli Deo facienda, & consilio duntaxat à sacerdotibus petendo. Idque ad verba illa cap 9.* Exomologesis est, &c. adoolui presbyteris, caris Dei adgeniculari, *&, quæ eodem pertinent:* Cùm igitur prouoluit hominem, magis releuat; cùm accusat, excusat; cùm condemnat, absoluit. *& illud cap. 10.* Videlicet si quid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde & Deum celabimus. An melius damnatum latere, quàm palàm absolui? *Quæ pro nostra sententia facere quis dubitet?*

CAP. I.

2. Pœnitentiam, hoc genus hominum, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd de bonis factis non sit pœnitentia. *Atqui, vt adnotat Rhenanus, Gentiles hic intelligit, iuxta quod & in Apolog. dixit:* & de vestris fuimus. *Sicut autem hic:* naturatenus, *sic & alibi aduers. Marc. dixit:* scilicet animateous saluos.

3. quippè res Dei ratio, &c.] *De* ratione Dei *(inquit Rhenan.) quòd videlicet omnia quæ Deus facit, sint naturalia, habes in superioribus libris sæpenumerò. Vt aduers. Mart. lib. 2.* Bonitas Dei & ratio eius, huic quoque instituto patrocinabuntur, in omnibus conspirantes apud Deum nostrum. Nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas. *Item:* & hoc bonum sine dubio & rationale. *Legimus autem ex MS. 2.* nihilque non. *Metaphoram verò esse adnotauit Rhenan. à nauigante sumptam, vbi legitur:* sine gubernaculo rationis transfretantes. *Ego verò lego paulo pòst:* deuertentur, *pro:* diuersentur, *tum quod infrà legatur, tum quod phrasis sit Tertullianica, de qua latiùs lib. aduers. Valentin.*

4. prout quid in ingratiam cecidit.] *Nos (inquit Rhenan.) attento quòd alibi etiam* ingratiæ *vocabulo vtatur pro ingratitudine, scripsimus,* prout quid in ingratiam cecidit. *Sic infrà in hoc ipso libro:* viderit ergo ingratia hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. *Vbi vides* ingratiam *opponi gratiæ. Qui etiam reposuit rectè:* pœnitentiæ speciem, *pro:* patientiæ spectem, *ex Gorziensi cod. quamuis non legant:* patientiæ *MS. 3. cod. neque enim hic vlla patientiæ mentio. Eidem etiam acceptum debemus* contra pœnitentiam malorum, *pro:* patientiæ malum. Incubandi *autem verbo (inquit) & in praced. & in sequ. vtitur, de quo videas Lector ad lib. de Patientia Adnotationes nostras.*

CAP. II.

5. Quòd si Dei, &c.] *Titulum capiti huic dedimus:* De vera delictorum pœnitentia. *Atqui adnotandum hic illud:* merita pœnitentiæ. *Item:* Si acceptator, etiam remunerator, *denique:* Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malum; quia iudex omnis remunerator est causæ. *Item illud cap. 6.* mercedem perennis vitæ, *&c:* vt possimus mereri; *idque contra negantes operum bonorum merita, de quo loco communi latiùs libris ad Mart. & de Patientia. Hic sufficiat illud Paciani locum hunc imitantis ad Sympronianum contra Nouatianos: Pœnitentium venia, meritum confitentis.*

6. timentes Dominum scilicet.] *Pertinet hoc ad primam Pœnitentiæ partem, quæ est contritio, cuius initium timor Domini, sicuti infrà Auctor cap. 5. docet disertis verbis, & B. August. lib. de Pœnitent. medic. contra quam sentiunt nostri aduersarij, dicentes, vti Lutherus, optimam pœnitentiam esse nouam vitam, neque vlla contritione opus esse, aut (sicuti Melancthon) non nisi seruili quodam timore qui metum incutiat. Certè illa necessariò coniungitur vel ex illo Isa. 26. secundum 70. A timore tuo Domine concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum salutis.*

7. ad suam misericordiam maturauisset.] *Hoc est (inquit Rhenan.) maturè se recepisset & in tempore. Sic Cyprianus gratiam* maturantem *eleganter ad Donatum dixit: Accipe (inquit) quod sentitur antequàm discitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ* maturantis *hauritur.*

8. pœnitentiam dedicauit.] Dedicandi *verbo (eodem Rhenano teste) libenter vtitur Tertullianus, de nouis rebus loquens, vt aduers. Marc. lib. 1.* vt imperio eius diuina bonitas in terris dedicaretur, *& lib. de Carn. resurrectione:* De materia potius subiacenti volunt ab illo vniuersitatem dedicatam. *Cyprianus de Aurelio: Interim (inquit) vobis hac die auspicatus est pacem, dum* dedicat lectionem. *Vide & Adnotat. nostras in B. Cypr. Epist. 33. num. 9.*

9. præire

9. præire intinctionem pœnitentiæ.] Intinctionem vocat Baptismum (inquit Rhenan.) vt infra: Erga pœnitentiam vitium, præsumptio intinctionis importat. Item: Hæc enim prima audictis intinctio est, metus integer. Sic aduersus Praxeam: Et nouissimè mandans vt tingerent in patrem & filium & spiritum sanctum, non in vnum. Nā non semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur. Ita loquitur & Cyprianus. Expone (inquit Rhenan.) præire pœnitentiæ, hoc est præcedere pœnitentiā. Qui ex Gorziensi cod. castigauit: antè cōponeret, pro: ante poneret. & ibi Dominus scilicet afferens, subaudi: salutem. Est autem significantius quod legitur: pœnitentia verrens & radens, quā quod habet 1. aditio, & MS. auertens & tradens, vt placet: foras, quod habent excusi, magis quàm: foris, quod MS. Atqui opera (inquit rectè Rhenan.) pro labore. Legimus demque cum Latinio & MS. ne bonis vnquam factis, pro ne nobis.

10. cur pœnitentiam inuadit delinquentium? priuatum.] Sic distinximus iuxta Latinij notas. Atqui inuadere (ait Rhenan.) verbum vsurpatum sæpe Tertulliano ad Vxorem lib. 1. De cibo, de poculo inuadere, desiderare, in mente habere? & in hoc lib. infrà: Eam tu peccator, mei similis ita inuade.

Cap. III.

11. Quorum ergo pœnitentia iusta, &c.] Huius capitis inscriptio hæc est ex verbis ipsis Auctoris: Quòd etiam carnalium delictorum pœnitentia iusta sit, qui hanc materiam latius tractat, ne quis fortè in calumniam vertat quod præmisit: Peccatum, nisi malum factum, dici non meretur. Legimus autem paulopòst cum MS. peccata eorum discernat, pro: earum. nam de corpore & spiritu loquitur.

12. alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata.] Alludit ad illud Genes. 2. secundum 70. Formauit Deus hominem, puluerem accipiens de terra; & adflauit in faciem eius spiritum vitæ. Pertinere interim videtur quod carne formata paraphrasticῶs adijcit, manu Dei, ad errorem eius, qui corporeum Deum putauit, ac quod de spiritu dicit adflato spiritu Dei, ad eius opinionem alteram paradoxam, quòd animæ omnes ex prima illa traducuntur; de quibus latius inter errores in nostris Prolegomenis.

13. Viderint enim si qua casui, &c.] Simile est illud illi quod alicubi habet B. Augustinus, peccatū adeo debere esse voluntarium, vt nisi voluntarium, peccatum non sit. Rectè autem dicit: Viderint, tamquam definire nolens, an sicuti casus & necessitas, ita & ignorantia à peccato excuset. nam hoc eodem libro contrarium sustinet de ignorantia cap. 5. Atqui adnotat rursus phrases Tertullianicas Rhenanus: quanto principalis, tum hic, tum antea, & mox: quemdamodum, pro: Quomodo, interrogatiuè; qui etiam ex Gorziensi collatione primus legit adulterum eum. pro: ad vltimum reum, &: cur non, solatium sui saturans, pro facto cedat, ex coniectura quæ mihi placet, pro: vt non eis, sine interrogatione.

Cap. IIII.

14. Omnibus ergo delictis, &c.] Aliud nihil hoc capite tractatur, quàm Ad pœnitentiam ex scripturis adhortatio. quod imitatur Cyprian. lib. 3. Testimon. cap. 114. hoc titulo: Dum in carne est quis, exomologesin facere debere. Quum autem prius dixerit, non facti solùm, sed & voluntatis delicta pœnitentia purganda esse, & hic repetat: Omnibus delictis seu carne spiritu, seu facto, seu voluntate commissis; facitne hoc pro particulari pœnitentia, atque adeò & cōfessione omnium & singulorum peccatorum grauiorum. Quo pertinet etiam locus B. Cypriani lib. de Lapsis: Videt Deus corda & pectora singulorum, iudicaturus est non tantùm de factis, sed & de verbis & de cogitationibus nostris, &c. Quanto itaque fide maiores & timore meliores sunt, &c. qui quoniam de hoc vel cogitauerunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter & simpliciter confitentur. Similiter Origenes lib. 3. in cap. 16. Leuit. Pronuntiet, inquit, peccatum quod peccauit, etiam de cogitationum secretis. Et expressius B. Chrysost. homil. 46. ad pop. Antiochenum: Dic tua per species peccata. Ac homil. 9. in Epist. ad Hebr. Si dicat, peccator sum, non autem ad peccatorum species descendat, dicens quia hoc & hoc peccaui, nunquam, &c. D. vero August. etiam circumstantias considerandas monet lib. de Vera & falsa pœnitentia cap. 14. Consideret (inquit) qualitatem criminis, in loco, in tempore, in perseuerantia, in varietate personæ, & qualis hoc fecerit tentatione, & de ipsius vitij multiplici executione. Non malè ergo & B. Thomas Aquinas similia docet, quamuis tumeat repugnet Rhenanus in huius libri argumento.

15. qui pœnam per iudicium destinauit.] Destinare hic propriè accipitur, pro: deputare, cuius & alteram significationem habes infra lib. aduers. Valentin.

16. Pœnitere, & saluum faciam te.] Hanc scripturam hoc modo citatam nusquā reperire potui, sed eius loco apud B. Cyprian. epist. 28. & lib. de Lapsis hanc: Cum conuersus ingemueris, tunc saluaberis, & scies vbi fueris. Similiter B. Hieron. epist. ad Sabinian. et Rusticum, & B. Augustin. de Pœnitent. medicin. quemadmodum adnotauimus illic Adnotat. nostris ad priorem locum num. 2. & ad posteriorem num. 110. Asserentes etiam illic, locum hunc desumptum ex Ezechiele, partim 18. partim 33. cap. Similiter Cæsarius Arel. lib. 50. de Latan. & Ambros. in Psal. 37. Pacianus verò ad Sympron. contra Nouat. Isaia illud ipsum adscribit, alludens fortasis ad illud cap. 43. Dic tu prior iniquitates tuas, vt iustificeris. Hanc autem lectionem nusquam quidem reperi, sed magis accedit ad illud Ezechiel. 18. Conuertimini, & viuetis. Atqui Pœnitere, pro pœnitentiam ago, noua vox est, sicuti etiam apud vulgatum interpretem Pœnitemini, Marc. 1. & Act. 3.

17. & pœnitentiam malo quàm mortem.] Etiam hoc paucioribus verbis contraxit Auctor. nam Ezechiel. 33. pluribus idipsum habetur. Imitati sunt autem illum B. Pacianus vbi suprà, & B. Cyprian. dicto l. Testim. cū li. de Bono patiēt, legat: Nolo mortem morientis, quantum vt conuertatur & viuat. Et lib. ad Nouatian. Nolo mortem peccatoris, sed desidero vt auertatur à via sua pessima, et viuat.

18. ego enim præstantiam in delictis meis agnosco.] Similiter sub finē: peccator enim omnium notarum cuius sim. vnde videtur nondum presbyter fuisse cùm hunc librum scriberet, & eodem tempore scriptus liber de Baptismo, vbi sub finē: Tertulliani, inquit, peccatoris meminentis. Atqui adnotat Rhenanus præstantiam hic in malam partem accipi

19. vt naufragus alicuius tabulæ fidem.] Ambrosius (inquit Rhenan.) ad Virginem lapsam: Sed tu quæ iam ingressa es agonem pœnitentiæ, insiste misera fortiter; inhære tanquam naufragus tabulæ. Hieronymus ad Demetriadem de Pœnitentia loquens: Illa, inquit, quasi secunda post naufragium miseris tabula. quod ipsum repetit in cap. 3. Esaiæ. Ambo sunt hunc locum imitati. Quibus adijce Paciani verba infrà citata cap. 8. vbi de hoc latius etiam Auctor. Legimus autem ex MS. perlauabit, pro eò quod erat: proleuabit, maximè cùm 3. codex legat: prolauabit.

20. protelabit.] Hoc est (vt interpretatur Rhen.) ad portū vsque quālibet distantem producet. Aduers. Marc. li. 4. dixit: Nec quinque circiter, sed sexcenta millia hominum protelauit, pro eo quod est, vitam eorum exhibito victu produxit sustentauitque.

21. & in folijs perennat.] Perennat (inquit Rhenan.) pro perenniter durat. Aliter dixit Suetonius, non perennauit; pro eo quod est, non vixit anno integro. Alludit autem ad verba Psalmi primi. Adnotauerāt idem ad lib. de Resurr. carn. vbi legitur: dentes incorruptos perennare. Mirum verò quòd 3. MS. legant securem, pro: securim; qui etiam legunt pro hoc, vbi est: per hoc. sed priorem lectionem vtrobique retinuimus.

CAP. V.

22. Hoc enim dico, &c.] *Titulum huic capiti imposuimus:* De peccato post pœnitentiam oon iterando, & ijs qui saluo metu & fide peccare se dicunt. *Meminerit autem Lector eum de pœnitentia publica loqui, vti initio diximus.*

23. nullum ignorantiæ prætexium.] *Quemadmodum adnotat Rhenan. Vsurpat* prætextum *neutro genere, sicut in Valentinianus:* Sed enim, *inquit*, sub prætexto dilectioois in patrem, æmulatio superabat. *& infrà lib. de Cult. fœm.* prætexto necessitatis.

24. Cùm etiam ignorantes Dominum uulla exceptio tucatur à culpa.] *Facit locus iste contra nouos istos Euangelicos, qui ab Apostolorũ tempore maiores nostros in ignorantia perpetua vixisse dicunt, & tamen à culpa excusatos. Imprimis autem pro sententia Aucthoris faciunt frequentiss. illa sacrificia, immolare iussa pro peccatis ignorantiæ, Leuit. 4. & 5. ac Num. 15. de quibus & Hebr. 9. Deinde & in nouo Testamento Act. 2. B. Petrus ad illos, quos sciebat per ignorantiam peccasse: Pœnitemini, inquit, & conuertimini, vt deleantur peccata vestra. Hinc Patrum omnium conformis est sententia, quòd ignorantia, quam crassam moderni Theologi vocant, neminem à culpa excuset, qualis illa haud-dubiè fuisset, si verum illi docerent.*

25. vt denuò Malus.] *Rectè ad marginem adnotauit Rhenan.* Malus *diabolus, tum hic, tum lib. de Patient. non semel. Similiter Patres quidem interpretantur illud Orat. Dominica: Sed libera nos à malo. ad quod alludere videtur Auctor.*

26. Ita, qui per delictorum pœniteotiam statuerat Domioo satisfacere.] *Similiter Auctor infrà sub finem cap. 7.* Habes cui satisfacias. *cap. 8.* Coufessio satisfactionis coosilium est. *& cap. 9.* Sed quatenus satisfactio confessiune disponitur, confessione pœnitentia; Deus mitigatur. *& cap. 10.* Domino offenso satisfacere. *Loci adnotatu certè digniss. pro* satisfactione *peccatorum, quæ tertia est Pœnitentiæ pars, quam hîc agnitam à Tertulliano Magdenburgenses Centuriatores negare non audent, sed vt calumniantur, à Montanisante. Verum redarguit eos loco in arg. suprà citato B. Pacianus, qui ante hæresim conscriptum hunc librum asserit. Deinde B. Cyprianus Tertulliani errores nusquam secutus, certe in hoc loquendi genere ipsum imitatur frequentissime Epistolis, nempè 8. 9. 10. 11. 12. 26. 27. 40. 52. 55. 59. 64. 65. & 69. item libris de Lapsis, de Unitate Ecclesiæ, ac de Oper. & eleemosynis, quibus locis non semel* satifactionis *etiam necessitatem vrget. Nec absimiliter B. Pacianus Paræn. ad Pœn. ac Epist. ad Sympron. ac lib. aduers. Nouatian. & post eos BB. Basilius Orat. 1. de ieiunio, Ambros. ad Virg. laps. cap. 8. & in Psalm. 37. August. Enchirid. cap. 70. & hom. 50. cap. 11. ac 15. Leo item Papa Epist. 91. Quin quod locum illum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, de* satisfactione *interpretantur Chrys. & Hieron. in Comment. ac Basil. Reg. breuiorum cap. 288. Quò pertinet etiam quod suprà cap. 2. dixit Auctor:* Bonum factum Deum habet debitorem, sicuti & malum; quia iudex omnis remuneratot est causæ. *Et pulcherrima illa c. sequ. comparatio inter emptorem & venditorem, pretium & mercem, ac Deum & pœnitentem, veniam & pœnitentiam. Denique illud Epiphonema B. Cyprian. lib. de Lapsis. Qui sic, inquit, Deo* satisfecerit, &c. *non eam solam Dei veniam merebitur, sed coronam. Neque verò hæc* satisfactio *peccatorum quicquam repugnat* satisfactioni *Christi. Quia (Basilio teste dict. Reg. breu. qu. 2.) Deus, pro remissione peccatorum nostrorum donasse vnigenito suo, quantum in se est, ea iam antea omnibus condonauit. Quoniam autem misericordiam & iudicium sanctus vir canit, & testatur Deum misericordem esse & iustum, necesse est vt quæ à Prophetis & Apostolis de Pœnitentia dicta sunt, ea à nobis præstentur.*

27. Sed aiunt quidam, &c.] *Adnotatu dignus etiam iste locus aduers. nouam quorundam hæresim (a qua nec Caluinistæ abhorrent) qui sibi sufficere arbitrantes, si corde & animo suam religionem retineant, quamuis Catholicorum contrariæ sibi religioni exercitijs ac mysterijs se immisceant, immo & communicent.* Sed ista (*inquit Auctor*) ingenia de seminc hypocritarum pullulare consuerunt.

CAP. VI.

28. Quicquid ergo mediocritas nostra, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd etiam Audientes seu Catechumeni pœnitentiam agere debeant. *Idipsum autem inculcant Auctor infrà lib. de Baptismo, August. epist. 48. & 118. ac. homil. 39. & 50. & latius de Vtili. pœnitent. libro, Chrysost. in illud supradictum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, & illa antiquior Origenes homil. 2. in Leuit. addentes interim multo fusius grauiorem & luctuosiorem eorum, qui post Baptismum peccarunt, pœnitentiam. Legimus autem ex MS.* omnis salutis, *pro:* omnes.

29. nouitiolis istis.] *Catechumenos intelligi adnotauit Rhen. & simili appellatione vocari* Nouitios *fratres initio suæ conuersionis non male diminauit. Est autem pulcherrima Metaphora, quæ eos vocat* catulos infantiæ recentis, qui oecdum perfectis luminibus incerta reptant (*vbi Hellenismum est*) *alludens (vti ille adnotauit) ad prouerbium: Canis festinans cæcos parit catulos.*

30. sed includere eam oegligunt.] *Translatio (inquit ille) à rebus, quas si non* includas, *statim amittas.*

31. præsumptio intinctionis.] Intinctiooem *Latinè expressit Auctor, quod Græci* βαπτισμὸν *vocant, sicuti & paulò post:* intinctos, *pro:* Baptizatos. *Vnde suprà num. 9.*

32. & commeatum sibi faciunt delinquendi.] Commeatus (*inquit Rhen.*) *est venia quæ militi datur, vt possit ad tempus abesse à castris, vel negotiorum vel valetudinis causa. Adnotauimus plus semel. Cyprianus in Epist. quadam Ad martyres & confessores;* Hæc (*inquit*) *lætior accepto post gloriam* commeatu, *in Ecclesia laude florere. Idem de Mortalitate: Quum quidam de collegijs & consacerdotibus nostris iam infirmitate defessus, & de appropinquante morte solicitus,* commeatum *sibi precaretur. Vtitur etiam eadem voce B. Cypr. Epist. 54. vbi vide Adnotat. nostras num. 2. Accipitur etiam illud:* quàm eruditiooeio, *pro potius quàm. Item* mercem *singulari numero, pro:* merces.

33. veniam addicere instituit.] Addicere (*inquit idem*) *venditoris est, verbum Iuris.*

34. Tunc opinot emendatos licebit.] Opinor (*adnotauit idem Rhenan.*) *& hîc* licebit, *dictum pro:* liquebit, *fallente fortassis pronunciatione. Nam lib. de Carne Christi, indicauimus in vetustis exemplaribus* licuit *scriptum pro:* liquuit, *à liquet:* Quanquã licuit iam & de nomine hominis, de statu qualitatis, & de sensu tractationis, & de exitu passionis humanam constituisse. *Ita, ni fallor, hoc loco* licebit, *pro* liquebit *positum. Infrà habes:* discidio maris, quod soli populo peruium licebat.

postquàm libertate mutatus est.] Mutare (*inquit idem*) libertate; *Tertullianicum est. Sic & lib. de Resurr. carn.* Orote, si famulum tuom libertate donaueris. Notatũm *verò* nomine, *ignominias intelligit, & non ita multo post:* circumduci *vsurpat, pro:* fallacijs obtegi. *Legimus autem ex MS.* quia tempus pœnitentiæ idem, *pro:* id est.

36. abolitionem delictorum omni modo ioituris æquam, &c.] *Quod baptismus* omni modo abolitio sit delictorum, *habet etiam B. Cyprian. dum ab omni fece contagionis antiquæ, lauacri vitalis sanctificatione purgari nos dicit, lib. de Disc. & hab. virg. & Epist. 2. ad Donatum vocat baptismum, mortem criminum. Vbi latius contra Lutheranos hanc esse & aliorum veterum sententiam comprobauimus Adnot. nostr. n. 8. & 14. & infrà aliquid dicemus lib. de Baptismo. Eodem pertinet quod habet* cùm hominem sentit plenè liberatum, & ; tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis erasos.

37. aspergioem vnam, &c.] *Videtur alludere ad baptismum qui per aspersionem fiebat, quem etiam verum esse B. Cypr. iudicat Epist. 76. ad Magnum, vbi videat Lector Adnot.*

nostras

nostras n. 44. Etsi autem in qualibet aqua celebrari possit baptismum in necessitate, aquam tamen prius consecrari oportere non semel idem B. Cyprian. docet, & nominatim etiam in concil. Carthag. Sedatus Episcopus: Aqua (inquit) sacerdotis prece in Ecclesia sanctificata, abluit delicta.

38. symbolum mortis.] Baptisma intelligi rectè adnotauit Latinius: in eo enim Christo commorimur (Apostolo teste) & consepelimur.

39. inter Auditorum tyrocinia.] Eleganter dictum probè adnotauit Rhenan. Nam Auditores, & vti mox appellantur Audiētes (quos ea ætas vocabat Catechumenos) nihil aliud erāt quàm tyrones fidei Christianæ. Similiter B. Cypr. Epist. 33. & 24 de quo vide Adnot. nostras, priori loco num. 4. & posteriore n. 7. quibus adde ex Rhenano, quod sicut Audientium doctorem Optatum Cypr. sic Demetrius Episcopus Origenem Adamantium constituit Magistrum Catechumenorum apud Alexandriam. Quo officio primus post Apostolos apud Alexandriam Pantenus, secundus per ordinem Clemens, tertius functus est Origenes Clementis discipulus. Auctor Euseb. Eccl. hist. l. 6. c. 3. Legimus autem cum MS. 3. Quid autem te à perfecto Dei verbo separat, pro: Dei seruo.

40. Lauacrum illud obsignatio est fidei.] Econtrariò infra si mendosi non sint codices lib. de Baptismo: Fides (inquit) obsignatio baptismi, & baptismus vestimentum fidei. de quo ibi latius. Legimus autem mox cum Latinio: an cui displicet pro: aut. Atqui pro eo quod excusi legunt, à custodibus corporum obstructi (quo pœriphrasi intelligit Eunuchos, qui etiamnum apud Italos & Hispanos matronas custodiunt) legunt MS. 2. abstracti, & vnus: abstructi, sed illud placet.

Cap. vii.

41. Huc vsque Christe Domine, &c.] Prosopopeia hæc ad Christum, initium esto huius capitis, cuius titulus: De secunda post baptismum pœnitentia. Quod imitantur BB. Pacianus epist. 1. ad Sympron. vbi de pœnitentia tractare incipit, & August. hom. 27. qui dicit Paganorum fuisse eam obiectionem quam proponit, quasi pateat ad delinquendum locus, quia patet ad pœnitendum. Ironia autem videtur illud: Euasimus semel, hactenus periculosis (seu quod malim, periculis) nosmetipsos inferamus.

42. repudium & naui & mari dicunt.] Nam (inquit Rhen.) vt est apud Publium Mimographū: Improbe Neptunum accusat, qui iterum naufragium facit. Venustus verò sermo, cum inquit: Repudium & naui & mari dicere, translatione sumpta ob his qui vxori libellum repudij mittunt. Similiter infra lib. de Hab. mul. cap. 4. repudium cœli dixit.

43. Formidant videri inculare.] Aliter hic: inculcare accipit, quàm. c. 4. cum diceret: Nos verò pro nostris angustijs vnū inculcamus. Ibi enim propriè, hic verò pro: conculcare aut proculcare. Similiter dixit etiam Pacianus adu. rs. Nouatian. ad Sympron. Vides nō inculcari à nobis sententiā Domini, sed probari. Est autem phrasis Tertullianica, qua & lib. de Patientia dixit: tentationes inculcat: imo & Cyprianica, quemadmodum adnotauimus lib. ad Demetrian. num. 3.

44. peruersis traditionibus.] MS. tres: conditionibus. Illud tamen magis placet, vt agat contra Montanistas, qui peruersis traditionibus suis de nulla post baptismum pœnitentia, à via certa fideles detorquebant. Eo autem quod addit peruersis, patet non omnes ab Auctore Traditiones impugnari. Verum de his latius infrà lib. de Cor. militis, vbi multas Ecclesiæ Traditiones probat.

45. intinctionis sera obstructa.] Pulchrè: nam baptismum iterari non licere. Verùm de hoc latius lib. de Baptismo contra Anabaptistas. Atqui non multo post vbi legitur: pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari, Pacianus vbi suprà, qui verba præcedentia & hæc imitatus, sic legit: pudeat periclitari, sed non pudeat liberari; nec tamen illud cum MS. retinuimus.

46. Iteratæ valetudinis iteranda medicina est.] Adnotauit Latinius: valetudinem pro morbo accipi.

Cap. viii.

47. Id si dubitas, euolue quæ spiritus Ecclesijs dicat, &c.] Caput hoc titulo insignimus: Quòd ad veniam propensus sit Deus. Imitatur autem & hunc locum Pacianus, iā ad verbū dicta epist. 1. ad Sympron. tum etiā Paranesi de Pœnitent. & partim cōtra Nouatian. ad eundē Sympron. qui vbique scripturam eandem Apocalypseos citat, & proinde postremo loco castigādus, sicuti alibi & verè legit: age pœnitentiam, pro eo quod est: patientiam. Item priori supracitato loco debet legi: Pergamenos docentes peruersa, pro: diuersa. Et econtrariò cum Paciano lego hic: Sardos, pro: Sardios, quum illud Græce & Latinè legatur.

48. Non ait, qui ceciderit, resurget, &c.] B. Pacianus 2. prioribus locis iam dictis legit: Nonne. B. Cyprianus: Numquid, lib. Testimon. 3. c. 114. & idipsum significat Hebræa & Græca vox apud Hieremiam. Sed meminerit Lector Tertull. vsurpare solere: Non, pro: Nonne. Sic infra Exhort. castit. Tom. 9. Non illud dicendum erit? Atqui si vera est lectio: auersatus, quod legit hic Auctor & Pacianus Paran. ad pœnit. oportet vt Actiuum passiuè accipiatur more Tertullianico, pro: auersus, quod altero loco legunt Pacianus & B. Cyprian. et editiones Latinæ omnes: nam Græcè est ὁ ἀποστρέφων. Quod ipsum Cypriano non infrequens esse adnotauimus ad lib. 1. Testim. aduers. Iudæos n. 15.

49. qui misericordiam mauult quàm sacrificium.] Sic ex 3. MS. pro: sacrificia. nam illud & Osea 6. & Matth. 9. in omnibus editionibus legitur.

50. Lætantur cœli, &c.] Hunc quoque Luc. 16. locum latiss. Auctorem imitatus prosequitur B. Pacianus, tum Paranesi ad pœniten. tum epist. 1. ad Sympron. qui priori loco legit: vides vbi de tuo reditu gaudeatur. quare & hic adiecimus reditu.

51. post inopiā.] Latius Pacianus ad Sympron. post prodacta omnia bona, & cum meretricibus & fornicarijs nepotata; quod paucioribus Euangelista (vt etiam adnotauit Rhenan.) διεσκόρπισε τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ζῶν ἀσώτως. nā luxus comes solet esse inopiæ. MS. autem cod. 3. legunt bis: vitulum præoptimum, sed magis correspondet contextus: præopimum. Legimus autem iterum cum 3. MS. Tantum releuat confessio delictorum. pro eo quod substituerat Rhen. delictum.

Cap. ix.

52. Huius igitur pœnitentiæ secundæ, &c.] Caput hoc pertractat De pœnitentiæ actu publico, quod ipsum ad verbum imitantur & B. Cyprian. sub finem lib. de Laps. & B. Pacianus Paranesi ad pœnit. siue libro de Pœnit. & confess.

53. Exomologesis est, &c.] Hoc diligenter (inquit Rhenan.) obseruandum quod hic dicit, Exomologesin actum esse, quo pœnitentia administratur, & ministerium pœnitentiæ, quemadmodum infrà docebit. Id quod rectè intellectum, multum conferet ad capiendam mentem veterum Ecclesiæ scriptorum. Hinc illud Cypriani est, ad Antonianum; Apud inferos dum confessio non est, nec exomologesis illic fieri potest. Discimus autem ex eiusdem sanctissimi Martyris scriptis hunc olim in Ecclesia seruatum ordinem, vt primum fieret confessio criminum apud sacerdotes Dei: hanc sequebatur pœnitentia, quæ & præcesserat. Pœnitentiā excipiebat exomologesis, quā subsequebatur impositio manus Episcopi aut cleri. Hac facta, dabatur Eucharistia sic reconciliato. Atque hoc est quod Cyprian. epist. 14. tertij libri (iuxta nouam editionem n. x.) dicit: Nondum pœnitentia facta, nondum exomologesi finita (vbi vides aperte am distinctionem) nondum manu eis ab Episcopo aut clero imposita. Eucharistia illis datur. Et præcedit: Quum in minoribus peccatis agant peccatores pœnitentiam iusto tempore, & secundum disciplinæ ordinem ad exomologesin veniant, & per manus impositionem Episcopi aut cleri ius communicationis accipiant. Hæc illi. Ergo exomologesis actus ipse pœnitentiæ fuit illic coniunctus. Idem epist. 16. l. 3. (seu iuxta nouā editionē n. xv.) Nā quū in minoribus (inquit)

delictis quæ non in Deum committuntur, pœnitentia agatur iusto tẽpore, & exomologesis fiat, inspecta vita eius qui agit pœniten. tiã nec ad cõmunicationem quis venire possit, nisi prius illi ab Episcopo aut clero manus fuerit imposita. Et reliqua. Item in sermone (seu potius libro) de Lapſ. Denique, inquit, quanto & fide maiore & timore meliore sunt, qui quamuis nullo sacrificij aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc cogitauerunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter & simpliciter confitentur; exomologesin conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelã parvis licet & modicis vulneribus exquirunt. Enimuero liquere potest ex citatis Cypriani locis, occultorum scelerum exomologesin etiam fuisse secretam, quam etiamnum retinet Ecclesia, dum sacerdos pro modo delicti, certum ieiunium, eleemosynam, aut precationes confitenti iniungit. Vnde & in Ecclesiis præsertim Occidentis antiquitus confessionis secretæ stabiliatur, quæ disciplinæ Ecclesiasticæ columen est, si anxietatem demas, & restituas libertatem. Amissa autem disciplina, corruant omnia necesse est. Habemus de disciplina Romanæ Ecclesiæ valde insignem epistolam presbyterorum & diaconorum vrbis Romæ, ad Cyprianum cuius initium: Quanquam bene sibi conscius animus. l. 2. quæ nũc est, n. 32. Rectè quidem meo iudicio, quemadmodum latius Adnot. nostris in B. Cyprianum l. de Lapſ. num. 99. vbi etiam interim adnotaui subinde aliter exomologesin accipi, & propriè, pro omni confessione pœnitentiali. Bene autem habet quod etiam Rhenan. hic fateatur primitiis in Actu sollemnis pœnitentiæ confessionem apud sacerdotes Dei etiam secretè fieri solitam, idque post pœnitentiã quæ præcesserat, quã nos contritionem vocamus, de qua mox latius, vt non sit necesse pluribus eius opinionem conuellere, de qua suprà num. 1. nisi catenus quatenus sentire videtur sacerdotes solum in consilium adhiberi, de quo c. sequ. latius remittentes interim Lectorem ad meas Adnot. n. 98. in lib. B. Cypr. de Lapsis. hoc vno hîc addito, quod disertis verbis confessionem secretã peccatorum agnoscat lib. de baptismo, infrà in hæc verba: Impressuros baptismum orationibus crebris, ieiunijs & geniculationibus, & peruigilijs orare oportet, & cum confessione omnium retrò delictorum, &c. Nobis gratulandum est, si non publicè confitemur iniquitates aut turpitudines nostras.

54. qua delictum Domino nostrum confitemur.] Pertinet hoc ad primam confessionem, quæ Deo fit antequam sacerdotes accedamus, dum conterimur de peccatis commissis: verũ hanc non solam sufficere ex sequentibus manifestius est, quàm vt pluribus sit opus. Itaque eodem modo intelligendi sunt loci B. Chrysost. in argumento citati, quos perperam adducit Rhenanus, vt probet soli Deo confitendum (cui tamen hic contradicit, comprobans etiam sacerdoti, vti modò dictum, eam fieri solitam) neque enim vspiam addit vocem: soli. & vbi dicit: Non dico vt confitearis conseruo tuo, addit: Vt exprobret. Deinde de pœnitentia publica illum agere, quæ iam à prædecessore suo Nectario sublata erat, patet ex his verbis: Nec apud alios accusa, vt te prodas in publicum & similia. Et verò contrarios locos Chrysostomi partim in Cypr. adnotauimus, partim sequenti capite, quibus expressiss. docet (& maximè lib. 3. de sacerdot.) etiam sacerdotibus confitendum. De Ambrosio (quamquam ille locum non adferat) eadem est ratio. Bedam denique & Hesichium etiam de publica pœnitentia loqui manifestum est, quæ eorum ætate solis hæreticis & schismaticis infligebatur, non alijs, quantumuis grauiss. peccatoribus. Pulcher est hac de re August. locus hom. 49. Nemo sibi dicat: Occultè ago pœnitentiam, apud Deum ago, in corde ago. Ergo sine causa dictum est? Quæ solueritis, &c.

55. De ipso quoque habitu atque victu mandat, &c.] Deerat hîc (inquit Rhen.) verbum mandat, quod nos reposuimus ex Gorzensi collatione. De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco & cineri incubare, subaudi Exomologesis. Nam cùm exomologesis sit actus pœnitentiæ, & disciplina hominis humilificandi, conuersationem iniungens misericordiæ illicem; exponit, quidnam sit illud, aut quænam conuersatio, quæ Dei misericordiam & Ecclesiæ illiciat inuitétque.

56. Sacco & cineri incubare, &c.] Rursum hîc habet (inquit idem) verbum incubare, vt paulo antè: Cum ijsdem incubas quibus retrò ignarus? In libro de Patientia: Quòd si hic patiẽtiæ incubabo. Hieronymus ad Demetriadem: Meliúsque est hoc facere, quam repositis opibus incubare. Porrò similia exomologeseos opera describit nobis Cyprianus in sermone (seu libro) de Lapsis: Orare, inquit, oportet impensius, & rogare, diem luctu transigere, vigilijs noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos solo, adhærere cineri, in cilicio volutari & sordibus, post indumentum Christi perditum nullum iam velle vestitum, post diaboli cibum malle ieiunium, iustis operibus incumbere quibus peccata purgentur, eleemosynis frequenter insistere quibus à morte animæ liberentur. Atque ijsdem penè verbis Pacianus loco mox citato: Cilicio corpus inuoluere, cineri incubare, ieiunia fera meditari, perditam vitam sordida veste lugere.

57. animum mœroribus deijcere, &c.] Idipsum mox latius dixit: ingemiscere, lacrymari, & mugire dies noctésque ad Dominum Deum tuum. Similiter & Pacianus: Flere in conspectu Ecclesiæ & lugere. & B. Cyp. præter verba paulo antè citata eodem l. de Lapſ. Pœnitentiam criminis veris doloribus exprimentes, Dei misericordiam deprecemur. Illi se anima prosternat, illi mœstitia satisfaciat. Reuertimini, inquit, ad me ex toto corde vestro, simúlque & ieiunio & planctu. Irã eius igitur & offensam ieiunijs, fletibus, sicut admonet ipse, placemus. Quæ omnia quum fiant ob peccata commissa, cui dubium hæc ad Contritionem pertinere, primam pœnitentiæ partem, maximè quum addat Auctor animum deijcere, & proinde non solum exteriori habitu, sed ex animo velit ista fieri? Certè prærerquàm quòd fundamentum sit huius doctrinæ illud Psalm. 50. Cor contritum & humiliatum Deus non despicies; manifestè dolorem illum ob commissa peccata ad pœnitentiam necessarium esse docent Patres omnium sæculorum, tum in Comment. eius loci, tum etiam alibi, plerumque etiam vtentes contritionis voce aut compunctionis & ad eam rem comprobandam scripturis Psalm. 6. 37. 55. ac 118. Hierem. 31. Ioel. 2. 1. Corinth. 2. & 2. Corinth. 7. Nominatim verò BB. Basil. hom. in Martyr. Iulittam, ac Regul. breu. qu. 22. & 288. Chrysost. homil. 5. de Pœnit. ac 34. in c. 12. ad Hebræos, & 46. ad popul. Antioch. item Parænesi ad Theodor. Monach. ac lib. duobus de compunct. cord. Ephrem similibus eodem titulo libris duobus. Ambros. in Psal. 37. & conc. 17. in Psalm. 118. Aug. Enchirid. c. 65. ac serm. 1. 2. 3. de Nat. Domini, ac de nat. boni contra Manich. 1. vlt. Theodoretus denique Epit. diu. decret. c. de Pœnitentia. Eodem etiam pertinere adnotauit Illustriss. Eruditissimúsque Cardinalis nostri sæculi Stanisl. Hosius Confession. Polonicæ c. 46. illud Auctoris infra lib. 2. adu. Marc. Nam & in Græco sono (nempè μετανοίας) Pœnitentiæ nomen ex delicti confessione, sed ex animi demutatione compositum est. Quæ autem (inquit ille) potest esse animi demutatio, vbi ea quæ prius placuerunt, non displicent?

58. presbyteris aduolui caris Dei adgeniculari.] Sic hunc locum restituo ex 3. MS. Vaticanis codicibus, qui constanter legunt: caris Dei, pro eo quod excusi hactenus: aris Dei; quã adeo lectione Rhen. colligebat suis Adnotat. & ego similiter in Liturgicis Latinorum meis, ad aras siue ad altare Dei adgeniculationes iam tum vsitatas fuisse: verum quod huic loco non conueniat, remittimus eius rei tractatum ad illum lib. de Orat. si ad aram Dei steteris. Hac enim re penitius examinata, legi non potest: aris Dei. nam Pœnitentes ne ad Pastophoria quidem virorũ aut mulierum, multominus intra septa cleri, aut ad aras vsque venire permittebantur, sed ante fores Ecclesiæ illis locus assignabatur, sicuti patet ex ijs quæ suprà de publica pœnitentiæ ritibus ex Rhenano descripsimus. Quibus adijcere licet illud, quod in argumento huius libri habet idem Rhenanus. Ex tripartita, inquit, historia (quæ habet id ex Zozomeno loco supracitato) veterem Pœnitentium ritum libet referre, quando confert id ad Tertullianum intelligendum, quamquam nonnihil diuersum fuisse puto. Sunt autem hæc verba: Stant enim rei, & velut in Lamentationibus constituti. Dum enim sacra celebratio fuerit adimpleta, illi communionem non percipientes, cum gemitu & lamentatione semetipsos

semetipsos in terram prosternunt. Ad quos concurrens Episcopus, & ipse cum lacrymis & gemitu spiritualis prosternitur, & omnis Ecclesiæ plebs fletibus inundatur. Post hoc autem prior surgit Episcopus, & eleuat iacentes a terra. Tunc competenter pro pœnitentibus facta oratione, dimittit omnes. At illi afflictionibus sponte vacantes aut ieiunijs, ab abstinentia lauacri, aut suspensione ciborum, aut rebus alijs quæ iubentur, expectant communionis tempus, quod decernit Episcopus. Constituto vero tempore, velut quoddam debitum exsoluentes, afflictione peccatorum curati cum populo communione participantur. Hactenus illius historiæ verba retulimus. Hic mos adhuc obseruatus in quibusdam Ecclesijs in die Dominicæ cœnæ, haud dubie natus ab illa exomologesi, id est, actu pœnitentiæ, cuius Tertullianus meminit; immò fieri potest, vt ab illius ætate quasi per manus in hæc vsque tempora sit traditus, pauculis ceremonijs adiectis. Exomologesin Fabiolæ D. Hieronymus his verbis describit: Quis (inquit) hoc crederet, vt post mortem Secundi viri, in semet reuersa (quo tempore solent viduæ negligentes, iugo seruitutis excusso agere se liberius, adire balneas, volitare per plateas, vultus circumferre meretricios) saccum indueret, & errorem publicè fateretur, vt tota vrbe spectante Romana ante diem Paschæ in basilica quondam Laterani, qui Cæsariano truncatus est gladio, staret in ordine pœnitentium, Episcopo, presbyteris, & omni populo collacrymantibus: sparsum crinem, ora lurida, & squalidas manus, sordida colla submitteret? Quæ peccata fletus iste non purget? Quas inueteratas maculas hæc lamenta non abluant? Hæc Hieronymus. Et verò quod aduolui, *seu prouolui, seu prosterni* presbyteris & caris Dei adgeniculari *soleant confitentes, iam ab Apostolicis têporibus patet, ex Epistola B. Dionysij Areopagitæ ad Demophilũ, Epist. 8. vbi illum increpat, quod sacerdotem sacerdotis genua procidentem calce abiecisset. Eodem pertinet quod B. August. dict. homil. 49. contra eos agit, qui erubescant genu flectere sub benedictione Dei, ita illic absolutionem nuncupans, eò quod sacerdos absoluens, benedictione quadam vtatur, vti infrà latius c. sequ. Atqui & antea & hic voces sunt Tertullianicæ:* expungit, *&* frustratur.

Cap. x.

59. Plerosque tamen hoc opus, &c.] *Inscripsimus hoc caput* De ijs quos pudor à Pœnitentia deterret. *Imitatur autem etiam hic Tertullianum prope ad verbum Pacianus Paræn. ad Pœnit. Prudentes, inquit, ægri medicos non verentur, ne in occultis quidem corporum partibus etiam secaturos, &c. Similiter vulnerum apertioni confessionem comparare solent alij Veteres, & nominatim Origenes & Ambrosius locis suprà citatis, Basil. Reg. Breu. qu. 229. & Chrysost. hom. 3. ad populum Antioch. Quum autem qui curari cupit sua vulnera, necesse sit vt omnia & singula medico seu chirurgo patefaciat, certè facit & ista comparatio pro particulari peccatorum confessione, de qua suprà initio cap. Est etiam Tertullianicum:* saluti prodactæ, *pro:* profligatæ, *&* Næ, *Græcum affirmandi aduerbium. Item:* offensam fui.

60. Quid consortes casuum tuorum, &c.] *Locum hunc fit expressit B. Pacianus:* Consortes casuum *vestrorum timere nolite. Nullum corpus membrorum suorum vexatione lætatur, immò pariter dolet, & ad remedium collaborat. In vno & altero Ecclesia est, Ecclesia verò Christus. Atqui adeo qui fratribus peccata sua non tacet, Ecclesiæ lacrymis adiutus, Christi precibus absoluitur.*

61. Grande planè emolumentum, &c.] *Ironiam esse recte adnotauit Latinius: nam id patet ex eo quod sequitur,* videlicet (*quod vsurpat pro Scilicet*) impetratur, &c.

62. quam palam absolui,] *Quandoquidem qui à Deo solo absolueretur, non posset dici:* palam absolui, *facit istud magnopere ad absolutionem Pœnitentis in Ecclesia per sacerdotes. De qua sic pulchre B. Cyprian. de Laps. Confiteantur singuli quæso delictum suum, dum adhuc qui deliquit in sæculo est, dum admitti confessio eius potest, dum satisfactio* & remissio facta per sacerdotes *apud Dominũ grata est. Et expressim epist. 52. ad Amon. cõtra Nouatios, Per sacerdotes eum pacem posse concedi. Itẽ epist. 54. ad Cornel. Quãdo permiserit ipse qui legẽ dedit, vt ligata in terris, etiam in cælis ligata essent, solui autem possent illic, quæ hic in Ecclesia soluerentur. Neque verò aliter illam scripturam Matth. 18. & aliam similem Ioan. 20 interpretantur (præter eos quos adnotauimus ad epist. iam dictam 52. n. 86. & ad epist. 54. n. 17.) BB. Cyril. in c. 12. Ioan. tractat. 56. Leo Papa epist. 91. August. de verbis Domini ser. 11. & de Ciuit. Dei l. 20. c. 19. Hier. Comment. in 16. c. Matt. Ambros. in Psal. 38. & l. de Pœnit. 2. c. 2. Chrys. hom. 5. de verbis Isaiæ, Vidi Dominum. Basil. constit. Monast. c. 23. & epist. 3. ad Amphil. c. 73. Athanas. denique sermon. in illud: Profecti in pagum. Ex quibus omnibus patet non solùm consilij gratia adiri solitos sacerdotes à Pœnitentibus, sed potius absolutionis gratia, cuius vel ipsam formam expressit Ambros. l. 1. de Spiritu sancto c. 19. Non in suo, inquiens, sed in Patris & Filij & Spiritus sancti nomine sacerdotes peccata dimittere. Quo pertinet adeo etiam illud quod suprà ex August. adduximus, vbi Benedictionem Dei appellat hoc sacramentum. Plerique etiam Veterum interpretantur sic illud Ioan. 11. de Lazaro, vbi Apostolis Christus dixit: Soluite eum, & sinite abire. Denique quod ipsi sacerdotes peccata remittant, express. verbis præterea reperire est apud Chrysost. lib. tribus de sacerd. & Origenem hom. 2. in Psalm. 37. & hom. 2. in Leuit. B. autem Pacianus epist. 1. ad Sympron. etiam argumentis aduersariorum nostrorum respondet in hæc verba: Solus hoc, inquies, Deus poterit.* Sed & quod per sacerdotes suos facit, ipsius potestas est. *Nam quid est illud quod Apostolis dicit: Quæ ligaueritis in terris, &c. Cur hoc,* si ligare aut soluere hominibus non licebat? *An tantum hoc solis Apostolis licet? Ergo & baptizare solis licet, & Spiritum sanctum dare solis, & solis gentium peccata purgare, quia totum hoc non alijs quàm Apostolis imperatum est, &c. Denique & Episcopi Apostoli nominantur, sicut de Epaphrodito Paulus edisserit: Fratrem & commilitonem, inquit, meum, vestrum autem Apostolum. Si ergo & lauacri & chrismatis potestas maiorum longè charismatum ad Episcopos inde descendit,* & ligandi quoque ius adfert & soluendi. *Quod & si nos id ob nostra peccata temerariè vindicamus, Deus tamen illud vt sanctis & Apostolorũ cathedrã tenentibus non negabit. Cui similia habet etiam Anastasius Nicenus qu. 6. in script. hoc titulo. Sit ne bonum confiteri peccata viris spiritalibus: vbi latiss. tractat quidquid huc pertinet. Quæ verba eo libentius adduximus, tum quod rarus sit liber, tum vt eadem opera respondeatur similibus argumentis, quæ infrà iam Montanista adfert Auctor mutata priori sententia Catholica, lib. de Pudicitia c. 5. Atqui paulopost pro eo quod erat:* pulueris alicuius mordacitate anxiari, *substituimus ex MS. c.* cruciari.

Cap. xi.

63. Quid si præter pudorem, &c.] *Agit c. istud:* De ijs qui corporis incommodis deterrentur a Pœnitentia. *In quo eundem imitatur tum B. Cyprian. sub finem li. de Laps. Lamentari eum putamus ex toto corde, &c. Item B. Pacianus dicta Parænesi ad pœnit. Quid dicitis (inquit) Pœnitentes? Vbi est vestræ carnis interitus? An quod in ipsa pœnitentia, &c. reliqua vtriusque loci omittentes, ne fortè prolixiores simus. Sunt autem iterum hoc Tertullianicæ voces & phrases:* diuersari; oris de ieiunio vanitate.

64. in coccino.] *Per* coccinum (*inquit Rhenanus*) *intelligit vestem cocco infectam. Martialis:*

Coccina formosæ donas & Ianthina mœchæ.

Coccum vulgo granum vocant, Latinè reddentes Græcum τῆς κόκκου vocabulum. Apud Hieronymum ad Fabiolam de veste sacerdotali, Coccus igni & atheri deputatur.

65. & Tyrio.] Tyrium (*inquit idem*) *appellat vestimentum ex purpura* Tyria *constans. Ouidius.*

Siue erit in Tyrijs, Tyrios laudabis amictus.

Qui etiam adnotat Cedo *hic accipi pro:* da, *aut:* date.

66. Siquid ficti nitoris, &c.] *Ad hunc fucum (inquit Rhen.) mulieres cerussa vtuntur,* coactum *verò* ruborem *purpurisso efficiunt; vsum autem explicat clarius B. Pacianus: Siquid (inquit) ferruginei pulueris in supercilio fulguret, aut* ficti nitoris *in genas rutilet, aut* coacti ruboris *in labia desudet. Verum de his latius infrà lib. de hab. muliebri.*

67. Defæcato senectutem vini.] Similiter B. Paciani: Et exquisitum vinum & defæcatio senectutis. Veteres enim vt vinum defæcarent, & liquidius redderent, minusque nocens fractis viribus, ante quàm biberent, colo transmittebant, vti ante me ad nocauit Turnebus Aduerf. l. 11. c. 28.

68. Sed enim illos qui ambitu obeunt capessendi magistratus, &c.] Obire (inquit Rhen.) absolutè pro obambulare, quod Cicero obire comitia dixit. Molestiæ autem & labores eorum qui Consulatum Vrbis Romæ vel alios magistratus quondam ambiebant, graphicè hic depinguntur. Sed eandem rem elegantissime describit Cypr. ad Donatum: Qui amictu clariore conspicuus fulgere sibi videtur in purpura, quibus hoc sordibus emit vt fulgeat? quos arrogantium fastus priùs non pertulit? quas superbas fores matutinus salutator obsedit? quot tumentium contumeliosa vestigia stipatus clientium cuneis antè præcessit; vt ipsum etiam salutantium comes postmodum pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati? et reliqua. Atqui per vocem decrescentes significat gestum sese dimittentis in reuerentiam alterius, iuxta quod idem adnotauit; & voce congreges vtitur, propter schema quod est in vocibus celebres & exules.

69. propter vnius anni volaticum gaudium.] Nam Consulatus (inquit idem Rhenanus.) erat magistratus annuus. Item aliæ quædam functiones annuæ. Cyprianus: Erant nunc magistratus, & Consules siue Proconsules annua dignitatis insignibus, & duodecim fascibus glorientur. Est verò antiqua vox volaticum, pro inconstanti etiam Ciceroni vsitata l. 2. ad Attic. & de Arusp. c. 43.

70. securium virgarúmve.] Secures & virgæ præferebantur Consulibus in publicum prodeuntibus, quas vno fascium nomine comprehendit dicta Epist. ad Donatum B. Cyprianus.

C A P. XII.

71. Si de Exomologesi retractas, &c.] Capiti huic titulum dedimus Quod omnia hæc metus gehennæ æternæ superare debeat. Imitatur etiam hunc locum B. Pacianus iisdem penè verbis vbi supra, ex quo & MS. 3. correximus: exomologesis extinguet, pro: extinguit. Ex censura item Ioan. Harrysij legimus: adeptione, pro: adoptióne.

72. quum fumariola quædam.] Alludit (inquit Rhen.) ad Vesuuium Campaniæ montem. Quod autem deinde adiungit, apertius exponit l. de Pallio, quum inquit, Ex huiusmodi nubilo & Tuscia Vulsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret erepta Pompeios. Vbi vtrobique figura Græca vtitur: nam oppidorum nomina sunt. In altero loco etiã speret, pro timeat posuit, sicut & hic sperent, pro timeãt. Idem narrat in Apologetico his verbis: Sed nec Tuscia iam tũc atque Campania de Christianis querebantur, quũ Vulsinios de cœlo, Pompeios de suo monte profudit ignis. Similiter Pacianus: Æstuant indefessis flammarum globis Æthna & Ianiculus (sic enim lego) & Vesuuius Campanus.

73. ignis intrinsecus fœta.] Figura (vti adnotauit Rhenan.) Græca, hoc est secundum eas partes quæ igni fœtæ sunt, sim fœtæ ignis, vt ipse loquitur, per genitiuum.

74. Ceruus sagitta transfixus, &c.] Imitantur iisdem penè verbis & hunc locum B. Pacianus, vbi supra, & B. Hieronym. in c. 7. Ecclesiastæ. verum Capris, seu potius Capreis, illi tribuunt quod Auctor Ceruo tribuit. Cui consentit Plin. lib. 8. in hæc verba (vti etiam Rhen. citat.) Dictamnum herbam extrahendis sagittis Cerui demonstrauere, percussi eo telo, pastuque eius herbæ eiecto. Auctor Plin. l. 8. c. 27. Mentionem eius herbæ facit Vergil. lib. Æneid. 12.

> Tum Venus indigno nati concussa dolore
> Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
> Puberibus caulam folijs & flore comantem
> Purpureo. Non illa feris incognita capris
> Gramina, quum tergo volucres hæsere sagittæ.

Irreuocabiles moras verò interpretatur idem Rhen. difficulter reuocabiles; nam ferrum teli facile eximi non potest.

75. nouit illos oculare rursus, &c.] Hic habes (inquit Rhenan.) oculare, cuius contrarium exoculare tritum verbum. De Chelidonia Plinius: Chelidoniam, inquit, visui saluberrimã hirundines monstrauere, vexatis pullorum oculis illa medentes. Vtitur autem eadem voce & Pacianus & Hieronymus.

76. institutam à Domino Exomologesin sciens.] Rectè etiam hic Rhenanus adnotat, Traditum à Domino & institutum istum pœnitentiæ actum & ministerium, qui adeò quum etiam confessionem vel ipso teste (vti supra diximus cap. 9.) continuam habuerit, necesse est vt & illam à Domino institutam credamus, maxime illis verbis suprascriptis c. 10. Quorum retinueritis peccata, &c. atque adeò, malè rursum hic adnotat secretam confessionem ex publica exortam. Benè interim habet, quòd nolit abrogari, sed emendari adhibitis sacerdotibus (iuxta B. Cyprian.) ætate & fide integris, sacra lectione instructis.

77. vnguium aquilinum in morem efferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente.] Ita hunc locum castigauimus ex Paciano, qui eum imitatus ad verbum. fere sic habet: Leoninum in illo iubas impexa cæsaries, & barbarum horrorem exuperat, & longè curuis vnguibus horrentes aquilas mentiuntur. Antea erat vnguium leonium in morem, &: horrorem aquilinum. Verum repugnat etiam ipsa aquilæ & leonis effigies, quorum ille vnguibus, hic verò capillis horret. Ex MS. autem tribus legimus, vti verè legendum est Pro, pro Proh. Item: discidio maris, pro: dissidio, quam etiam lectionem comprobauimus in Cyprian. Adnotat. nostris ad epist. 44. n. 4.

78. de istis duobus humanæ salutis quasi Pharis.] Alludit ad turrim Pharon. quæ in insula Pharo inter orbis miracula (quibus comparat Reges duos Nabuchodonosor & Pharaonem: quo fit vt legamus cum MS. cod. duobus, pro duabus) à Plin. lib. 36. cap. 13. & Strabone lib. 17. recensetur.

79. Adam exomologesi restitutus in Paradisum.] Hoc contra Tatianum hæreticum, cuius erat hæresis, Adam salutem consequi non potuisse, vti patet ex l. de Præscript. adu. hæres. infrà T. 3. vbi de hoc latius.

ARGV-

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

ORATIONEM *Dominicam explicaturus Tertullianus, eadem opera Orationibus sacrificiorum quomodo interesse debeamus explicat.*

Principio, tum ab auctore Christo, qui eam Discipulis noui Testamenti determinauit, commendat, tum etiam quòd ea Breuiarium quoddam totius Euangelij disciplinæ comprehendatur. I.

Præfatiuncula autem illa: Pater noster qui in cælis es, Deum orari docet, & fidem commendari. II.

Petitionem primam hoc continere, vt sanctificetur in nobis nomen Domini. III.

Secundam, vt fiat voluntas Dei per omnia in nobis tam spiritu quàm carne, & vt salui simus & in cælis & in terris. IIII.

Tertiam, vt adueniat nobis regnum Dei, & cum illo regnemus. V.

Quartam, tum vt terrenis quoque nostris necessitatibus prouideat Deus, tum vt corpori Domini quòd illis verbis: Hoc est corpus meum, in pane censetur, communicemus. VI.

Quintam esse Exomologesin delicti, & veniæ petitionem, vti euadamus iudicium exactionis ad soluendum nouiss. quadrantem. VII.

Sextam, vt non de remittendis tantùm, sed & de auertendis delictis supplicaremus, petendo ne nos induci patiatur in tentationem, sed vti indicat interpretans clausula, nos euehat à malo. VIII.

Porrò addit, ex eo quod dixit Dominus: Petite & accipietis, etiam ius nobis esse superstruendi & alias petitiones, quas, sub finem, sacrificiorum Orationes nuncupat, nos Collectas Missarum dicimus. IX.

Ita tamen vt præceptorum Dei memores, non priùs ad Dei altare accedamus, quàm omni & ira & animi confusione vacui: neque enim agnosci poterit à Spiritu sancto spiritus inquinatus. X.

Alioqui rationi non esse consonum, manibus ablutis, spiritu verò sordente, orationem obire, (improbans quibusdam vsitatum morem lauandi totius corporis) quas, inquit, non adtollimus tantùm, sed etiam expandimus Dominica passione modulantes. XI.

Deinde & alia quædam denotat, quæ non religioni, sed superstitioni deputanda sunt; vel eo coërcenda, quòd gentilibus adæquent; vti sunt depositis penulis orationem facere, & adsignata oratione assidendi mos: siquidem irreuerens sit assidere sub conspectu Dei viui, angelo adhuc orationis astante. XII.

Atqui & cum modestia & humilitate adorandum, manibus temperatè ac probè elatis, nec vultu in audaciam erecto, neque clariore voce, ne proximis obstrepamus. XIII.

Denique eos item reprehendit, qui ieiunantes, præterquàm sub Pascha, habita oratione cum fratribus osculum subtrahunt; quale enim sacrificium, à quo sine pace receditur. Item illos qui staticnem seu ieiunium solui putabant accepto corpore Domini: accepto enim corpore Domini & reseruato, vtrumque saluum esse, & paticipationem sacrificij, & executionem officij. XIIII.

Ceterùm meminit huius libri S. Hilarius in Matth. can. 5. De Orationis autem sacramenti necessitate commentandi (ita lego, pro: commendandi) Cyprianus vir sanctæ memoriæ nos liberauit; quanquã & Tertullianus huic volumẽ aptiss. scripserit; sed consequẽs error hominis detraxit scriptis probabilibus auctoritatem. Quæ eius verba adduximus vt agnoscat vel ipso adtestante Lector, quod ante hæresin Liber hic conscriptus sit, vt ne quis (quod facere solent Magdenburgenses) quæ hic de sacrificio & corpore Domini tam luculenter expressit, ad errorem Montanistarum referat. Intelligit autem Librum S. Cypriani de Oratione Dominica, in quo ad verbum ferè, vti solet, hunc imitatur, & verba etiam quædam ex vltimo capite, de quibus infrà, transscripsit Hrabanus noster lib. de Instit cler. 2.c.3. Quorum duorum testimonia, etsi vel sola sufficere debeant, certè non modò Ioan. Gagnæus, qui primus in editione Parisiensi edidit, sed & Lalandus MS. hunc librum vidisse se testatur, atque adeò ad MS. Anglicanum exemplar Gelenius castigauit. Ego, quum quod optassem, nullum nancisci potuerim, saltem Adnotationibus, quæ ad confirmationem Christiani sacrificij faciunt, illustraui.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE ORATIONE LIBER.

Cap. I.
Matth. 6. & Luc. 11. Matth. 9.

DEI [1] spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio, sermo rationis, & ratio sermonis & spiritus. Vtrumque Iesus Christus Dominus noster nouis discipulis noui Testamenti nouam orationis formam determinauit. Oportebat enim in hac quoque specie nouum vinum nouis vtribus recondi, & nouam plagulam nouo assui vestimento. [3] Ceterùm quicquid retrò fuerat, aut demutatum est, vt circuncisio: aut suppletum, vt reliqua lex: aut impletum, vt prophetia: aut perfectum, vt fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritalia renouauit noua Dei gratia superducto Euangelio expunctore totius retrò vetustatis. In quo & Dei spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio approbatus est Dominus noster Iesus Christus: Spiritus quo valuit, sermo quo docuit, ratio quo venit. Sic oratio à Christo constituta ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest: ex ratione, qua docetur: Docuerat & Ioannes discipulos suos adorare. sed omnia Ioannis Christo præstruebantur, donec ipso aucto (sicut idem Ioannes prænuntiabat, illum augeri oportere, se verò deminui) totum præministri opus cum ipso spiritu transiret ad Dominum. Ideò nec extat in quæ verba docuerit Ioannes adorare, quòd terrena cœlestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena fatur, & qui de cœlis adest, quæ vidit, ea loquitur. Et quid non cœleste, quod Domini Christi est? vt hæc quoque orandi disciplina. Consideremus itaque benedicti cœlestem eius sophiam, in primis de præcepto secretè adorandi: quo & fidem hominis exigebat, vt Dei omnipotentis & conspectum & auditum sub tectis & in abditis etiam adesse cõfideret: & modestum fidei desiderabat, vt quẽ vbique audire & videre sideret, ei soli religionẽ suam offerret. Sequente sophia in sequenti præcepto proinde pertineat ad finem & modestiam fidei, si non agmine verborum adeundum putemus ad Dominum, quem vltrò suis prospicere certi sumus. Et tamen breuitas ista, quòd ad tertium sophiæ gradum faciat, magnæ ac beatæ interpretationis substantia fulta est: quantúmque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantùm orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed omnem penè sermonẽ Domini, omnem commemorationem disciplinæ, vt reuera in oratione breuiarium totius Euangelij comprehendatur.

Ioan. 3. — Matth. 6.

Cap. II.
Ioan. 1. Matt. 6. 7. 10. 16. 21. Matth. 23. Isai. 1. Ioan. 10.

[[4] Incipit à testimonio Dei & merito fidei, quum dicimus, *Pater qui in cœlis es.* Nam & Deum oramus, & fidem commendamus cuius meritum est hæc appellatio. Scriptum est, Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem vt filij Dei vocentur. Quanquam [5] frequentissimè Dominus patrem nobis pronunciauit Deum. Immò & præcepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cœlis. Itaque sic adorantes etiam præceptum obimus. Fœlices qui patrem agnoscũt. Hoc est quod Israëli exprobratur, quod cœlum ac terram spiritus contestatur, [6] Filios, dicens, genui, & illi me non agnouerunt. Dicendo autem patrem, Deum quoque cognominamus. Appellatio ista & pietatis & potestatis est. Item in patre filius inuocatur. Ego enim, inquit, & pater vnum sumus. [7] Ne mater quidem Ecclesia præteritur. Siquidem in filio & patre mater recognoscitur, de qua constat & patris & filij nomen. Vno igitur genere aut vocabulo & Deum cum suis honoramus, & præcepti meminimus, & oblitos patris denotamus.

C. III.
Gen. 32. Exod. 3. Matth. 11. Ioan. 17. Psal. 34. Isai. 6. & Apoc. 4. Matth. 5.

[[8] Nomen Dei patris nemini proditum fuerat: etiam qui de ipso interrogauerat Moyses, aliud quidem nomen audierat. Nobis reuelatum est in filio. [9] Iam enim filius nouum patris nomen est. Et apertiùs, *Nomen tuum* manifestaui hominibus. id ergo vt *sanctificetur* postulamus. Non quòd deceat homines benè Deo optare, quasi sit & aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. Planè benedici Deum omni loco ac tempore condecet ob debitam semper memoriam beneficiorum eius ab omni homine. Sed & hoc benedictionis vice fungitur. Ceterùm quando non sanctum & sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cùm ceteros sanctificet ex semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere Sanctus, Sanctus, Sanctus. Proinde igitur & nos [10] angelorum si meruerimus cãdidati iam hinc cœlestem illam in Deum vocem, & officium futuræ claritatis ediscimus. Hoc quantum ad gloriam Dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cùm dicimus, Sanctificetur nomen tuum, id petimus vt sanctificetur in nobis, qui in illo sumus: simul & in ceteris quos adhuc gratia Dei expectat, vt & huic præcepto pareamus, [11] orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris. Ideóque suspensa enunciatione non dicentes, Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

C. IIII.

[[12] Secundum hanc formam subiungimus: [13] *Fiat voluntas tua in cœlis & in terra*, non quòd aliquis obsistat quo minus voluntas Dei fiat, & ei successum voluntatis suæ oremus, sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. [14] Ex interpretatione enim figurata carnis & spiritus nos sumus cœlum & terra. Quanquam etsi simpliciter intelligendum est: idem tamen est sensus petitionis, vt in nobis fiat voluntas Dei in terris, vt [15] possit scilicet fieri & in cœlis. Quid autem Deus vult quàm incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo substantiam & facultatem voluntatis suæ subministret nobis, vt salui simus & in cœlis & in terris, quia summa est voluntatis eius salus eorum quos adoptauit.

Est

A Est [16] & illa Dei voluntas, quam Dominus administrauit prædicando, operando, sustinendo. Sic enim ipse pronunciauit, non suam, sed patris facere se voluntatem: sine dubio quæ faciebat, ea erant voluntas patris, ad quæ nunc nos velut ad exemplaria prouocamur, vt & prædicemus, & operemur, & sustineamus ad mortem vsque. Quæ vt implere possimus, opus est Dei voluntate. Item dicentes, Fiat voluntas tua, vel eo nobis benè optamus, quòd nihil sit mali in Dei voluntate, etiam si quid pro meritis cuiusque secus irrogatur. Iam hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos præmonemus. Dominus quoque cùm substantia passionis infirmitatem carnis demonstrare iam in sua carne voluisset, [17] Pater, inquit, transfer poculum istud. Et recordatus, nisi quòd mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas & potestas patris, & tamen ad demonstrationem sufferentiæ debitæ voluntati se patris tradidit.

Ioan. 6. *Luc. 22.*

CAP. V.

[[18] *Veniat* quoque *regnum tuum*, ad id pertinet quòd & fiat voluntas tua, in nobis scilicet. Nam Deus quando non regnat, in cuius manu cor omnium regnum est? Sed quicquid nobis optamus, in illum auguramur, & illi deputamus quod ab illo expectamus. Itaque si ad Dei voluntatem & [19] ad nostram suspensionem pertinet regni dominici repræsentatio, [20] quomodo quidam pertractum quendam in seculo postulant? quum regnum Dei, quod vt adueniat oramus, ad consummationem seculi tendat, optamus maturiùs regnare, & non diutiùs seruire. Etiam si præfinitum in oratione non esset, de postulando regni aduentu, vltrò eam vocem postulassemus, festinantes ad spei nostræ complexum. Clamant ad Dominum in visu animæ martyrum sub altari: Quonam vsque non vlcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ? [21] Nam vtique vltio illorum à seculi fine dirigitur. Immò quàm celeriter veniat, Domine, regnum tuum. Votum Christianorum, confusio nationum, exultatio angelorũ, propter quod conflictamur, immò potius propter quod oramus.

Prou. 21. *Apocal. 6.*

CA. VI.

[[22] Sed quàm elegãter diuina sapientia ordinẽ orationis instruxit? vt post cœlestia, id est post Dei nomen, Dei voluntatem, & Dei regnum terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret? nam & edixerat B Dominus: Quærite priùs regnum, & tunc vobis etiam hæc adijcientur. Quanquam *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*, spiritaliter potiùs intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus, & vita panis. Ego sum, inquit, panis vitæ. Et paulò suprà: Panis est sermo Dei viui, qui descendit de cœlis. [23] Tum quòd & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum. Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, & indiuiduitatem à corpore eius. Sed & quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri & spiritalis disciplinæ. Panem enim peti mandat, [24] quod solum fidelibus necessarium est: cetera enim nationes requirunt. Ita & exemplis inculcat, & parabolis retractat, cùm dicit, Numquid panem filijs pater aufert, & canibus tradit? Item, Nunquid filio panem poscenti lapidem tradit? Ostendit enim quid à patre filij expectent. Sed & nocturnus ille pulsator, panem pulsabat. Meritò autem adiecit; Da nobis hodie, vt qui præmiserat; Nolite de crastino cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accommodauit illius hominis, qui prouenientibus fructibus ampliationem horreorum & longæ securitatis spatia cogitauit, is ipsa nocte moritur.

Mat. 6. *Ioan. 6.* *Matth. 6.* *Matth. 15.* *Matth. 7.* *Luc. 11.* *Matth. 6.* *Luc. 12.*

C. VII.

[[25] Consequens erat, vt obseruata Dei liberalitate, etiam clementiam eius precaremur. Quid enim alimenta proderunt, si illis reputamur reuera quasi taurus ad victimam? [26] Sciebat Dominus se solum sine delicto esse. Docet itaque, *petamus* [27] *dimitti nobis debita nostra.* [28] Exomologesis est petitio veniæ, quia qui petit veniam, delictum confitetur. Sic & pœnitentia demonstratur acceptabilis Deo, quia magis vult eã quàm mortẽ peccatoris. [29] Debitũ autem in scripturis delicti figura est, quòd perinde iudicio debeatur; & ab eo exigatur, nec euadat iustitiam exactionis, nisi donetur exactio, sicut illi seruo dominus debitum remisit. Huc enim spectat exemplum parabolæ to- C tius. Nam & quod idem seruus à domino liberatus, non perinde parcit debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad soluendum [30] nouissimum quadrantem, id est modicum vsque delictum, eò competit, quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Iam & alibi ex hac specie orationis: Remittite, inquit, & [31] remittetur vobis. Et cùm interrogasset Petrus, si septies remittẽdum esset fratri: Immò, inquit, septuagies septies; vt legem in melius reformaret, quòd in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies vltio reputata est.

Ezech. 33. *Matth. 18.* *Matth. 5.* *Luc. 6.* *Matth. 18.* *Gen. 4.*

C. VIII.

[[32] Adiecit ad plenitudinem tam expeditæ orationis, vt non de remittendis tantùm, sed etiam de auertendis in totum delictis supplicaremus, *Ne nos inducas in tentationẽ*, id est, ne nos patiaris induci, ab eo vtique qui tẽtat. Ceterũ absit vt Dominus tẽtare videatur, quasi aut ignoret fidẽ cuiusque, aut deijcere sit cõsentiens. Diaboli est & infirmitas & malitia. Nã & Abrahã non tẽtandæ fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probãdæ, vt per eũ faceret exemplũ pręcepto suo, quo mox pręcepturus erat, neque pignora Deo chariora habenda. Ipse à Diabolo tẽtatus præsidem & artificẽ tentationis demonstrauit. Hunc locũ posterioribus confirmat: Orate, dicẽs, ne tentemini. Adeò tentati sunt Dominũ deserendo, qui somno potius indulserant quàm orationi. Eo respondet clausula interpretans quid sit, Ne nos deducas in tentationem. Hoc est enim, [33] *Sed eruhe nos à malo.*

1. Thes. 3. *Iacob. 1.* *Gen. 22.* *Matth. 4.* *Ibid. 26.*

CA. IX.

[[34] Compendijs paucorum verborum, quot attinguntur edicta Prophetarum, Euangeliorum, Apostolorum, sermones Domini, parabolæ, exempla, præcepta, quot simul expunguntur officia Dei, honor in patre, fides, testimonium in nomine, oblatio obsequij in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tentationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus

ſolus docere potuit, vt ſe vellet orati. Ab [35] ipſo igitur ordinata religio orationis, & de ſpiritu ipſius iam tunc cùm vex ore diuino ferretur, animata ſuo priuilegio aſcendit in cœlum commendans patri quæ filius docuit. Quoniam tamen Dominus proſpector humanarum neceſſitatum ſeorſum poſt traditam orandi diſciplinam, Petite, inquit, & accipietis, & ſunt quæ petantur pro circũſtantia cuiuſque, præmiſſa legitima & ordinaria oratione quaſi fundamento, accidentiũ ius eſt deſideriorum, ius eſt ſuperſtruendi extrinſecus petitiones.

Ioan. 16.

CAP. X.

[[36] Cum memoria tamẽ præceptorum, ne quantum à præceptis, tantum ab auribus Dei longè ſimus. Memoria præceptorum viam orationibus ſternit ad cœlum, quorum præcipuum eſt: Ne priùs aſcendamus ad Dei altare, quàm ſi [37] quid diſcordiæ vel offenſæ cum fratribus contraxerimus, reſoluamus. Quid eſt enim ad pacem Dei accedere ſine pace? ad remiſſionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem iratus in fratrem, [38] cùm omnis ira ab initio interdicta ſit nobis? Nam & Ioſeph dimittens fratres ſuos ad perducendum patrem, Et ne, inquit, iraſcamini in via, nos ſcilicet monuit. Aliàs enim via cognominatur diſciplina noſtra. Tũ ne in via orationis conſtituti ad patrem cum ira incedamus. Exinde apertè Dominus amplians legem, iram in fratrem homicidio ſuperponit, ne verbo quidem malo permittit expungi; etiam ſi iraſcendum eſt, non vltra ſolis receptum, vt Apoſtolus admonet. Quàm autem temerarium eſt aut diem ſine oratione tranſigere, dum ceſſas fratri ſatisfacere, aut orationem perſeuerante iracundia perdere. Nec ab ira ſolummodò, ſed omni omninò confuſione animi libera debet eſſe orationis intentio, de tali ſpiritu emiſſa, qualis eſt ſpiritus ad quem mittitur. [39] Neque enim agnoſci poterit à Spiritu ſancto ſpiritus inquinatus, aut triſtis à læto, aut impeditus à libero. Nemo aduerſarium recipit, nemo niſi comparem ſuum admittit.

Gen. 4. Gen. 45. Pſal. 118. Matth. 5. Epheſ. 4. Sap. 1.

CA. XI.

[[40] Ceterum quæ ratio eſt manibus quidem ablutis, ſpiritu verò ſordente orationem obire? quando & ipſis manibus ſpiritales munditiæ ſint neceſſariæ, vt à falſo, à cæde, à ſæuitia, à veneficijs, ab idololatria, ceteriſque maculis quæ ſpiritu conceptæ manuum opera tranſigũtur, puræ alleuentur. Hæ ſunt veræ munditiæ, non quas plerique ſuperſtitioſè curant, ad omnem orationem etiam cum lauacro totius corporis aquam ſumentes. Id cùm ſcrupuloſè percontarer & rationem requirerem, comperi commemorationem eſſe in Domini deditionem. Nos Dominum adoramus, non dedimus, imò & aduerſari debemus deditoris exemplo, nec propterea manus abluere, niſi quòd conuerſationis humanæ inquinamentum conſcientiæ cauſa lauemus. Ceterùm ſatis mundæ ſunt manus, quas cum toto corpore in Chriſto ſemel lauimus. Omnibus licet membris lauet quotidie Iſraël, nunquam tamen mundus eſt. Certè manus eius ſemper immundæ ſanguine Prophetarum & ipſius Domini cruentatæ in æternum. Et ideò [41] conſcientia patrum hæreditarij rei nec attollere eas ad Dominum audent, ne exclamet aliquis Eſaias, ne exhorreat Chriſtus. Nos verò non attollimus tantùm, ſed etiam expandimus, & dominica paſſione modulantes, & orantes confitemur Chriſto.

Iſai. 1.

C. XII.

[[42] Sed quoniam vnũ aliquod attigimus vacuæ obſeruationis, non pigebit cetera quoque denotare, quibus meritò vanitas exprobranda eſt, [43] ſiquidem ſine vllius aut Dominici aut Apoſtolici præcepti auctoritate fiunt. huiuſmodi enim non religioni, ſed ſuperſtitioni deputantur, affectata & coacta & curioſi potius quàm rationalis officij, certè vel [44] eò coërcenda quòd gentilibus adæquent. Vt eſt quorundam [45] poſitis penulis orationem facere: ſic enim adeunt ad idola nationes. Quod vtique ſi fieri oportet, Apoſtoli qui de habitu orandi docent, comprehendiſſent, niſi ſi qui putant Paulum penulam ſuam in oratione penes Carpum reliquiſſe. Deus ſcilicet non audiat penulatos; qui tres ſanctos in fornace Babylonij regis orantes [46] cum ſarabaris & tyaris ſuis exaudiuit. Item quòd adſignata oratione [47] aſſidendi mos eſt quibuſdam, non perſpici orationem, niſi ſi [48] Hermas ille, cuius ſcriptura ferè Paſtor inſcribitur, tranſacta oratione non ſuper lectum aſſediſſet, verum aliud quid feciſſet, id quoque ad obſeruationem vindicaremus. Vtique non. Simpliciter enim & nunc poſitum, Cùm adoraſſem & aſſediſſem ſuper lectum, ad ordinem narrationis, non ad inſtar diſciplinæ. Alioquin nuſquam erit adorandum niſi vbi fuerit lectus. Imo contra ſcripturam fecerit, ſi quis in cathedra, aut ſubſellio ſederit. Porrò cùm perinde faciant nationes [49] adoratis ſigillaribus ſuis reſidendo, vel propterea in nobis reprehendi meretur quod apud idola celebratur. Eò apponitur & irreuerentiæ crimen, etiam ipſis nationibus, ſi quid ſaperent, intelligendum. Siquidem irreuerens eſt aſſidere ſub conſpectu contraque conſpectum eius, quem cùm maximè reuerearis ac venereris: quanto magis ſub conſpectu Dei viui [50] angelo adhuc orationis aſtante factum iſtud irreligioſiſſimum eſt, niſi exprobramus Deo quod nos oratio fatigauerit.

1. Cor. 11. 2. Tim. 4. Dan. 3. Luc. 1.

C.XIII.

[[51] Atqui cum modeſtia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces noſtras, ne ipſis quidem manibus ſublimius elatis, ſed temperatè ac probè elatis. Ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publicanus, qui non tantùm prece, ſed & vultu humiliatus atque deiectus orabat, iuſtificatior phariſæo procaciſſimo diſceſſit. [52] Sonos etiam vocis ſubiectos eſſe oportet, aut quantis arterijs opus eſt ſi pro ſono audiamur? Deus autem non vocis: ſed cordis auditor eſt ſicut conſpector. [53] Dæmonium oraculi Pythij: Et mutum, inquit, intelligo, & non loquentem exaudio. Dei aures ſonum expectant? Quomodo ergo oratio Ionæ de ventre ceti per tantæ be[l]iæ viſcera ab ipſis abyſſis per tantam æquoris molem ad cœlum potuit euadere? Quid amplius referent iſti qui clariùs adorant, niſi quòd proximis obſtrepunt? Imò prodendo petitiones ſuas, quid mi[n]us faciũt quàm ſi in publico orent?

Luc. 18. Ion. 2.

C.XIIII.

[[54] Alia

iam

iam consuetudo inualuit, ieiunantes habita oratione cum fratribus subtrahunt [57] osculũ pacis, quod est signaculum orationis. Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cùm oratione commendabilior ascendit, vt ipsi de nostra operatione participent, quàm auderent de sua pace fratri transigere? Quæ oratio cum diuortio sancti osculi integra, quem Domino officium facientem impedit pax? [58] Quale sacrificiũ est, à quo sine pace receditur? Quæcunque ratio sit, non erit potior præcepti obseruatione, quo iubemur ieiunia nostra celare. Iam enim de abstinẽtia osculi agnoscimur ieiunantes. Sed & si qua ratio est ne tamen huic præceptor tu sis, potes domi fortè inter quos latere ieiunium in totum non datur, differre pacem. Vbicunque autem alibi operationem tuam abscõdere potes, debes meminisse præcepti: ita & disciplinæ foris, & consuetudini domi satisfacies. Sic [57] & die Paschæ quo communis & quasi publica ieiunij religio est, meritò deponimus osculum, nihil curãtes de osculando quod cum omnibus faciamus. [58] Similiter de stationum diebus, non putant plerique sacrificiorum orationibus interueniendum, quòd statio soluẽda sit accepto corpore Domini. [59] Ergo deuotum Deo obsequium Eucharistia resoluit, an magis Deo obligat? Nónne solénior erit statio tua, si & ad aram Dei steteris? [60] Accepto corpore Domini & reseruato vtrunque saluum est, & participatio sacrificij, & executio officij. Si statio de militari exemplo nomen accipit (nam & militia Dei sumus) vtique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, stationes militum rescindit. Nam lætitia libentiùs, tristitia sollicitiùs administrabit disciplinam.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

1. DE ORATIONE.] *Etsi initio* Orationis *vox à Tertulliano accipiatur in genere, post nihilominus explicationem Orationis Dominicæ ferè vsurpatur pro Oratione mystica, seu sacrificio Christiano, vt illi sint idem* Oratio *&* Sacrificium; *quare existimaui hoc loco potius commonere quæ Rhenanus adnotauit in libr. de Coron. militis, de Sacrificij seu Missa Christiana per ipsum Christum institutione, & vsu continuo iam inde ab Apostolis ad nostram ætatem vsque. Quam antiquitatem quum vnde ferè ille proponat, nos etiam Tertulliani testimonio comprobabimus, vt non sit difficile hinc intelligere, qualis tum Missa Africana fuerit, idque verbis quàm poterit fieri paucioribus, remittentes Lectorem ad Liturgica nostra Latinorum pag. 161. & sequ. vbi locus ipsos, sicuti sic habent, reperire est, & ex alijs Patribus similia licet colligere.*

Missam (*inquit Rhenan. Adnotat. in 3. lib. adu. Marc idipsum paucis repetens vbi suprà*) *dixit ea ætas pro missione. Vnde sacrificio id vocabulum accommodatum ex hac occasione. Catechumeni in templo manebant donec Euangelium exposuisset Episcopus, similiter Energumeni, Illuminandi, & Pœnitentes. Tum clamabat Leuita* (*iuxta B. Dionys. Areopag. libr. de Hierarch. Eccles. & Clement. Rom. de const. Apostol. Tertull. quoque de præscript. aduers. hæret.*) *post benedictionem singulorum ab Episcopo factam: Catechumeni* (*& sic de reliquis*) *exeunte in pace. Ab hac itaque dimissione, non vulgus modò* (*vt ille*) *sed & Ambros. epist. 33. & B. August. serm. 227. de tempore.* Missæ *appellationem sacro tribuerunt. Hoc antiquitatis mysterium in Isidori Lexico legitur. Alij* Missam *deriuant à dimissione populi in fine sacri. quum* (*non hodie dumtaxat, vt ille, sed iam ab initio*) *Diaconus pronunciat, Ite Missa est. Quò alludere adnotauimus B. Cyprian. lib. de Spectac. Adnot. nostris num. 7. quum dicit Qui festinans ad spectaculum dimissus, & adhuc gerens secum, vt adsolet, Eucharistiam. Eodem etiam pertinet quod habet Auctor Tom. sequ. lib. de Anima.* Post transacta sollemnia dimissa plebe. *Hinc duplicem fuisse* Missam, *aliam Catechumenorum, aliam fidelis populi rectè adnotauit Claudius de Sainctes Præfat. in Liturgias Græcorum, cui interim magis placet, vt ab Hebræa voce Missach deriuationem accipiat vox* Missæ: *quam sententiam & nos probabilem adnotauimus dict. Liturg. nostrorum pag. 36. Tertullianus interim* (*sicut & de alijs Patribus tam Græcis quàm Latinis adnotauimus in Epist. S. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.*) *alijs appellationibus diuersis* Missam *circumscribit. Apologetici enim cap. 39. vocatur* coitio Christianorum, communicatio orationis & conuentus & omnis sancti commercij: *& plurali numero:* cœtus & congregationes. *ac:* mysteria & diuina *eiusdem libr. cap. 6. at lib. de Coron. militis:* antelucani cœtus: *Item lib. 2. ad Vxorem:* nocturnæ conuocationes, sollemnia, conuiuium Dominicum, *&:* Dei cœna. conuentus *etiam &* sollemnia, *ac:* Orationes diuinæ, *lib. de Anima & de Ieiun. Denique lib. dicto ad vxorem de Monog. & de Cor. militis; ac hoc sub finem:* oblatio, *seu* oblationes, *ac de Cast.* oblatio per sacerdotem. *Immo verò hoc libro:* sacrificium, sacrificij participatio, sacrificiorum orationes, *ac lib. ad Vxorem 2.* sacrificia sine scrupulo. *Eodem pertinent quæ habet in Apolog.* coire in cœtum & congregationem; vt ad Deum precationibus ambiamus orantes, *& lib. de Fuga in persecut.* Colligere & collectas facere, *ac infrà hoc libro:* Habere orationem cum fratribus, de oratione & operatione participare; ac sacrificiorum orationibus interuenire. *Item:* Oblationes reddere, offerre, & commemorare per sacerdotem, *libr. de Exhort. cast.* Per noctem Deum adorare, orare, precari. *In Apolog: Et quæ restitui officia sunt:* Episcopi, Presbyteri, Diaconi, *libro hoc infrà:* Adsignare & transigere Orationem, Dominicum officium facere. *In Apolog.* Deum inuocare æternum, Deum verum, Deum viuum. *lib. de Cor. milit. & de Vel. virg.* Offerre & Oblationes facere. *Ad Scapulam:* sacrificare quomodo præcepit Deus pura prece. *lib. de Monogam.* corpus Domini inuitare. *denique impersonaliter de Cult. femin.* Sacrificium offerri, *& li. 3. adu. Marc. carmine conscripto:* offerri calicem. *Quæ omnia eo latius adduximus contra Magdenburgenses, qui ex Tertulliano sacrificium Ecclesiæ oppugnare nituntur, sed perperam si quis omnes has eius phrases diligentius perpendat, vt suprà etiam adnotauimus in lib. ad Scapulam.*

Porrò in Ecclesijs Missæ sacrificium, *aut loca ad eam rem deputata fieri consueuisse, rectè ex illo Hieron. aduers. Iouinian. quare non ingrediuntur Ecclesias, colligit idem Rhenan. vbi suprà; immò & ex illo Apostoli 1. Cor. 11. An Ecclesiam Dei contemnitis? nam interpretationem veterum talem reperire est & in nostris Liturgiis pag. 55. & sequent. Neque id solum in die Paschæ, seu Cœnæ Domini* (*vt ille*) *sed quando per tyrannos licebat singulis diebus Dominicis, vti latius adnotauimus ad lib. B. Cypr. de Opere & Eleemosynis n. 32. Quibus adde Tertulliani locum li. de Spectaculis:* Quale est de Ecclesia Dei ad diaboli ecclesiã tendere? *& illud aduers. Valentinian.* Nostræ, *inquit,* columbæ domus, simplex etiam in ædibus semper & apertis ad lucem; amat enim figuram Spiritussancti, & Orientem Christi figuram. *Alios item similes locos reperire est in Adnot. nostris ad lib. de Idolol. c. 7. n. 29.*

Atqui etiam ad altare (quod omisit Rhenanus) celebratum sacrificium, vt omittam quæ adduxi testimonia Liturg. nostrorum p. 66. & deinceps certè etiam Tertullianus agnoscit, tum hoc libro c. 11. neptiùs (inquiens) ascendamus ad altare, &c. & 14. c. si ad aram Dei steteris, tum etiã Exhort. castit. quomodo audebit orationem dicere ad altare.

Videtur etiam ad vsum luminariorum pertinere illud Apologetici: post aquam manualem & lumina.

Vasorum item sacrorum vsum, calicum & patenarum antiquum indicat lib. de Pudicitia. Præcedant ipsæ picturæ calicum vestrorum. Quos ipsos et vitreos fuisse ex eo quod sequitur ibidem: At ego pastoris eius picturam haurio, quæ non potest frangi. Cui consentit Zepherinus Papa, qui testibus Damaso & Valafrido & Radulpho, in patenis vitreis Missas celebrari constituit, vsqueadeo vt verissimũ sit quod habet vbi suprà Rhenanus: Sed & vasorum, quibus in sacrificando vtimur, magnã repertio fuisse diuersitatem, dum primum lignea, mox vitrea, tandem argentea & aurea locus factum est.

Rursum quòd non oporteat per laicum, sed per sacerdotem offerri sacrificia, præter locum illum supradictum Exhort. ad castit. disertis verbis id significat Auctor, vbi li. de Præscript. hær. de illis conqueritur, & laicis sacerdotalia munera iniungunt, & quòd alius illis Episcopus hodie, cras alius, hodie Diaconus qui cras Lector, hodie Presbyter qui cras Laicus. Quò etiam pertinet illud Apolog. Præsident probati quique seniores, & illud lib. de Cor. milit. Eucharistiam, &c. nec nisi de manu præsidentium sumimus. Vti rectè etiam adnotauit Rhenan. eo loci addens, & illud ex lib. de Castit. Ecclesiæ auctoritatem constituisse differentiam inter ordinem & plebem & honorem per ordinis consensum sanctificatum à Deo. De quo plura lib. de Cor. milit. c. 3. n. 35. & dict. libr. de Præscript. adu. hær.

Fallitur autem Rhenanus, dum pro diuersitate narrat, quòd alij lac vini loco offerebant, alij vuas tantùm, quibus plebem communicabant, alij pannum lineum musto intinctum per totum annum reseruabant, & in tempore sacrificij eum aliqua parte eius lauabant & sic offerebant. Quidam denique intinctam Eucharistiam populo dabant, fortassis propter intinctam illam buccellam quam Iudæ Christus tradidit. Nam ad sacrificij abusum spectant illa, non vsum: atque adeò varijs Concilijs damnata, sicuti alibi dicendi erit locus in Assertione Communionis sub altera specie. Et nostris Adnot. in epist. S. Cyp. ad Cæcil. n. 2. ostendimus, in calice sanctificando & populo offerendo non posse nos vti nisi vino aqua mixto.

De cantu autem & antè & post sacrificium vsitato, præter ea quæ reperies Lector in Liturgicis nostris pag. 72. & frequenter postea, admonuit quidem etiam Rhenanus ex Tertulliano l. 2. ad Vxorem, Verùm fallitur, quòd non nisi in mensa communi illum agnoscat, & vel de piorum fælicitate, vel impiorum cruciatibus dumtaxat, quum etiam ad Psalmorum & hymnorum cantum referri debere ostenderim illud Auctoris: prouocatur aliquid in medium canere, Adnotat. nostris in cap. 39. Apolog. num. 320. Certè aut cantum aut lectionem Psalmorum initio sacrificij vsitatum fuisse conuincit vel illud Apostoli 1. Cor. 14. Cum conuenitis vnusquisque vestrum Psalmum habet, &c. vti adnotauimus in lib. de Orat. Dominic. B. Cyprian. num. 6. In quorum locum breuitatis ergò post modum ex Psalmis illis, qui integri canebantur, versus aliquot (vti etiam Rhenan. adnotauit) cantari cœperunt tempori congruentes ad Introitum, Graduale, Offertorium & Communionem, vti posteriores scriptores nuncupant. Eodem pertinet quod legitur Tom. sequ. lib de Anima: aut Psalmi canuntur.

Iam verò ad Precationes ex vetustate relictas, quas vulgò Collectas vocant, eo quod populo collecto recitentur, rectè adnotauit pertinere illud ex Apolog. Tertull. Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, & mora finis. de quo vide etiam Adn. illic nostra n. 449. & 500. De ijsdem est illud Auctoris l. de Anima: aut petitiones delegantur.

Legebaturne (inquit ibidem Rhen.) aliquid ex sacris litteris in congregatione Christianorum? Etiam. Siquidem pergit Tertullianus: Coimus (seu potius, vti castigauimus: cogimur) ad litterarum diuinarum commemorationem, &c. in quorum locum ibidem latius Adnot. nostris num. 51. ostendimus successisse quæ hodie cantantur, Epistolam & Euangelium. Pertinent eadem hæc verba libri supracitatati de Anima: prout scripturæ leguntur.

Ex ijs autem quæ sunt intermedia: Kyrie eleison, &c. Græci addiderunt (vti idem Rhenan. adnotauit:) siquidem hi sacra sua à Kyrie eleison solebant auspicari, qui mos adhuc obseruatur in ferijs Paschalibus. Hymnus: Gloria in excelsis, non ab illis, vti opinatur, sed à Telesphoro Papa est additus, initio sumpto ex Euãgelio Luc. 1. nam apud Græcos non reperitur, vti videre licet in nostris Liturgicis pag. 142. Alleluya ab Ecclesia Hierosolymitana mutuati sumus.

De Sermone ad populum Missæ tempore, intelligitur illud Auctoris, dicto libro de Anima: aut adlocutiones proferuntur.

Post Euangelij lectionem & Concionem (inquit idem Rhenan.) foras missis Catechumenis Symbolum legebatur. Initio quidem Symbolum Apostolicum, vt ex Missa S. Iacobi patet, quod paulatim auctum fuit: quò pertinere videtur quod suprà ex Apolog. cap. 39 adduximus: Deum inuocamus, Deum verum, Deum viuum, &c. ex quo proinde etiam sumptum videtur illud Symboli Constantinopolitani: Deum verum de Deo vero, sicuti etiam Apolog. cap. 2. Deum de Deo, lumen de lumine.

Et mox (addit idem) fiebat variarum rerum oblatio, quas sacerdos benedicebat non tam in priuatum cuiusque vsum, quàm in communem pauperum refocillationem. Quod ex parte verum est de nummis qui offerebantur in arcã: nam huc pertinet illud Apolog. c. 39. Modicã quisque stipem menstrua die, vel cùm velit, & si modo velit, & si modò possit apponit; nã nemo cõpellitur. hæc quasi deposita pietatis sunt; nam inde dispensatur egenis alendis, &c. Verũtamen & alia offerri solere ad sacrificium necessaria, immò & quædam fructus benedictionis ergo, latè demonstrauimus Adnot. nostris ad lib. B. Cypr. de Opere & eleemos. num. 33. Quemadmodum etiam in eo fallitur quod ad eiusmodi oblationes refert illud Tertull. lib. de Cult. fœmin. aut sacrificium offertur. quum ita intelligi eum locum prohibeat quod subiungitur: aut verbum Dei prædicatur. Vnde & mos (inquit idem) aquam & salem benedicendi nobis etiamnum durat, sed extra sacrificium, quinpotius à prima institutione per Alexandrum Papam ante sacrificium.

Deinceps adnotandum ex Rhenano illud quod primo fere loco ponitur, sed hic magis quadrat: Eucharistiam (inquit) quam quidam bonam gratiam interpretantur (eius & ego consentire me indicaui Adnot. in B. Cyprian. de Laps. n. 94) videtur Tertull. à gratiarum actione dictam putauisse, quòd dicat 1. l. adu. Marc. super alienum panem alij Deo gratiarum actionibus fungitur. Vnde & sacerdos consecraturus, Christum imitando, dicit: Gratias agamus Domino Deo nostro, & mox: Verè dignum & iustum est, æquum & salutare, nos tibi semper & vbique gratias agere, Domine sancte pater omnipotens, æterne Deus. Per Christum Dominum nostrum. Quibus verbis quidam putant (quod & nos verum esse comprobauimus Adn. in l. B. Cypr. de Orat. Domin. n. 85.) Apostolos et antiquos, λειτουργίαν auspicari consueuisse, quam nos Missam vocamus, quasi præmonito populo per præcedentem exhortationem: Sursum corda. Quale illud olim in Romanorũ sacrificijs sollemne: Hoc age, si modo licet sacris prophana comparare. Et arbitrantur quidem illi Missam (eam nempè quæ fidelium dicebatur) incepisse dicente sacerdote: Dominus vobiscum (cuius etiam meminimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. lib. de Exhortat. Mart. num 32.) & mox: Sursum corda, deinde: Gratias agamus &c. vt suprà. Post quæ verba putant illum statim subdidisse: Qui pridie quàm pateretur. &c. Nam Canonem: Te igitur, &c. à quodam scriptum aiunt, cui Scholastico cognomen, & in-

à quodã conscriptũ aiũt, eius Scholastico, cognomẽ & indicat D. Gregorius hoc paulo ante suam ætatem factum, & alium habet Ambrosium. Id quod verum arbitror (inquit ille, & certè mea quidem sententia) quo ad priorem illius partem. Nam posteriores inuocationis & benedictionis partes, ipsiss. antiquitatem præ se ferunt, & admirabilem spirant sanctitatem.

Etenimvero (inquit idem Rhenanus & rectè) Innocationis *in gratiarum actione, sic enim Eucharistiæ consecrationem vocat, obiter meminit Irenæus (loco nempè ab Epiphan. citato hær. 32.) & in* Æonas Æonum *in est in* secula seculorum *in eum qui in Gratiarum actionibus est, panem & calicem, ab orthodoxis dici tradit, id est adhuc obseruat Ecclesia. Huic simile est istud Tertulliani lib. de Spectaculis*: Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere; εἰς αἰῶνας alij omninò dicere nisi Deo & Christo. *Qui notanter addit illud:* in Sanctum, *eo quòd antiquitus post verba consecrationis populus respondebat:* Amen; *nisi fortè illic in ipsum sacerdotem stomachetur. nam illud:* secula seculorum *non reperi vsquam à populo responsum.*

Quoniam verò (pergit idem Rhenan.) Pontifex quidam Romanus (Sixtus 1.) instituit ante consecrationem Sanctus Sanctus Sanctus *à populo cantari (ad quod alludit etiam Auctor hoc lib. cap. 3.) fuit opus aliquid Præfationis, quam agnouit etiam B. Cyprian. de nomine vbi suprà, addere, quod quasi viam pararet & ad quod responderet canticum illud. In hoc itaque post verba illa:* Per Christum Dominum nostrum, *adiectum volunt*, Per quem maiestatem tuam, *& quæ sequuntur. hactenus ille.*

Quibus adiungendum (præter varias periphrases Consecrationis quas commemorauimus in sæpedictam 63. epist. B. Cyprian. ad Cæcil. num. 39.) quod Tertulliano hæc in re non modò nota sit, vox supracitata: gratiarum actionis, *pro consecratione, sed etiam nũcupetur lib. 2. ad Vxorem:* Christi inuocatio, diuina benedictio, *& lib. de Pudicit.* Sacramentum benedictionis, *denique lib. de Ieiunio*, consecratio, *in hæc verba*: Nobis omnis dies etiam vulgata, consecratione celebratur.

Neque verò hic prætermittenda tum fideliũ astantiũ, tum sacerdotis, quæ post consecrationem fit Adoratio. *Huc enim pertinere non dubito, quod toties in hoc libro eius fiat mentio: nos comprendij gratia illud adferimus cap. 11.* Nos Dominum adoramus. *Itẽ vbi etiam modum indicat*: Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimiùs elatis, sed temperatè & probè elatis. *Item illud Apologet. vbi suprà*: vt qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. *Denique quod habet lib. de Idolol.* attollere ad Deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare. *Geniculari autem in adorando quod vocat Tertull. cap. 3. de Coron. milit* de geniculis adorare, *adnotat Rhenanus pænitentis esse. Qui stans autem (inquit) adorat, tamquam iam veniam consecutus gratias agit.*

Iam verò sequitur ipsum sacrificium, *quod interpretantur illis verbis fieri Officiorum Ecclesiasticorum scriptores, vbi dicitur:* Vnde & memores, &c. offerimus præclaræ maiestati tuæ, &c. *Quò pertinent quæcunque inter de* oblatione *&* sacrificio *ac* Sacrificiorum orationibus, *ex hoc Auctore adduximus. Item & illud lib. 3. aduer. Marc. vbi prophetam Malachiam explicat*: sacrificium mundum gloriæ scilicet relatio & benedictio & laus & hymni. *De qua re etiam aliquid diximus in eandem epist. B. Cyprian. ad Cæcil. Quin quod Tertullianus ceremoniam, qua sacerdos offerens ad imitationem Christi in cruce vtitur, his verbis hîc explicat*: Nos verò manus non tantùm attollimus, sed etiam expandimus diuina passione modulantes. *Ad quod etiam alludit lib. 1. adu. Marc.* Ad alienum, *inquit*, cœlum alij Deo expanditur, in aliena terra alij Deo sternitur. *et lib. de spect.* Illas, *inquit*, manus quas ad laudandum Dominum extuleris.

De Sanctorum & defunctorum commemoratione *videantur Missæ & Liturgiæ SS. Iacobi Clementis Romani, Dionysij Areopagitæ, Basilij & Chrysostomi, aliáque Patrum testimonia in nostris Liturgicis pag. 77. 78. ac 79. de defunctis nominatim, ex institutione Apostolica.*

Redeamus ad Rhenanum Post consecrationem, inquit, dicebatur Oratio Dominica, *quam Christus (Auctore Hieronymo lib. 3. adu. Pelag.) docuit vt ea in corporis illius sacrificio quotidie vterentur. Ad id alludere etiam videtur Auctor infrà c. 9. his verbis*: præmissa legitima & ordinaria Oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones

Hic interserendum Osculum pacis, *quod Rhenano excidit, de quo ante communionem vsitato latè meminit Auctor cap. 14. cuius hæc verba hic sufficiant*: Quæ oratio cum diuortio sancti Osculi integra? quem Domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, à quo sine pace receditur?

Addit Rhenanus: Deinde populus communicabat vnde adhuc in hunc vsque diem vltimo cantico Communionis *nomen mansit; dum enim communicaret populus, versus aliquot è Psalmis Dauidicis cantabantur. Quorum vtrumque, ex Liturgicis scriptoribus notius est, quàm quod probatione indigeat. Nos hic dumtaxat adferemus, quòd variè videatur Tertulliani ætate communicatum: Nonnumquam sub vtraque specie, quò pertinent illa lib. 2. ad Uxorem*: De cibo, de poculo inuadere, *&* De cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? *Nonnumquam etiam sub altera specie, quò illud spectat eiusdem libri*: Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit, panem non illum credit esse qui dicitur. *Item illud libri de Monog*, Et illi planè dabunt viros & vxores, quomodo buccellas. *& illud huius lib. vlt. c.* quòd statio soluenda sit accepto corpore Domini. *Item* accepto corpore Domini & reseruato. *De qua re aliquid diximus in Epist. Cyprian. ad Cæcil. num. 2. & Deo fauente latiùs dicta Assertione Communionis sub altera specie iam nuper à nobis promissa; ad quem etiam Tractatum differimus, quæ habet Rhenanus de cannis seu fistulis argenteis, quibus solent laici haurire sanguinem Domini, & quæ de Oblatione intincta adfert ex Concilio Turonensi.*

Hic occasione illius: de cibo, de poculo inuadere; *& illius*: accepto corpore Domini & reseruato, *obiter facienda est mentio consuetudinis Ecclesiæ antiquioris, sublata in Concil. Rotomagensi, qua in manus tradebatur Eucharistia, de qua tractauimus Adnot. in lib. B. Cypriani de Lapsis. num. 82. & alterius, qua domum deferebatur, cuius meminit & Rhenanus, & nos ibidem n. 92. & in l. de Spect. n. 7. Qua adeo postea est conseruandi corporis Domini consuetudo contra eos facit, qui solùm in vsu huius sacramenti corpus Domini agnoscunt, atque adeo conseruari nefas putant. Mitius paulo sentit Rhenanus, qui abusus taxans, vsum tamen comprobat, Canone Conc. Turonensis, qui exstat apud Burchardum (Vuormatiensem, non sicuti malè habent libri excusi, Burbocomagensem) qui sic habet: Ut omnis presbyter habeat pixidem, & vas tanto sacramento dignum, vbi corpus Dominicum diligenter recondatur ad viaticum recedentibus à sæculo. Et paulò post: Sempérque sit obseruata sub altari propter mures et nefarios homines. Et de septimo in septimum diem semper mutetur, id est à presbytero illa sumatur, & alia quæ eodem die consecrata est, in locum eius subrogetur, ne fortè diutius obseruata, mucida, quod absit, fiat. Quanquam interim adhuc variat ancipi suam sententiam; dum ait, quòd vetustissimus Clementis Pontificis Canon apud eundẽ Burchardum, prohibeat veterem Eucharistiam adseruari, quare & illius sensus genuinus à nobis hîc explicandus est, differendo confirmationem huius consuetudinis vsque ad dicti libelli nostri Deo fauente editionem. Imprimis autem grauiter hallucinatur ille hoc asserens, quum Magdeburgenses ea potiss: de caussa Epist. S. Clementis Romani ad Orthod. reijciant, quòd ea reliquias corporis Dominici asseruari velit. Et certè id petere illa verba a Rhenano citata indicant: Cum timore clerici*

reliquias corporis Dominici *debent custodire fragmentorum, ne qua putredo in sacrario inueniatur, ne quum negligenter agitur (quod nescio an sciens ille omisit) portioni* Corporis Dominici *grauis inferatur iniuria. Et si negligenter agendo pro portione* corporis Domini *nostri Iesu Christi, presbyter minora non curat admonere officia grauis anathemate percussus digna humiliationis plaga feriatur. Cui simile est illud Constit. Apostol. lib. 8. Postquam omnes communicauerint, inferant Diaconi reliquias quæ supersunt, in* παστοφόριον *(quod nos appellamus tabernaculum.) Si dixisset Rhenanus Clementem vetuisse diu reseruari, non esset reprehensione dignus. Nam hoc est quod apud illum subijcitur: Certè tanta in altario holocausta offerantur, quanta populo sufficere debeant: quod remanserint, in crastinum non reseruentur, sed cum timore & tremore clericorum diligentia consumantur. Qui autem residua* corporis Domini *(ergo etiam extra vsum) quæ in sacrario relicta sunt, consumunt, non statim ad communes accipiendos cibos conueniant, ne putent sanctæ portioni commiscere cibum, qui per aqualiculum digestus in secessum funditur. Et tamē reliquias non omnes consumi solere, sed quasdam relinqui in sacrario disertis verbis indicat, dum iterum postea repetit: A principio Epistolæ hunc locum de sacramentis delegans bene intuendum, vbi non murium stercora inter fragmenta* Dominicæ portionis *appareant, neque putrida per negligentiam remaneant clericorum, & conuenienter (pro quo forte legendum communicantes) qui accipere sibi medicinam desiderant, putrida cum viderint, magis cum fastidio videantur accipere.*

Denique post hac omnia celebrabatur Agape pauperum, quam distinctam fuisse (contra quàm sentit Rhenanus) ab ipso sacrificio, ostendimus sæpedicto apolog. 39. cap. num. 517.

His addendum ex eodem Rhenano, solere à ieiunis Eucharistiā sumi, excepto vno anniuersario die Cœna Domini, quod & postea sublatum apud Christianos. Intellige conuiuium illud in die Cœna Domini, vti adnotauimus ad Epistolam illam sæpedictam B. Cypriani ad Cæcil. n. 45. etiam ex illo Tertull. supracitato lib. ad Vxorem: quid secreto ante omnem cibum gustes. *quibus addo quæ hic habet de ieiunantibus cap. vlt. pulchre etiam ostendens* corpore Domini *non solui ieiunium: nam id Stationis nomine intelligit. Quod adeo mirè facit ad astruendam veritatem* corporis & sanguinis Domini *in Eucharistia, de qua latius infra cap. 6. & lib. 3. adu. Marc. sicuti & multi loci hic citati eandem confirmant.*

Deinde etiam hic adnotandum, quòd c. 9. huius libri docet Auctor & ab ira & ab omni animi confusione animum debere esse liberum: *quippe quo confirmetur catholicorum sententia de præmittenda confessione ante Eucharistiam: de qua aliquid etiam diximus ad l. de Lap. B. Cypriani n. 64.*

Postremò quod hic adfert ex Concilio Triburiensi Rhenanus de Missarum numero, latius tractauimus in Epist. B. Cypriani ad Cæcil. n. 48. Quid verò sentiendum de illis qui Eucharistiam mortuis in eos inserebant, quod prohibetur Concil. Carth. can. 6. alibi erit dicendi locus, dum & de Baptismo mortuorum agemus ibidem (vti adnotat Rhenan.) prohibito initio libri de baptismo.

CAP. I.

1. Dei spiritus & Dei sermo. &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De orationis Domiocæ auctoritate & substantia. *Nonè autē & hic & paulopòst,* Christus Dei spiritus *dicitur, quod videtur pertinere ad errorem Veterum, qui etiam Spiritum sanctum illum vocabant, de quo latius in Prolegome. Imitatur autem finem huius capit. ad verbum ferè Cypr. libro de Oratione Dominica ante expositionem eiusdem. Lego autem:* nonis, *pro:* nobis.

3. Ceterùm quidquid retrò fuerat, &c.] *Pulcherrimè distinguit legem nouam à vetere, quòd per hanc* Circumcisio mutata, Lex suppleta, Prophetia impleta, & fides perfecta sit. *Atque paulopost vbi dicitur:* Ex sermone, quo enuocitur: ex spiritu, quo tantum potest, *desideratur haudubie tertium membrum:* ex ratione qua docetur: *quare & in contextu id addendum putauimus. Pertinent autem ad phrasim Tertullianicam* Benedicti *item,* modestum fidei breuiarium, *pro compendio.*

CAP. II.

4. Incipit à testimonio Dei & merito fidei, &c.] *Tractat cap. hoc:* De interpretatione illius, Pater noster qui in cœlis es. *in quo rursum eum imitatur B. Cyprian, item & Venantius Fortunatus de Orat. Domin. ijsdem pene verbis, quum dicit: In hac confessione &* Deum veneramur, *& mandata sequimur,* & fidem nostram exponimus, *& eos qui Patrem in cælis abnegant refutamus.*

5. frequentiss. Dominus Patrem nobis pronunciauit Deum.] *Loci quibus Christus* Dominus patrem nostrum pronunciauit Deum, *sunt Matth. 5. 6. 10. 16. & 23. Luc. 12. & Ioan. 8.*

6. filios genui.] *Siue sic legas, siue:* generaui, *vti legitur suprà lib. adu. Iud, & lib. 3. adu. Marc. infrà, perinde est. Quod autem alibi legit S. Cypr.* spreuerunt, *seu* reiecerunt, *hic transfert,* non agnouerunt, *paraphrasticos.*

7. Ne mater quidem Ecclesia præteritur.] *Sic cum Gagnæo, pro eo quod irrepserat:* Ecclesiam, *in editione saltem Lugdunensi. Atqui alludere videtur, ad hunc locum B. Cyprian. lib. de Vnitate Eccles. quum dicit: Deum habere non potest patrem qui Ecclesiam non vult habere matrem. Vide similem locum infrà l. ad. Mart. c. 1. n. 5.*

CAP. III.

8. Nomen Dei Patris, &c.] *Istud cap. hoc titulo insigniuimus:* De sanctificatione Dei nominis in nobis. *Et verò etiam hoc imitatur B. Cypr. & Venantius Fortunatus vbi suprà.*

9. Iam enim filius nouum Patris nomen est.] *Gagnæus habebat:* non, *sed istud rectius Gelenius ex Anglico cod. Explicatur enim quid velit his verbis à B. Cypr. Quod* nomen (Filij *inquam) nemo nostrum in Oratione auderet attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare.*

10. angelorum si meruerimus candidati.] *Iterum sic lego cum Gagnæo, pro eo quod Gelenius substituerat:* si meminerimus. *neque enim hoc vllum sensum habet, & illud optimè conuenit:* candidati angelorum si meruerimus: *quippè qui alioqui ad angelorum honorem, quem (vti candidati apud Romanos Consulatus) petimus, peruenire non possimus nisi mereamur, quemadmodum rectè interpretatur Rhenanus illud:* candidatus æternitatis, *ac* restitutionis candidatos, *l. 2. adu. Marc. Simili etiam phrasi à contrario sensu dixit Auctor:* candidatis diaboli, *lib. de Cor. militis, &* candidatus timoris, *lib. de Fuga in persecut.*

11. orando pro omnibus, &c.] *Fortunatus hūc locū imitatus paulo clarius. Quia ipsa oratione non continetur expressum:* in nobis sanctificetur nomen tuum, *iubemur (sic enim lego, pro:* videmur) *non tantummodo pro nobis orare, sed & pro illis, qui necdum ad baptismi meruere gratiam peruenire; nam in Christo pleniss. charitate docemur etiam pro inimicis orare.*

CAP. IIII.

12. Secundum hanc formam subiúngimus, &c.] *Inscripsimus hoc caput,* De verbis: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra. *In quo etiam imitantur hunc B. Cypr. & Fortunatus, præterquam quod iuxta ordinem Orationis Dominicæ, secundam petitionem:* Veniat regnum tuum, *huic præponat. Auctor videtur ea de caussa ordinem mutasse, quòd eodem ferè pertineat què præcedens, quemadmodum etiam illis verbis indicat:* Secūdum hanc formam.

13. Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.] *Etsi codices omnes Græci & Latini qui hodie exstant, addant:* sicut, *quia tamen in contextu nulla illius comparationis explicata mentio; retinuimus hanc lectionem; quod in B. Cypr. non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud:* sicut *explicat.*

14. Ex interpretatione enim figurata, &c.] *Clarius sic B. Cypr. Vt in vtroque, id est, corpore & spiritu voluntas Dei fiat, oramus.*

15. vt possit scilicet fieri & in cœlis.] *Quod obscurè dicit,* potest

potest sic explicari, vt dum voluntatem Dei facimus in terris, eandem & postea faciamus in cælis.

16. Est & illa Dei voluntas, &c.] *Istud sic explicat Fortunatus: Fiat voluntas tua. Patris voluntas erat, quod filius prædicaret, quod passus & mortuus est, & resurrexit, sicut ait: Non veni, &c. Ergo orandum est vt nos similiter mereamur docere (sic lego, pro: ducere) agere, sustinere, & in ipso resurgere, vt possimus cum ipso regnare.*

17. Pater, inquit, transfer poculum istud.] *Latinè dixit quod Græcè est Luc. 22.* τὸ ποτήριον τοῦτο, *pro quo noster interpres: calicem istum. & nisi quid, iuxta quod Latinum adnotauit, pro:* πλὴν ἀλλά.

CAP. V.

18. Veniat quoque regnum tuum, &c.] *Titulus huius Capit.* De illo: Veniat regnum tuum, *In quo etiam Auctorem sequuntur B. Cypr. & Venantius Fortunatus, quorum ille iisdem verbis: Regnum etiam nobis Dei repræsentari petimus, id est præsens facere, sicuti & alibi diximus.*

19. & ad nostram suspensionem, &c.] Suspensionem *accipit pro: suspensa exspectatione, vel ex eo patet quod præcedit:* quod ab illo exspectamus. *Quod sic expressit Fortunatus, qui omnem spem in futuri regni facultate plantamus.*

20. quomodo quidam pertractum, &c.] *Et hîc nouè pertractum pro prolongatione accipit, sicuti & Plin.* pertrahere *vitam dixit lib. 28. c. 1. Clarius sic reddidit Fortunatus: Agnoscitur his verbis eos increpare personas, qui sæculi istam vitam diutius volunt* protrahere.

21. Nam vtique vltio illorum à seculi fine dirigitur.] *Malim legere* ad seculi finem, *sed etiam illud non displicet. Eidem autem modo explicat istud Apocal. S. Cypr. vt differatur vltio ad consummationem vsque temporum, libro de Bono patient.*

CAP. VI.

22. Sed quàm eleganter diuina sapientia, &c.] *Caput hoc tractat* De petitione: Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. *In quo etiam illum imitantur qui suprà, quorum vterque ad quotidianam istud communionem refert, de qua latius Adnotat noster in B. Cypr. libro de Orat. Domin. n. 48.*

23. Tum quod & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum.] *Librum hunc vel ipsi Magdenburgenses adferunt, vt doceant in Sacramento Eucharistiæ corpus & sanguinem Christi, verè & substantialiter distribui. Pro quo facit tum locus iste, & quod mox subiungit:* indiuiduitatem à corpore eius, *tum sub finem apertiores:* accepto corpore Domini, & Accepto corpore Domini & reseruato. *Item illud ex lib. adu. Iud.* Sic enim Christus reuelauit panem corpus suum appellans. *Et ex lib. 4. adu. Marc.* acceptum panem & distributum discipulis corpus suum illum fecit. *& quod ibidem paulopòst sequitur:* Ita & nunc sanguinē suum in vino consecrauit. *Ne quis interim calumnietur, non ignoro ibidem legi:* Hoc est corpus meum, dicendo, id est figura corporis mei. *sed eius loci interpretationem illuc reiecimus, ne hic prolixiores simus. Certè id etiam Magdenburgenses à dicta sententia sua non auertit, maximè quum legissent & alium locum apertiorem lib. de Pudicitia:* atque ita exinde opimitate Dominici corporis vescitur, Eucharistia scilicet. *Exstat etiam omnium apertiss. quem illi non videntur animaduertisse lib. de Resurr. carn.* Caro corpore & sanguine Domini vescitur, vt & anima de Deo saginetur. *Verùm hic vnus restat scrupulus, quod fatentur quidem illi veritatem corporis & sanguinis Domini in distributione, verùm sub pane (inquiunt) & vino; allegantes ad hoc cum hunc locum quem tractamus, tum in quibus panis fit mentio, aliquot iam adducta testimonia. Verùm alia illa testimonia, vbi panis nulla mentio, tam sunt aperta, vt non videatur alium sensum locus ille accipere posse, quam* in pane censetur, *hoc est sub specie panis. Alioqui enim non dixisset,* panem copus suum fecit, *sed in pane, vel sub pane: item cùm dicit:* opimitate corporis Domini, *addit* Eucharistia *scilicet, non autem pane. Certè quod non maneat communis panis in Eucharistia, aperte indicat l. 2 ad Vxorem:* Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit panem, non illum credit esse qui sumitur. *Nec obstat quod addas loco supradicto:* panem corpus suum appellans, *quasi id intelligas vt debet:* panem appellans corpus, *non mirum: quia panē corpus suū fecit, imò verò etiam si accipias vt illi:* corpus appellans panem, *interpretantur similem Apostoli locum 1. Cor. 11. vbi panem Eucharistiam vocant SS. Ambr. & August. quia initio panis fuit, sicuti in Exodo, virga in serpentem mutata adhuc virga vocatur. Deinde loquuntur Patres iuxta morē scripturarum, quæ res quales apparent, solet appellare: vt: Gen. 18. viri appellantur angeli in specie virorum apparentes. Denique quia panis cælestis est, sicuti eum vocat S. Cypr. quum pene iisdem verbis locum hunc interpretatur. Qui si duntaxat in pane, vel sub pane intellexisset corpus Domini contineri, non dixisset ibidem:* Qui corpus eius contingimus, *&:* à Christi corpore separemur, *ac:* dum quis abstentus separatur à Christi corpore, *& iterum:* qui corpus eius adtingunt, & Eucharistiam iure communicationis accipiunt, *quemadmodum paucis ibidem adnotauimus num. 47. 48. 49. & in Epist. eius ad Cæcil. plura, num. 12. Reperiet etiam locos similes innumeros Lector in nostris Liturgicis Latinorum, qui non solum ad veritatem corporis & sanguinis Domini, sed etiam ad Transsubstantionem pertinent: quo pertinere videtur & Auctoris illud supra citatum* acceptum panem, *&c.* corpus suum fecit. *Si enim corpus suum fecit, ergo iam non amplius panis est, Apertior est locus ferm. De Cœna Domini inter S. Cypr. opera.* Panis iste, *quem Dominus discipulis suis porrigebat,* non effigie, sed natura mutatus omnipotentia verbi factus est caro, &c. *Qua voce:* mutationis *vtuntur etiam SS. Gregor. Nyss. Oratione Catechetica, & de Vita Moys. Chrysost. in Liturgia, & hom. de prod. Iudæ, Amb. de iis qui myst. init. cap. 9. ac Damasc. lib. 4. cap. 14. Similiter dixit S. Cyrill. Hieros. Catech. mystag. 4.* οἶνον μεταβάλλειν εἰς αἷμα, *quod transmutare rectè vertit interpres. Transformationem item transfigurationem transitum, seu conuersionem agnoscunt Theodophil, in c. 26. Matth. & 14. Marc. Ambr. lib. 4. de fide ad Gratian. cap. 5. Euseb. Emisen. hom. 5. de Pascha, Isid. lib. 1. de offic. & lib. de sacram. corp. Domini, Fulbertus Epist. ad Deodatum. & Algerus de hoc sacramento. Denique Concil. Lateranense sub Inocentio 3. etiam Transsubstantiationē agnoscit, sicuti & postea Concil. Florent. tract. de Sacram. & Tridentinū, vtpote qua clarius exprimitur vnius substantia in alterā substantiam transmutatio, sicuti iam olim & Trinitatis & Homousiĳ voces in Ecclesiā introduxere Veteres aduersus Arrianos. Porro antiqua vox est* indiuiduitas, *pro perpetua adhæsione; sic autem hunc locum explicat S. Cypr. ne dum abstenti, & non communicantes, à cælesti pane prohibeamur, à Christi corpore separemur.*

24. Quod solum fidelibus necessarium est.] *Alludit ad illud quod prius dixit: Quærite primum regnum Dei, & reliqua adiicientur vobis. Nam cùm Dei sint omnia (inquit S. Cypr.) habenti Deum nihil deerit, si ipse Deo non desit: quod ipsum latius & exemplis & scripturis explicat.*

CAP. VII.

25. Consequens erat.] *Huius cap. inscriptio hæc à nobis posita est:* De peccatorum remissione. *nec verò minus hic illi duo Tertullianum imitantur.*

26. Sciebat Dominus se solum sine delicto esse.] *Sanè intelligendus locus, sicuti & similes scripturæ sacræ loci, vti alicubi adnotauit S. August. ne excludatur beata Virgo Deipara, quā sine omni delicto vixisse ille asserit.*

27. dimitti.] *Similiter lib. 4. aduers. Marc.* Quis mihi delicta dimittet? *quod adnotandum pro veteri nostro interprete contra Erasmum, qui contendit debere legi* Remitte, *sicuti etiam adnotauimus ad supradictum libro B. Cypr. de Orat. Domin. num. 16.*

28. Exomologesis est petitio veniæ, &c.] *Hic pro ipsa*

Confessione delictorum Exomologesis, supra pro toto actu pœnitentia accipiebatur, lib. eiusdem argumenti.

29. Debitum autem in scripturis delicti figura est.] Figura hic pro significatione accipitur. Addit autem: in scripturis, quia sic accipitur debitum pro delicto, Matth. 6. & 18. non autem apud scriptores prophanos. Rationem autem etiam reddit Fortunatus, hunc locum explicans: Quia & debentur peccata, & requirenda sunt. Nam sicut debitor a creditore requiritur, ita peccatum à Deo in die iudicij necesse est exigatur.

30. nouissimum quadrantem.] Alludit ad locum Matth. 5. De quo latius Adnot. nostris in B. Cypr. Epist. ad Antonian. num. 59. & in lib. de laude Mart. num. 31. & infrà lib. de Anima.

31. & remittetur vobis.] Etiam hic videtur aliam versionem secutus. Nam Græcè hodie habetur: καὶ ἀπολυθήσεσθε, id est, & dimittemini.

CAP. VIII.

32. Adiecit ad plenitudinem, &c.] Tractat hoc caput: De petitione illa: Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos à malo. In qua etiam illum imitatur S. Cyprian. in eo quòd omnia hæc per eadem petitione habeat, quæ interim vel August. teste legit: & ne nos patiaris induci, quemadmodum ibi adnotauimus num. 17.

33. Sed euche nos à malo.] Gagnæus: deuehe, sed Græca vox ῥῦσαι magis illud tenuerit.

CAP. IX.

34. Compedijs paucorum verborum, &c.] Inscribitur hoc, in excusis codicibus Ἀνακεφαλαίωσις. sed quum multa sequantur in hoc libro, nisi adijciamus Oratione Dominicæ minus conuenit. Interim magis placet alter titulus quasi noui capitis: Posse nos superadijcere & alias Orationes; quem vtrumque, vti & sequentes, sicuti ex margine in textum irrepserunt, iterum ad marginem reiecimus, & aliam distinctionem quam in excusis erat, secuti sumus.

35. Ab ipso igitur, &c. de spiritu ipsius iam tunc cùm ex ore diuino, &c.] Quamquam initio, vti diximus, etiam Christum spiritum Dei dicat, hic certè pro distinctis posuit Ab ipso, nempè patre: de spiritu ipsius, sancto equidem, vti cap. sequ. dicit: &, ex ore diuino, Christi. Atque adeò facit hic locus pro Trinitate personarum.

CAP. X.

36. Cum memoria tamen præceptorum, &c.] Titulum huius capitis ex duorum excusorum codicum in vnum sic contraximus: Orantes ab omni ira & animi confusione vacuos esse debere. Atque vel ex hoc contextu: Quorum præcipuum est, ne priùs ascendamus ad Dei altare, &c. patet titulum intermedium: Ne orans patrem fratri irascaris, ex margine in textum irrepsisse. Atque latius multo istud persequitur B. Cypr. explicans illud: sicuti & nos dimittimus debitoribus nostris.

37. Siquid discordiæ vel offensæ cum fratribus contraxerimus, resoluamus.] Paraphrasticῶs interpretatur illud: Si frater tuus habet aliquid aduersum te vade reconciliari, &c.

38. cùm omnis ira ab initio interdicta sit.] Alludit ad illud Gen. 4. Quare iratus es, &c. sed sub te erit appetitus tuus, & tu dominaberis illius.

39. Neque enim agnosci poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus.] Hic haud dubiè allusit ad illud sapientiæ 1. Spiritus sanctus disciplinæ effugiet fictum: atque adeò confirmatur eiusdem lib. auctoritas. verum de ea latius lib. 3. adu. Marc.

CAP. XI.

40. Ceterum quæ ratio est, &c.] Hoc caput inscripsimus cum hactenus excusis: De lauatione manuum In quo non simpliciter illam improbat, sed quòd manibus ablutis, spiritu verò sordente orationem obirent. Item quòd eam facere se dicerent tamquam commemorationem in Domini deditionem, vtpote quum Pilatus Christum dedens Iudæis, manum priùs lauerit; neque enim (inquit) Christum dedimus sed adorauimus. Alioqui permittit manus abluere, dummodò & conuersationis humanæ inquinamentum conscientiæ caussa lauemus, improbant maximè totius corporis lauacrum ad omnem orationem. Certè in cœtu Christianorum manualem aquam, cognosce Auctor Apolog. 39. cap.

41. conscientia Patrum hæreditarij rei.] Iudæos ita circumscribit, quos reprehendit quod manus non attollant in suis sacrificijs quippè qui in terram proni orare plerumque soleant, saltem in hac sua excæcatione citra Christi passionem. De more autem Christianorum latius ipse Auctor infra capit. 13.

CAP. XII.

42. Sed quoniam vnum aliquod attigimus, &c.] Huius capitis optima erit ea inscriptio: De alijs aliquot obseruationibus superstitiosis.

43. siquidem sine vllius aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritatem, &c.] Cautè legendus hic locus, ne contra Traditiones Ecclesiasticas facere videatur, quas ita defendit Auctor lib. de Cor. milit. vt pluribus non sit opus; hoc vno addito non recipiendas quidem obseruationes sine præcepto aut Dominico aut Apostolico; sed & Traditiones non aliud esse quā Apostolica præcepta, viua voce ab ijs edita, iuxta illud S. August. epist. 118. Siquid vniuersa celebrat Ecclesia, ab Apostolis eam habuisse credendum est.

44. vel eo coërcenda quòd Gentilibus adæquent.] Istud contra eos facit, qui omnium penè ceremoniarum Ecclesiasticarum à Gentilismo deriuant originem.

45. positis penulis, &c.] Haud absimiliter infrà lib. de Cor. milit. grauissimas penulas posuit. hic agit de consuetudine ponendi penulas, quum adeunt ad idola nationes.

46. cum sarabaris & tiaris.] Quum lib. de Resurrectione carnis infrà Tom. 3. eadem voces ex Daniele citentur, illuc earum tractatum distulimus, quamquam & de Sarabara aliquid diximus supra Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 4. num. 81. Illic etiam aliquid dicturi sumus de auctoritate huius historiæ trium puerorum in fornacem missorum.

47. assideondi mos, &c.] Quem impugnet hic morem, non perinde constat, maximè ob verba illa: assignata, seu transacta oratione, & illa: cùm adorassem & sedissem. quæ videntur indicare loqui eum de fine sacrificij; & alijs verbis quæ videntur significare sessionem ipsius sacrificij tempore, quum dicit: irreuerens esse, sedere sub conspectu Dei viui, angelo orationis adhuc astante. Abusum itaque peculiarem quendam suæ Ecclesiæ significet oportet, alibi non vsitatum, maximè cum non improbet: siquis in cathedra aut subsellio sederit, sicuti iam olim Episcopi & Cantores in Ecclesijs cathedralibus.

48. Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur.] Confirmat hic locus lectionem nostram in Symbolo Rufini inter opera S. Cypr. qua Adnot. nostrarum num. 158. comprobaui, quòd Hermas auctor fuerit libri Pastoris, non Hermes: vbi etiā de eius lib. auctoritate non satis probata latiùs. Atqui verba illa: Cùm adorassem & sedissem super lectum, desumpta sunt ex primo lib. 2. Hermæ, qui Pastor inscribitur. Vbi interim hodie paulò aliter legitur: Cùm orassem domi, & consedissem super lectum. Prior eiusdem liber Ecclesia inscribitur, posterior Simil. tudinum, & exstat in Orthodoxographia.

49. adoratis sigillaribus suis, &c.] Sigillaria dicebantur paruæ imagines fictilibus descripta tanquam parua signa, de quibus vetus quidam Auctor: Quomodò Deo, esse sigillaria ipsa confectis; nomen nunc non occurrit. Vtitur autem Ironicè eadem voce singulari numero lib. adu. Valentinian. vt autem (inquit, de falsitie ipsorum Deo, vti Rhenan. illic adnotauit, loquens) tantum sigillarium intrinsecus quoque exornassent. Atque adorationis ritum, quo vtebantur Gentiles, explicat Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 2. In adorando (inquit) dexteram ad osculum

referimus, totúmque corpus circumagimus, quod ad lanam fecisse Gallia religiosius credunt. Illud autem adoratis sigillaribus residendo, confirmatur ex Plutarcho, qui Numa Pompilio adscribit: Vt Deos adoratnes sedens. quod & vter Prouerbij vsurpatur.

50. angelo adhuc orationis astante.] Alludit quidem ad illud Luc. 1. Apparuit illi angelus stans ad dexteram altaris incensi; verùm referri potest etiam (vt ind fincè loqui censeatur) quemadmodum Patres SS. Ambros. Augustinus, & Chrysostomus, dum ex eo loco colligunt sacrificio nostro Christiano interesse angelorum frequentiam. Immò verò hinc confirmatur ea pars Canonis, quam post consecrationem petimus: Supplices te rogamus omnipotens Deus, iube hæc perferri per manus sancti angeli tui in sublime altare tuum, &c. quod pluraliter expressit in sua Missæ Canone Ambros. per manus angelorum tuorum, lib. 4. de Sacram. cap. 6.

CAP. XIII.

51. Atqui cum modestia, &c.] Loco trium diuersarum inscriptionum vnicam hanc substituimus: De modo adorationis Christianorum. De quo adeò plura reperiet Lector Adnot. nostris ad Apolog. hæc verba: Illuc in cœlum suspicientes Christiani, manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia ex pectore. item ad similia verba B. Cypr. libr. de Orat. Dominic. num. 6. 7. & 9.

52. Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, &c.] Ad verbum etiam hæc transscripsit loco dicto B. Cypr. verùm ibidem mentem vtriusque indicauimus, loqui eos de oratione fidelium priuata in sacrificio, non autem de oratione publica, quam clara voce pronunciatam, immo & decantatam ibidem ostendimus nu. 6. & Apolog. cap. 39. num. 520.

53. Dæmonium oraculi Pythij, &c.] De Pythij dæmonis oraculis vide initium lib. de Anima infrà To. 3. Cur etiam Pythius dictus idem, qui Delphicus, diximus Adnot. nostris in Apolog. cap. 22. num. 351.

CAP. XIIII.

54. Alia iam consuetudo inualuit, &c.] Inscriptionē hanc habet cap. istud: De osculo pacis & communione corporis Domini non omittendis à ieiunantibus.

55. osculum pacis, &c.] Istud obseruatum fuisse iam ab ipsis Apostolorum temporibus manifestius est ex nostris Latinorum & Græcorum Liturgiceis, quàm vt confirmatione sit opus: quare illuc Lectorem remittimus.

56. Quale sacrificium, &c.] Initio huius capitis plures adduximus Tertulliani locos de sacrificio.

57. Sic & die Paschæ.] Quum ipso Dominico die Paschæ, immò nec tota Pentecoste ieiunare permissum fuerit, oportet vt diem Paschæ, diem passionis Domini hic intelligat, iuxta quod suprà lib. adu. Judæos: Pascha enim passio Domini est. ac lib. 4. adu. Marc. Quo pateretur Paschæ diem elegit Dominus. Eo enim die: communis & publica est ieiunij religio, & meritò osculum deponimus. cuius postremæ ceremoniæ commissarationem reddunt, qui de diuinis scribunt officijs (eo quod osculo Christum tradiderit Iudas.) Si quis velit & ad feriam quintam referre, qua die institutum est sacrificium, oportet vt eo tempore nendum introducta fuerit in Africa consuetudo, qua post cœnam communicabant, de qua latius egimus in epist. B. Cypr. ad Cæcil. nu. 45. & 48. vbi & generalem Ecclesiæ contrariam consuetudinem, quod etiam eo die ieiunij communicarent fideles, commonstrauimus.

58. Similiter de stationum diebus, &c.] Stationes longe aliter accipiuntur ab Auctore, tum hîc, tum lib. de Cor. milit. & de Ieiunio adu. Psychicos, quàm à B. Cypriano; ille enim accipit pro conuentu Ecclesiastico (vt adnotauimus ad epist. 41 nu. 10.) Auctor verò (quantū re diligentius quàm tunc examinata ex Hrabano nostro nunc tandem deprehendo) pro statis ieiuniorum diebus. Eo enim pertinet illud: quòd statio soluenda sit. Deinde illud lib. de Cor. milit. Stationes aut alij magis faciet quàm Christo, aut & Dominico die, quando nec Christo. Nam Dominico die ieiunia non permittebantur, quemadmodum illic dicemus latius. Denique apertius lib. de Ieiunio: Quartæ (inquit) sextæque feriæ Stationes. Agnoscunt & hanc significationem hoc loco Magdeburgenses, sed peculiarem illam appellationem dicunt ieiuniorum Montanistarum. Si id verum est, ergo Montanista fuit Hermas Apostoli Pauli discipulus (quem certè in hoc imitatus est Tertullian.) apud quem lib. 3. cap. 5. interrogat Pastor: Quid est Statio? & respondet ipse: Ieiunium. Montanista fuit & S. Ambros. qui etiam rationem nominis explicat Serm. 25. in hæc verba: Stationes vocantur (inquit) ieiunia, quòd stantes & commorantes in eis inimicos insidiantes repellimus; vbi quum loquatur disertè de indicto à Christo Quadragesimæ ieiunio, quod resoluere (voce Tertullianica vtens) non liceat (neque enim hoc genus dæmoniorum eijcitur nisi nisi in ieiunio & oratione) atque adeò id comparet ad 42. mansiones filiorum Israël, stationum instar, confirmatur nostra iam dicta sententia, quòd quum priùs simpliciter de ieiunantibus, hîc de ieiuniorum statis diebus Auctor loquatur. Sicuti etiam iam olim distinguendum putauit Hrabanus noster (minimè etiam Montanista) de Instit. cleric. lib. 2. cap. 18. Ieiunium (inquit) & statio dicitur. Statio autem de militari exemplo, &c. quæ ad verbum sumpsit ex hoc ipso loco. Discernunt autem quidem (inquit idem Hrabanus) inter ieiunium & Stationem. Nam ieiunium indifferenter cuiuslibet diei est abstinentia, non per legem, sed secundum propriam voluntatem: Statio, obseruatio statutorum dierum vel temporum; dierum, vt quarta & sexta feria, de qua statione in Euāgelio dixit ille: ieiuno bis in sabbato, temporū autē, vt ieiuniū quarti, quinti, septimi, & decimi, vel sicut in Euangelio dies illi in quibus ablatus est sponsus, vel sicut obseruatio Qadragesimæ, quæ in vniuerso orbe institutione Apostolica obseruatur. Neque vero etiam illud pro Magdeburgensibus facit, quod videatur loqui hic de stationibus seu ieiunijs quæ in vesperam producebantur; quia neque S. Hieronymus epist. ad Marcellum, neque Philastrius, Augustinus, Theodoretus, Damascenus, libris de hæresibus, inter errores Montani illum morem recensent, vtpote qui scirent iam ab initio Ecclesiæ vbique ferè & ad sua vsque tempora vsitatum illum etiam apud Catholicos, quemadmodum ex Paulino patet Nolano, Natali 7. Felicis, & latius infrà T. 5. supradicto libro de Ieiunijs. His adde, quòd, vti sub finem Argumenti diximus, teste Hilario, ante hæresin hic liber scriptus sit.

59. Ergo deuotum Deo obsequium, &c.] Adnotanda est hæc ieiunij paraphrasis contra illius obtrectatores, de quo etiam latius vbi suprà.

60. Accepto corpore & reseruato.] Confirmatur hoc loco Reseruatio corporis Domini, de qua late huius libri initio num. 1.

ARGVMENTVM LIBRI AD MARTYRAS, PER IACOBVM PAMELIVM.

AD Martyras in carcere constitutos in ipsis Persecutionis quintæ Christianorum sub Seuero initijs librum hunc misit Tertullianus, beneuolentiam captans ab exemplo idiotarum, quorum dictata etiam perfectiss. gladiatoribus subinde profuerint.

I. *Imprimis verò ad pacem & concordiam adhortatur, vtpotè quam ipsam quidam in Ecclesia non habentes à Martyribus exorare consueuerint.*

II. *Deinde vt non eos conseruet, quòd segregati sunt à mūdo; quippè qui carcer sit grauior, quique iudicia non Proconsulis, sed Dei sustineat; cuique etiam extra carcerem Christianus renunciauit, in quo etiam caro non amittit quæ iusta sunt per Agapen fratrum, & quòd hoc illis carcer præstet, quod eremus Prophetis.*

III. *Etsi autem molestus sit vocatos esse nos ad militiam Dei viui, cùm in sacramenti, baptismi nempè, verba respondimus. Militum itaque exemplo agonem subeant, in quo Agonothetes Deus, Xystarches Spiritussanctus, corona æternitatis brabium, Epistates Christus Iesus, qui eos spiritu vnxerit, & ad hoc scamma produxerit.*

IIII. *Neque sibi blandiantur, quia caro infirma est. addidit enim Dominus spiritum promptum esse debere; qui proinde, timeat licet caro gladium, crucem, rabiem bestiarum, & summam ignium pœnam, contraponat sibi, acerba licet ista, à multis tamen vec viris tantùm, sed & fœminis æquo animo accepta, immò & vltrò appetita famæ & gloriæ caussa; exempli gratia, Lucretiæ, Mutij, Heracliti, Empedoclis, Peregrini, Didonis, vxoris Hasdrubalis, Reguli, Cleopatræ meretricis Atheniensis & Lacedæmonûm.*

V. *Immò & affectationis morbo à gladiatoribus omnia sæuitiæ & cruciatus certamina conculcari, qui Christianos confundent in die iudicij, si reformident pati pro veritate in salutem.*

VI. *Denique conuertantur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, in qua constanter adeunda sunt, quæ etiam inuitis accidere solent, incendij, ferarum, latronum pericula; maximè ijs ipsis temporibus, quibus hominis (nempè Imperatoris) caussa, inopinatos natalibus, dignitatibus & ætatibus exitus multi referebant.*

Ceterùm librum hunc more suo imitatus est B. Cyprianus Epistolis ad Martyras & Confessores varios 7. 9. 16. 25. 56. 77. & 81. tum libris de Exhortatione & de Laude Martyrij. Immò verba quædam transscripserunt ex V. capite, & B. Cypr. Epist. 2. ad Donatum, & S. Hieronymus Epistolis ad Demetriadem de Virginit. ac ad Saluinam de Viduit. atque ad Heliodorum verba cap. 3. & 4. & alibi alia, vti infrà latius. Denique iam olim tamquam Tertulliani visus & lectus est à Trithemio & Politiano, & editus à Rhenano ex Paterniacensi ac Gorziensi primùm cod. cum Scholijs, deinde & Adnotationibus. Quibus nunc & nostras adiecimus, & ex tribus exemplaribus Vaticanis postremùm castigauimus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD MARTYRAS LIBER.

CAP. I. INTER [2] carnis alimenta [3] benedicti [4] Martyres designati, quæ vobis & [5] domina mater Ecclesia de vberibus suis, & singula fratres [6] de operibus suis proprijs in carcerem subministrant, capite aliquid & à nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum. Carnem enim saginari, & spiritum esurire non prodest. Imò si quod infirmum est, curatur: æquè quod infirmius est, negligi non debet. Nec tantus ego sum, vt vos alloquar. Veruntamen & [7] Gladiatores perfectissimos non tantùm magistri & præpositi sui, sed etiam idiotæ, & superuacuè quique adhortantur de longinquo, vt

sæpè

A ſæpè de ipſo populo [8] dictata ſuggeſta profuerint. In primis ergo benedicti, nolite contriſtare Spiritum ſanctum, qui vobiſcum introijt carcerem. Si enim non vobiſcum nunc introiſſet, nec vos illic hodie fuiſſetis. Et ideò date operã, vt illic vobiſcum perſeueret: ita vos inde perducat ad Dominum. Domus quidem diaboli eſt & carcer, in qua familiàm ſuam continet. Sed vos ideò in carcerem perueniſtis, vt illum etiam in domo ſua conculcetis. Iam enim foris congreſſi conculcaueratis. Non ergo dicat: In meo ſunt, tentabo illos vilibus [9] odijs, affectionibus, aut inter ſe diſſenſionibus. Fugiat conſpectum veſtrum, & [10] in ima ſua deliteſcat, contractus & torpens, tanquam coluber excantatus, aut effumigatus. Nec illi tam benè ſit in ſuo regno, vt [11] vos committat: ſed inueniat munitos, & concordia armatos: quia pax veſtra bellum eſt illi. Quam pacem quidam in eccleſia non habentes, à [12] martyribus in carcere exorare conſueuerunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere, & fouete, & cuſtodire debetis: vt ſi fortè & alijs præſtate poſſitis. [[13] Cetera æquè animi impedimenta vſque ad limen carceris deduxerint vos, quouſque & [14] parentes veſtri. Exinde ſegregati eſtis ab ipſo mundo. Quanto magis à ſeculo rebúſque eius? Nec hoc vos conſternet, quòd ſegregati eſtis à mundo. Si enim recogitemus ipſum magis mundum carcerem eſſe, exiſſe [15] vos è carcere, quàm in carcerem introiſſe intelligemus. Maiores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant. Grauiores catenas induit mundus, quæ ipſas animas hominum conſtringunt. Peiores immunditias expirat mundus, libidines hominum. Plures poſtremò mundus reos continet, ſcilicet vniuerſum hominum genus. Iudicia denique non [16] Proconſulis, ſed Dei ſuſtinet. Quo vos benedicti de carcere in [17] cuſtodiarium ſi fortè tranſlatos exiſtimetis. [18] Habet tenebras ſed lumen eſtis ipſi. Habet vincula, ſed vos ſoluti Deo eſtis. [19] Triſte illic expirat, ſed vos odor eſtis ſuauitatis. Iudex expectatur de iudicibus, ſed vos eſtis de iudicibus ipſis iudicaturi. Contriſtetur illic, qui fructum ſeculi

Ephes. 4. — CAP. II.

B ſuſpirat. [20] Chriſtianus etiam extra carcerem ſeculo renunciauit, in carcere autem etiam carceri. Nihil intereſt vbi ſitis in ſeculo, qui extra ſeculum eſtis. Et ſi aliqua amiſiſtis vitæ gaudia, negotiatio eſt aliquid amittere vt maiora lucreris. Nihil adhuc dico de præmio, ad quod Deus martyres inuitat. Ipſam interim conuerſationem ſeculi & carceris comparemus, ſi [21] non plus in carcere ſpiritus acquirit, quàm caro amittit, imò & quæ iuſta ſunt, caro non amittit [22] per curam Eccleſiæ, & [23] agapen fratrum: & inſuper quæ ſemper vtilia fidei, ſpiritus adipiſcitur. [24] Non vides alienos Deos, non imaginibus eorum incurris, [25] non ſolennes Nationum dies ipſa commixtione participas, non nidoribus ſpurcis verberaris, non [26] clamoribus ſpectaculorum, atrocitate, vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis: [27] non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas à ſcandalis, à tentationibus, à recordationibus malis, iam & à perſecutione. Hoc præſtat carcer Chriſtiano, quod eremus Prophetis. Ipſe Dominus in ſeceſſu frequentiùs agebat, vt liberiùs oraret, vt ſeculo cederet. Gloriam denique ſuam diſcipulis in ſolitudine demonſtrauit. Auferamus carceris nomen, ſeceſſum vocemus. Etſi corpus includitur, etſi caro detinetur, omnia ſpiritui patent. Vagare ſpiritu, ſpatiare ſpiritu, & non ſtadia [28] opaca aut porticus longas proponens tibi, ſed illam viam quæ ad Deum ducit. Quotiens eam ſpiritu deambulaueris, totiens in carcere non eris. Nihil [29] crus ſentit in neruo, quum animus in cœlo eſt. Totum hominem animus circumfert, & quo velit transfert. Vbi [30] autem erit cor tuum, illic erit & theſaurus tuus. Ibi ergo ſit cor noſtrum, vbi volumus habere theſaurum. [Sic [31] nunc benedicti carcer etiam Chriſtianis moleſtus. Vocati ſumus ad militiam Dei viui, iam tunc, cùm [32] in ſacramenti verba reſpondimus. [33] Nemo miles ad bellum cum delicijs venit, [34] nec de cubiculo ad aciem procedit, ſed de [35] papilionibus expeditis & ſubſtrictis: vbi omnis duritia, &

Sap. 3. — *Marc. 1.* — *Luc. 4.* — *Matth. 17.* — *Marc. 9.* — *Luc. 2.* — *1. Pet. 1.* — *Matth. 6.* — C. III.

C [36] imbonitas, & inſuauitas conſtitit. Etiam in pace, labore & incommodis bellum pati iam ediſcunt: in [37] armis deambulando, campum decurrendo, foſſam moliendo, [38] teſtudinem deſiccando. Sudore omnia conſtant, ne corpora atque animi expaueſcant: De vmbra ad ſolem, & ſole [39] ad cœlum, de [40] tunica ad loricam, de ſilentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. [41] Proinde vos Benedictæ, quodcunque hoc durum eſt, ad exercitationem virtutem animi & corporis deputate. Bonum agonem ſubituræ eſtis, in quo [42] Agonothetes Deus viuus eſt: Xyſtatches Spiritus ſanctus: [43] corona æternitatis, brabium, angelicæ ſubſtantiæ politia in cœlis, [44] gloria in ſecula ſeculorum.] Itaque Epiſtates veſter Chriſtus Ieſus, qui vos ſpiritu vnxit, & ad hoc ſcamma produxit, voluit vos ante diem agonis ad duriorem tractationem à liberiore conditione ſeponere, vt vires corroborarentur in vobis. Nempè enim & athletæ ſegregantur ad ſtrictiorem diſciplinam, vt robori ædificando vacent: continentur à luxuria, à cibis lætioribus, à potu iucundiore. Coguntur, cruciantur, fatigantur; quãto plus in exercitationibus laborauerint, tanto plus de victoria ſperant. Et illi, inquit Apoſtolus, vt coronam corruptibilem conſequantur. Nos æternam conſecuturi, carcerem nobis pro palæſtra interpretemur, vt ad ſtadium tribunalis benè exercitati incommodis omnibus producamur: quia virtus duritia extruitur, mollitia verò deſtruitur. [[45] Scimus ex Dominico præcepto, quòd caro infirma ſit, ſpiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia Dominus conſenſit, carnem infirmam eſſe. Propterea enim prædixit ſpiritum promptum eſſe, vt oſtenderet quid cui debeat eſſe ſubiectum, ſcilicet, vt caro ſeruiat ſpiritui, infirmior fortiori, vt ab eo etiam ipſa fortitudinem aſſumat. Colloquatur ſpiritus cum carne, de communi ſalute, nec iam de incommodis carceris, ſed ipſo ago-

Psal. 83. — *1. Cor. 9.* — C. IIII.

ne & prælio cogitans. [46] Timebit forsitan caro gladium grauem, & crucem excelsam, & rabiem bestiarum, & summam ignium pœnam, & omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contraponat sibi & carni, acerba licet ista, à multis tamen æquo animo excepta, imò & vltrò appetita, famæ & gloriæ causa, nec à viris tantùm, sed etiam à fœminis, vt vos quoque benedictæ sexui vestro respódeatis. Longum est si enumerem singulos qui se gladio confecerint, animo suo ducti. De fœminis ad manum est [47] Lucretia, quæ vim stupri passa, cultrum sibi adegit in conspectu propinquorum, vt gloriam castitati suæ pareret. [48] Mutius manum suam dexteram in ara cremauit, vt hoc factum eius fama habetet. Minus fecerunt Philosophi, [49] Heraclitus, qui se bubulo stercore oblitum exussit. Itē [50] Empedocles, qui in ignes Ætnæi montis dissiluit, & [51] Peregrinus qui non olim se rogo immisit: cùm fœminæ quoque contempserint ignes. [52] Dido, cùm post virum dilectissimum nubere cogeretur: Item [53] Asdrubalis vxor, quæ iam ardente Carthagine maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filijs suis in incendium patriæ deuolauit. [54] Regulus dux Ro. captus à Carthaginensibus, cùm se vnum pro multis captiuis Carthaginensibus compensari noluisset, maluit hostibus reddi, & in arcæ genus stipatus, vndique extrinsecus clauis transfixus, tot cruces sensit. Bestias fœmina libens appetijt, & vtique horridiores aspides serpentes, tauro, vel vrso, quas [55] Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perueniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum. Itaque cessit carnifici [56] meretrix Atheniensis, quæ conscia coniurationis cùm propterea torqueretur à tyranno, & non prodidit coniuratos, & nouissimè linguam suam comestam in faciem tyranni expuit: vt nihil agere se scirent tormenta, etsi vltrà perseuerarent. [57] Nam quæ hodie apud Lacedæmonas solennitas maxima est διαμαστίγωσις, id est flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique adolescentes flagellis affliguntur astantibus parentibus, & propinquis, & vti perseuerent adhortantibus. Ornamentum enim & gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus. Igitur si tantum terrenæ gloriæ licet de corporis & animi vigore, vt gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta contemnant sub præmio laudis humanæ, possum dicere, modicæ sunt istæ passiones ad consecutionem gloriæ cœlestis & diuinæ mercedis. [58] Tanti vitreum? quanti verum margaritum? Quis ergo non libentissimè tantum pro vero habeat erogare, quantum alij pro falso? [[59] Omitto nunc gloriæ causam. Eadem omnia sæuitiæ & cruciatus certamina, iam apud homines affectatio quoque & morbus quidam animi conculcauit. Quot ociosos affectatio armorũ ad gladiũ locat? Certè ad feras ipsas affectatione descendunt, & de morsibus & de cicatricibus formosiores sibi videntur. [60] Iam & ad ignes quidam se autorauerunt, vt certum spatium in tunica ardente conficerent. Alij inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulauerunt. Hæc benedicti non sine causa Dominus in seculum admisit, sed ad nos & tunc exhortandos, & in illo die confundendos, si reformidauerimus pati pro veritate in salutem, quæ alij affectauerunt pro vanitate in perditionem. [[61] Sed hæc exempla constantiæ omittamus de affectatione venientis. Conuertamur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, vt & illa nos instruant, si quâ constanter adeũda sint, quæ & inuitis euenire consueuerunt. Quoties enim incendia viuos cremauerunt? quoties feræ & in syluis suis & in [62] medijs ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt? quot à latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, torti priùs, imò & omni contumelia expuncti? Nemo non etiam hominis causa pati potest, quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint, [63] quantæ qualésque personæ inopinatos natalibus, & dignitatibus, & corporibus, & ætatibus suis, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab aduersarijs eius, si pro eo steterint.

(Margin: D; E; Cap. V.; Ca. VI.)

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD MARTYRAS.

1. AD MARTYRAS.] *Sic legimus ex tribus Vaticanis codicibus, pro eo quod erat* MARTYRES. *Porrò non tis solis (inquit Rhenanus in Argumento huius libri)* Martyrum *appellationem accommodabat ea ætas, qui iam tolerato supplicio pro Christo mortem obierant, sed & illis qui in confessione nil tormentorum atrocitate mots firmiter perstiterant, etiam si adhuc in carcere detinerentur; de quibus intelligit Cyprianus, quum scribit: Fecerunt ad nos de quibusdam beati* Martyres *litteras. Item: Si qui libello à* Martyribus *accepto de seculo excederent. Sicque non modò Cyprianus* Martyras *appellare solet, sed & Tertullianus hoc loco. Verum scitè addit,* designati. *Quin eos etiam hoc nomine solitos vocari indicat, qui dimissi fuissent; vt quum de Valentino inquit:* Sed alium ex Martyrij prærogatiua loci potitum indignatus. *& de Praxea:* Insuper de iactatione martyrij inflatus, ob solum & simplex & breue carceris tædium. *Nec aliter Cyprianus dixit in Epistola, qua Celerinum in ordinem cleri significat adscitum: Commeatum dando nobis confessoribus suis & Mar*tyribus *gloriosis. Vbi commeatum accipit pro liberatione & dilatione, qua vita captiuo & mors parato conceditur. Equidem in sanctis quibusdam, vt ipse alibi scribit, nequaquam fuit minor confessionis virtus, sine testimonio passionis. Neque enim in confessoribus Christi delata* Martyria *meritum confessionis minuere, sed magnalia diuinæ protectionis ostendere, docet ad Luc. Romanum Pont. scribens.* Confessoris *nomen in ista significatione quam exposuimus, Cypriano familiare, recentior ætas etiam nec carcerẽ nec tormenta perpessis attribuit. Ille verò ad Mosen & Maximum presbyteros scribens: Beatum, inquit, facit prima & vna*

& vna confessio. Vos totiens confitemini, quotiens rogati vt de carcere recedatis, carcere fide & virtute praeligitis. Hactenus Rhenanus. Cuius sententiae nos quoque accedero quod ad Martyras adtinet, de Confessoribus non item, latius commonstramus Admot. nostris in S. Cypr. Epist. 9. quae Martyribus & Confessoribus inscribitur num. 8. In Epist. quoque 30. num. 7. Et verissima est illa mea interpretatio quoad S. Cyprianum: verùm vel ex solo isto titulo patet Martyras appellari Tertulliano, non solùm eos qui aut torti essent & tormenta perpessi, siue viui, siue defuncti, sed & eos, qui vt torquerentur, inclusi erant, quos peculiariter S. Cyprianus Confessores nuncupat. Neque enim toto hoc libro vlla tormentorum iam perpessorum mentio, sed duntaxat carceris & metus pœnarum.

CAP. II.

2. Inter carnis alimenta, &c.] Caput hoc primum post captatam beneuolentiam Martyrum, non aliud est quàm: Ad pacem & concordiam exhortatio, in qua imitatur Auctorem S. Cypr. sub finem Epist. 7. ad Rogatianum & alios Confessores, & insuper al bi locis infrà citatis. Ad intellectum autem huius loci facere aduertanit Rhenanus in Adnotationibus quod inferius dicit: Imò: & quæ iusta sunt, caro non amittit per curam Ecclesiæ, & agapen fratrum. Sanè D. Cyprianus epist. 37. seu 6. lib. 3. admonet presbyteros & diaconos, vt gloriosa voce Domino confessis, omnis diligentia præbeatur. Ibidem mox Tertullum quendam ab hoc pio officio laudat, quod videlicet circa curam corporum captiuis Christianis non desit.

3. benedicti.] id est laudando (inquit Rhenan.) Hoc Epitheto Martyres ornat Tertullianus, vt paulò post: Imprimis, ergo benedicti. Et infrà ad mulieres: Proinde vos benedictæ. Quod Eleutherio Pont. Rom. & martyri iam defuncto lib. de præscr. adu. hæres. cap. 30. etiam adtribuit. Cyprianus Fortissimos & beatissimos subinde vocare solet, quodam loco Fortissimos & fidelissimos.

4. Martyres designati.] Designati (inquit idem) id est, futuri martyres. Metaphora ab electis magistratibus sumpta, qui designati dicuntur, quum eliguntur. Suetonius in vita Claudij Cæsaris in fine: Nam & quum Consules designaret, neminem vltra mensem, quo obijt, designauit. Porrò quos alloquitur Tertullianus, nondum Martyrium tulerant, siue fecerant, vt Cyprianus loquitur, sed exspectabant, vt est apud eundem, quotidie laeti profectionis suæ salutarem diem, & iam iam que de sæculo recessuri ad martyrum munera & domicilia diuina properabant.

5. & domina mater Ecclesia.] Obserua (vt ibidem Rhenan.) quòd matrem Ecclesiam pulchrè dominam vocat. Addit verò: de vberibus suis. nam præcessit: mater; quibus significat thesauros Ecclesiæ. Vide suprà libro de Orat. c. 2 num. 7.

6. de operibus suis proprijs.] Docet enim (inquit idem) Paulus ad Ephesios scribens, etiam proprijs manibus laborandum, vt habeas quod indigenti communices. Ergo pistor panem mittitabat, calcearius calceos, telam textor, hanc fullo gratis curabat consuebat vestiarius. Alius pecuniam mittebat, diurno labore collectam. Vide autem quantum prisci Martyribus tribuerint.

7. Gladiatores, &c.] Quod hîc habet tam de Gladiatoribus, quàm eorum Magistris & Præpositis, distulimus vsque ad librum de Spectaculis.

8. dictata.] Dictata (eodem interprete) non solùm ludi magistrorum sunt litteras docentium. Sic & Suetonius in vita Iulij Cæsaris, de gladiatoribus loquens: Tyrones, inquit, neque in ludo, neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos, ac etiam per Senatores armorum peritos erudiebat, precibus enitens, quod epistolis eius ostenditur vt disciplinam singulorum susciperent, ipsique dictata exercentibus darent. Et Iuuenalis:

> -Donec peragat dictata magistri
> Omnia.-

9. tentabo eos vilibus odijs, affectionibus, &c.] Ita ex MS. 2. Vaticanis, pro eo quod erat: vilibus inedijs, defectionibus, quæ substituta videntur ab illis qui putabant non posse competere in Martyras odia; verùm quandoquidem sequitur: aut inter se dissensionibus, illud magis conuenit, maximè quum etiam S. Cypriano contentiones, æmulationes, conuitia & maledicta in confessoribus reprehendat, vbi suprà.

10. & in ima sua delitescat.] Non dissimilis est (vt adnotat Rhen.) sententia ei quæ in Valentinianis legitur. Abscondat se itaque serpens quantum potest, totámque prudentiam in latebrarum ambagibus torqueat, altè habitet, in cæca detrudatur, &c. Alludit autem Auctor ad serpentes, qui excantationibus fugari solent aut suffumigationibus; atque hoc est quod dicit: excantatus vel effumigatus. Nam Plinio teste lib. 8. cap. 32. accensis cornibus ceruis odore fugantur, & maxime styracis vti est apud eundem lib. 10. c. 70. Incantationis autem aspidis fit mentio Psal. 57.

11. vt vos committat.] Sæpè (inquit Rhenan.) iam diximus committendi verbum ad contentionem & certamen referri, vnde gladiatores propriè committuntur. Metaphoricòs Iuuenalis: Committit vates. Cypr. epist. 14 l. 3. (quæ est in nostra editione x.) Et gloriosos seruos Dei cum Dei sacerdote committunt. Est autem hæc etiam Iureconsultorum vox: committere, pro ad certamen prouocare. Hinc Vlpianus ad legem Aquiliam Digest. lib. 9. Planè, inquit, si eadentem vulnerauit, erit Aquiliæ locus, nisi domino committente hoc factum sit. Aliam remotiorem huius vocis significationem etiam Iureconsultorum habes infrà lib. de Cor. militis cap. 1. num. 11. De vtraque eodem loco infrà Tom. 3. libro de Præscriptione, adu. hær. capite 24. num. 193.

12. à martyribus in carcere exorare consueuerunt.] Alludit (inquit idem Rhenan.) ad consuetudinem eius temporis, quæ etiam ætate Cypriani in vsu fuit, quemadmodum ex eius viri scriptis colligitur. Siquidem lapsi, id est, qui sacrificauerant idolis, aut necessitatem sacrificandi pecunia apud magistratum redemerant, accepta securitatis singrapha, quò reciperentur in Ecclesiam ante confessionem exomologesinque & pœnitentiam, ante impositionem manus Episcopi & cleri, solebant a Martyribus & Confessoribus in carcere constitutis libellum extorquere deprecatorium, per quem in Ecclesiam recipi iuberentur. Sic enim lapsi quidam importunis precibus Martyres & Confessores fatigabant, corrumpebántque. Vocabant autem veteres: Dare pacem, recipere in suis communicationem. In hunc igitur sensum accipi debet quod hîc Tertullianus scribit: Quam pacem quidam in Ecclesia non habentes. Item: vt si fortè & alijs præstare possitis. Vide quanta fuerit olim Martyrum etiam dum viuentium auctoritas. Sanè Cyprianus epist. 15. lib. 3. (quæ est in nostra editione x I.) in bello querundam Martyrum pro lapsis scripto hoc insertum paulo incautius fuisse testatur: Communicet ille cum suis. Nam addi debebat qui nam sui. Proinde idem sanctissimus vir scribit sub Antecessoribus suis id semper obseruatum, vt Diaconi ad carcerem commeantes, martyrum desideria consilijs suis & scripturarum præceptis gubernarent: his enim illic verbis vtitur. Nos ad dictam x I. epist. S. Cypriani, quæ Confessoribus & Martyribus inscribitur, addimus; pertinere istam pacem, quam lapsi à Martyribus in carcere exorabant, ad vsum indulgentiarum in Ecclesia iam tum cœptum, immò & ab Apostolo Paulo in Corinthium illum, idque integris illic Adnotationibus nostris.

CAP. III.

13. Cetera æquè animi impedimenta, &c.] Caput hoc inscripsimus: De comparatione carceris cum mundo. In quo etiam locos infrà citatos imitatur S. Cyprianus.

14. parentes vestri.] Parentum (inquit Rhenan.) vocabulo, ni fallor, quoslibet cognatos intelligit, quemadmodum & hodie vulgus Italorum & Gallorum loquitur. Planè autem ita esse patet ex libro de Carne Christi, vbi de matre & fratribus sic loquitur: cùm indignatio parentes non neget, sed obiurget.

15. exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse.] Simile sermonis (inquit Rhenan.) schema est in Valentinianis:

Vbi superindui potuit quàm despoliari. *Inspice quod illic adnotauimus. Faustus Manichæus apud Aurel. Augustinum. Ex Iordane nobis erit factus Iesus Dei filius*, quàm natus ex *vtero mulieris. Ammian. Marcellinus lib. 27. de ingratitudine populi in Symmachū præfectū Vrbis sub Valentiniano & Gratiano Aug. loquens: Quidam plebeius (inquit) finxerat illum dixisse sine indice vllo vel teste, libentius se vino propria calcarias extincturum*, quàm *id venditurum pretijs quibus sperabatur. Item alibi Ambrosius in libro de Viduis: Vitem facilius tendere* quàm *premere. Tametsi aduerbium Magis quod præcedit, hic repeti potest, id quod in hoc scriptore nouum non est, vt plus semel monuimus. Atqui pro:* grauiores cathenas induit mundus, *MS. tres legunt:* imbuit. *sed illud placet.*

16. Proconsulis.] *Ex hoc loco (inquit idem Rhen.) licet animaduertere Martyres istos, ad quos scribit Tertullianus, vel in ipsa Carthagine, vel aliquo oppido vicino captiuos fuisse detentos, certe in prouincia Carthaginensi. Nam Carthagine* Proconsulem *fuisse declarat Pontius Diaconus in vita B. Cypriani martyris, cùm inquit: Denique comprehensum à ministris Paterni* Proconsulis *dixit. Item Galerius* Proconsul *dixit. Is mortuo Paterno successerat. Erátque* Proconsulum *magistratus olim annuus. Vnde illud Cypriani: Exut (inquit) nunc magistratus & Consules siue* Proconsules *annuæ dignitatis insignibus, & duodecim fascibus glorientur. Neminem vero lateat administrationes Prouinciarum subinde mutatas fuisse pro libidine Cæsarum. Equidem in libro, cui titulus Notitia Occidentis, nominatim fit mentio* Proconsulis Africæ, *sub cuius dispositione fuerit Prouincia Consularis, & legati eius duo. Is, vt videtur, apud Carthaginem tanquam Metropolim habitabat. Vnde & Carthaginensis Africa dicitur eodem libro. Atqui ex his probatur esse verissimum, quod S. August. tradit (ni fallor lib. de Grammatica) tam veteribus vsitatam fuisse vocem:* Proconsul, *atque* Proconsule: *Eius verba sunt: Ab E littera vocali nullum Latinum, nisi iuncta præpositione, Masculinum inuenitur, vt* Pro consule, *Pro Prætore. Ergo iuncta præpositione fiunt Latina, vt dixi: Pro Prætore, Pro Quæstore. Nam veteres Nominatiuo casu:* Proconsul *dicebant, attendentes nullum nomen Latinum exire in E litteram, Nominatiuo casu generis Masculini.*

17. in custodiarium.] *Eodem modo legit lib. adu. Iud. cap. 4. illud Isaiæ 1.* sicut custodiarium in cucumerario, *quod ibidem cap. 13. vertit:* casula, *seu:* specula; *à custodia illud deriuans.*

18. Habet tenebras, &c.] *Recte adnotauit similes locos Rhenanus ex S. Cypriani Epist. 81. ad Rogatianum seniorem et ceteros Confessores, et 16. ad Moysem, Maximum & ceteros Confessores: O beatum carcerem (inquit) quem illustrauit vestra præsentia. O beatum carcerem, qui homines Dei mittit ad cælum. O tenebras lucidiores sole ipso, & luce hac mundi clariores, vbi modo constituta sunt Dei templa, & sanctificata diuinis confessionibus membra vestra. Et alibi: illuminabat mundum sol oriens & luna decurrens, sed vobis idem qui solem fecit & lunam, maius in carcere lumen fuit, & in corde ac mentibus vestris Christi claritudo resplendens, horribiles carceris atque funestas pœnalis loci tenebras æterna illa & candida luce radiauit.*

19. Triste illic exspirat.] Triste *(inquit Rhenan.) id est tetri tristis, grauolentia videlicet,* illic exspirat, *si accipias verbum* exspirat, *vt sit absolutum. Atqui quod sequitur:* de iudicibus ipsis iudicaturi, *etiam imitatur S. Cypr. epist. 81.*

20. Christianus etiam extra carcerem seculo renunciauit.] *Verissima est (inquit idem Rhenan.) Cypriani sententia de Habitu virginum: Ceterum quæcunque terrena sunt, in sæculo accepta, & hic cum sæculo remansura, tam contemni debent, quàm mundus ipse contemnitur, cuius pompis & delicijs iam tunc* renunciauimus, *quando meliore transgressu ad Dominum venimus. Verùm de hac* renunciatione *in Baptismo facta, latius infrà T. 3. lib. de Baptismo.*

21. si non plus, &c.] *Emendauimus (inquit Rhenanus) ex Gorziensi,* si non plus in carcere spiritus acquirit, quàm caro amittit. Si acquirit, *pro: An acquirat. Similem locutionem habes in Apologetico:* Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem Imperatoribus vel cuilibet homini impertiri possunt, *pro: An isti possint.*

22. per curam Ecclesiæ, &c.] *Meminit huius consuetudinis Origenes hom. 11. in Leuiticum. Exstat etiam hac de re Epist. S. Cypr. 37 hoc titulo: Ad clerum, vt Confessoribus in carcere consistentibus omnis humanitas præbeatur. Cui consentiunt quæ hic adnotat Rhenan. partim ex eadem epistola in hæc verba: Veteres non solum externam curam corporibus Martyrum impendebant, sed & spiritum eorum & sanctum animi propositum precibus adiuuabant, quum publice in sacrificio, quam nos hodie Missam dicimus, tum priuatim in secessu Deum comprecantes. Sic enim D. Cyprianus epist. 16. ad Confessores & Martyres captiuos scribit: Et nos quidem (inquit) vestri diebus ac noctibus memores, & quando in sacrificijs precem cum pluribus facimus, & quum in secessu priuatis precibus oramus, coronis ac laudibus vestris plenam Domini fauentiam postulamus. Hactenus ille. Verum enimuero vt adhuc in carne constitutis Martyres veteribus illis Christianis curæ erant, sic nec defunctos negligebant. Diebus enim quibus excesserant, commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrabant; nec id semel, sed singulis quibusque annis factitabant, cum videlicet is dies recurrisset, aut statum commemorandarum passionum tempus aduenisset. Hoc nos docet Sanctiss. Cyprianus epist. 6. num. 7. nunc. 37. in hunc modum scribens: Denique & dies eorum (inquit) quibus excedunt adnotate, vt commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrare possimus. Quanquam Tertullus fidelissimus & deuotissimus frater noster inter cetera solicitudinem & curam suam cum fratribus in omni obsequio operationis impartit; qui nec illic circa curam corporum deest (sic enim eam periodum legendam arbitror) scribat ac significet mihi dies, quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosæ mortis exitu transeunt, vt & celebrentur hic à nobis Oblationes & sacrificia ob commemorationes eorum, quæ citò vobiscum Domino protegente celebrabimus. Rursum epistola 34. hoc idem adtestatur: Sacrificia pro eis (inquit) semper vt meministis, offerimus, quoties Martyrum passiones & dies anniuersaria commemoratione celebramus. Hæc ille. Ceterùm quod dicit sacrificia pro Martyribus offerri, sic accipiendum, ni fallor, vt pro eis, idem valeat quod pro commemoratione eorum (nam id priorís loci mox citati verba apertè continent.) veluti passione sinè commemoratione passionis occasionem oblationibus & sacrificijs dante. Quæ res inde nata videtur, quòd in sacrificio iuxta ritum veteris Ecclesiæ (quemadmodum in Adnotationibus libri de Cor. milit. ex Magno Dionysio obiter indicauimus) post Symbolum decantatum, & mutuam pacis consolationem, nomina piè defunctorum conscripta in scheda, quam in altari ponebant, recitabantur, non sine laude & præconio virtutum quas in viuentibus eluxerant. Quo honore, bone Deus, qui digniores, quàm qui pro Christo sanguinem suum fudissent? Hanc Ecclesiæ consuetudinem indicat Aur. August. libro de Virgin. Perhibet enim (inquit) præclarissimum testimonium Ecclesiastica auctoritas, in qua fidelibus notum est, quo loco Martyres, & quo defunctæ Sanctimoniales ad altaris Sacramenta recitentur. Hactenus ille. Gratulatoriæ ergo preces erant potius, quibus quum Deo gratias agebant, qui Martyribus eam gratiam & tantum dignationis contulisset; tum simile donum cælestis sibi dari concordibus votis flagitabant, cen adhuc canit Ecclesia, Gaudeamus in Domino, & reliqua. Id confirmat idem Aur. August. Tractatu 84. in Euangelium Ioannis, De Martyribus & altari disputans, his verbis: Ideò quippè ad ipsam (inquit) mensam, non sic eos commemoramus, quemadmodum alios qui in pace requiescunt, vt etiam pro eis oremus, sed magis vt orent ipsi pro nobis, vt eorum vestigijs adhæreamus. Hæc August. Aliter pro Lapsis qui iam reconciliati essent, offerebatur, qui post confessionem criminis & factam pœnitentiam, exomologesinque*

que finitam, post manus impositionem Episcopi & cleri hoc consequebantur, vt facta pro eis oblatione & precatione Eucharistiam acciperent. Id ea ætas etiam vocabat Offerre nomen alicuius, fortasse quòd eius nomen recitaretur commendandum communibus Ecclesiæ precibus, descriptum in schedula, atque in altari positum. Quod monere libuit, vt locum Cypriani intelligas in epist. 10. lib. 3. cùm dicit: Ad communicationem admittuntur, & offertur nomen eorum. Porro huiusmodi memoria Martyrum siue commemorationes pepererũt nobis postea festos dies plerosque, quibus hodie Christiani feriantur. Sanè ipsum Commemorationis vocabulum Ecclesia retinuit, sacrificijs nostris non ignotum. Nos verò eadem adnotauimus, & multo plura, tum secundo loco ad epist. 37. de Commemoratione Martyrum quotidiana in Martyrologio, num. 7. tum tertiò quoque ad Epist. 34. de sacrificijs in anniuersarijs Martyrum, ac quotidiana eorundem commemoratione in sacrificio nu. 12. & 13. tum denique ad epist. 1. quarto loco hic citatam de sacris διπτύχοις, n. 9. ad quos locos compendij gratia Lectorem remittimus.

23. agapen fratrum. Intelligit (inquit Rhen.) eleemosynam, quod ex charitate cum egente debeat fieri communicatio. Hinc legimus apud Cyprianum lib. 3. ad Quirinum: Agapen & dilectionem fraternam religiose & firmiter exercendam. Vtitur Latine vocabulo Tertullianus, adu. Marc. lib. 1. De alienis bonis (inquit) ob alium Deum nomine eleemosynæ & dilectionis operatur. Hieron. ad Eustochium, loquens de illis qui laudem humanam eleemosynis largiendis venantur: Cum manum (inquit) egenti porrexerint, buccinant, quum ad agapen vocauerint, præco conducitur. Huiusmodi Agapen Germani Spendam vocant. Erat & cœna genus pro pauperibus refocillandis, qualis apud Gentiles sportula, à sportulantes fratres dixit Cyprianus nouo verbo. Tertullianus Apolog. c. 39. Cœna nostra (inquit) de nomine rationem suam ostendit. Vocatur Agape id quod dilectio penes Græcos est. quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum. Siquidem inopes quosque refrigerio isto iuuamus. Et reliqua. Porro fratrum nomine Christianos intelligi sæpè iam monuimus. Tertull. in Apolog. cap. mox. citato de Christianis loquens: Quanto dignius (inquit) fratres & dicuntur & habentur, qui vnum patrem Deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. Vnde fraternitas pro collegio fratrum siue Ecclesia, Cypriano, Hieron. Ambr. & etiam nostro Tertulliano. Videas autem Lector eadem quoque de re Adnot. nostras ad lib. 3. Testimon. num. 11. & Apolog. 39. cap. num. 517.

24. Non vides alienos Deos.] Nam (vt etiam adnotauit Rhen.) ætate Tertulliani adhuc vigebat Paganismus.

25. non sollemnes Nationum dies.] Hic etiam rectè adnotat, qui dies sollemnes Nationum vocantur, hoc pacto describit lib. de Corona militis. Sollemnitates, postulatrices, falsa vota; vbi de his latius. quemadmodum etiam Apologetici cap. 35. num. 461. Hic sufficiat quod Rhenanus adnotat aptè dici ab Auctore: non nidoribus spurcis verberaris, eo quod in sollemnibus Cæsarum Gentiles (vti est loco dicto Apolog.) focos & choros in publicum educebant, vicatim epulabantur, ciuitatem tabernæ habitu abolefaciebant. Huc facit quod ad Vxorem lib. 2. de dispari coniugio loquens, vbi videlicet mulier Christiana Gentili marito nupta est: Moratur (inquit) Dei ancilla cum laribus alienis. Et inter illos, omnibus honoribus dæmonum, omnibus sollemnibus Regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitabitur.

27. non clamoribus spectaculorum, &c.] Etiam ea quæ hic adnotauit Rhenanus, ad lib. de Spectaculis adiecimus.

27. non in loca libidinum publicarum.] Similiter (adnotante Rhenan.) Hieronymus ad Geruntiam: Vt in eo se putet esse laudabilem, si scortis melior sit, si publicarum libidinum victimas superet. Tertull. lib. de Pallio: Lupas popularium libidinum nundinas vocat.

28. stadia opaca aut porticus, &c.] Stadia (vti rectè adnotauit Rhen.) hoc est exercitij loca domestica ad gestationem, cursum, & deambulationem apta, reddebant opaca sylua, quæ inter porticus in ædificijs veterum consita erant; nempe nunc platanones, nunc daphnones, hoc est platanêta & laurecta, in quibus etiam prodeambulare solebant veteres. Eratque stadium viridario coniunctum. De huiusmodi stadio sentit Tertullianus lib. de Cor. milit. cùm ait: Susannam in stadio mariti non velatam deambulasse. Quo loco de stadiatis porticibus Vitruuium facere mentionem scripsit lib. 5.

29. Nihil crus sentit in neruo.] Similiter S. Cyprianus dicta epist. 81. Positus in neruo, ac ferro fuit, sed solutus ac liber spiritus mansit. Vbi & quid neruus, tractauimus in Adn. num. 7.

30. Vbi autem erit cor tuum, &c.] Auctor verba Euangelistæ transponit vti melius instituto seruiant. nam apud Matthæum est: Vbi thesaurus tuus, ibi & cor tuum.

Cap. IIII.

31. Sit nunc Benedicti, &c.] Capiti huic titulũ dedimus: De carceris molestijs æquanimiter sustinendis coronæ æternitatis ergò. In quo etiam illum S. Cyprianus imitatur locus mox citatus. Atque (vti adnotat Rhen.) illud: Sit, hic concedentis est, non imprecantis. Vt illud libro de Car. Christi: Sit planè stultum, si de nostro sensu iudicemus Deum.

32. cùm in Sacramenti verba respondimus.] De responso ad verba Sacramenti Baptismi, seu Sacramento, id est, iureiurando in eodem præstito, tractatum ad lib. de Baptis. Tom. 3. differimus.

33. Nemo miles ad bellum, &c.] Hunc totum locum (vti adnotat Rhenan.) imitatus est B. Hieronymus, cùm epistolam illam ad Heliodorum scriberet. Inquit enim: Quid facis in paterna domo delicate miles? Vbi vallum? vbi fossa? vbi hyems acta sub pellibus?

34. nec de cubiculo in aciem.] Hieronymus ibidem: Et en inibi de cubiculo ad aciem, tu de vmbra egrederis ad solem.

35. sed de papilionibus expeditis & substrictis.] Expediuntur (inquit Rhenan.) tentoria inuoluta, quum in castris extenduntur, & funiculis ad palos terræ infixos substringuntur. alligantúrque, ne vento disturbante corruant.

36. & imbonitas.] Imbonitatis (inquit Rhenan.) vocabulo rursus vtitur in libro de Exhort. castit. Alioquin res (inquit) & viris & fœminis eadem imbonitate ad matrimonium & stuprum commixtio carnis licitandum. Porrò eadem forma dixit imbonitatem quâ inalienum, pro non alieno, lib. 4. adu. Marc. Rectè autem paulopost restituit idem ex Gorziensi cod. Etiam in pace, labore & incommodis.

37. in armis deambulando.] Vegetius (secundum quod idem citat) penult. cap. lib. 1. Præterea vetus (inquit) consuetudo permansit, & Diui Augusti atque Adriani constitutionibus præcauetur, vt in mense tam equites quàm pedites educantur ambulatum. Hoc enim verbo hoc exercitij genus nominant, & decem millia passuum armati instructique omnibus telis pedites militari gradu ire ac redire iubebantur in castra, ita vt aliquã itineris partem cursu alacriore conficerent. Rursum lib. secundo: Iuniores quidem (inquit) & noui milites manè ac post meridiem ad omne genus exercebantur armorum. Veteres autem & eruditi, sine intermissione semel in die exercebantur in armis. Ibidem docet tempestate vel ventis aëre turbato milites sub tecto, quod ex cannis, vlna, vel culmo constabat, armis erudiri solitos. Cæteris autem & hybernis diebus si niues pluuiæque cessarent, exerceri cogebantur in campo; ne intermissa consuetudine, animi militum debilitarentur & corpora. Syluã cædere, onera portare, fossas transilire, in mari vel in fluminibus natare, gradu pleno ambulare, vel etiam armatos cum sarcinis suis currere frequentissimè conuenit, vt quotidiani vsus laboris in pace, difficilis non videatur in bello.

38. testudinem desiccando.] *Rectè quidem Rhen. De materia (inquit) ac tabulatis* testudo *contexitur, quæ ne exuratur incendio, corijs vel cilicijs, centonibusque vestitur. Auctor Vegetius. Robustiora fiunt ligna, dum exsiccantur. Sed hîc adijciendum, quod* Testudo *instrumentum fuerit bellicum simile pene* arieti, *de quo libro de Pallio, dicta à similitudine reptilis, quod* Testudinem *dicimus, eo quod trabem funiculis suspensam, quæ falx dicebatur modo, sicut suum caput reptile nunc exerat, nunc reducat. Addunt autem MS. 3.* desudando. *sed videtur loco huic non conuenire.*

39. & sole ad cœlum.] *Adnotat. Rhenan. accipi hîc* cœlum *pro vento seu aëre frigidiore; alioqui (inquit) posse etiam legi:* gelu. *Ego verò magis crediderim accipi pro aëre crasso seu obscuro, iuxta illud Ciceronis lib. 2. de. Diuin. De* cœlo *aeris crassitudo; & quod apertius idem habet Tuscul. qu. libro 1.* Cœlum *hoc, in quo nubes, imbres, ventique aguntur, quod & humidum & caliginosum est propter exhalationes terræ. Quò pertinere videtur & illud Virgilij Æneid.*

–Cœlúmque *serenat.*

40. de tunica ad loricam.] *Hieron. (vti ab eodem citatur) ad Heliodorum: Corpus adsuetum* tunicis loricæ *onus non fert. Atqui de* Tunica *vide lib. de Pallio cap. 1. & ibidem Adnot. nostras num. 4.*

41. Proinde vos Benedictæ] *Inter captiuos (inquit Rhenan.) visos Christianos erant & mulieres quas nunc compellat,* benedictas *vocando. Eodem fœminas vocabulo ornat lib. de Cultu fœmin. cap. 4. 5. 9. & 13. Sic Cyprianus in epistola quadam ad Martyres: Beatas autem fœminas (inquit) saluto, quæ vobiscum sunt in eadem confessionis gloria constitutæ; & reliqua. Idem in sermone de Lapsis: Cum triumphantibus viris (inquit) & fœminæ veniunt, quæ cum sæculo dimicantes sexum quoque vicerunt.*

42. Agonothetes Deus viuus, &c.] *Vel ex eo quod hîc &* Deum viuum *agnoscit, Patrem nempe, & mox* Spiritum sanctum, *& deinde* Christum Iesum, *atque adeò tres in Trinitate personas, patet hunc librum conscriptum priusquam in Montani hæresim laberetur, quippè qui Hieron. teste contrarium senserit, vti lib. de Trinitate latius infrà Tom. 5. Atqui quid officij habuerint* Agonothetes, Xystarches, *&* Epistates, *ex Rhenano & alijs infra latius libro de Spectaculis. Sicut & de* Brabio, *&* Athletarum *tum* vnctione, *tum* strictiori disciplina. *Huic loco sufficiunt similes S. Hieronymi loci, alter ad Lucinium: Non est iniquus* Agonotheta *noster. alter lib. ad Pammach. contra errores Ioannis Hierosolymitani: Cur ergo ista quæruntur (inquit) cur his omissis super quibus pugna est, de* scammate *& loco certaminis egrediens, in peregrinis & longe alienis disputationibus immoraris?*

43. corona æternitatis, brabium, &c.] *Siue* brabium *legas ad imitationem Græcæ vocis siue* brauium, *vti habent 3. MS. perinde est. Similiter autem S. Cyprian. epist. 9. ad matyres & Confessores de Mappalico, explicans illud Psalm. 115. Pretiosa est in conspectu Domini mors iustorum eius. Pretiosa (inquit) mors hæc est, quæ emit immortalitatem pretio sanguinis sui, quæ accepit* coronam. *de consummatione virtutis. Et sub finem eiusdem Epistolæ: Sed & ipse (Dominus nempè) luctatur in nobis, ipse congreditur, ipse in certamine agonis nostri & coronat pariter & coronatur. Latius autem idipsum repetit Tertull. sub finem lib. de Coron. milit. allegans & scripturas, quæ* coronam *vitæ promittunt & repræsentant, Apocalyps. 3. 4. 6. 10. ac 2. Tim. 4. Loci aduocandi contra modernos aduersarios, qui vitam æternam non nisi gratiam esse volunt, non* coronam *aut mercedem. Item contra eos qui merita sanctorum Martyrum negant, quia correlatiua sunt merita & merces, certamen legitimum &* corona, *quemadmodum adtigimus lib. de Pœnit. & latius tractabitur lib. sequenti de Patientia.*

44. gloria in sæcula sæculorum.] *Alludit ad illud Psal. 83. In sæcula sæculorum laudabunt te.*

CAP. IIII.

45. Scimus ex Dominico præcepto, &c.] *Inscriptionem huius capitis fecimus:* Quòd animari debeant Martyres exemplis eorum, qui famæ & gloriæ solius caussa multa perpessi sunt. *in quo multa eadem repetit, quæ supra videre est Apologetici capite vlt. Atqui ex MS. 3. legimus:* spiritum promptum esse, *& ex coniectura Ioannis Harrisij* nec iam de incommodis carceris. *Vbi* esse, *&:* de, *recens adiecimus.*

46. Timebit forsitan caro gladium grauem, &c.] *Cyprianus (inquit Rhenan.) aduersus Demetrianum genera tormentorum enumerans, quibus ille Christianos affligeret: innoxios (inquit) iustos, Deo caros, domo priuas, patrimonio spolias, cathenis premis, carcere includis;* gladio, *bestijs, ignibus, punis. Rursum lib. de Lapsis: Sed cum dirissimis iudicis recrudescente sæuitia, iam fatigatum nunc flagella scinderent, nunc contunderent fustes, nunc equuleus extenderet, nunc vngula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in colluctatione deseruit, infirmitas viscerum cessit. Idem alijs multis locis supplicia Christianorum commemorat. Videat ibidem Lector Adnot. nostras ad posteriorem librum num. 52. item in Tertull. Apolog. alicubi, vbi & vlt. cap. etiam supplicij meminit, ob quod* Sarmentitij *ac* Semaxij *dicebantur, eo quod* ad stipitem dimidij axis reuincti Sarmentorum ambitu exurerentur. *Qui lib. ad Scapulam cap. vlt. indicat primum dumtaxat* gladiotenus animaduersum in Christianos, *quamquam ab illo etiam cremarentur.*

47. Lucretia.] *Exemplum hoc notius quàm vt explicari debeat. Repetit idipsum sub finem lib. de Castit.*

48. Munus.] *De hoc vide Adnot. nostras in Apolog. cap. vlt. num. 621.*

49. Heraclitus.] *Is (vti adnotat Rhenan.) laborabat morbo aquæ intercutis, & cum obscuris sermonibus assuetus homo, quærendum è medicis iussisset; Num ex imbre siccitatem facere possent, & ab illis ludi se putaret, ibique fuisset neglectus; tandem ipsi sibi subuenire volens, bubulis excrementis oblitus corpus suum inflatum, periit. Est apud Laertium.*

50. Empedocles.] *De hoc vide Adnot. nostras in lib. de Pallio cap. 4. num. 83. Meminit item eiusdem infrà Tom. 3. lib. de Anima.*

51. Peregrinus, &c.] *Hæc lectio (inquit Rhenan.) mihi non displicet. Nam auctor est Eusebius Cæsariensis in Chronicis, quæ nobis vertit Hieronymus, anno Imperij Marci Antonini Veri quinto, si non fallit numerus,* Peregrinum *Philosophum apud Pisas, rogo quem ex lignis composuerat incenso, semet superiecisse. Rectè ergo Tertullianus dixit:* non olim, *ad antiqua exempla, quæ præmisit, respiciens; cum ipse vixerit sub Seuero, qui post Marcum Antoninum anno 33. regnare cœpit.* Peregrini *vitam descripsit Lucianus in libello cui titulus: De morte* Peregrini. *Qui se testatur interfuisse spectaculo, cùm in ignem se Proteus inijceret, hoc pacto gloriam aucupaturus; id enim vocabuli sibi indiderat impostor ille. Ammianus Marcellin. lib. 29. loquens de crudelitate Valentis Augusti; Ducti vniuersi (inquit) flebiliter iugulantur præter Simonidem; quem solum fatus ille sententia lator, efferatus ob constantiam grauem, iusserat flammis exuri; qui vitam vt dominam fugitans rabidam, ridens subitas momentorum ruinas, immobilis conflagrauit,* Peregrinum *illum imitatus Protea cognomine Philosophum clarum, qui cùm mundo digredi statuisset, Olympiæ quinquennali certamine sub Græciæ conspectu totius, ascenso rogo quem ipse construxit, flammis absumptus est. Aul. Gellius Noct. Attic. lib. Philosophum (inquit) nomine* Peregrinum, *cui postea cognomentum* Proteus *factum est, virum grauem atque constantem vidimus, cùm Athenis essemus, diuersantem in quodam tugurio extra vrbem, & reliqua.*

52. Dido.] *Vide hac Adnot. nostras in vlt. cap. Apolog. num. 612.*

53. Asdrubalis vxor.] *Refert hoc Liuius lib. 51. ad* vxorem Asdrubalis *illius, qui tertio bello Punico à Scipione Æmiliano victus est.*

54. Regulus.] *Carthaginienses Attilium* Regulum *(vti adnotat Rhenan.) palpebris resectis dolio inclusum quo vndique acuti stimuli eminebant, necauerunt. Ex Valerio Max.*

L. Floro

I. Florus de Regulo: *Nec vltimo siue carceris seu crucis supplicio deformata maiestas. Seneca compluribus locis crucem* Reguli *commemorat.*

55. Cleopatra.] *Hæc historia notior est quàm vt commentario sit opus. De regno eius cum Augusto vide lib. adu. Iud. cap. 8. Adnotat autem Isidorus Etymol. li. 12. c. 5. quod perierit Cleopatra genere aspidis quæ Ipsalis dicitur, eo quòd somno necet, atque adeo quòd in mortem quasi somno soluta sit.*

56. meretrix Atheniensis.] *Exemplum hoc* meretricis Atticæ *habes etiam suprà, Apolog. cap. vlt. & in Adnot. nostris ibidem nu. 624.*

57. Nam quæ hodie apud Lacedæmonas, &c.] *Sic est MS. pro:* Nam quod. *Atqui (vt adnotauit ad ea. vlt. Apolog. hic citatum à Rhenano Franciscus Zephyrus) διαμαστιγώσεις illam Spartanorum puerorum celebrauit Cicero in Tusculanis. Alludit ad eandem illud Stratonici Apophthegma apud Athenæum: Quod si quis horum, inquit, d linquat, plagis afficiatur* Lacedæmonij. *Cui addit Eustathius interpres. Hoc obiter dictum festum est, ob διαμαστιγώσεως Spartanis sollemnibus etiā festis celebrem.*

58. Tanti vitreum, quanti verum margaritum?] *Prouerbij huius explicationem ad Prolegomena nostra differimus, ne hic prolixiores simus.*

Cap. v.

59. Omitto nunc gloriæ caussam, &c.] *Hoc caput inscripsimus:* De exemplis illorum qui affectatione quadā omnia tormenta conculcant. *quod quum de Gladiatoribus agat, id etiam differimus ad librum de Spectaculis.*

60. Iam & ad ignes quidam se autorauerunt.] Autorare *(vti rectè adnotauit Rhen.) obligare est, vnde* autoramentum, *& milites* autorati. *Atqui alludere videtur ad Herculem, de quo S. Cyprian. lib. Quod idola non sint Dij, sic loquitur: Hercules vt hominem exuat, Oeteis ignibus concrematur. Quod confirmatur etiam Festi testimonio, qui eum dicit astrologum eo die se flammis iniecisse, quo solis erat obscuritas futura. Quod quum fecerit, vt opinio sua diuinitatis confirmaretur, rectè* adfectationi *tribuit Auctor. Qui præterea istud recusant, citant Adnotat. nostras in dictum locum nu. 6. & exstat eius rei historia apud Philostratum in Heroicis cap. 16. Planè autem ad loci huius intellectum facit, quod suprà habet Auctor Apol. cap. 16.* & qui viuus ardebat, Herculem induerat.

Cap. vi.

61. Sed hæc exempla, &c.] *Vltimum hoc caput inscripsimus:* De conditionis humanæ contemplatione. *Quem etiam locum alicubi imitatur S. Cyprianus.*

62. & in medijs ciuitatibus elapsæ caueis.] *Hic venit mihi, inquit Rhenanus, in mentem duarum sæuarum Vrsarum, quas Valentinianus Augustus alebat, earum* caueas *iuxta cubiculum suum locare solitus. Altera Mica aurea nomen erat, altera Innocentia. Multos illæ mortales laniarunt, ridente & hac sæuitia delectato principe. Auctor Ammian. Marcellinus lib. 29.*

63. quantæ qualésque personæ, &c.] *Rectè illud* hominis caussa *interpretatur Rhenanus de Imperatore: nam alludit ad* exitus, *seu occisiones eorum, qui contrarijs partibus Seueri Imperatoris fuerant, de quibus in hæc verba Apolog. c. 35.* Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstites. *de quibus ibidem latiùs n. 478. & 479. Hoc vnum hic adijciam, hinc apparere eodem ferè tempore scriptum hunc librum, quo Apologeticus.*

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

PATIENTIÆ *encomium descripturus Tertullianus, post captatam Lectoris beneuolentiam, non alijs modò, sed sibi potissimum eam exoptans, suspirans & inuocans.*

Primùm deducit, etiam eos qui cæca viuunt Philosophos, omnem sapientiæ ostentationem de Patientia præ se ferre. II.

Deinde Deum ipsum Patientiæ nobis exemplum esse debere, vsque adeò vt plures Dominum idcircò non credant, quia sæculo iratum tamdiu nesciunt. III.

Item & Christum Dominum inter homines in terris, qui etsi homo, nihil tamen de impatientia hominis imitatus est. IIII.

Quidquid & obsequij disciplina, quam nobis alij exhibent, quámque nos Deo debemus, commendationem & præscriptionem Patientiæ in se contineat. IIIII.

Imò quantum sit bonum Patientiæ, ex contrario impatientiæ malo magis illuminari; cuius natales in ipso diabolo deprehenduntur, qui quia patienter hominem non tulerat, angelus perditionis factus est, & eundem hominem primò conuenta & infecta muliere in crimen aduocauit. Qui antea innocens vbi semel impatientiæ succidit, desiuit Deo sapere, ex qua proinde matrix facta est in omne delictum. VI.

Porrò Patientiam eam esse, quæ fidem antecedat & subsequatur, exemplo Abrahæ comprobat, & Christi, quum gratiam legi superduxit, fidem Patientia ira prohibita composuit. VI.

Atque adeò contemptum diuitiarum, & cupiditatum detruncationem, Patientiæ exercitationem esse. VII.

Eadem quoque fieri, vt minoribus delictis, vt potè maledicti, & linguæ amaritudinis non lædamur, quum æquanimiter iniuriam patimur. VIII.

In amissione item nostrorum Patientia dolorem temperari. IX.

Vltionis item libidinem aut gloriæ aut malitiæ caussa, numquam non Domino odiosam, qui sibi vindictam arrogat, Patientia excludi. X.

Multiplicia præterea mali spiritus incitamenta & domi & foris nostra æquanimitate eludi, & in- XI.

ſuper eius officij dignam eſſe mercedem, fœlicitatem ſcilicet regni cœlorum. D

XII. *Quum præterea omnem ſpeciem ſalutaris diſciplinæ gubernet Patientia, etiam pacis & pœnitentiæ miniſtram eſſe, ſolita lapſis ſubuenire; item fidei, ſpei & dilectionis.*

XIII. *Neque verò in animo tantùm conſtitutam Patientiam, ſed & in corpore demerendo Domino multipliciter adlaborare, tum afflictatione corporis per ieiunia, tum continentia carnis, in viduis, virginibus, voluntarijs ſpadonibus, tum denique in perſecutionibus, ſeu fuga vrgeat, ſeu carcer præueniat, ſeu denique verbera, ignem, crucem, beſtias, gladium conſtantiſſ. tulerit.*

XIIII. *Exemplo eſſe, qui hic Patientiæ viribus ſubnixi ſunt, Iſaiam, Stephanum, & fœliciſſ. illum Iob, qui omnem Patientiæ ſpeciem aduerſus omnem diaboli vim expunxit.*

XV. *Denique Patientiam Deum habere debitorem, quòd omnibus eius mandatis interueniat, & fidelem delectet, Gentilem inuitet, in omni ætate, in omni ſexu formoſa ſit, vti vel ex effigie habitúque Patientiæ, quam paulo latiùs proſequitur, comprehendere eſt.*

XVI. *Ita tamen vt de cœleſti, vera, Chriſtiana Patientia hæc omnia intelligantur, non de Patientia Gentium falſa & probroſa, quam diabolus æmulatus & ſuos docuit.*

Ceterùm præterquàm quòd nemo de hoc libro Tertulliani vnquã dubitauerit, pro more ſuo ad inſtar huius S. Cyprianus librum ſcripſit: De bono Patientiæ, in quem multa etiam ipſe verba tranſſcripſit. Viderunt etiam Manuſcriptum Trithemius & Politianus ante omnem editionem, quæ multo pòſt facta eſt per Rhenanum, ex Paterniacenſi primùm, deinde & Gorzienſi codice, & initio ſcholijs, poſtea & Adnotationibus egregiè aucta, vt non magnoperè nouo commentario ſit opus. Nos interim aliquot additis noſtris Adnotationibus, iterum ex tribus Vaticanis codicibus MS. hunc librum repurgauimus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI PRESBYTERI DE PATIENTIA, LIBER.

CAP. I. CONFITEOR [1] ad Dominum Deum ſatis temerè me, ſi non etiam impudenter, de patientia componere auſum. cui præſtandæ idoneus omninò non ſim, vt homo nullius boni: quando oporteat demonſtrationem & commendationem alicuius rei adortos, ipſos priùs in adminiſtratione eius rei deprehendi, & conſtantiam commonendi propriæ conuerſationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficientibus erubeſcant. Atque vtinam erubeſcere iſtud remedium ferat, vti pudor non exhibẽdi, quod alijs ſuggeſtum imus, exhibendi fiat magiſterium: niſi quòd bonorum quorundam ſicuti & malorum, intolerabilis magnitudo eſt: vt ad capienda & præſtanda ea, ſola gratia diuinæ inſpirationis operetur. Nam quod maximè bonum, id maximè penes Deum, nec alius id quàm qui poſſidet diſpenſat, vt cuique dignatur. Itaque velut ſolatium erit diſputare ſuper eo [2] quod frui non datur, vice languentiũ, qui cùm vacent à ſanitate, de bonis eius tacere non norunt. Ita miſerrimus ego, ſemper æger caloribus impatientiæ, quam nõ obtineo, patientię ſanitatẽ, & ſuſpirẽ & inuocem & perorẽ neceſſe eſt, cũ recordor, & in meę imbecillitatis cõtemplatione digero, bonã fidei valetudinẽ, & dominicæ diſciplinæ ſanitatẽ, non facilè cuiquã, niſi patientia adſideat, prouenire. Ita propoſita Dei rebus eſt, vt nullum præceptum obire quis, nullũ opus Domino complacitum perpetrare extraneus à patientia poſſit, bonũ eius, etiã [3] qui cæca viuunt, ſummæ virtutis appellatione honorent. Philoſophi quidẽ, qui alicuius ſapientiæ animalia deputantur, [4] tantũ illi ſubſignant, vt cũ inter ſeſe varijs ſectarũ libidinibus & ſententiarum æmulationibus diſcordent, ſolius tamen patientiæ in cõmune memores, huic vni ſtudiorum ſuorũ commiſerint pacem. In eam conſpirant, in eam fœderantur, illi in adfectatione virtutis vnanimiter ſtudent, omnem ſapientiæ oſtentationem de patientia præferunt. Grande teſtimonium eius eſt, cùm etiam vanas ſeculi diſciplinas ad laudem & gloriam promouet. Aut nunquid potius iniuria cum diuina res in ſecularibus artibus volutatur? Sed viderint illi, quos mox

CAP. II. ſapientiæ ſuæ cum ſeculo deſtructæ ac dedecoratæ pudebit. [[5] Nobis exercendæ patiẽtiæ auctoritatẽ, non [6] affectatio humana caninæ æquanimitatis [7] ſtupore formata, [8] ſed viuæ ac cœleſtis diſciplinæ diuina diſpoſitio delegat, Deum ipſum oſtendens patientiæ exemplũ: iam primum qui [9] florem

Matth. 5. lucis huius ſuper iuſtos & iniuſtos æqualitèr ſpargit: qui temporum officia, elementorũ ſeruitia, [10] totius geniture tributa dignis ſimul & indignis patitur ſimul occurrere, ſuſtinẽs ingratiſſimas nationes, ludibria artium & opera manuum ſuarum adorantes, [11] nomen cum familia ipſius perſequentes, luxuriam,

A xuriam, auaritiã, iniquitatem, malignitatem quotidie insolescẽtem, vt sua sibi patiẽtia detrahat: plu-
res enim Dominum idcircò non credunt, quia seculo iratum tamdiu nesciunt. [Et [11] hæc quidem *C. III.*
diuinæ patieotiæ species quasi de longinquo, fors vt de supernis æstimetur. Quid illa autem quæ inter
homines palàm in terris quodammodò manu apprehẽsa est? [13] Nasci se Deus in vtero patitur matris,
& expectat, natus adolescere sustinet, & adultus non gestit agnosci, sed contumeliosus insuper sibi est,
&ã [14] seruo suo tinguitur, & teotatoris congressus solis verbis repellit. Cùm de domino fit magister, *Isai. 42.*
docens hominem euadere mortem, ob salutem [15] scilicet venire offeosa patientia eruditus, non con-
tendit, non reclamauit, nec quisquam in plateis vocem eius audiuit, arũdinem quassatam non fregit,
linum fumigans non restinxit. Nec enim mentitus fuerat Propheta, imò ipsius Dei contestatió, spiri-
tum suũ in filio cum tota patientia collocantis. Nullum volentem sibi adhærere non suscepit: nullius *Ioan. 13.*
mensam tectúmve despexit. [16] Atquin ipse lauandis discipulorum pedibus ministrauit. Non pecca- *Matth. 9.*
tores, nõ publicanos aspernatus est. Non illi saltem ciuitati quæ eum recipere noluerat iratus est, cùm *Luc. 9.*
etiam discipuli tam contumelioso oppido [17] cœlestes ignes repræsentari voluissent. Ingratos curauit, *Luc. 17.*
insidiatoribus cessit. [18] Parum hoc, si noo etiam proditorem suum secum habuit, nec constanter de- *Matth. 14.*
notauit. Cùm verò traditur, cùm adducitur, vt pecus ad victimã (sic eoim non magis aperit os, quàm *Matth. 26.*
agnus sub tondentis potestate) ille cui legiones angelorum, si voluisset, vno dicto de cœlis affuissent, *Isai. 53.*
[19] oe vnius quidem discentis gladium in vltorẽ probauit: patientia Domini in Malcho vulnerata est. *Matth. 26.*
[20] Itaque & gladij opera maledixit io posterum, & sanitatis restitutione ei, quem non ipse vexauerat, *Ioan. 18.*
satisfecit per patieotiam, misericordiæ matrem. Taceo [21] quod figitur. io hoc enim venerat. Nunquid *Matth. 26.*
tamen subeundæ morti etiam contumelijs opus fuerat? Sed saginari voluptate patientiæ discessurus *Matt. 27.*
volebat. Despuitur, verberatur, deridetur, fœdis vestitur, fœdioribus coronatur. Mira æquanimitatis *Marc. 15.*
B fides. Qui in hominis figura proposuerat latere, nihil de impatiẽtia hominis imitatus est. Hinc vel ma- *Luc. 23.*
ximè Pharisæi Dominum agnoscere debuistis, patientiam huiusmodi nemo hominum perpetraret. *Ioan. 19.*
Talia tantáque documẽta, quorum magnitudo pcoes nationes quidem detrectatio fidei est, [22] penes
nos verò ratio & structio, satis apertè non sermonibus modò in præcipiendo, sed etiam passionibus
Domini sustinendo probant his quibus credere datum est, patieotiam Dei esse oaturam effectam, &
præstantiam iogenitę cuiusdam proprietatis. [[23] Igitur si probos quosque seruos & bonæ mẽtis, pro *C. IIII.*
ingenio dominico coouersari videmus (siquidem artificium promereodi, obsequium est: obsequij
verò disciplina, morigera subiectio est) quantò magis nos secundũ Dominũ moratos inueniri opor-
tet? Seruos scilicet Dei viui, cuius iudiciũ in suos, [24] non in compede, aut pilco vertitur, sed in ęterni-
tate aut pœnæ, aut salutis. Cui seueritati declinandę, vel liberalitati inuitandę, tanta obsequij diligẽtia
opus est, quãta sunt ipsa quæ aut seueritas cõminatur, aut liberalitas pollicetur. Et tamẽ nos oõ de ho-
minibus modò [25] seruitute subnixis, vel quolibet alio iure debitoribus obsequij, verũ etiã de pecudi-
bus etiã de bestijs obedientiã exprimimus, intelligentes vsibus [26] nostris à Domino prouisas traditás- *Gen. 1. &*
que. Meliora ergo oobis erũt in obsequij disciplina, quæ nobis Deus subdit? agnoscũt deniq; quæ o- *9.*
bediũt. nos cui soli subditi sumus, Domino scilicet, auscultare dubitamus? At quã iniustũ est, quẽ etiã
ingratũ quod per alterius indulgentiã de alijs consequaris, idẽ illi per quẽ consequeris, de temetipso
non rependere? Nec pluribus de obsequij exhibitione debita à nobis Domino Dco. Satis enim agni-
tio Dei quid sibi incũbat, intelligit. Nc tamen vt extraneũ de obsequio videamur interiecisse, ipsum
quoque obsequiũ de patientia trahitur. Nuoquam impatiẽs obsequitur, aut patiens quis obluctatur.
Quàm ergo Dominus omniũ bonorum & demonstrator & acceptor, Deus in semetipso circũtulit,
C quis de bono eius latere retractet? cui item dubium sit omne bonum, quia ad Deum pertineat, perti-
nẽtibus ad Deũ tota mente sectandũ? Per quæ in [27] expedito & quasi in præscriptionis cõpendio &
cõmendatio & exhortatio de patiẽtia constituta est. [[28] Verumtamẽ procedere disputationẽ de ne- *Cap. V.*
cessarijs fidei non est otiosum, quia nec infructuosum. Loquacitas in ædificatione nulla turpis, si quã-
do turpis. Itaque si de aliquo bono sermo est, res postulat cõtrariũ quoque boni recẽsere. Quid enim
sectandũ sit, magis illuminabis, si quod vitandũ sit proinde digesseris. Consideremus igitur de impa-
tientia: an sicut patientia io Deo, ita aduersaria eius in aduersario nostro nata atq; cõperta sit: vt ex isto
appareat, quàm principaliter fidei aduersetur. Nam quod ab æmulo Dei cõceptum est, vtique nõ est
amicum Dei rebus. Eadẽ discordia est rerũ quæ & auctorum. Porrò cùm Deus optimus, diabolus e-
contrariò pessimus, ipsa sui diuersitate testantur [29] oeutrũ alteri facere, vt nobis non magis à malo ali-
quid boni, quàm à bono aliquid mali editũ videri possit. Igitur [30] natales impatientiæ in ipso diabo-
lo deprehendo, iã tunc cùm dominum Deum vniuersa opera quæ fecisset, imagini suæ, id est, homini *Gen. 1.*
subiecisse impatiẽter tulit. Nec enim doluisset, si sustinuisset: nec inuidisset homini, si nõ doluisset. A-
deò decepit eũ, quia inuiderat. Inuiderat autẽ, quia doluerat. Doluerat, quia patienter vtique noo tu-
lerat. Quid primum fuerit ille aogelus perditioois, malus an impatiens, contemno quærere: palàm
cùm sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam [31] ab impatientia auspicatam; deinde inter se
conspirasse, & iodiuiduas in vno patris sinu adolenisse. At enim quam primus senserat, per quam *Gen. 3.*
delinquere intrauerit, de suo experimento quid ad peccandũ adiutaret structus, eandẽ impingẽdo in
crimen homini aduocauit. cooueota statim illi mulier, non temerè dixerim per colloquium ipsum

eius afflata est spiritu impatientia infecto. vsqueadeò nunquam omoinò peccasset, si diuino [12] interdicto patientiam perseruasset. Quid quòd non sustinuit sola conuentta, sed [13] apud Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem, impatiens etiam tacendi est? ac [14] traducem illum eius quod à malo hauserat, facit. Perit igitur & alius homo per impatientiam alterius: perit mox & ipse per impatientiam suam vtrobique commissam, & circa Dei præmonitionẽ, & circa [15] diaboli circumscriptionem: illã seruare, hanc refutare non sustinens. Hinc prima iudicij, vode delicti origo: hinc Deus irasci exorsus, vnde offendere homo inductus. Inde in Deo prima patientia, vode indignatio prima. Qui tunc maledictione sola contentus, ab animaduersionis impetu in diabolo temperauit. Aut quod crimen ante istud impatiẽtiæ admissum homini imputatur? [16] Innocẽs erat, & Deo de proximo amicus, & paradisi colonus. [17] At vbi semel succidit impatientiæ, desiuit Deo sapere, desiuit cœlestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus, & ab oculis Dei eiectus, facilè [18] vsurpari ab impatientia cœpit in omne quod Deum offenderet. Nam statim illa semine diaboli concepta, malitiæ fœcunditate iram filium procreauit: editũ suis artibus erudijt. Quod enim ipsum Adam & Euã morti immerserat,

Gen. 4.

docuit & filium ab homicidio incipere. Frustrà istud impatiẽtiæ adscripserim, si Cain ille primus homicida, & primus fratricida, oblationes suas à Domino recusatas æquanimiter nec impatieoter tulit: si iratus fratri suo noo est, si neminem denique interemit. Cùm ergo oec occidere potuerit nisi iratus, nec irasci nisi impatiens, demonstrat quod per iram gessit, ad eam referendum, à qua ira suggesta est, per hæc [39] impatientiæ tunc infantis quodammodò incunabula. Ceterùm quanta mox incrementa? nec mirũ. Nao si prima deliquit, consequens est vt quia prima, idcircò & sola sit matrix in omne delictum, defundens de suo fonte varias criminũ venas. De homicidio quidem dictum est. Sed ira editũ à primordio, etiã quascunque postea causas sibi inuenit, ad impatientiam vt ad originem sui confert. Siue enim quis inimicitijs, siue prædæ gratia id scelus cõficit, prius est vt aut odij aut auaritiæ fiat impatiens. Quicquid compellit, sine impatientia sui nõ est, vt perfici possit. Quis adulteriũ sine libidinis impatientia subijt? Quòd & si pretio in fœminis cogitur venditio illa pudicitiæ, vtique impatientia contemnendi lucri ordinatur. [40] Hæc vt priocipalia penes Dominũ delicta. Nam vt cõpendio dictum sit, omne peccatum impatientiæ asscribendũ. Malum impatiẽtia est boni. Nemo impudicus nõ impatiens pudicitiæ, & improbus probitatis, & impius pietatis, & inquietus quietis. Vt malus vnusquisque fiat, bonus perseuerare non poterit. Talis igitur excetra [41] delictorũ: cur noo Dominũ offen-

Exod. 16.

dat improbatorem malorum? An non ipsum quoque Israël per impatientiã semper in Deũ deliquisse manifestum est? exinde quũ oblitus brachij cœlestis quo Ægyptijs afflictationibus fuerat extractus, de Aaron sibi Deos duces postulat, quum in idolum auri sui collatiooes defundit: tã necessarias enim

Exod. 17.

Moysi cum Domino congredientis impatienter exceperat moras. Post [42] ioannæ escatilẽ pluuiã, post petræ aquatilẽ sequelam desperant de Domino, tridui sitim noo sustinendo. nã hæc quoque illis impatientia à Domino exprobratur. Ac ne singula peruagemur, nunquã non per impatientiã delinquẽ-

Act. 8. *Sap. 2.*

do perierunt. Quomodo autem prophetis manus intulerunt, nisi per impaticotiã audiendi? Domino

CA. VI.

autem ipsi, per impatientiã etiam videndi. Quòd si patientiã inissent, liberarentur. [Ipsa [43] adeò est,

Gen. 15. *Gen. 22.*

quæ fidem & subsequitur, & antecedit. Denique Abraham Deo credidit, [44] & iustitiæ deputatus ab illo est: sed fidem eius patientia probauit, quum filium immolare iussus est, ad fidei non tentationem dixerim, sed typicã contestationẽ. Ceterùm Deus quẽ iustitię deputasset, sciebat. Tã graue præceptũ quod nec Domino perfici placebat, patiẽter & audiuit, & si oeus voluisset, impleuisset. Meritò ergo benedictus, quia & fidelis: meritò fidelis, quia & patiens. Ita fides patientia illuminata, quũ in nationes

Gal. 3.

seminaretur, per semen Abrahæ, quod est Christus, & gratiam legi superduceret, ampliandæ adimplendæque legi adiutricem suam patientiam præfecit, quòd ea sola ad iustitiæ doctrinam retrò de-

Exod. 21. *Deut. 19.*

fuisset. Nam olim & oculum pro oculo, & dentem pro dente repetebant, & malum malo fœoerabãt: nondum enim patientia in terris, quia nec fides: scilicet interim impatientia occasionibus legis fruebatur. Facilè erat absente domino patientiæ & magistro. Qui postquàm superuenit, & gratiam fidei patieotia composuit, iam nec verbo quidem lacessere, nec fatue quidem dicere [45] sine iudicij pericu-

Matth. 5.

lo licet. Prohibita ira, restricti animi, compressa petulantia manus, exemptum linguæ venenum plus lex quàm amisit, inuenit: dicente Christo: Diligite inimicos vestros, & maledicentibns benedicite: & orate pro persecutoribus vestris, vt filij sitis patris vestri cœlestis. Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali præcepto vniuersa patientiæ disciplina succincta est, [46] quando ne linguæ

C. VII.

quidem malefacere concessum est. [Iam [47] verò percurrentibus oobis causas impatientiæ, cetera quoque præcepta suis locis tespondebunt. Si detrimento tei familiaris animus concitatur, omni penè in loco de cootemnendo seculo scripturis dominicis commonetur: nec maior ad pecuniæ contẽptum exhortatio subiacet, quàm quod ipse Dominus in nullis diuitijs inuenitur. Sẽper pauperes iustificat, diuites prædãnat. [48] Ita detrimentum patientiæ, fastidium opulentiæ præministrauit demõstrans per abiectionem diuitiarum, [49] læsuras quoque earum computandas noo esse. Quod ergo nobis appetere minime opus est, quia nec Dominus appetiuit, detruncatum vel etiam ademptum non ægrè sustinere debemus. Cupiditatem omnium malorũ radicem spiritus Domini per Apostolũ pronunciauit. Eam non in concupiscentia alieni tantùm constitutam interptetemur: nam & quod no-

strum

A strum videtur, alienum est: nihil enim nostrum, quoniam Dei omnia, cuius ipsi quoque nos. [10] Itaque si damno affecti impatienter senserimus, non de nostro amissum dolentes, adfines cupiditatis deprehendemur. Alienum quærimus, quum alienum amissum dolentes ægrè sustinemus. Qui damni impatientia concitatur, terrena cœlestibus anteponendo, de proximo in Deum peccat. Spiritum enim quem à Domino sumpsit, secularis rei gratia concutit. Libentes igitur terrena amittamus, cœlestia tueamur. Totum licet seculum pereat, dum patientiam lucrifaciam. Iam qui minutum sibi aliquid aut furto, aut vi, aut etiam ignauia, non constanter sustinere constituit: nescio an facilè, vel ex animo ipse rei suæ manum inferre posset in causa eleemosynæ. Quis enim ab alio secari omninò non sustinens, ipse ferrum in corpore suo ducit? Patientia in detrimentis exercitatio est largiendi & communicandi. Non piget donare eum, qui non timet perdere. Alioquin quomodo duas habens tunicas, alteram earum nudo dabit, nisi idem sit, qui auferẽdi tunicam, etiam pallium offerre possit: Quomodo amicos de mammona fabricabimus nobis, si eum in tantum amauerimus, vt amissum non sufferamus? Peribimus cum perdito. Quid hic inuenimus, vbi habemus amittere? Gentilium est omnibus detrimentis impatientiam adhibere, qui rem pecuniariam fortasse animę anteponant. Nam & faciunt cùm lucri cupiditatibus quæstuosa pericula mercimoniorum in mari exercent: cùm pecuniæ causa [11] etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi dubitant: [12] cùm denique ludo & castris sese locant, cùm per viam in mores [13] bestiarum latrocinantur. Nos verò secundum diuersitatem, qua cum illis sumus, non animam pro pecunia, sed pecuniam pro anima deponere conuenit; seu sponte in largiendo, seu patienter in amittendo. [[14] Ipsam animam, ipsumque corpus in seculo isto expositum omnibus ad iniuriam gerimus, eiúsque iniuriæ patientiam subimus: [15] minorum deliberatione lædemur? Absit à seruo Christi tale inquinamentum, vt patientia maioribus tentationibus præparata

B in friuolis excidat. Si manu quis tentauerit prouocare, præstò est Dominica [16] monela, Verberanti te, inquit, in faciem, etiam alteram genam obuerte. Fatigetur improbitas, patientia tua. [17] Quiuis ictus ille sit dolore & contumelia constrictus, grauius à Domino vapulat. Plus improbum illum cædis sustinendo. Ab eo enim vapulabit, cuius gratia sustines. Si linguæ amaritudo, maledicto siue conuicio eruperit, respice dictum: Quum vos maledixerint, gaudete. [18] Dominus ipse maledictus in lege est, & tamen solus est benedictus. Igitur dominum serui consequamur, & maledicamur patienter, vt benedicti esse possimus. Si parum æquanimiter audiam dictum aliquod in me proteruum aut nequam, reddam & ipse amaritudinis vicem necesse est, aut cruciabor impatientia muta. Quum ergo percussero maledicto, quomodo secutus inueniat doctrinam Domini qua traditum est, [19] non vasculorum inquinamentis, sed eorum quæ ex ore promuntur, hominem communicari. Item: Manere nos omnis vani & superuacui picti reatum? Sequitur ergo vt à quo nos Dominus arcet, idem ab alio æquanimiter pati admoneat, hic iam de patientiæ voluntate. Nam omnis iniuria, seu lingua, seu manu incussa, cùm patientiam offenderit, eodem exitu dispungetur, quo [60] telum aliquod in petra constantissimæ duritiæ libratum & obtusum. Concidet enim ibidem irrita opera & infructuosa, & nonnunquam repercussum in eum qui emisit, reciproco impetu sæuiet. Nempè idcircò quis te lædit vt doleas: quia fructus lædentis in dolore læsi est. Ergo cùm fructum eius euerteris non dolendo, ipse doleat necesse est amissione fructus sui: tunc tu non modò illæsus ibis, quod etiam solum tibi sufficit, sed insuper aduersarij tui & frustratione oblectatus, & dolore defensus. Hæc est patientiæ vtilitas & voluntas. [[61] Ne illa quidem impatientiæ species excusatur in amissione nostrorum, vbi aliqua doloris patrocinatur assertio. Præponendus est enim respectus denunciationis Apostoli, qui ait: Ne

C contristemini dormitione cuiusquam, sicut nationes quæ spe carent. Et meritò. [62] Credentes enim resurrectionem Christi, in nostram quoque credimus, propter quos ille & obijt & resurrexit. Ergo cùm constet de resurrectione mortuorum, vaçat dolor mortis, vacat & impatiẽtia doloris. Cur enim doleas, si perijsse non credis? Cur impatienter feras subductum interim, quem credis reuersurum? Profectio est quam putas mortem. Non est lugendus qui antecedit, sed planè desiderandus. Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderatè feras abisse, quem mox subsequeris? Cæterùm impatientia in huiusmodi, & spei nostræ malè ominatur, & fidem præuaricatur. Et Christum lædimus, cùm euocatos quosque ab illo, quasi miserandos non æquanimiter accipimus. [63] Cupio, inquit Apostolus, recipi iam, & esse cum Christo. quantò melius ostendit votum Christianorum. Ergo votum si alios consequutos impatienter dolemus, ipsi consequi nolumus. [[64] Est & alius summus impatientiæ stimulus, vltionis libido, negotium curans aut gloriæ aut malitiæ. Sed & gloria vbique vna, & malitia nunquam non Domino odiosa, hoc quidem loco maximè, quum ab alterius malitia prouocata, superiorem se in exequenda vltione constituit, & remunerans nequam duplicat quod semel factum est. Vltio penes errorem solatium videtur doloris, penes veritatem certam redarguitut malignitatis. Quid enim refert inter prouocantem & prouocatum, nisi quòd ille prior in maleficio deprehenditur, at ille posterior? Tamen vterque læsi hominis Domino reus est: qui omnem nequam & prohibet & damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio est: nec locus secernit, quod similitudo coniungit. Absolutè itaque præcipitur malum malo non rependendum. Par factum, par habet meritum. Quomodo id obseruabimus, si fastidientes

Matth. 5. Luc. 16. C.VIII. Matth. 5. Matth. 5. Deut. 21. Gal. 3. Marc. 7. Matth. 12. CA. IX. 1. Thess. 4. Philip. 1. CAP. X. Rom. 12.

in fastidio vltionis non erimus? Quem autem honorem litabimus domino Deo, si nobis arbitrium D defensionis arrogauerimus? Nos putres vasa fictilia, seruulis nostris assumentibus sibi de conseruis vltionem, grauiter offendimur: eósque qui nobis patientiam obtulerint suam, vt memores humilitatis, seruitutis, ius dominici honoris diligentes, non probamus modò, sed ampliorem quam ipsi sibi præsumpsissent, satisfactionem facimus. Id nobis in Domino tam iusto ad æstimandum, tam potenti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus iudicem illum, si non & vltorem? Hoc se nobis
Deut. 32. repromittit, dicens: Vindictam mihi, & ego vindicabo. id est, Patientiam mihi, & ego patientiam
Matth. 7. remunerabo. Cùm enim dicit, Nolite iudicare, ne iudicemini, nónne patientiam flagitat? Quis enim non iudicabit alium, nisi qui patiens erit non defendendi? quis idcircò iudicat, vt ignoscat? Ac si ignoscet, tamen iudicantis [65] impatientiam cauit, & honorem vnici iudicis, id est, Dei abstulit. Quantos verò casus huiusmodi impatientia incursare consueuerat? Quotiens pœnituit defensionem? [66] quotiens instantia eius deterior facta est causis suis? Quoniam nihil impatientia susceptum, sine impetu transigi nouit: nihil impetu actum, aut non offendit, aut corruit, aut præceps abijt. Iam si leuiùs defendatis, insanies: si vberiùs, oneraberis. Quid mihi cum vltione, cuius modum regere non possum per impatientiam doloris? [67] Quòd si patientiæ incubabo, non dolebo: si non do-
CA. XI. lebo, vlcisci non desiderabo. [Post [68] has principales impatientiæ materias, vt potuimus regestas, quid inter ceteras euagemur, quæ domi, quæ foris? Lata atque diffusa est operatio mali. Multiplicia spiritus incitamenta iaculantis, & modò paruula, modò maxima. Sed paruula de sua mediocritate contemnas, maximis pro sua exuberantia cedas. Vbi minor iniuria, ibi nulla necessitas impatientiæ. At vbi maior iniuria, ibi [69] necessarior iniuriæ, medela patientiæ. Certemus igitur [70] quæ à Malo infliguntur sustinere, vt hostis studium, æmulatio nostræ [71] æquanimitatis eludat. Si verò quædam ipsi in nos, aut imprudentia, aut sponte etiam superducimus, æquè patienter obeamus, quæ nobis imputamus. Quòd si à Domino nonnulla credimus incuti, cui magis patientiam quàm Domino præbeamus? Quin insuper gratulari & gaudere nos docet, dignatione diuinæ castigationis. Ego, E inquit, quos diligo, castigo. O seruum illum beatum, cuius emendationi Dominus instat! cui dignatur irasci, quem admonendi dissimulatione non decipit. Vndique igitur adstricti sumus officio patientiæ administrandæ. Quia qua ex parte, aut erroribus nostris, aut Mali insidijs, aut admonitioni-
Matth. 5. bus Domini [72] interuenimus, [73] eius officij magna merces, fœlicitas scilicet. Quos enim fœlices Dominus nisi patientes nuncupauit dicendo: Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum cœlo-
Ibidem. rum. Nullus profectò spiritu pauper, nisi humilis. Quis enim humilis nisi patiens? quia nemo subij-
Luc. 6. cere sese potest, sine prima patientia subiectionis ipsius. Beati, inquit, flentes atque lugentes. Quis
Matth. 5. talia sine patientia tolerat? [74] Itaque talibus & aduocatio & risus promittitur. Beati mites. Hoc quidem vocabulo: impatientes non licet omninò censeri. Item quum pacificos eodem titulo fœlicitatis notat, & filios Dei nuncupat, nunquid impatientes pacis affines? Stultus hæc senserit. Quum verò gaudete & exultate dicit, quotiens vos maledicent & persequentur: [75] merces enim vestra plurima in cœlo: id vtique non exultationis impatientiæ pollicetur: quia nemo in aduersis exultabit, nisi
C. XII. antè ea contempserit: nemo contemnet, nisi patientiam gesserit. [[76] Quod pacis gratissimæ Deo
Matth. 18. adtinet disciplinam, quis omninò impatientiæ natus, vel semel ignoscet fratri suo? non dicam septies,
Matth. 5. sed septuagies septies? Quis ad iudicem cum aduersario suo dirigens, negotium [77] conuenientia soluet? nisi priùs iam doleret, duritiam, amaritudinem, venena scilicet impatientiæ amputaret? Quo
Luc. 6. modo remittes, & remittetur tibi, si tenax iniuriæ per absentiam patientiæ fueris? Nemo conuulsus
Matth. 5. animum in fratrem suum, munus apud altare perficiet, nisi priùs reconciliando fratri reuersus ad pa-
Ephes. 4. tientiam fuerit. Sol super iram nostram si occiderit, periclitamur. Non licet nobis vna die sine patiẽtia manere. At enim cùm omnem speciem salutaris disciplinę gubernet, quid mirum quod etiam pœ- F nitentiæ ministrat, solitæ lapsis subuenire, [78] cùm disiuncto matrimonio, ex ea tamen causa, qua licet seu viro, seu fœminæ ad viduitatis perseuerantiam sustineri, hæc expectat, hęc exoptat, [79] hęc exorat pœnitentiam, quandoque inituris salutem. Quantum boni vtrique confert, alterum adulterum non facit, alterum emendat. Sic & illis dominicarum similitudinum exemplis de patientia san-
Luc. 15. ctis adest. Erroneam ouem patientia pastoris requirit & inuenit. Nam impatientia vnam facilè cõtemneret. Sed laborem inquisitionis patientia suscipit, & humeris insuper aduehit baiulus patiens
Ibidem. peccatricem derelictam. Illum quoque prodigum filium patientia patris & recipit, & vestit, & pascit, & apud impatientiam irati fratris excusat. Saluus est igitur qui perierat, quia pœnitentiam inijt. Pœnitentia non perit, quia patientiam inuenit. Nam dilectio summum fidei sacramentum, Christiani nominis thesaurus, quam Apostolus totis viribus sancti spiritus commendat, cuius nisi patientiæ
1. Cor. 13. disciplinis eruditur? Dilectio, [80] inquit, magnanimis est: ita patientiam sumit. Benefica est: malum patientia non facit. Non æmulatur: id quidem patientiæ proprium est. Nec proteruum sapit: modestiam de patientia traxit. Non inflatur, non proteruit: non enim ad patientiam pertinet. Nec sua requirit, suffert sua, dum alteri prosit: nec incitatur. Ceterùm quid impatientię reliquisset? Ideò, inquit, dilectio omnia sustinet; omnia tolerat. vtique quia patiens. Meritò ergo nũquam excidet: nam cetera euacuabuntur, consummabuntur. Exhauriuntur linguæ, scientiæ, prophetię: permanent fides,

spes,

A spes, dilectio. Fides, quam Christi patientia induxit: spes, quam hominis patientia expectat: dilectio, quam Deo magistro patientia comitatur.

C.XIII.

[[81] Vsque huc de patientia tandem simplici & vniformi, & tantùm in animo constituta: quum eadem etiam in corpore, [82] demerendo Domino multipliciter [83] adlaboret: [84] vtpotè quæ ab ipso Domino in corporis quoque virtute edita est, siquidem rector animus facilè communicat spiritus inuecta cum habitaculo suo. Quæ igitur negotiatio patientiæ in corpore? In primis adflictatio carnis hostia Domino placatoria per humiliationis sacrificium, quum sordes cum angustia victus Domino libat, contenta simplici pabulo puróque aquæ potu, quum ieiunia coniungit, quum cineri & sacco inolescit. Hæc patientia corporis precationes commendat, deprecationes affirmat: hæc aures Christi Dei aperit, seueritatem dispergit, clementiam elicit. Sic ille rex Babylonius offenso Domino cùm squalore & pædore septenni ab humana forma exulasset, immolata patientia corporis sui, & regnum recuperauit, & quod optabilius homini est, satis Deo fecit. *Dan. 4.* Iam si altiores & fœliciores gradus corporalis patientiæ digeramus, eadem sanctitati quoque procurat continentiam carnis. [85] Hæc & viduam tenet, & [86] virginem adsignat, & [87] voluntarium spadonem ad regna cœli leuat. *Matth. 19.* Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in persequutionibus denique præliatur. Si fuga [88] vrgeat, incommoda fugæ caro militat. Si & carcer præueniat, caro in vinculis, caro in ligno, caro in solo, & in illa paupertate lucis, & in illa patientia mundi. Quum verò producitur, ad experimentum fœlicitatis, ad [89] occasionem secundæ intinctionis, [90] ad ipsum diuinæ sedis ascensum, nulla plus illic quàm patientia corporis. si spiritus promptus, sed caro sine patientia infirma, vbi salus spiritus & carnis ipsius. At quum hoc Dominus de carne dicit infirmam pronuncians, quid ei firmandæ opus sit ostendit, patientia scilicet [91] aduersus omnem subuertendæ fidei, vel puniendæ paraturam, vt verbera, vt ignem, vt crucem, bestias, gladium constantissimè toleret, quæ Prophetę, quæ Apostoli sustinendo vicerunt. *Matth. 26*

C.XIIII.

B [[92] His patientiæ viribus secatur Esaias, & de Domino non tacet. [93] Lapidatur Stephanus, & veniam hostibus suis postulat. *Act. 7.* [94] O fœlicissimum illum quoque, qui omnem patientiæ speciem aduersus omnem diaboli vim expunxit. Quem non abacti greges, non illæ in pecore diuitiæ, non filij vno ruinæ impetu adempti, non ipsius denique corporis in vulnere cruciatus, à patientia (fide Domino dedita) exclusit, quem diabolus totis viribus frustrà cæcidit. *Iob. 1.* Neque enim à respectu Dei tot doloribus auocatus ille est, sed constitit nobis in exemplum & testimonium, tam spiritu quàm carne, tam animo quàm corpore, patientiæ perpetrandæ: vt neque damnis secularium, nec amissionibus charissimorum, nec corporis quidem conflictationibus succidamus. [95] Quale in illo viro feretrũ Deus de diabolo exstruxit? Quale vexillum de inimico gloriæ suæ extulit, quum ille homo ad omnem acerbum nuntium nihil ex ore promeret, nisi Deo gratias, cùm vxorem iam malis delassatam, & ad praua remedia suadentem execraretur? *Iob. 2.* Quid? ridebat Deus: quid? dissecabatur Malus, quum Iob immundam vlceris sui redundantiam magna æquanimitate [96] distringeret, [97] cùm erumpentes bestiolas inde, in eosdem specus, & pastus foraminosæ carnis ludendo reuocaret. *Iob. 17.* Itaque operarius ille victoriæ Dei, retusis omnibus iaculis tentationum, lorica clypeóque patientię, & integritatem mox corporis à Deo recuperauit, & quæ amiserat reduplicata possedit. [98] Et si filios quoque restitui voluisset, pater iterum vocaretur. *Iob. vlt.* Sed maluit in illo die reddi sibi tantũ gaudij: securus sic de Domino, distulit. Sustinuit tam voluntariã orbitatem, ne sine aliqua patientia viueret.

C. XV.

[[99] Adeò satis idoneus [100] patientiæ sequester Deus. Si iniuriam deposueris penes eum, vltor est: si damnum, restitutor est: si dolorem, medicus est: si mortẽ, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem? Nec immeritò. Omnia enim C placita eius tuetur: [101] omnibus mandatis eius interuenit. Fidem munit, pacem gubernat, dilectionem adiuuat, humilitatem instruit, pœnitentiam expectat, exomologesin adsignat, carnem regit, spiritum seruat, linguam frænat, manum continet, tentationes inculcat, scandala pellit, martyria consummat: pauperem consolatur, diuitem temperat, [102] infirmum non extendit, valentem non consumit, fidelem delectat, gentilem inuitat, seruum domino, dominum Deo commendat, fœminam exornat, virum approbat: amatur in puero, laudatur in iuuene, suspicitur in sene: in omni sexu: in omni ætate formosa est. [103] Age iam si & effigiem, habitúmque eius comprehendamus. Vultus illi tranquillus & placidus, frons pura, nulla mœroris aut iræ rugositate contracta: remissa æquè in lętum modum supercilia, oculis humilitate, non infœlicitate deiectis. Os taciturnitatis honore signatum. Color qualis securis & innoxijs. Motus frequens capitis in diabolum, & minax risus. Ceterùm amictus circum pectora candidus, & corpori impressus: vt qui nec inflatur, nec inquietatur. Sedet enim in throno Spiritus eius mitissimi & mansuetissimi, qui non turbine glomeratur, non nubilo liuet, sed est teneræ serenitatis, apertus & simplex, quem [104] tertiò vidit Helias. *Matth. 17.* Nam vbi Deus, ibidem & alumna eius, patientia scilicet. Cùm ergo spiritus Dei descendit, indiuidua patientia comitatur eum. Si [105] nos cum spiritu admiserimus, in nobis morabitur semper: imò nescio an diutius perseueret sine sua comite ac ministra. Omni loco ac tempore tangatur necesse est: quodcunque inimicus eius inflixerit, solus sustinere non poterit, carens instrumento sustinendi.

C.XVI.

[[106] Hæc patientiæ ratio, hæc disciplina, hęc [107] opera cœlestis & vera, scilicet Christiana, non vt illa patientia gentium terrę, falsa, probrosa. Nam vt in isto quoque Domino [108] diabolus æmularetur, quasi planè ex pari (nisi quòd ipsa

diuersitas mali & boni æqualiter [109] magnitudinis par est) docuit & suos patientiam propriam: illam dico, quæ maritos dote venales, aut [110] lenocinijs negotiantes vxorũ potestatibus subijcit. [111] Quæ aucupandis orbitatibus omnem coacti obsequij laborem mentitis adfectionibus tolerat: [112] quæ ventris operarios, contumeliosis patrocinijs subiectione libertatis, gulæ addicit. Talia Nationes patientiæ studia nouerunt: & tanti boni nomen, fœdis operationibus occupant: patientes riualium & diuitum & inuitatorum, impatientes solius Dei viuunt. [113] Sed viderint suam sui [114] Præsides, [115] quam patientia subter ignis expectat. Ceterum nos amemus patientiam Dei, patientiam Christi: rependamus illi, [116] quam pro nobis ipse dependit. Offeramus patientiam spiritus, patientiam carnis, qui in resurrectionem carnis & spiritus credimus.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

Cap. I.

1. Confiteor ad Dominum Deum, &c.] *Præter Præfatiunculam quandam caput hoc tractat, sicuti & inscripsimus:* De affectata Philosophorum Patientia. *De qua adeo etiam S. Cyprianus lib. de Bono Patientiæ cap. 2. & ipse Auctor eursum vlt. cap. Est autem Tertullianicum:* Confiteor ad Dominum, *pro:* Confiteor Domino. *Item:* suggestum imus. *Legimus verò paulopòst ex tribus MS. Vaticano cod.* non sim, *pro:* non sum.

2. quod frui non datur.] *Dicimus (inquit Rhenanus) vtrumque, &* fruor hanc rem, *&* fruor hac re. *Tertulliano etiam non satis est dicere:* Vacent sanitate, *nisi præpositionem à addat, quod perpetuò ferè facit.*

3. etiam qui cæca viuunt.] *Hic (vt adnotat idem Rhenanus) elegantiam Græcam affectat: nam solent illi aduerbia pluratiue nominum instar vsurpare. Expone ergo* cæca, *pro:* cæcè. *Non procul dissimilis apud Cyprianum locutio est, quum inquit, de bono Patientiæ: Qui non loquimur magna, sed viuimus. Simile est Lucretianum illud: Acerba tuens, pro acerbè. Quum autem hic nominatim* bonum patientiæ *appellet, hinc natus titulus libri citati S. Cypriani.*

4. tantum illi subsignant.] *Hoc est (inquit Rhenanus) tanti Patientiam faciunt, tantum ei tribuunt.* Subsignare, *pro subscribere & fauere. Aduersus Marcion. lib. 1* In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare.

Cap. II.

5. Nobis exercendæ Patientiæ, &c.] *Capiti huic titulum dedimus:* De Dei Patientia. *quam etiam celebrat ijsdem penè verbis S. Cyprian. dicti libri cap. 2.*

6. non affectatio humana, &c.] *Sic ex 3. MS. pro* affectio, *nam haud absimiliter S. Cyprian. etiam citante Rhenano: Apparet (inquit) non esse illic veram patientiam, vbi sit insolens* affectatæ *libertatis audacia, & exertiæ seminudi pectoris inuerecunda iactantia. qui etiam rectè interpretatur* caninam æquanimitatem, *de Cynica seu Diogenica tolerantia.*

7. stupore.] *Pro arrogantia, vti hic, accipi videtur. S. Cypriano vox est familiaris, vti adnotauimus ad Epist. eius 41. nu. 21. & ad lib. de Vnitat. Eccles. num. 56.*

8. sed viuæ ac cœlestis disciplinæ diuina dispositio delegat.] *Legimus cum Latinio ex 3. MS.* viuæ, *pro:* viua. *Atque (inquit Rhenanus) pro:* diligat, *quod prima habebat editio, putauimus aliquando nobis scribendum esse,* dirigat. *Nunc in:* delegat *mutauimus, non malè, vt putamus. Est* delegare, *iniungere seu committere aliquid. Sic lib. 2. aduers. Marc.* Nec cautionem eius delegasset sub metu mortis. *Porro* cœlestem disciplinam *vocat à Christo misso cœlitus institutam. Quam magisterijs cœlestibus discimus, inquit Cyprianus lib. de Bono Patientiæ, velut declarans quod hic dixit Tertullianus:* Cœlestis disciplinæ diuina dispositio.

9. qui florem lucis huius, &c.] *Et hunc locum (inquit Rhenanus) suauiter edisserens Cyprianus: Qualis verò in Deo (inquit) & quanta patientia, qua in contumeliam suæ maiestatis & honoris instituta ab hominibus profana templa, & terrena figmenta & sacra sacrilega patientissime sustinens, super bonos & malos æqualiter facit diem nasci, & lumen solis oboriri; & cum imbribus terram rigat, nemo a beneficijs eius excluditur, quo minus iustis similiter & iniustis suos seruet plenius largiatur? Videmus inseparabili æqualitate patientiæ nocentibus & innoxijs, religiosis & impijs, gratias agentibus & ingratis, Dei nutu tempora obsequi, elementa famulari, spirare ventos, fontes fluere, grandescere copias messium, fructus mitescere vinearum, exuberare pomis arbusta, nemora frondescere, prata florere, &c. Quæ etiam Rhenanus rectè explicat:* temporum officia, *quia ver suo tempore fruges prolicit, æstus calore concoquit;* elementorum seruitia. *refrigerat enim aer, calefacit ignis, irrigat aqua, terra fructificat.*

10. totius genituræ tributa.] *Per* tributa genituræ *(inquit idem Rhenanus) conceptum nutricationémque fœtus in vtero & partum ipsum intelligit. Animalium, inquam, omnium, non solius hominis. Nam* genitura *Auctori nostro vsitata est. Quod ipsum ab eo repetitur, ad illud de Resurrectione carnis:* à benedictione genituræ, *& ibidem ad illud:* concubitus genituram, *& ad illud lib. 4. aduers. Marc.* genitura peruersa est. *Quamquam paulo aliter accipiatur lib. aduers. Valentin. quemadmodum ibi latius. Atque hic ex MS. 3. legimus:* patitur, *pro eo quod male legebatur:* patiatur.

11. nomen cum familia ipsius persequentes.] *Ita tres MS. pro eo quod erat:* nomen, familiam. *Sic autem accipit:* nomen *(vti rectè adnotauit Rhenan.) vt in lib. de Resurrect. carn.* cùm pro nominis fide in medium extracta; *& Lactantius lib. 5. de Philosopho quondam loquens: Tres (inquit) libros euomuit contra religionem noménque Christianum. Cyprianus: Illas* nominis *sui semper inimicos. Nempè pro professione Christiana, vti ad marginem eius libri idem Rhenanus adnotauit, & nos quoque in illud S. Cypriani Epistol. 52. etsi occisus propter* nomen *postmodum fuerit, num. 50. Similiter etiam Auctor libro secundo ad Vxorem c. 5.* obiectione nominis. *& l. de Cor. milit. c. 2. infrà:* nomini negotium fecerit.

Cap. III.

12. Et hæc quidem diuinæ patientiæ, &c.] *Inscripsimus caput hoc:* De Christi patientia. *quam etiam ijsdem penè verbis inculcat Sanctus Cyprianus vbi suprà cap. 3. Addidimus autem:* quidem *ex 3. Manuscriptis.* fors *verò pro fortè accipitur aduerbialiter.*

13. Nasci se Deus, &c.] *Hæc (eodem Rhenano adnotante) Cyprianus copiosè explicat: Omnes denique actus eius ab ipso statim aduentu patientia comite signantur. Quòd primum de illa sublimitate cœlesti ad terrena descendens, non aspernatur Dei filius carnem hominis induere.*

14. & à seruo suo tinguitur.] *Sic ex MS. pro:* tingitur: *nam Tertulliani phrasin esse patet vel ex illo lib. aduers. Marc. 1.*

vbi

vbi similiter dixit: oleum quo suos vnguit; *maximè quod etiam Plinius, quem libenter imitatur, dixerit lib. 35. cap. 6. tum purpura pariter* tinguitur. *Atqui hoc sic expressit loco citato S. Cyprianus: Dominus baptizatur a seruo; sicut & id quod sequitur his verbis: Cum diabolo tentante congreditur, & inimicum tantum vicisse contentus, nil vltra verba conatur.*

25. absolutè scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus.] *Interpretatur Rhenanus, quam videlicet offensa patientia dare solet, hoc est ignoscentiam. Verùm hic scholio opus non erit, si legamus cum tribus MS.* ob salutem scilicet venire offensa patientia eruditus. *Quæ etiam lectio magis placet. nam ita loqui solet Tertullianus:* venire eruditus.

16. Atqnin.] Atquin (*inquit Rhenan.*) *Vsurpat perpetuò, pro:* atqui. *quod semel adnotasse sufficiat. Talia multa Librarij vetustis exemplaribus inuexerunt. Sic &* alioquin *recepit vsus, pro:* aliqui.

17. cœlestes ignes repræsentari.] *Vide infrà lib. primum aduers. Marcion. ad illa verba:* panem quo ipsum corpus suum repræsentat.

18. Parum hoc, si non etiam proditorem, &c.] *Cyprianus (adnotante Rhenano) his verbis sententiam istam circumloquitur: Nec mirandum (inquit) quòd circa obedientes talis extiterit, qui Iudam potuit vsque ad extremum longa patientia sustinere, cibum cum inimico sumere, hostem domesticum scire, nec palam ostendere. Ergo quod Tertullianus dicit:* denotare, *id velut explicans Cyprianus dixit: ostendere. Qua ipsa significatione dixit infra lib. de Vel. virg. cap. 9.* in Ecclesia denotaretur. *Alibi ferè pro:* arguere *ab Auctore accipitur, vti patet lib. de Pall. suprà n. 3.*

19. ne vnius quidem discentis.] Discentem (*inquit Rhenan.*) *vocat discipulum compluribus locis, sicut* audientes, *auditores, in lib. de Vera carne Christi.* Sed quidiam, *inquit,* discentes Pontici illius. *In lib. de Præscript. ad. hæreticos: c. 3.* Nonne ab ipso Domino quidam discentium scandalizati deuerterunt. *cap. 20.* siue discentibus seorsum, *cap. 22.* Discentibus missum. *Et,* Discentibus (*inquit*) meis eadem ad vos prædicare mandaueram. *Intelligit autem hic Petrum. Eodem item libro:* Etiam proprij (*inquit*) discentes & successores eorum. *Sic etiam l. adu. Marc.* 4. tres de discentibus.

20. Itaque & gladij opera maledixit in posterum.] *Quum frequentissimè (vti lib. de Spectaculis n. 1. latius) gladiatores impugnet, contra eos propriè hoc dictum videtur; de quo interim latius lib. de Corona Militis,*

21. Taceo quod figitur, &c.] Figitur *accipit Auctor pro* cruci figitur. *Atqui pro:* subeundæ morti, *MS. 3.* subiendæ, *quod nescio si ita antiquitus vsurpatum sit. Paulo autem latius S. Cyprianus hoc prosequitur, addens pulcherrimam antithesin ab eo loco: Sub ipsa autem passione, &c.*

22. penes nos verò ratio & structio.] *Alludit ad illud 1. Cor. 1. Verbum enim crucis pereuntibus quidem seu gentibus stultitia, nobis autem Dei virtus est. Etsi autem MS. 3. legant:* instructio, *magis tamen placet* structio. *Nam (sicut Rhenanus adnotat)* structionem *vsurpat, pro:* instructione, *vt lib. de Cult. fœm. cap. 11.* structius *comparatiuum, pro:* instructius, *&:* structus, *pro:* instructus, *vt in hoc libro paulopòst:* De suo experimento (*inquit*) quid ad peccatum adiuuaret structus: *in libro de Resurr. carn.* Quot steriles, *inquit,* vtriusque naturæ infructuosis genitalibus structi.

CAP. IIII.

23. Igitur si probos quosque seruos, &c.] *Inscriptionem capiti huic dedimus:* De patientia obsequij, quam vicissim Deo debemus. *Accepit autem* ingenium dominicū, *pro:* ingenio dominorū. *Legunt autem MS. 3.* secundum morigeros, *pro eo quod excusi:* moratos. *quod adeò in textum reposui, quia nusquam reperi* moratos, *pro:* morigeros.

24. non in compede, aut pileo. *Prius illud (vti rectè adnotauit Rhenan.) seruitutem & pœnam, posterius manumissionem libertatemque respicit. Virgilij interpres Seruius auctor est, seruos in Feroniæ templo olim raso capite* pileum *accipere solitos. Erat enim insigne libertatis* pileum. *Hinc illud: Ad* pileum *vocare seruos, passim apud Auctores obuium. Eodem pertinet numisma Bruti,* pileo *duobúsque pugionibus insignitum; nam ex his (inquit Dion histor. l. 47.) Brutus significabat à se & Cassio patriam seruitute liberatam. De alijs quoque libertatis insignijs vide T. 3. l. de Præscript. aduers. hæreses.*

25. seruitute subnixis.] *Sic Cyprianus alicubi (citante Rhenan.) de Lucifero loquens lib. de Zelo & liuore. Ille, inquit, dudum angelica maiestate* subnixus, *ille Deo acceptus & carus. Quanquam ibi aliter videatur accipi, nempè pro eo qui nitebatur maiestate, & nimium ea sibi confidebat; hic verò pro:* subiectis.

26. vsibus nostris eas à Domino prouisas.] *Alludit ad illud Gen 1. Dominamini piscibus maris, &c. item quod est Genes. 9. Terror & tremor vester sit super omnia animantia, &c. Atqui pro eo quod sequitur non ita multo post:* quis de bono eius latere retractet, *MS. 3. legunt:* tractet. *sed non placet, quia videtur propriè hic:* retractet *accipi, non sicuti alibi, pro* tractare, *quemadmodum lib. adu. Praxeam T. 3. latiùs.*

27. in expedito.] *Phrasis Iureconsultorū* in expedito esse. *Hinc illud Vlpiani lib. Si dubitet. ff. De fideiuss. quum numeratio totius debiti non* sit in expedito. *Similiter & illud:* in præscriptionis compendio. *verùm de eo latius in Adnot. nostris ad lib. de Præscrip. adu. hæreses n. 1.*

CAP. V.

28. Verumtamen procedere disputationem, &c.] *Titulus huius capitis haud immeritò inscribitur:* De impatientia, *de qua non Auctor modò, sed & S. Cypr. lib. supracitat. c. 7. tractans latissimo, multis ijsdem penè verbis etiam vtens.*

29. neutrum alteri facere.] *Videtur (inquit Rhenan.) dictum à Tertulliano:* Neutrum alteri facere, *pro eo quod est, neutrum cum altero facere, id est: neutrum alteri consentire.*

30. natales impatientiæ.] *Appellat (inquit Rhenan.)* impatientiæ natales, *originem siue initium impatientiæ. Sic lib. 1. adu. Mart.* natales *agnitionis dixit:* Idcircò, *inquit,* à Pentateucho natales agnitionis supputabuntur. *Et in lib. de Pallio:* natales mundi: Ab ipsius, *inquit,* mundi natalibus compotes sumus.

31. malitiam ab impatientia auspicatam. *Frequenter adnotat Tertul. hic participio passiuè vti. Similiter autem infrà lib. de Cor. milit.* reuelari auspicatus, *vbi idem:* Auspicari, *inquit, vsurpat pro simpliciter incipere. Atqui pro:* quid ad peccandum adiuraret, *legunt MS. 3.* adiuuaret, *perinde est.*

32. si diuino interdicto patientiam perseruasset.] *Sic ex 3. MS. pro eo quod erat:* præseruasset. *De* diuino *autem illo* interdicto *latiùs l. de Ieiunio T. 5*

33. apud Adam nondum maritum.] *Idem est quod alicubi contra Iouinian. habet Hier.* Adam *quamdiu in paradiso fuit, virginem fuisse.*

34. ad traducem.] *Quamquam obscurè, videtur tamen ad peccatum originale alludere. Verùm de eo latius l. de Baptis. T. 3. Latinius censet legendum:* ac traducem: *meo quidem iudicio rectè.*

35. & circa diaboli circumscriptionem.] *Deceptionem, vti adnotauit & Rhenan., intelligit, qua diabolus Euam circumuenerat. Hanc refutare debebat Adam.* Circumscribere, *decipere significat; & Ciceroni* circumscribere *senatum, est auctoritate senatum priuare, tracta à fabris aut chirurgis Metaphora, qui quæ præcisuri sunt, priùs* circumscribunt. *Et reuera primi parentes nostri à diabolo sunt* circumscripti, *cuius astu de paradiso sunt eiecti, atque exsilio damnati, omni iure possessionis sibi adempto. Eodem pertinet illud Cornificij: Ne omnino Patres Conscripti* circumscripti *putentur.*

36. Innocens.] *De Adami* innocentia *ante lapsum, pleni sunt libri S. August. Aduersus Pelagianos, ad quos Lectorem remittimus.*

37. At vbi semel succidit impatientiæ.] *MS. 3.* succubuit; *verùm illud placet, eo quòd alibi frequenter* succidere *accipiat Auctor pro:* succumbere; *vt exempli gratia l. de Cor. milit.* vanitati succidisse, *& infrà huius lib. cap. 14.* consti-

ctationibus succidamus.

38. vsurpari.] Vsurpant, *inquit Rhenanus, ad quos in possessionis spectat. Sic impatientia veluti iam possidens hominem, facile eum ad quiduis traxit, quod Deum offenderet. Est etiam hæc Iureconsultorum vox. Non multo autem post legimus ex MS. 3. cum Latinio:* si iratus fratri suo non est.

39. Impatientiæ tunc infantis, &c. incunabula.] *Eleganter, inquit Rhenanus, vir undequaque doctissimus Tertullianus* incunabula impatientiæ *vocat prima exordia, ac quasi rudimenta. Alioqui* incunabula *pro natalibus & origine sumere solent Auctores. Iustinus l. 12. Se non solum tyrocinia, verùm etiam* incunabula, *in ipsis castris posuissent. Idem lib. 31. Contra Romanos auitos lares &* incunabula *maiorum templáque, ac Deorum simulacra inexplebile desiderium videndi tenebat. Aptè vero addit* infantis. *Similiter dixit Auctor l. de Præscript. adu. hæreses:* quibus incunabulis institutum est corpus.

40. Hæc vt principalia penes Dominum delicta.] *Haud absimiliter S. Cyprian. lib. de Bono patient. cap. 5. Adulterium, fraus, homicidium, mortale crimen est, super quo aliquid diximus nostris Adnotat. num. 26. Hoc interim hîc notandum, quod quum S. August. & alij recentiores* delicta *accipiant pro peccatis minoribus, Tertullianus generè accipiat pro omni genere peccatorum; vbi autem de grauioribus agit, addit:* principalia, capitalia, mortalia. *verum de hoc latius lib. 4 adu. Marc.*

41. excetra delictorum.] *Magis placet hæc lectio postremæ editionis Basiliensis, quàm ea quam habent Lugdunensis & alia quædam, quámque interpretatur Rhenanus,* exhedra, *eo quod plus habeat energiæ dicere impatientiam* excetram, *id est:* hydram, *quàm dumtaxat:* exhedram, *id est sedem delictorum. Maximè quum etiam S. Hieron. (vti iam olim ad me scripsit Ioan. Harrisius, hanc comprobans) epist. 37. ad Iulianum Diaconum, eodem significatu* excetram *accipiat, & multi scriptores hydram ab Hercule superatam, eodem appellent nomine.*

42. Post mannæ escatilem pluuiam.] *MS. 3.* manna. *Verùm illud placet, tum quòd sequatur:* petræ aquatilem sequelam, *tum quod lib. aduers. Iud. cap. 3. ablatiuo casu vtens dicat:* manna cibauit, *& in accusatiuo aduers. Marc. lib. 4.* legi manna. *Atque, vti adnotauit Rhenanus, hîc audis Scholasticam phrasin eius temporis.*

CAP. VI.

43. Ipsa adeò est, &c.] *Vel ipsum initium huius capitis titulum indicat:* Quòd Patientia fidem antecedat & subsequatur. *quod ex parte etiam imitatur S. Cypr. vbi suprà c. 4.*

44. & iustitiæ deputatus est ab illo, &c.] *Omittenda est hîc marginalis suspecta adnotatio, In Abraham typica fides contestatio. Neque enim illud ad fidem aliam quàm veram pertinere ipse Auctor hîc indicat, dum subijcit:* sed fidem eius Patientia probauit; *& paulò post,* fides patientia illuminata. *Cui similem planè habes locum apud S. Cypr. Epist. 63. vti & nos ibidem adnotauimus num. 13. Fatis pro eodem quod paraphrasticos vertit illud:* & iustitiæ deputatus est ab eo, *id est:* iustus deputatus est, *pro eo quod legitur Gen. 22.* Et deputatum est ei ad iustitiam.

45. sine iudicij periculo licet.] *Istud non tam pertinet ad illud:* nec fatue *(quod Græcè est μωρὲ)* quidem dicere; *quia hoc prohibet Christus sub pœna gehennæ, quàm ad id quod præcedit:* nec verbo quidem lacessere; *quia sic legitur Matth. 5. Quia omnis qui irascitur fratri suo, reus erit* iudicio. *Nisi dicamus* iudicium *hîc ab Auctore in genere accipi, tam pro concilio, quàm pro gehenna. Atque in ijs quæ sequuntur, rursus Cyprian. Auctorem imitatur sub finem 2. cap.*

46. quando ne linguæ quidem malefacere concessum est.] *Adnotatu digna hæc ex 3. MS. restitutio, qua:* linguæ *legimus, pro:* dignè; *vt non sit opus nos torquere cum Rhenano in huius sententiæ explicatione.*

CAP. VII.

47. Iam verò percurrentibus nobis, &c.] *Capitis huius titulus rectè hîc poni possit:* Quòd contemptum sæculi Patientia operetur. *In quo iterum Auctorem imitatur S. Cyprianus de Bono patient. cap. 5.*

48. Ita detrimentum patientiæ, &c.] *Obscura, inquit Rhenanus, sententia. Videtur sic intelligenda distinguendáque.* Ita Dominus præministrauit patientiæ detrimentum, *subaudi rei familiaris,* fastidium opulentiæ, *hoc est, contemptum diuitiarum, Appositiuè, vt sit sensus, Dominus primus ostendit patientia tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum docet diuitias esse contemnendas. Sic aptè cohærebit clausula quæ sequitur.*

49. Læsuras quoque earum computandas non esse.] Læsuras, *interpretatur idem, vocat detrimenta siue dispendia, quum aliquid de re familiari nostra amittitur. Potuisset dicere, iacturas; sed placuit nouum vocabulum. Sic lib. de Resurrectione carnis* Pressuras & læsuras quibus corrumpitur homo exterior. *Eodem lib.* ex læsuris & animæ & carnis obueniunt.

50. Itaque si damno affecti impatientes senserimus.] *Iterum hoc ex MS. 3. restituimus, quum phrasis sit Tertullianica, pro eo quod Rhenanus suum, vt fatetur, iudicium secutus:* impatientes erimus. *Cum quibus etiam veteres sequimur legendo:* adfines, *pro:* affines. *& supplemus illud:* quum alienum amissum dolentes ægrè sustinemus. *& mox* Libentes, *pro eo quod tanquam elegantius erat substitutum:* Libenter.

51. etiam in foro.] *Istud videtur referendum ad* forum *iudiciarium, vt agat contra aduocatos, qui pecuniæ gratia nihil damnationis timentes, quiduis adgredi dubitant.*

52. quum denique ludo & castris sese locant.] Ludum *inquit, gladiatorium intelligit, cuius præfectus Lanista dicebatur* per castra *militiam. de quibus latius partim lib. de Spectac. partim lib. de Cor. milit.*

53. in mores bestiarum.] *Hoc iterum restituo, pro eo quod tanquam elegantius legebatur* more bestiarum. *Nam ita legisse Tertullianum (Rhenano teste) codex Paterniacensis apertè ostendit, vt sit:* in mores, *pro:* in morem, *pro quo quidam offensi ea lectione legebant, sed vitiosè:* immemores.

CAP. VIII.

54. Ipsam animam, ipsúmque corpus, &c.] *Quum à detrimentis temporalibus ad iniuriarũ patientiam transeat, rectè hoc caput inscripsimus:* De iniuriarum Patientia. *In quo partim illum imitatur S. Cypr. vbi suprà.*

55. minorum deliberatione lædemur, &c.] *Similiter dixit Auctor lib. adu. Marc. 4.* non decem mensium cruciatu deliberatus. *Ad quem locum Rhenanus,* deliberatus, *inquit, pro:* liberatus, *& mox locum hunc sic explicat:* minorum deliberatione, *hoc est dum solliciti sumus vt à minoribus periculo liberemur. Idem autem lib. adu. Valentinianos:* animale mediæ spei deliberatum, *longè aliter interpretatur, pro:* adiudicatum, *ac si diceret* delibratum, *citans Festũ Pompeium, qui derivat:* deliberare, *à libella qua quid perpenditur. Ego quomodo loci illi intelligendi sint, illuc Lectorem remittens, hîc existimo simpliciter accipi debere pro simplici* deliberatione, *quæ minimùm à cogitatione differt, vt sit sensus: Minorum iniuriarum deliberata cogitatione lædemur, qui ad maiores iniurias integrum corpus expositum gerere debemus?*

56. monela.] *Sic* monelam, *inquit Rhenanus, vsurpat à monendo, pro monitione, sicut à sequendo, sequelam. Paulo antè:* Post petræ aquatilem sequelam sperant de Domino. *Sic lib. adu. Marc. 5.* Imò, *inquit,* nostri monela de cœlo.

57. Quiuis ictus. *Dixit, inquit Rhenanus,* Quiuis, *pro: Quantuscunque.*

58. Dominus ipse maledictus in lege est.] *Necessariò hoc referre debes ad illud Deuteron. 21. Maledictus à Deo omnis qui pendet in ligno. Item ad locum Gal. 3. vbi post eam scripturam citatam, addit: Ut in Gentibus benedictio Abrahæ fieret in Christo*

fio Iesu. hoc est enim quod addit: & tamen solus benedictus. Quod quum & Patri tribuat ut frequentissimè, sanè debet intelligi ut pater non excludatur, sicuti econtrario filius non excluditur, quum de Patre dicitur: Soli Deo honor et gloria.

59. non vasculorũ inquinamentis, &c. hominem cõmunicari.] Sic omnino legendum, pro: communicare, patet tum ex MS. Anglico cod. infra lib. de Ieiunijs, tum ex MS. 3. Vat. & 2. editione, & excus. illic qui legunt: coinquinari. Quod adeo etiam placeret, nisi constaret citari ab Auctore hic non Matthaeum (uti opinatur Rhenanus) sed Marcum cap. 7. cuius interpres hac voce: communicare, pro coinquinare utitur utpotè apud quem, non verò apud Matthaeum, recensentur a Christo Baptismata calicum; cui respondet quod hic habet Auctor: non vasculorum inquinamentis. Plura illic videat Lector.

60. telum, &c. libratum.] Librare hic pro magna vi conjicere accipit, imitatus illud Virgilij Aeneid. 9.

Summa telum librabat ab aure.

Alioqui significatio propria longè alia est, pro ponderare.

CAP. IX

61. Ne illa quidem Impatientiæ species, &c.] Titulus huius capitis à nobis positus: Quòd patientia luctum etiam temperet. Quod imitatur S. Cyprian. sub finem libri de Mortalitate.

62 Credentes enim Christi resurrectionem, &c] Paraphrasticos explicat quod sequitur apud Apostolum 1. Thess. 4. Si enim credimus quod Iesus mortuus est & resurrexit, &c. Atque paulopòst legimus ex 3. MS. Cur enim doleas, pro Cur ergo.

63. Cupio, inquit Apostolus, recipi iam & esse cum Christo.] Ita ex MS. 3. pro esse cum Domino. nam Graecè σὺν Χριστῷ legitur. Videtur autem etiam hic aliam quàm hodie exstet, editionem secutus: nam pro eo quod habet: recipi, Graecè est: ἀναλῦσαι, quod rectè vertit noster interpres, dissolui; & tamen eodem modo legit infrà, & lib. de Spectac. 28. & lib. 1. ad Vxorem cap. 5.

CAP. X.

64 Est & alius summus impatientiæ stimulus, &c.] Hoc caput inscribimus: Quòd Patientia vltionis libidinem excludat. In quo ijsdem penè verbis imitatur Auctorem S. Cyprian. de Bon. Patient. cap. ult. multo latius, quo Lectorem remittimus compendij gratia.

65. tamen iudicantis impatientiam cauit.] Synecdochica (inquit Rhenanus) locutio huic Auctori familiarissima vt praepositionem κατὰ subintelligamus, secundum, vel per impatientiam. Cauere autem iuris verbum. Cauet sibi aliquis ab aliquo Hic itaque erit sensus Auctoris, ac si dicas: Tamen per iudicantis impatientiam de hoste suo sibi cauit, id est (vt in verbis iuris persistamus) satis accepit, quod alij satisfecit dicerent. Legimus autem cum eodem Rhenano: incuriare consueuerat, pro: incusare.

66. quotiens instantia eius deterior facta est caussis suis?] Etiam (inquit Rhenanus.) instantia iuris vox est. quare miror a quo postea sit substitutum: quoties impetu eius, nullo planè sensu. Reperitur enim hac vox lege finali, De pignorat. action.

67. Quòd si patientiæ incubabo.] Incubare (inquit Rhenanus) pro indormire, translatione sumpta à rebus caris, quas ne perdamus etiam cum dormimus, nobis supponimus custodiæ causa. Cypr. in lib. de Eleemosyna: Quid diuitijs tuis solus incubas? Sic in l. Praescript. adu. haeres. Tertull. Pectori eius (inquit) incubantem dixit: & in lib. de Resurrectione carnis. Et de isto, inquit, cœlo, quod nobis incubat. Nam cum Maro cecinit:

Ponto nox incubat atra,

rem incommodam violentámque voluit exprimere. Sanè Plinius aliter loquitur in initio lib. 2. de Natura agens: Aut si vna omnes incubaret, hoc est foueret, ab auibus fœtificantibus sumpta Metaphora. Similem autem locum S. Hieron. adfert idem Rhenanus ad illud lib. de Pœnit. sacco & cineri incubare, ubi dixit ad Demetriadem: repositis opibus incubare.

CAP. XI.

68. Post has principales, &c.] Inscriptio huius capitis hæc est: Quòd præterquam quòd reliqua eludat mali spiritus incitamenta; etiam pro mercede æternam fœlicitatem recipiat.

69. necessarior.] Comparatiuum, inquit Rhenanus, inusitatum. Sic necessarius dixit in neutro, in libro de Car. Christi. Quasi, inquit, necessarius aliquid adferrent, cù quod ille tum maximè agebat. Similiter autem dixit etiam lib. 4. adu Marc. maius & necessarius lumen, & lib. de Habit. muliеb. opera plures & necessariores.

70. quæ à Malo, infliguntur.] Similiter suprà: vt nobis non magis à Malo, & infra cap. 14. dissecabatur Malus. Vtrobique autem, vti adnotauit Rhenanus Mali nomine diabolum intelligit. Hunc quoque malignum vocat in lib. de Fuga in persecut. Sed erue nos, inquit, à maligno, id est, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Sic enim πονηρὸν vertit. Paulopòst rursum: Aut Mali insidijs. Similiter infrà lib. de Cult. fœm. Christianus à Malo illo. cap. 5. Et lib. 2. ad Vxorem cap. 6. à Malo immissa, ac cap. 7. vbique Malo &c inferunt, item à Malo conciliatur, denique cap. vlt. ibi & Malus nunc est.

71. æquanimitatis.] Non semel & antea et postmodum æquanimitatem accipit Auctor pro patientia.

72. interuenimus.] Interuenimus, inquit Rhenanus, erroribus nostris aut mali insidijs cum nos illis opponimus non consentiendo, sed cunctando potius. Sic enim olim Tribunus Senatusconsultis intercedebat: at admonitionibus Domini interuenimus cum illis obsequimur. Sic infra: Omnibus Mandatis eius interuenit.

73. eius officij magna merces, fœlicitas scilicet,] Similes loci à nobis sunt adnotati, & lib. de Pœnit. compluries, & aliquot libro ad Martyras. Et imitatur hunc in hoc S. Cyprianus de Bono Patient. c. 4. in hæc verba: Tot denique Prophetæ interfecti, tot Martyres gloriosis mortibus honorati, qui omnes ad cælestes coronas patientiæ laude venerunt. Neque enim potest accipi dolorum & passionum corona, nisi præcedat in dolore & passione patientia. Deinde etiam libro de Exhort. Martyrum cap. 12. cui hunc dedit titulum: Quæ spes & merces maneat iustos & Martyres post conflictationes huius temporis; vbi de hoc adfert complura scripturarum testimonia, & inter cetera etiam quæ hic citatur: Merces enim vestra copiosa est in cœlis. vt omittamus alios eius locos qui in Indice nostro citantur. Quæ ipsa rursum ab eodem repetuntur Testimonia l. 3. ad Quir. c. 16. & 17. Eodem pertinet quod ex persona Dei dixit cap. praeced. Ego patientiam remunerabo. & quod habet l. 4. adu. Marc. Pro differentia mercedum, operarum quoque credenda distantia est. Quum autem merces sit correlatiuum meriti, locus erat etiam de illo hic aliquid tractandi: sed de eo latius infra cap. 13. contra huius temporis sectarios. Hic sufficiat hæc adnotasse contra eos, qui quum Catholici censeri velint, tamen omnes passiones Martyrum pœnas esse peccatorum dicere non verentur.

74. Itaque talibus & aduocatio & risus promittitur.] Aduocationis, inquit Rhenanus, vocabulo consolationem accipit; nam sic vertit Graecam dictionem παράκλησιν. Similiter dixit lib. adu. Marc. 3. aduocare languentes, pro consolari, seu aduocatum languentium agere, quem paulopòst illic vocat: aduocatorem. Atque his verbis non modo interpretatur illud Matth. 5. Quoniam ipsi consolabuntur, sed & id quod habet Lucas: Beati qui nunc fletis, quia ridebitis.

75. merces enim vestra plurima in cœlo.] Graecè est & apud Matth. & apud Lucam, ὁ μισθὸς ὑμῶν pro quo Latinè ab omnibus vertitur merces. Atque merces, teste Varrone lib. 3. de ling. Lat. à merendo dicta. Si quid, inquit, datum pro opera, aut opere, merces à merendo. Itidem μισθὸς Graecè apud nullos vnquam Auctores reperietur alia significatione quàm mercedis stipendij, præmij. Quæ adnotaui diligentius,

vt ne quisquam euadere posſit, ſiquis vitam æternam mercedem *negare auſus fuerit. Quibus addo, quòd etiam alijs locis ſcripturæ ſacræ* merces *vita æterna appellatur. Ruth. 2. Eccleſiaſtici 11. 18. 36. ac 50. Sapient. 5. & 10 Matth. 10. 1. Corinth. 3. Hebr. 2. 2. Ioan. 1. & Apocal. 11. Item &* præmium, *Tob. 4. Sap. 4. itē* brauium *1. Cor. 9. Philipp. 3. Denique* remuneratio, *2. Cor. 6. Hebr. 10. & 11. Græce quoque locis citatis μισθὸς, βραβεῖον, ἀντιμισθία, μισθαποδοσία. Quæ omnia eodem pertinere perſpicuum eſt ei qui Græce nouit. Neque obſtat quod vno Roman. 6. vocetur Gratia vita æterna, quā non eſſe ſimpliciter Gratiam patet ex illo 1. Ioan. Gratiam pro gratia.*

CAP. XII.

76. Quod pacis gratiſſ. Deo admet diſciplinā, &c.] *Titulum huic cap. dedimus:* Quòd & paci quoque & pœnitentiæ miniſtret patientia: *Imitatus hic etiam Auctorem S. Cypr. c. 6. de Bon. Patient. Atqui (vti adnotat Rhenan.)* Adimere diſciplinam *dicit, pro diſciplina ſeu ad diſciplinam adtinere.*

77. conuenientia.] Conuenientiam *(inquit idem Rhenan.) vſurpat ſubſtantiuè, pro conuentione & pacto. Quia intereſt. Alludit ad illud Matth. 5. Eſto citò conſentiens aduerſario tuo. ego potius puto pro: conſenſu & beneuolentia accipi. Sic enim legit lib. de Orat. & adu. Marc. lib. 3. vbi de hoc latius. Adnotat idem figuratam locutionem, vbi legitur* conuulſus animū, *pro quo MS. 2.* animi. *ſed perinde eſt. L. de Orat. cap. 10. ſic iſtud circumloquitur:* ſiquid diſcordiæ vel offenſæ cum fratre tuo contraxeris.

78. cum diſiuncto matrimonio.] *Loqui videtur (vti rectè Rhenanus adnotauit) de Chriſtianis, ſeu viris, ſeu fœminis, qui ſe ethnicis in matrimonio coniungunt. Hic aliquando contingebat, vt vxor Chriſtiana marito ethnico tandem continentiam perſuaderet, quam amplexus ille ſeruabat; mulier verò pœnitentiam agebat, atque prius factum expiabat apud Eccleſiam iuxta ritum eius temporis. Atque hoc eſt quod ſequitur:* Quantum boni vtrique confert, alterum adulterum non facit, alterum emendat. *Conſentit quod infra dicit:* Pœnitentiam exſpectat exomologeſin adſignat.

79. hæc exorat pœnitentiam.] *Ita hunc locum reſtituimus, pro:* exhortatur, *partim ex Paternacenſi cod. qui (iuxta quod adnotat Rhenanus) legit:* exorta, *& Gorzieni qui habebat:* erorrat; *partim verò ex MS. 3. Vatic. qui habent:* & orat. *Neque placet quod putat legendum Rhenan.* extortat, *vel:* etortat, *forma frequentatiua, ac ſi diceret:* extorquet, *quia apud alios Auctores neutrum illud reperitur.*

80. Dilectio, inquit, magnanimis eſt, &c.] *Paulinum (inquit Rhenanus) verbum μακροθυμεῖ, vertit Tertullianus* magnanimis eſt, *quod vocabulum Latinis inſolens eſt. Sed ſuo more loqui ſolet. Cyprianus æmulator Tertulliani, ſed ſtyli purioris, Caritas, inquit,* magnanima *eſt. Idem μακροθυμίαν,* magnanimitatem *reddidit in libro de Eleemoſyna. Alijs magis placet longanimitas. Vertit etiam:* benefica, *pro eo quod S. Cyprian. & alij pleriſque:* benigna. *quod poſtremum magis conuenit voci Græcæ χρηστεύεται. Illud vicissim:* Nec proteruum ſapit, *correſpondet voci Græcæ περπερεύεται nam & Eraſmus vertit:* non eſt procax *& quædam Græca ſcholia eodem teſte interpretantur extolli & oſtentare ſe. Similiter Auctor vertit:* proteruit, *pro eo quod Græce eſt ἀσχημονεῖ. & noſter interpres vertit: non eſt ambitioſa. Item:* Nec incitatur *pro eo quod noſter interpres, nec irritatur. Nos autem id quod eſt intermedium:* offert ſua, dum alteri prodeſt, *pro:* ſuffert ſua, *quod nullo ſenſu legebatur, debemus Du. Latinio. Placeret etiam magis:* Meritò ergo numquam excidit. *quod ita Græcè ſit & Latine apud Apoſtolum, ſed nolui mutare, eo quod ſic legāt & MS. Et proinde tum vt conſtet ſenſus, cum vt correſpondeat Apoſtolo, legimus:* euacuabuntur, conſummabuntur, exhaurientur, *non* exhaurietur. *Atqui etſi contrario ordine hic ſubijciantur, tamen iuxta Apoſtolum ſic intelligendus eſt Auctor:* euacuabuntur prophetiæ, conſummabuntur linguæ; *nam Græce eſt παύσονται,* exhaurientur, *(vbi repetitur vox: καταργηθήσονται)* ſcientiæ. *nam plurali numero γνώσεις*

legiſſe videtur.

CAP. XIII.

81. Vſque huc de Patientia tandem ſimplici, &c.] *Tractat hoc caput & ita inſcribitur:* De Patientia corporis tam in ieiunijs & continentia, quàm in ſubeundis Martyrijs. *De qua etiam S. Cyprian. lib. de bon. Patient. cap. penult.*

82. De merendo Domino.] *Similes locos adnotauimus de* meritis *Pœnitentiæ & Martyrum lib. præced. de Pœnit. & Ad Martyras, eóſque vtrobique complures; hic habes* merita *ieiunij & continentiæ. Alibi in genere quoque:* Pro meritorum nomine, *inquit,* ordo reſurgentium diſponetur, *& lib. adu. Marc. 2.* quoniam & aliàs poſitum hominem ſub iudicio Dei oportebat iuſtum illum efficere de arbitrij ſui, *id eſt* liberi, meritis: ceterùm nec boni nec mali merces iure penſaretur ei, qui aut bonus aut malus neceſſitate fuiſſet inuentus, non voluntate. *Denique Scorpiaco aduerſus Gnoſticos:* Aut quomodo, *inquit,* multæ manſiones apud Patrem, ſi non pro veritate meritorum. *Apud S. Cyprian. in noſtro indice ſimiles locos reperire eſt numero XVII. vt ac hic in citando prolixiores ſimus. Similiter* merita *Martyrum concelebrant SS. Chryſoſt. hom. 42. in Geneſ. 2. in Pſalm. 50. in Matth. 27. ad popul. Antioch. 77. & ea quam ſcripſit: poſt reditum priorem exſilij; item lib. 3. adu. vituper. Vit. Monaſt. ac Sermone de Pœnit. & Confeſſ. Ambroſ. Serm. 91. & 93. Ephrem de laudibus SS. Mart. in fine. Auguſt. l. qui ſuper Exod. c. 149. l. 16. de Ciuit. Dei c. 36. ac l. 18. c. vlt. l. item de Cura pro mort. c. 5. & l. 1. de conſ. Euangel. c. 10. Paulinus Nat. 8. Felicis, Lucianus presbyt. epiſt. ad vniuerſ. Eccl. Maximus Serm. de Nazar. & Celſo, Sophronius Serm. de Aſſumpt. B. Mariæ, & Leo Papa 1. Serm. 1. & 3. de ieiunio mēſ. Sept. Neque verò etiā ſcriptura deſunt. Inter quas occurrit imprimis illa Hebr. 13. Talibus enim hoſtijs* promeretur Deus. *& Eccleſiaſt. 16. Omnis miſericordia faciet locum vnicuique, ſecundū* meritum *ſuum. Atqui* meritum *correſpondere mercedi ſuprà ex Varrone dictum ca. 11. num. 75. Eodem pertinet vox Græca εὑρήσεται, ſiue εὑρήσεται, vbi legitur loco citato Eccleſ. 16. ἕκαστος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ εὑρήσει, quæ promereri ſignificat. A qua etiā deriuatur vox, quæ vtitur Apoſt. Hebr. 13. τοιαύταις, inquiens, γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται ὁ θεός. Sufficiunt hæc contra eos, qui* merita *Martyrum aut bonorum operum negant, quia carta deficeret, ſiquis omnia tum ſacræ ſcripturæ, tum Patrum loca eo pertinentia vellet producere. Quid? quod & milites (inquit Iſidor. Etym. lib. 10.) vt ſtipendia accipiant, mereri dicuntur. Quare rectè Auctor infrà cap. 15.* Quantum, *inquit,* patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem.

83. adlaboret.] Adlaborandi *verbo (inquit Rhen.) Horatius quoque vſus eſt Odarum lib. 1.*

Simplici myrtho nihil adlabores.

84. vtpotè quæ ab ipſo Domino, &c.] *In prima editione non aliud legebatur quam:* vtpotè quæ ab ipſo Domino in Apoſtolis ſuſtinendo vicerit; *neque etiam aliud legunt 3. Vaticani codices. Verùm ex vetuſto codice quæ deerant, ſuppleuit Gagneius ſua editione per lineas 24. quæ etiam genuina eſſe Tertullianí ſtylus ſatis indicat, tum etiam quod nullus ſit ſenſus in verbis illis prioribus, & probe conſtet ſententia quum legitur:* vtpotè quæ ab ipſo Domino in corporis quoque virtute edita eſt, *& ſub finem huius Appendicis iterum in hæc verba:* quæ prophetæ, quæ Apoſtoli ſuſtinendo vicerunt. *Sunt autē voces hæ & phraſes Tertullianicæ:* negotiatio Patientiæ, adflictatio carnis; ſqualore ſeptenni; altiores gradus patientiæ digerere; ſanctitati procurat, virginem adſignat, incommoda militat, *aliáque de quibus noſtræ ſubijciuntur Adnotationes. Eſt interim adhuc Hyperbaton, & corruptus ſeu mutilus locus, vbi legitur initio huius Appendicis:* ſiquidem rector animus facilè communicat ſpiritus inuecta cum habitaculo ſuo.

85. Hæc & viduam tenet.] *De* viduarum continentia *infrà libris duobus ad Vxorem. S. Cyprianus de Bono Patient. cap. 9. ſic mentem Auctoris expreſſit: in viduis laborioſam caſtitatem, in virginibus turbatam integritatem. Atque hoc eſt quod ſubiungitur.*

86. &

86. & virginem adsignat.] *Similiter infrà cap. 15. exomologesin adsignat. Est autem* adsignare *etiam vox Iureconsultis vsitata. Sic enim adsignare libertum Modestinus vsurpat de Verb. signific. quanquam vti videtur paulò alia significatione. Atque de virginum* continentia *infra lib. de Virginibus velandis.*

87. voluntarium spadonem ad regna cœli leuat.] *De* continentia spadonum voluntariorum, *seu virorum Ecclesiasticorum, infrà lib. Exhortat. ad castit. Tom. 5. & latius infra lib. de Cultu fœm. c. 9. n. 51.*

88. Si fuga vrgeat, &c.] *Cùm hîc* fugam in persecutione *non improbet, patet scriptum hunc librum ante hæresin, atque adeo ante eius titulo librum, quem habemus, infrà Tom. 5. vbi ea de re latius.*

89. ad occasionem secundæ intinctionis.] *Ita Baptismum sanguinis seu Martyrium nuncupat, de quo libro de Baptismo Tom. 3. vbi eadem phrasi illud circumscribit.*

90. ad ipsum diuinæ sedis ascensum.] *Simile est illud S. Cypriani Epist. 52. ad Antonian. vbi Martyres dicit ad gloriam peruenire, statim fidei & virtutis accipere mercedem, omnia peccata passione purgare, statim à Domino coronari. Idque iuxta illud Apostoli supracitatum cap. 9.* Cupio iam recipi, & esse cum Christo. *Adnotatu profectò dignus locus ad diluendum, quod Auctori quidam impingunt, quasi senserit animas Martyrum non ante iudicium in cælum recipi. de quo latius inter eius errores in nostris Prolegomenis.*

91. aduersus omnem subuertendæ fidei vel puniendæ paraturam.] *Sic omnino legendum censeo pro eo quod erat:* paratum; *quod Auctori frequentissima sit vox* paratura, *pro apparatu, quemadmodum alibi latius.*

CAP. XIIII.

92. His patientiæ viribus secatur Isaias.] *Inscriptionem capitis hanc ipse contextus innuit:* De exemplis patientiæ Isaiæ, Stephani & Iob. *Atqui quod* Isaias secatus sit *testantur Epiphanius, Dorotheus, & Isidorus de Vitis Prophetarum.*

93. Lapidatur Stephanus, &c.] *Locum hunc imitatus S. Cyprianus lib. de Bono patient. cap. 6. sicuti & apud Rhenan. tacito citatur nomine: Non poterit (inquit) ista perferre, nisi tolerantia & patientia teneat firmitatem. quod factum videmus in* Stephano, *qui quum à Iudæis vi &* lapidibus necaretur, *non sibi vindictam, sed interfectoribus veniam postulabat, dicens: Domine, ne statuas illis hoc peccatum. Sic esse oportuit primum Martyrem Christi, qui Martyres secuturos gloriosa morte præcurrens, non tantum Dominicæ prædicator esset passionis, sed & patientissimæ lenitatis imitator.*

94. O fœliciss. illum quoque, &c.] *De Iob haud dubiè loquitur vti manifestum est ex S. Cypr. vbi suprà.*

95. Quale in illo viro feretrum, &c.] *Inter instrumenta triumphi (inquit Rhenan.)* feretrum *est in quo pompa fertur. Intelligo in quo diabolus triumpharetur, Deo trophæum statuente. Nam Iob per diuinam gratiam diabolum vicit, impatientiæ nunquam succumbens; quasi dicat:* Quale *trophæum de diabolo Deus erexit? Olim circumferebantur arma deuictarum gentium in pompa, mox suspendebantur. Aptè ergo sequitur:* Quale vexillum.

96. distringeret.] *Basiliens. editio:* destringeret. *Perinde est vtrum legas, quum vtrumque abradere significet. Alludit enim ad illud Iob 2. quòd testa saniem radebat.*

97. quum erumpentes bestiolas, &c.] *Mirum est vnde hoc habeat Tertullianus. nam in libro Iob. de* bestiolis *non alia mentio, quàm quod habetur cap. 17. Putredini dixi: Pater meus es mater mea & soror mea vermibus. Existimo autem hoc exemplo motum S. Franciscum; de quo simile quid legitur, quale hîc narrat Auctor. Atqui recto meo iudicio restituit Rhenan.* foraminosæ, *pro eo erat aut* refossæ, *aut* reforatæ, *magis enim refert phrasin Africanam.*

98. Et si filios quoque restitui voluisset, &c. *Si vnquam aliàs, certè hîc est in Auctore* ἁμάρτημα μνημονικὸν *aut non vidit extremam partem vltimi capitis. nam ibi in editione non Latina modò, sed & Græca & eiusdem versione, manifestè legitur fuisse Iob filios septem & filias tres, & quod viderit filios suos & filios filiorum suorum in quartam generationem. Verùm de hoc latius inter errores eius in Prolegomenis.*

CAP. XV.

99. Adeò satis idoneus. &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd omnibus Dei mandatis interueniat, ac de effigie patientiæ. *In eius priori parte Auctorem S. Cypr. imitatur capite 9. & similiter Prudentius in Psychomachia his verbis:*

Omnibus vna comes virtutibus associatur,
Auxiliúmque suum fortis patientia miscet.
Nulla anceps luctamen init virtute sine ista:
Virtus nam vidua est, quam non Patientia format.

100. patientiæ sequester.] *Elegantissimè (inquit Rhenan.) dictum à viro vndequaque doctissimo.* Sequester *est, Modestino Iureconsulto definiente, apud quem plures eandem rem, de qua controuersia est, deponunt. sic dictus auctore Laminio, quem citat Aulus Gellius, quòd eius vtraque pars fidem sequatur. Eandem significationem indicat etiam Auctor lib. de Resurr. carn. infrà Tom. 3.* Sequester *(inquit de Christo loquens)* Dei & hominum appellatus, ex vtriusque partis deposito commisso sibi.

101. omnibus mandatis eius interuenit, &c.] *Simile (inquit Rhenan.) Patientiæ Encomium non omisit æmulator Tertulliani S. Cyprian. lib. de Bon. Patient. Patientia est (inquit) quæ nos Deo & commendat, & seruat. Atqui de vocibus:* Exomologesi, *&* inculcat, *pro* conculcat, *vide lib. de Pænitentia.*

102. Infirmum non extendit, valentem non consumit.] *Quum Impatientia infirmitatis præ cholera soleat augere, & valetudinem bonam consumere, eò certè Auctor videtur alludere: Patientia* infirmum non extendit, *hoc est non prorogat eius infirmitatem, &* valentem non consumit, *id est, recte* valentem non consumit.

103. Age iam si & effigiem, &c.] *Locum hunc partim imitatus est Psychomachia sua Prudentius, dum impugnat Patientiam & Ira sic illam describit.*

Ecce *modesta* graui stabat *Patientia vultu,*
Per medias immota acies, variósque tumultus,
Vulneráque, & rigidis vitalia peruia pilis
Spectabat *defixa oculos, & lenta* manebat.

104. quem tertiò vidit Helias.] *Quandoquidem agit Metaphoricè de throno Patientiæ posito*, non in turbine aut nubilo, sed qui sit teneræ serenitatis, apertus & simplex, *videtur mihi alludere ad nubem lucidam, quæ obumbrauit Christum, Moysen & Heliam in transfiguratione Domini, Matth. 17. idque eo magis, quòd ibi de Christi passione, quæ Patientiæ primarium fuit exemplar, sermocinarentur. Atqui tertiò* vidisse nubem talem Helias *dicitur, quia primùm 3. Reg. 18. legitur puero suo ostendisse nubeculam paruam quasi vestigium hominis ascendentem de mari, deinde 4. Reg. 2. per turbinem in nube ignea raptus in cœlum, tertiò denique cum Christo in nube lucida serena, aperta & simplici apparuit.*

105. Si nos cum spiritu, &c. *Hîc (inquit Rhen.) varijs aliàs coniecturis distracti sumus. Verùm simplicius videtur, si pro:* non *legamus:* nos, *hoc modo:* Si nos cum spiritu admiserimus, in nobis morabitur semper. *Aut* si cum spiritu. *Nam pro:* morabitur, *legere:* inorabitur, *pro in extremitate versabitur, ab hora deducto verbo prorsus durum & absurdum videtur, quanquam in lib. de Resurr. carn. sic loqui videtur.* At enim & calix benè sibi conscius, & de diligentia ministerij commendatus, coronis quoque potatoris sui inorabitur, *pro re quod est, in ora siue extremitate cingetur, vt illic indicauimus. Vt autem illa placet restitutio, ita cum omnibus excusis retineo illud.* solus sustinere non poterit, *eo quod ad spiritum id referatur, non autem (vti Rhenano opinantur) ad patientiam, vt patet de qua sequitur:* carens instrumento sustinendi.

CAP. XVI.

106. Hæc patientiæ ratio, &c.] *Capiti vltimo id insigne-*

minus hoc titulo : De falsa ethnicorum Patientia, *de qua & supra aliquid dixit cap. 1. & latius etiam additus scriptura tractat : S. Cyprian. initio sui libri de Bono Patienti. 7.*

107. hæc opera cœlestis & vera.] *Hic iterum non placet coniectura Rhenani, quo legendum censet* : veræ, & opera, *utrouis genere in plurali accipit ; quia vox vel ipso teste, frequenter* : opera *fœminino genere & singulari numero à Tertulliano pro opere accipitur, vti ipse adnotauit ad illud libro adu. Hermog.* Vbi & opera & operæ operator.

108. Domino diabolus æmularetur.] Æmulari (*vti rectè adnotauit Rhenan.*) *cum Datiuo construit. Iustinus lib. 7. Siquidem amisso cui æmulari consueuerant, in segnitiem corporémque resoluti. Sic & Fabius loquitur. Sic etiam dixit lib. de Praescript. adu. hæres.* æmulæ fidei, *& lib. adu. Marc. 5.* Christo æmulæ, *& lib. de Coron. mil. capite 11.* signum æmulum Christo.

109. magnitudinis par.] *Tres quidem MS. legunt* : magnitudine. *verùm (vti ante me adnotauit Rhenan.)* par *cum Genitiuo iungere solet. Sic in lib. de Praescript. adu. hæret.* A diabolo, scilicet (*inquit*) cuius sunt pares. *& adu. lib. 5.* Dicimus (*inquit*) circumferri ab Apostolo aut creatorem, aut (quod nolit Marcion) parem creatoris. *Id in plerisque vocibus adiectiuis facit, pro Datiuo Genitiuum vsurpans. Similiter dixit lib. adu. Marc. 3.* par creatoris, *ac* : quorum & ipse par sit. *Item lib. 5.* parem creatoris.

110. lenocinijs negotiantes.] *Etiam hæc phrasis est Iureconsultorum. nam teste Vlpiano, de ijs qui notantur infamia. l. Athletas* : lenocinium facit, *qui quæstuaria mancipia habuerit, sed & qui in libero (addo ex sententia auctoris vxorem) hunc quæstum exercet.*

111. Quæ aucupandis orbitatibus.] *Notat (inquit Rhenanus) testamentorum captatores, quos Satyra 12. redarguit Iuuenalis : contra quos etiam alicubi, maximè clericos, S. Hieronymus.*

112. quæ ventris operarios, &c.] *Appellat (inquit Rhenanus)* operarios ventris, *quum parasitos & alienarum mensarum asseclas, quibus nihil aliud magis est curæ quam vt ventri satisfiat ; tum eos qui se in diuitum clientelam tradunt quibus illi postea abutantur. Nam* contumeliosorum patrocinorum *nomine, patronos contumeliosos intelligit, quibus tamen ob ventrem replendum clientes, imo propudiosa mancipia, nusquam non obsequantur. Huiusmodi partim satyra quinta, partim nona notat Iuuenalis. Ordinabis sic verba* : Quæ, *subaudi Patientia,* operarios ventris addicit gulæ, *hoc est, venundat, siue in nexum dat gulæ ; (nam vtrumque significat* addicere) subiectione libertatis contumeliosis patrocinijs, *hoc est subijciendo libertatem contumeliosis patrocinijs. Parasitos & ventris mancipia Græci* γαστρὶ δουλεύοντας *appellant ; & in Symposiacis Plutarchus, non minus eleganter quam vere,* τῇ γαστρὶ, οὐ τῇ ψυχῇ συνδείπνους *vocat.*

113 Sed viderint suam.] *Sic ex coniectura Dn. Latinij, patientiam namque. Atqui de vsu verbi illius* : viderint, *&* : viderit, *vide Adnot. nostras in S. Cypr. epist. 2. num. 53.*

114. sui Præsides.] Sui (*inquit Rhenan.*) *dixit pro* : eorum.

115. quam patientia subter ignis exspectat.] Quam (*inquit Rhenan.*) *subaudi patientiam Gentilium*, subter *id est in inferno*, patientia ignis exspectat, *id est, æterna damnatio.*

116. quam pro nobis ipse dependit.] *Ex coniectura Ioannis Harrisij Angli, & Dn. Latini Latinij Itali, substituimus* : dependit, *pro* : defendit ; *eo quòd alibi quoque sic loquatur Auctor* : cùm caro & anima dependitur.

ARGVMENTVM LIBRI DE SPECTACVLIS, PER IACOBVM PAMELIVM.

*Q*Vum iam anno xij. Seueri Romæ indicti essent Ludi (de quibus latiùs in vita auctoris) seculares octaui, quos & imitari solebant reliquæ prouinciæ, atque adeò & apud Carthaginem superstitiosa illa (quorum meminit Auctor Scorpiaco aduersus Gnosticos) certamina Græcarum religionum & voluptatum iam celebrari inciperent, in quibus omnis generis Spectacula exhiberi consueuerant, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccaret, librum hunc ea occasione scripsisse videtur Tertullianus.

I. *Primùm autem recenset ethnicorum argumenta duo, tum quòd nihil dicebant religioni obstrepere oculorum solatia, cuius contrarium maximè se demonstrare paratum; tum etiam quod Christianus Spectaculis erudiretur, quò faciliùs vitam contemneret, quasi verò pigeret propter Deum mori.*

II. *Item & ijs respondet, qui prætendebant omnia à Deo instituta, & bona omnia, atque adeò & ea ex quibus Spectacula instruuntur; nempè non hoc solum respiciendum, quo omnia sint instituta, sed à quo interpolatore, diabolo nempè, in corruptelam conuersa; alioqui omnes malorum species, quum ex operibus Dei constent, prohibendas non esse.*

III. *Iam verò & ad suorum argumentum respondet, qui per scripturas non nominatim denuntiari dicebant, hanc Spectaculorum abdicationem, ad hanc speciem pertinere primam illam Dauid vocem : Fœlix qui non abijt in concilium impiorum, &c.*

IIII. *Nequis autem argumentari illum putet, conuertitur ad principalem auctoritatem signaculi nostri, cùm aquam ingressi & Christianam fidem in legis suæ verba professi, renuntiasse nos diabolo & pompis & angelis eius ore nostro cõtestamur, eo quòd ex idololatria vniuersa Spectaculorũ paratura constet.*

V. *Quod comprobat, primùm ex Ludorum origine, qui religionis nomine inter ceteros ritus superstitionum instituti sint, & diebus festis & templis Deorum reputabantur.*

VI. *Deinde ex eorum titulis, per quos signatum est, cui idolo & cui superstitioni vtriusque generis Ludi notarentur, tum sacri, tum funebres.*

VII. *Ex Apparatibus item eorundem, maximè Circensium; præcedente pompa, de simulacrorum serie,* de ima-

de imaginum agmine, quos præcedant etiam, intercedant, succedant sacra & sacrificia; in quibus moueantur collegia, sacerdotia, officia.

VIII. *Ex locis denique, quippè quum Circus soli principaliter consecratus sit, & singula ornamenta eius, singula templa sint; Non quidem quòd loca nos contaminent, atque adeò extra Spectaculorum tempus adiri possint, sed quæ in locis fiunt.*

IX. *Nunc si particulatim Circenses ludos quis discutiat, Dijs deputari, vel elementis; & verò etiam elementorum damnatam idololatriam.*

X. *Theatri etiam Apparatibus qui ad Scenam spectant, à templis ac aris auspicari, & Veneris ædem à Pompeio superpositam; itaque & Liberi domum esse: quæ verò voce, modis, organis & lyris transfiguntur, Appollines, Musas, Mineruas, Mercurios habere mancipes.*

XI. *Agones & ipsos sacros, vel funebres, aut Dijs Nationum, aut mortuis fieri; apparatus item illorum idololatria conspurcari. Stadio Circum æmulari, & Gymnicas artes Castorum esse, Herculum, Mercuriorum.*

XII. *Munus denique ab officio dictum quod mortuis faciebant, quos humano sanguine propitiari creditum erat, quum impietatem postea placuit voluptate adumbrare; postea prouecti ad tantam crudelitatem, vt & feris humana corpora dißiparentur, in quorum idolis dæmonia consistebant. Acerbioribus item Amphytheatrum consecrari dæmonibus.*

XIII. *Non quòd idolum sit aliquid sed quòd quæ faciunt, dæmonibus faciant, atque adeò tum & mortui & Dij vnum sint, vtraque idololatria abstinere debere Christianos.*

XIIII. *At qui non solùm idololatriæ, sed & concupiscentiæ seculi nomine, interdici Spectacula.*

XV. *Deinde Spiritui lenitatis non posse cum spectaculis conuenire, vbi per æmulationem, furor, bilis, ira & dolor.*

XVI. *Furorem enim maximè in Circo præsidere, populo iam de sponsionibus concitato, vnde & in discordias itur.*

XVII. *Impudicitiæ etiam consistorium, quam amoliri iubemur, esse Theatrum, in quo etiam Tragœdiæ, & Comœdiæ, scelerum & libidinum nutrices.*

XVIII. *Stadium etsi in scripturis nominetur, quæ in eo geruntur, indigna conspectui nostro, & diaboli negotia esse.*

XIX. *Amphitheatri denique repudium de scripturis peti, si sæuitiam, impietatem, feritatem consideremus.*

XX. *Atque ita responsum illis, qui abstinentiam Spectaculorum specialiter in scripturis non determinari argumentantur, sicuti & illis, qui à sole & Deo Spectacula conspici argumentantur, nec contaminari, quum alioqui in illum scelus damnatum censeretur.*

XXI. *Aliam esse ethnicorum rationem, qui pro libidine interpretantur alibi bonum, quod alibi malum, & econtrariò.*

XXII. *Atque adeò ab ipsis Auctoribus Spectaculorum manifestè artifices damnari capitis diminutione, & arceri honoribus omnibus.*

XXIII. *Quanto magis diuina iustitia in huiusmodi artifices animaduertet, maximè quum faciant quæ scripturæ fieri vetant.*

XXIIII. *Sed & præterquàm quòd in baptismo pompam diaboli eiurauimus, ipsorum ethnicorum testimonio Spectacula Christianis interdicta esse, eo quòd Christianum factum intelligant ex repudio eorundem.*

XXV. *Neque verò de Deo cogitare posse illic vbi nihil est de Deo, & quale est de Ecclesia Dei in diaboli Ecclesiam tendere? illas manus quas ad Dominũ extuleris, postmodùm laudãdo histrionem fatigare? ex ore quo Amen protuleris, gladiatori testimonium reddere? εἰς αἰῶνας alij dicere, nisi Deo & Christo?*

XXVI. *Atque adeò non mirum esse, si eiusmodi dæmonijs penetrabiles fiant vti duobus exemplis comprobat:*

XXVII. *Cùm illic nomen Dei blasphemetur, illic quotidiani leones in Christianos expostulentur, inde persecutiones decernantur.*

XXVIII. *Saginentur itaque voluptatibus ethnici, lugeant Christiani, quorum voluptas non in seculo, sed in cælo esse debeat.*

XXIX. *Neque verò etiam hic voluptatibus carere Christianos multo iocundioribus; Quibus pro Ludis*

Circensibus intueri liceat seculi cursum, pro scenica doctrina satis sit cantica rum, prò pugillatu & luctatu agones quibus coronantur; sanguis denique Christi, si sanguinis aliquid velint. D

XXX. *Postremò, quale Spectaculum Aduentus Domini in proximo, cùm tanta sæculi vetustas vno haurietur, tot Reges cũ ipso Ioue in imis tenebris congemiscentes cernentur; item Præsides persecutores sæuioribus quàm ipsi sæuierunt flammis liquescentes; denique qualia illa, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt.*

Ceterum libri huius nominatim meminit ipse Tertullianus lib. de Habitu muliebri. Nam (inquit) & omnes istæ prophanæ Spectaculorum secularium voluptates, sicut de ipsis suum volumen edidimus, ipsa etiam idololatria ex rebus Dei constat. Non tamen ideô Circi furoribus, aut harenæ atrocitatibus, aut Scenæ turpitudinibus Christianum adfici oportet; quia Deus & Equum & Pantheram, & vocem homini dedit. Sic etiam lib. de Coron. militis, non Latino modo, sed & Græco stylo, se de Spectaculis scripsisse disertis verbis significat, quæ in Tomum quintum differimus. Hinc est quòd Abbas Thrithemius, et si non vidisset, alioqui initium libri sicuti aliorum descripturus, tamen inter opera Tertulliani librum hunc recenset. Et iam olim ex illo multa descripserunt B. Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 16. 27. 28. 29. 34. 35. 37. 42. 43. 53. ac 61. Hrabanus noster De Naturis rerum. Quare optimè de Republ. meritus est Gagnæus, qui primus in editione Parisiens. in lucem edidit; quippè quum ad intellectum faciat liber iste omniũ priscorum Auctorum, non sacrorum modò, sed & prophanorum, sicubi de Spectaculorum aliquo genere mentionem faciunt. Castigatus fuit deinde per Sigismundum Gelenium multis in locis ex Lælandi Britannico codice; denique nunc postremùm emẽdatur, partim ex Isidoro & Hrabano & coniecturis quibusdam Latinij, in totum autem ex codice Anglico, piæ memoriæ Dn. Doct. Ioannis. Clementis, viri longè eruditissimi: Adiectis nunc primùm & Argumento & Adnotationibus nostris, quibus illustrantur obscuriores loci quamplurimi; vsque adeò vt aliò de Spectaculis commentario præter librum hunc post hac non sit opus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE SPECTACVLIS LIBER.

Cap. I. QVI [2] status fidei, quæ ratio veritatis, quod præscriptum disciplinæ inter cetera secularium errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, Dei serui cognoscite, qui cummaximè ad Deum acceditis, recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, vt ignorantiam protelet in occasionem, & conscientiam corrumpat in dissimulationem, aut vtrunque. Adhuc forsan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, quæ in ista causa aduersus nos ita argumẽtari consueuerunt: Nihil obstrepere religioni in animo & conscientia tua tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium: nec verò Deum offendi oblectatione hominis, qua [3] saluo erga Deum metu & honore, suo in tẽpore & suo in loco frui scelus non sit. Atquin hoc cum maximè paramus demonstrare, quemadmodũ isthæc non cõpetant veræ religioni & vero obsequio erga Deum verũ. Sunt qui existiment Christianũ expeditũ morti genus ad [4] hanc obstinationẽ abdicatione voluptarum erudiri, quo faciliùs vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius, ne desiderent quam iam superuacuam sibi fecerint: vt hoc consilio potius & humano prospectu non diuino præscripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseuerantes in tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquã & si ita esset, tam apto consilio, tãtæ obstinatio disciplinæ debebat obsequium. [[5] Iam verò nemo est, qui non hoc quoque prætendat, omnia à Deo instituta, & homini attributa (sicut prædicamus) & vtiq; bona omnia, vt boni auctoris: inter hæc deputari vniuersa ista, ex quibus spectacula instruuntur, Circum verbi gratia, & [6] leonem, & vires corporis, & vocis suauitates. Igitur neque alienum videri posse, [7] neque inimicum Dei, quod de conditione constet, ipsius: neque cultoribus Dei vitandum, quod Dei non sit inimicum, quia nec alienum. Planè & ipsæ extructiones locorũ, quòd saxa, quòd cæmenta, quòd marmora, quòd columnæ Dei res sint, qui ea ad instrumentum terræ dedit: sed & ipsi actus sub cœlo Dei transiguntur. Quàm sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, præsertim cum aliquid eiusmodi de gaudijs & de fructibus seculi metuit amittere. Plures deniq; inuenias, quos magis periculũ voluptatis quàm vitæ, auocet ab [8] hac secta. Nam mortem etiam stultus vt debitam non extimescit, [9] voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit, cùm alia non sit & stulto & F

Cap. II. Gen. 1.

A ſapienti vitæ, gratia niſi volupt Nemo negatas, quia nemo ignorat quod vltrò natura ſuggerit, [10] Deum eſſe vniuerſitatis conditorem, eámque vniuerſitatem tam bonam quàm homini mancipatam. Sed quia non penitus Deum norunt, niſi naturali iure non etiam familiari, de longinquò, non de proximo, neceſſe eſt ignorent, qualiter adminiſtrari aut iubeat aut prohibeat quæ inſtituit, ſimul quis ſit æmulus ex diuerſo adulterandis vſibus diuinæ conditionis quia neque voluntatem, neque aduerſarium noueris eius, quem minus noueris. Non ergo hoc ſolum reſpiciendum eſt, quo omnia ſint ioſtituta, ſed à quo cunuerſa. Ita enim apparebit cuius vi ſint inſtituta, ſi appareat cuius non ſint. Multum intereſt inter corruptelam & integritatem, quia multum eſt inter inſtitutorem & interpolatorem. Ceterùm omnes ſpecies malorum, quæ etiam ethnici indubitatè & prohibent & defendunt, ex operibus Dei conſtant: Vis homicidium ferro, veneno, [11] magicis deuinctionibus perfici. Tam ferrum Dei res eſt quàm herbæ, quàm angeli. Nunquid tamen in hominis necem auctor iſta prouidit? Atquin omnem homicidij ſpeciem vno & principali præcepto interemit: Non occides. Proinde aurum, æs, argentum, ebur, lignum, & quæcunq; fabricandis idolis materia captatur, quis in ſeculo poſuit, niſi ſeculi auctor Deus? Nunquid tamen vt hæc aduerſus ipſum adorentur? Atquin ſumma offenſio penes illum idololatria eſt. Quid non Dei eſt quod Deum offendit? ſed cum offendit, Dei eſſe deſijt; & cum deſijt, offendit. Ipſe homo omium flagitiorum actor, non tantùm opus Dei, verumetiam imago eſt: & tamen & corpore & ſpiritu deſciuit à ſuo inſtitutore. Neque enim oculos ad concupiſcentias ſumpſimus, neque linguam ad maliloquium, & aures ad exceptaculum maliloquij, & [12] gulam ad gulæ crimen, & ventrem ad gulæ ſatietatem, & genitalia ad exceſſus impudicitiæ, & manus ad vim, & greſſus ad vagam vitam, [13] aut ſpiritus ideò inſitus corpori, vt inſidiarum, & fraudum, & iniquitatum cogitatorium fieret, non opinor. Nam ſi omnem malignitatem, & ſi tantam malitiam excogitatam Deus exactor innocentiæ odit, indubitatè quæcunque condi-

Exod. 20.

B dit, non [14] in exitum operum conſtat condidiſſe quæ damnat, licet eadem opera per ea quæ condidit adminiſtrentur, quãdo hæc ſit tota ratio damnationis peruerſa adminiſtratio conditionis à conditis. Nos igitur qui Domino cognito etiam æmulũ eius inſpicimus, qui inſtitutore cõperto etiam interpolatorem vnà deprehendimus, neq; mirari neque dubitare oportet, cùm ipſum hominem opus & imaginẽ Dei totius vniuerſitatis poſſeſſorẽ illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, vniuerſam ſubſtantiam eius pariter cum ipſo in peruerſitatem demutatam aduerſus inſtitutorem: vt quam doluerat homini conceſſam non ſibi, in ea ipſa & hominẽ reum Deo faceret, & ſuam dominationem conlocaret. [[15] Hac conſcieotia inſtructi aduerſus opiniones ethnicorum, conuertamur magis ad [16] noſtrorum detractatus. Quorundã enim fides aut ſimplicior, aut ſcrupuloſior, ad hanc abdicationem ſpeculatorum de ſcripturis auctoritatẽ expoſcit, & ſe in incertum conſtituit, quòd non ſignificanter neq; nominatim denuntietur ſeruis Dei abſtinentia eiuſmodi. Planè nuſquã inuenimus quemadmodum apertè poſitum eſt, [17] Non occides, non idolũ coles, non adulterium, non fraudem admittes: ita excertè definitum, non in Circũ ibis, non in theatrum, agonem, munus non ſpectabis. Sed inuenimus ad hanc quoque ſpeciem pertinere illam primam vocem Dauid, Felix, inquit, qui non abijt in concilium impiorum, & in via peccatorũ non ſtetit, & in cathedra peſtium non ſedit. Nam etſi iuſtũ illum videtur prædicaſſe, quod in concilio & in conſeſſu Iudæorum de Deo denegãdo conſultantium non communicauit, latè tamen ſemper ſcriptura diuina diuiditur, vbicunq; ſecundum præſentis rei ſenſum etiã diſciplina munitur, vt hic quoque non ſit aliena vox à ſpectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudæos impiorũ conciliũ vocauit, quaoto magis tantum conuentũ ethnici, populi ıni pij ethniei, minus peccatores, minus hoſtes Chriſti, quàm tunc Iudæi, quò & cetera congruunt. Nam apud ſpectacula & in via ſtatur:

CAP. III

Exod. 20.

Pſal. 1.

C [18] Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, & diſcrimina populariũ per procliuum. [19] Cathedra quoq; nominatur ipſe in anfractu ad conſeſſum ſitus. Itaque contrariò infelix qui in quodcunque conciliũ impiorum abierit, & in quacunq; via peccatorum ſteterit, & in quacũque cathedra peſtium ſederit, generaliter dictũ intelligamus, cùm quid etiam ſpecialiter interpretari capit. [20] Nam & ſpecialiter quædã pronunciata, generaliter ſapiunt. Cùm Deus Iſraëlitas admonet diſciplinæ vel obiurgat, vtique ad omnes habet: cùm Ægypto & Æthiopiæ exitium comminatur, in omnem gentem peccatricẽ præiudicat. Sic omnis gens vocatur Ægyptus & Æthiopia, à ſpecie ad genus. Quẽadmodũ etiam de origine ſpectaculorũ omne ſpectaculum concilium vocat impiorum, à genere ad ſpeciem. [[21] Ne quis argumentari nos putet, ad principalẽ auctoritatem conuertar ipſius ſignaculi noſtri. Cùm aquam ingreſſi Chriſtianã fidem in legis ſuæ verba profitemur, renunciaſſe nos diabolo & pompæ & angelis eius ore noſtro conteſtamur. Quid erit ſummum ac præcipuum, in quo diabolus & pompæ & angeli eius cenſeantur, quàm idololatria? ex qua omnis immundus & nequam ſpiritus, vt ita dixerim, quia nec diutius de hoc. [22] Igitur ſi ex idololatria vniuerſam ſpectaculorum paraturã conſtare conſtiterit, indubitatè præiudicatum erit etiã ad ſpectacula pertinere renunciationis noſtræ teſtimonium in lauacro, quæ diabolo & pompæ & angelis eius ſint mancipata, ſcilicet per idololatriam. Commemorabimus origines ſingulorum, quibus incunabulis in ſeculo adoleuerint: exinde titulos quorumdam, quibus nominibus nuncupentur: exinde apparatus, quibus

Exod. 12.
Iſai. 14. & alibi.

CAP. IIII.

ſuperſtitionibus inſtruantur: tum loca, quibus Præſidibus dicentur: tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad noſtram eierationem pertinebit.

Cap. V. Vnde Ludi dicti.

[[23] De originibus quidem vt ſecretioribus & ignotis penes plures noſtrorum altiùs, nec aliundè inueſtigandum fuit, quàm de inſtrumentis ethnicarum litterarum. [24] Extant auctores multi, qui ſuper iſta re commentarios ediderunt. Ab his Ludorum origo ſic traditur. [25] Lydos ex Aſia tranſuenas in Hetruria conſediſſe, vt [26] Timæus refert, duce Tyrrheno, qui fratri ſuo ceſſerat regni contentione. Igitur in Hetruria inter ceteros ritus ſuperſtionũ ſuarum, ſpectacula quoque religionis nomine inſtituunt. [27] Inde Romani acceerſitos artifices mutuantur, tempus, enunciationẽ, [28] vt ludi à Lydis vocarentur. [29] Sed & ſi Varro ludos à ludo, id eſt à luſu interpretatur, [30] ſicut & Lupercos ludos appellabant, quòd ludendo diſcurrant: tamen eum luſum iuuẽrum & diebus feſtis, & templis, & religionibus reputat. Nihil iam de cauſa vocabuli, cùm rei cauſa idololatria ſit. Nam & [31] cùm promiſcuè ludi Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifeſtè ſonabant. Libero enim à ruſticis primò fiebant ob beneficium quod ei adſcribunt [32] pro demonſtrata gratia vini. [33] Exinde ludi Conſualia dicti, [34] qui initio Neptunum honorabant. Eundem enim & Conſum vocabant. [35] De hinc Equiria Marti Romulus dixit: [36] quanquam & Conſualia Romulo defendunt, quòd ea Conſo dicauerit Deo, vt volunt, conſilij: eius ſcilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinã militibus ſuis in matrimonia excogitauit. Probum planè conſilium, & [37] nunc quoque apud ipſos Romanos iuſtum & licitum, ne dixerim penes Deum. Facit etenim ad originis maculam, ne bonũ exiſtimes, quod initium à Malo accepit, ab impudentis violentiæ alio Deo, à [38] fratricida inſtitutore, à filio Martis: & nunc [39] ara Conſo illi in Circo defoſſa eſt ad primas metas ſub terra, cum inſcriptione huiuſmodi, CONSVS CONSILIO, [40] MARS DVELLO, [41] LARES COMITIO POTENTES. Sacrificant apud eam nonis Iulijs [42] ſacerdotes publici, xij. [43] Kalen. Septembres [44] flamen Quirinalis, & virgines. De hinc idem Romulus [45] Ioui Feretrio ludos inſtituit in Tarpeio, [46] quos Tarpeios dictos & Capitolinos Piſo tradidit. [47] Poſt hunc Numa Pompilius Marti & Robigini fecit. Nam & Robiginis deam finxerunt. [48] Dehinc Tullus Hoſtilius. [49] Dehinc Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis ludos inſtituerunt, poſitum eſt [50] apud Suetonium Tranquillum, vel à quibus Tranquillus accepit. Sed hæc ſatis erunt ad originis de idololatria reatum.

Cap. VI. De Titulis.

[[51] Accedit ad teſtimonium antiquitatis ſubſecuta poſteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis præferens, per quos ſignatum eſt cui idolo, & cui ſuperſtitioni vtriuſque generis ludi notarentur, [52] Megalenſes & [53] Appollinares, item [54] Cereales & [55] Neptunales, & [56] Latiares, & [57] Florales in commune celebrantur: reliqui ludorum, de natalibus & ſolennitatibus regum, & publicis proſperitatibus & [58] municipalibus, faſtis ſuperſtitionis cauſas originis habent. Inter quos etiam priuatorum memorijs legatariæ editiones parentant, id quóque ſecundum inſtitutionis antiquitatem. Nam & à primordio bifariam ludi cenſebantur, [59] ſacri & funebres, id eſt dijs Nationum & mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos ſub quo nomine & titulo, dum ad eoſdem ſpiritus perueniat, quibus renunciamus, licet mortuis, licet dijs ſuis faciant. Proinde mortuis ſuis vt dijs faciant, vna conditio partis vtriuſque eſt, vna idololatria, vna renunciatio noſtra aduerſus idololatriam.

Cap. VII. De Apparatibus.

[[60] Communis igitur origo ludorum vtriuſque generis, communes & tituli, vt de communibus cauſis, proinde apparatus communes habeant neceſſe eſt de reatu generali idololatriæ conditricis ſuæ. [61] Sed Circenſium paulo pompatior ſuggeſtus, quibus propriè hoc nomen pompa, præcedit, quorum ſit in ſemetipſa probans, de [62] ſimulacrorum ſerie, de imaginum agmine, de [63] curribus, de thenſis, de [64] armamaxis, de ſedibus, de coronis, de exuuijs, quanta præterea ſacra, quanta ſacrificia præcedant, intercedant, ſuccedant, quot collegia, quot ſacerdotia quot officia moueantur, ſciunt homines [65] illius verbis in qua dæmoniorum conuentus conſedit. Ea ſi minore cura per prouincias pro minoribus viribus adminiſtrantur, tamen omnes vbique Circenſes illuc deputandi, vnde & petuntur, inde inquinentur, vnde ſumuntur. Nam & riuulus tenuis ex ſuo fonte, ſurculus modicus ex ſua fronde, qualitatem originis continet. Viderit ambitio ſiue frugalitas eius quo Deum offendit: qualiſcunque pompa Circi, & ſi pauca ſimulacra circunferat, in vno idololatria eſt: & ſi vnam rhenſam trahat, [66] Iouis tamen plauſtrum eſt: quæuis idololatria ſordidè inſtructa, vel modicè locuples, ſplendida eſt cenſu criminis ſui.]

Cap. VIII. De Locorum.

[67] Vt & de locis ſecundum propoſitum exequar, [68] Circus Soli principaliter conſecratur: cuius ædes medio ſpatio, & effigies de faſtigio ædis emicat, quòd non putauerint ſub tecto conſecrandum, quem in aperto habent. [69] Quod ſpectaculum primum à Circe habent. Soli patri ſuo, vt volunt, editum adfirmant: ab ea & Circi appellationem argumentantur. Planè venefica eis vtique negotium geſſit hoc, nomine quorum ſacerdos erat, dæmonijs & angelis ſcilicet. Quot igitur in habitu loci ipſius idololatrias recognoſcis, ſingula ornamenta Circi, ſingula templa ſunt. [70] Oua [71] honori Caſtorum adſcribunt, qui illos ouo editos credendo de cygno Ioue non erubeſcunt. [72] Delphinos Neptuno vouent, [73] columnas ſeſſias à ſementationibus, meſſias à meſſibus, tutelinas à tutelis fructuum, ſuſtinent. ante has tres aræ, trinis dijs parent, magnis, potentibus, valentibus.

A

tibus. Eoſdem [74] Samothracas exiſtimant. [75] Obeliſci enormitas, vt Hermateles adfirmat, Soli proſtituta: ſcriptura eius, vnde & cenſus de Ægypto ſuperſtitio eſt. Frigebat dæmonum concilium ſine ſua [76] matre magna; ea [77] itaque illic præſidet euripo. Conſus (vt diximus) apud metia ſub terra deliteſcit. [78] Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim deam amoris volunt, cui in illa parte ædem vouêre. Animaduerte Chriſtiane, quot nomina immunda poſſederint Circum. Aliena eſt tibi religio, quam tot diaboli ſpiritus occupauerunt. de locis quidem locus eſt rettactandi ad præueniendam quorſdam interrogationem. Quid enim inquis, ſi alio in tẽpore Circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla eſt præſcriptio de locis. Nam non ſola iſta conciliabula ſpectaculorum, ſed etiam templa ipſa ſine periculo diſciplinæ adire ſeruus Dei poteſt vrgente cauſa ſimplici dumtaxat, quæ non pertineat ad proprium eius loci negotium vel officium. [79] Ceterùm & plateæ, & forum, & balneæ, & ſtabula, & ipſæ domus noſtræ ſine idolis omninò non ſunt; totum ſeculum ſatanas & angeli eius repleuerunt. Non tamen quod in ſeculo ſumus, à Deo excidimus, ſed ſi quid de ſeculi criminibus attigerimus. [80] Proinde ſi Capitolium, ſi Serapeum ſacrificator & adorator intrauero, à Deo excidam: quemadmodum Circum vel theatrum ſpectator. Loca nos non contaminant per ſe, ſed quæ in locis fiunt, à quibus & ipſa loca contaminari altercati ſumus: de contaminatis contaminamur. Propterea autem commemoramus quibus eiuſmodi loca dicentur, vt eorum demonſtremus eſſe, quæ in his locis fiunt, quibus ipſa loca dicantur.

Cap. xix. De arte Circi.

[[81] Nunc de artificio quo Circenſes exhibentur. [82] Res equeſtris retrò ſimplex de dorſo agebatur, & vtiq; communis vſus reus non erat. Sed cùm ad ludos coactus eſt, tranſijt à Dei munere ad dæmoniorum officia. [83] Itaque Caſtori & Polluci deputatur hæc ſpecies, quibus equos à Mercurio diſtributos Steſichorus docet. [84] Sed & Neptunus equeſtris eſt, quem Græci ἵππιον appellant. De [85] iugo verò quadrigas ſoli, bigas lunæ ſanxerunt. Sed &

B

[86] *Primus Ericthonius currus & quatuor auſus*
Iungere equos, rapidúſque rotis inſiſtere victor.

Ericthonius Mineruæ & Vulcani filius. & quidem de caduca in terram libidine, portentum eſt dæmonicum, imò diabolus ipſe, non coluber. Si verò [87] Trochilus Argiuus auctor eſt currus, [88] primò Iunoni id opus ſuum dedicauit. Si Romæ Romulus quadrigam primus oſtendit, puto & ipſe inter idola conſcriptus, ſi [89] idem eſt Quirinus. Talibus auctoribus quadrigæ productæ, meritò & aurigis coloribus idololatriam veſtierunt, & ab initio duo ſoli fuerunt, [90] albus & ruſſeus. Albus hyemi, ob niues candidas: ruſſeus æſtati, ob ſolis ruborem voti erant. Sed poſtea tam voluptate, quàm ſuperſtitione prouecta; [91] ruſſeum alij Marti, alij [92] album Zephyris conſecrauerunt: [93] Praſinum verò terræ matri vel verno: Venetum cœlo & mari, vel autumno. Cùm autem omnis ſpecies idololatriæ damnata ſit à Deo, vtique etiam illa damnatur, quæ elementis mundialibus profanatur.

Cap. x: De Theatro, & artibus Scenicis:

[[94] Tranſeamus ad ſcenicas res, quarum & originem communem, & titulos pares ſecundum ipſam ab initio ludorum appellationem & adminiſtrationem coniunctam cum re equeſtri iam oſtendimus. Apparatus etiam ex ea parte conſortes, quæ ad ſcenam ſpectat: nam à templis & aris, & illa [95] in fœlicitate thuris & ſanguinis [96] inter tibias & tubas itur, duobus inquinatiſſimis arbitris, funerum & ſacrorum, [97] deſignatore & haruſpice. Ita cùm de originibus ludorum ad Circenſes tranſimus, inde nunc ad ſcenicos ludos dirigimus, à loci vitio. [98] Theatrum propriè ſacrarium Veneris eſt. Hoc denique modo id genus operis in ſeculo euaſit. [99] Nam ſæpè cenſores renaſcentia cùm maximè theatra deſtruebant, moribus conſulentes, quorum ſcilicet periculum ingens de laſciuia prouidebant, vt iam hinc ethnicis in teſtimonium cedat ſententia ipſorum nobiſcum faciens, & nobis in exaggerationem diſciplinæ etiam humanæ prærogatiua. [100] Itaque Pompeius Magnus ſolo theatro ſuo minor, cùm illam arcem omnium turpitudinum extruxiſſet, veritus quandoque mememoriæ ſuæ cenſoriam animaduerſionem, [101] Veneris ædem ſuperpoſuit, & ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, ſed Veneris tẽplum nuncupauit, cui ſubiecimus, inquit, gradus ſpectaculorum: ita damnatum & damnandum opus templi titulo prætexuit, & diſciplinam ſuperſtitione deluſit. ſed Veneri & Libero conuenit, Duo iſta dæmonia conſpirata & coniurata inter ſe ſunt, ebrietatis & libidinis. Itaque theatrum Veneris, Liberi quoque domus eſt. Nam & alios ludos ſcenicos Liberalia propriè vocabant, præter quàm Libero deuotos, [102] quod ſunt Dionyſia penes Græcos, etiam à Libero inſtitutos. Et eſt planè in artibus quoque ſcenicis Liberi & Veneris patrocinium, quæ priuata & propria ſunt ſcenæ, de geſtu & corporis fluxu. Nam mollitiam Veneri & Libero immolant: illi per ſexum, illi per fluxum, diſſoluti. [103] Quæ verò voce & modis & organis & lyris tranſiguntur, [104] Apollines & Muſas & Mineruas & Mercurios mancipes habent. oderis Chriſtiane, quorum auctores non potes non odiſſe. Iam nunc volumus ſuggerere de artibus, & de his quorum auctores in nominibus execramur. Scimus nihil eſſe nomina mortuorum, ſicut nec ipſa ſimulacra eorum. Sed non ignoramus, qui ſub iſtis nominibus & inſtitutis ſimulacris operentur & gaudeant & diuinitatem mentiantur, [105] nequam ſpiritus ſcilicet dæmones. Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas eſſe, qui nomina incolunt auctorum earum, nec ab idololatria vacare, quarum inſtitutores etiam propterea dij habentur:

C

Imò quod ad artes pertinet, altius præſcripſiſſe debemus, dæmonas ab initio proſpicientes ſibi inter cetera idololatriæ etiam ſpectaculorum inquinamenta, quibus hominem à Deo auocarent, & ſuo honori obligarent, eiuſmodi quoque artium ingenia inſpitaſſe. Neque enim ab alijs præoccupatum fuiſſet, quod ad illos peruenturum eſſet. Nec per alios tunc homines edidiſſent quàm per ipſos, in quorum nominibus & imaginibus & hiſtorijs fallaciam conſecrationis ſibi negotium acturæ conſtituerant. D

Cap. xi. De Agonibus.

[[106] Vt ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractarum. Origo iſtis de ludorum propinquitate eſt. Inde & ipſi ſacri vel funebres inſtituti, aut dijs nationum aut mortuis fiunt. [107] Proinde Tituli [108] Olympia Ioui, quæ ſunt Romæ capitolina. Item [109] Herculi Numæa, [110] Neptuno Iſthmia, ceteri mortuorum varij agones. Quid ergo mirum, ſi apparatus agonum idololatria conſpurcat de coronis profanis, de [111] ſacerdotalibus Præſidibus, de collegiarijs miniſtris, de ipſo poſtremo boum ſanguine, vt de loco ſuppleam. vt de loco communi pro collegio artium muſicarum & minerualium, & apollinarium, etiam martialium, per duellum, per tubam, [112] vt ſtadio Circum emulentur, quod vtique templum eſt, & ipſum eius idoli cuius ſolennitates agit. [113] Sed & gymnicas artes Caſtorum & Herculum & Mercuriorum diſciplinæ prodiderunt.

Cap. xii. De munere.

[[114] Supereſt illius inſigniſſimi ſpectaculi acceptiſſimi recognitio. Munus dictū eſt ab officio: [115] quoniam officium etiam Muneris nomen eſt. Officium autem mortuis hoc ſpectaculo facere ſe veteres arbitrabantur, poſteaquàm illud humaniore atrocitate temperauerunt. Nam olim quoniam animas defunctorum humano ſanguine propitiari creditum erat, [116] captiuos vel malo ingenio ſeruos mercati in exequijs immolabant. Poſtea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos parauerant armis, quibus tunc & qualiter poterant eruditos, tantùm vt occidi diſcerent: mox edicto die [117] Inferiarum apud tumulos erogabant: Ita mortem homicidijs conſolabantur. Hæc muneris origo, ſed paulatim prouecti ad tantam gratiam, ad quantam & crudelitatem, quia ferrum voluptati ſatis non faciebat, [118] niſi & feris humana corpora diſſiparentur. [119] Quod ergo mortuis litabatur, vtique parentationi deputabatur. Quæ ſpecies proinde idololatria eſt, quoniam & idololatria parentationis eſt ſpecies. Tam hæc quàm illa mortuis miniſtrat. In mortuorum autem idolis dæmonia conſiſtunt, vt & titulos conſideremus: licet tranſierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viuentium, [120] quæſturas dico & [121] magiſtratus, & [122] flamina & ſacerdotia: cùm tamen nominis dignitas idololatriæ crimine teneatur, neceſſe eſt quidquid dignitatis nomine adminiſtratur, communicet etiam maculas eius, à qua habet cauſas. Idem de apparatibus interpretabimur in ipſorum honorum ſuggeſtu deputandis, [123] quòd purpuræ, quòd faſciæ, quòd vittæ, quòd coronæ, quòd denique [124] conciones & edicta, & [125] pultes pridianæ ſine pompa diaboli, ſine inuitatione dæmonum non ſunt. Quid ergo de horrido loco perorem, quem nec periuria ſuſtinent? pluribus enim & aſperioribus nominibus [126] amphitheatrum conſecratur, quàm [127] capitolium omnium dæmonum templum eſt. Tot illic immundi ſpiritus conſidunt, quot homines capit. Vt & de artibus concludam, [128] Martem & Dianam vtriuſque ludi Præſides nouimus. E

Cap. xiii.

[[129] Satis, opinor, impleuimus ordinem, quot & quibus modis ſpectacula idololatriam committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, de ſacrificijs, quo certi ſumus, nulla ex parte competere nobis ea, qui idolis renunciauimus: Non quòd idolum ſit aliquid (vt Apoſtolus ait) ſed quòd quæ faciunt, dæmonijs faciunt, conſiſtentibus ſcilicet in [130] conſecrationibus idolorum ſiue mortuorum, ſiue (vt putant) Deorum. Propterea igitur, quoniam vtraque ſpecies idolorum conditionis vnius eſt, dum mortui & dij vnum ſunt, vtraque idololatria abſtinemus: nec minus templa, quàm monumenta deſpuimus: neutram aram nouimus, neutram effigiem adoramus: non ſacrificamus, non parentamus, ſed neque de ſacrificato & [131] parentato edimus, quia non poſſumus cœnam Dei edere, & cœnam dæmoniorum. Si ergo gulam & ventrem ab inquinamentis liberamus, quanto magis auguſtiora noſtra, oculos & aures ab [132] idolothytis & necrothytis voluptatibus abſtinemus, quæ non inteſtinis tranſiguntur, ſed in ipſo ſpiritu & anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet, quàm inteſtinorum. F

1. Cor. 8. Actor. 10. 1. Cor. 10.

Cap. xiiii.

[[133] Nunc interpoſito noſſe de idololatria, quod ſolum ſubiectum ſufficere deberet ad abdicationem ſpectaculorum, alia iam ratione tractemus ex abundanti: propter eos maximè qui ſibi blandiuntur, quòd non nominatim abſtinentia iſta præſcripta ſit, quaſi parum etiam de ſpectaculis pronuncietur, cùm [134] concupiſcentiæ ſeculi damnantur. Nam ſicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ: ita & voluptatis concupiſcentia eſt. Species autem voluptatis etiam ſpectacula (opinor) generaliter [135] nominatæ concupiſcentiæ continent in ſe & voluptates: Æquè generaliter intellectæ voluptates ſpecialiter & in ſpectacula diſſeruntur. Ceterum retulimus ſuprà de locorum conditione, quòd non per ſemetipſa nos inquinent, ſed per ea quæ illic geruntur, per quæ ſimul inquinamentum combiberint, tunc & in alteros reſpuunt.

1. Io. 2.

Cap. xv.

[[136] Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, reliquas rerum ipſarum qualitates contrarijs omnes feramus. [137] Deus præcepit ſpiritum ſanctum, vtpotè pro naturæ ſuæ bono tenerum & delicatum, tranquillitate & lenitate, & quiete & pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum ſpectaculis poterit conuenire? Omne enim ſpectaculum ſine concuſſione ſpiritus non eſt. Vbi enim voluptas, ibi & ſtudium,

A studium, per quod scilicet voluptas sapit. Vbi studium, ibi & æmulatio, per quam studium sapit. Porrò & vbi æmulatio, ibi & furor & bilis, & ira & [138] dolor, & cetera ex his quæ cum his non competunt disciplinæ. Nam & si qui modestè & probè spectaculis fruitur, pro dignitaris, vel ætatis, vel etiam naturæ suæ conditione: non tamen immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine adfectu, nemo adfectum sine casibus suis patitur. Ipsi [139] casus incitamenta sunt adfectus. Ceterùm si cessat adfectus, nulla est voluptas, & est reus iam ille vanitaris eò conueniens, vbi nihil consequitur. Puto autem etiam vanitas extranea est nobis. Quid quòd & ipse se iudicat inter eos positus, quotum se similem nolens vtique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi & talia facientibus non conferamur. Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Vtinam ne in seculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen in secularibus separamur, quia seculum Dei est, secularia autem diaboli. [[140] Cùm ergo furor interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam à Circo, vbi propriè furor præsidet. Aspice populum ad id spectaculum iam cum furore venientem, iam tumultuosum, iam cæcum, [141] iam de sponsionibus concitatum. [142] Tardus est illi Prætor, semper oculi in vrna eius cum sortibus volutantur. Dehinc ad signum anxij pendent, vnius dementiæ vna vox est. Cognosce dementiam de vanitate: Misit [143] dicunt, & nunciant inuicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatis, non vident missum quid sit mappam putant: sed est diaboli ab alto præcipitati figura. Ex eo itaque itur in furias & animos & discordias, & quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, conuicia sine iusticia, odij etiam suffragia sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum illic agunt, qui sui non sunt? nisi fortè hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis est. ita & amor apud illos ociosus, & odium iniustum. Et forsitan sine causa

Ephes. 4.

Psal. 49.

CAP. XVI

B amare liceat, quàm sine causa odisse. Deus certè etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligi iubet. Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici præcipit. Sed Circo quid amatius, vbi ne [144] principibus quidem aut ciuibus suis parcunt? Si quid horum quibus Circus furit [145] aliubi competit sanctis, etiam in Circo licebit. Si vero nusquam, ideò nec in Circo.

Matth. 5. Marc. 7. Rom. 13.

CAP. XVII

[[146] Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur. Hoc igitur modo etiam à theatro separamur, quod est priuatũ consistorium impudicitiæ, vbi nil probatur, quàm quod alibi non probatur. Ita summa gratia eius de spurcitia plurimum cõcinnata est, [147] quam Atellanus gesticulator, [148] quam Mimus etiam per mulieres repræsentat sexũ pudoris exterminãs, vt faciliùs domi quàm in scena erubescant. Quam [149] denique Pantomimus à pueritia patitur in corpore, vt artifex esse possit. Ipsa etiã prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia fœminarum, quibus solis latebant, pérque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, [150] stipes, elogium, etiam quibus opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris & in speluncis suis delitescete decebat ne diem contaminarent. Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsæ illæ pudoris sui interemptrices de gestibus suis ad lucem & populum expauescentes semel anno erubescunt. Quod si nobis omnis impudicitia execranda est, cur liceat audire quæ loqui non licet? Cum etiam scurrilitatem & omne vanum verbum iudicatum à Deo sciamus, cur æquè liceat videre, quæ facere flagitium est? Cur quæ ore prolata communicant hominem, ea per oculos & aures admissa non videantur hominem communicare: [151] cùm spiritui appareant aures & oculi, nec possit mundus præstari, cuius apparitores inquinantur? Habes igitur & theatri interdictionem, de interdictione impudicitiæ.

CA. XVIII

[[152] Sin & doctrinam secularis litteraturæ vt stultitiæ apud Deum deputatam aspernamur, satis præscribitur nobis & de illis speciebus spectaculorum, quæ secu-

C lari litteratura [153] lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt: quòd sint tragœdiæ & comœdiæ scelerum & libidinum auctrices, cruentæ & lasciuæ, impiæ & prodigæ. Nullius rei aut atrocis, aut vilis commemoratiò melior est: quod in facto reijcitur, etiam in dicto non est recipiendum. [154] Quòd si & stadium contendas in scripturis nominari, sanè obtinebis. Sed quæ in stadio geruntur, indigna conspectui tuo non negabis, pugnos & calces & colaphos & omnem petulentiam manus, & quamcunque humanioris, id est, diuinæ imaginis depugnationem. [155] Non probabis vsquam vanos cursus & iaculatus & saltus vaniores, nusquam tibi vires aut iniuriosæ aut vanæ placebunt, sed nec cura factitij corporis, [156] vt plasticam Dei supergressæ propter ocium Græciæ altiles homines oderis. Et [157] palæstrica diaboli negotium est. [158] Primos homines diabolus elisit. Ipse gestus colubrina vis est tenax ad occupandum, tortuosa ad obligandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarũ vsus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

Gen. 3.

CAP. XIX.

[[159] Expectabimus nunc vt & Amphitheatri repudium de scripturis petamus. Si [160] sæuitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus quales dicimur, delectemur sanguine humano. Bonum est cùm puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, cùm magis competat innocenti dolere, quòd homo par eius tam nocens factus est, vt [161] tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcunque supplicium decerni, vt non innocentiæ quo-

Gen. 9. Exod. 20. Matth. 6.

que inferatur, aut vltione iudicantis, aut infirmitate defendentis, aut instantia quæstionis? Quàm melius ergo est nescire cùm mali puniuntur, ne sciam & quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt.[161] Certè quidem gladiatores innocentes in ludũ veniunt, vt publicæ voluptatis hostiæ fiant. Etiam qui dãnantur in ludum, quale est vt de leuiore delicto in homicidas emendatione proficiant. Sed hæc ethnicis respondi. Ceterùm absit vt de istius spectaculi auersione diutius discat Christianus: quanquam nemo hæc omnia pleniùs exprimere potest, nisi qui adhuc spectat. malo non implere quàm meminisse.

CAP. XX. [Quàm[163] vana igitur, immò desperata argumentatio eorum qui sine dubio tergiuersarionem admittendæ voluptatis obtendunt. Nullam eius abstinentiæ mentionem specialiter vel localiter in scripturis determinari, quæ directò prohibeant eiusmodi conuentibus interesse seruum Dei. Nouam proximè defensionem[164] suauiludij cuiusdam audiui. Sol (inquit) imò etiam ipse Deus de cœlo spectat, nec contaminatur. Planè sol & in cloacam radios suos defert, nec inquinatur. Vtinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, vt omnes iudicium euaderemus. Sed spectat & latrocinia, spectat & falsa, adulteria, & fraudes, & idololatrias, & spectacula ipsa. Idcircò ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Compares homo reum & iudicem: reum, qui quia videtur, reus est: iudicem, qui quia videt, iudex est. Nunquid ergo & extra limites circi furori studemus, & extra cardines theatri impudicitiæ intendimus, & insolentiæ extra stadium, & immisericordiæ extra amphitheatrum; quòd Deus etiam extra cameras, &[165] gradus, &[166] apulias oculos habet. Erramus, nusquam & nunquam excusatur quod Deus damnat. Nusquam & nunquam licet, quod semper & vbique non licet. Hæc est veritatis integritas, & quæ ei debetur disciplinæ plenitudo & æqualitas timoris, & fides obsequij, non immutare sententiã, nec variare iudicium. Non potest aliud esse, quod verè quidem est bonũ seu malum. Omnia autem penes veritatẽ Dei fixa sunt.

CAP. XXI. [[167] Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus, malũ ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretãtur, alibi bonum quod alibi malum, & alibi malũ quod alibi bonum. Sic ergo euenit, vt qui in publico vix necessitate vesicæ tunicam leuet: idem in circo aliter non exultet, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet. & qui filiæ virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationésque deducat, & qui in plateis litem manu agentem aut compescit, aut detestatur, idem in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat. Et qui ad cadauer hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incũbat. Imò qui propter homicidæ pœnam probandã ad spectaculum veniat, idem[168] gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum. Et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci[169] petat rudem, & pileum præmium conferat. Illum verò confectum etiam amoris spectaculo repetat, libentiùs recognoscens de proximo, quem voluit occidere de longinquo, tanto durior si noluit.

CA. XXII. [[170] Quid mirum de inæquata ista hominum miscentium & commutantium statum boni & mali per inconstantiam sensus & iudicij varietate?[171] Etenim ipsi auctores & administratores spectaculorum, quadrigarios, scenicos, xysticos, harenarios illos amantissimos, quibus viles animas fœminæ, aut illi etiam corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt, quæ reprehendunt, ex eadem parte quam magnificiunt, deponunt, & deminuunt, imò[172] manifestè damnant ignominia &[173] capitis minutione,[174] arcentes curia, rostris, senatu, equite, ceterisque honoribus omnibus simul ac ornamentis. Quibus quanta peruersitas. Amant quos multant, depreciant quos probant. Artem magnificant, artificem notant. Quale iudicium est, vt ob ea quis offuscetur, per quæ promeretur? Imò quanta confessio est malæ rei, quarum auctores, quum acceptissimi sint, sine nota non sunt.

CA. XXIII. [[175] Quum igitur humana recordatio etiam obstrepente gratia voluptatis damnandos eos censeat ademptis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis diuina iustitia in eiusmodi artifices animaduertit? An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, tot statuum, vt sacerdos coronatus, vel[176] coloratus vt leno, quem curru rapiendum diabolus aduersus Heliam exornauit? Placebit & ille, qui[177] vultus suos nouacula mutat infidelis erga faciem suam,[178] quam non contentus Saturno & Isidi & Libero proximam facere, insuper[179] contumelijs alaparum sic obijcit, quasi de præcepto Domini ludat? Docet scilicet & diabolus verberandam maxillam patienter offerre:[180] Sic & tragœdos cothurnis extulit, quia nemo potest adijcere cubitũ vnum ad staturam suam, mendacem facere vult Christum. (*Matth. 6. Luc. 12.*) Iam[181] verò ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suæ. (*Exod. 20.*) Non amat falsum auctor veritatis: adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem sexus, ætates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrymas adseuerantem non probabit, qui omnem hypocrisin damnat. Ceterùm cùm in lege præscribit,[182] maledictum esse qui muliebribus vestietur, quid de Pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? (*Deut 22.*) Sanè & ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices cæstuum, & callos pugnorum, &[183] aurium fungos à Deo cum suo plasmate accepit. Ideò illi oculos Deus plasmauit, vt vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni præ se opponit, ne parum sit homicida, quàm qui eundem postmodum iugulat.

CA. XXIIII. [[184] Quot adhuc modis perorabimus,

A petorabimus, nihil ex his quæ spectaculis deputantur, placitum esse, aut congruens Dei seruis, quod Domino placitum non sit. si omnia propter diabolum instituta, & ex diaboli rebus instructa monstrauimus: nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displicet: boc erit pompa diaboli, [185] aduersus quam in signaculo fidei eieramus. Quod autem eietamus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Ceterùm nónne eieramus & rescindimus signaculum, rescindendo testationem eius? Nunquid ergo superest vt ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi iam nobis renuncient, an liceat Christianis spectaculo vti. Atquin hinc vel maximè intelligunt factum Christianum, de repudio spectaculorum. Itaque negat manifestè, qui per quod agnoscitur, tollit. Quid autem spei superest in huiusmodi homine? nemo in castra hostium transit, nisi proiectis armis suis, nisi destitutis signis & sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire. [[186] An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic vbi nihil est de Deo? pacem opinor habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediscet, attonitus in mimos. Imò in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quàm ipse ille mulierum & virorum accuratior cultus: ipsa consensio, ipsa in fauoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio [187] scintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in spectaculo ineundo priùs cogitat, nisi videri & videre. Sed tragœdo vociferante exclamationes ille alicuius prophetæ retractabit. Inter effœminationis modos Psalmum secum comminiscetur, & cùm athletæ agent, ille dicturus est repercutiendum non esse; poterit & de misericordia moueri defixus in morsus vrsorum, & [188] spongias retiariorum. Auertat Deus à suis tantá voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim de ecclesia Dei in diaboli ecclesiam tendere? de [189] cœlo (quod aiunt) in cœnum? illas [190] manus quas ad Dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex [191] ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, εἰς αἰῶνας alij omninò dicere nisi Deo Christo? [Cur [192] ergo non huiusmodi etiam dæ-

B monijs penetrabiles fiant? Nam & exemplum accidit Domino teste, eius mulieris quæ theatrum adijt, & inde cum dæmonio redijt. [193] Itaque in exorcismo cùm oneraretur immundus spiritus, quòd ausus esset fidelem adgredi: constanter & iustissimè quidem (inquit) feci, in meo eam inueni. Constat & alij linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragœdum audierat, cum exprobatione nominato tragœdo, nec vltra quintum diem eam mulierem in seculo fuisse. Quo vtique & alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula communicando à Domino exciderunt. Nemo enim potest duobus dominis seruire. Quid luci cum tenebris? quid [194] vitæ & & morti? [195] Odisse debemus istos conuentus & cœtus ethnicorum, vel quod illic nomen Dei blasphematur, illic [196] quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus, non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus, nemo te cognoscit Christianum, sed recogita quid de te fiat in cœlo. Dubitas enim illo momento, quo in diaboli ecclesia fueris, omnes angelos prospicere de cœlo, & singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo aduersus Deum administrauerit? Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiariam, ipsúmque aërem qui desuper incubat scelestis, vocibus constupratum? Sint dulcia licet & grata & simplicia, etiam honesta quædam. Nemo venenum temperat felle & elleboro, sed conditis pulmentis & [197] benè saporatis, & plurimùm dulcibus id mali inijcit: ita & diabolus letale quo conficit, rebus Dei gratissimis & acceptissimis imbuit. omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde habe ac si stillicida mellis de [198] libacunculo venenato: nec tanti gulam facias voluptatis, quanti periculum. [[199] Per suauitatem saginentur eiusmodi dulcibus conuiuæ sui & loca & tempora & inuitator ipsorum est. Nostræ cœnæ, nostræ

C nuptiæ, nondum sunt non possum cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi lætantur, nos conflictamur. Seculum (inquit) gaudebit, vos tristes eritis. Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, vt quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es, Christiane, si & in seculo voluptatem concupiscis, immò [200] nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. [201] Philosophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea auocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi [202] metas & scenás & puluerem & harenas suspiras. Dicas velim. Non possumus viuere sine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod est aliud votum nostrum, quàm quod & Apostoli, exire de seculo, & recipi apud Dominum? Hæc voluptas, vbi & votum. [[203] Iam nunc si putas delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, vt tot & tales voluptates à Deo contributas tibi satis non habeas, neque recognoscas? Quid enim iocundius, quàm [204] Dei patris & Domini reconciliatio, quàm veritatis reuelatio, quàm errorum recognitio, quàm tantorum retrò criminum venia? quæ maior voluptas, quàm fastidium ipsius voluptatis, quàm seculi totius contemptus, quàm vera libertas, quàm conscientia integra quàm vita sufficiens, quàm mortis timor nullus. [205] quòd calcas deos Nationum, quòd dæmonia expellis, quòd medicinas facis, quòd reuelationes petis, quòd Deo viuis? Hæ voluptates, hæc spectacula Christianorum, sancta, perpetua, gratuita: in [206] his tibi ludos Circenses interpretare, cursus seculi intuere, tempora laben-

Cap. xxv
Matth. 5.
Ca. xxvi.
Matth. 6.
2. Cor. 6.
Ecclesi. 33.
Ca. xxvii
Psal. 1.
Ca. xxviii
Joan. 16.
Philip. 1.
Ca. xxix.

tia dinumera, metas consummationis expecta, societates Ecclesiarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrij palmas gloriare. Si [207] scenicæ doctrina delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulæ, sed veritates, nec strophæ, sed simplicitates. Vis [208] & pugillatus & luctatus? præstò sunt, non parua, sed multa. Aspice impudicitiam deiectam à castitate, perfidiam cæsam à fide, sæuitiam à misericordia contusam, petulantiam à modestia obumbratam, & tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis [209] autem & sanguinis aliquid? habes Christi. [[210] Quale autem spectaculum in proximo est aduentus Domini iam indubitati, iam superbi, iam triumphantis? Quæ illa exultatio angelorum, quæ gloria resurgentium sanctorum? quale [211] regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Ierusalem? At enim supersunt alia spectacula, ille vltimus & perpetuus iudicij dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cùm tanta seculi vetustas, & tot eius natiuitates vno igne haurientur. Quæ tunc spectaculi latitudo? quid admirer? quid rideam? vbi gaudeam, vbi exultem, spectans tot ac tantos Reges, qui in cœlum recepti nuntiabantur, cum ipso Ioue & ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item Præsides, persecutores Dominici nominis sæuioribus quàm ipsi flammis sæuierunt, insultantibus contra Christianis, liquescentes? quos præterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis vnà conflagrantibus erubescentes, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, [213] quibus animas aut nullas, aut non in pristina corpora redituras adfirmabant, etiam poëtas [214] non ad Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes? Tunc magis tragœdi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate. Tunc histriones cognoscendi solutiores multò per ignem: tunc spectandus auriga, in flammea rota totus rubens: tunc xystici contemplandi non in [215] gymnasijs, sed in igne iaculati, nisi quòd nec tunc quidem illos velim visos, vt qui malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in Dominum desæuierunt. Hic [216] est ille (dicam) fabri aut quæstuarij filius, sabbati destructor, Samarites & dæmonium habens. Hic est quem à Iuda redemistis, hic est ille arundine & colapbis diuerberatus, sputamentis dedecoratus, felle & aceto potatus. Hic est quem clàm discentes subripuerunt, vt resurrexisse dicatur, vel [217] hortulanus detraxit, ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur. Vt talia spectes, vt talibus exultes, qui tibi Prætor Consul, aut Quæstor, aut sacerdos de sua liberalitate præstabit? & tamen hæc iam quodammodò babemus per fidem spiritu imaginante repræsentata. Ceterùm qualia illa sint quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, Circo & [218] vtraque cauea & omni stadio gratiora.

Cap.xxx.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN

LIBRVM DE SPECTACVLIS.

1. DE SPECTACVLIS.] *Uti ne sæpius infrà eadem repetenda sint, visum tum de ijs quæ* Spectaculis *omnibus communia sunt, tum de* Spectaculorum *varijs generibus præfari visum est operæpretium, quod fiet, vt reliqua ei fiant dilucidiora, qui hæc memoria sua inculcauerit. Imprimis autem Auctori sunt eadem* Spectacula, Ludi, Certamina, *in genere. Deinde ad omnia genera* Spectacula *referuntur quæ cap. v. vj. vij. & viij. tractat de* Ludorum Origine, Titulis, Apparatibus, *&* Locis. *Item ad omnia generatim pertinet, quam c. xiij. impugnat,* concupiscentia, vel pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ aut voluptatis. *Præterea illud cap.* 15. vbi voluptas est, ibi & studium; vbi studium, ibi & æmulatio; porrò vbi æmulatio, ibi & furor, & bilis & ira, & dolor; denique (*vt addit cap. sequ.*) amor ociosus, & odium iniustum.

Atque quatuor genera Spectaculorum *improbantur, non à Tertulliano tantùm, sed & à BB. Cypriano, Epiphanio, Isidoro & Hrabano; nempe* Ludi Circenses in Circo, Artes scenicæ in theatro, Agones in stadio, & Munera, venationes, seu gladiatorij Ludi in Amphitheatro. *De quibus quidem singulis Tertull. singulariter eodem ordine tractat c. ix. x. xi. & xij. & rursum xvi. xvij. xviij. ac xix. Verum alibi quicquid in illo quatuor fieri solet, vno quidem fasce & eadem serie coniungit, exceptis tribus locis, quos ad eundem ordinem reduximus, idque non modò in hoc libro, sed & in Apologetico, & lib. ad Martyr. ac adu. Marcionem, quos hic adnotandos duximus, quia magnoperè ad intellectum totius libri faciunt. Loci sunt isti libri huius, c.* 2. Circum (*inquit*) *verbi gratia*, vocis suauitates, vires corporis, *&* leonem. *Cap.* 3. *Non in* Circum *ibo, non in* theatrum; Agonem, munus *non spectabo. Cap.* 20. *Numquid ergo* extra limites Circi furori *studemus*, extra cardines theatri impudicitiæ, insolentiæ extra stadium, immisericordiæ extra amphitheatrum? *Cap.* 21. *Sic ergo euenit*, vt in Circo totum pudorem in faciem omnium intentet. filiam in theatrum ad voces gesticulationésque dedocat; in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat; in Amphitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientiss. oculis desuper incubat. *Cap.* 22. Quadrigarios scenicos, xysticos harenarios. *Cap.* 23. *An Deo placebit* Auriga curru rapiendus? *sic &* Tragœdos cothurnis extulit; *sanè & ille artifex* pugnorum *illæsus abibit? taceo de illo* qui hominem leoni præ se opponit. *Cap.* 25. *pacem opinor habebit in animo* contendens pro Auriga, Tragœdo vociferante *exclamationes aliquas Propheta retractabit*; cùm Athletæ agent, *ille dicet non esse repercutiendum, poterit & de misericordia moueri* defixus in morsus vrsorum & spongias retiariorum. *Cap.* 28. *Tu mihi* Metas, scenas, puluerem, *&* harenas *suspiras. Cap.* 29. *Si hic tibi* Ludos Circenses *interpretare*; si Scenicæ doctrinæ *delectant*, vis pugillatus & luctatus; *vis autem &* sanguinis aliquid? *Cap. vltimo. Tunc spectandus* Auriga *in flammea rompheā totus rubens*; histriones *cognoscendi multo* solutiores *per ignem*. Xystici *contemplandi non in* gymnasijs, *sed in igne iaculati; nec tunc quidem illos velim visos*, qui in Dominum desæuierunt. *Denique ibidem in ipsa calce libri: Credo (inquit)* Circo *&* vtraque cauea (*theatrò nempè & Amphitheatro*) & stadio

dio gratiora. Item Apologet. cap. 38. Nihil nobis est, inquit, cum insania Circi, cum impudicitia theatri, cum xysti vanitate, cum atrocitate harenæ. Et iisdem penè verbis lib. 1. aduers. Marc. Nihil est nobis dictu, visu, auditu cum insania Circi, &c. vt priùs. Postremo libro ad Martyras cap. 2. Non clamoribus Spectaculorum, vel impudicitia, vel furore, vel atrocitate celebrantium cederis. Haud absimiliter D. Cyprianus quatuor enumerat Spectaculorum species libro quo Auctorem imitatur de Spectaculis, & de singulis eorum singula habet capita, nempè III. IIII. V. & VI. sed alio ordine. Primùm enim reprehendit cruenta Spectacula, ad quæ rabida fera nutritur in delicijs ad pœnam hominis; deinde Circensia certamina, lites in coloribus, contentiones in curribus, inde scenæ sales inuerecundos, &c. denique Græca certamina, & fœda illa luctamina. Quorum duo Gladiatorios & scenicos Ludos etiam redarguit epist. 2. ad Donatum, & postremum Epistol. 62. ad Histrionem. Nec dissentit Epiphanius, qui sub finem operis aduersus hæreses: Ecclesia, inquit, prohibet Ludos equestres, Theatra, Musicos item & venatores. Eodem pertinent quæ ipsis Tertulliani verbis habet Isidorus vbi suprà cap. 62. Proinde, inquit, nihil debet esse Christiano cum Circensi insania, cum impudicitia theatri, cum Amphitheatri crudelitate, cum atrocitate harenæ, cum luxuria ludi (seu sicut legendum censeo, xysti.) Quæ ipsa cap. 16. clarius explicans: Ludus autem, inquit, aut Circensis est, aut Scenicus, aut Gymnicus, aut gladiatorius. Et eadem repetit Hrabanus vbi suprà.

Porrò deferuente illo priori feruore Christianismi, quum vbique ferè vanitatem xysti appellet Auctor dumtaxat, & apud Græcos propter numerum Olympiarum, quæ dicebantur ab Agonibus Olympijs quinto quoque anno celebratis, tolerandum videtur tertium illud genus spectaculorum; posteriores scriptores, Arnobius, Lactantius, Hieronymus tres tantùm reliquas species impugnarunt, fortassis retento quarto illo, vt iuxta Apostolum exemplo eorum sic currerent Christiani vt apprehenderent, & meminissent quod nisi legitimè certauerint, coronari non possint, & quòd multi currunt, vnus autem accipit brauium, maximè sublatis vt videtur impudicis illis in xysto meretricum colluctationibus. Arnobius quidem de Amphitheatris lib. 2. paulo post medium, in quibus, inquit, miseri homines cernerent & bestiarum laniatibus dissipari, interficere se alios nullius ob meriti causam, sed ingratam voluptatem confessorum; ipsisque illos dies, quibus tantum committeretur nefas, in gaudijs communibus ducerent, & festa hilaritate sacrarent. Idem de Circensibus, quum aliquid adiecisset lib. 4. tractat de origine eorundem latissimè lib. 7. aliquot ante finem paginis. Denique de Theatralibus ludis sub finem lib. 4. aduersus Gentes. Lactantius verò latissimè de singulis horum trium generum verbis infrà citandis tractat lib. 6. cap. 20. ita tractatum suum concludens: Et primitus quidem venationes, quæ & Munera vocantur. Saturno adtributa sunt; Ludi autem Scenici Libero; Circenses Neptuno; paulatim verò & ceteris dijs idem honos tribui cœpit, singulique Ludi eorum nominibus consecrati sunt, sicut Sisinnius Capito in libris Spectaculorum docet. Cui similia repetuntur Epitome eiusdem cap. 6. B. Hieronymus denique pactum Tertullian. imitatus in vita Hilarionis: Non, inquit, Circi furoribus, non theatri luxuria, non harenæ sanguine delectabatur. Et ad Marcellam: Habeat sibi Roma suos tumultus, Circus insaniat, theatra luxurient, harena sæuiat.

Ex quo adeò satè constat, etsi (Eusebio lib. 4. de vita eiusdem cap. 28. & Zozom. lib. 1. histor. Eccles. testibus) Constantinus Gladiatorios ludos lege lata sustulerit, quæ exstat lib. 2. Cod. de Gladiatoribus, adhuc tamen Romæ non in vniuersum abolitos fuisse. Quod ipsum satis etiam constat ex libr. 2. de Gladiat. Cod. Theodosiani per Constantium lata, quæ Munerarios prohibet esse Auctoratos milites, aut Palatina præditos dignitate. Item ex libr. 2. de Spectacul. eiusdem Cod. Theodosiani, vbi inter cetera dumtaxat interdicitur Magistratibus per Gratianum, Valentinianum & Theodosium, alio tempore ferarum cursibus vacare, quam quo die aut nati aut Imperij sceptra Principes susceperint. Rursum ex B. Augustino lib. 6. Confess. cap. 8. vbi meminit Gladiatorij ludi Romæ in sua adolescentia celebrati. Denique ex Prudentio ad finem lib. 2. ad Symmachum, qui Honorium imperatorem hortatur vt illos tollat his verbis:

> Tu mortes miserorum hominum prohibeto litari, &c.

Qui certè tantum profecit, vt omninò Gladiatorum ludum interdixerit occasione cuiusdam Telemachij Monachi, qui quum Amphitheatrum ingressus pugnantes separare niteretur, à populo lapidibus fuit obrutus, quemadmodum à Theodoreto memoriæ proditum est Eccles. hist. lib. 5. c. 26.

Verum enimuerò permissa sunt reliqua duo Spectaculorum genera à Cæsaribus, quamuis Christianis, quantumuis repugnantibus Episcopis, ne (vt loquuntur Arcadius & Honorius) nimia tristitia in populo generaretur, interdicta dumtaxat Maiumæ fœdo & obscœno spectaculo. vt patet ex l. vlt. ff. de Maiuma. in Cod. Theodos. Vnde & multos subinde subortos tumultus docent historiæ Ecclesiasticæ Aurigarum Agitatorúmque factionibus. Hinc factum vt BB. Chrysost. & Augustinus, dum frequentissimè aduersus Spectacula scribunt, non tam aliorum meminerint quam eorum quæ in Circo aut Theatro fiebant. Chrysostomus quidem Circensium hom. 31. in Ioan. Scenicorum homil. 2. 6. & 69. in Matth. & vtrorumque in Psal. 50. & hom. de Kalendis. Augustinus verò lib. 2. de Symbolo cap. 2. & lib. 2. de Ciuit. Dei c. 6. Circensium. Lib. vero 1. de consensu Euangelist. c. 37. & dict. lib. 2. de Ciuit. Dei cap. 4. 5. 6. 7. 8. 10. 11. 12. 13. ac 14. Scenicorum. Hoc interim effecerunt suis Declamationibus sancti illi viri, vt saltem omnis Theatrorum atque Circensium voluptas per vniuersas vrbes prohibita sit Dominicis diebus, & Festis Natalis, ac Epiphaniæ Domini, Paschæ item & per totam Pentecosten. l. Dominico. de Spectaculis. in Cod. Theodos. quæ data est Kalend. Februarij, Constantinopoli, Theodos. XI. & Valentiniano Cæsar. Coss. vt rectè ante me adnotauit quisquis Auctor est libri Obseruationum diuini & humani Iuris, à quo non parum hac in re me adiutum ingenuè fateor. Qui interim rectè & illud adnotauit Constantinopoli postea insolenuisse Ludos illos Gladiatorios, ex eo quòd exstet lex vlt. Cod. De ferijs, quæ Zeno Imperator interdicit (non simpliciter, sed Dominico dumtaxat die) Scenam Theatralem, Circense certamen, & ferarum lacrymosa spectacula. Ego verò existimo aut non permissa nisi de Maleficis, qui ad bestias subinde condemnabantur, aut certè non nisi ferarum inter se certamina, quæ tamen subinde lacrymosa facta sunt, siquando (vt Tertulliani verbis vtar li. ad Martyras) feræ in medijs ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt. Certè etiam Circense, aut aliquod aliud Spectaculum Dominico die fieri interdictum est 6. Synodi in Trullo celebrata, can. 66. Quod vtinam etiamnum obseruaretur, quum videamus plerumque Dominicis & Festis diebus Spectacula exhiberi, nec modo Comœdiarum aut Tragœdiarum veterum honestiorum dramata, sed & lubrica subinde & pudenda, etiam ad mediam noctem vsque.

Ceterùm post absolutas dudum huius libri Adnotationes, vti Lector æquus facilè colliget, tandem nactus Circi Maximi descriptionem Romæ à Bolognino Zalterio formis editam, auctore Pyrrho Ligorio Pictore Neapolitano, eandem à nobis subinde castigatam nouis formis excusam, in Lectorum gratiam simul edi, & superiori folio adiungi iussimus.

Cap. I.

2. Qui status fidei, quæ ratio veritatis, &c.] Præter Præfatiunculam quandam hoc caput hanc meretur inscriptionem: De responso ad duo ethnicorum argumenta pro Spectaculis. Atqui scriptum hunc librum non ad iam Christianos tantùm, sed & Catechumenos, quos Auctor Audientes solet nuncupare, patet tum ex verbis istis: Dei serui cognoscite, qui maximè ad Deum acceditis, quæ ad Catechumenos, tum ex illis: recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, quod ad iam Baptizatos, qui fidei testificationem in Baptismo reddiderant, pertinet, vti infrà l. de Baptismo latiùs.

3. saluo erga Deum metu & honore.] Hoc ipsum argumentum in causa simili dilutum reperire est lib. de Pœnitent. cap. 5. Quantum autem præstiterit Gelenius, vel ex hoc licet deprehendere, vbi rectè legit, nec vero Deum offendi, pro: nec verbo; & qua, pro: quo, item paulopòst: definita, pro: descripta.

4. ad hanc obstinationem.] Familiaris est Auctori vox obstinatio in bonam partem, pro constantia, sicuti & apud Tacitum lib. 19. obstinatio fidei. quare non placet quod paulopòst pro: obstinatio disciplinæ, MS. codex Anglicus habeat: obseruatio. Atqui ex coniectura Latinij legimus: quam iam superuacuam sibi fecerint, pro: superuacuum.

Cap. II.

5. Iam verò oemo est, &c.] Titulum similem huic capiti dedimus: De tertio ethnicorum argumento, quòd ideò permissa sint Spectacula, quia ex rebus consteut à Deo institutis & homini adtributis, Quod in simili iterum soluit Auctor infrà li. de Habitu muliebri, haud procul à fine, quemadmodum ex verbis suprà in Argumento allegatis constat.

6. Leonem.] Auctor loco citato Pantheram recenset, pro eo quod hic leonem; non enim leones duntaxat, sed & Pantheras omnis generis in Amphitheatrum adduci ad venationem solitas ex Plinio manifestum est, hist. nat. lib. 8. cap. 16. & 17. Leonum, inquit, plurium pugnam princeps Romæ dedit Q. Scæuola P. filius in Curuli Ædilitate. Centum autem iubatorum primus omnium L. Sylla, qui postea Dictator fuit, in Prætura. Post eum Pompeius Magnus in Circo DC. in ijs iubatorum CCCXV. Cæsar Dictator DCCC. Vbi certè Circus pro Amphitheatro Pompeij accipiendus, de quo infrà. De Pantheris vero Senatusconsultum, inquit, vetus fuit, ne liceret Africanas in Italiam aduehere. Contra hoc tulit ad populum Cn. Aufidius Tribunus plebis, permisitque Circensium gratia importare. Primus autem Scaurus Ædilitate sua varias CL. vniuersas misit; dein Pompeius Magnus CCCCX. Diuus Augustus CCCCXX.

7. inimicum Dei.] Sic ex MS. cod. pro: Deo; nam Tertullianicum esse, vt Adoctiua cum Genitiuo construas, adnotauimus vlt. c. l. de Patient. & mox idipsum etiam in excusis legitur. Ex quo etiam restituis: neque cultoribus Dei vitandum, pro eo quod corruptiss. legebatur putaodum.

8. ab hac secta.] Rursum in bonam partem accipitur secta pro Christiana religione.

9. voluptatem etiam sapiens vt tatitam oon cootemnit.] Locus obscurus & fortassis corruptus, quia Lactantius vbi supra, sumens ex Cicerone in Catone maiore, tum aliunde, adstruit Philosophos voluptatem oculorum sustulisse, dicentes multo præclarius esse cælum, quàm cælata intueri; ad quod etiam Spectaculum adhortatur B. Cyprian. vlt. c. lib. de Spectac.

10. Deum esse voiuersitatis conditorem.] Zenonis & aliorum Philosophorum sententias hac de re videre est apud Iustinum Martyrem, Apol. 2. & Anaxagoram eiusdem argumenti l. Item suprà Apol. c. 21. qui voiuersitatis artificem & factitatorem Deum seu Rationem dicunt, de quo latiùs Lact. l. 4. verbis ibidem citatis, num. 310. & 311. Pro eo autem quod erat: quæ sit æmula ex diuerso, legimus, & melius, quis sit æmulus, quia mox sequitur: aduersarium, & interpolatorem, & postea: æmulum.

11. Magicis deuinctionibus.] Deuinctiooes accipi pro ligaturis, de quibus latiùs l. de Anima. Et hic vero pulcra est Gelenij castigatio: in hominis necem Auctor, pro: in nece est auctor. Ex MS. paulopòst lego: flagitiorum actor, pro: auctor; neque enim homo, sed Diabolus interpolator illorum est auctor.

12. gulam ad gulæ crimen.] Gulæ crimem solummodò Ecclesiasticis notum pro gulæ intemperantia seu gulositate, prophanis non item. Similiter dixit l. de Ieiunijs: Adam salutem gula vendidit, & l. 1. adu. Marc. comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ. Siue autem legas: gulæ satietatem cum excusis, siue societatem cum MS. perinde est.

13. aut spiritus ideò insitus corpori.] Videtur hoc pertinere ad eius errorem de anima traduce, de quo inter Prolegomena.

14. non in exitum operum coostat condidisse quæ damnat.] Locus adnotandus contra Caluinum, qui Instit. l. 3. c. 22. 23. & 24. astruit, quod Deus creauit maximam partem mundi ad damnationem & perditionem simplici decreto voluntatis suæ, quemadmodum ipsi ab Heluetiis obiectum est. Verùm de hoc latius l. de Habitu virginum. Hic sufficiat quod subiungit: quãdo hæc sit tota ratio damnationis, peruersa administratio conditionis à condito. Legimus autem: neque mirari neque dubitare, ex coniectura Ioan. Harrisij Angeli, pro: dubitari, & cum Gagnæo: illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, pro eo quod irrepserat: illi interpolatoris, &c. deiecerint.

Cap. III.

15. Hac conscientia instructi, &c] Caput hoc inscripsimus. Quòd etsi non expressè, tacitè saltem io Scripturis Spectacula prohibeantur. In quo Auctorem imitatur B. Cypr. l. de Spect. c. 1. & Chrysost. hom. 62. ad popul. Antioc. Vbi de Spectac. interpretatur illud Psalmi primi: Fœlix qui oon abijt in concilium impiorum, &c.

16. ad nostrorum detractatus.] Similiter l. Ad vxorem 2. detractata & exerta sententia est; vbi Rhenanus: Nouus (inquit) huius verbi vsus: detracto. Sic & de Virgin. velandis: Nec detractamus, quare ooo & puerum nomioarit. Compositum pro simplici. At qui legimus iterum cum Gagnæo: ad hãc abdicationem spectaculorum, pro: ab hac abdicatione. Est autem etiam hæc Iureconsultorum vox.

17. Noo occides, non idolum coles, &c.] Non fuit hic ordinis curiosus Auctor; nam alioqui oporteret coniungere, sicuti alibi facit: Non occides, non adulterium, non fraudem facies, & præponere illud: Non idolum coles, quod ipsum Paraphrasticos citat. Verùm de his latiùs alicubi adu. Marc.

18. Vias enim vocâi cardines balteorum per ambitum, &c.] Facit ad huius loci intellectum quod habet Nonius Marcellus. Neutro, inquit, genere vtique, Varro rerum diuinarum l. 11. Tragica vincula Baltea sunt. Accius Διδασκαλικῶν lib. 8. Actoribus manuleos, baltea, machæras. Dicit itaque Auctor vias vocari cardines, id est qua patebat ingressus, balteorum siue cingulorum è corio bullis ornatorum (nam ita balteum definit idem Varro l. 4. de ling. Lat.) quibus theatrum concludebatur. Alludere autem videtur ad Theatra duo pensilia C. Curionis, quæ (teste Plinio hist. natur. lib. 36. cap. 15.) fecit amplissima ex ligno cardinum singulorum, versatili suspensa libramento. In quibus vtrisque antemeridiano ludorum spectaculo edito inter se auersis, ne inuicem obstreperent Scenæ, & repente circumactis vt contra starent; postremo iam die descendentibus tabulis & cornibus inter se coeuntibus faciebat Amphitheatrum, & Gladiatorum Spectacula edebat; ipsum magis auctoratum populum Romanum circumferens. Quid enim miretur quisquis in hoc primum? inuentorem, an inuentum? artificem, an auctorem? ausum aliquem hoc excogitare, an suscipere? parere, an iubere? Super omnia erit populi furor, sedere ausi tam infida instabilique sede, & paulopòst. Ecce populus Romanus vniuersus veluti duobus nauigijs impositus binis cardinibus sustinetur, & seipsum depugnantem spectat, periturus, momento aliquo laxatis machinis. Variauit (inquit paulopòst) hanc suam magnificentiam fessis turbatisque cardinibus, & Amphitheatri forma custodita,

custodita, nouissimo die duabus per medium scenis Athletas edidit, raptisque econtrario repente pulpitis, eodem die victores è Gladiatoribus suis produxit. Vide infra cap. 8. num. 68. verba Cassiodori huc pertinentia, & totius Circi descriptionem Catagraphicam, quam Adnotationibus huius libri ad maiorem intellectum vnà excudi suprà iussimus.

19. Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad cōsessum situs.] Anfractum, siue, vt legit Varro lib. de ling. Latin. amfractum, intelligit theatri totius circuitum flexuosum. Est autem & illa phrasis Tertullianica: interpretari capit, de qua latiùs li. 5. aduers. Marc.

20. Nam & specialiter quædam pronunciata, generaliter sapiunt.] Regula ad intellectum scripturæ sacræ adprimè vtilis. Atqui quod hîc dicit omnibus dictum quod Isaelitis dicebatur, non vno in loco adnotauit B. Hieronymus in Prophetas; quod addit de Ægypto & Æthiopia, iisdem penè verbis habes suprà lib. adu. Jud. c. 9. & infrà li. 3. adu. Marc. (vbi de hoc latiùs) præterquàm quòd vtatur his vocibus: omnis gens, pro eo quod ibi; totus orbis.

Cap. IIII.

21. Ne quis argumentari, &c.] Inscriptio capitis huius hæc est: Quòd in baptismo cùm Diabolo & pompæ & angelis eius renuntiauimus, etiam Spectaculis renuntiauerimus. In quo etiam Auctorem imitatur B. Cyprian. lib. de Spectaculis. cap. 2. & ipsum repetit Auctor infrà cap. 5. & 24. Eodem pertinet quod habet Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 62. Deum, inquit, negat, qui talia præsumit: fidei Christianæ præuaricator effectus est, qui id denuò appetit, cui (ita enim lego, pro: quod) in lauacro iampridem renuntiauit: id est, Diabolo, pompis, & operibus eius. De qua renuntiatione etiam latiùs infrà Tom. 3. lib. de Baptismo, sicut & de Christianæ fidei in eo professione.

22. Igitur si ex idololatria, &c. Iisdem penè verbis B. Cyprianus: Omnia ista spectaculorum genera, inquit, damnauit, quando idololatriam sustulit, ludorum omnium matrem, &c. quæ compendij gratia omittimus. Atque de hac Metaphora Auctoris, quibus incunabulis adoleuerit, vide lib. præcedent. de Patientia, cap. 5.

Cap. V.

23. De originibus quidem, &c.] Veterem titulum huius capitis retinuimus, sed ad marginē retinuimus: Vnde ludi dicti, pro quo MS. etiam non malè: De origine ludorum. Cuius ipsa verba pleraque repetuntur ab Isidoro Etymol. lib. 18. cap. 17. & quadam etiam à B. Cypriano c. 2. vbi suprà.

24. Existant Auctores multi, &c.] Auctores qui de Spectaculis scripserint, citantur hîc ab Auctore, Timæus, Varro, Piso, Suetonius Tranquillus, Hermateles & Stesichorus, de quibus infrà latiùs: at verò à Lactantio vnicus Sigisinnius, seu Sisinnius Capito.

25. Lydos ex Asia transuenas in Hetturia consedisse, &c.] De hoc ita Plinius li. 5. cap. 5. Patet ora Liguria inter amnes Varum & Macrum CCXI. M. pass. Adnectitur septima, in qua est Hetturia ab amne Macro ipsa, mutatis sæpè nominibus; Inde Vmbros exegere Pelasgi, hos Lydi; à quorum Rege Tyrrheni, mox à sacrificij ritu lingua Græcorum Thusci sunt cognominati. Eodem pertinet quod habet Auctor l. de Pallio c. 1. de Toga à Pelasgis ad Lydos, à Lydis à Romanos, de quo ibi in Adnot. nostris num. 14.

26. vt Timæus refert.] Timæus Siculus Historicus recensetur à Plutarcho in Nicia, & à Diodoro Siculo, & à Cicerone li. 2. de Orat. & Epist. ad Lucceium li. epist. 12.

27. Inde Romani accersitos artifices, &c.] Ludiones (inquit Liu. l. 7. Decad. 6.) ex Hetturia acciti ad tibicinum modos saltantes.

28. vt ludi à Lydis vocarentur.] Huc pertinet quod habet Nonius Marcellus: Ludios Romani Lydios vocabant, vt est in l. 1. Varronis de vita populi Romani.

29. Sed etsi Varro Ludos à ludo, &c.] Quum priorem sententiam ex modo citatis verbis videatur M. Varro secutus, nec etiam reperiatur hodie apud Varronem de ling. Latina, fortassis non ad M. Varronem, sed ad Varronem Atacinum, quem sæpè citat Plinius, referendum, aut certè in libris Varronis de Scenicis originibus, qui non exstant, id legebatur. Certè Varroni etiam istud adscribit Isidorus vbi suprà. Varro autem, inquit, dicit Ludos à Luso vocatos, seu potius Lusu, quemadmodum hinc est castigandus.

30. sicut & Lupercos ludos, &c.] Lupercalia dicta (inquit Varro de ling. Lat. l. 5.) quòd in Lupercali Luperci sacra faciūt. & paulopost: Nam & Lupercalia Februario, vt in Antiquitatum libris demonstraui. Atqui iis festis etiam ludos Lupercos exhiberi solitos alibi idem Varro testatur, in quibus nudi discurrebant iuuenes, idque in honorem primùm Panis, qui & Lupercus ab Arcadibus, deinde à Romanis in honorem Lupæ Romuli matris. Vide item Adnot. nostras in Apolog. c. 26. nu. 419.

31. & cùm promiscuè ludi Liberalia vocarentur, &c.] Idipsum repetitur infra cap. 10. Pertinet autem eodem quod suprà ex Lactantio citauimus, Ludos Scenicos Libero adtributos; quod ipsum etiam repetit vbi suprà Isidorus, & Alexander ab Alexandro, Genial. dier. lib. 6. cap. 19. Apertissimè autem B. Cyprianus: Ceterùm dum vrbem fames occupasset, ad aduocationem populi acquisiti sunt ludi Scenici, & Cereri & Libero dicati; qui per agros fiebant Athenis mense Posideone.

52. pro demonstrata gratia vini.] Quod demonstrator vini dumtaxat Liber fuerit, non inuentor, dixit Auctor suprà Apo. c. 11. vbi vide Adn. nostrm nu. 167.

53. Exinde ludi Consualia dicti, &c.] Consualia (inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.) dicta à Conso, quod tum feriæ publicæ ei Deo, & in Circo ad aram eius ab sacerdotibus fiant Ludi illi, quibus virgines Sabinæ raptæ.

34. qui initio Neptunum honorabant, &c.] Hunc imitatus Lactantius, Neptuno adtributos scribit ludos Circenses, vbi suprà. Nam eundem & Consum vocatum tradunt Liuius, Dionys. & Plutarchus (quem infrà cap. 9. huius libri Auctor Neptunum equestrem dicit,) cuique fuerit templum ædificatum ab Arcadibus ante Romulum & Remum. Halicarnasseus interim videtur lib 6 eam magis probare sententiam, quòd Ludi equestres Neptuno fiebant, at ara constructa fuerit alteri Genio arcano, quem Consum ab arcanis consilijs nuncuparunt.

35. Dehinc Equiria Marti Romulus dixit.] Equiria (inquit Varro vbi suprà) ab equorum cursu. Eo enim die currunt equi in campo Martio. & iisdem Auctoris verbis Festus (ex quo adeò desumpsisse videtur) Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur. Ea autem (vti adnotauit Gyraldus, hist. Deorum syntag. 17.) duplicia Ouidius commemorat Martio & Aprili mensibus.

36. quamquam & Consualia Romulo defenderit.] Præterquàm quòd apertissimè id habeat B. Cypr. & lib. de Idol. vanitate, & l. de Spectaculis, idipsum habent Auctores mox citati quippè qui scribunt eius Dei consilio vsum Romulum in capiendis Sabinis. Certè etiam Arnobius lib. 5. & August. l. 4. de Ciuitate Dei cap. 11. consilij Deum, Consum nuncupant, & latiss. historiam recenset Liuius li. 1.

57. & nunc quoque apud ipsos Romanos, &c. licitum &c.] Ironia est; nam multis legibus ante Christianæ fidei initium, raptus virginum, vel ipso Auctore teste alicubi, seuerè est prohibitus. Lego autem: ab impudentis violentiæ alio Deo, pro impudentia, vt correspondeat ei, de quo prius, Consilij Deo, Conso nempè, qui etiam violentiæ Deus sit; aut loquitur de ipso Romulo: nam &, vti inquit B. Cypr. libr. de Idol. vanitate, Romulus peierante Proculo Deus factus est; de quo ibi Adnot. nostris num. 19.

38. à fratricida institutore, à filio Martis.] Sic Romulum nuncupat, quòd fratrem Remum interfecerit, sicuti passim narrant historia. Et teste Quintiliano l. 5. c. 7. Romulus Martis filius, educatúsque à Lupa dicitur.

39. & nunc ara Conso illi in Circo defossa est, &c.] Arx Consi fit mentio apud Varronem lib. 5. de ling. & Dionys. Halicarnass. eum lib. 2. Plutarchus in Romulo, dicit repertam ab eo aram conditam sub terra in Circo, eique Deo nomen indidisse Consio, à consilio; arámque ipsam reliquis latere temporibus, in equestribus verò certaminibus aperiri. Quod postremum videtur quidem prima fatie repugnare cum eo quod dicit infrà cap. 8. Consius, vt diximus, Deus apud Metas sub terra delitescit; sed quum hîc ipsam inscriptionem Aræ recitet, quæ videri non potuit, nisi aperiretur, consentire cum Plutarcho videtur. Atqui de Metis infra latius cap. 28. Porro habes etiam Aram Consi consilij Dei in Circi descriptione apud Metas à parte Septentrionali; cui etiam P. Victor adsentitur.

40. MARS DVELLO.] Duellum (inquit Varro l. 6. de ling. Lat.) id postea bellum; ab eadem caussa facta Duellona Bellona. Idem itaque hæc vetus inscriptio significat, quod alijs dicitur Mars Bellipotens.

41. LARES COMITIO POTENTES.] De Laribus vide Adnot. nostras in Apolog. c. 13. n. 188. Atqui an propterea Comino potentes, quòd ædes Larium ab Æmilio Regillo Prætore dedicata fuerit in campo Martio, in quo fiebant comitia, an vero legendum Compitalitio potentes; quippe in quorum honorem celebrari soleãt Compitalitij ludi. Habes et Larium aram in Circi descriptione, iuxta Metas, item & Aras potentium ac valentium Deorum. De quibus, etiam infrà num. 74.

42. sacerdotes publici.] Quod Varro vbi suprà ad Sacerdotes in genere refert, Auctor restringit ad sacerdotes publicos. Quod verisimile interim facit ibidem Varro, qui mox subiungit, quod Opeconsiua dicta in Dea Opeconsiuæ (fortè ab Ope & Conso in vnum idolum conflata) sacrarium præter virgines Vestales & sacerdotem publicum introeat nemo.

43. XII. Kal. Septembres.] Quum Gyraldus scribat, vbi de Conso agit, raptas fuisse Sabinas XVII. Kal. Septembres, fortè ita & hic legendum, nisi apud illum numerus correctione indigeat, vt porè qui nullum Auctorem citet.

44. Flamen Quirinalis.] Flamines dicti (teste Varrone lib. 4. de ling. Lat.) quod licio in apice velati erant semper, ac caput cinctum habebant filo. Qui quum omnes sint a singulis Deis cognominati (vt idem inquit l. 6. in quibusdam apparent Etyma, vt cur sit Martialis, Quirinalis, & c. in aliis latent origines.

45. Ioui Feretrio ludos instituit, &c.] Post pompam triumphi (inquit Dionys. Halicarnass. lib. 2. hist.) & sacrificium, Romulus exstructo templo in vertice mõtis Capitolini (qui & antiquitùs Tarpeius dicebatur) Ioui, quem Feretrium Romani vocant, Ceninensium in eo Regis [illegible] manu interfecti spolia consecrauit.

46. quos Tarpeios dictos & Capitolinos Piso tradidit.] Ludos Capitolinos recenset etiam Alexander ab Alexand. Genial. dier. l. 6. c. 19. L. Pisonis autem de Annalibus libros frequenter citat Plinius, ad quem allusisse Auctorem est verisimile vel ex loco infrà citato.

47. Post hunc Numa Pompilius Marti & Robigini fecit, &c] Robigalia (inquit Varro de ling. Lat. l. 5.) dicta ab Robigo. Secundum segetes huic Deo sacrificatur, ne rubigo occupet segetes. Atqui & fœminino genere Robiginem appellat Lactantius l. 1. c. 20. item August. de Ciuit. Dei l. 4. c. 22. Nec Dea (inquit) Robigo. Atqui Plinium hic imitatur Auctor, qui l. 18. c. 29. Rubigalia (inquit) Numa constituit anno regni sui xj. quæ nunc aguntur ad vij. Kal. Maij, quoniam tunc ferè segetes rubigo occupat. In iis igitur & ludos institutos Auctor adfirmat.

48. Dehinc Tullus Hostilius.] L. Piso (inquit Plinius l. 28. c. 2.) primo Annalium, auctor est Tullum Hostilium Regem ex Numæ libris, eodem quo illum sacrificio, Iouem cælo deuocare conatum, quoniam parum ritè fecisset quædam, fulmine ictum, quod refert B. August. de Ciuitate Dei lib. 3. c. 15. Attribuit autem huic etiam ludos quosdam ad imitationem Numæ sui prædecessoris.

49. Dehinc Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem.] Quos ludos Ancus Martius instituerit, nondum reperire licuit. A Seruio Tullio verò institutos Ludos Compitalitios, & postmodum renouatos per dictum Lucium Pisonem, auctor est, vbi suprà, Alexander ab Alexandro. Macrobius item Satur. l. 1. narrat. restitutos fuisse Laribus & Maniæ ludos Compitalitios à Tarquinio Superbo ex responso Apollinis, cum sacrificio quo pueri mactabantur, quod iussu Brutus Coss. pulso Tarquinio, mutatio in capita papaueris pro capitibus puerorum.

50. apud Suetonium Tranquillum.] Videtur librum peculiarem de ludis scripsisse Suetonius Tranquillus. eidem enim exstant historia Cæsarum, & libri de Claris Grammaticis & Oratoribus.

CAP. VI.

51. Accedit ad testimonium antiquitatis, &c.] Etiam hic titulum veterem seruauimus, ad marginem tamen: De titulis ludorum. Atqui dum dicit, vtriusque generis ludi, refert ad Scenicos & Circenses; quippè de quibus solis egit cap. præced.

52. Megalenses.] Megalesia (inquit Varro l. 5. de ling. Lat.) dicta à Græcis, quòd ex libris Sibyllinis accersita ab Attalo Rege Pergami Pessinunte, vbi Megalesion templum eius Deæ (magnæ inquam matris Deum) vnde aduecta Romam. Hinc & Ludi Megalenses, de quibus in hæc verba B. August. de ciuit. Dei l. 2. c. 4. Veniebamus nos etiam aliquando adolescentes ad spectacula ludibriáque sacrilegiorum, spectabamus arreptitios, audiebamus symphoniacos, ludis turpissimis qui Diis Deabúsque exhibebantur, delectabamur. Cælesti virgini & Berecynthiæ matri Deorum omnium talia per publicum cantitabãtur à nequiss. scenicis, qualia non dico matrem Deûm, sed matrem quorumcumque Senatorum, vel quorumlibet honestorum virorum; immo verò qualia nec matrem ipsorum Scenicorum deceret audire. Liuius l. 29. dicit celebrari solitos pridie idus Apriles, & l. 35. primos scenicos hos fuisse scribit, à Marco Iunio Bruto primùm exhibitos. Alludit ad eosdem Auctor Apolog. c. 15. his verbis: Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis. & paulò post: Vidimus aliquando castratum Atynillum Deum ex Pessinunte, de quo latius ibi Adnotat. nostrarum num. 221.

53. & Appollinares] De Apollinaribus ludis infrà latius l. de Baptis.

54. item Cereales.] Cerealia (inquit Varro l. 5. de ling. lat.) à Cerere: ita & ludi Cereales, quos factos narrat Liuius 16. anno secundi belli Punici ex Senatusconsulto à Dictatore Cn. Seruilio Gemino, & Magistro Equitum Ælio Pæto. Deinde primus Ædilitatis inita caussa eosdem C. Memmius Ædil. Cur. fecit eos in Circo celebrari. Neque tamen propterea ijdem sunt cum Circensibus: in quo hallucinantur Politianus & Alexander ab Alexand. quippe multo antequam ore à Romulo primùm instituti, & in honorem (vt infrà Auctor c. 4.) Neptuni equestris, non Cereris.

55. & Neptunales.] Neptunalia (inquit Varro vbi suprà) à Neptuno: eius enim Dei feria. Neptunales autem ludos eosdem esse existimo cum Circensibus, Neptuno equestri sacris.

56. & Latiares.] Quod Latinus Rex (inquit Festus in Oscillo) prælio quod ei fuit aduersus Mezentium Caritum Regem, nusquam apparuerit, iudicatúsque sit Iupiter factus Latiaris; itaque per sex eos dies feriatos, liberos seruósque requirere eum, non solum in terris, sed etiam qua videretur cælum posse adiri per oscillationem, &c. quæ compendij gratia hic omittentes, Lectorem remittimus ad Adnotat. nostras in lib. de Pallio cap. 1. num. 17. Hi ergo sex dierum Auctori ludi Latiares dicti, Macrobio vero: Latiar, quod in honorem fierent Iouis Latiaris seu Latialis, vt legunt Lactantius & Minutius locis citatis. Apologet. 8. cap. num. 126. vbi Auctor: Ecce in illa religiosiss. vrbe Æneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarij, inquitis. Hoc opinor minus quàm hominis, &c. Ex quo loco patet fuisse hos Gladiatorios ludos.

57. & Florales.] De Flora (quam meretricem vocat Minutius in Octauio, & Tatianus aduersus Gentes) florum vti loquebantur Dea, tractat Lactantius lib. 1. c. 20. Augustin. de Ciuit. Dei l. 4. c. 8. vbi adnotat Viues quibusdã eandẽ esse Floram, quæ Acca Larentina, matrem Romuli. Floralia autem (teste Plinio lib. 18. cap. 29.) IIII. Kal. Maias instituerunt, vrbis anno 516. ex Oraculis Sibyllæ, vt omnia bene deflorescerent. Hunc diem Varro determinat (inquit ibidem) Sole Tauri partem quartamdecimam obtinente. Atque de Ludis Floralibus in hæc verba B. August. de consens. Euangel. lib. 1. capite 37. Cicero, inquit, sibi Floram matrem Ludorum celebritate placandam ait. In quibus Ludis tanta turpitudo exhiberi consueuit, vt in eorũ comparatione ceteri honesti sint.

58. & municipalibus Fastis superstitionis.] Sit denuo cum Gagneo, pro eo quod erat mendose superstitionibúsque. Quemadmodum enim Fastorum superstitionis Romanæ scripsit 12. libros (quorum sex perierunt) Ouidius, sic & singula Municipia suos Fastos habebant. Fastos autem circa forum in albo propositos à Flauio scribit Liuius prope finem lib. vt quando agi lege posset, sciretur.

59. sacri & funebres.].Sacri erant, de quibus paulo antè Magnæ matri Deûm, Apollini, Cereri, Neptuno, Latiari, Ioui, & Floræ dicati: funebres verò, de quibus infra cap. 12.

CAP. VII.

60. Communis igitur Ludorum origo vtriusque generis, &c.] Nihil etiam hic in titulo immutauimus, sed caput hoc ad marginem inscripsimus: De apparatibus Ludorum. Atque placet magis illud excusorum cod. de reatu generali, quam quod habet MS. genitali.

61. Sed Circensium paulo pompatior suggestus.] Suggestus pro apparatibus vel ornamẽtis frequenter accipitur ab Auctore; eleganter autẽ pompatior nouam vocem formauit à põpa, quam & sequitur: quibus propriè hoc nomen pompa præcedit. Ac si dicat propriè pompam dici Circensium ludorum, at inde etiam ad vsum communem venisse. Hinc Varro lib. 4. vnam reddit rationem cur Circus dicatur, quod ibi circum Metas pompa feratur. Huc pertinet illud Ciceronis lib. 1. Offic. Cauendum ne tarditatibus vtamur ingressu mollioribus, vt pomparum ferculis similes esse videamur: & illud Ouidij Fastorum supradictorum lib. 4.

Circus erit pompa celebris.

62. de simulacrorũ serie, de imaginum agmine.] Ad intellectum facit quod citatur à Gyraldo hist. Deorum, syntag. 7. ex Plutarcho de simulacro Apollinis Heliopolitani: Vehebatur, inquit, ferculo, veluti deuehebantur in pompa Ludorum Circensium imagines Deorum.

93. de curribus, de thensis.] Currus, prophana, thensæ, sacra erant vehicula. Thensam enim (teste Festo) ait vocari Sinnius (seu, vti legendum ex Lactantio patet, Sisinnius) Capito vehiculum, quo exuuia Deorum ludicris Circensibus in Circum ad puluinar vehuntur, & ex ebore, vt apud Titinnium in Barbato, et ex argento. Quæ ipsa Festi verba maluimus ponere, quã quod habebat Rhenanus partim ex illo partim ex Padiano in illud Tertulliani lib. de Coron. milit. quas (nempe coronas, de quibus ibi latius) ad deducendas thensas cum palmatis togis sumunt. Ex quo interim illud Ciceronis etiam adnotandũ: Omnésque Dij, qui vehiculis thensarum sollemnes cœtus ludorum inire iussistis.

64. de armamaxis.] ἁρμάμαξα. vehiculi genus, de quo Herod. lib. 7. ἐκ τῶ ἅρματος ἐς ἁρμάμαξαν, quod vetus interpres, ex curru in essedum. Valla putat esse vitorum vehiculum, ὡς ἀνδράμαξα. sed pro curru, quo mulieres vehuntur, clausis vndique tabernaculis, accipit Plutarchus in Themistocle. Plinius libro 34. capite 13. narrat esseda, vehicula, petorita etiam argento ornari solere; quod ad pompam Circensium pertinere puto.

65. illius vrbis, &c.] Rectè in margine Gagneius adnotatauit Romam intelligi. Est autem de vinea intelligendum quod dicit: & surculus modicus ex sua fronde; neque enim ex frondibus aliarum arborum, sed ex trunco aut radice surculo oriuntur.

66. Iouis tamen plaustrum est.] Quamuis Deorum omnium exuuiæ (vti mox diximus) thensa veherentur, maximè certè, Iouis Deûm patris supremi. Ceterùm ex coniectura Latinij, omissa particula: sed, legimus in huius capitis calce: vel modicè locuples, splendida est censu criminis sui.

CAP. VIII.

67. Vt & de locis secundum propositum exequar &c.] Retinuimus etiam hic titulum priorem ad marginem: De ludórum locis. Multa autem ex hoc capite descripsit Isidor. lib. 18. Etymol. c. 28. & post eum Hrabanus vbi suprà.

68. Circus Soli principaliter consecratur, &c.] Primus (teste Cassiodoro Variarum lib. 3. Epist. 51.) hoc spectaculum apud Helidem Asiæ ciuitatem OEnomaus fertur edidisse. Quod postea Romulus in raptu Sabinarum nondum fundatis ædificijs ruraliter ostentauit Italiæ. Deinde (Liuio teste li. 1.) Tarquinius Priscus Romæ Circum primus instituit, in quo ludos opulentius instructiúsque quàm ceteri Reges fecit. Postea mundi dominus (inquit ibidem Cassiodorus) ad potentiam suam opus extollens, mirandam etiam Romanis fabricam in vallẽ Martiam tetendit Augustus; vt immensa moles firmiter præcincta montibus (Palatino nempe & Auentino iuxta Pomponium Lætum de Antiquit. Rom.) contineret, vbi magnarum rerum iudicia clauderentur. Bissena quippe ostia ad duodecim signa posuerunt. Hæc ab Hermulis, funibus demissis (quò alludit haud dubiè suprà Auctor, quum loquitur de cardinibus balteorum per ambitum) subita æqualitate panduntur. Quod sic explicat sua descriptione Pyrrus Lygorius, ac si vnico ictu ostia duodecim panderentur. Rationem autem reddit Auctor, & post eum Isidorus (cum quibus etiam conuenit Circi catagraphica sæpe dicta descriptio) quod ædes Solis medio spatio Circi, & effigies de fastigio ædis emicet. In eo autem quod habet Auctor, Solem non sub tectò fuisse consecratum, sed in aperto, imitatur Vitruuium, vbi de templorum situ tractat. Quæ, Ioui fulguri, inquit & cælo & soli & lunæ ædificia sub diuo hypæthráque construuntur. horum enim deorum & species & effectus in aperto mundo & lucenti præsentes videmus. Quamquam tamen ille ibidem Herculi, non Soli, ædem ad Circum collocari iubeat, vbi non fuerint gymnasia neque amphitheatra. Est autem Circus (teste Isidoro) omne illud spatium quod circumire equi solent. Atqui quum Varro lib. 4. de ling. Lat. faciat mentionem Circi maximi, Circi intimi, & Circi Flaminij: videtur primùm, iuxta quod habet Isidorus dicto lib. c. 27. locus ille idem, qui Circus dicitur, ensibus duntaxat circumdari solitus, deinde & balteo per ambitum conclusus (vti supra c. 3. Auctor subindicat) postremùm spectaculis (vti Varro loquitur) circumædificatus. Et intimus Circus, id est interior pars ad Murtium vocatus, siue à Murtis, quòd is locus esset inter figulos, siue à Murteto, siue à sacello Murtiæ Veneris, de qua paulopost Auctor. Deinde quũ amplior factus esset, Circus Maximus appellatus sit. Nam (inquit Plin. l. 36. c. 15.) Circum Maximum à Cæsare Dictatore exstructum longitudine stadiorũ trium, latitudine vnius, sed cum ædificijs iugerum quaternûm, ad sedem CCLX. milium inter magna opera dicimus. Postremùm & Circus Flaminius dicitur, qui ædificatus circa campum Flaminiũ, qui an idem sit, an alius, dispiciant alij. Exstant interim diuersæ quidem vtriúsque descriptiones, sed quæ in multis consentiant.

69. Quod spectaculum primum à Circe habent.] Ad concordiam huius loci cum Varrone, faciunt verba hæc Isidori vbi suprà. Romani, inquit, dictum putant à circuitu equorum, eo quod ibi circum metas equi currant. Græci verò à Circe, filia Solis, quæ patri suo hoc genus certaminis instituit, asserunt nuncupatum, & ab ea Circi appellationem argumentantur. Fuit autem Maga & venefica & sacerdos dæmonum, in cuius habitu & opere Magicæ artes & cultus idololatriæ recognoscuntur. Atqui quantum hunc Solem fuisse,

qui Colchis Æetam & Circen procreauerit, testatur Cicero l. 2. de nat. Deorum, ad quem alludit Arnob l. 4. adu. Gentes: Quintum (inquit) Sol Scythici Regis & versipellis habetur Circes pater nempè.

70. Oua.] Spatia curriculorum in Circo ouis notata fuisse ex Liuio, Dione, & Cassiodoro primum adnotauit Alciatus l. 4. Parergon c. vlt. Quo etiam alludit Varro de re Rustica l. 1. c. quum dicit apud illum Agrius: Non modo illud ouum sublatum est, quod Ludis Circensibus nouissimi curriculi finem facit quadrigis, sed ne illud ouum vidimus, quod in Cereali pompa solet esse primum. De his ita vbi suprà Cassiodorus: Nec illud irritum putetur, quod Metarum circuitus ouorum erectionibus exprimatur; quando actus ipse, multis superstitionibus grauidus, oui exemplo, geniturum se aliqua profitetur. Atqui ad huius loci intellectum etiam facit dicta descriptio. Vide etiam num. 72.

71. honori Castorum adscribunt.] Explicatius paulo Isidorus: Castoris & Pollucis, quippè qui nomine Castorum antiquitùs vocentur. Hinc apud Trebellium Pollionem & Capitolinum, Ædes Castorum. Arnobius similiter. Tindaridæ Castores (inquit) vnus equos domitare consuetus, alter pugillator bonus. Castori interim singulari numero vsurpat etiam Auctor infrà lib. 4 aduers. Marc. vbi de eorum patre latius, & cap. sequent. Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species.

72. Delphinos Neptuno vouent.] Gagn. Delphines. Perinde est. Delphinos autem vocat Auctor columnas Delphinis inscriptas, de quibus citat Alciatus loco citato Dionē li. 49. qui tradit Marcū Agrippam, quia in ἱπποδρόμῳ (quod nos Circum dicimus) videret plerosque errantes in numero, dum duorum stadiorum circuitionem cursúmque minus rectè obseruarent, iussisse fieri τοὺς τε δελφῖνας καὶ τὰ ᾠοειδῆ δημιουργήματα (pro quo interpres vertit machinas seu phalas in oui formam: quas Metas dicimus,) quibus viarum circuitus demonstrarentur. Atque eò alludere Iuuenalem hoc versu.

Consulit ante Phalas Delphinorúmque columnas.

Atqui tum ad has, tum ad eas quæ sequuntur columnas, refertur illud Seueri & Antonini hac tempestate rescriptum: Si columnas Circensibus promisisti, &c. lib. 1. §. denique. de pollicit. Atqui comprobatur Auctoris sententia, quod habet Higinus in Delphino: Qui Neptuno (inquit) simulachrum faciunt, Delphinum aut in manu aut sub pede eius constituere videmus, quod Neptuno gratiss. esse arbitrantur. Atque adeò in dicta descriptione super Columnas Delphino sacras oportet superius adsculpi Delphini.

73. columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas à tutelis fructuum.] Religione veteri constitutum fuit (si Cælio Rhodigino Antiqu. lect. li. 1. c. 30. creditur) vt qui Salutem Semoniam, Setiam Segestam, Tutelinam inauspicatò nominasset, ii ferias obseruasset. Quod habere illum ex Macrobio testatur Turnebus Aduer. lib. 20. cap. 36. vbi & citat locum Plinij similem lib. 18. cap. 2. Sciam (inquit) à serendo, Segestam a segetibus appellabant, quarum simulacra in Circo sunt, tertiam ex ijs nominare sub tecto religio est. Hanc postremam Macrobius lib. 1. Saturn. cap. 16. vocat, quemadmodum & hic Auctor, Tutelinam. Atque adeò quum adnotet Turnebus in MS. Plinio legi: Seriam, ego ex vicinitate litterarum puto legendum Setiam, quamquam interim Macrob. Seiam vocet; & eandem rectè adnotat Turneb. hic vocari Sessiam. Ego verò etiam existimo eandem esse Plinij Segestam, Macrobij Segetiam, & Tertulliani Messiam. Quæ tria explicatius distinguuntur à Petro Crinito de honest. discipl. lib. 25. cap. 11. & B. August. de Ciuit. Dei lib. 4. cap. 8. Seia (inquit) quæ satis frumentis opitularetur, antequam è solo existant; Setetia, cui segetes ipsæ commendantur; Tutulina collectis atque reconditis, seu potius (vti & apud Varronem & Nonium Marcellum & omnes scriptores) legendum censeo, quod à Tutela deriuetur, Tutelina. fuit namque ei & ara dicata, in Auentino, ad tutelam populi Romani. Habes Columnas Sessias, Messias & Tutelinas etiam in dicta descriptione.

74. Eosdem & Samothracas existimant.] Imitatur hic Auctor Varronem lib. 4. de ling. Lat. Terra enim (inquit) & cælum, vt Samothracum initia docent, sunt Dei Magni, & hi quos dixi multis nominibus. Nam neque quas Samothracia (sic enim lego, pro eo quod alij Ambracia, vel Imbrasia) duas viriles species aheneas Dei Magni, neque vt vulgus putat, hi Samothracij Dij, qui Castor & Pollux; sed hi mas & fœmina, & hi quos Augurum libri scriptos habent sic: Diuipotes (hoc est enim quod addit Auctor: potentibus, valentibus) & sunt pro illis, qui in Samothrace θεοὶ δυνατοί. Habes vbi suprà etiam Aras, Deorum potentium & valentium, de quibus & n. 41.

75. Obelisci enormitas, vt Hermateles adfirmat, &c.] De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem Obeliscus, inquit, quem Diuus Augustus in Circo magno statuit, excisus est a Rege Semnesertæo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quinque pedum & dodrantis præter basim eiusdem lapidis. Is vero qui est in campo Martio, nouem pedibus minor, à Sesostride. Inscripti ambo, rerum naturæ interpretationem Ægyptiorum (atque hinc est quod addit Auctor: Scriptura eius, vnde & census, de Ægypto superstitio est) opera Philosophiæ continent. An autem legendum sit cum Gelenio: Hermateles, an cum Gagneo: Termateles, poterit iudicare Lector, vbi aliquid de alterutro Auctore inuenerit. Atqui Cassiodorus vbi suprà duos in Circo Obeliscos ponit: Obeliscorum (inquit) prolixitates ad cæli altitudinem subleuantur; sed potior Soli, inferior Lunæ dicatus est. Vbi sacra priscorum Chaldaicis signis (pro eo quod Tertull. & Plinius de Ægypto) quasi litteris indicantur. Eosdem reperire est in supradicta descriptione.

76. matre magna.] ita Tellurem nuncupatam manifestum est, ex eo quod infrà cap. sequ. Terræ matri (inquit) quæ Euripo præsidebat, sicuti ex dicta descriptione constat, leoni insidens, iuxta illud:

Sedibus in curru biiugos agitare leones.

77. ea itaque illic præsidet Euripo.] Plinius similiter lib. 8. cap. 7. post Suetonium, vbi de Elephantis agit, qui ne erumperent, circundati erant clathris, seu vti alij legunt, claustris ferreis. Qua de causa, inquit, Cæsar Dictator postea simile spectaculum editurus, Euripis harenam circundedit, quos Nero Princeps substulit. Super quo loco Hermolaus: Euripi, fossæ in ludis circundatæ pro sepibus, quorum loco temporaria prius claustra fuerunt. Eodem pertinet quod habet Spartianus in Heliogabalo: Euripis vino plenis nauales Circenses exhibuit. De eodem Cassiodorus in hæc verba vbi suprà. Euripus maris vitrei reddit imaginem, vnde illuc Delphini æquoreas aquas interfluunt.

78. Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim, &c.] Sic omnino legendum, non Mortiam, tum quòd præcedit Murtias, tum quòd omnes veteres Auctores Murtiam, seu Murceam, hanc Deam nuncupent. Atqui quòd apud Metas coleretur indicat illud Apuleij lib. 6. cùm dixit Metas Murtias, tum quod P. Victor in xj. regione vrbis Ædem Murtiæ constituit, sicuti & Circum. Quod autem Murtia Dea amoris vocata sit, patet ex Plinio li. 15. Quin, inquit, & ara vetus fuit Veneri Myrteæ, quàm nunc Murtiam vocant. Aliunde interim deriuat eam hic Auctor à Murtia, qui idolum primus fecerit. Plinio partim consentit Varro de ling. Lat. l. 4. loco suprà citato, deriuans aut à Murteto, seu Myrteto, vt Plinius, in quo sacellum erat ædificatum Murtiæ Veneri, aut à Murcis, id est figulis. Atqui in dicta Circi descriptione visitur etiam Ædes Murtiæ.

79. Ceterùm & plateæ, & forum, & balneæ, & stabula, & ipsæ domus nostræ sine idolis non sunt.] Platearum, siue Compitalitios Deos suprà cap. 5. Lares esse diximus. Mercurio Vitruuius in foro templum construi vult. In balneis & in stabulis & in domibus Dij penates constitui solent. Eodem pertinent, de quibus libro seq. Ostiorum dij.

80. Proinde si Capitolium, si Serapeum.] De Capitolio infrà cap. 12. num. 127. de Serapeo suprà Apolog. cap. 18. num. 271.

CAP.

Cap. ix.

81. Nunc de artificio quo Circenses exhibentur, &c.] Caput hoc ad marginem adnotauimus eodem titulo quo prius: De arte Circi. quod integrum ferè descripserunt Isidorus & Hrabanus vbi supra.

82. Res equestris retrò, &c.] Hunc locum ad verbum penè transcripsit Isid. lib. 18. cap. 27. de ludis Circensibus. Vbi quod Auctor retrò dicit, ipse: antea. item & vtique communis vsus huius reatus non erat, pro: communis vsus reus non erat; & translatus est, pro eo quod Auctor: transijt iuxta MS. non enim rectè legebatur transit. Rectè autem Tertullianus; nam & ab equis Hippodromos Græcis Circus dicebatur.

83. Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species.] Isidorus: deputaotur hæ species; sed illud placet, eo quod præcedat: res equestris de dorso agebatur. Huc autem pertinet imprimis quod habet Arnobius lib. 8. Testes equestrium fratrum in lacu sicut se ostruderant, statua consecrata; qui anhelis spumantibus equis atque fumantibus de Perse victoriam eadem die qua fecerant nuntiauerunt. Ad quod alludit Prudentius adu. Symachum his verbis:

Nocturnique equites celsa duo Numina Romæ.

Legit etiam Isidorus: quibus equos à Mercurio distributos historia docent, pro eo quod nos: Stesichorus docet; qui si exstaret, aliquid hac de re adnotare posset. Fortaßè id habet libro quem scripsit de vituperatione Helenæ, de quo Stesichoro inquã, Poetâ insigni, Quintilian. lib. 16. cap. 1. & Horatius lib. 4. Carm.

84. Sed & Neptunus equestris, &c.] Vicißim hic castigandus est Isidorus omissa voce ludus, & ita vt legatur Hippios, non Hippon. Atqui de Neptuno equestri latiß. Gyraldus histor. Deorum syntag. 5. ex Dionysio Halicarnassæo, Pausania in Achaicis & Arcadicis, Diodoro Siculo, Valerio Probo, Festo, Phurnuto, Artemidoro 2. Oniroticon. Qui ferè in hoc consentiunt quòd equitationis inuentor fuerit, vt fabulas omittamus, quódque primus equos domuerit. Atqui Isidorus hic addit: Sed & Marti & Ioui in ludis equi suot coosecrati. cui correspondet, quòd legatur etiam Hippius Mars, & Hippia Iuno. quare videtur apud illum potius legi debere & Iunoni, quum nusquam Iupiter Hippius legatur aut equestris.

85. De iugo verò quadrigas Soli, bigas Lunæ, &c.] Isidorus vbi suprà cap. 36. de equis quibus currunt Quadrigæ, inquit, & Bigæ & triga, & seiuga, à numero equorum & iugo dicta. Ex quibus Quadrigas Soli, Bigas Lunæ, trigas inferis, seiugas Ioui, desultores Lucifero & Hespero sacrauerunt. Quadrigas ideò Soli, quia per quatuor tempora annus vertitur, ver, æstatem, autumnum, & hyemem. Bigas lunæ, quoniam, sic enim lego, pro: quo, gemino cursu cum Sole contendit, siue quia nocte videtur & die; iungunt enim vnum equum nigrum, alterum candidum. Vide infra latius num. 90.

86. Primus Erichronius currus & quatuor ausus Iungere equos, rapidisque rotis insistere victor, &c.] Ita hũc locum restituimus, iuxta quod admonuit Harrisius, tum ex Vergilio Georg. 3. ex quo sumpti sunt hi versus; tum ex Isidoro vbi suprà cap. 34. qui addit Erichtonium, quod res est, Athenis regnasse, & legit portentum dæmoniacum, pro eo quod excusi Tertulliani cod. dæmonicum. sed istud placet, eo quod & Lactantio dæmonicæ fraudes appellentur. Atqui ad huius loci intellectum facit, quod habet in dictum Virgilij locum Seruius: Vulcanus, inquit, impetrato à Ioue Minerua coniugio, illa reluctante effectum libidinis proiecit in terram. Inde natus est puer draconteis pedibus, qui appellatus est Erictonius, quasi de terra & lite procreatus. Hic ad tegendam pedum fœditatem iunctis equis vsus est curru. Porro huic consentit etiam Plinius lib. 7. cap. 56. Bigas, inquit primum iunxit Phrygum natio, Quadrigas Erichronius.

87. Trochilus Argious, &c.] Hinc ita castigandus & supplendus Isidorus: Si verò Trochilus Argiuus auctor est currus, primo, sic enim & hic lego, pro eo quod erat primæ, Iunoni currum dedicauit. Lego enim iuxta emendationem Leopardi lib. 1. cap. 15. Trochilus, pro eo quod hic antea erat Acrophilus, iuxta Gelenium & Gagnæum, aut Prophilus in margine apud Gagnæum. Adducitur autem auctoritate Theonis in hæc verba: οἱ δὲ μυθολογοῦντες τὸν ἡνίοχον λέγουσιν εἶναι εἴδωλον ἢ βελλεροφόντου, ἢ τροχίλου τῆς χαλλιθύας παιδὸς, &c. item Pausania in Atticis ὕστερον (inquit) δὲ τρόχιλον τὸν ἱεροφάντην φυγόντα ἐξ ἄργους &c. quare eodem modo etiã legendum est apud Eusebium in Chronicis: Primus quadrigas iunxisse fertur Trochilus, non autem vti hactenus: Arogilus seu Proclytus, & apud Higinum. Nonnulli etiam qui de syderibus scripserunt, hunc natione Argeum, Trochilum (non autem Orsilochum) nomine primum inuentorem quadrigarum esse dixerunt, & pro inuentione syderum locum possedisse.

88. primò Iunoni id opus suum dedicauit.] An quia Argiua Iuno, an verò quod dedicator eius currus, quo de more ad sacra perficiunda pergebat, duobus fratribus currum subeuntibus, vti narrant Palephatus in Incred. hist. Herodotus & Valerius Maximus, si creditur Gyraldo vbi suprà syntag. 3.

89. si idem est Quirinus.] Vide Adnotat. nostras in Cypr. lib. de Idol. vanit. num. 19. & suprà cap. 6. num. 37.

90. albus & russeus.] Pro eo quod hic, & bis postea: russeus legitur, Gagnaus legebat & similiter Isidorus: roseus. verùm nostram veram esse lectionem patet vel ex his verbis russeus æstati ob Solis ruborem. Quum enim duo Soli adscribantur equi à Martiali, Xanthus & Æthon, & ξανθὸς Græcè rufeum significet flauum, & proinde etiam russeum. Eodem pertinent ferè quatuor nomina equorum apud Ouidium, Pyroïs, Eoüs, Æthon, & Phlegon, & quæ sunt apud Fulgentium Mythol. lib. 1. Erythræus Actæon, Lampos, & Philogeus. Nam Pyroïs & Erythræus, russeum etiam significat, si Græcam derivationem spectemus. Certè etiam Cato Orig. lib. 7. russea facie dixit, de qua latiùs lib. de Hab. mulieb. Similiter castigandus Cassiodorus lib. 3. Variarum Epist. 34. Colores autem in vicem temporum quadrifaria diuisione funduntur. Prasinus virenti verno; Venetus nubila hyemi, russeus æstati flammeæ, albus pruinoso autumno dicatus est.

91. russeum alij Marti.] Etiam hinc confirmatur dicta lectio Q. enim Calaber Paralip. in Homer. lib. 8. inter quatuor Martis equos, Phlogium etiam enumerat, ab igne, cuius color russeus.

92. album Zephyris.] Imprimis Phœnices Vsoum Taauto templa posuisse, & illo sacra fecisse narrat Eusebius lib. de Præparat. Euang. vbi de Phœnica theologia tractat, si Gyraldo creditur syntag. 5. Virgilius verò Æn. 8. inducit pecudem albam Zephyris fœlicibus immolaße. Reddit rationem Isidorus vbi suprà cap. 42. quia serenus ferè Zephyrus.

93. prasinum terræ matri.] Huius rationem reddit etiam ibidem Isidorus, quia terra viridis; & similiter Veneti, quod mari tribuebatur, quia cærulei est coloris.

Cap. x.

94. Transeamus ad Scenica, &c.] Hic ex tribus titulis in vnum caput coniunctis, vnicũ hunc in margine adnotauimus: De Theatro & Artibus Scenicis. Imitatur autem etiam hic, & quædam ad verbum describit vbi suprà Isidorus cap. 43. cuius hoc ad intellectum huius capitis & 17. facit. Scena, inquit, erat locus infra Theatrum in modum domus constructa cum pulpito, qui pulpitus orchestra dicebatur, vbi cantabant Comici, Tragici; atque saltabant Histriones & Mimi. Dicta autem Scena, Græca appellatione, eo quòd in speciem domus erat instructa: vnde & apud Hebræos Tabernaculorum dedicatio à similitudine domiciliorum Scenopegia dicebatur. In Orchestra autem (vti addit c. 44.) etiam Poëtæ, Comœdi & Tragœdi ad cantum conscendebant, hisque canentibus alij gestus edebant. Officia Scenica, Tragœdi, Comœdi, Thymelici, Histriooes, Mimi, & Saltatores.

95. infœlicitate thuris & sanguinis.] Vide Adnotat. nostras in Apolog. cap. 30. num. 442. & 444.

96. inter tibias & tubas.] Tibiæ (inquit Gyraldus hist. Deo. syntag. 17.) quibus in sacris vtebantur, ex buxo fuerant; quæ

autem in ludis, ex tibiæ asininæ osse, aut ex argento confecta erant. vbi etiam citat latiorem. hac de re tractatum fuium in Poetarum historia de Scena. Desumpsit ille id ex Plinio lib. 16. cap. 36. Qui etiam lib. 7. cap. 56. Obliquam, inquit, tibiam Midam in Phrygia, geminas tibias Marsyam in eadem gente inuenit. Vbi & paulo prius Æneam tubam Pisenum Tyrrhenum inuenisse tradit.

97 designatore & haruspice.] Sic omnino lego, pro eo quod erat: dissignatore. Ex eo verò quod præcedit: funerum & sacrorum, videtur Auctor loqui de funerum designatore & sacrorum haruspice. de hoc infrà latius lib. de Idololatria, & de Anima. Designator autem, etsi Budæo qui funebri pompæ præerat, & ab Auctore Pollinctor appellatur Apolog. cap. 13. vt ibi adnotauimus num. 198. Verumque a quo differt, inquit, ab haruspice pollinctor, nam & haruspex mortuis apparet; verisimilius est & ad funera, & ad sacra referri ab Auctore Designatorem & haruspicem: immò & ad Ludos. Nam Vlpianus l. Athletas ff. De his qui notantur infamia. Designatores nominat, quos Græci βραβευτὰς appellant, qui ministerium, non autem artem ludicram exercent. βραβευτὴς autem is erat, qui distribuebat βραβεῖα.

98. Theatrum propriè sacrarium Veneris est.] Quum Agricultores feriatis diebus, inquit Cassiodorus Variarum lib. 4. epist. 52. sacra diuersis numinibus per lucos vicósque celebrarent Athenienses, primum agreste principium in vrbanum spectaculum collegerunt. Theatrum Græco vocabulo visorium nominantes, quod eminus astantibus turba conueniens sine aliquo impedimento videatur. Frons autem Theatri Scena dicitur, ab vmbra luci densiss. vbi à pastoribus inchoante verno diuersis sacris carmina cantabantur, ibi & actus musicus & prudentiss. sæculi dictata claruerunt. Theatrum vero ἀπὸ τοῦ θεᾶσθαι, id est, à spectando. Clarius Tertullianum explicans Isidor. dicto lib. cap. 42. Theatrum erat, inquit, qui Scena includebatur, semicirculi figuram habens, in quo stantes, immò postea etiam sedentes, omnes inspiciunt. Cuius forma primùm rotunda erat, sicut & Amphitheatri, postea ex medio Amphitheatro Theatrũ factũ est. Cur vero Veneris sacrariũ, infra hinc & c.17. apparet. De theatris verò pensilibus Curionis, suprà ex Plinio diximus c.3. Theatro M. Scauri ibidem paulo prius: Hic, inquit, fecit in Ædilitate sua opus maximũ omnium quæ vmquã fuere humana manufacta, non temporaria mora, verumetiam æternitatis destinatione. Theatrum hoc fuit. Scena ei triplex in altitudine CCCLX. columnarum, in ea ciuitate quæ sex Himettias non tulerat sine probro ciuis ampliss. Ima pars Scenæ è marmore fuit: media e vitro: inaudito etiam postea genere luxuriæ. Summa tabulis inauratis: vt diximus imæ duodequadragenum pedũ. Signa ærea inter columnas fuerunt tria milia numero. Cauea ipsa cepit LXXX, hominum milia. Meminit item idem Theatri Marcelli ab Augusto dedicati lib. 8. cap. 17.

99. Nam sæpè Censores renascentia cum maximè theatra destruebant.] Quum plures eiusmodi Censorum edicta aduersus Theatra passim occurrant in Liuio, de Nasica Scipione sic scribit B. August. lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 5. de simulacro agens, & ludis Deûm matris. Absit, inquit, vt Senator populi Romani, ea mente præditus, qua Theatrum ædificari in vrbe fortium virorum prohibuit, sic coli vellet matrem suam, vt talibus Dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Atqui videtur Auctor pro eodem habere: in testimonium, &: in exaggerationem.

100. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, &c.] Tertullianum imitatus videtur his verbis vbi supra Cassiodorus: Hos ritus, inquit, Romani sicut cæteros culturus ad suã remp. trahentes, ædificium alta cogitatione conceptum magnanimitate mirabili condiderunt. Vnde non immeritò creditur Pompeius hinc potius Magnus fuisse vocitatus. De hoc etiam vbi suprà Plinius. Pompeij Amphitheatri cauea toties multiplicata vrbe, tantóque maiore populo, sufficiat large XL. milibus. Fortasis fuit duplex Theatrum, quale supra Curionis, atque hinc à Plinio Amphitheatrum dictum. Aut potius, quod colligi potest ex varijs Plinij locis, tum antea, tum postea hoc libro citatis, patet pro eisdem vsurpasse Plinium & Circum & Theatrum, & Amphitheatrum, vbi de varijs animantibus Romæ exhibitis agit.

101. Veneris ædem superposuit, &c.] Tractat latius istud Plutarchus in vita Pompeij, quod iuxta Porphyrionem victrici Veneri ædes superposita sit in theatro Pompei. Meminit & Plinius lib. 8. Pompeij, inquit, altero Consulatu dedicatione templi Veneris victricis pugnauere in Circo XX. aut vt quidam, XVII. elephanti, Getulis ex aduerso iaculantibus, mirabili vnius dimicatione, qui pedibus confossis repsit genibus in cateruas, arrepta scuta iaciens in sublime, quæ decidentia voluptate spectantibus erant in orbem circummacta, velut arte, non furore belluæ iacerentur.

102. quod sunt Dionysia penes Græcos.] De Liberalibus suprà cap. 5. Eadem fuisse appellata à Græcis Dionysia vel inde patet, quòd eundem fuisse & Liberum, & Bacchum, manifestius sit quàm quod probatione indigeat, atque Bacchum Dionysium à Græcis appellatum tradit Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. cap. 2, eo quòd ad speluncam Nisei, quæ inter Phœniciam & Nilum sita est, puer à Mercurio transmissus sit, ibidem a Nymphis educatus. Quibus addit quod huic loco maximè conuenit. Satyri, inquit, eum seruis diuinitus, qui saltando & Tragicè canendo voluptatem ei adferebant. Ab hoc primum Theatrum & Musicam fuisse harmoniam inuentam. Atque hic omisimus illud: DE ARTIBVS SCENICIS, & quod non ita multo pòst erat: DE ARTIBVS, quia ex margine in textũ irrepserant. Deinde ex MS. & Isidor, dicto l. cap. 51. legimus: quæ priuata & propria sunt Scenæ de gestu & corporis fluxu, non: flexu, eo quod sequatur, iuxta quod castigauimus ex eodem: Nam mollitiam, seu molliciem, Veneri & Libero immolant, illi per sexum, illi per fluxum dissoluti, pro quo corruptè legebatur: dissolutis.

103. Quæ verò voce & modis & organis & lyris transiguntur.] Ita etiam ex eodem, pro eo quod erat: organis & litteris; nam & Poëtæ lyris sua concinebant carmina: hinc Lyrici dicti. Si interim ad Mercurios posterius illud referatur, posses retinere litteris, vtpotè quarum inuentum illi tribuit Auctor infrà de Coron. milit. Veruntamen ibidem: Sed etsi neruos (inquit) idem in sonum strinxit, non negabo: quorum quum vsus sit etiam in lyris, placet magis hæc lectio. Conuincitur denique ea lectio ex B. Cypriano lib. de Spect. cap. 2. vbi auctorem imitatus; Græca (inquit) certamina vel cantibus, vel in fidibus; vel in vocibus, vel in viribus præsides suos habent varia dæmonia.

104. Apollines & Musas & Mineruas & Mercurios mancipes habent.] Vel hinc confirmatur præcedens lectio: nam & Apollinis simulacro lyra adiungebatur & Musis tribuebatur lyra septichordis, quemadmodum & Musica ab eis ita cognominata, atque adeò omnis generis & vocum modi & organa instrumẽta reliqua. Rectè etiam & Mineruis & Mercurijs eadem tribuuntur, eo quòd artium omnium illi parentes tradantur. Plura vide apud Gregorium Gyraldum de Dijs Gentium, de Apolline & Musis syntag. 7. de Mineruis syntag. 11. et de Mercurijs syntag. 9. Ex quo opere multa me passim fateor descripsisse his in hunc librum Adnotationibus, eóque magnoperè me adiutũ, quippè qui multum lucis addere possit scriptoribus omnibus. Porro quod mancipes dij, vide Apolog. c. 11. num. 164.

105. nequam spiritus scilicet dæmones.] De his vide peculiariter capita integra 22. 23. & 27. Apologetici, & Adnotat. ibidem ipsas. Atqui lego in calce capitis: constituerant ex MS. pro: constituerunt.

CAP. XI.

106. Vt ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum.] De titulo priori nihil immutauimus, præterquàm quod ad marginem reiecimus, qui est: De Agonibus.

Actius

Atqui nemo exactius omnis generis Agones describit quam Auctor ipse. imprimis infrà in Scorpiaco: Agonas (inquit) istos, contentiosa sollemnia, & superstitiosa certamina Græcarum & religionum & voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ liquuit. Adhuc Carthaginem singulæ ciuitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post Stadij senectutem. Ita ab æuo (alludens quidem, tum apparet ad Ludos sæculares, de quibus in Argumento) dignissi. creditum est, studiorum experimentum committere artes, corporum & vocum præstantiam expendere, præmio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate; qua nulla sunt prælia, nonnulla sunt vulnera, pugni quassant, calces arietant, cæstus dilaniant, flagella dilacerant, nemo tamen Agonis Præsidem suggillauerint, quòd homines violentiæ obiectet. Iniuriarum actiones extra Stadium: sed quantum liuores illi & cruores & vibices negotiantur intendit, coronas scilicet, & gloriam, & dotem, priuilegia publica, stipendia ciuica, imagines, statuas, & qualem potest præstare sæculum de fama æternitatem, de memoria resurrectionem. Pyctes ipse non queritur, dolere se non vult; corona premit vulnera, palma sanguinem obscurat; plus victoriatus & quàm iniuriatum. Hunc tu læsum existimabis, quem vides lætum? Sed nec victus ipse, de Agonotheta casum suum exprobrabit. *Deinde Metaphoricos Christus ab Auctore cap. 3. lib. adu. Martyras vocatur* Agonothetes, Xystarches & Epistates, *vbi rectè exponitur per Rhenanum* Agonothetes, *qui certamen instruit præmijs propositis*, Xystarches, *Xysti præses, loci (inquam) in quo per hyemem exercebantur*, & Epistates *Athletarum magister; addens apud Athenienses, qui decem viris diurno præerat imperio, ἐπιστάτην dictum Demosthenis, Metaphora accepta ab ijs qui acie ἐπιστάται & παραστάται apud Aelianum appellantur, quos rectè Thessalonicus Gaza transtulit Substites & Astites. Adijcit ibidem Rhenanus apud Græcos olim luctaturos Athletas ceromate, id est oleo cerato perfundi solitos, quibus sic vnctis puluis inspergebatur; hinc vnctores* Ceromatistas *dictos, atque adeo Christum suos athletas spiritu vngere. Deinde locum certaminis, in quo athletæ congrediuntur*, σκάμμα *Græcis dictum, quòd in fossa cingi soleret, ἀπὸ τοῦ σκάπτειν atque adeò prouerbialiter dixisse ibidem Tertullianum.* ad hoc Scamma produxit, *de quo latius inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Denique* Et Athletas ad strictiorem disciplinam segregari *solere, & ibidem Tertull. & Epist. 2. ad Donatum tradit B. Cyprianus, de quo videat ibi Lector Adnot. nostras num. 23. & infrà quoque, vbi de* Gladiatoribus *agemus nam idipsum in illos competit.*

107. Proinde Tituli.] *Illud:* Tituli *ex MS. adiecimus; nam eodem ordine & de reliquis agit, primùm ab origine, deinde* à Titulis, *ab apparatibus & à locis.*

108. Olympia Ioui quæ sunt Romæ Capitolina.] Hercules, *inquit Plinius lib. 7. cap. 56.* Olympiæ Athleticam *instituit, ab his quòd quinto quoque anno fierent Olympiades, de quibus sic Euseb. in Chronicis: Aeschylo, inquit, Iudice Atheniensium anno 2. prima Olympias acta, qua erat Agon Gymnicus, in quo Chorabus Heliensis extitit victor. Helij enim agunt quinquennale certamen quatuor annis in medio expletis, in quibus principes annus constituuntur quatuor: quam Olympiadem Iphitus filius Praxonidis siue Hæmonis primus construxit: Idque anno 3. Phaceia regis Israël. Cui correspondet illud Pomponij Melæ: In Achaia quondam Pisa Oeno mai Elis, & nomen delubrúmque Olympij Iouis, certamine Gymnico, ipso simulacro quod Phidiæ opus est maximè celebre.*

109. Herculi Nemæa.] Nemæa *inquit Rhenanus in lib. de Cor. milit. celebrabantur in honorem Herculis, qui in* Nemæa *sylua leonem occidit Ludis institutis propter Archemorum.*

110. Neptuno Isthmia.] Ludos Gymnicos, *inquit vbi supra Plinius, in Arcadia Lycaon, funebres Acastus in Iulco, post eum Theseus in* Isthmu. *Hinc & Strabo lib. 8. In* Isthmu *(inquit) Neptuni, quem* Isthmium *vocant, templum eminet, picearum arborum luco circumclusum vbi* ludos Isthmios *decertatos Corinthij celebrare solent. Legimus autem cum MS.* ceteri mortuorum varij agones, *pro eo quod erat:* mortuarij.

111. de sacerdotalibus præsidibus, de Collegiarijs ministris.] *Similiter supra dixit cap. 7. Quot* colegia, quot sacerdotia, quot officia. *Atqui* Sacerdotum Collegij *meminit Cicero aduers. Verrem, & mox Auctor* Collegij artiū Musicarum, MineruaIium, Apollinarium, & Martialium per duellum per tubam. *Atqui Numa Pompilius plura in ciuitate (vt Plutarchus scribit)* Collegia *constituit quæ* per artes singulas *distinxit. Ea L. Iulio & C. Mario Coss. Senatusconsulto sunt sublata, quum aduersus Remp. esse viderentur. Post nouem deinde annos quam sublata fuerant, P. Clodius (vt est apud Padianum) legem tulit de* Collegijs *restituendis, nouisque in ciuitate instituendis. Vnde Cicero:* Collegia *(inquit) non solum quæ Senatus tulerat restituta, sed innumerabilia quædam ex omni fæce vrbis ac seruitio concitata; idque ad varios Deorum honores. De hinc Iulius Cæsar (Suetonio teste cap. 42.) cuncta* Collegia *præter antiquitùs constituta detraxit. Quod ipsum testatur etiam in Octauij cap. 31. idem. refert in Claud. c. 21 quod in cooptando per* Collegia sacerdotibus, *neminem nisi iuratum nominaunt.*

112. vt stadio Circum æmulentur.] στάδιον *iuxta Gell. lib. 1. cap. 1.* ἀπὸ τῆς στάσεως *id est à statione, quòd Hercules eo spatio vno spiritu confecto, constitisset. Institutum quippè ab Hercule* Stadium *tradunt, cúmque pedibus suis metatum esse id* Stadium, *quod est Pisis apud Iouem Olympicum, fecisséque longum pedes sexcentos. Atqui Domitianus Romæ inter cetera etiam* Stadium *extruxit. Hinc Iulio Firmo Stadiodromum, qui* stadium *præcurrit; item & Plinio lib. 34. cap. 8. Leontius (inquit) fecit Stadiodromum Astylon, qui Olympia ostenditur. Neque enim Astylos, loci ipsius nomen, vt quidam volunt, sed Athleta. Legimus vero cum MS.* & ipium eius idoli, *ex quo adiecimus;* eius.

113. Sed & Gymnicas artes Castorum, &c. disciplinæ prodiderunt.] *Sic iterum cum Gagneio, pro eo quod irrepserat* Gymnicæ. Gymnicus *autem ludus (inquit Isidor. vbi suprà cap. 17. 18. 19 20. 21. 22. & 23.) est velocitatis aut virium gloria. Antea certantes cincti erant ne nudarentur: post relaxato cingulo repente postratus & exanimatus est quidam cursor; quare ex consilij decreto tunc* Archon, *id est Xystarches, Hippomenes, vt nudi deinceps omnes exercitarentur, permisit. Ex illo* γυμνικὸς *dictus est (sic enim legendum ibi censeo non* gymnasium, *de quo priùs egerat) quod iuuenes nudi exerceantur in campo, vbi sola tantum pudenda operiantur. Genera autem* Gymnicorum *quinque, Saltus, cursus, iactus, virtus, atque luctatio. Atqui ipse Plinio lib. 7. cap. 56. ludos* Gymnicos *instituit in Arcadia Lycaon.*

CAP. XII.

114. Superest illius insigniss. spectaculi acceptiss. recognitio. Munus, &c.] *Etiam hic priorem titulum retinuimus, at in marginem reiecimus illum* De Munere. *Quod ipsum ita pulchrè quod sit explicat, vt commentario magno non sit opus, vt etiam adnotauimus epist. 2. B. Cyprian. ad Donatum, num. 27. ad illud: Et spectaculi licet pretium largior* Muneris *apparatum amplificet. Eodem pertinent phrases Iurisconsultorum,* Munus dare, *l. Mortuo. &* Munus edere, *l. Charidemus, De pollicit. Quod autem Auctor hic & Apolog. cap. 4. non vno in loco Cicero simpliciter* Munus, *Sueton. in Cæsar. cap. 39.* Munus gladiatorium *dixit.* Muneratium *autem (inquit Quintilian. l. 8. cap. 3.) Augustus primus dixit: eodem appellat nomine & Suetonius Domitianum cap. 10. cum ferarum spectaculum seu Gladiatorum ludum exhiberet. Cuiusmodi, quando, & a quibus exhibiti sint ludi, mox dicemus latiùs. Supra etiam aliquot adnotauimus n. 77. 98. & 101. Atqui B. quoque Irenæus*

lib. adu. hæres.1. cap.1. hæreticis inter cetera impingit, quòd non abstinuerent, quod est apud Deum & homines odiosum (sic enim lego pro: ociosum) Muneris homicidiale spectaculum.

115. quoniam officium etiam Muneris nomen est.] *Huc pertinet quod Veteres* Officium munúsque *ferè coniungere soleant. Hinc Cicero lib.1. de Diuin.* Officium & munus *oculorum, & lib.4. de Finibus:* Officium munúsque *sapientiæ, quamquam interim Auctor* Officium *accipere magis videatur pro* Officio mortuorum, *quod* postremum officium *Tacito lib.5. & Q. Curtio lib.3. dicitur.*

116. captiuos vel malo ingenio seruos mercati in exequiis immolabant.] *Habet idipsum Alexander ab Alexandro Genial. dierum lib.6. addens apud Achemenses vsum obtinuisse, vt Imperatore vita functo duodecim captiui ad sepulchrum singulati vna tumulentur.*

117. edicto Inferiarum die apud tumulos erogabant.] Inferiæ *(inquit Festus) sacrificia quæ diis Manibus inferebant. Facit autem pro Auctore illud Virgilij* 10. *Æneid.*

Viuentes rapit *inferias* quos immolet vmbris.

Atque etiam huius secundo introducta consuetudinis meminit Alexander ab Alexandro, adiiciens ad id certamen, non modo Gladiatores à Lanistis eruditos produsse, sed & à Nerone exhibitos ad ferrum Senatores CCCC. & Equites DC. Et Domitiani quoque temporibus non modò Nobiles ad virtutis specimen ostendendum, in arenam prodiisse, sed & mulierum pugnas illum commisisse, donec cautum fuit, ne Equites Romani Ludo arenæ pollinerentur. Primum autem & Iunium Brutum, in honorem patris munus edidisse Gladiatorium testis est Liuius in Perioche. Legimus autem ex MS. cod. quia ferrum voluptati satis non faciebat, *pro eo quod erat:* ferarum voluptati satis non fiebat; *alioquin enim repetitio fieret superuacanea in eo quod subiungitur.*

118. nisi & feris humana corpora dissiparentur.] *Valerius Max. lib.2. tradit Appium Claudium & Fuluium Coss. primos in foro Boario Gladiatores cum feris commisisse. De hoc in hæc verba Isid. vbi suprà cap.58.* Ferarum pugna *erat, missas bestias iuuenes excipere, & pugnare aduersus eas, vltroneo funere certare, non crimine, sed furore.*

119. Quod ergo mortuis litabatur, vtique parentationi deputabatur.] *Alludere videtur ad illud Ciceronis pro L. Flacco.* Litemus *igitur Lentulo,* parentemus *Cethego.* Parentare *enim primùm accipiebatur pro parentibus iusta celebrare, deinde & ad alios translatum. Ad institutum autem nostrum pertinet illud Senecæ epist. 123.* Mortuis *certè viui* parentantur.

120. Quæsturas dico.] *De* Quæstoribus *aliquid diximus in epist. 2. ad Donatum B. Cypr. num. 42. Atque huc pertinet quod habet vbi suprà Alex. ab Alex. Quum antea* Gladiatorij Ludi *Imperatorum* munus *ferent, Claudius princeps vt pecunia* Quæstorum *fieret, cauit edicto.*

121. & Magistratus.] Magistratus *(teste Festo) qui per imperia potentiores sunt quam priuati. Hac itaque appellatione intelligit Auctor* Ædilitatem, Præturam, Consulatum *ac* Dictaturam. *Nam apud Plinium lib.8. hist. natur. legitur, in* Ædilitate Curuli *Claudij Pulcri primùm Romæ pugnasse Elephantos, deinde & Lucullorum, cap.7. Leonum plurium pugnam Romæ primùm edidisse Q. Scæuolam P. filium, cap.16. M. Scaurum 150. Pantheras & 5. Crocodilos, cap.17. & 26. Domitium denique Ænobarbum Vrsos Numidicos 100. & totidem venatores Æthiopas, cap.36. In* Prætura *verò centum iubatorum Leonum pugnam primum omnium L. Syllam, qui postea Dictator fuit, cap.16. In* Consulatu *Pompeij altero Elephantos 20. & Leones 60. Cæsaris Dictatoris tertio Elephantos etiam 20. ac Leones 400. cap.7. & 16. Denique Dictatoris Cæsaris Ludis Circensibus primum visam Camelopardalim, cap.18.*

122. Flaminia & sacerdotia.] *Fortassis ob* Flamines *&* sacerdotes, *qui Munerum editionem præter morem vsurparent, Tiberio imperante, cautum fuit (vti scribit Alexander vbi supra) ne quis* Gladiatorum munus *daret, cui minus quadringentis millibus census esset.*

123. quòd purpuræ, quòd fasciæ, quòd vittæ, quòd coronæ.] *Ita omnino lego, pro eo quod irrepserat corruptiss.* fasces, *neque enim* fasces *in Gladiatorio munere vsurpabantur, sed* fasciæ. *Vide autem de* purpuris *&* vittis *Adnotat. nostras ad cap. 15. Apolog. nu.231. De* coronis *vero, quarum hoc lib. frequentiss. mentio, l. de Cor. milit. penè integrum, & ibidem de tæniis, seu fasciis, cap.18.*

124. conciones & edicta.] *Similiter loquitur Liu. lib.2.* Concione *(inquit)* edicto *fecit fidem, ne quis ciuem Romanum vinctum aut clausum teneret. Videntur itaque ante editionem Muneris Gladiatorij aut inter sacrificandum, aut paulo pòst, varia fuisse vsurpata* conciones & edicta *(vt cum Tacito loquar) in populum; quæ plerumque etiam edicebantur contra Christianos, vti infrà latiùs cap.23.*

125. & pultes prandianæ.] Pultium *& liborum solitos Deorum victus irridet Arnob. lib.7. dicens se opinari propterea illis vino opus esse in sacrificiis, quo putrefiat faciliùs, & percoquatur cibus. Et multo antè eodem lib. Quid frittilla (sic enim lego à frit,* pro fitilla) quid frumen; *quid gratilla, catumeum, conspolium, cumbola, ex quibus duo quæ priora sunt,* pultium *nomina, sed genere & qualitate diuersa, series verò quæ sequitur liborum significantias continet.*

126. Amphitheatrum.] Amphitheatrum *(inquit Isidorus, vbi supra, cap.52.) locus est spectaculi, vbi pugnant Gladiatores, ita dictum, quod ex duobus theatris sit factum: nam rotundum est, theatrum verò semi circuli figuram habet. Huc pertinet illud Suetonij in Neron. Hos Ludos spectauit è Proscenij fastigio munere quod in Amphitheatro dedit. Addit Cassiodorus Var. l.5. epist. Theodorici Regis ad Maximum: Oui specie, sic enim castigo, eius arenam concludens.*

127. Capitolium omnium dæmonum templum est.] Capitolium *non modò Romæ, sed & aliis in locis atque ciuitatibus erectum fuisse ex Sidonio patet, qui & Narbonensis, & Rauennatis, & Tolosani* Capitolij *meminit, in Vitis Sanctorum Apollinaris & Saturnini; atque adeò & Carthagini fuisse* Capitolium *patet ex Cypriani Epist. 55. & lib. de Lapsis. Atque de Romano* Capitolio *clariss. omnium scribit Arnobius adu. Gentes lib. 4. Nónne, inquit, vides in* Capitolus *omnibus virginales esse species Mineruarum? & lib. 6. Regnatoris, inquit, in populi* Capitolio *quis est hominum qui ignoret, Toli esse sepulcrum Vulcentani? Quis est, inquam, qui non sciat, ex fundaminum sedibus caput hominis euolutum, non ante plurimum temporis, aut solum sine partibus ceteris, hoc enim quidam ferunt, aut cum membris omnibus humationis officia sortitum? Quod si planum fieri testimoniis postulatis Auctorum; Sammonicus, Granius, Valerianus vobis & Fabius indicabunt, cuius Toli filius fuerit, gentis & nationis cuius, vt à germani famulo vita fuerit spoliatus & lumine, quid de suis commeruerit ciuibus, vt ei sit abnegata telluris patriæ sepultura. Condiscetis etiam, quamuis nolle istud publicare se fingant, quod sit capite resecto factum, vel in qua parte fuerit curiosa obscuritate conclusum, vt immobilis videlicet atque fixa obsignati ominis perpetuitas staret. Quod quum opprimi par esset, & vetustatis obliteratione celari, compositio nominis fecit in medium, & cum suis causis per data sibi tempora inextinguibili fecit testificatione procedere; nec erubuit ciuitas maxima & numinum cunctorum cultrix, cum vocabulum templo daret, ex Toli capite* Capitolium *quàm ex nomine Iouis nuncupare.*

128. Martem & Dianam, &c.] *Vtrumque Ludum intelligit, opinor, tum eum qui per solos Gladiatores* Marti, *tum eum qui cum feris fiebat* Dianæ *consecratus: Dianæ, inquam, Scythicæ, vti tradit Theodoricus Rex epist. ad Maximum, Variarum Cassiodorus lib.5.*

Cap. XIII.

129. Satis, opinor, impleuimus ordinem, &c.] *Titulum huic capiti dedimus* Præcedentium Epilogus; *quo nempè concluditur ab omnium 4. generum spectaculis, tanquam ab idololatria abstinendum.*

130. in consecrationibus idolorum siue mortuorum, siue

siue (vt putant) Deorum.] *Vide Aduot. in Apolog. cap. 12. num. 176. De* consecrationis *ritu, & quòd Dij non sint, sed homines mortui, integris duobus capitibus tractat Auctor eiusdem Apolog. cap. 10. & 11. De* idolis *etiam, quòd nihil sint, libro sequenti de Idololatria.*

131. de parentato edimus.] *De abusu obsoniorum* parentantium *ad busta, vide Aduot. nostras suprà ad lib. de Testim. animæ, cap. 4. num. 10.*

132. ab idolothytis & necrothytis voluptatibus.] *Quemadmodum εἰδωλόθυτα in scripturis sacris appellantur quæ idolis immolantur, ita & eadem deriuatione dixit Auctor νεκρόθυτα, mortuis immolata.*

CAP XIIII.

133. Nunc interposito nosse de idololatria, &c.] *Capiti huius titulus à nobis attributus est:* Quòd concupiscentiæ nomine interdicantur Spectacula. *Legimus autem omninò:* nosse de idololatria, *ac si dicat: Postquam* interposuimus notitiam de idololatria, *quòd nempe ad* idololatriam *pertineant spectacula. Et mox cum MS.* quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, *pro:* de litteris.

134. cùm concupiscentiæ sæculi damnantur, &c.] *Alludere videtur ad illud 1. Ioan. 2. Omne quod est in sæculo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum, & superbia vitæ, quæ non est ex patre, sed ex sæculo est, & sæculum transit, & concupiscentia eius.*

135. nominatæ concupiscentiæ.] *MS.* nomina concupiscentiæ. *Sed neutrum satisfacit; integra periodus hæc aut mutila est, aut corrupta.*

CAP. XV.

136. Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De furore, bile, ira, & dolore. *Porrò etiam hic corruptus est locus, cui sine MS. codicum plurium ope mederi non potuimus.*

137. Deus præcepit Spiritum sanctum, &c. tranquillitate, &c. tractare, &c.] *Alludit haud dubiè ad illud Ephes. 4. Nolite contristare* spiritum sanctum *Dei, in quo signati estis in die redemptionis. Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor, & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia; indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.*

138. & dolor.] *Insigne huius rei exemplum recitat Plinius lib. 8. cap. 7. Vniuersi, inquit, Pompeiani elephanti eruptionem tentauere, non sine vexatione populi, circumdati clathris ferreis. Sed amissa fugæ spe misericordiam vulgi inenarrabili habitu quærentes, supplicauere, quadam sese lamentatione complorantes.* Tanto populi dolore, *vt oblitus Imperatoris, ac munificentiæ honori suo exquisitæ, flens vniuersus consurgeret,* dirásque *Pompeio quas ille mox luit,* pœnas *imprecaretur. Atqui sine legas* immobilis animi, *cum excusis, siue:* immobili animo *cum MS. perinde est.*

139. Ipsi casus incitamenta sunt adfectus.] *Huius quoque experientiam videre est apud D. August. Confess. lib. 6. cap. 8. de Alypio. Quum, inquit, auersaretur & detestaretur talia, quidam eius amici & condiscipuli, cùm fortè de prandio redeuntibus obuius esset, recusantem vehementer & resistentem, familiari violentia* duxerunt in Amphitheatrum, crudelium & funestorum Ludorum diebus, *hæc dicentem: Si corpus meum in illum locum trahitis, & ibi constituitis, numquid & animum & oculos meos in illa spectacula potestis intendere? Adero itaque absens, & sic & vos & illa superabo. Quibus auditis illi nihilosecius eum abduxerunt secum, idipsum explorare cupientes, vtrum posset efficere: Quo vbi ventum est, &* sedibus quibus potuerunt locati sunt, *feruebant omnia* immanissimis voluptatibus. *Ille clausis foribus oculorum, interdixit animo, ne in tanta mala procederet; atque vtinam & aures obturasset. Nam quodam* pugnæ casu, *quum ingens clamor populi totius vehementer eum pulsasset, curiositate victus, & quasi paratus quicquid illud esset, etiam visum contemnere & vincere, aperuit oculos. Et percussus est grauiore vulnere in anima, quàm ille in corpore quem videre concupiuit, cecidítque miserabilius, quàm ille quo cadente factus est clamor. Porrò post aliquot lineas, pro eo quod excusi legunt:* nisi & talia facientibus non conferamur, *MS.* factitantibus. *eligat alterutrum Lector.*

CAP. XVI.

140. Quum ergo furor interdicitur nobis, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* De furoribus Circi. *In quo imitatur illum B. Cypr. locum suprà citatis, præterquàm quòd hic pulcherrimè explicat morem Sponsionum in populo committendorum Gladiatorum, iuxta sortes in vrna volutatas, & similia, de quibus mox latius.*

141. iam de sponsionibus concitatum.] Sponsiones *(inquit Turnebus Aduers. lib. 8. cap. 4.) intelligit depositis pignoribus aut pecunia de alicuius Gladiatoris victoria factas. Eodem pertinet illud Martialis:*

Sed cum *sponsio* fabulæque lassæ
De Scarpo fuerint & incitato.

142. Tardus est illi Prætor, &c.] *Eodem istud pertinet cum eo quod mox sequitur,* Dehinc ad signum anxij pendent. *Nam* Prætor *(vti aduocat Turnebus lib. Aduers. 18. cap. 33.)* signum quadrigis mittebat, *vt è carceribus exirent.* Missus *autem seu emissio quadrigarum sorte mittebatur, &* Prætor *qui Ludis præerat, ex vrna eas educebat; hoc est enim quod habet Auctor:* Semper oculi in vrna eius cum sortibus volutantur. *Hæc ille. His adde quod adnotat Politianus, agens de Ludis sæcularibus in suis Miscellaneis: Centum* missus *solere fieri in Circensibus; proinde Domitiani Ludis, quo facilius totidem peragerentur, singulos à septenis spatiis ad quina ab eo fuisse correptos. Deinde alludit huc haud dubiè Auctor suprà lib. de Pallio cap. 1. his verbis:* At quum sæcularium sortium variauit vrna, *vbi aliquid de eo more* sortium in vrnam *mittendorum diximus num. 9. Certè etiam in Scenicis spectaculis sorte emitti solere citharœdos, patet ex illo Suet. de Nerone cap. 21. Nomen suum, inquit, in albo profitentium citharœdorum iussit adscribi, sorticuláque in vrnam demissa cum ceteris, intrauit ordine suo.*

143. Misit dicunt, &c. non vident missum quid sit, Mappam putant.] Mappam, *inquit Quintil. lib. 1. cap. 9. vsitatum nomen Circo, Pœni sibi vendicant. Super quo loco intelligit interpres* Mappam *victori Aurigæ à Prætore mitti solitam. Verùm magis placet Budæi sententia, qui tradit signum fuisse committendorum aurigarum, quam sequitur & Turnebus vbi suprà, eo quòd sequatur:* Ex eo itur in furias & animos & discordias, &c. Odij etiam suffragia. *Si enim* mappa *victoriæ signum erat post brauium seu coronam datam, frustra fiebant suffragia. Confirmatur idipsum ex Suetonio, qui de Nerone cap. 22. ita scribit: Vniuersorum, inquit, se oculis in Circo Maximo præbuit, aliquo liberto mittente* mappam, *vnde magistratus solent. In qua sententia Cassiodorum fuisse adnotat in Suetonium Sabellicus, allegans ibidem similes locos, Martialis lib. 12.*

Cretatam Prætor quum vellet mittere *mappam*,
Prætori *mappam* surripit Hermogenes.

& Iuuenalis Satyr. 11.

Interea Megalesiacæ spectacula *mappa*.

Certè nostram sententiam veriorem esse conuincit dictum Cassiodori Variarum lib. 3. epist. 51. suprà citata ad Faustum Præpositum: Mappa, *inquit,* quæ signum dare solet Circensibus, *tali casu fluxit in morem. Quum Nero prandium protenderet, & celeritatem, vt assolet, auidus spectandi populus flagitaret, ille* mappam, *qua tergendis manibus vtebatur, iussit abijci per fenestram, vt libertatem daret certaminis postulati. Hinc tractum est,* vt ostensa Mappa certa videatur esse promissio Circensium futurorum. *Atqui inde Prouerbium ortum indicat Auctor lib. adu. Valent. infrà Tomo sequenti:* Sed, *inquit,* mappa, quod aiunt, missa. *Vbi postmodum eadem multa apud Rhenanum reperi. Atqui illud:* sed est diaboli ab alto

præcipitati figura, *etiam confirmat nostram sententiam, eo quòd post* mappam missam *incipiant diabolo instinctu furia & discordia, &c. Est autem Tertullianicum illud*: quam sine caussa odisse, *pro*: potius quàm.

144. vbi ne Principibus quidem suis aut ciuibus parcunt.] *Præterquàm quod suprà eius rei exemplum posuimus, certè idipsum habet supra Auctor suus Apolog. cap. 35.* Ipsos (*inquit*) Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem conuenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? Testis est Tiberis & scholæ bestiarum. *Huc pertinet illud Suetonij in Domitiano: Patremfamilias quod Thracem Myrmilloni parem, munerario (Imperatori nempe) imparem dixerat, detractum è spectaculis in harenam, canibus obiecit cum hoc titulo: Impiè locutus Parmularius. Quare & has iniurias Theodericus Rex epist. 27. 30. 31. & 32. lib. 1. Variarum Cassiodori edicto vetuit. Atque ideò (inquit epist. 30.) Edictali programmate definimus, vt si atroci iniuria in quempiam Senatorum vox iniusta se ingesserit, nouerit se à Præfecto vrbis legibus audiendum, &c. ne prolixiores simus. Idipsum de Scena ibidem submungens, quamquam paulo obscurius, clarius autem B. August. de Comœdia, & Ciceronis lib. 4. de Republica, mentionem faciens de lege XII. Tabul. contraria lib. 2. de Ciuit. Dei, cap. 9. & 12.*

145. aliubi.] *MS. & Gagnaeus*: alicubi. *Verùm illud placet: nam similiter Plinius lib. 11. cap. 14.* Aliubi (*inquit*) *fani cera spectabiles gignuntur, vt in Pelignis, Sicilia; aliubi mellis copia, vt in Creta, Cypro, Africa*, aliubi *magnitudine, vt in Septentrionalibus.*

Cap. XVII.

146. Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur.] *Dedimus hunc titulum capiti*: De Theatri impudicitia. *In quo illum disertis verbis imitantur B. Cypr. epist. 2. & lib. de Spectaculis, cap. 5. Lactantius lib. 6. cap. 20. & August. lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. & 13. Alludit autem hic Auctor ad illud Marci 7. de quo reliqua citat sub finem huius capitis: Quæ de homine exeunt, illa communicant hominem. Ab intus enim de corde hominum malæ cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, &c.* impudicitiæ, &c. *Omnia hæc ab intus procedunt, & communicant hominem. Fortassis & ad illud Roman. 13. Non in cubilibus &* impudicitiis.

147. Atellanus gesticulator.] *Ita omnino legendum cum Latinio, pro*: gesticulatur. Atella *Ptolemæo & Stephano oppidum Oscorum, vbi grande & egregium Amphitheatrum; hinc* Atellani ludi, *Liuio teste lib. 7. quod genus ludorum (inquit ille) ab Oscis acceptum tenuit iuuentus, nec ab histrionibus pollui passa est.*

148. quam Mimus etiam per mulieres repræsentat.] *Ita omnino legendum, pro eo quod antea corrupteiss.* minus. *nam ijsdem penè verbis & B. Cyprian. epist. 1. & Lact. & August.* de Mimis *loquuntur, de quibus aliquid diximus ad dictam Cyprian. epist. num. 30. Alludit huc etiam Isidorus, quum dicit*: Theatrum *etiam lupanar vocatum & prostibulum, eo quod post ludos exactos meretrices ibi prosternerentur. Quod ipsum iam diu antea reprehendit Chrysost. hom. 6. in Matth.*

149. Quam denique Pantomimus.] *Similiter distinguit Arnobius lib. 4. Quid* Pantomimi *vestri, quid Histriones, quid illa* Mimorum *atque exoleti generis multitudo? Dicebatur autem* Pantomimus *tamquam personarum omnium imitator effictórque. Hinc Cassiodorus vbi suprà lib. Variar. 4. epist. vlt.* Pantomimo (*inquit*) *à multifaria imitatione nomen est. Idem corpus Herculem designat & Venerem (cui similia Auctor Apolog. cap. 19.) fœminam præsentat & marem, Regem facit & militem, senem reddit & iuuenem, vt in vno credas esse multos, tam varia imitatione discretos.*

150. Stipes, elogium.] *Alludere videtur ad ludos Scenicos Matris Deûm Cybeles, de quibus potiss. August. valde obscenè; nam edicto cauebantur (vt adnotauit Alexand. ab Alex. vbi suprà.) Præter Ideæ matris famulias, eisque iustis diebus ne quis* stipem *rogato. Qua ipsa de re plura videat Lector in Apolog. cap. 13. nu. 195. & 42. cap. num. 555. De* elogio *verò lib. ad Scapulam cap. 4. num. 26.*

151. cùm spiritui appareant aures & oculi.] *Similiter dixit lib. de Resurr. carnis*: apparere animæ, *super quo loco Rhenanus*: Apparere (*inquit*) *est ministrare, famulari, inseruire. Et est, vt Asconius docet, minoris ad maiorem. Unde &* Apparitores *dicti viatores, qui iudicibus præsto sunt, & iussa, nutúsque eorum expectant. Quo sensu & hic accipi patet vel ex eo quod de iisdem oculis & auribus subiungitur*: cuius apparitores inquinantur. *Eodem etiam significatu dixit Auctor lib. de Præscr. adu. hæres.* & apparitio deuota.

Cap. XVIII.

152. Sin & doctrinam sæcularis litteraturæ.] *Inscripsimus hoc caput*, De stadij & palæstricæ vanitatibus. *In quo imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 7. & Lactantius vbi suprà, ac Arnob. lib. 7. Alludit autem ad illud 1. Cor. 3. Sapientia huius sæculi stultitia est apud Deum.*

153. lusoriam vel Agonisticam scenam.] *Quamquam prima facie pertinere istud adhuc videatur ad Theatrum, certe & in Olympijs, ac quinquennalium certaminibus quæ in stadio fiebant, more Græcorum (què pertinet illud propter Græciæ ocium) cœperunt tandem etiam Comœdiæ & Tragœdiæ celebrari. Quod imprimis indicat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 2. Græca illa certamina, vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus, præsides suos habent diuersa dæmonia: atque adeò etiam Comicas & inutiles curas, & Tragica vocis insanias cap. 6. inter Græca oblectamenta recenset. Deinde Alexand. ab Alex. vbi suprà: Fuit præterea, inquit, quinquennale ludicrum, in quo tam versu quàm prosa oratione Græcè Latinéque (in* secularem, *de qua hic Auctor*, litteraturam) *tum Musica per citharœdos & citharistas, tum Gymnicis ludis certabatur. Quos Nero Cæsar primus ad morem Græci certaminis ex Græcia Romam deduxisse, Iouique Capitolino dicasse, atque singulis quinquennijs magno animorum certamine celebrasse legitur apud Suetonium, iam intermissos ducentis annis à Lucij Memmij triumpho, qui primus hoc Spectaculi genus in Vrbe præstitit. C. Caligula vero horum instar, miscellos Lugduni fecit, Græcæ Latinæque facundiæ experimento; in quo lege sancitum erat, vt victi victoribus hoc præmij darent, vt ipsorum laudes tamquam obnoxij carmine celebrarent. Postea à Domitiano triplex institutum ferunt eidem Capitolino Ioui, Musicum, Equestre, & Gymnicum, in quo Publius Mimographus palmam tulisse fertur.*

154. Quòd si & stadium contendas in scripturis nominari.] *Hunc locum imitatur B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 2. De stadiis, inquit, Apostolus sumit exempla; corona quoque tollocat præmia. Cur ergo homini fideli Christiano non liceat spectare, quod liciut diuinis litteris scribere? Respondet autem: Argumentum est excitandæ virtutis, non permissio sine libertas spectaculorum. Alludit vterque ad illud 1. Cor. 9. Nescitis quòd ij qui in* stadio *currunt, omnes quidem currunt; sed vnus accipit brauium? Omnis autem qui in agone contendit, ab omnibus se abstinet; & illi quidem vt corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptam.*

155. Non probabis vsquã vanos cursus & iaculatus, &c.] *Huc pertinet illud Isidori libri sæpedicti cap. 26.* Agonum *genera, immensitas* virium, cursus *celeritas, sagittandi peritia, standi patientia, ad citharam quoque vel tibias incedendi modus; de moribus quoque, de forma, de cantandi modulatione, terrestris quoque & naualis prælij perpetiendorúmque suppliciorum tentamina.*

156. vt plasticam Dei supergressæ propter ocium Græciæ altiles homines oderis.] *Si hoc modo legatur, constabit aliquis sensus; alioquin Hyperbaton est, si legatur* supergressæ propter Græciæ ocium. *De* Plastica *infrà lib. de Cultu fœmin. Porrò* altiles homines *pulcherrima metaphora*

vocat

vetat Athletas, qui adinstar altilium, id est animantium, quæ inclusa aluntur vt pinguescant, saginabantur. De quibus in hæc verba B. Cyprianus epist. 2. ad Donatum Impletur in succum ibus fortioribus corpus, & arvina toris membrorum moles robusta pinguescit, vt saginatus in pœnam carius pereat. Alebantur autem & instituebantur Rauennæ Gladiatores à lanistis, Strabone teste.

157. Et Palæstrica diaboli negotium est, &c.] Palæstram (*inquit Isidorus vbi suprà capite 24.*) *vel* ἀπὸ τῆς πάλης (*sic enim suppleo quod desiderabatur*) *id est, à luctatione, vel* ἀπὸ τοῦ πάλλειν, *id est à motu ruinæ sortis, nominatam dicunt, scilicet quòd in luctando, cùm medios arripiant, fere quatiant, idque apud Græcos* πάλλειν *vocatur. Et rectè quidem ille, non secus atque alij qui deriuant* ἀπὸ τοῦ πάλλειν, *id est à motu vrnæ, eo quod ducta sorte luctabantur. Nam* πάλλειν & *vibrare, & concutere, & sortiri significat. Addit ibidem: Quosdam opinari artem luctandi Vrsorum contentione monstratam, namque inter cæteras feras eos solos & erigi congressos, & subsidere celeriter ac reuerti; ac modo manibus tentare inuicem, modo complexu abigere* (*seu potius, vti lego, subigere*) *sese more luctantium, dicunt.*

158. Primos homines diabolus elisit, &c.] *Metaphoricè istud adaptat ad lapsum* primi hominis, *instinctu* diaboli *in forma colubri seu serpentis, Gen. 3. ad quod Auctor potius referre videtur luctæ originem. Quod vero* Christiano nullus coronarum vsus, *latiss. tractat integro libro de Corona militis.*

CAP. XIX.

159. Exspectabimus nunc, vt & Amphitheatri repudium de scripturis petamus.] *Dedimus titulum huic capiti*: De Amphitheatri sæuitia. *Imitantur autem auctorem B. Cyprian. & Lactantius locis sæpè citatis, at Arnobius libro 2. verbis initio huius libri citatis, & Theodoricus Rex epist. 42. ad Maximum libro 5. Variarum Cassiodori, vbi diuersissima hominum cum feris certamina quasi ad oculum verbis aliquanto obscurioribus depingit, quò Lectorem compendij gratia remittimus. Idem epist. 49. libro 3. meminit ruinarum* Amphitheatri *Catanensis, vnde patet etiam in alijs ciuitatibus erecta fuisse. Suetonius verò in Augusto capite 29.* Theatrum *scribit exstructum à Cornelio Balbo,* Amphitheatrum *à Statilio Tauro. Fuisse & ligneum* Amphitheatrum *erectum, testis est Suetonius in Nero. capite 12.* Amphitheatrum *autem maius Augustus destinauit, Vespasianus exstruxit, Titus dedicauit.*

160. Si sæuitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis, &c.] *Alludit ad scripturas interdicentes sæ*uitiam, impietatem, feritatem. *Quales sunt imprimis illa Genes. 9. Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis eius effundetur. Deinde præceptum Decalogi Exodi 20. Non occides: illique correspondet sermo Domini in monte, Matth. 6. & complures alij. Lego autem paulopost;* Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, *pro eo quod irrepserat citra editionem Gagnæi*: nocentes &. non oportet, *eo quod sequatur* cùm magis competat innocenti.

161. vt iam crudeliter impendatur.] Impendi *hic accipit Auctor pro*: morte consumi.

162. Certè quidem Gladiatores innocentes in Ludum veniunt, &c.] *Iisdem penè verbis hæc reperiuntur ab Auctoribus initio huius capitis allegatis, & ipso Tertulliano supra libro ad Martyras* Gladiatorum *autem genera plura ex Rhenano libro ad Martyras recensuimus in dictam 2. epist. B. Cyprian. ad Donatum numero 22. De Retiarijs infra latius capite 25. Certè initio* (*vt scribit Senatui Vrbis Romæ Rex Theodoricus, Variarum Cassiodori libro 1. epist. 30.*) *non erant armata certamina, sed pugnis sequamlibet feruida lacessebat intentio, vnde & Pugna nomen accepit. Postea Belus ferreum gladium primus produxit, à quo & Bellum placuit nuncupari. Consilium atrox, deinde crudele præsidium,* ferina certatio. *Non permittatis igitur à formulis vestris fieri in ciuibus, quod adhuc debet in hostibus ausari.*

CAP. XX.

163. Quàm vana igitur, immo desperata, &c.] *Caput hoc inscripsimus*: Quod alia sit ratio hominis & Dei in aspectu Spectaculorum. *Est vero Tertullianicum illud*: specialiter vel localiter.

164. suauiludij cuiusdam.] *Eodem modo dixit*: Suauiludios *nostros libro de Coron. militis, quos rectè Rhenanus ibi interpretatur, eos qui ex Christianis Spectaculorum adhuc oblectamentis, seu suauitate ludorum delectabantur. Paulopòst MS. legit*: Planè sol & in cloacam radios suos deflectit; *sed placet magis quod vulgatum est*: radios suos defert. *Lego verò*: Compares homo reum & iudicem, *pro eo quod erat*: Comparas.

165. extra gradus.] *In Circo* gradus *fuisse patet ex Suetonio. Hinc lex illa Othonis, Liuio & Plin. testibus, ne quis nisi cui 400. essent sestertia, ex XIIII.* gradibus *spectaret: quam legem Iuliam theatralem alicubi Plinius nuncupat.*

166. & apulias.] *Vox est Græca, composita ex* ἀ, *&* πύλη *quasi dem significat quod* extra portas. *Simile Aristophanis dicitur* στόμα ἀπύλωτον, *pro effrenato ore, ac si dicas sine foribus. Sin mauis* extra columnas, *quum* πύλη *etiam columnam significet vt alludat ad Circum. Si* apeleas *legeretur, posset intelligi de locis a Sole remotis, voce composita ab* ἀπὸ *&* ἕλη. *Denique eodem pertinet, quod confuss. ac solutiss. spectandi morem correxerit Augustus, vt primus subselliorum ordo vacaret Senatoribus, Legati in secundo sub cellio collocarentur. Militem etiam secreuit à populo: maritis è plebe proprios ordines adsignauit: prætextatis cuneum suum proximum pædagogis: feminis, ne Gladiatores quidem nisi ex superiori aliquo loco spectare concessit. Solis Vestalibus locum in Theatro separatum contra Prætoris tribunal dedit; vti patet ex Suetonij Octauio capite 41. 42. & 43. Item quòd Nero Cæsar Circensibus Equiti loca secreta a ceteris tribuisse legitur apud Sueton. capite 11. Hinc confirmatur mea coniectura libri ad Scapulam, quòd subinde Auctor ex duabus vocibus Græcis vnam nouam componat, vbi tractauimus illud Enhodc procuratorem numero 34. capite 4. Vt vt sit, confirmatur etiam hinc Mot Kerchi de pronunt. ling. Græcæ sententia, quòd υ Græcum Latini per V. litteram reddere soleant. Paulopòst legit MS.* quod verè quidem est, *pro*: quidem & : penes vos veritate defixa sunt, *pro*: penes veritatem Dei fixa *sed placet excusorum codicum lectio.*

CAP. XXI.

167. Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, &c.] *Inscriptionē huius capitis dedimus*: Quod Ethnicis alibi sit malum, quod in Spectaculis bonū dicunt. *Porrò qui alibi Latinis* Gentes *aut* Gentiles *plerumque, hic & libro de Resurr. carn.* Ethnici *vocantur secundum Græcos. Si autem vsquam alibi, certè hic multum valet Sigismundi Gelenij castigatio, vti ex collatione cum editione Gagnæi colligere est.*

168. Gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat iniustum.] *Huc imprimis pertinere videtur quod de Cæsare scribit Suetonius capite 27. quòd* Gladiatores, *sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vi rapiendos reseruandósque mandauit. Certè sentit Auctor* Gladiatores *à lanistis, siquando tardiores essent in pugna,* flagellis compulsos.

169. rudem petat, & pileum præmium conferat.] Rudem petere *dixit eodem significatu, quo Cicero 2. Philip. Tam bonus* (*inquit*) *gladiator tam cito* rudem *accepisti, id est, dimissus es à munere: quæ cessatio indicabatur virga* rudi, *qua dimissis dabatur; vnde & Rudiarij dicti, eo quòd tantum* Rudibus *batuere* (*iuxta quod & Turnebus vbi supra adnotauit*) *cogerentur. quod confirmat Lampridius in Commodo, quum eum ait* Rudibus *in harena inter cubicularios Gladiatores depugnasse. Porrò de* Pileo *libertatis insigni, vide suprà libro de Patient. cap. 4.*

Cap. XXII.

170. Quid mirum de inæquata ista hominum, &c. varietate, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd capitis diminutione damnati fuerint quadrigarij, Scenici, Xystici, & harenarij. *Porro omninò hoc modo legendum, pro eo quod erat corruptiss.* Quid mirum, inæquata ista, &c. varietatem. *Accipitur autem:* inæquata, *pro:* inæquali.

171. Etenim ipsi auctores & administratores.] *Iterum ex MS. pro eo quod erat mendosè:* actores; *nam agit de* Auctoribus *seu datoribus munerum Imperatoribus, quos alij vocabant Munerarios; & inter ceteros Suetonius, loco supracitato num.* 144. Administratores *vero Gratores intelligi constat, tum ex c. suprà 16. tum ex Edicto Prætoris, ad quod mox alludit.*

172. manifestè damnant ignominia.] *Eodem pertinet, quod initio capitis sequentis,* eos damnatos *dicit* (*vti castigat de quo infra, Petrus Faber*) in quendam scopulum famositatis. *Alludit hauddubiè ad Edictum Prætoris* (*quem* Spectaculorum Administratorem *diximus*) *quod exstat lib. 3. Digest. Tit. 2. De his qui notantur infamia. l. 1. quo inter cetera continetur: Infamia notatur, qui artis ludicræ pronuntiandive caussa in Scenam prodierit. Ad quod Edictum lib. 6. ita rescripsit Vlpianus ibidem l. 2. §. vlt. Eos enim qui quæstus caussa in certamina descendunt, & omnes propter præmium in Scenam prodeuntes, famosos esse Pegasus & Nerua filius responderunt. Atque adeò etiam intelligi debet locus hic Tertulliani de ijs, qui quæstus gratia in Circum quadrigarij, in Scenam Scenici, in Xystum Xystici aut in harenam prodibant harenarij. Nam Ministros ludorum sacrorum, qui à quibusdam etiam appellabantur generali nomine Agitatores, Tymelici, Xystici,* ignominiosos *non habere respondisse Sabinum & Cassium idem Vlpianus eodem lib. tradit leg. 4. titulo supradicto.*

173. & capitis minutione.] *Hac quoque phrasis Iureconsultorum, apud quos est Digest. libro 4. Tit. 5. De capite diminutis. Atqui quum teste Paulo libro 2. ad Sabinum vti illic legitur l. vlt.* Capitis diminutionis *tria sint genera, maxima, media, minima; tria enim esse quæ habemus libertatem, ciuitatem, familiam; quæ quum omnia amittimus, maximam esse* capitis diminutionem; *cum etiam amittimus ciuitatem, mediam; cum familia tantùm mutatur, minimam: Videtur hic improprié accipi* capitis minutio *ab Auctore, pro: famæ diminutione, atque hinc vocari à Cassiodoro Variarum libro 7. capite 35. famæ diminuti. Nam neque ciuitate pulsi sunt nisi ad tempus ab Augusto* (*vti est apud Suetonium Octauij cap. 45.*) *neque in seruitutem redacti, Senatu tamen moti & omnibus honoribus, vt sequitur, quia infames.*

174. arcentes curia, rostris, Senatu, Equite, ceterisque honoribus omnibus simul ac ornamentis. Quibus quanta peruersitas.] *ita omninò legendum, pro eo quod erat mendosè:* ac ornamentis qoibusdam. Quanta peruersitas. *Quòd autem* Senatu *arcerentur, patet ex Suetonio in Cæsare cap. 39. Munere (inquit) in foro dimicauit A. Calpenus Senator quondam; ac si dicat, antea quidem Senator, at nunc minimè. Clarum item ex eiusdem Octauio capite 43.* de Equite. *Ad Scenicas* (*inquit*) *& Gladiatorias operas, & Equitibus Romanis aliquando vsus est;* verùm prius quàm Senatusconsulto interdiceretur. *Vnde patet sub Augusto tale Senatusconsultum editum, ad quod hauddubiè Auctor alludit. De quo plura apud Petrum Fabrum Præsidem Tholosatem Semestrium libro 2. capite 20. si non fallit memoria. nam nunc ad manum non erat liber. Atqui de* Curia *vide Adnotat. nostras in Apolog. capite 39. numero 511. &* de Rostris *in B. Cypr. sæpedictam epist. 2. numero 5. Reliqua notiora sunt.*

Cap. XXIII.

175. Quum igitur humana recordatio, &c.] *Titulum hunc capiti dedimus:* Quòd si humana, multo magis diuina iustitia in Spectaculorum artifices animaduertat. *Et comprobat idipsum apte singulis scripturis.*

176. coloratus vt leno.] *De coloribus equorum in ludis Circensibus suprà affatim diximus capite 9. Hic indicat etiam Aurigas seu moderatores equorum* (*nam vtroque nomine appellantur a Cassiodoro Variarum libro 2. capite 9.*) *etiam diuersis coloribus vsos, & à coloribus singulas nomen suum habuisse factiones diuisas in partes & populos. Huc pertinet illud eiusdem Cassiodori lege 3. epist. 51. Transit* Prasinus, *pars populi mæret; præcedit* (*nam sic lego, pro eo quod erat: præcedit*) Venetus, *& potior turba ciuitatis affligitur. Similiter de* russeo *&* albo aurigæ *dicere licuit. Quin quod etiam Scenicos Pantomimos diuersis ijsdem coloribus vsos significet idem Cassiodorus l. 1. epist. 27. & 33. Partis* (*inquit*) Prasini *insinuatione comperimus* (quoniam hoc introductum est vt populi de colore vocitentur) *seditiones turbulentas* (*sic enim corrigo, pro: turbulenta*) *à quibusdam sceleratiss. incitari, & caussam lætitiæ publicæ ad furoris certamina prorupisse. Quapropter, &c. à vobis* Prasini *Pantomimus constituatur, &c. Eodem pertinet illud Antonini Imperatoris in vita sua:* τὸ μητὲ πρασίνος, μητὲ βενετιανὸς, μητὲ πα:μουλάριος: *intelligens eos qui factioni fauebant* Prasinæ *aut* Venetæ. *Item* Prasini *agitatoris meminit Suetonius in Nerone capite 22. & Spartianus, quo Neronem* Prasinæ *factioni fauisse tradit. Item quòd Domitianus duas Circensibus gregum factiones aurati purpureique panni ad quatuor pristinas addidit; apud eundem cap. 7.*

177. qui vultus suos nouacula mutat, &c.] *De his abunde libro de Pallio supra capite 44. numero 62. Quod autem addit:* infidelis erga faciem suam; *latius explicat B. Cyprian. de Disc. & habit. virg. tamquam peccetur contra Dei similitudinem, ad quam nos factos Genesis 1. scriptura docet.*

178. quam non contentus Saturno & Isidi & Libero proximam facere.] *significat auctor depingi solere imberbes* Saturnum, Isidem, & Liberum, *quod ex diuersis Numismatibus Goltzij est animaduertere. De Saturno idipsum confirmatur à Gyraldo, libello suo de facie in orbe lunæ apparente, quòdque castratus a Ioue filio tradatur, cuiusmodi carere barba solent. De* Iside, *quòd Dea fuerit, nihil difficultatis. Alludit fortassis etiam ad eius sacerdotes, qui non barbam modò, sed & caput solent rasitare.* Liberi *denique simulacrum* (*Macrobio teste*) *partim puerili, partim iuuenili ætate pingebatur: ad quæ Auctor respicit: namrariora erant barbata specie.*

179. insuper contumelijs alaparum sic obijcit, &c.] Mimi *enim* (*vti adnotat loco supracitato Turnebus*) *in Theatralibus spectaculis quum dabantur, alios* Mimos *ad risum excitandū* alapis cædere *solebant. Alludit autē ad præceptum Domini, seu monelam, vti commodiùs libro de Patient. capite 8. loquitur* (*de quo alibi latius.*) *Verberanti te in faciem etiam alteram genam tribue.*

180. Sic & Tragœdos cothurnis extulit.] *De* cothurnis *diximus aliquid in Epist. B. Cypriani 2. numero 29. Formam verò eiusmodi calceorum tradit Cassiodorus Variarum l. 4. epist. vlt.* Tragœdia (*inquit*) *ex vocis vastitate nominatur, quæ concauis repercussionibus roborata, talem sonum videtur efficere, vt pene ab homine non credatur exire. Erigitur autem in* hircinos pedes, *quia si quis inter pastores tali voce placuisset, capro munere donabatur.*

181. Iam verò ipsum opus personatum, &c.] Persona (*inquit Plin. libro 12. cap. 14.*) *adijcitur capiti, densiusve reticulum. Huc autem pertinent quæ supra dixi num. 149.*

182. maledictum esse qui muliebribus vestietur.] *Hunc locum imitatus est B. Cypr. epist. 61. ad Euchratium de Histrione, vbi facit ad intellectum eius quod hic dicitur:* qui etiam muliebribus curatur, *quod ibi legitur; sed & gestus quoque turpes & molles & muliebres magisterio impudica artis exprimere. quo fit vt corruptum putem illud:* curatur, *& legendum censeam:* curat. *nam Plautus Trinummo,* curare *rebus publicis dixit; deinde Auctoris vsitatius* procurare *cum Datiuo ostendimus lib. ad Scapulam capite 4. n. 34. &* curare *similiter, Apolog. cap. 46. num. 575.*

183. & aurium fungos.] Fungum *adnotat vbi suprà Turnebus, appellari à similitudine in* auribus *pugilum tuber prominens ex ictibus cæstuum.*

Cap.

CAP. XXIIII.

184. Quot adhuc modis peccabimus, &c.] *Inscripsimus hoc caput simili quo 4. capite suprà titulo:* Quòd in baptismo Spectacula eierauimus, & Christiani agnoscamur de repudio eorundem; *nam idipsum latius hic repetit. quod & facit eum imitatus B. Cyprian. sæpedicta epist. 2. Nos autem omnino legimus:* Quot modis, *pro eo quod corruptiss. legebatur* Quod, *in Lugdunensi editione.*

185. aduersus quam in signaculo fidei eierauimus.] *Lectius hac de re lib. de Baptismo. Vox autem:* eierare, *vsitata est ab Auctore, pro:* abiurare; *& lib. de Pallio cap. 4. & Apolog. & de Cor. milit., vbi:* eierare patrem & matrem *dicit. Ad quem locum rectè Rhenanus:* Eierare *siue* eiurare, *renuntiare est & abdicare. Vnde illud apud Tacitum:* Eiurato magistratu. *Sic etiam paulo inferius:* semel iam in sacramenti testatione eierati. *Cui simile est quod hic subiungit:* Ceterùm omne eieramus & rescindimus signaculum, rescindendo testationem eius? *Quam* Contestationem *nuncupat suprà cap. 4. qua* renuntiasse nos diabolo & pompæ & angelis eius ore nostro contestamur. *Pertinet etiam huc illud B. Hieronymi ad Gerontiam, de Monogamia Hierophanta apud Athenas eierat (seu, vt alij legunt: eiurat) virum. Qua de re vide etiam infra Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hær. cap. 33. num. 185. Atqui de Prouerbialibus formulis:* Proijcere arma, & destituere signa & sacramenta, *vide nostra Prolegomena.*

CAP. XXV.

186. An ille recogitabit eo tempore de Deo, &c.] *Huius capitis titulum scribimus:* Quòd de Deo cogitare non possit in Spectaculis positus.

187. scintillas libidinum conflabellant.] *Elegans compositio vocis:* conflabellant, *metaphora sumpta ab ijs, qui flabello scintillas quamtumuis exiguas in ignem excitant.*

188. & spongias Retiariorum.] Spongijs (*inquit Turnebus vbi suprà*) Retiarij *ad siccandum vulnerum sanguinem & reprimendum vtebantur, cùm sæpenumerò vsu veniret, vt cum Vrsis alijsque bestijs, aut cum Myrmillonibus depugnantes vulnerarentur, vt potè non satis aduersus eos muniti, cum toti in rete iaciendo intenti essent.* Retiarius *autem (Isidoro teste vbi supra capite 54.) ita dictus ab eo armaturæ genere, quod in Gladiatorio ludo contra alterum pugnantes occultè ferebant, rete, quod iaculum appellatur, vt aduersarium cuspide insistente (seu potius infixo) operirent, implicitùmque viribus superarent; quæ armatura pugnabat Neptuno Tridentis causa. Inseruit Caius Cæsar etiam cateruas Afrorum Campanorùmque pugilum, vti est apud Sueton. cap. 8.* Secutor *verò (vti idem habet Isidorus cap. 55.) ab insequendo* Retiarium *dictus. Gestabat enim cuspidem & massam plumbeam, quæ aduersum iaculum impediret, vt antequàm ille feriret rete, iste superaret. Hæc armatura sacrata erat Vulcano; ignis enim semper insequitur, ideòque cum* Retiario *componebatur, quia ignis & aqua semper inter se inimica sunt. Atqui eundem fuisse cum* Secutore Myrmillonem *patet, ex illo Quintiliani lib. 6. cap. 3. Et Pedo (inquit) de* Myrmillone *qui* Retiarium *consequebatur, nec feriebat, Viuum, inquit, capere vult.* Thrax *econtrariò videtur idem fuisse cum* Retiario, *ex illo Ciceronis de Prouinc. cons. Rex (inquit) Ariobarzanes Consulem vestrũ ad cædem faciendam tanquam aliquẽ* Thracem *conduceret, quippè qui occultè (quomodo diximus) ferire soleant. Addit autem ibidem Isidorus (vt omnia perstringam eadem opera Gladiatorum genera)* Equestrem *ludum cap. 53. qui Marti ob duellum sacrabatur, quale per Thessalos equites exhibuit Claudius apud Sueton. cap. 21. & cap. 56. Laqueatorum pugnam addit Isidorus, quorum erat fugientes iniecto laqueo impeditos prosternere, (nam sic lego, pro: prostare) amictos vmbone pelliceo. Denique c. 57. Velitum, qui vltro citróque tela eiectabant. sic dictorum siue à velitatione, siue à ciuitate Hetruscorum Velitr.*

189. de cœlo (quod aiunt) in cœnum.] *Vide inter Prouerbiales formulas Prolegomena nostra.*

190. illas manus quas ad Dominum extuleris.] *De manibus ad dominum extolli consuetis in sacrificio Christiano, vide libro de Orat. capite 3. & Adnotat. nostras ibidem num. 1. & 51.*

191. ex ore quo Amen in sanctum protuleris, &c.] *Eo quod additur:* εἰς αἰῶνας *alij dicere quam Christo, videtur loqui de Sacerdotibus, quos non pudebat Spectacula frequentare, quod etiam confirmatur ex præcedentibus verbis* exclamationes ille alicuius Prophetæ retractabit, *ac:* Psalmum secum comminiscetur, *quæ magis in illos quàm Laicos competunt. Atqui similem locum Irenæi quoque de illo* εἰς αἰῶνας *adnotauimus ad dictum lib. de Oratione num. 1. vbi de reliquis Missæ ceremonijs latissimè.*

CAP. XXVI.

192. Cur ergo non eiusmodi, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus:* Quòd dæmonijs fiant penetrabiles qui Spectacula adeunt.

193. Itaque in exorcismo, &c.] *De* Exorcismo *vide infra libro de Baptismo, qui etiam præmitti iam ab initio Ecclesia consueuit. Est autem exemplum, quod meritò à Spectaculis deterrere debeat, sicuti etiam id quod sequitur,* de linteo in somnis ostenso.

194. quid vitæ & morti.] *Quum istud non addatur apud Apostolum videtur alludere ad illud Ecclesiastici 33. Contra mortem vita. Vide idipsum infrà libro de Idololatria capite 13. n. 85.*

CAP. XXVII.

195. Odisse debemus istos conuentus, &c. *Titulum dedimus huic capiti:* Quòd odisse debeamus istos conuentus, in quibus nomen Dei blasphematur.

196. quotidiani in nos Leones expostulantur.] *Qua de re aliquid diximus Apolog. capite 40. num. 524. ad illud:* Christianos ad leonem. *Quod ipsum ijsdem verbis repetitur libro de Resurr. carnis. Paulopost lego ex MS.* Sint dulcia licet *pro eo quod erat corruptè:* licebit.

197. & benè saporatis.] *Similiter alicubi Ammianus: In vita (inquit) inuenti sunt asperi, vt neque igni neque* saporatis *indigeant cibis, sed radicibus herbarum agrestium, & semicruda cuiusuis pecoris carne vescantur. Atque adeò accedit sententia Turneb. adu. l. 28. capite 45. vt similiter legi debeat apud Maronem.*

Melle *saporatam* & meditatis frugibus offam.

Melle enim (vt ille rectè adnotauit) veteres in omni opere dulciario vti soliti, quum saccarum prisci non nouerint: pro quo etiam facit Auctor, eo quòd paulopost sequatur stillicidia mellis. *Legimus autem:* Ita & diabolus lethale quo conficit, *pro:* quod.

198. de libaeunculo venenato.] *Ego sic omninò scribendum existimo, pro:* liuacunculo; *vt à* libaudo *deriuetur vox noua.*

CAP. XXVIII.

199. Per suauitatem sagineotur eiusmodi, &c.] *Caput hoc tali titulo inscribimus:* Quòd à Christianis nulla debeat in hoc sæculo concupisci voluptas.

200. immò nimium stultus, si hoc existimas voluptatem.] *Paulo aliter, sed in eandem sententiam (quandoquidem etiam Philosophorum auctoritate nitatur) Lactant. l. 6. c. 20. Deus (inquit) idcircò virtutem dedit, vt expugnaret ac vinceret* voluptatem, *eámque egredientem, fines sibi datos infra præscriptum coerceret; ne hominem suauitatibus delinitum & captum ditioni suæ subijceret, ac sempiterna morte mulctaret.* Voluptas *oculorum varia & multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum quæ sunt in vsu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc Philosophi (Archytas nempè, Cato, Cicero) rectiss. sustulerunt. Aiunt enim multo esse præclarius, & homine dignius,* cœlum potius quàm cœlata intueri.

201. Philosophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati. &c.] *Fortaßis alludit ad Epicureos, qui quum summum bonum* voluptatem *dicerent, eam interpretatur Auctor*

Apolog. cap. 38. animi æquitatem *ex Cicer. l.* 1. *de Fin. bonorum. Eodem pertinet quod habet Lactantius l.* 3. *c.* 7. *Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet, item illud c. sequ. apud eundem: Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit voluptatem, quoniam sine illa securitas (quam Auctor* quietem & tranquillitatem *vocat) sine gaudium, communis est omnibus.*

202. Metas.] *Septem* Metis *(inquit Cassiodor. Variarum l.* 3. *c.* 51.*) omne certamen peragitur, in similitudinem hebdomadis reciproca. Ipsa vero* Metæ *secundum Zodiaci decanos ternas obtinent summitates, quas ad instar Solis celeres Quadrigæ peruagantur. Ars erat proinde (vti adnotauit Viues ad B. August. l.* 2. *de Ciuit. Dei c.* 6.*) non parua in equis rotisque flectendis ad finem* Metarum, *ne posterior dexteritate flectendi priorem anteuerteret. Atque adeò huc pertinet illud Propertij:*

Haud priùs infecto deposcit præmia cursu,
Septima quàm *Metam* tulerit antè rota.

Et illud Suetonij in Domitiano cap. 4. *supracitata; Circensium (inquit) die, quò faciliùs centum missus peragerentur, singulos à septenis spatijs ad quina corripuit. Qui etiam tradit in Claudio cap.* 21. *quòd Circum Maximum marmoreis carceribus (erant carceres, quibus equi coërcebantur ne longius progrederentur, Isidoro teste sæpedicto lib. c.* 32. *itique xij. numero, vti ex supradicta Circi descriptione manifestum est) auratisque* Metis, *quæ vtraque & tophina (id est ex vili topho lapide) & lignea antea fuerant, excoluerit. Quò haud dubiè spectat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. vlt. Quod Theatrum (inquit) humanis manibus exstructum operibus Dei poterit comparari? Magnis licet lapidum molibus exstruatur, crusta sunt montium, & auro licet tecta lacunaria refulgeant, astrorum fulgore vincentur. Sunt autem qui scribunt (& consentit dicta descriptio)* Metas *extructas fuisse in formam coni, seu strobi aliculi in acutum tendentis; ita dictas, quod in dimenso spatio sint constituta. Atque septem hæc spatia circum* Metas *(teste Isidoro vbi suprà capite* 37.*) creata signabantur. Atque hoc est quod dicit Plinius libro* 36. *capite* 27. *Est vilissima creta, qua Circum producere ad victoriæ notam instituerunt maiores. Quod quemodo factum, Cassiodorus loco citato memorat: Albo (inquit) linea non longè ab ostijs in vtrumque podium quasi regula directa producitur, vt quadrigis progredientibus inde certamen oriretur, ne dum semper proprè conantur elidere spectandi voluptatem, viderentur populo abrogare. Qui* Podium *vtrumque vocat locum spectaculis accommodatum instar pulpiti exporrecti, vt commodius spectare liceret.*

Cap. XXIX.

203. Iam nunc si putas, &c.] *Contrarium præcedenti titulum hic posuimus:* Quòd longè maiores voluptates à Deo contributas habeamus. *quale quid habet etiam B. Cypr. vlt. cap. l. de Spectacul. præterquàm quòd alias voluptates recenseat, quas licet capere ex sæculi huius cursu longè latiùs.*

204. quàm Dei patris & Domini reconciliatio, &c.] *Ista periodus ad beneficia Baptismi pertinet, de quibus omnibus latius lib. de Baptismo.*

205. quòd calcas Deos nationum, &c.] *Istud ad Gratiarum diuisiones pertinet, de quibus Apost.* 1. *Cor.* 12. *Alij quidem datur per spiritum sermo sapientiæ, quo* calcas *(vt Tertull. inquit)* Deos gentium; *alij fides sine operatio virtutum in eodem spiritu, qua* dæmonia expellis; *alij gratia sanitatum, qua* medicinas facit; *alij prophetia, qua* reuelationes petit; *alij discretio spirituum, qua* Deo viuit.

206. in his tibi ludos Circenses, &c.] *Pulchrè hic ad mores Christianos accommodat ea quæ ad* Circenses ludos *spectant,* cursus, tempora, metas, societatis signum, tubam, & palmam denique. *de quibus omnibus alicubi suprà, excepto* temporibus. *Quò pertinere videtur illud Cassiodori Variarum lib.* 3. *epist.* 51. *Nec vacat (inquit) quod viginti quatuor mensibus candidis huius certamen expeditur, vt dies noctisque horæ tali numero clauderentur. Quod ipsum quum obscurum sit, videtur sentire quòd singulis viginti quatuor mensibus renouari soleant* ludi Circenses.

207. Si Scenicæ doctrinæ delectant, &c.] *De his suprà late num.* 155. *Hic præterea exprimit in Scenis visitata,* litteras versus, sententias, cantica, voces, fabulas, *&* strophas, *& econtrario exhortatur ad cantica Ecclesiastica, quemadmodum etiam B. Chrisost. hom.* 2. *in Matth. de quibus aliquid diximus initio libri de Oratione num.* 1. *& plura Apolog. cap.* 39. *num.* 520. *quemadmodum & de* sacrarum litterarum commemoratione *ibidem num.* 501.

208. Vis & pugillatus & luctatus? &c.] *Plurali numero vsurpat vtrumque.* Pugillatus *autem voce vtitur & Plautus Captiuis, &* Luctatus *Plinius libro* 8. *capite* 21. *& libro* 32. *capite* 2. *Est autem similis locus apud B. Chrisost. hom.* 31. *in Ioannem, & in Psychomachia Prudentij, vbi aspicere est,* impudicitiam *seu libidinem* à castitate *seu pudicitia* deiectam; perfidiam *siue Idololatriam* cæsam à fide; sæuitiam *iræ nomine* à misericordia, *quam patientiam ille vocat,* contusam: petulantiam *denique luxuriæ titulo,* à modestia, *qua & sobrietas,* obumbratam. *Sic enim lego prorsus pro eo quod erat:* adumbratam.

209. Vis autem & sanguinis, &c.] Sanguinis *à Christo effusi memoriam obijcit sanguinarijs voluptatiam.*

Cap. XXX.

210. Quale autem Spectaculum in proximo est, &c.] *Postremum hoc caput inscripsimus:* Quòd multo ampliora Spectacula sint Christianis iudicij die exspectanda. *Quem quemodo Tertullianus in proximo esse dicat, alibi, ni fallor, libris aduersus Marcionem latiùs, ne hic prolixiores simus. B. Cyprian. sub finem libri de Spectaculis, hortatur Christianos ad Spectacula miraculorum cæli & redempti mundi, nisi quòd etiam addat postremo loco, diabolum illum qui totum* detriumphauerat *mundum, sub pedibus Christi iacentem spectandum iri; quod hic etiam infra insinuat.*

211. quale regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Ierusalem?] *Istud fortassis ad errorem Millenariorum pertinet, de quo latius inter errores Tertulliani nostri in Prolegomenis, quemadmodum & illud quod subijcit:* de tot sæculi natiuitatibus.

212. Item Præsides, persecutores Dominici nominis, &c.] *Tum ex hoc loco tum ex superiori, de quo suprà num.* 146. *patet librum hunc in ipsa persecutione Christianorum conscriptum fuisse. Legimus autem ex MS.* insultantibus contrà Christianis *pro eo quod erat corruptiss.* Christianos.

213. quibus animas aut nullas, &c.] *De duobus his Philosophorum erroribus latius lib. de Anima, & de Resurr. carnis aliquid etiam diximus de postremo, Apolog. integro capite* 48.

214. non ad Rhadamanti, nec ad Minois.] *De his etiam diximus Apolog. cap.* 23. *num.* 368. *vbi similis est locus.*

215. non in gymnasijs.] Gymnici ludi *locus (inquit lib.* 18. *suprà dicto Isid. cap.* 17.*)* Gymnasium *dicebatur, vbi exercebantur Athletæ, & cursorum velocitas comprobabatur: ita dictum, quòd iuuenes nudi exercerentur. Hinc accidit, vt omnium propè Artium exercitia* Gymnasia *dicantur. Sic & Cassiodorus Variarum lib.* 5. *epist* 23. *Ostentent (inquit) iuuenes nostri bellis, quod in* Gymnasio *didicere virtutis: Schola Martia mittat examina.*

216. Hic est ille (dicam) fabri aut quæstuarij filius,] *Omninò sic lego, pro:* quæstuariæ. *Neque enim legitur vsquam Christus nisi* fabri filius, *nempè Matth.* 13. *vbi vox Græca non modo* fabrum, *sed &* quæstuarium *significat. At qui de* Discentibus, *pro discipulis, alibi.*

217. vel hortulanus detraxit, ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur.] *Ironica hæc videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum verè passum negant, Marcionem nempè, Cerdonem eius magistrum, & ante eos Basilidem, & Simonem Magum.*

218. & vtraque cauea.] *Intelligit* caueam *& Theatri, & Amphitheatri. De* Cauea *Theatri Scauri meminit & Plinius*

nius l. 36. c. 17. & media caueæ *mentionem facit Sueton. in Claudio cap. 21. & Virgilius dixit : totum* caueæ *consessum. Qui omnes videntur accipere* caueam *pro altiori parte Theatri, in qua erat consessus spectantium ; & similiter Cassiodorus l. 4. Variarum epist. 52. his verbis ;* Caueas *illas saxis pendentibus absiditas, ita iuncturis absconditis in formas pulcherrimas conuenisse, vt cryptas magis excelsi montis crederes, quàm aliquid fabricatum esse iudicares. Sic etiam Cicero lib. de Senect. de eo qui in prima* cauea *spectat, & eo qui in vltima. Verùm Auctor hoc loco & Chrisost. hom. de Kalendis, item August. l. 1. de Consens. Euang. c. 37.* Caueam *accipiunt pro area in medio Theatri aut Amphitheatri, ad imitationem* caueæ *ferarum vndique clausa, primùm claustris seu claustris ligneis, deinde ferreis, denique & euripis, vti suprà diximus c. 8.*

ARGVMENTVM LIBRI DE IDOLOLATRIA
Per Iacobvm Pamelivm.

POST *librum de Spectaculis æditum (vti infrà patet cap. xiij.) quantumuis adhuc durante persecutione, cupiens Tertullianus etiam reliquas Idololatriæ species in vniuersum tollere hunc sibi conscribendum putauit, ne diutiùs Christiani ignorantia crassa laborarent, existimantes in solo Idolorum cultu Idololatriam consistere.*

Imprimis autem docet omnia crimina in Idolalatriæ crimine, & in omnibus Idololatriam deprehendi. I.

Deinde in multas venas eam defundi, & multifariam seruos Dei subuertere. II.

Ita ad originem Idololatriæ, & interpretationem vocabuli descendens, Idola esse ostendit habenda, non solùm hominis effigie consecrata, sed quæcumque simulacra. III.

Agens deinde aduersus confectores Idolorum Christianos, ostendit tam fieri quàm coli prohibita Idola. IIII.

Neque se excusare illos posse prætextu operationis manuum ab Apostolo præscriptæ, quæ intelligitur de Artibus quas Ecclesia Dei recipit, neque à Deo sunt prohibitæ. V.

Maximè quòd renuntiantes Diabolo & angelis eius, illis repudium dixerimus; quippe quibus plures Deos, eósque falsos facto confiteantur, atque adeò eosdem colant, qui faciunt vt coli possint. VI.

Quòd denique zelus fidei prohibeat Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, adtollere ad Deum Patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare, eásque admouere corpori Domini quæ Dæmonijs corpora conferunt; multò verò magis in Ordinem Ecclesiasticum adlegi artifices Idolorum, quorum manus potius amputandæ, quibus quotidie corpus Christi lacessunt, quibus Domini corpus scandalizatur. VII.

Eandem esse rationem fabricæ templi, aræ, ædiculæ, domus, in honorem Idolorum, siue expressionem in bractea, aut insignibus eorundem. VIII.

Deinceps Professiones Astrologorum, Mathematicorum, Magorum, Idololatriæ obnoxias esse tradit. IX.

Item & Ludimagistros, ceterósque litterarum professores adfines esse multimodæ Idololatriæ, qui eorumdem solemnia obseruent, quum etiam fidelium sit magis discere quàm docere litteras. X.

Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad Idololatriam pertinent. XI.

Et verò necessitates humanas minimè prædicta omnia excusare, quòd fidei semel obsignatæ sint contraria, atque adeò propter Dominum derelinquenda Apostolorum exemplo. XII.

Porrò non solùm à sacrificijs & sacerdotijs Idolorum & Spectaculis (de quibus alio volumine) sed & à festis illorum diebus abstinendum, etiam extraordinarijs. XIII.

Neque in his placere nos ethnicis posse, vt eos lucrifaciamus, quòd nomen Dei blasphemetur, quando Saturnalia, Ianuaria, idque genus alia à Christianis frequentantur; quum ipsi econtrariò non octauo quoque die Dominicum diem, non Pentecosten, immò nullam Christianorum solemnitatem obseruent. XIIII.

Immò neque sollemnibus Cæsarum tabernas, seu ianuas Christianorum lucernis ornandas, aut laureis coronandas, tum quòd omnis Idololatria ab hominum cultura cœperit, & ipsos Deos Nationum homines retrò fuisse constet, tum quòd & Ostiorum dij varij apud Romanos, tum denique quòd Magistratibus subditos quidem esse oporteat, sed intra limites Christianæ disciplinæ. XV.

XVI. *Aliud esse iudicium de communibus aut priuatis solemnitatibus & sponsalium, & nuptiarum, nisi quis intersit illorum Idolorum sacrificijs.* D

XVII. *Neque verò etiam seruis licere ministros esse Idololatriæ.*

XVIII. *Omnem item superfluum vestium ornatum & honorum apparatum, maximè qui idololatriæ dicatus sit, ab initio in diaboli pompa damnatum esse.*

XIX. *Item & militiam, cui necessitas sit immolationum vel capitalium iudiciorum, eámque in qua militandum sit sub signo diaboli, cui non conuenit cum signo Christi.*

XX. *Quum autem conuersatio diuinæ disciplinæ etiam verbis pericliteтur, ne Idola Deos vocemus interdictum; item & deierationem omnem exempli gratia; Me Hercule, Me Dius fidius, & similia.*

XXI. *Perinde etiam esse, siue iuret quis per Idola siue ab alio adiuratus adquiescat, siue per litem dicat, Iupiter tibi sit iratus, siue respondeat: Immò tibi.*

XXII. *Æquè etiam benedici per Deos Nationum Christo initiatum non debere permittere; exempli gratia, si eleemosynam accipiens Deos suos propitios ethnicus imprecetur, respondendum, Dei caussa id factum esse.*

XXIII. *Postremò neque pecuniam ab ethnicis mutuantes Christianos iuratos cauere posse, quum æquè stylo & scripto, etiam alio dictante, atque verbo Christus negetur.*

XXIIII. *Epilogo denique breui concludit, inter hos scopulos, inter hæc vada & freta Idololatriæ, velificare debere fidem Dei tutam & securam.* E

Ceterùm hunc librum verè Tertullianicum esse, vel ex eo constat, quòd his verbis citet supradictum Spectaculorum librum c. xiij. De Spectaculis autem & voluptatibus eiusmodi, suum iam volumen impleuimus. *Viderunt etiam iam olim olim B. Cyprian. qui adinstar conscripsit librum de Idolorum vanitate, & B. Isidorus, qui Etymol. lib. 8. cap. vlt. verbis ipsis vtitur c. 3. huius libri, vbi agit de vocabuli Idoli interpretatione. Quòd itaque Trithemius & Politianus hunc prætererierint, hinc factum, quòd nuspiam exemplar MS reppererint. Certè Gagnæus sua æditione ex MS. Gallico codice illum edidit, & post illum ex Britannico Lelandi codice quàm accuratiss. per Sigismundum Gelenium castigatus est, vsque adeò vt vix vllus hiatus, aut corruptus superfit locus. De qua eius diligentia tanto magis nobis congratulandum, quòd nullus etiam mihi MS. codex contingere potuerit. Nostris interim Adnotationibus haud parum illustratus, Deo fauente, nunc primum prodit.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE IDOLOLATRIA LIBER. F

Cap. I.

PRINCIPALE [1] crimen generis humani, summus seculi reatus, tota causa iudicij, Idololatria. Nam etsi suam speciem tenet vnumquodque delictum, & si suo quoque nomine iudicio destinatur, in Idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce, Idololatres, idem homicida est. Quæris quem occiderit? si quid ad elogij ambitionem facit, non extraneum nec inimicum, sed seipsum. Quibus insidijs? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quoquot Idololatrijs. Qui negat Idololatren perisse, is negabit Idololatren homicidium fecisse. Proinde adulterium, & stuprum in eodem recognoscas: nam qui falsis deis seruit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic & in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus & constupratus incedit? [2] Atque adeò scripturæ sanctæ stupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alij debitum deneget, & vtique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. At enim Idololatria Deo fraudem facit, honores illi suos denegans, & conferens alijs, vt fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quàm stuprum atque adulterium mortem [3] adferunt, iam in his æquè Idololatria de homicidij reatu non liberatur. Post talia crimina,

Ezech. 23.

tam

tam exitioſa, tam deuoratoria ſalutis, cetera quoque ad aliquem modum, & ſeorſum proinde diſpoſita, in Idololatria conditionem ſuam repræſentant. In illa & concupiſcentiæ ſeculi. Quæ enim Idololatriæ ſolennitas ſine ambitione cultus & ornatus? In illa laſciuiæ & ebrietates, cùm plurimùm victus & ventris & libidinis cauſa frequentantur. In illa iniuſtitia. Quid enim iniuſtius ea quæ iuſtitiæ patrem neſcit? In illa etiam vanitas, quum tota eius ratio vana ſit: in illa mendacium, quum tota ſubſtantia eius mendax ſit. Ita fit, vt omnia in Idololatria, & in omnibus Idololatria deprehendatur. Sed & aliàs quum vniuerſa delicta aduerſus Dominum ſapiant, nihil autem quod auerſus Dominum ſapiat, non dæmonijs & immundis ſpiritibus deputetur, quibus Idola mancipantur: ſine dubio Idololatriam admittit, quicunque delinquit: id enim facit quod ad Idolorum [4] mancipes pertinet.

Cap. II. [Sed [5] vniuerſa nomina criminum diſcedant in operum ſuorum proprietates, remaneat Idololatria in eo quod ipſa eſt: ſufficit ſibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples ſubſtantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tot venas defundit, vt de hoc cùm maximè materia ſuſcepta ſit, quot modis nobis præcauenda ſit Idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam ſeruos Dei nec tantùm ignorata, ſed etiam diſſimulata ſubuertit. Plerique Idololatriam ſimpliciter exiſtimant his ſolis modis interpretandam, Si quis aut incendat, aut immolet, [6] aut polluceat, aut ſacris aliquibus aut ſacerdotijs obligetur: quemadmodum ſi quis exiſtimet adulterium in oſculis, & in amplexibus, & in ipſa carnis congreſſione cenſendum: aut homicidium in ſola ſanguinis profuſione, & in animæ ereptione reputandum. At enim Dominus quàm extenſiùs iſta diſponat certi ſumus, cùm adulterium etiam in concupiſcentia deſignat, *Matth. 5.* ſi oculum quis impegerit libidinoſè, & animam commouerit impudicè: cùm [7] homicidium etiam in verbo maledicti vel conuicij iudicat, *Ibid.* & in omni impetu iræ, & in negligentia charitatis in fratrem. Sicut Ioannes docet homicidam eſſe qui oderit fratrem. *1. Ioan. 3.* Alioquin in modico conſiſteret, & diaboli ingenium de malitia, & Dei Domini de diſciplina, qua nos aduerſus diaboli altitudines munit, ſi in his tantùm delictis iudicaremur, quæ etiam nationes decreuerunt vindicanda. Quomodo abundabit iuſtitia noſtra ſuper Scribas & Phariſæos, *Matth. 5.* vt Dominus præſcripſit, niſi abundantiam aduerſariæ eius, id eſt iniuſtitiæ perſpexerimus? Quod ſi caput iniuſtitiæ Idololatria eſt, prius eſt vti aduerſus abundantiam Idololatriæ præmuniamur, dum illam non ſolùm manifeſtis recognoſcimus.

Cap. III. [Idolum [8] aliquandiu retrò non erat. Prius quàm huius monſtri artifices ebuliſſent, ſola [9] templa & vacuæ ædes erant, ſicut in hodiernum quibuſdam locis vetuſtatis veſtigia permanent. Tamen Idololatria agebatur, non in iſto nomine, ſed in iſto opere. Nam & hodie extra templum & ſine Idolo agi poteſt. At vbi artifices ſtatuarum & imaginum, & omnis generis ſimulacrorum diabolus ſeculo intulit, rude illud negocium humanæ calamitatis, & nomen de Idolis conſequutum eſt, & profectum. Exinde iam caput facta eſt Idololatriæ ars omnis quæ Idolum quoquomodò edit. Neque enim intereſt, [10] an plaſtes effingat, an cælator exſculpat, an Phrygio detexat: quia nec de materia refert, an gypſo, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur Idolum. Quando enim & ſine Idolo Idololatria fiat: vtique cùm adeſt Idolum nihil intereſt quale ſit, qua de materia, qua de effigie, ne qui putet id ſolum Idolum habendum, quod humana effigie ſit conſecratum. Ad hoc neceſſaria eſt vocabuli interpretatio. εἶδος [11] Græcè formam ſonat, ab eo per diminutionem εἴδωλον deductum, æquè apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula Idolum ſe dici expoſcit. Inde Idololatria omnis circa omne Idolum famulatus & ſeruitus. Inde & omnis Idoli artifex, eiuſdem & vnius eſt criminis: niſi parum Idololatriam populus admiſit, quia [12] ſimulacrum vituli, & non hominis ſibi conſecrauit.

Ca. IIII. [[13] Idolum tam fieri quàm coli Deus prohibet. Quanto præcedit vt fiat quod coli poſſit, tanto prius eſt ne fiat ſi coli non licet. Propter hanc cauſam ad eradicandam ſcilicet materiam Idololatriæ, lex diuina proclamat: *Exod. 32.* Ne [14] feceritis Idolum. Et coniungens, Neque ſimilitudinem eorum quæ in cœlo ſunt, & quæ in terra, & quæ in mari. Toto mundo eiuſmodi artibus interdixit ſeruis Dei. [15] *Ibid. 20.* Anteceſſerat enim hoc prædicens Enoch omnia elementa, omnem mundi ſenſum, quæ cœlo, quæ mari, quæ terra continentur, in Idololatriam verſuros dæmonas, & ſpiritus deſertorum angelorum, vt pro Deo aduerſus Dominum conſecrarentur. Omnia igitur colit humanus error, præter ipſum omnium conditorem. Eorum imagines Idola, [16] imaginum conſecratio Idololatria. Quicquid Idololatria committit, in artificem quemcunque & cuiuſcunque Idoli deputetur neceſſe eſt. Denique idem Enoch ſimul & cultores Idoli & fabricatores in comminatione prædamnat. Et rurſus: Iuro vobis peccatores, quòd in diem ſanguinis perditionis pœnitentia parata eſt. Qui ſeruitis lapidibus, & qui imagines facitis aureas, & argenteas, & ligneas, & lapideas, & fictiles, & ſeruitis phantaſmatibus, & dæmonijs, & ſpiritibus infamibus, & omnibus erroribus non ſecundum ſcientiam, nullum ab ijs inuenietis auxilium. Eſaias verò: Teſtes, ait, vos eſtis, ſi eſt Deus abſque me. *Iſai. 44.* Et non erant tunc qui fingunt & exſculpunt, omnes vani qui faciunt libita ſibi, quæ illis non proderunt. Et deinceps tota illa pronunciatio, qua in artifices, qua in cultores deteſtatur, cuius clauſula eſt, [17] Cognoſcite quòd cinis ſit cor illorum, & errant, & nemo animam ſuam liberare poſſit. Vbi *Pſal. 113.* æquè Dauid, Et [18] tales fiant, inquit, qui faciunt ea. Et quid ego modicæ memoriæ homo vltrà quid ſuggerem, quid recolam de ſcripturis; quaſi aut non ſufficiat vox Spiritus ſancti, aut vltrà deli-

berandum sit, an maledixerit atque damnauerit Dominus ipsos priùs artifices eorum, quorum cultores maledicit & damnat? D

CAP. V.

[[19] Planè impensiùs respondebimus ad excusationes huiusmodi artificum, quos nunquam in domum Dei admitti oportet si quis eam disciplinam norit. Iam illa objici " solita vox: Non habeo aliud quo viuam: districtiùs repercuti potest, Viuere ergo habes. Quid ti- " bi cum Deo est? si tuis legibus. Tum quod & de scripturis audent argumentari: dixisse Apostolum, vt [20] quisque fuerit iouentus, ita & perseueret: possumus igitur omnes in peccatis perseuerare ex ista interpretatione. Nec enim quisquam nostrum non peccator inuentus est, cùm Christus non alia ex causa descenderit, quàm peccatorum liberandorum. Item: eundem præcepisse dicunt secundum suum exemplum, vt manibus vnusquisq; operetur ad victum. Si hoc præceptũ ab omnibus manibus defendatur, credo & [21] fures balnearios manibus suis viuere, & ipsos latrones manibus agere quo viuant. Item falsarios vtique non pedibus, sed manibus operari malas litteras. Histriooes verò non manibus solis, sed totis membris victum elaborare. Pateat igitur Ecclesia omnibus, qui manibus, & suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium quas Dei disciplina non recipit. Sed ait quidam aduersus similitudinis interdictæ propositionem, [22] Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit? Seorsum figuræ quæ dispositioni alicui arcanæ præstruebantur, non ad erogationem legis, sed ad exemplarium causæ suæ. Alioquio si hæc vt aduersarij legis interpretemur, nunquid & oos, qood & Marcionitæ, incoostantiam adscribimus omnipotenri, quem illi hoc modo destruunt vt mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam effigiem ærei serpentis suspensi in modum, [23] figuram designasse Dominicæ crucis à serpentibus, id est ab angelis diaboli liberaturæ nos, dum per semetipsam diabolum, id est, serpentem interfectum suspendit, siue quæ alia figuræ istius expositio dignioribus reuelata est, dummodò Apostolus affirmet omnia tunc figuratè populo accidisse: benè quod idem Deus qui lege vetuit similitudinem fieri, extraordinario præcepto serpentis similitudinem interdixit. Si eundem Deum obseruas, habes legem eius, Ne feceris similitudinem. Si & præceptum factæ postea similitudinis respicis, & tu imitare Moysen, Ne facias aduersus legem simulacrum aliquod, nisi & tibi Deus iusserit. E

1. Cor. 7.
1. Cor. 4.
1. Thess. 4.
Num. 21.
1. Cor. 10.
Exod. 20.

CAP. VI.

[[24] Si nulla lex Dei prohibuisset Idola fieri à nobis, nulla vox Spiritus sancti fabricatoribus Idolorum non minus quàm cultoribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis aduersas esse fidei eiusmodi artes. Quomodo enim renunciauimus diabolo & angelis eius, si eos facimus? Quod repudium diximus his, non dico cum quibus, sed de quibus viuimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus [25] exhibitionis nostræ gratia obligati sumus? Potes lingua negasse, quod manu confiteris? Verbo destruere, quod facto struis? Vnum Deum prædicare, qui tantos efficis? Verum Deum prædicare, qui falsos facis? Facio (ait quidam) sed non colo. quasi ob aliam causam colere non audeat, nisi ob quam & facere oon debeat, scilicet ob Dei offensam vtrobique. Imò tu colis, qui facis vt coli possint. Colis autem non spiritu [26] vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio: nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quàm sacerdos, cùm per te habeant sacerdotem. Diligentia tua numen illorum est. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatiorem & [27] auratiorem & maiorem hostiam cædis, salutem tuam.

CAP. VII

[[28] Tota die ad hanc partem zelus fidei perorabit ingemens Christianum ab [29] Idolis in Ecclesiam venire, de aduersaria officina in domum Dei venire, [30] attollere ad Deum patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare quæ foris aduersus Deum adorantur, eas [31] manus admouere corpori Domini, quæ dæmonijs corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab [32] alijs manibus accipiant quod contaminant, sed etiam ipsæ tradunt alijs quod contaminauerunt. [33] Adleguntur in ordinem Ecclesiasticum artifices Idolorum. Prò scelus! Semel Iudæi Christo manus intulerunt, isti [34] quotidie corpus eius lacessunt. O manus præcidendæ! Viderint iam an per similitudinem dictum sit, Si te manus tua scandalizat, amputa eam. Quæ magis amputandæ, quàm in quibus Domini corpus scandalizatur? F

CA. VIII

[[35] Sunt & aliæ complurium artium species, quæ etsi non contingunt Idolorum fabricationem, tamen ea sine quibus Idola nil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt, an extruas vel exornes, si templum, si aram, si ædiculam eius instruxeris, si bracteam expresseris, aut insignia, aut etiam domum fabricaueris. Maior est eiusmodi opera, quæ non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis extenditur, habent & alias species, quæ sine exorbitatione disciplinæ, id est, sine Idoli confectura opem victus præstent. Sic [36] albarius tector & tecta sarcire, & tectoria inducere, & [37] cisternam liare, & [38] cymatia distendere, & multa alia ornamenta præter simulacra parietibus incrustare. Scit & pictor & marmorarius, & ærarius, & quicunque cælator, latitudines suas vtique multo faciliores. [39] Nam qui signum describit, quanto faciliùs abacum linit? [40] Qui de tilia Martem exsculpit, quanto citiùs armarium compingit? Nulla ars non alterius artis, aut mater, aut propinqua est. Nihil alterius vocat. Tot sunt artium venæ, quot hominuum concupiscentiæ. Sed de [41] mercedibus & manuspretijs interest. Proinde interest & de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa & ædes Idolis ædificantur? Domus verò & prætoria & balnea & insulæ

quantę

A quantæ? [42] Soccus & baxa quotidie deaurantur, Mercutius & Serapis non quotidie. Sufficiant ad quæstum artificiorum, frequentiores omni superstitione luxuria & ambitio. [43] Lances & scyphos faciliùs ambitio, quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quàm solemnitas erogat. Cùm igitur ad hæc artificiorum genera cohortemur, quæ Idolum quidem, & quæ Idolo competunt, non attingant, sint autem & hominibus communia sæpè quæ & Idolis, hoc quoque cauere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem Idolorum postuletur. Quòd si concesserimus, & non remedijs tam vsitatis egerimus, non puto nos à contagio Idololartiæ vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore & vsu dæmoniorum deprehenduntur. [[44] Animaduertimus inter Artes etiam professiones quasdam obnoxias Idololatriæ. [45] De Astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus prouocauit defendens sibi perseuerantiam professionis istius, paucis vtar. Non allego quòd Idola honoret: [46] quorum nomina cœlo inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addixit: quòd propterea homines noo putant Deum requirendum, præsumentes stellarum nos [47] immutabili arbitrio agi. Vnum propono, Angelos esse illos desertores Dei, [48] amatores fœminarum, [49] proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos à Deo. O diuina sententia vsque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt! [50] Expelluntur Mathematici sicut angeli eorum. [51] Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis, sicut cœlum & angelis eorum. Eadem pœna est exilij discipulis & magistris. [52] Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt. Scimus Magiæ & Astrologiæ inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes natum Christum annunciaueruot, primi munerauerunt. Hoc nomine Christum (opinor) sibi obligauerunt. Quid tum? Ideò nunc & Mathematicis patrocinabitur illorum Magorum religio? [53] De Christo scilicet est mathesis hodie, stellas Christi, non Saturni & Martis & cuiusque ex eodem ordine mortuorum

Cap. ix. — *Gen. 6.* — *Matth. 2.*

B obseruat & prædicat. At [54] enim scientia ista vsque ad Euangelium fuit concessa, vt Christo edito nemo exinde natiuitatem alicuius de cœlo interpretetur. Nam & thus illud & myrrham & aurum ideò infanti tunc Domino obtulerunt, quasi clausulam sacrificationis & gloriæ secularis, quam Christus erat adempturus. Quod ijsdem Magis somnium sine dubio ex Dei voluntate suggessit, vt irent in sua, sed alia non qua venerant via, id est ne pristina secta sua incederent: ne illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est etiam ignorans alia via digressos, quoniam & qua veneraot ignorabat. Adeò viam tectam & disciplinam intelligere debemus. Itaque magis præceptum, exinde aliter incederent. Sic [55] & aliam illam speciem Magiæ quæ miraculis operatur, etiam aduersus Moysen æmulata, patientia Dei traxit ad Euangelium vsque. Nam exinde & Simon Magus iam fidelis, quoniam aliquid adhuc de [56] circulatoria secta cogitaret, vt scilicet inter miracula professionis suæ etiam Spiritum sanctum per manuum impositionem enundinaret, maledictus ab Apostolis de fide eiectus est: & alter Magus qui cum Sergio Paulo, quoniam ijsdem aduersabatur Apostolis, luminum amissione multatus est. Hoc & Astrologi retulissent credo, si quis in Apostolos incidisset. Attamen cùm Magia punitur, cuius est species Astrologia, vtique & species in genere damnatur. Post Euangelium nusquam inuenias [57] aut sophistas, aut Chaldeos, aut incantatores, aut coniectores, aut Magos, nisi planè punitos. Vbi sapiens, vbi [58] litterator, vbi conquisitor huius æui? Nónne infatuauit Deus sapientiam huius seculi? Nihil scis Mathematice, si nesciebas te futurum Christianum. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quæ aliorum [59] climacterica præcauit, Non est tibi pars neque sors in ista ratione. Non potest regna cœlorum sperare, [60] cuius digitus aut radius abutitur cœlo. [[61] Quærendum autem est etiam de ludimagistris, sed

Exod. 7. — *Act. 8.* — *Ibid. 17.* — *1. Cor. 1.* — *Act. 8.* — *Cap. x.*

C & ceteris professoribus litterarum. Imò noo dubitandum affines illos esse multimodæ Idololatriæ. Primùm quibus necesse est Deos Nationum prædicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quæque eorum enunciare, tum solennia festáque eorundem obseruare, vt quibus vectigalia sua suppetant. Quis ludimagister, si [62] non tabularia Idolorum, quinquatria tamen frequentabit? Ipsam [63] primam noui discipuli stipem Mineruæ & honori & nomini consecrat, vt etsi non prophanatus alicui Idolo, verbotenus de Idolothyto esse dicatur, pro Idololatra vitetur. quid minus est inquinamenti eo quod præstat quæstus & nominibus & honoribus Idolo nuncupatus? [63] tam Minerualia Mineruæ, quàm [64] Saturnalia Saturni, quæ etiam seruiculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam strenæ captandæ, & [65] septimontium, & brumæ, & caræ cognationis honoraria exigenda omnia, flore scholæ coronandæ. [66] Flaminicæ & [67] ædiles sacrificant Ceteri, [68] schola hooorarur ferijs. Idem fit Idoli natali, omnis diaboli pompa frequentatur. Quis hæc competere Christiano existimabit, nisi qui putabit conuenire etiam non magistro? Scimus dici posse, Si docere litteras Dei seruis non licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis instituererur ad prudeotiam interim humanam, vel ad quemcunque sensum vel actum, cùm instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus secularia studia, sine quibus diuina non possunt. Videamus igitur necessitatem litteratoriç eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari, fideles magis discere quàm docere litteras capit. Diuersa est enim ratio discen-

di & docendi. Si fidelis litteras doceat insertas Idolorum prædicatione, sine dubio dum docet, commendat: dum tradit, affirmat: dum commemorat, testimonium dicit. [69] Deos ipsos hoc nomine obsignat, [70] cùm lex prohibeat (vt diximus) deos pronunciari, & [71] nomen hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo fides ædificatur ab initijs eruditionis. Quære an Idololatriam committat, [72] qui de Idolis catechizat. At cùm fidelis hæc discit, si iam sapit qui sit, neque recipit, neque admittit, multo magis si nundum sapit. Aut vbi cœperit sapere, prius sapiat oportet quod priùs didicit, id est de Deo & fide. Proinde illa respuet nec recipiet. Et erit tam tutus quàm qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, qui aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere quàm non discere, quanto & reliqua scholarum de [73] publicis proprijs solennitatibus inquinamenta faciliùs discipulus fidelis non adibit, quàm magister non frequentabit. [[74] Degenerabimus si cetera delictorum recogitemus, in primis cupiditatem radicem omnium malorum, [75] qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi: quamuis & Idololatria ab eodem Apostolo dicta sit cupiditas, tum mendacium cupiditatis ministrum. Taceo de periurio, quando ne iurare quidem liceat. Negotiatio seruo Dei aptata est? Ceterum si cupiditas abscedat, quæ est causa adquirendi: cessante causa adquirendi, non erit necessitas negotiandi. [76] Sit nunc aliqua iustitia quæstus secura de cupiditatis & mendacij obseruatione, in crimen offendere Idololatriæ eam opinor, quæ ad ipsam Idolorum animam & spiritum pertinet, quæ omne dæmonium saginat an non illa principalis Idololatria viderint si eædem merces, [77] thura dico & cetera peregrinitatis sacrificium Idolorum. Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, [78] nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ vsui sunt. Certè cùm pompæ, cùm sacerdotia cùm sacrificia Idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibúsve instruuntur, quid aliud quàm procurator Idolorum demonstraris? Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controuersiam fieri. Grauiora delicta quæque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt obseruationis, vt non ab his tantùm abscedamus, sed & ab ijs per quæ fiunt. Licet enim ab alijs fiat, non interest si per me. In nullo necessarius esse debeo alij, cùm facit quod mihi non licet. Ex hoc quod vetor facere, intelligere debeo curandum mihi esse ne fiat per me. Denique in alia causa non leuioris reatus præiudicium istud obseruo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, alijs ad eam rem nihil aut operæ aut conscientiæ exhibeo. Nam quòd ipsam carnem meam à lupanaribus segregaui, agnosco me neque lenocinium, neque id genus lucrum alterius causa excercere posse. Sic & homicidij interdictio ostendit mihi [79] lanistam quoque ab [80] Ecclesia arceri: nec per se non faciet quod faciendum alijs subministrat. Ecce magis proximum præiudicium. Si publicarum victimarum redemptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum in Ecclesia putabis? Non opinor, nisi si quis & de thurario dissimulabit. scilicet ad alios peruenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si antequàm Idola in seculo essent, his mercibus adhuc informis Idololatria transigebatur, si & nunc fere sine Idolo opus Idololatriæ incendijs odorum perpetratur, ecquid maioris operæ & erga dæmonia thuratius: nam faciliùs sine Idololatria quàm sine thuratij merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus, quo ore Christianus thurarius si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet, & [81] exsufflabit quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si excluserit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facilè debuit de eo impetrare quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quæ quid aut instruendis aut formandis Idolis administrat, carere poterit titulo Idololatriæ: nisi si aliud omninò interpretemur, Idololatriam, quàm famulatum Idolorum colendorum. [[82] Malè nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis supplaudimus, si [83] post fidem obsignatam dicimus, Non habeo quo viuam. Iam hic enim pleniùs illi abruptæ propositioni respondebo, Serò dicitur. Ante enim fuit deliberandum ex similitudine prouidentissimi [84] ædificis illius, qui priùs sumptus operis cum viribus suis supputat, ne vbi cœperit defunctus postea erubescat. Sed & nunc habes dicta Domini exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis? Egebo. Sed fœlices egenos Dominus appellat. Victum non habebo: Sed [85] nolite, inquit, cogitare de victu. Et vestitus habemus exemplum lilia. Substantia mihi opus erat: Atquin omnia vendenda sunt, & egentibus diuidenda. Sed filijs & posteritati prouidendum. Nemo aratro manum imponens & retrò spectans aptus est. [86] Opera conditionalis eram. Nemo duobus dominis seruire potest. Si vis Domini discipulus esse, crucem tuam tollas, & Dominum sequaris necesse est, id est, angustias & cruciatus tuos, [87] vel corpus solum, quod in domum Christi est. Parentes, coniuges, liberi propter Deum relinquendi erunt. De artibus & negotiationibus, & de professionibus etiam liberorum & parentum causa dubitas. Iam tunc demonstratum est nobis & pignera, & artificia, & negotia propter Dominum derelinquenda, cùm Iacobus & Ioannes vocati à Domino & patrem nauémque derelinquunt. Cùm Matthæus de teloneo suscitatur. Cùm etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. Nemo eorum quos Dominus allegit, Non habeo dixit quo viuam. Fides famen non timet. Sic etiam famem non

minus

Cap. XI. Cap. XII. Matth. 5. Matth. 6. Ibid. Matth. 9. Luc. 9. Matth. 6. Ibid. 16. Mart. 10. Matth. 4. Matth. 9. Matth. 8.

D E F

A minus sibi contemnendam propter Deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque hæc adimpleuit? Sed [88] quæ penes homines difficilia penes Deum facilia. Sic tamen nobis de mansuetudine & clementia Dei blandiamur, vt non vsq; ad Idololatriæ adfinitates necessitatibus largiamur. [[89] Sed omnem adflatum eius vice pestis etiam de longinquo deuitemus, non in his tantùmq; præmisimus, sed in vniuersa setie humanę superstitionis, siue deis suis, siue defunctis, siue regibus mancipatæ, vt ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modò per sacrificia & sacerdotia, modò per spectacula, & hoc genus, modò per festos dies. Sed de sacrificijs & de sacerdotijs quid loquar? De [90] Spectaculis autem & voluptatibus eiusmodi suum iam volumen impleuimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus, & alijs extraordinarijs solennitatibus, quas interdum lasciuiæ, interdum timiditati nostræ subscribimus aduersus fidei disciplinam [91] cõmunicantes nationibus in Idolicis rebus. De hoc quidem primo cõsistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi seruus Dei debeat, siue habitu, siue victu, vel quo alio genere lætitiæ earum. Gaudere cum gaudentibus, & lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab Apostolo ad vnanimitatem cohortante. Ceterùm ad hæc, nihil communionis est lumini & tenebris, [92] vitæ & morti: aut scindimus quod est scriptum: Seculum gaudebit, vos verò lugebitis. Si cum seculo gaudemus, verendum est ne cum seculo & lugeamus. Seculo autem gaudente lugeamus, & seculo postea lugente gaudebimus. Sic [93] & Lazarus apud inferos in sinu Abrahæ refrigerium consecutus, contrà diues in tormento ignis constitutus, alternas malorũ & bonorum vices æmula retributione compensant. [94] Sunt quidem dies munerum, quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum: si hunc morem sibi homines de superstitione consecrauerunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, [95] quid participas Idolothyta solennia, quasi tibi quoque præscriptum sit

B de die, quo minus id quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei obseruationem luas, vel recipias, da [96] formam in quam velis agi tecum. Cur enim & lateas, cùm ignorantia alterius tuam conscientiam contamines, si non ignoraris quòd sis Christianus, tentaris. Et contra conscientiam alterius agis tanquam non Christianus. Enimuerò etsi simulaueris, tentatus addictus es. Certè siue hac, siue illac, reus es confusionis in Deo. Qui autem confusus super me fuerit penes homines, & ego confundar super illo, inquit, penes patrem meum, qui est in cœlis. [[97] Sed enim plerique iam induxerunt animo ignoscendum esse quandoque his quæ ethnici faciunt, ne [98] nomen blasphemetur. Porrò blasphemia quæ nobis omninò deuitanda est, hæc opinor est. Si quis nostrum ad iustam blasphemiam ethnicum deducat, aut fraude, aut iniuria, aut contumelia, aliáve materia dignæ querelæ, in qua nomen meritò percutitur, vt meritò irascatur & Dominus. Ceterùm si de omni blasphemia dictum est: vestri [99] causa nomen meum blasphematur perimus vniuersi. cùm totus Circus scelestis suffragijs nullo merito nomen lacessit, desinamus, & non blasphemabitur. Imo dum sumus, blasphemetur in obseruatione non in exorbitatione disciplinæ, dum probamur, non dum reprobamur, ob blasphemiam martyrij affinem, quæ tunc me testatur Christianum, cùm propter eam detestatur. benedictio est nominis, maledictio custoditæ disciplinæ. Si [100] hominibus inquit, vellem placere, seruus Christi non essem. Sed idem alibi iubet, omnibus placere curemus. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo. Nimirùm [101] Saturnalia & [102] Kalendas Ianuarias celebrans hominibus placebat, an modestia & patientia, an grauitate, an humanitate, an integritate. Proinde cùm dicit. Omnia omnibus factus sum, vt [103] omnes lucrifaciam, nunquid Idololatris Idololatres, nunquid ethnicis ethnicus, nunquid secularibus secularis? Sed etsi non prohibet nos conuersari cum Idololatris & adulteris & ceteris

C criminosis dicens, Ceterùm [104] de mundo exissetis: non vtique eas habenas conuersationis immutat, vt quoniam necesse sit & conuiuere nos & commiscere cum peccatoribus, ideò & cum eis peccare possimus. Ibi est commercium vitæ, quod Apostolus concedit: hîc peccare, quod nemo permittit. Licet conuiuere cum ethnicis, commori non licet. Conuiuamus cum omnibus: conlætemur ex communione naturæ, non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina: compossessores mundi, non erroris. Quòd si nobis nullum ius est communionis in eiusmodi cum extraneis, quanto scelelestius est hæc inter fratres frequentare? Quis hoc sustinere aut defendere potest? Iudæis dies suos festos exprobrat Spiritus sanctus. [105] Sabbata, inquit, vestra & neomenias & ceremonias odit anima mea. Nobis quibus sabbata extranea sunt & neomenia & feriæ à Deo [106] aliquando dilectæ, Saturnalia, & Ianuariæ, & [107] Brumæ, & [108] Matronales frequentantur, munera commeant, strenæ consonant, lusus, conuiuia constrepunt. O melior fides nationum in suam sectam: quæ nullam solennitatem Christianorum sibi vindicat, [109] non Dominicum diem, non [110] Pentecostem! etiam si nossent, nobiscum non communicassent; timerent enim ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronunciemur, non veremur. Si quid & carni indulgendum est, habes non dicam tuos dies tantùm sed & plures. Nam ethnici semel annuus dies quisque festus est: tibi octauo quoq; die. excerpe singulas solennitates nationũ, & in ordinem texe, Pentecosten implere non poterunt. [[111] Sed luceant, inquit, opera vestra. At nunc lucent tabernæ &

Rom. 8. Luc. 18. CA. XIII. Rom. 12. 2. Cor. 6. Ioan. 16. Luc. 16. Matth. 10. Luc. 2. CA. XIIII. Gal. 1. 1. Cor. 10. 1. Cor. 5. Isai. 1. CAP. XV

Matth. 5. ianuæ nostræ: plures iam inuenies ethnicorum fores sine lucernis & laureis quàm Christianorum. D
De ista quoque specie quid videtur? Si Idoli honor est, sine dubio Idoli honor Idololatria est. Si hominis causa est,[112] recogitemus omnē Idololatriam in hominis causam esse. Recogitemus omnem Idololatriā in homines esse culturā, cùm ipsos Deos nationū homines retrò fuisse, etiam apud suos cōstet. Itaq; nihil interest superioris, an huius seculi viris superstitio ista præstetur. Idololatria nō propter personas quę opponūtur, sed propter officia ista dānata est: quæ ad dęmones pertinēt. Reddēda sunt Cęsari quę sunt Cæsaris. benè quod apposuit, & quæ sunt Dei Deo. Quæ ergo sunt Cæsaris? scilicet de quibus tunc cōsultatio mouebatur, præstandúsne esset cēsus Cæsari, an non. *Matth. 22. Luc. 2.* Ideò & monetam ostendi sibi Dominus postulauit, & de imagine cuius esset requisiuit. Et cum audisset, Cæsaris, Reddite, ait, quæ sunt Cæsaris Cæsari, & quæ sunt Dei Deo, id est imaginem Cæsaris Cæsari, quæ in nummo est, & imaginem Dei Deo, quæ in homine est: vt Cæsari quidem pecuniam reddas, Deo temetipsum. Alioquin quid erit Dei, omnia Cæsaris? Ergo, inquis, honor Dei est, lucernæ pro foribus, & laurus, in postibus? non vtique quod Dei honor est, sed quod eius qui pro Deo huiusmodi officijs bonoratur quantum in manifesto est, salua operatione quæ est in occulto, ad dæmonia perueniens. Certi enim esse debemus, si quos latet per ignorantiam litteraturę secularis, etiam [113] ostiorum Deos apud Romanos, [114] Cardeam a cardinibus appellatam, & [115] Forculum à foribus, & Limentinum à limine, & [116] ipsum Ianum à ianua: & vtique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, cùm tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se dæmonia & omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin dæmonia nullum habent nomen singulatim, sed ibi nomen inueniunt; vbi & pignus. Etiam apud Græcos [117] Appollinem θυραῖον, & [118] Antelios dæmonas ostiorum præsides legimus. Hæc igitur ab initio præuidens Spiritus sanctus, etiā ostia in superstitionem ventura præcecinit per [119] antiquissimum propheten Enoch.[120] Nā & alia ostia in balneis adorari videmus. E Si autem eorū sunt quę in ostijs adorentur, ad eos & lucernę & laureæ pertinebunt. Idolo feceris quidquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoq; Dei contestor, quia nec tutū est subtrahere quodcūque vni fuerit ostensum, vtiq; omnium causa. Scio [121] fratrem per visionem eadem nocte castigatum grauiter, quod ianuam eius subitò annnunciatis gaudijs publicis serui coronassent. Et tamen non ipse coronauerat aut præceperat, [122] nam antè processerat, & regressus reprehenderat factum: adeò apud Dominum in huiusmodi etiam disciplina familiæ nostræ æstimatur. Igitur quod attineat ad honores regum vel imperatorum, satis præscriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere, secundum Apostoli præceptum subditos magistraribus & principibus & potestatibus. *Rom. 13.* Sed intra limites disciplinæ, quousque ab Idololatria separamur. Propterea enim & illud exemplum trium fratrum præcurrit, qui aliàs obsequentes erga *Dan. 3.* regem Nabuchodonosor, honorem imaginis eius constantissimè respuerint, [123] probantes Idololatriam esse quicquid vltra humani honoris modum ad instar diuinæ sublimitatis extollitur. Sic & Daniel cetera Dareio subnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu à periculo disciplinæ vacaret. Nam *Dan. 6.* id ne subiret, non magis leones regios timuit, quàm illi regios ignes. Accendant igitur quotidie lucernas quibus lux nulla est, adfigant postibus lauros postmodùm arsuras, quibus ignes imminent; illis competunt & testimonia tenebrarū, & auspicia pœnarum. Tu lumen es mundi & arbor virens *Matth. 5. Psal. 1.* semper. Si templis renunciasti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi: si lupanaribus renunciasti, ne indueris domi tuæ faciem noui lupanaris.

Ca. XXI. [[124] Circa officia verò priuatarum & communium solemnitatum, vt [125] togę puræ, vt sponsalium, vt nuptialium, vt [126] nominalium, nullum putem periculum obseruari de flatu Idololatriæ quæ interuenit: causæ enim sunt considerandę F quibus præstatur officium. Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque vestitus virilis, neque annulus aut coniunctio maritalis, de alicuius Idoli honore descendit. Nullum denique cultum à Deo maledictum inuenio, nisi muliebrem in viro. Maledictus enim, inquit, omnis qui mulie*Deut. 22.* bribus induitur. Toga verò etiam appellatione virilis est. Nuptias quoque celebrari non magis Deus prohibet quàm nomen imponi. [127] Sed his accommodantur sacrificia. Si in [128] vocatu nec in sacrificijs sit titulus officij, & operæ meę expunctio, quid tum? si libet. Vtinam quidem nec videre possimus quæ facere nobis nefas est. Sed quoniam item malis circundebit seculum Idololatria licebit adesse in quibusdam, quę nos homini non Idolo officiosos habent. Planè ad sacerdotium & sacrificium vocatus non ibo (propriū enim Idoli officium est) sed neque consilio neq; sumptu aliáve opera in eiusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus adsistam, ero particeps Idololatrię: si me alia causa coniūgit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificij.

Ca. XVII [[129] Ceterùm quid facient serui vel liberi fideles, [130] item officiales sacrificantibus dominis vel patronis vel pręsidibus suis adhęrentes? Sed si merum quis sacrificanti tradiderit, imò si verbo quoque aliquo sacrificio necessario adiuuerit, minister habebitur Idololatrię. Huius regulę memores etiam magistratibus & potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas & ceteros maiores, qui regibus Idololatris vsque ad finem Idololatrię apparuerunt. Hinc [131] proximè disputatio suborta est, an seruus Dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie Idololatrię intactum

A ctum se aut gratia aliqua, aut astutia etiam præstare possit: secundum quod & Ioseph, & Daniel mundi ab Idololatria, & dignitatem & potestatem administrauerunt, in [132] ornamento & purpura extitere totius Ægypti siue Babyloniæ. Credamus itaque succedere alicui posse vt in quoquo honore, vt in solo honoris nomine incedat, neque [133] sacrificet, neque sacrificijs auctoritatem suam accommodet, non hostias locet, non curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non spectacula edat de suo aut de publico, aut edendis præsit: nihil solemne pronunciet vel edicat, ne iuret quidem. Iam verò quæ sunt potestatis, [134] neque iudicet de capite alicuius vel pudore (feras enim de pecunia) neque damnet neque prædamnet, neminem vinciat, neminem recludat, aut torqueat; si hæc credibile est fieri posse.

Gen. [?] Dan. 2. & 7.

XVIII.

[Iam [135] verò de solo suggestu & apparatu honoris retractandum: proprius habitus vniuscuiusque est, tam ad vsum quotidianū, quàm ad honorem & dignitatem. [136] Igitur purpura illa & aurum ceruicis ornamentum eodem more apud Ægyptios & Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc prætextæ, vel trabeæ, [137] vel palmatæ, & coronæ aureæ sacerdotum prouincialium, sed non eadem conditione. Tantum enim honoris nomine conferebatur his qui familiaritatem regum merebantur. Vnde & purpurati regum vocabantur a purpura, sicut apud nos a [138] toga candida candidati: sed non vt suggestus ille sacerdotijs quoque aut aliquibus Idolorum officijs adstringeretur. Nam si ita esset, vtique tantæ sanctitatis & constantiæ viri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparuisset Danielem Idolis non deseruisse, nec Belem nec draconem colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa, nec iam dignitatis erat, sed [139] ingenuitatis apud Barbaros insigne. Quemadmodum enim & Ioseph qui seruus fuerat, & Daniel qui per captiuitatem statum verterat, ciuitatem Babyloniam & Ægyptum sunt consecuti per habitum barbaricę ingenuitatis: sic penes nos quoque fideles si necesse fuerit, [140] poterit & pueris prætexta concedi, & puellis stola, natiuitatis insignia, non potestatis: generis, non honoris: ordinis, non superstitionis.

Dan. 14. Gen. 41. Dan. 7.

B Ceterùm purpura vel cetera insignia dignitatum & potestatum, insertæ dignitati & potestatibus Idololatriæ ab initio dicata, habent profanationis suæ maculam: cùm præterea ipsis etiam Idolis inquantū [141] prætextæ & trabeæ & laticlaui, fasces quoque & virgæ præferantur, & meritò. Nam dæmonia magistratus sunt seculi huius, vnius collegij insignia fasces & purpuras gestāt. Quid ergo proficies, si suggestu quidem vtaris, opera verò eius non administres? Nemo immundis mūdus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poteris forsitan illam non inquinare per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam nunc quid de Ioseph & Daniel argumentaris, scito non semper comparāda esse vetera & noua, rudia & polita, cœpta & explicita, seruilia & liberalia. Nam illi etiam serui conditione erant: tu verò nullius seruus in quantum solius Christi, qui te etiā captiuitate seculi liberauit, & forma Dominica agere debebis. Ille Dominus in humilitate & ignobilitate incessit domicilio incertus: Nā filius, inquit, hominis nō habet vbi [142] caput suum collocet, vestitu incultus. neque enim dixisset, Ecce qui teneris vestiuntur, in domibus regū sunt. Vultu [143] denique & aspectu inglorius, sicut & Esaias pronunciauerat. Si potestatem quoque nullam ne in suos quidem exercuit, quibus [144] sordido ministerio fūctus est: si regem se denique fieri, conscius sui regni, refugit, plenissimè dedit formam suis dirigendo omni fastigio & suggestu tam dignitatis quàm potestatis. Quis enim magis his vsus fuisset quàm Dei filius, quales & quanti eum fasces producerent, qualis purpura de humeris eius floreret, quale aurū de capite radiaret, nisi gloriā seculi alienā & sibi & suis iudicasset? Igitur quæ noluit reiecit, quæ reiecit dānauit, quę dānauit in pōpa diaboli deputauit. Non enim dānasset, nisi non sua: alterius autem esse non possent, nisi diaboli quæ Dei non sunt. [145] Tu si diaboli pompam ierasti, quicquid ex ea attigeris, id scias esse Idololatriam; vel hoc te commonefaciat, omnes huius seculi potestates & di-

Gen. 41. Dan. 7. Luc. 9. Matth. 11. Esa. 53. Ioan. 13. Ioan. 6.

C gnitates non solùm alienas, verùm & inimicas Dei esse, quòd per illas aduersus Dei seruos supplicia consulta sunt, per illas & pœnæ ad impios paratæ ignorantur. Sed & natiuitas & substantia tua molestæ tibi sunt aduersus Idololatriam, ad euitandum remedia deesse non possunt; cùm etsi defuerint, superstit vnicum illud quo fœlicior factus non in terris magistratus, sed in cœlis.

C.XIX.

[[146] Posset in isto capitulo etiam de malitia definitum videri, quæ inter dignitatem & potestatem est. At nunc de isto quęritur, an fidelis ad militiam conuerti possit, & an militia ad fidem admitti [147] etiam caligata, vel inferior quæque cui non sit necessitas immolationū vel capitalium iudiciorū. Non conuenit sacramēto diuino & humano, signo [148] Christi & signo diaboli, castris lucis & castris tenebrarū: non potest vna anima duobus deberi, Deo & Cæsari. Et [149] virgam portauit Moyses; [150] fibulā & Aaron; cingitur loro & Ioannes; agmen agit & Iesus Naue, bellauit & populus, si placet ludere. Quomodo autem bellabit, imò quomodo etiam in pace militabit, sine gladio; quem Dominus abstulit? Nam & si adierant milites ad Ioannem, & formam obseruationis acceperant, si etiam centurio crediderat; omnē postea militem Dominus in Petro exarmando discinxit. nullus habitus licitus est apud nos illicito actui ascriptus.

Matt. 22. Exod. 3. Exod. 28. Matth. 3. Exod. 17. Luc. 3. Matth. 8. Matth. 26.

C. X X.

[151] Sed enim cum conuersatio diuinæ disciplinę non factis tantum, verumetiam verbis periclitetur, (nam sicut scriptum est, [151] Ecce homo & facta eius, ita: Ex ore tuo iustificaberis) meminisse debemus etiam in verbis quoque Idololatriæ incursum præcauendum, aut de consuetudinis vitio, aut timiditatis. Deos Nationum nominari lex prohibet, non vtique ne nomina eorum pronunciemus, quę nobis vt dicamus conuersatio extorquet. Nam id plerunque dicendum est,

Matth. 12. Exod. 23.

In [153] templo Æsculapij illum habes,& vico Isidis habito,& sacerdos Iouis factus est, & multa alia in hunc modum,quando & hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum hooo-ro, si ita vocauero eum suo nomine;tā non honoro quā Marcum,si vocauero Marcum.sed ait: Nomē aliorum deorum ne commemoretis,neque audiatur de ore tuo. Hoc præcepit,ne Deos vocemus illos. Nā & in prima parte legis, Non sumes,inquit,nomen Domini Dei tui in [154] vano, id est Idolo. Cecidit igitur in Idololatriam,qui Idolum nomine Dei honorauerit. Quòd si Deos dicendum erit, adijciendum est aliqnid,quo appareat,quia non ego illos Deos dico. [155] Nā & scriptura Deos nominat,sed adijcit suos,vel:nationū.Sicut Dauid cùm Deos nominasset,vbi ait: Dei autem nationū dæmonia. Sed hoc mihi ad sequētia magis præstructum est:ceterùm consuetudinis vitiū est [156] me Hercule dicere,me Dius fidius,accedente ignorantia quorundam,qui ignorant iusiurandū esse per Herculem. [157] Porrò quid erat deieratio per eos quos eierasti, quam præuaricatio fidei cum Idololatria? quis enim per quos deierat,non honorat?

Vbi suprà. *Exod.20.* *Psal 113.*

C.XXI. [[158] Timiditatis est autē, cùm te alius per Deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione,& tu ne intelligaris quiescis. nam ęque quiescendo confirmas maiestatem eorum,cuius causa videberis obligatus. Quid refert Deos nationū dicendo Deos,an audiendo confirmes?iures per Idola,an ab alio adiuratus acquiescas?Cur non agnoscamus versutias satanæ,qui quod ore nostra perficere non potest,id agit vt suorum ore perficiat,per aures inferēs nobis Idololatriam?Certè quisquis ille est, aut amica aut inimica cōgressione adstringit. Si inimica,iam ad pugnam vocaris, & scis tibi dimicandum esse. Si amica, quanto securiùs in Dominū trāsferes respōsionem tuam,vt dissoluas obligationem eius,per quem te Malus hoori Idolorum,id est, Idololatrię quęrebat annectere. Omnis patientia eiusmodi Idololatria. Honoras eos,quibus impositis obsequiū præstitisti. Scio quendam cui Dominus ignoscat,quum illi in publico per litem dictum esset, Iupiter tibi sit iratus,respondisse,Immò tibi. Quid aliter fecisset ethnicus,qui Iouem deum credidit?eti[illegible] nō per eundem retorsisset maledictum,nec per vllum Iouis similem,confirmauerat Iouem Deū,per quē se maledictum indignè tulisse demonstrauerat remaledicens. At quid enim indigneris per eum quem scis nihil esse? Nam si insanis,iam esse confirmas,& erit Idololatriæ professio timoris tui: quāto magis cùm per ipsum remaledicis,eodem Iouis honorem facis, quo & ille qui te prouocauit? fidelis autem in eiusmodi ridere debet,non insanire. Imo secundum pręceptum ne per Deū quidem remaledicere,

XXII. sed planè benedicere per Deū,vt & Idola destruas,& Deū prædices,& adimpleas disciplinā. [[159] Æquè benedici per Deos Nationum Christo initiatus non sustinebit, vt semper reijciat immundā benedictionem,& eam sibi in Deum conuertens emundet. Benedici per Deos Nationū, maledici est per Deum. Si dedero eleemosynam,vel aliquid pręstitero beneficij,& ille mihi Deos suos vel [160] coloniæ genium propicios imprecetur,iam oblatio mea vel operatio Idolorum honor erit, per quę benedictionis gratiā compensant. Cur autem non sciat me Dei causa fecisse,vt & Deus potius glorificetur,& dæmonia non honorentur in eo quod propter De[um f]eci. Deus videt quoniam propter ipsum feci,pariter videt quoniam propter ipsum fecisse me nolui ostendere, & præceptum eius Idolothytū quodāmodò feci. Multi dicunt, Nemo se debet promulgare : puto autem nec negare: [161] negat enim quicunque dissimulat in quacūque causa pro ethnico habitus. Et vtiq; omnis negatio Idololatria est, sicut omnis Idololatria negatio,siue in factis siue in verbis.

XXIII. [[162] Sed est quædā eiusmodi species in facto & in verbo,bis acuta & infesta vtrinque,licet tibi blādiatur,quasi vacet in vtroque dū factū nō videtur,quia dictū non tenetur. pecuniā de ethnicis mutuātes sub [163] pignoribus fiduciati, [164] iurati cauent,& sic negant. Scire volunt scilicet tempus persecutionis,& locum tribunalis,& personam pręsidis. [165] Præscribit Christus,non esse iurandū. Scripsi,inquit,sed nihil dixi,lingua,non littera occidit. Hîc ergo naturā & conscientiam aduoco:naturam,quia nihil potest manus scribere,etiamsi lingua in dictitando cessat immobilis & quieta,quod non anima dictauerit, quanquā & ipsi linguæ anima dictauerit,aut à se conceptū,aut ab alio traditum. Iam ne dicatur,alius dictauit,hîc conscientiā appello, an quod alius dictauit anima suscipiat,& siue comitante siue residente lingua ad manū transmittat. & benè quod in animo & conscientia delinqui Dominus dixit? Si, [166] inquit, concupiscētia vel malitia in cor hominis ascenderit,pro facto teneris. Cauisti igitur quod in cor tuum planè ascēdit, quod neque ignorasse te contendere potes, neque noluisse. Nam cùm caueres,scisti:cum scires,vtique voluisti,& es tā in facto quàm cogitatu,nec potes leuiore crimine manus excludere, vt dicas falsum planè effici cauendo quod non facis. Tamen non negaui,quia non iuraui. Imò etsi nihil tale fecisses, tamen diceretis deierare si consenseris. Non valet tacita vox in stylo,& mutus in litteris sonus. At enim Zacharias temporali vocis orbatione mulctatus,cum animo collocutus linguā irritam transit, manibus suis à corde dictat,& nomen filij sine ore pronunciat, loquitur in stylo, auditur in cera manus omni sono clarior,littera omni ore vocalior. Quære an dixerit,qui dixisse compertus est. Dominū oremus, ne qua nos eiusmodi cōtractus necessitas circūsistat. Et si ita euenerit,det fratribus [167] operandi copiā, vel nobis abrumpendæ omnis necessitatis constantiā, ne illæ litteræ negatrices vicariæ oris nostri in die iudicij aduersus nos proferantur signatę signis,non iā aduocatorum,sed angelorū.

Math.5. *Luc.1.*

XXIIII. [[168] Inter hos scopulos & sinus,inter hæc vada & freta Idololatriæ velificata [169] spiritu Dei fidęs nauigat,tuta si cauta,secura si attonita. Ceterū innatabile ex[c]ussis profundū est,inextricabile impactis naufragiū est, [170]

irrepi

irreſpitabile deuoratis hypobrichium in Idololatria: [71] quicunque fluctus eius offocant, omnis vertex eius ad inferos deſorbet. Nemo dicat, quis tam tutò præcauebit? exeundum de ſeculo erit. quaſi non tanti ſit exire, quàm Idololatren in ſeculo ſtare. Nihil eſſe facilius poteſt, quàm cautio Idololatriæ, ſi timor eius in capite ſit. quæcunque neceſſitas minor eſt periculo, tanto comparata. [72] Propterea Spiritus ſanctus conſultantibus tunc Apoſtolis vinculum & iugum nobis relaxauit, vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus. Hæc erit lex noſtra quo expedita, hoc pleniùs adminiſtranda, propria Chriſtianorum, per quã ab ethnicis agnoſcimur & examinamur: hæc accedẽtibus ad fidem proponenda, & ingredientibus in fidem [73] inculcanda eſt, vt accedentes deliberent, obſeruantes perſeuerent, non obſeruantes renuncient ſibi. [74] Viderimus enim ſi ſecundum archetypum & coruus & miluus & lupus & canis & ſerpens in Eccleſia erit, certè Idololatres in archetypo non habetur. Nullum animal in Idololatren figuratum eſt: [75] quod in arca non fuit, in Eccleſia non ſit.

Act. 15.
Iſai. 34.
Matth. 7.
Philip. 3.
Luc. 10.
Gen. 7.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE IDOLOLATRIA.

Cap. I.

1. Principale crimen generis humani, &c.] *Caput hoc primum inſcripſimus:* Quòd in Idololatria crimen omne, & in omni crimine Idololalatria deprehendatur. *Atque de Elogio vide Librum ad Scapulam cap. 4. nu. 26. Legimus autem cum Gagnæo:* Proinde, *vocem Tertullianicam, pro eo quod ſubſtitutum erat:* Perinde. *Porro etiam ſummum delictum Idololatriam nuncupat B. Cyprian. eſt. 10. 11. 12. 26. ac 30. libroque de Lap. & de Idolor. vanit. & ſimiliter Auctore Chryſoſt. in Pſal. 113. Nihil eſt, inquit, aliud in Idolorum feſtis quàm libido, impudicitia, intemperantia, ebrietas, crudelitas, inhumanitas, cædes.*

2. Atque adeò Scripturæ ſanctæ ſtupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione.] *Alludit inter cetera ad Ezech. cap. 23. vbi &* fornicationem *&* ſtupra *populo Iſrael, & in Aegypto, & ſuo tempore exprobrat; quod de Idololatria loquatur. Eodem pertinet quod Clemens Alexandr. lib. 7. Stromatum, tertiam* fornicationis ſpeciem Idololatriam *faciat.*

3. mortem adferunt.] *Ita deſcribit quæ vulgo dicuntur,* mortalia *peccata, & ipſe mox vocat:* exitioſa, *&* deuoratoria ſalutis. *Lego autem non ita multò:* frequentatur, *pro:* frequentantur.

4. idolorum mancipes.] *Eodem modo dixit lib. de Spectac. cap. 10.* Apollines & Muſas, & Mineruas, & Mercurios mancipes habent. *Hic autem* dæmonia *intelligit &* immundos ſpiritus, quibus idola mancipantur. *De ſimili B. Cyprian. loco, vbi* mancipem *pro Præfecto accipit, vide Adnot. noſtras ad Epiſt. eius 69. num. 21. & in Apolog. cap. 11. num. 164.*

Cap. II.

5. Sed vniuerſa nomina criminum, &c.] *Titulum huic capiti indidimus:* De varijs Idololatriæ modis.

6. aut polluceat.] *Rectè ſic legendum adnotauit Harriſius, pro eo quod erat:* proluceat; *addens* pollucere, *ad ſacra pertinere, ac ſi dicas, vouere vel dedicare. aut, vt alij, inquit, volunt, Herculi libamenta in aram proijcere. Nam & nos cum Rhenano & Latinio ita caſtigauimus illud Apologet. cap. 39.* Herculanarum decimarum pollućtorum ſumptus. *Vbi plura hac de re num. 513.*

7. cùm homicidiũ etiam in verbo maledicti vel conuitij iudicat, &c.] *Largè interpretatur illud: Audiſtis quoniã dictũ eſt antiquis, Ego autem dico vobis, quia omnis qui iraſcitur fratri ſuo, reus erit iudicij, &c. tanquam etiam* ira *&* maledictum, homicidij *ſint ſpecies. Rectè proinde Doctores Theologi in illo præcepto Decalogi: Non occides, comprehendi* iram *tradunt, &* maledictum, *aliaque eiuſmodi.*

Cap. III.

8. Idolum aliquamdiu retrò non erat, &c.] *Inſcriptionem huic capiti dedimus:* De origine Idolorum *in qua Auctorem imitantur partim B. Cypr. initio lib. de Idol. vanit. partim Iſidorus lib. 8. Etym. cap. vltimo.*

9. ſola templa & ædes vacuæ erant, &c.] *Similiter dixit Apologet.* 25. Nam etſi à Numa concepta eſt curioſitas ſuperſtitionum, nondum tamen aut templis diuina res apud Romanos agebatur, &c. *de ibi latiùs n. 406. & 407. Hic autem ampliùs dicit:* etiam aliquandiu ſola templa ſine idolis fuiſſe, *Atque hoc eſt quod Plutarchus ibidem citatus tradit in vita Numæ Pompilij: in prioribus, inquit, centum ſeptuaginta annis* templa *quidem ædificabant, ſacráque iugurta erigebant,* ſimulacrum *vero nullum corporeum dedicabant. Quod ipſum etiam habet Dionyſ. Halicarnaſſ. addens Tarquinium Priſcum vanitate & ſtultitia Græcarum Religionum Hetruſcarumque domi imbutũ, Romanos docuiſſe* ſimulacra *diſponere. Atque adeo ſic etiã intelligi debent verba Varronis ſimilia Plutarcho, à B. Auguſtino citata li. 4. de Ciuit. Dei c. 31. quemadmodum adnotauit ibidem Ludouic. Viues, citans in eandem ſententiam Clementem Alexandrinum & Euſebium, locis interim non indicatis, qui ibidem etiam rectè interpretatur eodem pertinere illud. Vbi ſupra Tertull.* nondum enim tunc ingenia Græcorum atque Tuſcorum fingendis ſimulacris vrbem inundauerant. *Quos ipſos etiam hîc* artifices ſtatuarum & imaginum *appellat.*

10. an plaſtes effingat, an cælator exſculpat, an Phrygio detexet.] *Tria genera artificum hîc recenſentur.* Plaſtes, *qui* gypſo effingit; Cælator, *qui in* lapide *aut* ære *aut* argento *illud* exſculpit; Phrygio, *qui* filo *format* idolum. *Quia autem etiam addit:* an coloribes, *forſaſsis legi debet:* an Plaſtes aut pictor effingat. *Rectè autem ordine* Plaſten *præponit, quia Plinio teſte lib. 34. cap. 7. Plaſtica prior fuit quàm ſtatuaria; & quemadmodum idem tradit lib 36. cap. 5. Ars in marmore ſculpendi vetuſtior etiam eſt, quàm ſtatuaria aut pictura. Atque hoc eſt quod Core Corinthia (vti tradit poſt Plinium lib. 35. cap. 12. Athenagoras Apolog. pro Chriſt.) eam, quæ dicitur Coroplaſtice, prima inueniſſe, traditur. Quum enim amore cuiuſdam viri teneretur, circumlineauit eius dormientis in pariete vmbram; ipſa deinde eius ſimilitudine nihil euariante delectata, circumſcriptionem eiuſmodi effictam luto late adimpleuit. Quã reſpexit & Epiphan. in principio Panar. oper. dum per figlinam ſcientiam primum imagines effictas ſcribit. Vide vtrobique plura de primis ſtatuarum auctoribus, quorum inuentores Græcis & Tuſcis antiquiores facit Epiphan. Ægyptios, Babylonios, Phryges & Phœnices, imò à Thare, qui in Cappadocia primus Aram ſui filij ante defuncti imaginem fieri iuſſerit, deducit originem: à quo non multum aberrant, qui à Nino primam Beli filij ſui ſtatuam effictam teſtantur; nam eodem vixit tempore. Iſidorus interim vbi ſupra, ſcribit Iſmaël primum ſimulachrum de luto feciſſe: Gentiles verò id Prometheo tribuere, & apud Græcos Cecrop: Adnotanda eſt autem paulò poſt phraſis Tertullianica:* ne qui putet, pro ne quis.

11. Græcè formam ſonat, &c.] *Hunc locum quum transſcripſerit Iſidorus loco citato, ego eum ſic caſtigandum cenſeo:* Idolum *eſt ſimulacrum, quod quaſi (pro eo quod*

est humana (effigie factum & consecratum est, iuxta vocabuli interpretationem: εἶδος *enim* Græcè formam sonat, & ab eo per diminutionem εἴδωλον deductum, æquè apud nos formulam facit (*quomodo etiam hic lego, pro:* fecit.) Igitur omnis forma vel formula Idolum se dici exposcit. Inde Idololatria, omnis circa omne idolum famulatus & seruitus. *Quidam vero Latini (nam & sic lego pro: Latinè) ignorantes Græcè, imperitè dicunt Idolum ex dolo sumpsisse nomen, quod diabolus creatura cultum (aliquid deest, forte: in inuidiam) diuini nominis innexit.*

15. simulacrum vituli, &c.] *Patet hinc vera lectio lib. adu. Iud. cap. 1. vbi legitur:* bubulum caput; *& similiter apud B. Cyprian. lib. de Patient. bono, pro eo quod quidam etiam MS. cod.* bubalum; *nam* vitulus; *censetur habere caput* Bubulum.

Cap. IIII.

13. Idolum tam fieri quàm coli Deus prohibet, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* De interdicto ne fiant Idola.

14. Ne feceritis Idolum, &c.] *Ad verbum transtulit cum vulgato interprete 70. quod Græcè est* εἴδωλον *quemadmodum & B. Cyprian. cap. 1. lib. de Exhort. martyr. qua versione explicatur verus huius loci sensus, de quo Auctor latius lib. 2. adu. Marc. vbi locum huius scripturæ interpretatur de imaginibus Idololatriæ substantiam continentibus. Vno autem verbo transtulit,* & quæ in mari, *pro eo quod ex Græco alij rectè transferunt: & quæcunque in aquis sub terra.*

15. Antecesserat enim hoc prædicens Enoch.] *Rectè adnotauit Harrisius hic adijciendam vocem:* Enoch, *eo quod paulò pòst sequatur:* Denique idem Enoch, *maxime quod similem etiam eiusdem locum infrà citet cap. 15. De Ostiorum Dijs. Quum autem varij loci communes citentur à Patribus ex libro Enoch, certè peculiare est Tertulliano, quod eum citet hic, & infrà contra Idololatriam, nisi fortè dicamus istud etiam pertinere ad comminationem iudicij Dei, de quo prophetasse eum testis est Apost. Iudas epist. Canonica, eo quod mox subiungat:* quòd in diem sanguinis perditionis pœnitentia parata est. *De alijs eiusdem libri* Enoch *locis, &* angelis desertoribus, *latius infra lib. de Habit. muliebri, vbi eius auctoritatem probat Auctor. Hic sufficiat quòd prophetasse septimum ab Adam Enoch tradat Apostolus Iudas, ad intellectum illius* hoc prædicens, *eo quod paulo pòst sequitur:* in comminatione prædamnat; *item quòd infra legitur cap. 15.* Hæc igitur ab initio præuideos Spiritus sanctus, etiam Ostia in superstitionem ventura præcecinit per antiquiss. Propheten Enoch. *Quæ omnia diligenter adnotanda sunt ob Ludou. Viuem in August. de Ciuit. Dei, qui si dijs placet, de Apostolica veritate dubius, dicit incertum esse, an debeat illud eiusdem* Enoch *à Iuda citatum huic* Enoch *adscribi, quòd Moysi corporis meminerit, qui illo multo fuit posterior; quippè qui id prophetiæ spiritu scripserit.*

16. imaginum consecratio Idololatria.] *De hac aliquid adnotauimus ad illud Apolog. cap. 12.* quasi fatum consecratione mutantes, *num. 176. Atqui pro* spiritibus infamis, *putat legendum Latinius:* infamibus, *Harrisius:* infernis; *illud magis placet.*

17. Cognoscite quòd cinis sit cor illorum, & errant.] *Sic omnino restituendus est hic locus, pro eo quod corruptiss. legebatur,* & terra. *nam magna dictionum vicinitas ob easdem litteras, & Græcè est:* καὶ πλανῶνται.

18. Errales fiant, *inquit,* qui faciunt ea.] *Quum repetitio alioqui esset eiusdem superuacanea, omisimus* factores. *nam lib. adu. Gnosticos, non aliud legit quàm:* Similes erunt illis qui ea faciunt.

Cap. V.

Planè impensius respondebimus, &c.] *Huic capiti titulum damus:* Aduersus eos qui idola facientes, peccare se non existimant.

20. vt quisque inuentus fuerit, ità & perseueret.] *Sic trãstulit Auctor, eo quòd interpretes alij conformes Græco textui:* vnusquisque in quo vocatus est, in hoc permaneat, *Legimus autem:* Nec enim quisquam nostrum, *sensu hoc exigente.*

21. fures Balneatios.] *Hos præ alijs commemorat, quòd scribat Vlpianus* fures balneatios *extra ordinem puniendos: cuius rei caussam adfert Aristoteles in Problematis, vti adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Fuga in persecutione:* & fures balnearum & aleones & lenones.

22. Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit, &c.] *Locus obscurus, sed qui explicandus venit tum ex lib. adu. Iud. supra cap. 10. lib. 3. adu. Marc. vbi eadem ijsdem verbis repetit, tum maximè ex lib. 2. contra Marc. vbi respondetur ad obiectionem Marcionis eandem, de qua hic:* Alioqui (*inquit*) si hæc vt aduersarij Legis interpretemur, nunquid & nos, quod Marcionitæ, inconstantiam adscribimus omnipotenti, &c. *Et certe plenius multo quàm hic, vtpote ad institutũ magis.* Proinde (*inquit*) & similitudinem vetans omnium quæ in cœlo & in terra & in aquis, ostendit & caussas, Idololatriæ scilicet substantiã cohibẽtes. Subijcit enim: Non adorabitis ea neq; seruietis illis. Serpẽtis autẽ ænei effigies postea præcepta Moysi à Domino, non ad Idololatriæ titulũ pertinebat, sed ad remediandos eos qui à serpentibus infestabantur. Et: taceo de figura remedij. Sic & Cherubin & Seraphin aurea in arcæ figuratũ exẽplum, certè simplex ornamentum, accommodata suggestui, longè diuersas habendo caussas ab Idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari; nõ in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur. *Quare nihil facit Tertullian. pro Eiconoclastis, quum sententia eius clara sit, cur prohibitæ sint imagines, sicuti latius deduximus Adnot. nostris in Apolog. cap. 12. num. 184. Sunt autem Tertullianica:* præstruebantur, *&:* exemplarium.

23. figuram gessisse Dominicæ crucis, &c.] *Latius hoc tractat lib. adu. Iud. vbi suprà. & l. 3. adu. Marc. Nos etiam de* figura Dominicæ crucis *late tractauimus Apolog. cap. 16. num. 238. Atqui paulopòst cum Latinio legimus:* quod idem Deus qui lege vetuit, &c, *pro eo quod erat:* & lege vetuit; *alioqui enim nullius sensus commodus elici poterat.*

Cap. VI.

24. Si nulla lex Dei prohibuisset, &c. *Titulus huius capitis à nobis ponitur:* Quòd in Baptismo eiusmodi artibus repudium diximus. *Atqui de renuntiatione, qua* diabolo & angelis eius renuntiauimus, *latius infrà l. de Baptismo, & de phrasi illa:* repudium dicere, *suprà libro de Pœnit. cap. 7. num. 42.*

25. exhibitionis nostræ gratia. *Quod capite præcedenti ad* victum *dixit, his ita circumloquitur; in qua significatione eadem voce vtitur infra cap. 8. & 12. Auctor, & iterum lib. de Corona milit. cap. 8. vbi dicit* instrumenta humanæ exhibitionis. *& etiam B. Cyprian. dum & lib. de Orat. & Testim. ad Quirin. lib. 3. cap. 61. transfert ex Græco illud Apost. 1. Tim. 6.* Habentes exhibitionem, *pro eo quod vulgatus interpres:* Habentes victum. *Est autem etiam hæc vox Iureconsultorum: nam* exhibuisse, *pro alimenta suppeditasse, vsurpat Paulus l. Nesennius. ff. De neg. gest. Lego autem cum Latinio paucis interiectis:* quasi ob aliam caussam, *pro* ob aliqnam.

26. viliss. nidoris alicuius.] *De* nidore *Dæmonibus grato vide Apolog. capite 22. num. Adnot. nostr. 347. & capite 23. num. 359.*

27. auratiorem & maiorem hostiam cædis.] Hostia (*inquit Festus*) *dicta ab eo, quod est* hostire, *ferire. Alij ab Hostibus deriuant, quòd post victoriam immolare soleant, sicuti & ipse Festus alibi. Alludit autem ad eas* Hostias, *quæ auro ornabantur; quas proinde* auratas *vocat: solent enim subinde boum cornua deaurari, qui immolabantur.*

Cap. VII.

28. Tota die ad hanc partẽ zelus fidei perorabit, &c.] *Hoc caput insigniuimus isto titulo:* Quòd zelus fidei idipsum prohibeat.

29. ab idolis in Ecclesiam venire, &c.] Quam hic Ecclesiam, mox domum Dei vocat. Neque vero est alius apertior locus apud Tertullianum de Christianorum Ecclesijs, siue domibus Dei; quare etiam hic ea de retractatius habenda. Diximus quidem aliquid in librum de Oratione, & in librum de Eleemosynis B. Cyprian. ad illud: Qui in Dominicum (ita appellat Domini domum) sine sacrificio venis, num. 32. & Veterum, de Ecclesijs, Apostolorum ætate, plura testimonia ante Tertull. prolixius citata reperire est Leiturgicon Latinorum nostrorum Tom. 1. pag. 55. & sequentibus, item pag. 80. 81. 83. 84. 85. 88. 92. 93. 95. 96. 124. 139. 145. 150. 152. Post ipsum sunt eadem tam frequentia, vt omnibus sint obuia. Quibus nunc addimus, iam ab initio mundi loca cultui Dei dicata extitisse, eáque varijs nominibus appellata. Sic legitur naturæ tempore, Gen. 8. altare seu θυσιαστήριον, Gen 28. ac 35. Domus Dei, & porta cœli. Post legē Moysi, Sanctuariū. Exod. 25. ac Deut. 12. οἶκος προσευχῆς, Isai. 56. Sanctū, Daniel. 7. ac Amos 4. Dei templū, 2. Machab. 14. Templum Domini, ac: Domus Dei, seu Domini, vtcunque tam in libris omnibus Octateuchi, quàm Psal. & Eccles. ac Prophetarum omnium: Tabernaculum Domini, 2. Paral. 1. & Psal. 131. 144. Deinde à Christo: οἶκος τοῦ θεοῦ, καὶ οἶκος τοῦ πατρός, Ioan. 2. Domus orationis, Marc 11. Denique ab Apost. Paulo 1. Cor. 11. Ecclesia Dei, quemadmodū etiā hic ab Auctore, & infrà l. 2. ad Uxorē c. 9. his verbis: In Ecclesia Dei pariter. Idque per synecdochen, qua loco applicatur congregationis nomē, quomodo etiā iā antea Deut. 23. Iudith. 6. Thr. 1. Quo fere etiā nomine appellatur plerumque tam à Latinis quàm à Græcis Patribus, vnde vox Gallica Ecclise, siue vti vulgo loquuntur, Ecclise. Nec absimiliter infrà lib. de Virgin. veland. vbi cap. 3. Trahantur, inquit, virgines sanctæ in Ecclesiam; notabilis & insignis introeat. Denique ca. 13. Certè virginitatem suam in Ecclesia abscondant, quam extra Ecclesiam celant. ac constanter audeant & in vicis virgines videri, sicuti audent in Ecclesijs. Item lib. de Coron. milit. cap. 3. Aquam adituri ibidem, sed & aliquanto prius in Ecclesia sub manu Antistitis. Ab Auctore vero etiam Domus columbæ, his verbis initio lib. adu. Valent. Nostræ columbæ domus, simplex, etiam in ædibus semper & apertis ad lucem. Amat enim figuram spiritussancti, amat Orientem Christi figuram. A Philone Iudæo lib. de Therapeuticis, apud Euseb. cap. 16. & 17. lib. 2. hist Eccl. σεμνεῖον καὶ μοναστήριον. A quibusdam, Oratorium. Ab Anacleto Papa, loca sancta. A Græcis verò Patribus alijs quoque diuersis nominibus. A posterioribus denique, Concilio Gangr. ac SS. Ambrosio, Hieronymo, Augustino, notæ etiam basilicæ martyrum. Primus autem qui contempsit Ecclesias χειροποιήτους, id est manufactas, fuit Eustathius ille, contra quem congregatum Concil. Gangrense can. 5. anathematizauit eum, qui domos Dei contemnendas diceret. Quem errorem postea renouarunt (iuxta quod scribit Hugo Ferrariensis) anno Christi 1200. Patareni hæretici, contra quos extat Constit. Honorij Papæ III. & Frederici II. Imperatorum, Cod. de hæret. vlt. c. §. Gazaros. Quos imitati postea Valdēses Vuiclephistæ, Hussitæ, & Taboritæ, circiter ann. 1420. Verùm in ventum, vt ita loquar, abijt interea hæc hæresis, præterquàm apud quosdam Anabaptistas, qui etsi allegare soleant illud Apostoli Pauli ad Athenienses, Act. 17. Deus in manufactis templis non habitat, facilis est ex eo ipso loco responsio, ex eo quod additur: Indigens aliquo, quum ipse det omnibus; ac si dicat, Sit Deo templa non constitui, tamquam illis indigeret. quemadmodum haud absimiliter Irenæus lib. 4. cap. 34. Offerimus, inquit ei non quasi indigenti, sed gratias agentes. & mox: Quemadmodum enim Deus non indiget eorum quæ à nobis fiunt, sic nos indigemus aliquid offerre ei. Non aliter enim nos quoque Ecclesijs indigemus, ad conuentus, in gratiarum actionem, tum sacrificiorum, tum etiam concionum, agendos. Siqui autem Patrum vetustissimorum, vti Minutius, Arnobius, Lactantius, videantur templa nulla agnoscere, aut de templis Idolorum expressè loquuntur, aut si sua aduersus Gentes defenderent, κακοζηλίαν metuebant: quare admodum illorum meminerunt; deinde templa, vocant Idolorum, Ecclesias, Christianorum; vt patet infrà cap. 11. Christianus (inquit) thurarius, si per templa transibit, quem paulò priùs dixerat, Lanistam ab Ecclesia arcendum. Quibus adde, quod perdurantibus illis primis Christianorum persecutionibus, vix permissum fuerit Ecclesias ædificare; quo pertinent quæ de antelucanis cœtibus Apolog. 39. cap. & alibi frequenter ab Auctore recensentur.

30. atollere ad Deum Patrem manus matres idolorum, his manibus adorare.] Locum hunc pro Adoratione in sacrificio Christiano fatere adnotauimus initio lib. de Orat. num. 1. Synecdochicos autem addit: quæ foris aduersus Deum adorantur, eo quòd opera ije manibus facta adorentur.

31. manus admouere corpori Domini.] Pertinet hic locus ad eam consuetudinem, qua in manus tradebatur Eucharistia cuius meminimus loco mox citato, & latius in lib. de Laps. D. Cypr. num. 81.

32. si ab alijs manibus accipiant, &c.] Hic iterum insinuatur alia consuetudo, qua (sicuti loquitur Iustinus Martyr Apolog. pro Christianis) Eucharistia de manibus præsidentium sumitur, vt potè à sacerdotibus corpus Domini, & à Diaconis calix Dominicus, quamdiu administrari fidelibus solet, quorum illud manifestius est quam vt probatione sit opus. Hoc verò à nobis comprobatum est in Epist. D. Cypr 65. num. 14. & in lib de Laps. num. 88.

33. Adleguntur in Ordinem Ecclesiasticum.] Quem hic Ordinem Ecclesiasticum, infrà lib. de Præscipt. adu. hæres. sacerdotalia munera appellat, vbi de Sacramento Ordinis, & singulis eius gradibus latius B. Cyprian. epist. 33. & 68 Ordinationes clericas seu clericorum vocat. Græcorum. Apostolo Paulo ad Timot. & Titum χειροτονίας, seu manus impositiones.

34. isti quotidie corpus eius lacessunt.] Similiter paulopòst: in quibus corpus Domini scandalizatur. quibus adeo locis & eo quo præcessit, manus admouere corpori Domini, mirè probatur veritas corporis Dominici in Eucharistia, de qua aliquid adtigimus lib. de Oratione cap. 6. num. 23. & plura dicturi.

Cap VIII.

35. Sunt & aliæ complurium artium species, &c. Capitis huic inscriptionem damus: Quòd etiam Idololatria sit, Idolorum templa, aras, ædiculas, aut insignia fabricare, vel exornare. Legimus autem interiectu aliquoclinern cum Latinio: siue idoli confectura, pro eo quod erat: confictura.

36. albarius tector.] Terra Chia (inquit Plin. lib. 35. cap. 16.) lacte diluta, tectoriorum albaria interpolantur: & lib. 36. cap. 23. Contrà in albario opere, vt macerata calx seu glutinum hæreat. Ex quibus locis colligitur tecta albario opere cofecta dici, quæ calce sarciuntur, & quibus proinde tectoria induuntur: nam eadem voce vides etiam vsum Plinium.

37. & cisternam liare.] Albarij tectoris etiam hic opificium esse posteriori loco citato indicat idem Plinius: Et cisternas, inquit, harena pura & aspera quinque partibus calcis quàm vehementissimè duabus construi conuenit, fragmentis silicis non excedentibus libras. Atqui ego quidem existimo legendum prorsus: ligare, quam liare: verum nolui immutare veterem lectionem, si forte, vt multa alia, vox sit Tertulliano peculiaris, iam obsoleta.

38. & cymatia distendere.] Videtur cymatia nuncupare arcus ipsos templorum seu tectorum, creta incrustatos, voce deriuata à κυμάτια, id est illuuie aquarū, quod illi arcus pluuiarum illuuiem impediant. Atque adeò malim legi paulopòst: parietibus incrustare, quàm incrispare; quod incrustare parietes calce albarij tectores soleant. Verùm neque hic temerè aliquid immutandum putaui.

39. Nam qui signum describit.] Signum hic vocat quod suprà: insignia. Agit autem contra signa Deorum imaginibus insignita, à quorum missione Sigillaria dies festi Saturnalibus additi nuncupantur à Macrobio Saturn. lib. 1. cap. 10.

seu potius quæ parietibus solent adfigi, eo quòd paulopòst sequitur: Quot parietes signa desiderant?

40. Qui de tilia Martem exsculpit.] Quum non ex omni ligno (vt in prouerbio est) Mercurius aut cetera Deorum simulacra fieri soleant, sed iuxta Pausaniam, ex ebore, cupresso, cedro, quercu, smilace, loto, buxo, quibus Theophrastus oleam addit, quippe quæ Plinio teste lib. 16. cap. 40. cariem vetustatémque non sentiant (quibus ipse alicubi vitem adiungit, ex qua Iouis in Populonia simulacrum vetustissimum) maximè autem ex Thya arbore (si Gyraldo in historia Deorum creditur Syntag. 16.) quam contra vitia omnia incorruptam tradit idem Plinius lib. 13. cap. 16. ego prorsus hic legendum censeo de Thya; sed neque hic coniecturam meam nimium tribui velim, quippè qui per Ironiam ita locutus videri possit, Plinius lib. 16. cap. 40. tiliam inter ceteras arbores aptissimam dicat scutis faciendis: Mars verò armipotens & armiger dicatur, atque adeo etiam cum scuto aliquando pingatur, maximè quum subiungat: quanto citiùs armarium compingit. fieri enim solent armaria ex tilia, quòd & mollissima sit, & tamen tenacissima, Plin. ibidem teste.

41. mercedibus & manuspretijs.] Similiter hæc duo coniuncta sunt à Varrone lib. 4. de ling. Lat. Merces, inquit, à merendo. Quod manufactum erat, & datum pro eo Manupretium, à manibus & pretio. Perinde enim est, siue Manuspretium, siue Manupretium dicas.

42. Soccus & baxa quotidie deaurantur.] Soccus (iuxta quod Rhenanus adnotauit in lib. adu. Valentinianos) Comœdorum erat calceus, sicuti cothurnus Tragœdorum: Baxa seu baxea Philosophorum. vti diximus lib. de Pall. cap. 4. num. 82. ad illud: Si Philosophis in purpura, cur non & in baxea Tyria, nisi aurum minimè Græcatos decet. Ex quo adeo etiam constat deaurari baxeam solere, quod de socco hic scribit Auctor.

43. lances & scyphos faciliùs ambitio, &c. Haud dubiè alludit ad lances centenarias & quinquagenarias, de quibus Apol. cap. 6. & lib. de Pallio cap. 5. num. 102. & 103. De coronis latiùs lib. de Coron. milit.

Cap. IX.

44. Animaduertimus inter Artes, &c.] Titulum huius capitis scripsimus: Quòd Astrologi & Magi Idololatriæ etiam sint obnoxij.

45. De Astrologis ne loquendum quidem.] Eodem modo coniungit Apologetici cap. 35. Astrologos, aruspices, augures & Magos. item cap. 43. ariolos, aruspices, Mathematicos; vnde & ex sequentibus patet, per Astrologos accipere Auctorem Genethliacos (non Astronomos, de quibus alia est ratio) quippè qui stellarum sint interpretes, stellas Saturni & Martis obseruent, & aliorum climacterica nuocient, quorum denique digitus aut radius abutitur cœlo. de quibus suis quibusque locis infrà latiùs. Porrò contra hos non solum disputant ex Christianis Bardesanes Syrus, Origenes, alijque ab Eusebio citati contra fatum, lib. de Præpar. Euang. 6. cap. 2. August. pluribus locis: sed ipsi etiam ethnici, Phauorinus apud Gellium lib. 14. cap. 19. alijque Philosophi apud Euseb. lib. citat. cap. 6. denique & Plinius saltem eas artes Mathematicas, quæ cum Magia coniunctæ sunt, lib. 30. cap. 1.

46. quorum nomina cœlo inscripsit.] B. August. lib. 7. de Ciuit. Dei integro cap. 15. de stellis tractat (septem Planetis nempè) quas Pagani Deorum suorum nominibus nuncuparunt. Addit Isidorus lib. 5. Etym. cap. 30. à Dijs, quorum nomina Romani syderibus sacrauerunt, etiam dies appellatos. Primum enim (inquit) diem à Sole appellauerunt, Secundum a Luna, Tertium a stella Martis, Quartum à stella Mercurij, Quintum à stella Iouis, Sextum a stella Veneris, Septimum à stella Saturni. Quibus nomina hæc (inquit Beda lib. de rat. temporum cap. 4.) Gentiles indidit, habere se credentes à Sole spiritum, à Luna corpus; à Marte sanguinem; à Mercurio ingenium & linguam, à Ioue temperantiam, à Venere voluptatem, à Saturno tarditatem.

47. immutabili arbitrio, Ita fatum describit, quod agnoscendum non esse Christianis adnotauimus Apologetici capite. 1. num. 17.

48. amatores fœminarum.] De hoc errore Tertullianus latiùs inter Prolegomena.

49. proditores etiam huius curiositatis.] Disertis verbis Dæmonum nequitia inuentam fuisse Astrologiam, aruspicinam, augurationem, oracula, & ipsam artem Magicam, tradit Lactant. lib. 2. cap. 17. Neque obstat illud Arnobij: Quando syderum motus aut ratio capta est Genethliaca sciri, numquid post Theutim Ægyptium, aut post Atlantem, vt quidam ferunt? Nam, si Viuis creditur in lib. 8. de Ciuit. Dei B. August. cap. 26. Theut dæmonem illum vocat Phædrus in Platone. Quinetiam etsi cum Plinio lib. 30. cap. 1. & Epiph. initio oper. Panarij, Zoroastrem (qui & Ero Pamphilius) primum inuentorem faciamus Astrologia, non dubium quin instructu dæmonum primum inuenta sit, maxime si Auctorem sequamur in eo, quòd sub finem capitis dicit: Astrologiam Magiæ speciem esse. Vide infrà l. de Hab. mul. cap. 2. num. 22.

50. expelluntur Mathematici. Etsi μαθήσεις pro disciplina in bonam partem accipiatur subinde, à qua Mathematicæ disciplinæ, Geometria, Gnomonica, Musica, Arithmetica, Astronomia: tamen Mathematici ferè in malam partem accipiuntur pro Genethliacis, Astrologis seu Chaldæis, quomodo etiam hic ab Auctore & paulopòst Mathesis: quò pertinet etiam illud Iuuenalis sat. 14.

Nota Mathematicis genesis tua.

Atqui in eandem sententiam B. August lib. de Ciuit. Dei cap. vlt. tradit, Has artes etiam ante Saluatoris nostri aduentum in ipsis ciuitatibus Gentium legibus solere prohiberi, & pœna seueriss. vindicari. Qui etsi præcipuè agat de Hydromantia & Necromantia, tamen idipsum hic de Mathematicis videtur affirmare Auctor, nisi fortè istud referamus ad id quod sequitur.

51. Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis.] De hoc in hæc verba Suetonius in Vitellio cap. 14. Nullis infensior quàm vernaculis & Mathematicis, vt quisque deferretur, inauditum capite puniebat. Exacerbatus, quòd post Edictum suum, quo iubebat intra Kal. Octobris Vrbe Italiáque Mathematici excederent, statim libellus est propositus, & Chaldæos dicere, Bonum factum est, ne Vitellius intra eundem Kalendarum diem vsquã esset. Vide eadem de re Origenem hom. 6. in Iosue, & 3. in Hieremiam. Tradit etiam Tacitus a Vespasiano pulsos Vrbe Mathematicos.

52. Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt &c.] De ijsdem inquit suprà Auctor l. adu. Iud. c. 9. Nam & Magos & Reges Oriens habuit. alludit enim, quantum apparet, ad illud Plinij loco suprà citato. Ita Magia possessis hominum sensibus triplici vinculo (Magiæ nempè, Medicinæ, & Mathematices) in tantum fastigij adoleuit, vt hodie etiam in magna parte Gentium præualeat, & in Oriente Regum Regibus imperet.

53. De Christo scilicet est Mathesis hodie, &c.] Ironiam esse patet ex ipso contextu. quare non est quod quisquam hinc opinioni suæ suffragari putet Tertullianum, siquis etiam Christo genesim ex stellarum cursu metiri ausus fuerit. Legimus autem post num. 54. omisso negatione non superflua: ne illos Herodes persequeretur. Atqui de Saturno quadrato & Marte trigono vide infrà Tom. 3. lib. 1. adu. Mart.

54. At enim scientia ista vsque ad Euangelium, &c.] Hac causa fuit Constantino primo Christiano Imperatori legem edendi contra hanc scientiam, Cod. l. 9. tit. 19. Nemo (inquit) Aruspicem consulat, aut Mathematicum, aut Ariolum: Augurum & Vatum praua confessio conticescat. Chaldæi & Magi, & ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuè diuinandi curiositas; etenim supplicium capitis feret gladio vltrò prostratus, quicunque nostris iussis obsequium denegauerit.

55. Sic & aliam illam speciem Magiæ, &c.] Etiam hoc necessariò legimus, pro eo quod incongruè legebatur: alia illa species

species. Atque de Magia quæ miraculis operatur, id est signis, mirandis latè tractanit Auctor suprà Apolog. c. 23. integro, & latius infrà Tom. 3. lib. de Anima; & nos vtrobique Adnotationibus nostris: Lactantius etiam loco supracitato latissimè.

56. de circulatoria secta.] Circulatorias præstigias vocat in Apol. vbi vide Adnot. nostras num. 356.

57. aut sophistas, aut Chaldæos, aut incantatores, aut coniectores, aut Magos.] De horum inter se differentia, infrà etiam latius lib. de Anima, ne hîc prolixiores simus.

58. vbi litterator.] Ita transtulit vocem Græcam γραμματεὺς, pro eo quod interpres vulgatus: vbi scriba, more suo, quum eodem significatu sit illi vsitata: literatura cap. sequenti, & lib. de Anima. Æuum etiam hic, quod mox: sæculum, interpretatur vocem αἰῶνος.

59. climacterica.] Climacterica vsurpat substantiuè pro climacteres, quas Chaldæi vocant pericula vitæ, fortunarúmque hominum, quæ Marcus Varro, teste Gellio lib. 3. cap. 10. grauissima fieri septenarijs, præcipuè autem anno ætatis 63. scribit. Quo pertinet illud Augusti epist. ad Caium nepotem suum, apud eundē Gell. lib. 15. cap. 7. Spero (inquit) lætum & bene valentem celebrasse quartum & sexagesimum Natalem meum. nam vt vides, κλιμακτῆρα communem seniorum omnium, tertium & sexagesimum annum euasimus. Verùm fides penes illos esto: nouit enim Christianus nihil illis tribuendum.

60. cuius digitus aut radius abutitur cœlo.] Quemadmodum enim de Radio Geometrico dixit Vergil.

Descripsit radio totum qui gentibus orbem.

ita etiam alibi de radio Astrologico dixit, describere radio cœli meatum. Est autem ferreum instrumentum, aut æneum, quo lineas indicant aut terrarum, aut cœli.

CAP. X.

61. Quærendum autem etiam est, &c.] Inscriptionem dedimus huic capiti: De ludimagistris Idololatris.

62. si non tabularia Idolorum, Quinquatria tamen frequentabit.] Tabularia fuisse suspicor festum aliquem diem quo tabulas litterarias Idolis dedicabant. Quinquatria, quæ & Quinquatris, dies festus, ita dictus iuxta Festum, non à numero dierum, sed quòd post diem quintum Iduum celebraretur. Mineruæ autem dicatum existimant, quòd eo die ædes eius in Auentino consecrata sit. Varro de ling. Lat. lib. 5. etiam Quinquatrus minores narrat, in quibus Idibus Iunijs ab similitudine maiorum tibicines feriati per Vrbem vagabantur, & conueniebant ad ædem Mineruæ.

63. Ipsam noui discipuli primam stipem Mineruæ, &c.] Mineruai intellige: ita enim nuncupabant primam stipem, quam magistris noui discipuli dabant. Hinc illud Varronis lib. 3. de re Rustica. Axius: Merula mi (inquit) recipe me quæso discipulum, &c. Ille: Quin, simul ac promiseris Mineruai, incipiam, id est, cœnam. Meminit etiam B. Hieron. in Epist. ad Ephesios, & innuunt Horatius & Ouidius alicubi, quemadmodum primus adnotauit Politianus. Lego autem mox: Quid minus est inquinamenti eo quod præstat, pro: inquinamēto quod. Hoc autem: verbotenus de Idolothyto, confirmat illud Varronis, quòd Mineruai ferè cœna fuerit, quam hic proinde verbotenus Idolothytum nuncupat. Infra autem latius c. 13. de Idolothytis.

63. tam Mineruaiia Mineruæ.] Siue Mineruaiia plurali numero accipiamus cœnam prædictam, siue Mineruæ festa, perinde est. Nam & Quinquatria Mineruæ mox diximus dicata & Oschophoria Athenis celebrabantur, quorum Plutarcho crebra mentio, in quibus pueri ingenui pubescentes eligebantur, qui ferrent ὄσχας, id est, ramos ac palmites cum suis racemis, in templum Mineruæ Sciriados, Item & Panathenæa in Mineruæ honorē singulis quinque annis celebrabantur, in quibus, teste Aristophane & Suida, pueri tantùm certabant, & victori ex olea corona præmium dabatur.

64. Saturnalia Saturni, quæ etiam seruiculis.] De Saturnalibus latiùs infra cap. 13. vbi particulatim agit de festis Idolorum, quemadmodum & de strenis & de Brumijs honorarijs. Hic sufficiat adnotandū, quod sicut à Latinis in Saturnalibus, ita & apud Græcos in Anthisteria celebritate, vti adnotat Gyraldus hist. Deorum synt. 17. ex quo etiam præcedentia, serui, quos hic diminutiuè seruiculos dicit, conuiuijs liberalibus excipiebantur.

65. & septimontium.] Septimontium, inquit Festus, appellabant diem festum, quòd in septem locis faciebant sacrificium Palatio, Velia, Fagutali, Suburra, Cælio, Oppio, & Cispio, de quo plura Plutarchus, si Gyraldo creditur, in Caussis Romanis. Quod confirmat his verbis Varro l. 5. de ling. Lat. Dies septimontium nominatus ab his septem montibus, in quibus sita Vrbs est. Qui quidem l. 4. meminit etiam montium Cælij, Cispij, & Oppij, item regionem Palatina & Suburrana, & luci Fagutalis & Velsarum. Quare operæpretium foret duos Auctores in concordiam de istis montibus redigere, verùm ad alia properandum. Atqui de scholis flore coronandis, l. de Cor. militis.

66. Flaminicæ.] De his lib. de Monogamia ad illud: Flaminica semel nubit

67. & Ædiles.] Ædilis, inquit Varro de ling. Lat. cap. 4. qui ædes sacras priuatas procuraret, hic verò Ædiles pro Flamines accipi videtur.

68. schola honoratur ferijs.] Non importunè etiam ferias Idololatriæ adscribit Auctor; nam Feria, inquit Festus, a ferendis victimis appellata. Cui addit: Ferias antiqui Festas vocabant: & aliæ erant sine die festo, vt nundinæ; aliæ cum festo, vt Saturnalia. Quibus adde ad institutum Auctoris, Cerealia & Idolorum natales.

69. Deos ipsos hoc nomine obsignat.] Accipit obsignat, pro eo quod immediatè dixit: testimonium dicit metaphora sumpta ab ijs qui obsignatione sua fidem faciunt. Similiter infrà num. 78.

70. cùm prohibeat Lex, vt diximus, Deos pronuntiari.] Haud dubiè intelligit illud Exodi 23. Et nomen aliorum Deorum non memorabitis, neque audietur ex ore vestro, iuxta 70. pro eo quod noster interpres ex Hebr. Per nomen externorum Deorum non iurabitis. Nam idipsum repetens infrà ca. 20. sic reddit: Præcepit ne Deos vocemus eos.

71. & nomen hoc in vano collocari.] Apertiùs infrà ibidem: Non sumes, inquit, nomen Domini Dei tui in vano, id est, Idolo. Quod, quum B. Cypr. accipiat de non iurando; lib. 3. Testim. ad Quirinum cap. 12. pulcrè idipsum Tertull. etiam interpretatur de non iurando per Deos; atque adeo in idem recidit vtraque scriptura præcedentis translatio.

72. qui de Idolis catechizat.] Hinc apparet Auctoris sententia, quòd in præcedentibus non loquitur de nuda Deorum ac nominum eorundem pronuntiatione, sed catechizatione & prædicatione, ac honorifica mentione, vt id nemo contra nos detorqueat, qui fortassis quibusdam videbor in his explicandis prolixior; sed meminerit Lector me non doctis, sed potiss. rudibus has Adnotationes conscribere, vt necubi hæreant. Atqui κατηχεῖν & κατηχίζειν, instituere & erudire est; à quo translatum à Christianis ad eruditionem fidei, vti latius infrà To. 3. l. de Præscr. hæret. ad illud: quis catechumenus, quis fidelis, incertum est. Similiter etiam & apud Antiquos, potissimùm in sacris, vsitata vox ab ἠχεῖν, quod est voce sonare, eo quod apud priscos Ægyptios moris esset, vt mysteria voce tantùm, non scripto ad posteros trāsferrentur.

73. de publicis proprijs sollemnitatibus.] Opinor illum de illis loqui, de quibus suprà: Tabularijs, Quinquatrijs, & Mineruaiibus.

CAP. XI.

74. Degenerabimus, si cetera delictorum recogitemus.] Titulus huius capitis ponitur à nobis: De negotiatione ac mercium quæ ad Idololatriam pertinent. Prorsus autem legimus: Degenerabimus, pro eo quod nullo sensu legebatur: De generationibus.

75. qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi.] Posterius illud etiam legit B. Cypr. tum l. de Laps. (vbi aliquid diximus adnot. nostris n. 47.) tum libris de Orat. Domin. De oper. & eleemos. & Testim. 3. ad Quir. c. 61. Tertullianum ops-

nor hoc libro imitatus; qui etiam paraphrasticos potius & metaphoricè vertit quàm de verbo, id quod Græcè est: ἧς τινὲς ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως, pro eo quo reddidit noster interpres, Quam quidā appetentes errauerunt à fide, forsan allusit ad illud cap. 1. eiusdem epist. ad Timoth. naufragauerūt à fide. Lego autem mox: Ceterùm si cupiditas abscedat, omisso dat superfluo, quæ est caussa adquirendi?

76. Sit nunc aliqua iustitia quæstus secura, &c.] Huc pertinet illud Sapientis: Non iustificabitur caupo à peccatis labiorum: vnde & l. de Patientia, vocat: mercimoniorum pericula quæstuosa. Non diffitetur interim aliquam negotiationē de iustitia securam, maximè quum paulopost subdat: Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controuersiam fieri.

77. thura dico & cetera peregrinitatis.] De his vide suprà Apologet. cap. 30. num. 442. de Pompis verò lib. de Spectac. cap. 7. num. 62.

78. nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ vsui sunt.] Eodem modo dixit Apolog. c. 42. Si Arabiæ queruntur sciant Sabæi pluris & carius suas merces Christianis sepeliendis profligari, quàm dijs fumigandis.

79. lanistam.] Lanista, vt ex Rhenano l. ad martyras diximus, præfectus erat Gladiatorum.

80. ab Ecclesia arceri.] Similiter paulopòst dixit contrarium huius, retinere in Ecclesia. Quum autem faciat hoc pro Excommunicatione Ecclesiastica, locus erat hîc de ea tractandi, nisi id iam olim fecissemus Adnotat. nostris in B. Cypr. ad Epist. 35. n. 8. ac 29. & ad Epist. 72. n. 13. & 15. quemadmodum etiam ad illud Apolog. c. 39. Præsident probati quique seniores, &c.

81. & exsufflabit.] Alludit ad exsufflationem dæmonum, quæ fit in Exorcismis ante baptismum. vnde & subiungit: qua constantia exorcizabit alumnos suos. De quibus omnibus latius l. de Baptismo infrà T. 3.

CAP. XII.

82. Malè nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis, &c.] Tractat hoc caput: Quòd non oporteat post fidem prætexere vitæ necessitates ad Idololatriam. Quam quidem obiectionem fecit sibi supra c. 6. sed hîc ait se pleniùs respondere.

83. pòst fidem obsignatam.] Alludit ad testificationem fidei, quæ fit ante Baptismum, de qua etiam lib. de Baptismo.

84. ædificiis illius, &c.] Ædifex pro Ædificatore, non ædium duntaxat, sed cuiusuis structura; & mox defunctus, non pro mortuo, sed pro eo qui ab opere cœpto defungitur.

85. nolite cogitare de victu.] Uno verbo exprimit quod alibi ad verbum ex Matthæo: Nolite cogitare de crastino, quid edatis aut bibatis.

86. Opera & conditionalis eram.] Videtur Opera accipi pro Operario: conditionalis verò pro eo, cuius officium aliquid condere, quem paulo prius Ædificem vocauit; nam simili intellectu & lib. de Cor. milit. & l. de Resurrectione carnis, conditio ab Auctore vsurpatur, pro re condita seu creata.

87. vel corpus solum, quod in domum Christi est.] Corruptus aut mutilus locus, cui sine MS. cod. mederi non licuit, nisi fortè ex coniecturis parum probabilibus.

88. Sed quæ penes homines difficilia, penes Deum facilia.] Similiter. l. de Baptis. Prædifficilia penes homines, facilia penes Deum. Ita transferens quod Græcè est Lucæ 18. τὰ ἀδύνατα παρὰ ἀνθρώποις, δυνατὰ ἐστὶ παρὰ τῷ θεῷ. pro quo vertit interpres noster: impossibilia, &: possibilia. vtrique rectè.

CAP. XIII.

89. Sed omnem adflatum eius, &c.] Capiti huic titulum imposuimus: De festis & extraordinarijs alijs sollemnitatibus Idolorum.

90. De Spectaculis autem, &c.] Vel hinc patet librum hunc posteriùs scriptum libro de Spectaculis, et authenticum quoque esse, ac germanum Tertulliani fœtum.

91. communicantes nationibus in Idolicis rebus.] Pulcher locus quòd falsò cum nationibus, cōmunicare non possimus in rebus Idolicis, id est quæ idolis consecrata sunt; & proinde quod subdit de habitu, siue victu, vel quo alio genere lætitiæ earum, ita intelligendum quatenus ad Idololatriam pertinent; alioqui iuxta Apost. Paulum, mundum exire oporteret, sicuti infrà ipse Auctor allegat cap. sequenti.

92. vitæ & morti.] De simili loco vide l. de Spectac. c. 26 n. 194. vbi & sequens scriptura citatur c. 27.

93. Sic & Lazarus, &c.] Omninò sic lego, pro eo quod tanquam elegantius substitutum erat: Eleazar. nam illud & Græcè & Latinè legitur tum apud Lucam, tum apud interpretes veteres omnes, & nominatim etiam à B. Cypr. epist. 55. ac l. 3. Testim. ad Quirin. c. 61. immo ab ipso Tertulliano infrà l. de Anima: Et quid, inquit, illic Lazari nomen, si non in veritate res est?

94. Sunt quidam Munerum dies.] Munera hîc pro donis accipit, non vt suprà l. de Spectac. pro ludo Gladiatorio, aut vt alibi, pro: officio. Alludit autem tum ad Quinquatrus minores, de quibus suprà n. 61. quæ Minusculæ, seu iuxta quod Gyraldus adnotat vbi suprà, à quibusdam Munusculæ à mittendis vltro citróque muneribus dicebantur: item de Strenarum diebus, de quibus ibidem et c. sequ. in Saturnalibus seu Ianuarijs Kalendis, aut Brumæ tempore.

95. quid participas Idolothyta sollemnia.] Idolothyta propriè accipit pro omni eo quod idolis sacratum est; alioqui in scripturis sacris & Auctoribus Christianis, tam Græcis quam Latinis, propriè ad cibos Idolis immolatos pertinet.

96. da formam in quam velis agi tecum.] Pertinet etiam hoc ad phrasin Iureconsultorum, & maximè quod sequitur: Enimuerò etsi simulaueris, ita lego pro: & dissimulaueris, tentatus addictus es. ac si dicat, quodammodo Idolis iam venditur; nam addicere venditionis est, quemadmodum rectè adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Pœnit. cap. 6. Hoc enim pretio Dominus veniam addicere instituit.

CAP. XIIII.

97. Sed enim plerique iam induxerunt animo, &c.] Hoc caput inscripsimus: De iisdē, & quòd non sit ignoscendum iis quæ ethnici faciunt.

98. ne nomen blasphemetur.] Eodē modo paulopòst: in qua nomen meritò percutitur. &: cùm totus Circus scelestis suffragijs nullo merito nomen lacessit. Denique: benedictio est nominis. De significatione autem Nominis vide lib. de Patient. cap. 2. n. 15. Et de clamoribus Circi: Christianum ad leonem, lib. de Spect. cap. 27. num. 196.

99. Vestri caussâ nomen meum blaphematur.] Sic omninò lego cum Gagnæo, pro eo quod erat: væ cuius caussa. Alludit enim ad illud Isa. 52. Admiramini & vlulate, hoc explicans vnica voce væ: Hæc dicit Dominus. Propter vos nomen meum semper blasphematur in Gentibus. Quod ipsum repetitur ab Apostolo Rom. 2. nisi quod legatur ibi: Per vos.

100. Si hominibus placere vellem.] De hac lectione Tertulliano & B. Cypriano familiari, pro eo quod hodie legitur tam Græcè quàm Latinè: Si hominibus placerem, vide Adnot. nostras in eiusdem Cypriani lib. de Hab. & discipl. virg. num. 22.

101. Saturnalia.] De hoc aliquid diximus in Apolog. c. 42. n. 550. & suprà hoc lib. n. 64. Quibus adde ex Varrone lib. 4. Quod cælum principium, sit rerum, ab satu dictus est Saturnus, et quòd ignis sit generationis principium, Saturnalibus cerei superioribus mittuntur. Hinc illud infrà hoc eodem capite: Saturnalia, in quibus munera commeant. Plura vide apud Gyraldum hist. Deorum synt. 3.

102. & Kalēdas Ianuarias.] Mox simpliciter vnica voce vocantur Ianuariæ, in quibus strenæ consonant. quod ipsum quū etiam hodie à gentilitate permanserit in consuetudine, pluribus non est opus, vtique interim insolentiæ, contra quas scripsit Chrysost. inter serm. ad pop. Antiochenum de Kalendis, iam penè interierunt.

103. vt omnes lucrifaciam.] Quum hoc loco habeatur 1. Cor. 9. vt omnes saluos faciam, Græcè enim est ἵνα πάντως τινὰς

ὅσοσα: *videtur memoria lapsus, aut hîc posuisse, quod hic τὸν γε τὰ petitum fuit ibidem.* ἵνα χαρδίσσω.

104. Ceterùm de mundo exissetis.] Ceterùm *accepit, pro Alioquin, & exissens, pro: exisse debueratis; nam vulgato interpreti correspondet veritas Græca. Legimus autem non multopôst* Quòd si nobis nullum ius est communionis, *cum Gagnæo.*

105. Sabbata (*inquit*) vestra & Neomonias & ceremonias, &c.] *Quum alibi solùm duo legat priora Auctor, hîc etiam* ceremonias *addit, vt hunc constes sensum dumtaxat, tum hîc, tum alibi, Prophetæ citasse, & breuioribus verbis. Nam Isai. 1. sic legitur iuxta* 70. Neomenias *vestras &* Sabbata *& diem magnum non feram. Ieiunium & otiū &* Neomenias *&* festiuitates vestras odio habet anima mea, *pro quo noster sic:* & ceremonias. *Græcè est* τὰς ἑορτὰς. *quare mirum est quod non transtulerit, aut* festa *aut,* sollemnitates, *maximè quum hunc loco magis fuissent accommoda.*

106. à Deo aliquando dilectæ.] *Præceperat enim Deus obseruationem* Sabbati, *Exodi* 10. Neomeniarum, *Num.* 28. *& Ezech.* 45.

107. & Brumæ.] *De his Gyraldus syntag.* 8. *hist. Deorum,* Βρῦμος *vt tradit Proclus in Hesiod. comment. de re Rustica Dionysius est, unde* Brumalia, *celebritas quæ in* Bruma, *atque adeo mense Lenæone agebatur, tum in nostro Decembri, tum Ianuario. Huic autem celebritati videntur conuenire* lusus *quos hîc adnotat.*

108. & Matronales.] Matronalia (*inquit ibidem synt.* 1.) *Kalendis Martijs agebantur, vt Horatius, Ouidius, & Acron ostendunt, & Plutarchus, & Festus, qui interim non usq; de* Matribus *agit, Matris matutæ festū. De quibus sic etiam Varro: Libū testuatium, quod in testa calida coquebatur, vt etiam nunc* Matralibus *faciunt Matronæ. Hinc opinor et* Matronalia *dicta; ad quæ adeò aptare videtur Auctor illud:* conuiuia constrepunt.

109. non Dominicum diem.] *Huius etiam meminit lib. de Cor. militis, dum dicit:* Dominico die ieiunium nefas ducimus, *& Apolog. c.* 16. *eundem intelligit, quum dicit:* Æquè si Solis diem lætitiæ indulgemus, &c. *vbi de eo latius Adno. nostrarum n.* 248. *Auctor autem paulo inferius etiam* diem octauum *vocat, ac B. Cyp. epist.* 59. *ad Fidum, primum post Sabbatum.*

110. non Pentecosten.] *Intelligere Auctorem non solum* Pentecostes *festum, sed etiam (vti loquitur de Cor. milit.) tempus illud integrum* à die Paschæ in Pentecosten, *patet ex eo quod mox sequitur:* excerpe singulas sollemnitates nationum, & in ordinem texe, Pentecosten implere non poterunt. *Eodem modo & B. Hieron. libris aduersus Montanum & Luciferianos: per omnem* Pentecosten *dixit; & B. August. epist.* 119. *ad Ianuarium; Itē Irenæus Orat. de Pascha, citata à Iustino Martyre, quæst. & respons. ad Orthod. cap.* 115. *& Epiphan. in Epist. cathol. fid. Nicenum denique concil. can.* 20. *& Basil de Spiritu sancto, cap.* 27.

CAP. XV.

111. Sed luceant, *inquit*, opera vestra.] *Inscribimus huius capitis titulum:* De sollemnibus Cæsarum etiam non obseruandis. *Neque verò hîc primùm, sed etiam Apolog. capite integro id tractauit Auctor, quò Lectorem ad Adnotationes nostras remittimus, potiss. nu.* 461. 463. 464. *quo postremo loco tractat de* lucernis tabernarum, & laureis ianuarum. *Atque etiam hîc non integra scripturæ verba citat, sed id quod ad institutum pertinebat; quomodo etiam lib. de Cultu fœmin. Neque enim dumtaxat legitur Matth.* 5. Luceant opera vestra, *sed sic: Luceat lux vestra coram hominibus, vt videant opera vestra bona.*

112. recogitemus omnem Idololatriam in hominis caussam esse, &c.] *Hoc ipsum tractauit Apolog. toto c.* 11. *hoc titulo:* Cur quum homines essent, facti sint ab hominibus Dij, caussas vaniss. esse, *et c. præced.* Quòd Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerint, & non verè Dij. *Vbi vide Adnot. nostras: item & ad illud eiusdem l.* 34. *cap.* Maledictum est ante [illegible] Deum Cæsarem nuncupare. *Habet etiam B. August. simili titulo integrum caput l.* 8. *de Ciuit. Dei c.* 26. *Quòd omnis religio Paganorum circa homines mortuos impleta sit. Denique B. Cyprian. qui hîc omnino Auctorem imitatur, lib. Quòd Idola non sint Dij.*

113. etiam ostiorum Deos.] *Similes loci Auctoris sunt infrà. Prior l. de Coron. milit.* At enim Christianus nec ianuā suam laureis infamabit, si norit quanto. Deos etiam ostijs diabolus adfinxerit, Ianum a ianua, Limentinum à limine, Forculum & Cardam à foribus & cardinibus & apud Græcos Thyræum Apollinem & Antelios dæmonas. *Alter Scorpiaco adu. Gnosticos, T. sequ.* Quas mihi *inquit*, potestates ianitrices adfirmas iuxta Romanam superstitionem, Cardum quendam, *quo vti legendum puto,* Cardeam quandam, & Forculum, & Limentinum; quas à cancellis ordinas potestates? *De quorum singulis mox plura, quòd propriè ad hunc librum pertineant, atque adeo eosdem etiam nominet B. Cyprian. libro suprà citato de Idolorum vanitate.*

114. Cardeam à cardinibus.] *De hac Adnot. nostris in eum Cypr. lib. num.* 30. *Eadem autem est; quam alij libentius* Carnam *vocant.*

115. Forculum à foribus, & Limentinum à limine.] *Ibidem de his Dijs n.* 29. *Sic Arnob. l.* 4. Limentinum *& Limonum, custodiam liminum gerere dicit, & ianitorum officia sustinere.*

116. & ipsum Ianum à ianua.] *Hinc, inquit Rhenanus, in l. de Cor. milit illud septimij Afri, non nostri Septim. Tertulliani,*

> *Iane* pater, *Iane* tuens, diue biceps, biformis,
> O care rerum sator, ô principium Deorum,
> *Stridula* cui *limina*, cui *cardines tumultus*,
> Cui reserata mugiunt aurea claustra mundi:

117. Apollineum Thyræum.] *Græci, inquit ibidem Rhenanus* θυραῖον *vocant, quicquid foribus adiacet, & extra fores est. Vnde & saxo Cyclopis, quo speluncam suam claudebat, nomen. Siquidem* θύρα *illi ianuam dicunt. Faciunt autem eiusdem mētionē Macrobius et Nigidius si Gyralde credimus, cuius ara ante fores statuebantur.*

118. & Antelios dæmonas.] *Rhenanus vbi suprà:* Antelij *Græcis Dij sunt, qui foribus dedicantur. Sic enim aras, vel Deorum statuas vocabant subdiuales, vt quæ soli forent exposita (nempè ab* ἀντὶ *καὶ* ἥλιος) *Hinc Hesichius:* Ἀντηλιοιθεοί οἱ πρὸ τῶν πυλῶν ἱδρυμένοι. *Et rursus* Ἀντήλιος, ὁ ἀντικρὺ ἡλίου ἱδρυμένος βωμὸς ἢ θεὸς.

119. perantiquiss. Prophetam Enoch.] *De hoc suprà num.* 15.

120. Nam & alia ostia in balneis adorari videmus.] Balneorum Deos *intelligit in* ostijs balneorum *insculptos Genios aut Lares.*

121. Scio fratrem per visionem, &c.] *Similem* visionem *recensuit suprà l. de Spectac.* 27. *de eo* cui linteum in somnis ostensum *eius diei nocte,* qua Tragœdum audierat; *quales cōplures etiam apud B. Cypr. reperire est nostro in illum Indice, ne hîc prolixiores simus. Quod adnotandum contra eos, qui fabularum loco omnes* visiones *existimant, & ea de caussa Dialogos B. Gregorij Papæ calumniantur. Recensetur etiam altera reuelatio angeli in somnis mulieri facta c. vlt. l. de Veland. virg. & l. de Anima sic legitur:* Est soror apud nos reuelationum charismata sortita, quas in Ecclesia inter Dominica sollemnia per exstasin in spiritu patitur, conuersatur cum angelis, aliquando etiam cum Domino, & videt & audit sacramenta, & quorundam corda dignoscit, & medicinas desiderantibus sumit.

122. nam antè processerat.] *An hoc ad* Processiones *Christianorum pertineat, liberum esto Lectori; certò de illis latius lib. de Cor. milit. & libris ad Vxorem.*

123. probantes Idololatriam esse quicquid vltra humani honoris modum ad instar diuinæ sublimitatis extollitur] *A contrario ergo sensu licet omnem eum honorem sanctis Dei, tam in hac vita quam in gloria cælesti existentibus, immò & imaginibus eorum exhibere,* qui humani honoris modum non excedit.

Cap. xvi.

124. Circa officia verò priuatarum & communium sollemnitatum,] Tractat hoc caput: De priuatis sollemnitatibus, quòd Idololatriæ non sint obnoxij, nisi quis harum occasione sacrificijs intersit.

125 vt togæ puræ. Quam hic intelligat, mox eum his verbis manifestat: vestitu virilis, tum illis: Toga verò etiam appellatione virilis est; quam nempè deposita prætexta assumebant pueri anno ætatis xvij. Quæ & pura nuncupatur (Budæo teste) quod nec picta esset, nec triumphalis, nec prætexta. Meminit eiusdem Cicero l. 9. Epist. ad Atticum, quum scribit Ciceronis suo se puram togam dedisse.

126. vt nominalium.] Eam sollemnitatem intelligit. qua (vti paulopost dicit) nomen imponi consueuit De qua Cicero 13. Philip. Ego, inquit, enim, vt quod à patre accepi filio reddam, mea nominatione cooptabo. Hinc: gentilitate nominali dixit Varro de ling. Lat. l. 7. quippè quòd Nomen gentis esset, vti pulcerè & latissimè deducit Onuphrius, vbi agit de Prænominibus, Nominibus, Cognominibus veterum Romanorum. Quò pertinet illud eiusdem Varr. lib. 8. Iá seruis gentilitia (nominum nempè) natura non est in vsu, in nostris nominibus, qui sumus in Latio & liberi, necessaria. Itaque ibi apparet analogia, ac dicitur Terentius vir, Terētia femina, Terentia gens: (nam sic lego pro: Terentium genus.) In Prænominibus ideo non fit idem, quod hæc instituta ad vsum singularia, quibus discernerentur nomina gentilitia, vt à numero, Prima, Secunda, Tertia, Quarta, vt Quintus, Sextus, Decimus, &c. ne prolixiores simus.

127. Sed his accommodantur sacrificia.] An de solis nuptijs loquatur, incertum, maximè quòd pueri quum Bullas deponerent, Laribus eas suspendere sint soliti & Togam in conspectu Deorum assumi soleat, iuxta illud Propertij.

> Mox vbi bulla rudi demissa est aurea collo,
> Matris & ante Deos libera sumpta toga.

Certè celebrantur à Gyraldo Gamelia sacra nuptialia, in quorum illis Iuno Gamelia colebatur mense Ianuario. Anacalypterica item sed quantum apparet, sine sacrificio. Dies erat festus post nuptias, cùm sponsa reuelabatur, cui tum munera exhiberi solent.

128. Si in vocatu.] Vocatus pro vocatione accipit, imitatus opinor illud Ciceronis 3. de Orat. Senatus frequens: vocatu Drusi in curiam venit.

Cap. xvii.

129. Ceterùm quid facient serui, &c.] Titulo hoc insignitum caput istud: Quòd seruis fidelibus non liceat ministros esse Idololatriæ.

130. item Officiales.] Officialium coronas simili phrasi dixit Auctor de Cor. milit. vbi rectè Rhenanus interpretatur eas quæ eorum sunt, qui in aliquo sunt publico vel priuato officio; qua significatione etiam dixit Apuleius: Iussit potestas Officialē suum magna seueritudine coërceri. quam significationem quoque indicat Auctor. quum seruos dicit, adhærentes dominis, liberos patronis, Officiales Præsidibus suis.

131. Hinc proximè disputatio, &c.] Definit hic Auctor exemplo Ioseph & Danielis, posse seruum Dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationem apud ethnicos capere, si ab omni specie Idololatriæ aut gratia aliqua aut astutia intactum se præstare possit. Locus qui videtur hac tempestate aptari posse in ijs regionibus, vbi nullum est exercitium Catholicæ religionis.

132. in ornamanto & purpura exstitere totius Aegypti siue Babyloniæ.] Respectiuè, vt ita loquamur, præferendum est ornamentum nempè torques aureus, & stola byssina cum administratione totius, Aegypti ad Ioseph; & purpura ac Imperium Babyloniæ ad Danielem.

133. neque sacrificet, &c.] Speciem Idololatriæ hæc habere tradit Auctor: sacrificare (quod sacerdotum est) sacrificijs auctoritatem (præsentia sua) accommodare (quod summorum Pontificum est) hostias locare, curas templorum delegare, ac vectigalia eorum procurare, (quod æditu orum est) spectacula ædere aut ædēdis præesse (quod Aedilium Curulium & Prætorum est) sollemne aliquid pronuntiare vel edicere quod Augurum est; denique iure, quod apud ethnicos non nisi in Deorum fit nomine, vt infrà latius cap. 20.

134. neque iudicet de capite alicuius vel pudore.] Tum hinc, tum cap. 19. videtur in ea fuisse sententia, Christiano non fuisse licita capitalia iudicia etiamsi in potestate seu magistratu constitutus esset; fortassis ea de caussa, quòd communia essent iudicia criminalia, tam in Christianos quam in ethnicos. Quo pertinere videtur illud quod habet infrà l. de Cor. mil. c. 11. n. 127. Et vincula & carcerē, & torméta, & supplicia administrabit.

Cap. xviii.

135. Iam verò de solo suggestu & apparatu honoris, &c.] Agit hoc caput, atque adeo & titulum habet: Quòd nec vestium ornatus sit licitus, qui cum Idololatria commune quid habet. Nam suggestus pro ornatu frequentiss. est Auctori, cum distinguit duplicem habitum, & ad vsum quotidianum, & ad honorem seu dignitatem.

136. Igitur purpura illa, &c.] Purpuræ inuentum tale tradit Pollux. l. ad Commod. 1. Tyrij ferunt captum amore Herculem Nymphæ cuiusdam indigenæ, cui nomen Tyro, quem canis eius secutus irrepentem scopulis purpuram conspicatus, peresa carnicula, sua sibi labra puniceo cruore infecerit. Quum igitur ad puellam Hercules adijsset, delectata illa insueta tinctura, quam conflorentem in eius canis labris aspexisset, affirmauit sibi cum illo post hac nihil fore, nisi ad se vestem afferret etiā canis illius labris splendidiorem. Quocirca Hercules inuenta animante, collectóque sanguine, munus puellæ detulit, primus (vt illi dictitabant) puniceæ infectura auctor.

137. vel trabeæ vel palmatæ, &c.] Trabearum tria genera, teste Seruio, iuxta Suetonium l. de genere vestium. Vnum quod Dijs sacratur, tantum purpura factum; aliud Regum (de quo hic) quod purpureum quidem est, habet tamen aliquid albi; Tertium Augurale ex purpura & cocco mistum. Erat autem vestis togata purpura circundata subtemine puniceo, quam aurea fibulæ nectebant: ita dicta, quòd trabes pannorum haberet. De Palmatis, quæ triumphantium vestes erant; vide Apolog. c. vlt. n. 620. De Coronis autē sacerdotū Prouincialiū aureis, l. de Cor. milit.

138. à toga candida candidati.] Toga candida erat, quā petitores Magistratuum induebant, à qua Candidati; ab illis ad alios traducta Metaphora, frequenter ea voce vsus est Tertullianus, quemadmodum adnotasse nos putamus alicubi.

139. sed ingenuitatis apud Barbaros insigne.] Adnotatu hoc dignum de purpura. Porrò omninò legimus: Quemadmodum enim Ioseph, &c. pro eo quod erat, ex litterarum vicinitate: Quodammodò; nam correspondet illud: si penes eos quoque, &c.

140. poterit & pueris prætexta concedi, & puellis stola.] Paulopriùs etiam prætextæ ab Auctore commemoratæ sunt, genus Togæ, ita dictæ, quod purpura prætexerentur, qua vtebantur (vti suprà dictum est) pueri, ad 17. annum vsque Stolam Nonius Marcellus etiam virilem describit sed postea verò pro sola muliebri Veteres vsurparunt. Quare rectè puellis stola hic ab Auctore tribuitur; quo pertinet etiam illud lib. de Pallio c. 4. & stolam & supparum & crepidulum.

141. prætextæ & trabeæ & laticlaui, fasces quoque & virgæ.] De his ita Plinius l. 9. c. 39. Purpuræ vsum Romæ semper fuisse video, sed Romulo in trabea. Nam Toga prætexta & latoclauo, Tullum Hostilium e Regibus primum fuisse vsum Hetruscis deuictis satis constat. Fuisse autem Latumclauum non Senatorum modò, sed & sacrificum ex Silio paret; quare non malè eam idololatriæ adscribit Auctor. Id ipsum Orat. sua Liuius lib. 4. de prætexta his verbis indicat: Prætextati in magistratibus & sacerdotijs. De Trabeis idem habes suprà num. 137. De fascibus (quorum mentio per nos facta Adnot. nostris in epist. 16. B. Cypr. n. 10.) videtur etiam hoc Auctor sentire. nam mox subiungit: vnius collegij insignia, fasces & purpuras gestant; Quanquam putem potius legi debere: fascias, sicuti lib. de Spectaculis.

142 vbi caput suum collocet.] Apud Gagneium desiderabatur suum: quod etsi Gratè hodie non sic, in MS. tamen. codi Latinis legitur. Atqui collocet vertit, pro: reclinet, et mox. qui teneris vestiuntur, pro: qui mollibus.

143. vultu

143. vultu denique & aspectu inglorius.] *Alludit ad illud Isai. 53. secundum 70. Auersa est facies eius, despecta, & non est reputata. Accedit autem magis ad nostrum interpretem, qui legit: Et quasi absconditus vultus eius & despectus.*

144. quibus sordido ministerio functus est.] *Nempè dum pedes discipulorum lauit.*

145. Tu si diaboli pompam eierasti.] *Vide lib. de Baptis. infra Tom. seq. de renuntiatione pompæ diaboli, & alicubi de eieratione.*

CAP. XIX.

146. Posset in isto Capitulo, &c.] *Titulus huius capitis est:* Neque militiam licitam, quæ aliquid cum Idololatria commune habet. *De quo latius infrà lib. de Cor. milit. hîc paucula quædam adnotabimus, quorum ibi non fit mentio.*

147. etiam caligata.] *Et hæc phrasis Iureconsultorum est. Vlp. enim tit. De his qui infamia notantur; Dimissum (inquit) accipere debemus militem* caligatum. *& Vlp. idem, l. Militibus. Dig. de Custod. & exhib. reor. Is qui exercitum acceperit, etiam ius animaduertendi in* milites caligatos *habet. Ita vero dicti milites Manipularij, à* Caliga *militum, iuxta Suetonium Cai Cæs. cap. 9. qui ideo dictum scribit Caium Cæsarem* Caligulam, *quod inter Manipularios milites natus.*

148. signo Christi.] *De* signo Crucis Christi, *quod fronte imprimitur, vide lib. de Baptismo, Tom. sequ.*

149. Et virgam portauit Moses.] *Alludit ad Ducem militum officia, qui* virgam *præfert, qua milites in officio continet; quæ subinde* fibulis *aureis (iuxta Liuium lib. 7.) eos donare consueuit antiquitus, qui* loris *seu corrigijs gladios cingi solet, qui* agmen *agit, &* bellat, *seu bellum auspicatur.*

150. fibulam & Aaron, &c.] *Vncinos aureos intelligit, quibus colligabantur Superhumerale & Rationale, quemadmodum* lori *nomine, Iannes Baptista Zonam pelliceam.*

CAP. XX.

151. Sed enim quum conuersatio diuinæ disciplinæ, &c.] *inscriptionem huius capitis damus:* Etiam verbis abstinendum ab Idololatria.

152. Ecce homo & facta eius, &c.] *Scriptura hunc locum hactenus reperire non potui: quærat diligens Lector alicubi in editione 70. Habes eandem B. Aug. Medit. cap. 39. sed sine adscriptione loci.*

153. in templo Æsculapij, &c.] *De* Æsculapio *vide Adnot. nostras ad lib. de Pallio cap. 1. n. 6. & Apol. cap. 14. n. 209 ac cap. 23. n. 361. De* Iside *infra lib. de Cor. milit. De* Ioue *Apolog. c. 10. n. 152. De* Saturno *denique Apolog. eodem capite n. 159. 160. 161. & 162.*

154. in vano, id est, idolo.] Vanum *pro:* idolo *etiam accipitur ab interprete B. Hyeronymo, 1. Reg. 12. Nolite declinare post* vana, *quæ non proderunt vobis, neque eruent vos, quia vana sunt: pro eo quod ex Græca 70. edit. transtulit alter interpres: Non declinetis post eos qui nihil sunt, qui perficient nihil, & non eruent, quia nihil sunt. Et rursum Act. 14. Annunciantes vobis, ab his* vanis *conuerti ad Deum viuum. vbi Græcè est: ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων; eadem nempè vox quæ hîc habetur. Videtur autem Auctor respicere illud 1. Corinth. 8. citatum suprà cap. 13. lib. Spect. Non quòd idolum sit aliquid; pro quo vertit idem noster interpres: Scimus quia* nihil est idolum *in mundo; de quo etiam Auctor cap. sequente,* per eum quem scis nihil esse. *Porrò hoc argumentum latiss. tractat B. Cyp. lib. de* vanitate Idolorum, *siue: Quod Idola Dij nihil sint. Et Auctor Apolog. cap. 12. integro.*

155. Nam & scriptura Deos nominat, sed adijcit: suos, vel nationum.] *Loca ad quæ alludit, videre est separatim in Oeconomia methodica Concordantiarum S. Scripturæ Georgij Bullocis. Neque interim sola adiectione prædicta vtitur scriptura, sed vocat* Deos *alienos, aureos, Ægypti, tuos, meos, conflatiles, Gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, ac Moab, montium, terrarum, populorum, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Damasci, patrum suorum, opera manuum, inda, quos fecisti, illorum, falsi, ligneos, qui non vident, denique mutos, & qui natura non sunt Dij. Legimus autem cum Gagnæo:* Sicut Dauid; *pro:* Sic &.

156. me Hercule.] *Idem paulò post reddit:* me Dius fidius, *& deinde:* per Herculem. *Veriss. autem id esse patet ex his verbis Varronis lib. 4. de ling. Lat. Sub dio (inquit) &* Dius fidius. *Itaque inde eius perforatum tectum, vt videatur diuum, id est, cælum. Ælius Gallus* Dius fidius *dicebat, Diouis filius, vt Græcè Διόσκουρον Castorem. Et putabant hunc esse Sancum ab Sabina lingua, &* Herculem *ab Græca. Super quo loco Scaliger: Dionysius, inquit, πίστιον Græcè reddit, quod* fidius *Latinè, in quo multi errarunt, qui id non animaduerterunt, qui etiam legendum censet apud Ouidium,*

> Quærebam Nonas, Sanco *fidione* referrem,
> An tibi Semo pater.

Nam Semonem eundem cum Sanco facit T. Liuius lib. 8. quamquam interim fateatur in Inscriptione Reatina legi: Semipatre Sanco. Atque adeo magis placet, vt sicuti legitur: me Hercule, *sic etiam legatur:* me Dius fidius, *pro eo quod alij:* medius fidius. *Nam etsi Festus scribat compositum id et videri, & significare Herculem, idem tamen addit, quosdam existimare iusiurandum esse per Dius (Herculis nempe) fidem. Cui accedens noster Auctor, priorem sententiam refutat dicens:* accedente quorundam ignorantia, qui ignorant esse iusiurandũ per Herculem.

157. Porrò quid erat deieratio per eos quos eierasti, &c.] *Ita legimus cum Latinio, omissa voce:* si; *alioqui enim oporteret iuxta coniecturā Harrisij legere:* Porrò quid erat deieratio, si per eos deierasti, quos eierasti. *sed illud magis placet. Eodem autem modo dixit Auctor Apolog. cap. 32.* Dæmonas, *id est, genios,* adiurare solemus, non deierare, vt illis honorem diuinitatis tribuamus. *Similiter Lactantius Socratem* deierasse *dicit per canem & anserem. Ita enim acceptum antiquitus patet etiam ex Varrone vbi supra. Quidam (inquit) negant sub tecto per hunc (*Dium fidium*)* deierare *oportere; & apertius ex Donato in Terentium, qui interpretatur* Deierare, *per Deos iurare. Porro de* Eieratione *vide Adnot. nostras suprà lib. de Spectac. cap. 24. num. 185.*

CAP. XX.

158. Timiditatis est autem, quum te alius per Deos suos obligat iuratione, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* Quòd idem sit siue iures per Idola, siue per alios adiuratus adquiescas. *Atque adeò etiam iuxta editionem Gagnæi lego illud:* iures, *pro eo quod irrepserat:* iuret. *Siue autē legas:* quanto securius in Dominum transferes responsionem tuam, *siue vt Gagnæus:* sponsionem, *perinde est.*

CAP. XXII.

159. Æquè benedici per Deos nationum, &c.] *Nomen est hinc huius capitis titulus:* Quòd neque benedici per Deos nationum Christianus sustinere debeat. *Lego autem* vt semper reijciat immundam benedictionem, *omissa negatione* non, *quæ alioquis contrarium sonabat.*

160. vel coloniæ genium.] *De* Genijs *sic Tertull. suprà Apolog. c. 32.* Nescitis genios dæmonas dici; *cui similis est & paulo prolixior locus Lactantij l. 2. ibidem Adnot. nostris citatus n. 451. Eos singulis hominibus adscribi patet l. de Anima, vbi de ijs latius. Atqui quemadmodum Martianus l. 2. de nuptijs Mercurij & Philologi, dicit etiam* populi Genio *supplicasse Veteres, ita videtur hîc vsurpasse Auctor* coloniæ Genium, *qui colonijs præsit.*

161. negat enim quicunque dissimulat. *Locus insignis contra* simulatores, *& quodammodo libellaticos huius ætatis in Belgio, qui excusare se credunt, si locæ iuramenti, quod contra fidem & religionem Catholicam exigitur,* simulatione *quapiam aliud præstent, longe dissimiles Eleazaro, qui (vt habetur 2. Machab. 6.) Non ætati nostræ, inquit, dignum est* fingere, *vt multi adolescentes arbitrantes Eleazarum 90. annorum transisse ad vitam alienigenarum, vt ipsi propter meam* simulationem, *& propter modicum corruptibilis vitæ tempus, decipiantur.*

CAP. XXIII.

162. Sed est quædam eiusmodi species in facto & in verbo, &c.] *Hîc tractatur:* Quòd neque scripto etiam iurare per Deos liceat.

163. sub pignoribus fiduciati.] Etiam hæc phrasis Iureconsultorum est. Fiduciaros vero appellare videtur eos, qui pignus seu fiduciam dederant recepturi vbi soluissent. Fiduciam enim accepisse dicitur (vti interpretatur Boetius in Topica Ciceronis) cuicunque res aliqua ea lege mancipatur, vt mancipanti aliquando remancipet.

164. iurati cauent.] Item & istud Iureconsultis familiare est: cauere, pro cautionem syngrapha præstare. Quod ipsum bis terve hoc capite repetit.

165. Præscribit Christus, non esse iurandum.] Non intelligere Auctorē omni iuramento simpliciter abstinendum patet vel ex Apolog. c. 32. vbi: sed & iuramus (inquit) sicut non per Genios Cæsarum, ita per salutem eorum: de qua iurādi formula ibidem latius nu. 450. Deinde frequentiss. Iureiurandi seu Sacramenti meminit, quod in Baptismo præstatur, de quo l. eiusdem tituli latius Tom. sequ. Sanè itaque secundum huius capitis institutum intelligi istud debet. Videatur Chrysost. in cap. 5. Matth. vbi præcipue iuramenta illa forensia coram ethnicis magistratibus improbat.

166. Si (inquit) concupiscentia, &c.] Quum ipsa hæc verba in S. Scripturis reperire hactenus non potuerim videtur mihi in compendium contraxisse istud Ecclesiastici 5. Ne sequaris in fortitudine tua concupiscentiam cordis tui, & ne dixeris: Quomodo potui, aut quis me subiiciet propter facta mea? Deus enim vindicans vindicabit. Aut potius illud sæpecitatum alludit Matth. 5. Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, mœchatus est eam in corde suo.

167. operandi copiam.] Operari hic accipitur pro eleemosynam facere, quemadmodum & à B. Cypr. titulo libri: De opere & eleemosynis, & alibi frequenter, de quo ibidem Adnot. nostrarum num. 4.

CAP. XXIIII.

168. Inter hos scopulos & sinus, &c.] Epilogus totius huius libri hoc caput inscribitur. Videat autem Lector Prolegomena nostra de his Prouerbialibus formulis: Inter scopulos & sinus, inter vada & freta nauigare.

169. velificata spiritu Dei.] Hæc vox Auctori nostro peculiaris, inter cætera effecit, vt Sixto Senensi adsentiar, quod Carmina illa Genesis & Sodoma, quæ à me post Morelium & Fabricium B. Cypriano adscripta sunt Tom. 3. operum eius, Tertulliani sint, vbi legitur, quamquam satis obscurè,

Qua spiritus igni est, velificante apex.

Vtitur eadem voce infra Tom. 3. lib. adu. Gnost. c. 1. Austro (inquit) & Attico sæuitia velificat.

170. irrespirabile deuoratis hypobrychium.] Etiam de hoc latius inter Prouerbiales formulas, sicuti & de mox præcedentibus: inenatabile excussis profundum, &: inextricabile impactis naufragium. Atqui vocem hypobrychium deriuauit à voce Græca ὑπὸ βρύχιος, quod submersum significat, ac si dicat, ipsam submersionem.

171. quicumque fluctus eius offocant.] Offocare, pro præfocare vsurpat etiam Florus lib. 2. cap. 11. Quum offocandas (inquit) inuicem fauces præbuissent.

172. Propterea Spiritussanctus consultantibus tunc Apostolis, &c.] Alludit ad Constitutionem illam primam Apostolorum in Concilio Hierosolymitano Act. 15. Visum est Spiritusancto & nobis, nihil vltra imponere vobis oneris (quod hic Auctor vinculum & iugum dixit) quàm hæc necessaria, vt abstineatis vos ab immolatis simulacrorū, &c. hoc est enim quod addit: vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus.

173. inculcanda est.] Hic propriè rursum accipitur: inculcare, quum aliquando accipiatur ab Auctore pro: conculcare.

174. Viderimus enim si secūdum Archetypum & coruus, &c. in Ecclesia erit.] Illud: Viderimus, Tertullianicum & Cyprianicum est. Quod quum Ironiam sapit, hæc videtur Auctoris sententia: Sit ita vt in Ecclesia sint secundum Archetypum (Isaiæ nempe 34.) coruus & miluus, id est, mali Catholici, & lupus & canis & serpēs, id est (iuxta scripturas Matth. 7. Philip. 3. & Luc. 10.) hæretici quamdiu nondum publicati sunt, certè Idololatres in Archetypo non habetur. neque enim in Ecclesiam admissi sunt vnquam ethnici Idololatræ quod explicat Auctor, dum addit: Nullum animal in Idololatren figuratum est.

175. Quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.] Epiphonema istud prioribus longè est obscurius. Hoc interim velle videtur. Quum in arca Noe fuerint omnis generis animalia, munda septena & septena, immunda verò duo & duo; exclusi vero fuerint Idololatræ omnes; consequitur vt quod in Arca non fuit, in Ecclesia non sit. Eam enim Ecclesiæ figuram gessisse tradit Auctor lib. de Baptismo, infra Tom. sequ. vbi de ea latius.

ARGVMENTVM LIBRI DE HABITV MVLIEBRI, PER IACOBVM PAMELIVM.

CONSIDERATO *excessu Habitus muliebris tam in cultu, quàm in ornatu, librum hunc Pareneticum scripsit Tertullianus.*

I. *Primùm autē docet lugere potius, pœnitere, & omni satisfactionis habitu ignominiam primi Euæ delicti expiare, debere mulierem quàm ornari, si ad mercedem respiciat quæ exspectatur in cælis.*

II. *Deinde angelis desertoribus, qui & metallorū opera nudauerint, & incantationum vires prouulgauerint, & omnem curiositatem vsque ad stellarum interpretationem designauerint, propriè & peculiariter adtribui debere omne instrumentum muliebris gloriæ, quibus tamen in lauacro renunciauimus.*

III. *Quod quum ex libro Enoch comprobetur, eam scripturam, etsi in armarium Iudaicum non admittatur, fortasse quòd non putauerint eam post cataclysmum saluam esse potuisse, tamen à Noë illius abnepote æquè potuisse in spiritu reformari, atque per Esdrā omne instrumentū Iudaicæ litteraturæ restauratum, maximè, quum etiam de Domino prædicarit, & apud Iudam Apostolum testimonium possideat.*

IIII. *Porrò etsi illis non imputetur, rerum tamen ipsarum cultum (seu mundum muliebrem) qui in auro & argento, & gemmis, & vestibus; consistit, ad ambitionem pertinere; ornatum verò (quem immundum muliebrem conuenit dici) qui in cura capilli & cutis & earum partium corporis quæ oculos trahunt (de quo sequenti libro latiùs) ad prostitutionem.*

Auri

Auri verò & argenti, ac ferri & æris parem esse conditionem, & ex istu necessariores operas exhiberi rebus humanis. V.

A

Gemmas item non aliud esse quàm aut lapillos & calculos, aut maris conchas; aut denique de fontibus draconum erui solitas, vt sic etiam de serpente cultior fiat mulier. VI.

Hæc omnia sola raritate & peregrinitate gratiam possidere; quòd apud Barbaros, vbi vernaculum est aurum; & apud Parthos & Medos, gemmæ fastidio sint; apud Tyrios etiam vilior sit purpura quàm rubrica. VII.

Non placere quoq; Deo colores, quos non ipse produxit; atque adeò intelligi à diabolo esse interpolatore naturæ, neque ecxusari quòd materiæ ipsæ ex Deo sint, quum etiam rebus Dei Idololatria constet. VIII.

Denique ad ambitionem pertinere hæc omnia, quæ inde nomen habet, quòd concupiscentia apud animum ambiente nascatur ad gloriæ votum. IX.

Ceterùm genuinum esse hunc Tertulliani fœtum conuincit, quòd libri de Spectaculis nominatim mentionem faciat. Imitantur autem illum ad verbum penè locis infra adnotatis BB. Cyprianus libris de Habit. & discipl. Virg. ac de bono Pudicitiæ, & Hieronymus in vita Pauli Eremitæ, ac Epist. ad Lætam. Meminerunt etiam Trithemius & Politianus locis initio Apologetici citatis. Edidit verò primùm ex cod. MS. Hirsaugiensi & Paterniacensi, cum Scholijs, deinde & cum Adnotationibus Rhenanus; castigauit rursum ex Britannico Lelandi codice Gelenius. Nos denique iterum repurgauimus ex tribus Vaticanis MS. codicibus, & nostris quoque Adnotationibus auximus.

B

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE HABITV
MVLIEBRI LIBER.

Cap. I.

SI [1] tanta in terris moraretur fides, quanta merces eius expectatur in cœlis, nulla omninò vestrum, Sorores dilectissimæ, ex quo Deum viuum cognouisset, & de sua, id est fœminæ cõditione didicisset, lætiorem habitum, ne dicam gloriosiorem appetisset, vt non [2] magis in sordibus ageret, & squalorem potius affectaret, ipsam se circumferens Euam lugentem & pœnitentem, quo plenius id [3] quod de Eua trahit (ignominiam dico ptimi delicti, & inuidiam perditionis humanæ) [4] omni satisfactionis habitu expiaret. [5] In doloribus & anxietatibus paries mulier, & ad virum tuum conuersio tua, & ille dominabitur tui, & Euam te esse nescis? Viuit sententia Dei super sexum istum in boc seculo, viuat & reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, tu es arboris illius resignatrix, tu es diuinæ legis prima desertrix, tu es quæ eum suasisti quem diabolus aggredi non valuit. Tu imaginem Dei, hominem, tam facilè elisisti. Propter tuum meritum, id est, mortem, etiam filius Dei mori habuit: & adornari tibi in mente est, [6] super pelliceas tuas tunicas? Age nunc si ab initio rerum & [7] Milesij oues tonderent, & [8] Seres arbores nerent, & [9] Tyrij tinguerent, & [10] Phryges insuerent, & [11] Babylonij intexerent, & [12] Margaritæ canderent, & [13] Ceraunia coruscarent, si ipsum quoque Aurum iam de terra cum cupiditate prodisset, si iam & [14] Speculo tantùm mentiri liceret: hæc Eua concupisset, de paradiso expulsa, iam mortua opinor? Ergo nec nunc appetere debet, aut nosse, si cupit reuiuiscere, quæ nec habuerat, nec nouerat, quando viuebat. Ideò omnia ista damnatæ & mortuæ mulieris [15] impedimeota sunt, quasi ad pompam funeris constituta. [[16] Nam & illi qui ea constituerunt, damnati in pœnam mortis deputantut: illi [17] scilicet angeli, qui ad filias hominum de cœlo ruerunt, vt hæc quoque ignominia fœminæ accedat. Nam cùm & materias quasdam [18] benè occultas, & artes plerasque non benè reuelatas, seculo mulrò magis imperito prodidissent (siquidem & [19] metallorum opera nudauerant, & [20] herbarum ingenia traduxerant, & [21] incantationum vires prouulgauerant, & omnem curiositatem vsque [22] ad stellarum interptetationem designauerant) propriè & quasi peculiariter fœminis instrumeotum istud muliebris gloriæ contulerunt: lumina lapillorũ, quibus monilia variantur: & circulos ex auro, quibus brachia artantur: & medicamenta ex fuco, quibus lanæ colorantur: & illũ ipsum nigrum puluerem, quo oculorum exordia próducuotur. Hæc qualia siot, interim iam ex Doctorum suorum qualitate & conditione pronunciari potest, quòd nihil [23] ad integritatem peccatores, nihil ad castitatem adamatores, nihil ad timorem Dei desertores spiritus aut monstrare potuerunt, aut præstare. Si doctrinæ dicendæ sunt: mali magistri malè docuerint necesse est. Si mercedes pro libidine: nullius rei turpis, merces decora est. Quid autẽ tanti fuit ista mõstare siue conferre? vtrúmne mulieres sine materijs splendoris, & sine ingenijs decoris placere non

Gen. 3.

C

Cap. II.

Gen. 6.

possent hominibus, quæ adhuc incultæ, & incõpositæ, & (vt ita dixerim) crudæ ac rudes, angelos mouerant? Anne [24] sordidi, & per gratuitum vsum contumeliosi amatores viderentur, si nihil fœminis in connubium allectis contulissent? [25] Sed hæc non capit æstimare. Nihil plus desiderare poterant quæ angelos possidebant, magno scilicet nupserant. Enimuerò qui vtique interdum cogitabãt vnde cecidissent, & post libidinum vaporata momenta cœlum suspirabant, illud ipsum bonum fœminarum naturalis decoris vt causam mali, sic remunerauerunt, ne eis profuisset fœlicitas sua, sed vt deuectæ de simplicitate & sinceritate, vnà cum ipsis in offensam Dei peruenirent. Certi erant [26] omnem & gloriam & ambitionem & affectionem per carnem placendi, Deo displicere. Hi sunt nempè angeli, quos iudicaturi sumus: hi sunt angeli, quibus in lauacro renunciamus. Hæc sunt vtique, per quæ ab homine iudicari meruerunt. Quid ergo faciunt apud iudices suos res eorum? Quod est commercium damnaturis cum damnandis? opinor quod [27] Christo & Beliæ. Qua constantia tribunal illud ascendimus, decreturi aduersus eos quorũ munera appetimus? Nam & vobis eadẽ tunc [28] substantia angelica repromissa, [29] idem sexus qui & viris, eandem iudicandi dignationẽ pollicetur. Nisi ergo hic iam præiudicauerimus res eorum prædamnando, quas in illis tunc damnaturi sumus, illi potius nos iudicabunt atque damnabunt.

Gal. 6. 1. Cor. 6. 2. Cor. 6. Matth. 22.

D

CAP. III

[[30] Scio scripturam Enoch, [31] quæ hunc ordinem angelis dedit, non recipi à quibusdam, quia [32] nec in armarium Iudaicum admittitur. Opinor non putauerunt illam ante cataclysmum æditam, post eum casum orbis omnium rerum abolitorem, saluam esse potuisse. Si ista ratio est, recordentur pronepotem ipsius Enoch fuisse superstitem cataclysmi Noë, qui vtique domestico nomine & hæreditaria traditione audierat & meminerat de proaui sui penes Deum gratia, & de omnibus prædicatis eius: cùm Enoch filio suo Matusalæ nihil aliud mandauerit quàm vt notitiam eorum posteris suis traderet. Igitur si.ne dubio potuit Noë in prædicationis delegatione successisse, vel quia & aliàs non tacuisset, tam de Dei conseruatoris sui dispositione, quàm de ipsa domus suæ gloria. Hoc si non tam expeditè haberet, illud quoque assertionem scripturæ illius tueretur: proinde potuit abolefactam eam violentia cataclysmi, in spiritu rursus reformare: quẽadmodum & Hierosolymis Babylonia expugnatione deletis, [33] omne instrumentum Iudaicæ literaturæ per Esdram cõstat restauratum. [34] Sed cùm Enoch eadem scriptura etiam de Domino prædicarit, à nobis quidem nihil omninò reijciendum est, quod pertinet ad nos. Et legimus omnẽ scripturam ædificationi habilem, diuinitùs inspirari, à Iudæis postea iam videri propterea reiectam, sicut & cetera ferè quæ Christum sonant. Nec vtique mirum hoc, si scripturas aliquas non receperunt de eo locutas, quem & ipsum coràm loquentem non erant recepturi. Eò accedit quòd Enoch apud Iudam Apostolum testimonium possidet.

E

Iudæ. 1.

ÇA. IIII.

[[35] Nulla nunc muliebri pompæ nota inusta sit prædamnationis de exitu auctorum. Nihil angelis illis imputetur præter repudium cœli, & [36] matrimonium carnis. Rerum ipsarum qualitates examinemus, consilia quoque concupiscentiæ earum deprehendamus. Habitus fœminæ duplicem speciem circumfert, [37] cultum & ornatum. Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant: Ornatum, quem immundum muliebrem conuenit dici. Ille in auro, & argento, & gemmis, & vestibus deputatur: Iste in cura capilli, & cutis, & earum partium corporis quæ oculos trahunt. Alteri ambitionis crimen intendimus, alteri prostitutionis; vt iam hinc prospicias, Dei ancilla, quid ex his disciplinæ tuæ conueniat, quæ de diuersis institutis censearis, scilicet humilitatis & castitatis. [[38] Aurum & argentum principes materiæ cultus secularis assint necesse est, vnde sunt: Terra scilicet planè gloriosior, quoniam in maledictorum [39] metallorum feralibus officinis [40] pœnali opere deplorata nomen terrę in igni reliquit, atque exinde de [41] tormentis in ornamenta, de supplicijs in delicias, de ignominijs in honores, [42] metalli refuga mutatur. Sed & ferri & ęris, & aliarum vilissimarum materiarum par conditio est, & terreni generis, & metallici operis: quo nihilo generosior iudicari possit auri & argenti substantia penes naturam. Quòd si de qualitate vsus, gloria est auro argento: atquin magis ferro & ęri: quorũ ita disposita est vtensilitas, vt & proprias operas plures & necessariores exhibeant rebus humanis, & nihilominus auri & argenti de sua vice accommodant iustioribus causis. [43] Nam & annulli ferro fiunt. quædam esui & potui vascula ex ære adhuc seruat memoria antiquitatis. Viderit si etiam ad spurca instrumenta auri & argenti demens copia deseruit. Certè nec ager auri opere paratur nec nauis argenti vigore contexitur. Nullus bidens aurum demergit in terram, [44] nullus clauus argentum intimat tabulis. Taceo totius vitæ necessitates ferro & æri innixas: cùm illę ipsæ diuites materię, & de metallis refodiendæ, & in quocũque vsu producendę, sine ferri & ęris operario vigore non possint. Iam igitur ęstimandum est vnde obueniat tanta dignitas auro & argento, cùm & consanguineis quantum ad genus, & potioribus quantum ad vtensilitatem materijs pręferantur.

F

CAP. V.

[[45] Sed & lapillos istos qui cum auro superbiam iungunt, quid aliud interpreter quàm lapillos & calculos, eiusdem [46] terrę minutalia: nec tamen aut fundamentis demandandis, aut parietibus moliendis, aut fastigijs sustinendis, [47] aut tectis densandis necessaria? Solum hunc [48] mulierum stuporem ędificare nouerunt: quia tardè teruntur vt niteant, & subdolè substruuntur vt floreant, & anxiè forantur vt pendeant, & auro lenocinium mutuum pręstant. [49] Sed si quid de mari Britannico aut Indico ambitio piscatur, conchę genus est, non dico conchylio, aut ostreo, sed nec [50] peloride gratius de sapore. Ad hoc [51] enim conchas nouerim maris poma. Quòd si concha illa aliquid intrinsecus postulat, vitiũ eius magis debet esse quàm gloria. Et licet

margaritum

A margaritum vocetur, non aliud tamen intelligendum quàm conchæ illius aliqua dura & rotunda verruca. [52] Aiunt & de frontibus draconum gemmas erui, sicut in piscium cerebris lapidositas quædam est. Hoc quoque deerit Christianæ, vt de serpente cultior fiat. Sic calcabit diaboli caput, dum de capite eius, ceruicibus suis aut ipsi capiti ornamenta struit? [53 Hæc omnia de raritate & peregrinitate sola, gratiam possident. Denique intra terminos suos patrios, non tanti habentur. Semper abundantia contumeliosa in semetipsa est. Apud Barbaros quosdam, quia [54] vernaculum est aurum & copiosum, [55] auro vinctos in ergastulis habent & diuitijs malos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores. Aliquando reuera inuentum est, quomodo & aurum non ametur. Gemmarum quoque nobilitatem [56] vidimus Romæ de fastidio Parthorum & Medorum ceterorúmque gentilium suorum, coram matronis erubescentem, nisi quòd nec ad ostentionem ferè habentur. [57] Latent in singulis smaragdi, & [58] cylindros vaginæ suæ solus gladius sub sinu nouit, & in [59] peronibus vniones emergere de luto cupiunt. Deniq; iam gēmatum habent quod gemmatum esse non debet, si non comparet: aut ideò comparet, vt neglectum quoque ostendatur. [[60] Proinde & vestium de coloribus honorem serui etiam eorum terunt. Sed & parietes [61] Tyrijs & hyacinthinis, & illis regijs velis, quæ vos operosè resoluta transfiguraris, pro pictura abutūtur. Vilior est apud illos purpura, quàm [62] rubrica. Quis enim est vestium honor iustus, de [63] adulterio colorum iniustorum? Non placet Deo quod non ipse produxit, nisi si non potuit [64] purpureas & carinas oues nasci iubere. Si potuit, ergo iam noluit: quod Deus noluit, vtiq; non licet fingi. Non ergo natura optima sunt ista, quæ à Deo non sunt auctore naturæ. Sic à diabolo esse intelliguntur, ab interpolatore naturæ. Alterius enim esse non possunt, si Dei non sunt: quia æmuli sint necesse est, quæ Dei non sunt. alius autem præter diabolum & angelos eius, æmulus Dei non est. Ceterum [65] materiæ ex Deo sunt. non statim & huiusmodi fructus latere in omnibus quæritur, & vnde sint conchæ, & qua dispositionē decurant, & vbi collocentur. Nam & omnes istæ prophanæ spectaculorum secularium voluptates, [66]

B sicut de ipsis suum volumen ædidimus, Ipsa etiam Idololatria ex rebus Dei constat: non tamen ideò Circi furoribus, aut harenæ atrocitatibus, aut scenæ turpitudinibus, Christianū affici oportet: quia Deus & equum, & pantheram, & [67] vocem homini dedit: nec ideò Idololatriam impunè faciet Christianus, quia Dei conditio est & thus, & merum, & ignis qui vescitur, & animalia quæ victimæ fiunt, cùm & ipsa materia quæ adoratur, Dei sit. Sic ergo & circa actum materiarum census à Deo descēdens, propterea excusatus. Deo extraneum vt reum scilicet gloriæ seculum. [[68] Nam vt quæque rerum, per singulas quasque terras & vnamquamque regionem, materijs à Deo distributa sunt, innicem sibi peregrina apud exteros, mutuo rara, apud vos, iure, si vtique vel appetūtur, vel negliguntur, quia non tantus est in illis feruor gloriæ inter domesticos frigidæ. Sed enim ex [69] possessionū distributione, quam Deus vt voluit ordinauit, raritas & peregrinitas apud extraneos semper gratiam inueniens, de simplici causa non habendi quæ Deus alibi collocauit, concupiscentiam concitat habendi. Ex hac vitium aliud extenditur, immoderatè habendi: quod & si fortè habendum sit, modus tamen debetur. Hæc erit ambitio, [70] vnde & nomen eius interpretandum, quòd concupiscentia apud animum ambiente nascatur ad gloriæ votum: grande scilicet votum, quod (vt diximus) non natura, nec veritas, sed vitiosa animi passio concupiscentia commendauit, & alia vitia ambitionis & gloriæ: sic & pretia rebus inflammauit, vt se quoque accenderent. [71] Non tanto maior fit concupiscentia, quanto magno fecit quod concupijt? [72] Breuissimis loculis patrimonium grande profertur. [73] Vno lino decies sestertium inseritur. [74] Saltus & insulas tenera ceruix fert. Graciles aurium cutes [75] Kalendarium expendunt, & [76] sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit. Hæc sunt vires ambitionis, tantarum vsurarum substantiam vno & muliebri corpusculo baiulare.

Ca. vii. Ca. viii Cap. ix

C

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE HABITV MVLIEBRI.

Cap. I.

1. Si tanta in terris, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd lugere potius quàm ornari mulier debeat. *Malimus autem legere* in terris; *quam illud Trithemij, quum initium huius Libri citat:* in terra.

2. vt non magis in sordibus ageret.] *Describit (inquit Rhenanus) exemplum hominis exomologesin facientis, & actum pœnitentiæ exequentis; de quo latius suprà lib. de Pænitent.*

3. id quod de Eua trahit, &c.] *Adnotandus locus, quòd primum delictum seu peccatum originale, de Eua trahi dicit: quum quidam vsque adeò ab Adamo illud propagatum dicant, vt si Adam non peccasset, in posteros deriuatum non fuisset.*

4. omni satisfactionis habitu.] *De* Satisfactione *suprà latè tractauimus lib. de Pænit. c. 5. n. 26.*

5. In doloribus & anxietatibus paries, &c.] *Quum Rhenan. ex eo quod prius legebatur:* paris, *collegerit legendū:* dominatur; *ego econtrario quum iuxta editiones omnes tam Hebræas quam Græcas & Latinas constet legendum cum MS. 3. Vatic. cod.* dominabitur, *lego etiam:* paries; *maximè quum similiter legat B. Cyprian. & lib. de Hab. virg. & l. Test. 3. c. 32. Vertit autem illud.* & erit ad virum tuum conuersio tua *ex Græco,* καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου: *pro quo B. Hieronymus apertiùs ex Hebræo:* & sub viri potestate eris.

6. super pelliceas tuas tunicas.] Similiter B. Chrysostomus homil. 18. in Genes. ornatum vestium hac scriptura impugnat.

7. Milesij oues tonderent.] D. Hieronymus (inquit Rhenan.) enarrans Ezech. cap. 27. auctor est, ex Mileto lanas præcipuas solitas Tyrum deferre, vt non sine causa libuerit interpretibus 70. apud eum Prophetam vertere, & lanas de Mileto quum tamen Milesi vocabulum in Hebræo nusquam inueniatur. Nos etiam hac de re aliquid diximus ad illud libro de Pallio: Nec de ouibus dico Milesijs n. 54.

8. & Seres arbores nerent.] Apud Seras (teste eodem Rhenano) Scythicam gentem in arboribus lanugo reperitur, quam aqua perfusam depectunt. Seras lanitio syluarum nobilem vocat Plinius l. 6. c. 17.

9. & Tyrij tinguerent.] Idem Plinius (inquit Rhenanus) Phœnicem describens: Tyrus (inquit) quondam insula, præalto mari septingentis passibus diuisa, nunc verò Alexandri oppugnantis operibus continens. Olim partu clara vrbibus genitis, Lepti, Vtica, & illa Romani Imperij æmula, terrarum orbis auida, Charthagine, etiam Gadibus extra orbem conditis. Nunc omnis eius Nobilitas conchylio atque purpura constat.

10. & Phryges insuerent.] Pictas (inquit idem) vestes acu facere Idæi Phryges inuenerunt ideòque Phrygiones appellati sunt, ex eodem Plin. Eodem pertinet quod supra dixit Auctor libro de Idolol. cap. 3. an Phrygio detexat; & : an filo formetur.

11. & Babylonij intexerent.] Colores (inquit Rhenanus) diuersos picturæ intexere Babylon maximè celebrauit, & nomen imposuit. Eiusdem Plinij verba sunt: Vnde Babylonicæ vestes & stragula dicta. Ad explicationem vero facit illud B. Cypr. lege de bono Pudic. Vestibus aurum intexere, quasi pretio est vestes corrumpere. quid inter fila staminum delicata rigida faciunt metalla?

12. & margaritæ canderent.] Et hoc (inquit Rhenanus.) docente Plinio, margaritarum dos omnis, in candore, magnitudine, orbe, leuore, & pondere. Hinc placet magis hac lectio, quàm quod habet 1. Vatic. cod. MS. margarita.

13. & Ceraunia coruscarent.] Fulgur (inquit Rhenanus) propriè coruscat, & a fulmine nomen habet Ceraunia gemma. Siquidem fulmen Græci κεραυνὸν appellant. De hac gemma Plinium quoque l. 37. capite 9. Est (inquit) inter candidas & quæ Ceraunia vocatur, fulgorem syderũ rapiens; ipsa crystallina splẽdoris cærulei in Carmania nascens. Albam esse Zenothemis fatetur, sed habere intus stellam concursantem. Meminit & alterius eiusdem Cerauniæ, Parthorum Magis quæsita, sed rara admodum, quoniam non alicubi inueniantur quam in loco fulmine icto. Flammas Ceraunijs tribuit Hieronymus, quum ad Demetriadem scribens: Vt taceam (inquit) de inaurium pretijs, candore margaritarum, rubri maris profunda testantium, Smaragdorum virore, Cerauniorum flammis, Hyacinthorum pelago. Ad quæ ardent & insaniunt studia matronarum.

14. Si iam & Speculo tantùm mentiri liceret.] Huc alludit B. Cyprian. libro citato in hæc verba: Quod postremò Speculum consulitur, nisi quia ne ipsa sit timetur.

15. impedimenta.] Impedimentorum (inquit idem Rhenanus) nomine sarcinas accipimus. Ita rursum libro sequenti, Et reliqua compositionis vestræ impedimenta. Item libro ad Martyr. suprà capite 2. Cetera æquè animi impedimenta, & infrà libro 1. ad Vxor. capite 5. filiorum impedimenta. Alludit autem hic ad pompam triumphalem, qua reduces Imperatores pop. Rom. rebus benè gestis vrbem ingrediebãtur varijs ostensaculis prælatis. Siue potius ad funebrem Triumphalium virorum pompam, in qua similia deferebantur. Nam sequitur: quasi ad pompam funeris constituta.

CAP. II.

16. Nam & illi qui ea constituerunt, &c.] Titulum huic capiti dedimus: Quòd angelis desertoribus debeatur quicquid ad instrumentum muliebris gloriæ pertinet.

17. illi scilicet angeli, qui ad filias hominũ de cœlo ruerunt] Pertinet hoc ad errorem Tertull. etiam Veteribus alijs, & ipsi B. Cypr. communem. de quo aliquid diximus ad libr. eius de Discipl. & hab. virg. num. 54. & latius inter Auctoris errores in nostris Prolegomenis.

18. benè occultas.] Hoc est (Rhenano interprete) vtiliter occultas, vt mox: non benè reuelatas, id est, quas expediebat non esse reuelatas.

19. metallorum opera.] Intelligit (vti Rhenanus adnotauit) de fodinis auri & argenti. Id quod in sequenti libro alijs verbis explicat. Qui (inquit) & materias eiusmodi illecebras detexerunt. Cyprianus in Demetrianum: Minus argenti & auri opes suggerunt iam exhausta metalla & pauperes venæ.

20. herbarum ingenia traduxerant.] Hoc est (inquit Rhenan.) herbarum vim atque naturam publicauerant. Eodem autem modo dixit lib. de Fuga in persecutione infra T. 5. non traditus autem traduci habebat: id est (vt idem ibidem) exponi omnium oculis, seu publicari.

21 & incantationum vires prouulgauerant.] MS. 3. Vatic. cod. promulgauerant. Perinde esse, indicat Festus his verbis: Promulgari leges dicuntur, quum primum in vulgus eduntur, quasi: prouulgari. Atque de incantationibus infrà, Tomo sequenti; l. de Anima.

22. vsque ad stellarum interpretationem.] Similiter dixit Auctor sub finem libri de Pallio: & qui stellarem coniectat. Vtrumq; autem pertinere iudico non ad Astronomiam, quæ de cursu certo stellarum agit, sed ad Astrologiam, de qua latius supra lib. de Idolol. c. 9. & Adnotat. ibidem nostris. Nisi quis malit illud referre ad stellarũ nomina, de quibus Origene teste, homil. 28. in Num. plurima in libellis, qui appellantur Enoch, secreta cõtinentur & arcana, de cuius scriptis latius sequenti capite.

23. nihil ad integritatem peccatores.] Quantumuis repugnantibus MS. 3. Vatic. qui legunt: pectoris, assentiens Rhenano lege: peccatores, vt oratio tribus membris constet, maximè quòd libro sequenti legatur: per angelos peccatores demonstrata sunt. Lege interim cum 1. edit. in marg. illa monstrare siue cõferre, pro: sicut conferre.

24. An ne sordidi, & per gratuitum vsum contumeliosi.] Posterioribus verbis priora explicantur. nam (vti adnotauit etiã Rhenan.) sordidos pro auaris accipit, & gratuitum vsum intelligit, eum qui caret pranio.

25. Sed hæc non capit æstimare.] Et hic (inquit Rhenan.) vt in alijs libris sæpe: non capit, pro eo quod Græci dicunt: οὐκ ἐνδέχεται, hoc est, non licet fieri non potest, vt res sic æstimetur. Similes loci sunt suprà l. de Spectacul. c. 4. interpretari capit. lib. de Præscript. hæret. Alia capit opinari. Item adu. Marc. l. 1. si depreciari capit. lib. 2. capit etiam imaginem spiritus dicere flatum. lib. 3. Id enim intelligi vel non intelligi capit. l. 4. separatio per coniunctionem capit de qua fit. & lib. 5. animale dici capit, & : absq; qua nec corpus aliud dici capit. Denique: Quòd si non capit alterius omnia ista deputari.

26. omnem, &c. affectionem per carnem placendi.] Alludit haud dubiè ad illud Galat. 6. Quicunque volunt placere in carne, &c. de quo latiùs lib. aduers. Marc. 5. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod. Quid ergo faciunt, pro: facient.

27. Christo & Beliæ.] Peculiare est hoc Auctori tum hic, tum lib. de Cor. milit. infra cap. 10. Beliæ, pro eo quod Græcè Βελίαρ, & tum 2. Cor. 6. tum frequenter in veteri Testamento ex Hebræo interpres Latinus: Belial. Quod esse propriũ diaboli etiam adnotauit Cyrillus Orat. de exitu Animæ, & a 70. interpretibus vertitur Deuter. 13. ἄνομος, quod iniquum seu peruersum, aut λοιμικός, vti 1. Reg. 1. 2. 10. & 25. quod pestilentem sonat. B. verò Hieron. Iudic. 19. interpretatur filij Belial, sine iugo.

28. substantia angelica.] Pertinet hoc ad alterum Auctoris errorem, quo corpoream substantiam angelis tribuebat, de quo etiam inter Prolegomena.

29. idem sexus qui & viris. Hoc addit, quia legitur Matth. 22. Neque nubent neque nubentur, sed sunt sicut angeli Dei in cœlis. de quo latiùs lib. de Resurrect. carn. Tom. sequent.

CAP. III.

30. Scio scripturam Enoch, &c.] Huius capitis inscriptio seipsam prodit: De scripturæ Enoch auctoritate. Petro

præterquam

præterquam quòd Prophetiam Enoch. *citarit Auctor suprà Apolog. ca. 22. & lib. de Idolol. cap. 4. & 15. vbi aliquid adtigimus Adnot. nost. & infra quoque libro de Cultu fœminarum, hic etiam auctoritatem eius vindicat quatuor potissimum rationibus. Primum contra eos, qui non putauerunt eam post cataclysmum saluam esse potuisse, quòd pronepos* Enoch *Noe potuerit eam, si non scripto, saltem hæreditaria per Mathusalem filium eius traditione posteris sua prædicatione delegasse, aut iam abolefactam in spiritu rursus reformere, quemadmodum ab Esdra instrumentum litteraturæ Iudaicæ restauratum est. Deinde quod omnis scriptura ædificationi habilis diuinitus inspirata credatur, qua ratio etiam allegari possit contra eos, qui hodie hagiographos libros Apocryphos censent, vti sunt Tobiæ, Iudith, Sapientiæ, & Ecclesiastici, ac Machabæorum libri. Item quòd a Iudæis reiecta sit, eo quod de Domino prædicarit, quemadmodum & antiqui & hodierni hæretici scripturas multas reiecerunt, eo quòd hæresi sua contrarientur, de quo latius libris aduersus Marcionem. Denique quod apud Iudam Apostolum testimonium possideat. Neque mirum quum etiam Irenæus, Iustinus Martyr, Clemens Alexandrinus, & Athenagoras Tertulliano antiquiores tanti fecerint dictam* Enoch *Prophetiam, vt inde errorem suum hauserint (de quo in Prolegomenis nostris latius) de angelis malis, qui adsumptis corporibus ex filiabus hominum Gigantes susceperint, immo & post eum Methodius Martyr, B. Cyprianus, Lactantius, Seuerus Sulpitius, Proclus denique & Psellus, Philosophi Christiani. Verum B. Hieron. vsque adeò in contraria est sententia, vt lib. de Eccles. script. asserat, propterea Epistolam Iudæ a quibusdam Ecclesiasticis Patribus fuisse reiectam, quòd apocryphum librum Enoch citet. De quo tamen Apostolum Iudam excusat in Comment. epist. ad Titum, quod vti liceat parte libri, etiamsi totum librum quis non adprobet. Similiter Chrysost. in Comment. ad Gen. c. 6. fabulas nuncupat* Enoch *libri dictam sententiam, & apertius D. August. l. 15. de Ciuit. Dei c. 23. Scripsisse quidem nonnulla diuina* Enoch *septimum ab Adam negare non possumus, cum hoc in Epistola canonica Apostolus Iudas dicat, sed non sunt in canone scripturarū. Vnde illa quæ sub nomine eius proferuntur, & continent fabulas illas de Gigantibus, quòd non habuerint humanos patres, rectè a prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda. Cui similia ab eodem repetuntur, ne hic prolixiores simus, lib. 18. de Ciuit. Dei c. 38. Idem sensisse videtur Epiphanius, vbi agit de hæresi Marcionis, qui quum* Enoch *mentionem fecisset, addit: Sed nondum exstabat lex scripta, verùm naturalis tantùm illa ex mente & traditione per successionem patrum ad filios; quod tamen ipsum accedit ad primam rationem suprascriptam Auctoris.*

31. quæ hunc ordinem angelis dedit.] *De hoc lib. sequ. de Cultu fœminar.* Iidem (*inquit*) angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, aurum dico & argentum illustrium, & opera eorum tradiderūt, etiam calliblepharum vellerúmque tincturas inter cetera docuerunt, damnati à Deo sunt, vt Enoch refert. *Reliqua nunc diximus ex August. & reliquis Veteribus, de quibus latius Sixtus Senensis, Bibliotheca sancta l. 2. de* Henoc.

32. quia in armarium Iudaicum admittitur.] *Canonem scripturarū Iudaicarum intelligit, qui (B. Augustino teste vbi suprà) seruabatur in templo Hebræi populi, succedentium diligentia sacerdotum. De* cataclysmo *verò pro diluuio alibi aliquid diximus.* Proauum *item Noe fuisse dictum* Enoch *patet, quia* Enoch *genuit Mathusalem, ex illo Lamech, cuius filius Noe.*

33. omne instrumētum Iudaicæ litteraturæ per Esdram constat restauratum.] *Similiter Irenæus lib. 3. adu. hæres. c. 25. In ea (inquit) captiuitate populi quæ facta est a Nabuchodonosor corruptis scripturis, & post 70. annos Iudæis descendentibus in regionem suam, & post deinde temporibus Artaxerxis Persarum Regis, inspirauit Deus* Esdræ *sacerdoti tribus Leui præteritorum Prophetarum omnes rememorare sermones, & restituere populo eam legem, quæ data esset per Moysen. Hinc etiam B. Hieron. lib. aduersus Heluidium,* Esdram restauratorem *Pentateuchi nuncupat: & alibi scribit, quod scripturas sacras iam dispersas eodem spiritu, quo ante scriptæ erant, restituit. Eodem pertinet illud B. Isidori Etym. l. 6. c. 1. Hebræi (inquit) vetus Testamentum* Esdra *Auctore iuxta numerū litterarum sacrarum in 22. libris accipiunt, diuidentes eos in tres ordines, Legis scilicet, prophetarum, & Hagiographorum, &c.*

34. Sed quum Enoch eadem scriptura etiam de Domino prædicarit.] *Verba ipsa* prædicationis Enoch de Domino *reperire est in Testamento duodecim Prophetarum, quod frequenter citatur ab Origene & Procopio. In Testamento enim suo Simeon: Vidi (inquit) in charactere scripturæ* Enoch, &c. *quoniam Deus corpus adsumens, & comedens cum hominibus, saluabit homines. Et nunc filioli mei, obedite Leui, & in Iuda liberabimini, & nō efferemini super duas tribus has, quoniā ex ipsis orietur nobis salutare Dei. Suscitabit enim Dominus ex Leui principem sacerdotum, & ex Iuda Regem Deum & hominem, ita saluabit omnes Gentes. Haud absimiliter etiam Leui: Innocens (inquit) ego sum ab omni impietate vestra & transgressione, quam facietis in consummatione sæculorum, in saluatorem mundi impiè facientes, & suscitantes in malo magna a Domino, & iniquè facietis cum Israel, vt non subsistat Ierusalem a facie malitiæ vestræ, & scindetur velum templi, &c. quemadmodum continet liber* Enoch *iusti.*

Cap. IIII.

35. Nulla nunc muliebri pompæ nota iniustæ sit, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus:* De cultu & ornatu muliebri.

36. & matrimonium carnis.] *Etiam hoc ad suprascripti c. 3. errorem pertinet.*

37. cultum & ornatum, &c.] *Alludere videtur Auctor ad illud Varronis: Mundus muliebris dicitur a munditia,* Ornatus, *quasi ab ore natus. Hinc enim maxime sumitur, quod eam decoat. itaque ob id paratur speculum; hoc est enim quod dicit:* Ornatum in cura cutis & capilli consistere, *quem adeò eleganter à contrario sensu,* immundum muliebrem *vocat.*

Cap. V.

38. Aurum & argentum principes materiæ cultus, &c.] *Insigniuimus caput istud hoc titulo:* De auri & argenti qualitatibus. *In quo imitatur ex parte Plin. Nat. hist. l. 33. Proœmium.*

39. metallorum feralibus officinis. *MS.* 3 ferialibus; *sed illud placet. Nam (vt rectè aduocauit Rhenanus)* metallorum *operibus addicebantur damnati, inque his sæpè Christiani. De quibus 25. epist. l. 3. quæ nunc est 77. Cyprianus Martyr: Non fouetur (inquit)* in metallis *lecto & culcitis corpus. Humi iacent fessa laboribus viscera. Squalent sine balneis membra situ & sorde deformia. Panis illic exiguus. Vestis algentibus deest. Semitonsi capitis capillus horrescit, & reliqua. Proinde non frustrà hic dicit* feralibus officinis. *Apud Cypr. legimus:* feralibus *cibis pollui, violarique.*

40 pœnali opere.] *Ita (inquit idem Rhenanus) B. Cyprianus horribiles carceris atq; funestas* pœnalis *loci tenebras dixit. Itē: Squalorem carceris ac receptaculi* pœnalis *horrorem. Et ad Donatum: Pergit* pœnalibus *tumulis pertinaciter adhærere.*

41. de tormentis in ornamenta.] *Eleganter (inquit idē) hic coniungit contraria, quorum hoc primum membrum commendat Prosonomasia. Hinc illud Ambrosij: Vos verò beatæ virgines, quæ talia* tormenta *potius quàm* ornamenta *nescitis.*

42. metalli refuga.] *Nam (eodem adnotante) mutat nomen. Vetatur enim armilla aut torques. Est autem & hæc phrasis Iureconsultorum. Vlpianus enim l. Aut damnum. D. De pœnis. Quique (inquit)* refugæ ex opere metalli in metallum *damnantur. Hinc & Marcellus L. Milites. D. De re militari:* custodiæ refuga *dixit. Ibi autem:* & nihilominus auri & argenti, *subaudi,* operas, idque iustioribus, *id est probatioribus* causis.

43. Nam & annuli ferro fiunt.] *Triumphantibus (vti adnotat Rhenanus) olim corona ex auro Hetrusce sustinebatur a tergo,* annulus *tamen in digito* ferreus *erat. Hi quoque qui ob legationem acceperant* aureos, *in publico tantùm vtebantur; intra domos verò,* ferreis. *Quo argumento etiam nunc sponsæ* annulus ferreus *mittitur, isque sine gemma. Ex Plinio. Nos aliquid etiam adtigimus in cap. 6. Apolog. n. 79. Rectè autem ex coniectura ...*

stituit Rhenanus: Nullus bidens, *pro*: videns; *nam correspondent MS. cod. 3. Vatic.*

44. nullus clauus argentum intimat tabulis.] *Simili Metaphora dixit lib. de Resurrect. carnis* Siquidem Ephesijs scribens Apostolus, in interiorem hominem habitare Christum, sensibus vtique intimandum Dominum significauit. *vt intimare accipiatur, pro*: inserere.

C A P. V I.

45. Sed & lapillos istos qui cum auro superbiam iungunt, &c.] *Tractat hoc caput*: De gemmarũ qualitatibus. *De quibus latiss. Plinius hist. nat. toto libro* 37. *& ad institutum lib.* 9. *c.* 35. *quem imitari etiam hic videtur.*

46. terræ minutalia.] *Minutias (inquit Rhenan.) intelligit. Minutalibus regnis dicit adu. Marc. l.* 1. *Ædecitime. Vulgus hodie* mineralia *vocat.*

47. aut tectis densandis.] *Loqui adnotauit Rhenanus Auctorem de* tectis *Africanis, & Orientalium regionum, quibus apud nos pergula similes sunt, Germani Tarrus vocant, quasi Terracium.*

48. mulierum stuporem ædificare.] Stuporem *accipi pro cultu, cuius aspectum stupent viri. Ædificandi vero verbo (inquit Rhenanus) per translationem vti solet. Ita in Martyribus*, vt robori ædificando vacent.

49. Sed si quid de mari Britannico aut Indico ambitio piscatur, conchæ genus est, &c. licet Margaritum vocetur, &c.] *Pulcherrimè describit originem* margariti, *quod nunc neutro genere dixit, quum* 1. *cap. fœminino* margaritæ *dixisset. Non dubium autem quin Plinium (vti ferè semper in eiusmodi) imitetur, cuius hac verba ad loci ampliorem intellectum scribenda putaui, ex lib.* 9. *Nat hist. c.* 35. *Principium culmenque omnium rerum pretij* Margaritæ *tenent.* Indicus *maximè has mittit* Oceanus. *Origo atque genitura* conchæ *est haud multum ostrearum* conchis *differens. Has vbi genitalis anni stimulauerit hora, pandentes sese quandam oscitatione impleri roscido conceptu tradunt, grauidas postea eniti*, partúmque concharum esse margaritas, *pro qualitate roris accepti; si purus influxerit, candorem (hinc supra dixit Auctor*: margaritæ candentes) *conspici: si vero turbidus, eandem pallere. Sunt quidem partus multiplice constant cute, non impropriè callum (quod vocatur ab Auctore* dura & tortuosa verruca, *& dicitur* concha aliquid intrinsecus pustulare, *vti recte castigabat ex hoc loco Rhen. pro* postulare) *vt existimari corporis possit. itaque purgantur & à peritis.* In Britannia *quoque paruos ac decolores (uniones nempè, qui pro eodem habentur, vt cap. sequente dicetur) nasci certum est, quoniam D. Iulius thoracem, quem Veneri genitrici in templo eius dicauit, ex* Britannicis margaritis *factum voluerit intelligi.*

50. Peloride.] *Inter testacea seu concharum genera (inquit Rhenan.)* Peloridem *quoque Plinius recenset, & alitum emollire scribit, l.* 32. *c.* 9.

51. Ad hoc enim conchas nouerim maris poma.] *Sensus est (inquit Rhenan.) Non ad fastum, sed ad saporem & esum nouerim* conchas, *veluti* poma *quadam* maris *quibus assimilantur. In profundo maris enim iacentia ab vrinatoribus colliguntur, velut*:

Strata iacent passim sua quæque sub arbore poma.

quorum figuram repræsentant.

52. Aiunt & de frontibus draconum gemmas erui, &c.] Draconites, *siue* Draconitas *(vti adnotauit etiam Rhenanus) Plinio teste l.* 37. *cap.* 10. è cerebro fit Draconum, *sed nisi viuentibus abscisso numquam gemmescit, inuidia animalis mori se sentientis. Igitur mos est vt dormientibus animalibus caput amputent. Sotacus, qui visam eam gemmam apud regem scripsit, bigis vehi quærentes tradit: & viso Dracone, spargere somnifica medicamenta, atque ita præcidere. Esse autem candore translucide, nec postea poliri, aut artem admittere.*

C A P. V I I.

53. Hæc omnia de raritate & peregrinitate sola, &c.] *Inscriptio est huius capitis*: Quòd apud Barbaros hæc prædicta, sint fastidio. *Est autem plane simile id quod repetit l. sequ. de Cultu fæmin. & imitatus Auctorem B. Cyprian. l. de Hab. virgin. quum sub finem dicit: Sint a compedib. aurea pedes liberi.*

54 vernaculum est aurum.] *Tamquam illis natum (vti adnotat Rhen.) Similiter Paula & Eustochium in epistola ad Marcellam: Totum mysterium nostrum istius prouinciæ vrbisque* vernaculum *est.*

55. auro vinctos in ergastulis habent.] *Sic l. seq.* Quamquam & aurum ipsum cuidam Genti ad vincula seruire referunt Gentium litteræ. *atque adeo rectè addit*: diuitijs malos onerant. *quanto enim quisque sceleratiss. tanto confestur ex auro vinculis ditissimus. Apud Aethiopes autem hunc morem fuisse adnotauit Theodorus Canterus Variar. Lec. l.* 1. *c.* 5. *ex Plutarcho in Erotico, & Dione Chrysost. in Orat.* περὶ πλούτου.

56. vidimus Romæ de fastidio Parthorum & Medorum. *Rectè adnotauit Rhenanus* Parthos Romæ visos ab Auctore, *quum legatione fungerentur apud Seuerum Imperatorem, aut in eius triumpho de* Parthis, Medis *& Adiabenis, qui quo anno eius imperij contigerit, latius in vita Auctoris.*

57. Lateat in cingulis Smaragdi. *De* Smaragdis *vide Plin. l.* 37. *c.* 5. *qui tertiam ambitionem illis tribuit, &* Persicos *(quibus Parthi cõtribuuntur, vt sapè diximus) tradit non translucidos, sed iucunde teneris visum implere, quem non admittunt, felium pantherarúmque oculis similes.*

58. & cylindros.] *De* Cylindris ex Smaragdis confectis, *ita ibidem Plinius: Indi (inquit) mirè gaudent longitudine eorum, solósq; gemmarum esse prædicant, qui carere auro malint, ob id perforatis Elephantorũ setis religant. Et alios conuenit non oportere perforari, quorũ sit absoluta bonitas, vmbilicũ statim ex auro capita comprehendentibus. Ideò* Cylindros *ex iis facere malunt quàm gemmas, quoniam non ist summa commendatio in longitudine. Sunt autem* Cylindri, *teretes gemmæ & oblongæ instar* Cylindri, *id est columnæ lapideæ rotatiles, qua vtuntur rei rusticæ cultores æquandis areis.*

59. & in peronibus vniones.] *Auctor est Seruius (inquit Rhenanus)* peronem *esse rusticum calciamentum, quo vocabulo vsus est Vergilius l.* 6. *Aeneidos*:

-Cudus tegit altera *pero.*

Et Iuuenalis:

Nil vetitum fecisse valet, quem non pudet alto
Per glaciem *perone* tegi.

Et quidem hic propriè locutus est, de Barbaris faciens sermonem. Meminit & peronum *in lib. de Pallio, quum inquit*: Magnum incessui munimentum sutrinæ venereæ prospexere perones effœminatos; *vbi vide Adnotat. nostram n.* 91. *Scribit autem eadem de re Plin. l.* 9. *c.* 35. *in hac verba: Nulli duo reperiuntur indiscreti, vnde nomen* vnionum *Romana scilicet imposuerè delicia. Nam id apud Græcos non est, ne apud Barbaros quidem eius inuentores aliud quàm* margaritæ. *Et paulo post: Hoc & pedibus, nec crepidarum tantum obstragulis, sed totis socculis addunt. Neque enim gestare iam* margaritas, *nisi calcent, ac per* vniones *etiam ambulent, satis est. Legimus autem cum* 2. *MS. Vatic. cod.* Denique iam gemmarum, *pro eo quod erat*: denique tantum, *maximè quod* 1. *edit. &* 1. *Vatic. legant*: tam.

C A P. V I I I.

60. Proinde & vestiũ de coloribus honorem, &c. *Ipsa hac verba titulum huius capitis indicant*: De vestium coloribus adulterinis.

61. Tyrijs & hyacinthinis, & illis regijs velis.] *Per* Tyria vela *purpurea intelligit, quippè quum purpura illis maximè nota sit vti patet ex Plinio, lib.* 9. *cap.* 36. 37. 38. 39. 40. *&* 41. *vnde & subiungit*: vilior est apud illos purpura &c. Regia *autẽ* vel *intelligit Rhen* Attalica aulæa, *qua tamen ipsa mulieres id temporis* operosè, *id est filatim* resoluta transfigurabant, *id est aliter retexebant. De his ita Plinius lib.* 8. *cap.* 48. *Aurum intexere in Asia inuenit* Attalus *Rex, vnde nomen* Attalicis.

62. rubrica.] *Milton significat (inquit Rhenan.) siue colorem rubrum. De varijs autem* rubricæ *generibus vide Plinium l.* 35. *cap.* 6.

63. de adulterio colorum iniustorum.] *Harrisius censuit legendum*: inustorum, *sed placet*: iniustorum, *eo quod addat* adulterio.

adulterio. Imitatur autem hunc locũ S. Cyprian. l. de Pudic. his verbis: Adulterium fidelis nec in coloribus nouerit.

64. purpureas & coccinas oues, &c.] Huc alludit idem B. Cyprianus lib. de Discipl. & hab. virg. Neque enim Deus coccineas aut purpureas oues fecit, (aut herbarum succis, id est virides seu carioas) & conchylys tingere & colorare lanas docuit. Vtrumque autem imitatum est B. Hieronym. in vita B. Marcellæ. In hunc autem locum pulcrè sic commentatus Rhenan. Gorziensis codex habet: arinas: nec refert, vtrumque Græcis verum significat; quod tu hic pro viridi interpretare. Ambo vocabula coniuncta habes in illo lepidissimo Epigrammate de Luscinia, quæ cicadem corripuerat, quod legitur titulo in Aues, Epigrammatum Græcorum l. 1.

τὸν ξεῖνον ἁ ξεῖνα, ἀερίον ἠερίά.

65. materiæ ex Deo sunt, &c.] Etiam hunc locum benè explicat his verbis Rhenan. Sensus est: Materiæ ex Deo sunt, sed tamen iste vsus materiarum nequaquam secundum diuinam voluntatem, quasi quis illic ideò lateat, quæritur, videlicet vnde sint conchæ, hoc est ex quo mari, Indico, aut Britannico, & qua dispositione decurrant, scilicet in monilibus & munusculis mulierum, & vbi collocentur.

66. sicut de ipsis suum volumen ædidimus.] Hauddubiò librum de Spectaculis intelligit, vbi de Pantheris aliquid adnotauimus, c. 2. n. 6.

67. & vocem hominis dedit, &c.] Hunc locum ad verbum ferè imitatur vbi suprà B. Cypr. n. 43.

CAP. IX.

68. Nam vt quæ quæreretum, &c] Postremum hoc caput inscripsimus: Quòd omnis iste ornatus ad ambitionem pertineat.

69. ex possessionum distributione, &c.] Adnotatu dignus locus contra eos, qui possessiones omnes omnibus communes esse volunt, quippè quum distributionem earum à Deo ordinatam adserat. Sinus autem mox legas: concupiscentiam coocitat excusso, siue excitat cum MS. Vatic. cod. perinde est. ad posteriorem lectionem alludit magis tertius cod. MS. legens: excutat.

70. vnde & nomen eius interpretandum, &c.] Elegans definitio ambitionis.

71. Non tanto maior, &c.] Non (inquit Rhenan.) pro: Nonon, seu Nónne. Eodem modo dixit Exhort. ad castit. Non dicendum erit.

72. Breuiss. loculis, &c.] Intelligit (inquit Rhenan.) repositoria, in quibus monilia magnum patrimonium æquantia seruantur, aut ipsa monilia, quæ vice loculorum sunt.

73. Vno lino, &c.] Summa hæc (inquit idem) vicies quinquies mille aureorum coronatorum. Hoc imitatus D. Hieron. in vita Pauli Eremitæ dixit, Qui vno filo villarum insuunt pretia. Atque de Sestertijs vide nostras Adn. in B. Cyp. epist. 60. ad Episcopos Numidas n. 5.

74. Saltus & insulas, &c. Hoc est (inquit Rhenan.) saltuũ & insularum pretia. Sunt autem etiam insulæ domus, quæ non communibus parietibus coniunguntur cum vicinis auctore Festo. Atque in illo tenera ceruix, emphasis est in tenera, quemadmodum est in eo quod mox sequitur: Graciles aurium cutes. Similiter autem etiam B. Cypr. lib. de Bono pudic. Mirum negotium, mulieres ad omnia delicata, ad vitiorum sarcinas fortiores sunt viris.

75. Kalendarium expendunt] Kalendarium hic (eodem adnotante) significat eas tabulas domesticas, quæ non singulos dies sed menses singulos respiciunt. In his vsuræ perscriptæ erant ad Kalendas exigendæ. Seneca epistola 88. Diuitem (inquit) illum putas, quia aurea supellex etiam in via eum sequitur, quia in omnibus prouincijs arat, quia magnus Kalendarij liber voluitur. Signanter autem dixit expendunt, hoc est in extima auris pellicula appendunt. De pretiosis inauribus loquitur. Exponit autem seipsum, quum inquit: Hæ sunt vires ambitionis, tantarum vsurarum substantiam vno & muliebri corpusculo baiulare. Similiter autem dixit B. Cypr. l. de Bono pudic. quorum pretia etiam sine artibus Kalendarium censum excedunt. vbi etiam aliquid adnotauimus n. 47.

76. & sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit.] Ita ex coniectura Latinij, omissa voce: in, superflua. Similiter B. Cypr. l. de Bono pudic. Quid quum digiti tali auro onerati nec intrare possunt, nec egredi? vtrum vsus exposcitur, an patrimoniorũ (quæ per saccos pecuniarios intelligit hic Auctor) inanis pompa monstratur? Plin. l. 33. c. 2. vbi integram annulorum materiam latiss. tractat, inter cetera hæc habet, quæ ad locu huius intellectum facere putaui. Manus (inquit) & prorsus sinistræ maximam auctoritatem conciliauere auro. Et pag. sequ. Mulier hoc modo ut cetera omnia luxuria variauit, gēmas addendo exquisiti fulgoris, censúq; opimo digitos onerando. &: Singulis primo digitis annullos gerere mos erat qui sunt minimis proximi postea pollici proximo induere, deinde inuat & minimo dare, Gallia Britanniaq; in medio dicuntur vsa; hunc nunc solus excipitur; ceteri omnes onerantur, atque etiam priuatim articuli minoribus alijs. Sunt qui tres vni minimo congerũt, sam alij pondera eorum ostentant.

ARGVMENTVM LIBRI DE CVLTV FOEMINARVM PER IACOBVM PAMELIVM.

EIVSDEM penè argumenti est liber iste cum præcedenti, præterquàm quòd hic curam capilli & cutis magis peculiariter reprobet. I.

Primùm verò pudicitiam, quæ ancillas Dei deceat, non in sola docet consistere carnis integritate, sed & cultus ac ornatus, vt à Gentilibus differant, simplici munditie. II.

Deindè quòd studium placendi per decorem non re integra conscientia veniat, quippè quod & tentationibus viam aperiat, & spectatoribus sit periculo. III.

Quòd item laude formæ frui ad gloriam, pertineat in carne; in qua non gloriandum, nisi quum propter Christum lacerata durauerit, vt spiritus in ea coronetur. IIII.

Neque verò in maritorum gratiam id fieri debere, quum fidelis maritus formam non spectet, infidelis suspectam habeat. V.

Maximè autem delinquere, quæ cutem medicaminibus vngunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt, reprehendentes artificem Deum quum emendant. VI.

Eas etiam quæ croco, vti Germanæ & Gallæ, capillum vertunt, malè sibi flámeo capite auspicantes, VII.

& cerebro perniciem reseruantes. D

VII. *Nec minus illis, quæ nescio quas enormitates sutilum atque textilium capillamentorum alieni capitis, nunc in galeri modum vertici adfigunt, nunc collyridas quasdam ceruicibus astruunt.*

VIII. *Magis adhuc, proprias formæ præstigias in viris improbari, vt fœminis placeant.*

IX. *Quinuerò & circa vestitum curandam esse impedimentorum amputationem; & siquas diuitiarum natalium vel dignitatum ratio compellat pompaticas progredi, sic agant quasi non vtantur; non secus atque multi faciunt, spadonatui se adsignantes propter regnum Dei.*

X. *Nimirùm à Deo non esse vestium colores & officinas, aurique opera & lapillos, sed ab angelis peccatoribus; & etiamsi Esaias nullum cultum interdixisset, abstinere tamen debere quòd non ædificet.*

XI. *Nullam enim esse causam structùs prodeundi, quum procedendi omnis causa sit tetrica aut enim imbecillus aliquis visitandus, aut sacrificium offertur, aut verbum Dei administratur; ac si necessitas Gentilium amicitiarum eas vocet, esse debere inter ancillas Dei & diaboli discrimen.*

XII. *Præsertim quum lenocinia formæ magis conuenenіant; immò numquam non, prostitutis corporibus coniuncta esse & debita ex Scripturis constet.*

XIII. *Denique lucere debere opera earum, discutiendas delicias, quibus fidei virtus effeminari potest; quum tempora Christianorum, tunc vel maximè ferro transigerentur.*

Ceterùm librum hunc Tertulliani patet esse, tum ex eo quod iisdem subinde verbis repetat quæ præcedenti libro, tum quòd ad verbum quædam hinc B. Cyprianus desumpserit lib. de Discipl. & habitu virgin. Quare rectè eum agnouerunt pro fœtu germano adhuc Manuscriptum Trithemius & Politianus vbi suprà. Ædidit primùm ex Paterniacensi ac Hirsaugiensi, deinde & ex Gorziensi codicibus Frobenius; castigauit Sigismundus Gelenius ex Anglico Lælandi codice, nos denique iterum restituimus ex tribus libris MS. Vaticanis, auctiorem quoque nostris, ad Rhenani adiunctis. Adnotationibus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE [1] CVLTV FOEMINARVM LIBER.

CAP. I.

ANCILLÆ [2] Dei viui, conseruæ & sorores meæ, quo iure deputor vobiscū, [3] postremissimus omnium, qui de meo iure conseruitij & fraternitatis audeo ad vos verba ista facere, non vtique affectationi, sed affectationi procurans in causa vestræ salutis. Ea salus nec fœminarum modò, sed etiam virorum, in exhibitione præcipuè pudicitiæ statuta est. [4] Nam cùm omnes templum simus Dei illato in nos & consecrato spiritu sancto, eius templi æditua & antistes pudicitia est, [5] quæ nihil immundum nec prophanum inferri sinat, ne Deus ille qui inhabitat, inquinatam sedem offensus derelinquat. Sed modò non de pudicitia, [6] cui indicendæ & exigendæ sufficiunt: instantia vbique diuina præcepta, verùm de pertinentibus ad eandem, id est qualiter vos incedere oporteat. Pleræque enim (quod ipsum, mihi reprehendendo in omnibus reprehendere Deus permittat) aut ignorantes simpliciter, aut dissimulantes audacter, ita ingrediuntur, quasi pudicitia in sola carnis integritate, & stupri auersione consistat, nec quicquam extrinsecus opus sit, de cultus dico & ornatus dispositione. Sed enim perseuerent in pristinis studijs formæ & nitoris sui, eandem sui circumferentes quam fœminæ Nationum, à quibus abest conscientia veræ pudicitiæ: quia nihil verum in his quæ Deùm nesciunt præsidem & magistrum veritatis. [7] Nam etsi qua in Gentilibus pudicitia credi potest, vsq; adeò eam imperfectam & inconditam constat, vt licet animo aliquatenus tenax sui agat, in habitus tamē licentia sese dissoluat propter veritatem Gentilium, solatium appetendo cuius rei deuitat effectum. Quota denique est quæ nec placere quidem extraneis concupiscat, quæ non velit idcirco se [8] expingere, vt neget appetitum. Quanquam & hoc Gentili pudicitiæ familiare sit non delinquere, attamē velle vel etiam nolle, attamen non denegare, mirum: quia peruersa sunt omnia quę à Deo non sunt. Videant igitur quæ totum bonum non obtinendo, facilè & quod obtinent, malo permiscent. Vos ab illis, vt in ceteris, incessu quoq; deuertere necessarium est: quoniā perfectę esse debetis, sicut pater vester qui est in cœlis. F

1. Cor. 3.

CA. II. [[9] Perfectæ autem, id est Christianæ pudicę, appetitionem sui non tantùm non appetendam, sed etiam execrandam vobis sciatis: primò quòd non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter inuitatorem libidinis scimus. Quid igitur in te excitas malum istud? quid inuitas, [10] cuius te profiteris extraneam? Tum quòd tentationibus viam aperire non debemus, quæ nonnunquam (quod Deus à suis abigat) instando perficiunt, certè vel spiritu

scandalum

A scandalum permouent. Debemus quidem ita sanctè & tota fidei substantia incedere, vt cõfessæ & securæ simus de conscientia nostra, optantes perseuerare id in nobis, non tamen præsumere. Nam qui præsumit, minus veretur, minus præcauet, plus periclitatur. Timor, fundamentum salutis est: Præsumptio, impedimentum timoris. Vtilius ergo si [11] speremus nos posse delinquere: sperando enim timebimus, timendo cauebimus, cauendo salui erimus: cõtrà si præsumamus neque timendo, neq; cauendo, difficilè salui erimus. Qui securus agit, non est sollicitus, non possidet tutam & firmam securitatem. At qui sollicitus est, is verè poterit esse securus. Et de suis quidem seruis Dominus pro misericordia sua curet: etiam præsumere illis de bono suo fœliciter liceat. Quid autem alteri, periculo sumus? quid illis alteri cõcupiscentiam importamus? quam si Dominus ampliando legem à facto stupri non discernit in pœna, nescio an impunè abeat qui alicui fuerit causa perditionis. Perit enim ille simul in tua forma si cõcupierit, & admisit iam in animo quod concupiuit, & facta es tu gladius illi. Vt à culpa vaces, ab inuidia non liberaberis. Vt cùm in alicuius agro latrocinium gestũ est, crimen quidẽ dominum non cõstringit: dum res tamẽ eius ignominia notatur, ipse quoq; infamia aspergitur. Expingamus nos [12] vt alteri pereant: vbi est ergo, [13] Diliges proximum tuum sicut teipsum? Nolite vestra curare, sed alterius. Nulla enunciatio spiritus sancti, ad pręsentẽ tantùm materiam, & non ad omnem vtilitatis occasionem dirigi & suscipi potest. Cùm igitur & nostra & aliorum causa versetur in studio periculosissimi decoris, iam non tãtùm confictæ & [14] elaboratæ libidinis suggestum recusandum à vobis sciatis, sed etiam naturalis speciositatis oblitterandum, dissimulatione & incuria, vt proinde oculorum incursibus molestum. Nam etsi accusandus decor non est, vt fœlicitas corporis, [15] vt diuinæ plasticę accessio, vt animæ aliqua vestis vrbana, timẽdum tamen est vel propter iniuriam & violentiã spectatorum, quæ etiã pater fidei Abrahã in vxoris suę specie pertimuit, & [16] sororẽ mentitus Sarã, salutem cõtumelia redemit. [[17] Nunc non sit timenda dignitas formæ, vt nec possidentibus grauis, nec appetentibus exitiosa, nec coniunctis periculosa, nec exposita tẽtationibus, non circundata scandalis existimetur: sufficit [18] quòd angelis Dei non est necessaria. Nã vbi pudicitia, ibi vacua pulchritudo; quia propriè vsus & fructus pulchritudinis corporis, luxuria, nisi si quis aliàs esse decorem arbitratur. Ille sibi formositatem & datam extendant, & non datã conquirant, quæ quod ab illa flagitatur, sibi quoque præstare se putent, quum alteri præstant. Dicet aliquis, Quid ergo non est exclusa luxuria admissa castitate? Laude formæ sola frui, & de bono corporis gloriari licet. Viderit quem iuuat de carne gloriari. Nobis autem nullum gloriæ studium: quia gloria, exaltationis ingenium est. Porrò exaltatio non congruit professionibus humilitatis ex præceptis Dei. Dein si omnis gloria vana & stũpõrata, quanto magis quæ in carne? Nobis duntaxat. Nam etsi gloriandum est, in spiritus bono, non in carnis placere velle debemus, quia spiritalium sectatores sumus. In quibus operamur, in illis & gaudemus. De his gloriam capimus, de quibus salutem speramus. Planè gloriabitur Christianus in carne, sed quum propter Christum lacerata durauerit, [19] vt spiritus in ea coronetur, non vt oculos & suspiria adolescentium post se trahat. Ita quod ex omni parte in vobis vacat, meritò & non habentes fastidiatis, & habentes negligatis. Sancta fœmina sit naturaliter speciosa non adeò sit occasioni. Certe si fuerit, non ignorare; sed etiam impedire se debet. [[20] Quasi Gentilibus dicam, Gentiles communionum præceptis alloquens, Vos solis maritis vestris placere debetis. In tantum autem placebitis eis, in quantum alteris placere non curaueritis. Securæ estote benedictæ. Vxor nulla deformis est marito suo. Satis placuit cùm electa est, seu moribus, seu forma commendata. Ne quę vestrum putent, si temperauerint à compositione sui, odium & auersionem maritorum prosecuturas. Omnis maritus castitatis exactor est. Formam verò fidelis non expectat, quia non ijsdem bonis quæ Gentiles putant, capimur. Infidelis contrà etiam suspectam habet, vel [21] propter illam sceleratam in nos opinionem Gentilium. Cui ergo pulchritudinem tuam nutrias, si fidelis non exigit, si Gentilis non credit? quid gestias aut suspecto, aut non desideranti placere? [[22] Hæc vtique non ad crudã in torum & ferinam habitudinẽ insinuandam vobis suggeruntur, nec de bono corporis squalorem, sed de pudoris suademus, sed de modo & cardine, & iustitia corporis excolendi. Non supergrediendum vltrà quàm quod simplices & sufficientes munditiæ concupiscunt, vltra quàm Domino placere. In illum enim delinquunt, quæ [23] cutem medicaminibus vnguunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt. Displicet illis nimirùm plastica Dei in ipsis redarguũt, reprehendunt artificem omnium. Reprehendunt enim cùm emendant, cùm adijciunt, vtique ab aduersario artifice sumentes additamenta ista, id est diabolo. Nam quis corpus monstraret mutare, nisi qui & hominis spiritum malitia transfigurauit? ille indubitatè huiusmodi ingenia concinnauit, vt in nobis quodammodò manus Deo inferret. Quod nascitur, opus Dei est. Ergo quod fingitur, diaboli negotium est. Diuino operi, satanæ ingenia superducere quàm scelestum est? Serui nostri ab inimicis nostris nihil mutuantur, milites ab hoste imperatoris sui nihil concupiscunt. De aduersario enim eius in [24] cuius manu sit, aliquid vsui postulare transgressio est. Christianus à Malo illo adiuuabitur? nescio an hoc nomen ei perseueret. Erit enim eius, de cuius doctrinis instrui concupiscit. Quantum autem à nostris disciplinis & professionibus aliena sunt, quàm indigna nomine Christiano, faciem fictam gestare, quibus simplicitas omnis inducitur: effigiem mentiri, quibus lingua non licet: appetere quod datum non sit, quibus alienum abstinendum: speciem exercere, quibus studium

Matth. 5.
Marc. 19.
Gen. 12. & 20.
B
Cap. III
1. Cor. 11
Ca. IIII
C
Cap. V.

pudicitiæ eſt? Edite benedictæ, quomodo præcepta Dei cuſtodietis, lineamenta non cuſtodientes? [[25] Video quaſdam & capillum croco vertere. Pudeat eas etiam nationis ſuæ, quòd non [26] Germanæ aut Gallæ ſint procreatæ, ita patriam capillo transferunt. malè ac peſſimè [27] ſibi auſpicantur flammeo capite, & decorum putant quod inquinant. Atqui & detrimentum crinibus medicaminum vis inurit, & cerebro perniciẽ etiã cuiuſlibet ſynceri humoris aſſiduitas reſeruat; tum ſolis animando ſimul & ſiccando capillo exoptabilis ardor. Quis decor cum iniuria? quæ cum immunditijs pulchritudo? Crocum capiti ſuo mulier Chriſtiana ingerit vt in aram. [28] Quodcunque enim immundo ſpiritui excremari ſolet, id niſi probis & neceſſaris & ſalubribus vſibus adhibeatur, ad quod creatura Dei eſt proſpecta, ſacrificiũ videri poteſt. Sed enim Dominus ait, Quis [29] veſtrũ poteſt capillum atrum ex albo facere, aut album ex atro? Hæ quæ reuincunt Deum. Ecce, inquiunt, pro albo [30] vel atro, flauum facimus gratiæ faciliorẽ: quamuis & atrum ex albo conãtur facere, quas pœnituit ad ſenectam vſq; vixiſſe. Prò temeritatem! Erubeſcit ætas exoptata votis, furtum confitetur, adoleſcentia in qua delinquimus ſuſpiratur, occaſio prauitatis interpolatur. Abſit à ſapientiæ filiabus ſtultitia tanta. Senectus cùm plus occultari ſtuduerit, plus detegetur. Hæc eſt æternitas noſtra, de capitis iuuentute. Hãc incorruptibilẽ [31] habemus ſemper induere ad domũ Domini, [32] quã ἀγενεία pollicetur. Benè properatis ad Dominũ, benè feſtinatis excedere de iſto iniquiſſimo ſeculo, quis in fine appropinquare deforme eſt. [[33] Quid enim tãta ornandi capitis oneroſitas ſalutem ſubminiſtrat? Quid crinibus veſtris quieſcere nõ licet, modò ſubſtrictis, modò relaxatis: modò ſuſcitatis, modo eliſis? Aliæ geſtiũt in cincinnis coërcere, alię vt vagi & volucres elabãtur non bona ſimplicitate. [34] Affigitis præterea neſcio quas enormitates ſutilium atq, textiliũ capillamentorũ, nunc in galeri modũ, quaſi vaginã capitis & operculũ verticis, nunc in ceruicẽ retrò ſuggeſtũ. Mirũ quòd contra Domini præcepta cõtenditur. Ad [35] menſurã neminem ſibi adijcere poſſe pronunciatũ eſt. Vos planè adijcitis ad pondus, [36] collyridas quaſdã, ſcutorũ vmbilicos, ceruicibus aſtruẽdo. Si nõ pudet enormitatis, pudeat inquinamẽti: ne exuuias alieni capitis forſitan immundi, forſan nocentis & gehẽnæ deſtinati ſancto & Chriſtiano capiti [37] ſuppares. Immò hanc ornatus ſeruitutẽ à libero capite propellite. Fuſtrà laboratis ornatæ videri, fruſtrà peritiſſimos quoſq; ſtructores capillaturę adhibetis. Deus vos velari iubet. Credo ne quarundam capita videantur. Atq; vtinam miſerrimus ego, in illo die Chriſtianæ exultationis, vel inter calcanea veſtra caput eleuẽ, videre, an cùm [38] ceruſſa, & purpuriſſo, & croco, & in illo ambitu capitis reſurgatis: an taliter expictam, [39] angeli in nubila ſubleuent obuiã Chriſto. Si nunc bona & Dei ſunt, tunc quoque occurrent reſurgentibus corporibus, & ſua loca agnoſcent. Sed non poteſt reſurgere niſi caro ac ſpiritus ſolus ac purus. Damnata ſunt igitur quæ in carne & ſpiritu non reſurgunt, quia Dei non ſunt. Damnatis hodie abſtinete. Hodie vos Deus tales videat, quales tunc videbit. [[40] Videlicet nunc & vir & ſexu æmulus fœminas à ſuis depello. An & nobis quædam reſpectu obediendæ grauitatis propter metum debitum Domino, detrahunt? Siquidem & viris propter ſœminas, & fœminis propter viros vitio naturæ ingenita eſt placendi voluntas. Propriáſque præſtigias formæ, & hic ſexus ſibi agnoſcit, barbam acriùs cædere, interuellere, [41] circundare capillum, diſponere, etiam [42] colorare caniciem, primam quamque ſubducere totius corporis lanuginem pigmento quoque muliebri diſtinguere, cetera pulueris cuiuſdam aſperitudine leuigare, tum ſpeculum omni occaſione conſulere, anxiè inſpicere: cùm tamen cognitio Deo adempta placendi voluntate, per luxuriæ vacationem, omnia illa vt ocioſa, vt hoſtilia pudicitiæ recuſantur. Nam vbi Deus, ibi pudicitia, ibi grauitas adiutrix & ſocia eius. Quo ergo pacto pudicitiam ſine inſtrumento eius, id eſt ſine grauitate tractabimus? Quomodo autem grauitatem adminiſtrandæ pudicitiæ adhibebimus, niſi & in facie, & in cultu, & in totius hominis contemplatione, ſeueritas circunferatur? [Quam obrem erga veſtitum quoque & reliqua compoſitionis veſtræ impedimenta, proinde vobis curanda eſt amputatio, & decuſſio redundantioris nitoris. Nam quid prodeſt, faciem quidem frugi & expeditam & ſimplicitate condignam diuinæ diſciplinæ exhibere, cetera verò corporis, [44] lacinioſis pomparum & deliciarum ineptijs occupare? Hæ pompæ quàm de proximo curent luxuriæ negotium, & obſtrepant pudicitiæ diſciplinis, dinoſcere in facili eſt, quòd gratiam decoris cultus ſocietate proſtituant: adeò ſi deſint irritam & ingratam reddunt, velut [45] exornatam & naufragam. Contrà ſi forma defecit, adminiculum nitoris quaſi de ſuo gratiam ſupplet. Ætates deniq; requietas iam & in portũ modeſtiæ ſubductas ſplendor & dignitas cultus auocant, & ſæueritatem appetitionibus inquietant, compenſantibus ſcilicet habitus irritamento pro frigore ætatis. Ergo benedictæ, primò quidem vt lenones & proſtitutores veſtitus & cultus ne in vos admiſeritis, tum ſi [46] quas vel diuitiarum ſuarum vel natalium, vel retrò dignitatum ratio compellit, ita pompaticas progredi: vt ſapientiã conſecutę, tẽperare ſaltẽ ab huiuſmodi curate, ne totis habenis licentiã vſurpetis prætexto neceſſitatis. Quomodo etenim humilitatẽ quã Chriſtiani profitemur, implere poterimus, non [47] repaſtinantes diuitiarũ veſtrarũ vel elegãtiarum vſum, quæ ad gloriã faciunt? Gloria autẽ [48] recõſueuit, [49] Nõ enim vtemur noſtris? Quis autẽ prohibet vti? Secundũ Apoſtolum tamẽ, qui nos vti monet mũdo iſto, [50] quaſi nõ abutamur. Præterit enim, inquit, habitus huius mũdi. Et qui emunt, inquit, ſic agant quaſi nõ poſſidẽtes. Cur ita? quoniam præmiſerat

dicens;

Margin notes: Cap. vi. — Pro. 83. — Ca. vii. — Matth. 6. — 1. Theſſ. 4. — Ca. viii — Cap. ix. — 1. Cor. 7. — D — E — F

dicens: Tempus in collecto est. Si ergo vxores quoq; ipsas sic habendas demonstrat tanquam non A habeantur, propter angustias temporum, quid de vanis his instrumentis earum? Non enim & ita multi faciunt, & se [51] spadonatui assignant, propter regnum Dei tam fortem & vtique permissam voluptatem sponte ponentes? Quidam ipsam Dei creaturã sibi interdicunt, abstinentes vino, & [52] animalibus exulantes, quorum fructus nulli periculo aut sollicirudini adiacent, sed humilitatem animę suæ in victus quoque castigatione Deo immolant. Satis igitur vsæ estis diuitjs atque delicijs, satis dorum vestrarum fructum cæcidistis. Vnde notitia salutarium disciplinarum, nos sumus in [53] quos decurrerunt fines seculorum. Nos destinati à Deo ante mundum in ęstimationem temporum, tanquam castigando & castrando (vt ita dixerim) seculo erudimur à Domino. Nos sumus circuncisio omnium, & spiritalis & carnalis, nam spiritu & carne secularia circuncidimus. [[54] Nimirùm enim Deus deum monstrauit succis herbarum & concharum alueis incoquere lanas. Exciderat illi cùm vniuersa nasci iuberet, purpureas & coccineas oues mandare. Deus & ipsarum vestium officinas commentus, quo leues & exiles, solo pretio graues essent: Deus & auri tanta opera produxit contemplandis & distinguendis lapillis: Scrupulosa Deus auribus vulnera intulit: & tanti habuit vexationem operis sui & cruciatus infantiæ tunc primùm dolentis, vt ex illis ad [55] ferrum nati corporis cicatricibus, grana nescio quæ pẽderent, quæ planè Parthi per omnia quæque sua [56] bullarum vice inserunt. Quamquam & aurum ipsum, cuius vos gloria occupat, cuidem genti ad vincla seruire referũt Gentiliũ litteræ. Adeò non veritate bona sunt, sed raritate. Per angelos autẽ peccatores demonstrata sunt, qui & ipsas materias prodiderunt, & [57] operositas cum raritate cõmissa pretiositate, ex ea libidine possidendæ pretiositatis fœminarũ. Quod ijdẽ angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, [58] aurũ dico & argentũ illustrium, & opera eorũ traddierunt, etiã [59] callibleпharũ vellerũmq; tincturas inter cetera docuerunt, dãnati à Deo sunt, vt Enoch refert. Quomo-B do placebimus Deo, gaudẽtes rebus illorũ qui iram & animaduersionẽ prouocauerunt? Nunc Deus ista prospexerit, Deus permiserit, [60] nullam de conchylio vestem Esaias increpet, nullas lunulas reprobet, nullũ botronatum retundat: tamẽ non vt Gentiles, ita nos quoq; nobis adulemur, instituturem Deũ solummodò existimãtes, non etiã [61] despectorem institutorũ suorum. Quãto enim melius & cautiùs egerimus, si præsumamus omnia quidẽ à Deo prouisa tunc, & seculo posita, vti nunc esset in quibus disciplina seruorũ eius probaretur: vti per licentiã vtendi, cõtinentiæ experiẽtia procederet? Nónne sapiẽtes [62] patresfamiliæ de industria quædã seruis suis offerunt atq; permittunt, vt experiantur an æqualiter permissis vtantur, si probè, si modestè? Quanto autem laudabilior qui abstinuerit in totũ, qui timuerit etiã indulgentiã Domini? Sic igitur & Apostolus: [63] Omnia, inquit, licent, sed non omnia ædificant. Quanto faciliùs illicita timebit, qui licita verebitur? [[64] Quæ autem vobis causa est structiùs prodeundi, quũ remotæ sitis ab his quæ ad aliud indigent? Nam nec tẽpla circuitis, nec spectacula postulatis, nec festos dies Gentiliũ nostis. Propter ipsum enim conuentum, & mutuũ videre ac videri omnes põpæ in publicum proferũtur, aut vt luxuria negotietur, aut gloria insolescat. Vobis autem nulla procedẽdi causa non tetrica. Aut imbecillis aliquis ex fratribus visitandus, aut [65] sacrificium offertur, aut Dei verbũ administratur. Quoduis horũ, grauitatis & sanctitatis negotium, & cui opus nõ sit habitu extraordinario, & [66] composito, & soluto. Ac si necessitas amicitiarũ officiorũmq; Gentilium vos vocat, cur non vestris armis indutæ proceditis, tanto magis, quãto ad extraneas fidei? vt sit inter ancillas diaboli & Dei discrimen: vt exẽplo sitis illis, vt ædificẽtur in vobis: vt (quomodo ait Apostolus) [67] magnificetur Deus in corpore vestro. Magnificatur autẽ, si per pudicitiam, vtiq; & per habitum pudicitiæ competentem. Sed enim dicitur à quibusdam, Ne [68] blasphemetur nomen in nobis, si quid de pristino habitu & cultu detrahamus. Non auferamus ergo nobis & vitia pristina, simus & moribus ijsdẽ, si & superficie eadẽ: & tunc verè non blasphemabunt Nationes. Grandis blas-C phemia, si qua dicatur, ex quo facta est Christiana pauperiùs incedere. Timebit pauperior videri, ex quo locupletior facta est, & sordidior, ex quo mundior. Secundum Gentilium, an secundum Dei placitum incedere Christianos oportet? [[69] Optemus tantummodò, ne iustæ blasphemationis causa simus. Quãto autem blasphemabile est, si quæ sacerdotes pudicitiæ dicimini, impudicarum ritu procedatis cultæ, aut expictæ? Aut quid minus habent infœlicissimæ illæ [70] publicarum libidinum victimæ? quas si [71] quæ leges à matronis & matronalibus decoramẽtis coërcebãt, iam certè seculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusq; fœminis vsque ad errorem dignoscendi coæquauit: quanquam lenocinia formæ nunquam non prostituto corpori coniuncta & debita, etiam scripturæ suggerunt. Illa [72] ciuitas valida, quæ super septem montes & plurimas aquas præsidet, quum prostitutę à Domino appellationem meruisset, quali habitu appellationi suę comparata est? Sedet certè in purpura cum coccino & auro, & lapide pretioso, quæ maledicta sunt, sine quibus non potuit maledicta & prostituta describi. [73] Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat, idcircò Iudæ suspicioni visa est quæstui sedere, adeò, quia sub velamento latebat, habitus qualitate quæstuariam mentiente, & fecit vt quęstuariam, & voluit, & compellauit, & pactus est. Vnde addiscimus aduersus congressus etiam, & suspiciones impudicas prouidendum omni modo esse. Quid enim castę mentis integritas in alterius suspicione maculatur? quid speratur in me quod auersor? cur non mores meos habitus pronunciat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur? Liceat videri pudicam, certè impu-

Matth. 19. — 1. Cor. 10. — Philip. 3. — Cap. X. — Gen. 6. — Isai. 3. — 1. Cor. 10. — Cap. XI. — Philip. 2. — Rom. 2. — Ca. XIII. — Apoc. 17. — Gen. 38.

CA. XIII dicam non licet. [[74] Aliqua forsan dicat : Non est mihi necessarium hominibus probari : nec enim humanum testimonium requiro. Deus conspector cordis est. Scimus omnes, quum tamen quid idem per Apostolum dixerit recordemur: [75] Probum vestrum coram hominibus appareat. Ad quid, nisi vt malitia ad vos accessum omninò non habeat, & vt malis & exemplo & testimonio sitis? Aut quid est, Luceant opera vestra? [76] Aut quid nos Dominus lumen terræ vocauit? quid ciuitati supra montem constitutæ comparauit, si non relucemus inter tenebras, & [77] extamus inter dimersos? Si lucernam tuam sub modium abstruseris, in tenebris relictæ à multis incuseris necesse est. Hæc sunt quæ nos [78] luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra. Bonum autem dunxtaxat verum & plenum non amat tenebras, sed gaudet videri, & ipsa [79] denotatione sui exultat. Pudicitiæ Christianæ satis non est esse, verùm & videri. Tanta enim debet esse plenitudo eius, vt emanet ab animo in habitum, & eructet à conscientia in superficiem, vt & foris inspiciat quasi suppellectilem suam, vt conueniat fidei continendæ in perpetuum. Discutiendæ enim sunt deliciæ, quarum mollitia & fluxu fidei virtus effœminari potest. Ceterùm nescio an manus [80] spathalio circumdari solita, in duritia catenæ stupescere sustineat. Nescio an crus de [81] periscelio in neruum se patiatur artari. Timeo ceruicem, ne margaritarum & smaragdorum laqueis occupata, locum [82] spbathæ non det. Quare benedictæ meditemur duriora, & non sentiemus: relinquamus lætiora, & non desiderabimus. Stemus expeditè ad omnem vim, nihil habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostræ. Proijciamus ornamenta terrena, si cœlestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo prima delicta populi Israëlis denotantur. Odisse debetis quod Iudæos perdidit, quod derelinquentes Deum, adorauerunt: Iam tunc aurum ignis est esca. Ceterùm tempora Christianorum semper & nunc vel maximè, non auro, sed ferro transfiguntur: stolæ [83] martyriorum præparantur, Angelis baiulis sustinentur. Prodite vos iam medicamentis & ornamentis exstructæ Apostolorum sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictæ oculos verecundia, & spiritus taciturnitate, inserentes in aures sermonem Dei, annectentes ceruicibus iugum Christi. Caput maritis subijcite, & satis ornatæ eritis. Manus lanis occupate, pedes domi figite, & plus quàm in auro placebunt. Vestite vos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiæ. [84] Taliter pigmentatæ, Deum habebitis amatorem.

1. Reg. 16. *Philip. 4.* *Matth. 5.* *Exod. 32.* *Apoc. 6.*

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CVLTV FOEMINARVM.

1. DE CVLTV.] *Etsi lib. praced. cap. 4. & infrà, non semel* cultum ab ornatu *distinxerit, hic certè in titulo confundi ab Auctore patet, quòd* DE CVLTV, *inscripserit hunc librum, quum tamen maximè de* ornatu, *quemadmodum ibi interpretatus est, agat, vt potè de cura capilli & cutis, seu de faciei & capillorum tinctura. Hinc paulopòst vtrumque coniungit*: de cultus dico & ornatus dispositione. *Cap. interim 9. cursim de vestitu agens propriè*: quòd gratiam (*inquit*) decoris cultus societate prostituant; *ac paulopòst*: prostitutores vestitus & cultus; *item cap. 11.* de pristino habitu & cultu. *Similiter etiam* ornatum *propriè accipit cap. 7. his verbis*: tanta ornandi capitis onerositas; *ac cap. 12.* Thamar illa, quia se expinxerat.

CAP. I.

2. Ancillæ Dei viui, &c.] *Caput hoc inscripsimus*: Quòd pudicitia etiam in cultu ornatuque consistat. *In quo vel maximè imitatur Auctorem B. Cyprianus libro in Argumento citato de Disc. & hab. virgin.*

3. postremissimus.] *Superlatiuum est (inquit Rhen.) superlatiui. Significare vult plusquam summam animi demissionem. Quo alludit his verbis B. Cyprian. vbi suprà, num. 16. Ad has loquimur, has adhortamur* affectione *potius quàm potestate. Non quòd nos extremi & minimi, & humilitatis nostræ admodum conscij, &c. Hoc est enim quod addit Auctor*: non vtique affectationi, sed affectioni.

4. Nam quum omnes templum simus Dei, &c.] *Ex 3. MS. Vatic. cod. adiecimus*: Dei, *quippè quid habeat Apostolus, & B. Cypr. auctorem imitatus, vbi ita loquitur: sciences quòd* templa Dei sint *membra nostra, &c. Eorum* templorum *cultores &* Antistites sumus. *Similiter etiam lib. de Pudicitia Auctor. Ex quibus etiam legimus*: & consecrato spiritu sancto, *pro*: conseruato. *item*: æditua & Antistes pudicitia, *pro*: æditusus. *Quid vero significet* Antistes, *initio Apologet. diximus num. 2. & de* Æditus, *lib. de Idol.*

5. quæ nihil immundum, &c.] *Similiter B. Cypr. ne quid* immundum *& profanum templo Dei* inferatur, *ne* offensus sedem *quam* inhabitat, derelinquat.

6. cui indicendæ, &c. sufficiunt instantia vbique diuina præcepta.] *Quibus scripturis* indicta sit pudicitia, *videre est lib. de* Pudicitia, *tum Auctoris, tum B. Cyprian. Atque illud*: mihi reprehendendo, *dandi casu dictum esse adnotat Rhen. hoc est, digno qui reprehendatur. Ego verò ex MS. 3. Vatic. lego*: Sed enim perseuerant, *pro*: perseuerent, *&* formæ & nitoris sui, *cum Latinio*, eandem *nempè formam* circumferentes, &c.

7. Nam & siqua in Gentilibus pudicitia credi potest.] *Correctio est eius quod præmisit*: nihil verum, &c. *contra eos qui virtutes in Gentilibus peccata autumant, quum hic Auctori sufficiat* imperfectam pudicitiam *illis adscribere. Adnotat autem Ironicè dictum Rhenanus* propter veritatem Gentilium. *Ego malim legere, quod in 1. edit. ad marginem adnotatur*: vanitatem, *nisi refragarentur MS. codices. Ex quorum vno lego*: deuitat effectum, *pro*: affectum:; *& iuxta 1. edit. in marg. cum Latinio*: Quota denique est, *pro eo quod alij*: Tota.

8. expingere.] *Eodem modo dixit capite seq.* Expingamus nos, *& cap. 12.* Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat; *ex quo patet hac voce ornatum intelligi. De voce autem Tertullianica*: deuertere, *alibi latius.*

CAP. II.

9. Perfectæ autem, id est, Christianæ pudicæ, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus.* Quòd studium placendi per decorem de integra conscientia non veniat. *In*

quo

quo similiter Auctorem B. Cyprian. imitatur de Discipl. & hab. virg. his verbis: Ceterum si te sumptuosius comas, &c.

10. cuius te profiteris extraneam.] Extraneus cum Genitiuo, quales etiam locos cum hic, tum alibi adnotat Rhenan. lib. de Resurr. carnis: extranea gloriæ, lib. 2. adu. Marc. Quis mali extraneus; & lib. 5. adu. eundem: extranei sacramenti, id est, à sacramento.

11. si speremus non posse delinquere.] Sperare, inquit idem, pro timere, vt hic mox: Sperando enim timebimus, & in superioribus libris sæpè. Terentius: Nam quod tu speras, propulsabo facilè. Sic etiam suprà lib. de Pœnitent. aut idem sibi de die sperent, & lib. de Pallio: Campania speret. Legimus autem mox cum Latino: etiam præsumere illis. pro: illi. Qui superfluum putat: illis, ibi: quid alteri concupiscentiam importamus? Verùm Rhenanus mox non malè explicat: illis, subaudi, formæ studiis. Paulo pòst retinemus cum excus. crimen quidem dominum non constringit, pro eo quod Vat. MS. 2. crimine.

12. vt alteri pereant.] Alteri plurali numero, pro: alij. Quemadmodum etiam infrà cap. 4. Alteris placere. Cui similiter Cicero lib. 6. epist. ad Torquatum epist. 3. alteri dimicant, alteri victorem timent.

13. Diliges proximum tuum sicut teipsum.] In MS. 3. deest: tuum, sed legitur apud Matth. & Græcè & Latinè.

14. elaboratæ libidinis suggestum.] MS. 3. cupidinis, perinde est. Rectè autem Rhenan. suggestum interpretatur adparatum, cum etiam alibi frequenter in ea significatione vtatur Auctor.

15. vt diuinæ plasticæ accessio.] Similiter infrà Auctor cap. 5. Displicet illis nimirùm plastica Dei. & B. Cyprian. lib. de Habit. virg. quòd opus Dei & factura & plastica adulterari nullo modo debeat.

16. & sororem mentitus Saram.] Mentiri hic accipit pro simulare, quemadmodum & Plinius lib. 35. cap. 6. Color ille chrysocolIam mentitur. Neque enim ego existimo aliud sensisse Auctorem, quàm Origenem hom. 6. in Gen. qui Allegoricè interpretatur, aut B. Chrysost. hom. 32. in Gen. qui fictionem nuncupat, aut B. August. qui latiss. à mendacio Abraham excusat lib. 22. adu. Faustum, cap. 33. 34. & 35. & lib. contra mendac. ad Consent. Non enim dixit, inquit, Non est vxor mea, sed dixit, Soror mea est, quòd erat reuera tam propinqua genere, vt soror non mendaciter diceretur, &c. Aliquid ergo veri tacuit, non falsi aliquid dixit, maximè quum pro iis etiam faciat, quod illud Gen. 12. Et benè mihi sit propter te, quidam recentiores ex Hebræo vertant, In insolatione, siue: in fictione tua. Latiss. autem de tota hac materia mendacij idem tractat, tum eo libro, tum præced. ad eundem Consentium, quem de Mendacio inscripsit.

CAP. III.

17. Nunc non sit timenda, &c.] Titulum huic capiti dedimus: Quòd quum in carne gloriandum non sit, nec proinde etiam in laude formæ.

18. quòd angelis Dei non est necessaria.] Videtur alludere ad illud 1. Cor. 11. Ideò debet mulier potestatem habere supra caput propter angelos. De quo latius lib. sequ. de Vel. virg. Paulo pòst autem iuxta 1. edit. ex 3. Vat. MS. ced. legimus: professionibus humilitatis, pro: professoribus. Siue autem legas: Dein cum excus. siue: Deinde cum MS. perinde est. Eadem est ratio vtrum legas: Nobis dumtaxat, an: vobis. Atqui de stupore, pro ornatu, à quo deducta vox: stuporata, lib. præced. diximus.

19. vt & spiritus in ea coronetur.] Pertinet hoc ad coronam seu mercedem bonorum operum, de qua suprà lib. ad Martyr. cap. 3. num. 43. Illud autem in calce huius capitis: non ignorare, accipitur pro non tantùm ignorare. Simile est illud B. Cyprian. Epiphonema lib. de Hab. virg. Cùm virginitas in vobis cœperit coronari.

CAP. IIII.

20. Quasi Gentilibus dicam, &c.] Breui capiti breuem titulum adscribimus: Quòd mariti caussa componere se mulier non debeat. B. Cyprian. quasi aliud agens, eiusdem meminit lib. de Hab. virg. vbi num. 61. docuimus ex Ambros. & August. nuptias fucum excusare non posse. Rectè autem interpretatur Rhenan. Ironiam esse in verbis illis: vos solis maritis vestris placere debetis, & alloqui illas Auctorem, iuxta quod præmittit: Quasi Gentiles, hoc est paulo indulgentius, oblitum disciplinæ seuerioris. Vix enim vxoribus permittit vt propriis maritis placeant.

21. vel propter illam sceleratam, &c.] Quòd videlicet Christiani (inquit Rhenan.) cum matribus & sororibus incestam exercerent libidinem in conuenticulis suis, de qua latiùs Apologet. cap. 7. 8. 9. & Adnotat. nostris ibidem.

CAP. V.

22. Hæc vtique non ad crudam, &c.] Inscriptio huius capitis est: De fuco quo cutem vnguunt. Rectè autem Auctor (vti adnotat Rhenan.) nam matronas Christianas docet neglecta mundicies, vt est apud D. Hieron.

24. quæ cutem medicaminibus vnguunt, &c.] Ita ex 3. MS. pro: vngunt. Quod autem hic dicit: genas rubore maculare, & infrà cap. 7. cum cerussa & purpurisso, B. Cyprian. de Hab. virg. genas mendacio ruboris inficere dixit: & quod hic: oculos fuligine collinere, ac suprà lib. præced. cap. 2. nigro puluere oculorum exordia producere; ibidem Cyprian. oculos circumducto nigrore fucare; & rursum: nigro puluere vel rubore aut quolibet denique lineamenta natiua corrumpente medicamine adulterare; & lib. de Pudicit. oculorum extremitates suffuscare. Quæ etiam idipsum apostatis Angelis tribuit. De quo vide Adnot. nostras in priorem lib. num. 55. ad postremum, num. 44.

24. in cuius manu sit.] Iuris (inquit Rhenan.) sermo est. hoc est, in cuius potestate sit, necdum manumissus: cuius mancipium sit. Dominus periphrasis est. De significatione Mali, pro diabolo, vide suprà lib. de Patient. num. 70. Legimus autem: à nostris disciplinis, pro vestris: & paulo pòst: Edite benedictæ, ex castigatione Harrisij, pro: Credite. Pro iisdem denique Auctor accipit: faciem fictam gestare, effigiem mentiri, speciem exercere.

CAP. VI.

25. Video quasdam & capillum croco vertere.] Similis huius capitis titulus: De capillorum colore immutato. De eodem mox: crocum capiti suo mulier Christiana ingerit, & capite sequ. an cum croco, &c. resurgatis. Quid autem croco fieret, paulo pòst indicat, flauum facimus. Huius & flaui coloris meminit B. Cyprian. lib. de Hab. virg.

26. Germanæ aut Gallæ.] Equidem (inquit Rhenanus) ita suam Bissulam Sueuam, puellam natam in Martiana sylua ad Danubij fontem, celebrat Ausonius:

Sic Latiis mutata bonis, Germana maneret
Vt facies, oculos cærula, flaua comas.

Præterea D. Hieronymus de Gothis loquens, qui postea primi ex Germanis Romanorum Reges fuere: Getarum, inquit, rutilus & flauus exercitus, ecclesiarum circumfert tentoria. Idem in vita Hilarionis eremitæ, de Nobili quodam qui agebat in aula Constantij Aug. Rutilus, inquit, coma, & candore corporis indicans prouinciam.

27. pessimè sibi auspicantur flammeo capite.] Croceus, inquit idem, color & flammeus dicitur. Alludit autem ad flammam ignis inferni. Hunc locum imitatus Cyprianus martyr dixit: Audaci conatu & sacrilego contemptu crines tuos inficis, malo præsagio futurorum, capillos iam tibi flammeos auspicaris. Et Hieronymus ad Letam, de Institutione filiæ: Nec caput, inquit, gemmis oneres, nec capillum irrufes, & ei aliquid de gehennæ ignibus auspiceris.

28. Quodcumque enim immundo spiritui excremari solet, &c.] De croco haud dubiè loquitur, quem fortasse pauperiores loco thuris cremabant, si illud ad manum non esset: vt eò pertinere posse videatur etiam illud Arnobij lib. 7. Et odoris alicuius tuum concremet glebulam.

29. Quis vestrum potest capillum atrum, &c.] Periphrasticωs citat illud Matth. 5. Non potes vnum capillum album facere aut nigrum.

Z

30. pro albo velamine.] Vox noua, composita à velando, pro velamine capillorum. Atque illud: gratiæ faciliorem, interpretatur Rhenan. ad gratiam.

31. habemus semper indoere.] Sic illud lib. sequ. de Vel. virgin. Quum habet delitescendum; & lib. de Monogamia: decurrere habebat. Similiter B. Cypr. epist. 27. rescribere habeam; quales eius item sunt loci epist. 47. & ad Cæcil. item alibi etiam apud Tertullianum.

32. quam ἀκεραίας pollicetur.] Videtur alludere (inquit Rhenan.) ad locum illum 83. Psalmi: Non priuabit bonis eos qui ambulant in innocentia. Porrò probum est vocabulum ἀκεραίας, propter tale à vitiis, & simplicitate. Eo vtitur etiam Dionysius, quem Areopagitam vocant: καὶ ἰδὼς ὡς ἀκεραίας ἐχόμενος ἐδίχετο. Ego verò eo quòd præcedit ad domum Domini, magis puto respicere Auctorem ad illud Psalmi 23. Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius? Innocens, &c.

CAP. VII.

33. Quid enim tanta ornandi capitis, &c.] Tractat hoc caput, De capillamentis adsuititis. In quo etiam imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. sæpe citato. Mox MS. 3. cod. Vat. legunt: modò substructis. verùm magis placet: substrictis, eo quod opponatur: relaxatis; &, Aliæ gestiunt in cincinnis, id est: tortis crinibus, coërcere.

34. Adfigunt præterea nescio quas enormitates sutilium, &c.] MS. 3. cod. Vat. legunt: subtilium, sed illud placet. Galericulum autem (inquit Rhenan.) intelligit, id est, comam adulterinam, simpliciter capillamentum dictam Tranquillo in C. Caligula, Capillamento celatus. De his scripsit Hieronymus ad Marcellam scribens: Quæ capillis (inquit) alienis verticem struunt. Porro Galeri vocabulo Tertullianus capitis tegmen accipit, siue pileolum. Quibus adde quæ habet Iunius lib. de Coma, cap. 7. de vsu fœminis olim recepto in fastigiando, & crinem aggestum in turrim quodammodò primore in capitis parte extruendo: cuiusmodi structuram Tutulum vocari auctor est Sextus Pompeius, & de lingua Latina Varro, eo quod tuendi capilli gratia fieret. De qua etiam ibidem citantur Papinius Epithal. Violantillæ, Iuuenalis Satyr. 6. Gregorius quoque Nazianzenus hoc versiculo?

Nec caput ædifices adsuto fœmina crine.

Apertior est autem Lucanus illud citatum à Iosepho Scaligero in Varronem:

Turritáque gerens frontem matrona corona.

Neque interim apud Christianas quicquam profecit & Tertulliani & Gregorij Nazianzeni, & B. Hieronymi, aliorúmque Patrum reprehensio, quippè qui videamus antiquas picturas per totum Belgium fœminarum eo capitis ornatu, & nominatim per Artesiam, Cameracesium, Tornacesium, & Pontacum, quippè contra quem anno 1428. magnoperè inuectus fuerit (iuxta quod tradit Meierus in Flandria Annalibus) Fr. Thomas Cometa genere Brito, à quo tempore paulatim dissuescere cœpit.

35. Ad mensuram neminem sibi adiicere posse, pronunciatum est.] Mensuram pro statura accipere videtur, nam apud Matth. est, Quis potest adiicere ad staturam suam cubitum vnum?

36. collyridas quasdam, scutorum vmbilicos, &c.] Verum quidem est quod scribit Rhenan. Collyris à collyra per diminutionem deductum, paruus panis est de farina pinsere. Quidam frixam farinam esse putant. Nominantur collyrides, Leuitici 7. & 8. & 6. cap. lib. 2. Regum. Verùm hîc alio significatu metaphorico accipi existimo, pro ornatu capitis, qui placentæ seu collyridarum in morem ceruicibus astruebatur. Quum autem placentæ etiam scutorum formam rotundam habeant, eo magis assentior eruditiss. viro Dn. Latino Latinio, qui censuit legendum: scutorum vmbilicos, pro eo quod antea erat nullo sensu: sputorum, quos vmbilicos vocans, indicat in medio eius ornatus lapillos quosdam pretiosos vmbilicorum instar, illi ornamento adiunctos fuisse. Atqui particulam: vel, adiiciunt MS. 3. Vatic. verùm omisi cum excus. vt posterior interpretatio sit prioris clausulæ.

37. suppares.] Supparandi verbum (inquit Rhen.) frequens est Tertull. Hinc illud in Valentinianis: Quarum lupæ fœminæ formam quotidie supparare sollemne est, id est, sufficere, substituerèque. Et lib. de Resurr. car. neque generis supparatura. Vbi etiam significationem indicat. Nam supparatur genus, dum sobolem substituimus, seu, vt loquitur B. Cyprian. epist. 2. ad Donatum, subiicimus.

38. cerusa & purpurisso.] Prius illud (inquit idem) candoris est, posterius ruboris medicamentum. Vide Adnot. nostras in lib. de Pœnit. num. 66.

39. angeli in nubila subleuent.] Transtulit Auctor illud εἰς ἀέρα, in nubila. est enim aër ferè nubilus: addens subleuationem illam seu captum factum iri ab Angelis.

CAP. VIII.

40. Videlicet nunc & vir, &c.] Inscribitur hoc caput à nobis: De studio formæ in viris. Atqui pro: obediendæ gratitatis censet Latinius legendum: obeundæ; at placet magis illa lectio cum interpretatione Rhenani: cui obediri debeat. Legimus autem cum 3. MS. Ab & nobis, &c. detrahunt, pro eo quod erat: detrahuntur.

41. circundare capillum, disponere.] Propriè contra eos agere videtur, quibus ad instar Philosophorum quorundam, sicuti testatur Strabo lib. 15. ex auctoritate Clitarchi, moris erat μιτροῦσθαι τὰς κόμας, id est, implexos crines in modum tiara circumdare. Plura hac de re, ne prolixiores simus, videat Lector apud Iunium, Comment. de Coma, cap. 7. ex Lucano, Homero, Philostrato, & Suida. Eodem pertinere crobylos barbaricos, cicadas Atheniensium, & cirros Germanorum, infrà ostendemus lib. sequ. de Velandis virg.

42. etiam colorare canitiem.] Similiter Hier. lib. ad Eustoch. de Virgin. vitari vult Comatos clericos, quibus fœminei contra Apostolum crines; alludens ad illud Apost. 1. Cor. 11. Natura docet comam non decere virum. Vnde & Hilarionem tradit semel in anno ad Pascha capillum totondisse.

CAP. IX.

43. Quamobrem erga vestitum quoque, &c.] Titulum huic capiti dedimus: De vestitus pompa. In quo vel maximè Auctorem imitatur B. Cypr. vbi suprà.

44. laciniosis pomparum & deliciarum ineptiis.] MS. 3. Vatic. cod. lasciuiosis; sed magis illud placet, pro variis & redundantibus, vti interpretatur Rhenanus, eo quòd lib. sequ. simili significatione dixerit: sermo laciniosus, & adu. Marc. initio lib. 4. à legis laciniosis oneribus expeditum, id est in quæ homines occupationibus distinebant, sicut impedit gressum vestis laciniosa.

45. Velut exornatam.] Exornatam (inquit Rhenan.) vsurpat, sicut dicimus exarmatam, hoc est ornatu spoliatam & destitutam. Similiter dixit Terentius in Phormione: Adeò exornatum dabo, adeò depexum, vt dum viuat, meminerit semper mei. Ibi autem: & in portam modestiæ subductæ, Translatio est à nauibus, quæ in tutam stationem ex alto mari subducuntur.

46. Tum si quas vel diuitiarum suarum vel natalium vel retrò dignitatum, &c.] Locum hunc latius explicat B. Cyprian. vbi suprà: Locupletem, inquit, te dicis & diuitem, &c. adferens testimonia 1. Timoth. 2. & 1. Petri 3. de cultu atque ornatu iusto fine moderando. Hoc est enim quod dicit Auctor: ne totis habenis licentiam vsurpetis. Verùm de hoc argumento, quibus cultus moderatio sit licitus, aliquid ibidem diximus, num. 36. & 37.

47. repastinantes.] Hoc est (inquit Rhenan.) euellentes, repurgantes, eruentes. Metaphora ab eo sumpta, qui solum futuro nouali præparat, inutilibus omnibus reiectis. In lib. de Pænit. legimus: Et bisulcum aliquid ferri vel æris vnguibus repastinandis, hoc est refodiendis, perpurgandisque.

48. reconsueuit.] Vsurpare, inquit idem, videtur, quando consentiunt exemplaria, reconsueuit, pro: consueuit respondere siue regerere.

49. Non enim vtemur nostris?] Non, pro: Nonne. & similiter paulò post: Non enim & ita multi faciunt?

50. quasi

50. quasi noo abutamur, &c.] Ad verbum expressit quod Græcè est ὡς μὴ καταχρώμενοι. Quemadmodum enim χρῶμαι, vtor, καταχρῶμαι abutor significat. Eodem pertinet illud lib. de Coron. milit. cap. 10. Nobis autem abuti apud Apostolum noo licet, facilius non vti docentem. Accipitur autem & ab Auctore hic & infrà lib. de Pudic. Tom. 5. & à B. Cyprian. vbi suprà, habitus huius mundi, pro figura.

51. & se spadonatui adsignant propter regoum Dei.] Spadonatui se adsignare accipit pro eo quod B. Cypr. vbi suprà, & Hieron. sua editione vulgata, Castrare verterunt. Eosdem voluntarios spadones nuncupat infra lib. 1. Ad vxorem. Similiter etiam B. Cyprian. quum alibi frequenter, Testim. lib. 3. ad Quirin locum hunc Matth. 19. de bono virginitatis & continentiæ interpretatur. De his etiam in hanc sententiam B. Iustinus Martyr: Permulti profectò sexus vtriusque & 60. & 70. nati annos, qui à pueris disciplinam Christi sunt adsectati, incorrupti & cælibes perdurant. Et Athenagoras Orat. pro Christ. Virginitum & Eunuchismus propius nos ad Deum adducit. Quis ad verbum ferè imitatus Auctor suprà Apolog. cap. 9. Quidam, inquit, multò securiores totam vim huius erroris, virgine cootineotia depellunt, senes pueri. Et infrà lib. sequ. Viri, inquit, tot virgines, tot spadones voluntarij, &c. & paulo post: etiam continentiæ nomine masculos hooorari. Similia reperire est etiam de continentia Clericorum ab vxoribus apud Euseb. de Demonstr. Euang. lib. 1. cap. 9. Arelat. 2. Synod. cap. 2. & 3. Elibert. Conc. cap. 33. Hieron. lib. 1. contra Iouin. & Apol. pro iisdem lib. & contra Vigilant. Sextum Pap. 3. lib. de Cast. Ambros. adscriptum comment. in Epist. 1. ad Timoth. cap. 3. Ipsum Ambrosium epist. ad Ecclesiam Vercellensem, Origen. hom. 23. in Num. 11. cap. & lib. 8. adu. Celsum. Denique Innocent. Papam epist. ad Victricium cap. 9. Latissime autem apud Epiphanium adu. hæresim Cataph. disertis verbis adserentem, quod Apostoli talem Ecclesiastici sacerdotij Canonem constituerint. Similiter etiam aduersus Catharos. Quin quod Apostolus Paulus ad Titum 1. non solum pudicum vult esse Episcopum, atque adeò & Presbyteros ac Diaconos, sed etiam continentem, Græcè ἐγκρατῆ. Neque verò obstare illud eiusdem Apostoli Hebr. 13. Honorabile coniugium in omnibus; aut illud 1. Cor. 7. Si non se continent, nubant, pulcrè prosequitur Euseb. vlt. lib. de Demonstr. Euang. c. vlt. dicens ea dici de non sacratis, aut qui sponsionem cum Deo non fecerint. Loca adnotandi aduersus Magdenburgenses, qui continentiam sacerdotum, aliorúmque Ecclesiasticorum impugnant. Immò etiam illud: se spadonatui adsignant, & quod infrà est lib. 1. Ad vxorem: Qui statim à lauacro carnem suam obsignant, ad votum continentiæ haud dubiè pertinet virorum (nam de Sanctimonialibus lib. de Vel. virg. latiùs) de quo videat Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. epist. 62. ad Pompon. nu. 16. & lib. de Disc. & hab. virg. num. 18. Nominatim etiam Origenes lib. de Singularit. Cler. inter opera eiusdem Cyprian. Omne, inquit, quod voti est, etiam in actu signandum est, ne aliud voce commendent, & aliud actus insinuent. & paulò pòst: Dantes simplices animos ad castitatis vota seruanda. & hom. 24. in Num. Qui in castitate viuit, corpus suum vouit Deo. Hilarius item in Psalm. 64. Deo, inquit, ergo vouenda sunt, contemptus corporis, castitatis custodia, &c. B. Augustini postremò tot sunt loci huc pertinentes, vt pagina illis recensendis non sufficiat: quare ad Indicem eius operum Lectorem remittimus.

52. animalibus exulantes.] MS. 3. exolentes. sed illud magis placet, quia similibus phrasibus alibi vtitur, vti (Rhenano etiam adnotante) suprà lib. de Pœnit. exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate, & lib. de Resurr. carn. Tom. 3. exules carois. Qui etiam rectè adnotat, Translationem à lignatoribus sumptam, quum subiungitur: satis dotum vestrarum fructum cæcidistis.

53. in quos decucurrerunt fines sæculorum.] Ad verbum vertit ex Græco illud: κατήντησαν, pro eo quod noster interpres, deuenerunt. Est autem decurrere eodem significatu frequens Tertulliano.

Cap. x.

54. Nimirum enim Deus, &c.] Capiti huic titulum dedimus: Quòd vestium colores noo à Deo, sed à desertoribus angelis moostrati sint. Sine autem legas: monstrarit cum 3. MS. Vatic. siue: demonstrauit cum excusis, perinde est. Lectorem autem remittimus ad lib. præced. cap. 8. De vestium coloribus, & eiusdem cap. 7. De lapillis qui anxiè perforantur vt pendeant ab auribus, nempe quemadmodum hic latius, & eiusdem cap. 2. De Angelis peccatoribus.

55. ad ferrum nati corporis.] Humanum corpus (inquit Rhenanus) intelligit, quod in illa protoplasti Adami maledictione ad laborem & agrorum culturam, qua ferro potissimum exercetur, ipso Deo pronuntiante sententiam, damnatum est. Notus est locus Gen. 3. ad quem hic alludit. Ceterum emphasis est in vocabulo: ferrum. q. d. Non ad aurum, non ad argentum. Iam quoniam hic de barbaris loquitur, & Parthorum mox fit mentio, posset aliquis etiam ad ferrum exponere, pro eo quod est ad militiam; sed prius illud magis placet.

56. bullarum vice, &c.] Apud Romanos (inquit idem) ornamentum puerile erat bulla aurea, & prætexta purpurea. Auctor Plutarchus. Quod quum à pectore pendere soleret, eò alludit Auctor, quum dicit: per omnia quæque sua.

57. & operositas cum raritate, &c.] Sensus est (inquit Rhenan.) Et operositas cum raritate, commissa est cum pretiositate, id est prouocauit & accendit pretium, ex ea libidine possidendæ pretiositatis fœminarum. Hoc est, cùm omnes expeterent id possidere quod merces & pretium fuisset fœminarum, quæ cum Angelis illis libidinem exercuerant. Veluti magni quid esset quod Angeli suis amasiis contulissent pro mercede stupri.

58. aurum dico & argentum Illustrium.] Hoc est (inquit idem) aurum & argentum, quo hodie Illustres matronæ vtuntur; nam quemadmodum Vlpianus docet fœmina nupta mariti dignitate censentur, vt illustribus (qui summus est dignitatis gradus) nuptæ sint illustres, quæ spectabilibus spectabiles, quæ clarissimis clarissimæ, perfectissimæ quæ perfectissimis. Erant autem illustres, qui senatoriis ornamentis præditi erant. Tradit Isidorus primos ordinis senatorum dici illustres, secundos spectabiles, tertios clarissimos. Viri illustris titulo primos illos veterum Francorum Reges contentos fuisse, tabellæ vetustæ quæ exstant, abundè testantur. Exstat formula Illustratus vacantis apud Cassiodorum Variar. l. 6. epist. 11.

59. calliblepharum.] καλλιβλέφαρον (inquit Rhenan.) medicamentum est oculorum, præsertim palpebris venustandis seu fucandis seruiens. Non solum autem ex folijs vitis rosarum confici docet Plinius lib. 21. cap. 19. sed etiam ex nucleis palmarum, lib. 27. cap. 4. sed & ex medulla bubula calliblephara modo fuligo temperatur. Denique & ex Ampulis, vti est apud eundem lib. 35. cap. 16. De libris autem Enoch vide libri præcedentis cap. tertium.

60. oullam de coochylio vestem Esaias increpet.] Alludit ad verba Esaiæ 3. quibus inter cetera mulierum ornamenta reprehendit, aut hæc: καὶ τὰ περιπόρφυρα, καὶ τὰ μεσοπόρφυρα, quæ vertit vulgatus interpres 70. interpretum: & circumpurpuream & clauatam vestem, aut illa: καὶ τὰ βύσσινα, καὶ τὰ ὑακίνθινα, καὶ κόκκινα, id est: & byssina & hyacinthina & coccinea. Atque de lunulis & botronatu videat Lector Adnotat. nostras ad sæpedictum B. Cyprian. librum num. 49. & 51.

61. despectorem institutorum suorum.] Despector (inquit Rhenan.) vt & antè plus semel, pro: dispectore, qui curam habeat & considerationem institutorum suorum. Sic & lib. de Velandis virg. Sed nec inter cõsuetudines, inquit, despicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Legimus autem cum 3. MS. vti nunc esset.

62. patresfamiliæ.] Istud vsurpat Auctor, contra quem sentit Varro lib. 7. vbi dicere debuisset Patresfamiliâs. Eodem modo Mart. l. 1. Paterfamiliæ versus est Quirinalis.

63. Omnia, inquit, licent, sed non omnia ædificant.] Similiter locum hunc citat B. Cyprian. & lib. sapecitato, & lib. 3. Testim. ad Quirin. cap. 92. Contra tamen Apostoli exemplar, omittitur particula: mihi, quæ Græcè & Latinè est vbique.

Cap. xi.

64. Quæ autem causa vobis est structiùs prodeundi, &c.] *Titulo hoc caput insignimmus:* Quòd nulla sit caussa ornatiùs prodeundi. *hoc enim significat* structiùs, *de qua phrasi supra lib. de Patient. nu. 25. Sicuti de* templis Idolorum *Apolog. cap. 15. nu. 233. & de* fratribus, *id est Christianis, eiusdem lib. cap. 39. nu. 505. De* Spectaculis *item, toto eius argumenti libro, & de* festis Gentilium, *integris 13. & 14. cap. libri de Idololatria.* Procedere *denique pro eodem accipit, quod prius* prodire *dixit.*

65. aut sacrificium offertur.] *Si quis alius, iste certè locus adnotandus pro* Oblatione sacrificij Christiani. *De quo latius supra l. ad Scap. num. 11. l. adu. Iudæos nu. 19. & 22. lib. de Orat. num. 1. & Adnot. nostris in B. Cyprian. epist. 34. num. 12. & epist. 63. ad Cæcil. num. 3. 44. 45. 46. 48. ac 53. item lib. 1. Testim. adu. Iud. nu. 44. Quibus adde Synonyma eodem pertinentia ex Patrum testimoniis inter nostra Latinorum Leiturgica, pag. 80. & sequent. præter ea quæ in dictis epist. ad Cæcil. num. 49. recitauimus. Vocantur enim à Clemente Romano:* holocausta altaris, oblationes Domini, sacrificatio, *item* sacrificij oblatio, oblatio, Eucharistiæ sacrificium, mysticum sacrificium, consecratio, & oblatio corporis & sanguinis Domini. *A Philone de Therapeutis (vti vertit Rufinus)* sacerdotalia officia, Orationis oblatio. *A S. Potentiano:* Sacrificium laudis. *A B. Martiale:* Sacrificium, & Oblatio munda. *A B. Dionysio Areop.* mystica hostia. *Ab Anacleto Papa, & Marcellino & Iulio, Aniceto, Sotere, Calixto, & Eutichiano, Alexandro ac Euaristo:* sacrificium, & Oblationes. *A B. Hyppolito* Oblatio, *& à S. Fabiano:* sacrificium, & Oblationes. *A B. Cornelio & Stephano Papis & Conc. Africano, de Lapsis vtroque:* sacrificium. *A B. Lucio Papa:* holocausti oblatio. *A B. Sixto Papa 2.* sacrificium hostiæ puræ & immaculatæ. *A B. Laurentio:* sacrificij oblatio. *A B. Euseb. Papa:* sacrificium altaris. *A Conc. Arelat. 1.* oblatio & sacrificatio. *A Licinio tyranno:* oblatio hostiarum, immolatio sacrificij. *A B. Syluestro Papa:* oblatio incruenta, & sacrificium. *A B. Optato Mileuitano:* oblatio & sacrificium. *A B. Ambrosio:* sacrificium, oblatio, sacrificij celebratio, sacrificij ad altare oblatio, Christi oblatio, Christi immolatio. *A Mario Victorino Afro:* oblatio Eucharistica. *A B. Syricio Papa, & Conc. Romano:* sacrificij oblatio, & sacrificium. *A Conc. Carthag. 2. Prudentio & Rufino:* sacrificium & sacrificij celebratio. *A Conc. Carth. 4. & 5.* sacrificium, oblatio, oblationis consecratio. *A B. Hieronymo:* sacrificium, sacrificij ad altare celebratio, Christi immolatio, oblatio. *Ab Innocentio Papa:* oblatio, sacrificium; *similiter à Concilio Tolet. 1. A B. Paulino Nolano:* hostiæ immolatio, & celebratio, sacra litatio. *A B. Augustino denique:* sacrificij ad altare oblatio, sacrificia, benedictio *seu* consecratio eius quod oblatum est, Christi immolatio, sacrificium laudis, eius quod oblatum est distributio, oblatio. *Atque B. Irenæi hac de re sententiam videat Lector studiosus latè tractatam à Feu-ardentio nostro eiusdem l. 4. c. 31. n. 7. & deinceps. Item c. 33. n. 1. & c. 34. n. 3. ac deinceps. Porro Græcorum Patrum similia Epitheta in alium locum differimus, ne hic prolixiores simus. Legimus autem cum MS. 3. Vatic.* Quoduis horum grauitatis & sanctitatis, *pro:* aut.

66. & compulsio.] *Sic &* compositionem *(inquit Rhenan.) vsurpauit antè:* Ne quæ vestrum putent, si temperauerint à compositione sui, odium & auersionem maritorum prosecuturam. *Rursum paulò post:* Et reliqua compositionis vestræ impedimenta.

67. magnificetur Deus in corpore vestro.] *Ad alios adplicat quod de se dixit Apostolus:* & nunc magnificabitur Christus in corpore meo.

68. Ne blasphemetur nomen in nobis.] *Cùm 3. MS. omisimus particulam* eius, *quia non semel adnotauimus* nomen *simpliciter accipi tum ab Auctore, tum à Cypriano, pro nomine Christiano, præsertim verò ad librum de Patientia, num. 11.*

Cap. xii.

69. Optemus tantummodò, &c.] *Tractatur hoc capite,* Quòd lenocinia formæ magis prostitutis conueniant.

70. publicarum libidinum victimæ.] *Similiter ferè dixit l. de Pallio, vbi etiam vestitus ornatum superfluum taxat, c. 4.* Aspice lupas popularium libidinum nundinas, &c. & *mox:* ab eiusmodi propudiis occisæ in publico castitatis. *quare non placet quod habent 3. MS. Vatic.* impudicarum libidinum.

71. si quæ leges à matronis & matronalibus decoramentis coërcebant.] *Ad eundem modum dixit Auctor Apolog. c. 6.* Video & inter matronas atque prostibulas nullum de habitu discrimen relictum.

72. Illa ciuitas valida, &c.] *Hunc locum ad verbum ferè imitatur B. Cyprian. l. de Disc. & hab. virgin. Sic, inquit, in scripturis sanctis describitur* ciuitas *meretrix, &c. & mulier illa amicta erat Pallio* purpureo & coccineo, *& adornata erat* auro & lapidibus pretiosis. *Quod ipsum iterum citat ad idem institutum Testim. Lib. 3. cap. 36.*

73. Thamar illa, &c. visa est quæstui (*id est ad quæstum*) sedere, &c.] *Etiam hanc scripturam posteriori loco citat B. Cypr. vt ostendat mulierem ornari seculariter non debere, in hæc verba:* Thamar *cooperuit se pallio (quod appellat & B. Hieronymus theristrum) &* adornauit, *& cùm adspexisset eam* Iudas, *visum est ei meretricem esse. Illud autem:* & voluit, *accipere videtur Auctor, pro: concupiscentia eius exarsit.*

Cap. xiii.

74. Aliqua forsan dicat, &c.] *Postremo capiti dedimus titulum:* Quòd quum lucere debeant bona opera coram hominibus, persecutionis temporibus non conueniat ornatus.

75. Probum vestrum coram hominibus appareat.] *Ad verbum expressit quod Græcè est* apud Apostolum (*quo nomine vbique S. Paulum Apostolum intelligit*) *Philipp. 4.* τὸ ἐπιεικὲς ὑμῶν, *pro quo noster vulgatus interpres Paraphrasticè, Modestia vestra.*

76. Aut quid nos Dominus lumen terræ vocauit?] *Quum apud Matth. Græcè legatur.* τὸ φῶς τοῦ κόσμου, *nusquam autem* κόσμος *pro terra vsurpetur, etiam hic videtur memoria lapsus Auctor, eo quòd paulo antè præcessit* sal terræ, *quum alioqui debuisset dicere:* lumen mundi, *quemadmodum mox:* luminaria mundi.

77. & exstamus inter dimersos. *Exstamus (inquit Rhen.) id est, eminemus, proprio verbo vsus. Atqui etsi Rhen. & 3. MS. Vatic. cod. legant:* diuersos, *magis placet quod Gelenius haud dubiè ex Anglico codice substituit:* dimersos, *vt metaphoricè loquatur, comparans Christianos* ciuitati constitutæ supra montem, *quæ proinde* exstat inter dimersos, *siue* demersos (*nam ea variatio Auctori frequens*) *hoc est persistens in Metaphora, inter eos qui montis comparatione videntur* diuersis *paludibus circumiacentibus.*

78. luminaria mundi.] *Etiam hic variat ab Apostolo, qui dixit Philipp. 2.* ἐν κόσμῳ.

79. denotatione sui.] *Quum alibi accipiat Auctor:* denotare, *pro reprehendere, hic accipit* denotationem, *pro: ostensione, quemadmodum etiam supra lib. de Patient. cap. 3.* proditorem suum nec denotauit. *de quo ibi Adnot. nost. num. 18.*

80. manus spathalio circumdari solita.] Spathalium (*inquit Rhenan.*) *muliebre est ornamentum,* ἀπὸ τοῦ σπαθᾶν, *quod delicias significat. De eodem Plinius l. 13. c. 15. qui ad intellectum facit eius quod* manū circumdari solitam *dicat Auctor. Iuba tradit circa Troglodytarum insulas fruticem in alto vocari Isidos plocamon, corallio similem, sine foliis; præcisum colore mutato in nigrum durescere, quum cadat, frangi. Item alium qui vocetur charitoblepharon, efficacem in amatoriis.* Spathalia *eo facere & monilia fœminas. Alludit itaque ad armillas ex eo genere corallij nigri.*

81. de Periscelio.] Periscelide, *siue* Periscelio (*inquit Rhenan.*) crura *vel tibiæ exornabantur.* σκέλος *Græci* crus *vocant. De* neruo *autem diximus lib. ad Martyres, num. 29.*

82. Spa-

82. Spathæ.] *Vegetius de re milit. gladios maiores spathas vocari dicit. Est autem Græca vox σπάθη eodem significatu.*
83. stolæ martyriorum.] *Alludit ad illud Apocal. 6. Et datæ sunt illis singulæ stolæ albæ.*
84. Taliter pigmentatæ.] *Metaphoricῶς pigmentatæ dixit, voce composita à pigmento, quod vnguenti genus esse ad venustandam faciem tradit Plinius lib. 36 cap. 43.*

ARGVMENTVM LIBRI PRIMI AD VXOREM, PER IACOBVM PAMELIVM.

TERTVLLIANVS *iamdudum Presbyter, ad Vxorem pari inter se consensu continentiæ ergò à se separatam, humanæ conditionis memor, si fortè (persecutione nempè Ecclesiæ adhuc durante) de seculo prior euocaretur, admonitionis hoc fideicommissum (fortaßis Romæ) conscripsit, quo vt post excessum suum nuptiis renuntiet, adhortatur.* I.

Non abnuens coniunctionem viri & fœminæ benedictam & permissam à Domino, sed (sua quidem sententia, verùm erronea) vnam tantùm. II.

Et quamtumuis nuptias prohiberi nusquam legamus (quod inter cetera peruersitatum suarum volebat Marcion) tamen abstinentiam præferri ab Apostolo, & fœlicem illum, qui Pauli similis exstiterit. III.

Disiunctis enim matrimonio duas quidem species humanæ imbecillitatis necessarias nuptias facere, concupiscentiam carnis, & concupiscentiam seculi; sed vtramque repudiandam à seruis Dei; exemplo earum quæ malunt Deo nubere, & in viduitate apud Deum subsignata perseuerare. IIII.

Deinde penes Christianos etiam odiosas esse caussas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, & liberorum amarißima voluptate, quos quum habemus, præmittere optamus ad Dominum. V.

Quod si difficile videatur, recenseri tot voluntarios spadones, qui statim à lauacro carnem suam obsignant, qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt, Gentiles etiam Satanæ suo & virginitatis, & viduitatis sacerdotia perferre. VI.

Nobis autem continentiam à Domino demonstratam, cuius voluntate defungitur matrimonium; maximè quum disciplina Ecclesiæ & præscriptum Apostoli digamos non sinat præsidere, & viduam adlegi in Ordinationem, nisi vniuiram, non concedat. VII.

Viduarum denique honoribus, quibus Deus benedicit, moueatur: nam licet in virginibus tota sit sanctitas, de proximo visura faciem Dei, viduam habere aliquid operosius; in illis gratiam, in istis virtutem coronari. VIII.

Ceterùm præterquàm quòd multa huius libri ad verbum ferè descripserit, non minus continentiæ fauens, B. Hieronymus locis infrà citatis; Tertulliano iam olim adscripserunt, & MS. viderunt Trithemius & Politianus vbi suprà. Editus est etiam inter primos ex Paterniacensi ac Hirsaugiensi, deinde ex Gorziensi codicibus à Rhenano, primùm scholijs, postea & Adnotationibus illustratus. Nunc verò à nobis denuò castigatus ex tribus MS. Vaticanis, & aliquot Adnotationibus auctior.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI AD [1] VXOREM LIBER PRIMVS, DE VNIS NVPTIIS.

DIGNVM [2] duxi, dilectissima mihi in Domino conserua, quid tibi sectandum sit post discessum de seculo meum, si prior te fuero vocatus, iam hinc prouidere, vt prouisum obserues mandare fidei tuæ. [3] Nam secularibus satisagentes sumus, & vtrique nostrum consultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de diuinis atque cœlestibus posteritati nostræ prospicere debeamus, & [4] legatum quodammodò prælegare, admonitionem & demonstrationem eorum, quæ ex bonis immortalibus, & de hæreditate cœlorum deputantur? Tu modò [5] vt solidum capere possis hoc meæ admonitionis [6] fideicommissum, Deus faciat, [7] cui sit honor, gloria, claritas, dignitas, potestas nunc & in secula seculorum, Amen. Præcipio igitur tibi, quanta continentia potes, [8] post excessum nostrum [9] renuncies nuptiis, nihil mihi isto nomine collatura, nisi quod tibi proderis. Ceterùm Christianis seculo digressis nulla restitutio nuptiarum in diē resurrectionis repromittitur, [10] translatis scilicet in angelicam qualitatē & sanctitatem. CAP. I. *Apocal. 5. & 7.* *Matth. 22.*

Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo. Vel Domini sententia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorũ resurrectionis die offendet, nec quisquam [11] illam confusurus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. Ne me putes propter carnis tuæ integritatem mihi reseruandam, de contumeliæ dolore suspectum insinuare iam hinc tibi consilium viduitatis: nihil tunc inter nos dedecoris voluptuosi resumetur. Nec enim tam friuola, tam spurca Deus suis pollicetur. Sed an tibi vel cuicunque alij fœminæ ad Deum pertinenti proficiat quod suademus, licet retractare. [[12] Non quidem abnuimus coniunctionem viri ac fœminæ benedictam à Domino, vt sciremus generi humano, & replendo orbi, & instruendo seculo, excogitatam, atque exinde permissam, vnam tamen. Nam & Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna vxor illius, vna mulier, vna costa. Sanè apud veteres nostros, ipsósque Patriarchas, non modò nubere, sed [13] etiam plurifariàm matrimonijs vti fas fuit. [14] Erant & concubinæ. Sed licet figura tum in Synagogam & Ecclesiam cesserit, vt tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit instituere, quæ postea aut amputari, aut temperari mererentur. Superuentura enim lex erat. Oportebat legis adimplendæ causas præcucurrisse. Eidem mox legi succurrere habebat Dei sermo, circuncisionem inducens spiritalem. Igitur per licentiam tunc passiuam, materiæ subsequentium emendationum præministrabantur, quas Dominus Euangelio suo, dehinc Apostolus in extremitatibus seculi aut excidit redundantes, aut composuit inconditas. [[15] Sed non ideò præmiserim de libertate vetustatis, & posteritatis castigatione, vt præstruam Christum separandis matrimonijs & delendis coniunctionibus aduenisse, quasi iam hinc finem nubendi præscriptam viderint, [16] qui inter cetera peruersitatum suarum disiungere docent carnem de duobus vnam, negãtes eum qui fœminam de masculo mutuatus, duo corpora ex eiusdem materiæ consortio sumpta, rursus in se matrimonij compactione compegit. Denique prohiberi nuptias nusquam omninò legimus, vt bonum scilicet. Quid tamẽ bono isto melius sit, accipimus ab Apostolo, permittente quidem nubere, sed abstinentiã præferente: illud propter insidias tentationum, hoc propter angustias temporũ. Qua ratione vtriusq; pronũciationis inspecta, facilè dinoscitur necessitate nobis concessam esse nubendi potestatẽ. quod autem necessitas præstat, depreciat ipsa. Quod denique scriptum est, Melius est nubere quàm vri: quale hoc bonum est, oro te, quod mali comparatio commendat? vt ideò melius sit nubere, quia deterius est vri. At enim quanto melius est neq; nubere, neque vri? [17] Sed etiã in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido in oppidum, quàm cõpressum & distortũ negare. at quæ ista beatitas est, ideò ne qui neget, beati testimonij cõfessione excidere? Possum dicere, quod permittitur, nõ est bonum. Quid enim necesse est mori mihi? si ploro, bonũ est: si timeo. Quod permittitur, suspectã habet permissionis suę causam: quod autem melius est, nemo permisit, vt indubitatum & sua sinceritate manifestum. Non propterea appetenda sunt quædam, quia non vetantur: etsi quodammodò vetantur, cùm alia illis præferuntur. Prælatio enim superior [18] dissuasio est infimorum. Non ideò quid bonũ est, quia malum non est: ideò malum non est, quia nõ obest. Porrò planè bonum hoc antecedet, quod non modò nõ obest, sed insuper prodest. Itaq; malle debes quod prodest, quàm quod non obest. Ad primum enim locum certamen omne contẽdit: secundus solatium habet, victoriã non habet. Quòd si Apostolo auscultamus, obliti posteriorum, extendamur in priora, & [19] meliorum donationum sectatores simus. Si nobis laqueum non imponit, quid vtilitatis sit ostendit, dicens: Innupta de dominicis cogitat, vti corpore & spiritu sancta sit. Nupta vero sollicita est quomodo cõiugi suo placeat. Ceterùm nusquam ita nuptias permittit, vt nõ potius ad suum exemplum nos eniti malit. [20] Fœlicẽ illum, qui Pauli similis extiterit. [[21] Sed carnem legimus infirmam, & hinc nobis adulamur impensiùs. [22] Legimus tamen & spiritũ firmum. Nam in vno sensu vtrunque positum est. Caro terrena materia est, spiritus verò cœlestis. Cur ergo ad excusationem proniores, quæ in nobis infirma sunt, opponimus: quæ verò fortiora, non tuemur? Cur cœlestibus terrena nõ cedant? Si spiritus carne fortior, quia & generosior, nostra culpa infirmiora sectamur. Nã disiunctis matrimonio, duæ species humanæ imbecillitatis necessarias nuptias faciunt. Prima quidẽ potentissima, quæ venit de cõcupiscentia carnis: Sequens, de concupiscẽtia seculi. Sed vtraq; repudianda est à seruis Dei, qui & luxuriæ & ambitioni renunciamus. Carnis concupiscentia [23] ætatis officia defendit, decoris messem requirit, gaudet de cõtumelia sua: dicit virũ necessarium sexui, vt auctoritatis & solatij causa, vel vt à malis rumoribus tuta sit. Et tu aduersus cõsilia hæc eius, adhibe [24] sororũ nostrarum exẽpla, quarum nomina penes Dominum, quæ nulla formę vel ætatis occasione pressæ, maritis sanctitatẽ anteponũt: [25] malũt enim Deo nubere. Deo speciosę, Deo sunt puellę: cum illo viuunt, cum illo sermocinãtur: illum diebus & noctibus tractãt: orationes suas velut dotes, Domino adsignant: ab eodẽ dignationẽ velut munera maritalia quotiescunq; desiderant, cõsequuntur. Sic ęternum sibi bonũ Domini occupauerunt, ac iã in terris non nubendo, de familia angelica deputantur. Talium exẽplis fœminarum ad æmulationẽ te continentiæ exercens, spiritali affectione carnalẽ illam concupiscentiam humabis, tẽporalia & [26] volatica desideria formæ, vel ętatis inimicantium bonorum, cõpensans delenda. Ceterùm secularis concupiscentia causas habet, gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficiẽtiam, per quas necessitatẽ nubendi subornat: Videlicet cœlestia repromittẽs, dominari in aliena familia, in alienis opibus incũbere, cultũ de alieno extorquere sumptu,

Marginalia: D; Cap. II.; Gen. 16.; Gen. 30.; C. III.; E; 1. Cor. 7.; Vbi suprà.; Philip. 3.; 1. Cor. 12.; 1. Cor. 7.; Ibidem.; Vbi suprà.; F; C. IIII.; Matth. 26.; 1. Ioan. 2.; Matth. 22.

A ptu, quem non sentias cedere in te. Hæc procul à Fidelibus, quibus nulla cura tolerandæ vitæ, nisi si diffidimus de promissis Dei, & cura, & prouidentia: qui lilia agrestia vestit, qui volatilia cœli nullo ipsorum labore pascit, qui [27] prohibet de crastino, victúque curari, respondens scire se quid cuique seruorum suorum opus sit: non quidem monilium pondera, non vestium tædia, [28] non Gallicos vultus, nec [29] Germanicos baiulos, quæ nuptiarum gloriam accendunt, sed sufficientiam, quæ modestię & pudicitiæ apta est. Præsume, oro te, nihil tibi opus esse, si Domino appareas: imò omnia habere, si habeas Dominum: cuius omnia cœlestia recogita, & terrena despicies. Nihil viduitati apud Deum subsignatæ necessarium est quàm perseuerare. [[30] Adijciunt quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, & liberorum amarissima voluptate. Sed id quoque penes nos odiosum est. Nam quid gestiamus liberos serere, quos cũ habemus, præmittere optamus, respectu scilicet imminentium angustiarum, cupidi & ipsi iniquissimo isto seculo eximi, & recipi ad Dominum? quod etiam Apostolo votum fuit. Nimirùm necessaria soboles seruo Dei. Satis enim desunt nostra: securi sumus vt liberis vacemus: quærenda nobis onera sunt, quæ etiam à Gentilium prophanis vitantur, [31] quæ legibus locantur, quæ parricidijs expugnantur: nobis quidem plurimùm importuna, quantum fidei periculosa. Cur enim Dominus, Vę prægnãtibus & nutricantibus, cecinit, nisi quia filiorum impedimenta testatur in illa [32] die expeditionis incommodũ futura? vtique nuptias imputaturus. Tum autem ad viduas non pertinebit: ad primam angeli tubam expeditè prosilient. Quamcunque pressuram persecutionémque liberè perferent: nulla in vtero, nulla in vberibus æstuãte sarcina nuptiarum. Igitur siue carnis, siue seculi, siue posteritatis gratia nubet, nihil ex istis necessitatibus Dei seruis, vt nõ satis habeam semel alicui earum succubuisse, & vno matrimonio omnem cõcupiscentiam huiusmodi expiasse. Nubamus quotidie, & nubentes a die illo deprehendamur, vt Sodoma & Gomorrha. Nã

B illic non vtique nuptias & mercimonia solummodò agebant: sed [33] cùm dicit, Nubebant & emebãt, insigniora ipsa carnis & seculi vitia definit, quæ à diuinis disciplinis plurimùm auocent: alterum per lasciuiendi voluptatem, alterum per acquirendi voluntatem. [34] Etenim illa tunc cæcitas longè à finibus seculi habebatur. Quid ergo fiet, si quæ olim detestabilia sunt penes Dominum, ab his nos nũc arceat? Tempus, inquit, in collecto est. superest, vt qui matrimonia habent, tanquam non habentes, agant. [[35] Quòd si habẽtes oblitterare debent quod habent, quanto magis non habentes prohibentur repetere quod non habent: vt cuius maritus de rebus abijt, exinde quietem sexui suo nubendi abstinentia iniungat: quam pleræque Gentilium fœminarum [36] memoriæ charissimorum maritorum parcant. Cùm quid difficile videtur, difficiliora alios obeuntes recenseamus. [37] Quot enim sunt qui statim à lauacro carnem suam obsignant? [38] Quot item qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt? Voluntarijs spadonibus pro cupiditate cœlesti [39] saluo matrimonio abstinentia toleratur, quanto magis adempto? Credo enim difficiliùs saluum derelinqui, quàm amissum non desiderari. Durum planè & arduum satis, continentia sancta, fœminæ post viri excessum, Dei causa, cùm Gẽtiles Satanæ suo & virginitatis, & viduitatis sacerdotia perferant? [40] Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ suæ cum ipso dracone curantes, de virginitate cẽsentur. [41] Achææ Iunoni apud Ægium oppidum virgo sortitur: & [42] quæ Delphis insaniunt, nubere nesciunt. [43] Ceterùm viduas Africanæ Cereri asistere scimus, durisima quidem obliuione matrimonij adlectas. Nam manentibus in æternum viris non modò thoro decedunt, sed & alias eis vtique ridentibus loco suo insinuant, adempto omni contactu vsque ad osculum filiorum: & tamen durante vsu perseuerant in tali viduitatis disciplina, quæ pietatis etiam sanctæ solatia excludit. Hæc diabo-

C lus præcipit, & auditur: prouocat nimirùm Dei seruos continentia suorum, quasi ex æquo. O continentiam gehennæ sacerdotem! Nam inuenit quomodo homines etiam boni sectationibus perderet: & nihil apud eum refert, alios luxuria, alios continentia occidere. [[44] Nobis continentia ad strumẽtum æternitatis demonstrata est à Domino salutis Deo, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius exhibendæ superuenturo indumento incorruptibilitatis, ad sustinendam nouissimè voluntatem Dei. Super hæc enim recogites moneo, neminem, nisi ex Dei voluntate de seculo duci, si nec folium quidem ex arbore sine Dei voluntate dilabitur. Idem qui nos mundo infert, idem & educat necesse est. Igitur defuncto per Dei voluntatem, etiam matrimonium Dei voluntate defungitur. Quid tu restaures, cui finem Deus posuit? Quid libertatem collatam tibi, iterata matrimonij seruitute fastidis? Obligatus es, inquit, matrimonio, ne quæsieris absolutionem. Absolutus es matrimonio, ne quęsieris obligationem. [45] Nam etsi non delinquas renubendo, carnis tamen pressuram subsequi dicit. Quare facultatem continentiæ, quantum possumus, non diligamus? quamprimùm obuenerit, imbibamus: vt quod in matrimonio non valemus, in viduitate sectemur. Amplectenda occasio est, quæ ademit quod necesitas imperabat. Quantum fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, disciplina Ecclesiæ & præscriptio Apostoli declarat, [46] cùm digamos non sinit præsidere, [47] cùm viduam adlegi in Ordinationem, nisi vniuiram, non concedit: aram enim Dei mundam proponi oportet. Tota illa Ecclesia, candida de sanctitate describitur. Sacerdotium viduitatis, & celebratum est apud Nationes pro diaboli scilicet æmulatione. [48] Regem seculi Pontificem Maximum rursus nubere, nefas est. Quantum Deo sanctitas placet, cùm illam etiam inimicus

Matth. 6. | Cap. V. | Philip. 1. | Math. 24. | Gen. 19. | Matth. 24. | 1. Cor. 7. | Ca. VI. | C. VII. | 1. Cor. 7. | 1. Timot. 2. | 1. Timot. 5.

adfectat: non vtique vt [49] alicuius boni adfinis, sed vt Dei domini placita cum contumelia adfectans? [[50] Nam de viduitatum honoribus apud Dominum vno dicto eius per Prophetam expeditum: [51] Iustè facite viduæ & pupillo, & venite disputemus, dicit Dominus. Duo ista nomina inquantum despectui humano, intantum diuinæ misericordiæ exposita, suscepit tueri. Pater omnium vide quàm ex æquo habetur, qui viduæ benefecerit. Quanti est vidua ipsa, [52] cuius adsertor Dominus disputabit? Non tantùm virginibus datum opinor, licet in illis integritas solida & tota sanctitas de proximo visura sit faciem Dei. Tamen vidua habet aliquid operosius: quia facile est non appetere quod nescias, & auersari quod desideraueris numquam. Gloriosior continentia quæ ius suum sentit: quæ quid viderit, nouit. [53] Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laboriosior. Illa quod bonum semper habuit, ista quod bonum sibi inuenit. In illa gratia, in ista virtus [54] coronatur. Quædam enim sunt diuinæ liberalitatis, quædam nostræ operationis. Quæ à Domino indulgentur, sua gratia gubernantur: quæ ab homine captantur, studio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem continentiæ, modestiæ, quæ pudori procurat: sedulitati, quæ nugas non facit: frugalitati, quæ seculum spernit. [55] Conuictum atque commercia Deo digna sectare, memor illius versiculi, sanctificati per Apostolum:

C. VIII.

[56] *Bonos corrumpunt mores congressus mali.*

1. Cor. 5.

Loquaces, otiosæ, vinosæ, curiosæ contubernales, vel maximè proposito viduitatis officiunt. Per loquacitatem inrepunt verba pudoris inimica: per [57] otium se veritate deducunt: per vinolentiam quiduis mali insinuant: per curiositatis æmulationem libidines conuehunt. Nulla huiusmodi fœminarum de bono Vniuiratus loqui nouit: Deus enim illis (vt ait Apostolus) venter est, ita & quæ ventri propinqua. Hæc tibi iam hinc commendo, conserua charissima, post Apostolum quidem ex abundanti retractata, sed tibi etiam solatio futura, quòd meam memoriam, si ita euenerit, in illis frequentabis.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM PRIMVM AD VXOREM.

1. AD VXOREM.] *Locus hic requirebat tractatum de coniugio Sacerdotum, eo quòd Tertullianus, quum Presbyter esset,* ad vxorem *hunc & sequentem librum scripserit: verùm differre maluimus ad lib. de Exhort. ad castitatem, Tom. 5. eo quòd non hunc, sed illum librum pro se (quamquam perperàm) allegēt Magdenburgenses. Hoc hic sufficiat adserere, quòd etsi multi coniugati in ordinem Presbyterorum adlegerentur, numquam tamen, ne apud Græcos quidem, iam Presbytero permissum fuisse vxorem ducere; immò disertis verbis interdictum Canone Apost. 27. Eodem pertinent quæ suprà lib. de Cultu fœminarum cap. 9. num. 51. de continentia Clericorum adnotauimus.*

CAP. I.

2. Dignum duxi, dilectiss. mihi in Domino conserua, &c.] *Caput hoc primum non aliud est quàm libri totius Argumentum, quippe quo suadet,* vt post excessum suum renunciet nuptijs: *atque adeò rectè etiam inscribi posset liber hic,* De Monogamia ad Vxorem. *Aliquanto autem agit hîc modestiùs quàm in posterioribus libris de Castitate & Monogamia, Tom. 5. veruntamen omnino ab errore excusari non potest. Et fortaßis si coniectura aliquis sit locus, hic liber in caussa fuit, non secus atque B. Hieronymo simile scriptum quoddam, cur Roma Tertulliano discedendum fuerit, quòd errorem hunc mordicus vellet defendere. Verùm de eo latius tum dictis libris duobus, tum in Prolegomenis inter errores Tertulliani. Atque & Trithemius & Paterniacensis ac Hirsaugiensis codices hoc huius libri initium collocarunt:* Dilectiss. in Domino conserua, &c. *Verùm ex Gorziensi codice suppleuimus quod deerat:* Dignum duxi.

3. Nam secularibus satisagentes sumus.] *Hoc est (vt adnotat Rhen.) in secularibus negotijs anxij & curiosi sumus.* Satisagentes, *pro: satagentes; quo verbo etiam alibi vtitur, imitatione Iureconsultorum, qui dicunt satis accipere, & satis præstare, & satis dare. Simili phrasi mox dixit:* Si talibus ordinamus, *id est (inquit idem) de tam leuibus & friuolis rebus* ordinamus.

4. & legatum quodammodò prælegare.] Prælegare *(inquit idem) pro prius legare, dum videlicet adhuc sumus in vita. Iureconsultorum verbo vtitur, agens de hæreditate quæ morte relinquitur. Qui rectè etiam adnotauit Appositiuè legi debere:* admonitionem; *nam sequitur:* hoc meæ admonitionis fideicommissum.

5. vt solidum capere possis.] *Alludit (inquit Rhenan.) ad hæreditatis diuisionem in partes duodecim. Siquidem cui ex asse contingebat hæreditas, is* solidam *capiebat hæreditatem, hoc est totam & integram, nec vlla sui parte diminutam. At inter hæredipetas & captatores quidam etiam dextante, hoc est decima parte, nonnulli deunce, hoc est vndecima parte hæreditatis, cogebantur esse contenti. Similiter dixit Tom. 5. lib. de Monogamia sub finem:* ex testamento Dei solidum non posse capere.

6. Fideicommissum.] Fideicommissum, *inquit idem, Iureconsulti vocant, vltimæ voluntatis executionem, quæ per verba deprecatoria amico iniungatur, qualia sunt, Peto, cupio, rogo, & similia. A fide hæredis cui committitur, nomen habet. Vnde* fideicommissarij *dicti. Hæreditas* fideicommissaria *etiam fiduciaria appellatur Vlpiano. De discrimine* fideicommissorum *& legatorum, prolixa apud Iureconsultos disputatio. Libros certè tres videre est in Digestis seu Pandectis Iustiniani 30. 31. & 32. Titulo de* legatis & fideicommissis, *ad quos in Paratitlis adnotauit Cuiacius hanc vtriusque differentiam: Quod* Legatum *donatio sit testamento hæredi mandata,* fideicommissum *verò liberalitas, quæ verbis precarijs, vel alio quocumque indicio voluntatis precaria, in aliquem confertur etiam ex intestato.*

7. cui sit honor, gloria, &c.] *Rursum hic more suo ex duobus locis Apocalypsis 5. & 7. istud desumpsit. Nam priori loco legitur:* honor, gloria, potestas; *posteriori:* claritas *& virtus, pro quorum postremo hic legitur:* dignitas; *nam & magistratuum vox Græca δυνάμεις significat. Addit etiam aliunde:* nunc, *fortaßis ex Epistola Iudæ, qui subdit;* nunc, & in secula seculorum. Amen.

8. post excessum nostrum.] Excessum *rectè Rhenanus mortem interpretatur. Sic enim & infrà cap. 6.* post viri excessum; *& lib. adu. Valentin. Tom. sequ.* vbi post excessum omninò non nubitur. *Quo loco adnotauit, etiam Suetonium sic loqui solitum. Adde & B. Cyprianum epist. 4. ac 31. & lib. ad Demetr.*

9. renunties nuptijs.] *Asconius Pedianus (inquit Rhenanus)*

um) docet renuntiationem *esse recusationem eius rei, quae in placito & promissione venerat. Sic dixit Hospitium* renuntiare *Cicero. Hinc illud nostrum:* Renuntiamus *diabolo & pompae eius. Et illud ipsius Auctoris infrà cap. 5. lib. de Coron. milit.* contestamur nos renuntiare diabolo & pompæ & angelis eius. *de quo intersimilatim infrà Tom. sequ. lib. de Baptismo. sic & infrà cap.* 4. quia & luxuriæ & ambitioni renuntiamus.

10. translatis scilicet in angelicam qualitatem, &c.] *Ita (inquit Rhenan.) & lib. de Habitu muliebri:* Nam & vobis eadem tunc substantia angelica repromissa. *Respicit locum qui est Matth. 22. cap. Integer locus sic habet. In resurrectione autem neque nubunt neque nubentur; pro quo dixit:* nulla restitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, *sed erunt sicut Angeli Dei; quo pertinet quod praemissum est. Occasionem autem quaestionis Sadducaeorum proponit, quum dicit:* illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, *tamquam de fide eorum dubitans.*

11. illam confusurus.] *De simili phrasi habes Adnot. nostras in B. Cyprian. Epist. 63. num. 47. vbi tractatur illud Marci 8. Qui me* confusus *fuerit,* confundetur eum, &c. *Porrò de errore Tertulliani, quo Digamiam vocat hic* confusionem, *& mox cap.* 4. contumeliam, *item* dedecus voluptuosum, *&* tam spurca, *in Prolegomenis nostris inter eius errores. Eodem pertinet quod infrà cap. 5. dicit:* Nubebant & emebant, insigniora ipsa carnis & seculi vitia; *item:* quæ olim detestabilia sunt apud Dominum.

CAP. II.

12. Non quidem abnuimus, &c.] *Secundo huic capiti inscriptionem damus:* Quòd secundas nuptias videatur scriptura non adprobare, *in quo interim vel maximè Montanizat, Monogamiae (vel Rhenano etiam teste) patronum agens, dum scribit* coniunctionē viri & fœminæ à Deo permissam, vnam tamen; *adferens argumentum ex Genesi, quòd* Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna illius vxor, vna mulier, vna costa; *de cuius vero & sano intellectu latius libris supracitatis, aut in Prolegomenis.*

13. sed etiam plurifariam matrimonijs vti fas fuit.] *De hoc ita B. August. l. de Bon. coniugali cap. 15. Antiquis iustis non fuit peccatum, quòd* pluribus fœminis vtebantur; *nec contra naturam hoc faciebant, quum non lasciuiendi caussa, sed gignendi hoc facerent; nec contra morem, quia eo tempore ea fiebant; nec contra praeceptum, quia nulla lege erat prohibitum. Intelligit autem Abraham & Jacob Patriarchas.*

14. Erant & concubinæ.] *Quòd propriè* concubinæ *non fuerint, sed secundariae vxores, Abrahae Agar, & Jacob Bala & Zolpha, BB. Chrysostomus & Augustinus disertis comprobāt, vel ex illo Genes. 16. Et dedit eam viro suo vxorem. & Gen. 30. Deditque illi Balam in coniugium. De* concubinis *Salomonis Regis alia ratio; nam in peccatum illi eas imputat B. August. l. 5. Locutionem, in illud Deuteron. 17. Non habebit Rex vxores plurimas, quae alliciant animam eius; faciens vim in voce: plurimas. nam plures etiam Dauid vxores habuerat. Atqui* passiuam licentiam, *omnibus vsurpatam intelligit more suo, de quo latiùs infrà Tom. sequ. sub finem lib. de Carne Christi.*

CAP. III.

15. Sed non ideò præmiserim de libertate vetustatis, &c.] *Titulum huius capitis scripsimus:* Quòd etsi bonum sit matrimonium, continentia tamen maius sit bonum. *Tractat autem id argumentum multo latiùs ex eadem Apostoli scriptura infrà T. 3. l. de Exhort. castit. quò Lectorem remittimus.*

16. qui inter cetera peruersitatum suarum, &c.] *Haud dubiè Marcionem notat (vti etiam adnotauit Rhenanus.) Apud illum enim, vt scribit l. 1. ad eundem:* Non tinguitur caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi cœlebs, nisi diuortio baptisma mercata. *Vbi de nuptijs nusquam prohibitis latius.*

17. Sed etiam in persecutionibus, &c.] *Facit hoc ad initium erroris Tertulliani, de quo scripsit librum* De fuga in persecutione; *sed paulo mitius hic loquitur quam li. de Coron. milit. vnde mihi fit verisimile, hunc & sequentem librum illo prius conscriptos, maximè quum nulla in istis mentio* Paracleti. *Non malè autem Rhenan. interpretatur* compressum *in tormentis, &* distortum *in equuleo. Qui etiam rectè illud:* Quid enim necesse est moti mihi? *sic distinguit, vt quaesitiue legatur. Nam obiectio est fugientis in persecutione; quasi dicat: Christus neminem ad hoc cogit vt moriatur, qui dixit: Fugite de ciuitate in ciuitatem. Quemadmodum & illud:* Si ploro, bonum est, si timeo, *sic interpretatur: Si instante persecutione* deploro *propriam imbecillitatem, quod corpus videlicet non sufficiat tormentis sustinendis,* bonum est. Si timeo, *subaudi tormenta, ne scilicet propellar ad negationem,* bonum est. *nam vt ante dixi, priores clausulas plerumque repetere oportet.*

18. dissuasio est infirmorum.] *Ita lego ex 1. cod. MS. Vatic. pro eo quod Rhenan.* infirmorum; *ac si* infirma *voces minus bona atque imperfecta. Item ex 2. Vatic.* Porrò planè bonum, *pro:* plenè, *quod illud Auctori in eodem etiam significatu magis sit vsitatum.*

19. & meliorum donationum sectatores simus.] *Contra quàm solet verti Latinè* donationes; *quod noster interpres 1. Corin. 12. retenta voce Graeca* charismata.

20. Fœlicem illum, qui similis Pauli exstiterit.] *Locus contra illos, qui Paulum Apostolum coniugatum fuisse adserere non verentur: sed quia apertius istud 1. Cor. 7. exponit infra lib. de Exhort. ad cast. eodem Lectorem remittimus, idque eo magis, vt constet de vera Auctoris sententia, quod ad coniugium Sacerdotum adtinet, & maxime ad lib. de Monogamia, vbi disertis verbis praeter Petrum:* ceteros, *inquit,* Apostolos aut spadones intelligi necesse esse aut continentes.

CAP. IIII.

21. Sed carnem legimus infirmam, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd neque carnis, neque seculi necessitas ad nuptias cogat.

22. Legimus tamen & spiritum firmum.] Firmum *vertit Matth. 26. pro eo quod* promptum *noster interpres, Graecè* πρόθυμον, *ad cuius significationem iste magis accedit.*

23. ætatis officia defendit.] *Sic (inquit Rhenan.) etiam alibi saepè loquitur, nonnumquam cum Datiuo. Vt in lib. de Resurr. carn.* Corruptionem *(inquit)* perpetuam veteri defendat.

24. Sororum nostrarum.] *Hoc est (inquit idem) Christianarum. Similiter lib. de Anima, T. sequ.* Soror quædam reuelationum charismata sortita.

25. malunt enim Deo nubere.] *Potest hoc & de Viduis, & de Virginibus intelligi, quemadmodum latius infrà lib. de Velandis virg. num. 1.*

26. volatica desideria.] *Similiter alibi dixit Auctor:* propter vnius anni volaticum gaudium. Compensant *autem (inquit Rhenan.) veluti pensatione facta aeternorum bonorum cum mundanis istis & transitorijs. Qui etiam adnotat illud:* videlicet, *ironicum esse, nempè pro: Scilicet. Item* tolerandæ vitæ *accipi, pro:* sustinendæ, *seu potiùs* sustentandæ.

27. qui prohibet de crastino victúque curare.] *Paucis expressit illud Matth. 6. Nolite solliciti esse, dicentes: Quid manducabimus, aut quid bibemus, aut quo operiemur? nam omnia illa* victus *nomine intelligit, tum hic, tum suprà lib. de Idolol. c. 12. vbi pro:* curare, *transtulit:* cogitare.

28. non Gallicos vultus.] *Propter candorem (inquit Rhen.) praesertim si cum Graecis, Syris, Hispanis, aut etiam Italis hodie comparentur. D. Hieron. ad Furiam: Nec candidulus & rubicundus assecla adhaereat lateri tuo. Et ad Demetriadem: Eunuchorum quoque tibi, inquit, & puellarum & seruulorum mores magis eligantur quàm* vultuum *elegantia. Idem ex Lactantio docet:* Gallis *nomen obuenisse Galatis à candore corporis, ad quod adlusit Maro, cùm caneret:*

> -Tum lactea colla
> Auro innectuntur.-

Potuisset enim aliòqui dicere, candida. Sed & Amm. Marcellinus: Celsiores, inquit, statura & candidi penè Galli *sunt omnes, &*

vutili, luminúmque toruitate terribiles, auidi iurgiorum, & sublatius insolentes. Intelligit itaque Gallos asseclas seu famulos. Prima editio in margine habebat: mulos, pro: vultus, quod magis placet, eo quòd lib. sequ. c. 8. nu. 57. legatur: & mulabus & cineratijs peregrinæ proceritatis. quem similem huic locum esse Rhen. adnotauit. Nihil tamen in contextu immutauit, eo quòd 3. MS. Vatic. vultus legant.

29. nec Germanicos baiulos.] Hoc est (inquit idem) lecticarios seruos, qui in lectica aut sella gestent. Ad hanc operam ob staturæ proceritatem, Germanis vtebantur, olim etiam Syris: vnde Iuuenalis,

Nec quæ longorum vehitur ceruice Syrorum.

Aiunt antiquitatis periti lecticam istiusmodi gestatoriam non absimilem sandapilæ fuisse, qua mortui hodie efferuntur, sed obductilem velis, si itares postulasset, adfixis etiam inferne sustentaculis, quæ nunc suspendi, nunc demitti possent, siquando baiulos interquiescere necessitas coëgisset, denos plerumque vel duodenos, quibus etiam recentes succedebant vicarij. Nam non per vrbem modò, verum etiam per agros magna itinera huiusmodi gestatione conficiebantur. Seneca epist. 80. Idem quoque de istis licet omnibus dicas, quos supra capita hominum, supra quamque turbam delicatos lectica suspendit. Idem alibi: Non facit, inquit, te beatum turba seruorum lecticam tuam per itinera vrbana aut peregrina portantium. Et rursum alio loco: Quoties occurrit domus splendida, cohors culta seruorum, lectica formosis imposita calonibus. Porrò Romanus Pontifex vsum lecticæ ex antiquitate retinuit, vt alia multa, fauentibus & concedentibus hoc Imperatoribus, Flauio Constantino Magno, & ceteris qui hunc insecuti sunt. Nam de vehiculo, siue sella curuli, clarum testimonium habemus ex Ammiano Marcellino. Denique Romæ baiulos agunt hodiéque Germani, Pontificij corporis gestatores ex cohorte illa stipatorum Palatina, quam à multis iam annis Romani Pontifices alunt.

CAP. V.

30. Adijciunt quidem sibi homines caussas, &c.] Inscripsimus hoc caput: Quòd nec liberorum procreatio necessaria sit. Quamquam antè paulopòst maluit legere Rhen. ociosum est, nos: odiosum retinuimus cũ MS. & excusis codicibus. Pro eo autem quod est: isto seculo eximi, legunt MS. 3. Vat. cod. exeuti. sed pro priori lectione facit illud suprà lib. de Spectac. cap. 28. exire de seculo. Ibi denique, Nimirùm necessaria, rursum ironiam esse adnotauit Rhenanus.

31. quæ legibus locantur.] Vtitur hic (inquit Rhenan.) Metaphora locatis aliquid vt fiat, velut is facit qui domum construendã alicui locat, qui conducere dicitur, & redimere. Quemadmodum vero locator conductori re perfecta pactam mercedem exoluit, sic & leges patribus ob filios procreatos præmium conferunt. q. d. Nisi inuitaret homines propositum præmium, nemo liberos tolleret. Quod magis placet, quam quod Adnot. suis in lib. de Exhor. cast. censet legendum: cogantur, eo quòd illic similiter dicat: ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines: inter quas (præter eas, de quibus suprà Apolog. c. 4. num. 52.) erat illa xij. Tabularum: Censores, cælibes esse prohibento. Item illa Platonis l. 6. de Leg. quæ eos qui annum xxxv. peractis coniuges nec haberent, nec habere vellent, pecunijs & honoribus mulctauit. Vide autem etiam de pœnis cælibum infrà Tom. 5. sub finem lib. de Monogamia.

32. in illa die expeditionis.] Dies expeditionis, vti ad marginem adnotauit Rhenanus, dies vltimi iudicij. Sicut autem paulopòst legas: posteritatis gratia nubet, cum excusis, siue: nubebit, cum MS. 3. Vatic. perinde est.

33. sed quum dicit, Nubebant & emebant.] Etiam hic memoria lapsus videtur Auctor, dum Sodoma & Gomorrha adscribit, quod Christus narrat de diebus Noe, Matth. 24. quamquam etiam ibi non dicatur quicquam de ijs qui emebant. Rectiùs lib. de Monog. T. 5. infrà sub finem, omissa emptione: Nubant (inquit) huiusmodi in finem vsque, vt in ista confusione carnis, sicut Sodoma & Gomorrha & diluuij dies, ab illo vltimo exitu seculi deprehendantur.

34. Etenim illa tunc cæcitas, &c.] Illa (inquit Rhenan.) cæcitas, videlicet non curantium Deum, sed nubentium & ementium, accidit ante tot secula, mundo adhuc propemodum recenti, in cuius finem nos incidimus. hoc vult dicere. Pertinet etiam hoc ad errores Tertulliani.

CAP. VI.

35. Quòd si habentes, oblitterare debent, quod habent, &c.] Huic capiti titulum fecimus: Quòd imitari debeant & Christianarum & Gentilium fœminarum continentiam.

36. memoriæ chariss. maritorum parcant.] Parcant (inquit Rhenan.) hoc est seruent. Translatione sumpta ab hominibus frugi, qui rebus suis parcè vtuntur, malentes quod habent seruare, quam inutiliter prodigere. Ipse cum Accusatiuo construit, vt sit parcant, pro: comparcant, nisi mauis parentant.

37. Quot enim sunt qui statim à lauacro carnem suam obsignant,] Si quis alius, certè hic locus, anquiss. Votum continentia significat, de quo latiùs suprà l. de Cultu fœminarum, c. 6. nu. 51. & infrà lib. de Velan. virg. nu. 1. Simile est illud lib. de Patientia supra cap. 13. Spadonem voluntarium ad regna cœli leuat.

38. Quot item qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt.] Simile est illud infrà lib. de Veland. virg. ca. 10. Siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt. Istud autem pertinet ad continentiam coniugum, quum pari inter se consensu in primitiua Ecclesia viuentes, ita debitum matrimonij sibi mutuò remittunt, & quodammodò tollunt. Atque id imprimis vsitatum fuit in ijs, qui ad sacros adlegebantur ordines, iam antea coniugati, atque adeo & de Tertulliano vt idipsum credam, facit quod ad Vxorem hauddubiè à se absentem, hos duos libros scripserit: maximè quum constet in Ecclesia Latina id iam ab ætate Apostolorum etiam ex præcepto obseruatum fuisse. Quò pertinet imprimis illud Decretum Clement. Romano Papæ 1. Quod si post ordinationem ministro altaris contingat propriam inuadere cubile vxoris, sacrarij non intret limina. & quæ in illud commentatus est Franciscus Turrianus l. 5. pro Epist. Pontific. c. 12. nominatim ex B. Sixto Papa 3. lib. de Castit. De quo vide plura suprà lib. de Cultu fœminar. c. 9. n. 51. vbi etiam de Spadonibus voluntarijs.

39. saluo matrimonio.] Facit hoc pro altera Ecclesiæ sententia, quæ etiam matrimonium saluum agnoscit in B. Virgine & Ioseph, etiam si in abstinentia seu continentia perpetua vixerint, atque adeò etiam in reliquis consensu pari continentibus. Ibi autem: Durum planè & arduum, Ironiam iterum adnotauit Rhenanus, qui quamquam maluit legere: continentia sanctæ fœminæ, mihi id non placet. facit enim magis ad institutum illud: continentia sancta, fœminæ post viri excessum, Dei causa.

40. Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis, &c.] Alijs verbis hoc expressit sub finem libri de Monogamia mox citati: Sunt & quæ de tota continentia iudicent nos virgines Vestæ, & Iunonis Achaicæ, & Apollinis Pythij. Item lib. de Exhort. castit. Nouerant virgines Vestæ apud Achaiæ Iunonem, & Pythoneis apud Delphos. Atqui de Vestalibus vide suprà Apolog. cap. 26. n. 420.

41. Acheæ Iunoni apud Ægium oppidum virgo sortitur.] Antea erat: Aceæ (inquit Rhenan.) nos scripsimus: Acheæ. Nam Ægium oppidum est Achaiæ, vbi colebatur Iuno. Auctor Plinius & alij. Huius Iunonis ex hoc loco facit mentionem Hieronymus in Epist. ad Gerontiam, apud quem legitur in peruulgatis editionibus, Iunonísque Achiuæ. Gyraldus hist. Deorum syntag. 3. legit, & probat lectionem: Acreæ Iunoni. Verum placet magis Rhenani lectio, quod non solùm excusi, sed & MS. cod. legunt, lib. de Exhort. castit. Iunonis Achaicæ, sicuti etiam apud B. Hieronymum retinendum puto: Achiuæ, pro eo quod Erasmus legendum censet: Argiuæ. Idem quidem ab illo repetitur adu. Iouin. libr. 1. sed dumtaxat: Iunonis virgines vocat.

42. & quæ Delphis insaniunt.] Antistites has vocat li. de Monog. Apollinis Pythij. vbi de ijs latiùs.

43. Ceterùm viduas Africanæ Cereri, &c.] Similiter lib. de Exhort. castit. paulo clarius: Fœminas verò Cereris Africanæ, cui etiam sponte abdicato matrimonio, adsenescunt,

cunt, exinde adempto cootactu masculorum, vsque ad oscula filiorum. *Et paucioribus lib. de Monog.* Cereris sacerdotes viuentibus etiam viris & consentientibus, amica separatione viduantur. *Ex quo loco constat etiam hic legēdum:* eis vtique viuentibus, *pro:* ridentibus. *Atqui quum & hic & locis duobus modo citatis nominatim legant codices omnes* Ceteri, *etsi non placeat coniectura eruditiss. D. Pithœi (de qua suprà Apolog. cap. 24. num. 383.) qua legendum censet:* cœlesti; *tamen in hoc ei assentior, vt* Deam cœlestem *existimem eandem, quæ hic* Africana Ceres *nuncupatur. Sine autem legas paulo post:* pietatis sanctæ solatia *cum excus. siue.* sancta *cum 3. MS. Vatic. cod. perinde est.*

CAP. VII.

44. Nobis continentia ad strumentum æternitatis demonstrata est, &c.] *inscriptionem huic capiti damus:* Quòd etiam Scriptura videatur dehortari secundas nuptias. Strumentum *autem (inquit Rhenan.) pro instrumento, etiam alibi vsurpatum, vt* structus *pro* instructus, *&* structiùs *aduerbialiter, pro:* instructiùs.

45. Nam etsi non delinquas renubeodo, &c.] *Hinc patet nondum omninò Montanistam fuisse Tertullianum, quum hæc scriberet, sed amore continentiæ vehementius scripsisse: quemadmodum etiam B. Hieron. Epist. modò citata ad Geruntiam de Monogamia. Quamuis enim alludat ad verba Apostoli, tamen adsertoriè dicta verba pronuntiat, addendo de Apostolo:* carnis tamen pressuram subsequi dicit. *Omninò tamen illud ab errore excusari non potest quod subdit:* Quantum fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, &c. *ad quæ, aliaque eiusce modi respondebimus infrà aut libris supracitatis, aut inter Prolegomena.*

46. quum digamos non sinit præsidere.] Præsidebant *(inquit Rhenan.) Presbyteri & Episcopi: vnde* Præsidentes *dicti. Tertull. lib. de Coron. milit. loquens de Eucharistia:* Nec de aliorum, *inquit,* manu quàm Præsidentium sumimus. *Alludit autem ad locum qui est ad Titum c. 1. Unius vxoris vir. Vide similem locum Apolog. cap. 34.* Præsident quique probati seniores, *vbi de auctoritate Episcoporum latius num. 503. Atqui de hoc scripturæ loco latius infrà dictis libris de Cast. & Monogamia.*

47. quum viduam adlegi in Ordinatiooem, &c.] *quod hic* Ordinationem *vocat (inquit Rhenan.) in lib. de Veland. virg. vocat* sedem. Ad quam, *inquit,* sedem præter annos sexaginta noo tantùm voiuiræ, *id est nuptæ* aliquando eliguntur. *Respicit autem locum qui exstat ad Timoth. priore epist. cap. 5. Quod autem hic* Ordinationem, *illic:* Viduatum *vocat, &* sedem viduarum. *Veriùs de hoc etiam vbi suprà, lib. de Castit. erit dicendi locus ad illud sub finem:* Quanto igitur & quæ in Ecclesijs ordinari solent.

48. Regem seculi Pontificem Maximum, &c.] *Idem repetit dicto libr. de Exhort. cast. vbi hac de re tractabitur, & aliquid etiam dicetur Tomo sequ. lib. de Præscrip. adu. hæres. cap. 40. num. 141.*

49. vt alicuius boni adfinis.] *Ita suprà lib. de Patientia:* Numquid impatientes pacis adfines, *& T. seq. l. adu. Hermog.* boni & mali adfinem.

CAP. VIII.

50. Nam de viduitatum honoribus, &c.] *Postremo huic capiti titulum imposuimus:* De viduitatis honoribus.

51. Iustè facite viduæ & pupillo.] *Vtrique adscribit quod Isai. secundo loco ponitur* δικαιώσατε. *nam apud illum sic legitur:* Iudicate pupillo, & iustificate viduam. *Legimus autem mox ex 3. Vat. cod.* qui viduæ benefecerit, *pro:* benefecit.

52. cuius adsertor Dominus.] Adsertor *inquit Rhenan. vindex est, qui aliquem vindicat in libertatem. Hic pro patrono, qui hominem tuendum suscepit. Ita lib. 1. in Marc.* talis adsertor etiam damnaretur in seculo, nedum plagiator.

53. Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laboriosior, &c.] *His & præcedentibus ac sequentibus verbis indicat, quo sensu infra dicat lib. de Veland. virg. c. 10.* Non enim & continentia virginitati antistat, &c. *vbi de hoc latius nu. 83. Similis etiam locus est suprà lib. de Patient. c. 13. nu. 85. & B. Hieronymus complures.*

54. virtus coronatur.] *Pertinet hoc ad coronam seu præmium* virtutum, *de qua suprà l. de Patient. c. 11. nu. 73. & 75. & lib. ad Martyras c. 3. nu. 43.*

55. Conuictum atque commercia, &c.] *Similiter (vti etiam adnotat Rhenan.) B. Hieronym. ad Eustochium: Eas autem (inquit) virgines & viduas, quæ otiosæ & curiosæ domos circumeunt matronarum, quæ rubore frontis absterso, parasitos vincunt mimorum, quasi quasdam pestes abijce.* Corrumpunt bonos mores confabulationes pessimæ. *Nulla illis nisi ventris cura est, & quæ ventri sunt proxima. Istiusmodi hortari solent, & dicere: Mi catella, rebus tuis vtere, & viue dum viuis, & numquid filijs tuis seruas? Vinosæ atque lasciuæ quiduis mali insinuant, at ferreas quoque mentes ad delicias emolliunt.*

56. Bonos corrumpunt mores.] *Hunc Menandri versum* sanctificatum *(vti loquitur Auctor) per Apost. 1. Cor. 15. sic citat in Tractat. de Simpl. Prælat. seu de Unitate Ecclesiæ B. Cyprian. martyr.* Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ. *Et in sequ. lib. rursum Tertull.* Bonos corrumpunt mores confabulationes malæ.

57. per otium se veritate deducunt.] *Sic iterum legimus ex 3. MS. Vatic. ac si dicat:* se à veritate deducunt, *pro eo quod substituit ex collatione Gorziensi Rhen.* securitatem inducunt.

ARGVMENTVM LIBRI SECVNDI AD VXOREM,
PER IACOBVM PAMELIVM.

SCRIPTO *ad Vxorem Libro præcedenti, respectu humanæ infirmitatis ad secunda consilia conuersus, hunc quoque Librum ad eam scripsit, quo vti saltem à matrimonio cum Gentilibus abstineat, adhortatur.*

I. *Atque imprimis id ex Apostoli præcepto vrget, qui nubendi disciplinam præscribendo, non suadet, sed iubet, vt tantùm in Domino nubant.*

II. *Neque verò sibi quemquam blandiri debere de illo eiusdem Apostoli; Siquis frater infidelem habet vxorem, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam, &c. quia manifestum est eos fideles designari, qui in matrimonio Gentili à gratia Dei inuenti fuerint.*

III. *Proinde fideles Gentilium matrimonia subeuntes, stupri reos esse, & arcendos ab omni communicatione fraternitatis.*

IIII. *Maximè, quum Gentili iuncta fœmina Domino pro disciplina satisfacere non possit, si statio facienda sit, si ieiunia obseruanda, si procedendum erit. Quis enim coniugem suam nocturnis conuocationibus aut solemnibus Paschæ abnoctantem substinebit? quis ad conuiuium Domini, cùm quod infamant, sine suspicione dimittet?*

V. *Et vt aliqui nostra sustineant, hoc esse delictum, quòd Gentiles nostra nouerunt? Quomodo enim latebis (inquit) cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas, cùm etiam per noctem oratum consurgis? Nec sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes? & si sciat, panem non illum credit esse qui dicitur.*

VI. *Deinde, quum moretur Dei ancilla cum Laribus alienis, de cuius manu desiderabit, de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, aut illa quid marito suo cantabit? quæ Christi inuocatio? quæ fomenta fidei de scripturarum interlectione? vbi diuina benedictio?*

VII. *Aliam verò esse rationem, si hæc eis quoque euenire possint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ sunt: quia faciliùs tales lucrifiunt, eo quòd ratum sit apud Deum matrimonium.*

VIII. *Quid? quòd etiam Iure serui foras nubere interdicantur; & censeantur seruituti vindicandæ, quæ cum alienis seruis post dominorum denuntiationem in consuetudine perseuerauerunt.*

IX. *Fœlix econtrariò esse matrimoniũ, quod Ecclesia conciliat, confirmat oblatio, duorũ fidelium; qui simul orant, simul ieiunia transigunt; vbi sacrificia sine scrupulo, non furtiua signatio, non muta benedictio.*

Ceterùm, præterquàm quòd præcedentis libri nominatim hîc fiat mentio, & non semel imitetur Auctorem, verbis penè iisdem B. Hieronymus locis infrà citatis, etiam hunc viderunt MS. iam olim Trithemius & Politianus. Editus verò fuit primùm cum Scholijs, deinde & Adnotationibus à Rhenano; at nunc & denuò castigatus ad tria MS. Vaticana exemplaria, & Adnotationibus auctus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI AD VXOREM: DE MATRIMONIO CVM GENTILIBVS, LIBER SECVNDVS.

CAP. I. PROXIME [2] tibi, dilectissima in Domino conserua, quid [3] fœminæ sanctæ, matrimonio quacunque sorte adempto, sectandum sit, vt potui, prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia conuertamur, respectu humanæ infirmitatis, quarundam exemplis admonentibus, quæ [4] diuortio, vel mariti excessu, oblata continentiæ occasione, non modò abiecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo quidem rursum disciplinæ meminisse voluerunt, vt in Domino potissimùm nuberent. (1. Cor. 7.) Itaque mihi confusus est animus, ne qui te nuper ad vniuiratus & viduitatis perseuerantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum, [5] procliuum tibi labendi ab altioribus faciam. Quòd si integrè sapis, certè scis id seruandum tibi esse, quod sit vtilius. Quod verò difficile est, & non sine necessitatibus & hoc [6] maximum propositum vitæ supremi præsidij, nec mihi de isto quoque referendi ad te causæ fuissent, nisi grauiorem meam sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est continentia carnis, quæ [7] viduitatem ministrat, tanto si non sustineatur, ignoscibilis videri potest. difficilium enim facilis est venia. Quanto autem nubere in Domino [8] perpetrabile est, vti nostræ potestatis, tanto culpabilius est non obseruare quod possis. Eò accedit, quod Apostolus de [9] viduis quidem & innuptis, vt ita permaneant suadet, cùm dicit: Cupio autem omnes meo exẽplo perseuerare. (vbi suprà.) De nubendo verò in Domino, cùm dicit, Tantùm in Domino, iam nõ suadet, sed [10] exertè iubet. Igitur in ista maximè specie nisi hoc sequimur, periclitamur: Quia suasum impunè quid negligas, quàm iussum, quòd illud de consilio veniat, & voluntati proponatur: hoc autem de potestate descendat, & necessitate obligetur: illic libertas, hic contumacia delinquere videatur.

CAP. II. [11] Igitur cùm quædam istis diebus nuptias suas de Ecclesia tolleret, id est, Gentili coniungeretur: idque ab alijs retrò factum recordarer, miratus aut ipsarum petulantiam, aut consiliariorum præuaricationem, quòd nulla scriptura eius facti licentiam proferrent, Nunquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur, primæ ad Corinthios, vbi scriptũ est: (1. Cor. 7.) Si [12] quis frater infidelem habet vxorẽ, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam. Similiter mulier fidelis infideli nupta, si consentaneum maritum experitur, ne dimiserit eum. Sanctificatur enim infidelis vir à fideli vxore, & infidelis vxor à fideli marito: ceterùm immundi essent filij vestri. [13] Hanc monitionem fors fidelibus iniunctis simpliciter intelligendam putent, etiam infidelibus nubere licere, qui ita interpretantur. Absit vt sciens se circumscribat. Ceterùm manifestum est scripturam istam eos fideles designare, qui

in matri-

A in matrimonio Gentili inuenti à Dei gratia fuerunt, ſecundum verba ipſa: Si quis, fidelis vxorẽ habet infidelem. non dicit, vxorẽ ducit infidelem: oſtendit iam in matrimonio agentem mulieris infidelis, mox gratia Dei conuerſum perſeuerare cum vxore debere: ſcilicet própterea, ne [14] qui fidem cõſecutus, putaret ſibi deuertendum eſſe ab aliena iam & extranea quodammodò fœmina. Adeò & rationem ſubijcit in pace nos vocari à Domino, & poſſe infidelem à fideli per vſum matrimonij lucrifieri. Ipſa etiam clauſula hoc ita intelligendum eſſe confirmat, Vt quiſque, ait, vocatur à Domino, ita perſeueret: vocantur autem Gentiles, opinor, non fideles. Quòd ſi de fideli ante matrimonium pronunciaſſet abſolutè, permiſerat ſanctis vulgò nubere. Si verè permiſerat, nunquam tam diuerſam atque contrariam permiſſui ſuo pronunciationem ſubdidiſſet, dicens: [15] Mulier defuncto viro libera eſt, cui vult nubat, tantùm in Domino. Hîc certè nihil retractandum eſt: nam de eo quod tractari potuiſſet, Apoſtolus cecinit: ne, quod ait, cui velit nubat, malè vteremur, adiecit, tantùm in Domino, id eſt, in nomine Domini, quod eſt indubitatè Chriſtiano. Ille igitur Apoſtolus ſanctus, qui viduas innuptas integritati perſeuerare mauult, qui nos ad exemplum ſui hortatur. nullam aliam formam repetundarum nuptiarum niſi in Domino præſcribit, huic ſoli conditioni continentiæ detrimenta concedit: Tantùm, inquit, in Domino. Adiecit pondus legi ſuæ, Tantùm. Quo ſono & modo enunciaueris dictum iſtud, oneroſum eſt: & iubet & ſuadet, & præcipit & hortatur, & rogat & comminatur: [16] detractata & exerta ſententia eſt, & ipſa ſui breuitate fœcũda. Sic ſolet. Diuina, vxor, ſtatim obſerues. Quis enim alius poſſit pericula multa, & vulnera fidei in huiuſmodi nuptijs quas prohibet Apoſtolus prouidiſſe: & primò quidem carnis ſanctæ in carne Gentili inquinamentum præcauiſſe? Hoc loco dicet aliquis, Quid ergo refert inter eum qui in matrimonio Gẽtilis à Domino allegitur, & olim, id eſt, ante nuptias fidelem, vt non proinde carni ſuæ caueant? alter arceatur à nuptijs infidelis, alter in his perſeuerare videatur: cur ſi à Gentili inquinamur, non & ille diſiungitur, quemadmodum iſte non obligatur?

Ibidem.
Vbi ſuprà.
Ibidem.

B Reſpondebo ſi ſpiritus dederit, ante omnia allegãs Dominum magis ratum habere matrimonium non contrahi, quàm omninò diſiungi: denique diuortiũ prohibet, niſi ſtupri cauſa, continentiam verò commendat. Habet igitur ille perſeuerandi neceſſitatem, hic porrò etiam non nubẽdi poteſtatem. Tum ſi ſecundum ſcripturã qui in matrimonio Gentilis à fide deprehenduntur, ac propterea non inquinantur, cum ipſis alij quoque ſanctificantur: ſine dubio iſti, qui ante nuptias ſanctificati ſunt, ſi extraneę carni commiſceantur, ſanctificare eam non ſint deprehenſi. Dei autẽ gratia illud ſanctificat, quod inuenit. Ita quod ſanctificari non potuit, immundum eſt: quod immundum eſt, cum ſancto non habet partem, niſi vt de ſuo inquinet & occidat.

C. III.

[[17] Hæc cùm ita ſint, fideles Gẽtilium matrimonia ſubeuntes, [18] ſtupri reos eſſe conſtat, & [19] arcendos ab omni cõmunicatione fraternitatis, ex litteris Apoſtoli dicentis, cum eiuſmodi nec cibum ſumendum. At nunquid [20] tabulas nuptiales de illo apud tribunal Domini proferemus? Et matrimonium ritè contractum allegabimus quod vetuit ipſe? Non adulteriũ eſt quod prohibetur? non ſtuprum eſt extranei hominis admiſſio? Minus templum Dei violat? minus membra Chriſti cum membris adulteræ commiſcet? Quod ſciã non ſumus noſtri, ſed pretio empti: & quali pretio? ſanguine Dei. Lædentes igitur carnem iſtam, eum lędimus. De proximo quid ſibi voluit ille qui dixit, delictum quidem eſſe extraneo nubere, ſed minimum, cùm aliàs depoſita carnis iniuria ad Dominum pertinentis, omne delictum voluntarium in Domino grande ſit? Quanto enim poteſtas vitandi fuit, tanto contumaciæ crimen oneratur. Recenſeamus nunc cetera pericula & vulnera, vt dixi, fidei ab Apoſtolo prouiſa, non carnis tãtùm etiã ipſius ſpiritus, moleſtiſſima. Quis enim dubitet oblitterari quotidie fidẽ commercio infideli? Bonos corrũpunt mores, confabulationes malæ: quantò magis [21] coniunctus, & indiuiduus vſus.

1. Cor. 5.
1. Cor. 3.
1. Cor. 6.
Ibidem.

C Quæuis mulier fidelis Dominũ obſeruet neceſſe eſt. Et quomodo poteſt duobus dominis deſeruire, Domino, & marito, adde Gentili? Gentilẽ enim obſeruãdo Gẽtilia exhibebit, formã, [22] extructionẽ, munditias ſeculares, blanditias turpiores, ipſa etiã matrimonij ſecreta maculoſa: non vt penes ſanctos officia ſexus, cum honore ipſius neceſſitatis, tanquam ſub oculis Dei moleſtè & moderatè transfigũtur

1. Cor. 15.
Matth. 6.

C. IIII.

[[23] Sed viderit qualiter viro officia pendat. Domino certè nõ poteſt pro diſciplina ſatisfacere habens in latere diaboli ſeruũ, procuratorem Domini ſui ad impedienda fideliũ ſtudia & officia. Vt [24] ſi ſtatio facienda eſt, maritus de die condicat ad balneas: ſi ieiunia obſeruanda ſunt, maritus eadem die conuiuium exerceat: ſi [25] procedendum erit, nunquam magis familiæ occupatio adueniat. Quis enim ſinat coniugem ſuam [26] viſitandorum fratrum gratia, vicatim aliena & quidem pauperiora quæque tuguria circuire? Quis nocturnis conuocationibus, ſi ita oportuerit, à latere ſuo eximi libenter feret? Quis denique [27] Solennibus Paſchæ abnoctantem ſecurus ſuſtinebit? Quis ad [28] conuiuiũ Dominicum illud, quod infamant, ſine ſua ſuſpicione dimittet? Quis in carcerem ad [29] oſculanda vincula martyris reptare patietur? iam verò alicui fratrũ ad oſculũ conuenire? aquã ſanctorum pedibus offerre? de cibo, de poculo inuadere, deſiderare, in mẽte habere? Si & peregrè frater adueniat, quod in aliena domo hoſpitium? Si cui largiendũ erit, horreum, [30] proma, præcluſa ſunt.

Cap. V.

[[31] Sed aliqui ſuſtinent noſtra, nec obſtrepunt. Hoc eſt igitur delictum, quòd Gentiles noſtra nouerunt, quòd ſub conſcientia iſtorum ſumus: quòd beneficium eorum eſt, ſi quid operamur. Non poteſt ſe dicere neſcire, qui ſuſtinet: aut ſi celatur quia non ſuſtinet, timetur. Cùm autem ſcriptura vtrunque mandet; &

Matth. 5.
2. Cor. 9.

[32] sine alterius conscientia, & sine nostra pressura operari Domino: nihil interest in qua parte delinquas, aut in conscientia mariti, si sit vt patiens: aut in conflictatione tui, dum vitatur impatiens. *Matth. 7.* Nolite, inquit, margarita vestra porcis iactare, ne conculcent ea, & [33] conuersi vos quoque euertant. Margarita vestra, sunt quotidiana conuersationis insignia. Quanto curaueris ea occultare, tãto suspectiora feceris, & magis cauenda Gentili curiositati. Latebis ne tu, cùm [34] lectulũ, cùm corpusculum tuũ signas, cùm aliquid immundũ flatu expuis, cùm etiam per noctem exurgis oratum, & [35] non Magiæ aliquid videberis operari? Non sciet maritus [36] quid secretò ante omnem cibum gustes? Et [37] si sciuerit, panem, non illũ credit esse qui dicitur. Et hæc ignorans quisque, rationem simpliciter sustinebit, sine gemitu, sine suspicione panis an veneni? Sustinent quidem, sed vt inculcent, vt inludãt huiusmodi fœminis: quarum arcana in periculum quod credunt seruent, si fortè lædantur, ipsi sustinent: quarum dotes, obiectione nominis, mercedem silentij faciant, scilicet apud arbitrum spiculatorẽ litigaturi. Quod pleræque nõ prouidentes, aut re excruciata, aut fide perdita recensuerũt.

C. VI. [[38] Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, & inter illos omnibus honoribus dęmonum, omnibus sollennibus regũ incipiente anno, incipiente mẽse, nidore thuris agitabitur. Et procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio libidinum publicatum. Discumbit cum marito in [39] sodalitijs, sæpè in popinis. Et ministrabit nonnunquã iniquis, solita quondã sanctis ministrare. Et non hinc præiudiciũ dãnationis suæ [40] adcognoscet? Eos obseruabit quos erat iudicatura. De [41] cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, vel marito quid illa cantabit? Audiat sanè, [42] audiat aliquid Dei cœna, de taberna, de gehenna. Quæ Dei mentio? quæ Christi innocatio? vbi [43] fomenta fidei de scripturarũ interlectione? vbi spiritus refrigeriũ? vbi diuina benedictio? Omnia extranea, omnia inimica omnia dãnata [44] adterendæ saluti, à Malo immissa.

C. VII. [[45] Hæc si eis quoq; euenire possint quæ in matrimonio Gentilis fidẽ adeptæ morãtur, tamen excusantur, vt in ipsis deprehensæ à Deo, & iubẽtur perseuerare, & sanctificantur, & spem lucrationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum matrimonium huiusmodi, cur non prosperè cedat, vt & à pressutis, & angustijs, & impedimentis, & inquinamentis non ita lacessatur, iam habens ex parte diuinæ gratiæ patrocinium? Nã & ad aliquam virturem cœlestẽ documentis dignationis alicuius vocata, terrori est Gentili, quo minus sibi obstrepat, minus sciat, minus speculetur. Sensit magnalia, vidit experimenta. Scit meliorẽ factam; sic & ipse [46] candidatus est timoris. Ita faciliùs huiusmodi lucrifiũt, in quos Dei gratia consuetudinẽ fecit. *1. Cor. 7.* Ceterùm aliud est, vltrò & sponte in prohibita descendere. Quæ Domino non placent, vtique Dominũ offendunt, vtique Malo se inferunt. Hoc [47] signi erit vt solis, quòd solis Petitoribus placet nomen Christianũ. ideò inueniuntur qui tales non exhorreant, vt [48] exterminent, vt arripiãt, vt a fide excludant. Habes causam, qua non dubites, nullũ huiusmodi matrimoniũ prosperè decurri. à Malo conciliatur, à Domino verò damnatur.

C. VIII. [Ad [49] hoc quæramus an iure, quasi reuera [50] despectatores diuinarum sententiarum. Nónne [51] quique domini & disciplinæ tenacissimi seruis suis foras nubere interdicunt: scilicet ne in lasciuiam excedant, officia deserant, dominica extraneis promant? Nónne insuper censuerunt [52] seruituti vindicandas, quæ cum alieno seruo post dominorũ denunciationem in consuetudine perseuerauerunt? Seueriores habebuntur terrenæ disciplinæ cælestibus præscriptis? vt Gentiles quidẽ extraneis iunctæ, libertatẽ suam amittant: nostræ verò diaboli seruos sibi coniungãt, *2. Cor. 6.* & in statu suo perseuerent. [53] Scilicet negabunt sibi à Domino per Apostolũ eiusdem denunciatum. Quam huius amentiæ causam detineã, nisi fidei imbecillitatem pronã semper in concupiscentiam secularium gaudiorum? Quod quidẽ plurimum in lautioribus deprehensum est. Nã [54] quanto diues aliqua est commatrona nomine inflata, tanto capacem domũ oneribus suis requirit, campum in quo ambitio decurrat. Sordent talibus Ecclesiæ. [55] Difficilè in domo Dei dines, ac, si quis est, difficilè cœlebs. Quid ergo faciant? Vnde nisi à diabolo maritũ petant [56] bonũ exhibẽdæ sellæ, & [57] mulabus, & [58] cinerarijs peregrinæ proceritatis? Christianus ista etiã diues fortassè nõ præstet. Quęso te, Gentiliũ exempla proponas tibi. Pleræque & genere nobiles, & re beatæ, pessimis de ignobilibus & mediocribus simul, coniunguntur, aut ad luxuriam inuentis, aut ad licentiam expertis. Nonnullæ se libertis & seruis suis conferunt, omninm hominum existimatione despecta, dum modò habeant à quibus nullum impedimentum libertatis suæ timeant. Christianam fidelem fideli re minori nubere piget, locupletiorem futuram in viro paupere? Nam si pauperum sunt tegna cœlorum, quia *Matth. 5.* diuitum non sunt, plus diues in panpere inueniet maiore dote. Sit illa ex æquo in terris, quæ in cœlis forsitan non erit.

Ca. IX. [[59] Dubitandum, & inquirendum, & identidem deliberandum est, an ideò sit inuestis dotalibus cui Deus censum suum credidit. Vnde sufficiam ad enarrandam fœlicitatem eius matrimonij [60] quod Ecclesia conciliat, & [61] confirmat oblatio, & obsignatum angeli renunciant, pater rato habet? [62] Nam nec in terris filij sine consensu patrum ritè & iure nubent. Quale iugum Filium duorum vnins spei, vnius vori, vnius disciplinæ, eiusdem seruitutis? Ambo fratres, ambo conserui, nulla spiritus carnisve discretio. Atquin verè duo in carne vna. Vbi caro vna, vnus & spiritus. Simul orant, simul volutantur, & simul ieiunia transigunt, alterutro ducentes, alterutro hortantes. In [63] Ecclesia Dei pariter, in connubio Dei pariter. In angustijs, in refrigerijs, neuter alterum cælat, neuter alterum virat, neuter alteri grauis est. Liberè

berè æger visitatur, indigens sustentatur. Eleemosynæ sine tormento, [e] Sacrificia sine scrupulo, quotidiana diligentia sine impedimento. Non furtiua signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio: sonant inter duos Psalmi & Hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo suo canet. Talia Christus videns & audiens gaudet. His pacem suam mittit. Vbi duo, ibi & ipse; vbi & ipse, ibi & Malus non est. Hæc sunt quæ [f] Apostoli vox illa sub benignitate intelligenda nobis, reliquit. Hæc tibi suggere, si opus fuerit. His te ab exemplis quarundam reflecte. Non licet aliter fidelibus nubere: & si liceret, non expediret.

Matth. 18. *1. Cor. 7.*

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD VXOREM SECVNDVM.

1. De matrimonio cvm gentilibvs.] *Istud titulo adiunximus, vt norit Lector libri argumentum. Cui similem locum etiam habet B. Cyprianus lib. Testimon. 3. ad Quirin. cap. 62. hoc titulo:* Matrimonium cum Gentilibus non iungendum; *vbi & adlegat tum locum 1. Corint. 7. quem hîc vrget Auctor,* Tantùm in Domino, *tum & alias scripturas Tob. 6. Genes. 24. 1. Esdræ 10. Reg. 3. cap 11. Epistol. 1. & 2. Corin. 6. Qui etiam lib. de Lapsis, inter crimina collocat:* Iungere cum infidelibus vinculum matrimonij; *ad quam locum Patrum similes sententias adnotauimus num. 21. infrà adhuc aliquot citatur. cap. 1. & 3. aduersus Magdenburgenses, qui perperam inter errores Tertulliano co[...]care non verentur, quod dicat:* stupri reos fideles Gentilium matrimonia subeuntes.

Cap. I.

2. Proximè tibi, dilectissima in Domino conserua, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd tantùm in Domino, id est Christiano, nubendum præcipiat Apostolus. *Quem locum 1. Corin. 7. non modo ita interpretantur Tertullianus hîc & infrà lib. de Monogam. & B. Cyprianus vbi suprà, verumetiam B. Ambrosius & reliqui Latinorum in eius loci commentarijs, B. Hieronymus lib. 1. aduers. Iouinianum hunc locum imitatus. Vbi etiam adiegat 2. Corin. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus; & præter scripturæ loca mox citata etiam locum Malachiæ: Polluit enim sanctum Domini, & dilexit, & habuit filiam Dei alieni. Ex eo autem quod hoc capite Tertullianus permittit viduæ secundas nuptias,* dummodò in Domino, id est Christiano, *nubat, colligunt rectè Magdenburgenses, quum hunc librum scriberet, nondum incidisse in hæresim de damnata Digamia.*

3. fœminæ sanctæ,] *Hoc est (inquit Rhenanus) Christiana, vt infrà cap. 2.* Permiserat sanctis vulgò nubere. *Item:* carnis sanctæ in carne Gentilis inquinamentum; *& in lib. præcedente: cap. 6.* durum planè & arduum continentia sanctæ fœminæ. *Nam olim Christiani vocabantur* sancti. *Vnde* sanctissimi *dicti Episcopi. Quem titulum ex antiquitate retinuit Pontifex Romanus. Similiter iterum infrà cap. 3. &* penes sanctos *dixit, ac cap. 6.* sancti sanctis ministrare. *Appellatione hauddubiè desumpta ex illo 1. Corin. 7. Alioqui filij vestri immundi essent, nunc verò* sancti *sunt, iuxta interpretationem BB. Chrysost. & Ambrosij in Commentarijs, quos Auctor lib. de Anima infrà Tom. sequ.* sanctitatis candidatos *quamaptiss. appellat, vtpote quum Apostolus etiam de nondum baptizatis loquatur.*

4. diuortio, vel mariti excessu.] *Sanè hic locus intelligendus, quippè quum suam sententiam explicet infrà his verbis lib. de Monogam. Tom. 5.* Repudiatis non permitteret nubere aduersus pristinum præceptum. *vbi, & lib. 4. aduers. Marc. Tomo sequenti. hac de re latius, contra eos qui errorem hunc Tertulliano impingunt, quasi ille censuerit licitum repudiatis nubere potissimùm in Domino.*

5. procliuum tibi labendi ab altioribus faciam.] Procliuum *(inquit Rhenanus) hoc est procliuitatem, id est, ansam ruinæ præstem.*

6. & hoc maximum propositũ.] *Videtur esse (inquit idẽ) figura Græca, hoc est, secundum* maximum propositum, *id est, spem quæ posita est in matrimonio, tanquam in supremo præsidio vitæ commodius transigendæ, quum maritus sit auctoritatis & solatij causa mulieri necessarius.*

7. quæ viduitatem ministrat.] *Similiter dixit Apologet. c. 2.* quæ vos aduersus formam, &c. ministret. *Vbi aliquid de hac phrasi diximus, Adnot. nostris num. 29.*

8. perpetrabile.] *In bonam partem & propriè hîc accipitur* perpetrabile. *Nam (teste Festo)* Perpetrat, *qui peragit, perficit, Hinc Pacuuius in Teucro:* Perpetrate *precibus imperia.*

9. de viduis quidem & innuptis.] *Omnino sic hoc restituimus, tum quòd infrà c. 2. hunc ipsum locum citans dicat:* Ille igitur Apostolus sanctus, qui viduas innuptas integritati perseuerare mauult; *tum quod non modo Latinè legatur. Dico autem* non nuptis & viduis, *bonum est illis, si sic permanserint: sed & Græcè* τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, *maximè quum infrà l. de Cast. Tom. 5. etiam sic legat. Alioqui enim nihil ad institutum faceret.*

10. exertè iubet.] Exertè *(inquit Rhenan.) id est, clarè & expressè. Sic paulopòst etiam c. 2.* exerta sententia. *Qui addit eo loci:* Quia suasum impunè quid negligas quàm iussum, *subaudi: magis. Cuiusmodi locutiones multas congestas ab eodem habes suprà lib. ad Martyres c. 2. n. 15.*

Cap. II.

11. Igitur quum quædam, &c.] *Capiti huic titulum damus:* Quid sibi velit Apostolus vbi de viro agit infideli, & vxore fideli. *Quem adeo Apostoli locum pulcherrimè explicat, in quo enim titubantur plerique Græcorum & Latinorum Commentarij, & B. Hieronym. lib. 1. aduers. Iouinian. Ignoscit, inquit, Apostolus infidelium coniunctioni, quæ habentes maritos, in Christum postea crediderunt; non his quæ quum Christianæ essent, nupserunt Gentilibus. Atqui* nuptias de Ecclesia tollere, *pro eodem habet ac:* Gentili coniungi, *eo quod fidem alteri, nempè Gentili, dando, Christianis eripere videamur.*

12. Siquis frater infidelem habet vxorem, &c.] *Quod hîc:* frater, *mox ab Auctore vertitur* fidelis, *de quo plura Apolog. cap. 39. Atqui ibi:* & illa matrimonio consentit; *Paraphrasticos reddit quod ad verbum ex Græco vertit noster Interpres:* & hæc consentit habitare cum illo. *cum quo magis conuenit quod mox reciprocè de viro subditur:* si consentaneum maritum experitur. *Qui interim illi conformiter legit:* Similiter mulier fidelis; *vnde apparet olim etiam Græcè lectum fuisse,* καὶ γυνὴ πιστὴ *pro eo quod nunc dumtaxat:* καὶ γυνή. *Accipit denique* ceterùm, *pro alioquin, more Iurecosultorum, & nominatim Vlpiani, l. Si finita. §. postea. D. De damno infecto. Paulopòst accipitur* ceterùm *propriè ab Auctore, pro:* verò, *de quo diximus ex Zephyro suprà ad Apologet. cap. 1.*

13. Hanc monitionem, fors fidelibus iniunctis.] Fors, *pro fortè, hîc accipitur ab Auctore. Atqui etsi 1. edit. legas* iniunctis, *magis placet vulgata confirmata MS. cod. Vat. 3.* iniunctis, *vt accipiatur pro:* non iunctis.

14. ne qui.] *Pro:* ne quis *(inquit Rhenan.) quemadmodum alibi frequentiss.*

15. Mulier defuncto viro.] *Etiam hoc Paraphrasticos transferens defungi, pro dormire, quod & Graecè & Latinè est apud Apostolum his verbis*: Quòd si dormierit vir eius; *familiariss. scripturæ phrasi, vt ex Concordantijs Bibliorum manifestissimum est.*

16. detractata & exerta sententia est. *Nouum, inquit Rhenanus, huius verbi vsus* detractata. *Sic l. de Virgin. veland.* Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. *Compositum pro simplici.*

Cap. III.

17. Hæc quum ita sint, fideles Gentilium matrimonia subeuntes, &c.] *Inscriptionem huic capite fecimus:* Quòd arcendi sint à communicatione fraternitatis, matrimonia cum infidelibus contrahentes.

18. stupri reos.] *Perperàm hoc inter errores Tertulliani recensent Magdenburgenses, vt etiam suprà adnotauimus num. 1. Nam haud absimiliter. B. Hieron. lib. 1. aduers. Iouinian. At nunc (inquit) pleraque contemnentes Apostoli iussionem, iunguntur Gentilibus*: & templa Christi idolis prostituunt, *nec intelligunt se corporis eius esse partem, cuius & costa sunt. Sic etiam B. Ambrosius alicubi.*

19. & arcendos ab omni communicatione fraternitatis.] *Ita excommunicationem Ecclesiasticam circumscribit, de qua videat Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. Epistol. 38. num. 10. & suprà Apolog. cap. 39. Quæ quid præterea iniungat, addit* ex litteris Apostoli, 1. *Cor. 5. nempe*: cum eiusmodi nec cibum sumere.

20. tabulas nuptiales.] *Syngraphas, inquit Rhenanus, intelligit. Sic Cicero de Oratore: Nam pro* tabulis, *& contra* tabulas, *& pro testibus, vel contra testes, vel separatim dicere solemus, vel de genere vniuerso. Porro Tertullianus hic vtitur translatione actionum siue caussarum forensium. Sine autem paulopòst legamus:* ab Apostolo prouisa, *cum excusis, siue:* præuisa, *cum 3. Vatic. MS. cod. perinde est.*

21. coniunctus & indiuiduus vsus.] *Quum sic legant MS. dicto cod. 2. & ipse Rhenan. in Adnot. probet, magis placet, quàm quod ille in 1. edit. substituerat.* conuictus, &c.

22. exstructionem.] *Sic vocat, inquit Rhenanus, exornationem, siue expolitionem, quam & expictionem appellare solet.*

Cap. IIII.

23. Sed viderit qualiter viro officia pendat, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd Deo satisfacere Gentili viro nupta non possit.

24. Vt si statio facienda est.] Stationem *plerumque pro statu ieiunij die accipi ab Auctore, suprà satis ostendimus lib. de Orat. cap. 14. num. 58. & de Cor. milit. num. 11. Hic tamen eo quod illi opponatur* condicere ad balneas, *videtur accipi sicuti à Rhenano accipitur, & à B. Cyprian. epist. 41. num. 10. & 42. num. 11. A militia, inquit hic Rhenanus, Romana tractum & vsurpatum hoc vocabulum, vt alia multa, hæsit in vsu Christianorum. Faciebant* stationem *milites, præsidium certe loco agitantes. Vnde &* stationarij *dicti. Christiani, nunc in hac Basilica, nunc in alia conuenientes, nonnunquam apud Martyria, hoc est, Martyrum sepulchra, Deum stantes & adtenti precabantur.* Stationis *vocabulum in hoc sensu non ignotum vrbi Romanæ, ex antiquitate relictum, ipsa etiam obseruatione veteri per manus tradita ac retenta.*

25. si procedendum erit.] *Similiter (quemadmodum adnotat & Rhenanus) B. Hieronym. ad Eustochium: Martyres tibi quærantur in cubiculo tuo, nunquam caussa deerit* procedendi, *si semper, quando necesse est,* processura *sis. Porrò* Processionum *ceremonias antiquas esse vel ex hoc loco colligere potes, certè non contemnendas, si cum adtentione animi & puritate precum peragantur. Quibus adde quod habet idem Rhenan. in argumento, quod* processiones *Ecclesiasticæ referunt Iudaicum populum obuiam Christo factum, & Apostolos exeuntes in mundum vniuersum, cùm Christus in cælos ascenderet. Hæc paulò prolixiùs contra Magdenburgenses, qui* Processionum *ritum ad Montani ceremonias referunt; quod quàm non rectè, vel inde colligere est, quòd fateantur alibi librum hunc ante hæresim à Tertulliano conscriptum, vti suprà adnotaui num. 2.*

26. visitandorum fratrum gratia, &c.] *Similiter dixit suprà lib. de Cultu fœmin. cap. 11.* Aut imbecillus aliquis ex fratribus visitandus. *Atqui ex vtroque loco hæc colligit Christianorum veterum officia Rhenanus in lib. de Coron. milit. & hic in argumento,* Stationes; ieiunium; processionem; visitationem fratrum, *hoc est Christianorum ægrotantium*; conuocationem nonnumquam nocturnam, sollemnia Paschæ, Dominicum conuiuium, consolationem Martyrum *in vinculis detentorum*, exosculationem fratrum, ablutionem pedum, peregrinorum susceptionem, communionem Eucharistiæ; Signum crucis, precationem nocturnam; Eucharistiæ priuatim ante omnem cibum degustationem; sacram Christianorum cantillationem.

27. sollemnibus Paschæ.] *De his vide infrà lib. de Coron. milit. cap. 3. De* peruigilio *verò* Paschæ *adnotat hunc locum B. Hieron. in argumento Rhenan. Vnde reor, inquit, & Traditionem Apostolicam permansisse, vt in die Vigiliarum Paschæ ante noctem dimidiam populos dimittere non liceat, exspectantes aduentum Christi (quem Iudæi tradunt media nocte venturum in similitudinem Ægyptij temporis) & postquàm illud tempus transierit, securitate præsumpta festum cuncti agentibus diem. Habet id ille Comment. in Matthæum, ni fallor, ad illud cap. 24. Nescitis qua hora dominus vester venturus sit. Quod hausisse videtur ex Lactant. lib. 7. cap. 13 vbi inter cetera: Et hæc est nox, inquit, quæ à nobis propter aduentum Regis ac Dei nostri peruigilio celebratur. Quæ ipsa verba paucis immutatis iterum transscripsit B. Isidorus Etymolog. lib. 6. cap. 16. Eiusdem diei* sollemnis vigiliarum Paschæ *meminit Euseb. histor. Eccles. lib. 6. cap. 25. ac 34. à quo vocatur, ἡ μεγάλη τοῦ πάσχα διαγρυπνήσεως: & ἡμέρα τῆς ὑστάτης τοῦ πάσχα παννυχίδος. Eodem pertinet quod Gregor. Nazianz. sermone de Pascha, & Orat. funebri in patrem, scribit de nocte diem festum Paschæ præcedente, luminibus & flammis coruscantem. Item B. Gregor. Nyss. Orat. de Pascha, & Ausonius:*

> Ad temet properant vigilatum conuenientes,
> Nox lucem referet funalibus anteferendam, &c.

28. conuiuium Dominicum illud quod infamant.] *De* conuiuio Dominico, *seu Missa Christianorum, vide suprà Adnotat. nostras, lib. de Orat. num. 1. De calumnijs verò, quibus illud Gentes infamabant, totis capitibus sexto & septimo Apologetici.*

29. ad osculanda vincula martyris reptare.] *Quòd* martyr *diceretur Auctori etiam qui carcere adhuc includebatur, paratus ad martyrium, suprà ostendimus lib. ad Martyras, num. 1. Atqui adnotāda hæc non noua Ecclesiæ ceremonia, tum de* osculandis vinculis martyrum, *tum de* reptatione *ad eadem, vt nemo similes hodie ceremonias contemnat, quæ fiunt ad reliquias* martyrum. *Quas etiam antiquissimas esse ostendunt, qui earumdem mentionem faciunt Patres à nobis citati Adnotat. nostris in epistol. 37. B. Cypriani, num 4. Quibus adde Theodor. de curat. Græc. affect. lib. 8. B. Cyrill. lib. 6. & 10. contra Iulianum, B. Augustin. epist. 43. contra Max. Madaurensem, ac lib. 20. contra Faustum, c. 4. & 21. Eodem pertinent Epitheta Reliquiis Sanctorum adtributa, quibus appellantur Sancta BB. Hieronymo & Ambrosio, Suscipienda cū omni honore & amplectenda, à Basilio Ancyrano Syn. 7. Act. 1. Honoranda à B. Hieronymo aduers. Vigil. Veneranda à Rufino, Eccles. hist. lib. 2. cap. 28. Quæ qui ornant, tuentur, venerantur, propinqui sanctorum dicuntur à Gregor. Nyss. Orat. in S. Theodor. quas adtingere eiusmodi donum, vt supremo voto nihil magis optari possit, eodem teste ibidem; quasque omnes cum summo gaudio circumstant, benedici cupientes, ac secū referre animæ corporisque remedia, & perinde ac viua essent, amplectuntur, &* ore deosculantur, *sicute idē ibidem. Cur enim non honorent (inquit Ambros. serm. 93.) fideles quas venerentur dæmones? Quis ergo nobis det (inquit Chrysost. homil. 32. in epistol. ad Roman.) circumfundi corpori Pauli, &c.*

Eadem

Eadem enim possient (inquit Gregorius NaZianZenus orat. contra Iulianum) tacta siue venerata, quæ anima eorum sancta. Quæ qui contingit (Basilio teste in Psal.115.) quandam sanctificationis societatem assumit.

30. proma, præclusa sunt.] Intelligit (inquit Rhenan.) cellas promas siue promptuaria, in quibus esculenta reponuntur, & vnde cùm opus est, per promum condum depromuntur. Lib. de Resurr. carnis, apud Esaiam cap. 26 legit: Populus meus introite in cellas promas; pro quo nos in veteri Bibliorum versione habemus: Vade populus meus, intra in cubicula tua. Eúmque locum exponens: Sepulchra (inquit) erunt cellæ promæ. & addit: Cur cellarum promarum potius vocabulo vsus est, & non alicuius loci receptorij, nisi quia in cellis promis caro salita & vsui reposita seruatur, depromenda illinc suo tempore? Hæc ille. Vides igitur quid hic intelligat per proma.

CAP. V.

31. Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quòd Gentiles non expediat nostra nosse.

32. & sine alterius conscientia, & sine nostra pressura operari Domino.] Prioribus verbis videtur alludere ad illud Matth.6. Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus. Posterioribus verò ad illud, 2. Cor. 9. Non ex tristitia aut necessitate.

33. & conuersi vos quoque euertant.] Ad verbum transtulit quod Græcè est: καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς, pro eo quod noster interpres paraphrasticos addita voce: canes; & canes conuersi dirumpant vos, saltem iuxta posteriores editiones: nam in antiquioribus non habetur. Certè nec B. Cyprianum legit, hic eandem scripturam citans, lib. aduers. Demetr. & lib.3. Testimon. ad Quirin. cap. 50. hoc titulo: Sacramentum fidei non esse prophanandum. Qui etiam modò legit: ne fortè conculcent pedibus suis, modò: inculcent, Auctorem hoc loco imitatus. Nam inculcare eodem significatu accipi adnotauimus eiusdem Cyprian. lib. ad Demetr. nu. 3. & similiter suprà li. de Patientia dixit Auctor: tentationes inculcat. c. 15.

34. quum lectulum, quum corpusculum tuum signas.] De more hoc crucesignandi antiquis etiam Christianis vsitato, vide infrà Adnotat. nostras in cap. 3. lib. de Coron. milit. Ergo (inquit Rhenanus) quod loco citato dixit: cubilia, hic lectulum vocat. Simile est etiam illud Auctoris infrà sub finem: non furtiua signatio.

35. & non Magiæ aliquid videberis operari.] Hoc addit ob id quod præmittitur: etiam per noctem exsurgis. quippè quod vsitatum sit & Magis, & maximè Maleficis mulieribus, de quibus latiùs infrà Tom. sequ. l. de Anima.

36. quid secretò ante omnem cibum gustes.] Quamquam eccè adlegat tamquam similem locum Rhenanus ex lib. de Coron. milit. in hoc tamen fallitur, quòd pro eodem habeat: ante omnem cibum, & quod ibi dicitur: tempore victus; quippè quum hoc potius significet prandij seu cœnæ tempus; verum correspondet potius illud quod ibidem subijcitur: antelucanis cœtibus. Atqui de more hoc Eucharistiam domum portandi, & secretò gustandi, vide Adnot. nostras suprà l. de Orat. nu. 1.

37. Et sciuerit, panem, non illum credit esse qui dicitur.] Facit etiam hic locus ad confirmationem veritatis corporis Domini in Eucharistia, (de qua suprà dicto l. de Orat. c. 6. nu. 23. & infrà li. 4. adu. Marc.) quia hinc patet non esse panem communem, sed iuxta quod est Matth. 6. supersubstantialem.

CAP. VI.

38. Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, &c.] Titulum huic capiti damus: Quòd non possit non Gentilium sollemnia obseruare Gentili viro iuncta. Atqui de Laribus vide Adnotat. nostras Apolog. num. 188. cap. 13. De sollemnibus Regum siue Cæsarum (nam etiam Regum nomen Cæsaribus tribuit alicubi, si Rhenano credendum, B. Hieronymus) ibidem num. 461. ac de ianuis laureatis & lucernatis, num. 464. De quibus etiam tractat Auctor lib. de Idolol. cap. 15.

39. in sodalitijs.] Collegia (inquit Rhenan.) Gentilium sunt. Eadem mensa sodales viuntur, vnde & Græcis συσσίτια dicta sodalitates. Cato apud Ciceron. lib. de Senect. Sodalitates autem, inquit, me Quæstore constitutæ sunt sacris Idæis Magnæ matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus. Porro Licinia lex olim aduersum sodalitia lata est ad vitandam popularium suffragiorum corruptelam.

40. adcognoscet.] Hoc verbo, inquit idem, etiam in alijs libris vsus est Auctor.

41. De cuius manu desiderabit?] Facit ad huius intellectum quod habet infrà cap. 3. de Coron. milit. Sacramentum Eucharistiæ non nisi de manu Præsidentium sumimus; vbi ea de re plura.

42. audiat aliquid Dei cœna, &c.] De more hoc cantandi præsertim in Ecclesia, & tempore cœnæ Dei seu sacrificij (non vt perperam Rhenan. cœnæ Christiani hominis: nam indicatur illud infrà sub finem, dum dicit: sacrificia sine scrupulo.) vide suprà Tom. 1. Adnotat. nostras ad illud Apologet. cap. 39. num. 520. Prouocatur in medium Deo canere. Quid autem caneretur, indicat infra sub finem: Sonant, inquit, inter duos Psalmi & hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo suo canet.

43. vbi somenta fidei de scripturarum interlectione? vbi spiritus refrigerium? vbi diuina benedictio?] Non pertinere istud dumtaxat (vti adnotat Rhenan.) ad Psalmos & Hymnos, patet ex eiusdem Apologet. verbis istis: eodem enim multo ante: Coimus ad scripturarum diuinarum commemorationem, &c. tum & ex illis infrà Tom. sequenti. lib. de Anima: Iam verò prout scripturæ leguntur, aut Psalmi canuntur, aut adlocutiones proferuntur, aut petitiones delegantur. Pertinent enim illa omnia ad diuersas Missæ partes, prout etiam adnotauimus lib. de Oration. num. 1. Atque adeo: diuina benedictio referri debet potius ad consecrationem Eucharistiæ, quam ad benedictionem Dei, quæ fit per Psalmos & Hymnos.

44. adterendæ saluti.] Sic ex MS. 3. & partim 1. edit. quæ habebat: adterrendæ, pro eo quod substituit Rhenanus: abterrandæ.

CAP. VII.

45. Hæc si eis quoque euenire possint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ morantur, &c.] Huic capiti inscriptionem dedimus: Quòd alia sit ratio earum quæ cum Gentili matrimonio ante baptismum iunctæ sunt. Nam plurali numero hæc lego cum Latinio, eo quòd sequitur: excusantur, iubentur, sanctificantur, accipiunt. Siue autem legas cum 1. edit. vidit expedimenta, siue cum excusis alijs, & MS. experimenta, perinde est.

46. candidatus est timoris, &c.] Hoc est, inquit Rhenanus, paulatim imbibit & appetere discit timorem Domini, qui initium est sapientiæ iuxta Psalmographum. Est autem elegantiss. dictum: candidatus timoris, translatione sumpta ab ambientibus olim Romæ magistratum, indutis candida veste. Atque hæc est caussa, cur Apostolus nolit deseri maritum Gentilem. Ex cohabitatione enim & ipse paulatim fiet Christianus.

47. Hoc signi erit vt solis, &c.] Hoc est, inquit Rhenanus, hac re peculiariter sunt insignes & notabiles. Agit autem de procis matronarum Christianarum, quos ipse Petitores vocat. Quia ipse interim mihi non satisfacit, mecum cogitet Lector Antiquarius, quomodo locus, quem corruptum patet, possit restitui; nam ex MS. 3. mederi non licuit. Fortassis accipit illud: vt solis, ac si dicat: sole clarius. Verùm si omittatur illud: vt solis, constabit sensus.

48. vt exterminent.] Exterminare, inquit Rhenanus, propriè est extra terminos & fines territorij siue possessionis aliquem eijcere & propellere. Sic lib. de Velandis virgin. dixit: mulierem reuam esse angelorum exterminatorum, electos illos sentiens de sedibus cælestibus ob amorem & libidinem mulierum. Hieronym. ad Eustochium: Explosis igitur & exterminatis his quæ nolunt esse virgines, sed videri. Vbi exterminatis plus est quàm explosis. Exterminare est, quod Germani sua lingua

vocant: verbannen, id eſt, extra bannum eijcere, quam vocem Anſegiſus Abbas Franciearum legum interpres, quas de Germanico ſermone in Latinum vertit: Forbannire erddidit. Vnde Forobannitii in legibus Longobardarum & Alemannorum & reliquarum gentium nominis Germanici. Tum ſenſus erit, vt exterminent, hoc eſt, vt de poſſeßione fidei Chriſtianæ deijciant. Qui etiam rectè adnotat: decurri verbum eſſe Tertulliani. Nam etiā cap. ſequ. dixit: in quo ambitio decurrat.

CAP. VIII.

49. Ad hoc quæramus an iure, quaſi reuera, &c.] Caput hoc inſcribimus: Quòd etiam de iure eiuſcemodi matrimonia rata non ſint. ac ſi dicat: Si ſententias diuinas deſpiciamus, quæramus an vel de iure liceant eiuſcemodi matrimonia.

50. Deſpectatores.] Hoc eſt (inquit Rhen.) contemptores. Sic enim vſurpat: deſpectare, vt paulò pòſt: omnium hominum exiſtimatione deſpectandum.

51. Nónne quique domini, &c.] Quum hoc peculiariter iure interdictum non reperiatur, videtur pertinere ad SC. Claudianum de quo mox.

52. ſeruituti vindicandas, quæ cum alieno ſeruo, &c.] Planè ſic caſtigandus hic locus, pro; vindicandos, qui, ex coniectura & Franciſci Balduini, ſuis ad me miſsis litteris, & Latinij, eo quòd Senatuſconſultum Claudianum, ad quod alludit, ſciamus id non niſi de mulieribus conſuiſſe. Conuincitur eadem caſtigatio neceſſariò etiam ex verbis ſequentibus: vt Gentiles quidem extraneis iunctæ, libertatem ſuam amittant. Antiquatum fuit SC. illud à Iuſtiniano Imperatore Cod. l. 7. titul. De Senatuſconſulto Claudiano tollendo, cap. 24. & Inſtitut. De ſucceſſ. libert. ſublat. quæ fieb. per SC. Claudian. §. fin. Vbi interim indicat, non modo dominorum denunciationem, ſed & Iudicum ſententias prærequiſitas fuiſſe, antequàm ſeruituti vindicatentur. Vlpianus tamen conſentiens Tertulliano, ſolùm denunciationis dominorum meminit, Fragm. titul. 11. Sic enim habet: Maxima (inquit) capitis diminutio eſt, per quam & ciuitas & libertas amittitur, veluti quum mulier alieno ſeruo ſe iunxerit denuntiante domino, & ancilla facta fuerit ex Senatuſconſulto Claudiano. Diſputatur autem inter doctores, à quo SC. Claudianum dictum, an à Claudio Imperatore, an verò à Pallante Claudij liberto, nomine patroni, Claudio appellato, quem eius relationis Auctorem fuiſſe Tacitus ſcribit lib. 12. Vt vt ſit, videtur primùm in vſu fuiſſe tempore Veſpaſiani, de quo ſic ſcribit Suetonius cap. 11. Libido atque luxuria nullo coërcente inualuerat. Auctor itaque Senatui fuit, vt quæ ſe alieno ſeruo iunxiſſet, ancilla haberetur. Sed de his ſatis, quæ accepta me debere fateor eruditiſſ. I. C. D. Hadriano Pueſio, primo apud Duacenſes Iuris Ciuilis Anteceſſori.

53. Scilicet negabunt ſibi à Domino per Apoſtolum eiuſdem denontiatum.] Ironiam eſſe rectè adnotauit Rhenanus. Nam haud dubiè alludit ad illud ſupracitatum ex B. Hieronym. 2. Corint. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus. Quæ enim participatio iuſtitiæ cum iniquitate, aut quæ ſocietas luci ad tenebras? Quæ autem conuentio Chriſti ad Belial (quò pertinet illud quod paulo antè dixit: noſtræ verò diaboli ſeruos ſibi coniungant) aut quæ pars fideli cum infideli?

54. Nam quanto diues eſt aliqua commatrona.] Sic iterum lego ex 1. edit. cum 3. MS. Vatic. cod. pro eo quod ſubſtituerat Rhenan. & matrona, vt ſit vox Tertullian. peculiaris, fortaßis eodem ſignificatu, quo à Plauto in Caſina vocatur; Commaritus, qui vicem mariti ſupplet. loquitur enim de ea quæ nondum matrona erat, id eſt, nondum matrimonio data, ſed quæ ſe pro matrona gerebat.

55. Difficilè in domo Dei diues; ac, ſi quis eſt, difficilè cœlebs.] Alludit ad c. 19. Matthæi, vbi non modò dicitur: Diues difficilè intrabit in regnum cælorum; ſed præterea etiam de cœlibatu: Non omnes capiunt verbum hoc.

56. bonum exhibendæ ſellæ.] Id eſt (inquit Rhenan.) idoneum ad exhibendam ſellam, in qua vel à baiulis geſtetur, vel iumentis ducentibus vehatur. Vlpianus De legatis tertio: Lecticarij qui ſolùm matremfamilias portabant, continentur legato rerum vxoris cauſſa paratarum; item iumenta, vel lectica, vel ſella, vel burdones. Plura autem vide ſuprà de ſellis, vel lecticis, lib. præced. cap. 4. ad illud: nec Germanicos baiulos. num. 29.

57. & mulabus.] Repete (inquit idem) bonum, id eſt, aptū & ſufficientem exhibendis mulabus. Vtebantur autem ad vehicula mulabus priſci. Seneca epiſtol. 88. Vehiculum in quo poſitus ſum, ruſticum eſt. mulæ ſe viuere ambulando teſtantur. Eadē epiſt. paulo poſt, de ſumptuoſo homine loquens: Quod (inquit) ad rem pertinent mulæ ſaginatæ, vnius omnes coloris? quod iſta vehicula cælata? Lampridius in Commodo Antonino: Dedit & vehicula, cum mulabus, & mulionibus, & iuncturis argenteis, vt ita à conuiuio redirent. A quo hanc confirmatur mea lectio, quam amplexus ſum loco libri præcedentis citato, vt legam: Gallicos mulos, pro eo quod alij: Gallicos vultus.

58. & cinerarijs.] Acron (inquit Rhenan.) Grammaticus exponens illud Horatianum primo Sermonum, ſatyra ſecunda.

-Multæ tibi tum officient res,
Cuſtodes, lectica, ciniflones, paraſitæ;

Ciniflones, inquit, & cinerarij eadem ſignificatione apud Veteres habebantur, ab officio Calamiſtrorum, id eſt veruum in cinere calefaciendorum, quibus matronæ capillos criſpabant. Cuius rei & Virgilius meminit dicens: Vibratos calido ferro. Dicti autem Ciniflones, ab eo quòd in cinerem flant ad ferrum calefaciendum, quos Cinerarios appellant. Hæc ille. Ceterùm quia hic adduitur peregrinæ proceritatis, intellige quos ſuprà dixit: baiulos Germanos. Eorum enim Gentile fuit capillum in cirros torquere. Hinc lib. de Velan. virg. infrà cap. 10. num. 81 aut cirros Germanorum.

CAP. IX.

59. Dubitandum & inquirendum, &c.] Poſtremum hoc caput hoc titulo inſignimus: De matrimonio Chriſtiano. Atqui: inueſtis, vox Tertulliano viſicata, & lib. de Pallio, & alibi frequenter. Tranſlatione (inquit Rhenan.) ſumpta ab impubere, qui propriè inueſtis dicitur.

60. quod Eccleſia conciliat, &c.] Locus inſignis contra matrimonia clandeſtina; vnde iuxta quod optabat Rhenanus, dicens verba hæc aureis litteris ſcribenda, & interpretans illud: quod pater ratò habet, de patre cæleſti: rectè Concilio Tridentino damnata ſunt Seſſ. 24. Reform. matrim. cap. primo, his verbis: Qui aliter, quàm præſente Parocho, vel alio ſacerdote; de ipſius Parochi, ſeu Ordinarij licentia, & duobus, vel tribus teſtibus, matrimonium contrahere adtentabunt: eos ſancta Synodus ad ſic contrahendum omninò inhabiles reddit; & huiuſmodi contractus irritos, & nullos eſſe decernit, prout eos præſenti Decreto irritos facit & annullat. Atqui etiam hoc Tertullianicum eſſe: ratò habere, adnotauit Rhenanus.

61. & confirmat oblatio.] Præterquàm quòd hoc ad ſacrificij Chriſtiani probationem pertinet, etiam hinc manifeſta eſt antiqua Chriſtianorum conſuetudo, quæ ſacrificio confirmabantur nuptiæ. Hinc etiam Euariſtus Papa epiſt. ad Epiſc. Africæ, ad quam mihi videtur adludere (quod adeo facit ad eius epiſtolæ auctoritatem:) Aliter, inquit, legitimum non fit coniugium, niſi ab his qui ſuper ipſam fœminam dominationem habere videatur; & à quibus cuſtoditur vxor petatur, & à parentibus & à propinquioribus ſponſetur, & legibus dotetur, & ſuo tempore ſacerdotaliter, vt mos eſt, cum precibus & oblationibus à ſacerdote benedicatur, &c. Quod ipſum tranſcripſit in ſuum Decretum Gratianus 30. qu. 5. cap. Aliter. Vbi etiam de benedictione ſacerdotali Concil. Carthag. 4. cap. Sponſus. Quin quòd Traditionis eam eſſe Apoſtolicæ ſignificet his verbis conſequentibus Euariſtus: Aliter enim, vt à Patribus accepimus, & à ſanctis Apoſtolis, eorumque ſucceſſoribus traditum inuenimus, non fit matrimonium.

62. Nam nec in terris, filij ſine conſenſu patrum ritè & iure nubent.] Leges huc pertinentes reperire eſt Digeſt. lib. 23. tit. 2. De ritu nuptiarum, cap. Nuptiæ, Si nepos, Si ita pater, Oratione, Nuptiæ & filius familias. Quorum ſaltem 11. & 18. Iuliani, & Papiniani 35. ſunt Tertulliano antiquiores, & l. Oratione, Diui Marci meminit, qui etiam Auctorem præceßit. Quin quòd antiquiorem fuiſſe hanc legem Seuero & Antonino imperatoribus ſub quibus vixit Tertullianus, patet ex l. ibidem, Qui liberos. Cod. li. 5. tit. 4.

tit. 4. De nuptijs li. 1. Quippè qui leges priores interpretando decreuerunt requirendum arbitrium Præsidis prouinciæ, si liberos in potestate habentes, iniuria prohibuerint vxorem ducere, aut nubere, vel dotem dare noluerint, aut denique inter tutorem, matrem, & propinquos, de eligendo matrimonio noncõueniat. Quæ interim omnes intelligi de filijs familiâs nondum emancipatis conuincitur l. Fideius emancipatum d. Digestorum titulo.

63. In Ecclesia Dei pariter.] *Hoc pertinet ad confirmationem eius, quòd etiam tum Christiani* Ecclesias *habuerint, de quo suprà lib. de Idolol. cap. 7. num. 29.*

64. Sacrificia sine scrupulo.] *Hoc similiter ad confirmandum Christianum sacrificium, de quo suprà lib. de Orat. nu. 1. & de Cultu fœmin. cap. 11. num. 65.*

65. Apostoli vox illa sub benignitate intelligenda.] *Quum videlicet, inquit Rhenanus, indulgenter loquens* mulier *(inquit)* defuncto viro libera est, cui vult nubat, tantùm in Domino. *Ceterùm vel ex hoc etiam loco patet Librum hunc scriptum ante errorem Montanistarum de Monogamia.*

ARGVMENTVM LIBRI DE CORONA MILITIS,

PER IACOBVM PAMELIVM.

I. QVVM (*Romæ, quantum ex libri calce apparet*) *facta esset liberalitas, Donatiui dispensatione Militibus facta, præstantiss. Impp. Cæsarum L. Septimij Seueri patris, & M. Aurelij Antonini Caracallæ filij, fortasis ob sollemnia Cæsarum votis decennalibus; Miles Christianus Tribunum accedens, qui Donatiuum singulis ex ordine erogabat, Lauream castrensem manu gestabat, quam ceteri in capite. Caussam expostulatus, quum Christianum se respondisset, non licere sibi coronatum incedere; russatus suo sanguine in carcerem rapitur. De quo quum variæ essent sententiæ, quasi qui solus videretur inter tot fratres commilitones Christianus, Tertullianus coronari capite Christianos prohibitum, hoc libro latisimè deducit.*

II. *Atque imprimis obseruationem eam esse satis auctoratam consensus patrocinio, in quam committere delictum sit, quum laudetur fides, quæ antè credit obseruandum esse quàm didicit.*

III. *Traditiones enim etiam non scriptas debere recipi, exemplo esse obseruationes sine vllius scripturæ instrumento, in Baptismate, Eucharistiæ Sacramento; Oblationibus pro defunctis, pro natalitijs; de non ieiunando die Dominico, de Crucis signaculo in fronte.*

IIII. *Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum traditio (inquit) auctrix, consuetudo confirmatrix, fides obseruatrix, quibus & ratio patrocinatur. Atque adeò his exemplis renunciari, posse etiam non scriptam traditionem defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste ex perseueranti obseruationis; quæ etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur.*

V. *Deinde hanc Christianam obseruationem etiam naturâ defendi.*

VI. *Naturalem autem legem, Dei esse in naturalibus tabulis scriptam.*

VII. *Et verò ex origine ipsa, Coronarum vsum interdictum, quum Claudius Saturninus libro de Coronis, ab ijs significet ortas, quos seculum Deos credidit.*

VIII. *Neque obstare quòd multa alia ab ijs prolata, in nostris tamen vsibus, & in Dei rebus deprehendātur, quia meras illa vtilitates necessarijs necessitatibus vitæ humanæ procurent; at quæ hunc ordinem excesserint, non conuenire vsibus nostris.*

IX. *Quis denique (inquit) Patriarches, Prophetes, Leuites, Sacerdos, ἄρχων seu Iudex, vel postea Apostolus, Euangelizator, aut Episcopus inuenitur coronatus? neque ipsum Dei templum, nec arca, nec tabernaculum, nec altare nec candelabrum. Quæ omnia portendebant homines Dei coronari non debere; nisi fortè sicuti Christus coronatus est.*

X. *Proinde quum mortuorum sit coronari & Idolorum, apud quæ ipsæ fores, hostiæ, aræ, & sacerdotes coronantur; Christianis non licere.*

XI. *Iam vt ad caussas coronarum veniatur, militiam imprimis in castris æmulis Christi non conuenire Christianis.*

XII. *Deinde vt liceat certè caussam coronarum contra eos facere, seu Laurea ista coronentur, seu Myrto, siue Olea; idque siue in Donatiui dispensatione, siue in triumpho, siue in sollemnibus Cæsarum, Castrensibus vel Municificis coronis coronentur milites.*

XIII. *Eiusdem esse generis coronas Laureas publicorum ordinum, Aureas Magistratuum, siue Hetruscas, aut Prouinciales; item eas quibus publici equi coronantur, aut vulgus in Principalibus & Municipali-*

bus ſollemnitatibus, aut ſponſæ in nuptijs, aut ſerui manumiſſi; denique & Agoniſticas, & quibus coronantur Lupanaria, piſtrina, carcer, Ludus, Amphitheatra, ſpoliaria, ipſæque Libitinæ. D

xtttt. *Nullo itaque modo capiti inferendas Idololatriæ manus, maximè quum Chriſtus ſertum ex ſpinis pro vtroque ſexu ſubierit.*

xv. *Quinpotius coronam vitæ exſpectet, ad quam ille inuitat, quam Apoſtolus repoſitam ſibi meritò confidit, ac victoriæ quam accepit in viſione angelus vt vinceret; qua ſedent Protopresbyteri coronati, & ipſe Filius hominis ſupra nubem micat.*

Ceterùm Tertulliani eſſe hunc Librum, vel ex eo manifeſtum eſt, quòd Librum citet de Spectaculis Græco quoque ſtylo à ſe conſcriptum, cuius alibi frequenter meminit. Deinde multa ijſdem penè verbis repetat, quibus ſuprà in Apologetico, & Libris de Idololatria, ac de Velandis virginibus. Imitantur etiam eundem BB. Hieron. & Baſilius locis infrà citatis, & ex c 4. locum integrum tranſſcripſit B. Iſidorus Etym. l. 5. c. 3. Viderunt proinde etiam Manuſcriptos Trithemius & Politianus. Primus autẽ edidit Rhenan. non ſemel caſtigatũ ex Paterniac. Hirſauſ. & Gorzien. codicibus; & initio Scholijs, deinde & Adnotationibus, quibus Traditiones Eccleſiaſticas non ſcriptas mirè confirmat, illuſtrauit. Nos eaſdem (paucis immutatis, in quibus hallucinabatur) partim hic retinuimus, partim ſuprà, quæ nempè ad Miſſæ ſacrificium pertinent, Libro de Oratione; partim infrà, quæ Baptiſmi Sacramentum concernunt, libro de Baptiſmo, noſtris Adnotationibus inſeruimus; & iam poſtremùm ex tribus MS. Vatic. codicibus denuò caſtigauimus, & ex Plinio integram Coronarum materiam ita deduximus, vt poſthac alio Commentario eius argumenti non ſit opus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE CORONA MILITIS LIBER.

Cap. I. PROXIME [2] facta eſt liberalitas [3] præſtantiſſimorum Imperatorum. [4] Expungebantur in caſtris milites laureati. Adhibetur quidem illic magis Dei miles, ceteris conſtantior fratribus, qui ſe duobus dominis ſeruire non poſſe præſumpſerat, ſolus libero capite, coronamento in manu ocioſo. [5] Vulgata iam & iſta diſciplina Chriſtianorum relucebat. Denique, ſinguli deſignare, eludere eminus, infrendere cominus in noſtrum. [6] Tribuno defertur, & perſona iam ex ordine acceſſerat. Statim Tribunus, Cur, inquit, tam diuerſus habitu? Negauit ille cum ceteris ſibi licere. Cauſas expoſtulatus, Chriſtianus ſum, reſpondit. [7] O militem in Deo glorioſum! [8] Suffragia exinde, & res [9] apud Acta, & reus apud Præfectos. Ibidem [10] grauiſſimas penulas poſuit [11] reuelari auſpicatus. [12] ſpeculatoriam moroſiſſimam pedibus abſoluit, terræ ſanctæ inſiſtere incipiens: gladium nec dominicæ defenſioni neceſſarium reddidit: laurea & de manu claruit. Et nunc ruſſatus ſanguine ſuo, [13] ſpe calceatus, de Euangelij paratura ſuccinctus acutiore verbo Dei, totus de Apoſtolo armatus, & de [14] martyrij candida, laurea meliùs coronatus, donatiuum Chriſti in carcere expectat. Exinde ſententiæ ſuper illo, neſcio an Chriſtianorum, non enim aliæ Ethnicorum, vt de abrupto, & præcipiti, & mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit, ſolus ſcilicet fortis, [15] inter tot fratres commilitones ſolus Chriſtianus. Planè ſupereſt [16] vt etiam martyria recuſare meditentur, qui prophetias eiuſdem ſpiritus ſancti reſpùerunt. [17] Muſſitant denique tam bonam & longam ſibi pacem periclitari. Nec dubito quaſdam ſcripturas emigrare, ſarcinas expedire, fugæ accingi de ciuitate in ciuitatem. Nullam enim aliam Euangelij memoriam curant. Noui & Paſtores eorum in [18] pace leones, in prælio ceruos. Sed de [19] quæſtionibus confeſſionum alibi docebimus. At nunc quatenus illud opponunt: Vbi autem prohibemur coronari? Hanc magis localem ſubſtantiam cauſæ præſentis aggrediar, vt & qui ex ſollicitudine ignorantiæ quærunt, inſtruantur: & qui in defenſione delicti contendunt, reuincantur ([20] ipſius vel maximè exemplo) Chriſtiani laureati, quibus in ſolatium quæſtio eſt, quaſi aut nullum aut incertum ſaltem haberi poſſet delictum quod patiatur quæſtionem. Nec nullum autem nec incertum, hinc interim oſtendam. F

Exod. 3. *Matth. 26.* *Ephes. 6.*

Cap. II. [[21] Neminem dico fidelium coronam capite noſſe aliâs extra tempus tentationis eiuſmodi. Omnes ita obſeruant à catechumenis vſque ad confeſſores, & martyres, vel negatores. Viderint vnde auctoritas moris, de qua cummaximè quæritur. Porrò cùm quæritur cur quid obſeruetur, obſeruari interim conſtat. Ergo nec nullum nec incertum videri poteſt delictum, [22] quod committitur in obſeruatio-

A uationem suo iam nomine vindicandam, & [33] satis auctoratam consensus patrocinio. Planè; sic tamen vt ratio quærenda sit,sed salua obseruatione, [34] nec in destructionem eius, sed in ædificationem potius,quò magis obserues cùm fueris etiam de ratione securus. Quale est autem vt tunc quis in quæstionem prouocet obseruationem, cùm ab ea excidit? & tunc requirat vnde habuerit obseruationem,cùm ab ea desijt? quando etsi ideò velit videri ad quæstionem vocare, vt ostendat se non deliquisse in obseruationis destitutione,nihilominus deliquisse eum constet retrò in obseruationis præsumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta corona,deliquit aliquando recusata. Et ideò non ad eos erit iste tractatus,quibus non competit quæstio, sed ad illos qui studio discendi, non quæstionem deferunt,sed consultationem. Nam & semper quæritur de isto, & [35] laudo fidem quæ antè credit obseruandum esse quam didicit. Et [36] facile est statim exigere, vbi scriptum sit, ne coronemur. At enim vbi scriptum est, vt coronemur? Expostulantes enim scripturæ patrocinium in parte diuersa, præiudicant suæ quoque parti scripturæ patrocinium adesse debere. Nam si ideò dicetur coronari licere,quia non prohibeat scriptura, æquè retorquebitur ideò coronari non licere, quia scriptura nõ iubeat. Quid faciet disciplina? vtrunque recipiet,quasi neutrum prohibitum sit? An vtrunque reijciet,quasi neutrum præceptum sit? Sed quod non prohibetur, vltrò permissum est. Imò prohibetur, quod non vltrò est permissum. [[37] Et quandiu [38] per hanc lineam serram reciprocabimus,habentes obseruationem inueteratam, [39] quæ præueniendo statum fecit? Hanc si nulla scriptura determinauit,certe consuetudo corroborauit, quæ sine dubio de traditione manauit. Quomodo enim vsurpari quid potest, si traditum priùs non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quæramus an & traditio non scripta non debeat recipi? Planè negabimus recipiendam,si nulla exempla præiudicent aliarum obseruationum,quas sine vllius scripturę instrumento,solius traditionis titulo,exinde consuetudinis patrocinio vindicamus.

3.Cor.13.

Iſai.7.

C. III.

B [40] Denique vt à baptismate ingrediar, Aquam adituri, ibidem, sed & aliquanto priùs in Ecclesia sub antistitis manu contestamur nos renunciare diabolo,& pompæ,& Angelis eius. Dehinc ter mergitamur, amplius aliquid respondentes, quàm Dominus in Euangelio determinauit. Inde suscepti, lactis & mellis concordiam prægustamus. Exque ea die,lauacro quotidiano per totam hebdomadam abstinemus. [41] Eucharistiæ Sacramentum & [42] in tempore victus, & [43] omnibus mandatum à Domino, [44] etiam antelucanis cœtibus, [45] nec de aliorum manu quàm præsidentium sumimus. [46] Oblationes pro defunctis, [47] pro natalitijs,annua die facimus. [48] Die Dominico ieiunium nefas dicimus,vel de geniculis adorare. Eadem immunitate à die Paschæ in Pentecosten vsque gaudemus. [49] Calicis aut panis etiam nostri,aliquid decuti in terram anxiè patimur. Ad [40] omnem progressum,atque promotum, ad omnem aditum, & exitum, ad vestitum,& calceatum, ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quacunque nos conuersatio exercet,frontem crucis signaculo terimus. [[41] Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules scripturarum, nullam inuenies: traditio tibi prætendetur auctrix,consuetudo confirmatrix,& fides obseruatrix. Rationem traditioni,consuetudini,fidei,patrocinaturam aut ipse perspicies, aut ab aliquo qui perspexerit disces. Interim nonnullam esse credes cui debeatur obsequium. Adijcio vnum adhuc exemplum, quatenus & de veteribus docere conueniat. [42] Apud Iudæos tam solenne est fœminis eorum velamen capitis, vt inde noscantur. Quæro legem. Apostolum differo. Si Rebecca conspecto procul sponso velamen inuasit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut causæ suæ fecerit. Tegantur virgines solæ, & hoc nuptum venientes, necantequàm cognouerint sponsos. Si & [43] Susanna in iudicio reuelata, argumentum velatæ præstat, possum

C. IIII.

1.Cor.15.

Gen. 24.

Dan.13.

C dicere,& hic velamen arbitrij fuit. Rea venerat,erubescens de infamia sua,meritò abscondens decorem,vel quia timens iam placere. Ceterùm in [44] stadio mariti non putem velatam deambulasse,quæ placuit. Fuerit nunc velata semper. In ipsa quoque legem habitus requiro, vel in quacunque alia. Si legem nusquàm reperio,sequitur vt traditio consuetudini morem hunc dederit, habiturum quandoque Apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. His igitur exemplis renunciatum erit, [45] posse etiam non scriptam traditionem in obseruatione defendi,confirmatam consuetudine, idonea teste probatæ tunc traditionis ex perseuerantia obseruationis. [46] Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit lex: nec differt scriptura an ratione consistat, quando & legem ratio commendet. Porrò si lex ratione constat, lex erit omne iam quod ratione constiterit à quocunque productum. [47] An non putas omni fideli licere concipere & constituere, dũtaxat quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat, quod saluti proficiat, dicente Domino: Cur autem non & à vobis ipsis quod iustum est iudicatis? vt non de iudicio tantùm, sed de omni sententia rerum examinandarum. Dicit & Apostolus. Si [48] quid ignoratis, Deus vobis reuelabit: Solitus & ipse consilium subministrare, cùm præceptum Domini non habebat: & quædam edicere à semetipso, [49] sed & ipse spiritum Dei habens deductorem omnis veritatis. Itaque consilium & edictum eius diuini iam præcepti instar obtinuit, de rationis diuinæ patrocinio. Hanc nunc expostula, saluo traditionis respectu, quocunque traditore censetur: nec auctorem respicias, sed auctoritatem: & in primis consuetudinis ipsius, quæ propterea colenda est, ne non sit rationis interpres: vt si hanc Deus dederit, tunc discas cur nam obseruanda sit tibi consuetudo. [[50] Sed cur maior exigitur ratio Christianarum obser-

Luc. 12.

Philip.3.

Ioan.16.

CAP. V.

uationum, cùm illas etiam natura defendit, quæ prima omnium disciplina est? Ideóque hæc prima [D] præscribet coronam capiti non conuenire. Puto autem naturx Deus, noster est, [51] qui figurauit hominem: [Gen. 1.] & fructibus rerum appetendis, iudicandis, consequendis, certos in eo sensus ordinauit, per propria membrorum quodammodo organa; [52] Auditum in auribus fodit, visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilauit, contactum in manibus æstimauit. Per hæc exterioris hominis ministeria, interiori homini ministrantia, fructus munerum diuinorum ad animam deducuntur à sensibus. Quis igitur fructus ex floribus? [53] substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter vtrunque. Qui erunt sensus coloris, odoris? visus opinor & odoratus. Istos sensus quæ membra sortita sunt? oculi, nisi fallor, & nares. Vtere itaque floribus visu & odoratu, quorum sensuum fructus est. Vtere per oculos & nares, quorum seosuum membra sunt. Substantia tibi à Deo tradita est, habitus à seculo: quamquam nec habitus extraordinarius ordinario vsui obstrepit. Hoc sint tibi flores & [54] inserti & innexi, & in filo, & in scripto, quòd liberi, quòd soluti: spectaculi scilicet, & spiraculi res. [55] Coronam si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorum, vt plures semel portes, vt omnibus pariter vtaris: iam verò & in sinum conde, si tanta munditia est: in lectulum sparge, si tanta mollitia est: in poculum crede, si tanta innocentia est. Tot modis fruere, quot & sentis. Ceterùm in capite quis sapor floris? quis coronæ sensus nisi vinculi tantùm? Quia neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur. Tam cõtra naturam est florem capite sectari, quàm cibum aure, quàm sonum nare. Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes, penes nos verò etiam elogium sacrilegij, in Deum naturæ dominum & auctotem. [Ca. VI.] [[56] Quæres igitur Dei legem, habens communem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas & Apostolus solet prouocare: [E] vt cùm in velamine fœminæ: [1. Cor. 11.] Nec natura vos, inquit, docet? Vt cùm ad Romanos: Natura facere, dicens, Natiooes ea quæ sunt legis: [Rom. 2.] & legem naturalem suggerit, & naturam legalem. [57] Sed & in priore Epistolæ, naturalem vsum conditionis in non naturalem masculos & fœminas inter se demutasse affirmans, ex retributione erroris in vicem pœnæ, vtique naturali vsui patrocinatur. Ipsum Deum secundum naturam priùs nouimus, [58] Deum appellantes Deorum, bonum præsumentes, & iudicem inuocantes. Quæris, an [59] conditioni eius fruendæ natura nobis debeat præire, ne illâ rapiamur, quâ Dei æmulus vniuersam conditionem certis vsibus homini mancipatam, cum ipso homine corrupit. Vnde eam & Apostolus inuitam ait vanitati [60] succidisse, [Rom. 8.] vanis plurimum vsibus, tum turpibus, & iniustis, & impijs, subuersam. Sic itaque & circa voluptates spectaculorum infamata conditio est, ab eis, qui naturâ quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur, scientia autem deficiunt. Illud quoque intellige, omnia à diabolo esse mutata. [61] Sed & huic materiæ propter suauiludios nostros Græco quoque stylo satisfecimus. [C. VII.] [[62] Proinde coronarij isti agnoscant interim naturæ auctoritatem, communis parentis nomine, quâ homines, & propriæ religionis pignora, quâ Deũ naturæ proximo colentes: atque ita, velut ex abundanti, ceteras quoque rationes dispiciant, quæ nostro priuatim capiti coronamentis & quidem omnibus interdicunt. Nam & vrgemur à communione naturalis disciplinæ, conuerti ad proprietatem Christianæ totam iam defendendam, per ceteras quoque species coronarum, quæ alijs vsibus prospectæ vidẽtur, vt ex alijs substantijs astructæ; ne quia non ex floribus constant, quorum vsum natura signauit (vt ipsa hæc [63] Laurea militatis) non credantur admittere sectæ interdictionem, quia euaserint naturæ præscriptionem. Video igitur & curiosiùs [F] & pleniùs agendum ab originibus vsque ad profectus & excessus rei: Litteræ ad hoc seculares necessariæ. De suis enim instrumentis secularia probari necesse est: quantulas attigi, credo sufficient. Si [64] fuerit aliqua Pandora, quam primam fœminarum memorat Hesiodus, hoc primum caput coronatum est à Charitibus, cùm ab omnibus muneraretur: vnde Pandora. Nobis [65] verò Moyses Propheticus, non Poëticus pastor, principem fœminam Euam faciliùs pudenda folijs quàm tempora floribus incinctam, describit. Nulla ergo Pandora. Sed & de mendacio erubescenda est coronæ origo. Iam nunc & de veritatibus suis. Certè enim ceteros fuisse constat auctores rei vel illuminatores. [66] Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, [67] Iouem Diodorus post deuictos Titanas hoc munere à ceteris honoratum. Dat & [68] Priapo tænias idem, & [69] Ariadnæ sertum ex auro & Indicis gemmis: Vulcani opus, Liberi munus: post & sidus. [70] Iunoni vitem Callimachus induxit. Ita & Argis signum eius palmite redimitum, subiecto pedibus eius corio Leonino, insultantem ostentans nouercam de exuuijs vtriusque priuigni. [71] Hercules nunc populum capite præfert, [72] nùnc oleastrum, [73] nunc apium. Habes [74] tragœdiam Cerberi, habes Pindarum, atque Callimachum, [75] qui & Apollinem memorat interfecto Delphico dracone, lauream induisse quâ supplicem. [76] Erant enim supplices coronarij apud veteres. [77] Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin, [78] Harpocration industria [79] hederatum argumentatur, quòd hederæ natura sit cerebrum ab [80] heluco defensare. Sed & aliâs [81] Liberum principem coronæ planè laureæ, in qua ex Indis triumphauit etiam vulgus agnoscit, cùm [82] dies in illum solennes Magnam appellat coronam. Si & [83] Leonis Ægyptij scripta euoluas, prima [84] Isis repertas spicas capite circuntulit, rem magis ventris. Plura quærentibus omnia exhibebit præstantissimus in hac quoque materia commentator [85] Claudius Saturninus

A ninus. Nam est illius de Coronis liber, & origines, & causas, & species, & solennitates earum ita edis-
ferens, vt nullam gratiam floris, nullam lætitiam frondis, nullum cespitem, aut palmitem, [86] non ali-
cui capiti inuenias consecratum. Quo satis instruamur, quàm alienum iudicare debeamus coro-
nati capitis institutionem, ab eis prolatam, & in eorum deinceps honorem dispēsatam, quos seculum
Deos credidit. Si enim mendacium diuinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie, à primordio
mendax, sine dubio & eos ipse prospexerat, in quibus id mendacium diuinitatis ageretur. Quale igi-
tur habendum est apud homines veri Dei, quod à candidatis diaboli introductū, & ipsis à primordio
dicatum est, quódque iā tunc Idololatriæ initiabatur ab idolis, & idolis adhuc viuis? nō quasi aliquid
sit idolum, sed quoniam quæ [87] idolis alij faciunt, ad dæmones pertinent. Porrò si quæ alij idolis fa-
ciūt, ad dęmones pertinent, quanto magis quòd ipsa sibi idola fecerūt cùm aduiuerēt? Ipsi scilicet si-
bi procurauerunt dæmones, per eos in quibus esurierāt, antequàm procurauerant.

C. VIII.

[[88] Tene interim
hanc fidem, dū in cursum quæstionis excutio. Iam enim audio dici: Et alia multa ab eis prolata, quos
seculum Deos credidit: tamen in nostris hodie vsibus, & in pristinorum sanctorum, & in Dei rebus,
& in ipso Christo deprehendi, non aliàs scilicet hominem functo quàm per communia ista instru-
mēta exhibitionis humanæ. Planè ita sit, nec antiquius adhuc in originē disceptabo. [89] Primus Mer-
curius litteras enarrauerit; necessarias confitebor & commercij rebus, & [90] nostris erga Deū studijs.
[91] Sed etsi neruos idem in sonum strinxit, non negabo & hoc ingenium [92] cum sanctis fecisse, & Deo
ministrasse, audiēs Dauid. [93] Primus medelas Æsculapius explorauerit; [94] memini & Esaiā Ezechiæ
languenti aliquid medicinale mādasse. Scit & Paulus stomacho vinū modicum prodesse. Sed & Mi-
nerua prima molita sit nauē; videbo nauigantem Ionam & Apostolos. Plus est quòd & Christus ve-
stietur: habebit etiā penulam Paulus. Si & vniuscuiusque supellectilis & singulorum vasculorum ali-
B quem ex dijs seculi auctorē nominaris, agnoscā necesse est & recumbentē in lectulo Christū, & cùm
peluem discipulorum pedibus offert, & cùm aquā ex vrceo ingerit, & cùm linteo circunstringitur, [95]
propria Osiridis veste. Huiusmodi quæstioni sic vbique respondeo, admittens quidē vtēsilium com-
munionem, sed prouocans eam ad rationaliū & irrationalium distinctionē, [96] quia passiuitas fallit o-
brumbrans corruptelam conditionis, quā subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demū & nostris, &
superiorum vsibus, & Dei rebus, & ipsi Christo competisse, quæ meras vtilitates, & certa subsidia, &
honesta solatia necessarijs necessitatibus vitæ humanæ procurent: vt ab ipso Deo inspirata credantur
propiore prospectore, & instructore, & oblectatore si fortè hominis sui. Quæ verò hunc ordinem ex-
cesserint, ea non conuenire vsibus nostris, præsertim quæ propterea scilicet nec apud seculum, nec in
Dei rebus, nec in conuersationibus Christi recognosci est.

C. IX.

[[97] Quis denique Patriarches, quis Pro-
phetes, quis Leuites, aut Sacerdos, [98] aut [illegible], quis vel postea Apostolus aut Euangelizator, aut E-
piscopus inuenitur coronatus? Puto nec ipsum Dei templum, nec arca testamenti, [99] nec tabernacu-
lum martyrij, nec altare, nec candelabrum: quibus vtique & in prima dedicationis solennitate, & in
secunda restitutionis gratulatione competisset coronari, si dignum Deo esset. Atquin si figuræ nostræ
fuerunt ([100] nos enim sumus & templa Dei, & altaria, & luminaria, & vasa) hoc quoque figuratè por-
tendebant, homines Dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debebit. Sed forsitan
opponesipsum Christum coronatum. Ad hoc breuiter interim audies. Sic & tu coronare, & licitum
est. Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coronam [101] populus consciuit. Romanorum militū
commentum fuit, ex vsu rei secularis, quem populus Dei nec publicæ vnquam lætitiæ, nec ingenitæ
luxuriæ nomine admisit; faciliùs cum tympanis & tibijs & psalterijs reuertens de captiuitate Baby-
C loniæ, quàm cum coronis: & post cibum & potum exurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque
lætitiæ descriptio, neque luxuriæ denotatio, de coronæ decore, aut dedecore tacuisset: adeò & E-
saias, Quando, inquit, cum tympanis & tibijs & psalterijs bibunt vinum: dicturus esset etiam cum
coronis, si vnquam hic vsus fuisset & in Dei rebus.

Cap. X.

[[102] Ita cùm idcircò proponis: Deorum secula-
rium commenta etiam apud Deum deprehendi, vt inter hæc coronam quoque capitis communi
vsui vindices; ipse tibi iam præscribis non habendum in communione vsus apud nos; quod non in-
ueniatur in rebus Dei. Quid enim tam dignum Deo, quàm quod indignum idolo? Quid autem tam
dignum idolo, quàm quod & mortuo? [103] Nam & mortuorum est ita coronari: [104] vel quoniam &
ipsi idola statim fiunt & habitu & cultu consecrationis, quæ apud nos secunda idololatria est. Igitur
qui sensu careant, illorum erit proinde vti ea re, cuius sensu carerent æquè, si abuti vellent, si sensu
non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cùm veritas cessat vtendi, cessante natura sentien-
di; quáve quis abutatur, cùm non habeat quā vtatur. [105] Nobis autem abuti apud Apostolum non
licet, faciliùs non vti docentem, nisi quòd nec abutuntur qui nihil sentiunt: sed vacat totum, & est ip-
sum quoque opus mortuum, quantum in idolis: viuum planè quantum in dæmonijs, ad quæ perti-
net superstitio. Idola Nationum, inquit Dauid, argentum & aurum: Oculos habent, nec vi-
dent: nares habent, nec odorantur: manus, nec contrectabunt. Per hæc enim floribus frui
est. Quod si tales edicit futuros, qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum
ornatum quid vtuntur. Omnia munda mundis; ita & immunda omnia immundis: nihil au-
tem immundius idolis. Ceterùm substantiæ mundæ vt Dei res, & hac sua conditione commu-

1. Cor. 10.
Isai. 38.
1. Timot. 5.
Ione. 1.
Luc 8.
Act. 13. et deinceps.
2. Tim. 4.
Ioan. 13.
Rom. 8.
3. Reg. 6. & 8.
1. Esdr. 7.
1. Cor. 10.
1. Cor. 3.
Zachar. 9.
Philip. 2.
Rom. 9.
Matth. 27.
1. Esdr. 2. & 3.
Exod. 32.
Isai. 25.
1. Cor. 7.
Psal. 113.
Tit. 1.

nes vſui: ſed [106] ipſius vſus adminiſtratio intereſt. Nam & ego mihi gallinaceum macto, non [107] minus quàm Æſculapio Socrates: & ſi me odor alicuius loci offenderit, [108] Arabiæ aliquid incendo, ſed non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Si enim verbo nudo conditio polluitur, vt Apoſtolus docet: Si [109] quis autem dixerit, hoc idolothytum eſt, non contigeris: multo magis cum habitu, & ritu, & apparatu idolothytorum cõtaminatur. Ita & corona idolothytotum efficitur. Hoc enim ritu, & habitu, & apparatu, idolis immolatur auctoribus ſuis: quorũ eo vel maximè proprius eſt vſus, ne in communionem poſſit admitti quod in Dei rebus non inuenitur. Propterea Apoſtolus inclamat: [110] Fugite idololatriam: omnem vtique & totam. Recogita ſyluã, & quantæ latitant ſpinæ. Nihil dandum idolo, ſic nec ſumendum ab idolo. [111] Si in idolio recumbere alienum eſt à fide, quid in idoli habitu videri? Quæ communio Chriſti & Beliæ? & ideò fugite. Lõgum enim diuortium mandat ab idololatria, in nullo proximè agendũ. [112] Draco etiam terrenus de longinquo non minus ſpiritu abſorbet alites. Ioãnes: [113] Filioli, inquit, cuſtodite vos ab idolis: nõ iã ab idololatria quaſi ab officio, ſed ab idolis, id eſt ab ipſa effigie eorũ. Indignũ enim vt imago Dei viui, idoli & mortui fiat. Vſque adhuc proprietatem iſtius habitus & ex originis cenſu, & ex ſuperſtitionis vſu idolis vendicamus, ex eo præterea, quòd dum in rebus Dei noſtri non refertur, magis magiſque imago illorum deputatur, in quorum & antiquitatibus, & [114] ſolennitatibus, & [115] officijs [116] conueniuntur. [117] Ipſæ denique fores, [118] ipſæ hoſtiæ & [119] aræ, [120] ipſi miniſtri & ſacerdotes eorum coronantur. Habes omnium collegiorum ſacerdotalium coronas [121] apud Claudinm. Sed & illam interſtruximus diſtinctionem differentiæ rationalium & irrationalium, eis occurrentem, qui communionem in omnibus de quorundam exemplorum occaſione defendunt. Ad hanc itaque partem cauſas iam ipſas coronarias inſpici ſupereſt, vt dum oſtendimus extraneas, immò & contrarias diſciplinæ, nullam earum rationis patrocinio fultam probemus, quòd poſſet habitus eiuſmodi quoque cõmunioni vindicari: ſicut & quidam, quorum exempla nobis obiectantur.

1. Cor. 10. — 1. Cor. 10. — 2. Cor. 6. — 1. Ioan. 5. — Baruch. 6.

CA. XI. [[122] Etenim vt ipſam cauſam coronæ militaris aggrediar, puto priùs conquirendum, an in totum Chriſtianis militia conueniat. Quale eſt alioquin de accidentibus retractare, cùm à præcedentibus culpa ſit? [123] Credimúſne humanum ſacramentum diuino ſuperduci licere, & in alium dominum reſpõdere poſt Chriſtũ, & [124] eierare patrem ac matrem, & omnem proximum, quos & lex honorari & poſt Deũ diligi præcepit? Hos & Euangeliũ ſolo Chriſto pluris non faciens, ſic quoque honorabit? Licebit in gladio conuerſari, [125] Domino pronunciãte: gladio periturũ, qui gladio fuerit vſus? Et prælio operabitur filius pacis, [126] cui nec litigare conueniet? [127] Et vincula & carcerẽ, & tormenta, ſupplicia adminiſtrabit, [128] nec ſuarũ vltor iniuriarum? [129] Iam & ſtationes aut alij magis faciet quàm Chriſto? aut & dominico die, quãdo nec Chriſto? Et excubabit pro tẽplis [130] quibus renunciauit? [131] & cœnabit illic vbi Apoſtolo non placet? Et [132] quos interdiu exorciſmis fugauit, noctibus defenſabit, [133] incumbens & requieſcens ſuper luncho, quo perfoſſum eſt latus Chriſti? Vexillũ quoque portabit æmulum Chriſti? & ſignũ poſtulabit à principe, qui iam à Deo accepit? [134] Mortuus etiã tuba inquietabitur æneatoris, qui excitari à tuba angeli expectat? [135] Et cremabitur ex diſciplina caſtrenſi Chriſtianus, cui cremare nõ licuit, cui Chriſtus merita ignis indulſit? Quãta alia in delictis circũſpici poſſunt caſtrenſiũ muniũ, tranſgreſſioni interpretanda? Ipſum de caſtris lucis in caſtra tenebrarum nomen deferre, trãſgreſſio eſt. Planè ſi quos militia præuentos fides poſterior inuenit, alia conditio eſt, [136] vt illorum quos Ioannes admittebat ad lauacrum; vt [137] Cẽturionum fideliſſimorum, quem Chriſtus probat, & quẽ Petrus catechizat: dum tamen ſuſcepta fide atque ſignata aut deſerendum ſtatim ſit, vt multis actum: [138] aut omnibus modis cauillandum, ne quid aduerſus Deum cõmittatur, quæ nec ex militia permittuntur; aut nouiſſimè perpetiendum pro Deo, [139] quod æquè fides pagana condixit. Nec enim delictorum impunitatem, aut [140] Martyriorum immunitatem militia promittet. Nuſquã Chriſtianus aliud eſt. Vnum Euãgelium, & idẽ Ieſus: negaturus omnẽ negatorem, & confeſſurus omnẽ confeſſorẽ Dei: & [141] ſaluam facturus animã pro nomine eius amiſſam, perditurus autẽ de contrario aduerſus nomen eius lucri habitã. [142] Apud hunc tam miles eſt, paganus fidelis: quàm paganus eſt, miles infidelis. Nõ admittit ſtatus fidei, allegationẽ neceſſitatis. Nulla eſt neceſſitas delinquendi, quibus vna eſt neceſſitas non delinquendi. Nam & ad ſacrificandum & directò negandum, neceſſitate quis premitur tormentorum ſine pœnarum: [143] tamen nec illi neceſſitati diſciplina conniuet: quia potior eſt neceſſitas timendæ negationis & obeundi martyrij, quàm euadendæ paſſionis & implendi officij. Ceterùm ſubuertit totam ſubſtãtiam ſacramenti cauſatio eiuſmodi, vt etiam voluntarijs delictis [144] fibulã laxet. Nam & voluntas poterit neceſſitas contendi, habẽs ſcilicet vnde cogatur. Vel ipſæ hęc præſtruxerim, & ceteras officialiũ coronarum cauſas, quibus familiariſſima iſta [145] ducatio neceſſitatis: cùm idcircò aut officia fugienda ſint, ne [146] in delictis incidamus, aut & martyria toleranda ſint, vt officia rũpamus. De prima ſpecie quæſtionis etiam militiæ ipſius illicitæ, plura non faciunt, vt ſecunda reddatur. Niſi omni ope expulero militiam, fruſtrà iam de corona militari prouocarim. Puta denique licere militiam, vſque ad cauſam coronæ.

Exod. 20. — Leuit. 19. — Matth. 26. — 1. Cor. 6. — Matth. 5. — 1. Cor. 8. — Ioan. 19. — Luc. 3. — Matth. 8. — Act. 10. — Matth. 10. — Luc. 12.

C. XII. [[147] Sed & de corona priùs dicam. Laurea iſta [148] Apollini vel Libero ſacrata eſt: illi vt [149] Deo telorum, [150] huic vt Deo triumphorum, ſic docet Claudius. [151] Quanquam ex myrto ait milites redimiri ſolere. Veneris enim myrtum matris Æneæ, non laurum, etiam amiculæ [152] Martis,

per

A per Iliam & Romulos Romani. Sed ego Venerem non credo ex bac parte cum Marte Romanam, quâ pellicis dolor est. [153] Quin & olea militiam coronari à Mineruа, [154] non solùm artium, sed armorum quoque dea: & pacem cum Neptuno iniisse, ex hac arbore coronatam. In his erit serti militaris superstitio vbique polluta, & polluens omnia, quæ iam polluantur & causis. [155] Ecce annua votorum nuncupatio quid videtur? Prima in principijs, secunda in Capirolijs. Accipe post loca, & verba, Hunc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse futurum. Cuius sententiæ vox est? vtique negationis. Etiamsi tacet illic Cbristianus ore, coronatus capite respondit. [156] Eadem laurea in Donatiui dispensatione denunciatur. Planè non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, vt argenteis Iudas. Hoc erit: Non potestis Deo seruire & mammonæ: mãmonæ manum tradere, & à Deo absistere. Hoc est reddere quæ sunt Cæsaris Cæsari, & quæ Dei Deo: nec hominem Deo reddere, & denarium Cæsari auferre. [157] Triumphi laurea folijs struitur. [158] hinc aduerbis [159] lemniscis, [160] inauratur lamnulis, vnguentis delibuitur à lacbrymis coniugum & matrum, fortassè quorundam & Christianorum: & [161] apud Barbaros enim Christus. Qui hanc portauerit in capite causam, nónne & ipse pugnauit? Est & [162] alia militia regiarum familiarum. [163] Nam & castrenses appellantur, [164] munificæ & ipsæ solennium Cæsareanorum. Sed & tu proinde miles ac seruus alterius es: & si duorum, Dei & Cæsaris, certè tunc non Cæsaris cùm te Deo debes, etiam in communibus credo potiori.

Matth. 26. *Matth. 6.* *Matth. 22.*

C.XIII.

{ [165] Coronant & publicos ordines laureis publicæ causæ: [166] Magistratus verò insuper aureis, vt Athenis, vt Romæ. [167] Præfetuntur etiam illis Hetruscæ. Hoc vocabulum est coronarum, quas gemmis & folijs ex auro quercinis ob Iouem insigneis, ad deducendas thensas cum

B palmatis togis sumunt. [168] Sunt & prouinciales aureæ, imaginum iam non virorum, capita maiora quærentes. Sed tui ordinis, & tui magistratus, & [169] ipsum Curiæ nomen, Ecclesia est Christi. [170] Illius es, conscriptus [171] in libris vitæ. Illic purpuræ tuæ, sanguis Domini: & clauus latus in cruce ipsius; illic [172] securis ad caudices arboris posita; illic virga ex radice Iesse. [173] Viderint & publici equi cum coronis suis Dominus tuus, vbi secundum scripturam Ierusalem ingredi voluit, nec asinum habuit priuatum. Isti in curribus, & isti in equis, [174] nos autem in nomine Domini Dei nostri inuocabimus. [175] Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Ioannis submouemur, nedum à suggestu. Coronatur & vulgus nunc ex [176] Principalium proprietatum exultatione, nunc ex Municipalium solennitatum proprietate: & est omnis publicæ lætitiæ luxuria captatrix. Sed tu peregrinus es mundi huius, ciuis supernæ Ierusalem. [177] Noster, inquit, municipatus in cœlis. Habes tuos census, tuos Fastos: nihil tibi cum gaudijs seculi; immò contrarium debes. Seculum enim gaudebit, vos verò lugebitis. Et puto, fœlices, ait, lugentes, non coronatos. [178] Coronant & nuptiæ sponsos: & [179] ideò non nubimus ethnicis, ne nos ad idololatriam vsque deducant, à qua apud illos nuptiæ incipiunt. [180] Habes legem à Patriarchis quidem, habes Apostolum in Domino nubere iubentem. [181] Coronat & libertas secularis. Sed tu iam redemptus es à Christo, & quidem magno. Seruum alienum, quomodo seculum manumittet? Et si libertas videtur, sed & seruitus videbatur. Omnia imaginaria in seculo, & nihil veri. Nam & tunc liber homini eras redemptus à Christo: & nunc seruus es Christi, licet manumissus ab homine. Si veram putes seculi libertatem, vt & coronam consignes, redisti in seruitutẽ hominis, quam putas libertatem: amisisti libertatem Christi, quam putas seruitutem. [182] Nunquid & A-

Philip. 4. *Apoc. 13.* *Matth. 27.* *Matth. 3.* *Isai. 11.* *Matth. 21.* *Psal. 19.* *Apoc. 18.* *Philip. 3.* *Ioan. 16.* *Matth. 5.* *Gen. 24.* *2. Cor. 7.* *Gal. 3.* *1. Cor. 7.*

C gonisticæ causæ disputabuntur, [183] quas statim tituli sui damnant, & sacras & funebres scilicet hoc enim superest vt Olympius Iupiter, & Nemæus Hercules, & [184] misellus Archemotus, & [185] Antinous infœlix in Christiano coronentur, vt ipse spectaculum fiat, quod spectare non debeat. Vniuersas (vt arbitror) causas enumeramus, nec vlla nobiscum est: omnes alienæ, propbanæ, illicitæ, [186] semel iam in sacramenti testatione cieratæ. Hæ enim erant pompæ diaboli & angelorum eius, officia seculi, honores, solẽnitates postulatrices, falsa vota, humana seruitia, laudes vanæ, glotiæ turpes: & in omnibus istis idololatria in solo quoque censu coronarum, quibus omnia ista redimita sunt. Præfabitur quidẽ Claudius etiam [187] cœlum syderibus apud Homeri carmina coronatum, certè à Deo, certè homini: igitur & homo ipse à Deo coronandus est. [188] Ceterùm à seculo coronãtur & lupanaria, & latrinæ & pistrina, & carcer, & [189] ludus, & ipsa [190] amphitheatra, & ipsa spoliaria, [191] ipsæque libitinæ. Quàm sacer sanctus, quámque bonestus ac mundus sit habitus iste, noli de vno poëtico cœlo, sed de totius mundi commercijs æstimare. [192] At enim Christianus nec ianuam suam laureis infamabit, si norit quantos Deos etiam bostijs diabolus affinxerit, Ianum à ianua, Limentinum à limine, Forculum & Cardam à foribus & cardinibus, & apud Græcos Thyræũ Apollinẽ, & Antelios dæmones.

C.XIIII.

[[193] Tanto abest vt capiti suo manus inferat idololatriæ, immò iam dixerim Christo, siquidẽ viri caput Christus est, tam liberum quàm & Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamẽto. Porrò & quod obnoxium est velamento caput fœminę, iam hoc ipso occupatum non vocat etiam obligamento. Habet humilitatis suæ sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo magis coronato: fortassè tunc illo coronato scandalizauerit. Quid enim est capiti fœminę corona, quam formę lena, quàm summa lasciuię nota, extrema negatio verecundiæ, conflatio illecebrę? Propterea nõ ornabitur operosiùs mulier ex [194] Apostoli prospectu, vt nec crinium artificio coronetur. Qui tamen & viri caput est, & fœminæ facies, vt Ecclesiæ Christus Iesus, quale, oro te, sertũ pro vtro-

1. Cor. 11. *1. Cor. 11.* *1. Tim. 2.* *Matth. 27.*

Isai. 52. Psal. 13. Matth. 27. Psal. 8. C. XV. Apocal. 2. & 3. 2. Timot. 4. Apocal. 6. Apoc. 10. Apoc. 4. Apoc. 14. Apocal. 1. Isai. 11.

que sexu subijt? ex spinis opinor & tribulis, in figuram delictorum, quæ nobis protulit terra carnis: abstulit autem virtus crucis, omnes aculeos mortis in Dominici capitis tolerantia obtundens. Certè præter figuram contumelia in promptu est, & turpitudo & dedecoratio, & his implexa sæuitia, quę tunc Domini tempora & fœdauerunt & lancinauerunt: vti tu nunc laurea & myrto, & olea, & illustriore quaque fronde, & quod magis vsui est, [195] centenarijs quoque rosis ex horto Midæ lectis, & vtrisque lilijs, & omnibus violis coroneris, etiam gemmis forsitan & auro: vt & illam Christi coronã æmuleris, quæ postea ei obuenit: quia & [196] fauos post fella gustauit; nec antè rex gloriæ à cœlestibus salutatus est, quàm rex Iudæorum proscriptus in crucem; minoratus primò à patre modicum quid citra angelos, & ita gloria & honore coronatus. Si ob hæc caput ei tuum debes, tale si potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit: aut nec floribus coroneris, si spinis non potes: quia non floribus potes. [[197] Serua Deo rem suam inattaminatam. Ille eam si volet, coronabit. Immò & vult. Denique inuitat: [198] Qui vicerit, inquit, dabo ei coronam vitæ. Esto & tu fidelis, ad mortem. Decerta & tu [199] bonum agonem, cuius coronam & Apostolus repositam sibi meritò confidit. Accipit & angelus victoriæ coronam procedens in candido equo, vt vinceret. Et alius Iridis ambitu ornatur cœlesti. [200] Protosedent & Presbyteri coronati: [201] eodémque auro & ipse Filius hominis supra nubem micat. Si tales imagines in visione, quales veritates in repræsentatione? Illas aspice, illas odorare. Quid caput [202] strophiolo aut dracontario damnas, diademati destinatum? [203] Nam & reges nos Deo & patri suo fecit Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? Habes florem ex virga Iesse, super quem tota diuini spiritus gratia requieuit, florem incorrptum, immarcessibilem, sempiternum: quem & [204] bonus miles eligendo, in cœlesti dignatione, ordinatione profecit. [205] Erubescite Romani commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed [206] ab aliquo Mithræ milite. Qui quum initiatur [207] in spelæo in castris verè tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam [208] quasi mimum martyrij, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obuia manu capite depellere, & in humerum si fortè transferre, dicens, Mithram esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur: id quod in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de Sacramento: statímque creditur Mithræ miles, si deiecerit coronam, si eam in Deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcircò quędam de diuinis affectantis, vt nos de suorum fide confundat & iudicet.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CORONA MILITIS.

1. De Corona Militis.] *Facit magnopere ad Libri huius totius intellectum, quod habet de* CORONIS *Plinius l. 21. c. 2. & 3. Tenuioribus (inquit) Veluntur antiqui,* strophia *appellantes: vnde nata* Strophiola. *Quin & vocabulum ipsum tardè communicatum est, inter sacra tantùm & bellicos honores* coronis *suum nomen vindicantibus. Cum verò è floribus fierent* serta, *à serendo, serieve appellabantur. Quod apud Græcos quoque non ita antiquitus placuit. Arborum enim ramis* coronari *in sacris certaminibus mos erat primùm, postea variari cœptum mistura versicolori florúmque inuicem odores coloresque accendere Sicyonij: Idque factum est post Olympiadem centesimam. Sic* coronis è floribus *receptis, paulò mox subiere quæ vocantur* Ægyptiæ, *ac deinde* Hybernæ, *cum terra flores negat, ramento è cornibus tincto. Paulatimque & Romæ subrepsit appellatio,* corollis *inter initia propter gracilitatem nominatis; mox &* corollarijs, *postquam è lamina ærea tenui inaurata aut inargentata dabantur. Crassus diues, primus* argento auróque *folia imitatus, Ludis suis* coronas *dedit. Accesseruntque &* lemnisci, *quos adijci ipsarum* coronarum *honos erat, propter* Hetruscas, *quibus iungi nisi* aurei *non debebãt. Puri diu fuere ij. Calare eos primus instituit P. Claudius Pulcher, bracteásque etiam* Philyræ *dedit. Deinde etiam huc pertinent quæ habet idem de* coronis militum, *lib. 16 ca. 4. Hinc (inquit)* ciuicæ coronæ, militum *virtutis insigne clariss. Cedunt his* murales vallarésque, & aureę, *quamquam pretio antecedentes. Cedunt &* rostratæ. *Item lib. 22. cap. 3.* Corona *quidem nulla fuit* graminea *nobilior in maiestate populi terrarum Principis, præmijs* gloriæ. Gemmatæ & aureæ, vallares, murales, rostratæ, ciuicæ, *triumphales post hanc fuere, suntque cunctæ magno interuallo magnâque differentia. Ceteras omnes, singuli & Duces ipsi Imperatorésque* militibus *aut aliquando Collegis dedere. Ceteras Imperatores,* gramineam *solam* Miles *Imperatori. Eadem vocatur* Obsidionalis.

Cap. 1.

2. Proximè facta est Liberalitas, &c.] *Caput hoc primum meritò inscribitur:* Libri de Corona Militis argumentum. *Atqui legunt quidem MS. 3. Vatic. codices:* Liberalitate; *verùm magis placet lectio Gorzensis codicis secundum Rhenanum* Liberalitas, *vt alludat Auctor ad Numismata, quæ etiamnunc exstant apud Goltzium & alios, in quibus ex vno latere inscribitur:* Imp. Cæs. L. Sept. Sev. Pert. Avg. *ex altero verò:* Liberalitas Avgg. SC. *hoc est Imperatori Cæsari Lucio Septimio Seuero Pertinaci Augusto; & : Liberalitas Augustorum, Senatusconsulto. Quam adeò rectè interpretatur Rhenanus de* Donatiuo *Militibus dato; nam eò alludens Auctor paulopòst dicit:* Donatiuum Christi in carcere exspectat. *de quo iterum latiùs infrà cap. 12. vbi loquitur de* Laurea in Donatiui dispensatione. *Eodem etiam alludit lib. de Præscript. adu. hæret. c. 2. his verbis:* Quis, *inquit*, miles ab infœderatis, ne dicam ab hostibus regibus, Donatiuum & stipendium captat, nisi planè desertor & transfuga, & rebellis?

3. præstantiss. Imperatorvm.] *Videlicet (vti & adnotauit Rhen.)* L. Sept. Seueri patris, & M. Aurel. Antonini Caracallæ filij, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieron. auctor est in Illustribus Ecclesiæ viris. *Porrò ornat eos honorifico epitheto, cum dicit* præstantissimorum. *Sanè etiam tum angustioribus rebus Christianis honorificentissimè locuti sunt de* Imperatoribus *veteres scriptores; vt cùm ad Scapulam Præsidem scribens Tertullianus:* Colimus ergo, *inquit*, & Imperatorem sic, quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominem à Deo secundum, & quicquid est, à Deo consecutum, solo Deo minorem. *At iam prouectioribus parcius loquuntur, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus & alij.*

4. Expun-

4. Expungebantur in castris milites Laureati.] *Ex supradictis num. 2. manifestum est rectè subaudiri à Rhenano:* Donatiuo. *Hoc est:* Donatiuum *promissum militibus sollemniter exsoluebatur, siue præstabatur. Indicauimus in scholijs librorum præcedentium, huius usum verbi declarantes, Metaphoram hinc deductam videri, quod in perscriptionibus siue libellis debita continentibus, eorum nomina quibus satisfactum est, punctis notentur. De quo vide supra libr. adu. Iud. cap. 4. num. 15. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* qui se duobus dominis seruire non posse præsumpserat. *nam si, vt antea, affirmatiue legeretur, magis conueniret coniectura nostra, & Latiny:* præsumpserant.

5. Vulgata iam & ista disciplina Christianorum, &c.] *Huc pertinet illud Apologetici cap. 42. Tom. 1.* Non emo capiti coronam, &c. *Et quod suprà lib. de Spect. cap. 12. dixit:* idololatria conspurcat de coronis profanis. *Item quod habet B. Iustinus Martyr Apolog. ad Antoninum. Sed neque vilissimis vinclis & florum* coronis *colimus, &c. Illud quoque B. Cyprian. lib. de Lapsis: Frons cum Dei signo pura diaboli* coronam *ferre non potuit. Denique Auctorem imitatus Minutius in Octauio (qui liber perperàm Arnobij Octauus liber à quibusdam appellatur) Sanè quod* caput non coronamus, *ignoscite. Auram bonis floris naribus ducere, non occipitio capillisue solemus haurire, &c. quæ infrà suo loco citabimus. Porro iterum legimus ex MS. 3. Vatic. quod habebant priores excusi, & Paternacensis ac Hirsaugiensis codices,* eludere eminus, infrendere cominus, *& deinde nunc primum:* in nostrum, *nempè militem.* Tribuno defertur, *id est: accusatur, pro eo quod ex Gorziensi substituerat Rhenanus:* eludere eminus, infrendere. Continuò murmur. Tribuno defertur. *Infinitiua autem verba:* designare, illudere, infrendere, *exponi debent pro Præterito imperfecto Indicatiui, id est: designabant, eludebant eminus, infrendebant cominus. Aut certè Verbum Cœperunt subaudiendum.*

6. Tribuno.] Tribunum Militum *intelligit, qui pro more habebat (iuxta quod Seuerus narrat in Vita S. Martini, adnotante etiam Rhenano) vt singulis ex ordine vocatis* Donatiuum *erogaret; quo pertinet illud:* & persona iam ex ordine accesserat.

7. O militem in Deo gloriosum.] *Alludit (inquit Rhenanus) ad illud Apostoli: Qui gloriatur, in Domino glorietur.*

8. Suffragia exinde.] *Nam (inquit idem) res in consultationem venerat, quid esset de eo faciendum.*

9. apud Acta.] Acta *(inquit Rhenan.) commentarij sunt, quos conficit Respublica. Hoc declarat Tertullianus lib. in Marc. 5. sic scribens:* Planè profiteri potest semetipsum quis. Verùm professio eius alterius auctoritate conficitur; alius scribit, alius subscribit, alius obsignat, alius Actis refert. *Ergo significat hic etiam rem istam in* Acta *relatam.*

10. grauissimas penulas.] Penula *(inquit idem) quæ & lacerna, vestimenti genus itinerarium & arcendæ pluuiæ accommodatum, apud veteres, teste Ælio Lampridio.*

11. reuelari auspicatus.] *Auspicari (eodem adnotante) vsurpat pro simpliciter incipere. Similiter dixit supra lib. de Patientia:* militiam ab impatientia auspicatam. *Accipitur autem propriè* reuelari, *pro detegi, tum hic, tum cap. 4. vbi legitur:* Susanna in iudicio reuelata.

12. speculatoriam morosissimam.] Caligam *militarem rectè interpretatur Rhenanus. Hinc &* militia caligata *apud Auctorem, lib. de Idolol. c. 19. num.* 147. *Alludit autem ad diuinam visionem, quæ Moysi apparuit.*

13. spe calceatus, de Euangelij paratura, &c.] *Paraphrasticos expressit quod est ad Ephes. 6.* calceati *pedes in præparationem* Euangelij; *item:* succinctus acutiore verbo Dei, *pro illo:* succincti *in veritate gladio spiritus, quod est* verbum Dei. *Et:* totus de Apostolo armatus, *alludens ad illud: Accipite totam armaturam Dei; saltem quemadmodum legit B. Cyprian. ad verbum ex Græco πανοπλίαν, sicuti etiam adnotauimus ad illam epist. 56. num. 30. Similiter etiam dixit lib. de Fuga in persecut. T. 5.* tam plenè ab Apostolo armatus.

14. Martyrij candida.] *Huc alludere videntur BB. Ambros. & August. in illo Cantico: Te Deum laudamus: te* Martyrum candidatus *laudat exercitus. B. Cyprian. alicubi Martyribus purpuream, Virginibus* candidam *coronam adscribere mauult.*

15. inter tot fratres commilitones.] *Ergo (vti rectè adnotauit Rhen.) & Christiani militabant. Hoc non mirum; nam ex militibus multi conuertebantur ad Christum, ceu de Diuo Martino legimus. Qui locus diligenter notandus contra eos, qui ex cap. 11. infra perperam colligunt nullam militiam Christianis licitam, atque adeò contra Erasmi librum de Bello.*

16. vt etiam Martyria recusare, &c.] *Pertinet hoc ad errorem Tertull. de quo latius l. de Fuga in persecut.*

17. Mussitant denique, &c.] Mussitant *(inquit idem) id est, occultè conqueruntur. Sic Hieronym. ad Ruffinum: Inquisita Latinum* mussitas, *& testudineo gradu moueri potius quàm incedis. Et ad Hedibiam: Et taciti me iure reprehendunt, quod audeam ad stirpem generis sui quippiam* mussitare. Periclitari *autem, id est in periculum vocari, tanquam eâ bona ac longa pace non sine vsuri ductilis.*

18. in pace leones, in prælio ceruos.] *Sapiunt hæc prouerbialem formulam, de quibus latius inter nostra Prolegomena.*

19. de quæstionibus confessionum.] *Loquitur (inquit idem) de* confessionibus *nominis Christiani. Sic adu. Praxeam:* Nisi spiritus Dei sit in nobis, qui & loquitur de nobis, quæ sunt confessionis. *Legimus autem cum Paternacensi, Hirsaugiensi, & 3. Vatic. MS. cod. iterum:* At nunc quatenus illud opponunt, *pro eo quod ex Gorziensi restituerat Rhenanus:* At nunc quia maximè, *eo magis quod sequatur.*

20. ipsius vel maximè exemplo.] *Subaudi (inquit idem)* Militis, *qui maluit exauctorari & supplicio addici, quàm coronam in capite gestare. Sensus istorum verborum est & ordo, Vt &* Christiani laureati, *id est quos laureã in capite ferre non pudet, &* quibus in solatium quæstio ista est, qui in defensione delicti contendunt, reuincantur, *ipsius vel maximè exemplo, hoc est ipsius militis de quo nunc loquimur.*

CAP. II.

21. Neminem dico fidelium coronam capite nosse, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd coronam capite nosse contra obseruationem Christianam, atque adeò delictum sit. *Atque de* Catechumenis *infrà Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hæres. de* Confessoribus *&* Martyribus *suprà, lib. ad Martyres num. 2.*

22. quod committitur in obseruationem.] *Accipitur hic* committi *pro delinquere, eadem significatione, qua Iureconsulti* in commissum cadere *dicunt: quo pertinet etiam titulus, De publicis vectigalibus &* commissis. *De alia significatione etiam Auctori visitata, vide suprà lib. ad Martyras num. 11.*

23. satis auctoratam] *Etiam hic alia significatione (qua in eodem lib. ad Mart. nu. 60.)* auctoratam *vocat auctoritate præditam & confirmatam, siue authenticam.*

24. nec in destructionem eius, sed in ædificationem.] *Alludit ad illud Apostoli 2. Cor. 13.* in ædificationem, non in destructionem.

25. & laudo fidem quæ antè credit obseruandum esse quàm didicit.] *Respicere videtur ad illud Isai. 7. iuxta 70. Nisi credideritis, non intelligetis, quemadmodum non semel citatur à B. Cyprian. Locus insignis contra eos qui fidem sensu aut scientia metiri volunt.*

26. Et facile est statim exigere: vbi scriptum est, &c.] *Locus alter adnotandus contra eos, qui nihil hodie volunt recipere, nisi quod scriptum est: contra quos pulcherrimè scribit Vincentius Lirinensis, lib. de Prophan. hæres. nouitate. Verùm eodem etiam pertinet integrum sequens caput.*

CAP. III.

27. Et quamdiu, &c.] *Inscriptionem capiti huic fecimus:* Quòd debeat recipi Traditio etiam non scripta. *In quo imitantur Auctorem non solùm BB. Basilius & Hieronymus locis infrà citatis, & Origenes homil. in Numeros, sed vel ipse etiam B. Cyprianus, quamtumuis alij pro se illum citent in con-*

tiarum, vti deduximus in Epist. eius 74. ad Pompeium, num. 7. Quo loco etiam videre est conformem Veterum tam ante quam post Tertullianum, de Traditionibus non scriptis consonantiam, quorum quosdam locos ad institutum nostrum propius accedentes infrà quoque citabimus. Vnde patet non aliud esse quàm calumniam, quod Magdenburgenses volunt hanc suam de Traditionibus non scriptis sententiam hausisse Tertullianum ex Montano, quum econtrario (teste Euseb. hist. Eccles. lib. 5. cap. 16.) primum Montanus legatur noua quadam ingessisse Traditioni contraria; maxime quum etiam lib. de Præscript. adu. hæres. Auctor Traditionum præscriptione vtatur: idque ante omnem hæresim, ad quam postquàm cœpit declinare, ipse etiam sicuti Montanus, consuetudines antiquas minoris cœpit æstimare, vti patet lib. seq. cap. 1. num. 2. & 3. Quæ adeò manifestis erroris conuincuntur infra, quum de singulis exemplis demonstrabimus, etiam ante Tertullianum & Montanum vsitatas fuisse, quas hoc capite recenset, ceremonias Ecclesiasticas. Certè de Traditionibus in genere apertiores sunt loci apud B. Irenæum lib. 3. cap. 1. 2. 3. & 4. qui Montanum præcessit; in quem pulcherrimè etiam & exactissimè commentatus est noster Feu-ardentius, quò, ne pluribus non sit opus, Lectorem remittimus.

28. per hanc lineam serram reciprocabimus.] Quæ hoc habet Prouerbij specimen, latiùs de eo inter nostra Prolegomena.

29. quæ præueniendo statum fecit?] Simili phrasi dixit l. 4. adu. Marc. statum scripti & voluntatis. Sed & Quintil. vsurpatur statum facere, l. 3. c. 6.

30. Denique vt à Baptismate ingrediar, &c.] Multa hic pulcrè Rhenanus de Baptismatis ceremonijs. Verùm ad Librum de Baptismo differimus; Magdenburgensibus verò, qui omnes has ceremonias hic enarratas Montanicas calumniantur, hoc vnum respondemus, dictum Librum conscriptum fuisse à Tertulliano ante omnem hæresim, quemadmodum ibi in Argumento latius; atque adeò quum eadem illic aut alijs certè libris eodem tempore conscriptis recenseantur ab Auctore planè constat, non à Montano, sed à primitiua Ecclesia profectas. Perinde est autem sive legas: per totam hebdomadam cum exc. siue hebdomadem cum 3. Vat. MS. cod.

31. Eucharistiæ Sacramentum.] De Eucharistia, quòd Sacramentum sit, etsi nemo est qui dubitet, ostendemus infra To. sequ. ad lib. 4. adu. Marc. ex definitione Sacramenti, quemadmodum ab Ecclesia peculiariter accipitur. Deinde huius Sacramenti, quatenus & sacrificium est, ceremonias (quas plerasque hic recenset Rhenanus) eo quod propriè magis eò pertinent, suprà recensuimus, & ex Tertulliani alijs locis comprobauimus libr. de Oratione num. 1. ordine quidem alio, sed magis congruenti.

32. & in tempore victus, &c.] Videtur ad locum hunc alludere B. Cyprianus Epist. 63. ad Cæcilium, sub finē, his verbis: At enim, inquit, non mane (quod hic dixit antelucanis cœtibus) sed post cœnam (idem esse videtur: in victus tempore) mixtum calicem obtulit Dominus. Numquid ergo Dominicum post cœnam celebrare debemus, vt sic mixtum calicem frequentandis Dominicis offeramus? Cui respondet: Christum offerre oportebat circa vesperam diei, &c. Nos autem resurrectionem Domini mane celebramus. Idem itaque est, ac si dicat: Christus præcepit in victus, id est cœnæ, tempore, Eucharistiæ Sacramentum sumi, & tamen nos etiam antelucanis cœtibus sumus, & ante omnem cibum (vti loquitur lib. 2. ad Vxorem suprà) illud gustamus. De quo vide plura initio Adnot. nostrarum in dictum lib. de Orat. & maximè in dictam epist. B. Cypr. num. 46.

33. & omnibus mandatum à Domino, &c.] Similiter hic, eo quod dicit: omnibus, correspondet quod subiungitur: nec de aliorum manu quàm præsidentium; ac si dicat: Etsi Christus instituens hoc Sacramentum, dixerit omnibus, Accipite & manducate: tamen non nisi de manu præsidentium sumimus. Locus alter, quo comprobatur, de modo sumendæ Eucharistiæ nihil certi præscriptum fuisse à Christo, iuxta illud B. August. epist. 129. ad Ianuar. Neque enim, inquit, præcepit Christus, quo deinceps ordine sumeretur hoc Sacramentum, vt Apostolis, per quos Ecclesias dispositurus erat, seruaret hunc locum. Nam si illud hoc monuisset (quod propriè ad id quod præcedit pertinet) vt post alios cibos semper sumeretur, credo quod cum morem nemo variasset. Proinde etiam ibi mandatum à Domino, non debet Mandare, accipi pro præcipere, sed propriè pro, agendum committere: qua significatione dixit etiam Auctor initio lib. 3. adu. Marc. quem numquam mandator designauit, id est (vti interpretatur etiam Rhenanus) qui aliquid agendum commiserit.

34. etiam antelucanis cœtibus.] Plinij Secundi hac de re epistolam ad Traianum, quam hic Rhenanus citat, reperire est apud ipsum quoque Tertullianum, ne hic prolixiores simus, Apolog. cap. 2. Atque adeò non potest istud ad nouam Montani institutionem pertinere, quemadmodum calumniantur Magdenburgenses, quum ab initio Ecclesiæ, immo ab Apostolis ipsis vsitati fuerint antelucani cœtus, quibus ieiuni communicabant fideles, vti modò dictum est.

35. nec de aliorum manu quàm præsidentium.] Ad eosdem pertinet quod priùs dixit, de Baptismo loquens: sub Antistitis manu; & illud (vti rectè adnotauit Rhenanus) Apolog. cap. 39. Præsident probati quique seniores. Loquitur autem non solum de Episcopo, sed & Presbyteris & Diaconis vtrobique, de quibus latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. cap. 41. Atqui etiam hanc traditionem Apostolicam fuisse, non Montanisticam, præterquàm quòd etiam agnoscant Magdenburgenses, confitentes (tum ex hoc loco, tum ex eo lib. de Cast. Tertull.) quod Ecclesiæ auctoritas differentiam constituerit inter Ordinem & plebem in administratione Sacramentorum. Certè (vt obuiemus Caluinistis id negantibus) ante omnem suspicionem hæreseos, libr. de Præscript. adu. hæres. iam dicto, hæreticis improperat Auctor: Nam & laicis sacerdotalia munera iniungunt. Deinde ijsdem penè verbis (quem adeò hic imitatus Auctor videtur) B. Iustinus Martyr 2. Apolog. ad Antoninum Pium: Præsidens verò, inquit, postquàm gratiarum actionem perfecit, & populus vniuersus apprecatione læta eam adprobauit, qui apud nos vocantur Diaconi atque Ministri, distribuunt vnicuique præsentium, vt participet eum in quo gratiæ actæ sunt, panem, vinum & aquam, & ad absentes perferunt. Porrò alimentum hoc apud nos vocatur Eucharistia, quod nulli alij participare licitum est, quàm veram esse doctrinam credenti, & lauacro propter remissionem peccatorum & regenerationem abluto, & ita vt Christus tradidit viuenti. Eodem pertinet quòd pœnitum scribat B. Cyprian. lib. de Lapsis, quendam: Qui maculatus (idololatria nempè) sacrificio à sacerdote celebrato, partem cum ceteris ausus est latenter accipere, sanctum enim Domini edere et contrectare non potuit; cinerem ferre se apertis manibus inuenit. Qui ijs verbis significant propterea institutum ab Ecclesia, non de aliorum quam Præsidentium manu sumere, ne indignis administretur Eucharistia, iuxta illud Apostoli (vbi iuxta B. Aug. morem communicandi huius Sacramenti præscripsit) 1. Cor. 11. Probet autem seipsum homo, & sic de pane illo edat, & de calice bibat.

36. Oblationes pro defunctis, &c.] Simile est illud lib. de Monog. infrà Tom. 5. Pro anima eius (nempè mariti) oret, & refrigerium interim adpostulet ei, & in prima resurrectione consortium; & offerat annuis diebus dormitionis eius. Item lib. de Exhort. ad castit. Etiam repete apud Deum, pro cuius spiritu postules, pro qua oblationes annuas reddas. Stabis ergo ad Deum cum tot vxoribus, quot illa oratione commemoras, & offeres pro duabus, & commemorabis illas duas per sacerdotem (quod adnotandum, vti constet Auctorē de oblationibus, quæ per sacerdotem Deo sacrificantur, etiam hic loqui) de monogamia, ob pristinum de virginitate sancitum, circundatum virginibus & vniuiris, & ascendet sacrificium tuum libera fronte. Vnde (vel teste etiam Rhen.) Anniuersariorum cum eleemosynis origo, quæ apud nos perpetuo instituuntur. Sed respondent Magdenburgenses, has oblationes pro defunctis originem habere à Montano. Quibus imprimis oppono consuetudines seu obseruationes Ecclesiasticas hic præmissas, quas penè omnes pro legitimas agnos-

agnoscunt (vt. suo loco latius) de Baptismate & de Sacramento Eucharistiæ, & eis quæ subsequuntur de ieiunio vetito in die Dominico, ac a die Paschæ in Pentecosten; denique & de signaculo crucis qua frontem terimus. Quidni ergo etiam agnoscant oblationes annuas pro defunctis, & pro Natalitijs? Verùm familiare est illis, quod de reliquis hæreticis profitetur Auctor lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequent. Ista hæresis non recipit quasdam scripturas (addere licet ad institutum & traditiones) & si quas recipit, adiectionibus & detractionibus ad dispositionem instituti sui interuertit; & si recipit, non recipit integras. At (vt ibidem mox subiungit) vbi apparuerit veritas disciplinæ & fidei Christianæ, illic erit veritas & scripturarum, & expositionum, & traditionum Christianarum, &c. Ex quo recta consequentia constabit, hanc esse Traditionem legitimam, si ab Apostolis ipsis profectam ostenderimus. Huc pertinet imprimis quod disertis verbis Patres veteres adtestantur, commemorationem defunctorum in sacrificio, Apostolicam esse, quemadmodum videre est Leiturgicon nostrorum Latinorum Tom. 1. pag. 77. 78. & 79. Est enim eiusdem rationis, commemorationem defunctorum in Missa facere, & Oblationes pro defunctis facere. Quid? quod etiam id Apostolum Petrum præcepisse locuples testis B. Clemens Papa I. Epist. 1. vt celebrentur exequiæ mortuorum hymnis, precibus, & Lectionibus sacris. Deinde etiam Leiturgiam pro defunctis reperire est, tum apud eundem Clementem, Constitutionum Apostolicarum lib. 8. tum apud Dionysium Areopagitam sub finem lib. de Hierarch. Eccles. Quam adeò latè contra Magdenburgenses vindicat Franciscus Turrianus lib. 5. Defensionum pro Canonibus Apostolorum & Epistolis primorum Pontificum, & Commentarijs suis in dictas Constitutiones Apostolicas, vt pluribus non sit opus. Duos dumtaxat locos cariores ex illo, (à Garetio non visos in libro suo quem scripsit: Mortuos iuuari viuorum precibus) Lectori hic indicabimus. Alter est Eusebij Alexandrini hom. εἰς τὴν κυριακήν. Memento (inquit) in oblatione (Græcè προσκομιδῇ) etiam eorum qui iam de vita decesserunt, προσαπελθόντων, parentum ac fratrum; hoc si feceris, magnam eis requiem præbes. Alter Ephrem Syri, in Sermone de sua morte, vbi ex illa Iudæorum consuetudine, de qua Apostolus 1. Cor. 15. Vt quid baptizantur pro mortuis? infert, multo magis posse sacerdotes noui Testamenti ἐν προσφοραῖς λατρειῶν, id est oblationibus & precibus, debitum mortuorũ dissoluere. His adde B. Cypriani locum epist. 66. qui tam suo quam Concilij Carthaginiensis nomine, scribens ad Episcopos Antecessores, refert statutum, vt siquis frater clericum tutorem nominasset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione eius celebraretur. Vbi vide Adnotat. nostras num. 13. Iam verò defunctorum Anniuersarijs, pro quo dixit Auctor oblationes defunctorum annua die fieri, videre est B. Ambrosium de Obitu fratris, Orat. 2. Vbi etiam de die depositionis defuncti, tertio, trigesimo, & quadragesimo, Orat. de obitu Theodosij.

37. pro Natalitijs annua die.] Hallucinari hic grauiter Rhenanum, quòd locum hunc intelligit de Natalitijs cuiusque, more ethnicorum, qui natalem diem, quo quis natus erat, geniali lætitia celebrabant. quin potius intelligendum de Natalitijs Martyrum (quæ ipse partim hic, partim suprà lib. ad Marc. nu. 22. agnoscit) latissime deduximus in epist. B. Cypriani 34. num. 13. ad illud: quoties martyrum passiones & dies anniuersaria commemoratione celebramus. Quum citentur autem à nobis loco citato de Festis Natalitijs martyrum multo antiquiores Tertulliano, Smyrnensis in pass. B. Polycarpi, & dictus Clemens Papa 1. certè constat (vt omittam Martyrologiorum ad eam rem per eundem Clementem institutionem, quæ Fastos Ecclesiæ infrà vocat Auctor cap. 13) non à Montano primùm ortas oblationes in Natalitijs, quemadmodum calumniantur Magdenburgenses. Quibus hic licet addere testimonium citatum in nostris Leiturgicis pag. 476. B. Hieron. lib. 2. in epist. ad Galat. cap. 4. super, Dies obseruatis; vbi pulchrè eum locum explicat aduersus nostri seculi Aristarchos, qui approbat etiam conuentum ad sacrificia Festis diebus Martyrum. Omitto Origenem de celebrando Natali SS. Innocentium, & Præfationes & Collectas in Festis complurium Sanctorum Martyrum eorundem, quas reperire est vbi supra, in Missa Ambrosiana: item BB. Augustin. & eiusdem ac Chrysostomi, Ephrem, Athanasij, aliorumque Veterum Homelias, Tractatus & Sermones, qui passim exstant in Sanctorum Natalitijs. Addam dumtaxat dictis Eusebij Alexandrini alterum testimonium ex homil. eius de Sanctis colendis, citatum ab eodem Turriano, vbi idem argumentum tractat supradicti operis lib. 5. cap. 17. Ob hanc igitur caussam præcepit nobis memorias Sanctorum, Græcè τὰς ἁγίων μνείας, vt acceptis hymnis, & auditis laudibus, benignum Deum exorent, vt preces nostras caducas admittant.

38. Die Dominico ieiunium nefas ducimus, &c.] Integrum hunc locum Tertulliani B. Hieronym. adu. Luciferianos (vti etiam ante me adnotauit Rhenanus) videtur æmulatus, his quidem verbis: Nam & multa alia, quæ per traditionem, inquit, in Ecclesijs obseruantur, auctoritatem sibi scriptæ legis vsurpauerunt, velut in lauacro ter caput mergitare, deinde egressos, lactis & mellis prægustare concordiam, ad infantiæ significationem; die Dominico, & per omnem Pentecosten, nec de geniculis adorare, & ieiunium soluere, multáque alia quæ scripta non sunt, rationabilis sibi obseruatio vindicauit. Item quod ad ieiunium attinet, idem lib. adu. Montanum: Non quo, inquit, & per totum annum, excepta Pentecoste (id est, vti Auctor: à die Paschæ in Pentecosten) ieiunare non liceat. Qui & dictæ Traditionis rationem reddit Proleg. Comment. in Epist. ad Ephesios: Pentecosten, inquit, tempus lætitiæ atque victoriæ, quo non genua flectitur, nec incuruamur, sed cum Domino ad cœlorum alta sustollimur. Cui non absimiliter B. August. epist. 119. ad Ianuar. c. 15. Propter hoc, inquit, ieiunia relaxamus, & stantes oramus, quòd est signum resurrectionis. Vnde etiam omnibus diebus Dominicis ad altare id obseruatur. & cap. 17. Vt autem stantes in illis diebus & omnibus Dominicis oremus, vtrum vbique seruetur, ignoro; tamen quid in eo sequatur Ecclesia, dixi, vt potui; & arbitror esse manifestum. Et latius paulò B. Maximus Taurinensis Episcopus, hom. 1. de Pentecoste; ac Isidorus lib. 1. Offic. Eccles. c. 33. denique Hrabanus noster lib. 2. de Instit. Cleric. c. 42. Quid? quod & Nicenis Concilij can. 20. idipsum iam ante hos tres Patres constitutum est, quòd hanc Traditionem non mandasset obseruari, si à Montano profecta esset. Cum certe contrarium probatur de genuflexione ex B. Iustino Martyre, Respons. ad Orthod. c. 115. & de ieiunio, ex c. 94. Can. Apostol. Porrò de die Dominico vide Adnot. nostras in Tertull. Apolog. c. 16. n. 246. & in epist. B. Cyprian. 33. n. 7. De eodem, & Pentecoste, id est tempore à die Paschæ in Pentecosten, lib. de Idolol. suprà cap. 14. num. 109. & 110. E quibus quum constet & Dominicum diem, & Pascha, & Pentecosten, ab Apostolis instituta, non possunt non & hos dies Festos adprobare, non Magdenburgenses modò, sed & Caluini asseclæ, & Aristarchi huius temporis omnes. De Paschæ denique sollemnibus suprà latius l. 2. ad Vxorem.

39. Calicis aut panis etiam nostri.] Quod addit: etiam nostri, facit ad distinctionem Eucharistiæ Sacramenti, in quo non panis & calix communes proponuntur, sed ipsum corpus & sanguis Christi, quæ in terram decuti nefas esset. Locus adeò faciens ad veritatem corporis & sanguinis Christi in Eucharistia, de qua latius suprà l. de Orat. cap. 6. nu. 23. & infra lib. 4. adu. Marc.

40. Ad omnem progressum, &c. frontem crucis signaculo terimus.] Locus maxime insignis de vsu signaculi crucis apud Christianos antiquissimo, quem adeò omittere maluerunt Magdenburgenses quàm recensere, dumtaxat negantes ea ætate in Baptismo adhibitum fuisse signum crucis. Verum non solum Patres posteriores, sed etiam ante Tertullianum B. Iustinum Martyrem id agnouisse ostendimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. epist. 56. num. 31. Etsi enim vbi de Baptismo agit, expressè non meminerit, certè eadem Apologia dicit nihil sine hac figura crucis administrari. Cui adde B. Dionysium Areopagitam lib. de Eccles. Hierarch. qui crucis signaculi vsum in Baptismo, & consecratione Chrismatis, toties nominatim recenset. BB. Ignatij quoque & Martialis testimonia, etiam Origenis apud Euseb. li. 6. c. 43. quæ breuitatis gratia omitto; quare calumniantur,

dum ad Montani ceremonias id referrunt. Certè morem, quo crucis signaculo frontem terimus ad omnem progressum, ad omnem promotum (vbi promotus, sicuti & calceatus, iuxta quartam inflexionem, pro calceatione capi adnotauit Rhenanus) ad omnem aditum & exitum, ad vestitum & calceatum, ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad sedilia, ad cubilia, quacumque nos conuersatio exercet: Magdenburgenses quam ipsi vtantur cum ceteris Lutheranis, non diffitentur antiquissimum. Eundem interim (contra Caluinistas) etiam omnibus Veteribus vsitatum fuisse comprobauimus ex alijs in B. Cyprian. Adnotat. nostris in epist. 63. num. 39. & lib. 3. Test. ad Quirin. c. 22. n. 105. Quibus si addidero alios locos Tertulliani, finem fecerim. Est alter supra lib. aduers. Iud. Tom. 2. cap. 11. vbi postquam de signo Tau adduxit scripturam Ezech. 9. addit: Huius autem signi sacramentum varijs modis prædicatũ est. Quod ipsum explicat lib. 3. adu. Marc. Ipsa est enim littera Tau, nostra autem T. species crucis, quam portendebat futuram in frontibus nostris apud veram & catholicã Ierusalem. Denique adhuc apertius l. 2. ad Vxorem: Latebis ne (inquit) tu, cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas?

Cap. IIII.

41. Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules, &c.] Quum caput hoc eiusdem sit argumenti cum præcedenti, titulo nouo non est opus. Atqui contra calumnias Magdenburgensium has Traditiones à Montano, originem sumpsisse taliuanimantium, vel iste locus imprimis satis, quod addat Auctor: Traditio tibi prætendetur auctrix, consuetudo confirmatrix, & fides obseruatrix. Si enim noua essent Montani institutiones, iam in consuetudinem non abijssent, & proinde nec Traditiones dicerentur. Nam, vti loquitur c. præced. consuetudo sine dubio de traditione manauit. Quomodo enim vsurpari quid potest, si traditum priùs non est? Legunt autem MS. 3 Vatic. & fidei confirmatrix, pro: fides, sed non placet; nam tria membra fecisse Auctorem patet ex eo, quod mox etiam illa à se inuicem distinguit, cum subdit: traditioni, consuetudini, fidei. Porro (inquit Rhenanus) in volumine Decretorum, quod Burchardus Vvormatiensis Episcopus ante Gratianum congessit, reperi caput quoddam sub Basilij nomine (nempe libro de Spiritusancto) cum hoc Tertulliani loco consentiens. Id est quinto libro, qui de Vniuersali Ecclesia inscribitur CCXIII. Sic autem habet: Ecclesiasticarum (inquit) institutionum quasdam scriptas, quasdam vero Apostolica auctoritate Traditiones, per successiones, in ministerio confirmatas accepimus. Quibus par virtus, & idem vtrisque pietatis affectus quin sit, quotus quisque vel aliquantum sacrarum expertus scripturarum hæsitauerit? Si enim aduentauerit consuetudines Ecclesiæ, non scripticeas (opinior legendum, non scriptas) a Patribus traditas nihil æstimare, quantum religio detrimenti latura sit, dispicientibus liquidò constabit. Quæ enim, vt iam inde ordiamur, scriptura salutifera crucis signaculo fideles docuit insigniri? Quæ multifariam digesta super panem & calicem prolixæ orationis & consecrationis verba commendauit? Nam non modò quod in Euangelio continetur, vel Apostolo, in Secretis dicimus sed & alia complura adijcimus, magnam quasi vim consummandis accommodantia mysterijs. Quæ Orientem versus nos orare litterarum forma præstituit? Benedicimus fontem Baptismatis, oleum vnctionis. Huc accedit quòd ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, verbis abrenunciare satanæ & angelis eius informamur. Vnde & hæc & alia in hunc modum non pauca, nisi quia tacita ac mystica traditione a Patribus Ecclesiastico more, reuerentiæ diligentia, sunt in mysterijs obseruata silentio, quam publicata scripto? Hactenus ille. Porro non me fugit idem caput a Gratiano receptum esse distinct. xi. Verum quia mendosissimè legitur in vulgatis Decretorum codicibus, indubie studio deprauatum ac mutatum, volui sinceram lectionem hic proponere. Itaque per Christum te rogo, Lector, vt cum excusis libris conferas. Videbis quàm corrupte multa apud Gratianum legantur. Quasi enim parum fuisset præter innumeras clausulas vitiatas, pro aduentauerit scribere, attenderimus, pro multifariam, trifariam, pro accommodantia, commendantia; ausus est tandem deprauator, quicunque ille fuit, quod erat: Huc accedit quod ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, sic immutare: Huc accedit quòd ter oleo immergimus quos baptizamus: propterea quòd pro trina illa Veterum mersione, cuius Tertullianus quoque meminit, Ecclesia simplam induxerit: & rectè quidem, ne videamur apud eos, qui tertio mergunt, hæreticorum probare assertionem, dum sequimur morem, quemadmodum ad Leandrum Episcopum scribit Gregorius Pontifex. Attende quantum sibi quidam permittant in inuertendis Veterum scriptis, cùm tamen vnusquisque liber non aliter sit legendus, quàm ab ipso Auctore est suo seculo proditus. Quis verò non rideat Gratiani glossematarium, deprauatas hoc loco dictiones & sententias insulsè exponentem? Hæc Rhenanus, haud immeritò de corruptissimo Gratiani Decreto: quare summoperè desideratur ab omnibus noua, quam adornari iussit Sanctiss. Dn. noster Gregorius Papa xiij. eiusdem recognitio. Porrò addit ibidem Rhenanus: De ceremonijs & Ecclesiasticis quibusdam ordinationibus post primordia nascentis Christianismi institutis absque scriptura hauddubiè, meminit & Hrabanus Maurus in Epistola quadam ad Regenbaldum, quemadmodum citat idem Burchardus sexto libro, qui est de Sacramentis, in hæc verba: Igitur, vt B. Ambrosius testatur, postquam omnibus locis Ecclesiæ sunt constitutæ, & officia ordinata, est aliter composita res quàm cœperat. Primùm enim omnes docebant, & omnes baptizabant, quibuscumque diebus & temporibus fuisset occasio. Nec enim Philippus tempus quæsiuit aut diem quo Eunuchum baptizaret, neque ieiunium interposuit. Neque Paulus & Silas tempus distulerunt, quo custodem carceris baptizarent cum omnibus eius. Neque Petrus clericos habuit, aut diem quæsiuit, quando Cornelium cum omni domo sua baptizauit. Nec ipse, sed iussit fratribus, qui cum illo erant apud Cornelium in Ioppe. Adhuc enim præter septem diaconos nullus fuerat ordinatus. Vt ergo cresceret plebs & multiplicaretur, omnibus inter initia concessum est & Euangelizare, & baptizare, & scripturas in Ecclesia explanare. At vbi omnia loca circumplexa est Ecclesia, conuenticula constituta sunt, & rectores, & cetera officia in Ecclesia sunt ordinata, vt nullus de clero auderet, qui ordinatus non esset, quod sciret non sibi creditum vel concessum. Et cœpit alio ordine & prouidentia gubernari Ecclesia, in qua si omnes eadem possent, irrationale esset, & vulgaris res & vilissima videretur. Hinc est ergo vnde nunc neque Diaconi in populo prædicant, neque cetero vel laico baptizant, neque quocumque die credentes tinguntur nisi ægri. Ideo non per omnia conueniunt scripta Apostoli, ordinationi quæ nunc in Ecclesia est: quia hæc inter initia sunt scripta. Nam & Timotheum Apostolum à se creatum, Episcopum vocat, quia primi Presbyteri Episcopi appellabantur, vt recedente eo sequens ei succederet. Denique apud Ægyptum Presbyteri consignant, si præsens non sit Episcopus. Sed quia cœperunt sequentes Presbyteri indigni inueniri ad primatus tenendos, immutata est ratio, prospiciente concilio, vt non ordo, sed meritum crearet Episcopum, multorum sacerdotum iudicio constitutum, ne indignus temerè vsurparet & esset multis scandalum. Hæc Hrabanus noster.

42. Apud Iudæos tam sollemne est, &c.] De velandis fœminis omnibus cuiuscunque generis, ordinis, conditionis, dignitatis, ætatis, ex Apostolo, extat integer liber Auctoris, quem suspicor hoc posteriorem, eo quòd hic subdat: Quæro legem, Apostolum differo. nam illic id potissimum probat auctoritate Apostoli Pauli 1. Corin. 11. Vbi etiam adfert Rebeccæ exemplum c. 11. Legimus autem ex 3. MS. Nec antequam cognouerint sponsos, pro: cognouerunt.

43. Si & Susanna in iudicio reuelata, argumentum velatæ præstat.] Paraphrasticos explicat quod legitur Danielis 13. At iniqui iusserunt discooperiri eam; erat enim cooperta. Atqui vel hinc comprobatur auctoritas huius historiæ de Susanna, quamquam Græcè duntaxat legatur. Sed & a B. Cypriano citata est epist. 40. & lib. de Bono pudicit. item ab Origene lib. de singularitate Clericorum, qui & librum integrum de eius auctoritate contra Africanum scripsit. Ab alijs quoque Veteribus, quemadmodum adnotauimus ad librum eiusdem de Orat. Domin. n. 59. Quibus adde, quod à Theodotione Ephesio Græcè ea descripta sit ex exemplari Græco, quod fortassis ad manum non esset Hebræum,

atque

atque adeò etiamnum in exemplaribus Græcis primo loco collocetur, eo quòd Daniele adhuc puero contigerit: quem ordinem etiam non nouum esse patet ex Synopsi scripturarum B. Athanasij, vbi notitiam Prophetiæ Danielis ab hac historia recenset: καὶ ἦν ἀνὴρ οἰκῶν ἐν Βαβυλῶνι, quemadmodum ante me quoque adnotauit eruditiss. vir Sixtus Senensis, Biblioth. sanctæ l. 1. Qui etiam lib. 8. hæres. 6. latiss. omnia in contrarium argumenta dissoluit, quam adscribit Anabaptistis, de Manichæorum fontibus haustam; & inter ceteros etiam B. Ignatium citat epist. ad Magnesianos, Meminerunt præterea eiusdem historiæ BB. Irenæus lib. 4. cap. 44. Dionys. Areopag. cap. 7. de Diuin. nom. & alij post B. Hieronym. Patres omnes.

44. in stadio mariti.] Similiter lib. ad Martyr. c. 2. stadia opaca aut porticus, dixit. Accipit autem (adnotante Rhenano) stadij nomine, hypæthrum, hoc est subdiualem ambulationem, quã & xystum nuncupat Vitruuius, quemadmodum ibi latiùs diximus Adnotat. nostris nu. 28. Græcè est apud Danielem παράδεισος, quod Latinum vulgatus interpres Pomarium vertit, & alij Hortum. Xenophonti quoque Viridarium significat.

45. posse etiam non scriptam traditionem.] Cum Tertulliano (inquit Rhenanus) mire faciunt ea quæ D. Hieron. ad Lucinium scribit, qui quæsierat de Sabbato, vtrum ieiunandum esset: & de Eucharistia, an accipienda quotidie. Nec verò solum Tertulliano consentiunt, verùm etiam ad sedandos horum temporum tumultus nonnihil conducunt. Sic autem eius verba habent: Sed ego illud te breuiter admonendum puto, traditiones Ecclesiasticas, præsertim quæ fidei non officiant, ita obseruandas, vt à maioribus traditæ sunt: Nec aliorum consuetudinem aliorum contrario more subuerti. Atque vtinam omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Apostolum Paulum, & cum eo credentes fecisse legimus; nec tamen Manichææ hæreseos accusandi sunt, cùm carnalis cibus præferri non debuerit spiritali, Eucharistiam quoque absque condemnatione nostri, & pungente conscientia, semper accipere, & Psalmistam audire docentem: Gustate & videte, quoniam suauis est Dominus; & cum eo canere: Eructauit cor meum verbum bonum. Nec hoc dico, quòd Dominicis diebus ieiunandum putem, & contextas sexaginta diebus ferias auferam, sed vnaquæque prouincia abundet in sensu suo, & præcepta maiorum leges Apostolicas arbitretur.

46. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit Lex, &c.] Locum hunc transcripsit integrum B. Isidorus (quemadmodum primus mihi indicauit Latinius) Etym. lib. 5. c. 3. & ex illo Gratianus Decret. dist. 1. c. Consuetudo, præterquam quòd legant: dumtaxat quod religioni congruat, quod disciplinæ conueniat, pro eo quod nos: quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat. Extant vero etiam in iure ciuili leges de Consuetudinibus.

47. An non putas omni fideli licere, &c.] Verba hæc omissa sunt à B. Isidoro, aut quòd ad institutum consuetudinis non facerent, aut quòd etiam ipse indicaret sanè locum hunc intelligendum, quum alioqui sibi contrariari videretur Auctor: neque enim etiam de iure ciuili particulari personæ licet aliquid nouum concipere & statuere, quod postea pro consuetudine habeatur. Aut certò inter errores eius reponendum, de quibus inter nostra Prolegomena.

48. Siquid ignoratis, Deus vobis reuelabit.] Noua est lectio: Siquid ignoratis, & differens etiam ab eo quod Græcè est: εἴ τι ἑτέρως φρονεῖτε, quod rectè vertitur à nostro interprete: siquid aliter sapitis. At rectè legit: reuelabit, cum codicibus Apostoli emendatioribus, pro eo quod vulgati: reuelauit. nam Græcè est: ἀποκαλύψει.

49. sed & ipse spiritum Dei habens deductorem omnis veritatis.] Etiam hinc colligere est; scriptum hunc librum ante illum de Veland. virginib. nam ibi in solo Montano agnoscit completum illud Ioan. 16. Quum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem: hic verò in Apostolo Paulo eundem spiritum Dei agnoscit. Ita miser paulatim ex vno errore in alium, ac demum in hæresin lapsus est, de quo latius in vita Auctoris. Placet autem quòd Rhenanus censuit legendum: consilium & edictum eius, eò quòd præcesserit: & quædam edicere.

CAP. V.

50. Sed cur maior exigitur, &c.] Caput hoc inscripsimus: Quòd natura ipsi præscribat coronam ex floribus, capiti non conuenire.

51. qui figurauit hominem.] Quòd hic: figurauit, vertit lib. de Resurr. carnis: finxit, & lib. 1. adu. Marc. fecit. B. autem Cypr. Epist. 74. ad Pompeium: plasmauit, noster interpres Gen. 1. creauit, Gen. 2. formauit. Latinus denique 70 interpres, modo: fecit, modo: formauit. Græcè priori loco est: ἐποίησε, posteriori: ἔπλασεν.

52. Auditum in auribus fodit, &c.] Pulcra est circumscriptio ex ipsis organis membrorum quinque sensuum hominis.

53. substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores.] Facit ad loci huius intellectum quod suprà n. 1. de coronis, seu sertis è floribus, ex Plinio allegauimus.

54. & inserti & innexi, & in filo, & in scirpo.] Duo genera sertorum significat, quorum altero flores scirpo inserti, altero filo erant innexi.

55. Coronam si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorum.] Hinc confirmatur mea in Plinium ibidem castigatio; qua censui suprà legendum: Cùm verò fierent è floribus serta, à serendo, seriéve appellabantur, pro eo quod corrupt. legebatur: seruiæ. maximè quod Varro de ling. Latin. l. 5. serta à serie deriuet: præsertim quum fateatur Turnebus legi in Vieto & fugientibus libris: seriuæ, pro quo ipse putat legendum: satiuæ. sed illud puto magis germanum. Atque illud: si tanta innocentia est, rectè interpretatur Rhenan. si flores tam sint innoxij & salubres.

CAP. VI.

56. Quæres igitur Dei legem, habens, &c.] Inscribimus hoc caput: Quòd natura legis Dei auctoritatem obtineat. Cui simile est illud l. 5. adu. Marc. Tom. sequ. ipsa natura quæ legis est instar ignorantibus legem. vbi explicat eandem scripturam Apostoli Rom. 2. Natura faciunt quæ sunt legis, pro quo noster interpres: naturaliter.

57. Sed & in priore Epistolæ.] Sic lego ex MS. cod. 1. Vat. Et verò necessariò ita legendum, vt subintelligatur: parte, seu capite: quum præmiserit: ad Romanos, vna vero dumtaxat sit Apostoli ad Romanos Epistola. Addit interim ibi Auctori conditionis, quod non est apud Apostolum.

58. Deum appellantes Deorum.] De naturali hac Dei cognitione latius suprà T. 1. lib. de Test. Animæ, c. 2. præsertim de talibus vocibus etiam Ethnicorum, Deus bone, Deus iudicabit, quibus & bonum & iudicem Deum confitentur. De appellatione item, Deum Deorum infrà T. sequ. l. 1. adu. Marc.

59. conditioni.] Conditio & paulo antè, & mox ibi, vniuersam conditionem, item paulo post: infamata conditio est, rectè adnotauit Rhenan. accipi pro rebus creatis seu creatione; nam etiam alibi id Auctori frequens est. Sic lib. de Resur. carn. homini addicta conditione; & iterum: ipsam conditionem colentes aduersus conditorem. Atque legunt quidem 2. MS. Vatic. cod. certis vsibus hominum mancipatam. sed placet magis Tertullianica phrasis: homini mancipatam.

60. succidisse.] Id vsurpat (inquit Rhenan.) vt in aliis libris sæpenumerò, pro: succubuisse, vel: subiectum esse, vti transtulit noster interpres Rom. 8. Legimus autem paulo pòst iterum ex 3. MS. Vatic. cod. Paterniacensi, ac Hirsaugiensi: quæ natura quidem, Dei omnia sentiunt. nam: Dei, sustulerat Rhenanus.

61. Sed & huic materiæ, &c.] Alludit haud dubie ad librum Spectaculorum, non modò Latino, sed & Græco stylo à se scriptum.

CAP. VII.

62. Proinde coronarij isti agnoscant, &c.] Titulum huic capiti damus: Quòd vel ex origine Idololatrica, reliquarum coronarum eas interdictas constet.

63. Laurea militaris.] Ita circumscribit ad distinctionem aliarum laurearum coronarum, de quibus infrà cap. 12.

64. Si fuerit aliqua Pandora, &c.] Πανδώρα ab omnibus (inquit Rhenan.) omnium Deorum donis nomen habet; ad quod alludit hic Tertullianus, cui hoc peculiare est, quod à Charitibus capite eius coronatum dicit. Atqui: primam fœminarum non modo Hesiodus memorat, qui libro qui inscribitur: Opera & dies, latè eius ortum describit, sed etiam Pausanias in Atticis. Vide Palephatum lib. Incredibilium. Similiter autem inter ea quæ mulcis constructa sunt, Pandoram Hesiodi, recenset Auctor infra Tom. sequent. l. adu. Valent. imitatus Iren. l. 2. cap. 19.

65. Nobis verò Moyses Propheticus, non Poëticus pastor.] Mosen pastorem fuisse (inquit Rhenan.) indicant Exodi verba c. 4. Moyses autem pascebat oues Ietro soceri sui sacerdotis Madian. Cúmque minasset gregem ad interiora deserti, venit ad montem Dei Oreb. Porrò per Poeticum pastorem intelligit Hesiodum, qui ad Heliconem paternarum ouium custodem agens, cùm Musas conspexisset, & ab eis ad Hippocrenen, id est Caballinum fontem deductus fuisset, statim excellentissimus Poeta factus est. Vnde illud Ouid.

Non mihi sunt visæ Clio Cliúsve sorores,
Seruanti pecudes vallibus Ascra tuis.

Adnotauit idem: ceteros, Gentiles intelligi paulo pòst.

66. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum.] Pherecydes (quantum colligo) Syrius citatur ab Auctore, cuius Theogoniam 10. libris descriptam citat Clemens Alexandrinus 5. Stromatum, scribens eum fuisse obscurum & ænigmaticum. De quo latius infra lib. de Anima, sequ. Tomo.

67. Iouem Diodorus, &c.] Rerum (inquit Rhenanus) forsan antiquarum lib. 3. c. 5. Nam illic Iouis & Titanum certamen descripsit. Hic autem variam historiam libris 40. conscripsit, quam Bibliothecam nominat. Floruit Augusti temporibus: 30. annis Asiam & Europam peragrauit. de quo Iustinus Martyr & Eusebius plura. Vide Adn. nostras ad cap. Apolog. 10. num. 154.

68. Dat & Priapo tænias idem.] Ταινίαι (inquit Rhenan.) vittæ sunt & ligamenta capitis. Quod ad verbum habet ex B. Hier. inc. 4. Isai. Auctor hic abutitur ea voce, pro serta adinstar vittarum. Citat autem & istud ex Diodoro. Coronabatur autem Priapus (si Gyrald. creditur) ex iis quæ hortensia erant.

69. & Ariadnæ sertum, &c. post & sydus.] Cum Hirsaugiensi (inquit Rhenanus, cui adsicio etiam 3. MS. Vat.) codice consentiente & Gorziensi, quemadmodum docet collatio, habet Thesidus. Pro quo corrupto vocabulo, meum secutus iudicium, posui in contextu: post & sidus. Nam qui de signis cælestibus apud nos scripsere, Iul. Hyginus, & innominatus Interpres fragmenti Phænomenon Arati, citant Auctorem qui Cretica prodiderit, referentem, cum liber ad Minoem regem venisset, vt Ariadnen filiam eius duceret vxorem, coronam dono Ariadnæ dedisse, Vulcani opere factam ex auro & gemmis preciosis. Ea istius fulgoris fuit, vt Thesea ex labyrintho liberaret, quæ post mortem Ariadnes astris à Libero est adfixa. Commemoratur id & ab Arato in Phænomenis his carminibus:

Αὐτοῦ κἀκεῖνος στέφανος, τὸν ἀγαυὸς ἔθηκε
Σῆμ' ἔμεναι Διόνυσος, ἀποιχομένης Ἀριάδνης.

Quæ Germanicus Cæsar, nisi fallit titulus, sic vertit:

Clara Ariadnæa propiùs stant signa corona:
Hunc illi Bacchus thalami memor addit honorem.

Rufus Fest. Auienus sic.

Aspice ceu rutilis vibret lux Gnosia flammis,
Hæc quondam Bacchi monumentum fulget amoris:
Hæc Ariadnæi capitis testatur honorem.

Ceterùm quia corrupta lectio Thesidus habet, & tradunt eius coronæ beneficio, quæ propter gemmas vsque adeo fulserit, à labyrintho Theseum liberatum, putaui aliquando legendum: post Thesei dux, quòd videlicet illud sertum sua luce eduxerit Theseum. Verumenimverò maius coronæ Ariadnææ præconium est, quòd in cælum inter astra fuerit translata, quam quod Theseo è labyrinthi tenebris educendo dux fuit. Idcircò maluimus in contextu scribere: post & sidus.

70. Iuoni vitam Callimachus induxit, &c.] Apud Græcos (teste Plinio lib. 21. c. 3.) de Coronis priuatim scripsere Mnesitheus atque Callimachus Medici. Ex quibus etiam multa transcripsisse se libro eodem indicat in suo Indice, & deinde multa etiam ad Medicinam pertinentia libris 23. 24. 25. 26. 27. & præterea ex Callimacho lib. 30. Citat autem hunc locum Gregorius Gyraldus hist. Deorum Syntag. 3. explicans illud: de exuuiis vtriusque priuigni, Bacchi scilicet & Herculis. De Hercule id manifestum est: de Baccho nescio an ipse alicubi pingi soleat cum leoninis exuuiis.

71. Hercules nunc populum capite præfert.] Populum Herculi dicatam lib. 12. c. 1. Plinius tradit, & Macrobius illud Vergilij de Saliis eius sacerdotibus explicat, Saturn. l. 3.

Populeis adsunt euincti tempora ramis.

72. nunc oleastrum.] Olymp[iae] (inquit Plinius lib. 16. c. 24.) Oleaster ex quo primus Hercules coronatus est, & nunc custoditur religiosè.

73. nunc apium.] Apio (inquit idem l. 19. c. 8.) honos in Achaia, coronare victores sacri certaminis Nemeæ. Quum autem illud in honorem Herculis fieret, non mirum si & Hercules apium capite præferat.

74. Habes Tragœdiam Cerberi, &c.] Videtur Tragœdia illa Cerberi meminisse coronæ populeæ; Pindarus oleastro, Callimachus apij. Exstant autem Pindari Olympia, Pythia, Nemea, Isthmia.

75. qui & Apollinem memorat.] Videtur hoc referri ad Callimachum. Attamen videat curiosus Lector, num & Pindarus habeat idipsum in suis Pythiis. Atqui Apollini sacram Laurum scribit Plinius l. 12. c. 1. atque adeò adsuetos Reges Romanos Laurum Delphicam illi dono mittere l. 15. c. 30.

76. Erant enim supplices coronarij apud Veteres.] Piæ memoriæ eruditiss. vir Alanus Copus, qui Vaticanos codices MS. meo nomine tum exensis contulit, ad intellectum huius loci adnotauit, ex Aristophanis Pluto ad marginem; quòd coronam capite gestabant qui supplicabant, id est qui Diis litabant.

77. Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin.] Idipsum pluribus prosequitur Plutarchus, & ante eum Diodorus Siculus l. 1. vnde & Hedera, de qua mox, Cynosiris dicta. Similiter Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. c. 1. Asserunt (inquit) Ægyptij, & regnum aliquando obtinuisse Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem ducta, Osirin & Isin genuit; aut, vt plurimi dicunt, Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse, at quinque Deos procreasse aiunt: Osirin, Isin, Typhona, Apollinem, ac Venerem. Osirin, Dionysium (quem hic Liberum vocat Auctor) Isin, Cererem esse autumant. Quos matrimonio coniunctos, cùm regno successissent, plurimùm generi hominum consuluisse. Quæ verba ea de caussa in medium adducere libuit, vt concordia ineatur inter Lactantium lib. 1. cap. 21. Lucanum, ac alios qui Osirin Isidis filium, & Diodorum, eósque, qui Osirin Isidis maritum & fratrem tradiderunt; quorum priores de filio, posteriores de patre loquantur. Meminit certè Osiridis quoque filij Auctor l. 1. aduers. Marc. Sic & Osirin, quòd semper sepelitur, & in viuis quæritur, & cum gaudio inuenitur (iuxta illud Lucani:

Numquámque satis quæsitus Osiris.)

reciprocarum frugum, & viuidorum elementorum, & recidiui anni fidem argumentantur.

78. Harpocration.] Ego eum Auctorem puto intelligi, cuius exstat Romæ in Vaticano MS. Liber περὶ φυσικῶν δυνάμεων; quippe quum ad Physicam rationem referatur id quod sequitur.

79. hederatum.] Plinius (quemadmodum etiam Rhenanus adnotauit) lib. 16. c. 4. Feruntque primum omnium Liberum patrem imposuisse capiti suo ex hedera. Item l. 34. Alexandrum verò ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex India reduxisse, exemplo Liberi patris; cuius Dei & nunc adornant thyrsos, galeásque etiam & scuta in Thraciæ populis, sollemnibus sacris.

80. ab

80. ab heluco.] Significat helucus (inquit Rhenan.) auctore Sexto Pompeio languidum, & semisomnem, & hesterno vino languentem, sic dictum ab hiatu oris & oscitatione. Quamquam Tertullianus pro ipsa potius affectione capitis videtur vsurpare, qua procliues in somnum reddimur, quam Græci καρηβαρίαν appellant. De hederæ vi frigorifica, multa sunt apud Auctores. Porrò tradit Athenæus eos qui profusiùs biberent apud Veteres, fasciis primùm circumligare caput solitos. Deinde vt aliquid ornatus accederet, alios postea corollas excogitasse. Sed & pectora cinxisse coronis vnguentatis quosdam. Fortassis eodem alludit Plinius l. 24. c. 10. quum de 20. generibus hederarum loquens: Capitis (inquit) dolorem sedant, præcipuè cerebro continentique cerebrum membranæ illitæ mollibus impositis foliis.

81. Liberum Principem coronæ planè Laureæ, in qua ex Indis triumphauit, &c.] Ad victoriam Indicam pertinet, quod habes vbi suprà Euseb. In India multas Liberum vrbes construxisse. De eodem Plinius l.8. c. 2. Romæ iuncti Elephantes primum subiere currum, Pompeij Magni Africano triumpho; quod priùs India victa triumphante Libero Patre memoratur. Atqui Laurus (inquit idem lib.15. cap.30.) triumphis propriè dicatur, vt nemo miretur posthac, si etiam Laurea Libero detur.

82. Dies io illum sollemnes Magnam appellat coronam.] Peculiare est hoc Auctori, dies Liberi solemnes, Magnam coronam appellari à vulgo.

83. Leonis Ægyptij.] Ego eundem hunc esse existimo Leonem citatum à Clemente Alexandrino lib.1. Stromat. qui tractauit. De diis qui sunt in Ægypto.

84. prima Isis repertas spicas capite circumtulit.] Hinc etiam comprobatur, de quo suprà num.77. Cererem eandem fuisse, quæ Isis ab Aegyptiis dicebatur; quippe cui ab omnibus inuentio spicarum adtribuatur. Atqui ex spicis, siue spiceam coronam, omnium primam apud Romanos in honore fuisse tradit Plinius lib. 18. cap.2.

85. Claudius Saturninus. Nam est illius de Coronis liber.] Peculiare est & hoc Auctori, quòd Claudij Saturnini librum de Coronis memoret.

86. non alicui capiti inuenias consecratum.] De quorum capite loquatur, indicat verbis sequentibus: in eorum honorem deinceps dispensatam, quos seculum deos credidit. Quod ipsum indicat Plinius his verbis lib.16. cap.5. Post Liberum Patrem Deorum honori sacrificantes sumpsere, victimis simul consecratis. Atqui paulo pòst pro: aduiuerent, legendum putat Latinius: adhuc viuerent. sed illud magis placet, quia Tertullianicam phrasim redolet.

87. quæ Idolis alij faciunt.] Non placet hic mihi interpretatio Rhenani: sed puto alios hic intelligi Gentiles, quemadmodum suprà ceteros. Illud autem: in quibus esurierant, interpretatur Rhenanus, in quibus esuriem passi fuerant, significans idolothytorum deuoratores.

CAP. VIII.

88. Tene interim hanc fidem, &c.] Non aliud est hoc caput quàm Obiectionis cuiusdam solutio, de aliis rebus quę in vsu sunt Christianis, habentibus tamen suam ab Idolis originem.

89. Primus Mercurius litteras coarrauerit.] Vide suprà lib. de Testim. Animæ, c.5. n.25. Hic vnum addam Tertull. conforme testimonium Cassiodori Variarum lib. 8. epistol. 12. Litteras, inquit, primùm. vt frequentior tradit opinio, Mercurius reparator Artium multarum, volatu Strymoniarum auium collegisse memoratur. Nam & hodie grues, quum classe conficiuntur, Alphabeti formas natura imbuente describunt. Quem in ordinem decorum redigens, vocalibus consonantibúsque congruenter admixtis, viam sensualem repperit, per quam alta petens, ad penetralia prudentiæ mens possit velocissime peruenire.

90. & nostris erga Deum studiis.] Magna sanè (inquit Rhenanus) litterarum laus, dum Christo etiam inseruiunt. Adtendant hoc qui contra litteras & disciplinarum cognitionem oblatrant.

91. Sed & si neruos idem in sonum strinxit.] Idipsum adtestantur commentatores in Homeri Odysseam, quum non modo litteras, sed & Musicam eius inuentum faciunt.

92. cum sanctis fecisse.] Quemadmodum (inquit Rhen.) perquam eleganter dicimus Chrysostomum facere cum Hieronymo, significare volentes eum consentire cum illo, sic Tertullianus dicit, cum sanctis fecisse, quod sanctos adiuuit, siue sanctis in vsu fuit. Hoc loquendi modo & in præcedentibus libris vsus est.

93. Primus medelas Æsculapius explorauerit.] Vide Adnotat. nostras in Apolog. c.14. num.209. & c.23. n.361.

94. memini & Esaiam, &c.] Locus est (vt etiam adnotauit Rhenan.) Esai.38. Et iussit Esaias vt tollerent massam de ficu, & cataplasmarent super vulnus eius, & sanaretur.

95. propria Osiridis veste.] Auctor est, inquit idem, Herodotus, nefas apud Aegyptios fuisse laneas vestes in ædes sacras inferre: proinde lineis vtebantur.

96. quia passiuitas fallit.] Istud ex margine in contextum substitui, quia frequentissima est vox Tertulliano; passibilitas autem rarissimè, aut numquam vsitata.

CAP. IX.

97. Quis denique Patriarches, &c.] Inscriptionem huic capiti damus: Quòd nemo in scripturis coronatus legitur præter Christum, quem adeò imitari liceat in corona spinea. Atqui de Hierarchia Ecclesiastica, quam hic adtingit, latius infrà Tom. sequ. l. de Præscript. adu. hæreses.

98. aut Ἄρχων.] Ἄρχων, inquit Rhenanus, princeps: vt de Iairo Luca 8. καὶ αὐτὸς ἄρχων τῆς συναγωγῆς ὑπῆρχε: & de Nicodemo Ioan.3. ἄρχων τῶν ἰουδαίων.

99. nec tabernaculum martyrij.] Μαρτυρίου voce Græca vtitur, pro eo quod Latinè vocatur tabernaculum testimonij.

100. nos enim & templa Dei sumus.] Alludit ad scripturas, Apostoli ad Corinthios: Templum enim Dei estis vos. Osee.9. Et replebuntur vt phiala & cornua altaris. Item illud: sicuti luminaria in mundo lucentia; &: Aliud quidem fecit Deus vas in honorem, &c.

101. populus consciuit.] Id est (inquit Rhenan.) decreuit, siue communi sententia statuit. Hoc enim consciscere significat. Liuius: Quod Senatus populi Romani Quiritium censuit, consensit, consciuit, vt bellum priscis Latinis fieret, &c. Alibi: Itaque censeo consciscóque. Non aliter autem hic dicit: Nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus consciuit, quam Liuius, consciscere facinus.

CAP. X.

102. Ita quum idcircò proponis, &c.] Caput hoc inscripsimus: Quod quum mortuorum aut Idolorum corona sit, Christianos non deceat. Siue autem vendices legas cum 1. MS. Vat. cod. siue: vindices cum reliquis tam ext. quam MS. perinde est.

103. Nam & mortuorum est ita coronari, &c.] Quòd aut mortuis aut Diis consecrabantur coronæ, in hæc verba, ad quæ etiam alludit Rhenanus, habet Plinius l. 21. c. 3. Primum ex lege xij. Tabularum his verbis: Quis ergo honos? Vt ipsi mortuo, parentibúsque eius dum intus positus esset, forisue ferretur, sine fraude esset imposita. Vbi alluditur ad eum morem, quo & intus positum, & elatum funus, & sepsos coronis ornabant. Eodem pertinet illud eiusdem capitis: Coronæ Deorum honos erant, & Larium publicorum priuatorúmque, ac sepulcrorum ac Manium.

104. vel quoniam & ipsi Idola statim fiunt.] Quòd ex mortuis hominibus Dij fiunt, tractauit latè Auctor suprà Tom. 1. Apolog. cap. 10. & 11. & nominatim etiam de habitu & cultu consecrationis, cap.12. de quo ibidem in Adnot. nostris nu.176.

105. Nobis autem abuti apud Apostolum non licet.] Alludit ad illud Apostoli: Sic vtamur mundo isto, quasi non abutamur. de quo suprà lib. de Cult. fœmin. c.9. n.50.

106. sed ipsius vsus administratio interest.] Interest (inquit Rhenan.) pro differt.

107. non minus quàm Æsculapio Socrates.] Hoc iussit (inquit Rhenan.) quum in carcere esset, paulo pòst bibiturus venenum. Quam ipsam historiam latè prosequitur Auctor initio lib. de Anima, infra Tom. sequenti.

108. Arabiæ aliquid incendo, &c.] *De hoc vide supra T. 2. in Apol. c. 30. Adn. nostras n. 442.*

109. Si quis autem dixerit: hoc Idolothytum est, non contigeris.] *Istud ex Apost. 1. Cor. 10. vbi retinuit vocem Græcam εἰδωλόθυτον, pro eo quod noster interpres vertit:* immolatum Idolis. *Mirum est autem quomodo legas:* non contigeris, *quum Græcè sit: μὴ ἐσθίετε, quod non aliter potest transferri quam sicuti noster interpres,* ne manducaris.

110. fugite Idololatriam.] *Etiam hic vocem Græcam retinuit εἰδωλολατρείας, pro qua propriè transtulit Latinus interpres Idolorum culturam.*

111. Si in Idolio recumbere, &c.] *Alludit ad illud eiusdem Apostoli eiusdem Epist. cap. 8. Si enim quis viderit eum qui habet scientiam,* in Idolio recumbentem.

112. Draco etiam terrenus, &c.] Draco *hic ab Auctore pro Basilisco vsurpatur, de quo scribit B. Isidorus Etymol. l. 12. c. 4. Βασιλίσκος Græcè, Latinè interpretatur Regulus, eo quòd rex serpentium sit. Ad cuius adspectum nulla auis volans, illæsa transit, sed quamuis procul sit, eius ore consumpta deuoratur. Quod eleganter expressit Auctor his verbis:* de longinquo spiritu absorbet alites.

113. Filioli, *inquit,* custodite vos ab Idolis.] *Etiam hic retenta ab Auctore vox Græca εἰδώλοις, pro eo quod noster interpres Latinè vertit: simulacris; quod ipsum explicat, quum subiungit:* id est, ab ipsa effigie eorum.

114. sollemnitatibus.] *De* Idolorum sollemnitatibus *aliquid diximus suprà lib. de Idolol. cap. 13. & 14.*

115. & officiis.] *Similiter dixit de Idol. c. 16.* Circa officia verò priuatarum & communium sollemnitatum. Officia *autem (inquit Rhenan.) vocat ministeria, quæ Gentilium sacris, aut ipsis alioqui Gentilibus impenduntur, vt infra:* Et implendi officij. *Eadem significatione infrà c. 11.* Officiales coronas *dixit, id est vt idem interpretatur, quas Christiani gestabant ex officio, quo Gentilibus erant obligati; vt quum militarent, aut in similibus rebus. Quod indicatur his verbis ibi sequentibus:* quum idcircò aut officia fugienda sint. *Nec absimiliter lib. de Spectacul. cap. 7.* quot officia moueantur. *Simili phrasi etiam* officia militaria *dixit sub finem lib. de Fuga in persecut. infrà Tomo 5.*

116. conuenitur.] *Pro inuenitur (inquit Rhenan.) vt l. adu. Marc. 2.* Cum vtrumque conueneris in creatore, *hoc est: deprehenderis; & lib. 4.* hæc conueniemus. *Quibus adde & illud eiusdem lib.* quemcumque conueneris in via.

117. Ipsæ denique fores.] *De coronatis* foribus *seu ianuis apud ethnicos latè Rhen. Apol. c. 35. Vbi vide Adnot. nostras nu. 464. Hic tamen propriè videtur agere de* Templorum foribus, *iuxta illud Maronis:*

-& festa fronde reuinctum.

118. ipsæ hostiæ.] *Apud Persas (inquit Gyraldus de nat. Deorum. Syntag. 17.) non modò qui sacrificabat, sed & hostia, & qui sacris intererant, festa fronde coronabantur. Iudæi contrà; nam ipsis coronatus sacrificabat nemo.*

119. & aræ.] *Super aras, inquit idem, sacra facturi, cespites ex gramine siue verbenas apponere soliti erant. Ipsas etiam aras, quoniam & hæ peculiares Diis fuere, vt etiã victimas, quas prius* hostias *dixit, suorum numinum frondibus ornare par erat, vt Ioui, esculo; Apollini, lauro; Mineruæ, olea; Veneri, myrto; Herculi, populo; Baccho, hedera. Hinc illud Maronis 3. Æneid.*

-Ramis tegerem vt frondentibus *aras.*

120. ipsi ministri & sacerdotes, &c.] *Huc pertinet illud Plinij suprà etiam citatum cap. 17. Deorum honori sacrificantes sumpsere,* victimis *simul coronatis.*

121. apud Claudium.] Claudium *Saturninum intelligit, de quo suprà cap. 7. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* Sed & illam interstruximus *pro,* instruximus; *magis enim conuenit cum sequentibus:* distinctionem differentiæ.

CAP. XI.

122. Etenim vt ipsam caussam coronæ militaris, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* De militia quæ Christianis sit licita, aut illicita. *Cui similis fuit Tractatus suprà l. de Idol. c. 19. hoc titulo:* Neque militiam licitam, quæ cum Idololatria aliquid commune habet. *Eligat etiam hic Lector eundem si velit titulum, quum vtriusque loci idem sit argumentum, quamquam prima facie etiam omnem militiam nimis metu Idololatriæ, videatur improbare. Eam verò esse Auctoris lib. de Idol. sententiam patet vel ex illo Epiphonemate:* Nullus habitus licitus est apud nos, illicito actui astrictus. *Iam verò quis ille illicitus actus, nempè cum Idololatria coniunctus, antea dixit:* Non conuenit, *inquit,* sacramento diuino & humano signo Christi & diaboli, castris lucis & castris tenebrarum. *Cui similia etiam hic:* credimus ne humanum sacramentum diuino superduci licere? *Eodem pertinent illa, vtpotè* Idololatria contaminata: Et excubabit pro templis quibus renunsiauit, & cœnabit illic vbi Apostolo non placet? Et quos interdiu exorcismis fugauit, noctibus defensabit? vexillum denique portabit æmulum Christi? *Et rursum ijsdem penè verbis quibus ai[t]:* Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, transgressio est. *Denique non dissentiens à communi sententia sic concludit:* Puta denique licere militiam vsq; ad caussam coronæ, *ac si dicat, vsque ad habitum aliquẽ Idololatriæ, qualis est corona. Et verò primo capite suprà dixit plures fuisse* cõmilitones Christianos, *quos non reprehendit de Militia, sed de corona solummodò. Deinde & lib. Apolog. c. 5. & ad Scapulã, c. 4.* Germanicam sitim Christianorum Militum precationibus ad Deum factis impetrato imbri discussam contestatur. *Quorum haud dubiè orationes nonnullius momenti apud Deum fuissent, si illicita omninò fuisset in totum Militia Christianis. Certè Scorpiaco aduers. Gnost. c. 2. non omnem Militiam à se improbari, vel ex hoc indicat, quod adferat exempla complura veteris Testamenti, quibus bellum indicitur à Domino aduersus ciuitates quæ Idololatriam commiserunt. Quas ipsas etiam scripturas allegat B. Cyprianus ad idem institutum, lib. de Exhortat. Mart. cap. 5. addens præterea: Quod si ante aduentum Christi circa Deum colendum & idola spernenda hæc præcepta seruata sunt, quanto magis post aduentum Christi seruanda sunt? Hinc & Lactantio l. 6. c. 19. Bella quidem reprehenduntur, sed quæ contra iustitiam nata sunt. Hinc etiam B. August. quum innumeris penè locis de iure Christianis belli scripserit, certè ex professo id fecit Epist. 5. ad Marcellinum, & 50. ad Bonifacium Comitem; denique contra Faustum Manichæum, nam & Manichæorum erat hic error, latiss. l. 22. à cap. 74. vsque ad 79. Quando itaque tales loci apud primos illos Veteres reperiuntur, quibus videntur prima facie contra sentire, intelligendi sunt aut de militia sub Imperatoribus ethnicis, aut de bello iniusto, quale iudicio Ecclesiæ existimabatur, si Christiani in Imperatores suos persecutores insurrexissent; à qua calumnia se purgare nitebantur; sed vbi Christiani facti sunt ipsi Imperatores, ab eo tempore longè aliam rationem fuisse, latè deducit B. August. dicta epist. 50. Quæ omnia eo latius, quod hic Rhenanus & alij quidam omnem militiã Christiano illicitam velint prætendere, maximè autem Erasmus in cap. 22. Lucæ, comment. 51. Qui quum pro suo errore perperam citet BB. Chrysostomum & Ambrosium, putaui operæpretium locos eorum adferre, qui pro nobis faciunt. Chrys. itaque homil. 22. in Act. Apostol. agens de Cornelio Centurione, eius exemplo milites adhortatur vt in pietate & timore Dei illum imitentur, ac de iusto (non iniusto) lucro eleemosynas faciant. Deinde apertiùs homil. contra Iud. Gentil. & hæret. Tom 3. de altero Centurione agens, cuius mentio Matth. 8. Militiam, inquit, prætexis, & dicis, Non possum esse pius. Centurio nónne miles erat, de quo* Iesus ait: *Neque in Israël tantam fidem inueni?* Nihilque nocuit illi militia sua. *Ambros. verò præterquàm quòd Offic. lib. 1. cap. 4 à virtute bellica commendet Iesum Naue, Gedeonem, Ionathan & Machabæos, serm. 7.* Non enim militare, *inquit,* delictum est, *sed propter prædam militare. Propterea enim prouidentia diuina militibus stipendia sunt constituta, ne dum sumptus quæritur, præda grassetur. Quod ipsum ibi comprobat adhortatione B. Ioannis Bapt. Lucæ 3. Estote contenti stipendiis vestris. Et (ne fortè quis obiiciat illum Sermonem Ambrosij non esse, sed Maximi) eadem illa postrema verba reperire est apud illum. Porrò paulo post legimus ex 3. MS. Vat.* quum à præcedentibus culpa sit.

123. Cre-

123. Credimúsne humanum sacramentum diuino superduci licere, &c.] Alludit ad Sacramentum & responsionem siue contestationem fidei in Baptismo factam, de quibus suprà c. 3. & infrà latiùs inito l. de Bapt. Tom. sequenti.

124. & eierare patrem & matrem, &c.] Alludit ad verba Sacramenti, quo se milites obstringebant (teste Vegetio de re militari lib. 2.) nunquam deserturos militiam pro rep. Romana; atque adeo eierabant, id est, renuntiabant seu abdicabant, quemadmodum suprà diximus alicubi, patrem & matrem & proximum.

125. Domino pronuntiante: Gladio periturum qui gladio fuerit vsus?] Similiter dixit suprà l. de Idolol. Quomodo autem bellabit, &c. sine gladio quem Dominus abstulit. Veriùm disertis verbis adserit B. Hilarius Can. 32. in Matth. id non intelligi de iis qui gladio aut iudicij officio aut resistendi latronibus necessitate fuerint vsi. Quem adeò sensum etiam Apostolus Paulus satis insinuat, quum ea Christi prædictione non obstante, Rom. 13. inquit: Non enim sine caussa gladium portat, Dei enim minister est, vindex in iram, ei qui malè agit. Quò alludens Auctor suprà Tom. 1. lib. ad Scapulam, cap. 4. vel quia & vos, inquit, sub gladio estis.

126. cui nec litigare conueniet?] Alludit ad illud 1. Cor. 6. Iam quidem omninò delictum est, quod iudicia habetis inter vos. Quare non magis iniuriam accipitis? Atque adeo non male interpretatur Rhenanus: litigare, vocem Iureconsultorũ, Actionem vel in personam vel in rem apud iudicem suscipere. Verum aduertendum quod continuo subiungit ibidem Apostolus: Sed vos iniuriam facitis, & fraudatis; vt videatur magis de iniustis litibus agere.

127. Et vincula & carcerem, &c. & supplicia administrabit.] His verbis indicat se non de simplici Milite agere, sed etiam de eo, qui (vt adnotauit etiam Rhen.) commentariensem aut carnificem agat. Vide suprà l. de Idol. c. 17. n. 134.

128. nec suarum vltor iniuriarum.] Si alludat ad illud Matth. 5. Ego dico vobis, non resistere aduersus malum, & c. respondet B. August. l. 22. contra Manich. c. 76. Intelligunt, inquit, hanc præparationem non esse in corpore, sed in corde. Nam, vt subdit postea, & Christiani Imperatores, de inimicis sacrilegis, qui spem suam in sacramentis Idolorum dæmoniorúmque posuerant, gloriosiss. victoriam retulerunt.

129. Iam & Stationes aut alij magis faciet quàm Christo.] Exstat lib. 12. Codicis Iustiniani Tit. de Curiosis & Stationariis. Loci verò huius intellectus haberi potest suprà ex c. vlt. lib. de Oratione: Si Statio, inquit, de militari exemplo nomen accipit, nam & militia Dei sumus, vtique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, Stationes militum rescindit. Vbi vide Adnot. nostrarum aliam longè n. 58. sententiam de Stationibus, quàm Rhenani hoc loco, aut nostram priorem ad Epist. 41. B. Cypr. n. 10. nempe quod Stationes & ibi, & hic, & l. de Ieiunio infrà T. 5. accipiantur, non de conuentibus Ecclesiasticis, in quibus fere stantes orabant, sed de statis ieiuniorum diebus; metaphora à militibus orta, quod quamdiu in statione erant, ieiunare eos oportebat. Et verò hic aliter accipi non posse, manifestum est ex verbis sequentibus: aut & die Dominico, quando nec Christo. Nam vt suprà locutus est c. 3. Die Dominico ieiunium nefas dicimus, ergo nec Christo fiebant die Dominico ieiunia; & econtrariò magis diebus Dominicis fiebant Stationes, id est à stantibus officia diuina, iuxta illud eiusdem c. 3. Die Dominico, &c. nefas, vel de geniculis adorare.

130. quibus renuntiauit.] Vtpote in baptismo, quum diabolo & pompis eius renuntiauit. quod alia phrasi infra repetiuit cap. 13. semel iam in sacramenti testatione eierata. De quo etiam infrà latius Tomo sequenti lib. de Baptismo.

131. & cœnabit illic vbi Apostolo non placet.] Alludit ad illud Apostoli, quod sit c. præced. expressit. Si in Idolio recumbere alienum est à fide, vti etiam adnotauit Rhenanus.

132. Et quos interdiu exorcismis fugauit.] Adtende (inquit idem Rhenan.) exorcismorum antiquitatem; de quibus etiam latius dicto l. de Baptismo. Hoc autem vult, quòd excubando pro templis Idolorum, dæmones defensabit, quos interdiu exorcismis fugauit.

133. incumbens, &c. super luncho, quo perfossum est latus Christi.] λόγχος (vti ad marginẽ etiam adnotauit Rhen.) castrensis vox ἀπὸ τῆς λόγχης, qua vsus est ipse quoque Euangelista Ioannes c. 19. & lanceam rectè vertit Latinus interpres; vbi adeo castigandos censeo vulgatos codices Græcos, qui legunt λόγχῃ, quum legendum potius sit λόγχη.

134. Mortuus etiam tuba.] Innuit (inquit Rhen.) morem castrensem, quo mortui milites tubicinis cantu, quem hic æneatorem vocat, deplorabantur. Nostrates milites ad caninæ pellis, hoc est tympani pulsum efferuntur, vt habet vulgaris cantio iocans in milites.

135. Et cremabitur ex disciplina castrensi.] Hinc illud (inquit idem Rhenan.) Tom. sequ. l. de Resurr. car. in principio. At ego magis ridebo, inquit, vulgus, tũc quoque quum ipsos defunctos atrocissimè exurit. & mox: cùm crematis, cremat. Plinius l. 7. c. 54. Ipsum cremare apud Romanos non fuit veteris instituti, terra condebantur. At postquàm longinquis bellis obrutos erui cognouere, tunc institutum. Probat autem econtrariò Auctor eodem libro eum Ecclesiæ morem (de quo ibi latius) quo mausoleis & monumentis sequestrantur corpora.

136. vt illorum quos Ioannes admittebat ad lauacrum.] Idem exemplum citauit suprà l. de Idol. Certè non modo B. Ambrosius, vbi suprà, sed & B. August. ex hoc loco Scripturæ, de militibus à B. Ioanne Baptista baptizatis, Militiam non interdictam adstruit his verbis, l. 22. suprà citato contra Faustum, c. 74. Alioquin (inquit) Ioannes, quum ad eum baptizandi Milites venirent, dicentes: Et nos quid faciemus? responderet eis: Arma abiicite, militiam istam deserite, neminem percutite, vulnerate, prosternite neminem. Sed quia sciebat, eos, quum hæc militando facerent, non esse homicidas, sed ministros legis, & non vltores iniuriarum suarum, sed salutis publicæ defensores, respondit eis, Neminem concusseritis, &c. ne prolixiores simus. Quod ipsum etiam in suum Decretum transcripsit Gratianus nobiscum sentiens, 23. qu. 1. c. Paratus. in fine.

137. vt Centurionum fidelissimorum.] Alterum intelligit Archisynagogum, de quo Christus Matth. 8. dixit: Non vidi fidem tantam in Israel: alterum Cornelium, de quo Act. 10. Apost. Quibus ipsis exemplis Militiam adprobatam à B. Chrysostomo suprà ostendimus, & priori etiam vtitur B. August. vbi suprà, & Auctor l. de Idololatria.

138. aut omnibus modis cauillandum.] Cauillari (inquit Rhen.) tradunt à cauendo dictum Grammatici. Hic pro cauere sumit. Atqui vel iste locus sententiam de Militia, Christianis an licita, plus satis indicat. Nam quum dixisset: aut deserendum esse suscepta fide, aut signata (quorum prius ad baptismum, posterius ad Catechumenos adtinet, de quo etiam initio l. de Baptismo) quasi seipsum corrigens: aut omnibus modis cauillandum, ne quid aduersus Deum committatur, & ne quis eò vsque militiam extendat, vt aut delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem promittat, addit: aut perpetiendum pro Deo, eo nempe casu, quo aliquid faciendum foret àduersus Christi fidem.

139. quod æquè fides pagana condixit.] Hoc est, vt rectè Rhenanus, quod fides ethnico Duci vel Imperatori data promisit ex pacto. nempè extrema perpeti, & mortẽ, nam id significat hic condicere. Plinius in Præfatione ad Vespasianum: cum hanc operam condicerem, non eras in hoc albo; id est, ex pacto pollicerer.

140. aut martyriorum immunitatem.] Vbique martyria (inquit Rhenan.) crepat Tertullianus. Paulo post: Quia non est necessitas timendæ negationis & obeundi martyrij, quàm euadendæ passionis & implendi officij.

141. & saluam facturus animam pro nomine eius amissam, &c.] Quod Matthæus passiuè: Qui perdiderit animam suã, inueniet eam; ipse quomodo id fiat explicans, Christo adtribuit quod ipse saluam facturus sit, & econtrariò, lucri habitam perditurus. Atqui lucri habere dixit (vti aduertit etiã Rhen.) quemadmodum sub finem l. 5. adu. Marc. lucri ducere, & eodem libro: boni ducere.

142. Apud hunc tam miles est, paganus fidelis: quàm, &c.] Elegantissima (inquit Rhen.) sententia constans ex contrariis. Hic oportet scire paganum duo significare, tum eum qui miles non est, vnde Persius se semipaganum vocat, tum eum qui Christum minime agnoscit. Certè est etiam hæc vox paganus Iureconsultorum. Hinc illud Scæuola D. ad Legem Falcidiam. l. vlt. Miles si dum paganus erat, fecerit testamentum, &c. B. autem Aug. Auctorem secutus, & reliqui Doctores Ecclesiastici, peculiariter ferè accipimus pro ethnico.

143. tamen nec illi necessitati disciplina conniuet.] Aduisoi. & MS. 3. conibet.

144. fibulam laxet.] De hoc inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Legimus autem: nam & voluntas poterit, ex 3. MS. Vat. cod. pro: poterat.

145. ducatio necessitatis.] Suprà dixit (inquit Rhenan.) Ducator pro duce, hîc habes ducationem pro ducatu. Q. D. excusans necessitatem, quæ duce in hæc delicta incidant, non autem sponte sua.

146. in delictis incidamos.] Sic dictum, inquit idem, vt illud adu. Hermogenem: ante eam in bono conuertisset; & adu. Iudæos: Legis præcepta reformantem in hominis salute. Est autem hoc & Tertulliano familiare. Vt in eum Ablatiuus coniungat, quod alij cum Accusatiuo.

CAP. XII.

147. Sed & de corona priùs dicam.] Titulum huic capiti damus: Quòd ipsæ coronarum caussæ contra Christianos faciant. Incipit autem loqui (inquit Rhenan.) de corona triumphali, propter quam incepta est disputatio.

148. Apollini vel Libero sacrata est.] De Liberi & Apollinis Laurea diximus suprà c. 7. Propterea verò adnotat ex Plinio Rhenanus, quod Laurus spectatissima reperiatur in monte Parnasso, ideòque grata Apollini. Habet id Plinius l. 15. c. vlt.

149. illi vt Deo telorũ.] Huc pertinet quod à Platone Apollo dicatur ἀπὸ τῦ πάλλειν, id est à iaculando, vnde etiam factum, vt cum arcu & sagittis eius simulacra formari soleant.

150. huic vt Deo triumphorum.] Alludit ad ea simulacra Liberi; quibus effingebatur in curru pampineo triumphans, qui Pantheris modo, modo Tigribus ac Lyncibus trahebatur, vti Gyraldus testatur hist. Deorum synt. 8. Nominatim autem etiam Plinius l. 7. c. 56. Liber pater, inquit, diadema Regum insigne & triumphum inuenit. Claudius autem de quo hîc loquitur, idem est qui suprà c. 7.

151. Quamquam ex myrto ait milites redimiri solere, &c.] Myrtus (inquit Rhen. ex Plinio l. 15. c. 29.) bellicis quoque se rebus inseruit, triumphánsque de Sabinis Posthumius Tubertus in Consulatu (qui primus omnium ouans ingressus vrbem est, quoniam rem leniter sine cruore gesserat) myrto Veneris victricis coronatus incessit, optabilémque arborem etiam hostibus fecit. Hæc postea ouantium fuit corona. Quibus & hæc addit ibidem Plinius: Massurius Auctor est curru quoque triumphantes myrtea corona vsos. L. Piso tradit, Papyrium Masonem, qui primus in monte Albano triumphauit de Corsis, myrto coronatum, Ludos Circenses spectare solitum. Marcus Valerius duabus coronis vtebatur, Laurea & myrtea, qui & hoc vouerat.

152. Martis per Iliam & Romulos Romani, &c.] Pulcrè sic restituit hunc locum Rhenanus, & sensum quoque explicuit. Non est mirum Romanos milites myrto coronari solitos olim, quum hæc arbor Veneri sit consecrata, quæ non solum Troiana est propter filium Æneam ex Anchise conceptum, verum etiam amicula Martis, qui per Iliam & Romulos Romanus est, id est, eo quòd ex Ilia Remum & Romulum Romæ conditores sustulerit: Romani Martis amica, qui Romuli & Remi sit pater. Verùm ego, iocans inquit Tertullianus, non arbitror Venerem eatenus esse valde Romanam, sine amare Romam, quatenus pellicis Iliæ dolor est. Fit enim verisimile Venerem, quæ sola amasio suo Marte potiri cupiebat, non parum offensam Iliæ contubitu, vnde Romulus & Remus progeniti conditores vrbis Romæ. Quos ambos intelligit, quum dicit Romulos, certè nos mutauimus. Nec caret alioqui gratia variatio numeri. Sic & Castores dicimus τοὺς διὸς κούρους. Pertinere autem huc videtur quod habet Plinius l. 16. c. 4. Romulus frondea (quantum hinc apparet ex myrto) coronauit Hostum Hostilium, quòd Fidenam primus irrupisset.

153. Quin & olea militiam coronari à Minerua, &c.] Athenis (inquit idem lib. eiusdem cap. vlt.) olea donare traditur in certamine edita à Minerua. Quod de certamine cum Neptuno interpretatur Auctor. Certamen verò ipsum occasione regionis Træzeniorum describit Pausanias histor. lib. 2. Hinc exstant nummi veteres, quibus vna ex latere inscribitur D. CLOD. SEPT. ALB. Cæs. & ab altero Coss. II. et Mineruæ Pacifer. S C. cum effigie Mineruæ oleam manu tenentis.

154. non solùm Artium, sed & armorum Dea.] Vide Isidorum Etymol. l. 8. cap. de Diis Gentium. Ab armis autem vocata fuit, & στρατεία, id est militaris, & ἀρεία. id est Martia Minerua, testibus Phurnuto & Luciano.

155. Ecce annua votorum nuncupatio, &c.] Hinc intelligi datur, quid sibi velint Numismatum inscriptiones variæ, & nominatim hæ de Seuero Imperatore, IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PER. AVG. vno ex latere, & ex altero: Vota publica suscepta: item de Antonino, vna ex parte: ANTONINVS PIVS AVG. & ex altera: VOTA SVSCEPTA DECENNALIA. item: ANT. PIVS AVG. COS. III. &, Vota soluta Deo. Id autem quotannis sollemne fuisse hîc significat Auctor, sed maximè in principio Imperij, etiam addẽs locum, in Capitolio: & verba: Hunc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse futurum. De qua auri vsurpatione etiam in hæc verba Plinius lib. 33. c. 3. Deorum verò honori in sacris nihil aliud excogitatum est, quàm vt auratis cornibus hostiæ, maiores duntaxat immolarentur.

156. Eadem Laurea in Donatiui dispensatione, &c.] Vide suprà c. 1. Quod ipsum eleganter hîc comparat cum proditione Christi per Iudam acceptis argenteis, atque adeò, vti etiam Rhen. eleganter dicit: non esse gratuitam idololatriam, vtpote ipsa captatrix doni, atque hoc etiam quod subiungit: denarium Cæsari auferre, id est non dare Cæsari, sed ab eo Donatiuum accipere.

157. Triumphi Laurea foliis struitur.] Hoc est, inquit Rhenan. quod Plinius de Lauro scribit: Vnius folia distinguuntur appellatione. Lauream enim vocamus. Laurus autem, inquit idem Plinius lib. 15. cap. 30. Triumphis propriè dicatur. Duo eius genera tradit Cato, Delphicam, & Cypriam: Illam æquali colore, viridiorem maximè baccis, atque è viridi rubentibus: Hac victores Delphis coronari, & Triumphantes Romæ. Sterilem verò baccarum, quod maximè miror, aliqui triumphalem; eâque dicunt triumphantes vti; nisi id à D. Augusto cœperit, vt docebimus ex ea Lauru, quæ ei missa è cœlo, minima est altitudine, folio crispo ac breui, inuentu rara. Inter caussas autem cur in triumphis vsitata, eam quoque reddit, quòd sola manusatarum receptarúmque in domos fulmine non icitur. Vbi & plura videat Lector, ne hîc sim prolixior. Atqui pro: struitur. MS. 3. Vat. instruitur, sed illud magis Tertullianicum est.

158. Hinc aduerbis.] Hinc omninò legendum esse satis constat, pro: hanc. Quid verò sibi velit vocabulum: aduerbis, rectè adnotauit Rhenanus se nescire. Ego ad de vocem esse corruptam, & videri aliquod verbum substituendum, qualia sunt quæ sequuntur: inauratur, & delibuitur, fortassis quemadmodum & Rhenanus aut Gelenius in margine, ambitur, quod maximè placet, aut: adornatur, aut: adumbratur, vel: aduestitur. Lectori autem liberum iudicium permitto, donec ex aliquo MS. cod. melius aliquid proferamus. Fortassis etiam non malè legatur: aduersis.

159. lemniscis.] Sunt lemnisci, inquit Rhenan. auctore Pompeio Festo, fasciolæ dependentes ex coronis. Docti colligunt ex Plinio, taeniolas fuisse ex libro ipso Tiliæ arboris, cuius eiusdem libelli sint, id quod Auctores vocant Philyras. De lemniscis sic Plinius lib. 21. cap. 3. vbi de coronis loquitur, quæ ex foliis aureis & argenteis constabant. Accesserunt quoque, inquit, & lemnisci, quos adijci ipsarum coronarum honos erat propter Hetruscas, quibus iungi nisi aurei non debebant. Ab huiusmodi lemniscis

niscis corona lemniscatæ dictæ sunt. Hactenus Rhenan. qui videtur respicere ad Politianum in Miscellaneis, qui multa adfert de lemniscis, tum ex Plinio l. 16. c. 14. & de lemniscatis coronis. ex numismatibus antiquis ac Suetonio, tum denique de philyris, in quibus lemnisci fiebant, ex Nicæa in Comment. Græca lingua, & ipso Tertulliano hoc loco. Eodem pertinet etiam illud Horatij:

Displicent nexæ philyra coronæ.

160. inauratur lamnulis.] intelligit lamnulas æreas, quæ deaurari solent, idque ex ære coronario, de quo Plinius lib. 33. cap. 9. & lib. 34. c. 8. In Cypro (inquit) æs coronarium est & regulare, vtrumque ductile. Coronarium tenuatur in laminas; taurorúmque felle tinctum, speciem auri in coronis histrionum præbet.

Quamquam interim A. Gellius etiam verè aureas fuisse scribat triumphales coronas, quæ imperatoribus ob honorem triumphi mittebantur ex auro coronario.

161. & apud Barbaros enim Christus.] Videtur agere de Parthis & Armenijs, alijsque barbaris à Seuero domitis, quos iam tum Christianos fuisse suprà videre est lib. aduersus Iudæos cap. 7. Annot. nostrarum nu. 30. & deinceps.

162. Est & alia militia regiarum familiarum.] Intelligit (inquit Rhen.) milites illos Romanorum perpetuos, qui sunt veluti familia Imperatoris.

163. Nam & Castrenses appellantur.] Castrensis est (inquit A. Gellius libro 5. capite 6.) corona, qua donat eum Imperator, qui primus castra hostium pugnans introiuit. Ea corona insigne valli habet. Hinc & vallares vocantur à Plinio, citato loco initio lib. huius num. 1.

164. Munificæ & ipsæ] Apud Festum (inquit Rhenan.) legimus: Munifices vocatos milites, qui non vacabant, sed munus Principi faciebant. Qui vacabant, vocabantur Beneficiarij. Sed & Vegetio Munifices sunt milites, qui munus faciunt, à quo liberi sunt, Immunes qui dicuntur. Expone ergo munificæ, id est ad munus sollemnium Cæsareanorum adstricta & obligata. Posterior ætas munificum, pro munifice vsurpauit. Nam & Paulus Iurecons. in cap. Munus. De verborum significatione, Munus etiam officium significare docet, vnde munera militaria, & quosdam milites munificos vocat. Vide etiam plura de Munere suprà l. de Spectac. cap. 12. nu. 114. & 115. De solemnibus Cæsarum autem, Apolog. capite 35. numero 461.

CAP. XIII.

165. Coronant & publicos Ordines laureis, &c.] Quum eiusdem sit argumenti hoc caput nouo titulo non est opus. Huc autem pertinere videtur illud Plin. supracitato cap. vlt. l. 15. Laurus Romanis præcipuè lætitiæ victoriarúmque nuntia additur litteris & militum lanceis fascésque Imperatorum decorat. Ex his in gremio Iouis Opt. Max. deponitur, quoties lætitiam noua victoria attulit.

166. Magistratus verò insuper aureis.] Vide de his supra initio operis n. 1. & cap. præced. & infrà ex Plinio, vbi de Gemmaris agitur n. 167.

167. Præferuntur etiam illis Hetruscæ. Hoc vocabulum est, &c.] Hetruscas coronas commemorat Plin. l. 2. c. 3. verbis suprà citatis cap. præced. vbi de Lemniscis egimus. Hic autem etiam quales fuerint, describit Auctor, nempe: quas gemmis & folijs ex auro quercinis ob Iouem insignes, ad deducendas thensas cum Palmatis togis sumebant. Videtur eodem pertinere quod scribit Plinius. lib. 12. cap. 3. & 4. de gemmatis & aureis coronis, & lib. 37. cap. 2. de Pompeio quod in triumpho 33. ex margaritis coronas habuerit. Denique quod eodem teste lib. 33. cap. 1. Triumphantibus corona aurea sustineretur à tergo. Atque ad easdem alludit Auctor supra l. de Spect. c. 7. de thensis de coronis, vbi vide Adn. nostras n. 63. de Palmata veste, Apolog. c. vlt. n. 620.

168. Sunt & Prouinciales aureæ.] Ad loci huius intellectum facit illud libro de Idolol. c. 18. & coronæ aureæ sacerdotum Prouincialium, à quibus hic indicat etiam ipsa Deorum capita fuisse ijsdem coronis coronata.

169. & ipsum Curiæ nomen, &c.] Propriè hic Curia accipitur locus nempè (teste Festo) vbi publicas curas gerebant. De alijs eiusdem significationibus vide Apolog. cap. 39. num. 511. & de clauo lato, siue lato clauo, lib. de Idolol. cap. 18. num. 141. ac de purpuris, ibidem n. 136. & 145.

170. Illius es, conscriptus.] Conscripti (teste Festo) dicebantur qui ex Equestri ordine Patribus adscribebantur, vt numerus Senatorum expleretur quod ipsum Liuius l. 2. ab Vrbe condita.

171. in libris vitæ.] Malim legere, in libro vitæ, quia scriptura vbique in singulari numero vtitur; sed nolui adhuc immutare, quod consentiant cum excusis MS. 3. Vatic. cod. Idque eo magis, quòd à Sixto Senensi Bibliotheca Sancta lib. 2. Quintuplex Liber vitæ explicetur ex varijs scripturis, (quo compendij ergò Lectorem remitto) & nominatim vnus, cuius fit mentio Philipp. 4. ac Apoc. 2. & alterius Apocal. 20. prior Vitæ æternæ, alter Vitæ vniuscuiusque vsque ad obitum.

172. illic securis ad caudices arboris.] Caudex hic accipitur ab Auctore pro stirpe radicis, quemadmodum & à Plinio l. 16. Quædam (inquit) arbores simplices, quibus à radice caudex vnus, & oliua, fico, viti. Noster interpres & Matth. & Luc. 3. vertit ad verbum ex Græco paulo aliter: ad radicem arborum.

173. Viderint & publici equi cum coronis suis.] De his exstat apud Plinium lex 12. Tabularum: Quam seruus equive meruissent; pecuniæ partam lege dici, nemo dubitauit.

174. nos autem in nomine Domini Dei nostri inuocabimus.] Confirmatur hinc eorum cod. MS. Latinorum lectio, qui addunt: Domini; nam & Græcè additur κυρίς.

175. ab ipso incolatu Babylonis, &c.] Alludit ad illud Apocal. 18. Exite de illa (nempè Babylone) populus meus, & c. quæ sequuntur; vbi etiam suggestum Babylonis meretricis magnæ reprehendit, id est, ornatum eius. nam id significari voce Tertull. suggestus suprà docuimus alicubi.

176. ex Principalium proprietatum.] Rectè hic Rhenan. Ob natalem videlicet Principum, aut victorias, & causas similes. Nam eadem phrasi dixit Apolog. Rescripta & Edicta Principalia. Municipales item solemnitates, Festos dies cuiusque Municipij.

177. Noster (inquit) Municipatus in cœlis.] Transtulit municipatus, pro eo quod Græcè est πολίτευμα. & apud nostrum interpretem: conuersatio.

178. Coronant & nuptiæ sponsos.] Huc pertinet quòd sponsa ad virum iter parans, ex verbena, quæ veneri dicata est, & floribus herbisque à se lectis, corollam texere soleat, eámque secum deferre; nam empta gestare serta vitio dabatur. Item quòd Sponsus domi illam operiens, parato magno comnam coronaret, multáque Lauro exornare soleat, quemadmodùm auctor est Alexander ab Alexandro Genial. dier. l. 2. c. 5.

179. & ideò non nubimus ethnicis, &c.] De hoc Argumento suprà tractat auctor toto lib. 2. ad Uxorem, vbi latius.

180. Habes legem à Patriarchis.] Alludit ad præcepta Patriacharum Abraha & Isaac: Non accipies vxorem filio meo de filiabus Chanaam, Gen. 24. & 28.

181. Coronat & libertas secularis.] Quum pleraque Manumissionis insignia recenseat Auctor Tom. sequen. lib. de Resurrectione carn. mirum est quod coronam non commemoret.

182. Nunquid & Agonisticæ caussæ, &c.] Sentit (inquit Rhen.) de certaminibus Gymnicis, quorum victores coronabantur. Eodem pertinet quod habet Plin. l. 16. c. 4. de coronis ex hedera. Nouissimè (inquit) & in sacris certaminibus vsurpata, in quibus hodieque non victori datur sed patriam ab eo coronari pronunciatur. Et peculiariter Delphis Lauro coronari solitos victores lib. 10. c. vlt. Pinea corona apud Isthmum. l. 15. c. 10. Ex Apio in Nemæis certaminibus, lib. 19. c. 8. Ex Oleastro denique Olympiæ, l. 15. c. 4.

183. quas statim tituli sui damnant.] De his latè Auctor & ex instituto suprà l. de Spect. c. 6. n. 52. vbi vide Adn. nostras, præsertim de Olympijs Ioui dicatis certaminibus nu. 108. de Nemæis Herculi sacris. n. 109.

184. & miscellus Archemorus.] Archemorus (inquit Rhenan.) Lycurgi filius à serpente læsus adhuc infans perijt, ex in-

curia nutricis suæ Hypsipyles, quæ illum in gramminibus reliquerat, ostensura Græcis siti laborantibus Langiam fontem. In eius pueri memoriam annuus agon institutus est. Et quia perijt adhuc infans, misellum vocat, non miserum.

185. & Antinous infœlix.] Hunc (inquit idem) Hadrianus Cæsar in delicijs habuit, & tam tenere dilexit, vt ab illo ciuitatem Ægypti cognominarit, vbi & agonem illi quotannis celebrandum instituit. Quam rem in litteras pulchrè retulit Egesippus sic scribens, referente Hieronymo: Tumulos (inquit) mortuis templáque fecerunt, sicut vsque hodie videmus. E quibus est & Antinous seruus Hadriani Cæsaris, cui & gymnicus agon exercetur apud Antinoum ciuitatem, quam ex eius nomine condidit, & statuit prophetas in templo. hæc ille. Notat ... Tertull. Alioqui si sic homo Deum commentabitur, quomodo Romulus Consum, & Tatius Cloacinam, & Hostilius Pauorem, & Metellus Alburnum, & quidam ante hoc tempus Antinoum, &c.

186. semel iam in sacramenti testatione ieratæ.] Sic omnino legimus pro: tentatione, vt accipiatur pro: contestatione, quæ vox Auctori etiam de Sacramento baptismi non est inusitata, quemadmodum latius infra Tom. sequent. l. de Baptis. numero t. Placet autem magis lectio excusorum: Hæ enim erant pompæ diaboli, &c. quàm 3. MS. cod. Vatic. erunt. nam agis de ieratione iam facta. Siquis autem (Rhenan. inquit) hic obijciat. Tertullianum antè dixit: Aquam adituri, ibidem, sed & aliquanto priùs in Ecclesia sub antistitis manu contestamur nos renunciare diabolo, & pompæ & angelis eius; Et hoc loco dicit: Semel iam in sacramenti testatione eierare, Is sciat debet Semel hic accipi pro prorsus & omninò, ita vt semel fecisse sufficiat.

187. etiam cœlum syderibus apud Homeri carmina coronatum.] Huic loco (inquit idem) subscribit Plinius (lib. nempè 16. cap. 4.) Antiquitus quidem (inquit) nulla nisi Deo dabatur. Ob id Homerus cœlo tantùm eas & prælio vniuerso tribuit.

188. Ceterùm a sæculo coronantur & lupanaria, &c.] Videtur intelligere coronas, quibus Lares publici vel priuati in singulis domibus coronabantur, atque adeò & in lupanaribus, latrinis, & pistrinis, & carcere, & spoliarijs, hoc est speluncis latronum, iuxta illud Plinij supracitatum libro 21. capite 3. & Lacillum priuatorum publicorúmque.

189. & Ludus.] Ludum litterarium intelligit, de quo suprà Auctor lib. de Idolol. cap. 10. Flore scholæ coronandæ.

190. & Amphitheatra.] Inter Amphitheatrorum apparatus etiam coronas recenset Auctor suprà lib. de Spectat. cap. 12. vbi quid Amphitheatrum, Adnotat. numero 126.

191. ipsæque libitinæ.] Rectè Pitham Aduers. lib. 2. c. 15. de sepulcralibus coronis interpretatur, de quibus etiam illud Plinij supracitatum l. 21. c. 3. ac sepulcrorum & Manium.

192. At enim Christianus nec ianuam suam, &c.] De hoc suprà Apologet. cap. 35. num. 464. De Dijs verò Ostiorum lib. de Idolol. cap. 15. num. 113. 114. 115. 116. 117. 118. Cuius loci consideratione malui retinere: Cardam, seu Cardeam, cum editionibus excusis, quàm Carnam, secundum 3. MS. cod. maximè quòd à cardinibus ita dictum asserat tum hic Tertull. tum etiam B. Cyprianus lib. de Idol. vanitate, vti etiam illic adnotauimus n. 30.

Cap. xiiii.

193. Tanto abest vt capiti suo manus inferat Idololatrix, &c.] Caput hoc inscribimus: Quòd capiti nullo modo corona conueniat, nisi ad instar Christi spinea. Illud autem: Tanto abest, phrasis est (vti etiam Rhenanus.) Auctori familiaris. Porro de velamento capitis viris interdicto, & cui obnoxium est fœminæ caput, latiss. toto lib. de Velandis virgin. Cuius quum hic etiam mentio non fiat, verisimile non fit quod suprà censui cap. 4. librum hunc illi priorem esse. Lego autem omnino cum Latinio: Quid enim est capiti fœminæ, pro: capite. Malim autem legere paulopost: Propterea non ornabitur operosiùs mulier, pro eo quod est: coronabitur, eo quod sequatur, vt nec crinium artificio coronetur, & quod Apostolus ornatum quidem eius, non coronam interdicat.

194. ex Apostoli prospectu.] Hoc est (interprete Rhenano) prospicientia prouidentiáque, quippè qui ornatum operosiorem, vt modo diximus, in fœminis prohibuerit 1. Tim. 2. Adnotata erat varia lectio à Latinio: præscripto. sed illud magis Tertullianicum est. Est autem mira locutio paulopost, vbi nuncupatur fœminæ facies Christus, & viri caput.

195. centenarijs quoque rosis.] MS. 3. & 1. editio: centaureis. Verum lego cum Rhenan. centenarijs, eo quod rosæ centifoliæ meminerit Plin. l. 21. cap. etiam vbi de coronis agit, quamquam neget Tiberij Principatu nondum rosam centifoliam in coronis additam. Atqui de Midæ roseto vide suprà T. lib. de Pall. c. 2. nu. 43.

196. fauos post fella gustauit.] De hoc Prouerbio vide nostra Prolegomena. Atqui pro: si fortè, censet legendum Latinius: si potes.

Cap. xv.

197. Serua Deo rem suam inattaminatam, &c.] Titulum postremo huic capiti damus: Quòd à Christo corona expectanda. Locus insignis pro corona, seu mercede bonorum operum, seu meritorũ nostrorum; de quibus tamen latiùs supra lib. ad Martyras, cap. 3. num. 43. & lib. de Patientia, cap. 11. num. 73. ac 75. & cap. 13. num. 82.

198. Qui vicerit, dabo ei coronam vitæ. Esto & tu fidelis ad mortem.] Si vti alias sæpè, sic & hic memoria quantum adparet lapsus, ex duobus scripturæ testimonijs vnum conficit. Nam Apoc. 2. Esto fidelis vsque ad mortem, & dabo tibi coronam vitæ. & Apoc. 3. Qui vicerit, sic vestietur, &c. Item: Qui vicerit, faciam illum columnam.

199. bonum agonem.] Similiter B. Cypr. ex epist. 3. & l. 3. Testim. ad Quir. c. 16. qui vocem Græcam: ἀγῶνα, Latinam fecerunt, pro eo quod noster interpres: certamen vertit, 2. Timot. 4.

200. Protosedent & Presbyteri, &c. Mirabilis (inquit Rhenanus) verbi compositio ex peregrino & nostro, quamuis & nostrum à Græco ἕζω detortum sit. Adludit autem ad locum Apocalipseos 4. Et super thronos viginti quatuor seniores, &c. Atqui etiam hic seruata est ab Auctore vox Græca: πρεσβύτεροι.

201. eodémque auro, &c.] Et hic (inquit Rhenanus) locus est Apoc. 14. Propterea post totics citatam Apoc. inquit: Si tales imagines in visione, quales veritates in repræsentatione. Loquitur autem de visione Ioannis, qui scripsit Apocalypsin.

202. Strophiolo aut dracontario.] Tenuioribus (inquit idem ex Plinio l. 21. c. 2.) scilicet coronis vtebantur antiqui, strophia appellantes, vnde nata strophiola. Porrò Dracontarium videtur eius seculi vocabulum fuisse, pro corolla. Ego verò puto Dracontarium, coronam intelligi confectam aut ex dracontia herba antidoto aduersus venena, cuius meminit Plin. l. 24. cap. 19. aut ex gemmis draconitibus, de quibus idem l. 37. cap. 10. & Auctor suprà l. de Hab. muliebri, c. 6. n. 52.

203. Nam & Reges nos Deo, &c. fecit.] vertit ad verbum ex Græco βασιλεῖς, pro eo quod noster interpres: regnum.

204. bonus miles.] Loquitur (inquit Rhenanus) de Milite isto, qui coronam in manu, non in capite gestauerat, ob eam rem in carcerem raptus.

205. Erubescite Romani commilitones.] Hinc patet Romæ hunc librum scriptum fuisse.

206. sed ab aliquo Mithræ milite, &c.] Huius (inquit Rhenanus.) Dei Mithræ meminit in Præscriptionibus, de diabolo nostra religionis sacra (immo sacramenta) imitante loquens. Tingit & ipse quosdam (inquit) vtique credentes & fideles suos. Expiationem delictorum de lauacro repromittit. Signat illic in frontibus milites suos. Celebrat & panis oblationem, & imaginem resurrectionis inducit, & sub gladio redimit coronam. Quæ postrema verba: & sub gladio redimit coronam, hîc exponuntur. Nam hanc ceremoniam hoc loco explicat, quam demiror à nemine fuisse commemoratam. D. Hieronymus tantùm obiter indicat, quum ad Lætam de Institutione filiæ scribens: Ante paucos (inquit) annos propinquus vester Gracchus nobilitatem patritiam sonans nomine,

quum

quum præfecturam gereret vrbanam, nónne specum Mithræ, et omnia portentuosa simulacra, quibus Corax, Niphus, Miles, Leo, Perses, Helios, Bromius pater, initiantur, subuertit, fregit, excussit? Vbi vides Militis fieri mentionem, cuius initiationem, in specu Mithræ hoc loco describit Tertullianus. Lactantius siue Lutatius Statij interpres vltimum carmen primo Thebaidos exponens:

Indignata sequi torquentem cornua Mitram, scribit Apollinem à diuersis gentibus varijs appellari nominibus. Apud Achemenios enim Titan vocatur, apud Ægyptios Osiris, apud Persas vbi in antro colitur, Mithra nominatur. Eius simulacrum fingebatur reluctantis tauri cornua retentare; quo significatur Lunam ab eo lumen accipere, quum acceperit ab eius radijs segregari. Erat autem ipse Sol Leonis vultu cum tiara prisco habitu, vtrisque manibus, ceu diximus, bouis cornua comprimens. Siquidem Sol principale signum inculcat & frenat, Leonem scilicet, adeò quòd hic Deus ceteros suo nomine & potentia impetu excellat, vt inter reliquas feras Leo: vel quòd sit rapidum animal. Hæc ex illo Commentario propterea paulo prolixius retuli, vt melius intelligatur Tertulliani locus ille 1. lib. adu. Marc. quum inquit: Sicut aridæ & ardentis naturæ Sacramenta Leones Mithræ philosophantur. Meminit & Martianus Capella Mithræ, quum canit lib. 3. de nupt. Mer. & Philog.

Te Serapim Nilus, Memphis veneratur Osirin,
Dissona sacra Mithram.—

Plura dicto lib. de Præscript. adu. hær. cap. 40. Tom. sequ. videat Lector, tum de Mithra, tum de diabolo diuina adfectante, vti paulopost Auctor commemorat.

207. in spelæo & castris verè tenebrarum.] De hoc spelæo latius in hæc verba B. Iustinus Martyr aduersus Tryphonem: Porro quando illi qui Mithræ initiationes (sic enim verto, pro eo quod alij: initia) tradunt, è petra eum natum esse memorant (de quo vide etiam testimonium B. Hieron. infrà Tom. sequ. lib. de Præscript. adu. hæres. supra dictaannum, 271.) & spelæum nominant eum locum, vbi initiari ei credentes perhibent; non ego hic, quod à Daniele dictum est, lapidem absque manibus abscissum de monte ingenti, & quod ab Esaia est promulgatum, eos sequutos esse, atq; hæc consimiliter instituisse sciam? enim Prophetiæ promulgationis etiam verba omnia imitari sunt conati. Nam & iuste rectéque agendi præcepta, vt apud illos dicuntur, arte quadam effecerunt. Verba Esaiæ sunt talia cap. 33. Audite qui longè estis quæ fecerim, & cognoscite propinquantes fortitudinem meam. Desciuerunt in Syon iniqui. Corripiet tremor impios. Quis annuntiabit vobis locum sempiternum? Ambulans in iustitia (hinc apud illos de quibus supra rectè agendi præcepta) loquens viam rectam, odio habens iniquitatem & iniustitiam, manum obtinens puras à muneribus, obturans aures, vt ne audiat iudicium sanguinis iniustum, conniuens oculis vt ne videat iniustitiam. Hic habitabit in excelso specu petra fortis: (hinc spelæi imitatio.) Panis dabitur ei (ex quo desumpta apud illos panis oblatio, cuius mentio fit libro de Præscript. adu. hæret.) & aqua eius fidelis (quò pertinet de qua ibidem tinctio.) Regem cum gloria videbitis (quod ad resurrectionem pertinet) & oculi vestri longè prospicient. Anima vestra meditabitur timorem Domini: (hinc ibidem expiatio delictorum.) Vbi est litteratus? vbi sunt Consiliarij? vbi est eos dinumerans qui aluntur, paruum & magnum populum? Quocum consilia non agitarunt, neque profunditatem vocum sciuerunt, ita vt non audirent, Populus vitiosus, & non est audienti scientia? Quod ipsum rursum paucioribus his verbis non multopòst repetit: Quòd vero (inquit) Esaias de symbolis arcanisque specus vaticinio præloquutus sit, vobis recensui, sed eorum gratia, qui hodie vobiscum venere, locum enim repetam: insuper hoc addens, propter verba eiusmodi, eos qui Mithræ mysteria instituerunt in loco qui apud illos spelæum vocetur, suos initiare, sacráque sua arcana peragere, diaboli instinctu agitatos. Atqui spelæum istud primum Zoroastres in Persidis montibus dicasse fertur prope fontes, iuxta quod habet Porphyrius in Comment. antri Nympharum, ex 13. Odyss. Homeri.

208. quasi nimium martyrij] Hoc est (inquit idem Rhenanus) imitamentum martyrij quod pro Christo tolerant Christiani. Quare & hanc lectionem retinendam duxi, pro eo quod in excusis subrepserat: minimum, maximè quum illud etiam legãt 3. MS. cod. Vatic. Vnde nec placet lectio Gyraldi hist. Deorum synt. 7. qui legit: munus. Maximè quòd haud absimiliter B. Gregor. Nazian. Orat 1. in Iulian. Imper. scribat: Ab illo fuisse comparata martyria Christianorum cruciatibus, quæ in Mithræ sacris celebrabantur. Super quo loco (vti citatur ibidem à Giraldo) vetus commentator. Mithra, id est, Sol cui celebritates fiunt, & imprimis à Chaldæis. Cui Deo qui volunt initiari, duodecim contumelijs afficiuntur, per verbera, calorem, frigus, & alia eiusmodi. Quæ proinde putat fuisse etiam ea sacra, quæ Commodus Imperator homicidio polluit.

ARGVMENTVM LIBRI DE VELANDIS VIRGINIBVS PER IACOBVM PAMELIVM.

QVVM prætextu contrariæ consuetudinis, contra quam Apostolus præceperat, non modò nuptæ, & virgines hominum, seu seculares quæ ad nuptias virorum adspirant; sed & virgines Dei, quæ Christo nupserant, præsertim in Ecclesijs caput non velarent; quod antea Græcè, nunc Latinè quoque ostendit, virgines velari oportere.

I. *Imprimis autem consuetudinem aduersus veritatem non præscribere, ex eo docet, quòd Regula fidei vna irreformabili manente, cetera disciplinæ & conuersationis admittant nouitatem correctionis.*

II. *Maximè quum Ecclesiarum, quas Apostoli seu Apostolici viri condiderunt, consuetudo opponatur; nobis autem & illis vna fides, vnus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem lauacri Sacramenta, vna Ecclesia.*

III. *Proinde quum arbitrio cuiusque permissa res esset; vt quæque voluisset, aut velari, aut non tegi, sicut & nubere; temerariam audaciam reprehendit, qua virgines hominum ambibant aduersus virgines Dei, quòd aliter (velatæ inquam) illæ incederent; immò sacrilegis manibus dicatum Deo habitum à virgine electum detraherent.*

IIII. *Neque verò obstare quod opponitur, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam, vbi de velamine præfinit, sed tantum mulieres nominatas; quia Spiritussanctus vno nomine Mulieris etiam virginem intelligi voluit, vt potè quòd generale sit vocabulum, vti & Fœmina.*

V. *Ad sexum enim pertinere, non ad gradum sexus, probat scriptura Geneseos, qua Eua mulier est cognominata, adhuc fœlix, adhuc virgo; post matrimonij verò connexum, mulier eius*

VI. *Sic & Apostolum mulierem vocare Virginem Mariam, quam vtique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat; & Angelum Gabrielem ad Virginem missum, cùm benedicit illam, inter mulieres deputasse.*

VII. *Iam verò etiam ipsas rationes virginibus competere, per quas Apostolus docet velari fœminam oportere.*

VIII. *Eadem itaque ratione virginem in muliere intelligendam, qua puerum in viro; vtpotè quum Adam adhuc integer ante nuptiarum congressum vir sit cognominatus in Genesi, & apud Apostolum vox: Omnis, tam de viro quàm de muliere, aequè virginem in viro atque in muliere comprehendat.*

IX. *Alia item disciplinæ Ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginē spectare, nam nec virgini, quantumuis carnem suam sanctificare proposuit, licere in Ecclesia docere, tinguere, offerre, aut sacerdotalis officij sibi sortem vendicare.*

X. *Non itaque magis debere virgines honorigeram notam virginitatis suæ non (velando se) præferre, quàm tot viros virgines, tot spadones, qui nulla sibi defendunt continentiæ insignia, quæ tamen virginitate fœminarum est laboratior*

XI. *Ad responsionem autem ex diuerso, quasi à natiuitate proinde virginem operiri oporteat responder; Apostolum intelligi debere, ex quo se virgo intelligere cœperit, post contestatam maturitatem; interserens exempla tum Rebeccæ, quæ velata sponso suo occurrit, (nec minus post continentiæ votum virgini id faciendum) & ethnicorum, apud quos velata ad virum ducuntur*

XII. *Proinde tegantur superiora, cuius inferiora nuda non sunt, nec eas imitentur, quæ sola capitis nuditate virginitatem nundinant.*

XIII. *Deinde si & apud ethnicos propter homines iam nupturæ caput velant, saltem in Ecclesia virginitatem abscondant, vt in occulto mercedem apud Deum mereantur, quæ tantam oblationem Deo offerũt ipsius corporis & spiritus sui, cùm illam ipsam naturam conferant.*

XIIII. *Neque verò cogendas ceteras ad huiusmodi opus virginitatis; quia vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infirmitas; & proinde facilè ruunt, & funem lõgum delictorum sibi adtrahentes, intecto tamen permanentes capite, ne prodantur, virgines sub Deo se mentiuntur.*

XV. *Sed enim vera & pura virginitas, etiam fœminarum oculos timens, confugit ad velamẽ capitis tãquam clypeum, quo bonum suum protegat aduersus ictus tentationum, aduersus iacula scandalorum, aduersus fascinum etiam apud ethnicos metuendum.*

XVI. *Scripturam itaque legem hanc de velamine condidisse, naturam contestari, disciplinam exigere maximè in virgine quæ Christo nupsit, illi tradidit carnem suam, illi sponsauit maturitatem suam; qui quum alienas sponsas & maritatas velari iubeat, vtique multo magis suas.*

XVII. *Postremò & eas, quæ in nuptias inciderunt admonet, vt ne quidem in momento horæ à disciplina velaminis exolescant, tum Apostoli verbis, tum Arabicarum fœminarum quæ faciem totam contegunt, & reuelationis cuiusdam exemplis; præsertim verò ne inter Psalmos aut in Oratione ipsa, vel quacunque Dei mentione, retecta perseuerent.*

Ceterùm librum librum hunc germanum esse patet ex eius hoc Epiphonemate, Pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opusculum est. *Deinde eundem imitatur B. Cyprian. lib de Discipl. & habitu virginum, locis infrà citatis. Habuerunt denique MS. Thritemius Catal. Script. & Politianus epist. 5. lib. 4. Æditus autem fuit primùm à Rhenano ex Paterniacensi & Hirsaugiensi exemplaribus MS. cum Scholijs, deinde castigatus ex cod. Gorziensi, additis Adnotationibus; quibus accessit etiam recognitio Sigismundi Gelenij ex Britannico codice. Non tamen eiuscemodi, quin plures adhuc loci recogniti fuerint à nobis ex 3. MS. Vatic. codicibus, & Adnotationibus quoque nostris locupletati.*

A Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBER.

Cap. I.

PROPRIVM [a] iam negotium passus meæ opinionis, [3] Latinè quoque ostendam, virgines nostras velari oportere, ex quo transitum ætatis suæ fecerint: Hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non priuilegium regionum. Ex his enim ferè consuetudo initinm ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in vsum per successionem corroboratur, & ita aduersus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se, non consuetudinem cognominauit. *Ioan. 14.* Si semper Christus, & prior omnibus: æquè veritas sempiterna & antiqua res: Viderint ergo quibus nouum est quod sibi vetus est. [4] Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit. Quodcunque aduersus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Ceterùm suo vitio quis quid ignorat. Quod autem ignoratur, fuit tam requirendum, quàm recipiendum quod agnoscitur. [5] Regula quidem fidei vna omninò est, sola immobilis, & irreformabilis, credendi scilicet in vnicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, & filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum à mortuis, receptum in cœlis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum iudicare viuos & mortuos, per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, cetera iam disciplinę & conuersationis, admittunt nouitatem correctionis, operante scilicet & proficiente vsque in finem gratia Dei.

B Quale est enim vt diabolo semper operāte & adijciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessauerit, aut proficere destiterit, [6] cùm propterea Paracletum miserit Dominus, vt quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur & ordinaretur & ad perfectū perduceretur disciplina, ab illo vicario Domini Spiritu sancto. Adhuc inquit, multa habeo loqui vobis, sed nōdum potestis ea baiulare: Cùm venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, [7] & superuenientia renunciabit vobis. *Ioan. 16.* [8] Sed & suprà de hoc eius opere pronunciauit. Quæ est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quòd disciplina dirigitur, quòd scripturæ reuelantur, quòd intellectus reformatur, quòd ad meliora proficitur? Nihil sine ætate est, & omnia tēpus expectāt. Deniq; Ecclesiastes, [9] Tēpus, inquit, omni rei. *Eccles. 3* Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoueri. Granum est primò, & de grano frutex oritur, & de frutice arbuscula enititur. Deinde rami & frondes inualescunt, & totum arboris nomen expanditur, inde germinis tumor, & flos de germine soluitur, & de flore fructus aperitur. Is quoque rudis aliquandiu & informis, paulatim ætatem suam dirigēs, [10] eruditur in mansuetudinem saporis. Sic & iustitia (nam idem Deus iustitiæ & creaturæ) primò fuit in rudimentis, natura Deum metuens: dehinc per legem & Prophetas promouit in infantiam: dehinc per Euangelium efferbuit in iuuentutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus à Christo magister & dicendus & verendus. Non enim ab se loquetur, [11] sed quæ mandantur à Christo. *Ioan. 16.* [12] Hic solus antecessor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteponunt, Hunc qui audierunt vsque non olim prophetantem, virgines contegunt.

Cap. II.

[[13] Sed nolo interim hunc morem veritati deputare. Consuetudo sit tantisper, vt consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per Græciam & [14] quasdam Barbarias eius, plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. Est [15] & sub hoc cœlo institutum istud alicubi, ne qui gentilitati Græcanicæ aut Barbaricæ consuetudinem illam asscribat. Sed eas ego Ecclesias proposui,

C quas & ipsi Apostoli vel Apostolici viri condiderunt, & puto ante quosdam. Habent igitur & illæ eandem consuetudinis auctoritatem, tempora & antecessores opponunt magis quàm posteræ istæ. Quod obseruabimus, quid diligemus: Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare nō possumus, vtporè non extraneam, quia nō extraneorum, cum quibus scilicet communicamus [16] ius pacis & nomen fraternitatis. Vna nobis & illis fides, vnus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem [17] lauacri sacramenta. [18] Semel dixerim, vna Ecclesia sumus. Ita nostrum est, quodcunque nostrorum est. Ceterùm diuidis corpus: tam hic, sicut in omnibus variè institutis & dubiis & incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, [19] quæ magis ex duabus tam diuersis consuetudinibus disciplinæ Dei conueniret. Et vtique ea deligenda, quæ virgines includit, soli Deo notas, quibus præter quòd à Deo non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescendum est. Virginem magis laudando quàm vituperando confundas: quia delicti durior frons est, ab ipso & in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliquæ tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginē visā, quales habet virgo quæ videri volet. Inuicē se eadē oculorū genera desiderāt. Eiusdē libidinis est videri, & videre. Tā sancti viri est [19] subfūdi, si virginē viderit, quā sanctæ virginis, si à viro visa sit.

Ca. III.

[[20] Sed nec inter consuetudines dispicere voluerūt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilius apud nos

ad vſque proximè vtriq; conſuetudini communicabatut. Arbitrio permiſſa res erat, vt quæque voluiſſet aut tegi aur proſtitui, ſicut & nubere: quod & ipſum neque cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas paciſci cum conſuetudine, vt tacitè ſub conſuetudinis nomine frueretur ſe vel ex parte. Sed quoniam cœperat agnitio proficere, vt per licentiam vtriuſque moris indicium melioris partis emergeret, ſtatim ille aduerſarius bonorum, multóque inſtitutorum, opus ſuum fecit. Ambiunt virgines hominum aduerſus virgines Dei, nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ. Et virgines videntur quæ aliquid à viris petere poſſunt, nedum tale factum, vt ſcilicet æmulæ earum, tanto magis liberæ, quanto Chriſti ſolius ancillæ, dedantur illis. Scandalizamur, inquiunt, quia aliter aliæ incedunt: & malunt ſcandalizari, quàm prouocari. [22] Scandalum, niſi fallor, non bonæ rei, ſed malæ exemplum eſt, ædificans ad delictum. Bonæ res neminem ſcandalizant, niſi malam mentem. Si bonum eſt modeſtia, verecundia, faſtidium gloriæ, ſoli Deo captans placere: agnoſcāt malum ſuum, quæ de tali bono ſcandalizantur. Quid enim ſi & incontinētes dicant ſe à cōtinentibus ſcandalizari, continentia reuocanda eſt? & ne multi nobis ſcandalizentur, [23] monogamia recuſanda eſt? Cur non magis hæ quærantur ſcandalo ſibi eſſe petulantiam, impudentiā oſtentatitiæ virginitatis? Propter eiuſmodi igitur capita nundinatitia, trahantur virgines ſanctę in Eccleſiam, erubeſcentes quòd cognoſcantur in medio, pauentes quòd detegantur acccerſitæ quaſi ad ſtuprum. Non minus enim & hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonæ, ſtupri paſſio eſt. Et tamen vim carnis pati, minus eſt; quia de officio naturę venit. Sed cùm ſpiritus ipſe violatur in virgine, ſublato velamine didicit amittere quod tuebatur. [24] O ſacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitū detrahere potuetunt! Quid peius aliquis perſecutor feciſſet, ſi hoc à virgine electum cognouiſſet? Denudaſti puellam à capite, & tota iam virgo ſibi non eſt: alia eſt facta. Exurge igitur veritas, & quaſi de patientia erumpe, nullam volo conſuetudinem defendas; nam iam & illa cōſuetudine, ſub qua te fruebaris, expungitur. Te eſſe demōſtra quę virgines tegit. Ipſa ſcripturas tuas interpretare, quas conſuetudo non nouit. Si enim noſſet, nunquam eſſet.

CA. IIII. [[25] Quatenus autem & de ſcripturis aduerſus veritatem argumentari conſuetudo eſt, ſtatim opponitur nobis; nullam mētionem virginum ab Apoſtolo factam, vbi de velamine præfinit, ſed tātùm mulieres nominatas: cùm ſi voluiſſet, & virgines tegi, de virginibus quoque cum mulieribus nominatis pronuntiaſſet: [26] quomodo illic, inquit, vbi de nuptijs tractat, quid obſeruandum ſit etiam de virginibus, declarat: Itaq; non contineri eas lege velādi capitis, vt non nominatas in hac lege: immò ex hoc non velari quâ non iubentur, quæ nec nominantur. Sed & nos eandem argumentationē retorquemus. Qui enim ſciebat aliàs vtriuſque generis facere mentionem, virginis dico, & mulieris, id eſt non virginis, ex cauſa diſtinctionis in his in quibus non nominat virginem, non faciens diſtinctionem, oſtendit conditionis communionem. Ceterum potuit hîc quoque conſtituere differentiam inter virginem & mulierem, ſicut alibi dicit: [27] Diuiſa eſt mulier & virgo: igitur quas non diuiſit, tacendo [28] inalterauit. Nec tamen quia illic diuiſa eſt & mulier & virgo, hîc quoque patrocinabitur illa diuiſio, vt quidam volunt. Quanta enim alibi dicta, non valent, vbi dicta ſcilicet non ſunt, niſi ſi eadem ſit cauſa, quę alibi, vt ſufficiat ſemel dictum? Illa autem cauſa virginis & mulieris lōgè diuiſa eſt ab hac ſpecie. Diuiſa eſt, inquit, mulier & virgo. quare? quoniam innupta, id eſt, virgo, cogitat ea quæ ſunt Domini, vt ſit ſancta, & corpore & ſpiritu. Nupta autem, id eſt, non virgo, cogitat quomodo placeat viro. Hæc erit interpretatio diuiſionis illius, nullum habens locū in iſto capitulo, in quo neq; de nuptijs, neque de animo & cogitatu mulieris & virginis, pronuntiatū, ſed de capite velando. Cuius nullam volens eſſe diſcreptationem, Spiritus ſanctus vno nomine mulieris, etiā virginem intelligi voluit, quā propriè non nominādo à muliere non ſeparauit, & non ſeparādo coniunxit ei à qua non ſeparauit. Nouum eſt nunc ergo principali vocabulo vti, & cetera nihilominus in eo vocabulo intelligi, vbi nulla eſt neceſſitas ſingillatim diſtinguendæ vniuerſitatis? Naturaliter compendium ſermonis & gratum & neceſſarium eſt: quoniam ſermo lacinioſus, & oneroſus & vanus eſt. Sic & generalibus vocabulis contenti ſumus comprehendentibus in ſe ſpecialium intellectū. Ergo iam de vocabulo ipſo. Naturale vocabulū eſt fœmina. [29] Naturalis vocabuli generale mulier. Generalis etiam ſpeciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiā ætatis nomina accedūt. Subiectum igitur eſt generali ſpeciale, quia generale prius eſt: & [30] ſubiectiuum anteceſſiuo, & portionale vniuerſali: in ipſo intelligitur cui ſubijcitur, & in ipſo ſignificatur, quia in ipſo continetur. Sic nec manus, nec pes, nec vllum membrorum deſiderat ſignificari corpore nominato. Et ſi mundum dixeris, illic erit & cœlum, & quæ in eo, ſol & luna, & ſidera, & aſtra, & terra, & freta, & [31] omnis cenſus elementorum. Omnia dixeris, cùm id dixeris quod ex omnibus conſtat. Sic & mulierem nominando, quicquid eſt mulieris nominauit.

CAP. V. [[32] Sed quoniā ita mulieris nomen vſurpant, vt non putent competere illud niſi ei ſoli quæ virum paſſa ſit; probari à nobis oportet proprietatem eius vocabuli, ad ſexum ipſum, non ad gradum ſexus pertinere, quo communiter etiam virgines cenſeantur. Cùm hoc genus ſecundi hominis à Deo factum eſt, in adiutorium hominis; fœmina illa, ſtatim mulier eſt cognominata, adhuc fœlix, [33] adhuc digna paradiſo, adhuc virgo. Vocabitur, inquit, mulier. Habes itaque nomen, non dico iam virgini commune, ſed proprium. quod à principio virgo ſortita eſt. Sed ingenioſè quidam de futuro volunt dictum: Vocabitur mulier, quaſi quæ hoc futura eſſet, cùm virginitatem reſignaſſet: quoniam & adiecit, Propterea relinquet homo patrē & matrem,

& [34]

1. Cor. 11.

1. Cor. 7.

1. Cor. 7.

Gen. 2.

D

E

F

A &[14] conglutinabitur mulieri suæ, &[15] erunt duo in carnem vnam. Ostendant igitur primò, vbi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est, quod interea vocabulum acceperit. Non potest enim sine vocabulo præsentis qualitatis suæ fuisse. Ceterùm quale est vt quæ in futurum vocaretur nomine designato, in præsenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit, & nemini ex futura conditione, sed ex pręsenti institutione, cui conditio quæcuoque seruiret, hoc appellata, quod a primordio voluit; quid ergo tunc vocabatur? Atquin quotientcũque in scriptura nominatur, mulier appellatur, antequàm nupta, & nuoquam virgo cùm virgo. Hoc nomen rum vou m illi fuit, & quando nihil[16] prophetico modo dictum est. Nam cùm scriptura refert fuisse nudos duos, Adam & mulierem eius, nec hoc de futuro sapit, quasi mulierem dixerit eius in præsagio vxoris. Sed quoniam & innupta illius mulier, vt de substantia ipsius: Hoc, inquir, os ex ossibus meis, &[17] caro ex carne mea vocabitur mulier. Hinc ergo tacita conscieotia naturæ, ipsa duioitas animæ in vsum sermonis eduxit nescientibus hominbus (sicut & alia multa, quæ ex scriptura fieri & dici solere alibi poterimus ostendere) vti mulieres nostras dicamus vxores, quaoquam & impropriè quædam loquamur.[18] Nam & Græci qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur,[19] alia habent proprià vocabula vxoris. Sed malo huoc vsum ad scripturæ restimonium deputare. Vbi enim duo in vnam carnem efficiuntur per matrimonij nexum, caro ex carne, & os ex ossibus, vocatur secundum originem mulier eius, ex cuius substantia incipit censeri facta vxor. Ita mulier non oaturà oomen est vxoris, sed vxor conditione nomen est mulieris. Denique mulier & non vxor dici potest, non mulier autem vxor dici non potest, quia nec esse. Constituto igitur nomine nouæ fœminæ, quod est mulier, & explicito quod priùs fuit, id est nomine assignato, conuertit iam ad propheticam rationem, vti diceret,[40] Propter hoc relinquet homo patrem & matrein. Adeò separatum est nomen à prophetia, quantum & ab ipsa persona, vt non vtique de ipsa Eua dixerit, sed in illas fœminas

Ibid. paulò prius. *Ibid. infra.* *Ibid. ante* *Vbi supra.*

B futuras, quas in[41] matrice generis fœminini nominarit. Alioqui nõ Adam relicturus erat patrẽ & matrem quos non habebat, proprer Euain. Ergo non ad Euã pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum est. De matirorum enim cõditione prædictum, qui ob mulierem parentes suos eraut relicturi, quod in Euam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ira res est, apparet non propter futurum, mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eò accedit, quòd ipse rationem eius nominis ædidit. Cùm enim dixisset, Vocabitur mulier,[42] quoniã ex viro suo sumpta est, & ipso adhuc virgine.[43] Sed dicemus & de viri nomine suo loco. Nemo itaq; nomen ad prophetiam inrerpretetur, quod ex alia significatione deductum est: pręsertim cùm appareat, vbi de futuro nomen acceperit, illic scilicet,[44] vbi Eua cognominatur, personali iam vocabulo, quia oaturale præcesserat. Si enim Eua mater viuẽtium est, ecce ex futuro cognominatur, ecce vxor & non virgo prænunciatur, hoc erit vocabulum nupturæ. Ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostẽditur non de futuro mulierem tunc nominatam, quæ postmodùm acceptura erat futuræ conditionis suæ nomen. Responsum satis est ad hanc partem. [[45] Videamus nunc si & Apostolus formam vocabuli istius secundum Genesim obseruet, sexui deputans illud, sic mulierem vocans virginem Mariam, quemadmodũ & Genesis Euam. Scribens enim ad Galatas, Misit, inquit, Deus filium suum factũ ex muliere. Quam vtiq; virginẽ constat fuisse,[46] licet Hebion resistat. Agnosco & angelũ Gabrielem ad virginem missum: sed eùm benedicit illam, intet mulieres, non inter virgines deputat:[47] Benedicta tu inter mulieres. sciebat & angelus mulietem etiam virginem dici. Sed & ad hæc duo ingeniosè quidam respondisse sibi visus est, quoniam quidem desponsata est Maria, idcircò & ab angelo & ab Apostolo mulierem pronuntiatam.[48] Desponsata enim, quodammodò nupta. Tamen inter quodammodò, & verum, satis interest dumtaxat hoc in loco. Nam alibi ita sanè habendum est. Nunc verò non quasi iam nuptam mulierem Mariam pronuntiauerũt, sed quasi nihilominus fœminam, etiãsi non sponsam, quasi

Gen. 3. *Cap. VII.* *Gal. 4.* *Luc. 1.*

C hoc à primordio dictã. Illud enim præiudicet necesse est, à quo forma descẽdit. Ceterùm quod pertineat ad hoc capirulũ, si hic desponsatæ adæquatur, vt ideò mulier dicta sir Maria, non quâ fœmina, sed quâ marita, iam ergo Christus non ex virgine natus est, quia ex desponsata quæ virgo esse desierit hoc nomine. Quod si ex virgine narus est, licer ex desponsata tamen integra, agnosce mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hîc certè nihil propheticè dictum videri potest, vt futuram mulierem, id est nuptam Apostolus nominarit, dicendo, factum ex muliere. Non enim poterat posteriorem mulierem nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est virum passam: sed illa quæ erat præsens, quæ erat virgo, & mulier vocabatur post vocabuli huius proprietatem, secundum primordij formam, virgini, & ita vniuerso mulierum generi defensam. [[49] Cõuertamus ad ipsas iam rationes recensendas, per quas Apostolus docet velari fœminam oportere, an eædem etiam virginibus competant: vt ex hoc quoque vocabuli cómunio inter virgines & non virgines conster, dum eædem velaminis causæ in vtraque parte depræhenduntur. Si capur mulieris, vir est, vtique & virginis, de qua fit mulier, illa quæ nupsit: nisi si virgo rertium genus est, monstruosum aliquod sui capitis. Si mulieri turpe est radi siue tonderi, vtique & virgini.[50] Proinde viderit seculum æmulum Dei, si ita virgini cæsum capillum decori mentitur, quemadmodum & pùero permissum. Ergo cui æquè non conuenir radi siue tonderi, æquè conuenit operiri. Si gloria viri est mulier quantò magis virgo, quæ & gloria sibi est? Si mulier ex viro & propter virum, costa illa Adæ virgo primùm fuir.[51] Si

Gal. 4. *Cap. VIII.* *1. Cor. 11.*

Ibid. mulier potestatem habere super caput debet, vel eo iustiùs virgo, ad quam pertinet quod in causa est. *Gen. 2.* Si enim [52] propter angelos, scilicet quos legimus à Deo & cœlo excidisse, ob concupiscentiam *1. Cor. 11.* fœminarum; quis præsumere potest tales angelos, maculata iam corpora, & humanæ libidinis reliquias desiderasse, vt non ad virgines potiùs exarserint, [53] quarum flos etiam humanam libidinem excussat? *Gen. 6.* Nam & scriptura sic suggerit, Et factum est, inquit, cùm cœpissent homines plures fieri super terram, & filiæ natæ sunt eis. Conspicati autem filij Dei, filias hominum, quòd pulchræ essent, acceperunt sibi vxores ex omnibus quas elegerunt. [54] Hic enim nomen mulierum Græcum, vxores sapit, quia de nuptijs mentio est. Cùm ergo filias hominum dicit, manifestè virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur: nam nuptæ maritorum nuncupantur: cùm potuerit dixisse vxores hominum æquè, non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum inuptas sumunt filias hominum, quas natas suprà dixit, sic quoq; virgines significans. Suprà natas, at hîc angelis nuptas, aliud eas nescio quàm natas, & dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari facies tam periculosa, quæ vsq; ad cœlum scandala iaculata est, vt cum Deo assistens, cui rea est angelorũ exterminatorum, [55] ceteris quoque angelis erubescat, & malam illam aliquando libertatem capitis sui comprimat, iam nec hominum oculis offerendam. Sed & si contaminatas iam fœminas angeli illi appetissent, tanto magis propter angelos virgines velari debuissent, quãto magis propter virgines angeli deliquisse potuissent. Si autem & naturæ præiudicium adijcit Apostolus, quod honor sit mulieris redundantia *1. Cor. 11.* capillorum, quia coma pro operimento est: vtique hoc maximè virginis insigne est, quarum & ornatus ipse, propriè sic est, [56] vt concumulata in verticem, ipsam capitis arcem ambitu crinium contegat.

CA. VIII [[57] Horum certè omnium contraria efficiunt, ne vir caput velet: scilicet quia non sit naturaliter cõsecutus ambitionem capillorum, quia radi siue tonderi non sit turpe illi, quia non propter illum angeli exorbitarint, quia gloria & imago Dei sit, quia caput eius Christus. Itaque cùm de viro & muliere Apostolus tractet, cur illã oporteat velari, illum verò non, apparet cur & virginis silẽtium fecerit: eadem ratione scilicet virginem in muliere intelligendam sinens, [58] qua & puerum vt in viro deputandum non nominauit totum ordinem vtriusque sexus proprijs vocabulis complexus, mulie-*Gen. 2.* ris & viri. Sic Adam etiã adhuc integer, vir in Genesi est cognominatus: Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta est. [59] Sic vir Adam ante nuptiarum congressum, quemadmodum & Eua mulier. De vtraque parte satis ad vniuersam speciem cuiusque sexus Apostolus pronunciauit, & breuiter & plenè, tam instructa definitione, Omnis, inquit, mulier. Quid est omnis? nisi omnis *1. Cor. 11.* generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis. Siquidem omne totum est, & integrum & nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo est. Æquè & de viro non *Ibid.* velando, Omnis, inquit. Ecce duo diuersa nomina, Vir & Mulier, Omnis vterque. Duæ leges obnoxiæ inuicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quòd dictum sit omnis vir, commune est nomen viri, etiam nondum viri, [60] masculi inuestis: commune autem cùm sit nomen secundum naturam, communis est & lex non velandi eius, [61] qui inter viros virgo est secũdum disciplinam: cur non præiudicatum sit proinde & mulierem virginem omnẽ muliere nominata contineri consortio nominis, vt contineatur & cõmunione legis. Si virgo mulier non est, nec vir inuestis est. Si non operitur virgo, quia mulier non sit, operiatur inuestis, quia vir non sit. Eiusdem virginitatis æqua sit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non iubeantur reuelari. Cur ex parte definitionem Apostoli agnoscimus absolutam, circa omnem virum, [62] nec detractamus, quare non & puerum nominarit: ex parte autem præuaricamur, æquè absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, contentiosus est, nos talem consuetudinẽ non habemus, neq; Ecclesia Dei. Ostendit contentionem aliquam de ista specie fuisse, ad quam extinguẽdam toto cõpendio vsus est: neq; virginem nominãs, vt ostenderet dubitandũ de velanda non esse, & omnem nominans mulierẽ, cùm nominasset virginẽ. Sic & ipsi Corinthij intellexerũt. [63] Hodie deniq; virgines suas Corinthij velant. Quid docuerint *1. Tim. 2.* Apostoli, qui didicerunt, approbant.

CAP. IX. [[64] Videamus nunc, an sicut naturæ & causæ argumẽta virgini quoque competere monstrauimus, ita etiam disciplinæ Ecclesiasticæ præscripta de muliere in virgi-*1. Cor. 4.* nem spectẽt. [65] Non permittitur mulieri in Ecclesia loqui, sed nec docere, [66] nec tinguere, [67] nec offerre, [68] nec vllius virilis muneris, nedũ sacerdotalis officij sortem sibi vendicare. Quæramus an aliquid horum virgini liceat. Si virgini non licet, sed in omnibus eadem conditione subijcitur, & necessitas humilitatis cum muliere censetur, vnde illi vnum hoc licebit quod omni fœminæ non licet? Quid prærogatiuæ meretur aduersus conditionem suam, si qua virgo est, & carnem suam sanctificare proposuit? [69] Idcircò velaminis venia fit illi, vt in Ecclesiam notabilis & insignis introëat, vt honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat? Potuit digniùs honorari aliqua prærogatiua virilis aut gradus, aut officij. planè scio alicubi virginem [70] in viduatu ab annis nondum viginti collocatam. [71] Cui si quid refrigerij debuerat [72] episcopus, aliter vtique saluo respectu disciplinæ præstare potuisset, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monstrum, in Ecclesia denotaretur: virgo vidua hoc quidem portentuosior, quòd nec quâ vidua caput texit, vtrunque se negans, & virginem quæ vidua deputetur, & viduam quæ virgo dicatur. *1. Tim. 5.* Sed ea auctoritate illic sedet intecta, qua & virgo. [73] Ad quam sedem præter annos sexaginta non tantùm vniuiræ, id est nuptæ aliquando eliguntur, sed & matres & quidem educatrices filiorum: scilicet, vt experimentis omnium affectuum structę, facilè norint cete-

tas

Cap. x.

A ras & consilio & solatio iuuare, & vt nihilominus ea decucurrerint, per quæ fœmina probari potest
adeò nihil virgini ad honorem de loco permissum est. [[74] Sic nec de aliquibus insignibus. Cete-
tum satis inhumanum, si fœminæ quidem per omnia viris subditæ, honorigeram notam virgini
tatis suæ præferant, qua suspiciantur & circumspiciantur & magnificentur à fratribus, [75] viri autem
tot virgines, tot spadones voluntarij [76] cæco bono suo incedant, nihil gestantes, quod & ipsos face-
ret illustres. Debebunt etiam & ipsi [77] aliqua sibi insignia defendere, [78] aut pennas Garamantum, [79]
aut crobylos Barbarorum, aut [80] cicadas Atheniensium, aut [81] cirros Germanorum, [82] aut stigmata
Britonum: Aut ex diuerso fiat, capite velati in Ecclesia lateant. Certi sumus Spiritum sanctum ma-
gis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si fœminis subscripsisset: cùm præter sexus auctoritatē,
etiam ipsius continentiæ nomine masculos potius honorati oportuisset. Quorum quanto sexus aui-
dior & calidior in fœminas, tanto continentia maioris ardoris laboratior, ideóque dignior om-
ni ostentatione: si ostentatio, virginitatis est dignitas. [83] Non enim & continentia virginitati
anstitat, siue viduorum, [84] siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt?
Nam virginitas gratia constat, continentia verò virtute. Non concupiscendi, cui concupiscendo
inoleueris, grande certamen est. Cuius autem concupiscendi ignoraueris fructum, facilè non con-
cupisces, aduersarium non habens, concupiscētiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid
tale Deus in honorē subscripsisset, vel quia familiariori, scilicet imagini suæ vel quia plus laborāti? Si
autē nihil masculo, multo magis fœminæ. [[85] Sed quod suprà intermisimus, ex parte subsequutæ dis-
putationis, ne cohærentiā eius dispergeremus, nūc responso expungemus. [86] Vbi enim gradū fiximus
de Apostoli absoluta definitione, omnem mulierē etiam omnis ætatis intelligendā: responderi ex di-
uerso habebat, ergo à natiuitate & à primo nomine ætatis, virginē operiri oportere. Non ita est autē,
sed ex quo se intelligere cœperit, & censum naturæ suæ intrare, & de [87] virginis exire, & pati nouū il-
lud quod alterius ætatis est. Nam & principes generis Adam & Eua quàm diu intellectu carebant,
B nudi agebant. At vbi [88] de arbore agnitionis gustauerunt, nihil primum senserunt quàm erubescen-
dum. Itaq; sui quique sexus intellectum tegmine notauerunt. Sed & si proter angelos velāda est, sine
dubio ab ea ætate lex velaminis operabitur, à qua potuerunt filiæ hominum concupiscentiam sui ad-
ducere, & nuptias pati. Ex illo enim virgo desinit, ex quo potest non esse. Et [89] ideò penes Israël illici-
tum est ad virum tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem: ita ante hunc indicem [90] acer-
ba res est. Igitur si tam diu virgo, quàm diu acerba est, desinit virginē cùm matura cognoscitur, & vt
virgo iam legi applicatur, sicut & nuptijs. Et [91] desponsatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, quæ
cùm ad sponsum ignotū adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognouit esse, quem de longinquo
perspexerat, non sustinuit dexteræ colluctationem, nec osculi congressionem, nec salutationis cō-
municationem, sed confessa quod senserat, id est spiritu nuptam, negauit virginem velata ibidem. O
mulierem iam de Christi disciplina. [92] Ostendit enim etiam nuptias de aspectu & animo fieri, quem-
admodum stuprum: nisi quòd etiam Rebeccam quidam adhuc velant: de ceteris verò, id est,
quæ desponsatæ non sunt, viderit parentum procrastinatio ex [93] angustijs vel scrupulositate descen-
dens, [94] viderit & ipsum continentiæ votum. Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suáque
debita maturitati luentem. Alia in occulto mater, natura: & alius in latenti pater, tempus, filiam
suam legibus suis maritarunt. Aspice nuptam iam illam tuam virginem, & animam expectatione, &
carnem transfiguratione, [95] cui tu secundum paras maritum. [96] Iam & vox obsolefacta est, & mem-
bra completa sunt, & pudor vbique vestitur, & [97] menses tributa defendunt: ac tu mulierem negas
quam muliebria pati dicis. Si congressio viri mulierem facit, non tegantur, nisi post ipsam nuptia-
rum passionē. [98] Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autē ad desponsationem
velantur, quia & corpore & spiritu masculo mixtæ sunt per osculum & dexteras, per quæ primū resi-
C narunt pudorem spiritu, per commune cōscientiæ pignus, quo totā condixerunt confusionē, quan-
to magis tempus illas velabit, sine [99] quo sponsari non possunt, & quo vrguente sine sponsalibus vir-
gines desinunt esse? Tempus etiam ethnici obseruant, vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant. [100]
Nam fœminas quidem à duodecim annis, masculū verò à duobus amplius ad negotia mittunt, pu-
bertatem in annis, non sponsalibus aut nuptijs decernentes. Materfamiliæ vocatur licet virgo, & pa-
terfamiliæ licet inuestis. A nobis nec naturalia obseruantur, quasi alius sit Deus naturæ quàm noster.
[[101] Agnosce & mulierem, agnosce & nuptam de testimonijs & corporis & spiritus, quæ patitur & in
conscientia & in carne. Hæ sunt tabellæ [102] priores naturalium sponsalium & nuptiarum. Impo-
ne velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, cuius inferiora nu-
da non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Propone vtramque, immaturè compressam in habi-
tu mulieris, & quæ maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu, faciliùs illa mulier nega-
bitur, quàm ista virgo credetur. Tanta est adeò fides ætatis, vt nec habitu obstrui possit. Quid quòd
etiam hæ nostræ etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simúlque se mulieres intellexerunt, de
[103] virginibus educantur, à capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: vertunt capillum, in acu
lasciuiore comam sibi inferunt, crinibus à fronte diuisis apertam professæ [104] mulieritatem. Iam
& consilium formæ à speculo petunt, & faciem morosiorem lauacro macerant, forsitan & ali-
quo eam medicamine interpolant, [105] pallium extrinsecus iactant, [106] calceum stipant multifor-

Cap. xi. — 1. Cor. 11. — Gen. 2. — Gen. 3. — Gen. 24. — Matth. 5. — Cap. xii

mem, plus instrumenti ad balneas deferunt. Quid singula persequar? Solennem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem. Sed [107] virginari volunt sola capitis nuditate, vno habitu negantes quod toto suggestu profitentur. [108] Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, vt & apud ethnicos caput velent. Certè in Ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres: aut constanter audeant & in vicis virgines videri, sicut audent in Ecclesiis. Laudabo vigorem, si aliquid & apud ethnicos virginitatis nundinarint. Eadem natura foris quæ & intus, eadem institutio apud homines & apud Dominum eadem libertate constat. [109] Quò ergo foris quidem bonum suum abstrudunt, in Ecclesia verò prouulgant? Exposco rationem. Vtrúmne vt fratribus suis placeât, an vt ipsi Deo? Si vt ipsi Deo: tam idoneus est ad conspicienda quæque in occulto fiunt, quàm iustus ad remuneranda quæ soli sibi fiunt. Denique præcipit, nihil [110] debuccinemus eorum [111] quæ apud illum mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. [112] Quòd si vnius Victoriati, vel quamcunque eleemosynæ operationē, sinistra conscienta facere prohibemur, quantum tenebrarum circumfundere debemus, cùm tantam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis & ipsius spiritus nostri, cùm illam ipsam naturā consecramus. Ergo quod non potest videri propter Deum fieri, quia sic fieri Deus non vult, sequitur vt hominum gratia fiat: vtrique primò illicitum, vt gloriæ libidinosum. Gloria enim illicitū est eis, quorū probatio in omni humiliatione constat. Et [113] si à Deo confertur continentiæ virtus, Quid gloriaris quasi non acceperis? Si verò non accepisti, quid habes quod datum tibi non est? Hoc ipso aut constat à Deo datam tibi non esse, quod illam non soli Deo præstas. Videamus ergò quod humanum est, an firmum sit & verum. [114] Referunt aliquando dictum à quodam, cùm primùm quæstio ista tentata est, & quomodo ceteras sollicitabimus ad huiusmodi opus: Scilicet fœlices nos facient, si plures erunt, & non Dei gratia vel merita cuiusque, Virgines Ecclesiam, an Ecclesia virgines ornat Deo, siue commendat? Confessus est igitur gloriam esse in causa. Porrò vbi gloria, illic sollicitatio, vbi sollicitatio, illic coactio, vbi coactio, illic necessitas, vbi necessitas, illic infirmitas. Meritò itaque dum caput non tegunt vt sollicitentur gloriæ causa, ventres tegere coguntur infirmitatis ruina. Æmulatio enim illas, non religio producit: aliquando & ipse Deus venter earum, quia facilè virgines fraternitas suscipit. Nec tantùm autem ruunt, sed & [115] funem longum delictorum sibi adtrahunt. Prolatæ enim in mediū, & publicato bono suo elatæ, & fratribus omni honore & charitatis operatione cumulatæ, dum non latent vbi quid admissum est, tantum dedecoris cogitāt quantum honoris habuerunt. Si intectum caput virginitati asscribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitatis, ne prodatur, intecto permanet capite: & tunc iam alieno ambulat habitu, id est quem sibi vēdicat virginitas: permanet nihilominus in habitu, vel tunc saltem alieno, ne scilicet mutatione prodatur. Consciæ muliebritatis, iam indubitatè audent nudo capite ad Deū adire. Sed æmulator Deus & Dominus, qui dixit, Nihil [116] occultū quod non reuelabitur, plerasq; etiam in cōspectum deducit. Non enim confitebūtur, nisi ipsorū infantium suorū vagitibus prodite. Quantū autē plures, non etiā de pluribus sceleribus suspectas habebis? Dicam licet nolim difficilè mulier semel fit, quæ timet fieri: quęque iam facta potest virginem mētiri sub Deo, quanta item circa vterū suum audebit, ne etiā mater deregatur? Scit Deus quot iam infantes & perfici & perduci ad partum integros duxerit, debellatos aliquandiu à matribus. Facillimè semper concipiunt, & fœlicissimè pariunt huiusmodi virgines, & quidem simillimos patribus. Hæc admittit flagitia coacta & inuita virginitas. Ipsa concupiscentia non latendi non est pudica: patitur aliquid quod virginis non sit, studiū placendi vtiq; & viris. Quātum velis bona mente conetur, necesse est publicatione sui periclitetur, dum percutitur oculis incertis & multis, dum digitis demonstrantium titillatur, dum nimiū amatur, dum inter [117] amplexus & oscula assidua concalescit. Sic frons duratur, sic pudor teritur, sic soluitur, sic discitur aliter iam placere desiderare. [118] Sed enim vera & tota & pura virginitas, nihil magis timet quàm semetipsam: etiam fœminarum oculos pati non vult, alios ipsa oculos habet: confugit ad velamen capitis quasi ad galeam, quasi ad clypeum, qui bonum suum protegat aduersus ictus tentationum, aduersus iacula scandalorum, aduersus suspiciones, & susurros, & æmulationem, [119] ipsum quoq; liuorem. [120] Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant, infœliciorem laudis & gloriæ enormioris euentum. Hoc nos interdum diabolo interpretamur. ipsius est enim, boni odium. Interdum Deo deputamus. illius est enim, superbiæ iudicium, extollētis humiles, & deprimentis elatos. Timebit itaq; virgo sanctior, vel in nomine fascini: hinc aduersariū, inde Deum: illius liuidum ingenium, huius censoriū lumen: & gaudebit, sibi soli & Deo nota. Sed & si cui innotuerit, sapit si [121] tētationibus gradum obtraxerit. Quis enim audebit oculis suis premere faciem clausam, faciem non sentientem? faciem (vt dixerim) tristem? Quicunq; malus cogitatus ipsa seueritate frangetur. Iam se etiam mulierem negat, quæ virginem cælat. [122] In his consistit defensio nostræ opinionis secundū scripturam, secundum naturā, [123] secundum disciplinam. Scriptura legem condit, natura contestatur, disciplina exigit. Cui ex his cōsuetudo opinionis prodest, vel qui diuersæ sententiæ color est? Dei est scriptura, Dei est natura, Dei est disciplina. quicquid cōtrarium est istis, Dei non est. Si scriptura incerta est, natura manifesta est. Et de eius testimonio scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid [124] magis Deo ratū sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia,

Margin: CA. XIII; Matth. 6.; Sap. 8.; 1. Cor. 4.; CA. XIV.; Matth. 10.; CAP. XV; CA. XVI.; D; E; F

A stia, nihil perosius gloria, & studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi & scriptura, & natura, & disciplina quòd ratum Deo inueneris, sicut iuberis omnia examinare, & meliora quæque sectari. Superest etiam vt ad ipsas conuertamur, quò libentiùs ista suscipiant. Oro te siue mater soror, siue filia, virgo, [125] secũdum annorũ nomina dixerim, vela caput: si mater, propter filios: si soror, propter fratres, si filia propter patres: omnes in te ætates periclitantur, indue armaturam pudoris, circumduc vallum verecundię, murũ sexui tuo strue, qui nec tuos emittat oculos, nec admittat alienos. Adimple habitũ mulieris. Vt statũ virginis serues, mẽtire aliquid ex his quæ intus sunt, vt soli Deo exhibeas veritatem, quanquam non mentiris nuptam. [126] Nupsisti enim Christo: illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est qui & alienas sponsas & maritatas velari iubet, vtique multo magis suas. [[127] Sed & vos admonemus alterius pudicitiæ mulieres, quæ in nuptias incidistis, ne sic à disciplina velaminis excolescatis, ne quidem in momento horæ, vt quia reijcere illam non potestis, alio modo destruatis, neque tectæ, neque nudæ incedentes. [128] Mitris enim & lanis quædam non velant caput, sed colligant, à fronte quidem protectæ: qua propriè autem caput est, nudæ. Aliæ modicè linteolis, credo ne caput premant, nec ad aures vsque demissis cerebrotenus operiuntur. Misereor si tam infirmo auditu sunt, vt per tegmen audire non possint. Sciant quia totum caput mulier est. Limites & fines eius eousque porriguntur, vnde incipit vestis. Quantum resoluti crines occupare possunt, tanta est velaminis regio, vt ceruices quoque ambiantur. Ipsæ enim sunt quas subiectas esse oportet; propter quas potestas supra caput haberi debet, velamen iugum [illegible]rum est. Iudicabunt vos [129] Arabiæ fœminæ ethnicæ, quæ non caput, sed faciem quoque ita totam tegunt, vt vno oculo liberato, contentæ sint dimidiam frui lucem, quàm [130] totam faciem prostituere. Mauult fœmina videre quàm videri. [131] Quas propterea infœlicissimas ait Romana quædam regina, quòd adamare magis quàm adamari possint, cùm sint vel ex alterius in fœlicitatis, & quidem frequentioris, immunitate fœlices, quia faciliùs adamari quàm

B adamare fœminæ possint. Et ethnicæ quidem disciplinæ [132] meracior, & (vt ita dixerim) barbarior modestia. Nobis Dominus etiam reuelationibus [133] velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostræ angelus in somnis ceruices quasi applauderet verberans, Elegantes, inquit, ceruices, & meritò nudæ. bonum est vsq; ad lumbos à capite veleris, ne & tibi ista ceruicum libertas non prosit. Et vtique quod vni dixeris, omnibus dixeris. Quantam autem castigationem merebuntur etiam illæ, [134] quæ inter Psalmos, vel in [135] quacunque Dei mentione retectæ perseuerant? Meritóne etiam [136] in Oratione ipsa facillimè [137] fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum cerebro superponunt, & tectas se opinantur? Tanti caput suum metiuntur. [138] Aliæ quibus planè maior est palma omni fimbria & filo, non minus capite suo abutuntur, vt [139] bestia quædam magis quàm auis, licet pennata, breui capite, protracta ceruice, cetera altegradia. Hanc aiunt, cùm delitescendum habet, caput solum planè totum in condensum abstrudere, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in capite secura est, nuda quà maior est, capitur tota cum capite. Tales erũt & istæ minus quàm vtile est tectæ. Oportet ergo omni tempore & omni loco memores legis incedere, paratas & instructas ad omnem Dei mentionem: qui si fuerit in pectore, cognoscetur & in capite fœminarum. Hæc cum bona pace legentibus, vtilitatem consuetudini præponentibus, pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum [140] Septimio Tertulliano, cuius hoc opusculum est.

CA. XVII

1. Cor. 11

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE VELANDIS VIRGINIBVS.

C DE VIRGINIBVS VELANDIS.] *Si vsquam alibi, certè hîc adfirmare possum, quòd quum multa alia Rhenanus probè tractarit Tertulliani loca, in nonnullis visum est parum fauente, ne dicam inuita, Delia venari. Quippe qui sub finem Argumenti, auctorem omninò aliter interpretur quàm ipse scripserit, in hæc verba: Porrò (inquit) obseruandum eas* virgines, *quæ* velatæ *in Ecclesiam* ventitabant, virgines Dei *hic dici, illas verò quæ foris quidem, hoc est in vicis, propter cabnices velabantur, cæterùm in ipso cœtu Christianorum siue Ecclesia nudato stabant capite,* virgines hominum *appellari, iuxta illud Geneseos, filij Dei, & filiæ hominum. Neque enim* virgines hominum, *quas vocat auctor, in Ecclesijs dumtaxat, sed & in vicis & vbique retecto capite incedebant, donec iam desponsata nuptijs essent proximæ. Atque hinc dicuntur cap. 3.* non tegi, sed prostitui, *&*: nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ, *tanquam* quæ aliquid à viris peterent, ambire aduersus virgines Dei, en quòd aliter incederent, *nempè velata. Deinde easdem increpat, quòd,* quum reliquo habitu mulieritatem profiterentur, sola capitis nuditate virginari, *id est: pro virginibus haberi* vellent. *At econtrariò* virgines Dei *increpat, quòd quum foris* velati *soleant, in Ecclesia ostentationis gratia caput nudent. Sic capite 9.* vt in Ecclesiam notabilis & insignis introëat, vt honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat. *& capite 13.* Certè (*inquit*) in Ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres. Aut constanter audeant & in vicis virgines videri, sicut audent in Ecclesijs. *Verùm de hoc hactenus.*

Alius est error Rhenani manifestior, qui ex ipso contextu Auctoris conuincitur, quod dubitet an virgines Dei, *de quibus suprà, consecratæ fuerint, aut professionem fecerint, addens nullam prorsus eius rei hic mentionem fieri. Cuius tamen contrarium mecum indicabit æquus Lector, qui sequentes Tertulliani phrases penitiùs inspexerit. Primùm capite 3. dicuntur*

tanto magis liberæ, quanto Christi solius ancillæ. *item*: virgines sanctæ. *Quod ut queat alio retorqueri, certè illud non potest*: O sacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum (*in consecrationem etiam ipsius Velaminis virginum Dei*) *de quo tamen etiam Rhenanus negat hic agi*) detrahere potuerunt. Quid peius aliquis persecutor fecisset, si hoc à virgine electum (*in voluntariam electionem*) cognouisset? *Cui similiter c.* 9. Si qua (*inquit*) virgo est, & carnem suam sanctificare proposuit. *Iam verò ad professionem nunquid illud pertinet cap.* 11. Viderit & ipsum continentiæ votum? *Apertum est illud cap.* 13. Cùm tantam oblationē Deo offerimus, ipsius corporis & ipsius spiritus nostri, cùm illā ipsam naturam consecramus. *Denique & illud cap.* 16. Nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnē tuam, illi sponsasti maturitatē tuam. *Bene quidem habet, quod melius Erasmo sentiens, ibidem subiungit. Posterior ætas, nempè D. Ambrosij, sacratas virgines habuit, & velatas ab Episcopo. Hinc illud apud eum Auctorem libro* 3. *de Virginibus: Discite quantas Alexandrina, totiúsque Orientis & Africana Ecclesia quotannis* sacrare *consueuerint. Pauciores hîc homines prodeunt, quàm illic* virgines consecrantur. *Item mox: Aiunt etiam pleríque maturioris ætatis* virgines esse velandas. *Neque eo abnuo, Sacerdotalis esse cautionis debere, ut non temerè puella veletur. Et infrà: nec mirere in adolescentulis professionem. At etiam media illa ætate, immo & ob Apostolorum temporibus, continentia in viris suprà ostendimus libro de Cultu fœmin. capite* 9. *numero.* 51. & *in fœminis, Virginitatis voti antiquitatem, Adnotat. nostris in dictum libro B. Cyprian. de Habit. virgin. numero* 18. & *in epist.* 62. *ad Pompon. de Virgin. numero* 9. *Loci autem ibi ex Tertulliano præterea citati sunt isti. Alter libro* 1. *ad Uxorem*: Quæ (*inquit*) nulla formæ vel ætatis occasione pressæ mariti sanctitatem anteponunt. Malunt enim Deo nubere; Deo speciosæ, Deo sunt puellæ; cum illo viuunt, cum illo sermocinantur, illum diebus ac noctibus tractant; orationes suas velut dotes illi adsignant; ab eodem dignationem velut munera maritalia, quotiescunque desiderant, consequuntur. *Et quod ad professionem propriè pertinet* (*nam de viduis eandem rationem esse ibidem diximus*:) Nihil (*inquit*) viduitati apud Deum subsignatæ necessarium est quàm perseuerare. *Alter verò sub finem libri Exhortat. ad castit.* Quantæ igitur (*inquit*) & quæ in Ecclesijs ordinati in Ecclesia solent, quæ Deo nubere maluerunt, quæ carnis suæ honorem instituerunt, quæque se iam illius pudoris filias dedicauerunt. *Eodem pertinet & illud libro de Resurrect. carn. Com. sequ.* Virginitas quoque & viduitas Deo aduientur: & *quod apertum est lib. de Monogamia, ubi tractat locum Apostoli* 1. *Timot.* 4. Habentes (*inquit*) iudicium quòd primam fidem rescinderunt, illam videlicet, à qua in viduitate inuentæ & professæ eam, non perseuerant. *De recentioribus taceo, quandoquidem Rhenanus citra Ambrosij ætatem, Virginum velatarum professionem agnoscit. Addam duntaxat eos auctores veteres, apud quos quum de Virginitate ex professo scripserint, non dubium quin dogma hoc catholicum confirmatum repperire sit. Sunt autem præter Tertullianum & B. Cyprianum BB. Xystus Papa* II. *Athanasius, Basilius, Nazianzenus, Chrysostomus Item Ambrosij libri de De Virg.* 3. *Exhort. ad Virg. Ad virg. lapsam de institutione Virg D. Hieronymus de Virgin. ad Eustochium & ad Demetriadem, Augustinus libro de virginitate & epistola ad Armentarium ac Paulinam. Præterea libri eiusdem argumenti Iuliani Toletani, Fulgentij, Auiti Viennensis, Leandri Hispalensis. Quibus adde Bernardi seu Cluniacensis seu alterius libros tres insignes de Virginitate, quos penes me MS. habeo.*

Errant denique crassissimè Magdenburgenses, dum totet nauos Tertullianus collocant ε Quòd hoc libro Virgines voluerit velari sicut maritatas. Verum quum nullis rationibus errorem id esse comprobent, & econtrario pro se auctor ipsum Apostolum non semel allegat, putans esse supervacaneum in hac de re respondere. Neque enim video quid ad illud Apostoli respondere queant, 1. *Corinthia.* 11. *Omnis mulier orans aut prophetans non velato capite deturpat caput suum. Unum enim est ac si decaluetur. Nam si non velatur mulier, tondeatur. Si verò turpe est mulieri tondere aut decaluari, velet caput suum, &c. Ideò debet mulier potestatem habere supra caput propter angelos; ubi* potestatem *accipi pro* velamine *infra latius suo loco docemus. Hîc sufficiat addidisse illud Auctoris infrà capite* 8. Omnis (*inquit*) mulier. Quid est omnis? nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne, totum est, & integrum, & nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo est, &c. *quæ compendij gratia omittimus.*

CAP. I.

2. Proprium iam negotium passus meæ opinionis, &c.] *Caput hoc inscripsimus.* Quòd consuetudo veritati contraria non præscribat. *Similes autem loci sunt apud B. Cyprianum epistola* 63. *ad Cæcilium: Neque enim hominis* consuetudinem *sequi oportet, sed Dei* veritatem. *Item epist.* 73. *ad Iubaianum: Proinde frustrà quidem, qui ratione vincuntur,* consuetudinem *nobis opponunt, quasi* consuetudo maior sit veritate, *aut non id sit in spiritualibus sequendum, quod in melius fuerit à Spiritusancto ordinatum. Et ad Pompeium epist.* 74. Consuetudo sine veritate vetustas erroris est. *Quos locos ea de caussa citauimus, quòd in ijs ad verbum ferè Auctorem in hoc capite imitetur. Neque interim hæc faciunt contra* consuetudinem, cui veritas suffragatur, *quia B. Augustin. docet nihil debere firmius retineri; de qua latius Adnotat. nostris in dictam epist. ad Iubaianum numero* 50. *Pro quo facit illud Apostoli. infrà citatum*: Nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei, *ex quo proinde à contrario sensu constat* Ecclesiæ consuetudinem obseruandam esse. *Item illud Auctoris capite* 2. Habent Ecclesiæ Apostolicæ consuetudinis auctoritatem, &: Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus. *Denique quod suprà lib. de Coron. milit. cap.* 4. *ubi etiam hoc ipsum argumentum tractat*: His (*inquit*) exemplis renuntiatum erit, posse etiam non scriptam traditionem in obseruatione defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste probatæ tunc traditionis ex perseuerantia obseruationis. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit lex. *Ubi vide Adnotat. nostras numero* 27. 41. 42. & 46.

3. Latinè quoque ostendam.] *Ex hoc loco rectè colligit Rhenanus librum huius argumenti Græcè quoque scripsisse Auctorem. Id est enim quod vult supradictis obscuriss. illis verbis,* negotium passus meæ opinionis. *Verùm de hoc latius infrà Tom.* 5. *inter fragmenta librorum Tertull. qui desiderantur.*

4. Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit.] *Quum ubique ferè contrarium inculcet Auctor, nempè unam ex præcipuis esse contra hæreticos Præscriptionibus, quòd* nouitate reuincantur, *sicut latè deduximus lib. de Præscript. adu. hæret. num.* 1. & 182. *ac integris* 29. 30. & 31. *capitibus, videtur istud pertinere ad initium sui erroris. Nam & mox num.* 6. *disertis verbis meminit* Paracleti (*quo nomine haudubiè Montanum intelligit*) à Domino missi.

5. Regula quidem fidei vna omninò est, sola immobilis, &c.] *Sic cum excusis, MS.* 1. *Vatic. alij*: inuiolabilis, *perinde est. Similiter autem dixit lib.* 1. *adu. Marc.* Stabat (*inquit*) fides semper in creatore & in Christo eius, sed cōuersario & disciplina nutabat: Nā alij de Idolothyto edēdo, alij de mulierū velamento, &c. disceptabāt de Deo nemo. *Ex quo loco patet variam etiam fuisse de* mulierum velamento, *aliquādo sententiam. Atqui* Regulā (*seu Symbolū*) fidei, *ijsdem penè verbis immò integram repetit libris de Præscript. adu. hæres. & adu. Praxeā infra To. sequ. quò Lectorē remittimus. Ad librū priorē adnotasse contēti quod ex hoc loco illic suppleri debeant*: omnipotentē & : sub Pōtio Pilato, & *hic ex l. ad Praxeā*: mortuum & sepultū. *Hic autē omisit fortassis ex proposito mentionē Spiritusſ. quod*

tam

iam inciperet Montanizare, fecit libro illo priori, quem adhuc catholicus conscripsit. Atqui quòd Deus sit omnipotens, *latè tractat Rufinus in Symbolo inter opera B. Cypriani, qui etiam legit illud* sub Pontio Pilato. *Cum 3. Vatic. denique legimus:* tertia die, *eo quòd sic etiam habeat lib. de Præscr. adu. hæres.*

6. cùm propterea Paracletum miserit Dominus, &c.] *Pertinent hæc & sequentia ad finem huius capitis vsque, ad hæresim Tertulliani ac Montanistarum, qui Montanum Paracletum faciebant, contra quam latiùs in nostris Prolegomenis. Hoc hîc dixisse sufficiat, quod ineptiss. quæ de* Spiritusancto *prædixit Christus, ipse suo* Paracleto *adscribat.*

7. & superuenientia renuntiabit vobis.] *Ad verbum ex Græco (vti ante me ad marginem adnotauit Rhenanus)* καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. *De reliquis huius scriptura vide infra initium lib. de Monog. vbi ad idem institutum ea sinistre interpretatur.*

8. Sed & suprà de hoc eius opere pronuntiauit.] *Alludit ad illa verba eiusdem capitis præcedentia: Si non abiero,* Paracletus *non veniet ad vos, &c.*

9. Tempus (*inquit*) omni rei.] *Ad verbum etiam hoc ex Græca 70. edit.* καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι.

10. eruditus in mansuetudinem saporis.] *Ita dixit (inquit Rhenan.)* erudiri in fructum, de flore, *in lib. de Carne Christi:* Quia per florem (*inquit*) & ex flore omnis fructus eruditus in fructum.

11. sed quæ mandantur à Christo.] *Hîc videtur aliud exemplar habuisse, sicuti ferè in scripturis noui Testamenti & Psalmis; nihil enim tale hodie legitur, sed ad verbum ex Græco:* quæcumque audiet, loquetur.

12. Hic solus antecessor.] *Aliter hic videtur accipi* Antecessor *quàm paulo pòst, vbi agnoscit* in Ecclesiis Græciæ tempora & antecessores; *quia ibi videtur propriè accipere pro iis qui tempore antecesserunt, hîc verò pro eo qui honore antecessit & authoritate; alioqui enim sibi videretur contradicere. Posteriorem hanc acceptionem Iureconsultis etiam adtribuit Iustinianus, quòd aliis qui ius non didicere, honore antecedant: qua significatione etiam Auctor Apostolos* Antecessores *vocauit (vti etiam ante me adnotauit Turnebus) de Paulo Apostolo loquens lib. adu. Marc. 1. & 5. his verbis:* cum Apostolis antecessoribus conferebat, *&:* qua dexteras ei darent antecessores. *Quo fit vt etiam capite sequenti Apostolos intelligi existimarim, nisi hîc vetetur hac exceptione:* Hic solus Antecessor. *Atqui etiam vsua phrasis est:* vsque non olim, *pro: non ita pridem, quod initio cap. 3. dixit:* ad vsque proximè.

Cap. II.

13. Sed non interim bunc morem, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd in Ecclesiis per Græciam Apostolicis hæc consuetudo velandarum virginum vsitata fuerit. *De quibus Ecclesiis vt ne hîc sim prolixior, latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. ac lib. 4. adu. Marc. illuc etiam differentes Rhenani bonam hac de re Adnotationem.*

14. & quasdam Barbarias.] *Quid hîc, inquit Rhenanus, audimus? etiam* Barbariæ *sunt in Græcia?* Barbaria *pro regione Barbarorum etiam alibi vtitur, vt adu. Marc. l. 1.* Iam & bestiis illius Barbariæ, importunior Marcion. *Loquitur autem de Ponto.*

15. Est & sub hoc cœlo institutum istud alicubi.] *Europa* cœlum *intelligit, in qua alicubi iudicat Virgines velari solitas.*

16. ius pacis & nomen fraternitatis, &c.] *Etiam de hoc vide librum de Præscript. adu. hæreses eodem loco.*

17. lauacri sacramenta.] *Quanquam nescio an quis vnquam dubitarit, an Baptismus (quem* lauacri *nomine intelligit)* sacramentum *sit, de eo tamen etiam ibi, & latiùs lib. de Baptismo. Alludit autem ad illud Apostoli Ephes. 4. Vnum corpus, & vnus spiritus, sicut vocati estis in vna spe vocationis vestra.* Vnus Dominus, vna fides, vnum baptisma, vnus Deus.

18. Semel dixerim, vna Ecclesia sumus.] *Libro de Vnitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam adfert ad eandem comprobandam, & alias præterea multas; ad quem librum Lectorem remittimus, & nostras in eundem Adnotationes. Vterque autem illud:* vnum corpus, vnam Ecclesiam *interpretatur.*

19. quæ magis ex duabus, &c.] *Quæ (inquit Rhenan.) pro vtra; qui etiam rectè interpretatur illud:* quæ virgines includit, *velamine nempè, id est velat. Atqui imprimis pulchra est sententia: quod* in omnibus variè institutis & dubiis, & incertis adhibenda sit examinatio, quæ magis ex tam diuersis consuetudinibus disciplinæ conueniat. *Sine autem paulo pòst legas:* aliquæ tales *cum exc. aut:* aliqui *cum 3. MS. perinde est.*

20. subfundi.] *Hoc verbo (inquit Rhenan.) etiam alibi vtitur lib. de Exhort. castit.* Imò subfusio pigris simul ad continentiam Deo exhibendam.

Cap. III.

21. Sed nec inter consuetudines dispicere, &c.] *Inscriptionem hanc huic capiti fecimus:* Quòd vtraque consuetudo Carthagini libera fuerit, tegi vel non, sicut & nubere. *Atqui obscurum illud:* aduersarius bonorum multòque institutorum, *videtur sic interpretandum: aduersarius bonorum, multòque magis bonorum institutorum, vt* multòque *accipiatur pro multo magis.*

22. Scandalum, nisi fallor, non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum.] *Pulcra* scandali *definitio, ex qua proinde rectè concludit:* Quid enim si & incontinentes dicant, se à continentibus scandalizari, continentia reuocanda est? *ac si dicat, minimè. Atqui de virorum continentia vide lib. præced. de Cultu fœmin. c. 9. de Virginitate huius lib. cap. 1. Legunt autem 3. MS. cod.* mundinatitia capita, *pro eo quod est:* nundinatitia, *& similiter infrà c. 13.* si aliquid & apud ethnicos virginitatis mundinarint, *pro:* nundinarint. *sed neutrum placet. Sine autem cum iisdem MS. legas:* arcessitæ quasi ad stuprum, *siue* accersitæ *cum excus. perinde est. Quomodo etiam indifferens est lectio:* non minus enim & hoc pati nolunt, *quod excusi, aut* volunt, *quod habent MS.*

23. monagamia recusanda.] *Etiam hoc ad hæresim Tertulliani pertinet, de qua latiùs tum in eius libri argumento, tum lib. 2. ad Uxorem, & Exhort. ad castit. ac in Prolegomenis inter errores eius.*

24. O sacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum detrahere potuerunt, &c.] *Quod prius dixit:* sublato velamine, *hic:* dicatum Deo habitum *vocat; vt hinc appareat iam ab ea ætate quasdam Virgines Dei* velamine *vti solitas; quod ipsum in Epist. 62. B. Cyprian. num. 9. comprobauimus. Idque etiam ex electione, iuxta id quod sequitur:* Quid peius aliquis persecutor fecisset, si hoc à virgine electum cognouisset? *de quo & similibus infrà locis suprà latiùs nu. 1. Ex Vatic. verò MS. 3. cod. paulò post restituimus vocem Tertulliano vsitatiss.* expungitur, *pro eo quod erat:* expugnatur.

Cap. IIII.

25. Quatenus autem & de scripturis, &c.] *Insignimus hoc caput hac inscriptione:* Quòd Apostolus velamen præfiniens, mulieris nomine etiam virgines intelligat.

26. quomodo illic (inquit) vbi, &c.] *Rectè adnotauit Rhenanus:* inquit, *accipi sicuti & alibi frequēter, pro:* inquiunt, *Addidimus verò particulam negantem, vbi legimus:* immò ex hoc non velari quâ non iubentur. *Item ex MS. 3. Vatic. legimus:* Qui enim sciebat aliâs, *pro:* in aliis.

27. Diuisa est mulier & virgo.] *Ad verbum expressit quod Græcè est. 1. Cor. 7.* μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. *Pro quo noster interpres:* diuisus est. Et mulier innupta & virgo, *planè diuerso sensu. B. autem Cypr. l. de Habit. virg. & l. 3. Testim. ad Quirin. omisso illo:* & diuisus est, *siue:* & diuisa est, *non aliud quàm:* Sic & mulier. Et virgo innupta. *Explicat autem mox suam lectionem, dicens:* Quoniam innupta, id est, virgo, cogitat, &c. nupta verò, id est, non virgo, &c. *quæ ipsa alias*

verbis verisʃuprà lib. 2. ad Uxorem cap. 3. in eandem tamen sententiam. Veruntamen legiſſe Auctorem alicubi tum noſtro interprete Latino: Et diuiſus eſt: videtur indicare B. Hieronym. lib. 1. adu. Iouin. vbi dicit: Certo & Tertullianus cum adhuc eſſet adoleſcens, luſit in hac materia, defendens diſertis verbis, in Latinis codicibus tunc lectum fuiſſe; quemadmodum hodie in Græcis, ſed eam lectionem non eſſe Apoſtolicæ veritatis, & Apoſtolum legiſſe: & diuiſus eſt, ac deinde: Mulier innupta & virgo.

28. inalterauit.] Vſurpat hoc Auctor, pro: non alterauit, ſicuti alibi incriminari, pro: non criminari. Lego autem paulòpòſt ex MS. 2. mulieris & virginis, pro: muliebri. De voce autem: ſingillatim, vide adnot. noſtras in B. Cypr. lib. de Orat. Dominica, num 18.

29. Naturalis vocabuli generale mulier.] Etiam apud Iureconſultos Mulierem generale vocabulum eſſe patet ex Vlpiano, l. Quæritur. D. de Ædilit. edicto, vbi mulier dicitur etiam ea, quæ virum non agnouit.

30. ſubiectiuum antecessiuo.] Quandoquidem hæc duo tamquam relatiua commemoret, oportet vt ſubiectiuum accipiat, pro eo quod ſubijcitur ſenſui cedit. De portionali autem infra latius Tom. 5. lib. de Ieiun. Legimus vero cum MS. 3. Vatic. in ipſo intelligitur, pro: intelligetur, quia ſubditur: & in ipſo ſignificatur.

31. & omnis cenſus elementorum] Similiter dixit Apolog. cap. 7. Cenſus iſtius diſciplinæ à Tiberio eſt. Accipit autem cenſum, pro recenſitione.

Cap. v.

32. Sed quoniam ita mulieris nomen, &c.] Huius capitis titulus conſtituitur: Quòd ex ſcriptura Geneſeos comprobetur generale eſſe mulieris vocabulum. In quo Auctorem imitatur B. Auguſt. de fide contra Manich. cap. 22. adducens illud Geneſ. 2. Formauit eam in mulierem.

33. adhuc digna paradiſo, adhuc virgo.] Haud abſimiliter paulòpòſt: Quoniam ex viro ſuo ſumpta eſt, & ipſo adhuc virgine. In quibus locis Tertullianum imitatur B. Hieronym. dum diſertis verbis alicubi dicit: Quamdiu in paradiſo fuerunt Adam & Eua, fuiſſe virgines. Item & B. Auguſt. lib. 14. de Ciuit. Dei, cap. 26. Sitar autem legat cum excuſ. quoniam & adiecit, ſiue cum MS. adijcit, perinde eſt.

34. & conglutinabitur mulieri ſuæ.] Ad verbum etiam ex Græco tranſtulit illud: καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, voce compoſita à κόλλη, quod gluten ſignificat.

35. & erunt duo in carnem vnam.] Hanc veram eſſe lectionem, pro eo quod erat: in carne vna, cenſeo, tum ex eo quod paulòpòſt ſequitur: vbi enim duo in carnem vnam efficiuntur, tum quod ſimiliter legat Auctor l. de Anima, tum denique quod non modo Gen. 2. ſed & Matth. 19. 1. Cor. 6. & Epheſ. 5. legatur Græcè: εἰς σάρκα μίαν.

36. Prophetico modo.] Nam Prophetæ (inquit Rhenan.) ſolent de futuris ceu de præſentibus loqui. Senſum eundem habet quod ſequitur: Ad Propheticam rationem. item: ad Prophetiam interpretetur. Alludit autem ad illa verba ſequentia: Hoc os ex oſſibus meis, &c. quæ propheticè dicitur ab Auctore iam dicto lib. de Anima.

37. & caro ex carne mea vocabitur mulier.] Hic prætermiſit voculam Græcam: αὐτή, & proinde ſine diſtinctione coniunxit duo commata, quum aliter Græcè & Latinè legatur: Hæc vocabitur.

38. Nam & Græci, qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur, &c.] Vocem γυνὴ intelligit, quæ quamquam locis prædictis, vbicumque vertit Auctor mulier, accipiatur generaliter pro muliere, ſicuti etiam vocatur γυναικὶ ὅμοιος, muliebris ſexus ſimilis, frequentius tamen pro vxore vſurpatur.

39. alia habent propria vocabula vxoris.] Huc ſpectat imprimis quòd vxor dicatur Platoni νομ. θ. γυνὴ γαμετή, quemadmodum Xenophonti in Œconomico. Deinde hæc ſunt eiuſdem ſynonyma: σύζυγος, ἄλοχος, ἄκοιτις, παράκοιτις.

40. Propter hoc relinquet homo patrem & matrem.] Etſi refragantibus exemplaribus etiam MS. ita legendum cenſeo, eo quòd ſupra legat Auctor: Propterea, & lib. de Anima: Propter hoc; nam propter hanc, quod legebatur, nullo pacto ſignificare poteſt phraſis Græca: ἕνεκεν τούτου, quæ eſt Gen. 2. & Matt. 19. neque etiam iſta: ἀντὶ τούτου, quæ eſt Epheſ. 5. quibus etiam correſpondet Latinus interpres, transferens aut: Quamobrem, aut: Propter hoc.

41. matrice generis fœminini.] Similiter dixit Auctor li. 4. adu. Marc. matricem religionis, & B. Cypr. Romanam Eccleſiam Eccleſiæ Catholicæ matricem dicit epiſt. 45.

42. quoniam ex viro ſuo ſumpta eſt.] Quum nomini mulier hæc ratio nominis non videatur competere, alludere cēſeo Auctorem ad Platonem, cui alicubi γυνὴ dicitur, quaſi γονή, id eſt fœtus ſeu propagatio, vt potè ex viro ſumpta. Addit autē: ſuo, qui Græcè additur iuxta 70. αὐτῆς, quod Hebræi non legunt.

43. Sed dicemus & de viri nomine ſuo loco.] Infrà nempè cap. 8. vbi de eo latius.

44. vbi Eua cognominatur, &c.] Videtur Auctor apud 70. legiſſe Gen. 3. ſicuti & ex Hebræo interpres B. Hieronymus. καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Εὔα, pro eo quod hodie legitur: Ζωή. nam Eua idem ſonat quod vita, maximè quum ſubiungat: Si enim Eua mater viuentium eſt.

Cap. vi.

45. Videamus nunc ſi & Apoſtolus, &c.] Similis eſt præcedenti huius capitis titulus: Quòd eodem mulieris generali vocabulo Maria virgo appelletur. Ad quod quum adferat duntaxat duos locos, alterum Luc. 1. alterum Gal. 4. licebat illis addere illud Ioan. 2. Quid mihi tecum eſt mulier? item eiuſdem cap. 19. Mulier, ecce filius tuus.

46. licet Hebion reſiſtat.] De Hebionis hæreſi infrà ſub finem l. de Præſcript. adu. hæreſes.

47. Benedicta tu inter mulieres.] Expreſſior eſt hæc verſio quàm vulgata: in mulieribus, quam interim etiam habet interpres B. Hieron. eodem 1. in benedictione Eliſabeth.

48. Deſponſata enim quodammodo nupta. Tamen inter quodammodo, & verum; &c.] Videtur hoc pertinere ad errorem Tertulliani, quem habet l. de Monog. quod poſt partum Chriſti primum nupſerit Virgo Maria. de quo inter Prolegomena latius.

Cap. vii.

49. Conuertamus ad ipſas iam rationes recenſendas, &c.] Inſcribitur hoc caput: Quòd rationes quibus Apoſtolus docet fœminam velari debere, etiam in virgines cōpetant. Legimus autem ſecundum 3. MS. cod. Vatic. Conuertamus abſolutè, eo quod cap. 5. præcedent. dixerit ſimiliter: conuerti iam, pro quo tamquam elegantius ſubſtitutum erat: conuertamur.

50. Proinde viderit ſeculum æmulum Dei, &c.] Æmulum Dei ſeculum intelligit Chriſtianum. Nam Æmulum, & Æmulari, ferè in bonam partem accipitur ab Auctore, pro imitatore, & imitari. Sunt eiuſmodi loci frequentes, adnotati ſub finem lib. de Patientia, quibus interim fere cum Datiuo vſurpat. quare & hic mallem legere: æmulum Deo, niſi illud legerent cod. MS. Atque cæſum capillum correſpondet ei quod dixit: tonderi, quemadmodum illud etiam lib. de Cult. fœmin. barbam acrius cædere; at quod hic radi, ibi dixit: interuellere, & primam quamque ſubducere lanuginem.

51. Si mulier poteſtatem habere ſuper caput debet.] Quid hic poteſtatis nomine intelligatur, infrà explicat c. vlt. Ipſæ enim, inquit, ſunt, quas ſubiectas eſſe oportet; propter quas poteſtas haberi ſupra caput debet. Velamen iugum illarum eſt. cui ſimilis eſt locus adu. Marc. l. 5. Quod enim ex Græco ad verbum ἐξουσίαν ἔχειν, vertit cum Tertull. Ambroſ. poteſtatem habere, eodem modo explicat, addens in Commentario: Per poteſtatem velamen ſignificauit. Hinc fit, vt etiam paraphraſticos B. Hieronym. verterit velamen, non modò in vulgata verſione, ſed etiam in illud Matth. 18. Angeli eorum, &c. Quod ipſum interpretatur Synodus Gangr. cap. 17. Comas quas Deus in memoriā ſubiectionis mulieri dedit. Cui ſimiliter

B. Chry-

B. Chrysost. in Comment. potestatem *interpretatur* velum subiectionis insigne. *Et horum sententiam vel inde confirmari scripsit Ioan. Quintinus, quod radere caput in seruis signum fuerit Manumissionis, vti patet ex Plautino Sosia in Amphitryone.*

52. propter angelos, quos legimus, &c. excidisse, ob concupiscentiam, &c.] *Rursum hoc ad errorem Tertull. pertinet, cuius meminit suprà libris de Idolol. de Habit. mulieb. & de Cultu fœmin. de quo inter Prolegomena latiùs. B. Ambrosius verò Angelos Episcopos interpretatur, iuxta Apocalypsim B. Ioannis Apostoli. Legimus autem mox:* tales angelos, pro: quales.

53. quarum flos etiam humanam libidinem excussat.] *Ita prorsus legendum, pro eo quod erat corruptiss.* (*contra quàm hominem Christianum loqui decebat*) excusat, *ne dicam etiam contrà quam Iureconsultum conueniebat, quum non ignoraret Virginum deflorationem legibus ciuilibus interdictam.*

54. Hîc enim nomen mulierum Græcum, vxores sapit.] *Quum Genes.6. habeatur vox* γυναῖκας, *quæ & mulieribus, & vxoribus communis est, vt supra diximus num. 38. c.5. praeceden. videtur potius alludere ad phrasin Græcam,* ἔλαβεν ἑαυτοῖς γυναῖκας, *quæ haud dubiè non aliud etiam Thucydide significat, quam:* accipere sibi vxores.

55. ceteris quoque angelis erubescat.] *Hîc videtur quasi secundam interpretationem dare illius:* propter angelos, *hoc est ob reuerentiam angelorum bonorum; iuxta quod loca supracitata B. Hieron. interpretatur, quis & vnicuique anima ab ortu natiuitatis, vti ille inquit, in custodiam delegati sunt, & diuinis officiis* (*ad quæ videtur alludere Auctor, quum dicit:* Deo assistens) *adsistere solent, vti aliàs latiùs.*

56. vt concumulata in verticem, &c.] *Alludit ad morem etiamnum in Germania obseruatum, & per quasdam Belgij prouincias, quo non alio ornatu vtuntur virgines, quam capillorum suorum in verticem concumulatione.*

Cap. viii.

57. Horum certè omnium contraria efficiunt, &c.] *Huic capiti inscriptionem dedimus:* Quòd vocabulo generali Omnis, vir & fœmina omnis intelligatur.

58. qua & puerum vt in viro deputandum.] *Sic legimus ex 3. MS. Vat. cod. Simili autem phrasi dixit Plinius natur. hist. l. 7. c. 17.* Virorum *cadauera supina fluitare, fœminarum prona. id enim etiam de pueris verum esse experientia docet; alioquin magis propriè* pueri *mares dicuntur.*

59. Sic vir Adam ante nuptiarum congressum.] *Alludit ad propriam viri significationem, quæ sexum respicit aut ætatem, non autem nuptiarum congressum.*

60. masculi inuestis.] Inuestis (*inquit Rhen.*) *impuberem significat, sicut Vesticeps iam puberem. Est autem receptum* inuestis *vocabulum apud Auctores pro imberbi, à vestiendo. Etymologiam explicat paulo pòst:* Et pudor, *inquit*, vbique vestitur. *Simpliciter tamen Auctor accepit hanc vocem lib. de Pall. c. 3. quum de Adam:* nudus, *inquit*, & inuestis.

Vt qui inter viros virgo est.] *Addimus:* est *ex 3. MS. cod. Vatic. Similiter dixit infra c. 10.* Viri autem tot virgines, tot spadones voluntarij, *phrasi magis Ecclesiastica quàm profanis scriptoribus vsitata. Eodem pertinet illud etiam quod mox subiungit:* Eiusdem virginitatis æqua sit venia.

62. nec detractamus.] *Similiter dixit initio lib. 2. ad Vxorem, cap. 2. suprà,* Detractata & exerta sententia est, *nono vsu huius verbi* (*vt illic adnotat Rhenan.*) *quo accipit compositum pro simplici. Quare non placet varia lectio 1. edition. in margin.* nec retractamus.

63. Hodie denique virgines suas Corinthij velant.] *Explicat hîc quam Ecclesiam suprà intellexerit c. 2. quum dixit:* per Græciam & quasdam Barbarias eius plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. *Nam &* Apostolicam *esse* Corinthiorum Ecclesiam *patet ex Apostoli duabus ad eos Epistolis, è quibus etiam hæc scriptura de Velandis mulieribus desumpta est. Atque hoc est quod subiungit:* Quid docuerint Apostoli, qui didicerunt, adprobant.

Cap. ix.

64. Videamus nunc, an sicut naturæ & caussæ, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd præscripta disciplinæ Ecclesiasticæ de muliere etiam in virginem spectent. *Ita enim legimus ex 3. l. MS. Vatic. pro eo quod erat:* spectant.

65. Non permittitur mulieri in Ecclesia loqui.] *Sensum potius transtulit hîc Auctor quàm verba Apostoli 1. Cor. 14. priora & posteriora coniungens; deinde illud:* sed nec docere. *& 1. ad Tim. 2. 1. Quæ prædicatio mulieribus interdicitur* (*vel Rhenano teste.*)

66. nec tinguere.] *Sic MS. 3. pro:* tingere. *De quo suprà lib. de Patient. n. 14. Atqui quòd mulieribus tinctionem, id est baptismum non permittit Auctor, sanè intelligendum:* in Ecclesia *nempè, vt illud ad omnia hæc referatur, nam in necessitate id illis permittitur. De quo interim latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. & lib. de Baptis. sequ. Tomo.*

67. nec offerre.] Offerre, *si vsquam alibi, hîc accipi pro* sacrificare (*vti loquitur Rhenan.*) *Missam celebrare mulieri non permittitur; alibi igitur vbi permittit vidua* offerre annuis diebus dormitionis sui mariti, *aut debet accipi, pro:* oblationes offerre in sacrificio, *aut certè quemadmodum loquitur l. de Exhort. ad cast.* offerre & commemorare per sacerdotem. *Locus adnotatu dignus ad confirmationem sacrificij Missæ, quemadmodum l. præc. etiam adnotauimus, & l. de Orat. n. 1. ac aliis quoque locis ibidem citatis latiùs.*

68. nec vllius, &c. sacerdotalis officij sortem sibi vendicare.] *Clericorum officium ita circumscribit. nam* κλῆρος *à sorte nuncupatur, vt diximus ex B. Hieron. ad epist. 6. B. Cypr. n. 1. Vsque adeò autem hoc verum est, vt non* mulieribus *modò, sed &* virginibus sacratis *sit interdictum sacra vasa, vel pallas contingere, aut incensum circum altare deferre, per B. Soterem Papam Epistol. 2. iam ante Tertulliani ætatem. quare videtur ad illam alludere, vt vel hinc comprobetur eius Epist. Decretalis auctoritas.*

69. Idcircò velaminis venia fit illi.] *Rectè hoc interpretatur Rhenanus, ac si dicat, gratia fit illi ne* velamen *gestet, seu: illud remittitur ei, quemadmodum dixit Tacitus lib. 10. Exilij* veniam. *De voce autem:* notabilis, *siue*, notabiliter, *vide Adn. nostras in B. Cypr. de Discip. & hab. virg. n. 37.*

70. in viduatu.] Viduatum (*inquit Rhen.*) *accipit pro ordine viduarum, quæ post annum 60. ab Episcopis in eum numerum asciscebantur.*

71. Cui siquid refrigerij.] Refrigerium *accipit pro subsidio seu subministratione, vti vertit interpres apud Apostolum. Similiter dixit suprà lib. ad Scapulam.* Indigentibus refrigeramus, *id est, refrigerium adferimus. Sic absolutè lib. adu. Praxeam:* apud Abraham sub quercu refrigerauerit.

72. Episcopus.] *De* Episcopo *& aliis ordinibus Ecclesiasticis videas Lector infrà Adnot. nostras in lib. de Præscript. adu. hæres. ad illud:* Itaq; alius hodie Episcopus, alius cras. *Paulo pòst 3. MS. cod. habent:* illic sedet contecta; *sed instituto magis conuenit Rhenani lectio:* intecta, *ex Gorziensi cod. Est autem monstri simile inter vetulas iam canas sedere puellam virginem* intecto *capite.*

73. Ad quam sedem, &c. eligantur.] *Quod hîc ad* sedem eligi, *suprà l. 1. ad Vxorem dixit:* in ordinationem adlegi, *de quo ibi latiùs. Adludit autem ad Apost. 1. Tim. 5. de Viduis.*

Cap. x.

74. Sic nec de aliquibus insignibus, &c.] *Huius capitis titulus à nobis ponitur:* Quòd non magis fœminæ quàm viri notam virginitatis suæ præferre debeant.

75. Viri autem tot virgines, tot spadones.] *Vide hac de re librum præcedentem de Cult. fœmin. Eodem pertinet quod paulo post dicitur de iisdem:* tanto continentia maioris ardoris laborat. *&:* Virginitas gratia constat, continentia verò virtute, &c.

76. cæco bono suo, &c.] Cæcum (*inquit Rhen.*) *vocat, quod non videtur. Ita scopulos in mari latentes Poëta* cæcos *vo-*

cant. Sic in Valentinianis: Altè habitet, inquit, in cæca detrudatur.

77. aliqua sibi insignia defendere.] Defendere sibi, pro arrogare. Ita (inquit Rhenan.) sæpè loquitur per verbum defendo, vt paulo superius: secundum primordij formam, virgini, & ita vniuerso mulierum generi defensam.

78. aut pennas Garamantum.] Inter semiferos, inquit idem, illos Libyæ populos sunt & Garamantes. Virgilius:

--aut Rhodope, aut extremi Garamantes.

Plinius tradit eos matrimoniorum exortes, passim cum fœminis degere.

79. aut crobylos Barbarorum.] Prima editione Rhen. legebat Scrobulos, & scholiis ad marg. interpretabatur, tanquam scrobuli, voce diminutiua à scrobe, foramina essent aurium, per quæ Barbari traiicerent gemmas & annulos. Deinde in altera Strobulos, adiecta Adnot. ista: Strobulus Græcis pineam nucem significat, gestamen ex auro Barbarorum quorundam. At rectiùs Adrianus Iunius Animadu. lib. 2. cap. 1. & lib. de Coma c. 2. censuit legendum crobylos, cui etiam adsentitur Ioan. Harrisius. κρώβυλος enim est, inquiunt illi crinium plexus in acumen desinens, iuxta interpretem Thucydidis l. 1. Lucianum in Nauigio, & Plutarchum. Eodem pertinet etiam illud Theophylacti epistola quadam: κρωβύλῳ καὶ τέττιγι ὁ Γοργίας σεμνυνόμενος, id est, crobylo & cicada superbit Gorgias. Erant autem crobyli, seu cicadæ, virorum, quod κορύμβοι mulierum.

80. aut Cicadas Atheniensium.] Athenienses (inquit Rhenan.) in capillis cicadas ferebant, hoc argumento ostendere volentes se esse indigenas, quemadmodum sunt cicadæ. Dicti sunt hinc τεττιγοφόροι, quasi dicas Cicadiferos. Nam Cicadas Græci vocant τέττιγας. Huius rei meminit & Aristophanes Comicus. Quibus adde prædictos Auctores Græcos, qui fere κρωβύλους καὶ τέττιγας coniungunt, & præcipue Thucydidem, qui disertis verbis initio hist. Atheniensium mentionem facit. Philostratus item l. 2. Helladicon, & Asius Poeta Samius & in Ciri Virgilius, quorum verba videre est apud Iunium, ne prolixiores simus. His vnicum sufficiat Gregorij Nazianzeni carmen:

Cecropidæ indigenæ natam tellure cicadam
Innodant cirris.--

81. aut cirros Germanorum.] Cirri (inquit Rhenan.) capilli capitis sunt, sic dicti, quod quasi in circum torti. Germanorum autem fuit obliquare crinem, & in nodum substringere. Hinc illud Martialis:

Crinibus in nodum tortis venere Sicambri.

Quibus adde illud Nazianzeni. & interpretis Thucydidis, qui cirros transtulit, quod Græcè erat: κρωβύλων. Dicuntur autem & cirratæ puellæ Ammiano, iuxta quod adnotauit Turneb. Adu. l. 28. c. 26. vbi & hunc locum citat.

82. aut stigmata Britonum.] Britanni (inquit Rhenan.) super Ligerim, hospites in Gallia, cuius maritimam partem ex aduersa Veteri Britannia, quæ nunc Anglia est, aduecti quondam occupauere, sollemniter certis notis apud suos inurebantur. Horum meminere posteriores scriptores, Ausonius, Sidonius Apol. Atque & Romanis postea vsitatum fuisse, vt in manibus eorum, qui in milites adscribebantur, stigmate notarentur, testes sunt Aetius & Veget. de re milit. l. 1. & 2. Item de seruorum stigmatibus infrà, lib. de Resurr. carnis. Legimus autem paulo pòst ex 3. MS. Vat. cod. etiam ipsius continentiæ nomine.

83. Non enim & continentia virginitati antistat, &c.] Imprimis Non, pro: Nonne, accipitur, vti suprà libris præcedentibus. Deinde, virginitati antistat, rectè interpretatur Rhenan. ac si dicat: excellit virginitatem. Nam hoc verbo etiam alibi vsus est. Quamquam interim non alia ratione id verum sit, quàm ob difficultatem, vtpote quum (vti subiungit) non concupiscendi, cui concupiscendo inoleueris, grande certamen sit, & qui concupiscendi fructum ignorauerit, faciliùs non concupiscet. Cui prorsus similia habent alicubi BB. Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, difficiliorem facientes statum vidualem virginitate, quamquam tamen in se virginitas sit excellentior per se ipsa considerata. Vide similem locum suprà l. 1. ad Vxor. c. 8.

84. siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt.] Pertinet illud: contumeliam communem, ad errores, seu potiùs næuos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginitatis & continentiæ amore, vt ita legitimum viri & vxoris congressum appellet: contumeliam communem, hoc loco, & infrà c. 11. vti adnotauit Rhenan. sub finem Argumenti, confusionem. Verum de hoc latiùs inter Prolegomena nostra. Pro Antidoto autem hîc seruare poteris, quod l. de Pudicitia vocet: benedictionis concubitum. De continentia autem coniugum ex mutuo consensu alibi latiùs: nam etiam non semel eius facit mentionem Auctor.

CAP. XI.

85. Sed quod suprà intermisimus, &c.] Huic capiti inscriptionem dedimus: Quòd velari debeat virgo, ex quo se intelligere cœpit, & sensum naturæ suæ.

86. Vbi enim gradum fiximus.] De Prouerbiali formula Gradum figere, inter Prolegomena latiùs.

87. & de virginis exire, &c.] Subaudi (inquit Rhenan.) sensu. Intelligit autem idem in eo quod sequitur: pati nouum illud, mensium purgationem. Vnde mox: nisi post contestatam inquit, sanguine maturitatem. Item: Iam & vox obsolefacta est, & membra completa sunt, & pudor vbique vestitur, & menses tributa defendunt.

88. de arbore agnitionis.] Simpliciter dixit, quod scriptura agnitionis boni & mali, idque ab euentu, qui postea subsecutus est. Legimus autem more Tertullianico ex 3. MS. Itaque sui quique sexus, pro: quisque; nam & cap. 13. infra legitur: quæque in occulto fiunt, pro: quæcunque.

89. Et ideò penes Israel illicitum est ad virum tradere, &c.] Hactenus reperire non potui quo loco istud scriptum sit; nescio an alludat ad c. 22. Deuter. de signis virginitatis.

90. acerba res est.] Acerba propriè accipitur, pro: immatura, translatione ab immaturis fructibus. quòd vel his verbis subsequentibus indicat: Igitur si tam diu virgo, quamdiu acerba est, desinit virginem. Quod postremum rectè adnotauit Rhenanus figuram esse Græcam.

91. Et desponsatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, &c.] Similiter suprà l. de Coron. milit. Si Rebecca conspecto procul sponso, velamen inuasit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut caussæ suæ fecerit. Tegantur virgines solæ, & hoc nuptum venientes, nec antequàm cognouerint sponsos. Accipitur autem hîc simul, pro: simulac, quemadmodum etiam initio libri 4. adu. Marc. ibi: simul crediderunt. Habent verò MS. salutationis communionem. sed vulgatum est Auctori: communicationem.

92. Ostendit enim etiam nuptias de adspectu & animo fieri] Huc pertinet illud Apostoli 1. Cor. 7. Vt sit sancta corpore & spiritu. Quod ipsum de stupro adsumitur à Christo, illis verbis: Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, mœchatus est eam in corde suo.

93. ex angustiis.] Hoc est (inquit Rhenan.) ex tenuitate facultatum siue fortunarum. Nam vt est apud Satyrographum:

Non facilè emergunt, quorum virtutibus obstat
Res angusta domi.--

Huiusmodi puellæ pauperiores difficiliùs etiam maritum inueniunt. qui etiam rectè interpretatur illud: vel ex scrupulositate, hoc est ex morositate parentum, quibus nullus gener placet.

94. viderit & ipsum continentiæ votum.] Nullus est apud veteres locus apertior de voto continentiæ. Verum de hoc latiùs tum l. præced. de Cult. fœm. tum initio huius n. 1. tum denique Adnotat. nostris in B. Cypr. locis ibidem citatis.

95. cui in secundum paras maritum.] Sensus est (inquit Rhen.) Virgo tua, quam tu adhuc virginem existimas, propter ætatem desiit esse virgo, non quidem à viro corrupta, sed ab ætate. Proinde maritus quem ei trades, secundus erit.

96. Iam & vox obsolefacta est.] Intelligit (eodem adnotante) robustiorem factam. Nam, auctore Plinio, vox robo-

ratur à decimo tertio anno. Eadem in senecta exilior.

97. & menses tributa defendunt.] Innuit (inquit idem) menstruos illos mulierum cursus: sic enim Plinius vocat. Infrà habet lib. 3. ad Marc. Nam & mulierculæ nonnumquam prægnantes sibi videntur, aut sanguinis tributo, aut aliqua valetudine inflatæ.

98. Atqui etiam apud Ethnicos velatæ ad virum ducuntur.] Vsque adeò verum hoc est, vt inde à nubendo siue velando nuptiæ dicantur. Hinc illud Varronis lib. 4. de ling. Lat. Neptunum, quòd mare terras obnubat, vt nubes cælum, à nuptu, id est opertione, vt antiqui; à quo nuptu nuptiæ dictæ. hinc illud Poëta:

Lutea demissos velauit flammea vultus.

99. sine quo sponsari non possunt.] Sponsari (inquit Rhen.) pro: desponsari, vt infra: illi sponsasti maturitatem tuam. Legimus autem more Tertullianico: quo vrguente, pro: vrgente, ex 3. MS. Vat. cod.

100. Nam fœminas quidem à xii. annis, &c.] De hoc loco eleganter in hæc verba Iureconsultus longè eruditiss. Antonius Contius Subcesiuarum Lectionum lib. 2. cap. 12. Verum est (inquit) olim fœminas anno xii. tutela liberari solitas, & biennio quidem citius quàm masculos. Quamuis, vt ait Cicero pro Cæcinna & Murena, maior esset in eis sexus & consilij imbecillitas. Id Macrobius ait fieri, propter veterum festinationem, sicuti & octauo die nomen illis imponi, masculis nono. Plutarchus autem id fieri putat, quòd citius in fœminis naturalis vigor proficiat: (ad quod videtur mihi Auctor noster omninò respicere illis verbis: vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant.) Equidem (addit Contius) pupillæ, à negotiorum quidem tutela liberabantur, nondum tamen ab auctoritatis tutela; quod eleganter Tertull. verborum iuris expertiss. expressit, dicens: ad negotia mittunt. Nam etsi propria negotia agere poterant fœminæ pupillari tutela liberatæ, tamen quia adhuc sub muliebri tutela erant, testari non poterant nisi tutore auctore, iuxta Vlpiani frag. tit. de test. & tit. vlt. §. ii. nec manu mittere, nec agere, nec se obligare, nec ciuile negotium gerere poterant. hactenus ille.

Cap. xii.

101. Agnosce & mulierem, &c.] Inscripsimus hoc caput: Quòd sola capitis nuditas ostentetur ab illis virginibus, quæ reliquo habitu mulieritatem produnt.

102. tabellæ naturalium sponsalium & nuptiarum.] Phrasis Iureconsultorum, quæ alludit ad Tabellas tum sponsalium, tum nuptiarum, inter eos qui coniugio iunguntur: quæ naturalia dum vocat, persistit in Metaphora c. praced. natura, &c. & tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. Differunt autem sponsalia à nuptijs, quod spondebatur (vti loquitur Varro de ling. Lat. l. 5.) filia nuptiarum caussa, quam despondisse dicebatur, quòd de sponte eius, id est voluntate, exierat, &c. ne sim prolixior.

103. de virginibus educantur.] Vsurpat (inquit Rhenan.) educare pro: educere. sensus est: De numero virginum educũtur, eximunturque. Nam, ni fallor, ducatorem supra dixit, ductorem, siue ducem significans. Similiter autem dixit suprà lib. de Pall cap. 2. Chaldæum semen in Ægyptum educatur. Illud autem: deponentes quod fuerunt, interpretatur idem Rhenan. puellaria virguncularum rudimenta, &: faciem morosiorem intelligit inelegantiorem, & quæ difficilius nitescat.

104. mulieritatem.] Ita noua voce vocat, quam alij, & ipse Auctor infrà cap. 14. muliebritatem, non modo hic, sed & paulopòst, dicens: totam circumferunt mulieritatem.

105. pallium extrinsecus iactant.] Quale fuerit Pallium muliebre, videre est Adnotat. nostris in lib. de Pallio, num 5.

106. calceum stipant multiformem.] Quæ sunt (inquit Rhenan.) admodum puellæ, vniformi genere calceorum vtuntur: Grandiores multiformi, pro diuersitate loci, temporis, & rei. Dixit autem: stipant, ne videlicet folliant calceis, vt vtar verbo Hieronymi & Ambrosij.

107. Sed virginari volunt.] Rectè adnotat idem scribendum: virginari, vt sit verbum Deponentale, hoc est: virgines agere. Alludit autem ad vocem Græcam παρθενεύειν.

Cap. xiii.

108. Si propter homines habitu abutuntur, &c.] Titulum capiti huic dedimus: Quòd non solùm foris, sed & in Ecclesia virgines velari debeant. Atqui quòd Fratrum nomine Christiani intelligantur, ostendimus Adnot. nostris ad Apol. cap. 39. num. 505.

109. Quò ergo.] Id est, ad quid, vti etiam adnotauit Rhenan. Sic lib. de Resurrect. carn. To. sequent. Quò ergo legimus; & li. 5. adu. Marc. Quò iam mihi duos. Legunt autem 2. MS. peruulgant. sed magis placet: prouulgant.

110. debuccinemus.] Hunc locum (inquit Rhenan.) imitatus D. Hieron. in epist. ad Eustochium dixit: Quum manum egenti porrexerint, buccinant. Alludit autem ad illud Matth. 6. Noli tuba canere ante te, &c. Pro quo vertit. B. Cypr. buccinare. Test. lib. 3. ad Quirin. cap. 40. ad verbum, ex Græco σαλπίσῃς.

111. quæ apud illum mercedem merebuntur.] De mercede apud Deum videas Lector Adnotat. nostras in lib. ad Martyras cap. 3. num. 43. & lib. de Patient. cap. 11. nu. 73. De meritis autem eiusdem lib. cap. 13. num. 81.

112. Quòd si vnius Victorian.] Plinius (inquit Rhenan.) lib. 33. cap. 3. Qui nunc, inquit, Victoriatus appellatur, lege Clodia percussus est. Antea enim hic nummus ex Illyrico aduectus, mercis loco habebatur. Est autem signatus Victoria, & inde nomen. Porrò: gloriæ libidinosum rectè interpretatur Rhenan. quod fit ob libidinem & cupiditatem gloriæ.

113. Etsi à Deo confertur continentiæ virtus.] Alludit ad illud Sapientiæ 8. Vt sciui, quoniam non possem esse continens, nisi Deus det.

Cap. xiiii.

114. Referunt aliquando dictum à quodam, &c.] Quòd non curandum an in Ecclesia multæ, sed & veræ sint virgines. Est autem notandus locus contra abusum quorundam parentum, qui etiam subinde compellunt ad huiusmodi opus, id est (interprete etiam Rhenano) ad virginitatem. Qua consideratione habita, nõ mirum est quod subiungit Auctor: Vbi sollicitatio, illic coactio; vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infirmitas. De tali enim necessitate, & tali coacta & inuita virginitate, loqui se, disertis verbis indicat, non autem ea necessitate, quæ quum ex voto voluntario sit, fœlix est, quia ad bonum compellit; & proinde talibus Deus dat gratiam, sicuti aufert econtrario iam dictis, item eis, quarum (vt cum Auctore loquar) Deus venter est, id est, quæ solius ventris gratia religionem adeunt.

115. funem longum delictorum sibi adtrahunt.] De hoc Prouerbio: funem longum adtrahere, vide inter cæteras Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Siue autem paulopòst legas cum excusis: quem sibi vendicat virginitas, siue cum MS. Vatic. 2. vindicat, perinde est.

116. Nihil occultum quod non reuelabitur.] Græca exemplaria imitatur, quæ legunt: ἀποκαλυφθήσεται. Sunt nihilominus etiam Latina exemplaria MS. editionis vulgata, quæ sic legunt: reueletur. Atque non multo pòst, vbi legunt excusi: non est pudica, MS. 3. Vatic. habent: compudica.

117. inter amplexus & oscula.] Hoc autem (inquit Rhenan.) faciebat fraternitas. Nam osculo se quondam salutabãt Christiani. Et antè dixit: facilè virgines fraternitas suscipit, sit autem susceptos per amplexum.

Cap. xv.

118. Sed enim vera & tota & pura virginitas, &c.] Tractatum huius capitis insignimus hoc titulo: Quãtum boni velamen adferat veris virginibus. Tota autem accipitur, pro: integra: quare & retinuimus eam vocem cum 3. MS. Vat.

119. ipsum quoque liuorem.] Liuorem accipit Auctor, vti ex sequ. patet, pro: odio, & mox liuidum, pro inuidioso.

Similiter & B. Cypr. qui librum scripsit de Zelo & liuore, & B. Hieronymus, eundem librum citans in epistolam Apostoli ad Galat. 5.

120. Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant.] Inuidiae quam Auctor (vti diximus) liuorem nuncupat, magnam vim ad nocendum antiqui putabant, cum eam sola voluntate, & ipso adflatu ac contagio maleficam & venenatam esse, & hominibus, quibus male vellet, obesse grauiter censerent. Hinc illud Horatij:

Non istbic obliquo oculo mea commoda quisquam
Limat, non odio obscuro morsúque venenat.

Item illud Maronis, quod ad institutum magis pertinet:

Nescio quis teneros oculis mihi fascinat agnos.

Hanc ergo ab ethnicis fascinum dictam rectè dicit Auctor, & ad odium diaboli referre, atque adeo adinstar illorum, qui varia contra fascinum, praesertim in pueris, adhibebant remedia, velamen capitis virginibus proponit.

121. si tentationibus gradum obtraxerit.] Est & haec Prouerbialis formula, de qua latè in nostris Prolegomenis.

Cap. XVI.

122. In his consistit defensio nostrae opinionis, &c.] Epilogus est hoc caput omnium praecedentium, quod ad virgines velandas adtinet. Quo repetit paucis conformem esse suam opinionem scriptura, natura, & disciplina.

123. secundum disciplinam.] Quòd disciplinam Christianam intelligat, patet ex Epithetis eius, quibus ornatur ab Auctore. Appellatur enim mox, & suprà c. 2. Disciplina Dei, cap. 9. disciplina Ecclesiastica; c. vero 11. Christi disciplina. Item lib. de Patient. suprà cap. 1. Dominica disciplina, & alibi: disciplina salutaris; & l. de Cult. foemin. disciplina seruorum Dei. Quare & alibi, vbi simpliciter disciplina ab Auctore vocatur, similiter accipienda, quemadmodum & paulopost hic, & dict. lib. de Patient. cap. 4. & 12. ac Tom. sequent. lib. de Praescript. adu. haeres. & de Resurr. carn. denique & initio lib. aduers. Valentinianos. Vbi etiam propriam eius significationem indicat, quum dicit: & disciplina non terretur. Accipi enim pro seueritate castigatrice, ostendimus initio lib. B. Cypr. de Disc. & hab. virginum, num. 1.

124. quid magis Deo ratum sit.] Harrisius putat legendum & hic, & paulopost: gratum. Verùm placet prior lectio, vt ratum accipiatur pro firmo seu certo. Nam videtur opponere hoc illi, quod in fine cap. 13. suprà dixerat: Videamus ergo quod humanum est, an firmum sit. Atqui legimus cum Rhenano: nihil perosius, vt accipiatur pro exosius, etsi refragantibus exemplaribus MS. qui: operosius legunt, sed non rectè, quum opponatur perosius illi quod praecedit: nihil acceptius.

125. secundum annorum nomina dixerim.] Subindicat olim foeminas Christianas sorores solere nuncupari à fratribus, hoc est Christianis, quo in nulla erant dignitate; filias verò à Patribus, hoc est Episcopis & Presbyteris. Hinc patet noua nomina non esse in Ecclesia & Patrum & Fratrum, item Filiarum, & Sororum.

126. Nupsisti enim Christo, &c.] Vt alia, de quibus suprà, phrasem aliter fortassis detorqueri possent, certè hic locus non potest aliter intelligi quam de virginibus, quae Christo suo sponso continentiam suam consecrarunt, & professa sunt. Verùm de hoc latius suprà initio huius libri num. 1.

Cap. XVII.

127. Sed & vos admonemus alterius pudicitiae mulieres, &c.] Hic veluti coronidis vice addit Auctor etiam aliud caput: Quòd non modò virginibus (de quibus hactenus egit) sed & nuptis mulieribus conueniat velaminis disciplina.

128. Mitris enim & lanis, &c.] Similiter Plinius l. 35. c. 9. Capita mulierum mitris versicoloribus operuit. & Cicer. de Arusp. respons. A mitra, à muliebribus solea, purpureisque fasciolis. Erat enim mitra, corona muliebris, atque adeò vti Auctor: non velabat, sed conligabat caput, ex qua pendebant fasciola, quae phylla dicebantur.

129. Arabiae foeminae, &c.] De Arabia vide Adnot. nostras infrà l. 3. adu. Marc.

130. quàm totam faciem prostituere.] Quàm (vti & ante nos Rhen.) accipitur pro: potius quàm. Similis est locutio suprà l. ad Martyr. c. 2. Exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse intelligemus. Item in Valentinianos: Vbi superindui potuit, quam despoliari. Illic ex alijs Auctoribus complures exempla adduximus.

131. Quas propterea infoelicissimas ait Romana quaedam Regina, &c.] Locus obscuriss. & nescio an corruptus, nisi forte intelligat illud: magis adamare quàm adamari, id est, maiori feruore: illud vero faciliùs adamari quàm adamare, id est, citius in earum amorem alios viros ruere, quàm foeminas in virorum.

132. Meracior & (vt ita dixerim) barbarior.] Quia comparatiui noui sunt, addit: vt ita dixerim. Atque meracior, purior intelligitur, Metaphora à vino meraco sumpta.

133. Velaminis spatia metatus est.] Metatus est (inquit Rhenan.) hoc est praescripsit, definiuit. Metaphora sumpta à castrorum locatione, quae metari propriè dicuntur. Hoc verbo quoque vsus est suprà, lib. de Pall. Tom. 1. Nostra certè metatio. & infrà Tom. 3. lib. adu. Marc. Tempore arbitro & metatore initij & finis. Denique lib. adu. Valent. Metatus medietatem. Vide autem & nostras Adnotat. in B. Cypr. epist. 22. num. 1. vbi habes quicquid adnotauit alibi Rhenanus.

134. quae inter Psalmos, &c.] Rectè adnotat Rhenanus Psalmos olim legi, vel potius cani solitos in Ecclesia. Quod ipsum latiùs tract. summ. c. 39. Apolog. n. 520.

135. vel in quacumque mentione Dei.] Vide (inquit idem) quanta priscorum reuerentia fuerit, vel erga Dei, vel Domini nomen!

136. in Oratione ipsa.] Loquitur (eodem adnotante) de Oratione quae fiebat in Ecclesia. Oramus (inquit in Apologetico, c. 39.) etiam pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. Atqui Orationis nomine sacrificium Ecclesiae ab Auctore solere intelligi ostendimus, l. de Oratione n. 1. Quod confirmatur vel ex eo, quòd loco eius quod modò dictum est: Oramus pro Imperatoribus, &c. lib. ad Scapulam cap. 2. suprà Tom. 1. dicat: sacrificamus pro salute Imperatoris, &c. vbi etiam aliquid diximus hac de re nu. 11.

137. fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum.] Tria sunt tegmina capitis muliebris, alijs Auctoribus ignota praeter filum, quod agnoscit etiam Arnobius l. 6. cum dicit: filum capitis prostitutis Cythereia in simulacra traducere. Existimo idipsum, quod ex filo factum reticulum vocant: fortassis autem villum nuncupat, quod Nonius Marcellus capitium, & fimbriam: quod & ipse, & Auctor lib. de Pallio c. 4. calcendrum, aut quod crepitulum ibidem vocatur.

138. aliae quibus planè maior est palma.] Quum constanter legant: palma cod. omnes tam exc. quam MS. magis placet adnotatio marginalis Rhenani, aut alterius, vt palma accipiatur pro velo palmato, quàm vt legatur, palla, quod in Adnot. suis ille contendit.

139. vt bestia quaedam, &c.] Struthiocamelum (inquit Rhenan.) intelligit, cuius in initio 10. l. meminit Plinius. Eius verba quoniam ad hunc locum faciunt, libet adscribere; Animo (inquit) grandissimi & penè bestiarum generis, Struthiocameli Africi vel Aethiopici, altitudinem equitis insidentis equo excedunt: celeritatem (sic enim nos in castigationibus nostris legendum monuimus) vincunt; ad hoc demum datis pennis vt currentem adiuuent. Caetero non sunt volucres, nec à terra tolluntur. Vngula his ceruinis similes, quibus dimicant, bisulca, cõprehendendis lapidibus vtiles, quos in fuga contra sequentes ingerunt pedibus. Concoquendi sine delectu deuorata, mira natura; sed non minus stoliditas, in tanta reliqui corporis altitudine, quum colla frutice occulta aneriut, latere sese existimantiũ. Praemia ex his oua, propter amplitudinem pro quibusdã habita vasis, conósque bellicos, et galeas

galeam adornātes pennæ. Hæc Plinius. Ceterùm Tertullianus Struthiocamelum eleganter bestiam altegradiam appellat, quòd altè incedat longis prædita cruribus, quales sunt & ciconia & grues. Adnotat idem ibi esse figuram Græcam: cetera altegradia. *Cui similis est & ista phrasis:* quum habet delitescendum, *hoc est, vt delitescat.*

140. cum Septimio Tertulliano.] *De nomine* Septimij, *& cognomine* Tertulliani, *videat Lector vitam Auctoris. Illud familiæ est, hoc Gentis. Hinc autem manifestum est (vti etiam in Argumento adnotauimus) librum esse nostri Auctoris.*

FINIS TOMI SECVNDI OPERVM Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENsis Presbyteri.